Duizend jaar bouwen in Nederland

S.J. Fockema Andreae, R.C. Hekker en E.H. ter Kuile

bron
S.J. Fockema Andreae, R.C. Hekker en E.H. ter Kuile, *Duizend jaar bouwen in Nederland* (2 delen).
Allert de Lange, Amsterdam 1957-1958

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/fock001duiz01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[Eerste deel]

Aanvullingen en verbeteringen op deel I

blz. 10. Het romeinse Maastricht was wellicht groter dan hier gezegd.

blz. 37, 60. Te Delft valt na het recente bodemonderzoek een prae-stedelijke nederzetting van hoger ouderdom aan te nemen.

blz. 50. De beginselen van het Hof te 's-Gravenhage dienen vroeger in de 13e eeuw te worden gesteld. Zie C. de Wit, in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1954, blz. 1.

blz. 38, 56. Gouda en Gorinchem moeten eveneens voorin de 13e eeuw zijn ontstaan, als handelsnederzettingen.

blz. 71. De stedelijke vorming van Zierikzee moet, vóór 1248, minstens tot in de 12e eeuw teruggaan.

blz. 117, al. 5. Montfort, niet Montfoort.

blz. 134. Regel 6, inplaats van 333 lees 313.

blz. 142. Een rekonstruktie van de St. Servaaskerk te Maastricht in haar vroegste gedaante (10de eeuw) en na vergroting in de 11de eeuw geven E.H. ter Kuile en N.H.M. Liesker in Bouwkundig Weekblad 1953, blz. 137 vlg.

blz. 147. Dat de kern van de veelhoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen nog karolingisch zou zijn is niet meer vol te houden; de kapel gaat niet verder terug dan midden 11de eeuw. Zie J.J.F.W. van Agt in de opstellenbundel Karolingische und Ottonische Kunst, Wiesbaden 1957, blz. 179.

blz. 148. St. Walburgskerk te Groningen. Zolang publikatie uitblijft van de onderzoekingen die prof. dr. A.E. van Giffen in 1951/52 instelde dient verwezen naar korte mededeling met plattegrond van G.C. Labouchère in Actes du xvii-e congrès international d'histoire de l'art (1952), blz. 131. Datering vóór de 11de eeuw achten wij hersenschimmig.

blz. 149. Oude kerk van Oosterbeek. De resultaten van uitgebreide onderzoekingen zijn gepubliceerd door P. Glazema in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1949, blz. 33. Ten onrechte wordt daar gesteld dat de muren door en door zijn gemetseld: zij bestaan wel degelijk uit ‘kistwerk’. Ten aanzien van de wijde bogen in de lange muren is het onderzoek onbevredigend geweest.

blz. 149 en 310. Oude kerk van Elst (Overbetuwe). Het oudheidkundig bodemonderzoek heeft een eenbeukige kerk aan het licht gebracht, wellicht

gebouwd in de 9de eeuw en zo niet onmiddellijk dan toch spoedig voorzien van een ruime vlak overzolderde krocht. Zie J.E.A. Th. Bogaers, De Gallo-romeinse tempels te Elst in de Overbetuwe, Aanhangsel.

blz. 152. Utrecht, St. Pieterskerk. De laatste onderzoekingen hebben aangetoond dat er pas naderhand verdiepingen in de zijkapellen van het koor zijn gemaakt. De vensters van de middenbeuk die niet stroken met de indeling van de bogenrijen zijn wel degelijk de oorspronkelijke.

blz. 153. Utrecht, St. Janskerk. Bij ontgravingen in 1948 zijn de grondslagen blootgelegd van een romaanse koorpartij die overeenkomt met de romaanse koorpartijen van St. Pieter te Utrecht en St. Lebuinus te Deventer. Deze vondst hoogst gebrekkig gepubliceerd door P. Glazema in Jaarboekje Oud-Utrecht 1949, blz. 41.

blz. 153. Deventer, St. Lebuinuskerk. Een rekonstruktie van de 11de-eeuwse kerk geven E.H. ter Kuile en N.H.M. Liesker in Bouwkundig Weekblad 1953, blz. 135 vlg. Sinds die publikatie is ons duidelijk geworden dat de verdiepingen in de zijkapellen van het hoofdkoor pas in de 12de eeuw kunnen zijn gemaakt.

blz. 162. Kerk van Susteren. Nader beschreven door J.J.M. Timmers in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952, blz. 48. Er is enige reden om onmiddellijk na de kerk van Susteren

die van het naburige Wessum aan de Maas te noemen. Bij onderzoekingen, nadat de kerk in de oorlog bijna geheel was verwoest, bleek het mogelijk een Ottoonse basiliek met westerblok, onregelmatige afwisseling van pijlers en zuilen, apsidiale dwarspanden en hoofdkoor begeleid door zijkapellen te rekonstrueren. Op de kruising hebben vier zuilen met Ottoons-Jonische kapitelen gestaan waarvan er nog twee ingemetseld zijn teruggevonden. Zie J.J.F.W. van Agt in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952, blz. 57.

blz. 163-164. Kerk van Odilienberg. Voor de resultaten van de onderzoekingen van 1949/50 zie P. Glazema in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952 blz. 68. Ter aanvulling daarop diene dat de gedachte wel is geopperd dat de muur met de drie bogen in het voormalige patronaatsgebouwtje naast de kerk een overblijfsel zou zijn van een monumentale ingangspoort als die van Lorsch, een gedachte die veel beter bevredigt dan er de rest van een kerk in te zien.

blz. 164. Kerk van Alfen a.d. Maas. Het is gebleken dat de kern wordt gevormd door een 10de eeuwse basiliek met vlak overzolderde krocht welke, onvoltooid gebleven, in vereenvoudigde vorm werd afgebouwd. Zie E.H. ter Kuile in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952, blz. 125.

blz. 165. Westerblok St. Servaas Maastricht. Een zeer doorwrochte studie van W. Marres komt tot de konklusie dat de kern nog ‘Staufisch’ is: waarsch. begonnen onder keizer Hendrik IV kort na 1087. Onder Frederik Barbarossa omstr. 1171 algehele verbouwing begonnen welke voorlopig onvoltooid bleef: gewelven over driedelige koorpartij, pendentiefs van keizerzaal, uitwendige bekleding. Onder Frederik II na 1232 werk hervat maar nooit volledig voltooid. Zie Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 1957, blz. 5.

blz. 173. Kerk van Thorn. Regel 9 inplaats van 955 te lezen 995. Over de westerpartij zie J.J.M. Timmers in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952, blz. 51 m. plattegrond.

blz. 174. Regel 17 van onderen inplaats van 1198 te lezen 1098.

blz. 183/84. Over de gereduceerde westerblokken J.J.F.W. van Agt in Ned. Kunsthistorisch Jaarboek 1950/51, blz. 57.

blz. 190. Regel 13 van onderen inplaats van horizontalisme te lezen verticalisme.

blz. 200. St. Bavokerk te Aardenburg. Over de min of meer klaverbladvormige funderingen van het romaanse koor en de ontwarring der bouwperioden zie de artikelen van J.G.N. Renaud en L. Devliegher in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1956, ondersch. blz. 189 en 197.

blz. 220. Over natuursteen zie J.A.L. Bom in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1950, blz. 161.

blz. 220. Over middeleeuwse architekten: Door onderzoekingen van R. Meischke is de figuur van de Antwerpse bouwmeester Evert of Everaart die wij hadden gesignaleerd te Hulst, Bergen-op-Zoom en Haarlem (blz. 228, 229 en 233) wat duidelijker in het licht komen te staan (zie M.D. Ozinga en R. Meischke, De Gothische kerkelijke bouwkunst blz. 66 vlg., alsook C.L. Temminck Groll in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1956, blz. 23). Hij heette naar het schijnt eigenlijk Evert van Veeweiden en werd gewoonlijk Evert Spoorwater genoemd. Als werk dat hij geheel of voor het grootste deel tot stand bracht kunnen wij noemen: het schip van de O.L. Vrouwekerk te Antwerpen, het koor en de zijbeuken met kapellen langs het schip te Bergen-op-Zoom, het later hoger opgetrokken dwarsschip en het schip van St. Bavo te Haarlem, de Grote Kerk te Dordrecht behoudens de kapellen van het schip en de O.L. Vrouwekapel, en tenslotte het koor te Hulst. Ozinga (a.w.) meent dat deze werken getuigen van éénzelfde stijlopvatting, de persoonlijke stijl van Evert Spoorwater. In nog enkele andere bouwwerken van de Brabantse school herkent Ozinga deze stijlkenmerken duidelijk en zo onderscheidt hij binnen de Brabantse school de afzonderlijke groep van de Spoorwater-stijl.
Een meester van betekenis in het Nederrijnse is Gijsbert Schairt (spreek uit Schaart), geboren in Zaltbommel en waarschijnlijk in 1452 overleden, bouwmeester van de stiftskerken van

Xanten en Kranenburg ondersch. sinds 1406 en 1410, en sinds 1420 ook van St. Steven te Nijmegen. Aan hem danken wij het koor van laatstgenoemde kerk (J.J.W. van Agt in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1954, blz. 97).

blz. 221, noot 1. Voor A. Janssens de Bisthoven te lezen D. Roggen en J. Withof.

blz. 227. Grote Kerk te Bergen-op-Zoom. Voor rekonstruktie der verschillende stadia zie artikel van C.L. Temminck Groll in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1956, blz. 23.

blz. 249. St. Janskerk te Gouda. Deze Cornelis Frederiksz gen. van der Goude wel te onderscheiden van zijn kollega-architekt tevens aannemer Cornelis Frederiksz van Montfoort. Zie Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1957, blz. 85/86.

blz. 254. Middelburg, de Abdijkerk en de Abdij. Een belangrijke studie over de ontwikkeling van beide door H. de Lussanet de la Sablonière, A. Rothuizen en H. van der Kloot Meyburg in Forum 1950, blz. 404.

blz. 257/59. Roermond, kathedraal. Het is gebleken dat de groepen kapellen tussen koor en dwarspanden waren aangelegd volgens diagonale assen. Zie J.J.F.W. van Agt in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1949, blz. 1.

blz. 260. Arnhem, St. Eusebiuskerk. De gewelfribben zijn niet steeds juist op de plattegrond aangegeven; verg. Bulletin v.d. Oudheidk. Bond 1915, blz. 86 en Kunstreisgids v. Nederland III, blz. 41.

blz. 261. Nijmegen, St. Stevenskerk. Het koor is werkelijk omstreeks 1420 begonnen en wel door de bouwmeester Gijsbert Schairt. Zie laatste opmerking bij blz. 220.

blz. 295. Vianen, Herv. Kerk. De architekt bij de herbouw na de brand van 1540 was Cornelis Frederiksz van der Goude; zie artikel van C.L. Temminck Groll in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1957, blz. 65.

blz. 301. Middelburg, Abdij. Zie opmerking bij blz. 254.

blz. 319. Over natuursteen zie L.J. Bom in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1950, blz. 161.

blz. 327. Voor kastelen dient verwezen naar E.H. ter Kuile, Kastelen en adellijke huizen, A'dam 1954.

blz. 342. Hof te 's-Gravenhage. De geschiedenis van het Hof in Den Haag is teruggevoerd tot Floris IV, die omstreeks 1230 een grafelijke residentie begon te bouwen in de bouwvallen van een ouder slot. Zie C. de Wit in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1954, blz. 1.

blz. 354. Middelburg, Stadhuis en Vleeshal. In hoofdzaak gebouwd 1452 - omstr. 1460 met de ingangszijde naar de Noordstraat. In 1506-'21 verbouwd door Anthonis en Rombout Keldermans, waarbij vleeshuis verlengd en gewelfd, de toren in de binnenhoek opgetrokken, de twee rijke geveltoppen gemaakt en de hoektoren ('koertoren') gemoderniseerd. Zie studie door Jan Kalf in de bundel 'Exuli Amico Huizinga', Haarlem 1948, blz. 51.

blz. 373. Toevoegingen aan de litteratuur: Over kerkelijke bouwkunst zijn verschenen M.D. Ozinga, De romaanse kerkelijke bouwkunst, A'dam 1949, en M.D. Ozinga en R. Meischke, de gothische kerkelijke bouwkunst, A'dam 1953. Voor kastelen zie E.H. ter Kuile, Kastelen en adellijke huizen, A'dam 1954. Twee zeer uitvoerige tijdschriftartikelen dienen hier te worden genoemd, nl. R. Meischke, Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late M.E. en de 16de eeuw, Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952, blz. 161, en G. Roosegaarde Bisschop, De geschilderde maquette in Nederland, Ned. Kunsthist. Jaarboek 1956, blz. 167.

Stad en dorp
door Mr S.J. Fockema Andreae

Hoofdstuk I
Landschaps- en dorpstypen

Het land was er vóór de steden; de landelijke bebouwing is in haar vorming over het algemeen anterieur aan de stedelijke, al wil dit niet zeggen dat er ooit een zuiver agrarisch-bewoonde landstreek heeft bestaan.

De kennis van de nederzettingen is voor ons land niet te verkrijgen zonder een diep inzicht in de *vorming van den bodem* in het praehistorische tijdperk, en vooral niet minder in de vervormingen van het historische tijdvak. Telkens en telkens weer zullen we ons in de volgende hoofdstukken op de historische geografie moeten beroepen. Het zou uit een oogpunt van systematiek aanbeveling verdienen hier een beknopte geschiedenis van den Nederlandschen bodem in te vlechten; maar dit te doen binnen het kader van een of twee bladzijden zou minder dan half werk beduiden. Beter zal het zijn den lezer te verwijzen naar de bekende werken van Beekman en Schuiling, en vooral naar de modernste studies over de Nederlandsche aardrijkskunde, onder den titel 'La Néerlande' in 1938 voor het internationaal geographisch congres uitgegeven[1].

In dien bundel geeft H.J. Keuning ook een nieuwe en grondige studie over de *nederzettingsvormen*. Hij onderscheidt niet minder dan twaalf typen; maar waar het ons hier alleen om de oudere vormingen te doen is kunnen we de beide jongste typen - de veenkoloniën en de verspreide bewoning in de jongere polders - al terstond buiten beschouwing laten. Van de tien overschietende typen kan men er nog weer vier uitziften als in een betrekkelijk recent tijdperk (ruwweg gezegd na het jaar 1000) ontstaan: de dijkdorpen in de oude polders en de weg- of streekdorpen met opstrekkende erven in de laagveenstreken, de zandruggen der Friesch-Groninger 'wouden' en de randen van het hoogveen (ongeveer overeenkomend met de Duitsche 'Marsch'- en 'Waldhufendörfer'). Van de na deze eliminaties overblijvende groepen behooren er vier tot de originaire hoofdtypen: het terp- of wierdedorp van de vroegbewoonde kleilanden in de kuststreken, - het straatdorp van het Zuidlimburgsche lössplateau, - het Brabantsche (Kempensche) zanddorp met zijn lintbebouwing langs 'einden' - en het eschdorp van de zandgronden benoorden de groote rivieren, in verschillende variaties. De dorpen van den Hollandschen duinzoom (inclusief de waddeneilanden) en de dorpen van het oud-bewoonde

1 Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap LV (1938), afl. 4.

kleiland langs de Rijntakken behooren tot een gemengd esch- en terp-type.

De indeeling schijnt noodeloos ingewikkeld, doch zij is het die aan de veelvoudige verschijnselen van dit grens- en overgangsgebied recht doet wedervaren en het is een genoegen de uitwerking ervan op de kaart te volgen.

Men moet weerstand bieden aan de verleiding, op den eersten schijn af met stamcontrasten te gaan werken. Natuurlijk is een zoo opvallende tegenstelling als die tusschen de zanddorpen bezuiden en benoorden de stroomen niet door het toeval bepaald. Doch in de meeste gevallen blijkt de natuur de leermeesteres te zijn geweest, uit gelijkheid van oorzaken overeenkomstige gevolgen afleidend.

Van de vier genoemde oude hoofdgroepen is het *Zuidlimburgsche löss-dorp* het meest internationaal verspreid: de groepeering der boerderijen aan de dorpsstraat met vermijding van verspreide bebouwing. Vele en tamelijk kleine dorpen stoffeeren het landschap, dat bovendien verrijkt is met tal van kasteelen, vroeger ook nog met kloosters. Een oud cultuurland.

Het *Kempensche zanddorp* is geheel anders, gelijk ook de bodem zelf armelijker is. De dorpen liggen op veel grooter afstand onderling; ze zijn dan ook uitgestrekter, hebben buitenbuurten, gehuchten, soms over het geheel een zeer verspreide bebouwing; maar over het algemeen concentreert zich de bewoning toch in een echte kom, met een of meerdere pleinen en straat-einden daaraan. Dat deze vormingen goeddeels betrekkelijk jong zijn, schijnt af te leiden uit de geheel afgezonderde ligging van vele oude dorpskerken (b.v. Eersel, Steensel; ook Heeze, Woensel e.a.m.), wat op verplaatsing der kom-bebouwing schijnt te wijzen; ook het isolement van niet weinige kasteelen, juist van die welke als ‘villae’ tot een ver verleden schijnen terug te gaan, past in hetzelfde beeld.

De *eschdorpen* worden hier zeer ruim genomen, nl. zoowel voor de streken die werkelijk esschen in ‘gemenge-lage’ kenden en de daardoor vereischte ‘Feldgemeinschaft’, ‘Zwangswirtschaft’ (zooals in Drenthe, in Twente, op de Veluwe, in het Gooi, soms ook elders) - alsook voor de streken met verspreide bebouwing en kleine, soms bijna individueele esschen (de Geldersche achterhoek enz.). Beide zeer stijlvolle typen: de Drentsche of Gooische brinkdorpen met hun in vrijheid aaneengesloten bebouwing, de weidsche korenesschen daar aan gevoegd en verder weg de heide, de schapenweide (onontbeerlijk voor de mestproductie op den schralen grond); langs het stroompje of aan de kust de groengronden, wei- en hooiland voor koebeest en paard. En het Achterhoeksche type, meer zooals Tacitus het voor heel Germanië beschrijft: elk erf in zelfgekozen afzondering of ook enkele bijeen, langs den rand van een grooten esch of wel elk met zijn eigen ‘kampen’ in een heidegebied, al dan niet met opslag begroeid; - de schaarsche dorpen uiteraard klein, zonder hoerderijen, alleen uit neringdoenden en winkeliers bestaand.

Deze zanddorpen, zoowel de eschdorpen alsook de Kempensche dorpen in

Brabant, zijn in structuur en voorkomen sterk gewijzigd nadat de invoering der kunstmest de onbeperkte ontginning der heidevelden en daardoor een sterke bevolkingsvermeerdering heeft mogelijk gemaakt. Het boerenbedrijf heeft in enkele decennia sterker verandering ondergaan dan te voren in evenveel eeuwen; van de oude gehuchten is al niet veel meer terug te vinden en ook de dorpskommen kregen een verjongingskuur.

De *terp- en wierde-dorpen* zijn evenals de Zuidlimburgsche dorpen meer constant van aard doordat ze zijn gevestigd op gronden die van den aanvang af volledig en intensief in cultuur waren gebracht. In de oude Friesche, Groninger en Zeeuwsche kleistreken moge de bedrijfsvoering zijn gewijzigd, de aantallen en de omvang dezer bedrijven bleven nagenoeg onveranderd en zoo is het ook met de accessoire elementen der plattelandssamenleving. Dit verschaft aan de dorpen en gehuchten dezer streken en aan haar geheele voorkomen een sterk traditioneel karakter.

Niet minder is dit het geval met de iets *jongere typen*: de straat- of streekdorpen en de oude dijkdorpen. Hier was niet zulk een vastheid van agrarischen opzet als op de reeds eeuwen bewoonde terpen en wierden (waar bevolkingsvermeerdering werd tegengehouden of uitgestooten); er was meer ruimte, meer dynamiek, maar daarbij toch een sterk traditioneel karakter, vooral in die streekdorpen die tevens kolonistendorpen zijn (zooals Staphorst-Rouveen, Friezenveen en Giethoorn). Een ‘gestyleerde samenleving’, welker geestelijke doordringing den stedeling-van-elders niet gemakkelijk valt.

Het boerenhuis, voorwerp eener eigen studie, leent zich uiterst slecht voor groepeering in kunsthistorisch verband; in een kort bestek laat zich hieraan geen recht doen.

En wat de plantypen der dorpen aangaat, het kan den opmerkzamen lezer der volgende hoofdstukken opvallen hoe weinig hij van de dorpstypen in de stadsplattegronden zal terug vinden. De stad-wording ging toch blijkbaar gepaard met- of werd al ras gevolgd door- een ingrijpend vormend en vervormend proces, dat naar aanpassing op zekere stedelijke normaal-voorstelling streefde en van den dorpschen oorsprong der nederzettingen - waar deze aanwezig waren geweest - veelal zoo goed als niets in wezen liet.

Hoofdstuk II
De vroegste stedestichtingen

De aristocratie onder de Westeuropeesche steden brengt haar stamboom tot Romeinschen oorsprong terug in Italië, in Spanje, maar ook in Gallië, in Brittannië en niet minder in Germania Superior of Inferior, welks randgebied met een deel van ons land samenvalt. De romeinsche civitates worden zetels van het kerkbestuur en bij het uiteenvallen van het Westromeinsche rijk handhaaft de kerk de oude bestuursindeeling en tevens de beteekenis der vroegere hoofdsteden, aldus een continuiteit vasthoudend die nog tot in den nieuwen tijd een grootsch visioen van historische eenheid zal oproepen. Het is dan niet gehéél fictief als de historici en geografen van de renaissance in laat-klassieke termen denken en schrijven.

Ten aanzien van de steden echter is deze continuiteit toch maar zwak. De muren zijn dan wellicht staande gebleven; ook de bruggen, enkele andere groote gebouwen; maar als een ledige huls, waaruit het stedelijk leven nagenoeg verdween. Wanneer deze verdwijning precies heeft plaats gehad is nog een voorwerp van meeningsverschil; genoeg te vermelden, dat zij ten tijde van de Karolingen een feit is. Eerst aarzelend, zwakjes, moeizaam zou in of bij deze overblijfselen een nieuw stedelijk leven groeien.

Maastricht was volstrekt geen buitengewoon voorname romeinsche stad, niet eens de echte Civitas Tungrorum en in grootte niet te meten bij het romeinsche Trier of Keulen. Maar de verkeersligging was gunstig: ter plaatse waar de Maas het middelgebergte verlaat, nog juist binnen een vast bed bedwongen, voordat zij in een breeder dal vrijelijk kan meanderen en zich in armen splitsen; ter plaatse evenwel ook waar van weerskanten het landverkeer zich behoorlijk kan ontplooien over de wijde, golvende hoogvlakte naar Belgium en Gallia westwaarts, naar Germania Inferior oostwaarts. Trajectum ad Mosam, Maasovertocht heet de plaats terecht; de Maasbrug is haar voornaamste attribuut. De Maasvallei, die hier gekruist wordt, is zelve een route van beteekenis; hooger op de rivier heeft zich reeds vroeg eenig economisch leven ontwikkeld.

De romeinsche stad beslaat een rechthoek op den westelijken oever ter oppervlakte van circa 400 bij 800 m tusschen het Vrijthof en de rivier, de Jeker en de Markt. De oppervlakte is uit vondsten van den laatsten tijd beter bekend geworden, hoewel het nauwkeurig beloop van de ommuring en de hoofdstraten onbekend blijft en zelfs de plaats der brug aan eenige onzekerheid onder-

hevig is. Op den oostelijken oever ligt een bemuurde voorstad, vicus, Wijk.

In deze stad vestigt zich de bisschop der Tungri in de vierde eeuw. Zijn zetelkerk, kathedraal, ligt binnen den muur; het is de huidige Onze-Lieve-Vrouwenkerk. Maar het clericale element is niet het eenige. We kennen het Merovingische Maastricht als handelsplaats, als muntplaats, marktplaats; de parochiekerk, die naast de kathedraal tot stand komt, zal gewijd zijn aan den heilige der trekkende kooplieden, Nicolaas.

Een dergelijke handelsnederzetting bevindt zich meestal aan de buitenzijde van de prae-stedelijke kern, voor een der hoofdtoegangen. In Maastricht is zulk een *portus* - want dit is de gebruikelijke naam ervoor - niet met zekerheid aanwijsbaar. Misschien in de straatjes ten oosten der Markt, aan de rivierzijde; misschien ook de heele rivierflank langs de oude stad, later deels gesloopt voor den aanleg van de Zuid-Willemsvaart.

Met eenigen goeden wil kan men in het rechtlijnige stratenplan der oude stad een overblijfsel van den romeinschen aanleg onderscheiden; ook de afwezigheid van pleinen heeft het oude Maastricht met andere oud-romeinsche steden zooals Keulen en Londen gemeen.

Aan de noordzijde, in de later mede ommuurde voorstad, zou de Markt ontstaan. Doch aan de westzijde onderging het stadsbeeld een verrijking door de vestiging van een koningshof - onzeker wanneer, doch reeds zeer vroeg; en op dien hof de stiftskerk gewijd aan Maastrichts heiligen bisschop, Servatius. Hier buiten den muur kon het gebied der kerk, de stiftsvrijheid of immuniteit, een belangrijke ruimte-ontwikkeling verkrijgen: het Vrijthof en het St Servaasklooster met omgeving. De plaatsing hiervan, dwars voor een van de oude hoofdtoegangen der stad, is typeerend; zoo ziet men ook elders de kerkelijke stichtingen onbekommerd de eerste plaats innemen, met opzijdringing van andere belangen, die nog zoo weinig te beteekenen hadden.

Maastricht wordt dan reeds uit zijn kern tweeheerig: de mannen der O.L.V.-kerk onder het wereldijk gezag van den bisschop van Luik (opvolger van den Maastrichtschen bisschop), de vrije Rijkskerk van St Servaas met hare mannen Rijksterritoir, totdat de Rijksvoogdij der Brabantsche hertogen over dit godshuis een landsheerlijk karakter zal gaan aannemen. Aan de eenheid der stad doet dit overigens niet te kort; twee schepenstoelen heeft ze, doch één raad, één commune, en één ommuring, die de oud-romeinsche stad met de Servaaswijk en de aangrenzende westelijke voorstad omsluit. Een nieuwe steenen Maasbrug zal in de dertiende eeuw de stad met Wijk verbinden; stroomafwaarts de laatste Maasbrug en de eenige vaste overgang van een der groote rivieren binnen het huidige Nederlandsche territoir.

Een heel andere stad is het oude *Dorestad-Duurstede*; een zuiver Germaansche, Friesche stad: de oudst aanwijsbare van dit type. We kennen haar uit de opgravingen van Holwerda, want ze is verdwenen; na haar bloeitijd, tusschen

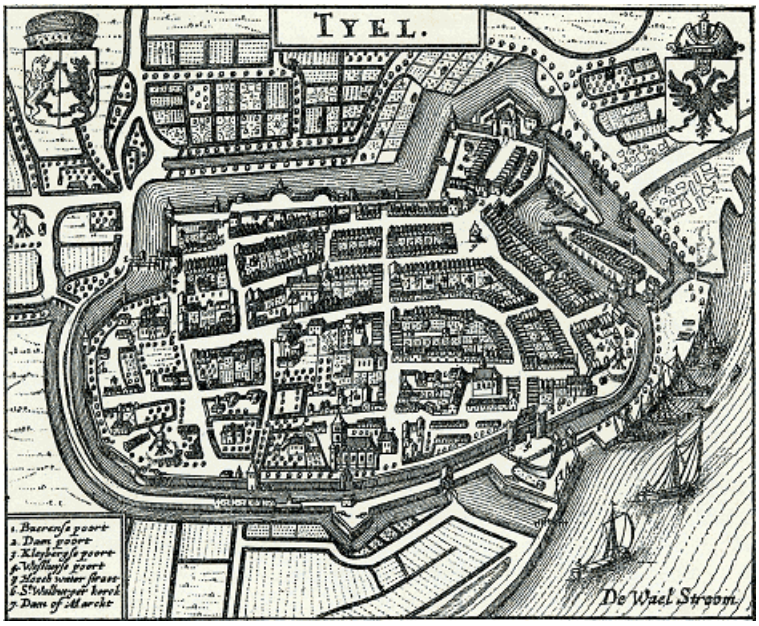

1. Tiel (circa 1650)

750 en 850 ongeveer, is ze te niet gegaan, zoowel door de verwoestingen der Noormannen als tengevolge van de stroomverlegging, de afsterving van den Ouden Rijn. Dorestad was een halvemaanvormige nederzetting van enkele honderden meters lang: één lange huizenrij binnen een wal met palissade, met een smal markt- en opslagterrein erlangs aan de rivierzijde. Want de ligging aan de splitsing van de Lek en den Ouden Rijn was essentieel voor de verkeerspositie der plaats; hare bewoners waren trekkende kooplieden, handelaars, zeevaarders. De eigenlijke nederzetting was grooter dan het omwalde gedeelte; de beide kerken (‘Upkirke’ en ‘Utkirke’) schijnen buitenaf te hebben gelegen - iets wat trouwens ook elders voorkomt: niet weinige Zwitsersche steden (Zug b.v.) bestaan uit een vanouds ommuurde kern van louter smalle straten met koopmanshuizen, terwijl de markt en de kerk met de minder bevoorrechte gedeelten der agglomeratie nog lang blijven buitengesloten.

Dorestad is een heel zuivere portus: haven, aanlegplaats, handelsnederzetting, handelaarswijk, stad in den vroegst-middeleeuwschen zin. Zelden ziet men dat

type zoo zonder bijmengsels. In vele gevallen - vooral buiten onze grenzen - vlijt zich de portus tegen een prae-stedelijke kern.

Opvolgster van Dorestad was *Tiel* aan de Waal. Het vreemde is dat de portus, de koopliedenwijk van Tiel eigenlijk niet aan de Waal ligt, maar aan de Doode Linge. Tijdens Tiels handelsbloei, zoo omstreeks het jaar 1000, is deze Linge niet als 'dood' te denken; dijken waren er nauwelijks, vooral niet zoo samenhangend als later; het rivierstelsel week zeker van het huidige af. Minder regelmatig en wijder vertakt heeft men het zich te denken; en er is reden aan te nemen, dat niet slechts de Doode Linge een verbinding tusschen de Waal en de Linge vormde, maar ook langs de kleibaan in de richting van Beusichem een rivierarm liep, terwijl niet ten onrechte bij Tiel een natuurlijke drempel in de stroombedding vermoed wordt, die de oorzaak was dat juist hier de rivierscheepvaart in zeescheepvaart moest overgaan.

Ook in Tiel bestond het dichtstbebouwde stadsgedeelte uit eenige rijen koopmanshuizen. Het lag buitendijks; de traditie weet nog, dat de dijk van den Tielerwaard door de Westluidensche straat, Korenmarkt, Ambtmanstraat naar den Lingedijk liep; en thans nog is zichtbaar, hoe binnen dat dijksverloop een veel ruimere blokindeeling en bebouwing heerscht in tegenstelling tot de eigenlijke buurten der Tielsche kooplieden, Waterstraat, Gasthuisstraat, Vleeschstraat, waar de huizen eng aaneengerijd staan, bijna zonder ruimte aan de achterzijde, een echte scheepvaardersstad zelfs nu nog. Achter de Waterstraat zal men zich, in de Linge, later de stadsgracht, de oude haven hebben te denken: gelijk te Dorestad de aanlegplaatsen en opslagplaatsen in onmiddellijk contact met de bewoning. Geen markt; slechts een klein plein, de 'Dam', waar de afdamming van de Doode Linge de voorstad Zandwijk met het oude Tiel kwam vereenigen. De kerken ook hier buiten de 'portus': St Vincent in Zandwijk, wellicht de oudste? St Walburg getuigend van Noordhumberlandschen, St Maarten sprekend van Frankischen invloed. Als in een veel lateren tijd Tiel bemuurd wordt, behouden St Maarten en St Walburg hunne plaatsen aan den uitersten rand der stad. Deze ommuring sluit gebieden buiten die tot de nederzetting Tiel in ruimeren zin hadden behoord; het beloop en de benamingen van wegen en paden schijnen nog daarvan te spreken. En ook Zandwijk is, door de bemuurde Voorstad, wel voor een zeer gering gedeelte in het latere Tiel vertegenwoordigd.

Slechts met moeite kan men de hoofdlijnen der oude nederzetting terugvinden; van de handelsstad welke korten tijd al het zeeverkeer der Rijnmonden beheerscht heeft, welker welvaart aan een geestelijken tijdgenoot als Alpert van Metz de oogen uitstak en die aan haar vroegere beteekenis een ietwat uitzonderlijke geschiedenis en een late opneming in het omringende Geldersche territoir dankt.

Tiel is na Dorestad besproken vanwege de nauwe verwantschap dezer beide

steden. Maar naar ouderdom had Utrecht zeker een hoogere plaats verdiend.

Utrecht was een fort van de Romeinsche Rijnlinie; dit, herhaaldelijk herbouwde, castellum is bij de jongste ontgravingen volledig te voorschijn gekomen. Het was slechts klein; te gering voor een stad. De plek evenwel was belangrijk, omdat ze de splitsing van den (Krommen) Rijn in Ouden Rijn en Vecht bebeheerschte. Deze splitsing zal ergens buiten de oude stad zijn te plaatsen; pogingen tot nadere aanduiding hebben niet veel zin, daar er ongetwijfeld meerdere stroomverleggingen en -vergravingen hebben plaats gehad.

Dit Utrecht kreeg beteekenis als zetel van het Friesche vorstendom, als centrum voor het waterverkeer in de Rijndelta. Beurtelings in handen der Merovingisch-Karolingische vorsten en der Deensche heerschers, onderging het van die alle den positieven en negatieven invloed; en niet minder van het feit, dat hier het aartsbisdom der Friezen (later slechts een bisdom onder Keulsche suprematie) zijn zetel kreeg. Naar Engelsch voorbeeld ontstonden hier een kathedrale kerk en een bisschoppelijke abdij bij elkaar; de plaatsen zijn betwist, maar het is waarschijnlijk, dat men de eene in de stad (in het Romeinsche castrum) en de andere daarbuiten, in Oudwijk, heeft te zoeken. In het algemeen is het vroeghistorische Utrecht als een nederzetting in los verband te denken, met de ‘familiae’ der verschillende wereldijke en geestelijke instellingen elk op eigen ruim terrein gevestigd. De staat, de stad als groepeering van families en ‘familiae’, volgens Funck-Brentano hèt kenmerk van de oude vorming, daarvan biedt het oude Utrecht wel een goed voorbeeld.

Binnen de muren van den Romeinschen burcht zochten nà de eerste periode de kathedraal (St Maarten) en de stiftskerk (St Salvator) hun toevlucht, die ruimte vrijwel opvullend. En dicht daarbij moet de portus, de koopliedenwijk, hebben gelegen; vermoedelijk daar waar ook later het centrum der burgerstad rondom de oudste parochiekerk, de Buurkerk, zich bevindt. Maar de topographie van Oud-Utrecht stelt verscheiden raadsels. Zoo b.v. het gemis eener logische aansluiting van de hoofdstraat der burgerstad, den Steenweg; en de onzekerheid, waar eigenlijk de rivierovergang, de ‘traiectus’ waarnaar de stad genoemd is, gelegen heeft. De rivieren zelve zijn moeilijk terug te vinden. Kronkelden zich door de stad Utrecht één of twee Rijntakken? Het bochtige gedeelte der Oudegracht in de buurt van de Bakkerbrug lijkt wel een oud rivierfragment, en dit kan zich in oostelijke richting langs het beloop van de Annastraat en de Kromme Nieuwegracht hebben voortgezet[1]. Men zou zich den ouden rivierovergang in de buurt van het Stadhuis kunnen denken, omdat

1 We wijken hier af van de voorstelling van D. Jansen en F. Leyden, die den rivierarm over het Oudkerkhof en Achter St Pieter doen loopen. Ons lijkt het evident dat de beide hoofdstraten Ganzenmarkt en Oudkerkhof resten van de rivierwallen zijn. - Waar de bronnen spreken van het ‘graven’ van wateren, kan veelal aan her- of vergraven worden gedacht (zooals nog in de Groninger streektaal): geenszins noodwendig aan nieuwe scheppingen.

hier (zooals we zien zullen) het land- en het waterverkeer tot elkaar kwamen. Maar hier is veel veranderd: reeds terstond nadat in de tiende eeuw de bisschop zijn zetel herwonnen had en de herbouw kon beginnen. In de elfde eeuw kan men reeds van een stad spreken; in de 12e eeuw heeft zij den omvang bereikt van 1¾ km lengte en 1 km breedte, dien zij zal behouden. Doch belangrijke inwendige modificaties zijn hieraan voorafgegaan. De Rijnstroom door de stad was als Oudegracht her- en vergraven (1127, 1148); er waren nieuwe kapittelkerken gesticht met omvangrijke immuniteiten (St Pieter, St Jan, St Marie); andere aanzienlijke stichtingen, de St Servaasabdij, het Duitsche Huis, de St Paulusabdij - groote complexen, die den vorm, ook van hun omgeving moesten beïnvloeden. En niet onwaarschijnlijk heeft de stad haar zeer groote oppervlakte in etappes bereikt; op een tijdstip waarvan ons geen bericht is overgeleverd zou de omvang, die zich eerst tot de Buurkerkparochie (tusschen Catharijnepoort en Smeetoren, Bijlhouwerstoren en Maliepoortje) bepaalde, met het noordwestelijke stadsgedeelte (St Jacobsparochie) en de zuidelijke wijken (St Nicolaas- en St Geerteparochies) zijn uitgebreid. Zelfs daarna bleef een deel van het complex Utrecht - vooral het oude Oudwijk - buiten de ommuring.

De vergraving van den Rijntak of de Rijntakken moet vooral betrekking hebben gehad op het rechte middengedeelte en het benedeneind van de Oudegracht, terwijl we op de vergraving der waterwegen buiten de stad nog nader komen te spreken. Ook de beide hoofdtoegangen te land, van oost en west, sluiten aan op min of meer kunstmatige wegen; buiten de Wittevrouwenpoort is de Biltstraat een kennelijk beschavingsproduct, jonger van aanleg dan de verkaveling der belendende landen (die onder schuinen hoek gesneden worden), terwijl deze verkaveling op haar beurt wijst op ontginning, stel in de 12e eeuw. De vroegste verbinding te land zal dan ook elders hebben gelegen: van Zeist af, waar het zand en de kleistrooken van den Rijn elkaar raken, den Rijn hebben gevolgd; Heeringa wees terecht hierop. Een later onderzoeker (Leyden) ziet in de Biltstraat een Hessenweg. Daargelaten dat het zeer twijfelachtig is of ‘de’ Hessenwegen inderdaad als overoud zijn aan te merken[1], de qualificatie wordt op de Biltstraat ook nog volkomen willekeurig toegepast. Evenzoo is buiten de Catharijnepoort de Vleutenscheweg, met de Stadswatering erlangs, kennelijk een kunstmatig iets, een latere aanleg over de gemeene weide (de Hooge en Lage weide) - om van den hier geheel vergraven Ouden Rijn, de Leidsche Vaart, maar te zwijgen.

De heer Leyden voornoemd neemt ook een Koningsweg aan; de weg van

1 Omstreeks 1700 werd in de landprovinciën het wagenspoor op de smalle Hollandsche maat gebracht, behalve alleen voor de Hessenkarren, die hun wijdere spoor mochten behouden. Eerst nà dien tijd hoort men van Hessenwegen en heeft het onderscheid zin. Sommige der aldus betitelde wegen zijn zeker overoud, maar de qualificatie Hessenweg zegt niets dienaangaande.

dezen naam buiten de Tolsteegpoort zou zijn vervolg hebben gehad in den Springweg. O.i. vrij fantastisch. De Springweg is evenals de Lange Nieuwstraat kennelijk een latere vorming, ontstaan nadat er behoefte bestond aan ontsluiting van de bouwterreinen achter de gesloten nederzetting langs de Oudegracht. De Springwijk speelt een zekere rol in de Utrechtsche geschiedenis als de wijk van een bepaalde (Saksische) groep Rijks-dienstmannen bij de Mariekerk; maar daar het zeker is dat deze nederzetting evenals de Mariekerk zelve tot de jongere vestigingen in oud-Utrecht behoort, wijst ook dit niet op het praeponderante belang van dit straatgedeelte zonder begin en eind.

Hoezeer het Utrechtsche stadsbeeld ook in later tijd heeft geleden, het is nog altijd boeiend en leerzaam, maar moeilijk te begrijpen. De hecht-aaneengesloten rijen burgerhuizen langs de Oudegracht zijn zoozeer de ruggegraat der stad, dat het moeite kost te beseffen dat de kernen toch elders liggen. Vele invloeden zijn moeilijk na te speuren. Op den historischen plattegrond der stad zijn wel de immuniteiten der kapittelkerken ingeteekend, maar er is ook rekening te houden met andere oude grondheerlijkheden, die als tijnsgerechten nog lang hebben voorgeleefd: het burggravenrecht b.v. of het tijnsgerecht van St Marie; ook is het niet gemakkelijk den omvang der kloosterterreinen enz. te kennen. Veel is er over oud-Utrecht door Van der Monde, door S. Muller Fz bekend gemaakt, maar aan een samenvatting heeft nog niemand zich gewaagd. Ludolf Smits, de oudheidkundige van twee eeuwen geleden, spreekt Utrecht dichterlijk aldus toe:

> 'Hoe reikhalst ieder om u eens te zien beschreven!'

En nog steeds heeft deze wensch eenig recht van bestaan.

We noemden bij Maastricht en weder hier te Utrecht kerkelijke *immuniteiten* en zullen het daarover vaker hebben. Een kort woord ter verklaring is dus niet overbodig, te minder waar Nederland geen goed voorbeeld daarvan meer kan aanwijzen; men moet zich daarvoor naar Xanten of naar enkele Engelsche bisschopssteden begeven. Sommige voorname kerken dan waren voorzien van een kapittel van kanunniken, koorheeren, en deze waren gehuisvest in het kerkelijk complex (eerst in gemeenschap, later in aparte woningen); met de noodige gebouwen voor algemeen gebruik, en min of meer ruime pleinen, het kerkhof om de kerk en verder toebehooren, vormde dit alles een afsluitbaar complex, een stad in de stad, onder eigen wetten levend en ook naar het uiterlijk voorkomen geheel afgescheiden. De 17-eeuwsche teekenaar P. Saenredam heeft de Utrechtsche immuniteiten nog gekend en b.v. van die van St Marie een aantrekkelijk beeld getekend. Hoe het met deze gebieden later zou vergaan, zullen we zien.

Nog één opmerking over het oude Utrecht: het is een plein-looze stad. De groote open ruimten van de immuniteiten (Janskerkhof e.d.) tellen alvast niet

mee. Het Vreeburg is een jongere vorming, eerst in de zestiende eeuw ontstaan na stichting en slooping der citadel van dien naam. Utrechts markten zijn de oevers der Oudegracht, dat éénig Nederlandsch stadsbeeld met de keldergewelven aan de lage werven der waterkanten: de moderne ontwikkeling heeft het economisch-belangrijke marktverkeer (gelijk overal) uit het centrum weggegehaald en slechts een voddenmarkt en stalletjes van geringe eetwaren overgelaten. Niet langs de Oudegracht, maar op de Neude. Is dit dan toch geen oud marktplein? O.i. kan dit slechts onder voorbehoud worden toegestemd. De Neude is kennelijk een secundaire vorming, ontstaan op een onbebouwd territoir achter de bebouwing van Oudegracht en Ganzenmarkt. Wellicht een wagenplein en terrein van jaarmarkten aan den rand der eigenlijke nederzetting. De wijze waarop de breede Voorstraat het verkeer als 't ware op de Neude neerplant om slechts door smalle straten verbinding met de verdere stad te bieden, duidt daar wel op. Thans zijn deze trekken niet zoo duidelijk meer, nu de Potterstraat verbreed is en het Postkantoor aan de Neude een monumentaal voorkomen geeft dat dit plein met zijn bescheiden huisjes vroeger geenszins gekend heeft.

Vergelijking van deze oude bebouwing der Neude met die der Oudegracht wijst erop, dat in Utrechts middeleeuwschen bloeitijd het verkeer te water plaats vond: in den tijd toen Utrecht een étappe was van den handelsweg tusschen de Hanzesteden en Brugge en Utrechts Oudegracht een schakel in het wereldverkeer was. De invloed hiervan bleef niet binnen de stadsvesten bepaald; - maar hier loopen we op ons verhaal vooruit.

In zekeren zin een Klein-Utrecht is *Deventer*: immers de wijkplaats der bisschoppen toen hun zetelplaats door de Noormannen was bezet. Deventer is niet van Romeinschen oorsprong, gelegen als het is buiten de Rijnlinie. Maar het was al vroeg een plaats van beteekenis; de Christenzendelingen der zevende eeuw troffen hier een ‘portus’, een nederzetting aan, op de plaats waar de zandgrond van de oostzijde onmiddellijk aan den IJsel raakt, zoodat de stad (nu nog) zelve tot dijk verstrekt. Van den mond af gerekend is Deventer het eerste punt waar dit op den rechteroever het geval is; het waarborgde het belang der plaats als haven en vesting reeds in voorhistorischen tijd.

Oud-Deventer biedt raadsels gelijk oud-Utrecht. De plaats der oude kerkelijke vestiging van Liafwin (Lebuinus) en de zijnen staat vast: de huidige Groote Kerk en omgeving. Maar lag hier ook de portus? Dit behoeft niet: vgl. Tiel, Dorestad of ook Utrecht. Evenwel ontbreken hier bepaalde aanwijzingen. Wellicht heeft oudtijds de hoofdstroom van den IJsel iets westelijker gelegen; de huidige Waterstaat is slechts een achterstraat, terwijl toch in het oude stadsrecht de wijk van dezen naam op één na de voornaamste was, hetgeen doet denken aan andere toestanden.

Niet zonder grond vermoedt men, dat Deventer in den Noormannentijd een

rechthoekige, bijna vierkante versterking met afgeronde hoeken heeft gehad, tusschen de Engestraat, den Brink, den IJsel en de zuidwestzijde van de bebouwing der huidige Korte Bisschopstraat. Het plan naar deze versterking bodemonderzoekingen in te stellen kon nog niet worden uitgevoerd. - Binnen dit complex dan lag de groote kerkelijke immuniteit, met de kapittelkerk, een parochiekerk (de O.L.V.-kerk) en het bisschopshof met verder toebehooren, en verder een rechthoekig verkavelde woonwijk met weinige en smalle straten (Lange Bisschopstraat, Assenstraat, de beide Overstraten).

Ten noordwesten van dit complex ontstond later een nieuwe stad, de Noordenberg; maar aan de zuidoostzijde lag een natuurlijke verhevenheid, de Berg (een wel wat weidsche benaming); en de lokale geschiedschrijving is steeds geneigd hier de prae-stedelijke kern der stad te plaatsen: een 'stadsburcht', zij het dan niet van den heros eponymos Davo. Het is haast niet te gelooven, dat bodemonderzoek hier nog nooit iets van belang aan den dag heeft gebracht. De kruin van den heuvel wordt thans beslagen door de Bergkerk, een stichting van de twaalfde eeuw; doch de gesteldheid biedt inderdaad alle aanleiding hier in een verder verleden te willen terugzien.

Tusschen het eerst-beschreven stadsdeel en het Bergkwartier ligt Deventers onvergelijkelijke marktplein, de Brink. Het moet, als de hooger gegeven voorstelling der stedevorming juist is, aanvankelijk een min of meer vóórstedelijk karakter hebben gehad en daarmede komt zijn groote ruimte overeen. De Brink ligt laag; deze streek zal niet tot de vroegste bewoning hebben uitgelokt. Het bouwkundige karakter ervan is geheel door de latere middeleeuwen bepaald, toen Deventers bloei juist als jaarmarkten-stad hier die reeks van groote huizen deed ontstaan, met voorzalen zoo groot als dorpskerken, waarvan de stadsbeschrijver Gualtherus Sylvanus omstreeks 1600 met ophef gewaagt.

De meanders van den IJselstroom, die Deventers grens aan de zuidwestzijde bepaalden, leefden tot op onzen tijd voort in de oude haven. Waar echter is de rivierovergang te denken? Wellicht niet vlak voor de stad (waar de stroom nog in de latere middeleeuwen meerdere armen had), doch iets lager, bij de Vollehand of 'Melcleden', alwaar inderdaad een oud IJselveer geweest is? Er schijnt wel veel voor te zeggen. De toegang tot de oude stad van de noordzijde is wellicht door stroomverlegging veranderd: we doelden boven al op de mogelijkheid van zulke wijzigingen. In Emmerik is een geheele straat (de Ketelstraat) met het westelijke gedeelte der Munsterkerk door de rivier gesloopt; zulke getuigenissen hebben we omtrent Deventer niet, doch de situatie schijnt in dezelfde richting te wijzen.

Deventer toont een typisch gemis aan doorgaande verkeerswegen. De stad was eindpunt, overlaadplaats, ontmoeting van het zeeverkeer (van Noord- en Oostzee) en het rivierverkeer stroomopwaarts met het landverkeer van het Saksische achterland; rivierovergang slechts in secundaire beteekenis, immers door

het broekland tusschen de Veluwsche hoogten en den IJseloever voor Deventer of Zutfen laat zich in vroegen tijd geen uitgezochte verkeersweg denken; de vanouds belangrijke IJselovergangen zijn veeleer bij Westervoort, Doesburg en Hattem. De handelaars die de Deventer markten bezochten kwamen per zeeschip, rivierschip, of per as uit Westfalen of van nog verder. De Veluwsche invloedssfeer van Deventer is altijd beperkt gebleven tot het rijtje dorpen op het kleiboord van den IJsel; als oude hoofdstad van het Oversticht maakt deze stad, in een der uiterste hoeken gelegen, een wonderlijk figuur (immers, geografisch bezien beheerscht Deventer Overijssel geenszins), maar dit is mede veroorzaakt door de expansiepolitiek der Geldersche graven, die Deventer als in een hoek hebben gedrukt.

Nog één opmerking voordat we Deventer verlaten. De drie onderdeelen der stad die wij aannemen - oude stad, Berg en Noordenberg[1] - zijn nu nog naar hun aard kenbaar. Het oudste stadsdeel was en is nog de wijk der gezeten burgers, met de immuniteit der kerk als complex van bijzonderen aard in een der hoeken. Berg en Noordenberg zijn vanouds en ook nu nog meer de wijken der kleinere lieden, deels ook der handwerkers. En tevens, vooral de Noordenberg, de wijk der kloosters en gasthuizen; inrichtingen die in het oudste stadsgedeelte bijna geheel ontbreken. Slechts een onaanzienlijk straatje, de Pontsteeg, heeft daar gelegenheid tot het vestigen eener geestelijke stichting gegeven.

Dit Deventer moet in de twaalfde eeuw reeds het voorkomen en het karakter eener stad hebben gehad; eerder dan Zwolle (1230), vroeger dan Zutfen (1190), de Geldersche concurrentie; laten we aannemen kort daarvóór. Het behoort daarmede tot de oude aristocratie onzer steden.

Een laatste stad willen we met gelijke onderscheiding noemen, *Middelburg*. Het behoort tot de Vlaamsche invloedssfeer en in die sfeer is alle ontwikkeling nu eenmaal sneller en weelderiger dan in de meer noordelijke streken. Middelburg was een soort middelpunt reeds in de elfde eeuw; Huizinga heeft het duidelijk gemaakt. Hier was een vluchtburg tegen de invallen der Noormannen en in dien burg de middelpunten van het volksleven; later zou in dit blijkbaar niet of nauwelijks bebouwde complex de Abdij zich vestigen. Aan de periferie van dezen burg eenige rand-pleinen en daarop of daaraan de beide hoofdkerken: de Westmonsterkerk en de Noordmonsterkerk, moederkerken van het overgroote deel van Walcheren (alleen met uitzondering van het district van Souburg). De haven als derde kristallisatiepunt nabij den burg: de huidige Dam met omgeving. Min of meer kronkelende wegen convergeerden

1 In overeenstemming met de tijdgenooten als Schuiling, Kronenberg en Van 't Hoff, maar in tegenstelling met Buitenrust Hettema en Telting gevolgd door Peters, die talrijke kleinere uitbreidingen aannemen: een voorstelling o.i. evenmin door indirect als door direct bewijs gestaafd.

op de omringing van den burg en op de drie genoemde periferische centra. De ommuring van dit geheel - in de twaalfde eeuw - maakt de oude stad Middelburg; een levendigen plattegrond biedt zij met haar rijk geleed centrum. Slechts met het geestesoog kan men het beeld ervan oproepen; want vóór de vernieling van Mei 1940 was de stad al ver afgeweken van haar middeleeuwsch voorkomen. Voornaamste verschil: de beide oude hoofdkerken waren verdwenen en hadden daardoor de stad van hare hoofdaccenten beroofd. Inzonderheid voor de Markt geldt dit; den drukken hoofdgevel van het Stadhuis moet men zich denken in contrast met hooge, beschaduwde kerkmuren op den voorgrond en niet als het eenig hoofdmotief van een tè groot plein. Ook overigens had Middelburgs handelsbloei van de 16e tot en met de 18e eeuw een dichte bebouwing en vooral ook een hooge bebouwing ten gevolge gehad, welke een zeker karaktervolle stad schiep, doch een stad met een geheel ànder karakter dan de vroeg-middeleeuwsche met haar sterk onderscheiden deelen van burg en burgerstad, wijken van neringdoenden, van geestelijken en van handwerkslieden, alle betrekkelijk losjes samengevoegd.

Met Middelburg sluiten wij de rij. *Stavoren* behoort ook tot de oudste steden, maar het is geheel verdwenen; en het heele gevolg van Nederlands talrijke steden is te brengen tot het tijdvak der stelselmatige stedestichtingen van het laatste gedeelte der 12e eeuw af. We moeten dit tijdvak nu binnentreden.

Hoofdstuk III
Stedestichtingen in het kader der Landsheerlijkheid

De opkomst der middeleeuwen heeft voor ons land zeer ingrijpende veranderingen gebracht. De territoriale vorstendommen komen tot stand, tot ontwikkeling; de losmaking van het Duitsche rijk begint zich in de verte af te teekenen. Op het water, onzen erfvijand, worden de eerste belangrijke overwinningen bevochten: de eerste groote waterschappen vormen zich, ontwatering, bedijking, ontginning allerwege. Datzelfde water toont zich ook onzen bondgenoot, verschaft ons een bevoorrechte ligging in het wereldverkeer, dat zich in toenemende mate doet gelden. Neemt dus de bewoonbare ruimte in ons land toe, de aard der bewoning en bebouwing wijzigt zich mede; naast de oude dorpen jongere uitbouw en geheel nieuwe nederzettingen: nieuwe kasteelen en kloosters; en, vooral, een krachtige ontwikkeling van de steden, van de reeds bestaande zoowel als van vele nieuwe.

De *vorming der landsheerlijke territoriën* steunt uiteraard in sterke mate op de geografische grondlijnen des lands; maar niet zelden ook doet de ontmoeting van invloedssferen juist in geografisch bevoorrechte gebieden een soort staatkundig vacuum ontstaan. Een labiel evenwicht in dergelijke rivaliteiten bereikt is dan soms door de handhaving van eeuwen gefixeerd en nu nog in de provinciale grenzen min of meer bewaard.

Utrecht mag, met eenig voorbehoud, het middelpunt der vroeg-middeleeuwsche geschiedenis van Nederland heeten, zooals S. Muller Fz. het noemde. K. Heeringa beschreef de geografische en politieke geschiedenis van het Nedersticht en gaf te verstaan hoe deze eerst in het bewustzijn van den toenmaligen, veel primitiever verkeers- en nederzettingstoestand des lands is te begrijpen. Zoo deed het indertijd ook Gosses voor Holland, Van Engelen van der Veen en laatstelijk G.J. ter Kuile jr voor Overijssel.

In dat lang verloop van aanval en verdediging, van behoud en verovering komen geografisch bevoorrechte punten naar voren; dikwijls punten die we verderop als steden zullen ontmoeten, maar soms ook punten wier kracht in het isolement was gelegen: geen bergvestingen hier (behalve het ééne Valkenburg), doch waterburchten, moerasburchten. Vollenhove, op zijn haast ontoe-

gankelijke diluviale eiland aan de Zuiderzee, is een voorbeeld hiervan; het Tolhuis aan de Rijnsplitsing bij Lobith een tweede. Zulke burchten moesten vooral tijdens hun grootste militaire beteekenis de vorming van bewoningscentra veeleer afstooten dan aantrekken.

In de verhouding tusschen de economische invloedssferen der steden en de territoriale indeeling toont zich een groot verschil tusschen een land als het onze en een homogeen gebied als b.v. Engeland of Zweden. Daar ziet men veelal overeenstemming tusschen het economische achterland der marktstad en het gebied van het 'graafschap'; slechts de enkele havensteden aan de riviermonden, later opgekomen dikwijls, maken het beeld iets meer samengesteld. Ten onzent is - gelijk in Italië en in West- en Zuid-Duitschland - de toestand van den aanvang af veel meer ingewikkeld; rivaliteit en verbrokkeling hebben zich sterker doen gelden, politieke en economische invloedssferen konden zich verschuiven en deden den onderlingen samenhang dan wel eens geweld aan. Dit proces heeft zich tijdens de latere middeleeuwen in sterke mate doen gelden, maar ook na de éénwording van den staat deed het zich voor. Hierdoor kan onder meer verklaard worden het gemis aan homogeniteit tusschen de onderscheidene administratieve indeelingen ten onzent. De opbouw van het bestuur der middeleeuwsche (Katholieke) kerk was de vroegste; zij bewaarde tot na de Hervorming hier en daar het getuigenis van zeer oude toestanden en in het kleine houden de gemeentegrenzen nu nog menige bijzonderheid vast uit de oude vorming van buurschappen, marken, maar vooral van kerspelen. De grenzen der landsheerlijke territoriën van de latere middeleeuwen leven, als gezegd, voor een goed deel nog in die onzer huidige provinciën voort. Van de oude indeeling dier territoriën bewaart de, uit haar aard behoudende, organisatie der Ned. Herv. kerk nog het een en ander. In den nieuwen tijd had de administratieve indeeling der Rijksdiensten zich meer en meer van de oude politieke gegevens losgemaakt om zich nauwer bij de maatschappelijke, inzonderheid economische, feiten aan te sluiten. Een rijk, doch ietwat verwarrend beeld biedt dat alles - te kennen weliswaar uit den schat van gegevens van den Geschiedkundigen Atlas van Nederland, doch zeer moeilijk in één blik te omvatten. De historische geografie van Nederland, hoe klein het land ook is, moet heel wat ingewikkelder zijn dan die van Frankrijk, door L. Mirot met Fransche helderheid in één beknopt deel vervat. Een samenvatting der voor Nederland onontbeerlijke gegevens zou meer op het werk van K. Kretschmer voor Duitschland moeten lijken. Toch is het gemis van zulk een boek te betreuren: ook voor de kennis der nederzettingen waarom het ons hier te doen is zou een breedere algemeene grondslag gewenscht zijn dan de enkele aanduidingen die in dit verband slechts kunnen worden gegeven.

Zoowel de staatkundige als de economische geografie werd ingrijpend beïnvloed door de *bedijkings*successen, die vooral voor de dertiende en de veertiende eeuw zijn vast te stellen. Te dien tijde werden de samenhangende verdedigingen tegen het buitenwater van groote districten zoo niet geschapen, dan toch tot afsluiting, tot volkomenheid gebracht. De doorvoering van dezen maatregel gaf aan den graaf van Holland eerst zijn vasten greep op Holland tusschen Maas en IJ, daarna zijn blijvend overwicht op de nu niet meer door de elementen beschermde Westfriezen. De doorgaande bedijkingen langs de groote rivieren veranderden het heele aspect van het stroomenland. En natuurlijk beïnvloedde dit alles ook de economische geografie ten zeerste. Alkmaar is als de voornaamste marktstad van Hollands Noorderkwartier bepaald door de bedijking en aandijking van Westfriesland. Tiel, als waterstad te niet gegaan, kon als landstad eerst met en door de afdamming van de Doode Linge, de aaneenhechting van Nederbetuwe en Tielerwaard, beteekenis herkrijgen. Hetzelfde is te zeggen van Leeuwarden, welks centrumpositie in Friesland door de aanslibbing en afdamming der Middelzee veeleer verhoogd dan geschaad is. We noemen, zoo hier als elders, slechts enkele typische voorbeelden.

Hoezeer deze maatregelen samenhingen met het landsheerlijke gezag blijkt wel uit de voortwoekering van kwalen op de grensgebieden. De gebreken van de Linge-uitwatering en van het waterkeeringsverband tusschen Tieler- en Alblasserwaard, de Diefdijk met zijne ingrijpende gevolgen voor het lage land ten oosten ervan, de onvoldoende waterkeeringen ten zuiden van Deventer en ten zuiden van Kampen, de Geldersche-Vallei-kwestie, de afdamming van de (Utrechtsche) Vecht, de waterloozing en waterkeering bij Kuinre - al deze en nog veel meer soortgelijke kwesties zijn in hun ontstaan en voortbestaan op nabuurlijke tegenstellingen en verschillen terug te brengen. Hierdoor werden niet slechts theoretische, maar ook praktische ‘vacua’, te mijden gebieden, aan de grenzen in stand gehouden, het verkeer in ongunstigen zin beïnvloed, het achterland van grenssteden ingeperkt. Of zijn niet Gorinchem, Amersfoort en Kampen min of meer kunstmatig van de verwerving van Geldersch ‘achterland’ afgesneden?

Wel zeer sterk is de stad Dordrecht aan de wisselingen van het waterstaats-aspect onderhevig geweest; aanvankelijk waterstad, vervolgens na de bedijking van de Oude Maas en de Dubbel tevens de markt- en stapelplaats van een aanzienlijk vastelandsgebied, na den vloed van 1421 daarvan afgescheurd en uitsluitend nog te water bereikbaar. Dit heeft de stad niet sterk getroffen; er blijkt uit hoezeer het waterverkeer in het vrachtvervoer dezer streken overheerschte, zoodat de afsnijding van het landverkeer niet al te doodelijk behoefde te werken.

Deze vrijheid van het verkeer te water, slechts gedeeltelijk geleid en ingeperkt

door stapel- en tolrechten, had een gemakkelijke verschuiving van het verkeer tengevolge, een trek naar de beste markt. Dit kan, dunkt ons, een verklaring leveren van het verschijnsel, dat de jongst bedijkte Zuidhollandsche eilanden als Overflakkee, de Hoeksche Waard en IJselmonde (grootendeels uit de 15e eeuw alle drie) geen eigen centra, eigen steden hebben zien ontstaan, terwijl de oudere eilanden alle hun eigen stad of steedje hebben. Het marktverkeer had geleerd zich te richten naar Dordrecht en, hoe later des te meer, naar Rotterdam, dat in latere eeuwen het aangewezen voorzieningscentrum voor deze geheele waterwereld zou worden.

Het waren niet uitsluitend de groote gebeurtenissen op waterbouwkundig gebied die het voorkomen des lands wijzigden en, ten gunste of ten ongunste, het economische aspect der nederzettingen kwamen beïnvloeden. Het inwendige *ontwaterings*- en *ontginningswerk*, minder in het oog springend doch minstens even ingrijpend, had een niet minder grooten invloed ook op de bewoning, de bebouwing, de centrumvorming. Aangevuld werd èn het een èn het ander door de bedijking van kwelders en schorren aan de zeekust.

Op het Hollandsch-Utrechtsche vasteland ging met de beheersching van den boezemwaterstand direct de intensieve cultuur van de veengebieden samen. Het aantal dorpen werd tusschen de 11e en de 15e eeuw wel zoo ongeveer verdubbeld. Delft werd een centrum van zulk een in hoofdzaak nieuw gebied; ook Gouda, Amsterdam en Schoonhoven ontleenden aan de nabijheid van zulke ontginningsgebieden een deel hunner economische bestaansmogelijkheid. De opbloei van Amersfoort, de ononderbroken ontwikkeling der stad Utrecht ook nadat de buitenlandsche handel haar geheel had verlaten, zullen voor een deel aan gelijke oorzaken zijn toe te schrijven.

De dorpen van Noordbrabant en van noordelijk Limburg waren voor een niet gering gedeelte veroveringen op de heide, veroveringen die van tijd tot tijd (maar met de hulpmiddelen dier eeuwen niet onbeperkt) uitgebreid konden worden. De door andere factoren in hun plaats bepaalde centra werden hierdoor bevoordeeld; maar ook stimuleerde deze ontwikkeling de opkomst van bescheiden neven-centra zooals Eindhoven, Helmond en Weert.

In het rivierengebied vielen heel wat ‘paludes’, broeken, door ontwatering vruchtbaar te maken: werken niet zelden aan Hollandsche of Friesche kolonisten toevertrouwd. Deze kolonistendorpen komen we beneden nog in ander verband tegen. Bij kleinere complexen geschiedde de ontginning b.v. in het stroomgebied der Sallandsche weteringen en van de Overijsselsche Vecht; maar toch zoo intensief, dat ook hier het bebouwde oppervlak gedurende de latere middeleeuwen wel verdubbeld is. Dit kwam, evenals de bedijking en verkaveling van Mastenbroek (1364), vooral aan de stad Zwolle ten goede.

De stad Groningen is te vergelijken met Utrecht, in zooverre als ook hier de oude buitenlandsche handel is verloopen en plaats heeft gemaakt voor een intensieve beheersching van een in welvaart sterk toenemende landelijke omgeving; en in de opkomst van die omgeving neemt de ontginning van de 'wolden' en 'broeken' een voorname plaats in. Ook elders in de noordelijke provinciën, speciaal in zuidoostelijk Friesland, viel te lande hetzelfde te zien: maar hier bleef al wat op een centrum kon gelijken nog eeuwen lang afwezig; door natuurlijke factoren had alleen een havenstadje aan den mond van Tjonger en Linde bepaald kunnen zijn, doch deze plek - Kuinre - was in vreemde handen, bezet door den bisschop van Utrecht, intermitteerend door heeren die zich als vrijheeren gedroegen - en dit belemmerde de aansluiting van Kuinre op zijn Friesche achterland[1].

Bij bedijking zoowel als bij ontginning is de afwezigheid van eigen centra opvallend (niet slechts ten onzent trouwens: evenzeer b.v. in de 'Fens' van oostelijk Engeland, de 'Marschen' langs de Weser en Elbe en de Weichsel-Nogatdelta). Zelfs tot de stichting van nieuwe dorpen gaat men veelal slechts onder bepaalde omstandigheden over (bij kolonisatie van elders, of bij àl te sterk isolement). De gedaante van een eiland als Zuidbeveland is reeds in de Middeleeuwen door be- en aandijking zoozeer veranderd, dat als middelpunt daarvan Reimerswaal in het geheel niet en Goes slechts kwalijk in aanmerking kon komen: en toch ontstond er geen nieuw neven-centrum. De herdijking van Duiveland en de aanhechting daarvan aan Schouwen kwamen vooral aan Zieriksee ten goede, hoezeer b.v. Zijpe een uitgezochte plek voor een havenplaats aanbiedt. De weelderige kleihoek van westelijk Noordbrabant - trouwens door staatkundige grenzen versnipperd - bleef een gebied van slechte verbindingen en nietige centra, waartegenover oudere plaatsen op het zand zooals Steenbergen en Oudenbosch nog een zeker overwicht konden behouden.

Het wordt tijd, nog iets nader in te gaan op het *verkeer*, voordat we de landsheeren in hun stedestichtende activiteit van dichterbij gaan beschouwen.

Men heeft ook elders opgemerkt, vooral in landen met sterkere hoogteverschillen dan ten onzent, dat het vroeg-middeleeuwsche verkeer te land zich bij voorkeur van hoogvlakten bedient en de vruchtbaarder cultuurstreken met hare zwaardere gronden liefst vermijdt. De reden hiervoor is in een tijd van onverharde wegen vanzelf duidelijk. Voor den laat-Romeinschen tijd neemt men op goede gronden militaire wegen aan langs de Rijnlinie, dus door de

1 Kuinre was als boter-exportplaats niet onbelangrijk; typisch is b.v. het feit, dat het Kuinder marktschip te Amsterdam een vanouds bevoorrechte plaats (voor het windas aan den Dam) mocht innemen. Maar een regelmatige ontwikkeling was door de bovengenoemde factoren uitgesloten.

laagvlakten; opgehoogde, verharde, versterkte wegen: van Kleef door de Betuwe en langs Utrecht naar den mond van den Ouden Rijn, en van hetzelfde Kleef langs Nijmegen door den Bommelerwaard en het land van Altena naar het Maasmondgebied. Doch deze wegen geraakten onder gewijzigde staatkundige en natuurlijke omstandigheden geheel in onbruik en in vergetelheid. In deze lagere streken was tijdens de vroege en latere middeleeuwen het verkeer te water voor het vrachtvervoer het eenige middel. Vandaar dan ook vele landingsplaatsen, overlaadplaatsen, overtochten. Vandaar evenzeer de bepaling der richtingen van het verkeer over de zandvlakten.

Op de Veluwe b.v. worden al vanouds hoofdverbindingen aangetroffen van Arnhem in de richting van Hattem en van Harderwijk; ook een oost-west-verbinding zal reeds vroeg althans in het droge jaargetijde in gebruik zijn geweest. Terwijl de IJselmetropool Deventer overigens meest over het water werd benaderd, moest er verbinding te land zijn met de wegen over het Twentsche plateau en verder Oostwaarts: verbinding over opgehoogde wegvakken door stroomdalen, Holterdijk en Bandijk te Goor - reeds vroegtijdig onder speciale landsheerlijke zorg. Verder noordoostwaarts gaf de pas van Koevorden de verbinding te land tusschen onze noordelijke gewesten en het Duitsche achterland; het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat de weg van Koevorden naar Stavoren als een der zeven vrije heerstraten in de oude Friesche wetten voorkomt en dat ook voor Groningen de verbinding te land met Koevorden vanouds van belang was. Het komt ons voor, dat de groote strategische waarde van Koevorden de opkomst van een stedelijk centrum in den daarvoor gunstigen tijd belet heeft: toen immers werd Koevorden geheel door politieke en militaire belangen beheerscht. De armoede van het omringende land evenwel was hierin eveneens een factor. - Aan de zuidwestzijde van het Drentsche plateau vinden we Steenwijk in een sleutelpositie.

De Stichtsche heuvelrug bood evenzeer een natuurlijke verkeersbaan, met de omgeving van de Grebbe als aangewezen toegang van het oosten; naar den kant der stad Utrecht moet Zeist (gelijk Heeringa heeft aangetoond) het aangewezen punt van overgang op het laaglandsche (water-) verkeer en daardoor mede een oud bestuurscentrum zijn geweest - tot zelfstandige stadsvorming kon het hier, zoo dicht bij Utrecht, niet komen. Het verkeer over den heuvelrug vond een natuurlijk einde in den noordelijken rand van het Gooi, waar aan de zeekust de stad Naarden ontstond, tot in den jongsten tijd een punt van overgang van land- op waterverkeer. Aan de oostzijde was en bleef Amersfoort het aangewezen overgangspunt, toegang ook tot de Veluwe en daardoor tot in het heden een belangrijke schakel in het landwaartsche verkeer van de handelsmetropool Amsterdam.

Langs den binnenkant van de Hollandsche duinkust is een oude weg over den geestgrond te verwachten: deze heette, en heet bij Monster in het Westland

nu nog, de Rijnweg, als blijk van zijn voornaamste doel van het zuiden af gezien. Het is wel zeker dat de oude route langs Katwijk en Noordwijk liep; de verbinding over het Haagsche schouw kwam eerst omstreeks 1400 sterker in gebruik. We zullen de steden aan en bij dit wegenstelsel beneden nader beschouwen.

Het is duidelijk, dat ook aan de zuidzijde van Maas en Schelde de punten, waar land- en waterverkeer elkaar konden ontmoeten, tot stedestichting moesten uitlokken. Maar de randgebieden van Vlaanderen en Brabant die binnen den Noordnederlandschen gezichtskring zijn komen te vallen bieden geen landverbindingen van overwegend belang aan; de heerweg die, langs den rand der Middelrijnsche gebergten de stroomgebieden van Rijn, Maas en Schelde verbindend, een der voornaamste aansluitingen tusschen West- en Middeleuropa zou blijven, raakt het Noordnederlandsche grondgebied slechts even, in Zuid-Limburg. Maastricht heeft zijn oorsprong en opbloei aan den Maasovergang van dezen weg te danken en het is dan ook een der meest uitgesproken verkeerssteden van Nederland geworden, in zijn als voorbestemde ontwikkeling echter geremd door de opkomst van Aken en Luik - steden welker verkeerspositie zich niet met die van Maastricht kon meten, doch die zich door andere (economische en politieke) factoren zagen begunstigd. - De oude hoofdweg die aan Maastricht het verkeer met Engeland en Hongarije verzekerde - zooals de oude stadsdichter met trots zegt - liep niet via Aken, doch langs Heerlen en Gulik-Keulen. Langs de Maas de twee oud-Romeinsche hoofdwegen: de eene aan de westzijde, nabij Heumen over de Maas en op Nijmegen aan; de andere van Heerlen over de hoogvlakte ten oosten op eenigen afstand van de rivier en dan uit de buurt van Venlo noordoostwaarts, langs Gelder naar Xanten. Het is geen toeval dat Napoleons hoofdweg Parijs-Hamburg een gecombineerd tracé van deze beide wegen volgt; de onveranderde geografische factoren leidden tot eenzelfde gevolg.

Ongetwijfeld waren er, behalve deze vaststaande, nog wel meer Romeinsche wegvakken; even zeker echter niet zóóveel als detailonderzoek, met meer ijver dan critischen zin ondernomen, ons soms wil doen gelooven.

Hoe gering in aantal en beteekenis waren, alles wel beschouwd, deze vroegmiddeleeuwsche hoofdwegen. De voortgezette cultuur bracht hier grondige verandering. De zee- en rivierdijken waren even zoovele doorgaande wegen, in den zomer althans zeer wel bruikbaar. Er waren ook nog wel strategisch-aangelegde verbindingen zooals de Huigendijk, de weg tusschen de meren van Alkmaar tot diep in Westfriesland: ook voor vreedzaam verkeer dienstig. In welk een mate het voorkomen des lands is veranderd door al die nieuw aangelegde verkeersmiddelen, de vergraving van riviertjes, de kanaaltjes, de verhoogde en bestrate toegangswegen tot voorname steden in lage landsdeelen zullen we in een volgend hoofdstuk nog eenigszins nader bespreken.

Het was inzonderheid op de steeds openstaande verplaatsingsmogelijkheid dat deze opzettelijk aangelegde werken invloed hadden. Een kleiweg is - ook nu - bij droog weder heel wel te passeeren, maar in een nat seizoen grondeloos. Ruiters te paard konden in het gunstige jaargetijde door oningepolderde kleistreken en bij droogte ook over het veen wel vooruitkomen; de herfst evenwel sneed al zulke gelegenheden telkens af en liet het vrachtvervoer slechts te water vrij - een toestand die welhaast drong tot het ondernemen van werken die, uit directe behoeften voortgekomen, op hun beurt weer nieuwe mogelijkheden zouden openen.

In het waterwegennet bleef dan ook evenmin alles bij het natuurlijke. Een geografische gesteldheid als de onze moest wel tot verlegging en verbinding van waterwegen uitlokken. De gracht van Corbulo, de vroegste verbinding tusschen Rijn en Maasmond, moge al vroeg in vergetelheid zijn geraakt, analoge behoeften deden later naar gelijke middelen grijpen.

Een der vroegste grootere werken is wel het kanaal van den Hollandschen IJsel bij het Het Gein naar Utrecht en de kanalisatie der Rijnbeddingen in en bij die stad. Dit verzekerde aan Utrecht zijn plaats in het doorgangsverkeer van de Oostzee naar Vlaanderen tijdens de dertiende eeuw. De doortrekking van de Gouwe tot in den Ouden Rijn zal dan via Haarlem en Gouda een betere verbinding tot stand brengen, die eeuwen lang de eenige hoofdwaterweg door Holland zal blijven. Amsterdam zoekt zich het verkeer zoowel van de Vechtals van de Rijnzijde naar het Amstelgebied af te tappen. In de streek van den Maasmond bezigt de concurrentie der havensteden bij voorkeur de kanaalgraving als strijdmiddel. In de geschiedenis van de eerste opkomst der stad Groningen komt aan de vergraving en verbetering der ‘diepen’ langs en bij de stad een voorname plaats toe. Appingedam is eerst na en door den aanleg van de Delf (het Damsterdiep ten oosten van Ten Post) als stad denkbaar. Een heel grootsch plan vormde Groningen door het voornemen, den Eemsstroom te zijnen bate naar den Dollart af te leiden: een vruchtbare gedachte wellicht, doch de tijd liet haar verwerkelijking niet toe.

Over de latere activiteit der steden op dit gebied zullen we in een volgend hoofdstuk nog iets zeggen.

Van al deze gebeurtenissen, deze activiteit aan vele zijden is de krachtige opkomst der steden een gevolg en ook harerzijds weer een stimuleerende factor. Buitengewoon snel en voorspoedig is deze ontwikkeling geweest. Niet in Nederland uitsluitend, ook niet het eerst; doch wèl hier in zeer sterke mate en met blijvende gevolgen. Nederland zou het steden-land blijven, waartoe de dertiende eeuw het gemaakt had; het land der conglomeratie van kleine, middelgroote en groote steden, niet van de ééne overheerschende hoofdstad.

Naar de oorspronkelijke voorstelling kon alleen de keizer steden stichten. Zoo leerde het 't tot nieuw leven gewekte Romeinsche recht: de Duitsche keizer achtte zich immers voor het westen de rechtsopvolger van den antieken imperator. Bouw van versterkingen, marktrecht, eigen rechtspraak en wetgeving, belastingheffing en dergelijke meer waren bevoegdheden die, als ‘regalia’, slechts door den Keizer verleend konden worden en ook dikwijls verleend werden; of anders geschiedde het door zijne leenmannen, inzonderheid de geestelijke vorsten, de bisschoppen, namens hem. Aldus de theorie; maar de praktijk gaf vaak een heel ander beeld. Menig vazal besloot zelf tot datgene wat voor hem en voor zijne onderhebbenden zoo voordeelig scheen; en wist soms de Keizer (zooals b.v. tegenover den graaf van Gelder) te doen uitspreken dat stadsrechten zonder 's Keizers toestemming gegeven nietig waren, in vele andere gevallen wist de landheer het verrichte door een lang tijdsverloop te doen bekrachtigen. En behalve de landsvorsten waren er dan ook de burgerijen zelve die, zich op een vaag gevoeld natuurrecht beroepend, ‘communitates’, gemeenten wilden gaan vormen met door de natuur zelve gegeven bevoegdheden, grooter dan de vorst ze licht zou toekennen. Aldus zag men het in de elfde eeuw reeds te Kamerijk gebeuren; en als ten onzent oude bisschoppelijke steden als Utrecht, Deventer, Groningen of Maastricht rechten blijken te bezitten die niet op eenigen titel, doch slechts op verjaring steunen, mag men aan den wortel wellicht een dergelijken oorsprong mede aannemen.

Men spreekt zoo terloops van de *stichting van steden*, over de toekenning van *stadsrecht* van boven af; doch achter deze simpele uitdrukkingen, ons van de lagere school af vertrouwd, verbergen zich reeksen van vragen, die de historici enkele decennia geleden zeer verdeeld hielden en die niet licht afdoend opgelost zullen worden. Het geschil begint al dadelijk bij de definitie: wat is het onderscheid tusschen de nederzetting-stad en de nederzetting-niet-stad? Is het de ommuring? Neen: talrijke plaatsen in ons land zijn als stad beschouwd zonder ommuring en daarentegen zijn er - hoewel in mindere mate - wel versterkte dorpen geweest (Arsen bij Venloo was een voorbeeld ervan). Is het dan het stadsrecht, de stedelijke bestuursinrichting? Ook hier aarzelt men met een toestemmend antwoord. Uit politieke, bestuurstechnische overwegingen zijn ten onzent tal van plaatsen, vooral in Westfriesland doch ook elders, van stadsrecht voorzien zonder dat ze zich in maatschappelijk opzicht ook maar in iets van de nabijgelegen dorpen onderscheidden. Dan wellicht het marktrecht, elders wel als het belangrijkste criterium beschouwd? Het gaat voor ons land wel allerminst op; er zijn te allen tijde belangrijke markten op dorpen geweest (de reeds vroeg-middeleeuwsche Voorschoter- en Valkenburgermarkten kunnen als voorbeelden dienen), ja zelfs op het vrije veld (de ‘Wildemarkt’ in Gaasterland) - en anderzijds steden welker markten nimmer veel te beteekenen hebben gehad. Het is weliswaar niet gemakkelijk den middeleeuwschen

toestand in dit opzicht te kennen, daar de politiek der stadsbestuurders en stadsburgerijen steeds erop uit is geweest de nering en inzonderheid het marktverkeer ten plattenlande te belemmeren, ja te beletten.

Naar de voorstelling stadsrecht - marktrecht moesten ook de bewoners der steden zich in overwegende mate bezig houden met handel, verkeer, neringen (verzorgende bedrijven) benevens c.q. primaire nijverheid, terwijl de landelijke bevolking nagenoeg uitsluitend van landbouw, veeteelt, vischvangst e.d. zou hebben bestaan. Ook dit gaat voor ons land volstrekt niet op. Eenerzijds was al in de vroege middeleeuwen de Friesche handel van een uitgesproken dorpsch, landelijk karakter en heeft de Noordhollandsche zeevaart steeds tal van krachten uit de dorpen geput; - anderzijds kennen vooral onze oostelijke provinciën de 'landbouwersstadjes' die, hoezeer ommuurd en van stads- en marktrecht voorzien, toch eigenlijk als gedenatureerde dorpen vielen aan te merken.

Gaat het dus bezwaarlijk één enkel criterium aan te nemen ter onderscheiding van stad en dorp, de vereeniging der drie voornaamste onderscheidingsmiddelen leidt toch wel tot resultaten. De nederzetting die ommuurd is, die een stadsrecht en stadsbestuur heeft met de voor zulk een bestuur algemeen als normaal erkende bevoegdheden - welker burgerij een stedelijk bestaan leidt en welker functie als voorzieningscentrum voor een omgeving van verre en van nabij geaccentueerd wordt door een geregeld marktverkeer -, zulk een nederzetting kan zonder de minste tegenspraak recht op de aanduiding als stad doen gelden. Het ontbreken van een of meer dezer factoren doet vragenden twijfel rijzen, al kan het antwoord in verscheidene gevallen nog wel toestemmend zijn.

Het spreekt vanzelf dat zulke volwaardige steden slechts tot een beperkt *aantal* konden ontstaan en bestaan, afhankelijk als haar economische gedijen moest zijn van een voldoend productie- en afzetgebied in de omgeving. In zuiver agrarische streken schijnt het wel dat een afstand van circa 30 km tusschen de steden onderling aan elk harer voldoende speelruimte laat, terwijl men op elke 5 km een dorp kan verwachten. Zoo ziet men het met name in de tijdens de middeleeuwen systematisch gekoloniseerde gebieden van Oost-Europa. Doch deze regelmaat kon door allerlei bijzondere factoren wijziging ondergaan. Vooreerst al door de geografische figuratie: de punten die door hun ligging tot stedestichting uitlokten waren niet steeds regelmatig verdeeld. Dan de vruchtbaarheid en bruikbaarheid des lands: de oudtijds armelijke staat onzer zanden veenstreken verklaart een achterstand in centrumvorming, waarvan de hinderlijke gevolgen nimmer meer volkomen waren weg te werken. Omgekeerd leidt een bevoorrechte ligging ten aanzien van het verkeer, aan een riviermond of ander natuurlijk havengebied tot een opeenhooping van steden en stadjes, soms met onderling verschillend economisch aspect. En eindelijk

spreken politieke, dynastieke, militaire factoren een krachtig woord mede. Als het eenmaal de landsheer is die de stedevorming in zijn macht heeft, dan zal hij deze macht moeten aanwenden tot versterking zijner positie, tot verdediging van zijn territoir naar binnen en naar buiten, tot economische organisatie en economisch verweer, afleiding van het verkeer van elders en aantrekking ervan naar het eigen gebied, versterking van de grenzen, schepping van grensvestingen; ook tot het verschuiven van het politieke evenwicht binnenslands, tot versterking van het burger-element, dat den vorst geldmiddelen (zoowel geregelde inkomsten als geldleeningen) kan verschaffen, hem voorzien van leeken-adviseurs en ambtenaren tegenover de clericale en feodale elementen die in de vroegere middeleeuwen het openbare leven geheel beheerscht hadden. Overwegingen en drijfveeren, die soms wel tot overschrijding der maat van het aanbevelenswaardige in de stedestichting moesten leiden - die tot ongebreidelde concurrentie, tot kunstmatige, geforceerde oplossingen moesten voeren - uitwassen van een op zichzelf begrijpelijk streven en van een toe te juichen ontwikkeling.

Gelderland. De werking van al deze factoren moest in ons kleine, doch zoo rijk geschakeerde land tot een zeer samengesteld resultaat voeren: een resultaat dat ook herhaaldelijk te zien geeft het verschijnsel waarop A. von Hofmann voor Duitschland met zooveel recht wees, dat nl. de geografisch meest bevoorrechte punten, reeds in de vroege middeleeuwen in beslag genomen, later op zijde gestreefd en overvleugeld worden door concurreerende nederzettingen op plaatsen die, zuiver geografisch gezien, van den tweeden rang zijn - maar die niet belast waren met een verleden.

Een door Von Hofmann zelf al opgemerkt geval is dat van de tegenstelling Nijmegen-Arnhem. Nijmegen is een oude keizerstad, een burcht door Karel den Groote gesticht op een plek welker geografische uitnemendheid haar reeds in het Bataafsche en Romeinsche tijdvak strategisch belang had verschaft: de plek waar de hooge vaste landrug tusschen Rijn en Maas zich vlak aan den voornaamsten Rijnarm tot zijn laatste toppen verheft; de plek dus waar in vele gevallen het landverkeer in waterverkeer moest overgaan, vanwaar de samenhang met het oostelijke achterland steeds verzekerd was en van waaruit een aanzienlijk gedeelte der delta van Rijn en Maas het gemakkelijkst kon worden beheerscht. Een uitgezochte plaats dus voor een vasten zetel van Rijks-districtsbestuur en aangewezen plek van periodiek oponthoud voor den keizer. Er naast, onder den trotschen keizersburcht, moest welhaast een nederzetting van meer dan gewoon belang opkomen, een plaats, door den keizer dan ook (in 1230) tot stad verheven. Doch terwijl de Keizersmacht ten gunste der landsvorstendommen dalende was en het graafschap Gelder, aanvankelijk alleen in

het Overkwartier gevestigd, ook in de Rijnstreken vasten voet had weten te krijgen, moest de verwerving van Nijmegen een cardinaal punt op het bestuurprogram dezer Geldersche vorsten zijn. Dit gelukte, in 1248; maar vóórdien reeds had de graaf van Gelder getracht door een eigen politiek van stedestichtingen Nijmegen min of meer schaakmat te zetten. De voornaamste zet was geweest de stichting der stad Arnhem, in 1233: recht tegenover Nijmegen, hemelsbreed slechts 15 km er vandaan, in ligging als 't ware het spiegelbeeld en het complement van Nijmegen: het verkeer van de Rijndelta naar het noorden en noordwesten beheerschend. Arnhem ontstond evenmin als Nijmegen op geheel maagdelijken bodem; niet slechts bevond zich hier een oud dorp, maar ook was het reeds een marktplaats, een vlek. Toch is de verheffing van Arnhem tot stad meer dan de staatsrechtelijke bevestiging van een reeds voorhanden maatschappelijken toestand; de graaf, door eigen grondbezit ertoe in staat gesteld, bracht hier welbewust een nieuw en grooter geheel tot stand: een stad die niet slechts het gelijkwaardige pendant van Nijmegen, doch de hoofdplaats van het gewest zou worden.

Aan de andere zijde van de Veluwe - als eenheid onder Geldersche heerschappij gekomen - was aanvankelijk voor slechts één stad plaats: Harderwijk (1231). Een nieuwe stad evenzeer, zelfs een geheel nieuwe, de noordwestzijde der Veluwe beheerschend, maar toch economisch niet denkbaar zonder het aandeel in de Hanse-scheepvaart tusschen Vlaanderen en het oosten, dat Harderwijk van den aanvang blijkt te hebben gehad. Men is zelfs geneigd zich af te vragen of een vestiging van kooplieden van elders, op gunstige voorwaarden door den graaf aangelokt, de kern dezer nieuwe stad heeft gevormd.

Al heel opzettelijk trachtte de Geldersche graaf, in de twaalfde eeuw reeds, den koophandel tot zijn gebied te trekken (althans zijn gebied uit den koophandel voordeel te doen trekken) door zijne maatregelen ten behoeve van Rijnwijk, dat, zooals S. Muller Fz. heeft aangetoond, bij Wageningen heeft gelegen. Deze stichting heeft niet tot blijvend gevolg geleid; het later opgekomen Wageningen bleef slechts een bescheiden grensvesting-in-stadsvorm, evenals Hattem aan het andere einde der Veluwe. Elburg werd een bescheiden pendant van Harderwijk. Nijkerk groeide door en na de bedijking van de Arkemheen en de ontginning van aangrenzende lage landen tot een vlek, dat het nooit tot een volkomen stedelijkheid heeft kunnen brengen. Hertog Karel van Egmond zou trachten in het kader zijner politieke en militaire plannen hier een Geldersche-Valleikanaal met zeehaven Hulkestein of Altena tot stand te brengen, maar de vereeniging van Gelder met de overige Nederlandsche gewesten in 1543 sloeg aan deze stoute plannen den bodem in. Over Staverden, die spookverschijning onder de Veluwsche steden, spreken we later.

Tegenover het bisschoppelijke Deventer, dat we als een der oudste Neder-

landsche steden hebben leeren kennen, was op de Veluwe bij de toenmalige geografische verhoudingen geen plaats voor een stad; het gebied van het latere polderdistrict Veluwe was bijna ontoegankelijk, een verkeers-vacuum. Maar een duidelijke concurrent van Deventer is Zutfen, dat de 'graaf van Gelder en Zutfen' in 1190 met stadsrecht zou hebben begiftigd. De echtheid van de akte is niet onbetwist, doch de handeling zelve staat wel vast. Zutfen is in zijn ligging aan de Berkeluitmonding met Deventer vergelijkbaar, al is door de laagte van het omringende land de verkeerspositie niet zoo gunstig; de ligging van het nabije dorp Warnsveld met zijn oude kerk (gelijk Drempt ten opzichte van Doesburg) op den uitersten westrand van het zandplateau leert den beschouwer nu nog, dat Zutfen zelf geen overoud middelpunt kan zijn (zooals ook het kerspel en het stadsgebied, ingedrongen tusschen reeds bestaande eenheden, altijd klein zijn gebleven). Zutfen heeft zijn taak, het IJselverkeer van de Graafschap tot zich te trekken, met succes vervuld, al kon het Deventer niet verder verdringen of overvleugelen. - Den ingewijde behoeft niet verhaald te worden, dat het antagonisme, dat Arnhem en Nijmegen, Deventer en Zutfen van de wieg af hebben meegekregen, in de burgerijen dier steden tot heden toe onverzwakt voortleeft.

Een tweede stedelijk centrum stichtte de graaf in dit aparte graafschap ten jare 1231 in Lochem, door verstedelijking van een oud dorp. Lochem is de 'tegenzet' tegen het bisschoppelijke Goor, het militaire en bestuurscentrum van Twente toen reeds (al kreeg het stedeke eerst in 1263 zijn charter) - en wellicht ook tegen Diepenheim, waar men andere invloeden heeft te vermoeden[1].

Aan den zuidkant van het gebied dat we thans als de graafschap Zutfen aanduiden zette de graaf zijn stedestichtingspolitiek voort in Emmerik (1233: tot 1402 bleef deze stad Geldersch). Emmerik is een duidelijke tegenzet tegen Kleef, de hoofdzetel van het met Gelder concurreerende graafschap (later eveneens hertogdom). De positie van Emmerik is, of was vóór de grensverlegging, zeer strategisch: hier immers raakt de zandrug den Rijn onmiddellijk. Emmerik was al van Willebrords tijden een aanzienlijke nederzetting met een vermaarde stiftskerk; hier kon en behoefde dus niet uit het niet geschapen te worden; maar de verwerving en begunstiging van juist deze plaats is niettemin een markante schakel in den keten der Geldersche stedestichtingen. - Emmerik was aan den rechter Rijnoever weer secundair ten opzichte van Elten,

1 Het verleden van Diepenheim is nog niet voldoende onderzocht. De plaats onderscheidt zich door de aanwezigheid van een borg met borgmannen, een Westfaalsche inrichting voor landsheerlijke grensvestingen, die we ook in Goor vinden. Dit doet in Diepenheim de actie van een andere, naburige macht onderstellen. Wellicht de bisschop van Munster? Op den vroegeren invloed van Munster tot diep in de huidige Graafschap en de terugdringing daarvan is voor en na wel gewezen, doch afdoende beantwoording vonden de daarmede samenhangende vragen nog niet.

welks beheerschende positie den oppervlakkigsten beschouwer in het oog valt. In de buurt van den Elterberg had inderdaad het centrum van de vroegmiddeleeuwsche politieke formatie dezer streken, de burcht Upladen van Balderik en Adela, gelegen; maar toen al was Elten door de stichting der Rijksonmiddelbare vrouwenabdij aan het wereldlijke verkeer onttrokken.

Met Doesburg (c. 1230?) en Doetinchem (1228)[1] was de rij der nieuwe steden in de graafschap Zutfen afgewerkt. Groenlo (1277) werd een vooruitgeschoven post in de Munstersche territoriën, als zoodanig wonderwel geslaagd. De overige stadjes zijn scheppingen van smalheeren, niet van den landsheer, en alzoo van secundairen, laten oorsprong.

Het eigenlijke Geldersche Overkwartier was arm aan steden, afgelegen als het was van de meer bevoorrechte verkeersmiddelpunten. Gelder zelf, aan de onbelangrijke Niers, werd in de 1230-er jaren tot stad, doch het bleef steeds gering, fier slechts op zijn naam. Roermond, de latere hoofdstad, beloofde door zijn ligging meer: de verheffing van deze plaats - een nieuwe nederzetting gelijk Zutfen - tot stad (1231?) was een evenzeer berekende handeling als die der eerder genoemde Geldersche steden - ook het kerspel en de gemeente Roermond waren vanouds zeer klein, bekneld tusschen oude dorpen. Belangrijke buursteden hadden noch Gelder, noch Roermond te overvleugelen. Roermond, als stad op tamelijk groot formaat aangelegd, verkreeg zijn aandeel in den Maashandel en ook in vertier verder buitenslands[2]; maar het schijnt toch, dat Venlo, in 1343 eerst tot stad verheven, als zoodanig een grooter succes was. De zuidelijke plaatsing van Roermond zal men hebben te zien in verband met de expansiepolitiek der Geldersche graven in deze richting, naar het - toen nog - politieke vacuum van Limburg en het land van Overmaas.

Omstreeks 1230 was ook reeds ontstaan de stad Goch, een strategische zet tusschen de stad Kleef en het Kleefsche Gennep in: geen wonder dat de Kleefsche vorsten niet rustten alvorens zij Goch hadden verworven. De verdere stadjes van het Geldersche Overkwartier hadden geringe beteekenis, meest als grensvestingen; het opmerkelijkst is daaronder Nieuwstad, in het midden der 13e eeuw tamelijk grootscheeps aangelegd, doch steeds onbeduidend gebleven.

Kleef, dat bloeiende graafschap/hertogdom, waarmede Gelderland tijdens de middeleeuwen in nauwer vriendschappelijk of vijandelijk contact stond dan met zijn Nederlandsche buren, bleef niet achter in activiteit. Vooruitgeschoven Kleefsche posten waren, behalve het reeds genoemde Gennep, o.a. Zevenaar en Huissen, grensvestingen deze laatste zonder economischen achtergrond.

1 De akten betreffende het vroege verleden dezer beide steden zijn niet van onverdachte echtheid; niettemin mag men gevoeglijk aannemen dat deze steden als zoodanig ook omstreeks den gestelden tijd in het leven zijn getreden.

2 Een straat in het oudste stadsdeel van Greifswald (Westpommeren) heette voorheen ‘Roremundshagen’ en wordt met een nederzetting van kooplieden uit Roermond in verband gebracht.

Ook Ravestein werd door dynastieke verbinding een Kleefsche post, tegenzet tegen Grave dat een tijdlang Geldersch was.

Dat vruchtbaarheid van bodem volstrekt niet altijd tot het opkomen en gedijen van vele of belangrijke steden leidt, leert het Geldersche rivierengebied. De economische beïnvloeding door Arnhem, Nijmegen, Utrecht en 's-Hertogenbosch doet zich hier in overwegende mate gelden. Het ons reeds bekende Tiel zagen we ontstaan als zee- en rivierhaven: eerst later werd het een streekcentrum; deze plaats vond tenslotte aanvulling niet door Beusichem - dat door zijn ligging op de oude stroombaan, zijn vermaard veer en markten bevoorrecht scheen -, doch in Kuilenburg, door zijne heeren met zorg opgekweekt. Zaltbommel eindelijk voorzag in de behoefte aan een eigen middelpunt voor de Tieler- en Bommelerwaarden en werd nimmer veel meer dan dit.

Een ander landsheerlijk territoir waar een bewuste stedepolitiek op haar plaats moest zijn was *Holland*. Hier waren de geografische factoren geheel andere. Naast het deltagebied der rivieren, toegankelijk over het water en langs de kleiboorden erneven, werd de geografische hoofdlijn gevormd door de duinkust met den ‘Rijnweg’ over de geestgronden aan de binnenzijde: de aangewezen route voor het landvervoer, waar de binnenwateren der streek nog geen doorgaand verkeer toelieten of de politiek zulk een weg afsneed. Zoo volgde dan ook het handelsverkeer deze landroute tusschen den Maasmond en Haarlem, waar de waterweg weder openstond. Langs of nabij dezen weg en zijne vertakkingen, de hartader van Holland, vinden we de oude Hollandsche steden. Dordrecht het eerst, al vóór 1200, metropool van de Rijn- en Maasmonden, de economische en politieke sleutelpositie van Holland; - Geertruidenberg, weinig jonger, de verbinding met het vasteland van Brabant beheerschend; 's-Gravenzande, Delft, Leiden en Haarlem, alle vier omstreeks 1250, evenals Alkmaar aan het noordelijke uiteinde van den geestrug, marktplaats voor en grensvesting tegen Westfriesland. Delft markeert al een afwijking van de oude route, in zooverre als Delft niet denkbaar is zonder de doorgaande (kunstmatige) waterverbinding. En deze doet al spoedig nieuwe stedelijke nederzettingen aan den Maas-(Rijn-)mond ontstaan, terwijl de oude haven 's-Gravenzande tot dorp terugzinkt: Vlaardingen en Schiedam in de dertiende eeuw, Rotterdam eerst tegen het einde dier eeuw en definitief nog wat later. Het stadsrecht van Beverwijk is, gelijk het eerste Rotterdamsche privilege, een product van den woeligen tijd na graaf Floris V' dood. De rij zag zich ten laatste aangevuld met 's-Gravenhage: een vlek eerst, aanhangsel van 's Graven burcht, doch welhaast in voorkomen en bestuursinrichting een stad, al bleef deze naam tot koning Lodewijks tijd officieel eraan onthouden; in plaatsing bepaald door bewoonbaarheidsoverwegingen en vooral als bestuurszetel

van gewicht, terwijl de reeds in de middeleeuwen toch niet onbelangrijke nijverheid meer als een aanhangsel werd ondervonden.

Dit is de reeks der eigenlijke Hollandsche steden, op de daarvoor eerst-aangewezen plaatsen. Doch nu zien we in hetzelfde tijdvak een tweede reeks ontstaan, iets oostelijker en in concurrentie zoowel met den Hollandschen handelsweg en zijne steden als met den ouden naburigen hoofdverkeersweg noordzuid via de stad Utrecht. We bedoelen de reeks Amsterdam-Gouda-Schoonhoven-Gorinchem. Wist de heer van Amstel zijn macht tijdelijk uit te breiden tot en met het oude Stichtsche grensplaatsje Oudewater, een concurreerend heer riep op gunstige plek de nieuwe stad Gouda in het leven en deze had toekomst, wist zich een bevoorrechte positie in het binnenlandsche watergebied te verzekeren: iets wat aan Amsterdam nog lang onthouden bleef, doch deze stad bleek bestemd te zijn tot het overvleugelen van alle Zuiderzeehavens en tot het bereiken van den hoogsten trap der voorspoedige Nederlandsche stedenontwikkeling; - een merkwaardig feit blijft het als men erop let dat Amsterdam niet slechts een tweederangs ligging heeft tegenover de natuurlijke Vechten Spaarnehavens, maar dat deze ligging ten opzichte van de verbindingen met het achterland zelfs bepaald slecht was. Met allerlei kunstmiddelen moest het verkeer van de Vecht en van de Hollandsche hoofdas hierheen worden afgetapt. Het plotseling naar voren komend Amsterdam is een der duidelijkste ‘gestichte’ steden; er is reden te vermoeden, dat de nederzetting is opgekomen door een groep kooplieden uit het Stichtsche Vreeland, dat, kort na zijn stadwording in den Kennemer Oorlog verwoest, het dorpsche stadium nimmer meer overschreden heeft.

Schoonhoven is slechts denkbaar als pendant van Gouda, ermede verbonden door een binnenlandsch water en langen tijd als vasalstad met Gouda in één hand: met Gouda verbonden ook door het belang, het verkeers- en marktmonopolie van Zuidhollands metropool Dordrecht te bestrijden. Dit laatste deed met het meeste succes het stadje dat de Arkelsche heeren bij hun nieuwen burcht aan de uitmonding van de Linge hadden doen ontstaan, Gorinchem; en zoo is deze plaats, evenals Kuilenburg en de drie laatstgenoemde steden, reeds in de middeleeuwen boven de gangbare maat der heerlijkheidsstadjes uitgegroeid.

Terwijl Woerden eerst laat en zuiver als grensvesting tot stad is verheven en ook Naarden, Weesp en Muiden weinig meer waren dan dat, is over de steden van Hollands Noorderkwartier (buiten Kennemerland) nog iets meer te zeggen. De landsheerlijke politiek kon hier eerst beteekenis krijgen na de definitieve verovering des lands door graaf Floris V. De eerste stad moest Medemblik zijn (1289), door de verkeersligging als haven en ter beheersching van de verbinding met (Middel-) Friesland èn economisch èn militair-politiek daartoe aangewezen. Medemblik heeft als stad nimmer grooten bloei gekend. Voor-

spoediger waren twee jongere vormingen: Hoorn, van gehucht-aan-zee zeer snel tot stad van aanzienlijke afmetingen opgeklommen (het wordt in 1316 het eerst genoemd en is dan reeds een handelsplaats) - en Enkhuizen, uit twee dorpen welhaast tot een stad vergroeid (midden 14e eeuw). In Waterland en den Zeevang volgen Monnickendam en Edam in de veertiende eeuw. Elk dezer steden is ontstaan van zee uit, op gunstige havenplaatsen: verbinding te land had eigenlijk alleen Hoorn (via den Huigendijk, met Alkmaar); het is dus te begrijpen, dat juist deze stad het snelst en het krachtigst groeide en tot in onzen tijd met Alkmaar om den voorrang in Hollands Noorderkwartier zou strijden.

Dat het ontstaan der zeer vele latere 'steden' in Westfriesland niet van doen heeft met de vorming van steden in den vollen (ook economischen en stedebouwkundigen) zin, doch veeleer door bestuurspolitieke overwegingen bepaald werd, is boven al gezegd; we behoeven op deze vele zich noemende steden dan ook niet in te gaan. Uitzonderingen willen we nog slechts maken voor twee heerlijkheids-steden in deze contreien: Purmerend (1410) en Schagen (1415[1]); het eerste al dadelijk een volledig, zij het klein stadje van bewust-geschapen vorm, het tweede meer een uit de kluiten gewassen dorp; beide evenwel ten aanzien der ligging goed gekozen, zoodat inderdaad een bescheiden toekomst als centrum aan elk hunner bleek te zijn weggelegd.

De middeleeuwsche geografie van Zuid- of Noordholland is niet voor den geest te stellen zonder gebruikmaking van oude kaarten: de oorspronkelijke kaarten van de 16e eeuw af of de reconstructies van den toestand circa 1300 in den Geschiedkundigen Atlas of elders. Zoozeer heeft hier de mensch alom ingegrepen, dat het voorstellingsvermogen in de bevatting ervan licht te kort schiet.

Over de *Zuidhollandsche en Zeeuwsche eilanden* is in dit verband niet veel te zeggen. Middelburg noemden we al in het vorige hoofdstuk als stad van vroegen oorsprong. Arnemuiden, Middelburgs voorhaven, was een grafelijke stichting en door de graven begunstigd; eveneens Vlissingen (1315[2]). Er was reden voor zulk een begunstiging, waar anderen (inzonderheid het machtige geslacht der Borsselens) het erop toelegden door opkweeking van eigen steden (Veere) een deel van het op Walcheren gerichte verkeer tot zich te trekken. De twee grafelijke smalsteden Domburg en Westkapelle, van 1233, zijn steeds onbeduidend gebleven, niet tot maatschappelijke volwaardigheid uitgegroeid.

1 Schagen was aanvankelijk geen heerlijkheid; de eerste heer heeft evenwel het stadsrecht, dat nog geen effect gesorteerd scheen te hebben, in 1427 vernieuwd.

2 De vroegere geschiedschrijving, in plaatselijke geschriften soms nog voortlevend doch ongefundeerd, wil Vlissingen, gelijk ook andere steden, veel ouder maken.

De grafelijke stad aan de Oosterschelde was Reimerswaal: strategische zet tegenover het, dezen verkeerssector beheerschende, Bergen op Zoom en tegenover de door de heeren van Blois begunstigde steden Goes en Tholen.

Van Zeeland Beoosterschelde was en bleef Zierikzee het hoofd; de verkeersligging der stad is voor lateren niet zoo duidelijk, nu het zuid-noord strekkende water de Gouwe, dat de keuze der plaats rechtvaardigde, zoo geheel is verdwenen. Brouwershaven is een jongere plaats, aanvankelijk onder den naam Brijdorpe bestemd tot ontvangst van het meer frequente verkeer uit het noorden sedert de nauwere politieke en economische verbinding met Holland in de dertiende eeuw; eerst veel later evenwel bracht Brouwershaven het tot stedelijke volwaardigheid. Nog een andere havenplaats van beteekenis op Schouwen steeg tot een voor de oogen van lateren haast legendarischen bloei, nl. Westenschouwen; het heeft evenwel de grens tusschen vlek en stad nimmer overschreden.

De hoofdstad van Voorne, Brielle, is een in vergelijking met het hoofddorp Oostvoorne jonge nederzetting, bepaald door de ligging aan het water (de Goote) dat nu nog slechts in naam voortleeft. Ook Goedereede, aan de lijzijde van het eiland Westvoorne, toont op alle wijzen den secundairen oorsprong ten opzichte van Ouddorp. Dat ook in deze contreien de heeren van groote heerlijkheden niet rustten voordat hun territoir door een steedje was onderscheiden toonen Heenvliet, Geervliet, Sint-Maartensdijk, Kortgene - plaatsjes zonder toekomst altemaal.

De historische geografie van *Zeeuwsch-Vlaanderen* kan slechts van Vlaanderen uit worden bezien en ook dan nog leveren de ingrijpende veranderingen dezer landstreek groote moeilijkheden op. Tusschen de haven en handelsmetropool Rodenburg in de twaalfde eeuw en het huidige landstadje Aardenburg is nagenoeg geen verband; Biervliet, IJzendijke, Sint Anna ter Muiden zijn dorpen, waarin nauwelijks nog iets aan een stedelijk verleden herinnert; Axel, Oostburg en Terneuzen zijn door moderne vlekken vervangen. Hulst en Sluis zijn de beide steden die, hoezeer tot bescheidener afmetingen en functiën teruggebracht, toch nog continuïteit met het verleden aan den dag leggen.

In *Noordbrabant* bracht de hertog, wiens territoir meer zuidwaarts een vroegtijdige en voorspoedige stede-ontwikkeling had te zien gegeven, een opzettelijkgekozen kwartiershoofdstad tot stand in 's-Hertogenbosch (1190). Deze plaats moest hem een vaste positie aan de Maas en de economische ontsluiting der stroomgebieden van Dommel en Aa verzekeren; te meer aanleiding was er tot de bevestiging dezer vastelandspositie, naarmate de vooruitgeschoven Brabantsche posten in het rivierengebied, zooals Tiel, verloren dreigen te gaan. 's-Hertogenbosch heeft aan zijn bestemming voortreffelijk beantwoord en heeft bemiddelende beteekenis gehad in de verbreiding der stedelijke instellingen in een goed deel van ons land. - Naast Den Bosch kregen in Noordbrabant

vooral de beide heerlijkheidssteden Breda en Bergen-op-Zoom beteekenis, om van de kleinere thans te zwijgen.

In het Nedersticht *Utrecht* zag de metropool van dezen naam, aanvankelijk wijd en breed de eenige stad van fatsoen, zich door die territoriale acties van allen kant sterk bedreigd. Naarmate in den loop der dertiende eeuw het stadsbegrip veranderde (had niet het vroegmiddeleeuwsche latijn met één woord, civitas, zoowel de stad als het bisdom, het eigenlijkst dus de bisschopsstad, aangeduid?) - en ook kleine stadjes nuttige pionnen op het politieke schaakbord bleken te zijn, moest de bisschop van Utrecht in dezelfde richting medegaan. Amersfoort tegen de Geldersche penetratie, Oudewater tegen de Hollandsch/Goudsche, Vreeland en Muiden tegen de Amstelsche bedreigingen - het doel is bij alle hetzelfde, al was het succes zeer verschillend. Amersfoort kon zich handhaven en een blijvend waardevol element van het Sticht worden: Oudewater ging over aan den erfvijand, evenals Muiden, en Vreeland werd in de kiem gesmoord. De vaste punten werden in de grensoorlogen met Holland verloren, terwijl de veenontginningen als verminkte resten van het Utrechtsche territoir (deels tot in het heden) bleven uitsteken.

De beteekenis van het havenstadje Het Gein was even kortstondig als het gebruik van den verkeersweg waaraan het zijn bestaan dankte. Montfoort en IJselstein waren heerlijkheidsstadjes, uitgevonden om Utrecht te kwellen: in hun huidige voorkomen als vredige landstadjes van het Sticht zijn ze wel ver van hun oorsprong af geraakt. Rhenen had vooral beteekenis als grensvesting; het sloot met den moerasburcht Ter Horst den oostelijken toegang tot het Nedersticht af. Wijk bij Duurstede, een herschepping op ouden bodem, is een aanhangsel van het machtige kasteel, welhaast de zetel der landsvorsten.

De stadsrechtverleening aan Eembrugge, Bunschoten, Eemnes Binnen en -Buiten en Baarn schijnt meer een staatkundige maatregel, een vorm van toekenning van zelfbestuur aan een lastige en vrijheidlievende bevolking, die op deze wijze het best voor het Sticht behouden kon blijven. Eembrugge alleen, een haventje, heeft misschien eens eenig bescheiden handelsverkeer gekend, Bunschoten/Spakenburg niets dan visscherij.

We hebben al opgemerkt, hoe de hoofdstad van het *Oversticht*, Deventer, eigenlijk geroepen was tot economische beheersching van het geheele IJselgebied, maar hoe de verkleining van het Stichtsche territoir ook Deventers invloedssfeer terugdrong. Voor dit kleinere territoir werd de belangrijkste aanvulling van Deventer de stad Zwolle (1230), strategisch en economisch zoowel het Vecht- en Regge- als het beneden-IJselgebied beheerschend (al mislukte de verbinding met deze laatste rivier). Verdere steden aan de IJselmonden en het

Zwartewater hadden hoofdzakelijk voor scheepvaart en visscherij belang: Kampen (c. 1230) in de eerste plaats. De frequentie dezer stadjes blijft ietwat verwonderlijk; men is geneigd te denken aan de werking van eenzelfde motief als den bisschop/landsheer bij de toekenning van stadsrechten aan de plaatsen bij de Eem leidde. - De Geldersche tegenzetten tegen deze Stichtsche stedevorming aan den IJselmond kwamen we reeds tegen.

In Twente is Oldenzaal de oude marktplaats en het kerkelijke centrum: als stad van onbekenden, doch zeker aanzienlijken ouderdom. De verdere steedjes van Twente en van oostelijk Salland zijn slechts grensvestingen ofwel versterkingen tegen binnenlandsche aggressiviteit van edelen op hunne burchten; Almelo sloot zich als heerlijkheidsstadje daarbij aan.

Drente met zijne zandgebieden, eveneens deel van het Oversticht, bood over het algemeen een ongunstig terrein voor stedestichting. Slechts aan de randen waren kernpunten uit economisch en militair oogpunt te verwachten. Groningen vooreerst, de stad op de uiterste noordpunt van het Drentsche zandgebied waar dit zich opent voor het verkeer uit de omliggende (Friesche) klei- en veengebieden en woldstreken: Groningen, dat zich hierdoor gaandeweg van Drente zou gaan losmaken en de hoofdstad zijner Friesche Ommelanden worden. - Aan de zuidoostzijde Koevorden, een burcht met een vlek, doch eerst laat een stadje: waarom, hebben we reeds trachten te verklaren. Aan de zuidwestzijde evenzoo Steenwijk, een smalle pas tusschen twee zandruggen beheerschend, maar tevens plaats van overlading op een bevaarbaar diep: het anker in het stadswapen is symbolisch. Steenwijk, een bisschoppelijke stedestichting, is van onbekenden, doch voorzeker tamelijk hoogen ouderdom: we zouden meenen uit het klassieke tijdperk der stedestichtingen, c. 1230-1250[1]. Veel jonger zijn: Vollenhove, nederzetting op den kamp voor het bisschoppelijke slot van dien naam, en Kuinre, dat, door ligging voorbestemd tot stad, eerst door toedoen zijner ‘graven’ eenig voorkomen als zoodanig verkreeg.

Rest nog slechts *Friesland*. In de Friesch-Groninger ommelanden heeft de stad Groningen de opkomst van economische centra, die soms iets schenen te beloven (Winsum, Westeremden, Farmsum/Delfzijl), met succes verhinderd: slechts Appingedam kon een bescheiden stedelijk bestaan verwerven en handhaven.

Opvallend is het, dat ook in de uitgestrekte gouwen van oostelijk Groningen het tijdens de middeleeuwen niet tot de vorming van eenige stedelijke nederzetting is gekomen: hier deed toch het overwicht der stad Groningen zich eerst later, van de 15e eeuw af, gelden. Een verklaring is wel gelegen in de overheerschende positie van Emden in het geheele gebied der Eemsboorden, ook der westelijke; een verklaring evenwel die aangevuld moet worden door de waar-

1 De archieven van Steenwijk zijn in de 16e eeuw door brand verwoest; hierdoor blijft in de kennis omtrent deze stad veel onzeker.

neming, dat deze Friesche gewesten te dien tijde ondanks hun groote welvaart uiterst passief waren in verkeersopzicht. De verkeerscentra Emden en Jever, eindpunten van wettelijk-beschermde heerwegen, staken gelijk Groningen als corpora aliena in het Friesche land uit; en daarenboven trachtten handelsmachten van elders, met name Hamburg, deze centra te overheerschen. De eigen machthebbers des lands, kleine hoofdelingen, konden geen stede-politiek voeren, ook niet nadat het politieke vacuum hier voor min of meer geconsolideerde territoriën had plaats gemaakt.

In (Middel-) Friesland was het aloude Stavoren tijdens de latere middeleeuwen tot een schim zijner vroegere beteekenis teruggebracht; ook het feit dat deze plaats het bruggehoofd voor de Hollandsche veroverings- en penetratiepogingen vormde moest haar beteekenis als hoofdstad van Friesland ondermijnen. Meerdere plaatsen komen nu als steden naar voren: Leeuwarden en Dokkum reeds in de dertiende, de overige in de veertiende eeuw: het nietige Sloten nog wat later[1]. Markt- en verkeerscentra van beperkte gelding: het Nederlandsche individualisme kon zich in dit vrije land wel heel sterk uitleven en het stond aan de vorming van slechts één of van enkele grootere centra in den weg. Leeuwarden, het verkeer tusschen Ooster- en Westergoo beheerschend en de haven van Oostergoo aan de Middelzee, groeide eerst op het eind der middeleeuwen tot de overwegende beteekenis, die het tot de hoofdstad van het gewest zou maken (en hieraan waren dan nog de bemoeiingen van de vreemde machten die zich in Friesland vastgezet hadden niet vreemd). Naast Franeker, het oude middelpunt van noordelijk Westergoo, de concurreerende havenplaatsen Harlingen en Berlikum; Sneek, Bolsward en IJlst dicht bijeen; aan de kust nog twee schippersvlekken Hindeloopen en Workum. Dokkum eindelijk, de haven van Oostergoo op de Ee. - Het is tegenover al deze vrije Friesche vormingen te begrijpen, dat in de Friesch-Groninger ommelanden de hegemonie der stad Groningen wel als knellend ondervonden, maar tegelijk als nuttig, als onontbeerlijk aanvaard werd.

Nederlandsch *Zuid-Limburg* eindelijk is geen geografische eenheid. Naast het aloud Maastricht, dat we reeds èn op zichzelf èn in zijn verkeerspositie bezagen, zijn hier slechts enkele weinig beduidende heerlijkheidsstadjes ontstaan. Het Maastrichter land heeft zijn plaats in het politieke en economische kader van het Luikerland met omgeving, voor welks gezette behandeling het hier de plaats niet is.

1 De apocriefe Friesche geschiedschrijving der latere middeleeuwen, nog gevolgd o.a. door Vermeulen in het Kunstreisboek v. Nederland, maakt de Friesche steden veel ouder, zonder goeden grond evenwel.

Hoofdstuk IV
De steden van het Lage Land

Het stadstype dat de vreemdeling als het bij uitstek Nederlandsche pleegt te beschouwen en dat ook onszelven het naast aan het hart ligt is wel dat van de grachtenstad, de waterstad. En inderdaad mogen we hieraan een nationaal karakter toekennen. Grachten-steden als de 17e-eeuwsche uitbreiding van Kopenhagen of die van Dantzig zijn directe navolgingen van het Nederlandsche voorbeeld. Ook van Petersburg geldt dit. En weliswaar kennen de lage kuststreken van zuidelijker zeeën watersteden zooals Venetië, maar het type daarvan is met het Nederlandsche niet te vergelijken.

De Nederlandsche waterstad - voornamelijk te vinden in de provinciën Zuid- en Noord-Holland, Zeeland, Friesland en Groningen - vertoont nog een kenmerk voor hem die aan buitenlandsche litteratuur over stedenbouw algemeene begrippen zoekt te ontleenen. De in die werken gangbare onderscheiding tusschen ‘gegroeide’ en ‘gestichte’ steden blijkt nl. op onze echt-Hollandsche steden niet wel toe te passen. In een land waar gebouwen van eenige beteekenis niet neergezet kunnen worden dan op een speciaal toebereiden bouwgrond is een echte wilde groei onmogelijk. Prae-stedelijke ontwikkelingen kan men er hebben - we zullen er verscheidene kunnen opmerken -; de uitbreiding kan zonder voldoend inzicht, benepen, ontijdig (te vroeg of te laat) plaats hebben; - maar altijd wordt de bebouwing beheerscht door een bewusten wil, een leiding-gevend orgaan. Dat dit geldt voor de stichting en den eersten aanleg hebben we in het vorige hoofdstuk gezien; voor de Hollandsche waterstad blijft het in ieder stadium en in elk opzicht van kracht. En niet alleen voor den tijd die de stad door grachten, muur of wallen en poorten van het platteland afsloot en bebouwing buiten die omringing zocht te weren; ook na het wegvallen van die uiterlijke merkteekenen bleef de natuurlijke gesteldheid van het bouwterrein in hoofdzaak denzelfden invloed uitoefenen, ook onder de mogelijkheden der moderne techniek. Zoo komt het dat nu nog de steden in het eigenlijke Holland zich zoo scherp tegen haar omgeving afteekenen; dat men niet zelden van een ongerept polderlandschap ineens in de stad komt. Deze afwezigheid van slordige randbebouwingen draagt er niet weinig toe bij aan Neêrlands centrum dat zuivere en doelmatige aspect te geven dat den burger en bezoeker zoo weldadig aandoet.

Het waterland moge van verre éénvormig schijnen, het heeft zijne geledingen; we hielden ons in het vorige hoofdstuk daarmede bezig. En de centra van verkeer en bewoning zoeken de knooppunten dier geledingen - knooppunten niet zelden in vroegere eeuwen met opzet hiertoe gelegd.

Bijna elke waterstad klampt zich vast aan eenige stevigheid, een hooge en droge basis. Niet de duinen van het jonge duinlandschap: eerst de waterstaatswerken van de negentiende eeuw zullen Den Helder en IJmuiden tot steden doen worden, Domburg en Westkapelle hadden van het stedelijke begrip slechts den naam. Ook niet de ‘donken’, de stukjes plistoceen die middenin het Hollandsche veen- en rivierkleigebied opduiken en waarvan Hillegersberg het bekendst is. Maar wèl de binnenduinen, de ‘geestgronden’, of de in het holoceen vooruitspringende tongen ouderen grond. Ontbreekt zulk een basis, dan moet de menschenhand te hulp komen: terpen of wierden, dijken en polderkaden geven de vastheid die de natuur aan de menschelijke nederzetting onthield.

De *steden van de geest- en zandtongen* zijn nog niet de àllerzuiverste watersteden; ze zijn hybridisch, tweeslachtig. Maar daarin extra aantrekkelijk. We noemen er vier: Haarlem, Alkmaar, Groningen en 's-Gravenhage.

Haarlem en Groningen vertoonen punten van overeenkomst. In de plattegronden van de oude kernen dezer beide steden is overheerschend een bundel van verkeerswegen in de lengterichting van den zandrug (de zuid-noordrichting), gekruist door één west-oostverbinding, tevens aansluiting gevend op de waterwegen in de nabijheid. Deze kruising levert dan een centrum op van aanzienlijken omvang en belangwekkenden vorm.

In Haarlem was vanouds het centrum eener aanzienlijke ‘villa’, reeds vroeg in grafelijke hand. Centrum ook van verkeer: hier bereikte - we zagen het - de handelsweg langs Hollands heirbaan de haven voor het waterverkeer in noordelijke richting. Hier was, ter plaatse van de huidige Kaasmarkt, de ‘dam’, de kade aan het Spaarne, nog steeds door de Waag als een middelpunt van het oude handels- en vrachtverkeer gekenmerkt[1]; even zuidelijker, bij de Vischbrug, was het veer. Juist hier nadert het Spaarne in zijn bochtigen loop tot vlak aan den geestgrond; overal elders schuift zich het onvaste veen tusschenbeide. Voor wie thans slechts het resultaat van eeuwenlange ophoogingen, kade- en straataanleg enz. kan zien moet de geologische kaart deze hoofdfactoren van den vroegeren toestand weer verduidelijken.

Het grillige beloop van de parallelwegen over den geestrug, zooals het ten

1 Wij meenen elders bewezen te hebben, dat de vroeger wel verdedigde meening alsof de eerste afdamming van het Spaarne hier zou hebben plaats gehad niet juist is. De dam heeft van het begin der 13e eeuw af gelegen waar hij nog is, te Spaarndam; maar daarin bevond zich minstens sedert c. 1253 een schutsluis.

deele nog bestaat en zooals b.v. Floris Balthasars' kaart van 1610-1615 het volledіger en schilderachtiger vertoont, zet zich ook voort in de binnenstad. Een vier- of vijftal van evenwijdige straten, zich vereenigend en splitsend, vormt een boeiend plan. Maar middenin wordt aan haar beloop een halt toegeroepen door de Groote Markt en de omgeving der Groote Kerk. Hoe hier de oorspronkelijke toestand geweest is laat zich niet zeggen. Wèl, dat er vanouds een plein was, het Zand, omgeven door gebouwen van belang. Men is geneigd de oude hoofdhof, de ‘villa’, hier te zoeken, al blijft dienaangaande onzekerheid en al zijn er redenen 's Graven burcht niet hier terug te vinden, maar oostelijker, op Bakenesse, bij de Gravesteenenbrug aan het Spaarne; - de burcht zou dan niet op den geestgrond hebben gelegen, doch als echte waterburcht in het minder toegankelijke land terzijde daarvan, tevens het Spaarne beheerschend - wat in deze streek niet zonder pendant is, getuige het (latere) slot van Heemstede.

Het centrum van Haarlem onderging een aanmerkelijke verandering doordat de parochiekerk hier een plaats moest vinden en steeds meer ruimte opeischte. Het is nog te zien hoe de Smedestraat en de Jansstraat in hun aangewezen voortzetting zijn afgesneden door dit ‘machtige vat’ der oude Sint Bavo, een tempel die niet alleen voor een uitgestrekt landelijk kerspel, maar ook voor de burgerij eener snel groeiende stad ruimte had te bieden. En aan de andere zijde, de westzijde, het latere grafelijke huis, ter plaatse van het oudste gedeelte van het Stadhuis: ook dit in de rooilijn van de Koningstraat en Barteljorisstraat vooruitspringend en aan het marktplein vorm gevend. De Vleeschhal en de vischbanken kwamen later het beeld voltooien.

Deze oude kern, ‘een markt en tien straten’, de tusschenruimte gevuld met vele stichtingen en openbare gebouwen, moest welhaast uitbreiding zoeken ten behoeve eener zich uitbreidende bevolking, ten dienste van inrichtingen van handel en nijverheid. Eén groote uitbreiding op de geest, aan de zuidzijde, tusschen de (Gedempte) Oudegracht en de Raam-, Gasthuis- en Kampervest; drie kleinere langs het Spaarne, eerst de oude buurt Bakenes tusschen de Bakenessergracht en het Spaarne, de twee andere aan de oostzijde van dit groote water, eerst tot den Burgwal, later tot de Lange Heerenvest en de Papentorenvest. De omvang der stad is door deze vergrootingen ongeveer verdrievoudigd; is de doorsnede der oudste stad naar de beide hoofdrichtingen ongeveer 650 m, op het eind der middeleeuwen beslaat zij een onregelmatigen veelhoek van c. 1000 m doorsnede. Een dicht stratennet vooral in den zuidwesthoek bood plaats aan een talrijke industrieele bevolking. De latere uitbreidingen hebben Haarlem eerst ten volle tot een waterstad gemaakt, tot een ongemeene waterstad met het slingerende verloop der lijnen. Inderdaad verdiende deze stad de grondige en liefdevolle beschrijving die zij gevonden heeft.

Ook oud-*Groningen* behoort tot de grootere steden der middeleeuwen; de oude

stad ‘tusschen de diepen’ beslaat c. 750 m in het vierkant en hierbij kwamen later nog voorsteden en uitbreidingen. Zoo het aantal inwoners niet de hoogte van dat der groote Hollandsche steden bereikt is dit voornamelijk te verklaren door de afwezigheid eener omvangrijke industrie zooals de Haarlemsche textielbedrijven.

Groningen ligt op den uitlooper van den Hondsrug, op een landtong tusschen de beide diepen, gelijk het oude stadswapen het zinnebeeldig uitdrukt; dat in het centrum deze zandrug kunstmatig verhoogd is om beveiliging te bieden ook tegen de hoogste vloeden doet hieraan niet af. Als eenheid is deze oude stad in haar kern ontstaan en als stad gevormd; de opvatting van sommigen die in de Aakerkparochie een latere uitbreiding zien wordt weersproken door de akte omtrent de oprichting der parochie, aan welke twee reeds voorhanden stadswijken worden toegewezen. Wel is het zeker dat hier aan de westzijde het stadsbeeld gewijzigd is. De Drentsche Aa is tot een regelmatig beloop, tot een haven gekanaliseerd, terwijl zij te voren zoowel ten westen van de oude stad een arm heeft gehad alsook meer oostwaarts vertakkingen heeft gevormd; de straatnamen Munnikeholm en Schoolholm (allicht met het noord-germaansche ‘holm’ = eiland in verband te brengen) wijzen er nog op. Ook wordt wel aangenomen, bij oude overlevering reeds, dat ter plaatse van de Vischmarkt een binnenhaven zou zijn geweest, doch de hiertoe strekkende aanwijzingen schijnen ons onvoldoende.

Hier aan de westzijde is te Groningen het contact tusschen den stratenbundel over den Hondsrug en den zeewaterweg gelegd; het diep aan de oostzijde, de Hunze, werd eerst gedurende de latere middeleeuwen vlak langs de stad geleid.

Afgezien van enkele achterstraatjes is het stratenplan van oud-Groningen zeer regelmatig. De voornaamste uitzondering wordt gevormd door wat thans het Martinikerkhof heet en vroeger grootendeels als St Walburgskerkhof bekend stond. Hier immers bevond zich de oudste kerk der stad, de St Walburg, weliswaar geen heidensche tempel gelijk de plaatselijke overlevering wilde, maar toch een godshuis van hoogen ouderdom - en de curtis, de bisschoppelijke hof, in de nabijheid. Deze onaantastbare dingen moesten ontzien worden door den ontwerper der burgerstad. Maar voor die nieuwe stad werden de oude kerk en het Hof als centra meteen versmaad. Een nieuw complex van markten moet er komen; en een eigen burgerkerk, de Martinuskerk, als zoodanig dan ook op het oude stadszegel afgebeeld.

Dat de nieuwe kerk en de markt in verband met elkander zijn ontworpen, daarvoor pleit ook hun onderlinge verhouding. De kerk ligt met haar toren in een hoekpunt, diagonaalsgewijs ten opzichte van het vrije gedeelte der markt. Juist hetzelfde vindt men in de nieuw gestichte steden der 13e eeuw aan en bij de Oostzee, waarmede Groningen als een der oudste Hanzesteden zulk een

druk verkeer onderhield: in Rostock b.v. (de St Marien), in Kolberg en in Anklam; een mooi voorbeeld is ook Breslau met zijn St Elisabethskerk in den noordwesthoek van den Grossen Ring. Het alternatief is: de kerk met het kerkhof in de lengte-as van het marktplein, liefst aan een van de smalle zijden, zoodat weinig van den bouwgrond op eersten stand verloren gaat. Een verhouding dus zooals Groningens tweede parochiekerk, de Aakerk, ten opzichte van de Vischmarkt. Ook dit vinden we terug: in het Lüneburg van Hendrik den Leeuw b.v. (de Johanneskerk Am Sande), te Greifswald de Jakobikerk in het jongere stadsdeel; herhaaldelijk in kleinere steden zooals Friedland (Mecklenburg) en ook weer in Breslau (de Margarethenkerk, door een bouwblok van den Grossen Ring gescheiden).

Breslau biedt nog een andere parallel van Groningen; daar zoowel als hier zijn de twee centrale pleinen noordelijk en zuidelijk van den oost-westas gegroepeerd. En Breslau evenals andere kolonistensteden (Lübeck vooral) doet zien, hoe op het marktplein de handelshallen, de vaste ‘stands’ der kooplieden, tot huizenrijen zijn verworden - hier in Groningen de Waagstraat en de Guldenstraat. Het nagenoeg of geheel vrijliggende Raad- en Wijnhuis moge al een latere toevoeging zijn, het past - hier evenals daarginds - wel in het plan zooals het aanvankelijk was ontworpen.

Nu vertoont Groningen niet zulk een star schema van straten als de rechtgeaarde kolonistensteden. Opvallend is het b.v., dat ten zuiden van de markten naast de twee ‘holmen’ zeven parallelstraten zijn en in het noorden slechts drie (waartusschen geestelijke stichtingen plaats hebben kunnen vinden). Zulke onregelmatigheden zijn te begrijpen; men bevond zich hier op ouden bodem en had, ook nà de omvangrijke verwoestingen der stad door brand en oorlogsgeweld, nog te rekenen met oude resten, met eigendommen, kelders etc. Niet voor niets wijzen vele straatnamen op families of ‘clans’: Gelkinge, Haddinge, Gaddinge, Folkinge, Ebbinge, Boteringe; de steenhuizen op de hoeken dier straten zijn een markant element in de middeleeuwsche stadsgeschiedenis. Door zulke sterk-traditioneele factoren zullen ettelijke onregelmatigheden zijn te verklaren. Maar in het centrum zijn de trekken van overeenkomst met de Noord- en Oostduitsche kolonistensteden zoo opvallend, dat het ons een raadsel is hoe onderzoekers deze hebben kunnen voorbijzien (Peters) of zelfs ontkennen (Leyden).

De Groote Markt en de Vischmarkt met hun lengte van 200 meter elk en een breedte van 120 m en 50 m respectievelijk - waarbij dan nog de ruime kerkhoven zich aansluiten - behooren tot de voor Nederland zeer groote pleinen. Het is niet onbegrijpelijk, dat Peters hierbij gedacht heeft aan de brinken der Drentsche dorpen - Groningen is immers in oorsprong een Drentsch dorp. Maar in het huidige voorkomen hebben deze pleinen met hun regelmatige wanden en bewuste vorm geen verwantschap meer met de Drentsche

brinken, waarbij de ònregelmatigheid tot systeem schijnt te zijn geworden.

Groningen is lang niet in zulk een sterke mate ‘waterstad’ geworden als Haarlem. De hoogere ligging deed het hare hiertoe; ook de afwezigheid van uitbreidingen in het polderland. Het bleef hier bij vestinggrachten en deze zijn nog deels gedempt. De overeenkomst met Haarlem bracht ons ertoe, Groningen hier te bespreken.

Alkmaar vertoont weer overeenstemming met Groningen in zooverre als ook deze stad een sleutelpositie inneemt op het uiteind van een zandtong, vooruitstekend in klei- en veengebied. De vergelijking gaat nog verder - in beide gevallen is de stad aanvankelijk min of meer aggressief georiënteerd ten opzichte van het Friesche vóórland, om na de pacificatie van die gewesten eenig, zoo niet militair dan toch economisch, overwicht erop te behouden.

Nu is Alkmaar bescheidener dan Groningen en het was dit steeds. Westfriesland had in veel sterker mate zijn eigen middelpunten dan de Friesch-Groninger ommelanden; de graaf van Holland had hier geen belang bij een stedelijke overheerschingspolitiek zooals de stad Groningen deze in de Ommelanden volgde en Dordrecht zich in Zuid-Holland kon veroorloven. Het vroeg-middeleeuwsche Alkmaar, het plaatsje dat ten jare 1134 reeds een ‘markt’ wordt genoemd, we kennen het niet nauwkeurig, maar veelzeggend is, dat het, van de onvermijdelijke aansluiting op de groote meren af (oorspronkelijk aan het eind der Langestraat bij de Mient), er niet in geslaagd is den uitlooper van den geestgrond geheel te beslaan. Van de parallelwegen die de geestrug ook hier met zijn hoofdrichting meevoert leidt er één tot in de stad (het Ritsevoort, Russchenvoorde, rietvoorde: Alkmaar munt uit in typische namen); - de andere, de Westerweg, passeert de oude stad en bereikt de ‘Geesterhout’ met het ‘Scharloo’ (schraal bosch). Militair was deze westkant van de geest niet belangwekkend en de economische tendens ging naar den waterkant.

De herhaalde verwoestingen door de Westfriezen hebben aan oud-Alkmaar bij den herbouw een regelmatigen plattegrond verschaft. Het centrum is ietwat geforceerd door den groei der Groote Kerk: men is geneigd hier een oud marktplein te zoeken, maar vindt dit er eigenlijk niet terug, terwijl de omgeving der kerk sterk door kloosters en gasthuizen bezet was. De hartader der burgerstad is de Langestraat, een zeer geslaagde straat van matige lengte (400 m) van het kerkplein tot de oude aanlegplaats (bij de Mient). Achterstraten (vroeger grachtjes) en stegen sluiten regelmatige bouwblokken in. Een vroeg voorbeeld van een goed-beheerschten stadsaanleg.

Dit oude Alkmaar op den geestgrond moet men zich reeds gevormd denken toen de politiek der Hollandsche graven hier een vasten toegangsweg tot Westfriesland deed scheppen - van den noordhoek der Alkmaarsche geest, de

Koningsweg en de Dijk tot aan den Geestmer-ambachtsdijk en vandaar, door eenige kasteelen (Torenburg, Middelburg, Nieuwburg) beschermd naar den geestgrond van de naastbijzijnde Westfriesche dorpen (Oudorp, Vronen, thans St Pancras). Deze aanleg riep Alkmaars Friesche poort bij de huidige brug van dezen naam in het leven. En de opbloei van het Noorderkwartier die op de verovering en pacificatie van Westfriesland volgde leidde te Alkmaar tot de ontwikkeling der waterstad: in de Voormeer een 400 m ver uitgebouwd, langs Luttik Oudorp en Verdronkenoord, een wereldje bijna zonder straten, geschikt alleen voor voetgangers èn vrachtverkeer door de grachten, verlevendigd door slechts enkele openbare gebouwen: de Waag (oude H. Geestkapel), de Kapelkerk, het Accijnstorentje - maar nog zoo buitengewoon bekoorlijk, zeker wel mede doordat de bebouwing en het gebruik van deze wijk in overeenstemming zijn gebleven met die waartoe zij is aangelegd en het hedendaagsche verkeer niet in staat is geweest er groote verwoestingen aan te richten.

Alkmaar verlatende behoeft men zich nauwelijks op te houden in *Beverwijk*. Het is een nederzetting op de geest en het had stadsrecht, doch in zijn onbemuurdheid en los verband van straten en wegen naar voorkomen veeleer een vlek, niet onderscheiden b.v. van Noordwijk- of Katwijk-Binnen. Wat niet wegneemt, dat de hoofdstraat, de Breedestraat, in haar licht-ellipsvormig beloop, breed middengedeelte met smalle uiteinden en bijna geheel ontbreken van dwarsstraten, tot de best geslaagde onzer middeleeuwsche hoofdstraten behoort.

We noemden als laatste geest-stad: *'s-Gravenhage*. Ook hier moet, gelijk te Haarlem, de oude toestand even opzettelijk bewust worden gemaakt. Tusschen twee veenlenzen strekt een smalle geeststrook zich uit, ter breedte van het Haagsche Bosch, of - meer westwaarts - tusschen de Prinsegracht en den Noordwal. Hier stichtte zich Hollands graaf in 1250 op vrijwel maagdelijken bodem[1] een nieuwen burcht, een lustslot, dat van zijn nieuw verworven aanzien moest getuigen. En bij dien zetel al spoedig een ‘hofstad’ en een ‘burgerstad’, een vlek met stad-achtige rechten. Zeer typisch is hier de naar standen gegroepeerde maatschappij in het bebouwingsbeeld versteend. Aan het jachtveld, het Bosch, met de ingesloten wildbaan, de eigenlijke ‘haag’[2], grenst onmiddellijk het Hof: een residentie, geen zwaar-verdedigbare burcht, omgracht door een met kunst geleide duinbeek. De hoofdtoegang van het noordwesten, de zeezijde; aan dien kant lag immers de ‘Rijnweg’ of ‘Heerweg’, ongeveer in het beloop der huidige Laan van Meerdervoort en het verlengde daarvan; deze

1 Recente pogingen om aan Den Haag een Romeinsche of nog oudere, aanzienlijke, voorgeschiedenis te verschaffen hebben totdusver moeten falen. Het is verwonderlijk, hiertoe thans nog een akte, die abusievelijk op 1092, 1097 of 1087 werd gesteld doch op 1287 thuis behoort, te zien aangehaald.

2 In deze beteekenis het woord ‘haie’ in Normandië, in Engeland en heel het Franschsprekende Westeuropa der Middeleeuwen.

weg gaf aansluiting op het groote verkeer, terwijl aan de landzijde voorshands vrijwel ontoegankelijk veen werd gevonden. Dit verklaart de plaatsing van de Voorpoort, de Gevangenpoort, nog heden. Over het Buitenhof moest de nadering tot het Binnenhof plaats hebben, de heele aanleg wijst erop; dat de toegangen van het zuidoosten (Spuizijde) slechts secundair was en die van de noordoostzijde (van het Plein) posterieur, laat zich zonder moeite opmaken. Maar op dien hoofdtoegang, het Buitenhof, kan men zich licht vergissen. Het lijkt wel dat er toch altijd van de zuidwestzijde, van de Groenmarkt (het centrum van burgerlijk Den Haag) af een hoofdtoegang geweest moet zijn en het blijkt op het oog niet direct dat die toegang, de Gravenstraat, een doorbraak van circa 1870 is.

We noemden zooeven al burgerlijk-Den Haag, een voorspoedig aangroeisel van het Hof: in de veertiende eeuw reeds een vlek met eenig eigen bestuur, een burgerlijk centrum van kerk, markt, gasthuis, raadhuis, hallen; met textielbedrijf als voorname bestaansbron. Deze nederzetting vertoont een T-vorm tegen het Hof aan: Noordeinde, Westeinde en Zuideinde (Veenestraat, Wagenstraat), om van neven- en tusschenstraatjes te zwijgen. Een tamelijk vrije vorming, wilde groei, al had hier de graaf als grondheer strakke leiding kunnen geven; doch hiertoe ontbrak de neiging, nu de afwezigheid van verdedigingswerken de behoefte aan rationeel gebruik van den bouwgrond niet deed gevoelen. - Dit burgerlijke Den Haag kreeg ook al spoedig zijn waterstad, langs een grachtennet aan weerskanten van het Spui (de afvoer van de Hofvijvers en -singels, in de 14e eeuw direct met den Vliet bij Rijswijk verbonden en verruimd): maar deze buurten waren de industriewijken, de minst aanzienlijke van het vlek.

Een zeer sterk contrast tot deze burgerstad vormt de hofwijk. Onder de graven van het Beiersche huis verheft zich Hollands bestuurszetel in aanzien en beteekenis en wordt zij als woonplaats gezocht door een hofadel en een patriciaat van stijgend aanzien en vermogen. In deze latere periode der middeleeuwen is het dat de Vijverberg en het Voorhout bezet raken met die reeks van aanzienlijke woningen, die onder wisselingen van tijden en omstandigheden haar voornaam karakter hebben weten te bewaren. Zelden ziet men luxe-woonwijken zoo bewust geschapen als deze, en zoo gaaf bewaard. Hier voor het eerst doet ook de beplanting als stedebouwkundig element haar intrede; en Den Haag maakt school ermede als prins Johan Maurits, stedestichter reeds in Brazilië, het Haagsche voorbeeld direct en bewust gaat navolgen in zijn nieuwe stadhouderlijke residentie Kleef en welhaast in de keurvorstelijke hoofdstad Berlijn.

Zoo hebben de geest-steden naast haar kern op den zandgrond de uitbreiding in het polderland. *De dijk- en dam-steden* moeten zich met smallere ‘rugge-

graten' tevreden stellen; ze zitten als 't ware schrijlings op de eenige vastigheid te midden van de wijde waterwereld.

Onder de oudste van deze groep behooren wel Dordrecht, Vlaardingen en Leiden - met Haarlem de hoofdplaatsen der districten van het graafschap Holland en als zoodanig reeds in den aanvang der dertiende eeuw, ten tijde der oorlogen om gravin Ada, erkend.

Oud-*Vlaardingen* heeft niets opmerkelijks buiten zijn oudheid. Zijn kern bestaat uit een markt- en kerkplein, met een dijkstraat (Hoogstraat) ter lengte van c. 600 m, een kaai, wat achterstraatjes. Uit de rudimenten van perceelsindeelingen en namen ('Hoogstad'), op de Delflandsche kaart van 1712 b.v. goed zichtbaar, is wel af te leiden, dat de vroegste nederzetting anders, ruimer was; hoe zij eruit zag vóór den tegenwoordigen dijkaanleg, vóór de schepping der Vlaardinger vaart, toen de nietige 'Vlaarding' nog in de Vlaardinger haven uitstroomde en aan deze kreek naast markt en kerk ook een burcht zich bevonden moet hebben, het laat zich slechts gissen.

Ook oud-*Dordrecht* onttrekt zich aan directe waarneming. Hiervoor hebben de groote veranderingen in den loop der rivieren gezorgd. Eén ding evenwel is zeker: de in de elfde eeuw vermelde plaats, die in 1200 reeds stad kon heeten, was identiek met de tegenwoordige en Dordrechts Groote Kerk was de parochiekerk ervan. De kern der bewoning was de dijk Wijnstraat-Groenmarkt-Grootekerksbuurt - hoever westwaarts van de Groote kerk zich deze streek nog voortzette weten we niet. Ze heeft met haar 1250 m van het Groothoofd af toch al een aanzienlijke lengte. Deze oude stad besloeg een eiland, ingesloten door de Oude Haven (Voorstraats- en Wijnhaven) en behoefde dus weinig versterking. Maar tegenover deze 'Poortzijde' ontstond ook bewoning aan de 'Landzijde', met den dijk (Voorstraat, Riedijk) als kern: een geheel, aldra door omgrachting bij de stad gevoegd. Deze Nieuwstad biedt landinwaarts een weinig aantrekkelijken plattegrond: de perceelsindeeling der weilanden leeft nog voort in de langsstraten, onderbroken door slechts enkele dwarsstraatjes ter bouwterreinontsluiting; en het Nieuwerkerksplein - het kerkhof der kerspelkerk van het Dordtsche gedeelte der heerlijkheid Merwede - mag nauwelijks verrijking heeten. Wel zijn er van sommige oude stichtingen intieme hoekjes overgebleven. En de beide lange hoofdstraten toonen nog genoeg overblijfselen van de middeleeuwsche bebouwing met massieve en vooral hooge huizen, waardoor Dordrecht zich onder de Hollandsche steden onderscheidde.

Leiden is de derde oude kwartiershoofdstad van Holland (of de vierde in de later-officieele volgorde) en eveneens een dijkstad. De betrekkelijke jeugd van de nederzetting blijkt uit het feit dat de stad op het ontmoetingspunt der ambachten/kerspelen Zoeterwoude, Oegstgeest en Leiderdorp is gelegen en uit vereeniging van brokstukken dier ambachten is ontstaan. De burcht van Leiden lag op de punt van het eiland tusschen Ouden en Nieuwen Rijn in Leider-

dorp. Als in de alleroudste gegevens de naam Leiden genoemd wordt moet, dunkt ons, bepaaldelijk aan Leiderdorp gedacht worden, welks latere benaming slechts als tegenstelling tot Leider-stad is op te vatten en dat toch ook voordat deze tegenstelling zin kreeg een naam moet hebben gehad.

De bewoning van de vroege agglomeratie Leiden zal zich wel van den beginne over de beide Rijndijken gelijkelijk (de Hooge en de Lage) bij de samenkomst van de beide Rijntakken en de Mare, bij de twee oude Rijnbruggen (Vischbrug, St Jansbrug) en over de punt van het eiland hebben uitgestrekt. Maar de eerste echt stedelijke vorming had, vroeg in de 13e eeuw, plaats aan de zuidzijde, waar de Hooge Rijndijk zich over een lengte van c. 750 m tot 'Breestraat' verwijdde - een mooie straat, met haar zwelling en krommingen: een straat zonder onderbrekingen, met fraaie representatieve gebouwen, die evenwel niet tot den tijd der stad-wording teruggaan. Aan deze compact-bebouwde straat kon het kerkhof der Pieterskerk geen plaats vinden; het moest, zooals doorgaans in de Hollandsche dijkdorpen, zich met een plaats in de laagte vergenoegen. Ook hier, evenals in Dordrechts Landzijde en in de steden die we terstond zullen ontmoeten, komt de verkaveling der binnenterreinen (Papengracht, Pieterskerkgracht etc.) direct voort uit de perceelsindeeling der weilanden.

Hetzelfde geldt voor de vergrooting van 1294, het burchtterrein tusschen de Rijnarmen met de burchtkerk, de St Pancraskerk. En wel bijna het sterkst in de tweede vergrooting, die van 1355 ('Marendorp', met de O.L.Vr. kerk), waar alleen de dijk, de Haarlemmerstraat, 1100 m lang, eenige houding heeft, terwijl het restant der tamelijk groote oppervlakte wordt ingenomen door een warboel van sloppen en voormalige grachtjes, waarin enkele doorbraken (oude en jongere) op bescheiden schaal tevergeefs eenige verbetering trachten te brengen.

De elders te bespreken uitbreiding van 1389 zou Leiden maken tot de groote, hoewel ietwat vormlooze stad: de grootste stad van Oud-Holland en een typische waterstad, met de grachten als voornaamste verkeersaderen en domineerende elementen in het stadsbeeld, zij het dat de grachtdempingen hier vooral veel kwaad hebben gedaan.

Een dijkstad is tenslotte ook '*s-Gravenzande*, in een tegen het eind der 12e eeuw bedijkten opwas in 1246 als stad gesticht, zeker bedoeld als Maashaven, doch nimmer recht uit de kluiten gewassen. De aanleg is belangwekkend; de breede hoofdstraat ter lengte van c. 600 m ligt niet op, doch onder en parallel aan den dijk, die ter andere zijde den stroom, de haven zal hebben gehad. Loodrecht op de hoofdstraat de dwarsstraat (Hoflaan); een regelmatige blokverdeeling: markt en kerkplein elk c. 100 × 70 m. De begrenzing der oude stadsvrijheid doet vermoeden, dat de stad zich landinwaarts c. 500 m zou uitstrekken. Maar de ontwikkeling heeft nooit aan de verwachting beantwoord.

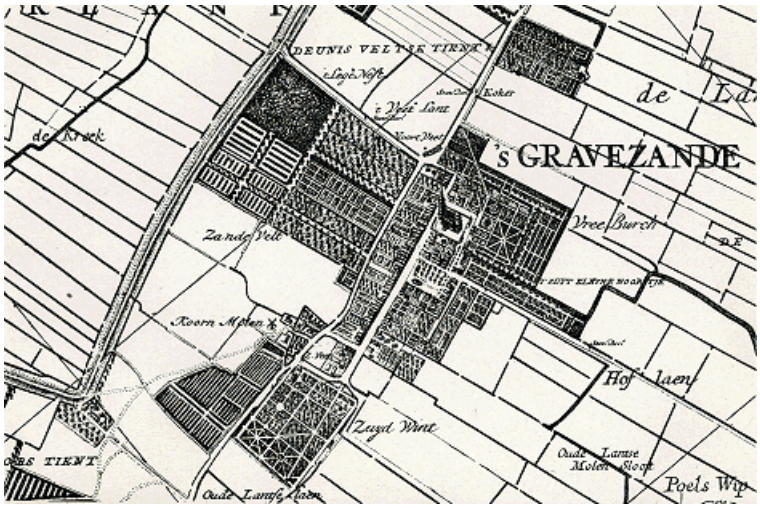

2. 's-Gravenzande. Naar de kaart van N.S. Cruquius, 1712

De jongere *dijksteden* waarmede de driftige ontplooiing der periode kort vóór en kort nà 1300 de rivier- en zeeboorden bedekte bieden voor het meerendeel weinig belangwekkende beelden. Zij zijn doorgaans zeer klein begonnen en dit begin blijft kenbaar door een uiterste soberheid, ja armelijkheid van plattegrond. Eerst latere modificaties - verderop aan te duiden - zouden tot verrijking van het stadsbeeld leiden.

We bezien eerst de steden van het Zuidhollandsche rivierenland om de Zuiderzeesteden daarop te doen volgen.

Schiedam, gesticht in 1262 en al spoedig in zijn ontwikkeling belemmerd door de hernieuwde uitgifte van het Huis te Rivier, was simpel gebouwd langs den dijk van de inpoldering (opwas?) van Mathenesse c.s. - Hoogstraat, Boterstraat - en vooral op en aan den 'nieuwen dam' in de Schie, om zich ook in den Nieuwlandschen polder onder het ambacht Kethel te gaan uitbreiden. Niet in het eerste begin, maar toch wel vroeg kreeg het zijn interessante centrum: de Groote Kerk op een binnenterrein met den beheerschenden toren, de driehoekige Groote Markt van de aansluiting van dam op dijk zich openend, met het op het effect gebouwde stadhuisje in het midden.

Nog sterker is dit effect nagestreefd en bereikt te *Gouda*. Het stadsschoon dat Schiedam te zien geeft is op het credit der 18e eeuw te stellen, maar Gouda blijft in voorkomen en 'aanvoelen' laat-middeleeuwsch, hoeveel er ook vernieuwd is. Het typische in de vorming van Gouda is de bijna volkomen negatie van den IJseldijk (waar intusschen wèl het kasteel stond) en de concentratie op de Gouwe. Kort vóór 1283[1] is de stad hier gesticht. Ze moet aanvankelijk zeer bescheiden geweest zijn. We zijn toevallig ingelicht over een aanzienlijke vergrooting van 1355, met name aan de oostzijde; en het is aannemelijk dat toen ook het centrum is herschapen; de aansluiting van de binnenwegen (Kleiweg, Tiendeweg) op de Gouwe gaf aanleiding tot de vorming van een driehoekig marktplein, met het stadhuis ook hier op het geveleffect gebouwd - en een hoofdkerk die met nog grooter succes dan de Schiedamsche afgezonderde ligging met een beheerschende werking in het stadsbeeld verbindt. De niet gemakkelijke opgave, de vroegste stadsgewijze bebouwing langs het bochtige verloop van de Gouwe en het door de landelijke verkaveling bepaalde grachtenschema in overeenstemming te brengen met den eisch een stad van harmonischen uiterlijken vorm (voor de verdediging) en met een schoon en doelmatig centrum (voor de maatschappelijke functioneering) te verkrijgen is voortreffelijk geslaagd. Dat het centrum (de Wijdstraat) een organische verbinding met het westelijke stadsdeel moest ontberen is de eenige kunstfout die men kan aanwijzen.

Oudewater, Woerden en *Weesp* mogen hier terloops genoemd worden. Rivierdijkdorpen, met de bescheidenste middelen tot stadjes gefatsoeneerd, zonder

1 Het stadsrecht van 1272 is apocrief.

eenig stedelijk element in den aanleg - dit is alles wat ervan is te zeggen. *Schoonhoven* (c. 1230), economisch en maatschappelijk het complement van Gouda, is veel kleiner; meet de 'ruggegraat' van Gouda, langs de Gouwe, c. 1000 m, de as van Schoonhoven kan nauwelijks 600 m halen. Bij den uitloop van de Lopiker wetering was het kasteel gesticht; de doorgraving van de Botersloot tot in de Vlist bracht aansluiting op het binnenwaterwegennet en gaf de hoofdlijn der nieuwe stad aan. Zeer eenvoudig is deze: een markt- en kerkplein bij het voornaamste kruispunt vormt het eenige accent in den aanleg; dat het stadhuis niet hier, doch bij het secundaire kruispunt is geplaatst wijst wel op overleg ter evenredige verdeeling der centra van maatschappelijk leven over het stadje. - Nog veel simpeler in hetzelfde soort is *Nieuwpoort*, eveneens reeds 1283 als stad gesticht; hier is eigenlijk alle bebouwing langs het binnengrachtje (ter lengte van 400 m) gegroepeerd, het raadhuisje op de breede brug bij het kruispunt moet het figuur van de stad ophouden. - Heeft Gouda zich met succes in het Hollandsch-Utrechtsche verkeerswegennet weten te dringen en vond ook Schoonhoven een bescheiden welvaart, van de functie die kennelijk voor Nieuwpoort bestemd was als schakel in de nieuwe verbinding (Gouda)-Schoonhoven-Gorinchem is weinig terecht gekomen.

Gorkum, als stad van niet geheel zekeren ouderdom (c. 1280?), biedt weer een rijker beeld. In het dorpsche stadium moet men zich den Langen- en Kortendijk - deel van den ringdijk van den Alblasserwaard c.s. - reeds min of meer behuisd en bewoond voorstellen. De heeren van Arkel gingen hier stelselmatig te werk, stichtten hun nieuwen burcht in het onbedijkte uitland ten oosten van de Linge, met een nieuwe haven- en handelswijk aan den oever. De nieuwe landstad kwam aan de westzijde, binnendijks dus; de lengte vermoedelijk bepaald door de reeds aanwezige dijkbebouwing (600 m), de breedte geringer (400 m); een kruis van straten: Molenstraat-Arkelstraat, Hoogstraat-Gasthuisstraat, aansluitend op de voornaamste Lingebrug en op de Burchtstraat aan de overzijde. Dicht bij, doch niet vlak aan het kruispunt een groot blok vrijgehouden voor markt met hallen en stadhuis, en voor het kerkhof. De nevenstraatjes konden zich naar gebleken behoefte vormen. De eenige irrationaliteit - het schijnt een opzettelijke - is deze, dat in het stratenkruis een kleine 'sprong' zit.

Het omstreeks 1300 als stad te voorschijn komende *Brielle* is als dijkstad een der allersimpelste. Langs den dijk (Noordeinde, Voorstraat, Nobelstraat, Zuideinde) strekte zich de buurtbebouwing, vóór de inkorting van circa 1700, wel 1000 m lang uit; aan de noordzijde, na de insluiting der haven het Maarland, nog uitgelegd. Eén dwarsstraat: Langestraat-Vischstraat; en op het kruispunt een nietig marktpleintje met het raadhuis. De doode hoeken van dit dorpsche plan gaven gelegenheid tot de plaatsing van de beide parochiekerken (de Groote kerk, en de Maarlandsche kerk op het huidige Asylplein). Den Briel is aan-

trekkelijk door zijn havens, zijn wallen, zijn oude gebouwen; niet echter door de eigenschappen van den simpelen plattegrond.

In deze groep van rivier-dijksteden wordt *Rotterdam* het laatst genoemd, en met recht; het is de jongste, in 1340 eerst definitief tot stad geworden, nadat eenige decennia vóór-stedelijke vorming waren voorafgegaan. Rotterdam lijkt op Den Briel; ook hier een lange dijk, de Hoogstraat, bijna 1100 meter, door de Rottesluizen en de (latere) Schie-sluis nauwelijks merkbaar onderbroken, door een enkel openbaar gebouw (het gasthuis, later het stadhuis) slechts in geringe mate verlevendigd; binnendijks een 'Nieuwpoort' (Oppert[1]) evenwijdig aan de Rotte en de welhaast gegraven Rotterdamsche Schie, uitgaande van het kerkhof aan den dijksvoet; en binnen de ruimte, door de verbinding van de uiterste punten dezer strookbebouwingen bepaald, nog lang een landelijk gebied, gaandeweg en stuksgewijze bebouwd en daardoor ook verstoken gebleven van iedere leiding. Als het binnendijksche Rotterdam later nog eenige charme bleek te bezitten, was dit veeleer ondanks zijn gebreken; het Rotterdam dat den weg tot de wording eener wereldstad opende ontstond later en zal ons verderop bezig houden. - Over oud-Rotterdam moet in den verleden tijd gesproken worden, nu de verwoesting der Meidagen van 1940 een herbouw volgens nieuwe plannen tot een gelukkige noodzakelijkheid heeft gemaakt.

Ook de *Noordhollandsche* dijksteden zijn alle van recenten en geringen oorsprong.

De Westfriesche stedentrits Medemblik, Hoorn en Enkhuizen vertoont onderling groote overeenkomst; elk harer ligt op een uitspringenden hoek land, terwijl de dijk in de nabijheid is teruggelegd, dus de samenhang met de omgeving verbroken.

Medemblik, reeds vroeg een vlek van aanzien, werd in 1289 tot stad, met een citadel, een slot, in geïsoleerde ligging aan de zuidoostzijde. De bebouwing strekte zich in een lange streek oost-west langs de oude haven, vermoedelijk te voren ook wel op den dijk. Een, kennelijk gegraven, binnengracht (de huidige Nieuwstraat) loopt uit tot de plaats waar zich, voor het stadhuis, eenig centrum vormde; in de nabijheid de kerk. Het sterk achteruit gegane oud-Medemblik biedt nog maar weinig van zijn vroeger voorkomen.

Het oudste *Enkhuizen* ligt ter lengte van bijna 700 m op den dijk, de Breedestraat; de aansluiting hiervan op den Keetendijk is doorgegraven ten dienste van den havenaanleg en aan de noordzijde is de dijk (Visschersdijk-Noorder-

1 Deze straat of buurt zou nog vóór de stad-wording aldus geheeten hebben. Misschien is de naam te rekenen tot de talrijke spot- of schimp-namen, zooals de Weipoort ('Weistad', een achterafsch boerenbuurtje onder Zoeterwoude), het Rapenburg, 'Knollenburg', hoofdgracht der Leidsche stadsuitbreiding van 1389, enz.

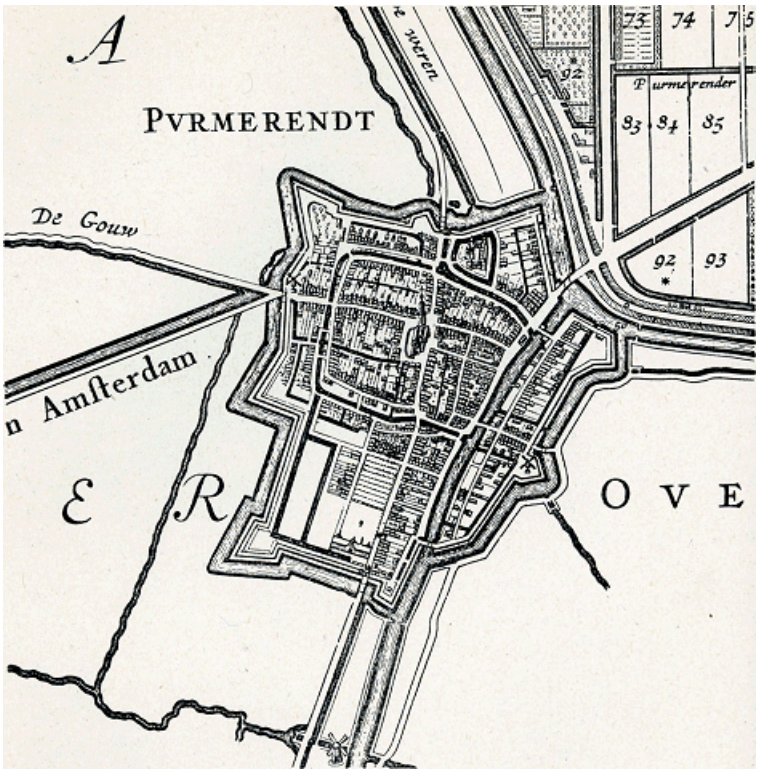

3. Purmerend. Naar een kaart van Balth. Flor. van Berckenrode, 1644

weg) teruggelegd. De Streek vindt te Enkhuizen haar einde en vormt de tweede hoofdas, de Westerstraat/Koopmansstraat, hier in de middeleeuwsche stad - na de uitbreiding met Gommerkerspel in 1355 - eveneens c. 700 m lang. Op deze twee gegeven lijnen ontwikkelt zich dan het stadje uiterst voorzichtig en benepen, met een veelheid van smalle grachtjes (deels gedempt) en steegjes. Allerwege toont zich in oud-Enkhuizens aanleg nog het dorpsche verleden; de trotsche monumenten der latere welvarende stad lijken in hun omgeving min of meer verdwaald. Zooals in Medemblik heeft hier de achteruitgang der stad aan haar voorkomen juist in het oudste gedeelte geen goed gedaan.

Hoorn komt in 1316 als stad voor en schijnt kort daarvoor in snel tempo ont-

staan te zijn. Het beloop van den ouden zeedijk is in het Groote Oost en het West bewaard en daarlangs is de stad over c. 700 m ongetwijfeld het allereerst bebouwd. Na de vernietiging van het land buiten het West zette de bebouwing zich niet langs den nieuwen Westerdijk voort; er hadden zich reeds buurten gevormd langs een binnenweg (de Groote Noord) en een vaartje (thans, gedempt, Kerkstraat en Nieuwstraat), die, aan den Roodesteen de dijkbuurt bereikend, een evenredige, concentrische ontwikkeling in de hand werkten. De demping der binnengrachten heeft ook hier aan het voorkomen der fraaie stad kwaad gedaan. Maar aan de zeezijde ontwikkelde zich een alleraardigst havenkwartier, dat ondanks of misschien juist door zijn economischen achteruitgang veel charme bewaard heeft.

De stadjes van Waterland, *Edam* en *Monnickendam*, ontwikkelden zich eerst in het midden der veertiende eeuw als zoodanig; dam-stadjes beide, de dam of sluis als middelpunt, een eng bebouwde buurt daarbij - zooals men in schippersplaatsjes mag verwachten - met een kerk (in beide gevallen bleef daarvan de toren als 'speeltoren' staan) terwijl voor een grootere kerk met kerkhof landinwaarts ruimte moest worden gezocht. Edam ontwikkelde zich voornamelijk langs de haven zeewaarts, terwijl Monnickendam een geprononceerde dijk-nederzetting bleef. - *Purmerend* eindelijk is een zeer jonge stichting, in den aanvang der vijftiende eeuw naast het slot van Willem Eggert op maagdelijken bodem gesticht: een kruis van straten, op het kruispunt de markt, eenigszins excentrisch, waaraan de openbare gebouwen: een belangwekkende oplossing eener bescheiden opgave.

Amsterdam eindelijk, de laatste der dijk- en dam-steden, zou in aanleg niet opmerkelijk zijn indien het niet de kern onzer hoofdstad gold. Een nederzetting langs de rivierdijken van den Amstelmond, ongeveer zooals Muiden aan de Vechtmonding; van belang geworden na het leggen van den dam (c. 1270) en in 1300 met stadsrecht voorzien; niet anders dan de dijken en enkele stegen, na de vroegste uitbreidingen ook met enkele binnengrachten ('burgwallen'); de markt bij den Dam aan de nieuwe zijde min of meer kunstmatig geschapen, als 'Plaats' - een naam die bescheiden marktpleintjes ook elders wel dragen, maar die nooit voor een groot plein wordt gebruikt. Dáár ook de sterkste concentratie van openbare gebouwen - het stadhuis, een gasthuis, waag, markthallen en de Nieuwe kerk in de nabijheid, terwijl de Oude kerk, een onaanzienlijk binnenterrein beslaand, slechts op een afstand in het stadsbeeld spreekt. - Oud-Amsterdam, reeds vroeg door zijn burgers ook retrospectief met liefdevolle oogen bekeken, is daardoor in het verleden verder en grooter teruggeprojecteerd dan verantwoord was, totdat eerst het nuchtere verstand van Jan Wagenaar en vervolgens de indringende studie van onze tijdgenooten de kennis op vasten grond plaatsten.

Zelfs het Amsterdam zooals het op het eind der 15e eeuw bemuurd werd was

een stad van matige grootte, langs den kronkelenden hoofdweg ter nieuwe zijde weinig meer dan 1500 m lang en aan de oude zijde wat minder, in haar geringere breedte onderbroken door een groot wateroppervlak. Dicht bebouwd echter was deze stad, dichter dan de meeste soortgelijke steden, die doorgaans nog landelijke, dorpsche binnenterreinen bleven bevatten. Dit werd het bijzondere van Amsterdam, reeds in de - latere - middeleeuwen, dat op een dorpsch plan een grootsteedsche opbouw verrees: een contrast met de op grooter schaal ontworpen steden zooals de geest-steden en onder de dijk- en damsteden b.v. Gouda en Gorinchem. Had deze Amsterdamsche aanleg iets benepens, de wijde waterruimte hielp dit overwinnen.

Is men dus geneigd de dijk- en dam-steden als een zeer bescheiden, nederige, ja soms armelijke groep van stedelijke nederzettingen te beschouwen, de belemmeringen door den bouwgrond veroorzaakt moeten hierbij voor de middeleeuwen wel zeer hoog in rekening worden gesteld. Zulke belemmeringen golden het minst voor riviersteden als Gorinchem of een zeeklei-plaats als Den Briel. Maar waar het veen zijn verraderlijke oppervlakte aanbood, was aan elke ontwikkeling het grootste voorbehoud opgelegd. De geschiedenis der kerken en torens dezer steden is een aaneenschakeling van ongelukken en teleurstellingen. Het is bewonderenswaardig dat men, ter wille van de economische voordeelen, zulke ernstige technische nadeelen trotseerde. Maar het moest op de gedaante der steden blijvenden invloed hebben. Hier geen vrijheid van vorming, geen ontwerpen-van-het-papier, doch een moeizaam voortkruipen langs de lijnen die vastheid boden. Hier een grachtenaanleg ter verkrijging van bouwtereinen en in verband daarmede sterke beperking van het aantal doorgaande straten, die, van de enkele hoofdwegen afgezien, slechts voor voetverkeer behoefden te dienen. Hier eindelijk ook een beperking van den vestingbouw in verband met de ontoegankelijkheid der nederzettingen over het vrije veld.

Eén der echt-Hollandsche steden blijft nu nog over, nl. *Delft*. Dit is wel de zuiverst denkbare grachtenstad. Langs de gegraven Delft (Vliet en Schie), bij het middelpunt van een aanzienlijken grafelijken hof, is in de dertiende eeuw een geheel nieuwe nederzetting ontstaan, die in 1246 stadsrecht ontving. Een opzettelijke stichting op grafelijken grond. Maar ook hier getuigt de eerste aanleg niet van grootsche verwachtingen; het plan der bebouwing langs de beide hoofdgrachten is het eenvoudigst denkbare. Eerst wanneer de stad haar bestaansrecht als centrum van een in beteekenis toenemend landbouwgebied bewezen heeft en de vleugels ook in handel en bedrijf wijder is gaan uitslaan wordt er aan meer stedelijke centrumvorming gedacht; bij het kwartier der hallen (Boterhuis, Cameretten) ontstaat, eveneens op 's Graven grond, de

markt - een rechthoek, de korte zijden door hoofdgebouwen onderscheiden: hier het stadhuis, daar de Nieuwe kerk. Aan de oostzijde volgt dan omstreeks 1350 een aanzienlijke stadsvergrooting en eindelijk een afronding aan west- en noordzijde omstreeks 1395. Met zijn lengte van 1300 m was Delft tot de groote Hollandsche steden gaan behooren; in rang zelfs de derde, na Dordrecht en Haarlem en vóór Leiden.

Delft is een stad geheel zonder straat, zonder hooge kern, zonder dijk of dam. Grachten vormen de hoofdaderen, de kaden zijn smal. Eenigszins verrassend is in dit geheel het groote marktveld, nog grooter lijkend dan het is (ruim 100 m) door de gunstige optische werking van de lage flankbebouwing tegenover den enormen kerktoren. - Terwijl in het algemeen Delft zoo gaaf is gebleven als de omstandigheden maar veroorloofden heeft men de markt door grachtdemping meer toegankelijk moeten maken en hierdoor de intimiteit ervan aangetast. Ook mist men de architectonische beplanting, die vroeger het kerkhof van de markt afscheidde.

Van al deze Hollandsche watersteden onderscheiden zich de *Zeeuwsche* tamelijk sterk. Binnengrachten hebben zij - van Middelburg afgezien - niet of nauwelijks; de wateren zijn er havens; de kaaien de plaatsen van gemeenschap met de buitenwereld.

Na Middelburg is *Zieriksee* de oudste belangrijke stad (1248); haar plattegrond toont het, waar deze een oud, ruim centrum aanwijst rondom de St Lievenskerk en het Gravenhof daarbij - een waardig geheel, zelfs in den huidigen ontluisterden staat. Maar het economische zwaartepunt der stad is al in de 13e eeuw oostwaarts verschoven, naar de aansluiting op de haven, bij den Dam; en in de veertiende eeuw is ook de havenwijk binnen de stad gebracht, die dan, met haar ietwat grillig stratenplan, een grooten omvang bereikt heeft (grootste lengte ruim 1000 m). Intusschen schijnt het dat deze omvang nimmer geheel door bebouwing gevuld is geweest.

Van *Domburg* en *Westkapelle*, als steden nog ouder dan Zieriksee, zwijgen we hier. Ze hadden weliswaar al vanouds stadsrecht, doch bleven, onbemuurd, dorpsch in hun voorkomen.

De verdere Zeeuwsche steden zijn jonger en in vorming bescheidener. Jonge havenplaatsjes als *Brouwershaven* en *Goeree* - zoo we dit gemakshalve tot het Zeeuwsche type mogen rekenen - hebben een kaai als eenig stedelijk element; daarbuiten slechts dorpsche straatjes. Ook *Reimerswaal* (ons uit Jacob van Deventers plan bekend), *St Maartensdijk* en Nieuw-*Arnemuiden*, het oude *Vlissingen* (binnen de Walstraat) en *Veere* waren gecomponeerd op de havens als hoofdelement; ook hier was de verkaveling landinwaarts kennelijk aan een ouder of jonger toeval overgelaten.

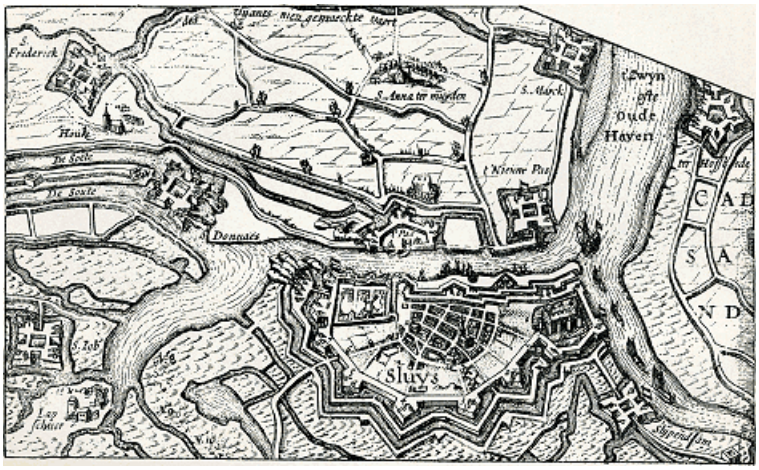

4. Sluis met omgeving (naar een kaart door Cl. Jansz. Visscher, circa 1602)

In *Goes* en *Tolen*, jonge steden allebei, groepeert de spontane centrumvorming zich langs de kade en de dijken; landinwaarts is dan, met opzet, ruimte gezocht voor een rechthoekig marktplein (waaraan in Goes het stadhuis, te Tolen de halle, thans de R.K. kerk) en voor een kerkhof. De verbinding van deze nieuwe elementen met het oude blijft in beide gevallen iets gewrongens houden.

Hulst gelijkt op de twee laatstgenoemde, maar het is natuurlijk ouder, zooals in elk opzicht de ontwikkeling van Vlaanderen bij die van Zeeland en Holland voor was. In Hulst strekt zich van de haven een 'steenstraat' uit naar het kerkhof en het voornaamste marktplein, met de halle resp. het stadhuis. Nauwkeurige kennis van het middeleeuwsche Hulst is slechts langs indirecten weg te verkrijgen; na de verwoestingen door vuur en water is ook nog de ingrijpende verandering door den aanleg van nieuwe vestingwerken gevolgd.

In dit Zeeuwsch-Vlaanderen behooren *Aardenburg* en *Biervliet* tot de oudste steden, reeds uit de twaalfde eeuw dateerend. Hun gedaante 'in welstand' is niet nauwkeurig meer na te gaan; de huidige bebouwing is slechts een fragment van de vroegere. En deze fragmenten zijn weinig belangwekkend. Aardenburgs Groote Markt alleen, met het St Bavo-kerkhof in organisch verband, wekt nog even de voorstelling op van de groote stad die zulk een centrum behoefde.

Sluis, voormaals Lamminsvliet, is jonger. Het is als Brugsche voorhaven opzettelijk en planmatig gesticht (c. 1280-1290) en snel gegroeid: na korten tijd had het reeds 5000 inwoners. Een citadel ter bescherming van de reede, een halvemaanvormig stadsplan, met de buitenhaven als basis; een binnenhaven; een regelmatige, rechthoekige verkaveling; het marktplein, één bouwblok van de haven verwijderd, rechthoekig als de rest; het stadhuis (de halle) aan deze markt, met zijn toren het geheele stadscentrum beheerschend[1]; voorheen nog een tweede plein, ook vierkant, meer zuidwaarts; de beide kerken (waarvan de O.L.Vr. kerk al vroeg verdween) verder af, in 'doode hoeken' van de stad. Een groote oppervlakte (lengte 1200 m), wel nimmer geheel en thans slechts voor een klein deel gevuld; een goed voorbeeld van middeleeuwsche stedestichting uit concrete behoefte.

Rest nog iets te zeggen over de steden in de kern-*Friesche* gewesten. Geen bevoorrecht steden-land! *Stavoren* is de eenige stad van aanzienlijken ouderdom, maar het oude Stavoren is te gronde gegaan en met die oude stad heeft het huidige onbelangrijke, dorpsche plaatsje slechts den naam gemeen.

De nieuwere steden ontstonden op terpen of wierden. Van deze terpen-steden

1 In 1944 vernield.

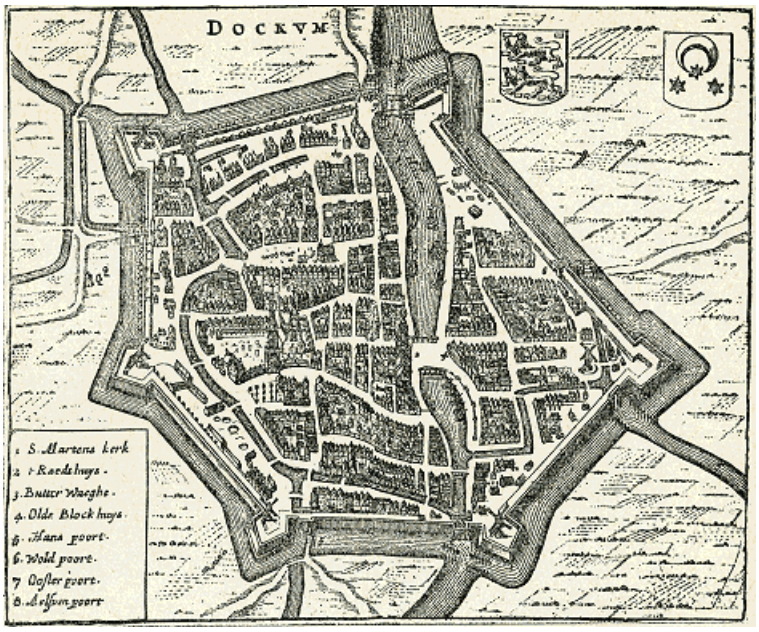

5. Dokkum (circa 1650)

is *Leeuwarden* de belangrijkste. Aan den dijk der oude Middelzee (Wirdumerdijk-Stienserweg), waar een aanzienlijk binnenwater, de Ee, in dien zeearm uitmondt en een haven maakt (thans het water van de Nieuwestad) groepeert zich de bebouwing aanvankelijk losjes om eenige kernen (Oldehove, Nyehove, Hoek); de huizengroep rond de terp van Nyehove, met de Ee-takken (Eewal en Voorstreek) als hoofdlijnen, kreeg het eerst stedelijke gedaante en stadsrecht, totdat dit in 1435 over de heele agglomeratie werd uitgebreid. De aldus gevormde stad is tamelijk groot: langs de voornaamste streek (Lieve-Vrouwenpoort-Hoeksterpoort) 1200 m lang; doch door haar vorming zeer onregelmatig. Hier heeft men wel een echte 'gegroeide' stad, dat lievelingstype der populaire theorie. De drie oude kerkelijke centra doen zich nog sterk in het stadsplan kennen (Oldehoofster kerkhof, Groote kerkhof; Hoekster kerkhof); niet als centra der regelmatige kernvorming evenwel, veeleer als 'reserves', die vooral in het oudste stadskwartier een opeenhooping van enge bebouwing tot zich hebben getrokken. Langs de beide genoemde Ee-takken de koopmans-

huizen en de enkele stinsen, versterkte huizen van patriciërsgeslachten. Slechts weinige doorloopende straten. Voormalige vestingsgrachten vormen later binnengrachten (Nieuweburen, Droefstreek-Tweebaksmarkt-Turfmarkt). Het marktplein langs de oude haven - de Nieuwestad -, waar het vermoedelijk steeds geweest was, ook vóór de stadsuitbreiding; het blijft een periferischexcentrisch, vormeloos karakter behouden. Heel Leeuwarden blijft ook nà zijn sterkere ontwikkeling sedert 1500 een ietwat ongelede stad, zonder centrum, zonder in 't oog vallende hoofdgebouwen: heel iets anders dan het naburige Groningen; toch een stad van aangenaam voorkomen, een typische grachtenstad ook na de dempingen van den lateren tijd.

De andere Friesche terp-steden zijn enkel-cellig en ook veel kleiner. *Dokkum*, een der oudere: een groote terp met aanzienlijk klooster en kerspelkerk, twee markt-straten aan den voet, en een haven langs de Ee, het economische zwaartepunt van het stadje. Aan den overkant van het diep bevond zich in de latere middeleeuwen het Blokhuis; eerst later ontwikkelde zich ook daar een stadswijk. - *Appingedam*, dijk-stadje aan het (Damster)diep, met als kern een 'vicus', de Wijk, tusschen eenige wierden in de nabijheid; een niet uitgegroeide, opzettelijk klein-gehouden aanleg. - *Sneek*[1], eveneens een dijkstad, gevormd op het punt waar de Hemdijk in aanraking komt met de waterwereld. Een verwijding van den dijk vormt het centrum, de Marktstraat, met het kerkhof in de nabijheid en de openbare gebouwen van de stad aan de flanken; een geestig stadsbeeld met het ineengrijpen van land en water en de Groote kerk die de hoofdstraten beheerscht, al is dan de bebouwing de soberheid zelve. Een nog middeleeuwsche stadsuitbreiding, den Oosterdijk en de Nieuwstad omvattend, zorgde voor eenige aardige toevoegsels.

Harlingen heeft een kerkdorp (Almelum) op een terp, met een steegsgewijze ombouwing gelijkend op die der Leeuwarder terpen; de eigenlijke oude stad evenwel ligt daarnaast, een smalle strook van 500 m lengte slechts langs de Voorstraat, de vroegere uitmonding van het diep in zee. De nieuwere tijd eerst zou Harlingen tot een stad van aanzien doen groeien. - *Bolsward* en Franeker bestaan beide uit een samengroeiing van een kerkhof met grachtenbuurtjes en kleine secundaire centra bij klooster en stins; op Bolswards huidige vorming schijnt de loop van den ouden Middelzeedijk door de stad (Broerdijk, Marnedijk) geen grooten invloed te hebben gehad (de waterkeerende functie van dezen dijk is immers reeds in zulk een vroeg stadium beëindigd) en te *Franeker* is de 'Dijk' slechts een kunstmatig-aangelegde toegangsweg, diagonaalsgewijs

1 Een oude naam van Sneek - Weinbrits, Wagenbrugge - roept de gedachte op aan een brug als centraal element in de stadsvorming. Waar is deze brug te zoeken? De voormalige Neltjeszijl aan het Schaapmarktplein? Dit schijnt het eenige punt waar de hoofdweg, de dijk, door een oud water gesneden werd.

de oude verkaveling doorsnijdend. Franeker is het belangwekkendst der twee; hier is, aan den rand van het kerkhof en bij het begin der hoofdstreek (Voorstraat), in aansluiting op den Dijk, een opzettelijk-aangelegd plein, de Breedeplaats, zeker wel het resultaat eener vervorming lang na den eersten groei der nederzetting. De vestiging van het centraal bestuur van het gewest in deze stad in het laatste gedeelte der middeleeuwen bevorderde den bouw van die talrijke stinsen, die voor het meerendeel nog slechts op de oude vogelvluchtplans teruggevonden kunnen worden.

Het nietige *Sloten* heeft nauwelijks stedelijke gedaante - al is het binnen zijn knusse omwalling wel heel bekoorlijk -; *Workum, IJlst* en *Hindeloopen* waren zelfs niet versterkt, hadden en hebben slechts de gedaante van uitgegroeide dorpen: Workum alleen met een steedsch-aandoend marktplein. *Berlikum* figureerde nog in de vijftiende eeuw als stad; de aanslibbing van den Middelzee-mond ontnam aan deze plaats haar stedelijke functie en van de stads-gedaante is niets terug te vinden.

Vatten we nu enkele hoofdpunten samen. De geest-steden zijn amphibieën; hare eigenlijke kernen liggen op de hoogte en hebben dáár de centrum-vormende elementen. Van de echte poldersteden, de watersteden, hebben de oudere als Dordrecht en Leiden geene marktpleinen; alleen dijkstraten en een overigens slechts door de simpelste behoeften gedicteerde verkaveling. Jongere dijksteden herhalen dit soms (den Briel, Rotterdam, Amsterdam en de steden van het Noorderkwartier), maar waar een bewuste, grondheerlijke exploitatie heeft plaats gehad is ook een sterke, beheerschte stadsaanleg met een verkeerstechnisch en aesthetisch bevredigend centrum tot stand gebracht: Schiedam, Gouda, Gorinchem, Delft; ook Sluis, Goes en Tholen. De aansluiting van den geestgrond op de waterwereld heeft vooral in Alkmaar tot een belangwekkende oplossing geleid. Deze stad vertoont over het geheel de sterke sporen eener bewuste leiding van de (definitieve) vorming en opbouw. De Friesche en Zeeuwsche steden (waarvan Middelburg hier buiten beschouwing bleef) vertoonen de sterkste bebouwings-concentraties, in den plattegrond en in de hoogte, aan de diepswallen, aan de kaden, op de dijken, soms op de terpen of wierden; de verdere vulling van het stadsgeheel heeft dan een sterk secundair karakter.

Door bouwtechnische overwegingen wordt de voorkeur voor den vasten grondslag in de eerste plaats bepaald; ook door verkeersfactoren. De veelvuldige grachten der watersteden danken haar ontstaan - indien niet in de eerste plaats aan versterkingsdoeleinden - aan de behoefte tot ontwatering en verhooging van den bouwgrond. Meestal zijn deze grachten, vooral de minder aanzienlijke, niet meer in het eigenlijke voorkomen te onderkennen; veel water is gedempt, in de grootere steden is de bebouwing tot onkenbaar wor-

dens toe vernieuwd, in de ‘doode steden’ van de Zuiderzee en van Zeeland is zij hier en daar geheel verdwenen om in geheel gewijzigden vorm, in zeer ònstedelijke gedaante soms te herrijzen (het Vrije te Zierikzee!). De middeleeuwsche stad is met name in de waterrijke helft van ons land bijna niet meer terug te vinden; enkele hoofdgebouwen slechts behielden de oude gedaante, voor het algemeene voorkomen moet men, met de plattegronden, de verbeelding te hulp roepen.

Hoofdstuk V
De steden van het hooge land

Van het lage land, het hart van Holland, moeten we overgaan op het hoogere. De overgang is niet groot; de grondsoorten grijpen hier nauw ineen en ook van het hoogere land zoeken de steden nog veelal de lagere randen. Maar toch is er een onderscheid. In de landprovinciën waren de nederzettingen vrijer in hare vorming; ze behoefden zich niet zoo angstvallig aan een kern of basis vast te klampen en konden zich gemakkelijker in de ruimte ontplooien. Dit is een algemeen kenmerk van de thans te bespreken groep, al is het gemakkelijk uitzonderingsgevallen aan te wijzen. Door deze meerdere vrijheid komen onze binnenlandsche steden ook eerder overeen met die van over de grenzen, van de heele laagvlakte langs de boorden van Noord- en Oostzee en nog wel verder. Op deze parallellen zullen we slechts bij uitzondering wijzen; de gangbare kenschetsingen der litteratuur, die veelal slechts extreme gevallen als typen aanmerkt, zijn voor een beschouwingswijze die *alle* steden van een bepaald gebied zoekt te omvatten minder goed bruikbaar.

Eenige geleding valt toch wel aan te brengen en is voor ons overzicht onontbeerlijk. We onderscheiden dan: 1e de *randsteden, oeversteden*, 2e de *steden van het binnenland*. In groep 1 zonderen we de burcht-steden weer af van de vrijere vormingen en van de enkele steden die (in een verder gevorderd tijdperk) volgens een star schema zijn aangelegd. Van de binnenlandsche steden willen we eerst behandelen de ‘voorden’, de steden aan rivierovergangen en door deze eigenschap in haar aanleg beheerscht, vervolgens de ‘immuniteitssteden’ aan den voet van geestelijke stichtingen; eindelijk de ‘uitgegroeide dorpen’, de van dorp tot vlek en van vlek tot stad geworden plaatsen die dorpsch in ligging en aanleg zijn gebleven.

De voornaamste *burcht-stad* van de Nederlanden is *Nijmegen* met zijn keizerspalts. Ze is overigens merkwaardig - niet uniek - hierin, dat de burcht buiten de oudste stad ligt en de beide elementen weinig met elkander gemeen schijnen te hebben. De plattegrond alleen, die den ondergrond verwaarloost en het relief slechts onvolkomen afbeeldt, is hier geen goede gids; dit voelde ieder die in het grauwe oude Nijmegen zooals het tot voor eenige jaren was verkeerde.

De burcht, het Valkhof, was gesticht op een vooruitstekende punt van den heuvelrug: wel niet zóó afgezonderd als het na het maken der latere vestingwerken en het afgraven van den Voerweg scheen, maar van den stadsheuvel toch gescheiden door de kloof waardoor thans de Lindenberg loopt. De oude stad beslaat het westelijk daarvan gelegen, minder geprononceerde voorgebergte; op het markantste punt daarvan is de St Stevenskerk gesticht, de kerspelkerk der oude stad.

Voor de lofredenaars en onderzoekers van de late Middeleeuwen en de Renaissance was het niet twijfelachtig, dat de voor hun oogen oprijzende stad Nijmegen de rechtstreeksche voortzetting was van het Noviomagus der Romeinen, het Oppidum Batavorum van Claudius Civilis; en nog de eerste der hedendaagsche onderzoekers, H.D.J. van Schevichaven, meende in het stratenkruis Burchtstraat-Hezelstraat, Grootestraat-Broerstraat de hoofdlijnen van een Romeinsch castrum te onderkennen. Latere vondsten hebben geleerd dat dit niet juist is; de Bataafsche stad en het latere Romeinsche kamp lagen hooger op den heuvel, waar de vlakke rug meer ruimte biedt; en ook waren er nederzettingen beneden de stad in de vlakte; maar de burcht van Nijmegen is een stichting der Karolingers en de eigenlijke stad als een product der vroege Middeleeuwen aan te merken.

Het is welhaast zeker dat vóór de stad-wording zich een vlek voor de kasteelpoort bevond. De hoofdstraat hiervan was ongetwijfeld de Hersteeg (‘heerweg’), die vóór het afgraven van den Voerweg recht op de hoofdpoort aanliep. In de buurt hiervan bevond zich ook de parochiekerk van het vlek, de St Gertrudis, onderscheiden van de burchtkapellen. Maar de plaats die van den Keizer in 1230 stadsrecht ontving was in 't geheel niet op den burcht gericht. Zij zocht den voornaamsten steun aan de Waal, die zooal niet vroeger, dan toch zeker sedert de vroege middeleeuwen langs den voet van den Nijmeegschen heuvel schuurde en een goede aanlegplaats verzekerde, een stapel tusschen Keulen en Dordt. Bij den rivieroever oude handelsbuurten: Steenstraat, Lage Markt. De hoofdstraat, ‘Groote straat’, verbindt deze buurt met de ‘hooge’ markt, de Groote markt, die meer met de landzijde der stad in betrekking staat.

De Groote Markt met het St Stevenskerkhof is als een opzettelijk-gevormd stadscentrum te beschouwen, hoezeer onregelmatig, beheerscht door den grilligen vorm van het terrein. De scheiding tusschen de markt en het kerkhof op dezen ‘Hundisberch’ is kunstmatig: een halle (tot woningen verbouwd) met doorgang - de Kerkboog. Een tweede handelsgebouw, de Waag, bevindt zich terzijde en sluit de afhellende Kannenmarkt optisch af; daarachter bevond zich de eenige oudere geestelijke stichting, de St Janscommanderie, op een aparten heuvel. Het Stadhuis daarentegen is niet hier, doch in de hoofdstraat tusschen den burcht en dit nieuwe centrum.

Veelal neemt men aan dat de eerste ommuring slechts de kleinste polygoon, dus tot den Ganzenheuvel vlak onder het St Stevenskerkhof, omvat zou hebben. De Lange Hezelstraat met toebehooren, in de laagvlakte, zou dan door een eersten uitleg binnen de stad zijn gebracht. Hiervoor is geen dwingend bewijs en de aanwijzingen die de plattegrond oplevert zijn niet sterk. Zeker is het, dat tot het midden der 15e eeuw de muur heeft geloopen van de Burchtpoort (bij den Schouwburg) tot de Windmolenpoort (overgang Broerstraat-Molenstraat) en vandaar naar den Kronenburgertoren. Tegen 1467 zijn de voorsteden, nl. Molenstraat, Ziekerstraat en Hersteeg, ook de burcht zelf, binnen den muur gebracht: een groote ruimte, die echter overwegend landelijk bleef, in sterk contrast tot de vooral aan de Waalzijde zeer eng bebouwde oude stad.

De kasteelstad *Zutfen* heeft een geheel andere ligging: middenin het kleibed van den IJsel, op een lichte verhooging door de samenvloeiing met de Berkel veroorzaakt. Hier moet men zich in de vroege middeleeuwen een waterburcht denken, met het centrum daar waar het nog 's-Gravenhof heet; de vanouds aanzienlijke kerk met haar immuniteit naast dat centrum; en de oude gissing, dat de typische kwartcirkelvormig-loopende markt (Groenmarkt, Houtmarkt en Zaadmarkt) langs het buitenbeloop van den burchtwal ontstaan is, zal wel juist zijn. In de Kolenstraat-Roodetorenstraat vindt men dan den binnenwalgang terug; en de hoofdtoegang tot het burchtcomplex was zeker wel waar hij nog is, bij het Wijnhuis (Korte en Lange Hofstraat).

Even buiten dit complex was dan de oudste stedelijke nederzetting, allicht bij en aan de Beukerstraat (volgens de aardige opmerking van dr. Leyden: Beudekerstraat, 'kramerstraat'). Aan den waterkant een buurt met smalle straten en enge blokken: de Barlheze c.s.; landinwaarts meer ruimte, hier ook op een binnenpleintje de Schupstoel, zeker wel de wipstoel aan den rand van een poel, een middeleeuwsch strafwerktuig voor politie-overtredingen zooals in Hamburg (Schopenstehl) en elders. De oude omwalling moet wel langs den Ouden Wand geloopen hebben; de 'Hagen' is dan een geringe uitbreiding, in aansluiting op den aanleg der Nieuwstad.

Deze oude stad Zutfen, zooals ze omstreeks het jaar 1190 ontstond, is slechts klein (400 × 400 m) en niet eens dicht bebouwd; behalve haar groote pleinen heeft ze vooral bij de St Walburgskerk veel ruimte en ook elders binnenterreinen waarop b.v. het Broederenklooster nog plaats kon vinden. Eerst de toevoeging der Nieuwstad en voorsteden zou Zutfen maken tot de 'vrij groote en welgebouwde stad' als hoedanig zij later werd aangeduid. In het oude centrum zijn nog blijken bewaard van de eerste vorming: de prae-stedelijke kern, het nederige vlek buiten de voorpoort van den burcht, van de samensmelting van 'Hof' en stad, de bebouwing van wallen en grachten, het water-

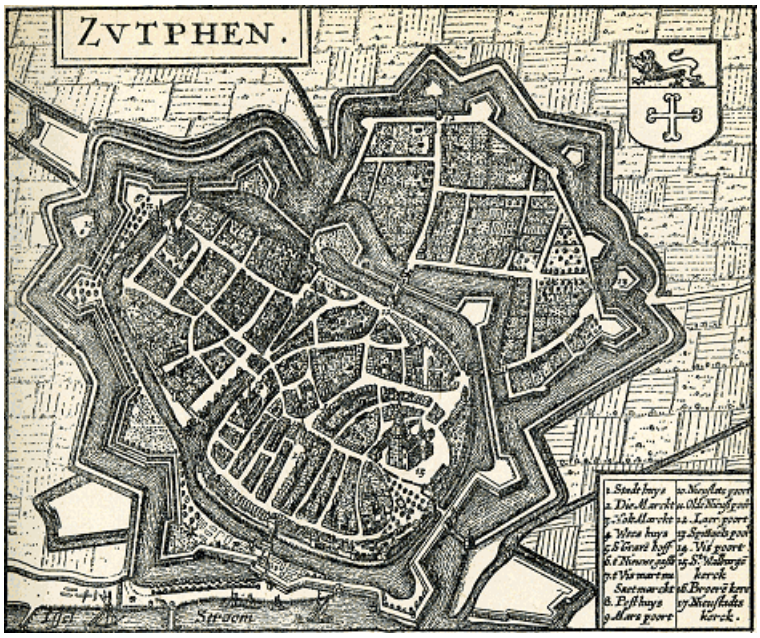

6. Zutphen (circa 1650)

kwartier - hier is inderdaad een ‘gegroeide’ stad (hoewel ze op een betrekkelijk laat tijdstip gesticht is), met zeer schilderachtig resultaat.

Kuilenburg is een jongere kasteelstad. Naast den burcht van 1271 en volgende jaren is de ‘oude’ stad in 1318 en vervolgens op maagdelijk terrein tot stand gebracht. Het maakt den indruk dat ter wille dezer nieuwe werken de Lekdijk verplaatst is; zij zou aanvankelijk langs den Achterweg en van de Slotpoort naar de Golberpoort, dus rechtuit, geloopen hebben, om later alle bewoning in te sluiten. De stadsaanleg staat geheel op zichzelf en negeert het kasteel. Het oude dijksbeloop vormt de oost-westas; zuid-noord heeft men een dubbele straat, ter weerszijden aan de poort samenloopend: de eene, de Voorstraat, verbreedt zich tot de Markt, een smal, lang straatplein: aan de zuidzijde de hooge Binnenpoort, aan de noordzijde het 16e-eeuwsche stadhuis; middenin de eene lange flank de stadskerk, de St Barbara - een rijke, bevredigende, mooie aanleg. Op het kruispunt van de achterstraat en de Golberstraat het gasthuis met zijn kapel; op een binnenterrein ter andere zijde het klooster. Een aanleg die aan alle elementen der toenmalige samenleving hun organische

plaats toekent. Hij zou later vergroot worden en Kuilenburg boven de doorsnee-maat der kasteelstadjes doen uitgaan.

Hattem is ook een oever-kasteelstad, maar een kleintje: in 1299 gesticht in aansluiting op het grafelijke slot. De plaats der eerste kerk was op den Gaasberg, een eind westwaarts; en van de uitgebreide nederzetting, het 'dorp' en de 'Nieuwstad', kan het stadje slechts een klein deel, ruim 300 m lang, binnen zijne muren begrijpen. Een weloverwogen aanleg, met markt, kerk en kerkhof, langs- en dwarsstraten, ook hier.

In *Wageningen* zou men thans het kasteel evenmin als in Hattem terugvinden. Het lag in den zuidwesthoek der stad, ter plaatse van het huidige Bowleypark, als moerasburcht, een 200 m van den hoogen zandgrond verwijderd. In de bescherming van den burcht groeit dan een stadje (dat te voren hoogerop had gelegen): één hoofdstraat (Hoogstraat), de kerk met het marktpleintje eenigszins plompverloren, onorganisch, tusschen den burcht en die Hoogstraat.

Wijk bij Duurstede is in 1300 tot stad gemaakt; het bestond reeds als dorp en had in de plaatsing zijner kerk nog contact met het oude Dorestad. Het marktplein voor en terzijde van de kerk is ongetwijfeld opzettelijk aangelegd. Zoo ook de hoofdstraten vandaar naar het kasteel, naar de aanlegplaats op de rivier en naar de Landpoort. In de voorhanden gegevens is een aardige, zij het bescheiden, oplossing gecomponeerd.

Even bescheiden is *Vollenhove*, op den 'kamp' voor de bisschopsburcht in 1354 als nieuwe stad aangelegd (450 m lang). De kerspelkerk met de markt en het stadhuis waren reeds in hun ligging aan de zeezijde bepaald. Vandaar tot de Veldpoort twee ongeveer gelijkwaardige hoofdstraten: in de zuidelijkste daarvan streeft de 15e-eeuwsche burgerkerk, de O.L.V.-kapel, te vergeefs naar de vorming van een tegen-centrum. Een wereld op zichzelf is de visschersbuurt met eigen marktplein, nabij de gasthuiskapel. De vele riddermatige huizen in het stadje, die aan Vollenhove een heel eigen karakter gaven, moet men thans op het plan in Blaeu's stedeboek nazoeken.

Kasteelsteden vindt men nog langs de Maas. *Heusden* b.v., uit de dertiende eeuw reeds: voornamelijk een breede marktstraat, aan het eind een versmalling waaraan het stadhuis, met zijn toren het centrum beheerschend; daarachter de kerk op eigen kerkhof, intiem en besloten, breed en laag; het kasteel geheel terzijde. De nieuwe aanleg van de stad is in het minst niet op het kasteel betrokken.

Dit laatste geldt ook voor de kasteelstad *Grave*, door den heer van Kuik in het laatste gedeelte der 13e eeuw gesticht op een strategisch sterk punt, een landtong (van den kant van Escharen komend) door ontoegankelijk laag land omgeven. De oude stad heeft twee voorname toegangen: de Brugpoort aan de landzijde (bij de brug over het watertje de Raam, hier de 'grave') en de Maaspoort aan de rivier; de Hampoort aan de zuidzijde leidt tot voorheen bijna

ontoegankelijk land en de dijkuitgang aan de noordwestzijde is van recent maaksel. Het kleine stadje - nagenoeg rond, 400 m in doorsnee - vertoont een opzettelijk-bedachten plattegrond: drie langsstraten, één dwarsstraat; in de dwarste ook de markt met de kerk en het stadhuis; in de afgelegen hoeken kloosters en het kasteel (n.w. van de Hampoort).

Ravenstein is veel kleiner (c. 125 m in 't vierkant), een miniatuurstadje, en ook strenger van aanleg. Zoo ergens, dan wijst hier de naam op een stichting, een bedenksel! Het oude hoofddorp der heerlijkheid was Herpen en slechts feodale associaties van elders konden aan het slot met het stadje dezen naam bezorgen. Hier is een aardige, besloten straten-rechthoek van Marktstraat en Nieuwstraat, met de beide kerken en de plaats waar de verbeelding het kasteel kan doen oprijzen tot een karakteristiek geheel gebracht.

Het is verleidelijk in de groep van jongere kasteelstadjes - in Megen b.v. of in Batenburg - langer te verwijlen, doch ons kader laat het hier niet toe. Verderop vinden we daartoe nog even de gelegenheid.

De niet-kasteelsteden die omstreeks 1230 aan onze rivieren en zeeoevers gesticht zijn hebben doorgaans toch eenige prae-stedelijke kern: een oud dorp, een nederzetting van kooplieden, een abdij of andere aanzienlijke stichting. Dit element of deze elementen worden dan verrijkt met een marktplein in gunstige ligging, een stratennet in aansluiting op het voorhandene en een vestingmuur ter insluiting en afronding. Deze stichtingen worden vrij royaal opgezet, zooals te zien is aan die plaatsen die zeer zeker nooit voor uitbreiding in aanmerking zijn gekomen (Nieuwstad b.v.: doorsnede 750 m). Een plaats als Arnhem, bestemd met Nijmegen te concurreeren, - Roermond, bedoeld als centrum van het heele Overkwartier van Gelder -, zulke plaatsen moeten, bezien in het kader der stedestichtingen elders, van den aanvang af tamelijk groot zijn gedacht.

Roermond was in grootte eenigszins en in vorm geheel bepaald door het typische uitsteeksel van het laagterras waarop de stad ligt. De oude nederzetting plaatst men zonder moeite tusschen de Roer en de Neerstraat-Marktstraat-Luifstraat. Op eenigen afstand daarvan de abdij, c. 1200 reeds aanwezig, maar vermoedelijk c. 1220 opnieuw gesticht als Cistercienser abdij: thans de Munsterkerk. De vorm van het terrein dicteerde een driehoekigen stadsvorm, ongeveer een rechthoekige driehoek met het zwaartepunt nabij den rechten hoek aan de noordwestzijde, bij het vereenigingspunt der rivieren. Hier projecteert men bij de vorming der stad de markt (c. 80 × 50 m, dus beperkt), een tamelijk regelmatig stratennet in aansluiting daarop en op het reeds voorhandene. Nabij de Markt de parochiekerk (St Christoffel). Met zijne hoofdafmetingen van 800 en 600 m is Roermond een stad van - in de gegeven omstandigheden - geenszins over-

7. Arnhem (circa 1650)

dreven afmetingen; het schijnt ten onrechte dat zij later de grootste der Geldersche steden werd genoemd, Nijmegen en Zutfen konden gemakkelijk ermede wedijveren. Maar evenals die steden behield ook Roermond uitgestrekte onbebouw de terreinen binnen zijne vesten, te meer doordat - gelijk reeds gemeld - Roermonds ontwikkeling niet geheel aan de verwachting beantwoord heeft en ook door diverse rampen en politieke ongunst is geknakt. Het beeld der stad wordt grootendeels beheerscht door ruime complexen der 17e en 18e eeuw, kloosters en dergelijke stichtingen. De schijnbaar zinlooze plaats der Munsterkerk in het stadsgeheel is slechts te begrijpen zoo men zich deze kerk met de bijgebouwen door een hoogen kloostermuur omgeven en zooveel mogelijk van de stad afgesloten denkt; de recente straat- en pleinaanleg heeft hierin radicale verandering gebracht.

Te *Arnhem* bevond zich vermoedelijk de oude dorpskerk op het St Maartenskerkhof, aan den Apeldoornschen weg, buiten de oude stad; doch een concentratie van bebouwing vormde zich aan den voet der heuvel, nabij den Rijnoever. Wellicht heeft een verlegging van den Rijnstroom de natuurlijke aan-

legplaats aan de westzijde der oude stad geschapen, evenals het zeker is dat de aldaar uitmondende stadsbeken zoo niet het eerste ontstaan, dan toch haar latere beteekenis en den loop door de stad resp. de stadsgracht aan menschelijk ingrijpen reeds in een vrij ver verleden te danken hebben.

Deze nederzetting aan den Rijn, reeds vroeg een marktplaats, tolplaats, muntplaats, moet wel voornamelijk gelegen hebben langs de hoofdstraten van Oud-Arnhem: Roggestraat, Ketel-, Vijzel- en Rijnstraat. Hier is, gelijk eertijds bleek, de ondergrond het sterkst en het diepst verontreinigd door langdurige en intensieve menschelijke bewoning.

Bij dit buurtje werd in de 12e eeuw de commanderie van St Jan gesticht, ter plaatse van de huidige Koepelkerk; en men is geneigd het oude marktveld te zoeken op het 'Land van de Markt', waar de beek de hoofdstraat kruist. Hier stond de St Nicolaaskapel, het oude heiligdom der kooplieden, wellicht al in dezen vroegen tijd.

Het centrum der in 1233 door den graaf van Gelder gestichte stad ligt nu op eenigen afstand van deze prae-stedelijke elementen: niet meer op het zand van den Veluwezoom, maar op de rivierklei. Het vermoeden is uitgesproken dat de rivier hier een 'opwas' had gevormd, wat den landsheerlijken grondeigendom zou verklaren - In ieder geval, hier aan den nieuwen rivieroever legde de graaf een nieuw marktplein aan, ter lengte van 160 en ter breedte van 40 m, zuidwaarts toegankelijk door de Sabels-(Zand-)poort; aan het noordeinde de nieuwe burger-parochiekerk; aan de oostelijke flank het grafelijke hofgebouw (dat, verplaatst, als Provinciehuis voortleeft) en verderop het stadhuis. Dit laatste, helaas verdwenen, gebouw had een zeer belangrijke stedebouwkundige functie; de opzettelijkheid zijner plaatsing bleek hieruit, dat het ten opzichte van de hoofdas der markt schuin gesteld was om een beter effect te maken. De afbraak van dit gebouw had het marktplein al ernstig geschaad voordat de breede doorbraken aan de noordoost- en zuidoostzijde het stadsbeeld nog veel heftiger zouden aantasten.

Terwijl dit Arnhem van 1233 door een rest van oude wegen (Kerkstraat c.s.) met den ouden hoofdweg verbonden is, zijn in aansluiting op de markt eenige kennelijk-nieuwe straten ontworpen: de Koningstraat als nieuwe hoofdstraat (de naam zegt het reeds) en de Bakkerstraat-Turfstraat. De Weverstraat daarentegen schijnt op vroegere toestanden terug te gaan.

Deze matig-groote stad (800 × 500 m) was bij haar eerste vorming niet geheel gevuld. Zij ervoer nog enkele inwendige verrijkingen, die we verderop zullen bespreken.

Ook *Bergen op Zoom* is een nieuw gestichte randstad, zoomstad op den rand van het praeglaciaal, van matige grootte (oude stad 700 m in doorsnede, eerst c. 1500 met het havenkwartier vergroot). Deze stad is tweecellig; de - kunstmatige - Moergrebbe scheidt haar in een ouder en een jonger gedeelte; de

uitloop van deze Grebbe vormt de haven naar de Schelde, de levensbron dezer stad, die als voorhaven en soms als concurrent van Antwerpen een belangrijke plaats in de middeleeuwsche economie van West-Brabant innam, door de desbewuste politiek van hare heeren daarin gesteund. Het zuidelijke deel (c. 1250?) is het oudste; hierin als middelpunt de Groote Markt, rechthoekig; de parochiekerk in organisch verband ermede aan de oostzijde en op den hoek der voornaamste straat, de Hoogstraat, de halle - bewuste vervorming eener nederzetting van landelijken aard waarvan in de zijstraatjes nog wel iets bewaard schijnt. Het noordelijke stadsdeel, c. 1300, heeft een eigen middelpunt, de vischmarkt, met kapel; het Markiezenhof in de hoofdstraat van dit stadsdeel schijnt ondergeschikt aan de stadsvorming, beheerscht deze althans in geenen deele.

De heeren van Horn, die de Rijksheerlijkheid *Wessem* hadden weten te verkrijgen, trachtten hier, op een stukje oude rivierafzetting, een economisch gunstige plaats, een Maasstad te doen ontstaan, wellicht nog in de 13e eeuw; de doorsnede van het plan (c. 600 m) en de ruimte van het marktplein (100 × 50 m) met het restant der rechthoekige blokken wijst op de beteekenis hunner plannen.

Ook *Steenwijk* is een randstad met marktplein, een opzettelijk-gestichte, op den zoom van het Drentsche plateau en over het water toegankelijk. Hier was wel een ietwat verspreide nederzetting (Oostwijk, Westwijk etc.) met een centrum in de aanzienlijke, oude St Clemenskerk, maar als zéér opzettelijke stichting verrijst bij die kerk het stadje met zijn welbedachten ellipsvorm (hoofdlijn 500 m), evenwichtig stratennet met kennelijk streven naar gelijke verdeeling van het verkeer, en centraal marktplein van c. 50 m in het vierkant, organisch verbonden met de St Clemenskerk doch meer nog met de nieuwe burgerkerk, de O.L.V.-kapel in haar achsiale ligging ten aanzien van dat plein. Dit stadje toont wel heel duidelijk zijn verwantschap met de 'Kolonialstädte' elders en met een stad als b.v. New Salisbury, van 1227. De stichting van Steenwijk als nieuwe stad heeft wellicht plaats gehad omstreeks 1230-1250, in aansluiting op de Drentsche oorlogen en de daardoor beïnvloede militaire en economische versterking der grenzen van het Oversticht. We herinneren ons hier, dat die andere Drentsche randstad, Groningen, ook zoo sterk het type der kolonisatiesteden vertoont.

Een eigenaardige kust-stad is *Harderwijk*: een oud herdersbuurtje[1] uit den tijd dat de kudden der Veluwedorpen op de kleiboorden der Zuiderzee geweid werden, in 1230 tot stad gemaakt. Haar oude gedaante is moeilijk weer te vinden; zeker is het wel dat de zonderlinge vorm der bouwblokken aan de zeezijde op landverlies duidt. Het groote excentrische marktplein (Vischmarkt-Koornmarkt) is geplaatst in een stadsuitbreiding van circa 1330; wellicht be-

1 Parallel: 'Herdwick', in England voorkomend.

vond zich een ouder marktplein bij de kerk, voordat deze in de 15e eeuw tot de latere grootte werd uitgebreid. Dat het huidige centrale marktplein een latere vorming is zullen we beneden zien.

Evenzeer is *Venlo* aan te duiden als een nieuw-gestichte oeverstad met marktplein. Een jonge stad, ten jare 1343 eerst verrezen. Van het oudere dorp zijn wellicht de Parade en de Groote Kerkstraat over; en ook de Maasstraat maakt op het oude stadsplan den indruk van een vóór-stedelijk buurtje aan de aanlegplaats. Tusschen deze beide oude elementen in de poging tot vorming van een regelmatig stratenkruis: Vleeschstraat-Lomstraat, Steenstraat-Gasthuisstraat, met het bescheiden marktplein (70 × 35 m) op het kruispunt; een eenigszins monumentaler karakter heeft dit kruispunt verkregen door den gelukkigen bouw van het stadhuis met zijn markante torentjes. Van dit beperkte Oud-Venlo (c. 550 × 400 m), doorgaans ongeveer 4000 inwoners bevattend, is in ons jongste verleden wel heel weinig overgebleven.

Een typische nieuwe oever-stad is *Kampen*, omstreeks 1230 ontstaan op een bijna maagdelijk terrein, den vasten zandbodem waarop IJselmuiden, Wilsum en Grafhorst liggen vermijdend om een geheel nieuw begin te kunnen maken; hoogstwaarschijnlijk een kolonisatiestad ook vanwege haar snelle opkomst. Geheel op het water gericht, in de lengte ontwikkeld; het oudste gedeelte een 900 m langs de rivier strekkend, later met een 300 m verlengd (de 'Buitenstad', met eigen hoofdkerk) en nog later in de 'Hagen' voortgezet; de Oudestraat als hoofdas, een oud markt- en kerkplein aan het boveneinde, bij de oude Veerpoort en de St Nicolaaskerk; maar al spoedig een nieuwe centrumvorming meer benedenwaarts. Een allereenvoudigst planschema was hier door de omstandigheden geboden. - Van eenigszins verwanten aard is *Hasselt*, natuurlijk veel kleiner (c. 500 m lang), het meest opvallend door de wijze waarop men bij de samenkomst der straten bij de kerk een centrum heeft weten te vormen met het stadhuis als tegen-accent. Jammer alleen dat naar de voormalige Veerpoort toe een doorbraak gemaakt is moeten worden.

Eenvoudige oever-stadjes, met een hoofdstraat evenwijdig aan den rivierloop, zijn er meerdere. Een der oudere is b.v. *Huissen*, het voormaals Kleefsche grensvestinkje met zijn nietig marktpleintje aan den dijkvoet. *Rhenen* lijkt in de verte iets op Arnhem; zijn Heirstraat volgt de richting van den Rijn, de kerk staat in het laagste deel der stad, de markt met stadhuis en waag erop aansluitend.

Doesburg is een dergelijke eenvoudige oever-stad, langs de hoofdlijn (Ooi-Koepoort) 700 m lang. Toch werpt het plan dezer stad, samengesteld als het is uit regelmatige en onregelmatige elementen, een aantal vragen op welker beantwoording zich niet vanzelf aanbiedt. Men weet b.v. dat de kerk voorheen buiten de latere Veerpoort stond, in een door den stroom weggenomen stadsgedeelte, om circa 1240 op de huidige plaats te worden overgebracht.

Wat men te Doesburg thans de Markt noemt is het kerkhof, omringd door rijen ondiepe huisjes die kennelijk tegen den kerkhofmuur gebouwd waren. Men vraagt zich af of het stadje in den beginne nog een ander marktterrein gehad heeft dan de breede hoofdstraat. Een neven-markt ontstond later bij het secundaire centrum, het gasthuis.

Typische oever-stadjes zijn tenslotte de plaatsjes met een breede markt-achtige hoofdstraat parallel aan het water en ietwat abrupt eindigend bij de dwarsstraat die voert naar het veer, de aanlegplaats. Ettelijke dorpen hebben dit type (Hedel b.v., Kerkdriel, Beusichem en Beest); van de stadjes o.m. *Geertruidenberg*, Zalt-Bommel en Woudrichem. Het eerstgenoemde is het oudste (1213), op een punt van het hoogterras, dat aan het Brabantsche vasteland aansluiting geeft op de Hollandsche rivierdelta; het is te veronderstellen dat vóór de groote overstroomingen niet de Koestraat, maar de Markt den hoofdtoegangsweg van de west- en zuidzijde heeft opgeleverd. Deze Markt van Geertruidenberg met haar imposante afmetingen, karaktervolle bebouwing - hoofdkerk, stadhuis, gasthuiskapel - en fraaie beplanting behoort tot de niet genoeg gekende en gewaardeerde stadsbeelden van Oud-Nederland.

Een nietig, doch schilderachtig, plaatsje is *Woudrichem*, 300 m in het vierkant: geen stad met eere. De breede Marktstraat strekt zich hier van het stadhuis tot de plek dichtbij de Waterpoort waar voorheen de Hoftoren stond, wel het overblijfsel van een oud burgerlijk middelpunt (de Halle?). De kerk houdt zich afzijdig bij de Koepoort.

Zalt-Bommel is veel grooter: 700 × 500 m; de markt, met inbegrip der Gamersche straat, is 300 m lang. In deze markt den ouden dijk te zien levert een onvoldoende verklaring op; veeleer toch moet de definitieve dijkaanleg later gesteld worden dan de groei der plaats, welker beteekenis als marktcentrum, tolplaats etc. reeds in de tiende eeuw vaststaat. Reeds tot dezen vroegen tijd zal de aanleg van de markt, de Waterstraat en de aansluitende Gasthuisstraat zijn terug te brengen; de Gasthuiskapel is als de eigen kapel dezer koopliedenbuurt te beschouwen, terwijl de trotsche St Maartenskerk in een soort immuniteit op eenigen afstand van dit centrum ligt; ook de naam der Nieuwstraat, de toegang tot de kerk, is in dit verband veelzeggend. Aan de noordoostzijde zal overigens het stadsgebied door het verloop der rivierbedding zijn afgeknabbeld; het straatverloop wijst erop. - Zalt-Bommel is een der fraaiste ‘oeversteden’, mede door haar bescheiden plaats in de economie van den nieuwen tijd; moge het gelukken ook den recenten uitbouw binnen de perken van schoonheid en redelijkheid te houden.

Enkele der oever-steden zijn later gesticht, althans later tot steden gevormd; en dragen de sporen daarvan. Deze stadjes behooren alle tot de kleinere.

Men zou hier *Steenbergen* willen noemen, havenstadje op den rand van het Brabantsche vasteland, door een kortstondigen handelsbloei bezocht - maar van dit oud-Steenbergen is slechts een gedeelte over, de berichten omtrent den vroegeren toestand zijn te legendarisch dan dat men er veel uit zou kunnen afleiden. Het huidige Zevenbergen is nog later van oorsprong; het vertoont het type der polderdorpen waarover wij beneden nog iets meer zullen zeggen.

Verscheidene kasteel-steden behooren tot deze late vormingen; we noemden ze reeds: Vollenhove, Wijk bij Duurstede en ettelijke andere.

Naarden was een oude stad, maar ze werd krachtens vergunning van 1350 verplaatst en als 't ware nieuw gesticht. Het contact met de Zuiderzee, toch een levensvoorwaarde voor de stad, blijkt later nog slechts gering. Het stadsplan, met de ééne korte hoofdstraat overdwars en de verdere straten in de lengte, behoort tot de eenvoudigst denkbare.

Een aparte plaats vraagt nog *Elburg*. Evenals Harderwijk vermoedelijk een koopmanskolonie aan zee, omstreeks 1230 gevormd op maagdelijk terrein (het aangrenzende oude dorp Doornspijk had een even gunstige ligging aan zee); maar de vroegste gesteldheid kennen we niet, want het is verplaatst, verschoven - op het laatst der 14e eeuw - en in een nieuwen vorm gebracht. Er bestaat hierover een uitvoerig getuigenis in de kroniek van een nazaat van dien Arent toe Boecop die als hertogelijk rentmeester een groote rol in deze gebeurtenis gespeeld had; een verhaal met de noodige legendarische trekken, maar op hoofdpunten door andere gegevens gesteund.

Voor de nieuwe stad is een eilandje van het hier verbrokkelde laagterras uitgekozen; een strategisch-veilige ligging die gewenscht kon zijn tegenover de roofridders uit de buurt (de befaamde burcht Putten vlakbij!), maar die tevens te zien geeft dat deze stad, gelijk Harderwijk, het voornamelijk van de zee moest hebben. Die zee evenwel biedt hier geen havens; een kunstmatige beek als hoofdgracht door Elburg geleid maakte blijkens Jan van Deventer's plan een haven aan de noordoostzijde, later door de tegenwoordige haven aan de noordwestzijde vervangen. Van de oude stad zou nog over zijn een klein straatje met het vroegere stadhuis en het H. Geesthuis. Overigens is de constructie geheel cerebraal, product van passer en lineaal; een rechthoek van 400 × 250 m, verdeeld als een wafelijzer. Een marktplein ontbreekt; het plaatsje was niet op marktverkeer ingesteld. De hoofdstraten zijn uitsluitend met burgerwoningen bezet; de kerk is in een dooden hoek geplaatst; ook het stadhuis en het klooster moesten met overschietende terreinen genoegen nemen. Oud-Elburg is nu nog zeer karaktervol. Dit ligt niet in de eerste plaats aan de monumentale gebouwen (hoewel ook deze niet te verachten zijn), maar aan het behoud van de juiste maatstaven, het verband tusschen straten en huizen en de stijlvolle beplanting; ook de accessoria zooals de befaamde keienstoepjes. De zwaarbeboomde wal was nog tot op onzen tijd van nut ter keering van

overstrooming en handhaaft nog iets van de werking die de vestingmuur met zijn vele hooge torens, uit oude afbeeldingen bekend, vroeger gehad moet hebben. Eén poort is er nog van de vier; het zou de moeite waard zijn weer eenvoudige afsluitingen in den wal aan te brengen ter wille van die ruimtelijke beslotenheid waarvan hier nog zooveel bewaard is. Kan men in het algemeen bezwaarlijk heele steden of stadswijken als monumenten handhaven, het bescheiden en ongerepte Elburg lokt hiertoe haast uit.

Brugge-steden zijn er over de geheele wereld; en de oud-Nederlandsche vorm, waarbij aanvankelijk een 'voorde', waadbare plaats, door het ondiepe riviertje de functie der brug vervulde is ook niet bij uitsluiting nationaal bezit. Het spreekt vanzelf dat zulke waadbare plaatsen (veelal de plekken waar de afstand tusschen de hooge gronden ter weerszijden het geringst was) verkeersknooppunten moesten worden, centra van economische en van militaire beteekenis. In een tijd die aan de drijfkracht van opgestuwd water groote waarde hechtte kwamen de watermolens nog aan de nijverheidsfuntie dezer plaatsen ten goede.

Soms is de grond ter eene zijde van het watertje veel gunstiger voor vestiging dan ter andere. Bij stroompjes met een breed, moerassig dal ontwikkelt zich dan een éénzijdige brugge-stad; en allicht maakt in het centrum van dat stadje het verkeer een nagenoeg rechten hoek. *Helmond* is een voorbeeld hiervan. Dat bij gelijke gegevens de architectonische verzorging ook wel beter kan uitvallen toont *Gennep*, met zijn gunstig geplaatst stadhuis. Ook *Sittard* is zulk een éénzijdige brugge-stad, aan de Geleenbeek; hier is bij de stedestichting de dorpsche nederzetting verrijkt met een marktplein van c. 75 × 75 m; een ietwat geforceerde groote-stadstrek dien we bij de vele steden in dit staatkundig sterk verbrokkelde gebied wel meer aantreffen (Maaseik, Wessem, boven genoemd). *Doetinchem* en *Lochem* eindelijk, die tot deze zelfde groep behooren, waren weinig anders dan ommuurde dorpen.

Valkenburg is als suburbium geheel afhankelijk van den burcht op de rots; het kasteel betrekkelijk jong en het steedje met moeite tusschen bestaande nederzettingen ingewrongen. Zooals de meeste aanvankelijk eenzijdige brugge-plaatsen heeft ook Valkenburg zich alras tweezijdig ontwikkeld.

Het wilde ook wel gebeuren dat er geen aanleiding was tot een bepaalde voorkeur voor een der rivieroevers. De nederzetting kon zich dan in de lengte over den dijkachtig verhoogden weg dwars door het stroomdal uitstrekken. De Nederlandsche vertegenwoordigers van dit type zijn minder opvallend dan de vele buitenlandsche, doordat de karaktertrekken van den bodem hier niet zoo scherp zijn. *Hardenberg* is zulk een 'voorde'-stad; *Goor, Almeloo, Bredevoort* zijn goede voorbeelden; ook oud-*Koevorden* kan hierbij worden genoemd.

Dat uit verdedigingsoverwegingen soms een bepaald - klein - deel dezer lange nederzetting als de eigenlijke stad ommuurd was (Goor, Hardenberg) doet aan het totale beeld niet af.

Eindhoven is een der aardigste 'voorde'-steden: te weten oud-Eindhoven, de 750 m lange streek van den spoorwegovergang tot de eerste brug in het Stratumseind. De Gender valt hier in de Dommel en tevens is er een voorname verkeersweg die dit riviertje snijdt; de 'dijk', die uit deze situatie ontstond, heeft nu echter tevens een dwarsverbinding met Gestel tusschen de beide stroompjes in. Op één der kruispunten, door deze figuratie veroorzaakt, de kerk; als dan de hoofdstraat voor het marktverkeer onvoldoende blijkt wordt terzijde een marktterrein aangelegd. De moderne ontwikkeling van Eindhoven, die de omringende dorpen tot deelen der stad heeft gemaakt, stelt aan het centrum eischen waaraan slechts door een algeheele transformatie zal zijn te voldoen; de ontstaansfactoren der stad spreken dan ook steeds minder tot het ongewapende oog.

Vier 'voorde'-steden hebben het reeds in de middeleeuwen tot aanzien gebracht en zijn belangrijke streekcentra gebleven: Zwolle, Amersfoort, 's-Hertogenbosch en Breda. Van deze vier is alleen Zwolle een oud kerkdorp, de drie andere zijn secundaire vestigingen, eerst in den tijd der consolidatie der landsheerlijke territoriën opgekomen; dat ook Zwolle in dien tijd door zijn landsheer krachtens een bepaald plan tot aanzien is gebracht zagen we reeds.

Oud-*Zwolle* is uit kleine beginselen gegroeid en in zijn centrum sterk vervormd. De stad ligt op een dier eilandjes laagterras die hier tusschen den IJsel en de Vecht een natuurlijke brug vormen. Van het oude dorp rondom de parochiekerk vindt men in het beloop der nabije straatjes (Luttekestraat, Praubstraat) de sporen; het westelijke regelmatige stadsdeel (Kamperstraat) is op de rivierklei aangelegd, dus allicht iets jonger dan dat oudste centrum, terwijl het winkelhaaksche beloop van de Sassenstraat en Bloemendalstraat wijst op een opzettelijken aanleg na den stadsbrand van 1324. Ten noorden van den ouden hoofdstroom der Aa door de stad (Gasthuisplein-Oude Vischmarkt-Melkmarkt) werd de stad in de veertiende eeuw uitgebreid, tot aan de Kleine Aa (in het Aaplein o.m. nog kennelijk), vervolgens eind 15e eeuw tot de Thorbeckegracht; naast de 'gegroeide' hoofdstraat de Diezerstraat ontstond hier een eenvoudig stratennet: Nieuwstraat en Bitterstraat als langs-, Steenstraat, Roggestraat, Broerstraat als dwarsstraten. Dit oude Zwolle meet slechts 800 × 500 m; maar dichtbebouwd als het was vormde het toch een van Neerlands groote steden.

Te *Breda* ontstond in de bescherming van den burcht een samengesteld kruispunt; de hoofdverkeersrichting Oost-West splitst zich binnen de oude stad tot een driedubbel beloop en evenwijdig met de oude hoofdstraat volgens het beloop der rivier vormt zich de markt, bijna aansluitend op het kasteelplein. Dit

oude stadje is slechts klein, c. 600 × 500 m; de toevoeging der ‘einden’ volgt eerst in 1534. Anders dan Zwolle behoudt Breda het waterbeloop door de stad, maar in het stadsbeeld neemt dit water geen groote plaats in. Hoewel de oude stadsaanleg in verscheidene opzichten een ordenende hand verraadt kan men de resultaten niet bepaald treffend noemen. Oud-Breda van vóór 1534 is in beeld vastgelegd, in aanzicht en in plan; wij kennen deze afbeeldingen uit 18e-eeuwsche kopieën; het zijn mede de oudste die er van Nederlandsche steden bestaan.

Is ook '*s-Hertogenbosch* op een zéér oud plan afgebeeld? De vogelvluchtteekening met opschrift ‘Opidi de Buscgo in principio’, die o.a. door opneming in Peters' Ned. Stedebouw bekendheid heeft gekregen, is een vrije vinding, aan de vaardige pen van Victor de Stuers toe te schrijven. Dat echter de stad omstreeks 1200-1300 de hier afgebeelde grootte had en dus slechts de Markt, den Hoogen Steenweg en de Ortenstraat omvatte staat vast. Een driehoekig marktveld tusschen den samenloop van Dommel en Aa (de watertjes zijn binnen de stad met eenige moeite nog weer te vinden) en eenige bebouwing langs de haven benedenstrooms, die verbinding gaf met het groote waterwegennet, nabij het oude moederdorp Orten; de beide andere ‘einden’ der markt, de stroompjes doorsnijdend, de verbinding met het Meierijsche achterland waarborgend. Op het eenmaal gegeven patroon is de stad uitgebouwd; circa 1318 een groote uitbreiding, later nog de toevoeging van Vuchterdijk en Hinthamereind. Een groote stad wordt dit; de drie dichtbebouwde ‘einden’ zijn van de markt af van 500 tot 1000 m lang. Naast het eenmaal vaststaande beloop der hoofdstraten hier en daar eenige opzettelijke aanleg, b.v. de rechthoekige blokken bij de St Janskerk, waar evenwel het groote plein de Parade eerst na de hervorming door afbraak van kloostergebouwen etc. ontstaan is; in het totale beeld der stad, vooral in de achterstraten met haar wirwar van oude kloosterhoven, bruggetjes, sloppen etc., overheerscht het gegroeide element volkomen. Wel opvallend, waar het hier een alleszins gedocumenteerde stede-stichting van het eind der 12e eeuw geldt. Voor Brabant een laat tijdperk. Het voorkomen van 's-Hertogenbosch, oudtijds hoogst aantrekkelijk, had in de negentiende eeuw nogal geleden; in den laatsten tijd kan men een gelukkige neiging tot het doen herleven van het oude stadsschoon opmerken.

Amersfoort, de overgang van den Stichtschen tot den Veluwschen heuvelrug, dateert als stad eerst van de 13e eeuw, terwijl ook aan de nederzetting geen hoogen ouderdom is toe te kennen: niet Amersfoort, doch Leusden was het oude kerkdorp en Bavoort, de zuidelijker gelegen voorde, wordt vroeger vermeld dan de latere stad. Het kruispunt Langestraat - Lange en Korte gracht markeert de oude ‘voort’ in de stad (ten onrechte is het betwijfeld); de H. Geestkapel daarbij wordt vanouds als het bedehuis der vroegste samenwoning te dezer plaatse beschouwd. Op of bij den Hof was wel de burcht der heeren

van Amersfoort, die, tevens in het bezit van den Stoutenburg, hier een eigen heerlijkheidje trachtten op te kweeken, totdat ze door de groote buren werden weggedrukt. De aan dat plein grenzende kerk van St Joris, den ridderlijke heilige, herinnert nog aan haar oorspronkelijke bestemming van huiskapel. De Hof wordt dan Amersfoorts markt; het vrijliggende stadhuis zorgt mèt de kerk voor een passende omlijsting. Jammer is het dat dit stadhuis, afgebroken, een gapende leegte heeft achtergelaten, terwijl ook de pleinwanden erg achteruit zijn gegaan. - Achter dit marktplein de oude haven, 'Havik'.

Het oud-middeleeuwsche Amersfoort is uniek in ons land en zeldzaam in geheel Europa door zijne Muurhuizen: zware baksteenen huizen die den stadsmuur helpen vormen èn rendabel maken. Er is nog veel van bewaard; de belangstelling in deze stad helpt het een en ander ervan herstellen en in stand houden. Deze geheele oudste stad Amersfoort (bijna rond, 500 m in doorsnede) is uiterst pittoresk; de Muurhuizen met den Singel eromheen dragen hiertoe belangrijk bij. Het zijn niet de groote gebouwen die Amersfoort zoo treffend maken (al is de Lieve-Vrouwetoren onvergelijkelijk): het is de veelheid van goede onderdeelen en de harmonische groepeering ervan. De nieuwere stad, buiten de singels, circa 1400 ommuurd, is minder aantrekkelijk; toch mogen ook hier de statige 18e-eeuwsche grachthuizen, de resten van kloosters en gasthuizen en van de stadsversterkingen wel gezien worden.

Van de Nederlandsche steden die aan de voorpoorten van groote-vroeg-middeleeuwsche stiften zijn ontstaan of gegroeid hebben we de voornaamste - Maastricht, Utrecht en Deventer - al besproken. Zulke gave vertegenwoordigers van het type als Tongeren, Hal of Xanten kunnen we niet toonen. Toch heeft Nederland nog wel iets van dit soort: *Oldenzaal*, een zeer duidelijk immuniteitsstadje. Binnen het gebied eeneer oude marke (Berghuizen), die elders, iets noordelijker, haar centrum had, vlijt zich het stadje rondom het Plechelmusstift, al c. 1050 als marktplaats bekend. Mag het stratenbeloop na groote branden hier en daar wat genormaliseerd zijn, de hoofdtrekken zijn toch zeker echt: het verkeer rondom de immuniteit opgevangen door een ringstraat; bij den voornaamsten toegang tot dit gewijde gebied het stadhuis en het marktplein. Het inwendige der cirkelvormige omwalling is wel nimmer geheel gevuld geweest. *Susteren* en *Torn* zijn als immuniteitsstadjes minder markant.

Waar geen stiftskerk met toebehooren, doch een gewone kerspelkerk als stadskern fungeert heeft men met echte landstadjes, ommuurde dorpen te doen. *Rijssen* en *Ootmarsum, Zevenaar* en *Nijkerk* zijn zulke plaatsjes. Eveneens *Delden*, hoewel dit, nieuw aangelegd als het is (1322), een iets strakker bouw vertoont; en *Groenloo* (1277), mede een nieuwe vorming of althans een ingrij-

pende vervorming eener oude nederzetting. Ook oud-*Enschede* hoort hier thuis. Een zeer nederig plaatsje, dit laatste; een bijna aandoenlijk contrast met de groote stad waarvan het oude stadje thans nog de kern vormt.

Ommuurde dorpen van deze soort hebben we ook op de zandvlakten in het zuiden des lands. *Weert* is er zoo een: een dorp, tegen het jaar 1300 door den heer van Horn met meer energie dan goede trouw tot stad gefatsoeneerd. Het statenplan blijft dorpsch; voor de kerspelkerk, op een plein, de samenkomst van wegen uit verschillende richtingen en de bebouwingen langs deze wegen zoo goed en zoo kwaad als 't ging binnen de muren geperst. Geheel gelukt is dit niet; de voorsteden zijn altijd blijven spreken van het dorpsche verleden met zijne ‘einden’ en de tusschenhoeken binnen den wal bleven onbebouwd. Ongeveer hetzelfde is te zeggen van een plaats als *Oss*, in 1399 tot stad verheven en ook bemuurd, hoewel later in voorkomen weer meer een vlek; - eveneens van Oosterhout, Echt, Oudenbosch, Roosendaal en andere meer.

Merkwaardig is het dat de plaats die bestemd was eerst tot vlek, daarna tot een der groote Brabantsche steden uit te groeien, *Tilburg* namelijk, nimmer eenig stadsrecht of eenige versterking heeft gehad. De groei kende hier dan ook geene grenzen en is lintsgewijs langs wegen en stegen uitgestrekt, onderbroken alleen door die driehoekige pleinen (de Heuvel e.a.) die op de Brabantsche zanddorpen veelvuldig voorkomen en die men in de Sassische zandstreken ‘brinken’ heet.

De Nederlandsche steden van het hooge land vertoonen weinig eigens. Doorgaans een minder sterke bebouwingsconcentratie dan in de watersteden waar met de ruimte gewoekerd diende te worden; een meer geleidelijke overgang naar de omgeving; vaak oude en aanzienlijke voorsteden die steeds bleven bestaan of telkens herontstonden. De ligging ook hier zorgvuldig naar de brandpunten van het verkeer bepaald. Prae-stedelijke kernen soms: een burcht (Nijmegen, Zutfen), een stift (Deventer, Oldenzaal), soms een gewone dorpskerk, maar dan geldt het zuivere landstadjes.

Hier en daar zeer bewuste nieuwe vormingen, te vergelijken met de koloniesatiesteden elders: (Groningen), Steenwijk, Kampen, Groenloo, Elburg, Arnhem, Roermond. Ook onder de kasteel-steden treft men zulke aan. Andere steden van belang zijn klein begonnen en vertoonen dus niet zulk een beheerschten opzet; dit is met name ook het geval bij de ‘voorden’, de bruggesteden dus: 's-Hertogenbosch, Amersfoort, Zwolle, Breda. In dezen grooten rijkdom van vormen is Amersfoort met zijn aantrekkelijk geheel en merkwaardige details het belangwekkendst. Indien men ook onder de hooger gelegen Nederlandsche steden een museum-stad zou willen uitzoeken, het zou wellicht Amersfoort moeten zijn.

Hoofdstuk VI
Stadsuitbreidingen

Als men let op de sterke toeneming van de steden in aantal en grootte, op de vele nieuwe ontginningen en de toegenomen intensiteit van het landgebruik in de veertiende en vijftiende eeuw, dan moet men aannemen dat de bevolking in dat tijdvak minstens is verdubbeld.

De vergrooting der steden - daarover willen we thans handelen en wel met name over de uitwendige vormveranderingen, de eigenlijke stadsuitbreidingen.

Onze normale stad was versterkt, had een muur, althans een wal of houten staketsel (Amsterdams ‘sciltraminghe’!), een gracht en, vooral, poorten. Deze zichtbare teekenen scheidden de stad van het ‘platte’ land; de scheiding had èn economische èn staatsrechtelijke èn bouwkundige beteekenis. Grenzen als deze, met oordeel gekozen en met groote kosten vastgelegd, konden maar niet ineens verplaatst worden. Aan zulk een verplaatsing zat heel wat vast: vooreerst moest er wel een dringende economische behoefte achter zitten en moest de economische mogelijkheid tot uitvoering gegeven zijn; waar het territoir van naburige dorpsheeren geraakt moest worden, dienden deze tevredengesteld te worden ofwel hun tegenstand gebroken; soms moest ook in afwateringsbelangen of scheepvaartbehoeften worden voorzien. Eerst en vooral diende, in de gewesten met een krachtige landsheerlijkheid, de toestemming van den landsheer verkregen te zijn (gekocht dan meestal); maar ook in streken van vrijeren staatkundigen vorm kon het een eisch van goede politiek zijn, zulk een ingrijpend feit als stadsvergrooting of aaneensluiting van stadsonderdeelen door de machtigsten des lands te doen bezegelen (Leeuwarden 1435). Dit alles denkt men zich dan liefst in vredestijd; doch het was niet zelden juist oorlog of oorlogsgevaar, dat tot stadsvergrooting drong.

In Nederland is de stadsuitbreiding bijna zonder uitzondering een aanwas van de oude stad, staatsrechtelijk, economisch en architectonisch. Het interessante verschijnsel van den tijd der Duitsche stedestichtingen, de combinaties van steden elk met eigen bestuur en bestaansbasis zooals Brunswijk of Dantzig, is hier slechts zelden gegeven. Wèl kennen ook onze oudste steden (Utrecht, Maastricht), gelijk ook rechtgeaarde bisschopsteden elders, een bonte schakeering van rechtsgebieden binnen hare muren; maar de ‘commune’, de gemeente der burgerij vormt zich als éénheid uit en boven al die verscheidenheid. En

voor die burgerij was het dan slechts een min of meer hinderlijk curiosum, dat sommige wijken ten aanzien van de strafrechtspraak onder een aparte heerlijkheid vielen ofwel de onroerende goederen voor afzonderlijke tijnsgerechten moesten worden overgedragen.

Een der rechtzinnigste stadsvergrootingen is wel de Nieuwstad van *Zutfen*. Een 13e-eeuwsche vorming - omstreeks 1270 bestond zij - en aanvankelijk geheel zelfstandig: eerst in 1312 met de oude stad onder één bestuur gebracht. Een complete vorming ook, een afgerond geheel van circa 300 m in het vierkant, met een eigen markt (de Moesmarkt, op de oude stadsplans met dien naam aangegeven), een eigen parochiekerk (de Nieuwstadskerk), een gasthuis (het Nieuwe gasthuis) en andere gemeenschapsinrichtingen. Met eigen economische basis ook; allicht toch is er verband met de watermolens op de Berkel, die in dit stadsdeel lagen en voor welker inrichting tamelijk ingrijpende werken vereischt zijn geweest. De rechthoekige planindeeling dezer Nieuwstad verraadt gemeenschap met de noord- en oostduitsche koloniesteden; typisch daarvoor is ook de poging tot gelijkmatige verkeersspreiding door àlle langs- en dwarsstraten, doordat de zuidelijke hoofdtoegang op de westelijke, de noordelijke toegang (de oude Nieuwstadspoort) op de oostelijke langsstraat is aangesloten. Dergelijke pogingen om den stand van alle huisplaatsen in de stad of stadsgedeelte even 'goed' te maken kan men in noord- en oostduitsche steden ook opmerken. Hier in Zutfen was het succes niet groot; de Nieuwstadspoort is later toch maar vóór de Nieuwstad gezet en deze straat was en bleef verreweg de voornaamste; de oostelijke, de Diezerstraat, kreeg mèt de drie dwarsstraten het saaie karakter dat excentrische woonstraatjes veelal hebben.

Hetzelfde Zutfen toont ons nog een verschijnsel, de laat-middeleeuwsche ommuring van voorsteden. Hier gold het de Laarstraat en de Spittaalstraat. Geen sprake thans meer van eenige zelfstandige planvorming; de straten werden eenvoudig zoover de bebouwing strekte binnen den vestinggordel begrepen, doch tusschen die hoofdstraten bleef een groote ruimte liggen van allerminst stedelijk aanzien: tuingrond door schaarsche laantjes doorsneden. Nog de vogelvluchtplans der 17e eeuw toonen het 'Polsbroek' in deze gedaante. De achttiende en negentiende eeuw zouden langs deze weggetjes huizen doen verrijzen en hierdoor elke planverbetering uitsluiten.

In Zutfen is de afscheiding der drie stadsdeelen onderling zeer zichtbaar gebleven, ook doordat de Berkel tusschen de oude en de nieuwe stad doorstroomt en de vestingwal tusschen de oude stad en de 'Laar- en Spittaalpoorten' als een plantsoenstrook voortleeft. Maar dit is het toch niet alleen; er is ook verschil in sfeer. De oude stad is het hart van Zutfen gebleven; verreweg het mooist en het levendigst; Nieuwstad en ommuurde voorsteden hebben daartegenover altijd iets van den tweeden rang gehouden.

Voorstad-ommuring zooals hier te Zutfen had in de 14e, 15e en 16e eeuw tamelijk veel plaats; bij de steden op zandgrond dan op de Zutfensche manier, nl. door insluiting der voorstedelijke hoofdstraten zoover als de bebouwing daarvan het scheen te rechtvaardigen - en van veel agrarisch gebied tusschenbeide. Zoo ging het te Maastricht in de tweede helft der 14e eeuw, te Amersfoort en te Nijmegen in de 15e, te Breda in het tweede kwart der 16e eeuw, nadat in het laatste geval de plundertochten van Marten van Rossum de onveiligheid van open voorsteden hadden doen beseffen. Voor de nieuwe ommuring van Breda moesten de dorpen der baronie samen een deel der kosten opbrengen; het werk geschiedde ook in hun belang, want de vergroote stad bood ruimte ook voor den toevloed van vluchtend landvolk in oorlogstijden. Toch - het is hier de plaats het te zeggen - toch wachte men zich ervoor, de medeinsluiting van weiland en tuingrond te verklaren uit voedselvoorzieningsoverwegingen voor het geval eener belegering, zooals vaak geschiedt. Die gronden hadden hoogstens een paar hectaren oppervlakte en konden voor de bevoorrading van een paar duizend man toch niets beteekenen. In elke belegering wordt een critiek stadium bereikt als de koebeesten niet meer buiten kunnen weiden: het rooven van de kudden der stadsweiden vormt een vast punt in de burgeroorlogen en soudeniersbedrijven der 15e en 16e eeuw.

Binnen elke stad vond men (en vindt men soms nog) koemelkerijen; de (groot-)burger had recht op koegangen in de stadsweiden. Zat de stad ruim in haar muren, dan ontbraken ook de tuinderijen niet; straatnamen als Hofstraat en Groenestraat te Kampen zijn veelzeggend in dit opzicht. Maar echte, volledige boerderijen laten zich binnen onze steden nauwelijks denken (zoo men althans plaatsjes als Asperen uitzondert); en volslagen landbouw was binnen de muren eener stad van eenige beteekenis volslagen onmogelijk.

Terwijl men zou verwachten, dat steeds het nieuw toegevoegde gedeelte zich door regelmaat zou kenmerken en daarin gunstig afsteken bij de oude stad, is het tegenovergestelde niet zeldzaam. Nog lang werd zulk een toegevoegd stadsgedeelte niet heelemaal voor vol aangezien. In *Kampen* werd de groote stadsuitbreiding ten westen van den Burgwal in 1462 aangevangen en op het jaar 1482 vindt men de overweging der stadsregeering, dat het nieuwe gedeelte binnen de muren reeds dicht genoeg bebouwd was; doch eerst in 1502 bleek het noodig te bepalen hoe breed de straten en stegen zouden moeten wezen, terwijl dat, wat te ver vooruit stond, moest worden ingenomen. Men zal zich de bebouwing van dit stadsgedeelte nog wel niet te massief hebben voor te stellen: naast enkele kloosters meest eenvoudige woon- en bedrijfsgebouwen, heel iets anders dan de forsche koopmanshuizen op de Oudestraat.

In kloosters waren deze ruimgebouwde nieuwe stadswijken doorgaans goed voorzien; de groote binnenterreinen boden ruimte ervoor. Te Maastricht telt men een veertiental van zulke inrichtingen: deels oudere, maar grootendeels

jongere stichtingen. Daarnevens ook een parochiekerk, de St Mathias op de Boschstraat. Maar dit verschijnsel is ongemeen; vaker moet de nieuwe stad het doen met een of meer kapellen - een kapel als de St Joost op het Ginnekeneind te Breda doet al haar best om eenig vertoon te maken, maar het blijft een moeizaam streven. Dan konden de hooge, slanke, laatgotische kloosterkapellen nog wel een beter figuur geven, zooals die van Mariënburg te Nijmegen en de droevig verminkte kapel der Kloosterkazerne te Breda.

Bij vergrootingen als de hier besprokene was het te doen om de insluiting der voorsteden, dus de beveiliging van bebouwde woonwijken èn een beter verdedigbare vestinggordel. Soms overweegt dit laatste belang geheel, zooals bij de kleine vergrooting, die *Groningen*, door Karel den Stoute bedreigd, in 1469 en volgende jaren aan de zuid- en westzijde onderging. (Dit was trouwens niet voor het eerst; er is reden aan te nemen dat reeds vroeger een dergelijke kleine verschuiving van den muur aan de zuidzijde - van den Carolieweg af - had plaats gehad). De terreinwinst van c. 1470 was uiterst klein; tusschen de oude en nieuwe Ooster-, Heere- en Aapoorten was voor slechts weinige huizen plaats. Maar er was ruimte genomen voor een vestingmuur met poorten en torens naar de nieuwste wetenschappelijke eischen: poorten met geschutkamers, geschuttorens op de flanken der kanalen (‘diepen’) en een breede muur eveneens met gelegenheid tot opstelling van verdedigingsmiddelen, met grachten naar den eisch. Slechts één element kan als een inwendige verrijking der stad beschouwd worden, het wagenplein (de Rademarkt) bij de Oosterpoort. Reeds in het middeleeuwsche Groningen was de parkeerruimte een vraagstuk.

Aanwinst van *verkeersruimte* kon soms een belangrijke factor bij stadsvergrooting uitmaken. Zoo bij de laat-middeleeuwsche vergrooting van Leeuwarden: bij den aanleg van de Nieuwestad was het voornamelijk te doen om het marktplein van dezen naam. Zwolle, dat zich in het begin der veertiende eeuw op het gebied der marke Dieze heeft kunnen uitbreiden (Diezerstraat enz.), zet het werk in de vijftiende eeuw voort met het zéér breede straatgedeelte, dat tot in onze tijd de Smeden heette, omdat die luidruchtige ambachtslieden daar aan de periferie der stad hadden gewoond.

Een Nieuwstad van enkele huizen zooals die te Kuinre verdient nauwelijks vermelding, al draagt ze haar naam reeds met trots in oude stukken. Maar voordat we het oosten des lands verlaten, moeten we nog even stilstaan bij de belangwekkende stadsuitbreidinge van Kuilenburg. De oude stad - zelve trouwens tamelijk jong - vindt haar grens in de nog steeds trots overeind staande Binnenpoort; ten zuiden daarvan is de nieuwe stad aangelegd, met een eigen markt en een eigen parochiekerk, die van Paveien[1] veiligheidshalve met het

1 Paveien is natuurlijk Pavia. Men heeft hier in de buurt ook Prijs (Parijs), Lyfland, Bolgerij (Bulgarije), benevens Lang- en Kort-Avantuur, ontginningen altemaal. In het algemeen munten de ontginningspolders en -streken uit door namen die van fantasie en optimisme spreken: Demmerik (Denemarken), Spengen en Portengen (Spanje en Portugal), Kamerijk; Roozendaal; Bloemendaal; Blijdenstein; Vettenbroek; zelfs Luilekkerland (le pays de Cocagne, Koekange, Kokkengen) ontbreekt niet. De namen der nieuwe stadsdeelen en stadsstraten kenmerken zich daartegenover dan veeleer door soberheid en nuchterheid.

heele dorp omstreeks 1390 binnen den muur verplaatst is: veiligheidshalve, daar de aanleg van den Diefdijk het lage Kuilenburgsche veld met omgeving ongeschikt had gemaakt voor blijvende bewoning, als àl te zeer blootgesteld aan diepe onderwaterzetting ingeval van dijkdoorbraak bovenstrooms-. En noordelijk van de oude stad ligt het Havenkwartier, de schippers- en visscherswijk met een eigen kapel, aangelegd eveneens op het eind der 14e eeuw. Stadjes in bijzondere heerlijkheden - we zullen nog gelegenheid hebben het op te merken - onderscheiden zich vaak door een beheerschten aanleg; waar de groei aan de verwachting beantwoordde, zooals hier, ontstond een doelmatig en schoon geheel. De Nieuwstad is simpel van aanleg bv. tegenover de oude stad Kuilenburg, maar toch nog aantrekkelijk genoeg met haar hoofdstraat van aangename verhoudingen. De kerk is verdwenen, evenals de buitenpoort; en de nevenstraten zijn bezet met een leelijke bebouwing. Het havenkwartier is slechts klein en heeft de openbare gebouwen, die relief eraan gaven, eveneens grootendeels verloren; maar het is niet misdeeld in de bekoring die onze havenwijken en rivieroevers, waar ze niet door industrieele installaties zijn bezet, steeds in zoo ruime mate bezitten.

Zooals in ons polderland de stedestichting en stedenbouw een eigen voorkomen hadden, zoo is het ook met de stadsuitbreiding.

Bouwterrein heeft men in het laagland niet te geef. Het moet door ophooging verkregen worden; op het maaiveld (een oneigenlijke benaming voor deze koepolders, die men zich 's winters drassig heeft te denken) kon men niet wonen, een hooger grondvlak is vereischt. Het materiaal hiervoor wordt in de eerste plaats verkregen door het uitgraven van grachten en voorts, al vroeg, door zandaanvoer[1]. Daarmede was nog geen goede bouwgrond verkregen; er moest stevigheid worden gezocht hetzij door heien tot op de zandlaag, hetzij door drukverbreedende balklagen (voor groote zware gebouwen) of door langsbalken ondersteund door korte paaltjes, gelijk o.a. in Kampen is aangetoond.

Zulk een vereischte van ophooging leidt uitteraard tot een strikte beheersching der uitbreiding en tot doelbewuste leiding van het stadsbestuur uitgaande. Indien ergens, dan is hier planmatig gewerkt.

Een goed voorbeeld is de uitleg van *Leiden*, tegen het eind der veertiende eeuw (1389: een gevelsteen hoek Nieuwe Rijn-Gangetje herinnerde tot in onzen tijd

1 Reeds in de vijftiende eeuw was in het Spaarne te Haarlem het zand halen, voor de beballasting van schepen, doch ook voor andere doeleinden, een gereglementeerd bedrijf.

eraan). De vorming van Leiden in drie deelen hebben we beschreven: drie deelen, waarvan de Rijndijken de hoofdstraten en de verbindingen daartusschen veeleer stegen en smalle grachtoevers waren. Maar nu zou voor de groeiende bevolking, die reeds in de sloppen van Marendorp plaats moest zoeken, behoorlijk ruimte gemaakt worden. Aan de zuidzijde, op het territoir der ambachtsheerlijkheid Zoeterwoude, zou de stad op een afstand van vijftig roeden (1875 m) rondom worden uitgelegd. Een degelijk, doch saai plan ontstond; de Rijndijk moest als hoofdstraat ter weerszijden worden verlengd, maar overigens leeft de polderverkaveling, met hare slooten nu verbreed tot grachten, in het stratennet voort. De voormalige vestinggracht werd de hoofdader van het stadsdeel, onder den naam Rapenburg (een spotnaam: 'Knollenburg'); het is duidelijk, dat het vrachtvervoer te water moest plaats hebben en dat aan verder doorgaand verkeer niet behoefde te worden gedacht. Min of meer toevallig was de aansluiting op de straatjes der oude stad. Geen marktplein, geene hoofdgebouwen; dat een hier gesticht klooster het hoofdgebouw der Hoogeschool zou worden en in verband daarmede het Rapenburg een klassieke vermaardheid verkrijgen, is geen verdienste van het oorspronkelijke bouwplan, dat met harde zakelijkheid op een sobere weversbevolking is ingesteld.

Dergelijke stadsvergrootingen voornamelijk voor een *industrieele* bevolkingsaanwas zijn er meer en ze zijn alle met het Leidsche voorbeeld vergelijkbaar. Alom een nuchter-doelmatig plan, een hoofdgracht met grootere perceelen, overigens arbeiderswoningen langs smalle grachten (noodig ook voor de nijverheid) en langs straatjes en stegen; geen pleinen, geen hoofdgebouwen, ten hoogste een kapel of klooster. Aldus in Haarlem het stadsdeel west en zuid van de Oude Gracht; in Delft de Verwersdijk met omgeving; in Amsterdam de beide Achterburgwallen c.s.

Amsterdam toont aan hoezeer soms de uitbreiding bij kleine strookjes plaats had. Dit kon, zoolang men geen zware versterkingen eischte. Het polderland, vooral waar het uit weeken veengrond bestond, droeg evenmin zware aanvalsals zware verdedigingswerken; vandaar dat men hier allicht met een gracht en wal, een staketsel en een haagbegroeiing kon volstaan. Dit vergemakkelijkte de verplaatsing der grenzen.

Tegen het eind der vijftiende eeuw evenwel zagen ook de Hollandsche poldersteden zich omringd door gemetselde muren met torens, versterkte poorten etc.: een systeem dat toen alweer ouderwetsch stond te worden.

In de groote Hollandsche steden, waarvan we spraken, waren het inzicht en de middelen aanwezig om zulke uitbreidingswerken op een stedelijke schaal te ontwerpen en te volvoeren, door middel van strooksgewijze onteigening, waartoe de landsheer niet naliet telken male octrooi te verleenen. De bestierders dezer voorname plaatsen waren bereisde lieden, die wisten hoe een stad eruit behoorde te zien en vervuld waren van het streven, het hun toevertrouw-

de niet beneden den norm te doen blijven. Als Enkhuizen zich uitbreidt met het Gommerskerspel (de Westerkerk met omgeving), behoudt het stratenplan nog zichtbare dorpsche trekken. En een bastaardstad als Den Haag vertoont al even weinig vormkracht in den groei der industrieele nederzetting aan weerszijden van de Wagenstraat, welke eveneens in de late Middeleeuwen ontstond.

Naast deze industrieele 'nieuwe-steden' staan de nieuwe *havenkwartieren*: uitbreidingen veelal veroverd op het water, door ophooging van buitenlanden, opwassen, gorzingen, aanleg van havens, hoofden, kaden, dammen; een proces dat zich bij de vroegste stadsformaties in ons land heeft voorgedaan en zal voortduren zoolang Nederland zich blijft ontwikkelen. Het kan den vorm aannemen van een bebouwing der havendijken vlak op de stad aansluitend: dan werd vroeger of later dit havenkwartier binnengesloten gelijk in Bergen-op-Zoom, Goes of Middelburg. Of wel, op een plaat vóór de haven ontstond een nieuwe nederzetting, de haven werd binnenhaven en kwam binnen de muren te liggen. Aldus bij riviersteden zooals Tiel (Kleiberg) en Schoonhoven; maar op grootere schaal bij de havensteden der zeearmen, Dordrecht (Wolwevershaven) en Rotterdam (Oost- en West-Nieuwland); en vooral op belangwekkende wijze in het Zuiderzeestadje Hoorn, belangwekkend omdat de verhoudingen van havens, kaden en bebouwing onderling nog zoo goed bewaard zijn.

In Enkhuizen draagt een deel der water-stad den naam Venediën; in Hoorn heet het eilandje der aangewonnen havenwijk Venidse, kennelijk evenzeer uit Venetiaansche reminiscenties. Te Alkmaar spreekt men, plat-Hollandsch, van Fnidsen. Ook Alkmaar immers kent zijn waterstad: vóór de droogmaking der meren en nog lang daarna was Alkmaar een belangrijk binnenlandsch scheepvaartcentrum. Uit de Voormeer zijn hier eilanden aangewonnen en aan de stad toegevoegd: het Verdronkenoord, het Luttik-Oudorp, reeds tijdens de late Middeleeuwen bebouwd en binnen de stad getrokken. Al maakt Alkmaar nu den indruk van een binnenlandsche stad, het voorkomen zijner Nieuwstad is door het water beheerscht en werkt belangrijk gunstiger dan dat van de industrieele stadsvergrootingen die we eerst bespraken; de bebouwing draagt er ook toe bij het Alkmaarsche stadsbeeld te veraangenamen, met name de geestige aansluiting op de oude stad en de weloverwogen plaatsing der enkele monumentale gebouwen.

Onze opsomming is wellicht niet volledig. Er zijn nog wel een paar stadsuitbreidingen anterieur aan den Spaanschen tijd te vinden voor wie goed zoekt: minuscule nieuwe grachtjes zooals die van Weesp of van Monnickendam; ommuring van onbelangrijke voorsteden gelijk die van Haarlem beoosten het Spaarne of te 's-Hertogenbosch de uitloopers der bebouwing langs de drie hoofdwegen, de 'einden'. Maar zulke vergrootingen zijn als het ware lijde-

lijk. Ze missen het karakter van bewusten vorm, die de vertegenwoordigers der eerder besproken hoofdtypen onderscheidt.

Zijn er ook opzettelijke stede*verkleiningen*? Inderdaad. De verwachting kon tè ruim gespannen zijn geweest, de toekomstige groei overschat; of ook, verdedigingseischen deden zich gelden; of eindelijk, verloop van stroomen en nering leidden tot teruggang van inwoner- en huizental.

Het machtig groeiende *Rotterdam* heeft eenmaal tot zulk een terugtred moeten besluiten, na den Jonker-Fransenoorlog van 1488/89. De oude veste had tusschen de Rotte en het Oostplein het beloop der huidige Warande gevolgd; maar het groote ledige oppervlak daarbinnen, de groote afstand tot de naaste straten en huizen was een tè groot bezwaar voor den wachtdienst en de verdediging gebleken, vandaar de inlegging der vesten tot den sedert zoo genoemden Goudschen Singel.

Aardenburg is verkleind, en niet gering; wel 2/3 van zijn oppervlak is door de omwalling van 1621 buitengesloten; de markt met het stadhuis erop en de St Bavokerk in de nabijheid liggen thans excentrisch, de O.L.V.-kerk is als 't ware in het welige land verzonken. De stormen van den Spaanschen tijd en de achteruitgang van den zuidelijken Schelde-oever ten bate van den noordelijken hebben dit gevolg veroorzaakt.

Speelt zulk een achteruitgang zich in een betrekkelijk ver verleden af, dan kan het haast niet missen of de legende maakt zich ervan meester. Zoo is het met *Steenbergen* gegaan. De naam reeds wijst op een opzettelijke stichting, door ‘heeren’, die aan hun burcht een bovenlandschen, goed-klinkenden naam wilden geven, al moest men dan het aldus benoemde voorwerp zoeken in een dal van klei en zand. Bij dat kasteel nu ontstond een dorp; en in het kader van den handelsbloei der Schelde-delta, toen de verbindingsroute naar den Rijn nog door de Eendracht langs Tholen leidde, kreeg ook de haven van Steenbergen eenige beteekenis; een kortstondige slechts en als stad is Steenbergen nooit van groot belang geweest. Maar hoor nu de legende: na den brand van 1365 zou de plaats wel herbouwd zijn, doch slechts tot het tiende gedeelte der oude grootte! Een geheel bodemlooze bewering; de overblijfsels van zonderlinge oude gebouwen in en nabij het stadje leverden slechts een schijnbare basis op. Psychologisch evenwel begrijpelijk. Juist in de zoo stabiele samenleving van het ‘ancien régime’ spreken de vroeger voorgevallen vormveranderingen der steden tot de verbeelding. De Amsterdammer hoort gaarne in Vondel's Gijsbrecht verhalen van den tijd dat zijn stad nog maar klein was; anderzijds verwijlt de fantasie met voorliefde op de plekken waar voorheen groote steden zouden hebben gestaan, zooals te Steenbergen, te Reimerswaal, of op de plaatsen aangewezen door de apocriefe Friesche en Noordhollandsche geschiedschrijving.

Hoofdstuk VII
Inwendige gedaanteveranderingen

Niet alleen door toevoeging van nieuwe uitwendige deelen konden onze steden zich vergrooten en vervormen; ook van binnen bood zich de gelegenheid hiertoe.

Het minst, uiteraard, in de 'gestichte' steden of stadswijken. Een stadje als Steenwijk of Elburg was geheel gevuld met een regelmatig stratennet, omzoomd door ordelijke huizenrijen. Daaraan viel niet veel te veranderen. Maar vele steden waren niet op zulk een strak schema gebouwd. Er waren overhoeken, groote onbebouwde gedeelten. De omtrek van de stadsmuren was bepaald door de grondsgesteldheid, door de uitgestrektheid der bebouwing langs de hoofdstraten, door de aanwezigheid van belangrijke gebouwencomplexen, die mede ingesloten moesten worden. In het vóórstedelijke stadium kan de nederzetting nimmer zoo compact bebouwd zijn geweest als later het geval werd.

Arnhem heeft zijn middeleeuwschen muur nimmer uitgelegd, maar zijn bebouwd terrein daarbinnen bij herhaling vergroot. Dit ging uit van den landsheer, die binnen de stad tevens grootgrondbezitter was. Een eerste belangrijke terreinuitgifte gold het kapittel van St Walburg, dat, uit Tiel naar Arnhem overgebracht, hier een ruim terrein ontving, een groot plein met de kerk en de stiftshuizen rondom. Het eenige zwakke punt bleef de verbinding met het stratennet der stad; de Walburgstraat heeft eerst in onzen tijd haar breedte gekregen. Ten zuiden van deze stichting bleven de groote tuinen achter het vorstelijk hof met omgeving deels tot in onzen tijd bewaard. - Een tweede maatregel gold een meer commercieel doel: den aanleg van de Nieuwe Markt (thans Korenmarkt) met omgeving. Speciale jaarmarkten op dit plein te houden moesten de attractie ervan vestigen. Twee tamelijk breede toegangsstraten (Hoogstraat en Pauwstraat) konden nog aangelegd worden; de verdere woonstraten van het kwartier kregen slechts geringe breedte. Een zeer dichte verkaveling hier; huizen bijna zonder tuin of achtererven, geheel anders dan men in de Geldersche steden gewend was. De exploitatie is geslaagd, al is de buurt altijd de mindere van het echte oude Arnhem gebleven.

Uit de straatnamen laten zulke bouwgrondexploitaties binnen de muren zich soms vaststellen, waar de geschreven bronnen zwijgen. Ligt het niet voor de hand, de 'Nieuwstad' te Groningen als zoodanig te beschouwen? en de

'Nieuweburen' te Leeuwarden? periferische wijken allebei, parallel aan den loop der ommuring.

Een opvallend verschijnsel in vele steden, vooral in het oosten van ons land, werd gevormd door de *adels- en patriciërshuizen*; woningen soms van het stadspatriciaat zooals in Utrecht, soms meer te beschouwen als stadsverblijven van kasteelheeren uit den omtrek gelijk in Gelderland. De edelman, die in de stad komt, moet er goeden sier maken, doch niet lang blijven, was het advies van den om zijn wijsheid vermaarden Caspar Schele; in oorlogstijden was dit advies niet altijd op te volgen en ook afgezien daarvan heeft in ons Oosten steeds een nauw verband tusschen den adel en de steden bestaan. Een ander geval was nog dat van de stinsen in de Friesche stadjes, de weerbare huizen der 'hoofdelingen'.

Van die Friesche stinsen rest er eigenlijk geen meer; hoogstens is de plaats nog aan te toonen. Maar een heel mooi en gaaf bewaard adelshuis is het Ambtmanshuis in Tiel, thans als districtshuis van den Tielerwaard in veilige handen geraakt. Hier ziet men niet alleen hoe groot het huis, maar ook hoe uitgestrekt het daartoe behoorende terrein kon zijn. Ook in Arnhem b.v. zijn resten van zulke huizen terug te vinden. In zijstraatjes: Mentenstraat, Mariënburgstraat. Ruime gebouwen, breed en diep, door een erf met poort van de straat gescheiden; de ruime tuinen moet men erbij denken. Want die tuinen zijn reeds lang weg, uitgegeven voor bouwterrein; dit is de reden waarom de adelshuizen zich niet overeenkomstig hun bestemming hebben kunnen handhaven,

In Utrecht is dat nog veel sterker. Onze 17e-eeuwsche teekenaars werden getroffen door het schilderachtige beeld van de trotsche steenen huizen, haast overwoekerd door een chaos van lage houten woninkjes. Niet slechts naast zich, ook achter en opzij, in sloppen en poorten. Woninkjes soms gesticht voor de clientèle van het groote huis; voor bedienden en hunne gezinnen; ook wel om Godswil ter bewoning gegeven en dan zagen zulke 'kameren' zich wel tot een stichting, een hofje verheven; - maar soms ook gewoon commercieel geëxploiteerd en dan een huisvesting van het stedelijke proletariaat. - Wie door een weinig gewijzigde oude stad zooals Kampen loopt, vraagt zich af waar eigenlijk de arbeidersbevolking huisde; het antwoord vindt de vrager door het exploreeren van de achtererven der groote huizen aan de rivierzijde der Oudestraat. Ook Groningen b.v. kent dit verschijnsel: de sloppen van de Gelkingestraat, Peperstraat, Pelsterstraat enz. geven toegang tot talrijke woninkjes op de achtererven der groote panden van de Heere- en Oosterstraten.

Men gevoelt neiging zich af te vragen, of dan in de latere middeleeuwen de samenstelling der stadsbevolking is gewijzigd; of in het tijdperk van opkomst alle inwoners ook burgers waren en deze allen een eigen gevel aan de straat hadden, 'pigeon sur rue', terwijl later een talrijke klasse van inwoners-niet-burgers, huurders van 'kamers' in sloppen en stegen, daarbij was gekomen.

Niet voor niets werd ook in de stedelijke samenleving zooveel waarde gehecht aan het criterium van het grondbezit. De vol-burger moest een eigen huis van een zekere minimum-waarde bewonen. Als het gilderegiem zegeviert, verandert dit soms en is een zeker vermogen, ook roerend vermogen, voldoende.

Deze vorming van *sloppen* werd ook wel tegengegaan. Ettelijke stadsbesturen bepaalden, dat straten of stegen, waaraan men huizen wilde bouwen, ter weerszijden met de openbare straat in verbinding moesten staan en een zekere minimumbreedte hebben. Voor steegjes kon deze breedte soms zes voet zijn - een kleine twee meter; voor 'heerstraten' werd doorgaans geëischt de breedte van twee roeden (7½ meter), in Holland de door oude gewoonte vastgelegde breedte der openbare wegen ook buiten de steden.

Schoot particulier initiatief te kort, dan kon soms het stadsbestuur *doorbraken* tot stand brengen. Weesp deed dit, toen het in de zestiende eeuw krachtens onteigeningsoctrooi twee nieuwe straten aanlegde; Rotterdam wist na den stadsbrand van 1563 de Hoofdsteeg op behoorlijke straatbreedte te brengen. Het heet, dat niet zelden na zulk een brand het geheele stadsplan herzien werd; de locale historicus Geerdink b.v. beweert dit ten aanzien van Oldenzaal na den brand van 1492. Zoolang dienaangaande geen duchtige bewijzen worden bijgebracht, is twijfel geoorloofd; ons komt het voor, dat zulk een maatregel, in kleine stadjes gelijk in grootere, geheel buiten het kader der economische en bestuurstechnische mogelijkheden lag. Te veel denkt men hier aan hetgeen in andere tijden en onder andere staatsvormen elders wel eens is geschied. Ons is slechts één Nederlandsche stad bekend die na verwoesting op een geheel nieuw plan herbouwd is, en dit is Coevorden; maar hierbij spraken de eischen van den vestingbouw het luidst, terwijl van de oude stad zoo goed als niets meer over was, met name geen burgers!

Bouwterrein was in de middeleeuwsche stad met dit al toch schaarsch; en daarom zag het stadsbestuur met leede oogen een andere groep van gegadigden op de markt komen: de *kloosters*. De oude orden hadden zich bij voorkeur op het land gevestigd, zelfs in onbewoonde streken; doch in de dertiende eeuw en later zag men de Franciscanen en Dominicanen juist de steden zoeken, met het oog op hun inwendigen zendingsarbeid, terwijl in de nadagen der middeleeuwen de moderne devotie een nieuwen stoot gaf tot stichting van huizen van gemeenschap, welhaast kloosters. Te Kampen schijnt het Broederklooster nagenoeg even oud als de stad zelve: het heeft in het plan der oudste stad dan ook een goede plaats gekregen. In een oud-bewoond centrum als Deventer was dit al veel moeilijker; een stuk grond op de grens van de oude stad (vóór de toevoeging van het Noordenbergkwartier) gaf de oplossing. In Groningen schoot slechts een inpandig terrein over. Zelden treft men een kloosterkerk aan in een der oude hoofdstraten; bijna altijd periferisch, aan achterstraten of -grachten. Inpandige terreinen waren geliefd; zie nog het Bagijnhof en het

Burgerweeshuis (het oude St Luciënconvent) in Amsterdam. Jacob van Deventers plattegronden, die de kloosterkerken aangeven, zijn even zoovele bewijzen voor de juistheid van het gezegde; het heeft geen zin meer voorbeelden te geven.

Een belangrijk percentage van het bebouwde oppervlak binnen de stad werd zoodoende voor kloosters en begijnhoven aangewend; soms wel tot ¼ gedeelte. Geen wonder dat een stadsbestuur wel neiging moest gevoelen de uitbreiding van deze vestigingen tegen te gaan. Men zag niet gaarne een tè groot gedeelte van het beperkte stedelijke oppervlak in de doode hand; en evenmin waren de gilden ingenomen met de mededinging die zij van de kloosterbewoners ondervonden. Geschillen hieruit voortgekomen en tot in de hoogste regionen van het wereldlijk en kerkelijk bestuur voortgezet hebben menige stad verontrust; het geval van Zwolle was wel het meest geruchtmakend.

Van deze kloostercomplexen met hunne kapellen, hun 'pand', regelmatige gebouwengroep, dienstruimten en, als het kon, ruime binnenhoven en tuinen is in onze steden uiterst weinig over. De Hervorming heeft juist hier ingrijpende gevolgen gehad; en in de provincie Limburg was het de Fransche revolutie, die in gelijke richting werkte. Enkele kloosterkerken zijn er nog, maar haar stedebouwkundige plaatsing is meestal geheel gewijzigd. Trouwens, de kloosterkerken zijn alleszins op het inwendige gericht; effecten naar buiten worden versmaad. Hoe weinig maakt b.v. de Bethlehemkerk te Zwolle van haar plaatsing! - het is waar, dat men zich het kerkplein, thans een steenvlakte met toiletgelegenheid als sieraad, door een muurtje en geboomte afgescheiden moet denken. In hetzelfde Zwolle biedt het oude Dominicanerklooster (Broerenkerk met omgeving) nog eenig beeld van een klooster in een oude stadswijk. Het Delftsche St Aagtenklooster (Prinsenhof), het Doesburgsche Broederenklooster (kazerne, militair magazijn) zijn in dit verband eveneens te vermelden.

En de Middelburgsche Abdij! hooren we vragen. Inderdaad, hiervan bleef (ook in 1940) veel gespaard; ze geeft nog een indrukwekkend beeld van een groot geestelijk complex, maar niet van een normaal klooster, veeleer van een half-geestelijk, half-wereldlijk bestuurscentrum. Het is alleszins terecht, dat dit complex de zetel van het bestuur van Zeeland is gebleven; het behoud ervan is niet slechts uit een oogpunt van traditie, maar ook architektonisch een voorrecht. Dit product van eeuwen bouwen, verbouwen, vergroeien was even schilderachtig als indrukwekkend.

In andere gevallen verraadt de plattegrond nog wel waar de hoofdgebouwen der kloosters zich hebben bevonden en waar hunne hoven of tuinen. In dichtbebouwde steden heeft men zich van kloosterterreinen bediend om pleinruimte te bekomen; het marktplein van Harderwijk heette niet voor niets 'de Breuren' en de Nieuwe Markt te Kampen had gelijken oorsprong. De Franciskaner-

kloosters aldaar, even oud als de steden zelve, hadden centrale plaatsen, waardoor zulk een oplossing voor de hand lag.

Wel bleven enkele begijnhoven in stand: het Amsterdamsche, wèl bekend; ook het Bredasche, en dat te Delft min of meer. Begijnhoven lijken meer op hofjes of gasthuizen dan op echte kloosters. Het middeleeuwsche woord '*gasthuis*' duidde aan een algemeen verplegings- en verzorgingshuis, zoowel voor vreemdelingen als voor zieken en voor ouden van dagen; thans is in het westen van ons land het Gasthuis een ziekenhuis, in het oosten en noordoosten een oudeliedenhuis, terwijl het 'gasthof' in de beteekenis van hotel als germanisme wordt ondervonden. De gedaante van het middeleeuwsche gasthuis kan men ten onzent het best leeren kennen in het oude St Pietersgasthuis te Amersfoort; een kapel met nevenruimte, een groote zaal met een soort box voor elken verpleegde, een groote keuken en de noodige nevenruimten. Het rechtgeaarde gasthuis had een eigen bedrijf met melkvee, graanbouw etc. en behoefde de noodige ruimte daartoe; ook tuin en bleekveld, zoo mogelijk. In onze oudste steden vindt men de gasthuizen veelal niet in de oudste centra; deze inrichtingen ontstonden eerst in een iets verder stadium van ontwikkeling. De steden der 13e eeuw hielden in haar plan terstond met het gasthuis rekening. Aldus Gouda en Schiedam; ook Leiden, waar het St Elisabethsgasthuis een te groote en regelmatige ruimte tusschen de Breestraat en den Rijn besloeg dan dat deze anders dan doelbewust gekozen en gevormd had kunnen zijn. Zoo ook Kampen, waar het H. Geesthuis zich op de Oudestraat vestigde, in het centrum der stad; de gasthuiskerk droeg dan ook de uurklok der stad met het klokkenspel en daarom is de Nieuwe Toren haar opvolger. Ook in Zaltbommel is de Gasthuistoren de klokketoren der stad; en in Alkmaar is niet slechts de H. Geestkerk in de Waag met den Waagtoren omgezet, ook het omliggende terrein is vervormd tot een hoofdplein der stad; een plein trouwens, dat door opvolgende vergrootingen veel van de vroegere goede verhoudingen heeft verloren.

We kwamen ongemerkt al te spreken op de wijzigingen, die de gasthuiscomplexen in het stadsgeheel hebben ondergaan. Deze zijn minder groot dan die der kloosters. Gasthuizen op goeden stand werden soms in bouwterrein uitgegeven en de stichtingen naar het een of andere klooster in een achterstraat overgebracht. Aldus te Arnhem en te Deventer; ook te Amsterdam in enkele gevallen. Rotterdam heeft zijn oudste gasthuis op het midden der Hoogstraat reeds vroeg in een raadhuis veranderd, slechts den toren behoudend; het gasthuis zelf werd naar een der uithoeken verwezen. Amsterdam deed iets dergelijks met zijn St Elisabethsgasthuis naast het oude stadhuis op den Dam. Weesp gebruikte het achterterrein van het St Bartholomeusgasthuis tot de stichting van een raadhuis, toen de stad aan het oude gebouwtje op den Vechtoever was ontgroeid.

Niet zelden evenwel heeft het gasthuis zich weten te handhaven als een waar-

devol element in het stadsgeheel. Niet zoozeer door het uitwendig effect; de straatwand van het oude gasthuis is weinig indrukwekkend, gelijk b.v. het in hoofdvorm onveranderde St Geertruids ('Peper-') gasthuis te Groningen kan toonen. Inwendig evenwel biedt het gasthuis een bekoorlijk geheel van bloemrijke binnenhoven met propere huisjes, aardige poortjes, pompen en ander bescheiden sieraad; een regentenkamer soms, een kapel oudtijds. Deze laatste in elk geval bij de oude hoofd-gasthuizen, die min of meer als publieke instellingen werden beschouwd; maar toch ook bij de particuliere stichtingen, als het er maar even af kon. Het St Annahofje te Leiden biedt een aardig voorbeeld van zulk een gesticht - inpandig gelegen achter een voornaam huis van de Hooigracht, een wereldje op zichzelf, waar de tijd schijnt te hebben stilgestaan; een hoekje, dat in alle bescheidenheid een rustpunt beteekent in de grauwe alledaagschheid, waarvan de achterbuurten in dit deel van oud-Leiden - Middelstegracht, Uiterstegracht - lang niet vrij zijn.

Onder de elementen, die wijziging brachten in het beeld eener binnenstad, zou men de *kerken* niet zoo licht tellen. Dikwijls immers zijn deze ouder dan de stad als zoodanig: stammen ze nog uit de dorpsche of althans vóórstedelijke periode; indien niet in opstand, dan toch in plan, in plaatsing. Bij nader toezien evenwel blijkt deze regel uitzonderingen te kennen.

Eenige weinige kerken zijn als parochiekerken gesticht nadat het betrokken stadsdeel reeds bebouwd was (Nieuwe kerk te Amsterdam) - of als aanzienlijke kapellen, naar het uiterlijk voorkomen met volwaardige kerken gelijk te stellen (O.L.V. kerk te Zwolle, Buitenkerk te Kampen, Kleine kerken te Steenwijk en Vollenhove). In een dichtbebouwde stad viel zulk een ruimte alleen inpandig te vinden (Amsterdam, Zwolle). Een heel bijzonder geval is natuurlijk dat van de bedevaartkerk, de O.L.V.-kerk te Amersfoort, welker toren het voornaamste sieraad der stad zou worden; de plaatsing ervan verraadt toch nog altijd de stichting nàdat de stad haar vorm al gekregen had. De Munsterkerk te Roermond is een geval van schijnbaar overeenkomstigen aard: het stift moet ouder heeten dan de huidige stad. Van de St Walburgskerk te Arnhem spraken we reeds; hier was de oplossing nog de best geslaagde, het Walburgsplein met zijn mooie dieptewerking is goed gecomponeerd en het heeft nog iets van de oude rust en waardigheid bewaard, al heeft er het verkeer zijn plaats opgeëischt.

Of het geval doet zich voor, dat de stedelijke buurt aanvankelijk geen kerspelkerk had, alleen een kapel, terwijl de kerk later naar de stad toe is gekomen. Dan verraadt zich dit door de excentrische ligging der kerk; de dijk, hoofdweg of haven was immers reeds bebouwd en bood geen ruimte meer voor een kerk met kerkhof. Tholen is een voorbeeld hiervan; het behoorde in den aanvang

tot de parochie van Schakerloo en toen het gewenscht bleek het groeiende stadje van een kerk te voorzien, kon dit slechts geschieden door gebruikmaking van een binnenterrein. In Goedereede, eerst in de late Middeleeuwen van Ouddorp afgescheiden, ziet men hetzelfde; evenzoo in Den Briel ten aanzien van de beide kerspelkerken, de nog bestaande St Catharinakerk en de gesloopte Maarlandsche kerk. Ook Edam en Monnickendam zijn te noemen; in die beide stadjes kunnen de in de centra geplaatste Speeltorens nog de plaatsen aangeven van de kapellen, die vóór de stichting der groote kerken aan de bevolking ten dienste hebben gestaan.

Een derde mogelijkheid doet zich op. De kerk is op haar oude plaats gebleven, maar ze moet groeien met de stad en haar bevolking: groeien in de hoogte, om licht te scheppen, om haar aanzien te bewaren, - èn in het oppervlak, om ruimte te bieden voor de geloovige schare en voor de graven. Het komt soms tot een 'Sprengung des Stadtinnern', gelijk men het genoemd heeft: de kerk met kerkhof dringt de straten, de bebouwing uit haar verband.

Terwijl de St Niolaaskerk te Kampen de Oudestraat mooi afsluit, mag men toch aannemen dat de oude kerk kleiner was en een regelmatiger verkeersrichting toeliet. Het kerkhof zal vergroot zijn op kosten van de Koornmarkt, het oudste hoofdplein der stad.

De ligging van het koor en het dwarspand der St Elisabetskerk te Grave doet vermoeden, dat men bij de kerkvergrooting met de ruimte heeft moeten woekeren. Hier en in andere gevallen is ook te bedenken, dat men bij zulke verbouwingen gebonden was aan de deelen van het oude gebouw die men wilde behouden; daarvan uitgaande diende men een zekere verhouding tusschen de onderdeelen der kerk in acht te nemen. Aldus zal ook de benepen ligging van de Bossche St Janskerk zijn te verklaren: een ligging, die men geenszins verbeterd heeft door het maken van een plein aan de Hinthamerstraat. Deze kathedraal deelt nu eenmaal het lot van de kerken der eerder genoemde havenstadjes; zij, of liever haar voorgangster, moest zich een plaats zoeken aan de periferie eener reeds bebouwde buurt. In het stadsbeeld spreekt de nietige St Antoniuskapel waarlijk nog meer dan de weidsche kathedraal.

Het stootte de middeleeuwers niet, twee kerken vlak opeen te plaatsen: twee kapittelkerken, of een kapittel- en een parochiekerk. Soms was hiervoor ruimte genoeg en dan was het resultaat vaak heel bekoorlijk, zooals bij de combinatie St Servaas en St Jan in Maastricht of bij de O.L.V.-kerk aldaar met de (afgebroken) St Nicolaaskerk. Maar was het immuniteitsgebied beperkt, dan kwam men bij nieuwen kerkbouw soms erg in het gedrang. De O.L.V.-kerk (kerspelkerk) te Deventer belette de uitbreiding van de collegiale Lebuinuskerk volgens een regelmatig grondplan met dubbelgetorend Westfront. Erger, in Neêrlands kerkelijk centrum Utrecht brachten de elk voor zich reeds kleine Dom- en Oudmunster-immuniteit ook nog elkander in het nauw. Historisch

verklaarbaar; deze kerken moesten beide ruimte hebben binnen den ouden burcht. Maar zeer lastig in de uitvoering, vooral toen men den Dom wilde vernieuwen. Men kwam tot allerlei kunstgrepen: terreinruil, en het overlaten van een opening tusschen Domtoren en -kerk. Als het Domplein thans zekere ruimte aanbiedt, is dit veroorzaakt door de afbraak der Oudmunsterkerk. Aesthetisch bevredigend is deze plek, die een hoogtepunt in het vaderlandsche stadsschoon had moeten zijn, intusschen allerminst; de half-verwoeste Dom, de ronduit leelijke pleinwanden in hun ongelukkig beloop, de te kwader uur daarop aangebrachte straatuitmondingen en dan nog een weinig geslaagde boombeplanting - het zal niet eenvoudig zijn, hiervan nog iets goeds, zoo niet iets moois te maken.

De uitbreiding van het terrein der kerk kon te Rotterdam plaats hebben zonder het stadsplan te schaden. In Enkhuizen dwingt de Westerkerk de erlangs voerende hoofdstraat opzij; vermoedelijk al vanouds. In Alkmaar is het grappig te zien, hoe men met de ruimte heeft moeten woekeren om een groote kerk te kunnen oprichten; het stadsbeeld is terwille daarvan inderdaad wat geforceerd. De kerk van Doetinchem blokkeert niet alleen het beloop der hoofdstraat (Grutstraat-Hamburgerstraat), maar staat door haar plaatsing ook aan eigen uitbreiding in den weg, zoodat ze haar expansie, naar Nederduitsch voorbeeld, in de breedte heeft moeten zoeken.

Vergrooting van het kerkhof was binnen een bebouwd stadsdeel welhaast uitgesloten. Thans kan men zich deze kerkhoven niet goed meer voorstellen, nu de omgeving der kerken bestraat en voor algemeen verkeer toegankelijk pleegt te zijn. Eenig denkbeeld van zoo'n kerkhof met zijn ringmuurtje en toegangspoortjes krijgt men nog in het stadje Delden. Tegen den muur plachten bij toeneming der bevolking ondiepe huisjes te staan; in Doesburg markeeren deze nog heden de grens van het oude kerkhof, thans Markt genaamd. In het algemeen was niet zelden het marktplein een afgescheiden gedeelte van het oude kerkhof.

In Zwolle is omgekeerd de kerk erin geslaagd zich het *marktplein* tot kerkhof te verwerven; het tegenwoordige Kerkplein ten zuiden van de Groote of St Michaelskerk. Aan de oostzijde van dat plein grensde vanouds, gelijk nog heden, een deel van het stadhuis, met het Wijnhuis en den Raadtoren, met het bordes voor de afkondigingen. De kroniek vermeldt nu, hoe tijdens de gilden-onlusten in het begin der vijftiende eeuw bij afkondiging van magistraatsbesluiten van het raadhuis de hoofdlieden der gilden uit het tegenovergelegen halle- of gildehuis de burgerij tegen den magistraat opstookten. Het relaas van deze reeks dramatische gebeurtenissen moge wat zijn opgesmukt, de topografie zal toch wel juist zijn weergegeven. En dan is dit gildehuis alleen terug te vinden in de rij zéér ondiepe huisjes van gelijke breedte aan de zuidzijde van het Kerkplein tusschen de Praubstraat en de Luttikesteeg. Deze regelmatige plein-

begrenzing wijst op een beheerschten aanleg: een ‘hal’ met ‘stands’ voor kooplieden, zooals die waarvan de Nijmeegsche Kerkboog met omgeving nog een overblijfsel te zien geeft. Was nu hier het gildehuis, dan was de markt daarvóór. Dit maakt ook de plaatsing van den Raadtoren aan dit thans zoo verlaten plein begrijpelijk; te meer waar vóór de vergrooting der St Michaelskerk de toegang tot het plein van de Sassenstraat af beter geweest moet zijn. Een fraai stadsbeeld moet hier zoo omstreeks 1400 hebben bestaan: een der meest bewust-gevormde architectuurgroepen van het toenmalige Nederland, waarbij nog wel is aan te nemen, dat de oude kerk een aangenamer uitwendig voorkomen had dan de strakke 15e-eeuwsche hallenkerk die wij er thans zien.

Het oude marktplein van Zwolle kon opgeofferd worden omdat er een nieuw was ontstaan, op een overwelving der Groote Aa. Niet hier alleen trouwens: de tweede brug, verderop aan de Melkmarkt bij de Steenstraat, diende evenzeer voor marktverkeer en droeg o.m. de Waag.

Een typisch Nederlandsch verschijnsel, deze marktpleinen op grachtoverwelvingen. Heel doelmatig ook: centrumvorming ìin het centrum, zonder verlegging van verkeer en nering! Geen wonder, dat vele voorbeelden ervan zijn aan te wijzen. De Amsterdamsche Dam, de eigenlijke, de ruimte aan de damsluizen, is er een. De Breede Brug te Zieriksee was een heel fraai voorbeeld: *was*, want een deel der haven is helaas gedempt. In Leiden bewijst de Korenbrug met hare aardige markthallen nog steeds den ouden dienst. Alkmaar heeft twee van zulke gevallen: de ‘hooge’ Steenbrug uit de eerste helft der zestiende eeuw en de ‘platte’ uit iets lateren tijd: pleinen, die na de vorming van het Waagplein, demping van grachten en verkeersverleggingen niet veel dienst meer doen. Leeuwarden kent het stelsel, met de Lange Pijp, de Brol en de Vischmarktpijp. Maar waartoe een langere opsomming: àl onze watersteden zouden zijn te noemen, niet het minst Utrecht, welks Plaetsbrugge voor het schepenhuis Hasenbergh niet zelden tooneel van een roerig publiek leven was. Het beste voorbeeld wordt voor het laatst bewaard, Rotterdams Groote Markt, een gewelf over de Steigergracht in de buitendijksche stad: een interessante accentverlegging in het kader van Rotterdams ontplooiing in de zestiende en zeventiende eeuw.

Zulk een aanleg van nieuwe marktplaatsen, verkeerscentra binnen de stad, was een der middelen waardoor een zekere *verschuiving* kon worden teweeggebracht of geaccentueerd. Het Rotterdamsche geval is al heel duidelijk; maar ook in Zieriksee en in Alkmaar gold het een verschuiving van het zwaartepunt der stad van de hooge, oude, naar de lage, nieuwe zijde.

Nog op andere wijze kon dit geschieden, door verplaatsing nl. van het ‘civic centre’. De Amerikanen hebben dezen term uitgevonden; in hunne uitgestrekte steden zonder eenige verheffing ontstond behoefte aan een centrum, niet slechts van zakelijk, maar van burgerlijk leven, een ‘forum’ in den klassieken zin. De

middeleeuwers kenden de behoefte hieraan niet minder; de intensiteit van alle levensuitingen deed haar veeleer te sterker gevoelen. In nieuw-aangelegde steden zooals die der Duitsche kolonisatiegebieden ten oosten van de Elbe is de zaak al heel eenvoudig opgelost: het raadhuis staat met zijn eigen toren midden op de markt (aldus veelal in Silezië) ofwel het vormt aan één zijde der markt een fraaie groep met de kerspelkerk (zoo in vele Mecklenburgsche stadjes). Onze Nederlandsche steden zijn ook hierin minder eenvoudig, doch tevens belangwekkender. Men ziet dan, hoe soms het raadhuis zelf verplaatst wordt; of althans een ander representatief gebouw het nieuwe economische en 'sentimenteele' middelpunt der stad markeert.

Het eerste is gebeurd in Dokkum; het oude stadhuis op de Hoogstraat in het oude stadje op de terp is verlaten ten gunste van een representatief gebouw, dat aan den waterkant van Dokkums kortstondigen zeevaart-bloei moest getuigen. Het oude rechthuis van Kampen stond bij de Bovenkerk, doch het zag zich mèt het raadhuis verplaatst naar het nieuwe stadscentrum benedenstrooms. Utrecht had zijn burger-raadhuis oudtijds in het Schoonhuis op den Steenweg, in de oude burgerstad rondom de Buurkerk; doch het verhuisde mèt het schepenhuis naar het gebouwencomplex aan de Oude gracht bij de Plaetsbrugge - zinnebeeld van de éénwording der stad en van het verdwijnen der oude enclaves, althans in haar maatschappelijke beteekenis. Te Maastricht is het Dinghuis in de Groote Straat, in de oudste stad dus, nog bekend; doch niet lang nadat de stadsuitbreiding van het laatste kwart der veertiende eeuw een nieuw economisch centrum - de Markt - tot ontwikkeling had gebracht, werd de Halle daarheen overgebracht en in vervolg van tijd ook het stadhuis, nu raad- en dinghuis beide.

Van de tweede mogelijkheid, de stichting van plaatsvervangende representatieve gebouwen, hebben we talrijke voorbeelden. In Deventer behield het stadhuis zijn oude plaats, vlak bij de collegiale kerk van St Lebuinus, de ontstaanskern der stad; doch nadat het economische zwaartepunt verlegd was naar den Brink, ontstond daar het Waaggebouw als uiting van burgertrots en tevens als middel om de gevoelens der burgerij ten aanzien van den erfvijand Gelre te vertolken. Met zijn burgerwacht op de bovenverdiepingen, zijn balkon voor afkondigingen en zijn klokketorentje zag het er representatief genoeg uit, zoodat het zelfs meermalen bij vergissing voor het stadhuis zelf werd gehouden! - De nabuurstad Zutfen kent hetzelfde verschijnsel; het stadhuis was en bleef op het Gravenhof, maar aan het marktplein, het nieuwe centrum der stad, verrees het stadswijnhuis met den stedelijken klokketoren. Ook in Arnhem, welks hoofdmarkt altijd uitmiddelpuntig had gelegen, verrees een stadswijnhuis op het drukste kruispunt, den Grooten Oord.

Een sieraad dat onze oost-Nederlandsche marktpleinen ontberen, is dat der putten of bronnen. Niet altijd was het zoo; in de achttiende eeuw had de

markt te Grave b.v. een indrukwekkend puthuis in zijn midden; niet anders was het, om nog enkele voorbeelden te noemen, in Maastricht of Groenlo. Doorgaans echter liet de geringe diepte van het grondwater de opstelling van pompen toe; en deze konden fraai zijn (getuige de Zwolsche), tot het monumentale groeiden ze niet. Fonteinen met stroomend water heeft Arnhem zich willen scheppen, doch het kwam er niet van, hoewel de technische mogelijkheid wel aanwezig was; hierin zijn de Geldersche en Limburgsche steden de 'bovenlandsche' niet gevolgd.

De Hollandsche, Zeeuwsche en Friesche steden kenden weer andere verschijnselen. Waar men niet de Waag voor representatieve doeleinden gebruikte (gelijk Alkmaar, Hoorn, Monnickendam), werd vooral zorg besteed aan den toegang tot de stad van den waterkant, de hoofdtoegang. Militaire architectuur werd met sierkunst verbonden om van dat punt iets bijzonders te maken. De Havenpoorten van Zieriksee hadden deze functie vooral toen zich daarbuiten nog belangrijke voorsteden uitstrekten. Niet minder de groep gebouwen aan den mond van Rotterdams oude haven (bij het latere Beursplein) of de buurt aan de Nieuwe Brug te Amsterdam. Het aardigst misschien de omgeving van den havenmond te Enkhuizen, waar wel veel is gewijzigd (o.a. de Oostindische toren afgebroken en het station aangelegd), maar toch nog een bekoorlijk geheel is overgebleven. En Dordrecht, zoo arm anders aan representatieve gebouwen, heeft er toch één: de Groothoofdspoort, waar de hooge bezoekers der stad werden ontvangen.

Zoo kiest de landstad haar marktplein, de waterstad haar waterfront om den eigen burgertrots voldoening te geven en aan den vreemdeling te toonen wat men waard is. Ging deze neiging bij de zeesteden wellicht nòg verder, was men bedacht op een imposant *silhouet*, dat van verre van de macht der stad moest spreken en haar een goede plaats moest verzekeren te midden der concurrenten? Ongetwijfeld. Kampen heeft, uit zee gezien, nu nog een machtig voorkomen en hoeveel te sterker was dit het geval voordat de kerktorens verlaging hadden moeten ondergaan. Toen Zwolle in de vijftiende eeuw de concurrentie met dat Kampen begon op te nemen, deed het dit onder meer door den bouw van een zeer hoogen toren bij de St Michaelskerk en, niet genoeg daarmee, van een tweeden toren met een zeer hooge, smalle kerk (de O.L.V.-kerk), om toch maar vooral op grooten afstand goed zichtbaar te zijn. Vooral de parvenu's onder de havensteden deden druk aan deze 'Kirchturmspolitik': Brielle, Goeree, Veere. Waarop het oude, verder landinwaarts gelegen Zieriksee een tegenoffensief begon met zijn St Lievens-monstertoren, geweldig van aanleg, doch onuitvoerbaar. Is ook niet de bouw van den voor het kleine middeleeuwsche Rotterdam toch zéér forschen St Laurenstoren niet door overwegingen van deze orde te verklaren? Moest niet deze toren, uit de verte al, Schiedam en Delfshaven overtroeven?

De stadssilhouetten zijn welhaast de moeilijkste voorwerpen der monumentenzorg. De voorsteden dringen zich op; de heele bebouwing is vaak zooveel hooger geworden; de concurrentie van de fabrieksschoorsteenen, de gashouders en de watertorens is welhaast doodelijk. Gelukkig dan de watersteden, vooral de kleinere. Een aanblik als die van Enkhuizen met zijn onbedorven voorgrond en zijn St Pancrastoren, die, in het straatbeeld vreemd doend, volkomen op de werking uit de verte is berekend, geeft nog volkomen den indruk, die ons vormkrachtig voorgeslacht heeft gewild. Binnen de steden hebben de wijzigingen niet stilgestaan; het kon niet anders; hier tenminste is een beeld, dat door gelukkige omstandigheden onaantastbaar is gemaakt.

Hoofdstuk VIII
Invloed der stad op haar omgeving

Zoo waren in den loop der dertiende en veertiende eeuw talrijke nieuwe, krachtige elementen aan de bewoonde wereld van Nederland toegevoegd; elementen, die in de vijftiende eeuw nog werden versterkt. Het spreekt vanzelf dat dit niet had kunnen geschieden zonder invloed op het geheel. De 'gesloten stadshuishouding', waarvan men voor de Middeleeuwen gaarne spreekt, moet aldus worden opgevat, dat bij elke stad een landelijke invloedssfeer behoorde; èn, als het kon, een buitenlandsche-handelssfeer. Generaliseeren is gevaarlijk; een draperiestad zooals Leiden of een brouwersstad gelijk Amersfoort, geheel geconcentreerd op die eene nijverheid, bieden een ander economisch aspect dan de zuivere visschers-, scheepvaart- en handelssteden langs de Zuiderzee, riviermonden en zeearmen, de markt- en verkeerscentra dieper in het land of het clericale, economisch zoo uiterst passieve Utrecht.

Elke stad trekt het verkeer aan en tracht het tot zich te trekken door *verkeersverbeteringen*; de landsheer helpt vaak een handje. Utrecht heeft al in de dertiende eeuw het scheepvaart- en waterververschingskanaal, de Vaartsche Rijn, van de stad eerst tot Het Gein, later tot in de Lek bij Vreeswijk; bovendien den vergraven loop van de Vecht beneden de stad. De geplaveide Biltstraat moet aan het landverkeer een harde, veilige baan bieden van den heuvelrug tot in de stad. Juist de laaggelegen steden hebben zulke kunstmatige, verhoogde en verharde toegangswegen noodig; Den Bosch verschaft zich de drie dijken van Vught, Hintham en Orthen af, om zich den toegang tot de stad ook in het natte seizoen te verzekeren; ook Breda kan het in zijn rivierdal niet zonder 'dijken' stellen. Leiden heeft, naast de welhaast natuurlijke wegen over de kleiboorden van den Ouden Rijn, een kunstweg noodig naar den hoofdweg over de geestgronden (Rijnsburgerweg, c. 1400). Groningen wederom zoekt het vooral in waterwegen; verlegging van de Hunze en de Aa langs of door de stad, graving van het Hoendiep, het Damsterdiep, het Boterdiep tot aan de stad, alwaar het verkeer langs al deze waterwegen de ééne vaste heerbaan over den Hondsrug ontmoet. Bij de overwegende economische beteekenis van het verkeer te water lag het voor de hand, iedere mogelijkheid hiertoe te gebruiken. Een stadje als Steenwijk normaliseert de onbeduidende Steenwijker Aa. Deventer versmaadt het niet veel moeite en geld te besteden aan het stroompje,

dat men wel als de Hunnepe vindt aangeduid[1] en dat sedert zijn bevaarbaarmaking de Schipbeek heet. Om dit doel te bereiken moest de Buurserbeek van de Regge worden afgesneden en in de Schipbeek geleid, terwijl door de Bolksbeek voeding aan de Berkel ontleend werd; belangenstrijd dus met de buursteden Zwolle en Zutfen. Zwolle, in ligging te vergelijken met 's-Hertogenbosch, had evenzeer behoefte aan kunstmatige toegangen; maar de voornaamste, het scheepvaartkanaal naar den IJssel, moest op het verzet der IJsselsteden afstuiten. In het algemeen is er een onbewimpeld en volhardend particularisme in heel deze stedelijke verkeerspolitiek. Het sterkste voorbeeld hiervan uit de middeleeuwen is wel de historie van de zuidelijke uitmonding der Schie. De natuurlijke, en langen tijd de eenige, monding was te Schie - Ouderschie/Overschie, Nieuwerschie (bij 't Huis te Riviere), Schiedam. Maar daarna wist het opkomende Rotterdam zich aansluiting te verwerven door de Rotterdamsche Schie, terwijl het vermogende Delft een breede verbinding met zijn voorhaven Delfshaven kon doen maken. De strijd der hier botsende verkeers- en waterstaatsbelangen, aanvankelijk zeer heftig, kon eerst in onzen tijd als geheel geëindigd worden beschouwd.

Deze voorbeelden zullen genoeg zijn om aan te toonen, hoezeer de geografie van den naasten omtrek der steden reeds door deze verkeersmaatregelen is beïnvloed. Zelfs al neemt men den toestand van het midden der zestiende eeuw, de oudste waarvan ons een behoorlijke cartografische voorstelling ten dienste staat, dan nog kan de oude ontginningstoestand des lands slechts door afleiding worden gevonden, nl. door eliminatie van al die latere elementen als wegen, kanalen enz.: elementen, die veelal hoofdlijnen in het jongere cultuurlandschap zijn geworden en die de oudere natuurlijke lijnen geheel hebben vervangen en uitgewischt.

Ook op de *bewoning van haar omgeving* heeft de stad invloed. Ten eerste een absorbeerende: de bebouwing concentreert zich binnen de muren, vooral in onveilige tijden; oude dorpen of gehuchten in de nabijheid verdwijnen geheel of grootendeels. Het oude dorp Arnhem schijnt bij ‘Sint Marten’ in den Enk te hebben gelegen; het is na de opkomst der stad geheel verdwenen. Zelhorst is overgegaan in het jongere Harderwijk; Gasparden wat later in Vianen. Katen bij Zwolle is als dorp geheel te gronde gegaan ten gunste van de aangrenzende steden. Na de opkomst van Amersfoort is het moederdorp Leusden tot een schaduw teruggebracht. In Duitschland is het verschijnsel, ook in zuiver landelijke streken, algemeener en heeft men een naam ervoor: men spreekt van ‘Wüstungen’. In Nederland, dat nimmer zulk een algemeenen en sterken teruggang van bevolking heeft gekend, zijn de gevallen minder talrijk.

1 Een naam die wellicht niet overoud is, doch ontleend aan den naam van het klooster Ter Hunnepe bij de Snippeling; dat klooster heeft zijn naam meegenomen van het Kleefsche dorp Hönnepel, waar het aanvankelijk gevestigd was.

Naast deze vrijwillige migraties staan opzettelijke verwoestingen. Elke oorlog, ieder beleg brengt die met zich; de omtrek der stadsmuren wordt door vriend en vijand als om strijd geraseerd. De Middeleeuwer, gewend aan uitersten en niet voor rampen terugschrikkend - met een grooten brand in een menschenleven mocht iedere stad toch rekenen -, werd daardoor niet van herbouw afgeschrikt. Blijkens Jacob van Deventers plattegronden had aan den vooravond van den tachtigjarigen oorlog haast elke stad uitgestrekte voorsteden. Deze bebouwing stond wel op wankelen bodem, in strijd met verbodsbepalingen en af te breken op bevel; maar de kans daarop weerhield de bouwers evenmin als de oorlogsrisico's.

Niet overal en steeds trouwens waren de verbodsbepalingen zoo krachteloos. Leiden b.v. heeft de opvolgende privileges, die nieuwen bouw binnen zekere afstanden van de vesten verboden, vrij goed weten te handhaven. In een uitgewerkt systeem, zooals het Leidsche, bestaan verschillende trappen: in den eersten kring is alle bebouwing verboden, in den volgenden alleen landelijke bebouwing toegestaan, in een derden kring mogen wel dorpsbuurten zijn, maar geen nederzettingen van eenig economisch gewicht en geen gebouwen van weerbaar karakter. Met hulp van deze bepalingen wist Leiden b.v. den systematischen uitbouw van het ‘vlek’ Katwijk a/d Rijn op Het Zand te beletten. - De economische overheersching van de naaste en verdere omgeving was een belangrijk orientatiepunt in de stadspolitiek ten aanzien van de voorsteden. De Hollandsche steden wisten het te brengen tot een zeer ingrijpend verbod van handel en nijverheid ten platten lande, de zg. Order op de Buitennering van 1531; en ook in andere streken, waar zulk een uitdrukkelijk algemeen voorschrift ontbrak, doch wèl voor elk bedrijf gewoonterechtelijk een vestigingsvergunning van den landsheerlijken officier (drost, etc.) vereischt was, werd niet zelden een soortgelijke politiek gevolgd. In Vlaanderen, waar de lagere levensstandaard ten plattenlande tot het wègtrekken der weverijen uit de steden had geleid, kwam het tot heftige twisten gelijk die van ‘Ypre jeghens Poperinghe’; en de machtige hoofdsteden in dit gewest, beheerscht door hare gilden, strekten het antagonisme ook uit tot de kleinere bemuurde steden als deze eenige welvaart kregen; Hulst, Aardenburg en andere stadjes van het huidige Zeeuwsch-Vlaanderen hebben het moeten ondervinden. Op welke wijze Groningen de opkomst van elk economisch centrum in de Ommelanden en de stadsheerlijkheden wist te beletten, hoe in de Friesche burgeroorlogen een goed stuk economische naijver tusschen de onderscheidene stadjes meesprak, is bekend. Binnen de grenzen van de landschappen met sterker ontwikkeld bestuur moest, in vredestijd, de actie zich in den vorm wat beperken, b.v. tot de stelselmatige uittochten van de burgerijen der Geldersche steden tot het vernielen der brouwketels op de dorpen. Zelfs zien we de manhafte burgerij

van Huissen zich teweer stellen tegen de clandestiene kersenwaag aan de Peppelgraaf.

Met deze politiek evenwel was een omvangrijke *voorstad*-vorming toch te vereenigen; en wel met het oog op die bedrijven, die binnen de stadsmuren geen of onvoldoende plaats konden bekomen. Steenovens en kalkovens waren op de periferie aangewezen; evenzeer scheepstimmerwerven, houtstekken, bokkinghangen, lakenramen. Deventer had typische voorsteden: een molenbuurt op den Noordenberg, twee uitgestrekte complexen landbouwbedrijfsgebouwen ('horrea' op de kaart) buiten de Brinkpoort, eindelijk de Houtmarkt langs de Schipbeek. Herbergen en afspanningen behoorden tot de gebruikelijke stoffeering der voorsteden; zoo b.v. te Groningen buiten de Heerepoort, waar de breede weg tevens tot vee- en paardenmarkt diende. De grootere steden hadden meest alle een pest-, melaten- of leprozengasthuis in een der voorsteden, soms ook wel een hospitium voor arme reizigers; het Zwolsche Buitengasthuis is nog ter plaatse aanwezig, evenzoo het St Jobsgasthuis te Utrecht; en elders resten tenminste nog de daaraan herinnerende benamingen, zooals het Zieke in Den Haag, de Anthoniebreestraat in Amsterdam. Eigen parochiekerken, zooals de buitenwijken van sommige groote Fransche en Engelsche steden, hebben onze Nederlandsche voorsteden nimmer gehad; in één geval, de kapel in de Bemuurde Weerd te Utrecht, heeft het weinig gescheeld, maar de Bemuurde Weerd is dan ook geen eigenlijke voorstad, veeleer een ietwat abnormaal stadsgedeelte.

Kasteelen zijn in de onmiddellijke omgeving van een stad natuurlijk uit den booze; het kasteel Mathenesse te Schiedam is een historisch verklaarbare uitzondering. Ook kloosters weert het stadsbestuur uit zijn omtrek, als het maar eenigszins kan. Maar lusthuizen - vorstelijke, adellijke, burgerlijke - komen in den tijd van het wèl-leven, in de zestiende eeuw, al te voorschijn. Een residentie en bestuurszetel als Arnhem wordt omringd door 'spijkers'; desgelijks is het ook bij Utrecht, bij Den Haag. Antwerpen zou hier de beste voorbeelden opleveren, maar het ligt buiten ons gezichtsveld.

De voorstad kent niet dien drang naar gesloten vormen, die het inwendige der stad onderscheidt - versterkte voorsteden, zooals de Bemuurde Weerd te Utrecht en de Hagen te Kampen alweer uitgezonderd. De gewone gedaante is: een tamelijk breede hoofdstraat door woningen omzoomd. Een enkele maal verloopt deze bebouwing geleidelijk in het landschap; vaker evenwel heeft ze toch eenigen bepaalden vorm, een bewust gekozen einde, gemarkeerd door een slagboom of andere barrière. Het kan voorkomen, dat deze barrière het einde van de stadsvrijheid aangeeft en een onderdeel is van de landweer om de stad, d.w.z. van de meest nabije landweer, bestemd ter bescherming van de voorsteden, de tuinen, de stadsweiden - in tegenstelling met de verderaf gelegen verdedigingswerken, die de toegangen moesten verzekeren en bewaken.

Van deze landweren krijgt men ten onzent niet veel meer te zien; zulke indrukwekkende landweer-torens als die van Lüneburg of de Sachsenhauser Warte van Frankfort heeft Nederland trouwens nimmer gekend. Het best terug te vinden zijn nog de versterkingen van de Deventer landweer, het Koerhuis, het Bolwerk; of het beloop der landweer van Zwolle, die we in de Watersteeg meenen te herkennen.

We keeren terug tot onze eigenlijke voorsteden. Naast hunne breede hoofdstraten konden ze soms enge sloppen met bedenkelijke woningtoestanden aanwijzen: een min of meer ongeregelde bevolking vond daar een dito onderkomen. Zeer kenmerkend zijn de voorsteden van Zwolle; de Hoogstraat, de Kamperpoortenvoorstad, biedt het oude beeld nog vrijwel intact. Groningen had een voorstad aan het Schuitendiep, vooral bewoond door schippers en losse werklieden, en deze buurt, in de 17e eeuw binnen den wal getrokken, vormt altijd nog een donkere plek in het stadsgeheel; de doorbraak van den Nieuwen Weg tusschen de oude Poele- en de nieuwe Steentilpoort heeft in dit complex van zeer enge sloppen nog maar ter nauwernood eenige verbetering gebracht. Hetzelfde verschijnsel op kleinere schaal biedt Groningen ook aan een andere flank zijner oude stadsmuren; in de buurtjes aan de zuidzijde van het Zuiderdiep. Een schoolvoorbeeld om aan te toonen, dat engte in den middeleeuwschen stadsbouw volstrekt niet behoefde voort te komen uit de knelling der vestingmuren. Oud-Groningen was, en is nog, een ruim gebouwde stad; naast de weidsche pleinen geeft het nu nog eenig groen binnen zijn oude muren te zien en vroeger was dit veel sterker het geval; Ubbo Emmius' beschrijving van het jaar 1616 uit zich enthousiast hierover. Maar, binnen die stad huisden de gezeten burgerij, het patriciaat, de gildeleden, benevens een geestelijk bestanddeel; het proletariaat was meest naar de voorsteden verwezen en dáár waren de woningtoestanden dan ook dienovereenkomstig.

De schippersbevolking was dus het hoofdelement der Groninger voorstad. Zij heeft zich op gelijke wijze elders doen gelden. We denken aan het Vliet te Leeuwarden, het Vliet te Franeker of aan de voorstad langs de Schie buiten Delft. In zeesteden met lange voorhavens had men als vanzelf dit verschijnsel; de haven van Edam is een voorbeeld, en voorheen gold hetzelfde voor de havens van Zieriksee en van Middelburg. Welk beeld het Zwin heeft opgeleverd in zijn bloeitijd als voorhaven van de wereldstad Brugge, met zijn drom van havenstadjes - Sluis/Lamminsvliet, Sint Anna ter Muiden, Monnikereede, Damme -, laat zich slechts gissen.

De afhankelijke *haven-voorstad* is op Nederlandsch gebied zeldzaam. Utrechts voorhavens zullen we verderop onder de mislukte stede-stichtingen tegenkomen. Een beter voorbeeld levert Delfshaven. Op grafelijk gezag weet Delft hier, tegen 1400, een voorstad, een dépendance te stichten, bepaaldelijk tot de ontvangst van de zeeschepen die niet tot Delft konden opvaren, en tevens voor

de met de zeescheepvaart verbonden takken van nijverheid. Het was een gelukkige onderneming; het Delftsche exportartikel, bier, gaf de basis voor een bloeienden handel. Lang was Delft-Delfshaven de tweede haven in het Rijnmondingsgebied - na Dordrecht, de eerste. Als later Rotterdam het overvleugelt, komt van Delftsche zijde veel spijtigheid tot uiting; men had, zoo heet het bij Delft's stadsbeschrijver Van Bleyswijck, na den grooten brand van 1536 heel Delft naar de haven moeten verplaatsen en zich daar van de nieuwe kansen meester moeten maken. Die is van die wijsheid achteraf, welker juistheid zeer twijfelachtig moet heeten.

Delft wordt veelal beschuldigd van een kortzichtige politiek ten aanzien van zijn voorhaven. Men dient deze te beschouwen in de lijst van den tijd. Elke stad richtte haar politiek op de welvaart van de eigen gezeten burgerij; het gebruik van alle expansiemogelijkheden werd aan dat hoofddoel ondergeschikt gemaakt. Een landelijk voorzieningscentrum en nijverheidsstad zooals Delft had zich niet licht tot een zeestad kunnen vervormen; en het was niet in het belang der Delvenaars, dat hun voorhaven - hùn voorhaven - zulk een vlucht zou nemen en zich van de belangen der moederstad geheel losmaken, wat toch noodig zou zijn geweest. De critici beoefenen hun gemakkelijk bedrijf in het licht van de ervaring der latere tijden; maar in de late vijftiende en de zestiende eeuw werd niet gedroomd van mogelijkheden gelijk de toekomst zou openbaren.

Verwijlen we nog even in de voorsteden als *lusthoven*. Dit is een zeer ongemeen aspect voor de middeleeuwsche stad, maar het bestaat; Haarlem heeft al van Witte van Haemstede's tijden af zijn Baan, die krachtens de grafelijke gift moet blijven liggen tot eenen speelvelde; en de Haarlemmerhout daarbij was reeds een lustoord voor de middeleeuwsche stad. Erneven, tot het Spaarne, strekten zich buitentuinen uit; het ‘Rosenproyeel’ aldaar draagt al in de vijftiende eeuw zijn naam. Deze binnenlandsche stad, zoo lang buiten elk krijgsrumoer gelegen, heeft de gelegenheid zich met zulk een vredeskleed te sieren. Het Haagsche Bosch noemen we niet: het is een landsheerlijke, geen stedelijke warande. Maar iedere stad van eenig belang moet reeds tijdens de middeleeuwen plaatsen van vermaak en verpoozing in zijne voorsteden hebben gehad. De speelvelden, doelvelden, plaatsen tot vogelschieten, zooals Jacob van Deventers kaart van Groenloo er een afbeeldt; - de tuinen, ‘hoven’, waranden; - de gezochte wandelwegen, misschien soms processiewegen (men zie wederom Jacob van Deventer in het plan van Wageningen), wegen door de Hervorming in onbruik en vergetelheid geraakt; - tenslotte de herbergen, niet slechts voor de schuitevoerders, karrelieden, voetreizigers en boeren, maar ook voor de smalle gemeente op Zon- en heiligendagen; voorwerpen van ergernis voor het stadsbestuur dat zich voorstander toont èn van de openbare orde èn van de belangen der gevestigde zaken in de binnenstad. Zulke herbergen gelijk

de Voskuil bij Leiden zullen soms het rendez-vous der hagepreekers zijn tijdens het tweede hervormingsstadium.

En eindelijk - de gerechtsplaats, het galgeveld, dat onmisbare element eener middeleeuwsche stadsomgeving. De geëxecuteerde, wien een begrafenis in gewijde aarde is ontzegd, moet aan de elementen worden overgegeven. Het buitengerecht verheft zich vaak aan den oever van een groot water, of aan den rand van den woesten grond, of anders op een kleinen heuvel of op een kruispunt van wegen: een steenen galg soms met een put eronder, zooals het fraaie prentje van Hollar voor Kampen toont. Een gevreesde en gemeden plaats; toch ver zichtbaar, èn onvermijdelijk èn onvergetelijk. Dat de gerechtigheid in zichtbaren vorm moest worden uitgeoefend, dat de Overheid het zwaard niet tevergeefs voerde, moest onzen voorvaderen voortdurend voor oogen staan. Naast de inrichtingen van het praktische leven, naast de plaatsen van verpoozing en genot ook de teekenen van zonde, schuld en boete. Een krasse tegenstelling; een der vele, die het geheele oude leven kenmerken.

Wat rest ons van de architectuur der oude voorsteden? In plattegrond veel, in opstand weinig. Bij vele steden kan men buiten de voormalige poorten nu nog de voorsteden als onregelmatige elementen in de latere stadsuitbreiding herkennen; het blijkt veelal uiterst moeilijk, deze weg te werken en hierom is het, dat men zich niet zelden tot het doorbreken van nieuwe toegangswegen gedwongen heeft gezien. De stedebouwer heeft niet veel reden tot dankbaarheid voor deze erfenis van vernauwde hoofdtoegangen met sloppen en slechte verkavelingen als begeleiding.

'Monumenten' hadden de voorsteden reeds vanzelve niet; het beheerschende architectonische element was veelal de stadspoort en men mag dankbaar zijn, dat buiten de Amersfoortsche Koppelpoort en de Zwolsche Sassenpoort eensdeels oude voorsteden bewaard zijn, die het poortgebouw ook van de buitenzijde in de juiste verhoudingen doen zien.

Het meest typeerend zijn wel die zuiver landelijke voorsteden, waar ze tenminste bewaard zijn. Groepeeringen van boerenerven langs een breeden weg, zooals de Haarstraat te Rijsen of het Dorp buiten Hattem, bereiken soms een hooge mate van harmonie door de volkomen homogeniteit der bebouwing en de beheerscht-waardige houding der groepeering. Het is een, voor ons land, ongewoon beeld; een 'gestyleerde samenleving' gelijk deze behoort hier tot de uitzonderingen en daarom mag zulk een zeldzaam geval met zorg behandeld worden.

Hoofdstuk IX
Nieuwe dorpen en steden der late middeleeuwen

We moeten de ringmuren der echte steden nog wat verder achter ons laten en gaan rondzien naar de ontwikkeling op het land, waar de latere middeleeuwen ons eenige belangwekkende architekturale verschijnselen te zien geven.

Nederland is nog lang niet ‘af’. Dit komt door zijn geografische formatie. De kustlijn is nog maar voorloopig; binnenslands zijn er nog steeds mogelijkheden. Zoo is het nu; hoeveel te sterker vijf en zes eeuwen geleden. Groote dingen werden ondernomen: voor een deel was 't het stedelijke kapitaal dat de middelen daartoe verstrekte.

In den aanvang hebben we gesproken van de nederzettingstypen: ook over de bewust-gevormde streekdorpen, kolonisatiedorpen, ‘wold’-dorpen in de noordelijke gewesten. Zulke streekdorpen hebben een saai voorkomen; de verkaveling is rationeel, maar dit is dan ook de hoogste lof dien men kan uitspreken. Onze oude Groningers voelden dit gebrek; ze trachtten eenige verlevendiging te krijgen door hun kerktoren niet aan het westeinde van de kerk te plaatsen, maar deze als accent van den dorpsweg te doen dienen. Men zie b.v. dorpen als 't Zandt, Schildwolde, Slochteren of Finsterwolde; hoe zouden deze eruit zien zonder hunne torens?

Onze bekendste *streekdorpen* zijn de bastaardtypen, waar de overbevolking de aanvankelijk goede verkaveling tot een caricatuur heeft gemaakt - de huizen niet slechts vlak naast elkaar, maar twee of drie àchter elkaar. Vriezenveen, Staphorst, Rouveen - ze zijn zeer eigenaardig, maar zoo sterk vergroeid, dat het mes der ruilverkaveling, welhaast ook dat der bebouwingsregeling, diep erin gezet moet worden. Al deze dorpen zijn - zooals ook sommige in het centrale deel van Holland - meermalen verplaatst, hooger op getrokken. Het eenvoudige schema van den aanleg liet dit toe.

Mettertijd gaat men wat verder. Een dorp als Nijbroek, vrij nauwkeurig te dateeren kort nà de landuitgifte in 1328, of het omtrent dezen zelfden tijd te stellen Eemnes Buiten, vormt middenin het lange streekdorp een echte kom: een kleine dwarsstraat met de kerk aan het eind. Een goede plaats, hier, voor pastorie, kosterij, herberg en enkele neringdoenden: smid, wagenmaker.

Nog anders en veel rijker ontwikkelde zich het plan op de *Zuidhollandsche en*

Zeeuwsche eilanden. Hier kwam een klimatologische factor medespreken: de wind, die in dit open land de bevolking welhaast dwingt tot gesloten dorpsbebouwing. Een tweede factor is evenmin te verwaarloozen. Bij nederzettingen en ontginningen in en aan het oude land mocht het niet zelden in den aanvang twijfelachtig heeten, of het wel tot kerkstichting en dorpvorming zou komen. Op de eilanden was voor zulk een twijfel geen grond, tenminste niet als een eenigszins groote polder op zichzelf werd ingedijkt. Deze zou immers een wereldje op zichzelf moeten vormen; op de meest geëigende plaats, bij de sluis ter loozing van het binnenwater, kwam de haven, want alle verkeer was te water; en waar deze haven met zijn 'kaai' aan den dijk raakte, was de plaats voor het dorp.

De dorpstypen uit de veertiende eeuw zijn nog heel eenvoudig. De eilanden kenden in hunne oudste deelen de dorpen gelegen rondom de kerk met het ruime ronde kerkhof, 'kerkring', eromheen. Zoo deed men ook in een dorpje als Nieuw-Helvoet (1394). Dirksland, van 1415, is heel wat grooter. Het heeft een echte Voorstraat, van den dijk omlaaggaand tot den kerkring, met achterstraten aan weerszijden. Ook andere Flakkeesche dorpen hebben dit type, althans de grootere: Oude Tonge (1438), Ooltgensplaat (1482) en vooral het voorname dubbeldorp Middelharnis-Sommelsdijk (1465). Meindert Hobbema's 'Laantje van Middelharnis' toont het bevredigende beeld van dit geheel kunstmatige landschap met zijn rechte lijnen, en het dorp zich koesterend in een wal van geboomte. Tusschen haven en kerk strekt zich het bebouwde gedeelte: de Voorstraat, een honderd meter lang; aan het eind het barokke raadhuisje en daarbovenuit de laat-gotische kerk. Ter weerszijde van de Voorstraat achterstraatjes en tuinen met geboomte ter afsluiting. Eenvoudig en hoogst doelmatig, aesthetisch en economisch.

Eeuwen lang bleek het aldus gevormde dorp aan alle behoeften te kunnen voldoen, te eerder waar de economische basis door de grootte van den polder bepaald was. Slechts een beperkt aantal boerenbedrijven - van die statige kloeke steeën, langs de polderwegen en den ringdijk verspreid - vond plaats daarin; het dorp was berekend op de huisvesting van de arbeiders, de ambachtslieden en de enkele vooraanstaanden op maatschappelijk en geestelijk gebied, die de samenleving behoefde. Eenige adaptatie liet het schema ook nog wel toe; waar b.v. in Middelharnis en Sommelsdijk een belangrijke schippers- en visschersbevolking zich vestigde, wist men ruimte daarvoor te vinden bij de haven en op de dijken, te eerder waar het zeevarende menschenslag genoegen pleegt te nemen met huisvesting op kleinen grondslag, zoo noodig meer dan één verdieping hoog, zonder erf of tuin. De dijkhellingen vormden in het algemeen het bouwterrein voor nieuwe arbeiderswoningen, noodig geworden b.v. door de meekrapteelt. Geen ideale oplossing; de beschikbaarstelling van bouwterrein voor arbeiderswoningen is in de plattelandssamenleving altijd een netelig

vraagstuk geweest, in de marken op den zandgrond evengoed als in deze kleipolders.

Het traditioneele ronde kerkhof van het genoemde dorpstype was toch een lastig element in het project; het veroorzaakte schadelijke overhoeken in de parcelleering. Eindelijk deed men een kloeken stap, het kerkhof rechthoekig, vierkant te maken. Sint-Annaland, van 1475, schijnt het oudste dorp van dit type. Eveneens vindt men het bij Oud- en Nieuw-Beyerland; Oud-Beyerland heeft met Dinteloord de eigenaardigheid, dat de Voorstraat geen straat is, doch een gracht. Een mooi eenvoudig dorpstype uit dezen laten tijd is ook Fijnaart; het is van het eenvoudige Voorstraat-type met vierkant kerkhof, maar dit geheel is geplaatst naast den 'Langen weg' door den polder, zoodat de Voorstraat geen doorgaand verkeer behoeft te verwerken, doch zuiver woonbuurt kan blijven. Voor den stadsbewoner is zulk een zedig dorpsstraatje misschien wat àl te beperkt: de middenstraat geboord met zindelijke kleine steentjes, stoepen voor de huizen, alles netjes en kuisch, de gevels zoo glad en effen - maar met wat erg veel gordijntjes, horretjes en spionnetjes. Toch uiterst bevredigend, ook aesthetisch, in en door zijn economische en sociale doelbewustheid en doelmatigheid.

De twee laatste en voornaamste vertegenwoordigers van dit type, Willemstad en Klundert, brengen ons al een eind in de zestiende eeuw. De Ruigenhilsche polder, waarin Willemstad ligt, is in 1562 bedijkt en voor het huidige Klundert moeten we een ongeveer gelijken ouderdom aannemen. Dorpen waren deze plaatsen, totdat ze in den 80-jarigen oorlog omwald werden. Ze zijn beide volgens het rechthoeksprincipe, maar overigens zeer verschillend. Willemstad volgt het Voorstraat-schema. Deze Voorstraat is breed en circa 250 m lang; een geestig raadhuisje met vooruitspringenden toren markeert het begin ervan aan de kaai. De kerk op haar vierkant kerkhof is recht in het verlengde der straat en het verdere eenvoudige stratennet sluit zich hierbij aan. Klundert heeft een gracht in het midden zijner hoofdstraat en - volmaakte symmetrie evenzeer - twee pleinen: een kerkhof met de kerk, en een markt met het raadhuis. De aankleeding is àf, tot de geschoren linden incluis; en de perkjes en heestertjes, waarmee een later geslacht het marktplein heeft willen opknappen, moet men dan maar over het hoofd zien.

Deze plaatsen markeeren het eind der ontwikkeling van ons ontginningsdorpstype. Nederland heeft nog vele nieuwe dorpen zien ontstaan, maar nimmer meer zulke. Dadelijk al niet bij de groote inpolderingen der noordelijke gewesten: de Zijpe, het Bildt; voor de Zijpe had Jan van Scorel, een der deelhebbers, erg mooie dorpsplannen geteekend, maar hij haalde zich daarmee den spot op den hals van een praktisch inpolderaar als Andries Vierlingh[1]. De

1 De schrijver van het Tractaet van Dyckagie, uitgegeven in de Rijks Geschiedkundige Publicatien, 's-Gravenhage 1920.

traditie van twee eeuwen was verbroken om niet meer opgevat te worden. Inpolderings- en ontginningsdorpen van later tijd missen de vaste lijn, de ruime beslotenheid der zoojuist beschrevene: ze zijn vaak van binnen benepen en naar buiten open, on-af; hebben geen behoorlijke centrumvorming, maar wel een eindelooze lintbebouwing, en dan nog liefst alles langs één weg, zonder de rationeele splitsing in een straten- en pleinen-plan met onderscheiden bestemming. Nimmer kan zulk een nieuw dorp de economische en psychische voldoening schenken, die de oude ontginnings- en bedijkingsdorpen nu al zoovele eeuwen aan hunne in- en opwonenden hebben verschaft.

Het oude land kende ook wel nieuwe vormingen, of misschien is het beter van vèrvormingen te spreken. We denken aan de vlekken, de kloosterdorpen of -buurten, de kasteeldorpen of -stedekes.

Een *vlek* - het woord is niet fraai - is een uit de kluiten gewassen dorp, een dorp welks economische ondergrond niet meer die van het zuivere platteland is. Aan het plan en den opstand is dit terstond te zien. Een voorbeeld is het dubbeldorp Katwijk in Holland. Tijdens de vroege middeleeuwen is het zuiver agrarische Valkenburg hier het hoofddorp. De groeiende bevolking en de opkomst der kloosters in het binnenland riepen een visschersdorp in het leven, Katwijk aan Zee; en dit wederom - op overigens reeds vroeger bewoonden bodem - Katwijk aan den Rijn, speciaal als vischmarkt met monopolie voor het heele Hollandsche vasteland. We vinden hier dan ook reeds kort na 1300 een steenstraat, een gasthuis en andere voor een dorp dier tijden ongewone attributen; het dorpsplein, evenwijdig aan den Rijn, heeft zijn oude gesteldheid zeer goed bewaard. Een ander dorp met een on-dorpsch voorkomen is Noordwijk, zonder dat de reden hiervan zoo duidelijk blijkt. En om het nabijliggende ineens te behandelen, Rijnsburg mag als dorp of gehucht ouder zijn dan de abdij te dier plaatse, de opkomst tot een aanzienlijke plaats is zeker te danken aan den belastingvrijdom van het abdijgebied, die dit dorp deed groeien ten koste der naburen. Men spreekt in dit verband ook van de institutioneele weldadigheid, maar deze lijkt ons geen bestaansbasis, geen vestigingsgrond.

Brabant vooral is het land der vlekken: Oosterhout, Oisterwijk, Oirschot, Oss, Tilburg, Hilvarenbeek, Roosendaal, Boxtel en zoovele andere. De begripsscheiding is hier vaag en behoeft ons geen hoofdbreken te kosten; waarom b.v. Oisterwijk nu juist recht van ‘vrihede’ had en Tilburg niet, is ten aanzien van de kennis van het voorkomen dezer plaatsen niet van veel belang.

Op Brabants zandvlakten bemint men de ruimte en pleinvorming is in deze streken dan ook hoofdzaak. Een indrukwekkend marktveld zooals dat van Oirschot, door kloeke huizen omzoomd, bijna berekend als stijlvolle achtergrond voor de hoofdkerk, terwijl het oude romaansche kerkje allergelukkigst

op een bijpleintje is geplaatst en het raadhuis aan den torenkant een tegenwicht voor de groote kerk vormt[1]. De stuksgewijze vorming had niet beter kunnen uitvallen. Ook in andere plaatsen is de verhouding tusschen de pleinen straatwanden en de hoofdgebouwen zeer goed; te Hilvarenbeek b.v. beseft men, hoezeer de ruime afmetingen van plein en straten en de forsche schaal van den Brabantschen kerkbouw op elkaar zijn ingesteld. Niet altijd echter berust het succes op een groot gebouw. Het marktveld van Eersel 'doet' het voortreffelijk in zijn goede afmetingen, stemmige bebouwing en beplanting en het kleine kapelletje (thans raadhuis) op het kruispunt, terwijl de dorpskerk ver weg in den akker staat. Oisterwijk, grooter van formaat, lijkt hierop. In het algemeen zijn die vlekken het best bewaard, die, door modern verkeer noch industrie aangetast, hun natuurlijk kader hebben behouden. In Tilburg, Oss of Boxtel b.v. kan men het oude vlek nog wel terugvinden, maar de toevoeging van zeer leelijke nieuwe wijken heeft het geheel te zeer gedenatureerd. Een plaats als Eersel was landelijk centrum, marktplaats, zetel van neringdoenden. Andere Brabantsche vlekken waren meer gefundeerd op de landelijke nijverheid en hierdoor is hun on-agrarisch voorkomen te verklaren.

Kloosters konden grooten invloed hebben op het voorkomen des lands. De beteekenis der Cisterciensers voor de ontginningen is algemeen bekend en ook andere orden hebben zich hierin niet onbetuigd gelaten. Ontginning bracht ontwatering, kanaalgraving, dijkaanleg, wegenbouw met zich. Meer dan dat; door hun groot landbezit, eeuwen lang doelbewust beheerd, konden de kloosters vormend op de agrarische constitutie werken. Moest het niet b.v. van invloed zijn op het heele Groninger platteland, dat de abdij van Aduard de normale grootte van hare pachtboerderijen had vastgesteld op 60 grazen[2]? Ook elders zien we dergelijke verschijnselen; hoe b.v. in Oegstgeest de abdij van Egmond een aanvankelijk bezit van verspreide perceeltjes in 'Gemengelage' door een vasthoudende politiek weet om te vormen tot een aaneengesloten complex (Abspoel), als grootbedrijf beheerd. Bevordering van het grootbedrijf schijnt een algemeene trek van het agrarische beheer der geestelijke stichtingen te zijn geweest.

Hierdoor waren de abdijen en kloosters, schijnt het, geenszins dorp-vormend. Zoo is het ook in den regel. Maar, in een volkomen eenzaamheid wil het klooster toch niet leven; er moeten - vooral later, als de bevolking van monniken en leekebroeders in aantal terugloopt - neringdoenden in de buurt zijn. We noemden reeds het dorp Rijnsburg met zijn onnatuurlijken groei. Er zijn nog meer kloosterdorpjes in ons land: aardige buurtjes van lage huisjes, dicht aaneengerijd en door linden beschaduwd. Zoo is (of was) Sint-Jansklooster, bij

1 De kerk brandde leeg in 1944.

2 60 grazen maken ongeveer 30 hectaren. De landmaten zijn op de onderscheidene Groninger dorpen niet gelijk.

Vollenhove; zoo is Sint Annen in de Groninger gemeente Ten Boer. Te Adeward en Kloosterburen zal allicht een deel van het huidige dorp tot praereformatorische tijden teruggaan en ook hier vindt men trekken, die deze dorpen van de doorsnee der agrarische dorpen onderscheiden. Ook Egmond-Binnen is te noemen.

Waar in ons land, buiten de Maasstreek en het ééne Ter Apel, de kloostergebouwen ten platten lande geheel zijn verdwenen, is het niet wel mogelijk, zich het kloosterdorp in den juisten architectonischen samenhang voor te stellen. Het nederige buurtje moet men zich door hooge kloosterdaken overschaduwd denken: de kloosterpoort het hoofdmotief.

Of vergissen we ons hierin en is het met de kloosterdorpen evenzoo gesteld geweest als thans nog met de *kasteeldorpen*, -vlekken of -stadjes? Want daarbij is het merkwaardige, dat de inwendige architecturale samenhang tusschen kasteel en voorstad zoo dikwijls geheel ontbreekt.

Zoekend naar een verklaring valt het ons op, dat het kasteel uit verdedigingsoogpunt aan den minst toegankelijken kant - dat beteekent bij ons den moeraskant, den lagen kant, waterkant - wordt geplaatst en dit is juist niet de zijde van de hoofdwegen, de poorten, de markt.

De eenvoudigste voorbeelden kunnen het gezegde het best verduidelijken: Montfoort en Breedevoort, beide gelegen op een smallen pas in broekland tusschen zandruggen: het - versterkte - stadje ligt op den dijk, het kasteel echter opzij af, niet dan door een smallen toegang met het stadje verbonden.

Neem Hattem: het kasteel stond aan de zuidzijde, aan de laagte gevormd door den ouden IJsselslenk en aansluitend op de diepe kolk ten westen der plaats. Die standplaats, het Tinneplein, is in het tegenwoordige Hattem een bijna ontoegankelijke achterbuurt. Toen het kasteel nog stond, moet het van de markt en de hoofdstraten bijna onzichtbaar geweest zijn. Of Helmond: het kasteel-raadhuis met zijn mooie park is een waardevol element in het stadsgeheel, maar de vluchtige bezoeker heeft heel wat werk het te vinden, verscholen als het is achter aan de Aa. Neem wederom 's-Heerenberg: stad en slot van buiten wel een eenheid vormend, inwendig nauwelijks verbonden; Terborg met het huis Wisch, evenzoo; Almelo met het huis van dezen naam: de havezathe keert haar front kloekweg van het stadje af en kijkt het vrije veld op. In Grave, Heusden, Vianen, Gorkum, IJsselstein, Montfoort, Kuilenburg, Megen, Buren, Ravestein, Batenburg, Woerden, Leerdam, Zevenaar, Wageningen, Asperen, Heukelom, Ameide - de opsomming wordt haast amechtig -, overal ziet of zag men hetzelfde.

Slechts heel enkele plaatsen in Nederland naderen tot het type der kasteelstad, zooals de ons omringende landen het kennen. Vooreerst Breda, welks kasteel weliswaar ook een ‘waterburcht’ was, zijn sterkte aan de ongenaakbare ligging ontleenend, doch tevens het centrum der oude stad min of meer be-

heerschte. Dan twee plaatsen op zandgrond, Vollenhove en Nijmegen. In beide is het kasteel aanmerkelijk ouder dan de stad (in de huidige gedaanten tenminste) en van beide is de burcht het beheerschende element van den aanleg gebleven. Valkenburg eindelijk is een kasteelstadje naar den trant der bergstreken, met den burcht op den top en het stadje in het rivierdal aan den voet; flankmuren verbinden de beide elementen. In 's-Hertogenrade, Daalhem en Limburg zelf waren stad en slot tot mooiere architectonische eenheden verbonden; maar hiermede overschrijden we de ons gestelde grenzen.

Ons bepalend tot de kleinere kasteel-stadjes van jongeren oorsprong kunnen we vaststellen, dat bepaaldelijk de heeren die het bezit eener ‘vrije’ heerlijkheid - niet onderworpen aan het gewone gezag der landsheeren - pretendeerden, niet rustten voordat aan den voet van hun burcht een stadje was ontstaan, al was het soms maar een heel klein buurtje dat dezen naam zou dragen (Bronkhorst, Laag-Keppel). Een complex van overwegingen leidde hiertoe. Zuiver militaire: een stadje verhoogde de verdedigbaarheid van het land en de veiligheid van de landbouwers, een punt van belang in dergelijke, altijd wat vaker door den krijg bezochte gebieden. Economische redenen: een eigen marktcentrum verhoogde de economische onafhankelijkheid en gaf misschien extra inkomsten. Maar vooral ook redenen van prestige. Gold niet in hèt beschaafde land der middeleeuwen, in Frankrijk, de regel, dat een ‘baronie’, een vrije heerlijkheid, gekenmerkt werd door de aanwezigheid van minstens drie ‘ambten’, een kasteel, een klooster, een woud en... een stad? En inderdaad, elke ‘heer’ met zelfstandigheidspretenties moest ook ten onzent zijn stad hebben, al was deze dan ook niet grooter dan Diepenheim of Kuinre.

Plaatsjes als Diepenheim of Keppel met hunne rechte straten hebben iets straks, dat den opzettelijken aanleg verraadt. Belangwekkender zijn de iets grootere kasteelstadjes. Buitengewoon aardig is Vianen, nog steeds; de breede hoofdstraat beheerscht door de Lekpoort eener-, den kerktoren anderzijds; het raadhuis als architektonisch hoogtepunt middenin een der straatwanden. Landelijke achterstraten helpen den rechthoek volmaken, waarvan dan vroeger één hoek door den trotschen burcht Batestein werd gekenmerkt.

Ook IJsselstein, Montfoort, Heusden, Batenburg, Wageningen, Ravestein, Buren verraden in hunne plannen nog den opzettelijken aanleg en bieden soms aardige oplossingen. Vooral Heusden, met zijn aantrekkelijk havenkwartier en de weloverwogen plaatsing van het raadhuis. De kerk is achteruit gezet, gelijk in zoovele aangelegde steden: in Silezië b.v. is het de regel. IJsselstein deelt deze eigenaardigheid met Heusden en ook hier moet het stadhuis op het marktpleintje als middelpunt van den aanleg fungeeren. Montfoort voldoet niet aan de verwachting die de fraaie vogelvlucht-plattegrond uit de 17e eeuw ervan wekt; het straatbeeld blijkt er zeer saai, kasteel en kerk vrijwel weggestopt en het ‘burgerlijke’ hoogtepunt, het raadhuis naast de IJsselpoort, zeer onaan-

zienlijk. In het algemeen krijgt men den indruk alsof sommige van die op bestelling gemaakte vogelvluchtplans wel een zeer geflatteerd beeld geven!

Andere dan de genoemde kasteelstadjes zijn niet dan ommuurde dorpen met een dorpsch straatverloop: Helmond, Zevenaar, Huissen e.a.m. Ook deze evenwel onderscheiden zich door het veel-getorende aspect dat ze gehad moeten hebben, veel sterker nog dan de gewone 'burgerlijke' stad. Aan de heeren, die deze plaatsjes lieten bouwen en versieren, stonden de miniaturen uit de Livres d'Heures voor oogen. De door Karel den Stoute te Gorkum gebouwde kasteeltoren is door Huizinga een pasteibakkersproduct genoemd. Hoe een kasteelstadje als geheel zich moest voordoen, kan men over onze grenzen te Steinfurt b.v. zien. Ook ten onzent valt een nietig stadje als Zevenaar op door zijn levendig silhouet. Van Ravestein geldt thans hetzelfde en hoeveel sterker was dit het geval toen de burcht zich er nog verhief. Eén ding is echter opvallend: kasteelstadjes heben nooit hooge kerktorens. Militaire overwegingen: de kerktoren mag het kasteel niet beheerschen; maar óók weer de sentiments-, prestige-overwegingen. De torens van Heusden, Vianen, Grave, om alleen deze te noemen, zijn of waren slechts klein en licht. De groote kerk van Vollenhove vertoont nog zijn laag klokhuis, aan den oostkant van de kerk, van het kasteel afgewend. Zoo ook had de parochiekerk van 's-Heerenberg niet dan een houten klokhuis. Daarentegen heeft in dat laatste stadje het raadhuis een torentje, het gasthuis een dakspits, de Boetzelaersborch een traptoren; voeg daarbij de spitsen der poort- en muurtorens en men beseft den levendigen aanblik dien dit plaatsje in vereeniging met het kasteel zelf moet hebben geboden. Het stemt dankbaar, dat juist hier de eigenaar van het Huis zich ook daadwerkelijk voor het voorkomen van de omgeving interesseert. Maar dit is een lof dien men gelukkig in het algemeen aan bezitters van heerlijke goederen, ook in Nederland, kan brengen.

Hoofdstuk X
Mislukte stichtingen

Zoo zijn er allerlei plannen ontworpen en tot een begin van uitvoering gebracht. Plannen gegrond op bestaande behoeften, maar ook op toekomstverwachtingen: geboren uit speculatie, uit concurrentie. Geen wonder, dat niet alles evenzeer slaagde; te minder nog, waar het aantal wereldlijke machthebbers en economische invloedssfeertjes zoo groot was en de tijd vaak zoo wisselvallig.

We hebben al gesproken over de verlegging der *verkeerswegen* en den invloed daarvan op de stedestichtingen. De hoofdverkeersweg door ons land van het noordoosten naar het zuidwesten, de weg der Hanzeaten naar Brugge, liep in den aanvang over de Vecht naar Utrecht en vandaar naar de groote stroomen. Utrecht had behoefte aan voorhavens: Muiden is de eerste daarvan, maar Muiden was geen succes; reeds vroeg in de handen der Amstels gevallen werd het vervolgens als Hollandsche buitenbezitting terzijde gesteld, zoodat het aan het eind der middeleeuwen een visschersplaatsje van honderd huizen was. De voorspelling van het 'zeewijf': 'Muden sel Muden bliven, Muden sel noyt becliven' was bewaarheid[1]. - Nadat het Sticht het eigenlijke Muiden had moeten afstaan, heeft het gepoogd de stad te verplaatsen, naar 'Klein Muiden' onder Nigtevecht: een geheel mislukt en bijna vergeten plan.

Even weinig geslaagd was de nieuwe Stichtsche stad iets hoogerop: Vreeland. Het plan der stad is ter plaatse nog zichtbaar, doch de bebouwing schijnt nimmer anders dan dorpsch te zijn geweest. We meenen grond te vinden voor het vermoeden, dat na den oorlog van circa 1270 de uit Vreeland verdreven koopmansnederzetting heeft meegewerkt tot de zoo verrassend snelle opkomst van Amsterdam.

Het Gein, ten zuiden van Utrecht, waar de Vaartsche Rijn aanvankelijk aansluiting vond bij den Hollandschen IJsel, was ook al een stedevorming op deze route. Van Het Gein is niets over; het is onzeker of deze stichting van den aanvang af doodgeboren of wel door de omstandigheden al spoedig tenietgeloopen moet heeten. De afdamming van den IJsel bij het Klaphek (1285) dwong tot verlenging van den Vaartschen Rijn tot Vreeswijk en daardoor was de ondergang van Het Gein onvermijdelijk.

Op den handelsweg te land door Holland, van den Maasmond langs den duin-

1 Gelijk doorgaans in zulke gevallen gold het ook hier een 'vaticinium post eventum'.

zoom tot Haarlem en misschien nog verder, ontstond in den opgang der 13e eeuw een reeks steden. Eén ervan, 's-Gravezande, meenen we onder de mislukte stichtingen te moeten rangschikken. Allicht waren ook hier geografische factoren in het spel: wat eens een Maashaven was, kan kort daarop in een landdorp zijn verkeerd. Als dorp slechts kennen we 's-Gravezande later; zijn ruimen aanleg konden we tot het aanvangstijdperk terugbrengen.

Stedestichting kon een middel zijn voor een *zwakken landsheer* om een machtige stad zoo niet klein te krijgen, dan toch te hinderen. Zulke motieven veronderstellen we bij den Utrechtschen bisschop toen hij Eembrugge, vlak bij Amersfoort, tot stad maakte; en niet minder toen hij aan het nederige Grafhorst bij Kampen een stedelijk bestaan wilde verzekeren. Een oud schrijver doet terecht opmerken, dat Grafhorst nimmer een eigen kerk heeft gehad, steeds onder het kerspel IJsselmuiden heeft geressorteerd, en dat de verhalen omtrent den vroegeren bloei van dat plaatsje dus naar het rijk der fabelen zijn te verwijzen.

Wilsum, eveneens vlak bij Kampen, is een ander geval. Wellicht is Wilsum als stedelijke nederzetting (dus bepaaldelijk de 'Nieuwstad', beneden het dorp) niet eens zooveel jonger dan Kampen; in akten van de 13e eeuw treden de kooplieden van Wilsum met die van Kampen gezamelijk op. Wilsum is het oude moederdorp van Kampen; het Wilsumer wapen, de pelikaan die haar jongen met haar bloed voedt, spreekt duidelijke taal!

Geheel ongebreideld was de stedestichting waar *concurrentie* tusschen onderscheidene landsheeren in het spel kwam. Dan werden de stadjes met zorg aangekweekt, niet slechts ter grensbeveiliging en ten behoeve van de landlieden, maar ook ter aantrekking en afleiding van het verkeer. Vlak naast het Valkenburgsche, later Guliksche Sittard ontstond het Geldersche Nieuwstad; de ruime omwalling moest plaats bieden voor een suffisante bevolking, die het plaatsje nooit heeft gehad; het is welhaast tot de gedaante van een klein dorp teruggebracht en de treinreiziger besefthet niet, dat hij den stadswal van Nieuwstad doorsnijdt.

De Brabantsche hertogen waren gul in het toekennen van meerder of minder uitgebreide stadsrechten aan de groote dorpen binnen hun gebied. Men aarzelt daarom, plaatsen als Oss, Oirschot, Oisterwijk als mislukte steden aan te merken - wij beschreven ze reeds onder de vlekken. Wel is dit het geval met Lommel, het uiterste dorp der Meierij van 's-Hertogenbosch: men had het willen versterken, maar de vesten, nimmer voltrokken, hebben eindelijk het bouwmateriaal voor den kerktoren verschaft. Lommel ligt thans buiten onze grenzen.

Talrijk waren uiteraard de stedestichtingen in het gebied der *zeearmen*. De stroomverleggingen konden hier geven en nemen, landwinst en landverlies zoowel als verkeers- en handelsgelegenheid. Het is moeilijk, hier van geslaagde

en mislukte stichtingen te spreken; in Zeeuwsch-Vlaanderen b.v. zijn de toestanden aan zulke ingrijpende en plotselinge veranderingen onderhevig geweest, dat elk der vele steden wel een zeker succes gedurende korten of langer tijd heeft gekend.

Brouwershaven, de stad die den band tusschen Holland en Zeeland moest versterken - den economischen band door middel van Hollandschen bierimport! -, is nooit geworden wat men ervan verwacht had; het overwicht van Zieriksee was in Zeeland Beoosterschelde tè vast gevestigd. Het plan van Brouwershaven vertoont dan ook een zekere mate van onvoldragenheid, vooral op het plan van Jacob van Deventer vóór de omwalling.

Wellicht in dit verband wil men worden herinnerd aan de ondergegane steden onzer kusten - Reimerswaal, in zijn vervallen staat van c. 1550 ons goed bekend door Jacob van Deventers plan; Oud-Staveren, geheel verzonken; Utgong, Grind, Ezonstad, producten der apocriefe Friesche geschiedschrijving met een heel gering waarheidsbestanddeel; Oud-Medemblik, eveneens verdwenen; - klanken nog slechts, en dus geen stof voor ons verhaal, dat op het zichtbare gericht wil zijn.

Waar de heeren van onderling aaneengrenzende hooge heerlijkheden met elkaar wedijverden in stedestichting, kon het niet anders of sommige producten van dien ijver brachten het niet verder dan het perkamenten handvest. Vianen werd een echt stadje; van het naburige Hagestein kan men den ontworpen plattegrond althans in omtrek nog van de kaart aflezen, maar de nederzetting daarbinnen bleef dorpsch gelijk te voren. Ook Ameide bracht het nimmer verder. Nieuwpoort zou door zijn beide heeren (van Langerak en van der Lek) tot een concurrent van Schoonhoven worden gemaakt; maar het plaatsje bleef een curiosum, steedsch van uiterlijk slechts door den vestingaanleg in verband met de Hollandsche waterlinie. Het toen nog Bloische Schoonhoven zag zich ook door den graaf van Holland beconcurreerd door de verleening van stadsrechten aan Ammerstol; maar Ammerstol had evenmin blijvende kansen als Nieuwpoort.

Het verschijnsel deed zich ook voor buiten de landsheerlijke gewesten. Onder het elftal Friesche steden zijn IJlst en Sloten te beschouwen als mislukte stichtingen, ingegeven wellicht door het verlangen der Verkooper partij, het Schieringer Sneek te schaden: een doel dat niet bereikt is. De Hunsingoërs en Fivelingoërs hebben in den strijd tegen de stad Groningen getracht concurreerende markt- en verkeerscentra te doen ontstaan: te Winsum, te Westeremden, zonder blijvend resultaat; en ook de stad Appingedam werd niet wat de uitvaardigers van den ‘Damster Buurbrief’, de Friesche landdag onder den Opstalboom, ervan hadden verwacht.

De meest curieuze mislukking was wel die van de stad Staverden op de Veluwe, die graaf Reinald I van Gelre aldaar in 1298 had willen stichten. Het uit-

voerige stadsrecht mag met recht een prospectus voor nieuwe vestiging heeten; maar de voorwaarden zijn zoodanig, dat ze al heel weinig aantrekkingskracht moeten hebben gehad. De stad bleef den Graaf eigen en de burgers met al hunne goederen waren eigenhoorig: zoo ze zich buiten de Veluwe begaven, vervielen ze met persoon en goed geheel aan den Graaf. En dat terwijl doorgaans de stadslucht, zoo niet terstond dan toch na verloop van tijd, vrij maakte! Geen wonder dat de nieuwe stad niet trok: te minder, daar het deze nederzetting aan economischen ondergrond zou ontbreken. Ver van alle verkeerswegen, ver van ieder dorp, daarentegen door het naburig Harderwijk van iedere kans, indien overigens aanwezig, afgesneden. Er kon geen sprake zijn van eenige verwerkelijking van dit dwaze plan; de akte van het stadsrecht is zelfs nimmer afgegeven, doch is in de grafelijke kanselarij blijven liggen. Graaf Reinalds leven is in krankzinnigheid geëindigd en men mag aannemen, dat reeds dit plan niet op goed overleg berust heeft. Dat de Roomsch-Koning het ondersteunde zal aan een gebrekkige kennis van zaken moeten worden toegeschreven.

Een curiosum, dit laatste geval. De overige mislukkingen zijn noch talrijk, noch onverklaarbaar. Ze bewijzen e contrario, dat de stedestichters meestal de grens van het economisch bereikbare in het oog hebben weten te houden.

Hoofdstuk XI
De Nederlandsche steden omstreeks 1550 terugblik

Omstreeks het jaar 1550 vertoont Nederland zich op het hoogtepunt en eindpunt zijner middeleeuwsche vorming. De staatkundige eenheid is voltooid. De in- en uitwendige vrede heeft grooten invloed op de algemeene welvaart, met name in de landprovinciën; en zoo de centra van handel en industrie aan de wisseling van de conjunctuur onderhevig zijn, de handelsbloei heeft een hoogte bereikt als nimmer te voren. De rijkdom van Nederland is spreekwoordelijk; zij straalt uit in verren omtrek en gaat gepaard met rijken cultureelen bloei, waaronder de eerste teekenen van politieke en godsdienstige spanning, welhaast scheuring, voor het oppervlakkige oog schuil gaan.

Vreemdelingen spreken als uit één mond van de dichte *bevolking* dezer gewesten. Deze bevolking laat zich, voor Zuid- en Noord-Nederland bijeen, op 3 millioen stellen (of volgens een andere opgave 800.000 gezinnen = c. 4 millioen zielen; nauwkeurige cijfers zijn niet bekend). Hiervan valt dan op het gebied van het huidige (Noord)-Nederland de kleinste helft, stelle c. 11/3; millioen; immers de bevolkingsdichtheid van Vlaanderen en Brabant werd hier nergens bereikt.

Meent de bekende landbeschrijver Ludovico Guicciardini omstreeks het hier gekozen tijdstip het totale getal der steden in heel Nederland op 208 te kunnen stellen (benevens omtrent 150 vlekken en ruim 6300 dorpen), op het gebied van het latere Nederland hebben we omstreeks het jaar 1550 ruim 100 (nauwkeurig: 103) bemuurde steden, benevens een veertigtal onbemuurde plaatsen - vlekken -, die economisch en gedeeltelijk ook juridisch met steden gelijk zijn te stellen. Als men bedenkt dat behalve deze beide groepen slechts een twintigtal plaatsen sedert 1550 is gestegen tot de beteekenis die men thans algemeen voor steden vereischt stelt is het duidelijk, welk een overwegend aandeel de middeleeuwsche stedenbouw voor de vorming, geleding en bewerktuiging van ons land heeft gehad.

In de meest-stedelijke der Nederlandsche gewesten blijkt in de 16e eeuw ruim 30% der bevolking in de steden te huizen, een voor dien tijd geheel uitzonderlijk verschijnsel.

Het inwonertal van Antwerpen wordt voor dit tijdvak ruwweg gesteld op

100.000. Zulke getallen halen onze Noordelijke steden natuurlijk lang niet. 's-Hertogenbosch met zijn 4000 huizen kan misschien 20.000 inwoners tellen; Breda en Bergen op Zoom c. 8500. Van de Hollandsche steden is Leiden de grootste met 13.000 inwoners; Delft volgt met 12.500, Haarlem met 12.000, Amsterdam met 11.000, Gouda 7500, Dordrecht 6500, Rotterdam 5000. Dit zijn cijfers van 1514, die tegen het midden der eeuw waarschijnlijk wel verhooging moeten ondergaan. De aanzienlijkste steden der overige gewesten, als Middelburg, Utrecht en Groningen, overtreffen de grootste Hollandsche steden met haar talrijke industrieele bevolking zeker niet en de getallen voor de overige steden blijven ongetwijfeld beneden de 10.000.

Niet àlle steden staan nu op het hoogtepunt van den middeleeuwschen bloei. Aardenburg en Biervliet benevens Reimerswaal zijn reeds sterk verminderd. In Sluis constateert Guicciardini zichtbaren achteruitgang, samengaand met het verloop van Brugge's handel; en ook Bergen op Zoom, zegt hij, is niet meer wat het geweest is, doch ziet zich door Antwerpen teruggedrongen. In andere deelen des lands, speciaal in de kortelings gepacificeerde noordoostelijke gewesten, moet de welvaart in dezen tijd sterk stijgende zijn geweest, met zichtbaar blijk ervan in de bebouwing. Nauwkeurig nagaan kan men dit niet; cijfers ontbreken en Guicciardini's belangwekkend boek is over het algemeen te zeer op lofredenaarstoon gestemd dan dat men er bijzonderheden uit zou kunnen afleiden.

De Nederlanden en hunne steden zijn omstreeks dezen tijd ook voor het eerst volledig picturaal *afgebeeld*. Jacob van Deventer en enkele anderen gaven kaarten van de Nederlandsche gewesten; Jacob van Deventer alleen leverde in opdracht der regeering plans van alle steden, die, bijna volledig bewaard, in onzen tijd zijn uitgegeven. Op deze kaarten maken de Nederlanden wel zeer sterk den indruk van steden-land bij uitnemendheid, omdat het min of meer conventioneele teeken voor de steden gebruikt geen rekening houdt met onderscheid in grootte en dientengevolge de steden hier wel heel dik gezaaid lijken. In dit kader past ook Guicciardini's opmerking dat men van den toren van Gorinchem 23 bemuurde steden zien kan! De plans, die de steden in hare vaak zoozeer beperkte afmetingen weergeven, brengen een en ander dan tot de juiste proporties terug.

De burgertrots, van den aanvang aanwezig, zocht en vond nu ook bevrediging in de thans voor het eerst verschijnende stadsplans en stadsprospecten, die de stad op haar voordeeligst afbeelden, met overdadig sieraad van wapens, cartouches, figuren, en bijschriften wemelend van superlatieven. Voedsel van den burgertrots en ook, als het moet, reclame naar buiten.

Het was het *laat-middeleeuwsche stadsbeeld* dat men op deze eerste plans en

8. Gezicht op Deventer, circa 1550 (houtsnede)

prospecten te zien kreeg. De Renaissance had haar intrede gedaan in enkele zeer bijzondere gebouwen, zooals het kasteel van Breda, het raadhuis te 's-Gravenhage of de toren van IJsselstein; doch zij beïnvloedde het totale beeld nog nauwelijks, te minder waar de laat-middeleeuwsche steenen huizen en openbare gebouwen op een flinken levensduur waren berekend. Bij zulk een rijkdom van voorhanden steden geen aanleiding tot nieuwe planvorming; eerst na 1550 zullen de eerste navolgers van de in Italië reeds opgeloken nieuwe ideeën van stadsaanleg hier openbaar worden. De vestingbouw moderniseert zich alreeds naarmate de technische middelen van aanval en verdediging het vereischen; en hiervan ondergaan vooral die steden den invloed waar de stichting van blokhuizen, citadels, noodig wordt geacht, zooals het Vreeburg te Utrecht, de blokhuizen van Leeuwarden, Harlingen, Stavoren (om hier van Gent e.d.m. te zwijgen) - vierkante forten met gepunte bolwerken, naar de destijds nieuwste mode. Ook elders komt wel eens zulk een werk tot stand; maar het zou overdreven zijn te zeggen, dat b.v. de bolwerken ‘de Keizer’ en ‘de Graaf van Buren’ te Deventer, bestemd tot dekking van het landfront en het bruggehoofd, het voorkomen der stad ingrijpend hadden beïnvloed.

Bekoorlijk is het beeld dezer laat-middeleeuwsche steden en stedekes, zooals een kunstenaar als Albrecht Dürer het op zijn Antwerpsche reis waarnam; een passend décor van het felle leven van het ‘herfsttij’ èn van de beginnende wedergeboorte; treffend mengsel van rationeele en irrationeele elementen, van conformeering aan het normale type eener stad èn van gebondenheid aan de plaatselijke factoren gelijkelijk. Deze maatschappij kende reeds groote veranderingen, maar voor het oog is zij nagenoeg stabiel. De vaste begrenzing der stad door muren en wallen, poorten en ‘boomen’ kan op langen duur zijn berekend, ook als zij niet van den aanvang op den groei is ingericht. Het aantal wèlgeslaagde steden is groot, dat der mislukkingen gering; weinige ook zijn de plaatsen die naar economisch belang steden hadden moeten zijn doch deze hoedanigheid niet verwierven. Met al de verwarringen, de ongebreidelde concurrentie, de schijnbaar onzakelijke factoren die de stedelijke vormingen beïnvloed hadden is toch het resultaat van een weldadige doelmatigheid. De steden kunnen ruimschoots voldoen aan de maatschappelijke functies die ervan zijn te verwachten; haar uitwendige vorming voldoet aan de inwendige bestemming.

Elke stad van eenige beteekenis heeft een centrum van burgerlijk leven, hetzij bij den aanleg daartoe bestemd, hetzij door vervorming verkregen. Hierin of hierbij bevinden zich de openbare gebouwen voor handel en verkeer en andere gemeenschapsinstituten. Ook in de twee- of meercellige steden (Utrecht) vormt zich toch mettertijd één burgerlijk centrum. Anders is het met de kerken. De immuniteitssteden hebben het kerkelijke complex wel in haar midden doch niet in het hart van het stadsleven; en als de landstadjes, uitgegroeide dorpen,

de kerk in het midden houden is dit een overblijfsel en symptoom van hun dorperheid. De echte stadskerk staat veeleer terzijde, op een rustig kerkhof, dichtbij doch niet in het verkeer; ze verheft zich van de markt of hoofdstraat gezien boven de omringende bebouwing en doet zich met hare machtige afmetingen vooral van verre gelden.

Een veelvuldigheid van belangrijke kerkelijke centra zooals Utrecht, Maastricht of Middelburg te zien gaven is voor ons land ongewoon; de parallellen ervan vindt men in streken van vroegere geestelijke cultuur.

Slechts uit de oude plans en afbeeldingen (en uit buitenlandsche voorbeelden) kan men leeren welk een groote plaats de kloosters, gasthuizen en kapellen in de middeleeuwsche steden hebben ingenomen. Onder deze inrichtingen en gebouwen hebben de latere eeuwen een krachtdadige opruiming gehouden en ook in de katholiek gebleven landsdeelen hebben zij de omwenteling veelal niet overleefd. Zij hadden te verdwijnen gelijk de maatschappij die deze inrichtingen in het leven had geroepen vervormd was.

Maar ook al stelt men dit alles ten volle in rekening, het blijft waar dat het hoofdelement in de bebouwing der middeleeuwsche steden gevormd werd door de woonhuizen. De kloeke burgerhuizen vooreerst, in zuiver middeleeuwsche gedaante hier te lande schaars weer te vinden, maar nog wel voor het geestesoog op te roepen: doorgaans meer hoog dan breed en dan ook veelal met de smalle zijde naar de straat geplaatst, met spitsen gevel dus; de steenen huizen zeer diep, boven de kelders bedrijfsruimten, veelheid van woonvertrekken en berggelegenheid bevattend; met fraaie gevels versierd, soms wel door traptorentjes een bijna ‘heerlijk’ voorkomen nastrevend. Zooals de vol- of grootburgers de kern der stad uitmaakten, zoo vormt ooit de ongebroken phalanx dezer burgerhuizen de forsche hoofdlijn van elk oud stadsbeeld. Het zijn naast Dordrecht, Delft of Amersfoort ook kleine steden als Zalt-Bommel of Doesburg die ons het voorkomen van deze woon- en bedrijfsgebouwen in hun kader nog het best voor oogen kunnen stellen.

Deze kloeke grootburgerhuizen besloegen wel de meeste ruimte en de beste plaats, doch ze hadden niet het numerieke overwicht. De groote menigte der nijveren, ambachtslieden en andere werkers was gehuisvest in heel wat nederiger woningen: in de ruime steden ordelijk gerangschikt langs nevenstraten, in groote centra echter opgehoopt in sloppen en gangen, op achtererven, langs kerk- en kloostermuren, overal waar maar plaats was; niet zelden ook uitgebarsten in de voorsteden. Voor deze kleine, ondiepe woningen handhaafde zich nog lang de houtconstructie. In het oosten behielden de achterstraten een landelijk aanzien, mede door de koemelkerijen, ja zelfs volledige boerenbedrijven die er soms in zwang bleven.

De burchten spreken inwendig niet of nauwelijks in het stadsbeeld mede; in de kleine steden evenmin als in de grootere. Beter figuur maken de stadspoorten,

als onmisbare begrenzing en afsluiting der hoofdstraten. Handhaaft zich een enkele binnenpoort, de buitenpoorten blijven nimmer in gebreke, naast hun taak voor de stadsverdediging ook een functie in de vorming, de beslotenheid der stad te vervullen. Ze beheerschen daardoor naast de stedelijke hoofdstraten ook het voorkomen der stad van de land- en waterzijde, ook dat der voorsteden.

Deze voorsteden tenslotte zijn in vredestijd een onmisbaar element in het leven der steden, die het voorkomen harer omgeving in steeds wijderen omtrek beheerschen en vormgevend werken zoo door den aanleg van water- en landwegen als door de adaptatie van de omstreken ook aan de behoeften van verpoozing en verheffing.

De architectuur door Dr E.H. ter Kuile

Hoofdstuk I
De kerkelijke bouwkunst van het voor-romaansche tijdvak

I. *Algemeene Beschouwingen.*

De oudste overblijfselen van middeleeuwsche kerkelijke bouwkunst in ons land dagteekenen uit het voor-romaansche tijdvak, dat zich uitstrekt tot het begin van het Romaansche tijdvak tegen het midden van de 11de eeuw. Intusschen had de Christelijke bouwkunst in de voorafgaande eeuwen al een heele ontwikkeling doorgemaakt, waarvan de oudste overblijfselen van kerkelijke architectuur in ons land resultaten zijn. Het is daarom noodig te beginnen met een korte schets van die voorontwikkeling.

Het geijkte kerktype, waarmee de Christenwereld in het licht van de Historie treedt, is de zoogenaamde Oud-Christelijke basiliek. Deze basiliek is in hoofdzaak een langgerekt bouwwerk, dat door rijen zuilen wordt verdeeld in drie, soms ook wel in vijf evenwijdige beuken, waarvan de middenbeuk aanmerkelijk breeder is dan de zijbeuken, en boven de zijbeuken is opgetrokken, met muren die van vensters zijn voorzien boven de daken van de zijbeuken. De eene korte zijde bevat den ingang, en tegenover den ingang eindigt de middenbeuk in een breede halfronde nis die door een halven koepel wordt gedekt, de zoogenaamde apsis. Voor de apsis staat het altaar, en tegen de ronding van de apsis vindt de clerus zijn plaatsen. Voor den ingang bevindt zich een ruime, door zuilengalerijen omgeven voorhof, het zoogenaamde atrium. Soms is tusschen atrium en het schip van de kerk nog een soort vestibule, de narthex gelegen. Zij, die niet door den doop tot de Christelijke gemeenschap behoorden, dienden zich niet verder te begeven dan atrium of narthex.

Drie van de voornaamste en oudste basilieken van Rome, alle nog uit de 4de eeuw dagteekenend, te weten St Pieter, St Jan in Lateranen en St Paul-buitende-muren, onderscheiden zich niet alleen door een vijfbeukigen aanleg, maar ook doordat tusschen schip en apsis een dwarsschip is ingeschoven. Een wijde boog, de triomfboog, leidt van het middenschip in het dwarsschip, en omlijst voor het oog de apsis. Kleinere bogen scheiden de zijbeuken van het dwarsschip. Voorloopig zou het dwarsschip evenwel nog een betrekkelijke uitzondering blijven. Eerst in de 8ste eeuw vindt het meer en meer toepassing.

De oorsprong van het zeer bepaalde en bijzondere type bouwwerk, dat de

Oud-Christelijke basiliek is, blijft een vraagstuk, waarvoor nog geenszins een bevredigende verklaring is gegeven. Tegen een onmiddellijke afleiding uit de openbare en particuliere Romeinsche basilieken bestaan groote bezwaren. Een van die bezwaren is, dat er volstrekt geen vaststaand model voor de profane Romeinsche basiliek bestond, terwijl het juist een treffend feit is dat de oudste Christelijke kerken, gesticht nadat het Edict van Milaan in 333 het Christendom tot een erkende godsdienst had verheven, alle een zeer bepaalden vorm vertoonen. Aan den anderen kant is de Oud-Christelijke basiliek toch niet geheel denkbaar zonder de voorafgaande profane basiliek van de Romeinen, waarmee zij in ieder geval dit gemeen had, dat beide door rijen zuilen in een hoofdruimte en lagere zijruimten plachten te worden verdeeld. Ook kwam een apsis wel voor bij profane basilieken als plaats voor den zetel van den magistraat. Het zooeven genoemde dwarsschip der kerken kan zijn voorbereid bij de profane basiliek. Of overigens het dwarsschip aan liturgische, aesthetische of voornamelijk symbolische gronden zijn aanzijn te danken heeft, is al even onduidelijk.

Het type van de Oud-Christelijke basiliek, al spoedig algemeen aanvaard in de landen rondom de Middellandsche Zee, zij het ook niet zonder velerlei variaties in onderdeelen, bleef voor alle volgende eeuwen de grondslag voor de ontwikkeling van het normale kerkgebouw. De basiliek werd voor en na verrijkt met een aantal vreemde elementen van Oosterschen oorsprong, het oorspronkelijke karakter werd sterk gewijzigd door toepassing van de steenen overwelving, terwijl juist in de eerste eeuwen alleen de apsis een gewelf had, maar ondanks dat alles handhaafde zich de sterk axiaal gerichte drie- of vijfbeukige aanleg met verhoogden middenbeuk, met ingang in een der korte zijden en een halfronde of veelhoekige sluiting van het priesterkoor als de meest voor-de-hand liggende en bij uitstek geschikte vorm voor het Christelijk kerkgebouw van eenigszins aanzienlijke afmetingen.

Als planeten om een zon verschijnen nevens de basiliek verschillende andere kerktypen: de éénbeukige zaalkerken, de ronde en veelhoekige kerken in allerlei variaties, die met een gelijkarmig kruis als plattegrond, de koepelkerken, alle al bekend in de eerste eeuwen van het openbaar optredend Christendom, en alle ook toegepast in eindeloozen rijkdom van wisselende vormen en combinaties door de opeenvolgende perioden van de Romaansche kunst, de Gothiek, de Renaissance.

Wat de éénbeukige kerken betreft, rechthoekig, halfrond of veelhoekig gesloten, zij kunnen worden beschouwd als een vereenvoudiging, indien men wil als het prototype van de basiliek, en als zoodanig komen zij overal en steeds voor waar de eisch was een simpel kerkgebouw van betrekkelijk geringe afmetingen te bouwen. De andere zoojuist genoemde typen, rond, veelhoekig of met een gelijkarmig kruis tot plattegrond, in het algemeen de kerken die niet

langs een as maar om één middelpunt zijn gebouwd, waren in Westeuropa vóór de Renaissance vrijwel nooit gewone maar bijna steeds bijzondere heiligdommen: doopkerken of baptisteria, paleis- of slotkapellen, grafkerken of gedachteniskerken, kerken van bijzondere orden als de Tempelridders. Vooral in het Oostromeinsche of Byzantijnsche rijk, waar de verschillende stroomingen samenkwamen en tot nieuwe ontwikkelingen voerden, kwam steeds meer het streven naar centraliseerenden aanleg gepaard met algeheele overwelving sterk op den voorgrond, getuige de onvergelijkelijke Hagia Sophia te Konstantinopel, en langs verschillende wegen drongen telkens weer nieuwe impulsen tot centraliseerenden aanleg uit het Byzantijnsche rijk door naar West-Europa.

Thans dienen wij de ontwikkeling na te gaan van een aantal afzonderlijke deelen, elementen en andere bijzonderheden van het Christelijk kerkgebouw in de eeuwen die voorafgaan aan de verschijning van de oudste overblijfselen van bouwkunst in ons land.

Zuilen en pijlers. De Oud-Christelijke bouwkunst in het midden en Westen van het Middellandschezeegebied paste vrijwel uitsluitend de zuil toe als drager, en in vele gevallen ook nog het klassieke horizontale hoofdgestel. Meestal echter werden de zuilen tusschen de beuken van de kerk verbonden door bogen. Op den duur, en vooral in de landen waar zuilen uit afbraak van oude Romeinsche gebouwen moeilijk of niet dan met veel kosten waren te verkrijgen, vond de eenvoudige rechthoekige of vierkante pijler ingang. Afwisseling van zuilen en pijlers komt in de Oud-Christelijke kunst van Italië niet dan in enkele bijzondere gevallen voor, maar wordt al spoedig vrij algemeen in de Byzantijnsche kunst. Afwisseling van pijlers en zuilen, met dien verstande, dat telkens op een kleine reeks zuilen één pijler volgt, komt benoorden de Alpen vooral voor in de Romaansche architectuur van Duitschland, ongetwijfeld onder Byzantijnschen invloed.

Wat de détails van de zuilen aangaat, waar men niet de beschikking had over oud Romeinsch materiaal, komen allerlei varianten op van de klassieke vormen. De Byzantijnsche kunst, sterk vertegenwoordigd in Noord-Italië, schept kapiteelen met allerlei vegetatief ornament, die na eenigen tijd al heel weinig gelijkenis meer hebben met hun prototype, het Korinthische kapiteel, en de zuilschacht verliest de cannelures en wordt glad. In de streken benoorden de Alpen buiten de onmiddellijke Byzantijnsche invloedssfeer houdt men zich nog eeuwen lang naar vermogen aan de vormen van de Korinthische zuil of althans het Korinthisch kapiteel dat tot in de 11de eeuw herkenbaar blijft. Daarnaast treden velerlei varianten op zooals kapiteelen, die nagenoeg geheel met figuurlijk beeldhouwwerk zijn versierd, kapiteelen met een min of meer abstract plantaardig ornament dat niets meer te maken heeft met dat van het klassieke kapiteel en zijn oorsprongen vindt in het Scythische ornament, ten-

slotte, naast verschillende primitieve vormen, die een verre gelijkenis hebben met het Dorische kapiteel, het teerlingkapiteel in de gedaante van een halven dobbelsteen. Dit laatste, vlak of met uitgehouwen ornament, kent vooral sinds het begin van de 11de eeuw in Duitschland een groote verspreiding. Speelsche varianten daarvan ontwikkelen zich in de Normandische bouwkunst en dringen met deze in Engeland door.

In verreweg de meeste gevallen blijven de zuilschachten glad en houdt men voor de basementen het klassieke Attische profiel aan. Aan zuilen van betrekkelijk geringe afmetingen zooals die van krochten, komen soms wel cannelures voor, maar dan vaak in rond gewrongen gedaante, zooals de late klassieke kunst ze wel had gekend, of in zig-zag lijnen gewrongen. Voorbeelden van groot formaat komen vrijwel uitsluitend in Engeland voor. Ons land kent ze alleen in krochten (afb. 19).

Galerijen of tribunes boven de zijbeuken zijn vreemd aan de zuivere Latijnsche Oud-Christelijke basiliek. De Byzantijnsche kunst toont evenwel spoedig een groote voorliefde voor galerijachtige verdiepingen boven de omgangen of zijbeuken van de hoofdruimten en op den duur worden zij ook in het Westen steeds meer overgenomen en dat niet alleen bij bouwwerken van centraliseerenden aanleg. Ter verkrijging van meer ruimte, maar ook terwille van aesthetische verlangens en op constructieve gronden past de Romaansche kunst benoorden de Alpen het element van de verheven galerijen met voorliefde toe zoowel in het uiterste Westen van de toenmalige Christelijke wereld als in het Oosten en bereikt daarmee grandiooze effecten van de grootste beteekenis.

De apsis, oorspronkelijk geheel vensterloos, verkrijgt nog in den Oud-Christelijken tijd lichtopeningen, vooral in de Byzantijnsche sfeer. Al vroeg komen naast de middenapsis ook nevenapsiden voor in de Oostwanden van de dwarspanden, of, wanneer er geen dwarsschip was, ter afsluiting van de zijbeuken onmiddellijk naast de hoofdapsis. Dit verschijnsel loopt parallel met het invoeren van meer dan één altaar.

Op den duur komt men ertoe tusschen de apsis, meestal dan de hoofdapsis, en het dwarsschip een rechthoekig vak in te schuiven, waar het altaar een eigen plaats vindt onder de overhuiving van zijn ciborium. Borstweringen scheiden het priesterkoor vaak tot ver in het middenschip af van de voor de leeken bestemde ruimte. De ontwikkeling van den koordienst, bijzonderlijk in de kathedralen en kerken van monastieke orden, vordert een steeds grooter uitbreiding van de koorpartij. Soms zijn de apsiden uitwendig veelhoekig van vorm. Zij kunnen worden geflankeerd door dienstruimten, meest rechthoekig van plattegrond, die al zeer vroeg in Syrië en andere Oostersche landen nawijsbaar zijn.

Eigenaardig is dat in den Karolingischen tijd de gewoonte opkomt bij kathedralen en abdijkerken tegenover de hoofdapsis op het Oosten een ‘tegenapsis’

aan het Westelijk eind van de as der kerk op te trekken. (Wij gaan hier uit van de onderstelling dat de kerk georiënteerd is. De oriëntatie met het koor op het Oosten is een gewoonte, geen dwingend voorschrift, zoodat er altijd uitzonderingen bestaan. De Oud-Christelijke basilieken van Rome zijn in het algemeen niet georienteerd). Sporadisch zijn voorbeelden van tegenapsiden al in den Oud-Christelijken tijd nawijsbaar. Een van de bekende schoolvoorbeelden van een aanleg met een apsis op het Oosten en op het Westen uit den Karolingischen tijd geeft het niet geheel uitgevoerde plan voor de abdijkerk van St Gallen in Zwitserland. De oorsprong van dezen eigenaardigen opzet blijft eenigszins duister. In verscheiden gevallen was het Oostelijke koor gewijd aan den patroonheilige van de kerk, en het Westelijke aan den Verlosser, in andere gevallen waren er twee patroonheiligen aan wie op deze wijze ieder een koor kon worden gewijd, terwijl ook voorkwam, dat het Oostelijke koor in het bijzonder voor de kapittel- of conventsdiensten was bestemd, en het Westelijke voor de parochiediensten. Zeker hebben ook gronden van andere orde meegewerkt, waarnaar wij slechts kunnen gissen. Wij zullen op de Westelijke koorpartijen en apsiden nog terugkomen bij de bespreking van de zoogenaamde Westerblokken.

Intusschen, lang niet altijd werd het koor door een apsis gesloten. Van de oudste tijden kwamen ook vlak gesloten koren voor. Bepaalde streken en voorts ook reformistische stroomingen in de kloosterwereld (de Cisterciensers) hebben daarvoor een voorkeur getoond.

In Frankrijk bereikte de ontwikkeling van de koorpartijen een buitengewone en voor de latere tijden zeer gewichtige verrijking doordat de apsis van een omgang met een krans van kleine apsiden of apsidiolen daartegen werd verrijkt. Het oudste bekende voorbeeld van dezen aanleg kwam in het begin van de 10de eeuw voor aan de beroemde kerk van St Maarten te Tours.

Confessio en krocht. Uit de gewoonte het altaar op te richten boven het graf of althans boven de relieken van een heilige ontwikkelt zich de confessio: een soort cel, heel of half ondergrondsch, beneden het altaar, waarin de vereerde overblijfselen op min of meer zichtbare wijze werden bewaard. Een of twee trappen leidden benedenwaarts achter het altaar naar een opening in den wand van de cel. Het streven de relieken voor de geloovigen beter toegankelijk te maken ter vereering leidde ertoe, dat men op den duur onder den verhoogden koorvloer een heele overwelfde kapel maakte, de crypt of krocht. Met de verdere ontwikkeling van de koorpartijen kregen de krochten vaak aanzienlijke afmetingen, zoodat hun gewelven door rijen korte zuilen werden gedragen. De krochten strekken zich vaak niet alleen onder de koorpartijen uit maar soms ook onder de geheele kruising. Soms was de krocht ook Oostwaarts buiten het koor uitgebouwd, waarvan in ons land een voorbeeld over is in Susteren (zie blz. 163). Ten onrechte meenen velen, dat de krochten be-

paald onderaardsche ruimten zijn. Zij zijn dat vaak later door ophooging van het terrein wel geworden, maar in het normale geval zijn zij ten hoogste half onderaardsch, en scheppen zij ook daglicht door vensters in de buitenmuren.

Dwarsschip. Het treft ons, door de latere ontwikkeling eenigszins misleid, als een merkwaardigheid, dat langen tijd het dwarsschip in bouwkundigen zin niet volledig als evenknie van het middenschip werd opgevat, en dat er geen naar alle vier zijden gelijk afgesloten kruisingsvak ontstond. In den Oud-Christelijken tijd liep het dwarsschip ononderbroken door: het werd door den triomfboog gescheiden van het middenschip, maar er waren geen overeenkomstige bogen die een kruisingstravee afperkten van afzonderlijke dwarsarmen of dwarspanden. Nog lang is in vele gevallen het dwarsschip lager en smaller dan het middenschip. De consequentie, die naar ons inzicht voor de hand lag, dwarsschip en middenschip als gelijkwaardige elkander doordringende bouwlichamen op te vatten, zoodat een vierkant, aan alle zijden gelijkelijk naar middenschip, transept en koor geopend kruisingsvak ontstaat, is in Duitschland eerst omtrent 1000 min of meer volledig aanvaard. Frankrijk was in dezen naar het schijnt voorlijker.

Parallel met het verschijnsel van de Westelijke tegenapsis in den Karolingischen tijd is het gelijktijdig opkomen van een Westelijk dwarsschip als tegenpartij van het normale Oostelijke. Het oudste bekende en school makende geval deed zich voor bij de omstreeks 790 begonnen abdijkerk van Centula of St Riquier in Picardië. Intusschen, en dat blijkt al dadelijk te St Riquier, behoeft met een Westelijk dwarsschip nog geen Westelijke apsis gepaard te gaan. Wij komen ook op dit Westelijke dwarsschip nog terug bij de behandeling van het Westerblok.

Opgemerkt dient tenslotte nog, dat een dwarsschip in den heelen voorromaanschen tijd minder regelmatig voorkwam dan later, en bij vele groote kerken bleef ontbreken.

Torens. De oorspronkelijke Oud-Christelijke basiliek kende geen torens, en in Italië werkte de traditie zoo sterk, dat men, toen later toch torens werden opgericht, deze gewoonlijk los van het kerkgebouw plaatste. Benoorden de Alpen schijnt de toren al zeer vroeg tot een integreerend deel van het kerkgebouw te zijn geworden. De tegen 470 voltooide kerk van St Maarten te Tours had een toren, waarin zich de ingang tot de kerk bevond, en die, volgens een mededeeling van Gregorius van Tours, van een klok was voorzien. Lang niet alle torens, waarmee de Romaansche kerken prijken, zijn echter klokkentorens. Vele zijn niet anders dan traptorens die de architecten dankbaar aanvaardden als accenten ter verlevendiging van het bouwwerk. Ronde traptorens kwamen in den Karolingischen tijd o.a. voor ter flankeering van de ingangspartij van den Dom van Aken, te St Riquier en op het plan van S. Gallen. Vooral in Duitschland vertoonde men lang een bijzondere voorkeur

voor ronde traptorens op verschillende plaatsen en soms op zeer eigenaardige plaatsen zooals tegen de eindgevels van de dwarsschepen van St Michael te Hildesheim.

Wat nu de echte klokkentorens aangaat, kan men aannemen, dat in Frankrijk het kerkfront met twee torens al in den Karolingischen tijd voorkomt. Veelvuldiger schijnen evenwel de klokkentorens boven de kruisingen te zijn geweest, vaak van hout opgetrokken, vaak ook van steen, die door hun plaatsing boven het priesterkoor de gelegenheid gaven aldaar de klokken te doen luiden. Tenslotte maken de torens een integreerend deel uit van de Westerblokken, welke wij afzonderlijk zullen moeten bespreken.

Het Westerblok is een van de eigenaardigste en ingewikkeldste complexen die men zich kan voorstellen. Ondanks een intensief onderzoek van de laatste decennia, ingeleid door de baanbrekende studiën van Effmann, is ten aanzien van dit onderdeel nog lang niet alles klaar en duidelijk. Voor een juist begrip willen wij nog even opmerken, dat wij onder den term Westerblok verstaan wat de Duitschers Westbau of Westwerk noemen, de Franschen tegenwoordig aanduiden met Eglise-porche, waarbij men in aanmerking moet nemen dat de in Frankrijk nawijsbare Westerblokken inderdaad nagenoeg alle ingangspartijen schijnen te zijn geweest, terwijl die buiten Frankrijk, en dat zijn in hoofdzaak de Duitsche, vaak in het geheel geen ingang bevatten.

Een Westerblok kan men omschrijven als een sterk verticaal gekenmerkte partij, die in den oudsten en volledigsten vorm een ingangsportaal, een Westelijk koor, en een Westelijk dwarsschip combineert. Het verticale karakter wordt gevormd òf doordat deze Westelijke partij torenvormig uitloopt, òf doordat zich daaruit torens, ronde zoowel als vierkante, ontwikkelen. Een ingangsportaal en een Westelijk dwarsschip zijn op den duur niet essentieel voor het Westerblok, wel het Westelijke koor en de toren of torengroep. In enkele gevallen is het inwendige van het Westerblok nagenoeg volledig gescheiden van het overige van de kerk, en vormt het vrijwel een kerk op zichzelf (Corvey in Westfalen).

Den oorsprong van het Westerblok, dat steeds een kenmerk blijft van de aanzienlijke abdijkerken en kathedralen en zoo goed als niet voorkomt bij de simpele parochiekerk, moet men vermoedelijk voor een groot deel zien in het samengaan van de liturgische verlangens welke het Westelijke koor hadden geschapen met een symbolisch en aesthetisch streven naar een door verhevenheid indrukwekkend en burchtachtig kerkfront. Belangrijk is verder dat bij het voorkomen van een Westerblok meestal een zooal niet gelijkwaardig, dan toch in het oog springend verticaal Oostelijk accent aanwezig was of in de bedoeling moet hebben gelegen. Dit oostelijke verticale accent bestond dan gewoonlijk in een kruistoren of een samenstel van torens op en om het Oostelijke koor. Op die wijze ontstonden kerken met twee polen aan het eind van

de as, welke elkander min of meer in evenwicht hielden, een ware revolutie ten opzichte van den oorspronkelijken opzet van de Christelijke basiliek.

Wij mogen in dit bestek, hoe verleidelijk het ook schijnt, geen afgerond overzicht geven over de gansche ontwikkeling van het Westerblok, maar moeten ons beperken tot enkele opmerkingen aangaande details.

De wijze, waarop men ingangsportaal en Westelijk koor vereenigde, was deze, dat men dat koor een plaats gaf boven de krocht-achtig behandelde portaalruimten, zoodat het niet anders was te bereiken dan door de opgangen in de traptorens. Gaarne omringde men het Westelijke koor door galerijen. In het algemeen stond het koor van het Westerblok, of de vrijwel afzonderlijke kerk die het Westerblok vormde, bijzonderlijk ten dienste van de leeken. Wij weten dat de verheven galerijen zoowel voor leeken bestemd waren als op andere tijden voor koorzangers bij de conventsdiensten. In het Westerblok stond veelal de doopvont, de synodale rechtspraak maakte van het Westerblok gebruik, en zoo zijn er verscheiden bestemmingen waaraan het voldeed, zonder dat wij precies weten of zulk een gebruik betrekkelijk toevallig was of een van de oorzaken van de stichting moet worden geacht.

De combinatie van ingangsportaal met Westelijk koor schijnt vrij onlogisch en zeer bezwaarlijk. Zij was dat ook, en juist daardoor is ongetwijfeld in Duitschland, waar het genus bij abdijkerken zeer lang in zwang bleef, al betrekkelijk spoedig het element ingang in de verdrukking geraakt en vervolgens geëlimineerd. Zoodoende werd het Westerblok niet meer dan een bijzonder uitgewerkte en verticaal geaccentueerde Westelijke koorpartij. In later eeuwen viel de behoefte aan een Westelijk tegenkoor, en is herhaaldelijk van het Westelijke koor weer een portaal gemaakt, een teruggrijpen op de traditioneele basilikale gedachte. Kenmerkende voorbeelden daarvan zijn de Dom van Munster in Westfalen, en in ons land de kerk van Susteren.

Overwelving. Het gewelf komt in eenigszins aanmerkelijke afmetingen nagenoeg uitsluitend voor bij de centraliseerende kerken, dus in hoofdzaak baptisteria, grafkerken en paleiskapellen. In het basilikale kerkgebouw zijn gewelven beperkt tot de apsiden, krochten en enkele nevenruimten van gering oppervlak.

Het blijft tenslotte altijd moeilijk te bepalen waar de voorromaansche periode dient te eindigen en de volledig Romaansche periode een aanvang kan nemen. De oorzaak van de moeilijkheid ligt in het betrekkelijk negatieve van elke overgangsperiode, en in de omstandigheid dat de voorromaansche periode, gelijk haar naam al zegt, een overgangs- of voorbereidingstijdvak bij uitstek is. Velerlei uiteenloopend streven gaat daarin nog samen, en een synthese van duurzamen aard is nog niet gevonden. Vrijwel alle elementen, die kenmerkend zijn voor den Romaanschen stijl, of, als men wil voor de Romaansche stijlen, zijn aanwezig, maar het ontbreekt nog aan een harmonisch samensmelten, dat

het begin zal beteekenen van de zuiver Romaansche periode. Chaotisch is het voorromaansche tijdvak, en met de ordening wordt de Romaansche stijl geboren, hoezeer de vorm, waarin die ordening zal verschijnen, in onderscheiden landen en streken mag verschillen. Als kenmerk van het voorromaansche zouden wij willen opgeven dat bij den basiliekbouw nog ontbreekt een vast stramien van rechthoeken (voornamelijk Frankrijk) en kwadraten (voornamelijk Duitschland) als grondslag voor de indeeling van het bouwwerk.

II. *De monumenten.*

Het aantal monumenten dat geheel of gedeeltelijk teruggaat tot de voor-

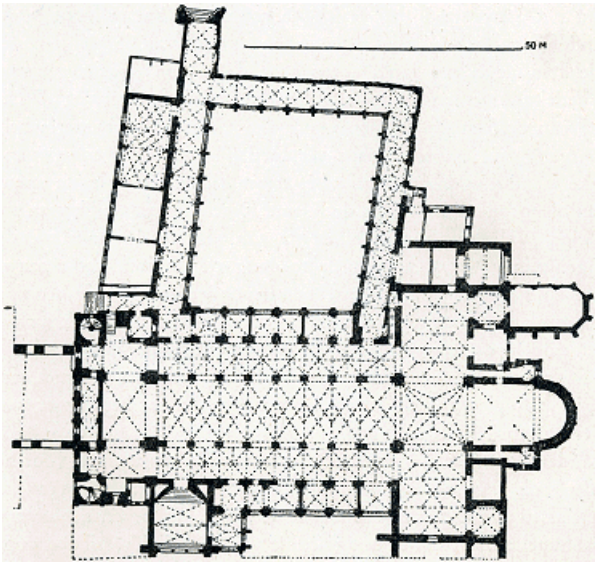

9. Maastricht, St Servaas

romaansche periode is in ons land al heel bescheiden. Het is echter te verwachten dat onze kennis door oudheidkundig bodemonderzoek aanzienlijk zal worden verrijkt.

St Servaas te Maastricht. Van weinig gebouwen is de geschiedenis zoo vol

duistere punten als die van deze overoude voormalige abdij- en kapittelkerk, en zulks ondanks het feit, dat het aan recente vaklitteratuur geenszins ontbreekt[1].

De kerk dan van St Servaas is een kruisbasiliek (fig. 9 en afb. 15), waarvan het schip vrijwel geheel bestaat uit de pijlers en het muurwerk van een voorromaansche basiliek. Uit onderzoekingen door Dr J. Kalf is gebleken, dat de zijbeuken van dit overoude bouwwerk een vak korter waren dan de tegenwoordige, en met rechte muren waren afgesloten. De 8ste travée van het huidige middenschip moet dus oorspronkelijk tot het koor hebben behoord.

Juist ten Westen van de oorspronkelijke scheiding tusschen middenschip en koor bevindt zich onder den vloer een kleine rechthoekige, door een tongewelf overkluisde ruimte, bekend als het Graf van St Servaas, een soort confessio, waarboven ongetwijfeld een altaar zal hebben gestaan, misschien wel het hoofdaltaar. Oostwaarts in het verlengde van de grafkamer loopt een daarbijbehoorende gang, welke eindigt tegen het muurwerk van de veel jongere krocht onder de kruising. Deze gang, gewoonlijk de Kleine Krocht genaamd, was vroeger gedekt door een tongewelf, dat een weinig hooger lag dan dat van het Graf van St Servaas. In den muur, die gang en grafkamer scheidt, kan geen doorgang zijn geweest, maar vermoedelijk wel een vensteropening. De Westelijke wand van de grafkamer bevat een kleine dichtgezette opening, die misschien oorspronkelijk is. Hoe de Kleine Krocht toegankelijk was weten wij niet precies. Wel heeft men kunnen nagaan, dat in de lange wanden geen doorgangen zijn geweest, zoodat de toegang zich buiten het tegenwoordige Oostelijke eind van de gang moet hebben bevonden waar nu de kruisingkrocht ligt. Dat impliceert, dat het koor van de voorromaansche kerk zich in ieder geval een eind in de tegenwoordige kruising moet hebben uitgestrekt. Hoe dit koor was gesloten, is niet na te gaan. Kalf reconstrueert het met een rechte sluiting, in analogie van de sluiting der zijbeuken, maar het is zeer wel mogelijk dat er een apsis heeft bestaan.

De opstanden die bij den geschetsten plattegrond behooren, zijn voor het overgroote deel ook nog over in het huidige schip. Zoowel de buitengevels van de zijbeuken als die van den middenbeuk, de eerste verborgen achter rijen laatgothische kapellen, vertoonen een geleding van zeer vlakke pilasters of lisenen, die op sober gevormde imposten ronde bogen dragen. In elk van de aldus gevormde vakken, die correspondeeren met de pijlerindeeling, bevond zich een rondboogvenster, van welke vensters nog eenige overblijfselen bewaard zijn, waaronder resten van houten vensterramen (afb. 17).

Na eenigen tijd, maar nog altijd in de voorromaansche periode, onderging de

1 Geïllustreerde Beschrijving, Maastricht, blz. 291; Jan Kalf in Bulletin Oudheidk. Bond, 1916, blz. 17.

zoojuist behandelde kerk een belangrijke vergrooting door den bouw van een dwarsschip en een nieuw koor met nevenruimten. Het bestaande schip werd bij deze gelegenheid verlengd met een vak. Opmerking verdient, dat het nieuwe dwarsschip breeder werd dan het oude middenschip, en dat er geen duidelijk in het oog springende systematische indeeling aan ten grondslag ligt. Van deze uitbreiding zijn bewaard de muren van het dwarsschip, muren van een krocht

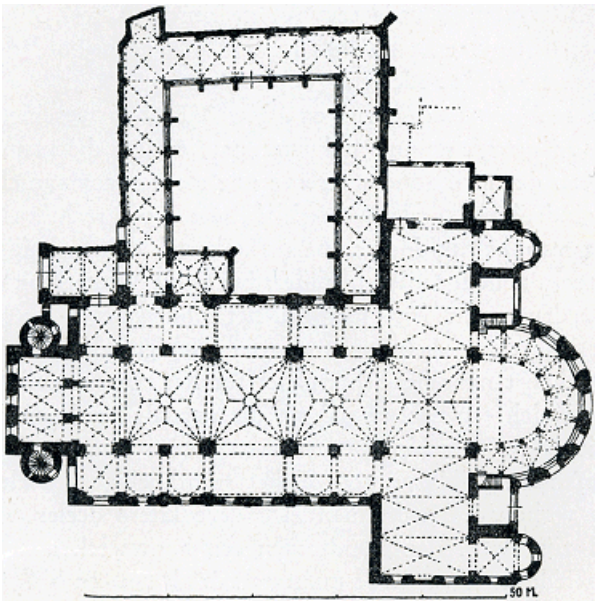

10. Maastricht, O.L. Vrouwe

onder het koor en een groot deel van de nevenruimten in de hoeken van dwarspanden en koor, die eertijds voornamelijk als portalen van het dwarsschip dienden. De opstanden van het koor zijn verdwenen bij den bouw van het huidige laatromaansche koor. Over de wijze, waarop dit tweede voorromaansche koor was gesloten, verkeeren wij alweer in het onzekere, daar het Oostelijk eind van de koorkrocht geheel werd vernield toen het laatromaansche koor verrees. De koorkrocht was toegankelijk uit de wat hooger gelegen nevenruimten, die men wel als krochtkapellen kan aanduiden[1].

De dateering van de beide behandelde voorromaansche bouwperioden van St Servaas staat niet vast. Kalf meende te mogen aannemen, dat de eerste zou

1 De onderstelling van Van Nispen tot Sevenaer (Geïll. Beschr., blz. 361) dat de koorkrocht deel zou hebben uitgemaakt van een afzonderlijk, Oostelijk van de kerk gelegen bouwwerk, en dan ongeveer gelijktijdig met het schip zou zijn, komt ons weinig aannemelijk voor.

vallen onmiddellijk volgend op een verwoesting van de nog vroegere kerk door de Noormannen in 881, maar omtrent zulk een verwoesting schijnt niets vast te staan[1]. Het eenige zekere punt is een kerkwijding in 1039. Wij sluiten ons gaarne aan bij de onderstelling, dat deze wijding betrekking kan hebben op de uitbreiding met het dwarsschip en het nieuwe koor. Wat nu de eerste periode aangaat, gezien de geleding van de gevels door middel van lisenen en bogen, welke versiering vrij veel voorkomt aan kerken in de Maasstreek die uit de eerste helft van de 11de eeuw dagteekenen (Nijvel, Zinnik, Celles bij Dinant, St Barthélémy te Luik), lijkt het ons niet geoorloofd deze veel vroeger dan het laatst van de 10de eeuw te plaatsen.

O.L. Vrouwe te Maastricht (fig. 10 en afb. 16). De bouwgeschiedenis van deze kerk biedt zoo mogelijk nog meer duistere punten dan die van de St Servaas. Het eenige deel, dat men zonder reserve nog als voorromaansch kan bestempelen is het indrukwekkende Westerblok, een soort rechthoekige toren ter volle breedte van het middenschip, geflankeerd door ronde traptorentjes. Boven een krocht zonder zuilen of pijlers bevat dit Westerblok een lage koorruimte, vijf treden boven den vloer van het schip gelegen, en naar het schip geopend met drie thans dichtgezette bogen. Het gewelf van dit voormalige Westerkoor behoort naar het schijnt niet tot het oorspronkelijke werk. Nog hooger bevond zich een zaal of galerij, die evenals het koor daaronder met drie bogen uitzag in het schip. De verdere ruimten dienden als klokkekamer. In den Romaanschen tijd zijn zoowel het rechthoekige gedeelte als de beide traptorentjes verhoogd. Denkt men zich deze latere deelen, die met nissen verlevendigd zijn, weg, dan houdt men een bouwwerk over dat met zijn volstrekt ongelede en onversierde muurmassa's al van een bijzonder barsch en afwerend karakter is. Vermoedelijk dagteekent dit Westerblok van omtrent het jaar 1000.

Men meene niet dat de Westerpartij van O.L. Vrouwe van Maastricht volstrekt eenig vertegenwoordiger van zijn soort is. In de landen langs den middenloop van de Maas is den voor- en vroegromaanschen tijd een voorkeur te bespeuren voor van buiten niet toegankelijke en van een krocht en koor voorziene torens met traptorens op de zijden. Voorbeelden in verschillende variaties zijn St Dénis te Luik, St Hadelin te Celles, de kerk van Hastière-par-delà, de oorspronkelijke toren van de abdijkerk van Zinnik, en, wat ons land betreft, het benedenstuk van den toren der kerk van Thorn, niet ver van Roermond. Ook in Duitschland komen analoge gevallen voor, maar het Westerblok van O.L. Vrouwe van Maastricht blijft toch een van de karakteristiekste.

Tot de oudste deelen van deze kerk behooren voorts de kruising met omgeving. In hoeverre men hier nog van voorromaansch werk mag spreken, is niet geheel zeker. Typeerend voor de voorromaansche Maasschool is dat het dwars-

1 Geïllustreerde Beschrijving, blz. 359.

schip niet zoo hoog opgaat als het middenschip, en dat dit laatste ronde venstertjes vertoont in de muren boven de transeptdaken, dat de kruising en de dwarspanden niet zijn ingedeeld op den grondslag van kwadraten, en dat, althans wat de dwarspanden aangaat, oorspronkelijk geen overwelving in de bedoeling zal hebben gelegen. Op den zuiver romaanschen tijd wijzen evenwel de aanzetten van kruisgewelven in de meest Oostelijke vakken van de zijbeu-

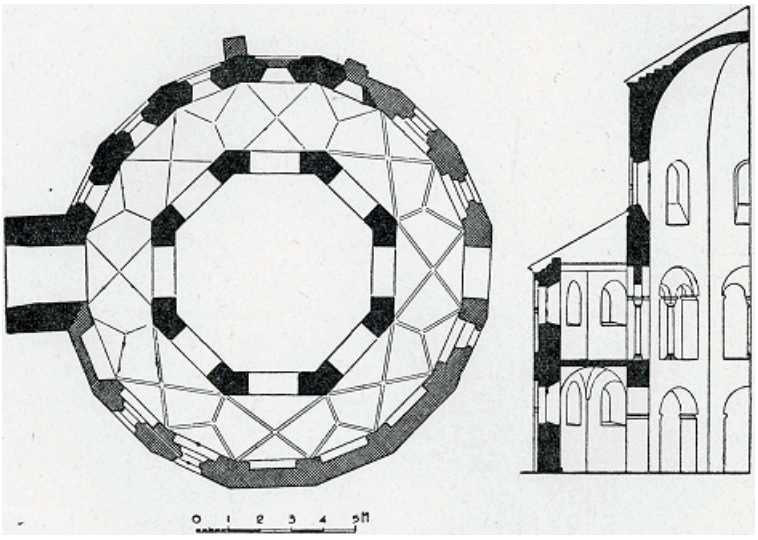

11. Nijmegen, veelhoekige kapel. In plattegrond zwart: muurwerk uit de 11de eeuw en ouder. Reconstructie doorsnede naar Weve

ken, die echter volgens de Geïllustreerde Beschrijving tot het oudste werk behooren, alsook het feit, dat de krocht wordt geflankeerd door den onderbouw van een stel vierkante torens. De bovenbouw daarvan zal zijn afgebroken, toen in het eind van de 12de eeuw het grootsche laatromaansche koor met omgang verrees. Mogelijk zijn de kruising en de omgevende deelen het werk van verschillende perioden, en uit den toestand, zooals die nu is, valt bezwaarlijk op te maken, welk soort kerk bij het bestaande Westerblok paste, gesteld al dat er ooit een daarbij passende kerk is geweest. Een reconstructie van een voorromaansche kerk, zooals die voor St Servaas tot op zekere hoogte mogelijk was, kan men voor O.L. Vrouwe niet maken.

Veelhoekige kapel op het Valkhof te Nijmegen[1]. De oude burcht van Nijme-

1 Een zeer uitvoerige studie in machineschrift met afbeeldingen door wijlen Ir. J.J. Weve (1925) berust op het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en op het Gemeentearchief te Nijmegen.

gen, gesticht door Karel de Groote, verwoest door de Noormannen, en later herhaaldelijk herbouwd, vernieuwd, versterkt en gemoderniseerd, werd in de jaren 1796-'97 nagenoeg geheel gesloopt, nadat zij nog kort tevoren aan Prins Willem V als vorstelijke residentie had gestrekt, toen deze voor het Patriotsche regime in Holland was uitgeweken. Gelukkig heeft men in dien revolutietijd toch nog zooveel besef van de historische waarde en beteekenis

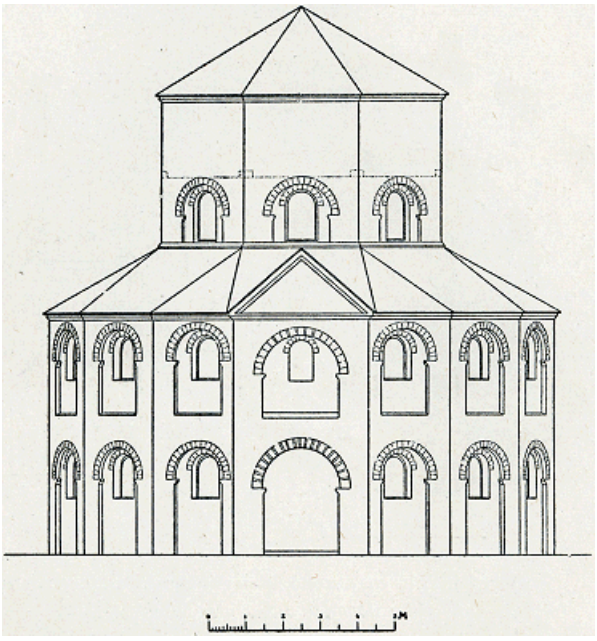

12. Nijmegen, veelhoekige kapel. Reconstructie van het uitwendige naar Weve

van den burcht gehad, dat men de veelhoekige, destijds 'Heidensch' genoemde kapel en de apsis van een andere, romaansche kapel spaarde als gedenkteekenen van een eerbiedwekkenden ouderdom.

Evenals de paleiskapel van Karel de Groote te Aken heeft de Nijmeegsche een achtkant middengedeelte en een zestienzijdigen omgang (fig. 11, 12, afb. 18). Het oude werk bestaat bijna geheel uit tufsteen. In de late Middeleeuwen heeft men het middengedeelte verhoogd met een torenachtig baksteenen bovenstuk, dat door een vrij rijzige spits wordt gedekt. Bij die gelegenheid heeft de omgang ook een steiler dak gekregen. De muren van den omgang, die sterk buitenwaarts uitwijken, zijn in den Gothischen tijd en later voor het grootste deel in baksteen vernieuwd, zoodat van het tufsteenwerk maar weinig is overgebleven. Ook inwendig is veel gewijzigd. De gewelven van omgang en galerij

zijn geen van alle meer oorspronkelijk. Duidelijk is te zien, dat de boogopeningen, waarmee de galerij in het middengedeelte uitziet, oorspronkelijk dieper doorliepen tot vrij dicht boven de onderste bogen. De schachten van de deelzuiltjes zijn te mager voor hun teerlingkapiteelen.

Weve was van oordeel, dat al het tufsteenwerk nog uit den stichtingstijd dagteekent, en dat ook de teerlingkapiteelen van de deelzuiltjes daarbij behooren. Wanneer dat zoo is, kan het bouwwerk bezwaarlijk veel ouder zijn dan het midden van de elfde eeuw. Niet alleen die teerlingkapiteelen, maar ook de buitenordonnatie en het profiel van de vensters, dat treffend overeenkomt met dat van de krochtvensters van St Lebuinus te Deventer, leiden tot die gevolgtrekking.

Bij gelegenheid van oudheidkundige onderzoekingen op het terrein van het Valkhof, in den zomer van 1946 vanwege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden ingesteld, kwam Dr H. Brunsting evenwel tot het inzicht, dat in het tufsteenwerk twee tijdperken moeten worden onderscheiden, een meening die wij geheel deelen.

Het is namelijk eigenaardig, dat de fundeering van den buitenmuur hooger opgaat dan die van de acht pijlers en dan het oudste vloerniveau. Weve had al opgemerkt, dat er inwendig in den omgang nog een versnijding boven den vloer uitkomt, maar daar geen bijzondere consequenties aan verbonden. In het achtkant is verder op te merken, dat het oppervlak van het muurwerk tot de bogen van de galerij een ander karakter heeft dan daarboven. Dit deed Brunsting vermoeden, dat het achtkant tot de bogen van de galerij, en trouwens ook de rechthoekige ingangspartij, waarvan de ingangsboog een eigenaardige afwisseling vertoont van platte Romeinsche baksteenen of tegels en tufsteen, ouder zijn dan de rest. In de 11de eeuw moet men het bouwwerk met behoud van de oorspronkelijke kern hebben vernieuwd, bij welke gelegenheid men van een hooger vloerniveau uitging, hetgeen onder meer tot gevolg had, dat de boogopeningen van de galerij een eind moesten worden opgevuld. De kern van het bouwwerk kan dan zeer wel nog Karolingisch zijn. Oorzaak van de 11de eeuwsche verbouwing kan een buitenwaartsche uitwijking van de muren onder den druk van de gewelven zijn geweest, zooals die ook nu in allerbedenkelijkste mate is te constateeren.

Of de Nijmeegsche kapel in de kern al of niet tot den tijd van Karel de Groote of Lodewijk de Vrome teruggaat, zeker is, dat zij een vereenvoudigde navolging is van de Akensche paleiskapel, die langen tijd voor voorbeeld bleef dat in min of meer gereduceerden vorm hier en daar werd nagevolgd. Dit was het geval met de vroegere St Donaaskerk te Brugge (omstr. 870), die uit oude beschrijvingen bekend is, met St Jan te Luik (gewijd in 982), met de Westelijke partij van het Munster te Essen aan de Roer (omstr. 1000), en nog in de kerk van Ottmarsheim in den Elzas, die in 1049 werd ge-

wijd. Tot de navolgingen schijnt ook behoord te hebben het waarschijnlijk zuiver achthoekige kerngedeelte van de verdwenen *St Walburgskerk te Groningen*[1], welke door Peters ten onrechte met een 16-hoekigen omgang is gereconstrueerd. Onze kennis van dit bouwwerk, dat al meer dan drie eeuwen geleden werd gesloopt is echter vrij gering, en over de dateering kan men slechts gissen dat men met het noemen van de 11de eeuw aan den veiligen kant is.

Onder de verdwenen gebouwen moeten wij in het kort melding maken van de

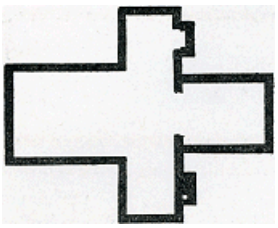

13. Utrecht, H. Kruiskapel

Egmondsche abdijkerk en de *H. Kruiskapel te Utrecht*. Van de eerstgenoemde heeft men wel aangenomen, dat wij er een laat-10de-eeuwsche afbeelding van bezitten in een miniatuur van het Egmondsche Evangeliarium in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage[2]. Inderdaad, de vervaardiger van deze miniatuur heeft de bedoeling gehad weer te geven, hoe graaf Dirk II en zijn gemalin Hildegardis het Evangeliarium neerleggen op het altaar van de Egmondsche abdijkerk, maar of hij zich zal hebben voorgesteld in zijn teekening een soort portret te maken van dit gebouw, lijkt ons zeer twijfelachtig. In ieder geval, naar ons inzicht is de wijze, waarop het kerkgebouw werd uitgebeeld, zoo schematisch en abstract, dat wij er zoo goed als niets mee weten te beginnen, en alleen het vermoeden kunnen uitspreken, dat de kerk wel een basiliek zal zijn geweest en dat op het dak een houten klokkentorentje zal hebben gestaan.

Van de zeer oude H. Kruiskapel bij den Dom te Utrecht heeft men overblijfselen der fundeeringen aangetroffen, die een plattegrond vormen met een schip, dwarspanden en een koor (fig. 13). Het koor is aanmerkelijk smaller dan het schip, en rechthoekig van vorm. Eigenaardig is dat tegen de Oostelijke muren van de dwarspanden rechthoekige uitbouwsels werden aangetroffen, waarvan de Noordelijke van binnen open was, maar de Zuidelijke bijna geheel massief. De beteekenis van deze aanbouwsels is niet duidelijk. Wat den ouderdom aangaat van deze fundeeringen, prof. van Giffen meent te mogen vaststellen, dat zij op zijn vroegst laatkarolingisch zijn, d.w.z. van omstreeks 900 kunnen dagteekenen, maar ook wel een honderd jaar jonger kunnen zijn[3].

De plattegrond behoort niet tot een geijkt type en heeft sterk het onbepaalde

1 E. Neurdenburg in de Groningsche Volksalmanak 1941, blz. 47.
2 Bulletin Oudheidk. Bond 1920, blz. 10 vlg.
3 A.E. van Giffen e.a., Opgravingen op het Domplein, Wetensch. Verslagen, 1934-1936, I, blz. 8.

karakter dat de voorromaansche kerken met uitzondering van de centraliseerende eigen is. Omtrent den opstand weten wij niets, behalve dat de muren wel evenals de fundeeringen van tufsteen zullen zijn geweest. Een door afmetingen indrukwekkend bouwwerk is deze H. Kruiskapel zeker niet geweest, als men zich voorstelt, dat de grondslagen niet meer dan een halven M. zwaar waren, en dat het koor uitwendig maar 5,50 M. breed was.

Na de verwoestingen van het dorp *Valkenburg aan den Rijn* bij Leiden in de Meidagen van 1940 heeft men voor zoover mogelijk de fundeeringen ontgraven

14. Oosterbeek, fundeering oude dorpskerk

van de oude parochiekerk aldaar. Deze bleek in haar vroegste gedaante een eenbeukige tufsteenen kerk te zijn geweest met een hoefijzervormige apsis. Zulk een hoefijzervorm moet bepaald voorromaansch worden geacht. Nog merkwaardiger is de koorvorm van de overoude tufsteenen kerk van *Oosterbeek*, welk gebouw in den bevrijdingsstrijd om Arnhem in 1944 zwaar heeft geleden, hetgeen aanleiding was om in 1946 een oudheidkundig onderzoek in te stellen vanwege het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

In Oosterbeek bleek men te doen te hebben met een oorspronkelijk eenbeukig, zaalvormig kerkgebouw, waarvan de lange wanden nog zoogoed als volledig overeind staan, maar waarvan de Westelijke gevel is gesloopt bij het optrekken van een gothischen toren en de oorspronkelijke koorsluiting verviel bij een uitbreiding met een halfrond gesloten romaansch koor. Van die oorspronkelijke koorsluiting werden de fundeeringen en eenige deelen van het opgaande werk aangetroffen: het was een zware, uitwendig vlakke muur, waarin drie apsiden waren uitgespaard (fig. 14).

Eenbeukige kerken met drie apsiden behooren tot de groote zeldzaamheden. In Oostelijk Zwitserland, in het bijzonder in Graubuenden, komen er verschillende voor, buiten Zwitserland waren er tot nu toe maar vijf bekend, namelijk twee in Tirol, twee in Italië en een in Duitschland door Effmans ontgraving van de verdwenen St Clemenskerk te Werden a.d. Ruhr. De meeste hebben halfrond uitspringende apsiden, alleen bij St Agatha in Disentis, te Mals en te Werden is de kerk evenals te Oosterbeek uitwendig vlak gesloten. St Clemens te Werden werd in 957 gewijd, van de overige neemt men aan dat zij meest in de 8e en 9e eeuw werden gebouwd, sommige evenwel later, tot in de 12e eeuw, zooals St Agatha te Disentis[1].

1 Joseph Gantner, Hist. de l'art en Suisse des origines à la fin de l'époque romane (1941) blz. 36 vlg.; Edg. Lehmann, der fruehe deutsche Kirchenbau; W. Effmann, Die Karolingisch-Ottonische Bauten zu Werden II, blz. 1.

Hoofdstuk II
De kerkelijke bouwkunst van het romaansche tijdvak

I. *Algemeene beschouwingen*.

Zooals wij al hebben opgemerkt is het bezwaarlijk een vaste en duidelijke scheidingslijn te trekken tusschen de voorromaansche en de romaansche periode. De kerken die wij hier als oudste voortbrengselen van de romaansche kunst zullen aanhalen, namelijk St Pieter en St Jan te Utrecht, St Lebuinus te Deventer en de abdijkerk van Susteren (midden 11de eeuw) hebben nog steeds geen overwelving. Hun plattegrond wordt evenwel beheerscht door de gelijkwaardigheid van middenschip en dwarsschip, die van gelijke breedte en hoogte zijn, zoodat hun kruising een vierkant vak vormt. Elk van de beide dwarsarmen heeft ditzelfde vierkant als grondslag. Op den duur zullen ook het schip en het koorvak tusschen kruising en apsis aan de indeeling in vierkanten worden onderworpen, met dien verstande, dat de zijbeuken telkens twee kleine vierkanten tellen op elk groot vierkant van den middenbeuk. Op die wijze worden de verhoudingen van het bouwwerk geordend op een vast stramien, een ordening die nog geheel of nagenoeg geheel ontbreekt in de voorromaansche periode, en waarvan de ontwikkeling al kennelijk een eind op weg is bij juistgenoemde vroegste kerken van de zuiver romaansche periode.

Tot overwelving van de kerkruimten komt men in ons land niet voor het midden van de 12de eeuw. Het vroegste voorbeeld schijnt de St Nicolaas (de Klaaskerk) te Utrecht te zijn.

In den beginne zijn de gevels nog vlak of zijn zij alleen verlevendigd door ondiepe rondboognissen, zooals die ook al in de voorromaansche periode voorkwamen. In de 12de eeuw komt hier het typische en eindeloos toegepaste systeem van lisenen (vlakke, verticale, weinig naar voren springende banden) en rondboogfriezen in zwang, dat in Lombardije zijn oorsprong had. Aanvankelijk schijnt dit geliefde versieringsmotief dat van de ondiepe rondboognissen te verdringen. Laatstgenoemde handhaven zich voornamelijk in de Noordelijke provinciën en aan de torens van het Noorden en midden des lands in combinatie met het nieuwe motief. In den weelderigen laatromaanschen stijl van het Rijnland ondergaat het systeem van de ondiepe nissen evenwel vooral aan de koorpartijen een verjonging en verrijking door toepassing van kolonnetten

en geprofileerde dagkanten, en zoo vinden wij het opnieuw aan de laatromaansche apsiden en apsidiolen van de beide Maastrichtsche hoofdkerken, van Oldenzaal en Oldenzijl in Groningen, en aan de Munsterkerk te Roermond, die tot de Rijnlandsche school behooren of onder den invloed daarvan staan.

II. *De basilieken van het midden en Noorden des lands.*

Drie voorname basilieken uit het midden van de 11de eeuw, St Pieter en St Jan te Utrecht en St Lebuinus te Deventer vertegenwoordigen op waar-

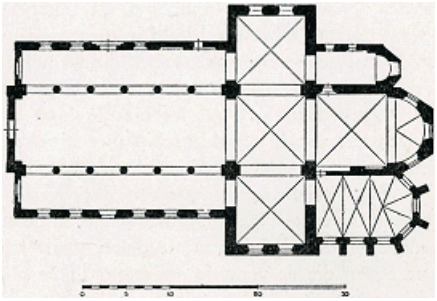

15. Utrecht, St Pieterskerk

dige en indrukwekkende wijze de vroeg-romaansche phase in het midden des lands. Alle drie kerken, kapittelkerken en dus geen simpele parochiekerken, schijnen te zijn verrezen onder het episcopaat Bernoldus, die van 1027-1054 bisschop van Utrecht was[1].

De kerk van St Pieter, nu de Waalsch Herv. kerk van *Utrecht*, is de best bewaarde van deze drie, wat niet wil zeggen, dat het bouwwerk ongeschonden door de vele eeuwen tot ons is gekomen (fig. 15, afb. 19 en 20). Het is een kruisbasiliek, waarvan het middenschip door forsche zuilen met teerlingkapiteelen wordt gescheiden van de zijbeuken. Onder het koor bevindt zich een krocht. Van de beide kapellen of nevenkoren is alleen het Noordelijke in den romaanschen vorm overgebleven, het Zuidelijke heeft in de 14de eeuw moeten plaatsmaken voor een Gothische kapel.

De beide Romaansche torens, die den Westgevel van den middenbeuk flankeerden, stortten gedeeltelijk in door den orkaan die Utrecht in 1672 teisterde. Zij werden daarop geheel afgebroken met de tusschen hen gelegen eerste travée

1 Voor de beide Utrechtsche kerken zie G.C. Labouchère, De oude kerken van Utrecht, 1939, voor de Lebuinuskerk te Deventer Oudheidkundig Jaarboek 1939, blz. 55.

van het middenschip, dat daardoor van 7 op 6 travéeën werd teruggebracht. Of deze torens nog uit de 11de eeuw dagteekenden, betwijfelen wij sterk. Op oude afbeeldingen maken zij veeleer een 12de-eeuwschen indruk. Tusschen de torens bevond zich eertijds een romaansche galerij, waarvan de gewelven op zuilen met teerlingkapiteelen rustten.

Het zal goed zijn enkele bijzonderheden van de kerk naar voren te halen.

Dat het gebouw is aangelegd op een systeem van vierkanten is duidelijk te zien in den plattegrond. Oorspronkelijk zullen de ruimten overdekt zijn geweest met vlakke zolderingen. De kruisribgewelven van dwarsschip en koor zijn eerst in de 13de eeuw aangebracht. De apsiden van koor en Noorderkapel hebben uitwendig den vorm van halve zeshoeken. De zijkapel is vermoedelijk van den aanvang door een tongewelf verdeeld in een benedenruimte, die toegang verleent tot de krocht, en een bovenkapel, die wellicht bereikbaar was door trappen langs de wanden van het koor, een aanleg, waarvan de duidelijke sporen zijn teruggevonden in de St Lebuinuskerk te Deventer. Eigenaardig is, dat de vensters van het middenschip niet strooken met de boogopeningen daaronder, gelijk voor de hand zou liggen en bijna zonder uitzondering gebruikelijk was. Wij hebben echter een sterk vermoeden, dat deze eigenaardigheid gevolg is van een latere vernieuwing van de bovenmuren van het schip. De eenige verlevendiging van de buitengevels schijnt te hebben bestaan in ondiepe nissen die de vensters omlijsten. Thans zijn de tufsteenen muren geheel bedekt met grauwe cementpleister, die het geheel een vrij droevig aanzien geeft.

Het inwendige is vooral sterk verminkt, doordat het koor met een muur is afgescheiden van de rest van de kerk. Ondanks deze en andere euveldaden van vorige geslachten maakt de kerk van binnen op ieder die daarvoor een weinig gevoelig is en bovendien eenige verbeeldingskracht heeft een zeer bijzonderen indruk van verheven waardigheid, vooral wanneer men uit de zijbeuken door de statige zuilenrijen den blik richt in het halfduister van kruising en dwarsarmen. Er zit in deze ruimten nog altijd iets van hoogen ernst, van gewijde plechtigheid, van verheven eenvoud, die kenmerkend is voor de kunst van de 11de eeuw. Men ervaart in kruising en dwarspanden als een weldadige werking de strengheid en overzichtelijke indeeling die te danken is aan het kwadratensysteem van den plattegrond. Er is een kalme weidschheid in den vorm van de vier kruispijlers en de strakke rondbogen die ze onderling verbinden. En zoo komt men op den duur tot het besef, dat dit mishandelde bouwwerk een schepping is van zeer bijzonder gehalte, nauw verwant aan de gelijktijdige keizerlijke scheppingen hoogerop langs den Rijn zooals de indrukwekkende ruïne der abdijkerk van Limburg a.d. Haardt (1025-1045), eveneens een zuilbasiliek van het edelste soort. In deze bouwwerken op de grens van voorromaansch en romaansch is de middeleeuwsche geest tot een

synthese gekomen van al de schijnbaar disparate elementen van klassieken en Oosterschen oorsprong, en heeft hij een klassieke faze bereikt. Het aantal monumenten, dat zonder ingrijpende latere verbouwingen te hebben ondergaan, deze faze behoorlijk aanschouwelijk vertegenwoordigt, is uitermate zeldzaam. St Pieter behoort ertoe, en is daarmee een van onze allervoornaamste schatten op architectonisch gebied.

De St Janskerk te Utrecht, nu een Ned. Herv. kerk, vertoont treffende overeenkomst met de Pieterskerk. Het voornaamste verschil is, dat de beuken van het schip niet door zuilen maar door pijlers worden gescheiden, en dat de vensters van den middenbeuk precies zijn geplaatst boven de oorspronkelijke intercolumnien. In het begin van de 16e eeuw is het oude koor, waarvan wij niets weten, vervangen door het huidige laatgotische koor met zijn zijkoren. Van de pijlers van het schip werd er in het midden van de 17de eeuw om den ander een weggebroken. De kerk schijnt te zijn ontworpen met twee torens op het Westen. Oude afbeeldingen geven echter maar één toren weer naast den Zuiderzijbeuk, en die toren werd in 1684 gesloopt. Zoo is de Janskerk veel sterker gewijzigd en verminkt dan de Pieterskerk. Van kruisgang en andere kapittelgebouwen is bij geen van beide iets over.

De St Lebuinuskerk te Deventer (fig. 16, afb. 21), een grootscheepsche basiliek met Oostelijk en Westelijk dwarsschip, is in de 15de en 16de eeuw tot een laatgothische hallenkerk verbouwd. Van de oorspronkelijke buitengevels is daarbij niets gespaard behalve de Noordgevel van het Oostelijke dwarsschip en de bovenkant van de muren van den middenbeuk. Desondanks is er in de kern van die hallenkerk nog zooveel van de 11de eeuwsche basiliek over, dat zij vrijwel volledig kan worden gereconstrueerd. Alleen omtrent de Westzijde van de kerk buiten het Westelijke dwarsschip verkeeren wij geheel in het duister.

In de Deventer Lebuinuskerk is het kwadratenstelsel zeer streng in den plattegrond doorgevoerd. Ons komt dat niet als iets bijzonder treffends voor, omdat wij ons een romaansch kerkgebouw bij voorkeur overwelfd voorstellen met riblooze kruisgewelven, die een indeeling in vierkanten vrijwel gebiedend eischen. De 11de eeuwsche Lebuinuskerk was echter heelemaal niet op overwelving aangelegd, en de indeeling in vierkanten heeft dus in het minst geen practischen oorsprong, was van zuiver ideëelen aard.

Vooral het Oostelijke koor heeft groote gelijkenis met de koorpartijen van St Pieter te Utrecht en St Maarten te Emmerik, welke laatstgenoemde stad eertijds tot het bisdom Utrecht hoorde. De apsis was inwendig halfrond en had uitwendig de gedaante van een halven zeshoek. Aan weerszijden van het koor bevonden zich kapelvormige aanbouwsels, waarvan de benedenruimten toegang gaven tot de krocht, en de bovenruimten werden bereikt door middel van trappen die langs de wanden van het hooge koor opstegen naar doorgangen in

die wanden. Sinds de restauratie, waarbij het naakte muurwerk onder de pleister tevoorschijn is gehaald, zijn de sporen van dat alles duidelijk zichtbaar.

Bij verbouwingen in den gothischen tijd zijn de oorspronkelijke zuilen of pijlers van het middenschip vervangen door andere op grooter onderlingen afstand.

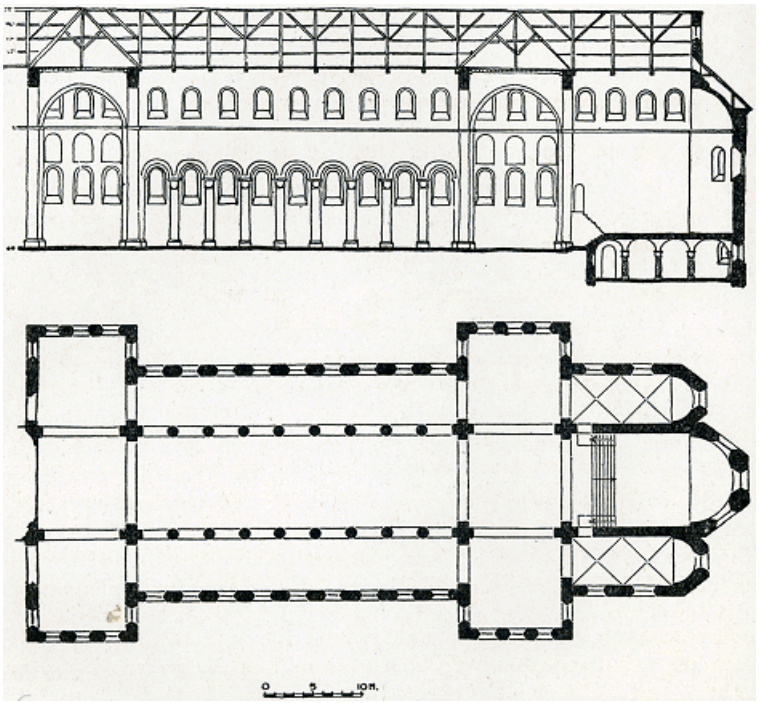

16. Deventer, St Lebuinuskerk in plattegrond en lengtedoorsnede gereconstrueerd

Het aantal intercolumnieën zal eertijds negen hebben bedragen, te oordeelen naar de negen vensters die boven de gewelven in elk van de beide middenschipsmuren nog te zien zijn, en is bij bedoelde verbouwing teruggebracht op zes. Het Westelijke dwarsschip kwam nauwkeurig met het Oostelijke overeen. De buitengevels waren evenals die van St Pieter en St Jan te Utrecht versierd door ondiepe rondboognissen, en wel te Deventer aan de dwarspanden in drie rijen boven elkander. De nissen van de boven- en die van de benedenrij bevatten vensters, die van de middenrij waren blind.

Zonder eenigen twijfel heeft de kerk één of meer torens gehad. Men kan zich

een enkelen zwaren Westelijken toren voorstellen, waarvan het benedendeel een Westelijk koor was, zooals aan den Dom van Paderborn of St. Denis te Luik, maar ook een Westerpartij met twee vrij slanke torens. Dat zich op de kruisingen vierkante kruistorens hebben bevonden lijkt ons, gezien den betrekkelijk lichten bouw, niet zeer waarschijnlijk. Zoolang wij niets omtrent een uitermate belangrijk element als de torens weten, blijft het altijd moeilijk

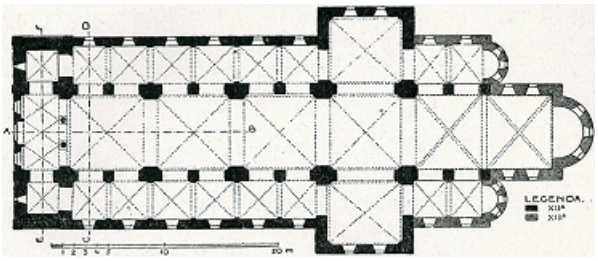

17. Utrecht, St Nicolaaskerk, reconstructie plattegrond door Haslinghuis. (Niet aangegeven een later gevonden trap in den Noordermuur van den Noordertoren)

zich een indruk te vormen van het uiterlijk van de oorspronkelijke kerk. Vermoedelijk is het naar onze begrippen wel een zeer strak bouwwerk geweest met bepaald eentonige rijen nissen in de gevels. Het 11de eeuwsche inwendige te beoordeelen is in zooverre moeilijk, dat wij niet weten of het schip zuilen of pijlers heeft gehad. Zoo blijven wij dan vooral aangewezen op de Pieterskerk te Utrecht om ons een denkbeeld te maken van een midden-elfde-eeuwsche basiliek.

Met de twaalfde eeuw komen wij in het tijdperk van den rijpen Romaanschen stijl, die als regel de algeheele overwelving van het kerkgebouw ten volle heeft aanvaard.

Het oudste behoorlijk bekende voorbeeld van een rijp-Romaansche overwelfde basiliek in het midden des lands levert de *St Nicolaaskerk*, beter bekend als de Klaaskerk, te *Utrecht*[1]. Deze kerk, nu aan de Ned. Hervormde gemeente behoorend, moet omtrent het midden van de 12de eeuw zijn gesticht als tweede parochiekerk van Utrecht. Uitwendig is van die romaansche kerk niets meer te zien dan het stel tufsteenen torens aan de Westzijde: evenals de Groote Kerk te Deventer is ook deze romaansche basiliek later tot een Gothische hallenkerk verbouwd. Het inwendige bevat echter nog oorspronkelijke pijlers en stukken muurwerk, die een reconstructie hebben veroorloofd welke ten aanzien van de hoofdzaken betrekkelijk weinig in het onzekere laat (fig. 17). De

1 E.J. Haslinghuis in Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 6; Jaarboek Oud Utr. 1938, blz. 42.

kerk moet een flinke kruisbasiliek zijn geweest met galerijen boven de zijbeuken en in het vak tusschen de beide torens. De galerijen boven de zijbeuken moeten zeer laag zijn geweest en onoverwelfd. Tusschen de torens zijn nog sporen van een romaanschen ingang over. Dit ligt ook voor de hand: bij een zuivere parochiekerk was geen reden van bestaan voor een Westelijk koor. Hoe de koorpartij is geweest, blijft een open vraag. Van een tweede vierkant koorvak gerekend van de kruising is nog een laat-romaansch koepelachtig gewelf met breede, platte kruisribben over. Met Haslinghuis, den onderzoeker van de kerk, nemen wij aan, dat dit gewelf dagteekent van een uitbreiding of verandering van de kerk omstreeks 1200. Vermoedelijk stond op deze plaats aanvankelijk een halfronde apsis. Of er nog nevenkoren zijn geweest, is niet na te gaan.

In de *Mariakerk te Utrecht*, die in 1813 werd afgebroken nadat Napoleon het kapittel had opgeheven, verloor ons land een van zijn allervoornaamste oude bouwwerken[1]. Alleen de romaansche kloostergang is aan de vernieling ontsnapt en tenslotte in onze dagen gerestaureerd.

Gelukkig bezitten wij verscheiden en zeer nauwkeurige gegevens aangaande de gedaante van deze jongste der Utrechtsche kapittelkerken. Niet alleen heeft de bekende 17de eeuwsche architectuurteekenaar en -schilder Pieter Saenredam het bouwwerk van verschillende punten in- en uitwendig afgebeeld, maar bij gelegenheid van de slooping heeft men den plattegrond opgemeten en bovendien den grondslag van het halfrond gesloten romaansche koor aangetroffen, dat voor een laatgothisch koor had moeten plaatsmaken. Zoo is het mogelijk geweest een volledige reconstructie van de kerk te teekenen (fig. 18, afb. 23, 24). De St Marie was een geheel overwelfde romaansche kruisbasiliek, die overwelfde galerijen had boven de zijbeuken. Merkwaardigerwijs waren die galerijen tegen de middelste van de drie vakken, welke de hoofdbeuk tusschen de torens en het dwarsschip telde, verhoogd opgetrokken en met dwarsgerichte tongewelven overdekt. Op die manier ontstond wat men een pseudotransept heeft genoemd, waarvan de voornaamste bedoeling wel zal zijn geweest de muren van den middenbeuk te steunen tegen den buitenwaartschen druk van zijn gewelven. Zeer opmerkelijk was ook de wijze van overwelven. De zijbeuken en de lage gedeelten van de galerijen hadden riblooze kruisgewelven van de geijkte soort, maar de beide kruisarmen en het middenschip werden overdekt door gewelven met breede platte ribben. In het schip rustten de gewelfribben op platte schuin geplaatste pilasters, in het dwarsschip op hoekkolonnetten. Ook naar de zijde van de zijbeuken waren de hoofdpijlers voorzien van schuin geplaatste pilasters, die er op wijzen dat men aanvankelijk eveneens ribgewelven voor de zijruimten had ontworpen. De

1 S. Muller F.zn., Oud-Holland 1902, blz. 193. Volledige reconstructieteekeningen door Joseph Cuypers in Oude Bestaande Gebouwen, pl. 157-161.

moeilijkheid ribben te laten ontspringen op de kapiteelen van de tusschenzuilen heeft waarschijnlijk veroorzaakt dat de ribben hier achterwege zijn gebleven. De kruising had een achtzijdig kloostergewelf en daarboven verrees uit de bedaking een kruisvormig bouwsel met topachtkant. Iets zeer ongewoons voor ons land was tenslotte het atrium, waarvan de sporen tegen den

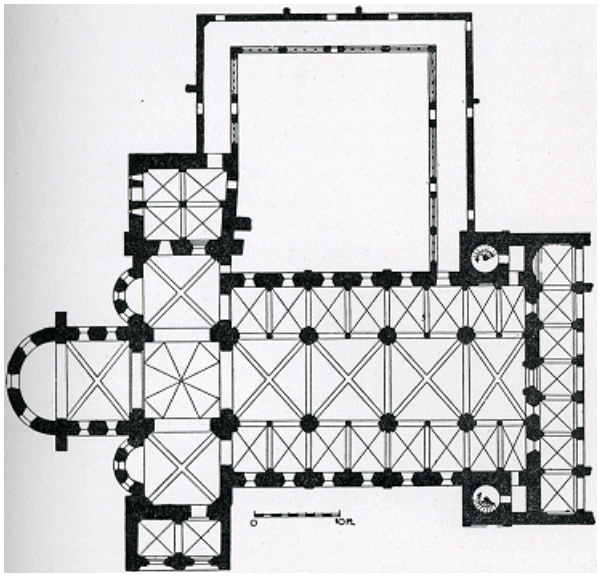

18. Utrecht, St Marie, plattegrond naar Ir. Joseph Cuypers (Het Zuiden boven)

Westergevel duidelijk zichtbaar waren, en waarvan de vleugel tegen den kerkgevel van een gewelfde verdieping voorzien moet zijn geweest.

De geschreven bronnen geven weinig houvast voor den bouwtijd van St Marie. Een opschrift van twijfelachtige autoriteit, dat in de kerk te lezen was, vermeldde, dat zij in 1081 was gesticht, en de Annalen van St Marie deelen mee dat het hoofdaltaar in 1099 werd gewijd. Deze berichten kloppen niet slecht met elkander, maar het is volstrekt onaannemelijk dat zij betrekking hebben op het ons bekende bouwwerk, dat zeker niet ouder kan zijn dan de tweede helft van de 12de eeuw.

Een van de eigenaardigheden van St Marie, de pseudotransepten, vinden wij

ook aan O.L. Vrouwe te Maastricht en aan de abdijkerk van Rolduc, zij het in iets anderen vorm. Deze kerken hebben namelijk geen galerijen, zoodat de pseudotransepten niet eerst te halver hoogte beginnen maar van den kerkvloer af naar het middenschip zijn geopend en dus veel sterker spreken. Ook de schuin gestelde pilasters tegen de hoofdpijlers vinden wij terug in O.L. Vrouwe van Maastricht, maar de laatromaansche ribgewelven zijn of verdwenen of nooit tot stand gekomen. Het is evenwel moeilijk uit te maken of St Marie van Utrecht inzake deze bijzonderheden het voorbeeld heeft gegeven of volgde, en bovendien weten wij niets met zekerheid over den bouw van het laatromaansche schip van O.L. Vrouwe van Maastricht, terwijl er weinig zekerheid bestaat aangaande den ouderdom van het schip van Rolduc in den huidigen vorm. Deze punten van overeenkomst leveren dus zoo goed als niets op ter nadere dateering van St Marie. Ernst Gall meende de oplossing naderbij te komen door St Marie te vergelijken met de kerk van Klosterneuburg bij Weenen, die ook galerijen en gewelven met breede platte ribben op schuin gestelde pilasters zou hebben gehad, en na een brand in 1160 moest zijn herbouwd[1].Sindsdien is evenwel gebleken, dat de reconstructies van de romaansche abdijkerk van Klosterneuburg vóór zij werd verbouwd en door een restauratie geteisterd, van hoogst twijfelachtige waarde moeten worden geacht evenals de dateeringsgronden waarop het betoog van Gall was gevest[2]. De in letterlijken zin nogal vergezochte vergelijking met Klosterneuburg kunnen wij dan ook verder buiten geding laten. Ribben van een model dat aan St Marie doet denken komen echter in de tweede helft van de 12de eeuw meer voor langs den Rijn, en wel in de dwarspanden van den Dom van Spiers[3] en in het Oostelijke koor van den Dom van Worms. Men kan aannemen dat die ribgewelven in Spiers dagteekenen na een brand in 1159, en van die van Worms is heelemaal niets bekend. Een opmerkelijke analogie met St Marie leveren de schuin gestelde pilasters en de gewelfribben in het middenschip van de Stiftskerk van Wissel bij Kleef, maar vermoedelijk hebben wij daar met een heel laat geval te doen, en zeker niet met een monument uit de eerste helft van de 12de eeuw zooals ons de Kunstdenkmaeler der Rheinprovinz willen doen gelooven[4].

Al deze beschouwingen en vergelijkingen brengen ons dus niet verder dan de vage dateering die wij al gaven: tweede helft van de 12de eeuw. Vergelijkingen met Lombardijsche kerken, in het bijzonder met St Ambrogio in

1 Jahrbuch fuer Kunstwissenschaft 1923, blz. 34.
2 R. Puehringer, Denkmaeler der frueh- und hochromanischen Baukunst in Oesterreich (Denkschr. d. Akademie d. Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl. 70. Bnd. I) blz. 209. Zie ook de boekbespreking van dit werk door Kautsch in Zeitschr. f. Kunstgeschichte I (1932).
3 Kunstdenkmaeler der Pfalz (Beieren), Speyer.
4 Kunstdenkmaeler d. Rheinprovinz Kr. Kleve, blz. 152.

Milaan, die al van ouds zijn geopperd, willen wij hier niet herhalen. Bij alle overeenkomst is er ook genoeg verschil, en de vergelijking brengt ons volstrekt niets verder bij den huidigen stand van de wetenschap, die nog volkomen in het duister wandelt wanneer het gaat om de dateering van de voornaamste voortbrengselen van de Lombardijsch-romaansche bouwkunst. De vroege dateeringen van Rivoira en Kingsley Porter hebben zoowel bij Fransche als

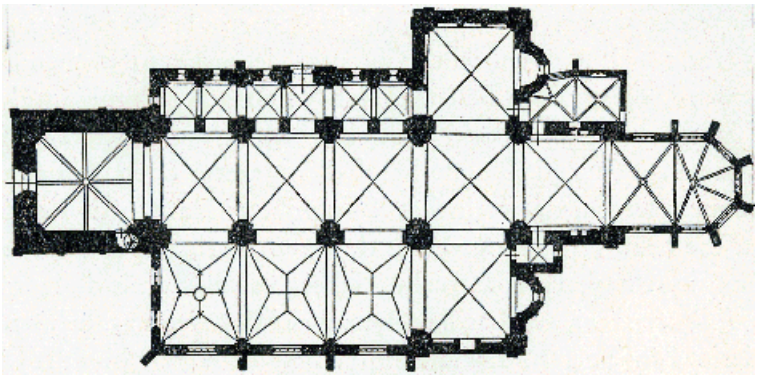

19. Oldenzaal, St Plechelmus

bij Duitsche onderzoekers ernstigen twijfel opgewekt om het niet sterker uit te drukken, en omtrent de wisselwerking tusschen Lombardije en den midden-Rijn bestaat geen gevestigde meening.

Terwijl St Marie te Utrecht een bouwwerk was met een bijzonder eigen karakter, mag de voormalige kapittelkerk van *St Plechelmus te Oldenzaal* (fig. 19, afb. 25, 26) een schoolvoorbeeld heeten van een laatromaansche Noord-Duitsche overwelfde basiliek[1]. Zij behoort tot de best bewaarde stalen van romaansche bouwkunst in ons land. In de 15de eeuw heeft men het koor na slooping van de oude apsis verlengd met een gothisch gedeelte in echt Westfaalschen trant. Wat later maakte men een begin met een verbouwing tot hallekerk door den romaanschen zuiderzijbeuk te vervangen door een gothisch zijschip van ongeveer gelijke hoogte en breedte als die van den romaanschen middenbeuk, maar gelukkig schijnen de middelen te hebben ontbroken om aan den Noordkant op overeenkomstige wijze te werk te gaan. De massale toren op het Westen is in hoofdzaak vroeggothisch. In tegenstelling met de tot nu toe besproken romaansche bouwwerken is de geheele kerk in Bentheimer zandsteen opgetrokken, waarbij de kern van het muurwerk uit een storting van puin en brokken bestaat. Muren, pijlers en gewelven vertoonen de zwaarte en logheid, die in het algemeen kenmerkend is voor Neder-Saksen; de kerk maakt dan ook een heel anderen indruk dan de elegante en construc-

1 Geïllustreerde Beschrijving van Twente, blz. 84.

tief fijn doordachte St Marie in Utrecht eigen was. De apsidiolen tegen het dwarsschip, waarvan alleen de zuidelijke oud is, worden uitwendig geleed door zeer slanke kolonnetten die op curieuze kapiteeltjes rondbogen dragen. Overigens is het muurwerk bijna geheel vlak en getuigt alles van een drukkenden ernst.

De *Bergkerk te Deventer*, eertijds een parochiekerk die aan den schippersheilige St Nicolaas was gewijd, werd in de 15e eeuw geheel verbouwd tot een laatgothische basiliek[1]. Van het laatromaansche bouwwerk, dat omstreeks 1200 zal zijn gesticht, zijn nog de twee tufsteenen romaansche torens gespaard, die later in baksteen zijn verhoogd, en eenige stukken muurwerk in het dwarsschip. Op de eerste verdieping bevinden zich in de naar elkander toegewende zijden naderhand dichtgezette boogopeningen, waaruit men kan concludeeren, dat er in het Westelijke einde van de kerk een galerij is geweest, die deze verdiepingen van de torens verbond, evenals in St Marie, St Pieter en de Klaaskerk te Utrecht. Geheel verdwenen is de laatromaansche *St Janskerk te Arnhem*, een basiliek met twee Westertorens, behoorende tot de commanderie van St Jan. Dwarsschip en koor waren in de 15de eeuw in gothischen stijl herbouwd[2].

Twee romaansche plattelandsbasiliekjes in het Oosten des lands dienen nog te worden vermeld, in de eerste plaats de kerk van *Angerloo* even ten Zuiden van Doesburg, waarvan het romaansche schip nog over is, ondanks het opblazen van den toren door de Duitschers. Bij onderzoekingen van den allerlaatsten tijd, die nog niet zijn uitgewerkt, is komen vast te staan dat het schip aanvankelijk eenbeukig was en in een latere romaansche periode werd uitgebreid met een zijbeuk alleen aan den Noordkant. De zware scheibogen rusten op vierkante pijlers met boers geprofileerde imposten. Hoofd- en zijbeuk waren onoverwelfd. Aan het Oostelijk einde van den zijbeuk bevindt zich een kapel, die als het ware een voortzetting van den zijbeuk vormt, wèl overwelfd is, en van een ondiepe apsidiool is voorzien. Onder de bekapping is te zien, dat de muren van de kapel eertijds hooger waren opgetrokken, waaruit zonder twijfel kan worden opgemaakt, dat zij het benedendeel van een toren heeft gevormd (verg. de kloosterkerk van Wittewierum, blz. 179). Van de laat-romaansche basiliek van *Delden* zijn bij een verbouwing tot hallekerk in de 15de en 16de eeuw alleen eenige pijlers overgebleven. Zij moet volgens het alterneerende stelsel zijn opgetrokken geweest, hetgeen doet vermoeden dat zij op overwelving was aangelegd, al bestaat daaromtrent geen zekerheid[3].

Het Noorden des lands bezit maar één staal van basilikalen bouw uit den

1 Oudheidk. Jaarboek 1939, blz. 58.
2 Bulletin Oudheidk. Bond 1915, blz. 89.
3 Geïllustr. Beschr. van Twente, blz. 24.

romaanschen tijd, en dat nog in zeer verminkten staat, namelijk de dorpskerk van *Rinsumageest* even ten Z.W. van Dokkum. De Noorderzijbeuk is lang geleden verdwenen, en de oorspronkelijke Zuiderzijbeuk heeft plaats moeten maken voor een ruimere laatgothische, zoodat alleen nog de dichtgezette bogenrij in den Noordgevel den oorspronkelijken aanleg verraadt. Balkgaten wijzen op een houten overdekking der ruimten. Een bijzondere merkwaardigheid is de miniatuur krocht onder de apsis (afb. 28), waarvan de riblooze kruisgewelfjes met hun gordelbogen rusten op twee zuilen met Korinthiseerende kapiteelen. Zoowel de basilikale aanleg als de krocht zijn uitermate vreemd voor een Friesche dorpskerk, zoodat men geneigd zou zijn te vermoeden dat deze kerk een bijzondere beteekenis had, waaromtrent ons evenwel niets bekend is.

Van de voornaamste en eerbiedwaardigste *abdijen* van het oude graafschap Holland, namelijk de Benedictijner mannenabdij van *Egmond* en de Benedictinessenabdij van *Rijnsburg* bij Leiden, is de eerste geheel en al van den aardbodem verdwenen, en de laatste slechts vertegenwoordigd door een der beide Westelijke kerktorens en de fragmenten van enkele zuilen, die men heeft gebruikt bij den bouw van een nieuw Hervormd kerkje in het eind van de 16de eeuw.

Wat Egmond aangaat, uit een 10de eeuwsch schenkingstafereel in het historische Egmonder evangeliarium heeft men gemeend de voornaamste gegevens te kunnen ontleenen voor een globale reconstructie van de toenmalige abdijkerk[1]. In het begin van de 12de eeuw werd een nieuwe kerk gebouwd, die in 1139 was voltooid[2]. De beide Westelijke torens van ongelijke zwaarte, die nog lang na de verwoesting van 1573 zijn blijven staan en herhaaldelijk zijn afgebeeld, zijn naar ons inzicht niet voor de tweede helft van de 12de eeuw opgetrokken. In den gevel tusschen de beide torens bevond zich een hoofdingang, waarvan het boogveld prijkte met het bekende relief van St Pieter, graaf Dirk VI en zijn gemalin Petronella, dat nu in het Rijksmuseum te Amsterdam te zien is. De torens vertoonden een behandeling in den geijkten Rijnsch-Lombardijschen trant. Tot dezelfde stijlsfeer behoort de Rijnburgsche toren, die in hoofdzaak van tufsteen is opgetrokken. Resten van zuilen in de kerk en sporen van lage gewelven tegen den toren doen ons vermoeden, dat deze abdijkerk, die tegelijkertijd parochiekerk schijnt te zijn geweest, een zuilbasiliek was met een galerij voor de nonnen in het Westelijk deel van het schip. Volgens een kroniekbericht moet de kerk omstreeks 1180 van den grond nieuw zijn opgebouwd[3].

1 Bulletin Oudheidk. Bond 1920, blz. 32. Waarom de 10de eeuwsche kerk een dwarsschip zou hebben bezeten ontgaat ons.
2 R. van Luttervelt, Het voorm. St. Adalbertsklooster te Egmond, in Oudheidk. Jaarboek 1942, blz. 1.
3 Geïllustreerde Beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 182.

Verder bevat de dorpskerk van Rijswijk bij den Haag, die uitwendig geheel het karakter heeft van een laatgothisch bouwwerk, nog resten van een laatromaansche basiliek in de muren van de zijbeuken, die van binnen rondboognissen vertoonen en sporen van ronde vensters. Ongetwijfeld is het een ongewelfde basiliek geweest met ingangen in de zijgevels.

Tenslotte willen wij hier nog de *romaansche koorpartij* van het *Valkhof te Nijmegen* noemen, hoewel dit overblijfsel van een paleiskapel niet bewijsbaar tot een basiliek heeft behoord (afb. 29). De halfronde apsis met halve koepel is nog vrij gaaf bewaard, het rechthoekige aansluitende vak maar gedeeltelijk. Onder rechthoekige travée en apsis bevond zich een krocht. Omtrent de gedaante van het Westelijk eind van het bouwwerk tast men in het duister. De vormen wijzen op het eind van de 12de eeuw.

III. *De basilieken van de Maasstreek.*

De kerken van deze streek zijn niet zoo eenvoudig te onderscheiden in een groep vroegromaansche en een groep rijp-romaansche als die van het midden des lands. Het beste zal hier zijn eerst de basilieken te behandelen die geheel in hout zijn overdekt, waarvan er verschillende nog een sterk voorromaansch karakter hebben.

De kerk van *Susteren*, gebouwd als kerk van een overoude abdij, die later in een vrij wereldlijk jufferenstift werd veranderd, nu een gewone parochiekerk, heeft de gedaante van een onoverwelfde kruisbasiliek met afwisselend pijlers en zuilen en een hoogst eigenaardige, sterk ontwikkelde krocht, welke geheel buiten de eigenlijke kerk tegen de apsis is aangebouwd (fig. 20, afb. 31). De forsche Westelijke partij bestaat uit een min of meer torenvormig verlengstuk van het middenschip en twee smallere en hoogere torens voor de zijbeuken. In de jaren 1885-1891 is het bouwwerk onderworpen geweest aan een uitermate ingrijpende restauratie, die bijna met een herbouw gelijk stond. De bovenhelft van de torenpartij is toen geheel nieuw ontworpen[1].

De plattegrond toont, dat wij met een vroeg-romaansch bouwwerk hebben te doen. Kruising en dwarspanden zijn ongeveer vierkanten, maar verder ligt er geen kwadratenstelsel ten grondslag. De tegenwoordige hoofdingang is niet oorspronkelijk: de kerk had in zijn Westelijke partij eertijds een Westelijk koor.

Er zijn opmerkelijke overeenkomsten aan te wijzen met de Munsterkerk te Essen en met St Lucius te Werden a.d. Ruhr. De krocht is bijna een kopie

1 Publications de la Société hist. et archéol. dans le Limbourg 1921, blz. 21; Edg. Lehmann, Der fruehe deutsche Kirchenbau, blz. 141. Voor krochten buiten het koor in de Nederlanden zie R. Maere in Bulletin Monumental 1932, blz. 99 en 110.

van de krocht van het Essensche Munster, die in 1051 werd gewijd, en de ondiepe nissen in de wanden behooren tot de kenmerkende bijzonderheden van Essen en St Lucius te Werden. De boogstellingen en nissen in het rechte koorvak van Susteren zijn ongetwijfeld onmiddellijke navolgingen van die in St Lucius te Werden, welke tusschen 995 en 1063 moet zijn gebouwd. In tegenstelling met Lehmann meenen wij dat de afwisseling van pijlers en zuilen wel

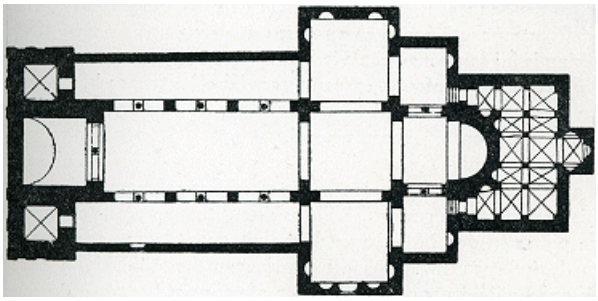

20. Susteren, kerk van de voorm. abdij, nu parochiekerk

degelijk aan de abdijkerk van Echternach kan zijn ontleend. Men mag veilig aannemen, dat de kerk van Susteren kort na het midden van de 11de eeuw zal zijn begonnen.

De kerk van *Odilienberg* bij Roermond, zwaar geteisterd door de oorlogshandelingen van 1944-'45, is een bouwwerk, dat door zijn ligging en de groepeering der deelen een bijzonder schilderachtig gezicht opleverde (afb. 30). Ook deze was eertijds een stiftskerk en dient thans als gewone parochiekerk[1]. Van de kerk van Susteren onderscheidt zij zich al dadelijk, doordat de beide torens niet aan den Westkant omhoogrijzen, maar het Oostelijke koor flankeeren, door het ontbreken van een krocht en doordat de muren van het middenschip uitsluitend op vierkante pijlers rusten.

Het romantische monument, zooals wij het kenden, was voor het grootste deel product van een restauratie in de jaren 1880-1883. Al in de Middeleeuwen was de kerk in diep verval geraakt, en in 1880 waren de Zuidelijke toren, het Zuiderdwarspand, beide nevenkoren, beide zijbeuken van het schip en het Westelijk eind van het middenschip totaal verdwenen, terwijl de rest in zulk een toestand verkeerde, dat ook daarvan nog bijna alles werd vernieuwd. Het gebouw is dus een document van zeer betrekkelijke waarde. Overigens dagteekenen de verschillende deelen geenszins uit dezelfde bouwperiode.

1 Publications de la Soc. hist. et archéol. dans le Limbourg 1922, blz. 3.

Het schip was het oudste, en zou uit de 11de eeuw kunnen dagteekenen, het dwarsschip met zijn lisenen en boogfriezen zal niet ouder zijn dan het midden van de 12de eeuw, en de koorpartij is vermoedelijk omtrent 1200, gedeeltelijk misschien nog wel wat later, tot stand gekomen. Het verdient opmerking, met het dwarsschip lager is dan het schip. Of het verantwoord is hierin een kenmerk te zien van de oude voorromaansche traditie van de Maasschool, durven wij niet zeggen. In het algemeen zijn het vooral de vormen, die romaansch zijn, en wel Rijnsch-romaansch; de plattegrond vertoont nog weinig echt romaansche kenmerken en mist een streng kwadratensysteem. Zelfs de kruising is bij lange na geen vierkant. Voor het koor bevindt zich onder het altaar een soort confessio, en aan weerszijden heeft men bij de restauratie niet gevonden laatromaansche fragmenten van lijstwerken, steenen kansels, zoogenaamde ambonen, gereconstrueerd.

Een zeer onaanzienlijke vertooning naast de juistbeschreven oude stiftskerk maakt aan de Noordzijde daarnaast een vervallen gebouwtje, dat vroeger de parochiekerk moet zijn geweest. Blijkens drie dichtgemetselde bogen op rechthoekige pijlers in den Noordergevel, die uit de 11de of 12de eeuw zouden kunnen dagteekenen, moet ook dit een romaansche basiliek zijn geweest, zij het ook ongetwijfeld van zeer bescheiden afmetingen.

Van de vlakgedekte romaansche kruisbasiliek van *Klimmen* in Zuid-Limburg zijn alleen het schip en de toren voor het grootste deel oud; de rest dagteekent van 1906. Ook hier vierkante pijlers als te St. Odilienberg en in het algemeen een uitermate simpele architectuur. Het verdient intusschen de aandacht, dat de vensterbogen bij wijze van versiering telkens een gebakken plavuis vertoonen tusschen het metselwerk van de inheemsche Kunrader blokken. De toren, die iets jonger zal zijn dan het schip, heeft, gelijk vele Limburgsche dorpstorens, geen ingang van buiten.

Dorpskerken in den vorm van romaansche basiliekjes zijn zeldzaam in ons land. Er zijn er zeker verscheiden geweest, maar zij zijn bijna alle verdwenen. Bij de restauratie van de gothische kerk van *Alfen aan de Maas* ten Z. van Tiel zijn in 1929 aanzienlijke gedeelten ontdekt van de grondslagen van een tufsteenen romaansche basiliek, te weten de onderbouw van een geheel koor, bestaande uit een rechthoekige travée met een iets smallere apsis, en de rechthoekige pijlers van het schip. Deze interessante vondst is helaas nooit behoorlijk bestudeerd, waar intusschen wel reden voor bestond, want zij levert verscheiden problemen op. Allervreemdst zijn de zeer laag geplaatste vensters van het koor, die de gedachte doen opkomen, dat men hier te maken heeft met een krocht. Deze onderstelling is evenwel moeilijk te rijmen met andere omstandigheden, die wij echter op deze plaats niet nader kunnen bespreken. Genoeg zij het voorloopig op te merken, dat de kerk thuis behoorde in de reeks kleine basilieken waarvan in het Belgische deel van het oude hertogdom Bra-

bant vele overblijfselen nog zijn aan te wijzen[1]. Door het gevondene met een betonnen vloer te overdekken heeft men de mogelijkheid opengelaten ze nader te onderzoeken.

Wanneer wij tot die gewrochten van Romaansche bouwkunst in de Maasstreek willen overgaan, waarbij overwelving een voornaam element vormt, komen wij weer terecht bij de beide Maastrichtsche hoofdkerken, welker oudste bouwgeschiedenis wij al onder het Voorromaansch hebben geschetst

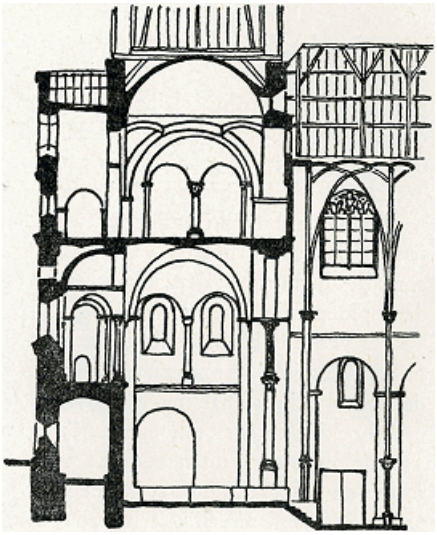

21. Maastricht, St Servaaskerk, doorsnede over het Westerblok (plattegr. blz. 141)

(blz. 141, vlg.).

St Servaas te Maastricht was in een eerste voorromaansche periode, welke wij vermogen te onderscheiden, opgetrokken als een onoverwelfde pijlerbasiliek zonder dwarsschip, en had in een tweede voorromaansche periode een dwarsschip en een nieuw koor met krocht gekregen. In de tweede helft van de 12de eeuw werd de kerk verrijkt met een geweldig monumentaal Westerblok en met een nieuw romaansch koor.

Het Westerblok van St Servaas (fig. 21, afb. 15, 27, 33) is van een heel ander karakter dan dat van Onze Lieve Vrouwe, en geen wonder: anderhalf tot twee eeuwen liggen tusschen het ontstaan van deze. De Westpartij van Onze Lieve Vrouwe behoort in opzet tot de allereenvoudigste: een soort rechthoekige toren, die begeleid wordt door slanke ronde traptorens en die beneden een krocht en daarboven een Westelijk koor bevat. Het Westerblok van St Servaas daarentegen is in zijn rijke geleedheid een der hoogtepunten in letterlijke en figuurlijke beteekenis van een bijzondere ontwikkelingsreeks[2].

De kern van het Westerblok van St Servaas is een Westelijk koor in het verlengde van het middenschip, geflankeerd door wat men smalle nevenkoren

1 Zie daarvoor R. Lemaire en C. Leurs, Les origines du style gothique en Brabant, l'Architecture romane, 2 dln., 1906 en 1922.

2 Albert Verbeek, Romanische Westchorhallen an Maas und Rhein, in Wallraff-Richartz Jahrbuch IX (1936), blz. 59; R. Lemaire, Les avant-corps de Ste Gertrude à Nivelles in Handelingen van het Centrum van archeologische vorschingen, III, Antwerpen, 1942, blz. 29.

zou kunnen noemen in het verlengde van de zijbeuken. Dit driedeelige koorcomplex wordt omgeven door een reeks lage nevenruimten en open galerijen waarboven. Een bijzonder fraai en indrukwekkend stuk architectuur vormt de galerij in den achterwand van het middenkoor, waarvan het middenvak hooger opgaat dan de zijvakken en door een halven koepel is overkluisd. Hier voor wordt sterk de nadruk op het midden gelegd. Ongemeen is de rijkdom aan figuraal en decoratief beeldhouwwerk, welke de kapiteelen van de verschillende zuilen tentoonspreiden, beeldhouwwerk, dat trouwens ook door een bijzondere hoedanigheid uitmunt (afb. 27). In de buitenhoeken bevinden zich spiltrappen.

Hoogst merkwaardig is, dat zich boven deze koorruimten nog een heele verdieping bevindt van ongeveer dezelfde indeeling. In het midden is de zoogenaamde Keizerzaal gelegen, die een bijzondere monumentaliteit ontleent aan met koepelgewelf. Gekoppelde bogen op middenzuilen verbinden deze zaal met nevenruimten boven de zijkoren, welke nevenruimten merkwaardigerwijs houten zolderingen hebben. Een krans van nevenruimten loopt als een omgang aan alle zijden rond; deze zijn weer overwelfd, grootendeels met naar het midden oploopende tongewelven. Wat de bestemming van verschillende ruimten, vooral van de ‘Keizerzaal’ is geweest, blijft min of meer duister.

Hiermede zijn de voornaamste ruimten van het Westerblok geschetst. Boven de rechthoekige zijvakken, die de koepelzaal flankeeren, gaan de beide forsche rechthoekige torens omhoog, die St Servaas van verre kenmerken. De daken van de omgangsruimten zijn tegen de torens aangevleid. Tot zoover zijn de torens omwikkeld, nu eerst kunnen zij vrij omhoogschieten. Tusschen de torens zal zich oorspronkelijk een vrij eenvoudige bekapping hebben bevonden, waarop in den laatgothischen tijd een bescheiden spits torentje werd opgetrokken. Dit maakte in de 18de eeuw plaats voor een massalen barokken middentoren, die bij de restauratie in de vorige eeuw werd vervangen door een weinig geslaagde neogothische fantaisie.

Het is belangwekkend na te gaan, hoe de torens van den aanvang in den plattegrond zijn voorbereid, en met welk een ongedwongenheid zij zich uit de nevenkoorruimten ontwikkelen. En dan, welk een grootsche, welk een weidsche en monumentale verbeelding spreekt uit die rijke en weloverwogen ruimtegeleding. Dit is bouwkunst van een hooge orde.

Het kan niet anders, of een zoo voldragen architectonische schepping moet zooal niet een eindpunt, dan toch een hoogtepunt zijn in een bijzondere reeks van dergelijke Westerblokken. Het type schijnt zijn oorsprong te vinden in het oudste Westerblok van St Geertruid te Nijvel, dat volgens Lemaire niet later dan het begin van de 10de eeuw kan zijn gebouwd en in de tweede helft van de 12de eeuw werd vervangen door het huidige Westerblok. Dit laatste bevatte beneden een koor met halfronde apsis tusschen twee ingangsportalen, en

boven het overkoepelde koorgedeelte een koepelzaal, een hoogst merkwaardigen tegenhanger van de Keizerzaal in Maastricht. Twee onmiddellijke voorgangers van het Westerblok van St Servaas zijn zonder moeite te herkennen in de Westerblokken van St Jacques en St Barthélémy te Luik. Die van St Jacques heeft nog maar weinig ontwikkelde nevenruimten en in het geheel geen open galerijen, die van St Barthélémy heeft alleen aan Noord- en Zuidkant open galerijen. Een verdieping boven de koorruimten van overeenkomstige indeeling is in beide Luiksche gevallen wel aanwezig, maar lang niet zoo ontwikkeld als bij St Servaas: het zijn meer zolders, waar gewelven geheel ontbreken. Wij hebben ten aanzien van deze Westerblokken met een speciaal Maastype te doen, maar het genus heeft toch ook een vertegenwoordiger aan den Rijn tusschen Keulen en de Nederlandsche grens in de Westelijke partij van St Victor te Xanten. Hier was echter van den aanvang een ingang midden in den Westgevel aanwezig, hoewel de middenruimte uitdrukkelijk als koorruimte wordt vermeld. Bij wijzigingen tijdens den eeuwenlangen duur van den bouw dezer kerk is evenwel het oorspronkelijke karakter van de Westerpartij geheel verloren gegaan, voornamelijk doordat men in den bovenbouw de torens niet terugspringend heeft ontwikkeld uit de zijkoren, maar uit den buitenmantel, zoodat zij bijzonder log en plomp zijn uitgevallen. Wat de dateering aangaat sluiten wij ons geheel aan bij Verbeek, die het Westerblok van St Jacques op omstreeks 1160-1170 stelt, dat van St Barthélémy op ± 1170, St Servaas omstreeks 1180 en Xanten onmiddellijk daarna. Mag het onderhavige type Westerblok een echt Maastype zijn, dit neemt niet weg dat de vormentaal sterk Rijnsch is.

Ongeveer tegelijkertijd met het Westerblok werd het nieuwe koor van St Servaas gebouwd in betrekkelijk nog strengen Rijnsch-romaanschen stijl: een vierkante travée, gevolgd door een apsis en bij den aanzet van de apsis voorzien van slanke flankeerende torens. Zeer kenmerkend Rijnsch is de dwerggalerij van de apsis, die den halven koepel omgeeft en waarop het dak rust. Bij den bouw van dit laat-12de eeuwsche koor werd, zooals wij hierboven al opmerkten, een oudere koorkrocht, die verder Oostelijk had doorgeloopen, vernield en vervangen door een nieuwe krocht onder de kruising. Het voorromaansche schip en dwarsschip, nog steeds ongewelfd, moeten zoo omtrent 1200 wel een zeer ouderwetschen indruk hebben gemaakt tusschen de beide hoogst moderne en indrukwekkende uiteinden van de kerk.

Onze Lieve Vrouwe te Maastricht heeft, zooals wij hierboven uiteenzetten (blz. 144), maar één deel, dat nog onmiskenbaar voor-romaansch is, namelijk het Westerblok. Verder zouden volgens de Geïllustreerde Beschrijving de kruising met het daaronder gelegen deel van de krocht alsmede eenige aangrenzende stukken van muurwerk en pijlers nog tot deze oudste periode behooren. Zooals wij tezelfder plaatse betoogden, is dat niet boven allen twijfel verheven.

De dateering van de kern van krocht, kruising, dwarsschip en het uiterste Oosten van het schip is een duister vraagstuk. Wat hiervan echter zij, met gebruikmaking van eenige oudere gedeelten in en om de kruising werd in den loop van de tweede helft der 12de eeuw vrijwel een geheel nieuwe romaansche kerk gebouwd tegen het voorromaansche Westerblok. Vermoedelijk is dat omvangrijke werk in een halve eeuw tot stand gekomen, maar het is er ver van dat men daarbij een van tevoren vastgesteld plan voor het geheel zou hebben gevolgd.

Waarschijnlijk is de vernieuwing van de kerk begonnen met het optrekken van het schip, waarbij het toen wellicht nog maar vrij kort geleden voltooide schip van St Marie te Utrecht ten voorbeeld kan hebben gestrekt (afb. 23). Blijkens de breede overhoeksche pilasters tegen de pijlers van den middenbeuk heeft het in de bedoeling gelegen den middenbeuk met ribgewelven overeenkomstig die van St Marie te overkluizen. Tegen het middenste van de drie groote nagenoeg vierkante gewelfvakken van den middenbeuk zijn de zijbeuken opgehaald als halfwassen dwarspanden, zoogenaamde pseudotransepten, die met dwarse tongewelven zijn overdekt, en de middenbeukswanden tegen buitenwaartschen druk van de gewelven steunen. De gegeven lengte van het schip bracht mee, dat er nog een vrij smal gewelfveld naast het Westerblok overbleef, en ook daar werd van de uiterste zijbeukvakken nog weer een pseudotranseptje gevormd. Een aanmerkelijk verschil met St Marie te Utrecht is evenwel, dat de zijbeuken niet van verdiepingen zijn voorzien, en dat zij geen kruisribgewelven bezitten. Hun overwelving is al bijzonder eigenaardig: halve koepels over de buitenhelft van elke travée, waartegen schuin naar het midden oploopende tongewelven over de binnenhelften aansluiten. Dit naar binnen oploopen was noodzakelijk door de ongewone hoogte van de scheibogen, welker aanzetten al boven de muurplaten van de zijbeuken liggen.

De bouw van het nieuwe schip, die wellicht omstreeks 1150 is begonnen, kwam niet geheel volgens den oorspronkelijken opzet tot stand. Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat men aanvankelijk riblooze kruisgewelven over de zijbeuken had ontworpen. Wellicht ook zijn de pseudotransepten te danken aan wijzigingen der plannen tijdens het werk. Of de middenbeuk ooit zijn kruisgewelven met de breede platte ribben heeft gekregen, is twijfelachtig. Hij wordt nu overdekt door laatgothische stergewelven.

In de 12de eeuw is het dwarsschip ongetwijfeld herbouwd of verbouwd en bij die gelegenheid overwelfd. Tegen de wanden zijn sporen te zien van de muralen van oudere gewelven dan de bestaande gothische.

Was Onze Lieve Vrouwe aldus met haar nieuwe schip en haar oude Westerblok een zeer origineel bouwwerk, het koor, dat tegen het eind van de 12de eeuw verrees, onderscheidt zich niet minder dan juistgenoemde deelen door oorspronkelijkheid (fig. 9, afb. 34, 35). Het is met zijn sterk ontwikkelden

omgang en galerij daarboven niet meer of minder dan het rijkst gelede koor, dat de weelderige laatromaansche stijl van het Rijnland heeft voortgebracht. Oorspronkelijk schijnt het niet in de bedoeling te hebben gelegen boven den omgang nog een galerij aan te brengen, en zou het koor dus ongeveer de gedaante hebben gehad van de apsiden van St Maria im Kapitol te Keulen. Inwendig is het koor van een ongewone weidschheid, die een sterke tegenstelling vormt met den eenvoud van het koor van St Servaas. Van bijzonder belang is het figurale beeldhouwwerk aan de zuilkapiteelen van den omgang (afb. 37). Het uitwendige, bij de restauratie geheel vernieuwd, is juist tengevolge van den bouw van de galerij vrij log van gedaante. Een bijzonderheid is nog, dat de galerij voor de restauratie gewelven met breede platte ribben had, waarvan thans maar één vak over is. Weinig indrukwekkend zijn de nagenoeg geheel vernieuwde torens, die het koor flankeeren, en welke over portaalruimten zijn gebouwd die aan de Oostzijde tusschen koor en nevenkoortjes in het dwarsschip voeren.

De eigenaardige samenstelling van de gewelven over de zijbeuken van O.L. Vrouwe te Maastricht vond navolging aan de zijbeuken der *St Pancratiuskerk te Heerlen*, een pijlerbasiliek, waarvan het schip omstreeks 1200 kan zijn gebouwd, de toren een weinig jonger zal zijn, en de geheele Oostpartij een neoromaansche toevoeging is van 1903. Bij gelegenheid van die vergrooting werd het schip sterk gerestaureerd, en zijn de gothische kruisribgewelven over den middenbeuk vervangen door twee vakken riblooze kruisgewelven.

De romaansche basilieken uit het midden des lands, die nog over zijn, staan ons voor het oog als scheppingen van telkens in hoofdzaak één bouwperiode. Zoo als zij bewaard zijn of in ieder geval zoo als wij ze zonder al te veel moeite uit de voorhanden gegevens kunnen reconstrueeren, zijn het in het algemeen gave scheppingen van één tijdvak, van één bepaalde stijlschool, van één meester, zij het anonym.

Hoe meer men zich daarentegen bezig houdt met de romaansche basilieken in onze tegenwoordige provincie Limburg, des te meer treft hun ingewikkelde bouwgeschiedenis. Elk deel van de kerk schijnt weer tot een ander tijdperk te behooren en vertoont een geheel eigen karakter. Deze Limburgsche kerken vormen dan ook als gebouwen geen eenheid, het zijn conglomeraten van hoogst belangwekkende partijen, die uit verschillende eeuwen dagteekenen, en bovendien herhaaldelijk zijn gewijzigd en verbouwd.

Dit wordt ons wel zeer duidelijk, wanneer wij na de juistbehandelde Maastrichtsche kerken *de abdijkerk van Kloosterrade of Rolduc* (fig. 22, afb. 32, 36, 41) gaan beschouwen, een niet heel groot, maar buitengemeen interessant bouwwerk[1]. Het schijnt, dat het klaverbladvormige deel van de krocht nog dag-

1 Voor de bouwgeschiedenis zie men H.A. Diepen, Die romanische Bauornamentik in Klosterrath, den Haag, 1931. Zie ook: P.C. Boeren, Rodensia, 1941.

teekent uit 1108, toen een krocht werd gewijd, maar dit kan alleen de muren betreffen, niet de zuilen en de gewelven. In 1130 verrees het koor, en in 1143 begon men de kerk verder Westwaarts uit te breiden met een transept en drie vakken van den middenbeuk, waarvan er voorshands maar twee werden overwelfd. Voorts vernemen wij van een wijding in 1209. Krocht en koor moeten in het eind van de 12de eeuw vrijwel geheel zijn vernieuwd en in het

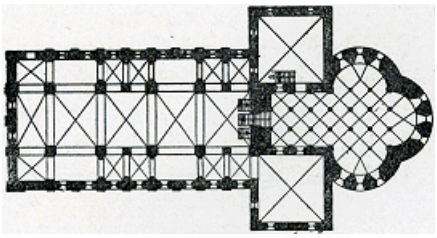

22. Rolduc, abdijkerk, plattegrond ter hoogte van de krocht

eerste deel van de volgende eeuw werd de krocht vergroot onder de kruising. Het huidige klaverbladvormige koor is bij de restauratie onder Dr P.J.H. Cuypers opgetrokken na slooping van een laatgothische koor.

Klaverbladvormige krochten komen sinds zeer oude tijden sporadisch voor, maar in ons land niet anders dan te Rolduc. Wij hebben geen reden een bepaalde herkomst voor den plattegrond van de Rolducsche krocht te onderstellen. Een merkwaardigheid van het eerste koor van 1130 is, dat het overwelfd was, hetgeen, daar het om meer ging dan halve koepels over apsiden, voor deze streken nogal zeer voorlijk was.

Het schip van Rolduc volgt het schip van Onze Lieve Vrouwe te Maastricht na in zooverre, dat ook hier de travéeën van den middenbeuk om de ander worden geschoord door halfhooge en niet buiten de zijbeuken uitspringende dwarspanden, zoogenaamde pseudotransepten. Dat deze aanleg van den beginne zoo was beraamd is niet waarschijnlijk; er zijn aanwijzingen dat de zijbeuken oorspronkelijk gewoon zouden doorloopen. Van ribgewelven over den middenbeuk is te Rolduc evenwel geen sprake, de overkluizing bestaat uit normale riblooze kruisgewelven. Wel hebben de pseudotransepten dwarsgerichte tongewelven als O.L. Vrouwe te Maastricht en St Marie te Utrecht. Invloed uit Maastricht is trouwens niet alleen te bespeuren in de constructieve samenstelling van het schip maar ook in de uitermate belangrijke sculptuur der zuilen zoowel van de krocht als die van het schip. De toepassing van zuilen tusschen de hoofdpijlers heeft Rolduc weer gemeen met St Marie te Utrecht.

Het front van de kerk, dat statig oprijst tusschen de breed aangelegde vleugels van de voormalige abdij, is een Westerblok van zeer simpele indeeling: een rechthoekig vak, ongeveer overeenkomend met een halve middenbeuktravée, is torenvormig opgetrokken, en wordt een eindweegs begeleid door ongeveer vierkante zijtorens in het verlengde van de zijbeuken. We hebben hier te doen

met een soort laatromaansche versie van het Westerblok van O.L. Vrouwe te Maastricht. De ronde vorm van de begeleidende torentjes was nu uit den tijd. Intusschen, met een dergelijke omschrijving van de gedaante van het Rolducsche Westerblok hebben wij nog geen behoorlijke verklaring gegeven van zijn voorgeschiedenis en afleiding. Daarvoor moet men verder zoeken dan tot nu toe is gedaan en op deze plaats veroorloofd is. Genoeg zij het hier op te merken, dat het hooge middenvak

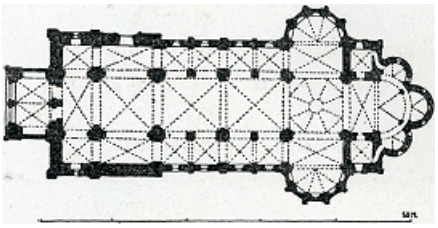

23. Roermond, Munsterkerk

steeds naar buiten gesloten is geweest, en, zoo het al niet een volledig koor is geweest, daarvan toch sterk het karakter heeft, en dat het Zuidelijke van de zijvakken een onlangs heropenden romaanschen ingang heeft. Daarmee doet de indeeling van dit Westerblok eenigszins denken aan die van het massale Westerblok van Nijvel.

Terwijl de drie juist besproken Limburgsche basilieken naast sterk op den voorgrond tredende Rijnlandsche stijlkenmerken ooit verscheiden belangrijke eigenaardigheden vertoonen die typeerend zijn voor de Maasstreek, is de *Munsterkerk te Roermond* (fig. 23, afb. 39, 40) zonder eenige reserve zuiver een monument van de Rijnsche stijlschool in haar laatsten en rijksten bloei[1]. Wij zijn hier op de uiterste grenzen van het romaansche tijdperk: de spitsboog en het ontwikkelde kruisribgewelf vinden hier allerwege toepassing, vooral in de jongste deelen van de kerk, die uit het midden van de 13de eeuw dagteekenen, voor zoover zij tenminste niet eerst in de 19de eeuw zijn tot stand gekomen bij de zeer ingrijpende restauraties van het vervallen bouwwerk onder P.J.H. Cuypers.

De stichting van de Cistercienser-abdij door graaf Gerhard V van Gelre (Roermond was vroeger een van de voornaamste steden van Gelre) geschiedde in 1219 of 1220, en al spoedig zal de bouw van de huidige Munsterkerk (munster beteekent zooveel als klooster) een begin zijn gemaakt, althans met de Oostelijke partij. Of van den beginne een klaverbladvormige Oostpartij in de bedoeling heeft gelegen achten wij twijfelachtig: de apsiden zijn volstrekt niet gelijk van vorm: de Oostelijke is rond en voorzien van drie kleine straalkapellen, terwijl de beide andere een veelhoekigen plattegrond hebben. Maar hoe dan ook, de Oostelijke partij is tenslotte met haar drie apsiden, haar achtkanten koepellantaarn in het midden en de slanke torens in de hoeken tusschen de apsiden geworden tot een van de laatste, volledigste, rijpste en meest harmonische in de glorieuze rij overeenkomstige centraliseerende koorgroepen aan den

1 L.A.J. Keuller in Bulletin Oudheidk. Bond 1920, blz. 115.

Neder-Rijn. Ondanks haar betrekkelijk geringe afmetingen, mag zij met eere genoemd worden in één adem met St Maria im Kapitol, Gross St Martin en St Apostelen te Keulen en met St Quirinus te Neuss. Vooral met de laatste bestaat groote overeenkomst.

Het korte schip, dat volgens het gebonden stelsel is opgetrokken en galerijen boven de zijbeuken heeft, toont vooral inwendig duidelijk dat het in verschillende opeenvolgende bouwperioden tot stand moet zijn gekomen. Boven een zeer strakke rondbogenrij beneden is de zône van de galerijen bepaald zeer levendig behandeld, terwijl de muurvakken van de hooge vensters van een uitzonderlijke en niet meer romaansche luchtigheid zijn en de gewelven volstrekt gothisch.

De zeer rijzige Westelijke partij, die tijdens den bouw heel anders moet zijn uitgevoerd dan aanvankelijk in de bedoeling lag, drukt uitwendig gezien de rest van de kerk sterk. Inwendig is de toestand belangrijk gewijzigd doordat te eeniger tijd het lage gewelf uit het groote centrale vak is uitgebroken. Oorspronkelijk bevatte de Westerpartij over de geheele uitgestrektheid een lage krochtachtige portaalruimte en daarboven een zeer ruim en hoog opgaand nonnenkoor. Het is wel merkwaardig dat de romaansche architectuur zoo in haar allerlaatste stadium nog weer teruggreep op het voorromaansche beginstadium van het Westerblok: een Westelijk koor boven een Westelijk portaal, de ‘église-porche’.

Onder de eigenaardigheden van dit buitengemeen rijke monument, die wij lang niet alle hier kunnen nagaan, willen wij wel in het bijzonder noemen een kennelijk streven in de apsiden, in de kruisingskoepel en in de vensterzône van den middenbeuk om de wanden het karakter van strak afsluitende vlakken zooveel mogelijk te ontnemen. De muren zijn daar vrijwel geheel opgelost in nissen en passages door de wanden. In den verst doorgevoerden vorm is de muur door passages verdeeld in een buitenschaal en een reeks dunne pijlertjes of kolonnetten aan de binnenzijde. Deze neiging tot ontbinding van den wand ter bereiking van hoogst decoratieve effecten kenmerkt verschillende stijlscholen op de grenzen van het romaansch en de gothiek: de laatromaansche scholen van Normandië en het Keulsche Rijngebied eenerzijds, de vroeggothische scholen van Bourgondië en van de Scheldestreek anderzijds[1].

Wat het uitwendige aangaat van de Roermondsche Munsterkerk dient opgemerkt, dat de bovenhelften van alle vier torens neoromaansche scheppingen zijn van Dr P.J.H. Cuypers. Of er ooit een periode is geweest, waarin de 13de eeuw zich zulk een stel Westelijke torens heeft voorgesteld als wij nu hebben, blijft een open vraag. Dit neemt niet weg, dat wij bij alle bedenkingen, die ons

1 Verg. H.E. Kubach, Rheinische Baukunst der Stauferzeit, das Triforium und seine Parallellen in Frankreich, 1934, en P. Rolland, La technique normande du mur évidé et l'architecture scaldienne in Belgisch Tijdschrift v. Oudheidk. en Kunstgesch. X (1940) blz. 169.

geslacht heeft tegen de gevolgde wijze van restaureeren, toch misschien kunnen erkennen, dat de kerk door het optrekken dezer torens een zekere compleetheid heeft gekregen, die ook een architectonische waarde vertegenwoordigt.

Tenslotte dient nog vermeld een stuk architectuur, waarvan moeilijk is te zeggen waar het thuisbehoort, in de groep van de basilieken die in hoofdzaak houten overdekking der ruimten hebben of bij de gewelfde. Dat is het torenvormige Westelijke koor van de parochie-, vroeger *stiftskerk van Torn*, niet ver van Roermond aan de overzijde van de Maas. Voor hij in 955 bisschop van Utrecht werd, stichtte graaf Ansfried hier met zijn vrouw een abdij van de Benedictijnerorde voor mannen en vrouwen, welke abdij later van karakter veranderde en een hoogadellijk stift werd van wereldlijke kanonikessen, die met uitzondering van de vorstin-abdis geen geloften deden. Van de oorspronkelijke laat 10de eeuwsche kerk is heelemaal niets overgebleven, en van wat er in den romaanschen tijd mag zijn gebouwd en verbouwd alleen een vierkant Westelijk koor tegen het middenschip van een gothische kerk. Dit Westelijke koor, met zijn ronde traptorens aan weerszijden, vertoont groote overeenkomst met het Westerblok van O.L. Vrouwe te Maastricht: het voornaamste verschil is, dat de rechthoek van Maastricht hier tot een vierkant is geworden. Boven een krocht, waarvan de kruisgewelven op een middenpijler rusten, is het 'dameskoor' gelegen, dat met bogen naar het middenschip is geopend, en daaruit met trappen bereikbaar is. De koorruimte is in het eind van de 18de eeuw met betimmeringen en stucwerk geheel gemoderniseerd, en mist haar oorspronkelijke karakter volledig. Het is zelfs niet te zeggen, hoe zij voordien overdekt is geweest. Het romaansche werk gaat niet verder dan dit koor: de heele toren, die zich daarboven verheft, dagteekent eerst uit de vorige eeuw. Uit welken tijd het romaansche deel zal zijn, is niet gemakkelijk op te geven bij gebrek aan kenmerkende vormen, maar als men voor den tijd van ontstaan het eind van de 11de of het begin van de 12de eeuw noemt, zal men de plank niet al te ver misslaan. Onder de aanzienlijke verwanten van den Westelijken koortoren van Thorn mag men dien van den Dom van Paderborn rekenen (omstreeks 1060).

IV. *Cistercienser- en Premonstratenserkloosters.*

Tot nu hebben wij geen bijzondere aandacht besteed aan kloosterkerken als zoodanig. De reden daarvan is, dat de geheel of gedeeltelijk nog bestaande romaansche kloosterkerken van ons land zich zoo goed als niet door bijzondere kenmerken onderscheiden van de kapittel- en parochiekerken, zelfs niet de eenige Cistercienserkerk die wij bezitten, namelijk de hierboven al behandelde

Munsterkerk te Roermond (blz. 171). In de laatste jaren zijn evenwel onder leiding van Prof. Dr E.A. van Giffen in onze Noordelijke provinciën de grondslagen ontgraven van twee belangrijke Cistercienser abdijkerken, die wel in sterke mate de kenmerken vertoonen van den bouwtrant dezer orde, namelijk die van Klaarkamp bij Rinsumageest, niet ver van Dokkum en van Adeward bij Groningen. Wij dienen daaraan een eenigszins uitvoerige beschouwing te wijden.

De oudste kloosters van ons land als die van Egmond, Torn, Susteren, om er maar enkele te noemen, behooren tot de orde der Benedictijnen, die in de 6de eeuw werd gesticht. In de romaansche periode zijn in de plattegronden van de Benedictijnerkerken enkele bijzonderheden op te merken. Het koor wordt vaak geflankeerd door vrij diepe zijkoren, die in verbinding met het hoofdkoor plegen te staan door één of meer bogen. Soms bevinden zich ter zijde van deze diepe zijkoren nog andere, kortere. In ons land is van dergelijke koorplattegronden niets over, behalve dat in Susteren het hoofdkoor met bogen in verbinding staat met breede zijruimten.

In de 10de eeuw ontstond uit een streven naar strenger handhaving van de oude kloosteridealen de orde van Cluny, die in betrekkelijk korten tijd tot een ongehoorden bloei en expansie over heel West-Europa kwam. Op het grondgebied van ons land is evenwel nooit een Cluniacenserklooster verrezen, en van onmiddellijken invloed is deze orde voor onze bouwkunst dan ook niet geweest.

De macht en weelde van de orde van Cluny leidde er toe, dat in het laatst van de 11de eeuw als een ascetische reactie de orde van de Cisterciensers ontstond. Het eerste klooster, dat van Citeaux, werd in 1198 gesticht, maar pas nadat St Bernard in 1113 toetrad, kwam de orde tot een grandiooze ontwikkeling welke die van de Cluniacensers evenaarde.

Al spoedig werden de Cistercienserkerken gekenmerkt door een reeks eigenaardigheden, eenerzijds onmiddellijk verklaarbaar uit een streven naar uitersten eenvoud, anderzijds gevolg van bijzondere gewoonten van de orde, terwijl zij bovendien vele typisch regionaal-Bourgondische trekken vertoonen.

Hoe de Cistercienser eigenaardigheden in het begin tot ontwikkeling zijn gekomen, is niet volkomen duidelijk, aangezien de abdijen van Citeaux en de vier oorspronkelijke dochterstichtingen La Ferté, Pontigny, Clairvaux en Morimond van den aardbodem zijn verdwenen met uitzondering van alleen Pontigny. Wel beschikken wij over enkele oude afbeeldingen, maar die betreffen zeker niet de oorspronkelijke vroeg-12de eeuwsche steenen kerken. De kerk van Pontigny is trouwens ook de tweede ter plaatse en werd omstreeks 1150 begonnen, terwijl het koor al in het eind van de 12de eeuw door het huidige, grootere werd vervangen. Intusschen hebben wij een zeer goed bewaard staal van een vroege Cistercienserabdij in die van Fontenay, evenals alle juistge-

noemde in Bourgondië, van welke abdij de kerk van 1130-1147 tot stand kwam. Het merkwaardige is, dat de kerken van de Cisterciensers bijna overal de typische eigenaardigheden van de Bourgondische moederkerken herhalen, zonder dat van bepaalde voorschriften dienaangaande sprake is. Slechts in beperkte mate, hier minder, daar meer, vertoonen zij vormen en constructies van de streek zelf.

Onder de voornaamste kenmerken noemen wij in de eerste plaats de negatieve, welke voortvloeien uit het reactionnair ascetisch streven: in het algemeen een strenge eenvoud, ontbreken van steenen torens, van krochten, galerijen, triforia en ander dan plantaardig beeldhouwwerk aan kapiteelen en kraagsteenen. De regel, dat ieder van de monniken die priester was, dagelijks een mis moest opdragen, terwijl op elk altaar maar één mis per dag mocht worden gelezen, leidde tot den aanleg van een betrekkelijk groot aantal kapellen, die in den eenvoudigsten aanleg tegen den Oostkant van het dwarsschip zijn gelegen, en bij rijker opzet ook langs den Westkant van het dwarsschip en om het hoofdkoor: Het streven naar uitersten eenvoud verklaart een bijzondere voorkeur voor rechte sluiting zoowel voor het hoofdkoor als voor de kapellen, maar toch komt een veelhoekige koorsluiting al voor bij het derde koor van Clairvaux (gewijd in 1174) en in wat rijker uitvoering in het derde koor van Pontigny.

Vrijwel zonder uitzondering zijn de Cistercienserkerken volledig in steen overwelfd. Aanvankelijk paste men spitse tongewelven toe, zooals in Fontenay: een tongewelf in de lengte over den middenbeuk en dwarse tongewelven over de vakken van de zijbeuken. Maar al spoedig ging men er toe over ook over de hoofdruimten kruisgewelven aan te brengen, zoowel zonder als met ribben. Bij toepassing van kruisgewelven aanvaardde men, ook als zij ribloos waren, de rechthoekige travée, waarbij elke travée van den middenbeuk correspondeerde met één zijbeuktravée, zulks in tegenstelling met het ‘gebonden stelsel’. Niet dan zelden komt het zesdeelige gewelf voor, o.a. te Villers ten Z.O. van Brussel.

Doordat de Cisterciensers een kennelijke voorliefde hadden voor den spitsboog, die al heel vroeg in de romaansche architectuur van Bourgondië voorkomt, en vrijwel tegelijkertijd met Ile de France systematisch de gewelfrib toepasten, streven zij vrijwel onafhankelijk van Ile de France in de richting van de Gothiek. Als Noord-Frankrijk echter de volledige Gothiek ontplooit, blijven de Cisterciensers zeer conservatief; verder dan wat Dehio een rudimentaire Gothiek heeft genoemd, brengen zij het niet.

Het zijn overigens geenszins aanleg en vormentaal alleen, die de Cistercienserkerken onderscheiden, zij munten ook uit door een eigen sfeer. Moge het uitwendige meer dan eens van een weinig aantrekkelijke nuchterheid en zelfs

kaalheid zijn, de interieurs treffen bijna steeds door zeer harmonische verhoudingen en een kalme rust, die weldadig werken[1].

Het oudste Cistercienserklooster van ons land was de *abdij van Klaarkamp* ten Westen van Dokkum, gesticht voor 1163 als dochter van Clairvaux[2], en zelf weer moeder van verscheiden andere abdijen waaronder het aanzienlijke Adeward bij Groningen. Sinds lang is Klaarkamp van den aardbodem verdwenen,

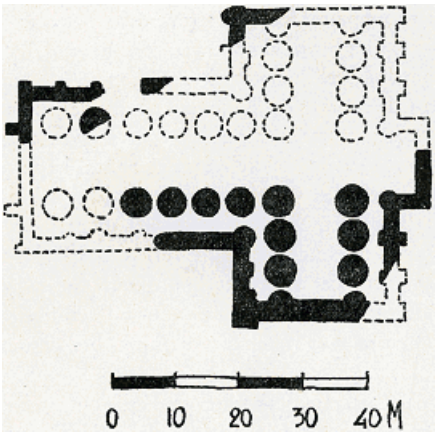

24. Klaarkamp, fundering abdijkerk naar Van Giffen

maar in 1939 heeft men een onderzoek ingesteld naar de grondslagen en daarbij fundeeringssleuven en puinbeddingen aangetroffen van een baksteenen kerk, die een vrijwel volledige reconstructie van den plattegrond veroorloven (fig. 24). Publicatie van het onderzoek is in voorbereiding.

Zoowel het schip als het even breede dwarsschip werden door pijlers of zuilen verdeeld in middenbeuken en zijbeuken aan weerskanten. Het zeer ondiepe koor werd gevormd door een rechthoek, die slechts weinig buiten den Oostmuur van het dwarsschip uitsprong. Kroniekberichten of dergelijke gegevens over het bouwen ontbreken, zoodat het onzeker is of de kerk, waarvan de plattegrond is teruggevonden, nog uit den stichtingstijd van de abdij dagteekent. Het zou ons niet verwonderen, wanneer zij een weinig jonger was.

Wij zijn beter ingelicht over de *kerk van de abdij Adeward*. Deze abdij werd in 1192 gesticht als dochter van Klaarkamp, en het volgende jaar betrokken[3]. Uit de kloosterkroniek, waarvan van oudste deel in de tweede helft van de 15de eeuw te boek moet zijn gesteld, vernemen wij, dat de abt Wigbold in

1 Voor den bouwtrant der Cisterciensers zie Sigurd Curman, Cistercienserordens Byggnadskunst, Stockholm 1912 en Hans Rose, Die Baukunst der Cistercienser, Muenchen 1916. Voor Fontenay, Lucien Bégule, l'Abbaye de Fontenay et l'architecture cistercienne, ed. Petites Monogr. des grands édifices de France; voor Pontigny, Georges Fontaine, Pontigny, 1928.

2 M. Schoengen, Monasticon Batavum III, blz. 96.

3 R. Post, Het St Bernardsklooster te Aduard in Archief Aartsbisdom Utrecht 1922, blz. 168 en 1923, blz. 1, voorts H. Brugmans in Bijdr. en Meded. Hist. Genootschap XXIII (1902), blz. 1.

1240 met de fundeering van de kerk begon onder leiding van een convers of leekenbroeder, die met zijn zoon naar Clairvaux werd gezonden om dat beroemde voorbeeld na te volgen. Deze overigens ongenoemde bouwmeester zou wegens zijn uitzonderlijke verdiensten een graf in de abdijkerk hebben gekregen, wat zelfs geen abt, tenzij hij tevens bisschop was, werd toegestaan. Onder abt Eilward (1242-1254) werkte men met behulp van wel 200 conversen aan de kerk, en in 1263 werd zij gewijd.

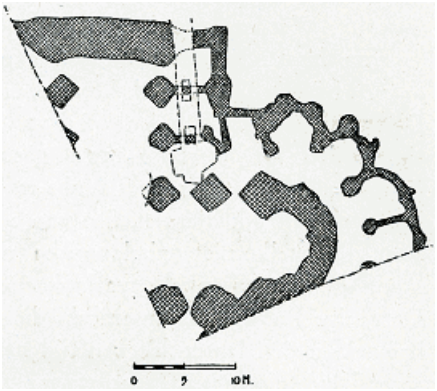

25. Adeward, fundeering abdijkerk naar Van Giffen

Ook de abdij van Adeward is te gronde gegaan, behalve dat één groot en rijk zaalgebouw in Groningsche Romano-Gothiek, wellicht oorspronkelijk het refectorium en dagteekenend uit het eind van de 13de eeuw, als Hervormde kerk ingericht bleef bestaan. De plattegrond van de abdijkerk is evenwel in de jaren 1939-1940 onderzocht door ontgravingen, waarbij de puinbeddingen en enkele resten van de fundeeringen aan het licht kwamen (fig. 25). De muren schijnen voor een groot deel te hebben gerust op diep gefundeerde baksteenen pijlers die door bogen waren verbonden. Publicatie van het onderzoek moet nog worden afgewacht.

De plattegrond van de abdijkerk van Adeward vertoonde wat schip en dwarsschip aangaat een bijzondere gelijkenis met die van Klaarkamp. Schip en dwarsschip waren ook hier even breed en verdeeld in middenbeuken en zijruimten aan weerskanten. In het Noorderdwarspand zijn sporen gevonden van muurtjes, die den Oostwand verbonden met de daarvoorstaande pijlers, zoodat daar geen doorgaande zijbeuk is geweest maar een reeks kapellen op de geijkte wijze van de Cisterciensers. Misschien zijn dergelijke scheidingsmuurtjes ook in Klaarkamp op grondbogen overgebouwd geweest.

De koorpartij was in Adeward veel meer uitgewerkt dan in Klaarkamp: het koor was dieper, had een halfronde of veelhoekige sluiting, en een omgang met straalkapellen. Dit wordt nader verduidelijkt door de beschrijving uit de 16de eeuw van de hand van Ubbo Emmius, waaruit wij vernemen, dat de kerk zuilen had en dat de apsis van den omgang werd gescheiden door paren slanke kolommen, die ieder uit een stuk waren gemaakt. Of deze rijke kooraanleg onmiddellijk teruggaat op Clairvaux, zooals het kroniekverhaal over den onbekenden bouwmeester zou kunnen suggereeren, lijkt ons twijfelachtig. Treffender schijnt ons de overeenkomst met het koor van de abdijkerk van

Heisterbach in het Zevengebergte, dat tusschen 1202 en 1227 tot stand moet zijn gekomen.

Bijzonder merkwaardig is het, dat de hierboven al beschreven *Munsterkerk van Roermond*, overblijfsel van een Cistercienser vrouwenabdij, niet alleen geen enkel van de geijkte trekken vertoont van den trant der orde, maar in de weelderigheid van den laatromaanschen Rijnlandschen stijl en bijzonderlijk in haar torenrijkdom vierkant strijdt tegen geest en voorschriften van Citeaux. Wat ons overigens nog rest van Cistercienserkloosters is alleen de vroeggothische baksteenen toren van de voormalige *vrouwenabdij te Loosduinen* bij den Haag, welk klooster in 1231 werd gesticht.

De twaalfde eeuw is ook de tijd van bloei der Premonstratenser- of Norbertijnerorde. Deze heeft evenwel geen eigen kerktype ontwikkeld zooals de Cisterciensen. Dat wij desondanks toch een beschouwing aan deze orde wijden ligt voornamelijk hieraan, dat van eenige Premonstratenserabdijen kronieken over zijn, welke niet onbelangrijke mededeelingen bevatten over de totstandkoming en in een enkel geval ook over de gedaante van de kerken.

De eenige Premonstratenserabdij die tot den huidigen dag bewaard bleef, zij het ook in den laatgothischen tijd sterk verbouwd en vergroot en bij de oorlogsgebeurtenissen van 1940 zwaar geteisterd, is de bekende abdij *van Middelburg*, welke omstreeks 1128 door monniken van de kort tevoren gestichte orde van Prémontré werd bevolkt[1]. Uit den romaanschen tijd is weinig meer tot ons gekomen dan de Oostelijke lange muur van een aanzienlijk zaalgebouw dat laatstelijk diende als Statenzaal. Deze baksteenen muur, welke na de ramp van Mei 1940 nog overeind staat, vertoont acht rondboogvensters met staafprofielen, en is aan den binnenkant nog voorzien van een zooal niet oorspronkelijke dan toch in ieder geval middeleeuwsche decoratie van roodgeschilderde schijnvoegen die een blokkenverband moeten suggereeren.

Uit de Gesta Abbatum van Mariengaarde bij Hallum ten N. van Leeuwarden[2] kennen wij het meer dan eens aangehaalde relaas over den tweeden abt, Ento (1175-1184), die, nadat men heeft besloten het klooster te vergrooten en nieuwe gebouwen op te richten, naar Deventer reist met eenige broeders teneinde de noodige tufsteen te koopen, welke daar ter plaatse in groote hoeveelheden van den Rijn werd aangevoerd om te worden verkocht. Hij verliest dan zijn beurs met al het geld in den IJsel, maar vindt die gelukkig op wonderbaarlijke wijze terug. Onder abt Sibrand (1230-1240) wordt het Westelijke gedeelte van de kerk, dat onvoltooid was gebleven, in baksteen uitgevoerd. Een reeks aardige bijzonderheden uit de 13de eeuw en later bevat de levensbeschrijving van de abten van Lidlum[3].

1 W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg, 1e druk, 1941, blz. 36.
2 AE.W. Wybrands, Gesta abbatum Orti Sanctae Mariae, 1879, blz. 56.
3 D.A. Wumkes, Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariengaard en Lidlum, 1929.

Het meest belangwekkend zijn de Kronieken van Emo en Menko, abten van de abdij Bloemhof bij Wittewierum in Groningen[1]. Wij lezen daar hoe in 1238 de verdere bouw van de drie jaar tevoren begonnen baksteenen kerk werd toevertrouwd aan den meester Everard, een architect die uit Keulen afkomstig was. 's Mans loon was gedeeltelijk bepaald in kosteloos levensonderhoud, wat het klooster duur te staan kwam door de 'onverdraaglijke gulzigheid' van Everard en zijn zoons, zoodat men zich genoodzaakt zag een andere regeling te treffen. Al spoedig gaf het verzakken van de fundeeringen aanleiding tot groote moeilijkheden. De kroniekschrijver vertelt, hoe de bouwmeester nagaat tot welke diepte men moet graven om het fundeeringshout steeds onder water te houden, zoodat het niet zou vergaan. En als de schrijver moet vaststellen, dat de kerk tengevolge van de slechte tijdsomstandigheden op geen stukken na klaar is, geeft hij een beschrijving hoe het bouwwerk in groote trekken had moeten worden, opdat men het later zal kunnen voltooien. Tusschen de dwarsarmen was een torenachtige kruisingslantaarn ontworpen, waarvan de overzoldering (laquearia) zoo hoog boven de daken van de kerk was gelegen, dat vensters boven de kerkdaken licht in het koor zouden laten vallen. Echter wilde men ook nog de klokken van het convent in den kruistoren hangen. Terzijde van de kruisingslantaarn was men van plan op twee bijzonder zwaar gefundeerde kapellen twee minder groote torens op te trekken, en aan het Westelijk einde zou een groote toren verrijzen voor de klokken van de parochie. Verder drong Sibrand, de bevriende, reeds eerder genoemde abt van Mariengaarde, er sterk op aan, dat evenals te Prémontré twee altaren in het koor zouden komen te staan, en zoo werd de kerk op het Oosten zoo wijd gemaakt, dat er een breede omgang was voor de dienstdoende geestelijken en vooral voor den toevloed van hen die kwamen om te offeren en te communiceeren. In 1259 werd de kerk gewijd. De beschrijving van het ontwerp wijst op een aanleg, die nog geheel romaansch was opgezet.

V. *Eenbeukige romaansche kerken.*

Deze komen in alle provinciën van ons land voor behalve in Zeeland. In de meeste gevallen gaat het niet meer om volledige romaansche kerken, maar om enkele deelen daarvan die bij verschillende verbouwingen en vergrootingen zijn gespaard gebleven. Nu eens is het schip met den toren over, dan weer alleen de toren of een stuk muur van het schip. De kerkjes van Asselt bij

1 O. Feith en G. Acker Stratingh, Kronijken van Emo en Menko, 1866. Zie ook AE.W. Wybrands, De abdij Bloemhof te Wittewierum in de 13de eeuw, 1883. Van de Latijnsche kroniek bestaat een (niet in alle opzichten geslaagde) vertaling door W. Zuidema en J. Douma (1940).

Roermond, van Lemiers en Holset bij Vaals in Zuid-Limburg en van Odoorn in Drente hebben hun rechtgesloten koor behouden, in Friesland en Groningen zijn verschillende dorpskerkjes nog van een oorspronkelijk halfrond gesloten romaansch koor voorzien, maar in geen van de overige provinciën treft men meer het koor van een romaansche dorpskerk aan.

Het is geen toeval, dat het koor zoo betrekkelijk zelden is gespaard gebleven. Zoowel bij den bouw als bij een verbouwing begon men gewoonlijk van het Oosten naar het Westen te werken. Het koor is als het ware het hart van de kerk, daar begon de vernieuwing. Werd het schip te klein voor het toegenomen aantal parochianen, dan kon men in vele gevallen volstaan met het aanbouwen van één of twee zijbeuken, waarbij resten van het oorspronkelijke schip bleven staan. Vervanging van den toren kwam veelal eerst aan de orde, wanneer het schip niet alleen moest worden verbreed, maar ook Westwaarts verlengd. Zoo is het verklaarbaar, dat van menige romaansche dorpskerk slechts de toren is overgebleven, soms nog vrijwel geheel in den oorspronkelijken toestand, maar vaak in den gothischen tijd verhoogd in overeenstemming met de verhoogde kerk, of althans van een slanke gothische spits voorzien.

Vooral ten plattelande hebben vele romaansche vormen en eigenaardigheden een taai leven gehad. Zoo komen lisenen-en-rondboogfriezen, dat typisch romaansche systeem van gevelversiering, in Noordbrabant tot in den laatgothischen tijd voor. In Groningen en de aangrenzende streken van Friesland begint omstreeks of kort na 1200 een bijzondere 'romano-gothische' bouwtrant op te komen, die, zooals de naam zegt, niet meer geheel zuiver romaansch is en nog niet volledig gothisch. In dit hoofdstuk zullen wij ons met romaansche eigenaardigheden, welke hier en daar gedurende het gothische tijdperk in regionale scholen blijven voortleven, niet bemoeien. Wij beperken ons op het oogenblik tot wat wij nog zonder eenig voorbehoud als zuiver romaansch beschouwen, hetgeen beteekent, dat wij de tijdgrens van omtrent 1200 niet zullen overschrijden. De romano-gothiek van de Noordelijke provinciën zullen wij hierna afzonderlijk beschouwen als één geheel van den vroegsten aanvang, die nog vrijwel alleen wordt gekenmerkt door het verschijnen van koepelachtige gewelven over het schip.

In het algemeen kan men gerust zeggen, dat onze zuiver-romaansche eenbeukige kerken onoverwelfd waren, behalve voor zoover het de apsis betreft. Alleen in den laatromaanschen tijd, tegen het einde van de 12de eeuw, schijnen enkele dorpskerken te zijn gebouwd met riblooze kruisgewelven, of zijn kerken, die oorspronkelijk slechts een houten overdekking hadden, van zulke gewelven voorzien. Geen enkel van die riblooze kruisgewelven is meer in wezen, maar hier en daar zijn aanwijzingen gevonden, waaruit men opmaakt dat zij hebben bestaan. Dit is het geval te Havelte in het Zuid-Westen van

Drente, waar de laatromaansche baksteenen kerk in den gothischen tijd is verbouwd en verhoogd, en bij een restauratie de moeten van de oorspronkelijke gewelven tegen de wanden te voorschijn kwamen. Te Westergeest, een weinig Zuid-Oost van Dokkum, zijn in de meest Oostelijke travée van het schip aanzetten van een kruisgewelf te zien, dat ribloos schijnt te zijn geweest, en bij de restauratie van de oude kerk van Enschede kwamen fundeeringen van pijlers aan den dag, die doen vermoeden, dat het eenbeukige romaansche schip omtrent 1200 van riblooze kruisgewelven is voorzien. Wanneer echter in de Noordelijke provinciën overwelving van eenbeukige kerken op vrij groote schaal ingang vindt, zijn wij al over de zuiver romaansche periode heen: het gaat dan steeds om min of meer koepelvormige gewelven die behoudens een enkele uitzondering al van ribben zijn voorzien.

Na deze beschouwingen over de wijze van overdekking dienen wij ons bezig te houden met de plattegronden. Zooals hierboven al is opgemerkt vindt men voornamelijk in Limburg enkele voorbeelden van een koortje, dat eenvoudig bestaat uit een rechthoekig vak van iets geringer breedte dan het schip. De streek van de midden-Maas vertoonde trouwens van ouds een voorliefde voor rechte koorsluitingen. De kerk van Odoorn in Drente bezit nog een vierkant romaansch koor, dat voor een groot deel van vlakgehakte granieten zwerfblokken is opgetrokken, en hoogerop van baksteen. Dit gebruik van zwerfblokken heeft geheel ten onrechte aan dit monumentje een buitengewone ouderdom en beteekenis doen toekennen. Bij vergelijking toch met een aantal dorpskerken in Oost-Friesland en ook Zuidelijker over onze Oostelijke grenzen tot in het Bentheimsche (Wietmarschen), blijkt dat het gebruik van al of niet vlakgehakte granieten zwerfkeien vooral sterk is in de eerste helft van de 13de eeuw. Meestal gaat het om een buitenbekleeding tegen een kern waarin veel baksteen is verwerkt, en zijn alleen de buitenzijden van de keien die in het zicht komen, behakt. Het verband tusschen de zeer massief uitziende bekleeding en de kern is dan ook in het algemeen verre van hecht. Dat het bovenstuk van de muren geheel uit baksteen bestaat is een heel gewoon verschijnsel, en behoeft volstrekt niet op verschillende bouwperioden te wijzen. Het kan dus best zijn, dat het geheel met inbegrip van het ribgewelf eigenlijk al romano-gothisch is en dus eigenlijk in dit hoofdstuk nog niet eens ter sprake dient te komen.

Overigens kunnen wij den kooraanleg dan alleen in Friesland en Groningen bestudeeren. Vlakke koorsluitingen komen daar in den zuiver romaanschen tijd niet voor, wat zeer opmerkelijk is, wanneer men bedenkt, dat rechtgesloten koren juist een karakteristiek zullen vormen van de Groningsche romanogothiek. Dat dus alle eenbeukige romaansche kerken van Friesland en Groningen een zuiver halfronde apsis hebben of hadden, durven wij intusschen ook niet beweren. Er zijn namelijk enkele voorbeelden van veelhoekige apsiden,

zooals te Stiens en te Oosterwierum, maar het is de vraag, of die nog zuiver romaansch kunnen worden geacht.

De eenvoudigste vorm is, dat de rechthoek op het Oosten zonder inspringen overgaat in een halven cirkel, zooals te Jorwerd, Weidum en Hantum in Friesland. Trouwens ook de kerk van Rinsumageest, die hierboven al onder de basilieken is behandeld, heeft een hoofdbeuk, die zonder sprong in een apsis

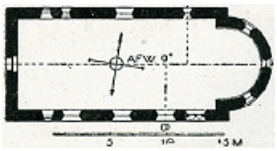

26. Oosterwijtwerd, dorpskek

overgaat. Het begin van het priesterkoor, dat meer ruimte besloeg dan de apsis alleen, werd in zulke gevallen alleen aangegeven door een verhooging van den vloer met enkele treden, niet door eenig kenmerk aan muren of bekapping. Heel fraai is zulk een opzet niet; het gebouw maakt een loggen en vormeloozen indruk, is àl te ongeleed. Heel wat beter effect maken de kerkjes, waarbij de apsis smaller is dan het rechte deel, gelijk te Marsum en Oosterwijtwerd in Groningen (fig. 26). De plattegrond heeft in zulke gevallen veel weg van een klein Oud-Christelijk bedehuis.

Soms is de eenige sprong binnenwaarts, die het gebouw vertoont, niet bij den aanzet van de apsis gelegen maar bij het begin van het priesterkoor, een weinig verder Westwaarts dus. Het rechte gedeelte van het koor en de apsis gaan dan ongescheiden in elkander over. Ook alweer een oplossing die niet zeer bevredigt. Voorbeelden zijn de kerken van Bozum en Grouw alsmede de afgeproken kerk van Suawoude. De rijkste vorm, een zeer logische vorm ook en een die aesthetisch voldoet is de eenbeukige kerk die twee keer inspringt: een keer bij het begin van het koor en nog eens bij den aanzet van de apsis tegen het rechte koorgedeelte, gelijk te Aalsum (Fr.) en vroeger te Wierum (fig. 27).

Een enkele keer komt bij een eenbeukige Friesche kerk een romaansch dwarsschip voor, gelijk te Hallum ten N. van Leeuwarden. Het is lager en smaller dan schip en koor, maar deze zijn ook al gothisch. Te Westergeest en Genum, beide in de buurt van Dokkum, zijn in de zijmuren dichtgemetselde bogen aanwezig, die schijnen te verraden, dat daar eertijds lage dwarspanden of dwarskapellen hebben aangesloten.

Verscheiden romaansche dorpskerken hebben oorspronkelijk geen toren gehad. Sommige hebben er nog geen, zooals die van Lemiers en Mesch in Zuid-Limburg, de Hervormde kerk te Oirschot (N. Brabant), de kerk van Oosterwijtwerd in Groningen. Vele romaansche kerktorens blijken ook bij nader onderzoek niet zoo oud te zijn als het kerkschip, gelijk te Wassenaar, te Velzen, te Oudega in Smallingerland (Fr.). Een toren is nu eenmaal altijd een betrekkelijke weelde geweest, en men kon klokken ook ophangen in een boom of in een houten klokkenhuis, waarvan er nog enkele voorkomen. In Groningen, evenals trouwens in Oost-Friesland, had men een bepaalde voor-

keur voor gedrongen baksteenen klokhuizen op een vrij willekeurige plaats op het kerkhof gelegen, en die zich in het algemeen niet boven de kerk verheffen.

In het algemeen bevat de toren den ingang of althans een van de ingangen van de kerk. Niet steeds is dat het geval. Verscheiden torens toch zijn niet van buiten toegankelijk, vooral in de provincies Friesland en Limburg. Het kan zijn dat daarbij de opzet heeft voorgezeten

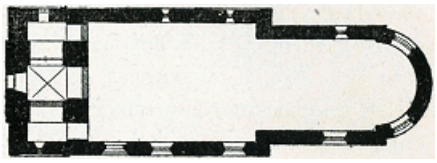

27. Wierum, plattegrond romaansche kerk voor deze met uitzondering van de torenpartij werd gesloopt

den toren tot een verdedigbaar bouwwerk te maken. Heel wat torens, die nu wel een ingang in den Westmuur hebben, zullen dien eerst later hebben gekregen. Noodzakelijk was het intusschen geenszins een ingang in den toren te maken, want bijna altijd had het schip ingangen in de beide lange zijden. In Friesland schijnt de Zuidelijke de manneningang te zijn geweest en de Noordelijke die voor de vrouwen. Bovendien was er aan de Oostzijde vaak nog een priesteringang[1].

Enkele torens hebben een verdieping die door een gewelf wordt overdekt en een torenkapel moet zijn geweest. Voorbeelden daarvan zijn de laatromaansche torens van Haren bij Groningen en die van Enschede. Te Enschede bevindt zich in den Oostwand een kleine nis, geflankeerd door smalle vensters, die uitzicht gaven in de kerk. De torenkapel van Haren is met een wijden boog naar het kerkschip geopend. Met welk doel men deze kapellen op de verdiepingen van de torens heeft ingericht, is niet duidelijk.

Ingewikkelder is de zaak bij een aantal torens in Friesland, Groningen en langs den Oostkant van de Veluwe. Uitwendig gezien rijst de toren op uit het wat breedere schip, dat hem aan drie zijden omvat houdt. Op zichzelf schijnt dat niet zoo vreemd, en zooiets komt in den Gothischen tijd herhaaldelijk voor. De smalle vleugels aan weerszijden van den toren zijn inwendig evenwel gescheiden van het schip en verdeeld of verdeeld geweest in boven- en benedenruimten, welke door middel van wijde bogen in verbinding staan met den toren die op dezelfde hoogte een verdieping heeft of had. Zulk een eigenaardige aanleg komt nog vrij gaaf voor in de Friesche dorpen Anjum, Hyum, Britsum en Wierum (fig. 27), voorts te Doezum en Bierum[2] in Groningerland en te Oene en Vorchten aan den Oostelijken Veluwekant, in het laatste geval overigens inwendig vrij sterk verminkt. In het Noorden zijn trouwens nog verschillende oude torens aan te wijzen, waar een dergelijke

1 De Vrije Fries XXXII (1940), blz. 90.
2 Geïll. Beschr. v. Oost-Groningen, blz. 35.

Westerpartij kennelijk vroeger heeft bestaan, o.a. te Bedum ten N. van Groningen.

Deze 'gereduceerde Westerblokken' hadden ongetwijfeld meest alle een ingang in den Westgevel. In Vorchten is de romaansche ingang nog zeldzaam volledig bewaard, in Wierum alleen aan den binnenkant en in Anjum en Doezum zijn er inwendig niet meer dan sporen van over. Te Hyum en Britum zijn later gothische ingangen aangebracht. Alleen in Bierum, dat nogal van de overige afwijkt, staat het vast dat er nooit een Westelijke ingang is geweest (afb. 38). Wat de overdekking van de ruimten in deze dorpsche Westerpartijen aangaat, in Doezum en Bedum blijkt duidelijk dat deze alleen door houten zolderingen werd gevormd. In Anjum en Wierum is dat oorspronkelijk zeker ook het geval geweest: de gewelven over de Noordelijke zijruimte te Anjum en over alle drie gelijkvloersche deelen te Wierum zijn pas naderhand aangebracht. In Vorchten maken de gewelfjes over de benedenzijruimten wel den indruk tot het oorspronkelijke romaansche werk te behooren, en in Bierum is de overwelving over beneden- en bovenruimten met koepels in het midden een van de karakteristieke elementen.

Evenals bij de eenvoudige torenkapellen is de bestaansreden van de 'gereduceerde Westerblokken' raadselachtig. Zij zijn intusschen geen monopolie van ons land: sterk overeenkomstige gevallen komen in Denemarken voor[1]. De Nederlandsche maken den indruk geen van alle ouder te zijn dan het eind van de 12de eeuw.

Een heel bijzonderen vorm vertoonde tenslotte nog de kapel van St Walfridus en Radfridus te Bedum, waarvan de grondslagen vanwege het Museum van Oudheden te Groningen zijn ontgraven[2]. Deze eenbeukige kapel, die de afmetingen had van een gewone Groningsche dorpskerk, en van baksteen op een grondslag van veldkeien was opgetrokken, had een Noord- en Zuidwaarts uitspringend Westerblok, dat volgens een oude beschrijving eindigde in twee torentjes. In ons land kennen wij geen overeenkomstige gevallen, wel verschillende in Denemarken.

Wij moeten waarschuwen tegen de meening, dat in het algemeen de simpelste plattegronden de oudste zijn, en dat de meest samengestelde het eindpunt van een ontwikkelingsreeks vormen. Juist vele laatromaansche en romano-gothische dorpskerken onderscheiden zich door uitersten eenvoud in opzet en een van de kenmerken van de Groningsche romano-gothiek is het rechtgesloten, niet inspringende koor.

Wat de gevelbehandeling van kerken en kerktorens aangaat, kan men wel aannemen, dat de oudste monumenten geheel vlakke muren hebben, en dat een

1 Francis Beckett, Danmarks Kunst I, blz. 191. Voorts E.J. Haslinghuis in 'Kunst' 1932, blz. 31.

2 Verslag van het Museum over 1939, blz. 93, met plattegrond.

levendige behandeling met lisenen, boog- en keperfriezen, enkele en samengestelde nissen, zaagtand-, diamantkop- en geprofileerde lijsten op een betrekkelijk late periode wijst. Intusschen is de vlakke gevel op zichzelf geen dateeringskenmerk: kerken met geheel vlakke muren komen ook in de laatste romaansche perioden voor naast betrekkelijk rijke voorbeelden.

Als oudste systeem van geveldecoratie hebben wij al eerder dat van de ondiepe rondboognissen leeren kennen, hetwelk al ouder is dan de romaansche periode. Wij vinden het in Gelderland toegepast te Wadenooien bij Tiel (afb. 45) en te Kerkwijk in de Bommelerwaard, maar verder komt het vrijwel niet voor buiten het Noorden des lands, tenminste wat de kerken zelf aangaat. Het gewone geledingsschema voor het midden des lands is dat van de lisenen en boogfriezen, waarmee kerkmuren maar vooral reeksen romaansche torens zijn versierd: Velsen, Wassenaar en Nederhorst den Berg in Holland, Werkhoven (afb. 43), Maarsen en Doorn in het Utrechtsche, Hedikhuizen en de Hervormde kerk van Oirschot in Noordbrabant, Heel en Wessum in midden-Limburg, Enschede, Rijsen, Olst en Yselmuiden in Overijsel, en eenige tientallen Geldersche torens zooals die van Beusichem (afb. 44). In sommige gevallen zijn de lisenen en boogfriezen bij de vele verminkingen, die de kerkgebouwen in den loop der tijden ondergingen, geheel of gedeeltelijk verdwenen, zooals te Ressen in de Over-Betuwe en te Hellendoorn in Overijsel.

Het Noorden vertoont wat gevelbehandeling betreft het rijkste beeld. Daar Zijn allereerst de groote ondiepe rondboognissen zooals te Anloo in Drente, aan den toren van Bierum in Groningen, aan de kerken van Stiens, Hantum en Kimswerd in Friesland, en aan de kerk van Oosterland op Wieringen. Bij deze laatste is het al heel eigenaardig, dat de Noordgevel breede nissen heeft en de Zuidgevel smalle met uitzondering van één breede. Dan komen in Friesland en Groningen de gewone lisenen en rondboogfriezen voor als te Doezum in Groningen en te Aalsum, Genum en Hyum in Friesland. Verschillende variaties treft men ook aan: nissen die door twee of drie bogen worden overspannen, als te Oldeberkoop (afb. 46), tusschenvormen van nissen en vakken van lisenen en boogfriezen als te Oudega in Smallingerland, zonderling op-enneergaande boogfriezen als aan het koor van Grouw (afb. 47). In vele gevallen worden de lange gevels van het schip verdeeld in twee zones. In Wetsens is de benedenzone vlak en de bovenzone geleed door lisenen en boogfriezen, in Jelsum bij Leeuwarden beneden vrij slanke lisenen verbonden door boogfriezen en daarboven bijzonder gedrukte vakken omlijst door lisenen en boogfriezen, in Grouw beneden groote rondboognissen en boven een vlakke strook die door een boogfries wordt afgesloten, in Oldeberkoop twee rijen nissen in- en uitwendig, in Westergeest beneden breede rondbogen en boven lisenen-en-rondboogfriezen.

Geheel op zichzelf staat de laatromaansche apsis van Oldenzijl in N.O. Gro-

ningen, een typisch staal van Rijnsch-romaansche architectuur in baksteen uitgevoerd. In Noord-Oost Friesland zijn de apsiden uitwendig veelal voorzien van smalle pilasters of kolonnetten die door boogfriezen zijn of waren verbonden als te Westergeest, Wetsens en Aalsum. In laatstgenoemd dorp snijden de verticale staven midden door de bogen van het fries. In Hantum treft men rondom het koor grillig versierde nissen aan met gekeperde bogen en pilasters die in een soort fialen uitloopen. In het kort, de Friezen hebben in het tweede deel van de 12de eeuw een opmerkelijke versieringslust betoond en een intensief gebruik gemaakt van het beperkt aantal decoratiemogelijkheden voor gevels, dat de laatromaansche stijl bood. De groepeering van de vensters houdt natuurlijk rekening met de decoratieve indeeling. Zoolang men het schip niet overwelfde, konden zij vrij willekeurig worden geplaatst. Die van het koor moesten gewoonlijk lager worden geplaatst dan die van het schip om beneden den aanzet van den halven koepel van de apsis te blijven. Een bijzonderheid, die verder de aandacht verdient zijn de kleine, laaggeplaatste en vaak ronde vensters dicht bij de apsis, soms in de onmiddellijke nabijheid van de priesterdeur. Over het juiste doel van deze 'low-side-windows' is niet veel zekers te zeggen. Voorbeelden vindt men aan bijna alle romaansche kerken van Friesland, o.a. te Marsum bij Delfzijl, te Wetsens bij Dokkum, en aan beide lange zijden van de kerk te Bozum ten N. van Sneek. In de zuiver romaansche periode zijn de vensters steeds ongeprofileerd. Wanneer zij aan de buitenzijde van ronde staven zijn voorzien, komen wij al geheel in de sfeer van de Romano-gothiek. Eigenaardig zijn sommige kleine ronde vensters als die in den Westgevel van de kerk van Andelst in de Betuwe, die bij den bouw van den toren zijn dichtgemetseld, en een vrij raadselachtig venstertje in het smalle stuk muur tusschen het inspringende koor en den Noordgevel van het schip van de oude kerk van Doorn in de provincie Utrecht.

Wat de dateering betreft, over den bouw van de meeste romaansche basilieken mogen ons verschillende gegevens ten dienste staan, met betrekking tot de eenbeukige romaansche kerken ontbreken zulke bronnen vrijwel te eenen male. Het is al heel wat, wanneer de Annalen van Egmond ons op het jaar 1173 vertellen, dat zekere wijbisschop toen verscheiden kerken wijdde in Oosten West-Friesland[1].

Zooals gezegd, hebben de oudste eenbeukige kerken vrij zeker altijd vlakke muren, wat geenszins beteekent dat kerkjes met vlakke muren altijd een eerbiedwekkenden leeftijd bezitten. Het samengaan van vlakke gevels met bijzonder kleine en hoog geplaatste vensters alsmede het voorkomen van groote blokken tufsteen vooral aan de hoeken en de vensterkanten en een betrekkelijk onregelmatig verband in het tufsteenmetselwerk kan in het algemeen wel worden beschouwd als een kenmerk van hoogen ouderdom. Het is moeilijk

1 O. Oppermann, Fontes Egmundenses, blz. 181.

dat begrip ‘hooge ouderdom’ nader te preciseeren. Wij zouden er mee willen zeggen: ouder dan het begin van de 12de eeuw, in het algemeen 11de eeuw. Tot de oudste kerkjes zullen behooren die van Mesch, Lemiers en het schip van Asselt in Limburg, van Wilsum bij Kampen, Fries in Drente, Andelst in de Betuwe, Oosterbeek aan den Veluwezoom, Castricum, Velsen en Wassenaar in Holland. Verreweg het grootste deel van onze romaansche dorpskerken en vooral van de romaansche dorpstorens is zeker niet ouder dan het midden van de 12de eeuw, verscheiden dagteekenen eerst van omtrent 1200. Het vischgraatverband, zooals dat te Mesch voorkomt, behoeft geenszins ouder te zijn dan eind 11e eeuw.

VI. *Materiaal en afwerking.*

Onze romaansche kerken zijn in hoofdzaak van natuursteen opgetrokken. Waar de omgeving een bruikbare bouwsteen opleverde, werd die verwerkt: dat is het geval in Zuid-Limburg, waar de Nivelsteiner, de Kunrader en verschillende andere steensoorten werden gebruikt uit de streken langs en Oostelijk van de Maas, en in Twente, waar een basiliek als die van Oldenzaal en een eenbeukige kerk als die van Enschede zijn opgetrokken van de voortreflijke zandsteen uit de groeven van Bentheim even over onze grens. Sommige van de alleroudste kerkjes als die van Andelst in de Over-Betuwe en Asselt bij Roermond bestaan uit een samenraapsel van allerlei materiaal, meest veldkeien, te Asselt hier en daar gemengd met Romeinsch puin. Wij vermeldden al het gebruik van groote, van buiten vlakgehakte veldkeien aan het opgaand muurwerk van het koor te Odoorn in Drente, eenig voorbeeld in ons land. Wel zijn in onze Oostelijke provinciën herhaaldelijk zwerfkeien voor fundeering gebruikt, die dan al heel ondiep pleegt te zijn. Het meestgebruikte, men zou kunnen zeggen, het standaardmateriaal van de romaansche periode, is evenwel de vulkanische tufsteen uit den Eifel, die door de Romeinen hier te lande al was aangevoerd en verwerkt.

De samenstelling van de natuursteenen muren was veelal deze, dat tusschen een binnen- en een buitenkant van regelmatig metselwerk een soort beton is gestort van allerlei soort brokken en puin. Intusschen, men is maar betrekkelijk zelden in de gelegenheid een romaanschen muur ter dege in zijn samenstelling te bestudeeren.

Eerst tegen het einde van de romaansche periode wordt baksteen op eenigszins ruime schaal toegepast, vooral in het Noorden des lands.

Over de vraag wanneer de baksteen, die na het einde van het Romeinsche rijk in Noord-Europa in onbruik schijnt te zijn geraakt, weer in zwang is gekomen, is sedert vele tientallen jaren gepolemiseerd, zoowel in ons land als in

Duitschland en Denemarken. Onder de oudste bouwwerken waaraan baksteen voorkomt, rekenen wij de burcht van Leiden en het slot Teilingen die, naar wij indertijd hebben betoogd, omstreeks 1100 moeten zijn gebouwd[1]. Dat baksteen destijds in de Westelijke Nederlanden bekend moet zijn geweest, blijkt uit een relaas over den moord op graaf Karel den Goede van Vlaanderen in 1127, waarin de tijdgenoot zegt dat de St Donaaskerk te Brugge oudtijds gewelven van potten en baksteenen had gekregen[2]. Ook in Denemarken neemt men aan, dat baksteen al vrij vroeg in de 12de eeuw voorkomt, en in ieder geval omstreeks 1150 is verwerkt aan een gedeelte van den burcht Søborg in Seeland. Het schijnt, dat de baksteen daar oorspronkelijk als een soort surrogaat voor tufsteen vooral aan min representatieve verdedigingswerken is toegepast[3]. Ook te onzent zien we herhaaldelijk, dat in den laatromaanschen tijd baksteenen als 'achterwerkers' zijn gebruikt om de kostbare en voor zekere klassen van gebouwen obligate tufsteen te sparen.

Tot nu nam men altijd aan, dat de middeleeuwsche baksteen in zoover geen afstammeling van de Romeinsche kon zijn, dat de vorm principieel verschillend is. De Romeinsche baksteen is namelijk vaak dunner en platter dan de middeleeuwsche baksteen. Nu is het merkwaardig, dat bij de ontgravingen van de opeenvolgende Romeinsche vestingen te Valkenburg bij Leiden in 1941 baksteenen zijn aangetroffen op den breuksteenen onderbouw van den buitenmuur en in het praetorium, die met hun formaat van 46 × 15 × 8,5 althans in breedte en dikte geheel overeenstemmen met romaansche baksteen. Wij vermelden dit feit zonder er gevolgtrekkingen uit te willen maken[4].

Wat de afwerking betreft willen wij opmerken, dat de wanden inwendig steeds of vrijwel steeds gepleisterd zijn geweest, zooals trouwens in alle eeuwen. In verscheiden Fransche, Engelsche, Duitsche en Scandinavische kerken, waaronder vele dorpskerken, vindt men nog aanzienlijke resten van decoratieve wandbeschilderingen die een zeer monumentale werking kunnen uitoefenen. In ons land is nagenoeg niets van dien aard uit den Romaanschen tijd tevoorschijn gekomen. De resten van een laatromaansche zaal in de abdij van Middelburg vertoonen nog op de bepleistering een eenvoudige geschilderde voegverdeeling[5]. Te Deventer bevindt zich in de Bergkerk een laatromaansche nis met een bisschopsfiguur in een decoratieve omlijsting[6]. Boven de gewelven van den middenbeuk van St Servaas te Maastricht komen resten voor van

1 De Gids 1935, blz. 360.
2 H. Pirenne, Histoire du meurtre de Charles le Bon par Galbert de Bruges, blz. 60.
3 J. Steenberg, Studier i Dansk og Nordtysk Teglstensarkitektur, 1935; A. Kamphausen, Die Baudenkmaeler d. deutschen Kolonisation in Ost-Holstein und die Anfaenge der Nordeuropaeischen Backsteinarchitectur, 1938.
4 Over baksteenformaten: Oudheidk. Jaarboek 1937, blz. 96 en 1942, blz. 91.
5 W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg, 1e dr., blz. 56.
6 G.J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche Schilderkunst I, blz. 42.

een decoratieven band[1]. Dat is ongeveer alles op dit gebied. Vermoedelijk zijn de wanden hier te lande meestal slechts gewit geweest.

Voor zoover wij kunnen nagaan waren de vensters van romaansche kerken hier te lande voorzien van houten raampjes of kozijnen met een sponning voor het aanbrengen van de beglazing. Overblijfselen van zulk een kozijn zijn gevonden in de St Servaaskerk te Maastricht[2], en een vrijwel geheel gaaf raampje uit één stuk hout kwam in 1946 te voorschijn in het koor van de kerk van Rinsumageest, waar het nu door een copie is vervangen. Vaak zijn de kozijnen bij het bouwen in het metselwerk ingelaten. Er zijn echter ook gevallen, dat het venster in het smalst van den dag een platten kant had òf aan den binnen-, òf aan den buitenkant, òf naar beide zijden, en dat het raam daartegenaan was gedrukt en met de specie, waarmee de schuine kanten waren bepleisterd, was vastgezet.

1 Geïllustr. Beschr. v. Maastricht, blz. 349.
2 Geïllustr. Beschr. v. Maastricht, blz. 351.

Hoofdstuk III
De kerkelijke Gothiek tot het einde van de veertiende eeuw

I. *Algemeene beschouwingen*.

De Gothiek ontstaat, wanneer een aantal bijzondere neigingen, die verschillende laatromaansche architectuurscholen van Frankrijk kenmerken, in het stadium komen van een gezamenlijke harmonische ontwikkeling.

Een van de voornaamste drijfveeren was het streven de basiliek geheel in steen te overwelven. In velerlei richtingen werd de oplossing van dat probleem gezocht. Men overdekte de middenbeuken met koepels, met kloostergewelven, met dwarse tongewelven en met tongewelven in de richting van de as van het gebouw. Met die tongewelven in de lengterichting bereikte men in het Zuiden en Oosten van Frankrijk, vooral in Auvergne en Bourgondië, indrukwekkende resultaten. Het tongewelf was ook bijzonder geschikt om een streven tot sterk rythmeeren van de ruimten, dat in die streken leefde, te bevorderen: het eischte geen diepe traveeën als de andere gewelftypen, maar liet toe de traveeën kort en groot in aantal te maken. Veelal werden de tongewelven voorzien van gordelbogen, die de indeeling van den opstand doorvoeren in de overwelving. Van een 'gebonden stelsel', waarbij de zijbeuken telkens twee vakken tellen op één vak van den middenbeuk, was daarbij geen sprake: een vlug rythme doorloopt het gansche gebouw in al zijn geledingen. Daarbij treedt, althans wat het interieur aangaat, een neiging tot horizontalisme aan den dag, die al sterk aan de Gothiek doet denken. Het schijnt een vooruitloopen op de gothische ruimten. Maar tot de Gothiek zelf komt men op deze wegen niet. De zuivere Gothiek wordt eerst geboren, wanneer men ook het tongewelf verlaat en het kruisgewelf aanvaardt ter overdekking van de middenbeuken, het kruisgewelf, dat men lang slechts in de zijbeuken had durven toepassen.

Het kenmerkende en het groote voordeel van het kruisgewelf in tegenstelling tot de andere hierboven genoemde gewelfvormen is, dat het zijn druk voornamelijk op de vier hoekpunten van het gewelfvak uitoefent. Dit geldt onverschillig of het met of zonder ribben is uitgevoerd. De muurvakken tusschen de pijlers werden zoodoende aanmerkelijk ontlast, konden tot de kruinhoogte worden opgehaald, en zonder bezwaar worden voorzien van vensters, die een ver-

lichting van den middenbeuk bewerkstelligden, welke bij toepassing van het tongewelf niet of moeilijk te verwezenlijken was geweest.

Een kruisgewelf in zijn primitieven vorm eischte evenwel een vierkant of nagenoeg vierkant gewelfvak, en stond dus het juistgemelde Fransche streven naar een snelle rythmeering van de ruimte in den weg. Het scheen zelfs het 'gebonden stelsel' noodig te maken, dat niet bijzonder in de lijn van de Fransche architectuur lag. Een tijdelijke noodoplossing, die tot het eind van de 12de eeuw bleef toegepast, was de invoering van het zesdeelige gewelf, dat al zeer spoedig ontstaat na de invoering van het ribbenstelsel. De tusschenpenanten krijgen dan ieder ook een gewelfrib te dragen en zoo poogt men aan den dwang van het met tegenzin binnengehaalde gebonden stelsel te ontkomen. Tegen het laatst van de 12de eeuw slaagt men er in het kruisgewelf met evenveel gemak over sterk gerekte vakken als over vierkante te slaan. Dan is men geheel bevrijd van het gebonden stelsel ook in zijn gemitigeerden vorm; naar hartelust kan men de traveeën kort en talrijk maken als in de romaansche kerken met tongewelven van Auvergne. De handhaving van het ideale rythme is verzekerd, en het vraagstuk hoe den middenbeuk te verlichten is volmaakt opgelost.

De Gothiek is een stijl van sterke spanningen, een expressieve stijl bovendien. De mogelijkheid, die het kruisgewelf schonk, om den druk van de overdekking op bepaalde punten te concentreeren, en de tusschengelegen wanden te ontlasten, bevredigde kennelijk een diepgegronde neiging om het bouwwerk te ontleden in elementen met gespecialiseerde functies: dragende, schorende en afsluitende, onderscheidenlijk vervuld door pijlers en zuilen, door steunbeeren en luchtbogen en door steeds ijler wordende en in vensters vervluchtigde wanden.

Vrijwel gelijktijdig met het aanvaarden van het kruisgewelf ter overdekking van den middenbeuk, komt men er toe dat kruisgewelf als ribgewelf uit te voeren. Een vorige generatie van kunsthistorici beschouwde de gewelfrib als een soort van technische uitvinding, die een omwenteling zou hebben beteekend in de overwelvingstechniek. Het heele gewelf zou namelijk rusten op de ribben, en de ribben zouden de werking van het gewelf als het ware kanaliseeren en overbrengen op de hoeken van de traveeën. Vandaar zou de zijdelingsche druk verder door de luchtbogen worden verdergeleid naar de steunbeeren tegen den buitenkant van het bouwwerk. De suggestieve uiteenzettingen uit de school van Violet le Duc over het gothische constructiesysteem zijn evenwel ver van steekhoudend gebleken. Zoowel het kruisgewelf als het ster- en netgewelf kunnen even goed zonder als met ribben worden uitgevoerd: noch de stabiliteit van het gewelf noch de statische werking is in eenigszins belangrijke mate afhankelijk van de aanwezigheid van een ribben-

stelsel[1]. Het meesterschap, dat de Gothiek in zijn overwelvingskunst aan den dag heeft gelegd, berust tenslotte niet op de toepassing van ribben maar op de vormen van het gewelf zelf. Het is alsof de Gothiek dit zelf moedwillig demonstreert, wanneer zij in haar late phasen in Engeland en sommige streken van Duitschland met de meest virtuose scheppingen voor het voetlicht komt: net-, ster- en waaiergewelven, waarvan de ribben geen andere dan louter decoratieve beteekenis kunnen hebben, ribben zelfs, die in plattegrond geprojecteerd kromme lijnen beschrijven en dus op zichzelf niet in wezen kunnen blijven, veel minder in staat zijn iets te dragen.

De ontwikkeling van den Gothischen stijl uit den Romaanschen voltrekt zich in een tijdsverloop, dat vrijwel samenvalt met de geheele 12de eeuw. Hoogst merkwaardig is het, dat die stijlprovincies, waar de romaansche bouwkunst het sterkst de Gothiek schenen voor te bereiden, namelijk Auvergne, Bourgondië en Normandië, zich geheel op den achtergrond houden wanneer het harmonisatie- en ontwikkelingsproces in het beslissende stadium komt. De beslissende ontwikkeling begint, voor zoover men kan zien, in het tweede kwart van de 12de eeuw in Noord-Frankrijk, in het zoogenaamde gebied van Ile de France, en het verloop van die ontwikkeling wordt gemarkeerd door de bouwdata van de groote kathedralen en andere kerken in die landstreek. In 1137 maakt de abt Suger een begin met de Westerpartij van de abdijkerk van St Denis bij Parijs, in 1140 met de eveneens nog bewaarde koorpartij dier kerk, omtrent 1140 werd de kathedraal van Noyon in vroeggothischen stijl ontworpen, in 1163 maakt men een aanvang met de Notre Dame van Parijs, welker koor in 1182 wordt gewijd, tegen 1170 begint de onvolprezen kathedraal van Laon te verrijzen. Tusschen 1193 en 1220 komt de kathedraal van Chartres tot stand, waarbij het stelsel van de zesdeelige gewelven wordt verlaten, Amiens volgt in 1220 en was wat het koor betreft in 1236 voltooid, het koor van Reims dagteekent van 1211-1241. De uiterste consequenties van de rijpe Gothiek worden verwezenlijkt tegen het midden van de 13de eeuw aan de kathedraal van Beauvais, waarvan de eerste steen in 1247 wordt gelegd. En dan, wanneer de 'klassieke' Gothiek op het toppunt is, begint die nieuwe bouwstijl ook in de Nederlanden door te dringen.

Op twee wijzen dringt de Gothiek in deze landen door: als een volkomen geëmancipeerde bouwtrant, die de romaansche opvattingen al lang had over-

1 Een litteratuuroverzicht van de critiek op de theorieën van Viollet le Duc vindt men in 'Recherche', uitgaaf van het Centre International des Instituts de Recherche, no. 1, gewijd aan Le Problème de l'ogive, blz. 5. Van belang is vooral het boekje van Pol Abraham: Viollet le Duc et Rationalisme médiéval, 1934, gegrond op de beschouwingen die de ingenïeur Victor Sabouret het eerst in 1928 publiceerde. Zie overigens ook de beschouwingen over het gewelf bij Ernst Gall, Niederrheinische und Normännische Architektur im Zeitalter der Frühgothik, Berlijn 1915, en dez. Die Gothische Baukunst in Frankreich und Deutschland, deel I, Leipzig 1925.

wonnen en mijlen ver achter zich had gelaten, zoodat geen aanknoopen bij de tot nu toe gebruikelijke bouwwijzen meer mogelijk was, en anderzijds door langzame infiltratie van losse gothische vormen en constructie-elementen in regionale stijlscholen, die adaptatievermogen vertoonden en zoodoende een bastaardgothiek of een sterk provinciaal getinte gothiek het aanzijn gaven. Voorbeelden van de eerste wijze van aanvaarding geven de kathedraal van Doornik, waarvan het romaansche koor in 1243-1255 door een gothisch werd vervangen, dat een volledig contrast vormt met de rest van het bouwwerk, en in het Noorden de Dom van Utrecht, waarvan de eerste steen in 1254 werd gelegd. De bouw van de koren van deze beide kathedralen moet voor de tijdgenooten wel iets revolutionnairs zijn geweest. Voorbeelden van gewestelijke scholen die langzaam aan en spaarzaam een beperkt aantal gothische vormen en elementen opnemen, zijn in het gebied van de oude Nederlanden de Romano-gothiek van onze Noordelijke provinciën, vooral in Groningen vertegenwoordigd, en de Scheldegothiek die van het Zuiden doordringt tot in Zeeland.

II. *De klassieke Gothiek.*

Een viertal bouwwerken vertegenwoordigt in ons land wat men de klassieke Gothiek zou kunnen noemen: de Dom van Utrecht, de Buurkerk te Utrecht voor zoover deze nog uit de 13de eeuw dagteekent, de Dominicaner- of Broederenkerk in Zutfen en de Dominicanerkerk van Maastricht. Inderdaad, het aantal is niet groot, maar merkwaardigerwijs en zeer gelukkig is het een bijzonder veelzijdig viertal: een kathedraal, een parochiekerk en een paar kloossterkerken.

De *Dom van Utrecht* (fig. 28, afb. 49, 50, 51, 52) is onze nationale kathedraal, maar hij is dat meer in zuiver historisch opzicht dan in kunsthistorische beteekenis, want een uitgangspunt voor een nationale of zelfs maar regionale richting of school in de Gothiek is hij nooit geworden, tenminste de Domkerk. Den toren daarentegen van den Dom, die van den aanvang als een zeer zelfstandig monument werd opgevat, zou men het eerste voorbeeld kunnen noemen van een nationaal getinte bouwkunst. Hij werd een uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Noord-Nederlandsche torenarchitectuur, en zijn invloed reikt tot over de grenzen van de Gothiek[1].

In 1254 legde bisschop Hendrik van Vianden den eersten steen voor den Gothischen Dom. Wat de onmiddellijke aanleiding was voor de vervanging van den romaanschen Dom door een gothischen, is niet volkomen duidelijk. Het jaar tevoren had een hevige stadsbrand een groot deel van de stad ver-

1 E.H. ter Kuile, De Dom van Utrecht, 1e druk, z.j. (1941), 2e druk 1944.

woest, maar uit de berichten omtrent dien brand moet men wel opmaken, dat de kathedraal niet of weinig te lijden had gehad. Het romaansche bouwwerk werd trouwens niet onmiddellijk gesloopt. Men moet aannemen, dat het oude koor nog geruimen tijd dienst deed, en het romaansche schip bleef tot 1480 staan. Wellicht heeft het voorbeeld van den aartsbisschoppelijken zetel, waaronder Utrecht behoorde, stimuleerend gewerkt: in 1248 toch was men begonnen

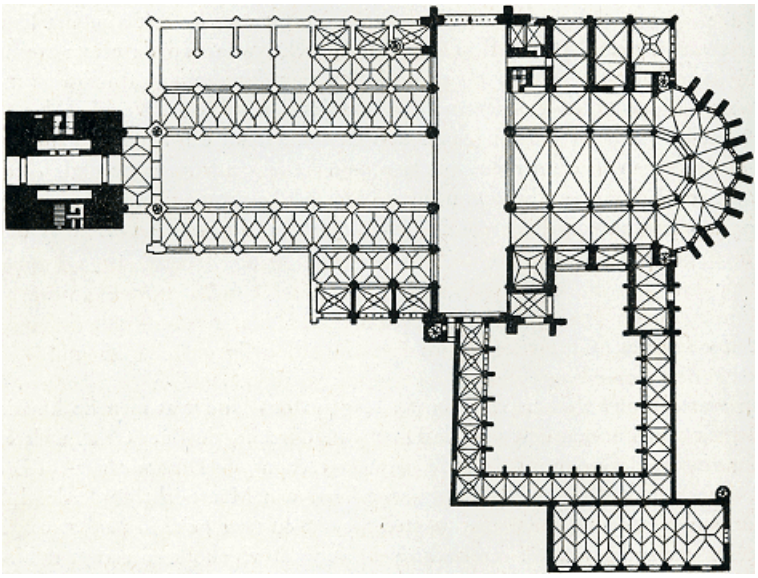

28. Utrecht, Dom. De verdwenen gedeelten in omtrek gereconstrueerd

met de grondslagen van het koor van den Gothischen Dom van Keulen. Wat daar van zij, het werk in Utrecht vlotte nier bijzonder en het schijnt, dat men zich voorshands bepaalde tot het leggen van de fundeeringen van den koortrans met zijn vijf straalkapellen en daarna het werk stillegde.

De plattegrond van het koor van den Dom is merkwaardig genoeg om er even bij stil te staan. De kapellen springen maar heel weinig uit en het moet van den aanvang in de bedoeling hebben gelegen de kapellen te vereenigen met de gewelfvakken van den omgang. Het is niet onmogelijk dat hier het koor van de kathedraal van Doornik tot voorbeeld heeft gestrekt, dat in de jaren 1243-1255 tot stand kwam en navolging vond aan eenige Zuidnederlandsche kerken (O.L. Vrouwe te Brugge en St Nicolaas te Gent), en door de handelsbetrekkingen van Vlaanderen met de Oostzee ook aan de O.L. Vrouwe

te Luebeck en St Pieter te Malmø. De invloed van het Doorniksche koor bleef evenwel in hoofdzaak beperkt tot den plattegrond; in opstand hebben althans de koren van de kathedralen van Doornik en Utrecht niets gemeen. Men kan dan ook aannemen dat er een geheel nieuw ontwerp aan de orde was toen men in Utrecht begon met het optrekken van de pijlers en het muurwerk van het koor. Gebrek aan middelen zal de oorzaak zijn geweest, dat alleen de ronding van den omgang met de vijf straalkapellen onderhanden werden genomen. In 1295 was dit werk blijkbaar voltooid. Verschillende details vertoonen een onmiskenbare overeenkomst met die van het Keulsche Domkoor, al is er van slaafsche navolging geen sprake. Het is een Gothiek van de beste soort, waarlijk klassiek.

Omstreeks 1300 zette men het werk voort aan de Zuidzijde van het koor volgens weer een nieuw ontwerp: drie vakken van den omgang met twee van de aangrenzende ondiepe rechthoekige kapellen dagteekenen uit deze periode. Het middenkoor werd iets breeder gemaakt dan volgens de twee eerste plannen, en uit de wijze waarop een eerste begin werd gemaakt met het dwarsschip blijkt dat dit van zijbeuken zou worden voorzien. Inderdaad een zeer weidsche opzet. Niet alleen de algemeene opzet was weidsch, ook de geheele uitvoering treft door eene elegante weelde met de rijkgelede bundelpijlers welker profielen zonder overgang van kapiteelen in scheibogen en gewelfribben overgaan en met de zeer verzorgde en sierlijke vormen van de vensterharnassen en wandbehandeling in de beide smalle kapellen die naar de aldaar begraven bisschoppen Jan van Arkel en Guy van Avennes zijn genoemd. Hoogst merkwaardig is een zoo vroege toepassing van het ononderbroken doorloopen van pijlerprofielen en bogen en ribben, waarvoor wij geen ouder voorbeeld zouden kunnen aanwijzen.

Nadat bisschop Guy van Avennes in 1317 in een van de beide smalle Zuidelijke kapellen was bijgezet, schijnt onder zijn opvolger Frederik van Zierik tot een vereenvoudiging te zijn besloten toen het werk aan de Noordzijde van het koor ter hand werd genomen. Wel gaan de profielen van de Noordelijke groote scheibogen nog evenals aan de Zuidzijde zonder eenige bemiddeling over uit de pijlerprofielen, maar in den Noorderomgang rusten de gordelbogen en ribben van de gewelven weer op schalken met kapiteelen van een geijkt soort en een rijke wandversiering als onder de vensters van de Zuidelijke kapellen ontbreekt geheel. Belangrijker is echter dat men kennelijk ervan afzag het dwarsschip van zijbeuken te voorzien. Daar, waar men aan den Zuidkant begonnen was met den Oostelijken zijbeuk voor het dwarsschip, zou nu de hooge wand van een enkelvoudig dwarsschip verrijzen. De kruising schoot dus een vak Oostwaarts op en het middenkoor werd daarmee een vak korter. Intusschen moet er meer dan een eeuw na het leggen van den eersten steen voor den nieuwen Dom zijn verloopen eer men een aanvang maakte met het op-

trekken boven de scheibogen van de koorlantaarn, die vermoedelijk tegen het eind van de 14de eeuw tot stand kwam in de rijke maar eenigszins schoolsche gothiek van dien tijd. Vrij zware luchtbogen schoren de penanten bij de geboorte van de gewelven.

Het dwarsschip werd eerst in de 15de eeuw opgetrokken en daarna kwam het schip aan de beurt, dat nooit werd voltooid en in 1674 door een geweldigen orkaan ineenstortte. Deze deelen komen dus niet hier maar in het volgende hoofdstuk nader ter sprake. Intusschen verrees in de jaren 1321-1382 de majestueuze Domtoren aan de Westzijde midden voor het nog steeds bestaande schip van den romaanschen Dom.

Met zijn twee forsche vierkant geleidingen en zijn rijzig open achtkant dat door een korte leien spits wordt bekroond, drie deelen van ongeveer gelijke hoogte die zonder geleidelijke overgangen op elkander zijn gestapeld, is de Domtoren een van de merkwaardigste gewrochten van zijn soort die de Gothiek heeft voortgebracht. Ondanks de nadrukkelijke horizontale scheidingen tusschen de geledingen vormt het bouwwerk een volkomen eenheid van groote voornaamheid. De werking van den toren berust geheel op de weloverwogen hoofdverhoudingen; in de details is nergens veel oorspronkelijkheid te ontdekken, zij zijn zelfs vrij mager uitgevallen en van geringe plastische waarde. De Domtoren is het oudste onzer monumenten waarvan wij den ontwerper kennen: een zekeren Jan, geboortig uit Henegouwen, die het werk in 1321 begon, en soms als Jan van den Dom wordt vermeld. Hij dient wel onderscheiden van een anderen Jan van den Dom, die in de tweede helft van de 14de eeuw als bouwmeester voorkomt.

Omstandigheden van specifiek Utrechtschen aard moeten er de oorzaak van zijn dat de toren als een vrijwel volkomen zelfstandig bouwwerk werd uitgevoerd. Waarschijnlijk heeft het nooit in de bedoeling gelegen den toren anders dan door een soort galerij over de straat met het schip van de kerk te verbinden: op volledige aanhechting van een kerkschip is kennelijk niet gerekend. Die bijzondere omstandigheden, waarnaar wij slechts kunnen gissen, zijn er vermoedelijk ook verantwoordelijk voor dat de kathedraal maar één toren kreeg inplaats van het gebruikelijk Westelijke paar.

De Gothiek, zooals die zich voordoet aan de oudste deelen van den Dom, werd als een volledig ontwikkelde stijl geimporteerd, als een bouwtrant, waarvan de heele voorontwikkeling zich ver buiten deze gewesten had afgespeeld. De Gothiek van het Utrechtsche Domkoor met zijn hoogte van 32 M. onder de gewelven, is een aristocratische Gothiek, een kathedraalgothiek, die in de Noordelijke Nederlanden verder weinig toekomst had. De Dom is het eenige voorbeeld in ons land van een Gothiek van onmiddellijk of bijna onmiddellijk Franschen oorsprong. De andere groote Gothische monumenten van ons land, ook een zoo rijk opgezette als de St Jan van den Bosch, ook een zoo

weelderig natuursteenen koor als dat van de Bovenkerk in Kampen, zij zijn alle voortbrengselen van niet-Fransche stijlscholen, zij dragen alle ondanks indrukwekkende afmetingen en rijkdom van behandeling tenslotte een min of meer 'provinciaal' karakter.

Moge de Domkerk dan voor de ontwikkeling van de Gothiek in ons land een geringe beteekenis hebben, de Domtoren werd, zooals wij hierboven al opmerkten, uitgangspunt voor een heele nationale torenschool. De Domtoren verwierf een populariteit als geen ander monument van bouwkunst hier ten deel viel, een populariteit, die van geslacht op geslacht overging en die ons volk geen oneer aandoet.

De Buurkerk te Utrecht, de oudste van de vier middeleeuwsche parochiekerken van de stad, bevat in het Oostelijk deel van het schip zes paren pijlers, bestaande uit zuilen begeleid door vier slanke kolonnetten (afb. 48). De basementen zijn onder den sterk opgehoogden vloer verborgen, de kapiteelen zijn versierd met een hoogst eigenaardig blad- en bloemornament en hebben hun dekplaten alle verloren. Onmiskenbaar zijn deze pijlers de overblijfselen van een Gothische basiliek uit de 2de helft van de 13de eeuw, die overigens bijna geheel is verdwenen bij de latere, in hoofdzaak 15de eeuwsche verbouwing en vergrooting tot een vrij vormelooze hallekerk[1]. In 1253 werd de Buurkerk slachtoffer van den grooten stadsbrand die, naar wij hierboven opmerkten, den Dom schijnt te hebben verschoond. Het is niet onmogelijk dat men kort daarna inplaats van de afgebrande parochiekerk een nieuwe bouwde in den vorm van een sterk klassiek-Fransch geïnspireerde basiliek van bescheiden afmetingen, en dat de juist beschreven zuilen daar de resten van zijn. Er is echter geen enkele geschreven bron die ons eenige verdere inlichtingen geeft over de lotgevallen van Utrechts oudste parochiekerk in de 2de helft van de 13de eeuw, behalve de vermelding dat zij in 1279 weer door een brand werd geteisterd, en ook uit de vormen wagen wij geen nader bepaalden tijd van ontstaan op te maken. Slechts dit staat vast: in den loop van de 2de helft van de 13de eeuw ontwierp men een nieuwe Buurkerk van basilikale gedaante, welker zuilen precies zoo zijn samengesteld als die van de kathedralen van Chartres, Reims en Amiens, waarlijk niet de eerste de beste voorbeelden. Het karakter van het ornament aan de kapiteelen wijkt sterk af van alle vegetatief ornament aan de oudste deelen van den Dom en is met name veel grover.

Verreweg de volledigste stalen van de klassieke Gothiek in ons land zijn de *Dominicanenkerken* van *Zutphen* en *Maastricht*. De eerstgenoemde is een baksteenen bouwwerk, de tweede een natuursteenen monument, maar overigens hebben zij een sterke overeenkomst in hun hoofdopzet: gewelfde basilieken met luchtbogen en zonder torens. De beuken worden gescheiden door be-

1 Th. Haakma Wagenaar, De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, Utr. 1936.

trekkelijk korte zuilen, geheel naar den geijkten trant van de kerken der toen nog maar jonge bedelorden.

De 13de eeuw was in veel opzichten een tijdperk van kentering in het sociale, economische en cultureele leven van de Middeleeuwen. Sterk openbaarde zich die wijziging in de monastieke wereld. Tegen het midden van de 13de eeuw geraakte de Cisterciënserorde over het toppunt van haar bloei heen om al

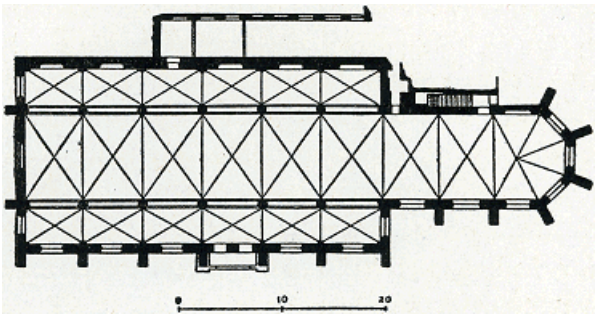

29. Zutphen, Broederenkerk

spoedig te verstarren. Daarmee was aan de groote reformatorische bewegingen uit de Benedictijnerorde een eind gekomen. In het begin van diezelfde eeuw ontstonden de bedelorden der Franciscanen en Dominicanen, beide sterk sociaal gericht, beide zich ten doel stellend de groote beginselen van het Christendom te prediken onder alle klassen van de maatschappij. Niet afgezonderd in moeilijk toegankelijke streken richtten zij hun kloosters op, maar liefst in de drukte van de steden die juist in deze eeuw een ongekende ontwikkeling doormaakten. Armoede stond voorop en een ascetische trek is ook steeds een kenmerk van de kerken van de bedelorden geweest. Zij werden niet voorzien van steenen torens; een houten torentje op het dak was genoeg om de klok te herbergen, zij plachten een enkelvoudig koor te hebben zonder omgang of straalkapellen, en de algemeene neiging tot rijzigheid vond er niet dan zeer gematigd ingang. Zeer verzorgde vormen zal men vaak bij deze klasse van kerken kunnen opmerken, maar van weelde is toch geen sprake. Een geest van practische nuchterheid spreekt meestal uit die kloosterkerken, maar doordat zulk een geest vanouds al inheemsch was in deze streken en ook verscheiden onzer groote stadsparochiekerken kenmerkt, springt deze eigen trek hier te lande minder sterk in het oog dan in verschillende buitenlandsche streken.

De *Dominicanenkerk van Zutphen*, gewoonlijk de Broederenkerk genaamd, is een zeldzaam volledig in de oorspronkelijke gedaante bewaard bouwwerk van omstreeks 1300 (fig. 29, afb. 54) vermoedelijk niet lang na de stichting van het klooster in 1293 opgetrokken[1]. Het uitwendige, waaraan vrijwel geen ander materiaal dan baksteen is toegepast, maakt een betrekkelijk stuggen

1 E.H. ter Kuile, De drie oude kerken van Zutphen, blz. 55.

indruk met de logge luchtbogen en de diep ingesneden vensters zonder geprofileerde kanten. Het inwendige is evenwel niet zonder een zekere elegantie. In het algemeen trouwens valt op te merken dat men bijzonderlijk aan de kerken van de bedelorden zich meer moeite gaf voor het interieur dan voor den buitenkant. De *Maastrichtsche Dominicanenkerk*, vrijwel geheel van de gemakkelijk te bewerken mergelsteen opgetrokken (afb. 42, 55), is wat rijker uitgevallen[1]. Het koor en het Oostelijke deel van het schip dagteekenen vermoedelijk nog uit het eind van de 13de eeuw: wij hooren namelijk van een wijding in 1294 die betrekking zou kunnen hebben op een nog maar gedeeltelijk voltooide kerk. Het schip werd later in de 14de eeuw voltooid, waarbij men in hoofdzaken de vormen van het oudste deel aanhield, en nog later werd de kerk met eenige kapellen verrijkt, zoodat zij niet de opmerkelijke eenheid vertoont van haar Zutphensche zuster. In beide kerken zijn de wanden tusschen de toppen van de scheibogen en de hooge vensters versierd met nissen, die aan een triforium herinneren: in Zutphen een enkele nis in elk wandvak, in Maastricht doorloopende banden van nisjes. Zulk een levendigheid is eer uitzondering dan gewoonte voor de kerken van de bedelorden. De voormalige Franciscanerkerk te Maastricht, een 14de eeuwsch bouwwerk[2], volgt in groote trekken de Dominicanerkerk aldaar. De overeenkomst berust overigens voor een groot deel op de omstandigheid dat zij elkander in grootte niet zoo veel ontloopen en voortbrengselen zijn van dezelfde regionale architectuurschool van de Middenmaas, die wij hieronder nog nader zullen behandelen (blz. 254).

Tenslotte dienen wij hier nog een onderdeel van een bouwwerk te noemen, namelijk het '*Bergportaal*' tegen den Zuidkant van de St Servaaskerk in *Maastricht*. Het is een soort imitatie van een klassiek Fransch kerkportaal in grooten stijl, voorafgegaan door een vrij diepe voorhal, dit laatste geheel tegen de Fransche gewoonte in. Het is inderdaad een rijk stuk architectuur, maar geen werk van hooge kwaliteit. De beelden zijn zeer sterk gerestaureerd. In de details spreekt sterk de Rijnlandsche vormentaal van omstreeks het tweede kwart van de 13de eeuw.

III. *De Scheldegothiek.*

Voor zoover er in de voormalige graafschappen Holland en Zeeland nog overblijfselen zijn van Gothische kerkelijke bouwkunst uit de onderhavige periode, behooren die alle tot de invloedssfeer van de Scheldegothiek.

In het begin van de 13de eeuw was in de streken langs den bovenloop van de Schelde een eigenaardig provinciale Gothiek tot ontwikkeling gekomen met

1 Geïllustreerde Beschrijving van Maastricht, blz. 164.
2 Geïllustreerde Beschrijving van Maastricht, blz. 190.

sterk conservatieve trekken. Het uitgangspunt voor die ontwikkeling was Doornik, gelegen bij groeven die een zeer bruikbare bouwsteen opleverden, de blauw-grijze Doorniksche kalksteen, die over de Schelde werd verscheept. Onder de eigenschappen van dien Scheldestijl noemen wij allereerst een matige belangstelling voor overwelving. Van vele vrij belangrijke kerken zijn niet alleen de middenbeuken maar zelfs de zijbeuken van den aanvang op overdekking met houten tongewelven in de bekapping aangelegd. De zuilen en kolonnetten hebben kapiteelen met stereotype bladvormen, en vierkante of rechthoekige pijlers komen bijna niet voor. Een speciaal soort triforium met vrijstaande en aan pijlertjes gekoppelde kolonnetten komt alom voor, en bovendien heeft men een bijzondere voorliefde voor gangen en galerijen in de dikte van de middenschipsmuren ter hoogte van de vensters. Torens op de kruising en ronde traptorens die topgevels flankeeren behooren mede tot de kenmerken. Aan vensters en ingangen komt men veel het staafprofiel tegen. Daar waar de Doorniksche steen moeilijk te verkrijgen was, paste men de baksteen toe, aanvankelijk veelal met een zeer stroeve behandeling van de gevels, maar op den duur ook wel in vrij rijk gevarieerde vormen. In de Vlaamsche kuststreken vindt de hallenkerk, bestaande uit drie ongeveer even breede en hooge schepen op groote schaal ingang. Zoo ontstaat uit en naast den oorspronkelijken Scheldestijl de baksteengothiek van de Vlaamsche kuststreken.

Wat wij in ons land nog bezitten aan voortbrengselen van den Scheldestijl is tenslotte niet heel veel en vormt tezamen ook geen representatief tafereel daarvan. Het zijn enkele uitloopers, waarvan de kerk van Aardenburg in Zeeuwsch-Vlaanderen en het koor van Brouwershaven op Schouwen-Duiveland de voornaamste zijn.

Van de *St Bavokerk van Aardenburg* (afb. 56), een van de beide parochiekerken welke deze oude handelsstad in de Middeleeuwen rijk was, wreed geteisterd in den bevrijdingsstrijd, dagteekenen schip, dwarsschip en een groot deel van den toren nog uit de vroegste periode van den Scheldestijl en wel uit de eerste helft tot het midden van de 13de eeuw[1]. Gedeeltelijk bestaan zij nog uit natuursteen: Doorniksche steen en 'veldsteen', maar in hoofdzaak toch uit een grove baksteen. Een steenen overwelving ontbreekt te eenen male, al is het niet ondenkbaar, dat men aanvankelijk van plan is geweest de zijbeuken te overkluizen. De toren verrees aan de noordzijde van den middenbeukgevel. Men schijnt er tijdens den bouw zoo nu en dan ook wel rekening mee te hebben gehouden dat er nog een Zuidelijke toren kon komen, maar die is toch nooit uitgevoerd. Eigenaardig is, dat het dwarsschip niet buiten de vrij smalle zijbeuken uitsteekt. Kenmerkend is het Doorniksche triforium, dat ook in de dwarspanden omgaat. Daarboven bevatten de muren een gang, die telkens uitkomt in de buiten-dagkanten van de vensters en voor die ven-

1 Oudheidkundig Jaarboek 1936, blz. 37.

sters heen leidt. De groote koorpartij, die niet bijster harmonieert met de Westelijke partijen, dagteekent ongetwijfeld uit de 14de eeuw. Zij vormt vrijwel een kerk op zichzelf. Het middenkoor is driezijdig gesloten, en wordt begeleid door even hooge maar kortere en rechtgesloten zijkoren. Hier is de zuivere Vlaamsche kustgothiek aan het woord.

Van de voorliefde, die de Scheldestreken hadden voor torens, meest van achthoekige gedaante, op de kruisingen van de kerken, getuigt nog de *St Willebrorduskerk van Hulst*. Bij de verbouwingen, die in de tweede helft van de 15de eeuw begonnen, spaarde men een oudere kruising met kruisingstoren en dwarsschip. Over dien toren is een belangwekkend document bewaard, namelijk een acte uit 1402, waarbij de Gentsche timmerman Laureins van der Leyen erkent aan te nemen 'den turre van der kerken van Hulst te makene wel ende soffisentelike.... so goet als eenich tor in Vlaenderen staet sonderlinghe der toeghenoemt den tor van Dixmude, den tor van Deynse of van Beveren .... met sestien veinsteren der instaende, welghemaect.... in sijn acht cante'[1]. Inderdaad, de kerken van Deinze en die van Beveren in het Land van Waas hebben achtkante kruistorens, de eerste gothisch, de tweede nog romaansch, maar de kerk van Diksmuiden heeft voor zoover wij kunnen nagaan nooit anders gehad dan een vrij zwaren toren tegen den Westkant van den Zuiderzijbeuk. Intusschen, de kruistoren van Hulst vertoont niet meer de gedaante die hij in 1402 kreeg: hij had herhaaldelijk van branden te lijden en de tegenwoordige bovenbouw, bestaande uit een steenen geleding en een houten top in neogothische vormen werd eerst in 1877 aangebracht ter vervanging van een renaissance bovenbouw uit 1664. Dat er vóór 1402 nog geen sprake was van een kruistoren in Hulst zouden wij uit bovengemelde acte niet willen concludeeren. Wij vermoeden dat de zware pijlers en bogen, waarop hij rust, al eerder aanwezig waren, en dat het voornemen een kruistoren te bouwen zeker al in de 14de eeuw heeft bestaan.

Een eigenaardig voortbrengsel van baksteengothiek is het koor van de *kerk van Brouwershaven*, dat uit het midden van de 14de eeuw zou kunnen dagteekenen (fig. 30, afb. 57). De aanleg is vrij grootscheepsch: volledig basilikaal met een omgang, waarvan de zijden om de ander zijn geopend naar een straalkapel. Die straalkapellen hebben een hoogst eigenaardigen plattegrond. Inwendig zijn zij rechthoekig, terwijl de buitenomtrek een trapezium vormt met de scherpe hoeken afgeschuind. Het is inderdaad wonderlijk, dat men de hoeken, waar de gewelven ontspringen, aldus heeft verzwakt inplaats van ze met steunbeeren te versterken. De zuilen en kolonnetten van het Brouwershavensche koor hebben niet meer de kelkkapiteelen met puntbladen, die tee-

1 A. de Mul, De bouwovereenkomst voor den Hulsterschen kerktoren in 1402, in Jaarboek van den Oudheidk. Kring De Vier Ambachten, 1930, blz. 83. Voor de overige litteratuur betreffende de kerk van Hulst zie blz. 229.

kenend zijn voor den vroegen Scheldestijl, maar een nog zeer strengen vorm van het koolbladkapiteel dat in de 15de en 16de eeuw allerwege in het Westen van ons land het geijkte zal worden en uit Brabant en Vlaanderen afkomstig is. Een zeer hardhandige restauratie in de vorige eeuw heeft aan het uitwendige vrijwel alle bekoring ontnomen, maar het inwendige van dit koor, hoe kaal ook sinds alleen het driebeukige halleschip voor den dienst wordt gebruikt,

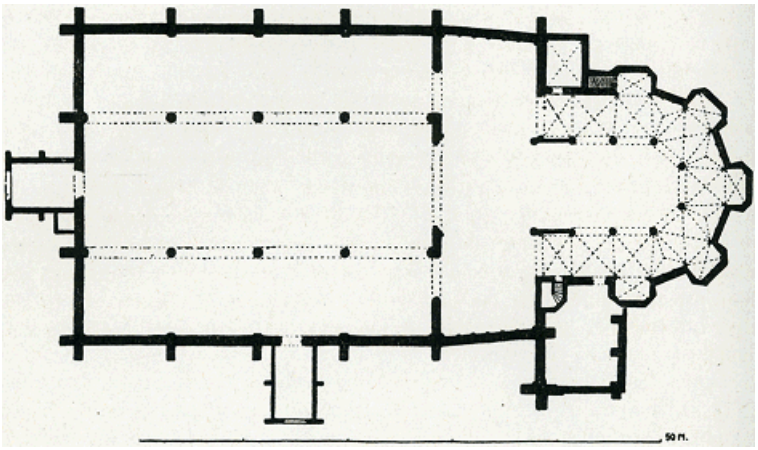

30. Brouwershaven, Herv. kerk

treft door de onbedorven levendigheid van de zeer verzorgd in schoon baksteenwerk uitgevoerde en scheibogen, schalken, triforiumnissen en andere details, waarvan het diepe rood frisch afsteekt tegen het wit van de gepleisterde muurvlakken. Verschillende onregelmatigheden bij de aansluiting van het grootendeels laatgothische dwarsschip wijzen op veranderingen in de plannen in den loop van de uitvoering. Misschien heeft men aanvankelijk het voornemen gehad het koor volledig in steen te overwelven. Nu hebben alleen omgang en kapellen een gemetselde overkluizing. Betrouwbare berichten aangaande den bouw van de kerk ontbreken te eenen male.

Bekend is de fraai uitgevoerde overwelving van den kelder onder de Statenzaal in de Abdij van *Middelburg*, welke kelder bij de ramp van Mei 1940 ongerept is gebleven. De sierlijk geprofileerde baksteenen ribben ontspringen op korte natuursteen zuilen met kapiteelen van het echt Doorniksche type. Ook het graaflijk paleis op het Binnenhof in Den Haag, overigens geen kerkelijk bouwwerk en daarom hier niet dan terloops genoemd, behoort tot de voortbrengselen van den Scheldetrant. Overigens wordt deze

hier te lande slechts vertegenwoordigd in de Vlaamsche baksteenversie en wel door gedeelten van eenige kerken en door enkele torens. Onder die kerken noemen wij de *Koorkerk te Middelburg*, waarvan een deel van het muurwerk met geprofileerde nissen nog uit de 13de eeuw kan zijn, de kerken van *Kadzand* en *Kloosterzande* in Zeeuwsch-Vlaanderen, die van *Kapelle* (afb. 53) en *Kloetinge* op Zuid-Beveland, en de kerk van *Abbenbroek* op Voorne met haar forsche rechtgesloten koor (afb. 58) alsmede het rechtgesloten koor te *Veen* aan de Maas ten N. van Heusden. Onder de torens behooren die van *Zoutelande* en *Rittem* op Walcheren, de toren van de voormalige abdijkerk te *Loosduinen* bij den Haag, de massale toren van de *Oude Kerk in Delft* met zijn vier hoektorentjes en gemetselde spits, de toren van *Oudewater* met zijn rechthoekigen plattegrond, en die van *Noordwijk* welke evenals juistgenoemde Delftsche eertijds van een gemetselde spits was voorzien (afb. 61). Alle dagteekenen zij uit de 13de of 14de eeuw. Van de kerken welke in die periode in het voormalige graafschap Holland werden gebouwd is zoo goed als niets over: zij werden in de 15de en 16de eeuw vrijwel geheel door nieuwe laatgothische vervangen, zoodat wij er ons geen goede voorstelling meer van kunnen maken tot hoe ver de Scheldestijl doordrong en in hoeverre die in zijn Noordelijkste uitloopers misschien eenigermate een eigen karakter heeft vertoond.

IV. *Westfaalsche en Rijnlandsche scholen*.

Westfalen ontwikkelde kort na het begin van de 13de eeuw een eigenaardige architectuur die sterk aan de romaansche traditie hangt maar een aantal gothische elementen voornamelijk decoratief verwerkt. Kenmerkend is het opkomen van een pseudobasilikaal kerktype onder handhaving van het romaansche gebonden stelsel. De plattegrond doet een volledige basiliek verwachten, maar de gewelven van de breede middenruimten vinden hun aanzet op dezelfde hoogte als die van de zijbeuken. De middenbeuken ontberen dientengevolge eigen vensters. Door het voorkomen van ribben schijnt het wel dat de overkluizing uit kruisgewelven bestaat, maar in werkelijkheid zijn de gewelven min of meer koepelvormig en soms zelfs zuivere koepels[1]. Met het ribbenstelsel, dat in de klassieke Gothiek de illusie wekt van een streng constructief systeem, drijft de Westfaalsche bouwmeester gaarne een decoratief spel. Het heele streven van de klassieke Gothiek blijft hem een gesloten boek, hij speelt inderdaad met gothische elementen maar blijft verzonken in de laatromaansche gedachten- en vormenwereld. Steunbeeren aanvaardt hij niet, hij houdt

1 R. Koemstedt, Die Entwicklung des Gewölbebaues in den mittelalterlichen Kirchen Westfalens, 1914.

van het ongebroken muurvlak als omsluiting van zijn ruimten. Neiging tot verticalisme is hem vreemd, hij bouwt graag in de breedte, en naast de pseudobasiliek komt dan ook al gauw de zuivere hallenkerk op. Er bestaat een opmerkelijke verwantschap tusschen deze Westfaalsche stijlschool en die van Aquitanie in West-Frankrijk ten Zuiden van de Loire, zoo sterk dat men herhaaldelijk heeft gezocht naar verbindingsschakels zonder ooit tot een zeer bevredigend resultaat te komen[1].

Een zeer zuiver voorbeeld nu van zulk een romano-gothische pseudobasiliek

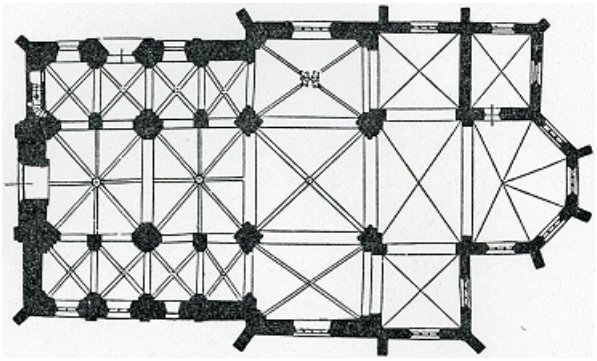

31. Ootmarsum, R.K. kerk

biedt de oude *parochiekerk van Ootmarsum* (fig. 31, afb. 60, 67), die in hoofdzaak zal dagteekenen uit het tweede kwart tot het midden van de 13de eeuw, maar waarvan het koor in het laatst van de 15de eeuw is vergroot met een nieuwe sluitingstravée en twee zijkapellen die als het ware een verdubbeling van het dwarsschip bewerkstelligen[2]. De toren is ruim een eeuw geleden afgebroken.

Het heele bouwwerk wordt gekenmerkt door een boersche logheid en door een technische onbeholpenheid, gepaard aan een sterke neiging naar het decoratieve, die onder meer spreekt uit de rijk behandelde ingangen in de zijgevels. Enorm zwaar zijn de pijlers, de muren en de gewelven, maar dat heeft niet verhinderd, dat de muren onder den druk van de overwelving sterk zijn uitgeweken. De bouw schijnt van West naar Oost tot stand te zijn gekomen, en Oostwaarts neemt de zwaarmoedige logheid merkbaar af. Wonderlijk zijn de grillige onregelmatigheden en inconsequenties die overal in het oog springen. De gewelven over het middenschip zijn twee vrijwel zuivere koepels voorzien

1 Bruno Thomas, Die Westfaelische Figurenportale in Muenster, Paderborn und Minden, in 'Westfalen' 1934, blz. 1.

2 Geïllustreerde Beschrijving van Twente, blz. 110.

van acht ribben. In het Noorderdwarspand eindigen de ribben van het meloenvormige gewelf in lelien, aldus spottend met elke constructieve verklaring van het ribbenstelsel.

De kerk van Ootmarsum staat hier te lande alleen in haar soort, wat nog niet wil zeggen dat zij de eenige vertegenwoordiging is van de Westfaalsche Romano-Gothiek. Als zoodanig treedt ook de *toren van de St Plechelmuskerk te Oldenzaal* op, een schepping eveneens van het midden van de 13de eeuw (afb. 25). De vijfde geleding is echter een laatgothische toevoeging[1]. De gevelvlakken van het 13de eeuwsche gedeelte worden nog geheel ingedeeld door het Romaansche lisenensysteem, maar de derde en de vierde geleding bezitten bovendien wijde tweedeelige nissen en galmgaten, waarin de Gothiek schuchter meespreekt. De groote benedenruimte van den toren wordt door een achtdeelig vrijwel koepelvormig gewelf gedekt en werd vroeger verlicht door een groot driedeelig venster in den Westgevel, welk venster wegens werking in de wanden is dichtgemetseld en door een veel smaller spitsboogvenster is vervangen. De zeer onaanzienlijke toreningang is niet oorspronkelijk. Het mag naar onze meening niet geheel buitengesloten worden geacht, dat deze toren oorspronkelijk heelemaal niet van buiten toegankelijk was maar beneden als een Westelijk koor diende tegenover het kapittelkoor op het Oosten.

De romaansche *kapittelkerk van St Walburgis te Zutphen* (fig. 32, afb. 62) werd omstreeks het tweede kwart van de 13de eeuw vervangen door een geheel nieuwe vroeggothische kruisbasiliek van baksteen met een buitenbekleeding van tufsteen[2]. Alleen de krocht van de romaansche kerk bleef gespaard en werd opgenomen in de nieuwe kerk. In het eind van de 14de en in den loop van de 15de eeuw werd de vroeggothische kerk weliswaar geheel verbouwd tot een hallenkerk van laatgothisch karakter, maar daarbij behield men zooveel van de vroeggothische basiliek, dat wij die zonder veel moeite in hoofdzaak kunnen reconstrueeren.

De heele kerk was sterk traditioneel-romaansch van opzet en geheel volgens het gebonden stelsel opgetrokken met afwisselend zware en lichte pijlers tusschen hoofdbeuk en zijbeuken. De benedenruimte van den forschen toren vormde een voortzetting van den overigens vrij korten middenbeuk, en het is niet geheel buitengesloten, dat die torenruimte aanvankelijk als Westelijk koor was bedoeld. Het hoogkoor heeft dezelfde grootte als de krocht, maar onderscheidt zich daarvan doordat het niet halfrond maar met een halven zeshoek is gesloten. De vierkante vakken van koor, kruising en dwarspanden zijn overkluisd met kruisribgewelven, de middenbeuk van het schip heeft zesdeelige gewelven, zooals er ongeveer tezelfder tijd werden geslagen over de middenbeuken van St Apostelen, St Maria im Kapitol en St Kunibert te Keulen.

1 Geïllustreerde Beschrijving van Twente, blz. 84.
2 E.H. ter Kuile, De drie oude kerken van Zutphen, 1942.

De Gothiek komt in deze Zutphensche kerk niet dan zeer schuchter tot uiting. Boven de gewelven vindt men nog romaansch geprofileerde lijsten die de vlakke gevels afsloten. Steunbeeren kwamen aan deze 13de eeuwsche kerk waarschijnlijk evenmin voor als oorspronkelijk aan den toren. Boven den vlakgehouden onderbouw van den toren volgen drie korte geledingen met nissen waarin galmgaten uitkomen. De eerste van die gedrongen geledingen zal vroeg-14de-eeuwsch zijn, de tweede en derde werden naar wij vermoeden na een brand in 1456 toegevoegd met de overhoeksche steunbeeren. De opeen-

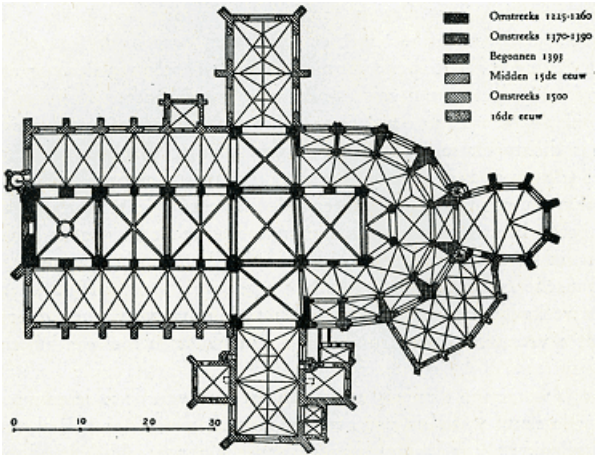

32. Zutphen, St Walburgskerk

volging van zooveel reeksen zeer korte nissen wijst onmiskenbaar op Westfaalschen invloed. Inwendig zijn nergens ronde bogen meer te bekennen: scheibogen, vensterbogen, de zware gordelbogen en de muraalbogen, alle zijn duidelijk spits van vorm. De scheibogen waren laag, zooals in de torentravée nog te zien is; overigens zijn zij verdwenen toen de muurvlakken geheel werden uitgebroken bij het optrekken van de hooge laatgothische zijbeuken.

Een bouwwerk, dat groote verwantschap moet hebben gehad met St Walburg te Zutphen was de 13e eeuwsche *St Stevenskerk te Nijmegen*, waarvan door het bombardement van 1943 merkwaardige overblijfselen aan het licht zijn gekomen. De kerk werd kort na 1249 begonnen en moet in 1272 voltooid zijn geweest[1].

1 H.D.J. van Schevichaven, De St Stephenskerk te Nijmegen, 1900.

Tezelfder tijd ongeveer, dat de vroeggothische kapittelkerk van Zutfen tot stand kwam, ging men er toe over de *St Lebuinuskerk van Deventer*, die wij hierboven (blz. 153) al hebben geschetst als een onoverwelfde vroegromaansche basiliek met twee dwarsschepen, in steen te overkluizen. Men begon niet lang na 1200 met de Oostelijke partij. Hiervan zijn nog over de halve zuilen en kolonnetten tegen de muren en kruispijlers, welke met hun forsche schachtringen en knolkapiteelen in hoofdzaak een laatromaansch karakter hebben. De bijbehoorende gewelven zijn vervangen door laatgothische, maar het waren ongetwijfeld ribgewelven, waarvan die over het koor sterk rechthoekige vakken besloegen. Het zal een kwarteeuw later zijn geweest, vermoedelijk na een brand in 1235, dat het schip aan de beurt kwam. Zooals wij hierboven al uiteenzetten, werd de heele indeeling in travéeën daarbij gewijzigd. De twee maal acht pijlers of zuilen tusschen de beide kruisingen werden weggesloopt en vervangen door twee maal vijf nieuwe pijlers: twee hoofdpijlers en drie tusschenpijlers aan elken kant. Kennelijk behoorden daarbij drie zesdeelige gewelven over den middenbeuk. Die 13de eeuwsche gewelven zijn evenwel niet als in Zutphen bewaard gebleven maar bij de algeheele verbouwing tot hallenkerk in het eind van de 15de en het begin van de 16de eeuw vervangen door laatgothische net- en stergewelven. De kolonnetbundels tegen de hoofdpijlers en de enkele kolonnetten tegen de tusschenpijlers, alle nog voorzien van hun kenmerkende vroeggothische bladkapiteelen, markeeren echter nog de rythmische indeeling die in de overwelving zelve verloren is gegaan.

Men denke niet gering over de technische prestatie die deze verbouwing beteekende. De geheel elfde-eeuwsche bovenbouw, waarvan het muurwerk boven de gewelven nog over de volle lengte zichtbaar is, moest ondervangen worden. Het spreekt vanzelf, dat de vroegromaansche zijbeuken daarbij òf ingrijpend werden verbouwd, òf geheel door nieuwe moesten worden vervangen. Over hun lotgevallen weten wij niets met zekerheid, daar zij in het eind van de 15de en het begin van de 16de geheel werden gesloopt om plaats te maken voor de tegenwoordige.

Een derde monument waaraan de vroege Rijnlandsche Gothiek tot uiting komt is de hiervoor al vrij breed besproken *Munsterkerk van Roermond*. Omdat de hoofdopzet van het bouwwerk volstrekt romaansch bleef ook toen de vormentaal evolueerde in Gothische richting, meenden wij goed te doen het bouwwerk in het vorige hoofdstuk in te deelen, en hier pro memorie nog eens te vermelden. (Zie blz. 171).

Nog twee bescheidener midden-Limburgsche kerken behooren tot het gebied van de Rijnlandsche vroege Gothiek, namelijk de kerken van *Nieuwstad* ten Noorden van Sittard de kerk van *Herkenbosch* ten Z.O. van Roermond. Eerstgenoemde heeft een basilikaal schip uit de tweede helft van de 13de eeuw,

waarvan de middenbeuk, die met groote ronde vensters boven de daken van de zijbeuken uitziet, door een houten overzoldering wordt overdekt. Het iets jongere koor heeft evenals de zijbeuken een steenen overkluizing. Het is twijfelachtig wat men moet denken van allerlei détails, aangezien het bouwwerk in 1862 bij een restauratie vrijwel nieuw is opgetrokken. Het koortje van Herkenbosch, evenals de kerk te Nieuwstad van mergel, vertoont een ietwat linksche toepassing van de vroege Gothiek. Het rechthoekige koorvak is voorzien van een zesdeelig gewelf, waarvan de korte ribben veel zwaarder gevormd zijn dan de diagonale.

V. *De Romano-Gothiek van de Noordelijke Provinciën.*

In tegenstelling met de beide hiervoor behandelde groepen hebben wij nu te maken met een stijlschool waarvan het gebied kan worden gerekend geheel tot ons eigen land te behooren.

Het is een echte baksteengothiek, en in groot bestek gezien kan men deze beschouwen als een deel van de vroege baksteengothiek zooals die zich voordoet van Vlaanderen langs de kusten tot in Denemarken en langs de Oostzee. Een lacune vormt daarin Holland van den mond van den Rijn Noordwaarts, uit welke streek wij geen enkel monument van vroege baksteengothiek meer kunnen aanwijzen. Geen nu van die kustlanden heeft zoozeer een eigen karakter in de periode van de vroege Gothiek ontplooid als de provincie Groningen met de aangrenzende streken van Friesland en Drente.

De Romano-Gothiek begint hier voor zoover wij kunnen nagaan op te komen in de eerste helft van de 13de eeuw, bereikt een ongeëvenaarde bloeiperiode in de tweede helft van die eeuw, en sterft af in de eerste helft van de 14de eeuw.

Het begin valt ongeveer samen met den tijd waarin een streven valt op te merken om de kerken, die tot dusverre alleen houten overzolderingen schijnen te hebben gehad, in steen te overwelven. Zooals hiervoor al werd vermeld, kennen wij maar twee kerken in het Noorden, die vermoedelijk riblooze kruisgewelven hebben gehad, namelijk die van Westergeest bij Dokkum en van Havelte in het Zuid-Westen van Drente, beide laat-romaansch. Alle andere overkluizingen bestaan uit koepels of koepelvormige gewelven, die karakteristiek zijn voor de Noordelijke Romano-Gothiek. Zuivere koepels zijn intusschen zeldzaam, zij komen alleen voor in den Andel in het Oosten van de provincie Groningen en in Hantumhuizen bij Dokkum, alle andere zijn van ribben voorzien, die meest achtarmig uit de hoeken, de toppen van de gordelbogen en de toppen van de muurschilden in het midden samen komen en daar vaak in hoogst decoratieve ombuiging sierlijke rozetten vormen.

Wanneer wij een proces van evolutie willen construeeren, kunnen wij opmerken dat de komende stijl aanvankelijk alleen door de overwelving wordt gekenmerkt, die dan in het uitwendige van de bouwwerken nog niet tot consequenties leidt. Kerken als die van Eestrum in Friesland, Ulrum en Bierum in Groningen en het schip van Huizige, eveneens in Groningen, onderscheiden zich uitwendig in geen enkel opzicht van de onoverwelfde romaansche kerken. Het is trouwens een eigenaardigheid van deze stijlschool, dat zij tot het laatst hardnekkig weigerde op gothische wijze de muren tegen den druk van de gewelven te versterken door middel van steunbeeren. Blijkbaar had zij zulk een voorliefde voor de ongebroken plastiek van het lichaam van het gebouw, dat zij geen vertroebeling van de massawerking kon aanvaarden. Nooit wordt de indeeling in travéeën anders dan door lisenen gemarkeerd. De gevolgen van dit toepassen van overwelving zonder maatregelen te treffen tot het weerstaan van den buitenwaartschen druk bleven zelden uit. De meeste Romano-Gothische kerken van het Noorden vertoonen een sterke uitwijking van de muren en vele gewelven zijn te gronde gegaan of in een bedenkelijken toestand geraakt door de ontzetting van hun steunpunten.

Al spoedig begint intusschen de overwelving zich uitwendig af te teekenen door een travée-indeeling, die niet alleen wordt aangeduid door lisenen maar ook door een rythmische afwisseling van vensters en met die vensters gelijkvormige nissen. Elk vak bevat dan gewoonlijk een venster geflankeerd door een nis aan elke zijde of een groep van twee vensters met een nis aan elken kant. Vroege voorbeelden van zulk een gevelbehandeling bieden in Friesland de kerken van Hantumhuizen en Janum in den Noord-Westhoek en te Weidum Zuidelijk van Leeuwarden, in Groningen de kerk van Opwierde bij Appingedam. Waar de kerk met een topgevel op het Oosten is gesloten komen in die koorgevels ook venstertritsen en in het algemeen zeer rijke groepeeringen van vensters en nissen voor.

Het vasthouden aan de Romaansche tradities blijkt uit het handhaven van het systeem van lisenen en boogfriezen en dat van zeer ondiepe rondboogof spitsboognissen. Ook blijft de voorliefde voor een gevelbehandeling in twee zônes, de onderste met de juistgenoemde zeer ondiepe nissen, de bovenste in het bijzonder als vensterzône opgevat.

Allengs neemt de neiging naar het decoratieve sterk toe. De vensters en nissen worden soms rijk geprofileerd waarbij staafprofielen op den voorgrond treden. De velden van de nissen worden versierd met kunstige patronen van vlechtwerken. Ronde vensters wisselen af met spitsbogige, kolonnetten nemen soms de plaats in van vlakke dammen. Pronkstukken vormen de geveltoppen van dwarspanden en koorsluitingen met hun weelderige nissendecoraties, zooals die van *Ten Boer* (afb. 63), *Garmerwolde* (afb. 59), *Leermens* (afb. 64) en *Termunten* in Oost-Groningen.

Wij kennen de Noordelijke Romano-Gothiek vooral als een dorpskerkenstijl, bijna uitsluitend vertegenwoordigd in het eenbeukige kerktype. Het eenvoudigste kerksoort is de zaalkerk, maar daarnaast komen eenbeukige kruiskerken vrij veelvuldig voor, een type dat overal elders zeer zeldzaam is. Rechte koorsluitingen komen ongeveer evenveel voor als veelhoekige. Bij de laatste is het aantal veelhoekszijden meestal betrekkelijk groot. In de kerk van Garmerwolde zijn bij de restauratie altaarnissen in de Oostelijke wanden van het dwarsschip tevoorschijn gekomen. De kerk van *Stedum* (afb. 65) had eertijds twee apsidiolen tegen elken arm van het dwarsschip. Kerken als die van Tenboer en Tezinge, die tegelijkertijd klooster- en parochiekerken waren, onderscheiden zich door geen bijzondere trekken van de gewone parochiekerken.

Verreweg de voornaamste van de beide basilieken die wij kennen, is de 13de eeuwsche *St Maartenskerk van Groningen*, waarvan de kern is bewaard bij de laatgothische vergrootingen, en voor welker reconstructie een afbeelding op een oud stadszegel hulp kan verleenen[1]. Vermoedelijk trad in deze basilikale stadskerk het gewestelijke stijlkarakter niet zoo sterk op den voorgrond als in de plattelandsparochiekerken, en richtte de architectonische behandeling zich iets meer naar de Romano-Gothiek van het Keulsche. Merkwaardig is, dat alleen het koepelvormige gewelf van de kruising een achtdeelig ribbenstel heeft naar de inheemsche gewoonte, terwijl de dwarspanden en het middenschip alleen van diagonale ribben zonder sluitringen of rozetten voorzien zijn. De andere basiliek was de dorpskerk van *Bergum* ten Westen van Leeuwarden aleer haar zijbeuken werden gesloopt.

Een zeer merkwaardig geval vormt de *Broerenkerk te Bolsward*, eenig overblijfsel van een Franciscanenklooster. De kerk is een pseudobasiliek, waarvan de middenbeuk wordt overdekt door een houten tongewelf in de kap en de zijbeuken halve tongewelven hebben die tegen de muren van den middenbeuk aanleunen. Forsche zuilen, waarvan de schachten worden afgesloten door smalle lijstjes, dragen de geprofileerde scheibogen. Deze Bolswarder kloosterkerk nu is ongetwijfeld de oudste vertegenwoordiging van de pseudobasiliek met houten overdekking, die in het Westen des lands een gewoon verschijnsel is van de late Gothiek, maar waarvan men overigens bezwaarlijk één voorbeeld zou kunnen aanwijzen dat ouder is dan het begin van de 15de eeuw.

Zeker, de Bolswarder kloosterkerk kan in de 15de eeuw of nog later vrij sterk zijn vernieuwd, maar de bekende voorgevel, die den pseudobasilikalen opstand bijzonder fraai en duidelijk weerspiegelt, heeft vormen, die moeilijk veel jonger kan zijn dan het begin van de 14de eeuw. Deze vormen wijken intusschen wel eenigszins af van wat wij in de Romano-Gothiek van het Noorden gewend zijn. Zij doen denken aan den belangwekkenden koorgevel van de

1 C.H. Peters, Oud-Groningen, 1921, blz. 7, 49 vlg.

afgebroken kerk te *Sinoutskerke* op Zuid-Beveland. Dezelfde nisjes met trapsgewijs klimmende boogjes vinden wij later weer terug aan de dwarspandgevels van verschillende Westfriesche kerken en aan den Westergevel van de *Groote of Jacobijnenkerk te Leeuwarden*, die alle hierna nog ter sprake zullen komen. Dit wijst op een bepaalden samenhang tusschen de inheemsche Gothiek van de geheele kuststreek, een samenhang, die ons bij de groote lacunes in het bestand aan monumenten slechts bij flitsen voor oogen wordt gesteld.

Op het punt van torens vertoont de provincie Groningen een heel bijzondere gewoonte: niet dan bij uitzondering is de Romano-Gothische toren met de kerk verbonden. Zijn plaats is een min of meer onbepaalde hoek op het kerkhof. Gewoonlijk zijn die torens vrij zwaar en kort, vaak meer klokhuizen dan eigenlijk gezegd torens, en zijn zij gespeend van alle decoratieve behandeling die de kerkgebouwen kenmerkt. Zeer forsche exemplaren zijn die van *Slochteren* en *'t Zand*. In het algemeen heeft men weinig werk gemaakt van de torens, behoudens in twee gevallen, te weten de torens van *Schildwolde* in Groningen (afb. 68) en van *Surhuizum* in Friesland vlak bij de Groningsche grens, de eerstgenoemde vrijstaand, de tweede met de kerk verbonden. Het zijn kolossale gevaarten, die eindigen in gemetselde achtzijdige spitsen van zeer rijzig model, ontwikkeld uit vier topgevels. In Surhuizum zijn de hoeken van den romp voorzien van breede steunbeeren, die den Gothischen indruk versterken. Dat een basiliek als de 13de eeuwsche Martinikerk van Groningen geen vrijstaanden toren had, ligt voor de hand. Het bovengemelde oude stadszegel geeft het bouwwerk weer met een aan drie zijden ingebouwden toren van bescheiden afmetingen.

Inwendig worden de kerken van deze stijlschool geheel beheerscht door een overwelving, waarbij de indeeling in traveeën veel sterker spreekt dan uitwendig. Naarmate de ontwikkeling van den bouwtrant verder schrijdt, worden de ruimten, die aanvankelijk nogal zeer gedrukt plachten te zijn, rijzig, zooals in *Noordbroek, Zuidbroek* (fig. 33) en vooral in de zeer late kerk van *Zeerijp* (afb. 66). Door hun aanleg herinneren deze interieurs vrij sterk aan die van de eenbeukige koepelkerken van Zuid-West-Frankrijk, die een gelijke cadans vertoonen bij alle verschil van detailbehandeling. Enkele Groningsche interieurs onderscheiden zich nog door bijzondere raffinementen. Zoo is de apsis van *Tezinge* uitgehold in een reeks van slanke nissen, waarbij ongetwijfeld Rijnlandsche invloed (Heisterbach via Adeward?) in het spel is. Het prachtige koor van *Termunten*, dat helaas zijn overwelving heeft verloren, vertoont doorbroken vensterdammen met vrijstaande pijlertjes die elk met drie kolonnetten waren bezet. In het eveneens zwaar verminkte interieur van *Ten Boer* treft men een eigenaardig blind triforium aan. In *Finsterwolde* bevatten de muren ter hoogte van de vensters een doorgang, die binnenwaarts voor de vensters heenliep, een zeer geliefd motief in alle Romano-Gothische stijlscho-

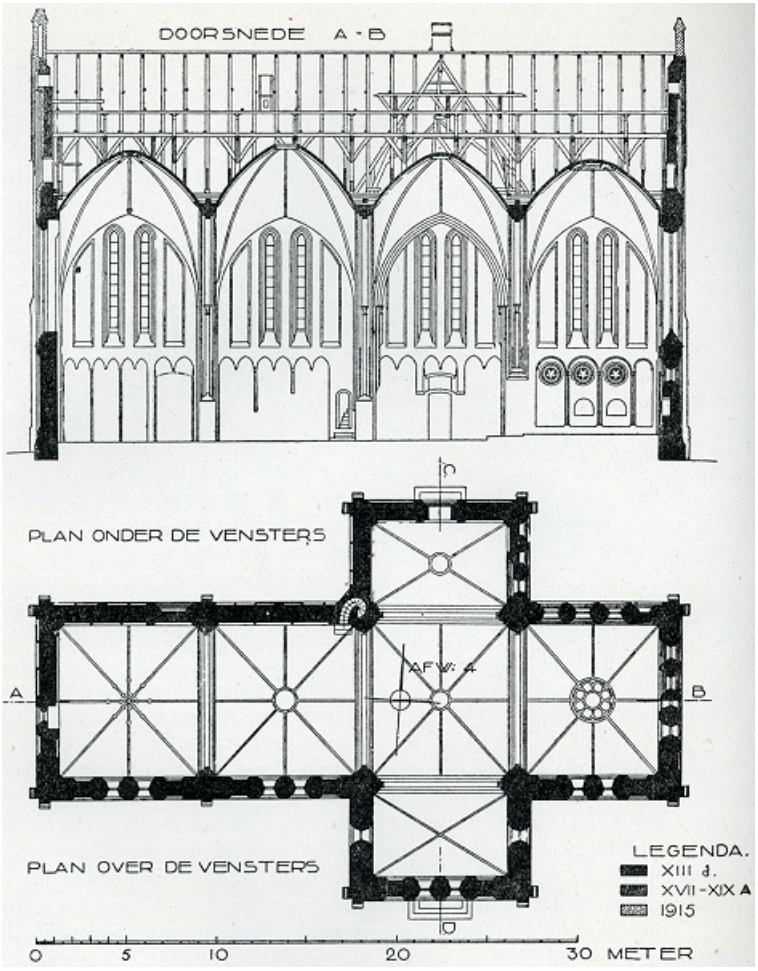

33. Zuidbroek, plattegrond en lengtedoorsnede Herv. kerk

len en van groote decoratieve werking. Het eigenaardigste van alle interieurs is in zeker opzicht dat van de pas gerestaureerde kerk te *Hantumhuizen*. Oorspronkelijk moet het schip overkluisd zijn geweest met twee koepelachtige gewelven van de geijkte soort. Wegens sterke uitwijking van de

muren heeft men vermoedelijk die gewelven moeten afbreken, als zij tenminste niet al waren ingestort. Daarop heeft men een nieuwe overwelving van geringer spanwijdte aangebracht, door het schip in drie traveeën te verdeelen, en een eind van de wanden pijlers op te richten die door korte dammen met de muren verbonden zijn. Zoo kreeg men drie vierkante gewelftraveeën van veel minder afmetingen dan de oorspronkelijke twee vierkante traveeën.

Gegevens voor dateering zijn uitermate schaars. Eigenlijk is er geen ander gedateerd geval aan te wijzen dan de kerk van *Krewerd*, die volgens een kroniekbericht in of omstreeks 1280 werd gesticht (afb. 70). Na den grooten bloei, die ongeveer in de tweede helft van de 13de eeuw zal vallen, is een periode van verstarring en vooral van verarming op te merken, waarvan de groote kruiskerk van *Zeerijp* een van de weinige voorbeelden is. Wij hebben geen reden te twijfelen aan de meening van Ozinga, dat een kerk als deze al een eind in de 14de eeuw moet worden gedateerd.

Wanneer men tenslotte nagaat, onder welke invloeden uit de laatromaansche een Romano-Gothische architectuur in onze Noordelijke provinciën en vooral in Groningen is opgebloeid, dienen wij vooral aan Westfalen te denken, dat in het bouwen van koepelachtige gewelven was voorgegaan, en aan uitgebreide landstreken in Noord-Duitschland en Scandinavië in gewelfbouw tot voorbeeld strekte. Daarnaast zijn ook wel Rijnlandsche elementen aan te wijzen, die al of niet door Westfaalsche bemiddeling doordrongen. Intusschen, de Romano-Gothiek van onze Noordelijke provinciën onderscheidt zich zeer kenbaar van de andere, Oostelijker gelegen stijlgebieden, ook al vindt men in Oost-Friesland enkele sterk Groningsche kerken, en, hoezeer de overwelving aan Westfalen mag zijn ontleend, ons Noorden vertoont overigens een eigen ontwikkeling die van een niet geringe originaliteit en van een groote architectonische begaafdheid getuigt.

VI. *Enkele bouwwerken in het midden des lands.*

Eenige monumenten in het midden van ons land zijn bezwaarlijk in te deelen bij de voorgaande groepen, vormen zelf ook geen groep en dienen hier dus afzonderlijk besproken te worden.

Van de vier middeleeuwsche parochiekerken, die *Utrecht* rijk was en is, hebben wij er al twee behandeld, namelijk de Buurkerk, als stichting de oudste, en de Klaaskerk. De *Jacobikerk* in het Noorden van de oude stad moet in de tweede helft van de 13de eeuw zijn gebouwd als een niet zeer groote basiliek met een forschen toren. Door herhaalde vergrootingen is zij een hallenkerk geworden, maar de toren is blijven staan, zij het ook aan alle vier zijden ingebouwd, en van het 13de eeuwsche schip zijn nog drie vakken van

den middenbeuk met hun overwelving terug te vinden. Kenmerkend voor den vroegen bouwtijd zijn de gewelven met hun lomp geprofileerde gordelbogen en nagenoeg niet gebombeerde gewelfvelden, de schalkkapiteelen, waarop die gewelven ontspringen, en de eigenaardige kapiteelen van de schalken tegen de buitenzijden van de pijlers, die men heeft gespaard bij het optrekken van de laatgothische zijbeuken. De toren is van baksteen met een buitenbekleeding van tufsteen, die sterk van verweering heeft geleden en over groote oppervlakken in baksteen is gelapt. Hij heeft geen steunbeeren, en wordt door lijsten verdeeld in geledingen die met slanke spitsboognissen waren versierd. Sinds den orkaan van 1674, die de hooge laatgothische spits vernielde, is hij vlak afgedekt, wat geen fraaie vertooning maakt.

Een bepaalde overeenkomst met den Jacobitoren van Utrecht vertoont de toren van de *Bovenkerk te Kampen*, die ongeveer uit denzelfden tijd moet dagteekenen, ook rijzig en strak opgaat zonder steunbeeren, van buiten met tufsteen is bekleed en met slanke nissen is versierd (afb. 73). Tusschen die nissen bevinden zich aan den Kampenschen toren nog lisenen die aan het Romaansche indeelingssysteem doen denken. Een eigenaardigheid is, dat deze toren er van den aanvang op was aangelegd aan drie zijden door het schip met zijn zijbeuken omsloten te worden.

In de eerste helft of omstreeks het midden van de 14de eeuw verrees te *Amersfoort* een nieuwe *St Joriskerk* tegen den laatromaanschen toren van haar voorgangster. Het was een kruisbasiliek, waarvan de middenbeuk niet in de as van dien toren werd aangelegd, maar langs zijn Noorderflank naar voren schoot. Het is niet geheel onmogelijk, dat de verheffing tot kapittelkerk in 1337 of de groote stadsbrand van 1340 oorzaak zijn geweest tot het bouwen van deze kerk, maar dienaangaande bestaat geenerlei zekerheid. Bij de verbouwing tot hallenkerk sinds het midden van de 15de eeuw spaarde men den ouden middenbeuk en een deel van het muurwerk van het Zuiderdwarspand, en zelfs ging men er niet toe over de wanden van dien middenbeuk door te slaan naar de nieuwe hooge zijbeuken. Zoodoende bleven de oorspronkelijke lage scheibogen in wezen, daarboven spitsbogige openingen, die ongetwijfeld uitkwamen op de zolders van de zijbeuken, en tenslotte de vensteropeningen die boven de daken van de zijbeuken uitzagen. Die openingen naar de daken van de zijbeuken zijn een eigenaardigheid, waarvan het prototype waarschijnlijk de Klaaskerk te Utrecht is geweest.

Een zeer merkwaardig bouwwerk is de voormalige *kapittelkerk van St Walburgis te Arnhem*. Naar ons oordeel is deze begonnen niet lang nadat in 1315 verlof werd gegeven het kapittel van Tiel naar Arnhem over te brengen. Het was een blind-basilikale kerk: de middenbeuk verhief zich maar weinig boven de vrij steile daken van de zijbeuken en was niet van vensters boven deze daken voorzien. Met haar twee Westelijke torens, dwarsschip en vlak gesloten

koor besloeg zij in plattegrond een zuiveren rechthoek (fig. 34), eer zij in de vorige eeuw met een dieper koor werd uitgebreid. Het geheel wordt door een groote soberheid en strengheid gekenmerkt, alleen de gemetselde balustraden aan den voet van de daken verleenen eenige levendigheid aan het uitwendige. Helaas heeft de kerk in den loop der tijden veel geleden. De gewelven van de

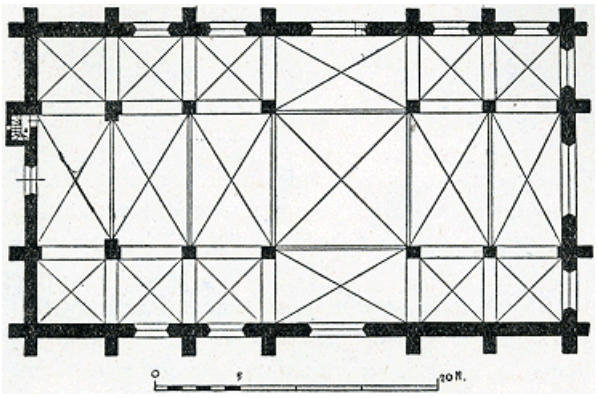

34. Arnhem, St Walburgskerk, oorspronkelijke plattegrond

hoofdbeuken zijn al lang geleden verdwenen of nooit uitgevoerd geweest. Na als arsenaal te zijn gebruikt werd het gebouw door Lodewijk Napoleon aan de R.K. parochie gegeven, die in 1853 het inwendige met veel pleister en stucwerk in quasi-Gothischen trant opsierde. In 1854 stortte de pijler onder den Noordelijken toren in, met de twee daarop rustende torenmuren en de Noordermuur van het middenschip. Bij den bevrijdingsstrijd van 1944-'45 trof den Zuidertoren en de Zuidzijde van het schip ditzelfde lot en gingen al de bedakingen verloren.

Hoofdstuk IV
De kerkelijke Gothiek sinds het einde van de veertiende eeuw

I. *Algemeene beschouwingen*.

De 14de eeuw is een tijd van kentering in de architectonische stroomingen. Stijlscholen verdwijnen en andere komen op, terwijl verschillende secundaire groepen, die misschien al eerder bestonden, duidelijker binnen onzen gezichtskring treden.

Wanneer wij willen nagaan, hoe het gewijzigd tafereel ontstaat, is het meer dan ooit noodzakelijk de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden in onderlingen samenhang te beschouwen. Niet dat zij een min of meer afgeronde architectonische eenheid vormen. Noch naar het Zuiden noch naar het Oosten mag men scherpe grenzen trekken. Maar de voornaamste stijlscholen en stijlstroomingen gaan juist dwars over de grenzen, die de huidige koninkrijken België en Nederland gescheiden houden, en verbinden de kerngebieden van beide over de locale groepen van plattelands- en kleine-stadsbouwkunst heen.

Oude stijlscholen, die een eeuw lang hadden gebloeid en de Gothiek hadden binnengeleid en gedragen, sterven in het begin van de 14de eeuw af. De Scheldegothiek verstart en verloopt. De Romano-Gothiek van het Keulsche en van Westfalen overleven de 13de eeuw niet eens. De Romano-Gothiek van onze Noordelijke provinciën wordt bloedeloos tegen den aanvang van de 14de eeuw en verdwijnt al spoedig geheel van het tooneel.

In het gebied van de Midden-Maas was intusschen omtrent het begin van de 14de eeuw een Maasgothiek opgekomen, waarvan wij terloops al repten bij de behandeling van de Dominicanenkerk en van de Franciscanenkerk te Maastricht. Een veel sterker eigen karakter dan deze ietwat academische Maasschool kenmerkt de Brabantsche Gothiek, die tegen het midden van de 14de eeuw opbloeit rondom Mechelen, Leuven en andere steden in de landen tusschen Maas en Schelde, die tot zoolang op den achtergrond waren gebleven. Zij kent een lange en veelszins schitterende ontwikkeling zoo in de kerkelijke als in de wereldlijke bouwkunst, en vertoont imperialistische neigingen vooral ten opzichte van de Westelijke provinciën van ons koninkrijk. Verder zijn in de 15de eeuw Neder-Rijnsche eigenaardigheden te bespeuren, die het gebied beneden Keulen tot het Utrechtsche kenmerken. En dan tenslotte zijn daar

de vele groepen van kerken van den derden en vierden rang, die buiten de ‘officieele’ bouwkunst staan. Er zijn bepaalde onder- en bovenlagen te onderscheiden, die een vrij ingewikkeld schouwspel bieden. Vooral de ‘onderlagen’ en ‘onderstroomingen’ zijn niet zoo gemakkelijk in hun kenmerken en verspreiding te vatten. De aandacht is altijd meer gevestigd geweest op de representatieve bouwwerken, die betrekkelijk gering in aantal zijn, terwijl de kleine kerken veel en veel talrijker voorkomen, zelden een gedocumenteerde bouwgeschiedenis bezitten, en zoowel ten opzichte van de groote kerken als onderling vergeleken onevenredig en zeer onvolledig zijn gepubliceerd.

Wat de Middeleeuwen na het eind van de 14de eeuw aan bouwwerken hebben nagelaten, is eindeloos veel tegenover het geringe erfdeel dat wij uit de voorafgaande perioden van de Gothiek over hebben. Het is natuurlijk niet mogelijk de verhouding met zelfs een benaderde nauwkeurigheid in cijfers uit te drukken. Men kan de verhouding even goed op 30 : 1 als op 60 : 1 stellen, maar het is misschien toch wel eens goed zulke cijfers, hoe willekeurig ook, te noemen om een indruk van den toestand te geven.

Deze eigenaardige verhouding, een wanverhouding als men wil, heeft oorzaken, die wij ten deele wel kunnen nagaan, en gevolgen, die wij wel in het oog dienen te houden. De oorzaken zijn grootendeels nogal ‘natuurlijk’. De oude kerken werden voor en na vervangen door nieuwe, omdat zij te klein waren, omdat zij door brand waren geteisterd, omdat zij bouwvallig waren, of te ouderwetsch of als niet aanzienlijk genoeg werden beschouwd. De laatgothische kerken, die ze kwamen te vervangen, waren in het algemeen zoo ruim, zoo fraai en in het algemeen zoo voldoende, dat zij na het einde van de Middeleeuwen wel voor laat ons zeggen 40 % gehandhaafd bleven. Bovendien is er zeker een golving geweest in de bouwbedrijvigheid van de Middeleeuwen. De 14de eeuw zal betrekkelijk niet zoo heel veel aan kerken te bouwen hebben gehad, omdat de voorafgaande perioden er voor hadden gezorgd, dat verreweg de meeste parochiën, die de Middeleeuwen hebben gekend met behoorlijke kerkgebouwen waren uitgerust. De onmiddellijke eischen van de kerkelijke praktijk waren voor een geruimen tijd min of meer bevredigd. Op den duur werden die eischen evenwel weer hooger door de bevolkingsaanwas vooral op de groote bevolkingscentra, door de sociale, religieuze en economische evoluties, en door de groote en mobieler welvaart die de 15de eeuw bijzonderlijk in de Nederlanden bracht. Men kan dus aannemen, dat voor het eind van de 14de eeuw veel minder gothische kerken zijn gebouwd dan daarna. Verder is van de ‘productie’ uit de eerste perioden veel meer verloren gegaan van de latere.

Zoo komt het dan, dat de vaderlandsche Gothiek uit de anderhalve eeuw na 1400 ons in een veel en veel rijker en oneindig meer gedifferentieerd tafereel voor oogen staat, dan de schaars en willekeurig vertegenwoordigde Gothiek

van de anderhalve eeuw voor 1400. Van de Gothiek na 1400 kunnen wij ons nog een vrij duidelijke voorstelling maken met onderscheiding van bijna alle richtingen en groepeeringen, van de Gothiek voor 1400 vermogen wij niet dan enkele grove trekken te schetsen.

De differentiatie, die wij in de Gothiek van de 15de en 16de eeuw waarnemen, wanneer als door het verstellen van een lens vrij plotseling een tafereel scherp voor onze oogen komt te staan, maakt het noodzakelijk bij de behandeling de kerken in twee groepen te splitsen. Eerst zullen wij over het gansche land de groote representatieve bouwwerken nagaan, die tot stijlscholen behooren met een betrekkelijk wijden werkingskring, daarna de bouwwerken van minder indrukwekkenden opzet, die groepeeringen van kleiner gewestelijken omvang vormen. Als criterium geldt het al of niet basilikale karakter, met dien verstande, dat in Noordbrabant de basilieken van de regionale Kempensche school in tegenstelling met die van de Groote Brabantsche school tot de categorie der ‘kleine kerken’ worden gerekend.

Wat de stijlvormen in het algemeen betreft kunnen wij opmerken, dat flamboyante vormen het eerst tegen het eind van de 14de eeuw hier te lande voorkomen. Onder de oudste voorbeelden noemen wij de blinde traceeringen van de straalkapellen van de kathedraal te 's-Hertogenbosch, die van de kapellen langs het schip van de Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht, en die van de koorkapellen van St Walburg te Zutphen.

II. *De basilieken van de groote Brabantsche school.*

In den loop van de 14de eeuw neemt de groote Brabantsche basiliek gestalte aan. Een van de eerste bouwwerken waarin de stijl tot uiting komt is St Rombouts te Mechelen. De bouwgeschiedenis is vrij duister. In de eerste helft van de 14de eeuw kwam het schip tot stand, waarvan de zuilen nog de vroeggothische kapiteelen met omgekrulde bladvormen hadden. Tegen het midden van de eeuw moet men begonnen zijn met het koor, en in 1393 was de kerk klaar. Bijna alle typische trekken die gedurende meer dan anderhalve eeuw de groote Brabantsche basiliek zullen kenmerken, zijn in deze kerk al te bespeuren.

Tot die eigenaardigheden behoort in de eerste plaats een sterk vasthouden aan den hoofdopzet van de klassiek-Fransche basiliek. In tegenstelling met de Maasschool wordt het koor nagenoeg zonder uitzondering voorzien van een omgang en liefst ook van straalkapellen. In die voorkeur voor dien rijksten koorvorm betoont de Brabantsche school zich bijna plus royaliste que le roi, in casu Noord-Frankrijk. Een triforium in volledigen vorm of een variatie daarvan ontbreekt nooit. Een tegenstelling met de echte Fransche architectuur

beteekent de gehechtheid aan de simpele ronde zuil, waarvan het kapiteel is versierd met een stereotyp bladornament, waaraan men een Brabantsche kerk onmiddellijk herkent. Meestal heeft het kapiteel een dubbele bladkrans, een enkele komt maar zelden voor. Soms verlaat men evenwel de zuil voor den geleden bundelpijler of 'prismatieken' pijler zonder kapiteel. Dat begint al heel spoedig. In St Rombouts van Mechelen zien we nog enkel zuilen, maar in de koorpartijen van Onze Lieve Vrouwe te Antwerpen en van St Jan in 's-Hertogenbosch, alsook in het schip van Onze Lieve Vrouwe van Dordrecht, die alle nog in het eind van de 14de eeuw begonnen moeten zijn, is de gelede pijler toegepast, en te Brussel en Leuven volgt men dit voorbeeld na. Maar dit is een kortstondige triomf, en tegen het midden van de 15de eeuw komt de enkelvoudige zuil met het koolbladkapiteel weer in zwang en zij blijft dit tot het eind vrijwel zonder uitzondering. In het algemeen missen de Brabantsche basilieken de groote rijzigheid van de klassieke Fransche Gothiek.

Een afwijking van de Fransche architectuur is ook, dat de Brabantsche school afwijzend staat tegen den aanleg met een torenpaar op het Westen. De eenige voorbeelden van twee Westertorens, die den voorgevel van den middenbeuk flankeeren, leveren de hoofdkerken van Antwerpen en Brussel. Toch kan men niet zeggen, dat de ontwerpers van de groote Brabantsche basilieken het torenelement veronachtzamen, integendeel. De torens die de Brabantsche bouwmeesters voor het Westelijk eind van den middenbeuk ontwierpen behooren tot de roemrijkste kunstgewrochten van de Nederlanden. Zoo enorm waren zij veelal van opzet, dat zij maar zelden werden voltooid. Een zonderling en geheel opzichzelf staand geval is het laatgothische Westerblok van St Pïeter in Leuven, dat in een drietal hooge spitsen moest eindigen.

De durf en de fantasie der Brabantsche meesters, die zij toonen in hun torens en ook in de vele burgerlijke bouwwerken welke zij tot stand brachten, komt merkwaardig genoeg maar zelden tot uiting aan de kerkgebouwen zelf. Deze worden doorgaans gekenmerkt door een droge elegantie, die soms in een onaangename nuchterheid ontaardt. Van eenige ontwikkeling in opbouw en vormentaal is na 1400 wat de kerken betreft bijna geen sprake. Terwijl in het algemeen de late en laatste perioden van de Gothiek een behagen scheppen in virtuose en hoogst ingewikkelde gewelven, blijft de Brabantsche kerkengothiek zeer conservatief tot het eind de voorkeur geven aan het simpele kruisgewelf, tenminste voor zoover het gaat om de overkluizing van de hoofdruimten. Slechts zelden laat zij zich verleiden tot een net- of stergewelf van groote afmetingen, zooals in de dwarspanden van de kathedraal van 's-Hertogenbosch. Een enkele keer evenwel ontplooit de Brabantsche Gothiek haar vollen vormenrijkdom ook aan kerkgevels, en het is wel merkwaardig, dat van de drie weelderigste voorbeelden er een in Frankrijk te vinden is namelijk te Bourg-en-Bresse in Bourgondië, en de twee andere in ons land, namelijk de

St Janskerk van 's-Hertogenbosch en het Noorderdwarspand met Oostelijk daarbij aansluitende koorkapellen van de Oude Kerk in Delft.

Wat het materiaal aangaat, de groote Brabantsche basilieken zijn althans uitwendig nagenoeg geheel uitgevoerd in natuursteen, en wel voornamelijk in de kalkhoudende zandsteensoorten van Oost-Vlaanderen en Brabant, de zoogenaamde Ledesteen en de Gobertange. Tot in Noord-Holland werd deze steen uitgevoerd om aan de Alkmaarsche St Laurenskerk te worden gebruikt. Onderdeelen als zuilkapiteelen en boogsteenen werden klaargehakt aan de groeve en vervolgens per as en per schip naar de plaats van bestemming gezonden. Onder de bekendste plaatsen, waar de beste Ledesteen werd gewonnen en bewerkt noemen wij de namen van Balegem, Affligem en Diegem. Intusschen werden andere steensoorten, die gemakkelijk te verkrijgen waren of anderszins in aanmerking kwamen, allerminst gemeden. Zoo komt aan de St Jan in 's-Hertogenbosch veel tufsteen voor, al houde men in het oog, dat bij de restauratie veel tufsteen ander materiaal heeft vervangen. Ook de Bentheimer zandsteen, een hard materiaal van uitnemende kwaliteit, en lang niet zoo onderhevig aan verweeringsverschijnselen als de Ledesteen en Gobertange, werd op vrij groote schaal toegepast in den Bosch en ook aan de laatgothische deelen van de Oude Kerk te Delft. In het algemeen werd de Bentheimersteen sinds het einde van de vijftiende eeuw veel in het Westen van ons land gebruikt, waar zij voordien nooit voorkomt. De kern van het muurwerk bestond echter meestal uit baksteen. Inwendig werd dit als minderwaardig beschouwde materiaal door bepleistering aan het oog onttrokken.

Verschillende bouwmeesters zijn ons met name bekend. Voor ons land zijn vooral eenige leden van het Mechelsche geslacht van Mansdale of Keldermans van belang. De eerste die bij ons weten hier te lande werkte was Andries I, die in 1446 tot stadsbouwmeester van Leuven werd benoemd en in of kort voor 1488 overleed. Hij volgde zijn vader Jan II op als bouwmeester van den St Romboutstoren in Mechelen en was betrokken bij den bouw van den toren van St Lievensmonster te Zieriksee en het stadhuis te Middelburg. Anthonis I, architect van het Middelburgsche stadhuis en de kerk van Veere, zoon van Andries I, overleden in 1512, had twee zoons, te weten Rombout II (Rombout I, zijn oom, was glasschilder geweest) en Anthonis II, van welke beiden Rombout verreweg de beroemdste was. Hij ontwierp met Dominicus de Waghemakere het stadhuis van Gent, en stierf in 1531.

Men meene intusschen niet, dat deze mannen uitsluitend werkzaam waren als architecten in den tegenwoordigen zin. Zij waren in de eerste plaats handelaars in steen, leveranciers en aannemers van steenhouwwerk en beeldhouwwerk. Hun een persoonlijken stijl toe te schrijven in het ontwerpen van bouwwerken, zou voor zoover wij kunnen zien ook onjuist zijn. Op zijn hoogst kan men zeggen, dat er typische Keldermans-détails zÿn, welke wij vooral op-

merken aan de torens van Veere en Zieriksee en aan het stadhuis van Middelburg, détails die men vergeefs zal zoeken aan een kerk als de Bossche St Jan[1].

De *St Jan te 's-Hertogenbosch* (fig. 35, afb. 71, 75, 80) is een echte kathedraal, al werd zij eerst bij de kerkelijke reorganisatie van 1559 tot dien rang verheven. Sinds 1366 was zij intusschen al van een kapittel voorzien.

Met behoud van een grootendeels romanogothieken toren in den Rijnsch-West-

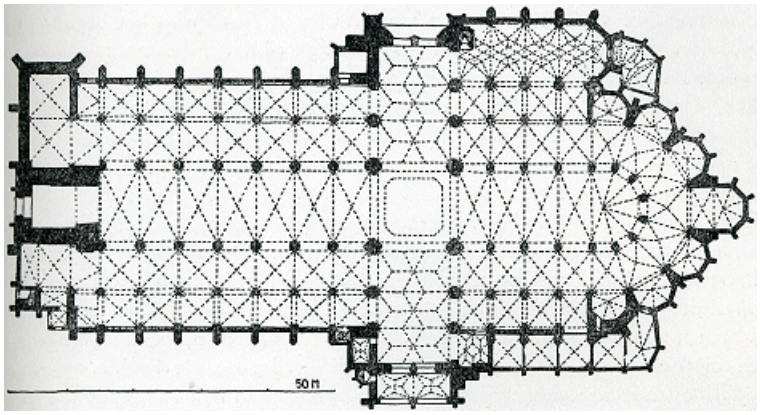

35. 's-Hertogenbosch, Kathedraal van St Jan

faalschen trant van het midden der 13de eeuw, werd de huidige grootscheepsche kerk opgetrokken in een tijdsverloop, dat zich uitstrekt van de tweede helft der 14de eeuw tot een eind in de 16de. De berichten over den bouw zijn schaarsch; de drie monografieën, die aan het monument gewijd zijn, noemen er althans bijzonder weinig[2].

Het is niet onmogelijk dat de verheffing tot collegiale in 1366 oorzaak was van den bouw van een kerk van dezen omvang. Hoe het ook zij, uit een eerste bouwperiode dagteekent de onderbouw van de zeven straalkapellen, waarvan die in het midden een vak dieper is dan de overige op het voorbeeld van Amiens. Nog voor men aan de vensters toe was, schijnt het werk volgens een

1 Algemeen oriënteerende litteratuur over den grooten Brabantschen stijl: C. Leurs, Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst I, blz. 285; Paul Rolland in l'Art en Belgique onder red. van P. Fierens, blz. 62. Voor de verschillende bouwmeesters zie het Allgem. Kuenstlerlexicon van Thieme-Becker. Voorts: A. Janssens de Bisthoven, Grondleggers en Grootmeesters der Brabantsche Gothiek in Gentsche Bijdragen t.d. Kunstgeschiedenis 1944, blz. 83.

2 De opeenvolgende monografieën van J.A.C. Hezenmans, Xavier Smits en Jan Mosmans, ondersch. uit 1866, 1907 en 1931.

ietwat gewijzigd plan te zijn voortgezet. Daarop duidt onder meer de omstandigheid, dat de onderkant van de open kapelvensters hooger is dan die van de blinde vensters in de dammen tusschen de kapellen, die het eerst zullen zijn opgehaald. Het zou bij deze wijziging van het ontwerp niet blijven. In het verloop van ongeveer anderhalve eeuw kunnen wij steeds nieuwe veranderingen, meestal verrijkingen constateeren, de een uitteraard van meer belang dan de andere. Welk een verschil van opvatting een tusschenruimte van misschien een eeuw meebracht, leeren de kapellen aan Noord- en Zuidzijde van den toren, die van omtrent 1400 kunnen dagteekenen en in het begin van de 16de eeuw werden verheeld aan het Westelijk eind van het nooit geheel voltooide nieuwe schip. Hoe groot het aantal bouwcampagnes is kan hieruit blijken, dat in het Zuiderdwarspand alleen niet minder dan drie verschillende wijzen van behandeling aan het triforium zijn te onderscheiden. De verhoudingen van de kerk zijn vrij gedrukt: de hoogte tot de kruin van de gewelven bedraagt nog geen 28 M.

Toen het hoogkoor werd opgetrokken en de kooromgang aan Noord- en Zuidzijde werd doorgetrokken, kregen de pijlers en schalken daarvan rijker en hooger aangelegde basementen dan die tusschen de straalkapellen. Aan Noorden Zuidzijde, waar misschien aanvankelijk ondiepe kapellen zullen zijn ontworpen, zooals die aan de Dom van Utrecht voorkomen, werd de omgang bij de uitvoering verdubbeld, al is het duidelijk dat deze verdubbelingen geen doorloopende zijbeuken vormden, maar althans aan den Zuidkant tot zekere hoogte dwarsmuurtjes waren opgetrokken, die een scheiding in kapellen bewerkstelligden. Het uitwendige werd buitengewoon rijk uitgevoerd met dubbele luchtbogen, wimbergen boven alle vensters, balustraden langs de goten en blinde traceerwerken op de muurvlakken. De wimbergen werden gevuld met beeldhouwwerk en relief.

In 1370 is sprake van het nieuwe koor, maar met Mosmans willen wij aannemen, dat die uitdrukking niet slaat op het huidige koor, welks vormen ons doen onderstellen, dat het bezwaarlijk voor 1400 voltooid kan zijn geweest. De vermelding zou volgens Mosmans betrekking kunnen hebben op een van de verschillende koren van de O. Lieve Vrouwe broederschap, die aan het laatgothische Lieve Vrouwe Koor, nu de Sacramentskapel, voorafgingen. Als in 1415 weer sprake is van het nieuwe koor, zou wel het bestaande bedoeld kunnen zijn. In 1450/'51 gaf hertog Philips de Goede een groot glas ten geschenke, dat men, ongetwijfeld terecht, houdt voor het glas van het groote venster van het Noorderdwarspand. Bij het optrekken van het dwarsschip veroorloofde men zich verschillende afwijkingen van de oorspronkelijke plannen. Vooral inwendig komt dat uit, onder meer in het vervallen van de blinde traceerwerken op de muurvlakken tusschen scheibogen en triforium. Het schijnt eigenaardig, dat bij de ongemeen rijke ontwikkeling van den ganschen opzet

het dwarsschip niet van zijbeuken werd voorzien. In den loop van de tweede helft van de 15de eeuw kwam in verschillende campagnes het Zuiderdwarspand ook tot stand, van 1480-1496 verrees de Lieve Vrouwekapel in haar overdadige vormenweelde tegen de Noordzijde van het koor, en omtrent denzelfden tijd was ook het schip in aanbouw, waarvan de voltooiing in het begin van de 16de eeuw zal zijn gevallen, met dien verstande dat het bedoeld was zich verder Westelijk uit te strekken dan tenslotte het geval was.

Wat de bouwmeesters aangaat, in 1382 wordt Willem van Kessel als zoodanig genoemd. Hij werd in 1407 naar Leiden ontboden om advies te geven inzake de Pieterskerk aldaar en moet tusschen 1418 en 1420 zijn overleden. In 1478 was Alard Duhameel, die zich bekendheid verwierf als graveur van ornamentwerk, meester van het werk, maar hij verliet den Bosch in 1495 om als stadsbouwmeester van Leuven op te treden. Zijn opvolger werd zijn zwager Jan Heyns, die misschien, in afwijking van de oorspronkelijke bedoelingen, den massalen toren op de kruising begon, welke nooit werd voltooid en in 1523-'26 een ijlen houten bovenbouw kreeg, die in 1584 tengevolge van het inslaan van den bliksem werd vernield. De behandeling van het triforium en van de muurvakken tusschen scheibogen en triforium die met traceerwerk zijn overdekt, volgt het koor van St Rombouts in Mechelen, maar de wijze, waarop het uitwendige in de weelderigste vormen werd ontworpen wijst op een geheel zelfstandige opvatting. In den loop van den langen bouwtijd hield men zich in hoofdzaken van ordonnantie merkwaardig streng aan den opzet van het koor, maar de détailvormen evolueeren duidelijk naar een steeds bewogener en verfijnder flamboyante Gothiek. De reliefs in de frontalen of wimbergen van het koor worden bij voortzetting van het bouwwerk naar het Westen vervangen door traceerwerken. Een leger van beelden prijkt op de luchtbogen, in de nissen en onder de baldakijnen, al is het zeker, dat vele van de neogothieke beelden nooit voorgangers hebben gehad.

Niet alles stemt ons tot bewondering. De vormen van het koor treffen ons aangenamer dan die van het schip, waar de rijkdom een haast mechanisch karakter krijgt. De groote Noord- en Zuidgevels van het dwarsschip vinden wij niet gelukkig van verhoudingen en hun overdadige detailleering vergoedt niet de gebreken in hun compositie. Hier wreekt zich kennelijk de sterke gedruktheid van de Brabantsche basiliek. In de behandeling van het Noorderdwarspand meenen wij Rijnlandsche invloeden te bespeuren.

Het uitwendige, grootendeels uitgevoerd in steensoorten die sterk verweeren, is bij de restauratie, welke in het midden van de 19de eeuw met het Noorderdwarspand begon, bijna geheel vernieuwd, en dat op een vaak vrij willekeurige wijze. Bij het restaureeren is de oude natuursteen meest vervangen door andere dan de oorspronkelijk gebruikte. Inderdaad, vernieuwing op vrij groote schaal was uitwendig onvermijdelijk, maar de wijze waarop het werk is ge-

schied, kan niet anders dan diep rampzalig worden genoemd. De St Jan is, wat het uitwendige aangaat, vermoord. Het mag dan met de beste bedoelingen hebben plaatsgevonden, de daad is gepleegd, en de St Jan is zoo dood als een pier. Het allerergste zijn de dwarspanden er af gekomen, die op een foto misschien nog wel wat toonen, maar in werkelijkheid een beklemmenden indruk van ijzigheid maken. Vele vormen zijn ook bepaald vervalscht. Men beoordeele de St Jan als schepping van de late Gothiek dus niet uitsluitend naar het huidige uiterlijk.

Het inwendige, hoezeer ontsierd door gekleurde glazen van de meest ordinaire soort, blijft van een groote indrukwekkendheid. Dat men bij den bouw van het schip heeft vastgehouden aan de ordonnantie van het koor dat ongeveer een eeuw ouder is, bevordert de grootsche werking. Ook hier zijn de dwarspanden de minst geslaagde deelen.

Een wonderlijk element, zoo van het in- als het uitwendige, blijft de lantaarntoren op de kruising. De eenige analogie vormt de eveneens onvoltooide kruisingslantaarn van de Antwerpsche kathedraal. Het zou ons niet verwonderen, als bij hun bouw de illusie heeft voorgezeten iets te maken dat leek op de kruisingskoepels van de Italiaansche renaissance. Dit blijven evenwel vage onderstellingen. De kruistorens van de kathedralen van Beauvais en Rouaan, later in de 16de eeuw verrezen, maken al een heel on-Italiaanschen indruk, een kruisingstoren of -lantaarn was een voornaam element geweest van de Romaansche en van de vroeg-Gothische bouwkunst, en het weeropduiken van lang sluimerend gebleven elementen is niets ongewoons in de geschiedenis van de architectuur.

Was de Bossche St Jan in sommige opzichten als het triforium een navolging van St Rombouts in Mechelen, zelf was zij ook weer voorbeeld voor andere. De bundelpijlers van 's-Hertogenbosch vinden wij terug in St Pieter te Leuven en tusschen de kapellen van het schip van O.L. Vrouwe te Dordrecht, overeenkomstige triforia hebben St Pieter in Leuven, St Gommarus in Lier en Onze Lieve Vrouwe in Breda gekregen, de wimbergen boven de vensters met de reliefs van het Bossche koor vinden wij terug aan St Sulpicius te Diest. De Bossche St Jan is een schakel in den keten van de groote Brabantsche basilieken-architectuur, maar zij is als een gouden schakel in een zilveren keten, een zeldzaam brillant juweel.

Het eind van de 14de eeuw moet een tijdvak zijn geweest van een uitzonderlijke bedrijvigheid in het bouwen van groote stadskerken in het Westen van ons land. De oudste deelen van de Lieve Vrouwekerk van Breda, van de Dordtsche hoofdkerk, van de Nieuwe Kerk in Delft, van de Pieterskerk in Leiden en de St Bavo in Haarlem dagteekenen nog alle uit die periode.

De *Lieve Vrouwekerk te Breda*, schoon een indrukwekkend monument (fig. 36,

afb. 78, 79) is van heel wat bescheidener aanleg dan de Bossche St Jan[1]. Het koor, dat naar het schijnt in 1410 werd voltooid, had aanvankelijk slechts zijbeuken tot de sluiting en geen omgang langs den veelhoek, hetgeen een zeldzaamheid is in de groote Brabantsche school. Ook waren oorspronkelijk geen kapellen langs de flanken van het schip ontworpen. De scheibogen worden niet gedragen door weelderige bundelpijlers als in de Bossche hoofdkerk maar

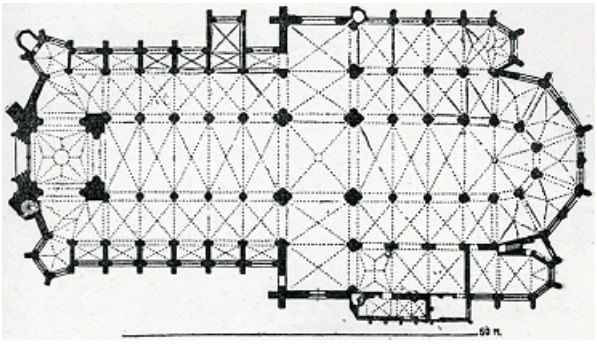

36. Breda, O.L. Vrouwekerk

door enkelvoudige zuilen van het geijkte Brabantsche soort. Het eenige, dat onmiddellijk herinnert aan de St Jan is het triforium. Van een rijke behandeling van het uitwendige was geen sprake. De muren vertoonen groote vlakken van zilvergrijze Gobertange, vlakken, die een onmiskenbare bekoring kunnen uitoefenen, welke de meesters van de Brabantsche Gothiek bepaald wel gezocht schijnen te hebben. Na instorting van zijn voorganger werd de majestueuze toren in 1468 gefundeerd. Hij is van een veel weelderiger architectuur dan de kerk die toen klaar moet zijn geweest. Aan het eind van dit hoofdstuk zullen wij de torens gezamenlijk beschouwen (blz. 250).

In het begin van de 16de eeuw vergrootte men de kerk door kapellen langs het schip te bouwen, een omgang te maken langs den koorveelhoek en het koor te flankeeren met de Lieve Vrouwekapel of Prinsenkapel aan de Noordzijde en drie kapellen, eindigend met een driezijdig gesloten kapittelzaal aan den Zuidkant. Vooral bij die ombouwing van het koor streefde men ernaar de uitwendige praal van de Bossche zusterkerk zoo mogelijk te evenaren met wimbergen, blinde traceerwerken op de muurvlakken en weelderige, fijn gedetailleerde steunbeeren. Het eigenaardige rankwerk om de vensterkoppen van den kooromgang, dat al naar het renaissanceornament zweemde, maar sterk verweerd was, heeft men tot groote schade voor den algemeenen indruk bij de

1 Geïllustreerde Beschrijving, Baronie van Breda, blz. 58.

restauratie niet vernieuwd maar door vlak werk vervangen. De dwarsgerichte kappen eindigend tegen sierlijk behandelde geveltoppen op de kapellen langs het schip zijn kenmerkend voor de Brabantsche school; men vindt ze o.a. ook aan St Goedele in Brussel. Zeer merkwaardig is de wijze, waarop de toren, die aan drie zijden is ingebouwd en naar de kerkruimten is geopend, veelhoekig door zijbeuken en kapellen wordt omvat. Een overeenkomstige

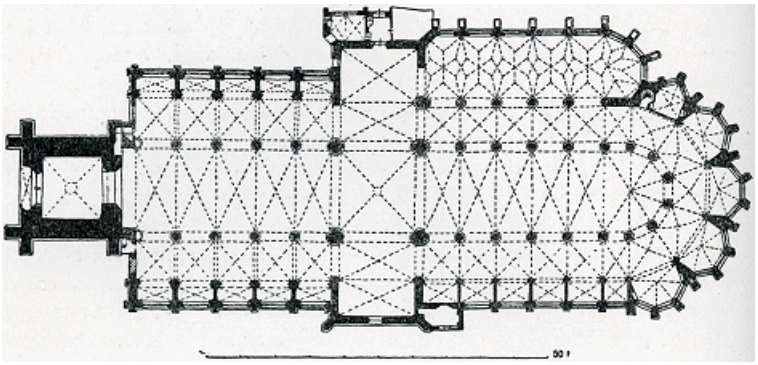

37. Dordrecht, O.L. Vrouwekerk

oplossing komt wat later voor aan de St Maartenskerk van Zaltbommel, die hierna onder de Nederrijnsche kerken ter sprake komt (blz. 259).

Weidscher en meer verwant aan de St Jan van 's-Hertogenbosch was de *Lieve Vrouwekerk van Dordrecht* (fig. 37, afb. 76, 77), gelijk zij nog voor het begin van de 15de eeuw moet zijn ontworpen met rijkgelede bundelpijlers en met kapellen langs de zijbeuken van het schip[1]. De toren was al wat eerder begonnen: een stichtingssteen vermeldt het jaartal 1339. Tot het midden van de 15de eeuw werkte men aan deze kerk, waarvan de pijlerbasementen groote gelijkenis hebben met die van het oudste deel van den kooromgang van St Jan in den Bosch. Helaas is van het bouwwerk volgens het laat-14de-eeuwsche ontwerp niet meer over dan de kapellen langs het schip en het muurwerk van het dwarsschip. Bij den grooten stadsbrand van 1457 werd de kerk dermate zwaar geteisterd, dat al het overige werd gesloopt behoudens een deel van de muren der Lieve Vrouwekapel aan den Noordkant van het koor. Niet lang na den brand nam Dordrecht den herbouw van zijn hoofdkerk ter hand, maar nu volgens een nieuw plan, waarin geen bundelpijlers maar louter zuilen voorkwamen. Alleen tusschen de kapellen van het schip werden de beschadigde bundelpijlers gehandhaafd en bijgewerkt, in het dwarsschip bleven

1 Oudheidk. Jaarboek 1933, blz. 2.

slechts gehavende brokstukken over als getuigen van den oorspronkelijken opzet.

Het nieuwe koor, wel vijf rechte traveeën diep en ongeveer 24,50 M. hoog onder de kruinen van de gewelven, werd voorzien van een omgang met straalkapellen en met rechthoekige kapellen aan den Zuidkant. Aan de Noordzijde herbouwde men in eenigszins gewijzigde gedaante de Lieve Vrouwekapel, waarvan de onderbouw al van omstreeks 1280 dagteekende. Een eigenlijk triforium kreeg de kerk niet, maar waar de daken van zijbeuken en omgang tegen de hooge muren aansloten, werden de hooge vensters als nissen benedenwaarts verlengd tot even boven de toppen der scheibogen. De verdiepte vakken, aldus gevormd, een soort vensterbanken, werden met een simpele opengewerkte borstwering afgesloten. Deze behandeling, waardoor als men wil een pseudo-triforium ontstaat, komt niet zelden voor in de groote Brabantsche school, en werd met name in het Westen van ons land populair. Nadat de kerk tegen het laatst van de 15de eeuw was voltooid en men aanstalten had gemaakt den toren te bekronen met een achtkante lantaarn volgens het voorbeeld van den Utrechtschen Dom, vatte men in het begin van de 16de eeuw het voornemen op het schip met opoffering van dien sterk verzakkenden toren Westwaarts te verlengen met nog eens vijf vakken en daardoor in lengte te verdubbelen. Nadat de fundeeringen waren gelegd, en het metselwerk nog een eind boven den grond was verrezen, werd dit plan opgegeven.

In tegenstelling met de beide vorige kerken heeft het schip noch het dwarsschip van de Dordtsche hoofdkerk ooit een bekleeding met natuursteen gehad. Hier bespeuren wij een aanpassen aan de gewestelijke omstandigheden, dat op den duur zou leiden tot regionale varianten. De overige basilieken, die den zuiveren stijl van de groote Brabantsche school vertegenwoordigen zijn die van Bergen op Zoom, Hulst, Goes, Veere, Tholen, den Briel en Haarlem. Zij zijn voor zoover wij weten of kunnen aannemen geheel door Brabantsche of in den Brabantschen stijl werkende meesters uit Antwerpen of West-Vlaanderen ontworpen zonder rekening te houden met inheemsche eigenaardigheden of omstandigheden. Hierna zullen wij een groep basilieken behandelen, die wel den Brabantschen stijl vertoonen, maar waarbij soms in nauwelijks merkbare mate, dan weer heel duidelijk een provinciaal Hollandsche variatie is te bespeuren.

De collegiale kerk van St Geertruid te Bergen op Zoom was voor de Oostwaartsche vergrooting, waarmee men in het eind van de 15de of het begin van de 16de eeuw een aanvang maakte, een basiliek van zeer geringe lengte in verhouding tot haar breedte[1]. Het middenschip telde maar vier traveeën,

1 G.C.A. Juten in het tijdschrift Taxandria van 1923 en 1924 en in Oudheidkundig Jaarboek 1924, blz. 185; C.J.F. Slootmans, Jan metten Lippen, 1945, blz. 205.

het koor niet meer dan drie tot de sluiting. Ongetwijfeld was deze kerk niet volgens een strak volgehouden plan tot stand gekomen. De toren was oorspronkelijk niet door de zijbeuken ingesloten en op verandering van ontwerp schijnt ook te wijzen dat de zijbeuken van het schip ongewoon breed waren en ten Oosten van het dwarsschip bij behoud van die breedte in dubbele gedaante waren voortgezet. Tegen de zijbeuken van het schip waren voorts nog kapellen gevoegd. Hoe de gang van zaken bij den bouw is geweest, vermogen wij niet met zekerheid te zeggen. Wel weten wij, dat Mr Everaert, stadsbouwmeester van Antwerpen en van 1449-1474 ook bouwmeester van de Onze Lieve Vrouwekerk in die stad, een ontwerp leverde 'van den ommeganghe van den core' en daarvoor van stadswege een betaling ontving die in de rekeningen van 1442-'43 is verantwoord, terwijl een andere bron vermeldt dat de eerste steen voor het koor van Bergen op Zoom in 1443 werd gelegd. Ook de rekeningen over 1446-'47 noemen mr Everaert nog als bouwmeester van de Bergsche kerk.

In 1489 kreeg men uit Mechelen, ongetwijfeld van Anthonis Keldermans of zijn zoon Rombout, een ontwerp voor een nieuwe kerk, en al spoedig begon men tegen den kooromgang een enorm groot dwarsschip met koor op te trekken, met de bedoeling ongetwijfeld op den duur een daarbij passend schip te, laten verrijzen op de plaats van de oude kerk die nog niet zoo heel oud kan zijn geweest. De gang van zaken doet denken aan die te Antwerpen, waar een dertigtal jaren later de grondslagen werden gelegd voor een ontzaglijk koor buiten het bestaande koor van de Onze Lieve Vrouwekerk. Het nieuwe koor en dwarsschip van St Geertruid werden in tegenstelling met de Antwerpsche vergrooting bijna geheel voltooid, maar toch niet volkomen. Zij vervielen al spoedig en werden tenslotte opgeruimd behalve de Westelijke zijbeuk van het transept. De overige kerk werd daarna in 1747 bij het bombardement van de vesting door het Fransche leger bijna geheel verwoest: het middenschip werd te eenenmale vernietigd en de bovenbouw van dwarsschip en koor woei het volgende jaar omver. Zoo goed en zoo kwaad als het ging maakte men van de resten weer een kerk voor de Hervormde gemeente, een kerk die niet dan een zeer onvolledige voorstelling kan geven van den vroegeren toestand. Gelukkig bezitten wij nog verschillende afbeeldingen van den toestand voor 1747 en onmiddellijk na het bombardement van dat jaar[1].

De Bergsche St Geertruid was een zuivere zuilenbasiliek zooals ook de andere hierboven genoemde zes van deze groep, behoudens de bijna verdwenen Oostelijke vergrooting, die uitsluitend bundelpijlers kende naar de nog voorhanden overblijfselen duidelijk toonen. Omtrent den opstand van die Oostelijke vergrooting weten wij niet veel, maar de opstand van de oudere kerk is ons, vooral wat de binnenordonnatie aangaat zeer goed bekend. De eenige eigen-

1 Taxandria 1937, blz. 104.

aardigheid, die hier vermeld dient te worden is de gedaante van het triforium, dat uit diepe rondboognissen bestond welke geheel waren gesloten door thans verdwenen traceerwerk. Het vertoonde een sterke overeenkomst met het triforium van St Walburg in Oudenaarde, waar de nissen echter niet volledig met traceerwerk zijn gesloten maar alleen een balustrade hebben.

De *St Willebrordskerk van Hulst* is al ter sprake gekomen wegens den Vlaamschen kruistoren, waarvan de onderbouw uit de 14de eeuw zal dagteekenen (blz. 201). Die kruisingspartij en het bijbehoorende dwarspand bleven gespaard, toen in de 15de eeuw de kerk door een nieuwe werd vervangen, die geen speciaal Vlaamsche kenmerken meer vertoont maar volop Brabantsch is. Een kerkerekening uit 1462 vermeldt een betaling aan Mr Everaert, ongetwijfeld den Antwerpschen bouwmeester dien wij hiervoor in Bergen op Zoom ontmoetten, en die ook aan de Haarlemsche St Bavokerk werkte, en spreekt van het nieuwe koor[1]. In 1468 of, wat waarschijnlijker is, in 1469, werd de kerk van Hulst door een brand geteisterd, maar in 1470 was de toren al hersteld. In 1481 werden de grondslagen gelegd voor het tegenwoordige schip, waarvan Mr Herman, ongetwijfeld Herman de Waghemakere, sinds 1474 opvolger van Mr Everaert als meester van de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, de architect was. In 1494 werd de kerk gewijd.

Het koor van Hulst werd ondanks de betrekkelijk bescheiden afmetingen in den rijken trant met omgang en straalkapellen en rechthoekige kapellen langs de flanken uitgevoerd. Luchtbogen schoren de hooge gewelven. Het schip volgt in plattegrond de indeeling van het koor niet op den voet, wel wat den opstand van den middenbeuk betreft.

De kerk heeft echt het karakter van een kleine-stads-basiliek met haar gedrongen zuilen en lage zijbeuken. Het triforium lijkt eenigszins op dat van Bergen op Zoom en bestaat uit gepaarde spitsboognissen met balustraden. Men schijnt nooit voornemens te zijn geweest de kerk van een toren op het Westen te voorzien. De kruistoren, ongetwijfeld uit zuinigheid gespaard, maakte een grooten Westelijken toren overbodig. Inplaats daarvan was aan den Westkant een weelderig portaal ontworpen, waarvoor de Keldermans steenhouwwerk leverden, en waarvan de overblijfselen nog aan den gevel zijn te zien. De gewelven van het middenschip zijn eerst uitgevoerd, toen de kerk in onze dagen geheel werd gerestaureerd.

Tot de kleine basilieken van de groote Brabantsche school behoort met de kerk

1 Archief Zeeuwsch Genootschap 1883, blz. 461 vlg.; Jaarboek van den Oudheidk. Kring De Vier Ambachten, 1930, blz. 61 en 83 en 1932, blz. 65. Zie voorts het artikel van F.A.J. Vermeulen in Oudheidkundig Jaarboek 1930, dat met critiek dient te worden gelezen. Wat deze schrijver op blz. 85 zegt over de plaats van de kerk van Hulst in de Nederlandsche bouwkunst raakt kant noch wal.

van Hulst ook *de kerk van Tholen* (afb. 69)[1]. De koorpartij is nooit voltooid, en het is niet te zeggen of deze behalve met een omgang ook met straalkapellen was ontworpen. In 1404 was de kerk van Tholen al tot een collegiale verheven, maar waarschijnlijk is het huidige gebouw niet voor het eind van de 15de eeuw begonnen. Daarop wijzen niet alleen de late vormen, maar ook een request aan den graaf om bijstand, waarin wordt beweerd, dat het oude 'achterste werck', ongetwijfeld het schip, zeer vervallen was en dreigde in te storten. Het triforium is in Tholen verschrompeld tot rijen nisjes, als het ware blinde balustraden, waarboven een gang door de muurdammen en voorbij de binnenkanten van de vensters loopt zonder dat daarvan decoratief partij is getrokken. Terwijl het eigenlijke kerkgebouw uitwendig heelemaal met natuursteen is bekleed, vertoont de vermoedelijk wat oudere en zeer slanke toren het baksteenmateriaal onbedekt. Een zeer gelukkige omstandigheid is, dat de kerk in verschillende vensters, waaronder de groote dwarspandvensters, haar oorspronkelijke flamboyante traceeringen heeft bewaard. Overigens verkeert zij evenals de toren in een bedenkelijken staat van verval, die veel schilderachtigs te genieten geeft, maar onhoudbaar is.

In den wedijver, die vele steden betoonden om groote en voor hun middelen veel te groote kerken te stichten, gingen weinige zoo ver als Vere, dat het met de aanzienlijkste steden van Brabant wilde opnemen. Ongetwijfeld zullen hier overigens evenals in Bergen op Zoom het aanzien en de rijkdom van de heeren der plaats een woordje hebben meegesproken bij het totstandkomen van het luisterrijke ontwerp dat wanhopige financieele krachtsinspanningen zou vorderen.

Wat het ontwerp voor de *Onze Lieve Vrouwekerk van Veere* (afb. 74) aangaat, dit werd gemaakt door Anthonis I Keldermans, die zich daartoe bij contract van 13 September 1479 verbond[2], en uit de bewaardgebleven deelen van het bouwwerk: toren, schip en dwarsschip, valt op te maken dat men dit oorspronkelijk ontwerp zonder afwijking van belang heeft aangehouden gedurende een bouwtijd, die tot diep in de 16de eeuw voortduurde. Heel veel is niet over den gang van zaken bekend, maar wel weten wij dat in 1542 baksteen werd aangekocht voor het overwelven van den kooromgang en in 1543 werden het 'cruyswerck' oftewel het dwarsschip in het bijzonder en de kerk overigens in het algemeen gewijd. Op een mysterieuze wijze verdween het koor nog voor het einde van de 16de eeuw, om vervangen te worden door een onaanzienlijk driebeukig hallenkoor. Voltooid en geheel overwelfd was de kerk intusschen bij de wijding in 1543 zeker niet en is zij daarna ook nooit geworden. Door allerlei rampspoeden werd de voormalige collegiale getroffen. Zij werd

1 H. Hollestelle, Geschiedkundige Beschrijving van Tholen en omstreken, 1897, blz. 233; Oudheidkundig Jaarboek 1924, blz. 232.

2 F.A.J. Vermeulen in Oudheidkundig Jaarboek 1936, blz. 48.

als pakhuis, kazerne en militair hospitaal gebruikt, leed door brand, storm en bombardement. Als Rijksmonument onderging de kerk tenslotte een aantal herstellingen, die haar voor algeheelen ondergang hebben bewaard, en in onze dagen bepaald het karakter gingen dragen van restauratiewerken, al kan er van een werkelijk volledige restauratie geen sprake zijn.

Het schip heeft den rijken aanleg met kapellen langs de zijbeuken, welke aanleg blijkbaar Oostwaarts van het dwarsschip is voortgezet geweest. Of er sprake is geweest van straalkapellen is niet bekend. De massale, half voltooide toren is grootendeels ingebouwd en vertoont kenmerkende Keldermans-détails aan de steunbeeren met hun fialenbundels. Schip en dwarsschip zijn van een strakke soberheid, stoer en tegelijkertijd verfijnd. Het triforium was van dezelfde soort als dat van Dordrecht (zie bladz. 227), het soort dat wij gemakshalve het 'vensterbanktriforium' willen noemen, en dat wij bijzonder veelvuldig hier te lande zullen aantreffen: den Briel, Rotterdam, Delft (Nieuwe Kerk), den Haag, Leiden (Hooglandsche Kerk), Haarlem, Alkmaar, Amsterdam, Utrecht (Catharijnekerk).

De *Maria Magdalenakerk te Goes* (afb. 81) is, wat koor en dwarsschip betreft, een schepping van het eind van de 15de en het begin van de 16de eeuw[1]. In 1455 is er sprake van het bouwen van een koor 'met drie upgaende gevelen'. Het koor, zooals wij dat kennen, wordt niet door drie opgaande gevels gekarakteriseerd, en is dus tot stand gekomen na wijziging van de plannen van 1455. Het dwarsschip kon in 1505 worden gedekt, en het volgende jaar werd het afbreken van de oude kerk binnen het dwarsschip aanbesteed tegelijk met het witten van de pijlers en bogen. Het huidige schip werd in de jaren 1619-1621 opgetrokken naar de plannen van den Antwerpschen bouwmeester Marcus Antonius, en wel geheel in zuiver laatgothische vormen, gelijk destijds in de Zuidelijke Nederlanden nog wel gebruikelijk was.

Prachtig is vooral het rijzige interieur van het Goessche koor met de slanke zuilen en de rijke stergewelven over den middenbeuk. Ook de kruising heeft nog een stergewelf gekregen, maar verder zijn in dwarsschip en schip alle overkluizingen achterwege gebleven. Het orgel met zijn pompeuze overhuiving dat de heele koorapsis vult, verdoezelt een bijzondere eigenaardigheid: dit koor heeft in het geheel geen omgang. Wellicht is gebrek aan beschikbaar terrein de oorzaak van dit voor een Brabantsche basiliek ongewoon feit, dat in ons land alleen maar een analogie heeft in het Bredasche koor voor het in de 16de eeuw werd verbouwd. In de zijbeuken en kapellen langs het koor is duidelijk te zien hoe men uitging van den aanleg van het driedeelige hallekoor met rechte sluitgevels dat in 1455 naar voorbeeld van de toenmalige Goudsche St Janskerk was ontworpen. Het triforium heeft de gedaante van breede segmentboognissen onder de hooge vensters met balustraden en een zandsteenen

1 W.S. Unger in Oudheidkundig Jaarboek 1944, blz. 1.

kantwerk langs de bogen, welke versieringen echter maar in enkele traveeën zijn uitgevoerd. Het uitgevoerde 17de eeuwsche schip met zijn dubbele zijbeuken heeft niet de volle breedte zooals men zich die bij het optrekken van het dwarsschip had voorgesteld. Daarbij had men namelijk rekening gehouden met niet minder dan dubbele zijbeuken èn begeleidende reeksen kapellen.

Het uitwendige vertoont ook verschillende bijzonderheden. De gevels der kapellen van het koor zijn niet van steunbeeren maar van vlakke lisenen voorzien, behalve de veelhoekig gesloten kapellen op de Oostelijke einden. Ook de bekapping van deze kapellen is ongewoon: tentdakjes om de stoelen van de luchtbogen die telkens twee kapelhelften dekken. Iets overeenkomstig zullen wij vinden aan de Hooglandsche Kerk in Leiden met dit verschil dat het daar zadeldakjes zijn met topgevels tegen de luchtboogstoelen. Van de eindgevels van het dwarsschip is de Noordelijkste het weelderigst uitgevoerd. De ingang en de geveltop hebben een treffende gelijkenis met die van de dwarspandgevels van de juistgenoemde Leidsche kerk. Het is niet volkomen duidelijk welke tot voorbeeld voor de ander heeft gestrekt, daar wij ook aangaande den bouw van de Hooglandsche kerk zoo goed als geen geschreven documenten bezitten. Wij houden het ervoor, dat de Leidsche gevels de oudste zijn.

Tenslotte dienen wij nog op te merken, dat de muren van de Goessche kerk niet overal van een natuursteenen bekleeding zijn voorzien, maar aan de kapellen van het koor en gedeelten van het dwarsschip uitwendig de baksteen vertoonen met speklagen van natuursteen.

Inderdaad kan men op grond van al deze eigenaardigheden vragen of wij hier nog met een volkomen zuiver Brabantsche kerk te maken hebben zonder regionaal Zeeuwsche bijzonderheden, maar aan den anderen kant moeten wij verklaren in genoemde eigenaardigheden niets specifiek Zeeuwsch, laat staan Hollandsch, te kunnen zien.

Van de *Catharinakerk van den Briel* zooals die in de tweede helft van de 15de eeuw moet zijn ontworpen, schijnt nooit veel meer dan het schip met zijn zijbeuken, flankeerende kapellen en ingebouwden toren tot stand te zijn gekomen, en dan nog in onvoltooiden toestand. De toren had een achtkanten bovenbouw moeten hebben die achterwege is gebleven, en het middenschip heeft nooit zijn gewelf gekregen. Wat de dateering betreft, een steen in den toren vermeldt, dat die na instorting van een voorgaanden in 1462 werd begonnen, en de kerk maakt den indruk tegelijkertijd met den toren te zijn opgetrokken. Een bijzonderheid is, dat de zeer ondiepe, nisachtige kapellen langs de zijbeuken overkluisd zijn met dwarsgerichte tongewelfjes, behalve een drietal aan de Zuidzijde, dat buiten de overige uitspringt. De kruisgewelven van de zijbeuken ontspringen tegen de dammen tusschen de kapellen op kraagsteenen en niet als gebruikelijk op halve kolommen. Het triforium is, gelijk al werd opgemerkt, van het vensterbanktype.

Thans komen wij aan de Noord-Nederlandsche, dat wil zeggen in hoofdzaak Hollandsche variaties in het kader van den grooten Brabantschen basiliekenstijl.

De St Bavokerk in Haarlem (fig. 38, afb. 82, 83) bestaat uit drie achtereenvolgens gebouwde en zonder veel onderlinge harmonie ontworpen deelen[1]. Het koor dagteekent van omtrent 1400, in 1445 legde men de fundeeringen

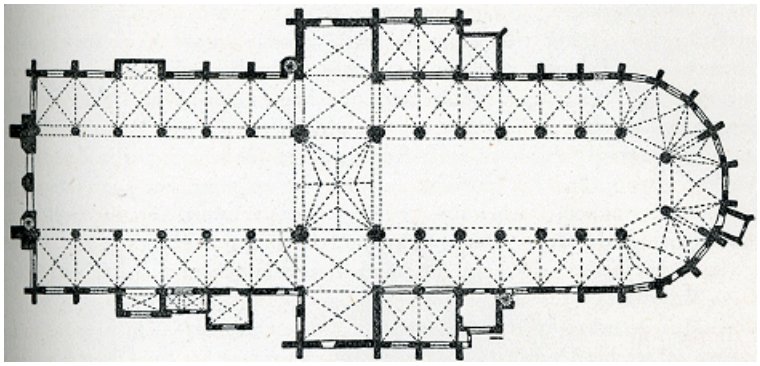

38. Haarlem, St Bavokerk

voor het dwarsschip, dat werd uitgevoerd onder leiding van Mr Everaert uit Antwerpen, dien wij al hebben ontmoet bij den bouw van de kerken van Bergen en op Zoom en Hulst, en in 1470 begon men met het schip. Terwijl men met het schip bezig was bracht men het dwarsschip, dat niet alleen aanmerkelijk smaller was dan koor en middenbeuk maar ook een stuk lager, op dezelfde hoogte. In 1500 werd het steenen stergewelf over de kruising geslagen, en daarna begon men met het bouwen van een steenen toren op de kruising onder leiding van Cornelis de Wael, bouwmeester van den Dom van Utrecht. Bij zijn dood in 1505 werd de Wael als meester van het werk opgevolgd door Anthonis Keldermans. De toren was evenwel te zwaar, de Noord-Oostelijke kruispijler scheurde, en in 1516 werd de steenen toren geheel gesloopt. Vervolgens verrees in 1519 en 1520 de bekende tegenwoordige kruistoren van hout met een buitenbekleeding van lood, die zoowel het silhouet van de kerk als van de stad beheerscht. Gebrek aan middelen zal de oorzaak zijn geweest, dat behoudens de kruising de hooge lichtbeuken geen steenen gewelven ontvingen, die kennelijk in de bedoeling hebben gelegen blijkens de steenen aan-

1 F. Allan, Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem, deel III, 1883; B.M. de Jonge van Ellemeet in Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis XXV (1932), blz. 167.

zetten van de gewelfribben en de aanzetten voor de luchtbogen tegen de penanten. Inplaats van steenen gewelven werden in de jaren 1530-1538 houten stergewelven over de hooge beuken van koor en schip aangebracht.

Wat het koor aangaat, het is vreemd dat bij een zoo onbekrompen aanleg straalkapellen ontbreken. Een andere bijzonderheid is dat de zuilen, die zeer kort en gedrongen zijn, niet door kapiteelen worden bekroond, en dat de profielen van de scheibogen te niet loopen in de ronde schachten. Boven de scheibogen bevindt zich een echt triforium in de dikte van de muren, maar het is bijzonder nietig en vult bij lange na niet de hooge muurvakken tusschen de scheibogen en de hooge vensters. Ongetwijfeld hebben wij hier te doen met een werk van een secundaire Brabantsche school, namelijk de Demergothiek. Een groep kerken toch in het gebied van den Demer, Oostelijk van Mechelen, vertoont een voorliefde voor het tenietloopen van de scheibogen in de schachten van zuilen zonder kapiteelen, en ziet niet op tegen het kaal laten van groote muurvlakken tusschen scheibogen en hooge vensters. Een voorbeeld van een kerkschip, dat deze eigenaardigheden vertoont en ongeveer in denzelfden tijd als het Haarlemsche koor tot stand moet zijn gekomen is dat van Onze Lieve Vrouwe in Aarschot.

Vreemd is de bekrompen aanleg van het dwarsschip, dat en in breedte en in hoogte achter bleef bij het koor. In tegenstelling met het koor heeft het een ‘vensterbanktriforium’, evenals het schip. De huidige gewelven zijn eerst in de vorige eeuw aangebracht.

Wat de reden is geweest, dat de St Bavo van Haarlem geen toren op het Westen kreeg, zooals de gewoonte was, kan men slechts gissen. In ieder geval, bij het optrekken van den Westergevel van het schip rekende men kennelijk niet meer op een toren aan dien kant. Dat een kruistoren al dadelijk in de bedoeling heeft gelegen, komt ons niet waarschijnlijk voor: zooiets kwam in de groote Brabantsche architectuur niet dan bij uitzondering voor, en dat de kruispijlers niet waren aangelegd voor een bijzonderen bovenbouw blijkt op het eerste gezicht en leert bovendien de geschiedenis van den eersten kruistoren[1].

Het is geen wonder, dat op den duur in de groote Brabantsche school, die de representatieve kerkbouw van Holland en Zeeland sinds het eind van de 14de eeuw volkomen beheerschte, Noordelijke variaties ontstaan. Aangezien Zeeland, voor zoover wij thans nog vermogen te beoordeelen, den klassiek-Brabantschen stijl in het algemeen zonder afwijking vertoont, en ons land verder buiten het voormalige graafschap Holland maar één voortbrengsel van de school, namelijk het schip van de Catharijnekerk in Utrecht oplevert, zou men zonder bezwaar van Hollandsche variaties in de groote Brabantsche school kunnen spreken. Er zijn gevallen, waarin dit provincialisme weinig te beteekenen heeft en alleen voor den geoefenden kenner spreekt, bij voorbeeld

1 Zie over dezen kruistoren nader: Oud-Holland 1933, blz. 71 en 132.

de Hooglandsche Kerk te Leiden, maar het komt ook voor dat een speciaal Hollandsch karakter sterk op den voorgrond treedt, gelijk bij de St. Laurenskerk in Rotterdam en de St Janskerk in Gouda. Wij zullen deze gevallen afzonderlijk nagaan.

Bij den bouw van de *St Laurenskerk in Alkmaar* zal men van meet af de bedoeling hebben gehad alleen zijbeuken, kapellen en kooromgang van steenen

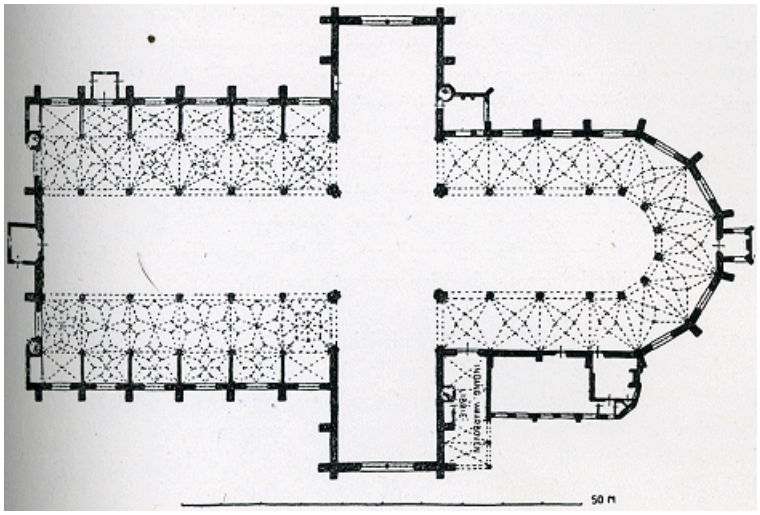

39. Alkmaar, St Laurenskerk

gewelven te voorzien en de hoofdruimten te overdekken met houten tongewelven in de bekappingen. In zooverre is de kerk niet zuiver Brabantsch, in nagenoeg elk ander opzicht is het echter al Brabantsch wat men ziet (fig. 39, afb. 72).

In 1470 werd de eerste steen gelegd voor de Alkmaarsche kerk[1], die het evenmin als de Pieterskerk in Leiden, de beide Delftsche hoofdkerken en de kerken van Amsterdam, Gouda en Rotterdam ooit tot den rang van een collegiale bracht. Ook de St Bavo van Haarlem was niet meer dan een parochiekerk eer zij in 1560 tot kathedraal werd verheven. Dat sommige van deze kerken toch nog gothieke koorgestoelten bezitten, is een gevolg van het feit dat er colleges van 'Zeven-Getijden-Heeren' aan waren verbonden, die on-

1 C.W. Bruinvis in Bijdragen tot de Geschiedenis v.h. Bisdom Haarlem XXVIII (1904), blz. 192 vlg.

geveer op de wijze van echte kapittels tot verhoogden luister van den dienst bijdroegen.

Wij vermoeden dat het ontwerp voor de kerk van Alkmaar door een Zuid-Nederlandschen, en wel bepaaldelijk door een Mechelschen meester is geleverd. Onmiddellijke bewijzen daarvoor zijn niet bij de hand, maar de stijl wijst er op, verder komt Matthijs Keldermans, een broer van den meer bekenden Anthonis I, in 1494 voor als leverancier van steenhouwwerk, terwijl kerkmeesteren in 1497 Anthonis zelf aannemen als meester van het werk. Dat deze Brabantsche meesters hier een kerk met houten tongewelven over de lichtbeuken ontwierpen, komt ons geenszins onwaarschijnlijk voor. Beperktheid van beschikbare middelen en vrees voor den slappen Hollandschen grond kunnen daartoe hebben meegewerkt. Wat dat laatste aangaat dient intusschen opgemerkt, dat St Laurens op een stuk vasten zandgrond staat. Verder is het een eigenaardig verschijnsel, dat middeleeuwsche bouwmeesters herhaaldelijk op verrassende wijzen de stijleigenaardigheden overnemen van de streken waar zij bouwen. Zoo werkte Jacob van der Burch, bouwmeester van den Dom van Utrecht, aan het koor van de Nieuwe Kerk van Delft, dat niets hoegenaamd gemeen heeft met den Dom, en Stan Leurs constateerde overeenkomstige gevallen ten aanzien van den architect Sulpicius van der Vorst, die aan St Sulpicius te Diest in een heel anderen trant werkt dan aan St Pieter in Leuven[1].

Toen Anthonis Keldermans optrad als meester van de Alkmaarsche kerk, was men met het koor bezig, in 1498 en volgende jaren met de kruispijlers en het dwarsschip. Bruinvis vond het salaris van Anthonis het laatst over 1501 voldaan. Zijn zoon Anthonis II leverde het volgende jaar deklijsten voor het dwarsschip. Het optrekken van het schip schijnt vlot te zijn gegaan, want in 1512 werd de kerk gewijd en in 1519 was de beschildering van de houten tongewelven gereed.

De Alkmaarsche kerk mist de pretentieuze straalkapellen die zelfs een kleine basiliek als die van Hulst kenmerken. Doordat bij ontstentenis van hooge gewelven ook geen luchtbogen aanwezig zijn, maakt het bouwwerk van buiten gezien een nogal gewonen indruk. De heele aanleg en opstand is buitengewoon licht en rank. Doordat bovendien de houten gewelven in de kappen zijn gebouwd en niet daaronder zooals met steenen gewelven het geval pleegt te zijn, is het interieur van een veel grooter rijzigheid dan bij voorbeeld die van de kerken van Dordrecht en Haarlem. De steenen gewelven van zijbeuken, kapellen en kooromgang vertoonen meest ingewikkelde stervormen. De kruispijlers zijn niet met halve zuilen bekleed zooals in de Brabantsche school gebruikelijk was en maken een bepaald mageren indruk.

Gebrek aan middelen kan de oorzaak zijn geweest, dat evenals in Haarlem

1 C. Leurs, Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst, I, blz. 356.

een Westelijke toren ontbreekt, maar het is de vraag of de Alkmaarders voorgoed afzagen van een Westelijken toren toen het schip met zijn kalen Westgevel werd opgetrokken. Een zeer merkwaardig schilderstuk in een van de Noorderkapellen van het schip, dagteekenend van omtrent 1500, geeft de kerk weer op een overigens niet pijnlijk nauwkeurige wijze, voorzien van een aanzienlijken ingebouwden toren in Zuid-Nederlandschen trant. Het was misschien een oude illusie: de voorafgaande kerk had een toren gehad, die, nog onvoltooid, in 1468 instortte. Zijn grondslagen bevinden zich nog voor den Westgevel van het schip, als deze fundeeringen tenminste niet bestemd zijn geweest voor een lateren toren zooals die op juistvermelde schilderij staat afgebeeld. Het aardige torentje op het kruis van de St Laurens is lang niet van zoo groote afmetingen als de kruistoren van de Haarlemsche kerk, al herbergt het toch een klokkenspel. De beide basilieken van Haarlem en Alkmaar hebben overigens veel gemeen in hun silhouet, dat door het ontbreken van luchtbogen den kruisvorm, geaccentueerd door de kruistorens, duidelijker doet spreken, dan in het algemeen bij gothische basilieken het geval is. Heel wat 17de eeuwsche schilderijen beelden Haarlem en Alkmaar, gezien van de duinen, af met de domineerende basiliek in het midden, waarbij het niet steeds gemakkelijk is te zeggen, welke van beide steden bedoeld is.

Was de St Laurens te Alkmaar een kerk die door Zuid-Nederlandsche meesters, in casu de Keldermans, werd gebouwd onder aanvaarding van een Hollandsche eigenaardigheid, namelijk de houten overwelving van de hoofdbeuken, in het algemeen moeten de kerken van de Hollandsche variatie het werk van inheemsche meesters zijn geweest, met dien verstande, dat een groot deel van het steenhouwwerk, en wel in het bijzonder de zuilen en scheibogen, kant en klaar door de Zuid-Nederlandsche werkplaatsen werd geleverd.

Een typisch voorbeeld van dat werken van Noord-Nederlandsche meesters in meer of minder zuiveren Brabantschen stijl levert de *Nieuwe Kerk in Delft* (afb. 84)[1]. Miraculeuze verschijningen van de H. Maagd, die gedurende dertig jaren waren voorgevallen, deden in 1381 een houten kerk oprichten, waartegen men in 1384 begon een steenen koor en dwarsschip te bouwen. Hiervan is het koor in de 15de eeuw gesloopt, en door het tegenwoordige vervangen, maar het dwarsschip is tot op den huidigen dag blijven staan. In 1396 legde men ten Westen van de houten kerk de grondslagen van den kolossalen toren, waarmee de lengte van het schip meteen was vastgelegd. Na afbraak van het houten kerkgebouw verrees in 1420 en volgende jaren het schip, waarvan de kapellen langs de zijbeuken in 1434 en 1435 steenen gewelven kregen, en dat in 1449 werd voltooid door het aanbrengen van de

1 L.H.H. van der Kloot Meyburg, De Nieuwe Kerk te Delft, haar bouw, verval en herstel, 1941 (zonder opgaaf van gebruikte litteratuur).

'foyen' oftewel de balustraden langs de voeten der daken[1]. Vervolgens verving men in 1453-1476 het oude koor door het tegenwoordige, waarbij althans in den aanvang de leiding berustte bij Jacob van der Burch, bouwmeester van den Dom van Utrecht. Van der Burch overleed een jaar voor de inwijding van het nieuwe koor. In 1510 werd de Lieve Vrouwekapel tegen den Noordergevel van het dwarsschip toegevoegd, en twee jaren later ging men een overeenkomst aan met Anthonis Keldermans voor den bouw van een 'nieuw werk'. Deze Anthonis kan zoowel Anthonis I zijn geweest, die datzelfde jaar 1512 stierf, als zijn zoon; het nieuwe werk was ongetwijfeld een verbouwing en verlenging van het Zuiderdwarspand met aansluitenden zijbeuk en veelhoekige kapel. Van deze uitbreiding, omtrent welke voordien niets bekend was, zijn bij de restauratie de grondslagen ontdekt. Wat de reden is geweest, dat dit nieuwe werk nooit boven den grond kwam, is moeilijk te zeggen. Wellicht is het de groote stadsbrand geweest, die een belangrijk deel van Delft in 1536 in de asch legde, en daaronder de beide parochiekerken. Bij de herstelling onderging het schip een aanmerkelijke verandering doordat de zijkapellen met de zijbeuken werden vereenigd tot ongewoon breede zijbeuken, die houten gewelven kregen. Een andere vereenvoudiging was dat de toren een nuchtere korte spits kreeg zonder de omvangrijke 'appel', waarmee de voorgaande spits van 1496 prijkte. Het zwaar geteisterde steenhouwwerk van de zuilen werd met pleister bijgelapt. De verschillende deelen van de Nieuwe Kerk zijn op veel minder harmonische wijze aaneengeregen dan die van de Haarlemsche St Bavo, waarbij nog komt, dat zij elk opzichzelf beschouwd, althans het schip en het dwarsschip, en trouwens ook de toren, niet tot de beste stukken van onze gothiek behooren.

Het dwarsschip was op overwelving aangelegd. Of die overwelving bij den brand van 1536 is vernield, of misschien zelfs nooit uitgevoerd is geweest, kunnen wij niet meer nagaan. De wanden vertoonen nog de overblijfselen, ten deele bij de restauratie aangevuld, van de magere geprofileerde wandpijlers en van de vrij rijk gevormde muralen, die daaruit ontspringen. Op de kruising bevinden zich evenwel geen geprofileerde bundelpijlers, zooals uit het voorkomen van de wandpijlers te verwachten zou zijn, maar zuilen die elk met slanke kolonnetten worden begeleid, en welker basementen diep onder den huidigen kerkvloer zijn aangetroffen. Deze zuilen bleken bij de restauratie nog sporen te bezitten van bladornament op de kelken van de kapiteelen, die nu een geheel gladde gedaante hebben. Natuursteen was uiterst zuinig toegepast aan het dwarsschip, dat van buiten met zijn strakke muren

1 Het woord foye of voye, afgeleid van het Fransche voie, beteekent omgang met borstwering of balustrade, soms ook alleen balustrade. Een aantal jaren geleden bleek mij dit woord in de uitspraak 'vooiers' (plurale tantum?) nog gebruikelijk te zijn voor de weergangen van het slot te Woerden, destijds militair kleedingmagazijn.

een stuggen indruk moet hebben gemaakt en nog maakt. Wonderlijk en moeilijk te verklaren zijn de knikken in de Westelijke wanden van de dwarspanden.

Het dwarsschip toont een provinciale versie van den grooten Brabantschen trant. Het heeft dit karakter gemeen met het dwarsschip van de Groote Kerk in Dordrecht. Dat een Brabantsch meester voor dit werk verantwoordelijk zou zijn, kunnen wij moeilijk aannemen. Graag zouden wij weten hoe het bijbehoorende koor er uit heeft gezien. Het moet, evenals het koor van de Oude Kerk te Delft, geen omgang hebben gehad, wat zeer ongewoon is voor een basiliek van de groote Brabantsche school. Geen wonder, dat het dan ook vrij spoedig door een koor met omgang werd vervangen.

Bij den bouw van het dwarsschip rekende men op een smaller schip dan tenslotte tot stand kwam, dat wil zeggen, dat aanvankelijk geen kapellen langs de zijbeuken bedoeld zullen zijn geweest. Van de kapellen weten wij, zooals hierboven is gezegd, dat zij gemetselde gewelven kregen. Of de zijbeuken ook steenen gewelven hebben gehad, is niet met zekerheid bekend, maar dat die tot het ontwerp behoorden, staat vast. Van het middenschip betwijfelen wij ten sterkste, of het ooit met een steenen gewelf is gedacht, het zal evenals dat van Alkmaar altijd een tongewelf in de kap hebben bezeten. De zuilen, die bij de restauratie dermate van den brand van 1536 bleken te hebben geleden, dat zij stuk voor stuk door geheel nieuwe zijn vervangen, waren van het gewone Brabantsche type. Een echt triforium is niet aanwezig, maar de muurvlakken tusschen de scheibogen en de hooge vensters zijn versierd met groepjes van telkens vier diep ingesneden nisjes, die juist zoo voorkomen in het schip van de pseudobasilikale kerk van het naburige Naaldwijk.

Van een geheel anderen geest dan het vrij suffe schip is het koor, dat veel hooger is dan schip en dwarsschip. Het contrast werkt inwendig bijzonder gunstig. Volkomen Brabantsch zijn de forsche zuilen en de fraai geprofileerde scheibogen, maar on-Brabantsch is de logge breedte van den omgang met zijn gedrukte gewelven. Het is ons niet duidelijk of men ooit het plan heeft gehad het koor volledig in steen te overwelven. Inkassingen voor luchtbogen tegen de penanten van de lichtbeuk zijn niet aanwezig en de steunbeeren schijnen onvoldoende om op te gaan als stoelen voor wijde luchtbogen. Maar dit laatste zou men ook zeggen van de steunbeeren van de Hooglandsche Kerk in Leiden, waar toch zeker luchtbogen ontworpen waren (zie blz. 241), en bovendien eindigen de Delftsche steunbeeren op zeer abrupte wijze. Het triforium is van het vensterbanktype, maar blijkens de aanzetten tegen de dagkanten lag het in de bedoeling boven de balustraden nog een hoogopgaand traceerwerk te maken, dat vermoedelijk nooit is uitgevoerd. Wat het inwendige van de kerk aangaat, dient opgemerkt, dat het oorspronkelijk gepleisterd is geweest, en dat het baksteenmetselwerk zeker niet bestemd is geweest om in het gezicht te komen zooals sinds de restauratie het geval is.

De *Oude Kerk in Delft*, de oorspronkelijke parochiekerk, is een zeer hybridisch bouwwerk, en in tegenstelling met de Nieuwe Kerk van een groote schilderachtige bekoring[1]. Brabantsch is hier alleen een grootscheepsche uitbreiding met een weelderig Noorderdwarspand, een Noorderzijkoor en een aangrenzende kapel, alles van omstreeks 1500 in de uitbundigste vormen van den Keldermansstijl (afb. 85). Het zijkoor, aan Onze Lieve Vrouw gewijd, en de St Joriskapel zijn gebouwd voor houten gewelven in de kappen, het dwarspand is naar wij onderstellen ontworpen met houten stergewelven als imitatie van steenen gewelven, zooals die ook nu aanwezig zijn. Echte steenen gewelven schijnen hier gezien de wijde spanning en het ontbreken van schoorwerken tegen den buitenwaartschen druk onmogelijk. Vooral het dwarsschip heeft inwendig sterk geleden door den brand van 1536. Het schip is een bepaald boersch stuk werk, over welks ouderdom wij ons moeilijk een duidelijke voorstelling kunnen vormen. De merkwaardige vormen van de kapiteelen zullen te danken zijn aan vernieuwingen in pleister na juistgenoemden brand.

Het oudste deel van de *St Pieterskerk in Leiden* (afb. 86) is het koor, dat in het laatst van de 14de eeuw begonnen moet zijn en in 1412 werd gewijd[2]. Als bouwmeester komt in de jaren 1395-'98 Rutger van Kampen voor, ongetwijfeld niemand anders dan de Rutger van Keulen, zoon van den Keulschen dombouwmeester Michael, welke Rutger in de tweede helft van de 14de eeuw architect was van de Bovenkerk en de Buitenkerk te Kampen (zie blz....). In Kampen verloochende hij zijn Duitsche herkomst niet, maar in het koor van de Leidsche Pieterskerk is geen Duitsche invloed hoegenaamd te bespeuren. De scheibogen rusten op kloeke en rijzige zuilen die het Brabantsche koolbladornament aan de kapiteelen in een vroeg ontwikkelingsstadium vertoonen met enkele kransen. Eigenaardig is dat de scheibogen tweeërlei profileering hebben, hetgeen ongetwijfeld het gevolg zal zijn van een wijziging in den loop van het werk. Het koor heeft geen triforium maar een reeks zeer ondiepe nisjes onder de dorpels van de hooge vensters. Op een dergelijke wijze maar wat rijker zijn de wandvakken tusschen scheibogen en vensters in het schip en dwarsschip versierd. Het schip dagteekent uit de tweede helft van de 15de eeuw en heeft dubbele zijbeuken. Oorspronkelijk was er geen dwarsschip. Het schip sloot onmiddellijk aan tegen het koor. Eerst omtrent 1500 besloot men de kerk toch van een dwarsschip te voorzien met een zijbeuk aan den Westkant. Bij den bouw daarvan rekende men op een verdubbeling van den kooromgang, welke echter nooit tot stand is gekomen. De zuilen van schip en dwarsschip zijn alle van het gewone Brabantsche soort met dubbele bladkransen. De hoofdbeuken hebben nooit anders dan een houten tongewelf in de kappen gehad. Met de St Laurens van Alkmaar en de Haarlemsche St Bavo

1 Bulletin Oudheidk. Bond 1918, blz. 137.
2 Geïllustreerde Beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 58.

heeft St Pieter gemeen dat een toren op het Westen ontbreekt. Die is er intusschen wel geweest, en geen kleine ook, naar blijkt uit een oude schilderij op paneel dat in de kerk wordt bewaard. Hij stond ter plaatse van de twee meest Westelijke vakken van den middenbeuk, maar stortte in 1512 ter aarde, waarna men afzag van een toren en het middenschip tot het Westelijk einde van de zijbeuken doortrok. Inderdaad, heel veel gemeen met een echte groote Brabantsche basiliek heeft St Pieter te Leiden niet meer, behalve de zuilen. Een sterk geprononceerd eigen karakter heeft zij evenmin. Men krijgt den indruk; dat de Brabantsche stijl hier aan het verworden is op een wijze, die weinig uitzicht geeft op het ontstaan van een levenskrachtige inheemsche versie. Dat wil niet zeggen, dat St Pieter zonder bekoring zou zijn. Vooral het inwendige met de enorme ruimten en de fraaie doorzichten is van een boeiende werking, die weldadig kan aandoen wanneer wij al te zeer gewend zijn aan de eentonige monumentaliteit van de geijkte Brabantsche basiliek. Juist dat ongewone zonder effectbejag, dat min of meer toevallige van die slordig gecomponeerde ruimten maakt de aantrekkelijkheid uit van dit meer groote dan grootsche bouwwerk.

Vrij zuiver Brabantsch is in tegenstelling met de parochiekerk van St Pieter de voormalige *kapittelkerk van St Pancras te Leiden* (afb. 87, 88), meer bekend onder den naam van *Hooglandsche Kerk*[1]. Omtrent den bouw staan ons geen berichten ten dienste, wel over den bouw van de voorafgaande kerk. Naar wij vermoeden is men omstreeks 1480 begonnen, en heeft men tot een eind in de 16de eeuw doorgewerkt eer men het schip voorloopig op het Westen afsloot bij den nietigen 14de eeuwschen toren, en den middenbeuk boven de toppen van de scheibogen afdekte met een houten tongewelf in een nooddak. Ook de steenen stergewelven van het hoogkoor en de dwarspanden kwamen nooit tot uitvoering. De houten stergewelven dagteekenen van 1842.

De Hooglandsche kerk en St Steven te Nijmegen zijn de eenige in ons land met zijbeuken aan beide zijden van het dwarsschip. Bij den Dom van Utrecht waren zij aanvankelijk wel ontworpen (zie blz. 195), maar bij een vereenvoudiging van de plannen achterwege gebleven. Eigenaardig is het, dat bij een kapittelkerk van een zoo onbekrompen aanleg geen straalkapellen voorkomen en evenmin kapellen langs de zijbeuken. Het ontbreken van dwarsmuren tusschen kapellen, de vrij lichte aanleg van de steunbeeren en de groote breedte van zijbeuken en omgang maakte dat er eigenlijk geen voldoende voet was voor de stoelen van de ontworpen luchtbogen. Men loste deze moeilijkheid op door over de gordelbogen van zijbeuken en omgang baksteenen bogen te spannen van den top der steunbeeren naar de penanten van de lichtbeuken, en daarop luchtboogstoelen op te trekken. Dit bracht weer een eigenaardige bekapping mee van zijbeuken

1 Geïllustreerde Beschr. v. Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 80.

en omgang: zadeldakjes te paard op de scheiding van de traveeën, buitenwaarts eindigend met halve topgeveltjes die tegen de luchtboogstoelen leunen. Deze constructie was even ingewikkeld als gebrekkig. Zelfs zonder dat de luchtboogstoelen boven de dakjes werden omhooggebracht veroorzaakten zij met de zware bogen waarop zij een ongunstige plaats innemen een uitwijking van de steunbeeren en buitenwanden, die bij voltooiing van het schoorsysteem ongetwijfeld tot een ramp had moeten leiden. Het is mogelijk, dat men zulks tijdig heeft ingezien en dientengevolge de heele overwelving van de lichtbeuken achterwege heeft gelaten.

Het triforium is van het vensterbanktype met sierlijke gepaarde nissen in de achterwanden. Een eenigszins kalen indruk maakt het ontbreken van kolonnetten of schalken tegen de wanden van zijbeuken en omgang. De gewelfaanzetten worden daar opgevangen door overgekraagde segmenten van koolbladkapiteelen. Geheel in strijd met het streven van de klassieke gothiek blijven hier groote wandvlakken ongebroken. Het is of hier een inzinking tot uiting komt van het vormend vermogen van den bouwmeester, of hij bij het ontwerpen een formule volgde welke hem op sommige oogenblikken ontschoot. Zijn kracht betoonde de onbekende architect in de prachtige eindgevels van het dwarsschip met hun flankeerende traptorens en de rijzige vensters in hun rechthoekige omlijsting met traceerwerk in de zwikken, waarboven de sierlijk opgeloste geveltoppen achter een omgang met balustrade verrijzen. Zooals wij hiervoor al opmerkten (blz. 232) hebben deze transeptgevels waarschijnlijk het voorbeeld gevormd voor den gevel van het Noorderdwarspand van Goes. In Goes vertoonen de détails een sterker Brabantsch accent dan aan de Hooglandsche Kerk, waar de bouwmeester een zekere onafhankelijkheid aan den dag legt tegenover den Brabantschen decoratiestijl van zijn tijd. Hij geeft trouwens ook bij allen rijkdom blijk van matiging en groote beheerschtheid. In de traptorentjes, waarvan met talent decoratief partij wordt getrokken, zien wij nog altijd een element dat afkomstig is uit de vroege Scheldegothiek. Deze transeptgevels behooren tot de beste stukken Gothiek, die ons land heeft voortgebracht, en ook tot de origineelste. Hoe zielsgraag zouden wij iets meer weten over den man die ze ontwierp, zijn herkomst en scholing. Vooralsnog meenen wij gerechtigd te zijn in hem een meester te zien, die een belangrijk eigen Noord-Nederlandsch of Hollandsch geluid doet hooren in het soms wel wat eentonig en onaandoenlijk Brabantsch concert.

Het *koor van de St Jacobskerk in 's-Gravenhage* (blz. 293) vertoont onmiskenbaar in vele opzichten een zoodanige overeenkomst met dat van de Hooglandsche kerk in Leiden, dat men het tot op zekere hoogte als een navolging daarvan kan beschouwen. Gelijk wij al eens eerder hebben uiteengezet[1], moet het omstreeks 1500 of mogelijk eerst na den brand van 1539 zijn gebouwd met het

1 Oudheidk. Jaarboek 1936, blz. 53, 122 en 1938, blz. 91.

voornemen op den duur de heele kerk in dezen trant door een basiliek te vervangen. Het bleef evenwel bij het koor alleen.

Evenals het koor van de Leidsche kapittelkerk heeft dat van de Haagsche St Jacob een omgang zonder straalkapellen, het heeft een zelfde aantal traveeën en evenveel sluitingszijden, en beider omgang wordt gedekt door stergewelven. De pseudo-triforia van het vensterbanktype hebben zoowel in Leiden als in den Haag gepaarde nisjes in de achterwanden. Maar terwijl de Hooglandsche kerk was aangelegd op volledige overwelving in steen met luchtbogen, schijnt her Haagsche koor te zijn ontworpen zonder steenen overkluizing over de hoofdruimte. De profielen van de vensterkanten van den omgang zijn simpeler dan in Leiden, en het geheel maakt trouwens een wat bescheidener indruk. Vooral de gevels van den omgang met hun vormelooze muurvlakken ontberen alle gebondenheid, die wij als een kenmerk van de Gothiek gevoelen.

Buiten Noordbrabant, Zeeland en Holland wordt de groote Brabantsche school slechts vertegenwoordigd door *de Catharijnekerk in Utrecht*, sinds 1853 kathedraal van het Roomsch-Katholieke aartsbisdom. De kerk werd omtrent 1470 begonnen als kloosterkerk van de Karmelieten. In 1529 werd het klooster overgedragen aan de Johannieters, die de nog steeds niet voltooide kerk afbouwden, waarmee zij volgens een jaartal in den Westergevel in 1550 klaar kwamen.

In tegenstelling met het éénbeukige koor en het dwarsschip, sobere stukken baksteenwerk, was het schip, althans inwendig, een vrij zuiver voortbrengsel van de groote Brabantsche school. Bij ongelukkige pogingen in de 19de eeuw om het inwendige een 13de eeuwsch aanzien te geven, is het oorspronkelijke karakter sterk bedorven, maar wij kennen dat nog uit een mooie, herhaaldelijk gereproduceerde teekening door Pieter Saenredam. De zijmuren, uitwendig geheel in baksteen uitgevoerd, maken met de simpele profielen van de vensterkanten al een heel weinig Brabantschen indruk, maar de top van den eveneens baksteenen voorgevel uit 1550 prijkte met een grillig Keldermansornament in Bentheimersteen, dat bij een verlenging van het schip in 1898 getrouw is gecopieerd.

Kan men bij de laatstbesproken kerken nog spreken van variaties in het kader van den grooten Brabantschen stijl, nu komen wij tot eenige andere bouwwerken, die men als verbasteringen daarvan zou willen aanmerken, ware het niet, dat zulk een term het bezwaar heeft een eenzijdig negatieve oordeelvelling te suggereeren. Een positiever kenschetsing te gebruiken door te spreken over een Hollandsch type van basiliek, dat uit het Brabantsche zou zijn ontstaan, achten wij evenmin verantwoord: de paar kerken, die wij bedoelen, namelijk de Nieuwe en de Oude Kerk te Amsterdam, St Laurens te Rotterdam en St Jan te Gouda, loopen te sterk uiteen, dan dat men ze tot één samenhangende groep

zou kunnen vereenigen. Wat zij gemeen hebben, in afwijking van het Brabantsche type, is slechts van zeer algemeenen aard: een steeds meer verlaten van de steenen overwelving, van het gothisch verticalisme en van de gebondenheid in plattegrond en opstand, een sterke neiging naar breedheid en wijdheid. Maar dat alles wordt in die vier kerken op zeer verschillende wijzen tot uiting gebracht, op een vaak avontuurlijke, weinig gedisciplineerde, individualistische wijze.

De *Nieuwe Kerk in Amsterdam* moet in het laatst van de 15de eeuw zijn begonnen ter vervanging van een ouder bouwwerk (afb. 89). Dat de kerk nog gedeeltelijk zou teruggaan tot het begin van de 15de eeuw, zooals Dr J. van Breen betoogt in zijn uitvoerige studie in het Jaarboek van 'Amstelodamum' 1944, achten wij volstrekt onaannemelijk. Heel de vormentaal, het profiel van de pijlers, het bladornament van de kapiteelen, wijst op een zeer late bouwperiode. Een aanwijzing, wanneer het begin van die bouwperiode ongeveer moet vallen, hebben wij waarschijnlijk in een acte van 1488, waarbij toezegging wordt gedaan voor het bouwen van de kapel van Onze Lieve Vrouwe aan den Noordkant van den kooromgang. In 1538 wordt het Noorderdwarspand nog onvoltooid weergegeven op den geschilderden vogelvluchtplattegrond van de stad door Cornelis Anthonisz. in het Amsterdamsche Historisch museum, maar op zijn houtsnede-plattegrond van 1544 is het al voltooid. In 1645 brandde de kerk volledig uit, waarna zij zorgvuldig 'in stijl' werd hersteld en men een begin maakte met een toren tegen den Westergevel, die evenwel spoedig werd opgegeven.

De kooromgang wordt begeleid door rechthoekige kapellen langs de flanken en straalkapellen tegen de veelhoekszijden. De kleine rechthoekige kapel aan den Zuidkant, de Verbergenkapel, die oorspronkelijk als sacristie was gebouwd, heeft, naar van Breen aantoonde, oorspronkelijk aan drie zijden vrijgestaan, zoodat de overige rechthoekige kapellen aan de Zuidzijde en de straalkapellen latere toevoegingen zijn. Inderdaad valt uit schriftelijke documenten op te maken, dat de straalkapellen in het begin van de 16de eeuw tot stand zijn gekomen. De zijbeuken van het schip zijn aan hun twee meest Oostelijke vakken voorzien van een diepe kapel, waaraan nog weer ondiepe kapellen zijn toegevoegd. Hierdoor vertoont de kerk om de kruising zeer schilderachtige perspectieven met een verrassende hoeveelheid ineenloopende ruimten en achter elkander verschuivende pijlers en bogen.

De lichtbeuken hebben houten tongewelven in de kappen, de overige ruimten zijn alle overdekt door gemetselde gewelven. Inplaats van de geijkte Brabantsche zuil is overal een bundelpijler toegepast met een eigenaardig slap gevormd profiel en een kapiteel dat met een week of kroezig bladornament is bezet. Het rondloopend lijstwerk van sommige kapiteelen doet sterk aan de Engelsche Gothiek denken. De bundelpijlers van den middenbeuk eindigen

met het kapiteel, waarop de scheibogen ontspringen, en zelfs geen schalk gaat daarna meer omhoog om de indeeling in traveeën te markeeren en het gothische verticalisme te vertegenwoordigen. De gebruikelijke indeeling in drie geledingen zoekt men hier tevergeefs. Doordat de daken van zijbeuken en kooromgang buitengewoon flauwe hellingen hebben, kon men de vensters tot heel dicht boven de toppen van de scheibogen laten dalen, waarbij de triforiumzône verviel. Een verre herinnering aan het triforium vormen de passages op den bodem van de log geprofileerde vensternissen, welke passages zijn voorzien van lage balustraden, die tegen de breede muurdammen blind zijn voortgezet, en een sterk horizontaal accent vormen. Alle pijlers zijn buitengewoon licht aangelegd, de kruispijlers zelfs angstwekkend mager, terwijl de boogopeningen bijzonder breed zijn en de bogen zelf van een zeer gedrukten vorm. De hoogte is zeer gering tegenover de breedte, vooral in de hoofdbeuken: 24 M van den vloer tot den bovenkant van het muurwerk tegenover een binnenwerksche breedte van 12 M.

Men kan zeggen dat bij het ontwerpen van deze kerk formeel de klassiek-Gothische opzet is gehandhaafd, maar bij handhaving van de formule is de geest geheel geweken.

De vraag is gewettigd, of dit bouwwerk nog iets te maken heeft met de echte Brabantsche basiliek. Zelfs de pijlers en de profielen van de scheibogen zijn niet meer Brabantsch. Ons antwoord luidt, dat tenslotte het denkbeeld om deze kerk nog op grondslag van de klassiek-gothische kathedraalformule op te trekken, van Brabantsche herkomst moet zijn, een Brabantsche traditie. Relaties met Zuid-Nederland ontbraken trouwens nooit. Naast veel Bentheimersteen is in hoofdzaak natuursteen uit Zuid-Nederlandsche groeven gebruikt, en het hoogkoor evenals een deel van het dwarsschip zijn uitwendig met witte Gobertange bekleed (niet met tufsteen, gelijk wel is en wordt beweerd). Maar inderdaad, de Brabantsche vormentaal is op den achtergrond geraakt. Ten gunste waarvan? Van een vormendialect, dat welhaast plaatselijk-Amsterdamsch mag heeten, al vindt men er uitstralingen van op verschillende plaatsen in Noord-Holland. Amsterdam had zich tegen 1500 ontwikkeld tot een stad, die er een eigen bouwkunstig klimaat op na hield gelijk Brugge en Gent in het Zuiden, maar het eigenaardige is, dat wij die Amsterdamsche late Gothiek eigenlijk alleen maar kennen van de kerken: de Nieuwe Kerk, de Oude Kerk, enkele resten van de gothische Oudezijdskapel en de helaas in 1908 gesloopte Nieuwezijdskapel, welke laatste bij de hallenkerken nog ter sprake zal komen.

De Oude Kerk te Amsterdam (afb. 94) werd pas in de 16e eeuw van een hallenkerk tot een wonderlijk soort basiliek verbouwd[1]. Het is een basiliek met een kooromgang en een maar half ontwikkeld dwarsschip. Brabantsch,

1 A. Noach, Het materiaal tot de Geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam, 1937.

en dagteekenend van voor de basiliek-wording zijn de zuilen met hun koolbladkapiteelen. Bij de verhooging van den middenbeuk volgde men eenigszins het voorbeeld van de Nieuwe Kerk. Merkwaardig is, dat de balustraden van de passage voor de hooge vensters en de kolonnetten van het middenschip niet van natuursteen maar van hout zijn. Het is een zonderlinge basiliek geworden. In het koor telt de bovenste geleding één travee op elke twee traveeën

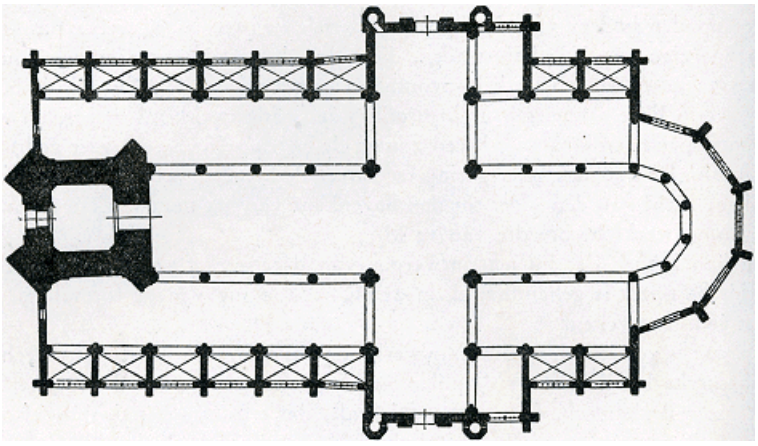

40. Rotterdam, plattegrond St Laurenskerk

beneden. Hoogst eigenaardig is de overdekking van den middenbeuk. De kap begint al heel laag, zoodat men een pseudobasiliek zou hebben gekregen, ware het niet dat de lage kap met het tongewelf daarin worden gesneden door steekkappen van gelijke hoogte die eindigen tegen bijzonder rijzige topgevels waarin plaats is voor de hooge vensters. De overdekking van den kooromgang bestaat uit straalsgewijs uitloopende zadeldaken, eveneens eindigend tegen topgevels die gelegenheid bieden tot het maken van flinke vensters. Op deze wijze van overkapping komen wij nog nader terug bij de behandeling van de nietbasilikale kerken in het Westen van het land. De hooge daken en topgevels van de zijbeuken en dwarskapellen onttrekken den middenbeuk bijna geheel aan het oog, waardoor de kerk van buiten al heel weinig van een basiliek heeft.

De *St Laurenskerk te Rotterdam* (fig. 40, 41, afb. 92, 93, 113) dankt haar basilikale karakter, dat ongeveer even illusoir is als dat van de Oude Kerk in Amsterdam, niet aan een verbouwing, maar werd ongetwijfeld bijna geheel zoo ontworpen als zij is uitgevoerd. De toren is het oudste deel. Zijn fundeering werd in 1449 gelegd. Bij het optrekken van den toren schijnt men weinig of

geen rekening te hebben gehouden met de kerk die er bij moest aansluiten. In 1460 werd een waterloop tusschen den toren en de toenmalige kerk gedempt, waarna men spoedig zal zijn begonnen met het tegenwoordige schip. In 1488 werd het fundeeren van den kooromgang ter hand genomen. Het Noorderdwarspand, dat onder het bouwen verzakte, werd in 1497 afgebroken en na verbetering van de fundeering opnieuw opgetrokken. Bij die gelegenheid zal

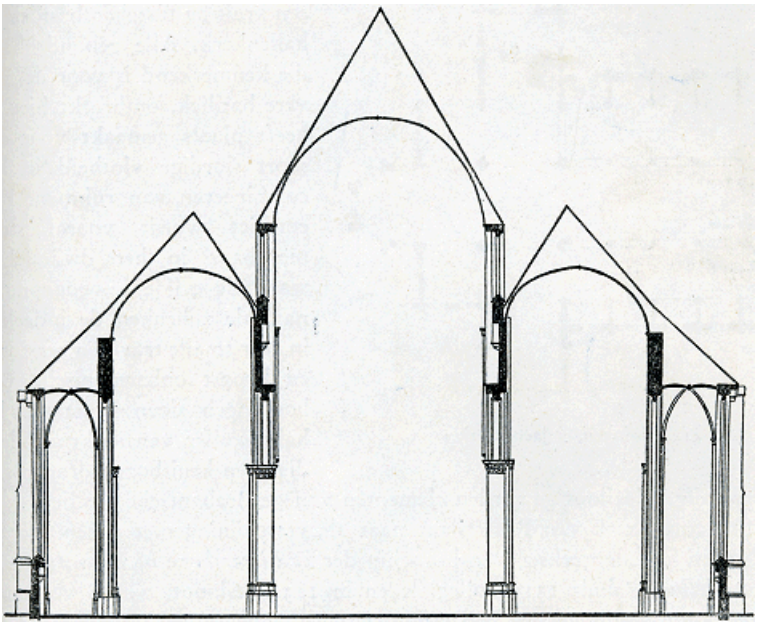

41. Rotterdam, dwarsdoorsnede schip St Laurenskerk

de aansluitende kapel tegen den kooromgang, die aanvankelijk even ondiep was aangelegd als de beide Oostwaarts volgende, Noordwaarts zijn uitgelegd. Op de overeenkomstige plaats aan den Zuidkant werd de al bestaande ondiepe kapel in 1498 verruimd. Dat de stad in 1511 het leiendak van de kerk schonk, wijst er op, dat het bouwwerk toen zijn voltooiing naderde[1].

De St Laurens, zooals die tot Mei 1940 overeind stond, was een kruisbasiliek, waarvan de ongewoon breede zijbeuken Oostwaarts van het dwarsschip langs het rechte deel van het koor waren voortgezet en aan het einde daarvan waren geopend naar een veel smalleren omgang van den koorveelhoek. Langs de

1 Meeningen, die wij uitten in Oudheidkundig Jaarboek 1939, blz. 93, vindt men hier gecorrigeerd.

zijbeuken bevinden zich reeksen ondiepe kapellen. Deze kapellen zijn de eenige ruimten, die met gemetselde gewelven zijn overdekt. De zijbeuken hebben zadeldaken met tongewelven, en de buitenschilden van die zadeldaken zijn doorgevoerd over de reeksen ondiepe kapellen, die aldus uitwendig niet als kapellen kenbaar zijn. De muren van den middenbeuk gaan uitwendig geheel schuil achter de hooge zadeldaken van de zijbeuken.

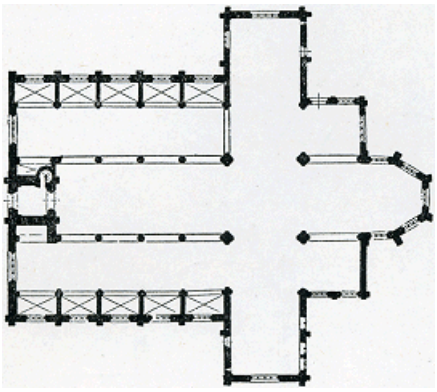

42. Vlissingen, St Jacobskerk

Een kerk als deze is als het ware een kruising tusschen basiliek en hallenkerk. Alle gebondenheid, die kenmerkend is voor de zuivere basiliek, ontbreekt hier en heeft plaats gemaakt voor een soort slordige vlotheid in het combineeren van ruimten. Het conflict wordt vooral sterk merkbaar in het dwarsschip, waar de wijde boogopeningen naar de zijbeuken de indeeling in zeer smalle traveeën verstoren en hoogst onharmonische verhoudingen doen ontstaan. De halve zuilen van de kruispijlers, die geen kruisbogen dragen zijn eigenaardige, doelloos geworden elementen van de Brabantsche basiliek.

De St Laurenskerk van Rotterdam staat als verschijning niet alleen. De zijbeuken en kapellenreeksen van het schip der *St Pieterskerk of Noordmunster te Middelburg*, sinds 1311 collegiale en in 1834 gesloopt, waren volkomen overeenkomstig uitgevoerd[1]. Een verwant geval levert de *St Jacobskerk te Vlissingen*, herbouwd na een brand in 1911, met dien verstande evenwel, dat daar de middenbeuk wel iets breeder is dan de zijbeuken, maar niet hooger is opgetrokken dan deze en wellicht ook nooit hooger is bedoeld geweest. Hier heeft de hallenkerk gezegevierd, al herinnert de plattegrond van het schip aan de Brabantsche basiliek (fig. 42, afb. 106). Omtrent den bouwtijd van het Middelburgsche schip is niets bekend, het jaartal 1558 in een van de kapellen te Vlissingen duidt evenals de Tudorbogen van de kapellen op een zeer late bouwperiode.

Een hoogst eigenaardige gedaante, resultaat van een reeks opeenvolgende verbouwingen en vergrootingen, kenmerkte de *St Lievensmonsterkerk* (monster of munster beteekent kapittelkerk) te *Zieriksee*, die in 1832 uitbrandde en

1 E.H. ter Kuile, De groote Brabantsche basiliek in Noord-Nederland, Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 1947, blz. 13.

vervolgens werd gesloopt. Uit oude prenten en de lithografieën, welke kort na den brand werden gemaakt, is het bouwwerk vrij goed bekend. Het schip, aanvankelijk basilikaal, maar van uitermate soberen opzet zonder steenen gewelven, werd later uitgebreid door vervanging van de oorspronkelijke zijbeuken door nieuwe die even breed en hoog waren als de middenbeuk. Mogelijk terzelfder tijd, maar waarschijnlijk nog later werden lage buitenste zijbeuken toegevoegd, boven welker daken de hooge zijbeuken basilikaal met vensters bleven oprijzen. In de hoeken van dwarsschip en koor waren laatromaansche torentjes als overblijfselen van een veel oudere kerk blijven staan. Het koor zelf, dat van straalkapellen was voorzien, had een lantaarn met een reeks van topgeveltjes en steekkapjes, waardoor het mogelijk was de vensters een betrekkelijk groote hoogte te geven op de wijze van de Oude Kerk te Amsterdam.

De St Janskerk te Gouda (afb. 90) werd na een vernielenden brand in 1552 herbouwd met handhaving van wat er nog bruikbaar was, en wel onder leiding van Mr Cornelis Frederiksz, die uit Montfoort werd ontboden[1]. Het is niet onmogelijk, dat deze betrokken was geweest bij den bouw van de Montfoortsche parochiekerk, een pseudobasiliek, die als eenige in het Utrechtsche buiten de Catharijnekerk in de bisschopstad zelf, forsche zuilen heeft van het echte Brabantsche soort. Overigens weten wij van Cornelis Frederiksz nog, dat hij meester was van den Oldenhoofster toren in Leeuwarden, vóór het werk daaraan in 1533 voorgoed werd gestaakt.

Wij vermoeden, dat de Goudsche St Jan al in hoofdzaak den huidigen eigenaardigen vorm had, toen zij in 1552 uitbrandde, en men kan in ieder geval veilig aannemen, dat het koor nog vrijwel geheel hetzelfde is als dat, 't welk in de jaren 1485-1510 tot stand kwam ter vervanging van een driebeukig hallekoor (blz. 231).

Uit den plattegrond is al dadelijk op te maken, dat de kerk niet in eens werd ontworpen in de bekende gedaante. Het is onwaarschijnlijk, dat de kapellen tegen het Oostelijk deel van het schip uit denzelfden tijd dagteekenen als het dwarsschip, met hetwelk zij in één vlucht zijn gebouwd. Het Westelijk deel van den Noorderzijbeuk bevat bovendien, zij het ook in vernieuwden staat, inwendig nog een heel stuk metselwerk van een vroeg-15de eeuwsche kerk met traveeën die half zoo breed zijn als die van de tegenwoordige. Ondanks deze kennelijke aanwijzingen voor een geleidelijk ontstaan uit een oudere kerk, maakt de St Jan sterk den indruk van een eenheid door de gelijkheid van de vormen van zuilen en bogen, van gevels en overdekkingen.

Een van de voornaamste kenmerken van deze kerk met haar enorme oppervlak is, dat zij werd aangelegd om uitsluitend door houten tongewelven te

1 Bulletin Oudheidk. Bond 1910, blz. 87.

worden overdekt, merkwaardige tegenstelling met het ideaal van de groote Brabantsche basiliek. Om bij de betrekkelijk zeer geringe hoogte toch behoorlijk rijzige vensters te kunnen maken, is de kooromgang voorzien van steekkappen en geveltoppen, zooals dat sinds het eind van de 15de eeuw meer gebruikelijk was (verg. de pseudobasiliek te IJselstein). De groote kapellen tegen het Oostelijk deel van het schip hebben dwarse tongewelven en hooge topgevels, de Westelijke traveeën van de zijbeuken steekkappen met topgevels. Nog meer dan in de Oude Kerk te Amsterdam treft de afwezigheid van elk streven naar rijzigheid. De boogopeningen zijn wonderlijk wijd, de bogen zelf niet eens meer gepunt maar half-cirkelvormig. De lichtbeuk is al heel onverzorgd behandeld. Zelfs de herinnering aan het triforium ontbreekt. De idee van de hallenkerk domineert, de illusie van de gothische basiliek is den bouwmeester vreemd geweest. Merkwaardig is dat eigenlijk elke min of meer nadrukkelijke architectonische behandeling van een onderdeel of element ontbreekt, althans inwendig. Er is iets indifferents in het gebouw, dat nergens de aandacht vraagt voor iets bijzonders, een omstandigheid, die bijzonder gunstig is om de beroemde glazen met hun sterk picturaal karakter tot hun recht te doen komen. Wanneer de kerk, en vooral het inwendige, voor ons een zekere bekoring heeft door de eigenaardige wijdheid en de schilderachtige perspectieven, dan is dat een onwillekeurige aantrekkelijkheid, niet van architectonische orde. Hier eindigt de gothische basiliek in dit uiterste van de Bourgondische gewesten in een volslagen ontbinding, in een architectonisch nihilisme zonder uitzicht.

Wat de groote *torens* aangaat, moeten wij een belangrijke wisselwerking aannemen tusschen de Vlaamsche baksteenarchitectuur en de eigenlijk gezegde Groote Brabantsche School.

Het oudste voortbrengsel in ons land van den sterk Vlaamsch doortrokken Grooten Brabantschen Stijl is de kloeke toren van de Onze Lieve Vrouwekerk te *Dordrecht*. Zooals wij op blz. 226 al opmerkten, vermeldt een stichtingssteen dat de fundeeringen in 1339 werden gelegd. De baksteenen romp werd zeker niet voor het midden van de 15de eeuw voltooid. In de tweede helft van die eeuw begon men met het optrekken van een achtkante lantaarn, maar toen deze enkele meters hoog was, werd het werk gestaakt, vermoedelijk wegens de ernstige verzakking, die nog steeds niet tot staan is gekomen.

Het vierkante deel van den Dordtschen toren is evenals dat van den toren der Nieuwe Kerk te *Delft* in baksteen uitgevoerd met zeer sobere toepassing van witte Brabantsche steen voor hoekblokken, lijsten en enkele andere détails. Beide zijn voorzien van forsche steunbeeren op de hoeken, welke steunbeeren nog hoogst eenvoudig behandeld zijn. Hoe men zich oorspronkelijk de afdekking van het bouwwerk had voorgesteld, is zoowel in Dordrecht als in Delft bezwaarlijk te bevroeden, iets wat trouwens voor de meeste torens van deze

groep geldt. Naar blijkt uit copieën van een oud schilderstuk, dat vroeger in de Dordtsche kerk hing, zou de achtkante lantaarn zeer hoog worden en als bekroning een betrekkelijk steile spits dragen van open natuursteenwerk. Erg Brabantsch is die lantaarn met spits niet, veeleer Utrechtsch met een internationaal-Gothischen inslag.

De toren van de Nieuwe Kerk in Delft is een van de allerhoogste in ons land, maar zeker lang niet de fraaiste. Nadat het vierkante gedeelte in de jaren 1396-1412 tot stand was gekomen, verrees daarop van 1430-1447 het eerste, zeer gesloten achtkant met de vier siertorens op de hoeken, die den overgang van vierkant op achtkant verzachten. Evenals het tweede achtkant, dat met zijn spits in 1494-1496 werd gebouwd, was het uitwendig geheel met natuursteen bekleed. Die spits, in 1536 al verbrand, maar ons bekend door een oud schilderstuk op het stadhuis en een daarnaar gegraveerde prent, prijkte met een enormen 'appel'.

Toen men den toren begon, zal men zich nooit dien overslanken bovenbouw voor oogen hebben gesteld, die in de 15de eeuw tot stand kwam. Het is ermee gegaan als met den halletoren van Brugge, waarmee de Delftsche toren eenige algemeene overeenkomst heeft.

In tegenstelling met de beide juist behandelde is de onvoltooide toren van *Bergen op Zoom* uitwendig geheel met natuursteen bekleed. Dit is ook het geval met de torens van den Briel, Zieriksee, Veere en Middelburg. Die van Bergen op Zoom zal uit het eerste gedeelte van de 15de eeuw dagteekenen. Evenals vele Zuid-Nederlandsche torens hebben zijn gevels niet telkens drie nissen of galmgaten naast elkander, wat bij ons de meest voorkomende ordonnantie is, maar telkens twee. De steunbeeren hebben nog dezelfde eenvoudige behandeling die wij in Delft tegenkwamen, en nog niet de ingewikkelde versiering met fialen, die omstreeks het midden van de 15de eeuw kenmerkend wordt voor de Brabantsche torens en de daarmee verwante van Vlaanderen. Sterk verwant met den toren van Bergen op Zoom is die van *den Briel*, welke volgens een opschrift boven den ingang in 1462 werd begonnen. Dat hij wat jonger is, blijkt intusschen duidelijk: hij is veel fijner van bouw, en een verschil is dat hier drie nissen naast elkander voorkomen. Weelderiger en weeker van behandeling is de toren van *Goeree*, een wreed verminkt monument, waarvan het heet dat het in 1466 werd begonnen en in 1512 werd voltooid. Hier wisselt de baksteen af met Ledesteen en Gobertange.

Twee torens zijn volkomen Brabantsch, en wel die van Zieriksee en Veere.

Volgens een steen boven een van de trapingangen van den toren van *Zieriksee* (fig. 43) werd deze in 1454 begonnen. In de 16de eeuw was Rombout Keldermans nog bij den bouw betrokken, wat ons niet kan verwonderen; de heele behandeling wijst op de Keldermans, en naar alle waarschijnlijkheid zal zijn grootvader Andries I wel als de ontwerper mogen worden beschouwd. Tenge-

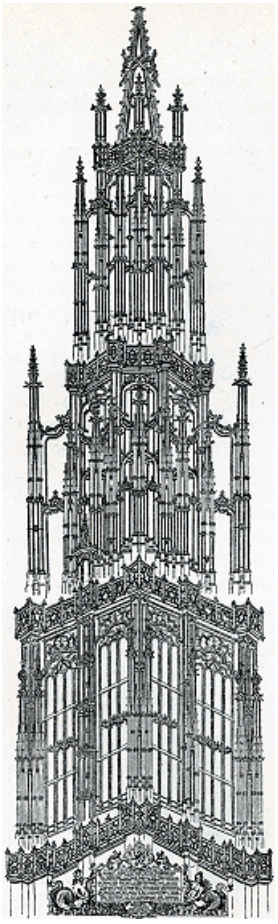

43. Zieriksee, ontwerp St Lievenstoren naar prent van 1619

volge van allerlei rampspoeden, die de stad troffen, is de toren maar tot een kwart van de bedoelde hoogte gekomen. Het ontwerp, of, voorzichtiger gezegd, een ontwerp van den toren is ons door een tweetal prenten uit de 17de eeuw bekend[1]. Het vierkante gedeelte zou een achtkante lantaarn dragen, omstuwd door fialen, en daarop zou een grillige topgeleding volgen, uitloopend in een korte opengewerkte spits. De geheele bekroning lijkt een voorlooper van die van den Onze Lieve Vrouwetoren van Antwerpen.

De toren van *Veere* vormt een onverbrekelijk geheel met de kerk, die volgens contract van 1479 door Anthonis I Keldermans zou worden ontworpen (zie blz. 230 en afb. 74). Terwijl de toren van Zieriksee met zijn secundaire steunbeeren in het midden van de zijden een sterke overeenkomst heeft met den St Romboutstoren van Mechelen, heeft die van Vere een heel andere behandeling: één diepe nis in het midden van het gevelvlak tusschen de massaal opgevatte hoekpartijen. Ook dit bouwwerk bereikt zeker niet meer dan een derde van de bedoelde hoogte. Hoe het ontwerp was, blijft onbekend.

Van een heel andere opvatting dan de beide juist behandelde torens van de Keldermans is de toren van *Breda*, die zich al dadelijk hierdoor onderscheidt, dat de steunbeeren niet haaks maar overhoeks geplaatst zijn, diagonaalsgewijs, als men wil (afb. 88). In 1468 werd de eerste steen gelegd, in 1506 de laatste, waarna hij een houten bekroning kreeg met een lijvigen ‘appel’ die sterk doet

1 E.H. ter Kuile, De houten torenbekroningen, 1929, blz. 10.

denken aan de oorspronkelijke spits van den toren van de Nieuwe Kerk te Delft. Deze top was in 1509 klaar, verbrandde in 1694, en werd vervangen door de tegenwoordige, welke in 1702 voltooid was[1].

Overhoeksche steunbeeren als die van Breda komen bij de groote torens van België niet voor, wel bij vele torens van de regionale Kempensche school, die straks nog ter sprake zal komen, en voorts aan enkele torens bij de monding van onze groote rivieren: die van Rotterdam en de tot de Neder-Rijnsche school behoorende torens van Zaltbommel, Tiel en Doesburg. De lantaarn te Breda moet naar onze overtuiging op die van den Utrechtschen Domtoren zijn geïnspireerd. De weelderige details en de paarsgewijs optredende nissen en galmgaten zijn onmiskenbaar Zuidelijk, maar de heele behandeling ademt een andere sfeer dan die van de Keldermans. Vrijwel een copie van den Bredaschen toren is die van Oosterhout, die echter in hoofdzaak van baksteen is opgetrokken en onvoltooid bleef. Boven zijn ingang staat het jaartal 1519[2].

De fundeering van den toren van *St Laurens te Rotterdam* werd in 1449 gelegd[3]. Evenmin als de kerk is de toren nog van een zuiver Brabantsch karakter. De schikking van de nissen en galmgaten in groepen van drie, waarbij de middelste breeder zijn dan de andere, wijst op Utrechtschen invloed. Baksteen en natuursteen wisselen met elkander af. De Bentheimersteenen kop met zijn gothiseerende vormen dagteekent eerst uit het midden van de 17de eeuw.

De toren van *Gorkum* (afb. 117), die in het midden van de 15de eeuw zal zijn begonnen en in 1517 werd voltooid[4], geeft blijken, dat langzamerhand aan den benedenloop van onze groote rivieren een inheemsche bouwtrant tot eenige ontwikkeling was gekomen, die zich al had aangekondigd in de torens van Dordrecht en van de Nieuwe Kerk in Delft. Met zijn sierlijk gevormde steunbeeren en nissen, met zijn zeer gevoelige behandeling, is hij een prachtig stuk architectuur. Een zeer kort achtkant, gedekt door een eenvoudige spits vormt een gelukkige afsluiting. Terwijl men aan het bouwen was, begon de toren te verzakken. Steeds weer metselde men te lood verder, met het gevolg, dat het monument volgens een wonderlijk gebogen beloop omhoog gaat. Zeer sterk verwant is de toren van Stolwijk in de Krimpenerwaard ten Z.O. van Gouda.

Een geheel op zichzelf staand geval vormt de slanke achtkante *abdijtoren van Middelburg*, omtrent welks bouw in het geheel niets bekend is, maar die nog wel in de 14de eeuw zou kunnen zijn begonnen. Uitwendig is hij geheel met witte Gobertange en Ledesteen bekleed. De vrij forsche steunbeeren op de hoeken binden de drie geledingen op fraaie wijze samen. De eerste geleding eindigt met een omloop, waarna het muurwerk terugspringt.

1 Geïllustr. Beschrijving, Baronie van Breda, blz. 59 vlg.
2 Als voren, blz. 262-266.
3 Oudheidk. Jaarboek 1939, blz. 93.
4 Oudheidk. Jaarboek 1931, blz. 65.

Omtrent de oorspronkelijke wijze van bekroning is niets met zekerheid te zeggen. Even vreemd als de vorm van den toren is zijn plaatsing tegen de zijde van de kerk. Het onderzoek, dat na de ramp van Middelburg in de oorlogsdagen van 1940 is ingesteld, heeft de raadselen van de abdijkerk nog niet opgehelderd.

III. *De basilieken van de Maasschool.*

De landen van de midden-Maas, die al in de 11de eeuw bijzondere trekken ontwikkelen (zie blz. 164), blijven tot het einde van de Gothiek daarmee voortgaan, en vormen sinds de 13de eeuw bepaald een afzonderlijk stijlgebied.

De Maasschool is sterk Fransch georiënteerd. De vormenschat vertoont weinig origineels buiten een stereotyp Maaskapiteel met een eigenaardig opstaand bladornament, dat tegen de kelk schijnt geplakt. Zoowel in de 'rayonnante' als in de 'flamboyante' phase spreidt de Maasschool gaarne een statige pracht ten toon. Eigenaardig is bij alle Fransche oriëntatie een afkeerigheid van de rijke ontwikkeling der koorpartijen naar het klassieke voorbeeld, dat de Brabantsche architectuur met voorliefde volgde. Verschillende zeer aanzienlijke basilieken van de Maasschool missen niet alleen de straalkapellen maar ook den kooromgang. Geen van de Maasbasilieken binnen onze grenzen heeft anders dan een koor dat uit een enkele ruimte bestaat. Doordat zulk een eenvoudig koor tot de volle hoogte van het middenschip opgaat, maakt het met zijn ongebroken slanke vensters en vensterdammen een buitengewoon rijzigen indruk. Een dwarsschip ontbreekt ook vaak, en als het aanwezig is, springen de armen niet ver buiten de gevels van de zijbeuken. De Maasschool is gehecht aan de zuil als drager van de scheibogen. Vaak is die zuil op klassiek-gothische wijze voorzien van vier kolonnetten. Pijlers komen betrekkelijk weinig voor. Het echte triforium is zeldzaam, herhaaldelijk ziet men decoratieve schijntriforia of onvolledige triforia in allerlei varianten, niet zelden ontbreekt zelfs elke herinnering aan het triforium. Een schijntriforium in den vorm van een reeks ondiepe nissen treffen wij nog aan in de Dominicanerkerk te Maastricht, die al eerder onder de voortbrengselen van de klassieke Gothiek is behandeld (blz. 197), in de kerk van Meersen is dit motief nog eens vaag herhaald als onderdeel van een wandbehandeling met traceerwerk, dan verdwijnt het, en zijn de wanden van den middenbeuk meest door een simpele lijst verdeeld in slechts twee geledingen: die van de arcade en die van de hooge vensters. Waar de daken van de zijbeuken tegen den middenbeuk aansluiten, zijn de vensters meer dan eens blind doorgevoerd tot dicht boven de toppen van de scheibogen.

Dit zijn zoo eenige van de eigenaardigheden van de Maasschool, die in het

bijzonder van belang zijn voor de kerken binnen onze grenzen, waarbij wel dient beseft, dat niet alleen de meeste, maar ook verreweg de belangrijkste buiten deze grenzen in België zijn gelegen.

Een fraai staal van de Maasarchitectuur is de *Franciscanenkerk* te Maastricht, die onmiskenbaar sterk verwant is met de oudere Dominicanenkerk aldaar, en als zoodanig al terloops op blz. 199 is genoemd. In tegenstelling met de Dominicanenkerk zijn haar zuilen voorzien van vier kolonnetten, hetgeen ook het geval is bij de Kruisheerenkerk in dezelfde stad en in de kerken van Meersen en Sittard. Met de Kruisheerenkerk, St Jan en St Matthijs in Maastricht heeft zij gemeen, dat de vensters benedenwaarts blind zijn voortgezet tot op de scheidingslijst boven de scheibogen. Het schip van de Franciscanenkerk zal nog uit de 14de eeuw dagteekenen, het koor is 15de eeuwsch[1)].

De beide nog bestaande middeleeuwsche parochiekerken van *St Jan* (afb. 96) en *St Matthijs te Maastricht*, waarvan de eerstgenoemde nu aan de Hervormde gemeente behoort, vertoonen een zeer opmerkelijke gelijkenis met juistvermelde kloosterkerken. Zij hebben in het bijzonder daarmee gemeen de afwezigheid van een dwarsschip en een zeer geringe hoogte van den middenbeuk, zoodat men ze zelfs voor kloosterkerken zou houden, ware het niet, dat zij op het Westen van forsche torens zijn voorzien. De luchtbogen, die bij de Dominicanen- en Franciscanenkerk vrij boven de daken van de zijbeuken zweven, zijn bij St Jan onder die daken verborgen gebleven en ontbreken aan St Matthijs te eenen male. De St Jan kan, wat het schip aangaat, nog uit de 14de eeuw dagteekenen, maar veeleer uit het laatste deel van die eeuw dan uit het begin, zooals de Geïllustreerde Beschrijving wil. Het koor is midden-15de eeuwsch. St Matthijs is in de 15de eeuw gebouwd met gebruikmaking van oudere deelen.

De bekende toren van de Janskerk (afb. 91) herhaalt in groote trekken den Utrechtschen Domtoren, maar vertoont in alle detailbehandeling de kenmerken van den ontwikkelden Maasstijl, waarin het decoratieve vaak het functioneele overheerscht. Bij de beoordeeling van zijn vorm dient men wel in aanmerking te nemen, dat de kop met de acht topgeveltjes op de lantaarn een ongelukkige 19de eeuwsche toevoeging is. De toren van St Matthijs bleef een onvoltooide stomp die geen bijzondere kenmerken heeft, dan zijn abrupte bekroning.

Het weelderigste monument van den Maasstijl binnen onze landspalen is de voormalige proosdijkerk, nu *parochiekerk van Meersen* (afb. 95) even ten N.O. van Maastricht, waarvan de bouw nog in de 14de eeuw kan zijn begonnen. In 1649 stortte de toren in, waarna het beschadigde schip tot drie traveeën werd ingekort. In 1936-'38 is het weer Westwaarts verlengd.

De kerk van Meersen heeft evenals die van Sittard en Thorn, die hierna vol-

1) Voor deze en de andere Maastrichtsche kerken zie de Geïllustr. Beschrijving van Maastricht.

gen, weer een dwarsschip, dat echter maar een vak aan elken kant van de kruising diep is. Zij is veel rijziger dan de Maastrichtsche klooster- en parochiekerken van de Maasgothiek, heeft niet meer dat kloosterlijke karakter, en ademt in heel haar gedaante een echt Franschen geest. Het inwendige van het koor doet denken aan de Ste Chapelle van Parijs, maar de details in het schip, vooral de zuilen en de scheibogen, verraden toch weer duidelijk het 'provinciale' van den Maastrant. Typisch daarvoor is ook het overspannen van heele muurvlakken met traceerwerk. Het sterk vervallen bouwwerk werd in 1882 en volgende jaren ingrijpend gerestaureerd.

Boersch in vergelijking met de kerk van Meersen is de voormalige *kapittelkerk van Sittard*, waarvan het schip in baksteen is opgetrokken en uit verschillende moeilijk te ontwarren bouwcampagnes dagteekent. Het jongere dwarsschip en koor met zijkapellen zijn in de 15de eeuw geheel in natuursteen uitgevoerd, en in het laatst van die eeuw moet het koor nog aanmerkelijk zijn verbouwd en vergroot. De luchtbogen van het schip zijn 19de eeuwsche toevoegingen. Alles bijeen is het een vrij hybridisch bouwwerk, maar de Maaskapiteelen en het blinde traceerwerk wijzen er duidelijk op dat wij hier met een uitlooper van de Maasschool te doen hebben. De bijzonder zware toren is niet voor de 16de eeuw begonnen. De even zware lagen baksteen en mergelsteen, die elkander afwisselen en het grove traceerwerk van de ondiepe nissen zijn kenmerken van een bouwtrant, die op het platteland van Nederlandsch Limburg in de 16de eeuw opkomt. De neogothische bovenbouw is een schepping van Cuypers.

De laatste in de rij Maasbasilieken van ons land is de voormalige stiftskerk van *Thorn*, die al eerder is genoemd wegens den eigenaardigen romaanschen toren (blz. 173). Deze geheel in natuursteen opgetrokken kruisbasiliek, die in hoofdzaak nog uit het eind van de 14de eeuw zal dagteekenen, heeft met de kerk van Meersen het korte dwarsschip en het eenbeukige koor gemeen, maar is lang niet zoo rijzig en bescheidener van uitvoering. Een merkwaardigheid is, dat zij behalve de krocht onder het 'dameskoor' in den romaanschen toren aan den Westkant ook nog een gothische krocht heeft onder het koor en de kruising. Het schip heeft geen luchtbogen, wat mogelijk in verband staat met het feit, dat de gewelven zeer late netgewelven zijn, die eerst in de 16de eeuw, mogelijk nog wel later, zijn aangebracht. Het uitwendige van de kerk heeft zeer geleden door een onmeedoogende restauratie, het inwendige is ruim een eeuw geleden dermate door de stucadoors gemoderniseerd, dat het oorspronkelijke karakter volkomen bedorven is.

IV. *De Nederrijnsche basilieken.*

Gelderland langs de groote rivieren en het oude Opper-Gelder met Venlo en

Roermond vormen met de Duitsche Rijnvlakte beneden Keulen het gebied van de Neder-Rijnsche late Gothiek[1].

Die Nederrijnsche late Gothiek is geen echte stijlschool zooals de hiervoor behandelde Brabantsche en die van de midden-Maas. Zij heeft geen geijkt eigen type van groote kerk voortgebracht, maar wel een moeilijk te omschrijven sfeer en zekere decoratieve eigenaardigheden.

De Nederrijnsche late Gothiek heeft geen bijzondere voorliefde aan den dag

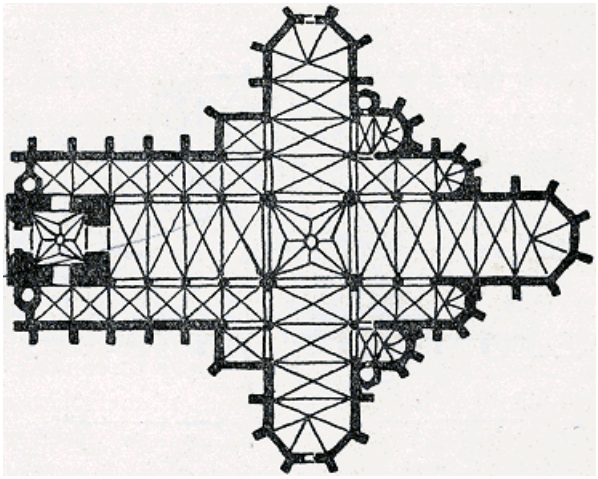

44. Roermond, kathedraal van St Martinus, oorspronkelijke plattegrond naar Keuller

gelegd voor het klassieke basilikale type, vooral niet in de streken over onze grenzen. Zij staat zelfs critisch tegenover de echte basiliek.

Uitgangspunt voor de houding tegenover de basiliek was de stiftskerk van Xanten, waarvan het koor, na de Romaansche Westerpartij het oudste deel, tusschen 1263 en 1311 tot stand kwam. Daar uit zich een merkwaardige reactie op het basilikale systeem: een aanzienlijke beperking van de hoogte van den middenbeuk, geen triforium maar alleen een passage met balustrade voor den voet van de hooge vensters, afzien van kooromgang en straalkapellen, alsmede van het dwarsschip. Deze trekken blijven beslissend voor de houding van het Nederrijnsche gebied ten opzichte van de basiliek. De neiging om den middenbeuk te drukken leidt ertoe, dat men het pseudobasilikale systeem nadert, voorzoover men het zelfs niet met zekere voorkeur aanvaardt. Evenals in de school van de midden-Maas laat men de hooge vensters vaak dicht

1 Voor het Duitsche gedeelte zie H.M. Schwarz, Die Kirchliche Baukunst des Spaetgothiek im Klevischen Raum, 1938. De opmerkingen over Nederlandsche bouwwerken neme men op den koop toe.

boven de toppen van de scheibogen beginnen, beneden blind, waar de muren nog worden bedekt door de daken van de zijbeuken.

Intusschen, zooals gezegd, tot een vast type groote kerk komt men niet. Naast pijlers van verschillend soort worden zuilen met en zonder kapiteelen toegepast, zoo vindt men nu eens een strakke soberheid en dan weer een verfijnde overdaad van vormenweelde, baksteenen kerken naast andere die geheel in natuursteen zijn uitgevoerd, plompheid en élégance. Na het midden van de

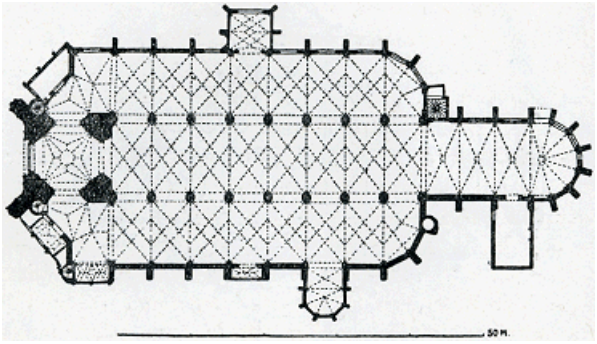

45. Zaltbommel, St Maartenskerk

15de eeuw kan men een voorliefde voor rijke ster- en netgewelven opmerken, getuige de St Stevenskerk in Nijmegen en St Eusebius in Arnhem.

Het oudste basilikale bouwwerk van de Nederrijnsche late Gothiek binnen onze grenzen is de zwaar door oorlogsgeweld geteisterde kerk van *St Christoffel te Roermond*, begonnen in 1410 als parochiekerk en sinds 1661 de kathedraal van het bisdom Roermond[1]. De oorspronkelijke plattegrond was uitermate origineel (fig. 44). Het koor en de één vak kortere dwarspanden eindigden en eindigen nog elk met drie veelhoekszijden, terwijl het koor werd geflankeerd door twee trapsgewijs korter wordende lage zijkapellen, die onderling door boogopeningen gemeenschap zullen hebben gehad, gelijk ook de langste kapellen door nog aanwezige bogen naar het middenkoor waren geopend. Een dergelijke kooraanleg was zeer gebruikelijk bij de Benedictijnerabdijkerken van den Romaanschen tijd vooral in Frankrijk, maar bevreemdt voor een 15de eeuwsche parochiekerk in Opper-Gelder. De beuken worden gescheiden door zuilen zonder kapiteelen in welker schachten de profielen van de scheibogen teniet loopen (afb. 100). Doordat de middenbeuk niet hoog is opgehaald, kon men het zonder luchtbogen stellen. Eigenaardig is dat de

1 Bulletin Oudheidk. Bond 1920, blz. 106.

hoofdingang steeds in de sluiting van het Zuiderdwarspand is geweest. Zoowel de eigenlijke kerk als de forsche ingebouwde toren zijn in baksteen uitgevoerd. De diepe en vrijwel recht ingesneden vensterkanten behooren tot de kenmerken van de baksteenarchitectuur rechts van de Maas. Doordat later in de 15de eeuw de smalle en lage kapellen naast het koor zijn vervangen door zijkoren van ongeveer gelijke hoogte en diepte als het oude koor, is de oorspronkelijke opzet van het bouwwerk ernstig bedorven.

Evenzeer karakteristiek voor de Nederrijnsche sfeer maar van een heel ander karakter is de *St Maartenskerk van Zaltbommel* (fig. 45, afb. 97). Het statige eenbeukige en van baksteen opgetrokken koor is het oudste deel van de kerk[1]. Dat het onmiddellijk na de verheffing tot collegiale in 1303 werd opgetrokken, gelooven wij niet, het zal veeleer dateeren van het midden of de tweede helft van de 14de eeuw. Met het koor verrees een dwarsschip, waarvan in de sluitingszijde van den 15den eeuwschen zijbeuk tegen den vierkanten traptoren nog een stuk wand met een blind venster over is. De laag witsel op het gedeelte van dien wand dat boven het gewelf van den zijbeuk opgaat wijst er op, dat dit dwarsschip niet alleen werd begonnen, maar ook werd voltooid. Omstreeks het midden van de 15de eeuw, misschien echter nog wat later, nam men den bouw van het schip en den toren ter hand volgens een geheel nieuw ontwerp, dat de slooping van het dwarsschip meebracht. Het middenschip is, naar uit verschillende aanwijzingen blijkt, van Oost naar West gebouwd, waarbij het plan tijdens het werk op eenige betrekkelijk ondergeschikte punten wijziging onderging.

In tegenstelling met het koor zijn schip en toren uitwendig geheel met tufsteen bekleed. Vooral de toren, dien wij hierna met de andere torens van deze groep nog afzonderlijk zullen bespreken, munt uit door weelderige vormen.

De aanleg van het schip is eigenaardig. De zijbeuken zijn bijna even breed als het middenschip, en eindigen op het Oosten met kwart-veelhoeken, ongetwijfeld naar het voorbeeld van de Stiftskerk van Kranenburg even over onze grenzen, welke kerk in 1410 werd begonnen. Naar de gewoonte van den Neder-Rijn is de toren ingebouwd en met bogen aan drie kanten geopend naar de kerkruimten. Met schuin geplaatste zijden sluiten de zijbeuken op het Westen tegen den toren aan, hetgeen ook het geval is aan de St Allegondiskerk te Emmerik en de Groote Kerk te Breda, zij het op iets andere wijze. De middenbeuk heeft vrij rijzige arcaden, maar een zeer gedrukte venstergeleding. De diepe vensternissen gaven gelegenheid voor een vensterbanktriforium, dat geen zelfstandige geleding beteekent maar daarentegen met zijn balustrade een vrij nadrukkelijke scheiding tusschen de beide geledingen vormt. Ter hoogte

1 Een belangwekkende studie over de bouwgeschiedenis van de kerk geeft J. Beckering Vinckers in Oudheidk. Jaarboek 1931 blz. 127. De afwijkende beschouwingen in de Geïll. Beschrijving van de Bommelerwaard verdienen geen aandacht.

van die balustrade bevinden zich de kapiteelen met nerveus bewogen bladornament, die de ribben van het hooge netgewelf dragen. Luchtbogen komen hier evenmin voor als aan St Christoffel te Roermond. Alleen terwille van de volledigheid noemen wij hier de *St Maartenskerk te Tiel*[1]. Het bouwwerk, zwaar geteisterd door de beschieting in den winter 1944/'45, heeft een wonderlijke ontwikkeling doorgemaakt. In een zeer late periode is men begonnen uit

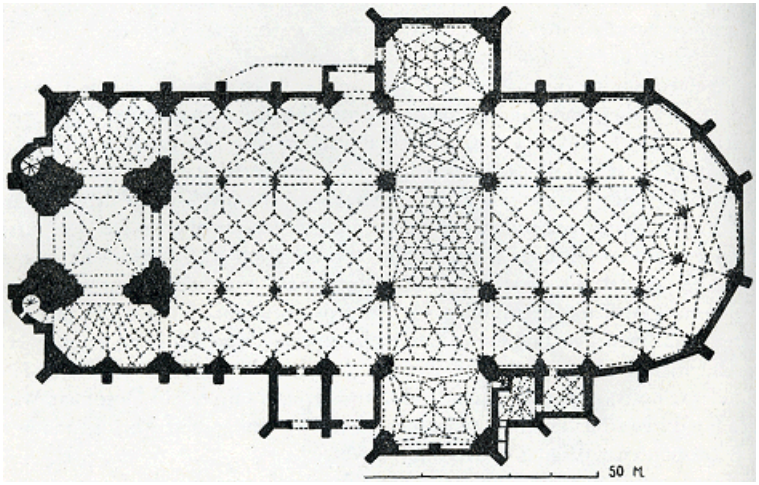

46. Arnhem, St Eusebiuskerk

een pseudo-basiliek met louter houten overdekkingen een basiliek te maken met stergewelven over de zijbeuken, welke wijziging nooit consequent ten einde is gevoerd.

Een merkwaardige eenheid kenmerkte de *St Eusebiuskerk van Arnhem*, waarvan de eerste steen in 1452 werd gelegd (fig. 46, afb. 101, 102). Bij het bouwen van deze kruisbasiliek schijnt men van West naar Oost te hebben gewerkt, en steeds eenzelfde plan te hebben aangehouden, hoewel de kerk na een eeuw nog niet geheel voltooid was[2]. Thans is de kerk een droevige oorlogsruïne: toren en schip zijn verwoest.

De basilikale idee is in Arnhem vrij zuiver aanvaard: de kerk heeft een dwarsschip en een koor met omgang, de middenbeuk verheft zich op redelijke hoogte boven de daken van de zijbeuken en wordt door luchtbogen geschoord. De

1 Geïllustr. Beschrijving van de Tielerwaard, blz. 400.
2 H. Portheine Jr. in 'Bouwkunst', 1914, blz. 1 en A. van Erven Dorens in Bulletin Oudheidk. Bond 1915, blz. 92.

muren bestaan uit baksteen die in het algemeen niet van een uitwendige bekleeding met natuursteen is voorzien. Inwendig treft het bouwwerk door de weidschheid van zijn ruimten, door het verfijnde lijnenspel van de overslanke pijlers en de rijke net- en stergewelven. Op de geijkte wijze loopt een passage met balustrade langs den dorpel van de diepe vensternissen en door de penanten. De geheele opstand is van een soort etherische ijlheid, hetgeen niet zonder ernstige gevolgen is gebleven.

Het gewelf over het hooge koor, dat eerst van 1565 dagteekende, was al lang verdwenen en is in 1894 en volgende jaren nieuw aangebracht. In 1927 bleek bij restauratiewerkzaamheden, dat het gewelf van het schip door de slordige constructie en het uitwijken van zijn steunpunten in een zoo ernstige mate was ontwricht, dat slooping onvermijdelijk werd geoordeeld. Het is daarop door een nieuw vervangen.

Wanneer de vrij aanzienlijke *St Maartenskerk van Doesburg* (afb. 103) met den prachtigen rijzigen toren dien de Duitschers in de lucht hebben laten vliegen, tot stand kwam, is niet precies uit te maken. Wij vernemen van 'timmeringen' aan de kerk in 1376, 1437 en 1442 en aan den toren in 1429, wij weten van branden in 1483 en 1548, maar het is de vraag of die toevallige berichten veel te maken hebben met het bouwen van de huidige kerk. Het is een ruime basiliek zonder dwarsschip en met zijbeuken die recht zijn gesloten aan weerszijden van het rijzig opgaande middenkoor. Het middenschip mist, misschien al sinds den brand van 1548, zijn steenen overwelving. De vorm van de pijlers heeft veel overeenkomst met die van de kerk van Zaltbommel. Boven de scheibogen gaan inwendig hooge nissen op, waarvan alleen maar een klein bovenste gedeelte van vensters is voorzien. Het uitwendige is meest met tufsteen bekleed, die in sterke mate van verweering heeft geleden.

De *St Stevenskerk te Nijmegen* (fig. 47), waarvan de kop van den toren en het Westelijk eind van het schip in den oorlog half verwoest zijn, heeft een bewogen bouwgeschiedenis gehad[1]. Een eerste kerk op deze plaats werd in 1249 gesticht ter vervanging van een oudere buiten de stadsmuren, en kon in 1272 worden gewijd. De muren van het middenschip, zooals die door de vernieling van de zijbeuken bloot zijn gekomen, zullen nog uit deze eerste bouwperiode dagteekenen; zij behooren tot een basiliek, die van buiten met tufsteen was bekleed, en waarvan de zijbeuken langs den toren waren voortgezet, niet ongelijk aan het schip van de St Walburgskerk te Zutphen in den 13den eeuwschen toestand. (Zie blz. 205).

Nadat onder hertog Reinoud III van Gelder (1343-1361) een nieuw koor met kleine nevenkoren was opgetrokken, kreeg het schip omstreeks 1400 breede zijbeuken die langs de zijden van den toren werden doorgetrokken. In het

1 H.D.J. van Schevichaven, De St Stephenskerk te Nijmegen, 1900; J.J. Weve in Bulletin Oudheidk. Bond 1919, blz. 118.

tweede kwart van de 15de eeuw maakte men een aanvang met een nieuw koor, waarvan de omgang in 1456 zijn overwelving kreeg. Was dat het huidige koor? Het is mogelijk, maar wij achten het waarschijnlijker, dat het tegenwoordige koor het vierde is en eerst werd begonnen nadat de kerk in 1476 of kort tevoren tot een kapittelkerk was verheven. In ieder geval, toen de bouw van het laatste koor werd ondernomen, zal men het plan hebben

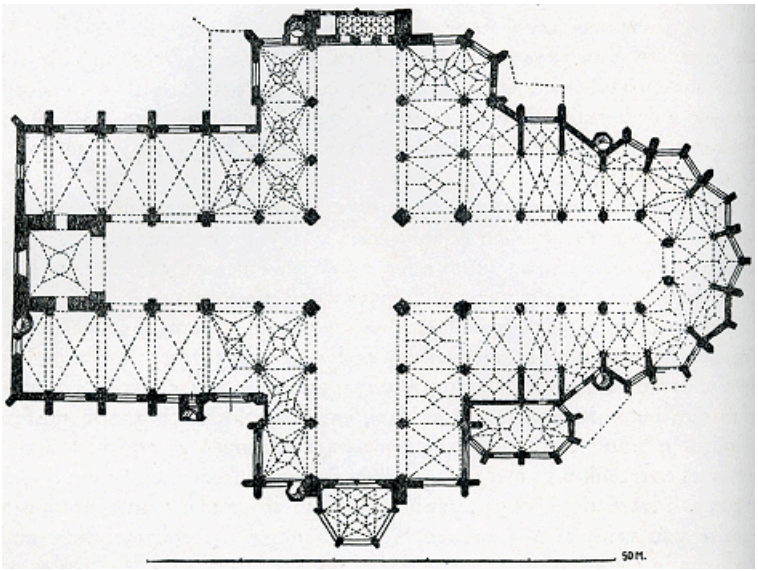

47. Nijmegen, St Stevenskerk

gehad geleidelijk de heele oude St Stevenskerk te vervangen door een grootscheepsche basiliek met kooromgang, straalkapellen en kapellen langs de flanken van het koor. Of het ontwerp ook al dadelijk een dwarsschip met zijbeuken aan weerszijden en een schip met dubbele zijbeuken omvatte, is de vraag. Het nieuwe werk, dat kennelijk van Oost naar West voortschreed, vertoont verscheiden onregelmatigheden in zijn aanleg en ook verschillen in profileering die er op wijzen, dat de plannen meer dan eens werden gewijzigd. Nog in de jaren 1552-1556 bouwde men voort, maar spoedig daarna zal de bouw voorgoed zijn stilgelegd. De middenbeuken waren niet boven omgang en zijbeuken omhooggebracht, en met de vervanging van het oude schip was nog maar tenauwernood een begin gemaakt.

De aanleg van de nooit voltooide laatgothische basiliek is zeer eigenaardig en grillig. Zij is de eenige Nederrijnsche basiliek, die ooit straalkapellen kreeg, en

die straalkapellen zijn al heel ongewoon van vorm met hun sluiting van twee schuingeplaatste zijden. Het is vreemd zooals de flanken van het koor uitdijen. Verder treft de afwezigheid van voldoend zware voetingen voor het optrekken van luchtboogstoelen. Het is niet te begrijpen hoe men den buitenwaartschen druk van de hooge gewelven dacht te compenseeren. Of was men niet van plan de hooge beuken in steen te overwelven? Dat zou geheel in strijd zijn met de Nederrijnsche gewoonte.

Weelderig is de uitvoering van het Nieuwe Werk. Uitwendig zijn de muren meest met Baumbergersteen bekleed, de steunbeeren zijn meest rijk gedetailleerd, hoogst decoratief is het bekende open portaal tegen het Zuiderdwarspand, inwendig wordt het oog geboeid door de zeer slanke pijlers met hun subtiele profileeringen en ingewikkeld gevormde basementen, door de afwisselende en zeer samengestelde gedaante van de net- en stergewelven. In al die details en in het fijn gehouwen bladornament van de schalkkapiteelen spreekt onmiskenbaar het vormgevoel van den Nederrijn.

Het meest harmonisch uit de late Gothiek van den Neder-Rijn zich in zijn groote, uitwendig geheel met natuursteen bekleede torens.

De toren van St Christoffel te *Roermond*, nu een droevige bouwval, staat eenigszins terzijde als een vertegenwoordiger van een vroeg-15de eeuwsche generatie van baksteenen torens. Eigenaardig zijn de enkele nissen, waarvan het traceerwerk eenigszins doet denken aan de school van de midden-Maas. De vierde geleding, die twee nissen in elken gevel heeft, is een latere toevoeging, waarschijnlijk uit het begin van de 17de eeuw.

De torens van *Tiel, Doesburg, Zaltbommel* en *Arnhem* vormen tezamen een groep, waarbij men nog den toren van St Lebuinus te *Deventer* kan voegen, die dagteekent uit een tijd, dat de St Lebuinuskerk nog een basiliek was. Alle vijf zijn zij omstreeks het midden van de 15de eeuw begonnen, die van Tiel, vermoedelijk de oudste, in 1440. Onmiskenbaar is de verwantschap met enkele torens in het Duitsche deel van het stijlgebied, namelijk die van St. Severin in Keulen, St Salvator en St Willebrord in Wezel, maar deze zijn eenvoudiger, strakker van omtrek, en vooral, zij hebben geen steunbeeren, zooals die binnen onze grenzen. Alleen de onvoltooide toren van de Stiftskerk in Kranenburg was van steunbeeren voorzien, en wel haaks op de gevels geplaatste, gelijk bij ons te Arnhem. In Tiel, Bommel en Doesburg staan de steunbeeren overhoeks.

Van een geijkt standaardtype kan bij alle onderlinge overeenkomst en verwantschap geen sprake zijn. In tegendeel, de wijze van behandeling vertoont allerlei verschillen. Het aantal geledingen wisselt al dadelijk sterk: in Deventer en Arnhem zijn het er twee, in Tiel en Doesburg drie, in Zaltbommel vier groote geledingen en een korte topverdieping. In Arnhem en Doesburg en Deventer scheidt een omgang met balustrade (de balustrade is in Deventer en Arnhem verdwenen) de eerste geleding van de tweede, in Zaltbommel worden

alle geledingen door omgangen met balustraden gescheiden. De normale afdekking is een rijzige achtkante spits die aan den voet vierkant uitloopt en door een balustrade wordt omgeven.

Het is eigenaardig dat de meeste en verreweg de rijkste voortbrengselen van de Nederrijnsche late Gothiek binnen onze grenzen staan. Het schijnt wel, dat die Nederrijnsche Gothiek het best op Gelderschen grond gedijde. Men zou echter naar ons inzicht verkeerd doen te meenen, dat er een bijzonder Nederlandsche of Geldersche variatie van de Nederrijnsche Gothiek bestond, behalve waar het dorpskerken betreft, die kleine stijlgroepen kunnen vormen. Al de juist besproken basilieken vertoonen in hun opzet kenmerkend Nederrijnsche eigenaardigheden en in hun vormenschat een onvervalscht Nederrijnsch karakter. Invloed van andere gewestelijke stijlgroepen als de Brabantsche vermogen wij niet te onderscheiden. Wel is het denkbaar dat in een enkel geval de Nederrijnsche school invloed heeft uitgeoefend op een Brabantsch bouwwerk, namelijk den toren van de Groote Kerk in Breda. De plaatsing van dien toren in de kerk, met wijde bogen aan drie kanten naar de kerkruimten geopend, de overhoeksche steunbeeren waartegen de Westelijke einden van de zijbeuken veelhoekig aansluiten, zijn bijzonderheden, die tot de kenmerken van de Nederrijnsche torens behooren. Het zij intusschen opgemerkt, dat overhoeksche steunbeeren al vrij veelvuldig in de regionaal-Kempensche school van Brabant voorkomen, en dus geen specialiteit van den Nederrijn mogen heeten. De stichtingstijd van den toren van Breda, 1468, maakt het zeer wel mogelijk dat de juistgenoemde Nederrijnsche, die wat ouder kunnen zijn, tot op zekere hoogte als voorbeelden hebben gestrekt.

V. *De overige basilieken en een aantal voorname torens in het midden, Oosten en Noorden.*

Wat den *Dom van Utrecht* aangaat (zie blz. 193), het schijnt dat het werk aan de kerk zelf in het midden van de 14de eeuw, toen men met den toren bezig was, vrijwel heeft stilgelegen. In het eind van de 14de eeuw zal men het optrekken van de koorlantaarn ter hand hebben genomen, die omstreeks 1400 voltooid kan zijn geweest. Het is een staal van de rayonnante Gothiek, die overigens in ons land zoo goed als niet is vertegenwoordigd.

Vooral wanneer men den Dom uitwendig in oogenschouw neemt, spreekt het verschil in stijl met de oudere deelen van het koor sterk. Vlak muurwerk komt aan de koorlantaarn niet meer voor. De stoelen van de luchtbogen en de wandvakken buiten de frontalen of wimbergen van de hooge vensters zijn overdekt met een gelijkmatig uitgespreid netwerk van traceeringen. Alle deelen van het bouwwerk zijn aangetast door een streng doctrinair ornamentaal

systeem. Dit wekt de suggestie, dat heel de ingewikkelde en gewaagde constructie een luchtig spel is dat in perfecte beheersching wordt gespeeld en geen moeilijkheden biedt. Misschien is de koorlantaarn niet zoo hoog als de oorspronkelijk bedoelde. Dat zij uitwendig toch een voldoend rijzigen indruk maakt is te danken aan de geringe diepte van de transkapellen en aan de omstandigheid, dat omgang en kapellen zeer vlakke daken hebben, die niet in het zicht komen en dus niets van de lantaarn maskeeren. Het inwendige vertoont den geijkten klassiek-gothischen vorm, met dien verstande dat het triforium weinig ontwikkeld is en bepaald beneden de gewone maat blijft. Ongeveer tezelfder tijd, dat het koor zijn lantaarn kreeg, kwamen de Oostelijke en de Zuidelijke vleugel van den kloostergang tot stand met hun rijke streng geometrische traceeringen.

Eerst nadat David van Bourgondië in 1455 bisschop van Utrecht was geworden, werd het werk aan den Dom met kracht hervat onder leiding van den bouwmeester Jacob van der Borch, die in de jaren 1443-1475 aan het hoofd van de loods stond. In zijn tijd verrees een groot deel van het dwarsschip, en bovendien kennen wij hem als den architect van de grafkapel van Rudolf van Diepholt, voorganger van David van Bourgondië. Intusschen kennen wij ook verschillende dombouwmeesters uit de tweede helft van de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw, maar het is bezwaarlijk een van hen iets bepaalds toe te schrijven. Van 1356-1362 vinden wij Godijn van Dormaal vermeld, die in de jaren 1344-1367 ook bouwmeester van de verdwenen St Lambertuskathedraal in Luik was[1], daarna een zekeren Jan, den tweeden van dien naam (zie blz. 196), van 1396 tot kort na 1424 Aernt Bruun, die in 1409 als adviseur en in 1412 als meester van het werk aan het koor van de Leidsche Pieterskerk voorkomt. Daarna trad tot 1442 Willem van Boelre op, tusschen wien en Jacob van der Burch nog Hendrik van Bontsfort wordt genoemd. Het zijn namen, die ons niet veel kunnen zeggen. Trouwens ook van der Burch is voor ons als kunstenaar een duistere figuur, aangezien het koor van de Nieuwe Kerk in Delft, waaraan hij ook meewerkte (zie blz. 238), geen verwantschap hoegenaamd heeft met eenig deel van den Dom.

De stijl van het dwarsschip is van een vrij gematigd flamboyant karakter. De middeleeuwen lieten de geveltoppen onvoltooid en het gewelf bleef geheel achterwege. De huidige bekleeding van de geveltoppen en de gepleisterde houten gewelven werd in de vorige eeuw aangebracht, die ook verantwoordelijk is voor de traceeringen en voor verscheiden willekeurig gerestaureerde details van het uitwendige. Het uitwendige kan ons dientengevolge geen zuiveren indruk meer geven van het oorspronkelijke 15de eeuwsche ontwerp. De hooge vensters van den Zuiderarm hadden vroeger geen frontalen, maar uit de toppen van de vensteromlijstingen schoten fialen omhoog. Dit wijst erop, dat

1 Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis 1944, blz. 172.

de bovenbouw van den Zuiderdwarsarm niet meer door Jacob van der Burch zal zijn voltooid maar door zijn opvolger Cornelis de Wael. Zoodra het transept onder de kap was, werden de fundeeringen gelegd voor het schip, dat van dubbele zijbeuken met kapellen langs de zijden werd voorzien, en waarvan de lichtbeuk op dezelfde wijze was behandeld als het Zuiderdwarspand. De smalle straat, die tusschen het schip en den toren openbleef, werd overspannen door een gewelf waarboven zich de zoogenaamde bisschopskapel bevond, een pronkstuk van de weelderigste flamboyante Gothiek. Tot voltooiing geraakte het schip echter nog veel minder dan het dwarsschip. Een groot deel van de zijbeuken en kapellen kwam nooit tot stand, en het middenschip kreeg geen overwelving en luchtbogen. Door den grooten orkaan van Augustus 1674 werd het schip neergesmeten, en thans is er niets meer van over dan een stukje van den uitersten Zuiderzijbeuk met twee aangrenzende kapellen.

Toen het schip in 1480 werd begonnen, was Cornelis de Wael al een vijftal jaren Dombouwmeester, en hij zou dat tot zijn dood in 1505 blijven. De verfijnd weeke stijl die zich uitte aan de rijk geprofileerde slanke pijlers van het schip, in het triforium, dat speelscher vormen vertoonde dan in koor en transept, aan de gevels van het middenschip met hun overwoekering van traceerwerk, was zijn stijl: behaagzuchtig, pronkend en gezocht. Verwantschap met den stijl van de Keldermans is er in zooverre, dat beide uitingen zijn van een zelfden tijdgeest en voor een groot deel werken met dezelfde elementen en vondsten, maar in den stijl van de Wael is toch een andere nuance bespeurbaar. Een persoonlijke nuance, een Utrechtsche of een breeder-gewestelijke nuance? Het is moeilijk te zeggen. Wij weten dat Cornelis de Wael van 1502 tot zijn dood in 1505 ook meester was van den grooten steenen kruistoren van St Bavo in Haarlem, die door Rombout Keldermans werd verder gebouwd, maar wegens het scheuren van een van de kruispijlers moest worden gesloopt, zonder dat er een afbeelding van bewaard bleef. Verder kennen wij geen werk van hem, en zoo beschikken wij niet over voldoende gegevens om een oordeel uit te spreken over de beteekenis van den kunstenaar de Wael in het kader van zijn tijd en omgeving. De Westelijke arm van de kloostergang met de curieuze flamboyante traceeringen en de stergewelven vertoont nog niet den avontuurlijken trant van de Wael, en is dus naar wij vermoeden nog onder Jacob van der Burch tot stand gekomen.

Zeer ingewikkeld is de bouwgeschiedenis van de *Bovenkerk* te *Kampen*, die eertijds aan St Nicolaas was gewijd (fig. 48, afb. 104). Van het begin der 14de eeuw zijn er verschillende gegevens over het bouwen aan de kerk, maar geen van alle deelen die mede met welk stuk van de kerk men bezig was[1].

1 Oudheidkundig Jaarboek 1924, blz. 1. Het aangekondigde vervolg van dit artikel is nooit verschenen.

De aanwijzingen die het monument zelf verschaft, zijn veelszins duister, en schijnen elkander zelfs tegen te spreken. Het is de vraag of het nog ooit zal gelukken den gang van zaken vrij nauwkeurig te reconstrueeren. Alleen in hoofdtrekken meenen wij de ontwikkeling te kunnen uiteenzetten.

Het oudste deel is de toren, die uit de tweede helft van de 13de eeuw of van ongeveer 1300 kan dagteekenen, en hiervoor al is behandeld (blz. 214). Hij

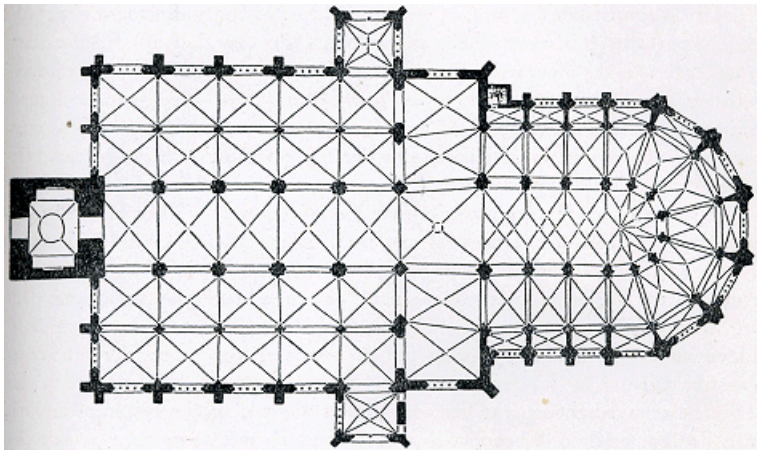

48. Kampen, Bovenkerk

was van den aanvang bestemd om aan drie kanten door de kerk te worden ingesloten en met vrij breede bogen naar middenschip èn zijbeuken te zijn geopend. Bij den toren zal een basiliek hebben behoord, waarvan naar wij onderstellen nog overblijfselen tot ons zijn gekomen in de pijlers, die nu tusschen de dubbele 15de eeuwsche zijbeuken staan. Zij zijn achthoekig met ronde kolonnetten tegen vier der zijden, en deze gedaante alsmede de vorm van de basementen wijst onmiskenbaar op de tweede helft van de 13de eeuw of den tijd omstreeks 1300. Bij het vervangen van het oude schip door het tegenwoordige heeft men ze waarschijnlijk nog goed bruikbaar gevonden, zij het niet meer om de muren van den middenbeuk te dragen, en ze dus tusschen de zijbeuken geplaatst. De oorspronkelijke kapiteelen zijn evenwel niet meer aanwezig. De beide Westelijke kruispijlers hebben een zelfde stijlkarakter, hoewel hun hoofdschachten rond zijn, en eveneens de driekwart-zuilen met kolonnetten in het midden van de Westelijke zijden van het dwarsschip. Het is niet onmogelijk, dat deze Westelijke kruispijlers nog op hun oorspronkelijke plaats

staan, en dat de driekwart-pijlers oorspronkelijk de Oostelijke kruispijlers zijn geweest. Het dwarsschip zelf dagteekent uit een reeks verschillende bouwperioden, maar gaat in aanleg zeker nog wel terug op de oudste basiliek.

Afgezien van den toren en deze geringe resten van een kerk die aan de huidige voorafging, is het koor het oudste deel, en er is voldoende redenen om dit koor toe te schrijven aan Rutger Michielszoon van Keulen, die bij overeenkomst van 1369 als meester van het werk werd aangenomen. Hij was al in 1363 te Kampen woonachtig en ongetwijfeld een zoon van den Michael, die sinds 1353 optrad als bouwmeester van den Dom van Keulen en den achternaam 'van Savoye' moet hebben gevoerd, waarmee twee van zijn kinderen worden aangeduid[1].

Het bouwmeestersgeslacht van Savoye was op meer dan een wijze verwant met het bekende bouwmeestersgeslacht der Parlers. Rutgers broer Michael (II) huwde een dochter van Peter Parler, bouwmeester van de kathedraal van Praag en de meest bekende van zijn geslacht[2], en Rutger zelf werkte in den winter van 1372/'73 aan die kathedraal te Praag, waar ook zijn broers Michael en Johan als steenhouwers worden gesignaleerd. Zijn relaties met de Parlers heeft Rutger van Keulen, zooals wij hiervoor al opmerkten, niet verloochend bij zijn werk te Kampen, dat behalve de St Nicolaas- of Bovenkerk ook de Onze Lieve Vrouwekerk betrof, die als hallenkerk later nog ter sprake zal komen (zie blz. 312).

Tot de eigenaardigheden van het koor van de Bovenkerk, die wijzen op invloed van de 'Parlerschool', behoort in de eerste plaats dat de omgang wordt omgeven door een aaneensluitenden krans van louter rechthoekige kapellen. Het is een oud Cisterciensermotief (zie blz. 175), dat later in den Gothischen tijd zoowel in Frankrijk als in Italië en in de bouwwerken van de school der Parlers weer opduikt. Wat deze laatste school betreft schijnt het uitgangspunt de Cistercienserkloosterkerk van Zwettl te zijn geweest, een 40 K.M. ten N.W. van Krems aan de Donau in Oostenrijk gelegen, welke kerk in de jaren 1343-1348 zulk een kapellenkrans kreeg tegen een omgang, die eigenaardigerwijs tot de volle hoogte van het middenkoor was opgetrokken. In 1351 begon Peter Parler het koor en de kerk van het H. Kruis in Schwaebisch-Gmuend in gelijken trant, waarna een heele reeks andere volgden. In tegenstelling met deze is echter in Kampen de kooromgang laag gebleven: de merkwaardige en weinig gelukkige bastaardij van basiliek en hallenkerk die onder de Parlers werd gecultiveerd, hebben of Rutger van Keulen of zijn Kampensche opdrachtgevers blijkbaar niet willen aanvaarden. De kapellen-

1 Allgem. Kuenstlerlexikon Thieme-Becker in voce Savoye.

2 De naam Parler is een tot eigennaam geworden beroepsaanduiding. Een parler is een appelleerder of adjunct-architect. Zie over het ambt van appelleerder Herma M. van den Berg in Bulletin Oudheidk. Bond 1947, blz. 18.

krans van Kampen werd in ons land nagevolgd aan het koor van de St Walburgskerk in Zutphen, een volledige hallenkerk, zoodat deze eerst hierna op blz. 313 wordt behandeld, en voorts in zeer sterk gereduceerden vorm aan de Groote Kerk te Harderwijk (zie blz. 274). De koren van Kampen en Zutphen hebben beide dit gemeen, dat de buitenomtrek van den veelhoek op de hoeken van kleine puntige sprongen is voorzien, die kunnen worden gezien als grootendeels in het muurwerk verzonken en elkander doordringende overhoeksche steunbeeren. Het merkwaardige is, dat dergelijke driehoekige sprongen niet alleen aan koren van de Parlerschool voorkomen, maar ook aan de kapellenkrans die omstreeks het begin van de 13de eeuw werd toegevoegd aan het 12de eeuwsche koor van Notre Dame te Parijs. Otto Kletzl vermoedt dan ook, dat dit motief uit Parijs is overgenomen door de school van de Parlers[1].

Op den bouwtrant van de Parlers wijzen te Kampen ook de traceeringen van de hooge koorvensters met hun zeer eigenaardige teekening. Zij zijn bij de ongelukkige restauratie in de vorige eeuw in den ouden vorm vernieuwd, wat niet gezegd kan worden van alle buitenwerk. Niet minder eigenaardig zijn de gekunstelde profielen en basementen van de pijlers in het koor.

De profielen van de scheibogen volgen zonder bemiddeling van kapiteelen uit de groote pijlers. Ter hoogte waar men een triforium zou verwachten, springen de muren terug. Om daar een doorgaande passage te krijgen, zijn de muurdammen tusschen de vensters zelfs plaatselijk geheel weggelaten behoudens de magere kolonnetten, waaruit de ribben van het hooge netgewelf ontspringen. Voor deze originaliteit weten wij geen voorbeeld aan te halen. Vreemd is het ontbreken van luchtbogen. Het is haast ondenkbaar, dat zij ook in het oorspronkelijke ontwerp hebben ontbroken, en wij vermoeden, dat de zonderlinge brokken steen, die bij de uitwendige vernieuwing in de vorige eeuw tusschen de koppen van de hooge vensters zijn geplaatst, wel als herinneringen aan luchtboogaanzetten moeten worden beschouwd. De hooge plaatsing leidt er dan toe aan te nemen, dat dubbele luchtbogen in de bedoeling hebben gelegen.

De monumentale opzet van het koor wettigt volkomen een vergelijking met het koor van den Utrechtschen Dom. Als kunstwerk staat het daarbij echter ver achter. De bouwtrant van de Parlers is nu eenmaal niet van een bijzonder artistiek gehalte, en ook al weten wij wel, dat het koor van de Kamper basiliek in zijn geheel bekeken volstrekt geen zuiver stuk Parlerarchitectuur is, en dat het meer om eenige uiterlijkheden ging bij de navolging dan om fundamenteele zaken, een zekere krampachtigheid en gebrek aan harmonische eenheid treft ons in het heele werk. Men zie in dit gereserveerde oordeel overigens geen veroordeeling. Het Kamper Bovenkoor mag dan geen kunstwerk van

1 Ein Werkriss des Frauenhauses von Strassburg in Marburger Jahrbuch f. Kunstwissenschaft XI-XII (1938-'39) blz. 102 vlg.

den eersten rang zijn, het is toch een kunstwerk dat bewondering verdient en daarbij uitermate belangwekkende kanten bezit.

Tegenover de weidschheid van het koor treft de simpelheid van het dwarsschip en de plompe strakheid van het middenschip met zijn massale pijlers, ijle hoogte en ongebroken wandvlakken. De ruimten doen denken aan die van de groote, wat boersche basilieken in de landen langs de Oostzee, waarmee Kampen drukke handelsbetrekkingen onderhield. Van luchtbogen schijnt hier nooit sprake te zijn geweest naar blijkt uit de wijze waarop de penanten van den lichtbeuk met fialen zijn versierd. De togen, die uitwendig de hooge vensters omvatten, doen ons denken aan de St Victorskerk van Xanten. Veel blijft raadselachtig. Zeker is, dat er lang aan dwarsschip en schip werd gewerkt, en dat het optrekken van de portalen aan Noord- en Zuidkant en het voltooien van het dwarsschip eerst omtrent 1500 zal zijn geschied.

Tegen het midden van de 15de eeuw begon men het koor van de romaansche *Bergkerk te Deventer* te vervangen door een laatgothisch basilikaal koor ter diepte van slechts twee rechthoekige traveeën[1]. Het hoofdmateriaal was baksteen, het werk van een groote simpelheid. De kapiteelen van de slanke zandsteenen zuilen hebben geen bladornament, het zijn niets dan forsch geprofileerde lijsten. De scheibogen zijn heelemaal niet geprofileerd, en de groote wandvakken tusschen de scheibogen en de zeer hooggeplaatste bovenvensters zijn domweg vlak gelaten. Op de kapiteelen van de zuilen ontspringen dunne schalken, die zonder overgangslid in de gewelfribben overgaan. Luchtbogen ontbreken en hebben ook nooit in de bedoeling gelegen.

Kort na de voltooiing van het koor werd het tegenwoordige schip in sterk overeenkomstige vormen opgetrokken. De zijbeuken kregen grooter breedte dan de kooromgang, doordat zij in één vlucht met het oude romaansche dwarsschip werden aangelegd. Zij zijn ongeveer even breed als het middenschip. Dientengevolge reiken hun daken hooger dan die van den kooromgang en bleef er maar weinig gevelvlak van den middenbeuk onbedekt. Voor behoorlijke vensters was daar geen plaats meer, en men vergenoegde zich met zeer kleine ronde lichtopeningen. De jaartallen 1463 en 1466 op de gewelven van de zijbeuken wijzen op de voltooiing. In het laatst van de 15de eeuw verbouwde en verlengde men de oude romaansche dwarspanden, zonder ze evenwel op te halen tot de hoogte van den middenbeuk. Het romaansche torenpaar aan den Westkant bleef staan maar werd verhoogd in baksteen en van slanke spitsen voorzien om een passend geheel te vormen met de verbouwde kerk.

Geen enkel détail van de gothische Bergkerk wijst op verwantschap met de Nederrijnsche school, waartoe wel de laatgothische deelen behooren van de Lebuinuskerk in dezelfde stad, die in den loop van de 15de en 16de eeuw tot

1 Oudheidkundig Jaarboek 1939, blz. 55 vlg.

een hallenkerk werd verbouwd (zie blz. 313). Tot welken regionalen trant behoort de gothische Bergkerk dan? Het is moeilijk te zeggen, en het is zelfs de vraag of men het gebouw in een zeer bepaalde groep mag indeelen. In de groote rijzigheid van den hoofdbeuk meenen wij een invloed van de Oostzeegothiek te bespeuren, niet onwaarschijnlijk trouwens voor een kerk in deze Hanzestad en voor een kerk die aan den schippersheilige St Nicolaas was gewijd. De zuilen met hun lijstkapiteelen zijn echter volop Westfaalsch, zoo van vorm als van materiaal, de zachtgele Baumbergersteen. De wijdheid van de zijbeuken en het gedrukte beloop van de gewelfribben en -bogen doet weer Hollandsch aan en herinnert met name aan den kooromgang van de Nieuwe Kerk in Delft. Wij vermoeden dat hier een plaatselijk meester aan het werk is geweest, die voor invloeden van verschillende kanten gevoelig is geweest en niet tot een speciale stijlschool kan worden gerekend.

Er is alle reden de *A-kerk* en het koor van de *Martinikerk in Groningen* (fig. 46, afb. 105) in samenhang met de Deventer Bergkerk te behandelen.

Volgens de Kroniek van Sicke Beninge werd het nieuwe koor van de A-kerk in 1425 begonnen, en werd de rest van deze kerk tusschen koor en toren in de jaren 1465 en '66 opgetrokken[1]. Of het huidige koor inderdaad uit 1425 en de eerstvolgende jaren dagteekent, komt ons niet boven allen twijfel verheven voor, het lijkt ons veeleer midden-15de eeuwsch. Omtrent den tijd dat het koor van de Martinikerk tot stand kwam, staat ons geen enkel positief gegeven ten dienste. Een aanwijzing vinden wij evenwel in het koor van de kerk van Norden in Oostfriesland, dat een treffende gelijkenis vertoont en wat jonger moet zijn dan het in 1445 begonnen dwarsschip[2].

In beide Groningsche gevallen ging het om de vervanging van een 13de eeuwsche romano-gothische kerk door een Gothische basiliek. De 13de eeuwsche Martinikerk was ook al een basiliek geweest (blz. 210), de oude A-kerk een kruiskerk van het gewone Groningsche type. Men begon met het koor, en men slaagde er in de A-kerk geheel tot een laatgothische kruisbasiliek te verbouwen. Bij de Martinikerk gelukte dat niet. Nadat het koor gereed was, vergenoegde men zich ermee de rest van de romano-gothische basiliek te verbreeden en te verlengen tot een hallenkerk die niet boven het oude middenschip uitkwam. De grandiooze toren komt hierna ter sprake (fig. 49, afb. 112).

Evenals te Deventer worden het koor van Martinikerk en de A-kerk gekenmerkt door een strengen eenvoud, gepaard met een groote rijzigheid van de middenbeuken. Hoogst eigenaardig is, dat het koor van de Martinikerk met een even aantal veelhoekszijden is gesloten, zoodat een zuil en een muurdam

1 Kroniek van Sicke Beninge, uitg. d.J.A. Feith, Werken Hist. Gen. N. Serie 48, blz. 121 en 135.

2 Carl Woebcken, Ostfriesische Kirchen.

in de as staan. Dergelijke min fraaie oplossingen treft men meer aan in de late Gothiek van Frankrijk en Duitschland. In ons land kan men wijzen op den kooromgang van de St Lebuinuskerk te Deventer die met een even aantal zijden het driezijdig gesloten middenkoor omgeeft. De omgangen zijn in Groningen niet van straalkapellen voorzien en er is nooit sprake geweest van luchtbogen. Forsche kolommen, welker schachten door niet veel meer

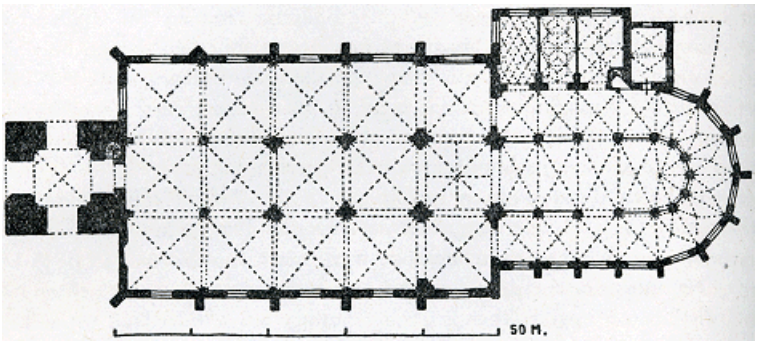

49. Groningen, Martinikerk

dan geprofileerde lijstjes worden afgesloten, dragen de breede scheibogen met hun dunne kantprofielen. Magere schalken rijzen op tegen de wanden van de middenbeuken naar de geboorte van de hooge gewelven. De wandvakken tusschen de scheibogen en de bovenvensters hebben aanzienlijke afmetingen omdat, evenals te Deventer, te Haarlem en aan het koor van de Nieuwe Kerk te Delft de daken van den omgang steil opgaan. Deze wandvakken zijn echter in Groningen niet louter vlakken als te Deventer, maar zij bevatten groote spitsboognissen. In het koor van de Martinikerk werden die nissen in het tweede kwart van de 16de eeuw met tafereelen uit het leven van Jezus in vroegen Renaissancetrant beschilderd. Vrijwel bij uitsluiting is baksteen gebruikt. De vensterkanten zijn eenvoudigweg afgeschuind.

De rijzigheid van het inwendige is inderdaad gothisch, de klare simpelheid van het uitwendige met de groote vlakken doet romaansch aan. Is dit de simpelheid, die uitsluitend uit zuinigheid voortkomt? Wanneer men ziet hoe bij het optrekken van de gothische A-kerk alles van het 13de eeuwsche werk, dat nog maar eenigszins houdbaar kon heeten, werd gespaard met onooglijke toestanden als gevolg, zou kunnen meenen, dat werkelijk de befaamde Groninger zuinigheid hier aan het woord is geweest. Intusschen, zulk een verklaring is op zijn minst genomen eenzijdig: de simpelheid heeft ook een positieven kant en is tot op zekere hoogte bedoeld en een stijlkenmerk.

Wat dien stijl aangaat, sterker dan in de Bergkerk van Deventer meenen wij in de Groningsche kerken den invloed van de Oostzeegothiek te bespeuren, zonder dat deze echter in de détailvormen tot uiting komt. Ook hier en in Norden trouwens moeten wij het werk toeschrijven aan plaatselijke meesters, misschien wat de drie koren aangaat wel aan één meester, die leefde in de Oostzee-sfeer zonder heelemaal vreemd te staan tegenover de Nederlandsche bouwkunst van zijn tijd. Vage opmerkingen inderdaad, maar de voorzichtigheid verbiedt een positiever oordeel.

Ware het niet, dat de *St Vituskerk van Naarden* (afb. 98) alleen in zijbeuken en kooromgang steenen gewelven had en overigens houten tongewelven, wij zouden dit bouwwerk bijna in een adem met de voorgaande beschouwd hebben. Door het raadselachtig halfontwikkelde dwarsschip heeft zij bepaald veel gemeen met de Bergkerk te Deventer, een toevallige overeenkomst overigens. Maar verder een onmiskenbare verwantschap in plattegrond en algeheelen opzet. Ook hier zijn de vensters van de lichtbeuken zeer hoog geplaatst en zijn de wanden tusschen de scheibogen en deze vensters verlevendigd door spitsboognissen, nu evenwel voorzien van eenig nuchter traceerwerk. In het algemeen is er wat meer levendigheid en wat minder strakheid dan in de drie voorafgaande kerken. De vensters hebben geprofileerde kanten, er komt in bescheiden mate wat natuursteen voor in de gevels, en de zuilen hebben bewerkte kapiteelen: koolbladornament in het schip en vrij grof gehouwen figuurlijke voorstellingen in het koor. Dat het tongewelf van koor en schip is beschilderd met een decoratief werkende reeks voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament, is echt Noord-Hollandsch (Enkhuizen, Alkmaar, Warmenhuizen, vroeger ook Hoorn).

De kerk van *Weesp* is eenvoudiger van vorm: het koor is enkelvoudig, maar even hoog als het basilikale middenschip en daardoor niet alleen inwendig maar ook uitwendig zeer rijzig. Evenals de Naardensche kerk zal die van Weesp in hoofdzaak uit het tweede deel van de 15de eeuw dagteekenen.

Was in Naarden alleen de middenbeuk van houten gewelven voorzien, de Weesper basiliek heeft heelemaal geen steenen gewelven. De zijbeuken worden gedekt door halve tongewelven, zooals dat bij de pseudobasilikale kerken van Holland gebruikelijk was. De kapiteelen met hun dubbele kransen van koolbladornament doen Brabantsch aan, de profielen van de vensters met hun kleine in baksteen gekapte hollen zijn van een soort, dat vooral in het Utrechtsche thuis hoort. Zoo ziet men hoe een inheemsche basilikale bouwtrant ontstaat van sterk provinciaal karakter uit elementen van verschillende herkomst.

Een wonderlijk soort basiliek is de voormalige *kapittelkerk van Wijk bij Duurstede* (afb. 99), waarvan helaas het koor sinds onheuglijke tijden is verdwenen. Het gebouw, dat zal dagteekenen uit het laatst van de 15de en

het begin van de 16de eeuw, is een kruisbasiliek, die sterk tot de hallenkerk nadert. De vensters van het sterk gedrukte schip beginnen vrijwel onmiddellijk boven de toppen van de scheibogen, hetgeen mogelijk was, doordat de zijbeuken oorspronkelijk waren gedekt niet door de gebruikelijke lessenaardaken, maar door zadeldaken zooals de St Laurenskerk te Rotterdam en de verdwenen St Pieterskerk in Middelburg ze ook hadden (zie blz. 246, vlg.). Het dwarsschip en de Noorderzijbeuk hebben steenen gewelven, de Zuiderzijbeuk, die nog tot een ouder bouwplan hoort dan de rest heeft een houten tongewelf, en de steenen gewelven van het middenschip schijnen nooit tot uitvoering te zijn gekomen.

De kerk van Wijk bij Duurstede heeft geenszins het uiterst sobere karakter van de hiervoor behandelde. De heele opzet is onbekrompen met forsch muurwerk, diepe geprofileerde vensterkanten van het Utrechtsche soort met een reeks kleine hollen of één diep hol, stoere zuilen, waarvan de kapiteelen zijn versierd met smalle banden van een eigenaardig bladornament, en resten van sierlijke traceeringen. Het is een echt Utrechtsche late Gothiek van de beste soort. De prachtige toren, die straks met de andere samen zal worden behandeld, past volkomen bij deze kerk.

Voortbrengselen van diezelfde late min of meer Utrechtsche baksteengothiek zijn het koor en dwarsschip van de *Groote of Lieve Vrouwekerk in Harderwijk*[1]. Zij dagteekenen uit de 16de eeuw en werden wellicht begonnen na een brand in 1503. De bouwtijd duurde lang, nog in 1562 werd geld gegeven voor de overwelving.

Van het oudere schip, dat wellicht nog dagteekent uit de jaren omtrent 1415, toen er aan de kerk werd gebouwd, staan nog twee traveeën. De andere drie gingen te gronde toen in 1797 de hooge toren ineenstortte. De vormen van het schip zijn zeer strak en sober: de middenbeuk verheft zich niet zeer hoog boven de daken van de zijbeuken, afgeschuinde vensterkanten, gewone kruisribgewelven. Uit dwarsschip en koor spreekt een heel andere geest. Het koor is al bijzonder ontwikkeld met zijn omgang, kapellen tegen de rechte flanken en een soort rudimentaire, nisvormige kapellen langs de ronding van den omgang die al eerder ter sprake zijn gekomen (blz. 269). De gedrukte vorm van de koorsluiting is waarschijnlijk veroorzaakt door gebrek aan ruimte om de kerk verder uit te zetten. Het middenkoor is aanmerkelijk breeder dan het dwarsschip, zoodat een rechthoekige kruising ontstond. De ingewikkelde netgewelven van de hoofdbeuken zijn buitengewoon laag aangezet, nog beneden het triforium. Steekwelfjes loopen hoog op naar de vensters, zooals dat ook in de St Eusebiuskerk van Arnhem het geval is. De scheibogen rusten op uitermate slanke zuilen met kapiteelen, die veel weg hebben van die te Wijk bij Duur-

1 H. Portheine in Bijdr. en Meded. Gelre II, blz. 99; F.A. Hoefer in Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 110.

stede. Merkwaardig is ook het triforium, dat van het vensterbanktype is met een blinde voortzetting van de verdwenen balustrade tegen de muurdammen gelijk dat ook voorkomt in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Op de kruising staan geen zuilen maar zeer lichte geprofileerde pijlers. Enkele dichtgemetselde vensters hebben nog de oorspronkelijke Bentheimersteenen traceeringen behouden.

Wanneer wij dwarsschip en koor van de Groote Kerk te Harderwijk een voortbrengsel van den Utrechtschen trant noemen, mogen wij niet uit het oog verliezen, dat zulks meer op de vormentaal slaat dan op den algeheelen opzet, die zeer eclecticistisch is en zoowel aan Brabantsche kerken als aan Neder-Rijnsche doet denken.

De kerk van Hattem is een zeer bescheiden basiliek zonder dwarsschip[1]. Het schip vertoont in zijn pretentielooze soberheid veel overeenkomst met dat van Harderwijk en zal nog uit het eind van de 14de of het begin van de 15de eeuw kunnen dagteekenen. Misschien behoorde het tot een bouwperiode die eindigde met de wijding van het koor in 1407 of werd het opgetrokken na een brand die in of kort voor 1436 voorviel. Een nieuwe wijding van het koor in 1504 was noodig door een verbouwing, waarbij het den tegenwoordigen vorm kreeg. Het werd verlengd, verhoogd en van zijkapellen voorzien, waarbij het middenruim nog net vensters boven de daken van de zijkapellen kon krijgen. In de sierlijke netgewelven en hun beschildering meenen wij den invloed van den Neder-Rijn te bespeuren.

Terwille van de volledigheid willen wij hier nog de *St Barbarakerk van Kuilenburg* vermelden, een zeer provinciale basiliek zonder steenen gewelven. Het koor heeft een omgang en is nog het meest basilikaal van opzet. Alleen door de zijbeuken zadeldaken te geven kon men het middenschip van bovenvensters voorzien. De lage dwarspanden zijn kennelijk naderhand toegevoegd[2].

De provincie Friesland heeft geen basilieken meer. De Groote Kerk van Bolsward willen wij tenminste niet als zoodanig beschouwen al heeft zij een reeks kleine ronde lichtopeningen in de smalle strooken gevel van den middenbeuk die boven de zijbeuken uitkomen. Het bouwwerk heeft geheel het karakter van een groote pseudobasiliek. Leeuwarden had vroeger een basiliek in zijn St Vituskerk van Oldenhove, waarvan wij alleen maar enkele oppervlakkige afbeeldingen bezitten. Het koor, dat in 1480 nieuw wordt genoemd, zou op de koren van de Martini- en de A-kerk in Groningen hebben kunnen lijken[3].

Tot de *torens* die kennelijk teruggaan op den Domtoren van Utrecht behooren die van Onze Lieve Vrouwe te Amersfoort, van Wijk bij Duurstede, de Olden-

1 F.A. Hoefer, Aanteekeningen betr. de kerk van Hattem, 1900; dez. in Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 133.
2 F.A. Hoefer in Bulletin Oudheidk. Bond 1908, blz. 124.
3 W. Eekhoff, Geschiedk. Beschrijving van Leeuwarden, 1846, I, blz. 329.

hoofstertoren te Leeuwarden en de Cuneratoren van Renen. Alleen de eerste en de laatste van dit viertal zijn voltooid, die van Wijk bij Duurstede en Leeuwarden bleven onaf.

Alle vier hebben zij met den Domtoren gemeen dat zij in hoofdzaak uit drie geledingen bestaan, twee vierkante en een achthoekige. Een andere trek van verwantschap is, dat de gevelvakken telkens drie nissen vertoonen, waarvan de middennis de breedste is. Een uitzondering daarop maakt de eerste geleding van den Amersfoortschen toren met telkens twee nissen. Als onderscheid van den Domtoren valt in het oog, dat de vier hier genoemde van steunbeeren zijn voorzien, en wel haaks op de gevels geplaatste behalve in Renen, waar zij overhoeks staan, en met dien verstande, dat in Wijk-bij-Duurstede tusschen de haaksche steunbeeren van de eerste geleding overhoeksche ontspringen om de tweede geleding te begeleiden.

Van den *Onze Lieve Vrouwetoren van Amersfoort* (afb. 109) weten wij, dat hij in 1471 in aanbouw was, dat de spits in 1547 door het inslaan van den bliksem afbrandde, in 1558 door een storm werd vernield en in 1651 andermaal door den bliksem verbrandde, waarna de tegenwoordige bekroning verrees, die bij een herstelling in het eind van de 18de eeuw de tweede open geleding verloor.

De toren behoorde bij een kruiskerk met basilikaal schip van zeer eenvoudige vormen en zonder steenen overwelving, welke kerk in het eind van de 18de eeuw door een buskruitontploffing werd geteisterd en vervolgens is afgebroken. Evenals bij den Dom van Utrecht, was er een doorgang tusschen toren en kerk, en daar de toren bovendien met zijn Westzijde aan den kant van een gracht staat, kon zijn benedenruimte niet als ingangsportaal dienen. Toch is deze ruimte representatief behandeld met diepe nissen en een passage te halver hoogte onder de gewelven.

Op onnavolgbaar elegante wijze heeft de onbekende bouwmeester van den Amersfoortschen toren door middel van de steunbeeren zijn beide vierkante geledingen samengesmeed tot één romp, waaruit majestueus de rijzige lantaarn omhoog gaat. De gebondenheid tot één stuk plastiek staat in sterke tegenstelling tot de opeenstapeling van losse lichamen die kenmerkend is voor den Utrechtschen Domtoren. Op zeldzaam duidelijke wijze wordt in deze twee torens de evolutie vertoond die de Gothiek in ongeveer anderhalve eeuw doormaakte. Merkwaardig mag het zeker heeten, dat de detailvormen van dit uitermate monumentale en harmonieuze bouwwerk bepaald heel gewoontjes zijn. In zooverre blijft den Amersfoortschen toren iets provinciaals aankleven, waartoe trouwens meewerkt, dat de romp in hoofdzaak van baksteen is opgetrokken.

Een bijzonder gelukkig effect maakt de houten bekroning van de lantaarn, ook al is die ingekort door het verdwijnen van het bovenste open achtkant, tenge-

volge waarvan een open en een dichte peervorm pal op elkander staan. Of zulk een rijk uitgewerkte bekroning van den aanvang in de bedoeling heeft gelegen is twijfelachtig. Op een vroeg-16e eeuwsche schilderij in bezit van de Oud-Katholieke gemeente van Amersfoort schijnt de toren met een eenvoudige spits te zijn afgedekt, maar de schilderij is niet puntgaaf gebleven. Dat men op het eind van de 15de eeuw betrekkelijk ingewikkelde houten torenbekroningen maakte, leert de toren van de Nieuwe Kerk in Delft (zie blz. 251).

Rijker en origineeler zijn de vormen van het metselwerk aan den onvoltooiden *toren van Wijk bij Duurstede* (afb. 99), die zeker een menschenleeftijd jonger is dan de Amersfoortsche. In een brief dien magistraat en kerkmeesters van Wijk bij Duurstede in 1503 tot den magistraat van Zutphen richtten, beklagen zij zich over zekeren meester Evert, een Zutphenschen steenhouwer, die 'appelleerder' schijnt te zijn geweest van den toren van Wijk bij Duurstede en zijn werk in den steek had gelaten. Zij vreezen, dat de toren nu niet zal worden voltooid. Dit is het eenige bericht, dat wij over den bouw hebben[1].

In de kerk hangt een schilderij, dat uit de eerste helft van de 16de eeuw zou kunnen dagteekenen, en den toren weergeeft in voltooid gedachten toestand met een flinke lantaarn en een leien spits die aan den Utrechtschen Domtoren herinneren. Het is echter een zeer grove afbeelding, waarvan de details niet overal strooken met wat het bouwwerk zelf te zien geeft.

In tegenstelling met dien van Amersfoort is de toren van Wijk bij Duurstede een echt stuk baksteengothiek. Terwijl in Amersfoort bewerkelijke onderdeelen als fialen en balustraden in zandsteen zijn uitgevoerd, zijn zij hier bijna geheel uit het inheemsche materiaal gemaakt. De bouwmeester heeft een kennelijke voorliefde voor de baksteen gehad en dit materiaal met virtuositeit gehanteerd als middel om alle gewenschte vormen en effecten te bereiken. Een sterk gevoel voor plastiek spreekt uit het heele werk met zijn diep ingesneden nissen. Het profiel van die nissen: een forsch kwart-hol, is een kenmerk van de Neder-Rijnsche architectuur, maar andere kenmerken van die Neder-Rijnsche Gothiek vermogen wij niet in dit Utrechtsche bouwwerk te bespeuren. Merkwaardig is, dat tusschen de paren haaksche steunbeeren van het benedenstuk overhoeksche steunbeeren worden ontwikkeld voor de tweede geleding.

Hoe de *Oldenhoofster toren te Leeuwarden* (afb. 111) had moeten worden, is ons uit geen oude afbeeldingen bekend, maar wij kunnen veilig aannemen, dat ook deze in zijn hoofdvormen naar het Utrechtsche recept met een achtkante lantaarn was ontworpen.

In 1529 nam zekere meester Jacob van Aken op zich een nieuwe kerk en toren voor de parochie van Oldenhove binnen Leeuwarden te bouwen. Van die nieuwe kerk kwam bij ons weten niets, van den toren ongeveer de helft

1 J. Gimberg in Bijdragen en Meded. Gelre XXVII (1924) blz. 128. Ten onrechte hield Gimberg Mr. Evert voor een architect. Voor den 'appelleerder' zie blz. 268, noot 2.

tot stand. Al heel spoedig overleed Jacob van Aken. Hij werd opgevolgd door Cornelis Frederiksz, dien wij al vermeldden als de man, die de St Janskerk van Gouda na den brand van 1552 herbouwde (blz. 249). Waarschijnlijk al voor den dood van Jacob van Aken openbaarde zich een verzakking, welke men poogde te corrigeeren door steeds opnieuw volgens het waterpas verder te metselen. Naar wij vermoeden is het in hoofdzaak deze verzakking geweest die het besluit deed nemen den toren niet te voltooien. Toen men een eind gevorderd was met de tweede geleding werd deze, ongetwijfeld op een lager niveau dan oorspronkelijk in de bedoeling zal hebben gelegen, zoo goed mogelijk afgemaakt, hetgeen in 1533 plaats vond[1].

Hoewel hij midden in Friesland staat, heeft de toren van Oldenhove in het minst geen Friesch karakter. Hoe zou hij ook? De laatgothische bouwkunst van Friesland heeft nu eenmaal weinig te beteekenen en onderscheidt zich niet door regionale kenmerken. Het ligt dus voor de hand dat een monumentale toren in de Friesche hoofdstad een voortbrengsel werd van de Utrechtsche school.

De Oldenhoofster toren is van baksteen opgetrokken met rijkelijke toepassing van Bentheimersteen voor de decoratieve onderdeelen en speklagen. De afwisseling van de roode en gele tinten van de grove Friesche baksteen met het zilvergrijs van de zandsteen maakt een hoogst schilderachtigen indruk. De detailvormen zijn weelderig en van een Zuidelijk, eenigszins Fransch accent. Van een echte baksteenarchitectuur als in Wijk bij Duurstede is hier geen sprake, en het geheel spreekt ook een forscher en indrukwekkender taal.

De meest monumentale schepping van de Utrechtsche school na den Domtoren is de *toren van Rhenens Cunerakerk*, die volgens opschriften naast den ingang van 1492 tot 1531 werd gebouwd (afb. 110).

Doordat de steunbeeren als het ware verschrompeld zijn nadert deze toren weer het Utrechtsche voorbeeld met zijn opeenstapeling van min of meer zelfstandige prisma's. Maar al wat in Utrecht stug was, is in Rhenen vloeiend en week geworden, en de steunbeeren, hoe nietig ook ten opzichte van de geheele massa, bewerkstelligen een breking van de strakke loodlijnen. Dit is ongetwijfeld trouwens hun eenige bestaansreden. De zijnissen van de tweede geleding zijn zoo diep uitgehold, dat zij in elkander overgaan achter de hoekpenanten die aldus vrij komen te staan, en op die wijze wordt de overgang tot het achtkant zeer geraffineerd voorbereid. De architect van den toren van Rhenen betoont zich in tegenstelling met dien van den Amersfoortschen een man van durf en oorspronkelijkheid in zijn detailbehandeling. Het onderstuk van de zware eerste geleding is vrij vlak gehouden, maar dan volgt een gedeelte met zeer diepe en wijde nissen, afgesloten door vrijstaand traceerwerk. De doorrijging van het baksteenmetselwerk van die eerste geleding met spek-

1 G.C. Labouchère in Gedenkboek Leeuwarden 1435-1935, blz. 179.

lagen versterkt de werking van de rijke profielen. Boven den eersten omgang komt geen baksteen meer in het zicht.

De bekroning van den toren die in 1879 bij een brand werd vernietigd en daarna is vervangen door een misbaksel dat als een verbeterde uitgaaf van de oorspronkelijke zal zijn bedoeld, was een zeer origineele en gevoelige afsluiting. Een korte gemetselde voet binnen den omgang op de lantaarn droeg een gedrukt-klokvormige spits, op welker welving een topkoepeltje verrees. Ongetwijfeld dagteekende deze fraaie spits nog van 1531 toen de toren werd voltooid. De spits van de restauratie na 1879 is geheel verwoest bij de beschieting van den toren vóór de bevrijding in 1945.

Een geheel eigen karakter kenmerkt den toren van de *Martinikerk te Groningen*.

Nadat een vorige toren in 1468 was ingestort, begon men waarschijnlijk spoedig den tegenwoordigen Martinitoren van Groningen te bouwen, een ontzaglijk gevaarte, dat uitwendig geheel met Bentheimersteen werd bekleed behalve de onderstukken van de zijgevels, die bestemd waren om door verlenging van de zijbeuken aan het gezicht te worden onttrokken (afb. 112). In 1545 was de toren gevorderd tot aan de ‘anderde trans’, waarmee moeilijk iets anders kan zijn bedoeld dan de omgang die het vierkante gedeelte afsluit. Het steenen achtkant schijnt tusschen 1545 en 1554 tot stand te zijn gekomen, en de tegenwoordige houten bovenbouw van nog eens twee achtkante verdiepingen dagteekent eerst van 1627.

Het is opmerkelijk dat een zoo groote toren als deze geheel zonder steunbeeren werd ontworpen in het tweede deel van de vijftiende eeuw. Hoe men zich de gedaante oorspronkelijk voorstelde is niet te zeggen. Was de tweede geleding van den aanvang zoo kort bedoeld als zij is geworden? Wij moeten het antwoord schuldig blijven. Het eenige Utrechtsche is, dat de nissen in groepen van drie de gevels verlevendigen, en dat de middennissen breeder zijn dan de overige.

De twee vierkante geledingen geven fraaie partijen te zien met de diep ingesneden holten van hun nissen en verschillende geestige details die niet onmiddellijk in het oog vallen. De bovenbouw is een vrij geestelooze opeeenstapeling van prisma's zonder sprekend rythme, maar de geweldige afmetingen van het geheel maken zulk een indruk, dat men die gebreken bijna vergeet. Een bijzondere relatie met eenige stijlschool verraden de details evenmin als de hoofdvormen.

VI. *De Kempensche school van basilieken en niet-basilikale kerken.*

Terwijl de Groote Brabantsche school haar expansie beleeft over een gebied, dat zich uitstrekt van Alkmaar tot Bergen in Henegouwen,

komt in het Noordelijke gedeelte van het centrale hertogdom der Nederlanden een landelijke kerkengothiek tot bloei, die men de Kempensche school kan noemen. Het is een autochthone Gothiek van de zandgronden, die zich uitstrekken aan weerszijden van de huidige landsgrenzen, streken, waar geen natuursteen voorhanden was. De Kempensche school bouwt dan ook in baksteen, al versmaadt zij op den duur de Ledesteen of de tufsteen niet voor een decoratief gebruik in speklagen, hoekblokjes en enkele bewerkelijke onderdeelen. Heel onze provincie Noordbrabant behoort tot het terrein van deze landelijke school, maar zij kent geen veroveringszucht als de Groote Brabantsche School. De Peel in het Oosten, de Maas in het Noorden en de Zeeuwsche wateren in het Westen vormen een gordel, buiten welke men niet dan sporadisch een Kempenschen toren vindt (*Giessen-Oudkerk* en *Groot-Ammers*, beide aan de Lek, *Asperen* en *Akkooi* aan de Linge, *Puiflik* in het Land van Maas en Waal, *Weert* en *Nederweert* over de Limburgsche grens) of een enkel Kempensch basilikaal kerkschip (als te *Poortvliet* en *Stavenisse* op Tholen).

Wat wij kennen van de Kempensche Gothiek dagteekent uit de tweede helft van de 15de en vooral uit de eerste helft van de 16de eeuw. Het schijnt wel, dat het Noorden van het hertogdom Brabant in die tijden een koortsachtigen ijver heeft ontwikkeld in het bouwen van dorpskerken. Vrijwel alle oude kerken werden door nieuwe vervangen, zoodat er nagenoeg niets is overgebleven uit de 14de en daaraan voorafgaande eeuwen. Niet alleen het aantal laat-gothische dorpskerken, dat werd gebouwd is verbazingwekkend, hun afmetingen gaan in het algemeen die van een gewone dorpskerk verre te boven, en wat de torens betreft, verscheiden daarvan steken de torens van belangrijke steden naar de kroon.

Van al die landelijke Brabantsche kerken is tenslotte tegenwoordig niet zoo heel veel meer over. Verschillende nawijsbare oorzaken hebben daar schuld aan. Vele kerken hadden in den Tachtigjarigen Oorlog sterk te lijden van de krijgsgebeurtenissen. Dat zij daarna in Staatsch-Brabant aan meestal minuskule Hervormde gemeenten werden toebedeeld, kwam de instandhouding zeker allerminst ten goede. Na het einde van de Republiek kwam een groot aantal weer in handen van de Katholieke parochies, die het inwendige naar vermogen klassicistisch verbouwden. Zoo was Noordbrabant tegen het midden van de vorige eeuw wel rijk aan belangrijke dorpskerken, maar zij bevonden zich veelal in een bedenkelijken toestand van verval. De herleving van het Katholiek-kerkelijk leven en een sterk gestegen welstand te plattenlande heeft de verhouding volslagen omgekeerd. De middeleeuwsche Katholieke kerken zijn bij vele tientallen door neogothische gewrochten vervangen, en voorzoover zij nog bestaan, hebben zij geleden door vergrootingen en allerlei herstellingen en veranderingen. Verschillende torens werden gered door de omstandigheid,

dat zij tengevolge van de additioneele bepalingen bij de Staatsregeling van 1798 eigendom waren geworden van de burgerlijke gemeenten, maar staan zielig alleen op een verlaten veldje, omdat de nieuwe parochiekerk elders is gebouwd.

Het zou onmogelijk zijn een behoorlijk denkbeeld te krijgen van hetgeen de Kempensche School voortbracht, wanneer niet de landmeter Hendrik Verhees omstreeks 1800 een zeer groot aantal schetsen had gemaakt van voornamelijk Brabantsche kerken in een album, dat berust in het Capucijnenklooster te Handel bij Gemert. Foto's daarvan bevinden zich in de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap te 's-Hertogenbosch op het Rijksbureau voor de Monumentenzorg[1].

Zooals gezegd maakt de Kempensche Gothiek vrijwel bij uitsluiting gebruik van baksteen, maar past zij in bescheiden mate natuursteen toe voor decoratieve effecten. Op den duur ontwikkelt zij zich tot een echte baksteengothiek door er zich op toe te leggen allerlei vormen en onderdeelen als profielen, traceeringen, fialen, overkragingen, balustraden op een karakteristieke eigen wijze in baksteen uit te voeren. Vooral aan de forsche en weelderig behandelde torens komt deze eigen trant tot een buitengewone ontplooiing.

De Kempensche Gothiek betoont zich al heel lauw ten opzichte van het steenen gewelf, evenals vroeger de Scheldegothiek. Over de geheele breedte van haar gebied dekt zij bij voorkeur haar kerkruimten met houten tongewelven in de bekappingen, gelijk dat ook in Holland, Zeeland en Utrecht alsmede in Vlaanderen gebruikelijk was in de secundaire kerken. Soms is alleen het koor van een gemetselde overwelving voorzien.

De Kempensche School maakt een specialiteit van de pseudobasiliek en vooral van een simpel basilikaal type. Hallenkerken zijn zeldzaam: *Geertruidenberg, Etten* in een vroegeren toestand, *Hilvarenbeek* wat de zuiderzijbeuk betreft, en de verwoeste kerk van *Sambeek*. Een dwarsschip ontbreekt zelden, maar het is vaak lager en smaller dan de hoofdbeuk. Een enkele keer zijn de dwarspanden veelhoekig gesloten, en wel te *Geertruidenberg*, te *Loenhout* even over onze grenzen bij *Woestwezel*, en het Zuiderdwarspand te *Sprang*. De koorpartij is in het algemeen niet sterk ontwikkeld; de zijbeuken zijn meestal niet in zijkoren of omgangen voortgezet en het koor blijft enkelvoudig. Herhaaldelijk is het koor lager dan het schip, terwijl men in andere gewesten meestal juist het omgekeerde aantreft. Is het schip basilikaal, dan kan het enkelvoudige koor bij gelijke hoogte treffen door een fraaie rijzigheid. De scheibogen rusten meest op zuilen, waarvan de kapiteelen gewoonlijk enkel uit profielen bestaan, maar soms ook wel met het geijkte koolblad zijn versierd. Vaak zijn evenwel de oorspronkelijke vormen van het kapiteel verloren gegaan doordat

1 Zie overigens ook A.F.O. van Sasse van Ysselt, Afbeeldingen van kerken enz. in Oostelijk Noordbrabant door H. Spilman, 2. dln., 1921.

men de zuilen in de eerste helft van de vorige eeuw een Dorische gedaante heeft willen geven. Een enkele keer is een Noordbrabantsche landelijke kerk uitwendig in witte natuursteen uitgevoerd met toepassing van een vormentaal die in het Zuiden van Brabant en in de late gothiek langs de Schelde gebruikelijk was. Dit geval doet zich voor ten aanzien van koor en dwarsschip van de dorpskerk van *Wouw* ten W. van Bergen op Zoom en deed zich voor bij de verdwenen kerk van het stadje *Steenbergen* ten N. daarvan, waar Rombout Keldermans omstreeks 1510 een verbouwing uitvoerde[1].

Bij geen kerktype zijn de omstandigheden voor toevoer van daglicht in de ruimten zoo ongunstig als bij de pseudobasiliek. Met de hallenkerk heeft de pseudobasiliek gemeen, dat de middenbeuk het licht uit de zijbeuken moet ontvangen, tegenover de hallenkerk heeft zij echter in het nadeel, dat de zijgevels een stuk lager zijn dan het metselwerk van den middenbeuk, en de vensters dus ook lager blijven. In bijna alle streken, waar de pseudobasiliek met houten gewelven inheemsch was, heeft men geprobeerd dit euvel op te heffen.

De meest voorkomende oplossing was, dat aan de zijkanten elke travee van een geveltop werd voorzien, die gelegenheid gaf het venster een eind boven den voet van het dak op te halen. Steekkapjes met steekgewelfjes verbinden die geveltoppen met het lessenaardak en het daarin geconstrueerde halve tongewelf van den zijbeuk, waardoor niet alleen meer lichtoppervlak werd verkregen, maar ook een hooger en dus gunstiger inval van het licht. Een fraai voorbeeld van dit stelsel bieden de Hervormde kerk van *Helvoirt* ten Z.O. van den Bosch (afb. 115) en de Katholieke kerk van *Bergeik* ten Z.W. van Eindhoven (afb. 116). De oude kerken van *Erp, Alfen* en *Bavel*, die ook goede voorbeelden te zien geven, zijn sinds lang afgebroken, in *Berlikum* zijn de geveltoppen verdwenen. In Bergeik heeft men bovendien kleine trapgeveltjes met vensters opgericht op de muren van den middenbeuk, die slechts enkele steenlagen opgaan boven de lessenaardaken van de zijbeuken. Op die manier poogde men een pseudo-basiliek de voordeelen van een basiliek te verschaffen. Iets dergelijks kwam voor aan het basilikale koor van de verdwenen kerk van *Zundert*. Het middenkoor verhief zich niet sterk boven de daken van den omgang, zoodat de vensters vrij klein moesten blijven, maar in den veelhoek van de sluiting gaf men de koorlantaarn geveltopjes met hooger opgaande vensters.

Een andere oplossing van de moeilijkheid voor voldoende licht in de pseudobasiliek te zorgen bestond hierin, dat men de zijbeuken niet overdekte met laag neerhangende lessenaardaken maar met een aaneengesloten rij dwarse zadeldaken, aan de buitenzijden eindigend tegen geveltoppen en aan den binnenkant om de scheibogen aansluitend tegen de muren van den middenbeuk. Een dergelijke overdekking van de zijbeuken hadden de verdwenen kerken van *Baarle-Nassau, Mierloo* en *Budel*; in een bijzonderen vorm komt het

1 G.C.A. Juten, De parochiën van het bisdom Breda, Dek. Bergen op Zoom, blz. 66.

systeem voor aan den Noordkant van het schip der kerk van *Heusden*, dat nu half in puin ligt tengevolge van het opblazen van den toren door de Duitschers. In *Prinsenhage* bij Breda wist men in de muren van den middenbeuk juist tusschen de scheibogen en dwarskappen nog gelegenheid te vinden voor het aanbrengen van vensters. Bij een overdekking van de zijbeuken met lessenaardaken ware dit onmogelijk geweest. Elegant vinden wij deze vondst niet bijzonder: de plaatsing van de vensters juist op de scheiding van de traveeën en net boven de zuilen is niet aangenaam voor het oog, maar practisch is de oplossing ongetwijfeld wel.

Of er een streek is, van welke het initiatief is uitgegaan tot het verbeteren van het euvel der slechte dagverlichting in de pseudobasiliek, is niet meer na te gaan. Het oudste voorbeeld van het stelsel der geveltoppen met steekkappen is bij ons weten te vinden aan de kerk van O.L. Vrouwe te *Deinze* in Vlaanderen, waarvan het schip, dat overigens niet pseudobasilikaal maar echt basilikaal is, nog uit de eerste helft van de 14de eeuw zou kunnen dagteekenen. Of de Noorderzijbeuk van dit schip al van den aanvang zijn huidigen vorm had, zouden wij echter niet met nadruk durven verzekeren, de Zuiderzijbeuk was in de 17de eeuw verbouwd en is bij een restauratie naar den Noordelijken gecopieerd. Wat wel vaststaat is, dat de verschillende oplossingen in Holland op zijn minst even vaak toepassing hebben gevonden als in Brabant, en dat Holland ook tot de uiterste consequentie is overgegaan door de zijbeuken op te lossen in een reeks aaneengesloten dwarsschepen van gelijke hoogte en breedte als de middenbeuken, zoodat de dwarskappen en -gewelven de kap en het tongewelf van den middenbeuk kruisen (zie blz. 293).

Noordbrabant is bijzonder rijk geweest aan kleine basilieken met houten tongewelven en dus zonder luchtbogen, basilieken van de allereenvoudigste en huiselijkste soort. Met gemak kunnen wij er ruim 30 opnoemen, die in het begin van de vorige eeuw nog overeind stonden, en waarvan tegenwoordig op zijn hoogst een kwart is bewaard[1].

Onder de eigenaardigheden van die echt provinciale basilieken noemen wij de nissen, waarmee men de buitenzijde van de middenbeuken placht te verlevendigen. Doordat die middenbeuken maar betrekkelijk weinig boven de lessenaardaken van de zijbeuken opgaan, was het niet mogelijk de bovenmuren bijna geheel op te lossen in vensters zooals bij de klassiek-Gothische basiliek. De vensters werden dus geflankeerd door nissen, soms door paren nissen, op een wijze die herinnert aan de Romano-Gothiek van onze Noordelijke provinciën. In tegenselling met die Noordelijke Romano-Gothiek blijven

1 Aarle-Rixtel, Bakel, Beek, Boxtel, Deurne, Dinter, Den Dungen, Eersel, Eindhoven, Geffen, Geldrop, Gemert, Gerwen, Halsteren, Helmond, St Jacob te 's-Hertogenbosch, Lage Mierde, Lierop, Nunen, St Oedenrode, Oirschot, Oss, Rosmalen, Schijndel, Someren, Stiphout, Stratum, Tongelre, Vechel, Veldhoven en Son.

de flankeernissen van de Kempensche late Gothiek gespeend van een bijzondere decoratieve behandeling: geen fraaie profielen en geen vlechtwerk in de velden. In vele gevallen waren de velden van de nissen vroeger gewit, hetgeen wel een heel oude gewoonte zou kunnen zijn en misschien wel tot de oorspronkelijke behandeling behoorde. Iets dergelijks kan men trouwens ook voor de Romano-Gothiek van het Noorden opmerken, waar oudtijds vooral de veldjes van de boogfriezen, soms ook vensterkanten en nisvelden waren gepleisterd en gewit. Bij onverstandige restauraties zijn bijna alle overblijfselen van dat hoogst decoratieve witwerk vernield. Enkele gevallen zijn er, dat de flankeernissen van de middenbeuken ook werden gerepeteerd in de gevels van de zijbeuken, zooals aan de verdwenen kerken van *Tongelre* en *Stiphout* (afb. 121). Voorbeelden van de hierboven beschreven simpele basilieken zijn de nog bestaande kerken van *Bakel, Deurne, Geffen, Rosmalen, Nunen, Son* en *Halsteren* en de oude *St Jacobskerk in 's-Hertogenbosch*.

In twee gevallen vooral komt de Kempensche basiliek dit simpele schema te boven door een poging naar een grootscheepscher bouwtrant zonder nochtans de Kempensche vormen te verwisselen voor die van het groote Brabantsche type. Dat is in de eertijds collegiale kerken van *Boxtel* en *Oirschot* (afb. 120), basilieken van aanmerkelijke afmetingen met kooromgang en indrukwekkende torens. Beide bouwwerken waren ontworpen om geheel door gemetselde gewelven te worden overkluisd, maar in Boxtel is een deel van de hooge gewelven verloren gegaan, en in Oirschot zijn de hooge gewelven waarschijnlijk nooit tot uitvoering gekomen. Het meest indrukwekkend en het rijkst gedetailleerd is de basiliek van Oirschot, die zelfs drie kleine straalkapellen tegen den kooromgang bezit. Wanneer dit bouwwerk is begonnen, is niet bekend. Men neemt aan, dat kerk en toren nieuw zijn gebouwd, nadat een vorige kerk in 1462 door brand was geteisterd. Het werk zou lang hebben geduurd, want in 1503 namen de gemeene buren het besluit om met gestrengheid een hoofdelijken omslag in te vorderen, die ten behoeven van de ‘timmeringe’ van de kerk was ingesteld[1]. Bij den bevrijdingsstrijd in 1944 hebben kerk en toren zwaar geleden: de kop van den toren werd geheel ineen geschoten en de bekappingen van de kerk gingen verloren.

Een zonderling geval doet zich voor ten aanzien van het fraaie koor van de kerk te *St Geertruidenberg*, dat werd ontworpen met een krocht onder zijn gansche uitgestrektheid. Bij een ontgraving in 1895 kwamen langs de wanden de ronde schachten tevoorschijn, waaruit de aanzetten ontspringen van geprofileerde gewelfribben (afb. 107). Het schijnt echter, dat deze krocht nooit werd voltooid, en dat de vrijstaande pijlers en de gewelven steeds achterwege zijn gebleven. De rijke vormentaal van het koor wijst er op, dat het bezwaarlijk ouder kan zijn dan het midden van de 15de eeuw, en er is geen reden aan

1 De Navorscher 1908, blz. 279.

te nemen dat de aanleg van de krocht uit een vroeger tijdperk dagteekent. Het is de laatste krocht en met die van de stiftskerk van Torn de eenige gothische in ons land (verg. blz. 256).

Het treffendst spreekt voor ons de Kempensche School, nu zooveel van de kerken zijn verdwenen of mishandeld, in de prachtige torens van de Noordbrabantsche dorpen. In den loop van de 15de eeuw schept deze architectuurschool een eigen type, dat tot diep in de 16de eeuw verder wordt ontwikkeld zonder dat van stijlverstarring sprake is. De vormentaal van de Kempensche baksteengothiek vond trouwens nergens zulk een gelegenheid tot vrije ontplooiing als juist aan de torens[1].

De groote afwisseling in de behandeling en de vindingrijkheid die de Kempensche bouwmeesters betoonden, maakt het mogelijk de torens op verschillende wijze in groepen te verdeelen. Het meest geschikt voor dit werk lijkt ons een verdeeling in drie opeenvolgende ontwikkelingsstadia.

De torens van het eerste stadium, die in het algemeen ook de oudste zijn, hebben geen steunbeeren. Soms zijn zij geheel vlak behoudens de smalle lijsten die de verschillende geledingen scheiden, zooals de torens van *Schijndel, Nederwetten, St Oedenrode*. Evenals de torens van Zeeland, die hierna nog ter sprake zullen komen, hebben zij in de bovenste geleding twee galmgaten aan elken kant. In andere gevallen is het muurwerk op sobere wijze versierd door ondiepe nissen, waaronder herhaaldelijk smalle hoogopgaande nissen met gepaarde boogjes voorkomen, die sterk romaansch aandoen, of door lisenen en boogfriezen op volkomen romaansche wijze. Een boogfries sluit gewoonlijk het metselwerk onder de spits af.

In het tweede stadium hebben de torens steunbeeren van eenvoudige vormen, nu eens haaks geplaatste, dan weer overhoeksche, nu eens langs de volle hoogte van het metselwerk opgaand, dan weer eindigend bij de topgeleding waarin zich de galmgaten bevinden. De versiering van de gevelvlakken gaat van dezelfde elementen uit als in het eerste stadium, maar is wat levendiger. De galmgaten zijn vaak gekoppeld en onderverdeeld, maar steeds paarsgewijs gegroepeerd. Evenals in het eerste stadium vormen de fraai gevormde, sterk ingesnoerde spitsen een karakteristieke afdekking. Een toren als die van *Duizel* ten Z.W. van Eindhoven verschilt van den nabijgelegen toren van *Steensel* vrijwel alleen door de aanwezigheid van steunbeeren. Uitstekende voorbeelden vindt men ook in *Geffen, Waalre, Dongen, Giessen-Oudkerk* (Zuidholland bij Gorkum), *Middelbeers*, om van vele andere te zwijgen. In *Berchem*, halverwege tusschen den Bosch en Nijmegen komen op de dorpels van de galmgaten sierlijke balustraden voor, een motief, dat op den duur vaak zal worden toegepast.

1 C. Leurs in Oud-Holland 1918, blz. 24 en 183, 1920, blz. 202; E.H. ter Kuile, De torens van Nederland, 3e dr., 1943, blz. 66.

De torens van het derde stadium onderscheiden zich niet principieel van die van het voorgaande, hun kenmerk is een rijke behandeling zoowel van de steunbeeren als van de gevelvlakken. De versnijdingen van de steunbeeren worden bewerkstelligd door middel van de typische in baksteen uitgevoerde Kempensche platte en overhoeksche fialen. De nissen in de gevelvlakken vertoonen avontuurlijke vormen met spitsbogen, rondbogen, segmentbogen, halve segmentbogen, alle met of zonder natuursteenen tooten, de galmgaten worden gevat in diepe geprofileerde nissen, de dammen tusschen de galmgaten worden min of meer zelfstandige deelen in de gedaante van steunbeeren, de balustraden op de dorpels van de galmgaten worden tot balustraden langs de geheele breedte van het gevelvlak. Ook komen gemetselde balustraden voor als bekroning van den romp. Steeds meer maakt men gebruik van natuursteenen speklagen om een drukke levendigheid te bereiken. Merkwaardig is het, dat men bij eenige van de meest monumentale torens afziet van de paarsgewijze groepeering der galmgaten en tot een driedeelige behandeling overgaat, die inderdaad monumentaler oplossingen mogelijk maakte. Vreemde invloeden, vermoedelijk Rijnlandsche naar de toren van St Jan in den Bosch doet vermoeden, zijn hier zeker in het spel geweest.

Tot de beste voorbeelden van de derde stijlphase behooren de torens van *Moergestel, Vucht, St Michielsgestel, Leende, Hilvarenbeek, Asperen* aan de Linge. Die van *Alfen* ten Z.W. van Tilburg, een van de allerfraaiste stalen, is in 1910 op ernstige wijze bedorven, door de steunbeeren te laten eindigen in hooge fialen en daartusschen balustraden aan te brengen, domme pogingen hem aldus monumentaler en stadscher te maken. Het is te hopen, dat de zware oorlogsschade ertoe zal leiden dat de oude gedaante zal worden hersteld (afb. 118). Een prachtig stuk baksteenarchitectuur was de niet ver vandaar gelegen dorpstoren van *Chaam* ten Z.O. van Breda met zijn baksteenen spits (afb. 119), die op barbaarsche wijze door de Duitschers werd opgeblazen. De onvoltooide toren van *Oosterhout* vertoont boven de eerste geleding een vrij getrouwe nabootsing van den Bredaschen toren in baksteen met banden van natuursteen. Het hoogtepunt van de Kempensche torens in elke beteekenis vormt evenwel de toren van *Oirschot*, een forsch aangelegd en rijzig opgaand monument van ongemeene indrukwekkendheid, waarin de Kempensche architectuur alle dorpschheid heeft afgelegd (afb. 120). Oorspronkelijk werd hij bekroond door een spits, die in 1558 omver woei. De diep in het torenlichaam uitgeholde nissen die de indrukwekkendheid van het monument zeer verhoogen, beteekenden een bedenkelijke verzwakking van den samenhang van het metselwerk, die tot een ramp leidde. In 1904 stortte de Zuid-Westhoek van den toren over de volle hoogte ineen. Bij de omvangrijke herstellingswerken onder leiding van J. van Gils werd een lage achtkante spits op korten voet van metselwerk aangebracht.

VII. *De niet-basilikale kerken en de kloosters in Zeeland, Holland, Utrecht en Friesland.*

Ten aanzien van de niet-basilikale laatgothische kerken kunnen wij het heele Westen en Noord-Westen van ons land, bestaande uit de provinciën Zeeland, Zuidholland, Noordholland, Utrecht en Friesland als één samenhangend gebied beschouwen. Dat wil niet zeggen dat er geen gewestelijke eigenaardigheden zijn op te merken. Die bestaan er zeker, en wij hopen deze recht te doen wedervaren. Maar tenslotte zijn die van weinig belang tegenover de samenbindende kenmerken welke voor alle vier juist genoemde provinciën gelden. Verreweg de voornaamste van die samenbindende eigenschappen en het meest fundamenteele is de bouwwijze met het houten tongewelf in de bekapping (fig. 50). Deze bouwwijze is volstrekt heerschend in Zeeland en de beide Hollanden, waar uitzonderingen bijna niet voorkomen. De eenige uitzonderingen zijn bij ons weten het koor van de *Middelburgsche abdijkerk, oftewel de Koorkerk*[1], het koor van de kerk van *Leerdam* en dat van *Nieuw-Helvoet* bij Hellevoetsluis. De Koorkerk te Middelburg bezat waarschijnlijk een houten gewelf, toen zij in 1568 door brand werd geteisterd. Nog in hetzelfde jaar liet bisschop Nicolaas de Castro het steenen netgewelf aanbesteden. In Leerdam is het steenen gewelf van het koor nog aanwezig, in Nieuw-Helvoet zijn er alleen maar sporen van over. In Utrecht en Friesland is de bouwwijze met het houten tongewelf in de bekapping wel de geijkte, maar zijn de afwijkingen niet zoo uitermate zeldzaam, vooral in Utrecht.

Bij de verbouwing van de drie oudste parochiekerken van de bisschopsstad, *Buurkerk, St Nicolaas en St Jacob* van basilieken tot hallenkerken, kregen de nieuwe zijbeuken evenzeer steenen gewelven als de gespaard gebleven romaansche en vroeggothische deelen. Hetzelfde geschiedde in de *St Joriskerk* te *Amersfoort*. Aan haar rang van overoude kapittelkerk was *St Jan te Utrecht* waarschijnlijk evenzeer verplicht haar nieuwe 16de eeuwsche koor van een steenen gewelf te laten voorzien als de Koorkerk van Middelburg. Niet zoo voor-de-hand-liggend is, dat de *Cunerakerk te Rhenen* een geheel in steen overkluisde hallenkerk werd, maar wij zijn hier ook in het uiterste Oosten van ons gebied dat onmiddellijk aansluit bij het Geldersche, waar het steenen gewelf bij uitsluiting heerscht. Verder hebben de Utrechtsche dorpskerken van *Loenen, Westbroek* en *Koten* bij Wijk bij Duurstede steenen gewelven over de koren. Ongetwijfeld zijn er vroeger nog wel eenige andere uitzonderingen geweest.

Friesland bezit bij ons weten maar twee laatgothische kerken die volledig in steen zijn overwelfd, namelijk *St Maarten te Bolsward* en de dorpskerk van *Kollum* dicht bij de Groningsche grenzen. Verder behoort daar nog het koor van de kerk van *Oldeberkoop* tot de uitzonderingen. De *Groote Kerk te*

1 W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg, 1e druk, blz. 63.

Leeuwarden, oorspronkelijk een Dominicaner kloosterkerk, had vroeger steenen gewelven alleen over de zijbeuken, welke men een eeuw geleden heeft uitgebroken (zie blz. 302).

De afwezigheid van steenen overkluizing maakt, dat de kerken van het Westen en Noord-Westen over het algemeen een minder monumentalen indruk maken dan die van het Oosten, zoo in- als uitwendig. Intusschen leiden ook andere omstandigheden tot verschil. De parochies vooral van het Westen waren in het algemeen volkrijker, hetgeen meebracht dat de dorpskerken er grooter plegen te zijn en in het bijzonder langer gestrekt. Zij missen het gedrongene, dat vaak een bijzondere bekoring vormt van de kerken van het Oosten. Ook zal men in het Westen er eerder toe zijn overgegaan een geheel nieuwe kerk te bouwen dan in de dorpen van het Oosten, waar men zuiniger te werk ging en zooveel mogelijk bij stukken en brokken een oude kerk vergrootte en vooral de oude, veelal nog romaansche torens spaarde.

Wat het voorkomen van de verschillende kerktypen aangaat kunnen wij het volgende opmerken.

De éénbeukige kerk komt overal voor als het type dat voor de hand lag waar de parochie klein en de middelen bescheiden waren. Het meest vindt men ze in Zeeland, het Utrechtsche en in Westfriesland. Evenals in den romaanschen tijd kan men allerlei variaties opmerken. De eenvoudigste hebben geen bijzonder uitgewerkt koor: het zijn zaalgebouwtjes die met een veelhoekige sluiting eindigen. Bij andere is het koor smaller dan het schip. Ten derde is daar de éénbeukige kruiskerk, een betrekkelijk zeldzaam type, dat vooral in Westfriesland en in het Utrechtsche is vertegenwoordigd. In Westfriesland bereiken zij vaak aanmerkelijke afmetingen, zooals de kerken van *Oosterblokker, Oosthuizen, Venhuizen* (afb. 124) en de *Oosterkerk in Hoorn*. De ruimten zijn breed en het inwendige maakt een wijden indruk. De gevels van de dwarspanden vertoonen een sierlijke behandeling met nissen in de toppen, zooals dat in het algemeen in Westfriesland en Waterland gebruikelijk was aan topgevels van kerken. Deze nisarchitectuur is een laatgothische versie van een vroeggothisch versieringssysteem, dat wij als kenmerkend voor onze kuststreken meenden te mogen aanmerken (zie blz. 211).

Eenvoudiger van behandeling zijn de enkelbeukige kerken van de Zeeuwsche en Zuidhollandsche eilanden: *Nisse* op Zuid-Beveland, *Noordgouwe* op Schouwen, *Oud-Vosmeer* op Tholen, *Nieuwe Tonge* op Overflakkee, *Spijkenisse* op Putten (afb. 122). Vooral laatstgenoemde heeft een breed schip[1]. Een eigenaardigheid van het Utrechtsche zijn de eenbeukige kerkjes met smalle en lage dwarspanden of liever dwarskapellen: *ter Aa, Blauwkapel, Kokkengen, Vreeland*.

Waar de éénbeukige kerk niet meer zou voldoen, was de pseudobasiliek het

1 M.D. Ozinga in Oudheidk. Jaarboek 1935, blz. 59.

aangewezen type. Zooals wij hierboven al opmerkten, moet de *Broerenkerk te Bolsward* als de oudste vertegenwoordiging van de pseudobasiliek met houten gewelven worden beschouwd (blz. 210). Zij kan niet veel later dan in den aanvang van de 14de eeuw zijn gebouwd. Eerst omtrent 1400 meenen wij het type opnieuw aan te treffen, en wel in de kerk van *Muiden*. De tusschenschakels, die er zeker zijn geweest, schijnen volledig te zijn verdwenen.

Gelijk wij bij de bespreking van de Kempensche dorpskerken al opmerkten (blz. 282), heeft de pseudobasiliek een bezwaar, dat vrij ernstig is, en wel de ongunstige verlichting door de betrekkelijk kleine en laag geplaatste vensters. Bij het systeem van houten tongewelven in de kap was dat bezwaar nog veel grooter dan bij een steenen gewelf: steenen gewelven plegen wit gepleisterd te zijn en dus het licht te weerkaatsen, houten gewelven waren althans oorspronkelijk altijd donker van kleur en zijn bovendien hooger aangezet. Evenals in Noordbrabant poogde men in dit euvel te voorzien door de lange gevels van de zijbeuken te voorzien van geveltoppen met hoog daarin opgaande vensters waarvan het licht door steekkapjes naar binnen valt. Dit is het geval in de pseudobasilieken van *Poortugaal, Rijswijk, Koudekerk* aan den Rijn (afb. 125), *Bodegraven, Haastrecht, Spijk* bij Gorkum, en kwam vroeger ook voor in *Warmond* en *Voorhout* bij Leiden, en te *Assendelft* in Kennemerland. Het stelsel dat wij ook in Noordbrabant aantroffen, waarbij de zijbeuken worden overdekt door een reeks aaneengesloten dwarse kappen, eindigend tegen geveltoppen, vonden wij in het onderhavige gebied alleen te *Abbenbroek* op Voorne toegepast (afb. 58, 123)[1]. Vroeger kwam het ook voor aan de Noorderzijbeuken van de kerken te *Katwijk aan den Rijn*[2] en van *Nederhorst den Berg* aan de Vecht.

Eenige groote pseudobasilieken hebben een kooromgang, namelijk die van *Woerden, IJselstein, Nieuwpoort* en *Franeker*. Tot deze groep kan ook de *Oude Kerk te Amsterdam* worden gerekend (afb. 94), die eerst naderhand tot een basiliek is verbouwd, terwijl de *Nieuwezijdskapel te Amsterdam*, die in 1907 is afgebroken, er eveneens toe behoorde (afb. 130). In IJselstein en aan de Oude Kerk te Amsterdam zijn de zijden van den kooromgang met topgevels opgehaald om hooge vensters te kunnen maken, dit was ook het geval met de Nieuwezijdskapel te Amsterdam. In Woerden zijn tegen twee van de zijden van den omgang kapelletjes uitgebouwd, een verre herinnering aan de straalkapellen van de klassiek-Gothische basiliek. Alle overige pseudobasilieken hebben een enkelvoudig koor, waarvan dat van *den Burg* op Texel merkwaardigerwijs recht is gesloten. De pseudobasilieken komen zoowel met als zonder dwarsschip voor. De kerk van *Sneek* onderscheidde zich vroeger door het bezn van een tweetal torens op het Westen.

1 M.D. Ozinga in Oudheidk. Jaarboek 1935, blz. 52.
2 Geïllustreerde Beschr. v. Leiden en Westelijk Rijnland 612, 14.

In verreweg de meeste gevallen rusten de scheibogen op zuilen. De kerk van *Naaldwijk* is een van de weinige met pijlers van baksteen. Vaak zijn de kapiteelen van de zuilen van het geijkte Brabantsche model, nu eens met een enkele rij lovers, dan weer met een dubbele rij. Voorbeelden geven de kerken van *Kapelle* op Zuid-Beveland, *St. Maartensdijk* op Tholen, *Dirksland* op Overflakkee, *Abbenbroek* op Voorne-Putten, *IJselmonde, Pijnakker, Noordwijkbinnen*

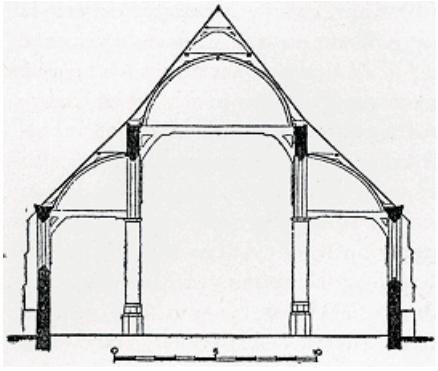

50. Hillegersberg, dwarsdoorsnede oude dorpskerk

(afb. 129), *Montfoort, Weesp*. In den kop van Noordholland treft men wel eens een eigenaardig reginonaal vegetatief ornament aan, gelijk te *Warmenhuizen*. Naar het Noorden wordt het Brabantsche kapiteel zeldzamer, om plaats te maken voor een kapiteel van louter profielwerk, nu eens mager als in *Hillegersberg* (fig. 50), dan weer fraai gevormd als te *Koudekerk* a.d. Rijn, ook wel grofvormeloos als te *Rijswijk*.

De gedaante van de meeste pseudobasilieken is het gevolg van allerlei verbouwingen, waardoor onregelmatige vormen zijn ontstaan. Verscheiden zijn verdwenen zooals die van *Voorschoten* en *Schagen*. Van andere die in den 'Spaanschen tijd' zijn verwoest, staan nog hoogst bekoorlijke bouwvallen, namelijk te *Warmond* en te *Bergen binnen*. Thans is er nog een dertigtal over. Tot diegene, welke in hoofdzaak naar één ontwerp van den aanvang als pseudobasiliek zijn ontworpen kunnen wij de kerken van *Montfoort, Noordwijk-binnen* en de *St Maartenskerk* van *Bolsward* rekenen. De kerk van *Noordwijk-binnen* (afb. 129) is zeker de fraaiste en monumentaalste van al onze pseudobasilieken met houten tongewelven. Zij dagteekent uit het midden van de 15de eeuw[1]. De *St Maartenskerk van Bolsward* (afb. 126) is de eenige in het onderhavige gebied, die geheel met steenen gewelven is overdekt. Volgens een opschrift in het koor werd zij in de jaren 1446-1466 gebouwd. Zij heeft geen dwarsschip als de beide andere juistgenoemde. De kleine ronde lichtopeningen in de smalle strooken metselwerk, die boven de daken van de zijbeuken vrij bleven, zijn althans voor een deel naderhand ingebroken, en vermogen de kerk geen volledig basilikaal karakter te verleenen.

De hallenkerk is bij uitstek geschikt als parochiekerk van het groote dorp en de kleine stad. Zij kan grooter menigten bevatten dan de pseudobasiliek en

1 Geïllustreerde Beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 160.

maakt een voornamer indruk door het hoog oprijzen van de zijmuren. In Vlaanderen komt de hallenkerk al omstreeks 1300 voor en geniet zij een bijzondere voorkeur. Ongetwijfeld zijn de hallenkerken in het Westen van ons land onder Vlaamschen invloed ontstaan, al hebben de bouwwerken steeds minder een Vlaamsch uiterlijk naarmate men meer Noordwaarts komt.

Het oudste voorbeeld binnen onze tegenwoordige grenzen is het ruime drieschepige koor van de *St Bavokerk te Aardenburg* (zie blz. 200), dat uit het midden van de 14de eeuw zou kunnen dagteekenen. Ongetwijfeld heeft het Aardenburgsche koor houten gewelven in de kappen gehad. In de vorige eeuw heeft men het interieur bedorven door het aanbrengen van schijngewelven van stuc. Tot de bijzonderheden van het Aardenburgsche koor rekenen wij dat de zijbeuken veel smaller zijn dan het middenkoor en een rechte sluiting hebben, terwijl het middenkoor veelhoekig is gesloten, terwijl de beuken niet op de gebruikelijke wijze door zuilen worden gescheiden maar door pijlers. Een bepaald laatgothisch karakter hebben het Westelijke gedeelte van de *Middelburgsche abdijkerk*, de zoogenaamde Nieuwe Kerk, en het schip van de kerk van Brouwershaven. Het ruime schip van *Brouwershaven* met zijn gerekte traveeën en breede vensters heeft beter den oorspronkelijken toestand bewaard met zijn slanke zuilen die op hun Brabantsche looverkapiteelen de scheibogen dragen en met de wijde houten tongewelven. De eveneens zeer ruime hallenkerk van *Westkapelle* is verdwenen, alleen de kloeke toren staat nog overeind om dienst te verrichten als lichttoren. Veel bescheidener is de hallenkerk van *Wemeldinge* op Zuid-Beveland. Die van *Baarland*, eveneens op Zuid-Beveland is te eenen male verminkt. Van de echt dorpsche hallenkerk te *Zuidland* op Putten is na een brand in 1918 alleen maar de middenbeuk herbouwd en de rest gesloopt.

De beide provinciën Holland zijn samen nog een vijftiental hallenkerken rijk, Friesland bezit er nog maar één, namelijk die van *Workum*, en in het Utrechtsche zijn alle hallenkerken in steen overwelfd behalve de bouwvallige *Geertekerk* in de bisschopstad.

Naast bescheiden en dorpsche hallenkerken als die van *Maasland, Monster* en *Beverwijk* komen er in het oude graafschap Holland zeer groote en betrekkelijk monumentale voor met een zeer bijzonder eigen karakter. Prachtig zijn de weidsche ruimten van de kerken van *Edam* (afb. 128) en *Monnickendam*. In beide gevallen is alleen het middenkoor van een veelhoekige sluiting voorzien en eindigen de zijkoren vlak. Dat de Edamsche kerk oorspronkelijk een kruiskerk was met een waarschijnlijk pseudobasilikaal schip is nog duidelijk te zien en toont goed aan, hoe bijna alle hallenkerken in het Westen van het land dezen vorm door verbouwingen van een ander type kerk hebben verkregen. In het algemeen een wat ouder karakter heeft de eveneens zeer ruime Groote of St Janskerk van *Schiedam*, waarin ook verschillende bouwperioden zijn te

onderscheiden evenals aan de kerk van *Oudewater* die kennelijk uit een kruiskerk is verbouwd. Een eigenaardigheid van de *Westerkerk te Enkhuizen* is, dat ieder van de drie beuken door één wand wordt gesloten, waarvan de zijwanden schuin staan in dier voege, dat zij alle tezamen drie zijden van een achthoek vormen als één sluiting voor de heele kerk. De eindgevels zijn zoowel aan den West- als aan den Oostkant voorzien van kleine geveltoppen om de vensters hoog te kunnen ophalen.

In het algemeen worden de beuken van de hallenkerken evenals die van de pseudobasilieken gescheiden door zuilen, waarvan vele het Brabantsche looverkapiteel dragen, en andere alleen van profielen zijn voorzien. In de *Noorderkerk te Hoorn* vindt men een inheemsche versie van het Brabantsche looverkapiteel, evenals in de pseudobasiliek van *Geervliet* op Putten. De Noordwand van de verminkte kerk van *Haringhuizen* in Westfriesland bevat zuilen met een eigenaardig inheemsche plantornament, dagteekenend uit den tijd, dat aan het schip een even hooge, nu al lang weer verdwenen zijbeuk werd toegevoegd. Een ander voorbeeld van dergelijke kapiteelen levert de pseudobasiliek van het naburige *Warmenhuizen*, helaas gehavend door het sloopen van den Zuiderzijbeuk. Een klasse op zichzelf vormde tenslotte de *Nieuwezijdskapel te Amsterdam*, een weidsche hallenkerk met kooromgang, waarvan de rijk geprofileerde scheibogen rustten op slanke bundelpijlers die sterk overeenkwamen met de pijlers van de Nieuwe Kerk aldaar (afb. 130, 89). Zooals hierboven al is opgemerkt bij de behandeling van laatstgenoemd bouwwerk, vormen de beide hoofdkerken van Amsterdam en de Nieuwezijdskapel een trits, die een speciaal Amsterdamsche late Gothiek tot uiting brengt. Met de bouwgeschiedenis van de Nieuwezijdskapel, zooals die door Dr J. Breen is voorgesteld in deel I van Zeven Eeuwen Amsterdam (onder redactie van A.E. d'Ailly) kunnen wij ons bezwaarlijk vereenigen.

De hallenkerken met steenen gewelven van het Utrechtsche sluiten als zoodanig aan bij die van het Oosten des lands. De *Klaaskerk, de Buurkerk* en de *Jacobikerk te Utrecht* alsmede *St Joris te Amersfoort* hebben hun tegenwoordige gedaante gekregen door verbouwingen van de romaansche en vroeggothische kerken. In de profileering van de vensters en andere détails uit zich een locale bouwtrant die afwijkt van de Hollandsche. Het schip van de *Cunerakerk te Rhenen*, een kruiskerk met enkelvoudig koor, werd in de tweede helft van de 15de eeuw geheel verbouwd. Telkens twee travéeën van het oude schip vereenigde men tot een groote travée; aan den Noordkant van den middenbeuk verrees één even hooge zijbeuk, en aan den Zuidkant een dubbele zijbeuk. Het geheel werd met steenen gewelven overkluisd in aansluiting met koor en dwarsschip. Door de ongewone diepte van de travéeën ontstaat een eigenaardige ruimte die sterk alzijdig is gericht op een wijze die herinnert aan de Hollandsche kerken van het type van St Jacob in den Haag, welke

straks ter sprake zullen komen. Bij de ongelukkige restauratie van het bouwwerk na den brand van de bekapping in 1934 bezweek de Noord-Westelijke kruispijler onder den last van een betonnen vloer over de gewelven, waarna men alle pijlers van het middenschip heeft gesloopt en door nieuwe vervangen. In 1940 en 1945 leden kerk en toren zwaar door beschieting. De vormentaal van het uitwendige van het schip met de sierlijk versneden steunbeeren en het

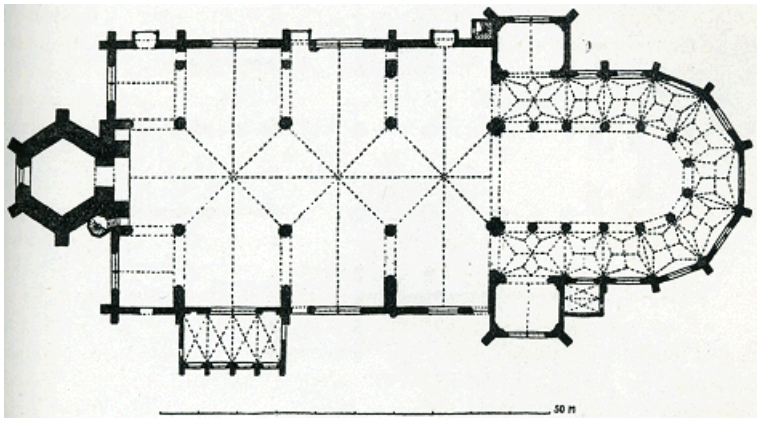

51. 's-Gravenhage, St Jacobskerk

fraaie Zuiderportaal in trachiet en tufsteen verheft zich verre boven het provinciaalsche (afb. 127). Het zou ons niet verwonderen wanneer hier een van de voornaamste Utrechtsche bouwmeesters bezig is geweest. De tegenwoordige traceeringen zijn 19de eeuwsch. De oorspronkelijke flamboyante vensterharnassen leeren wij kennen uit de teekeningen van Pieter Saenredam[1].

Tenslotte heeft het oude graafschap Holland nog een bijzonder kerktype ontwikkeld, waarvoor geen naam bestaat, maar dat wij naar het oudste voorbeeld, de *St Jacobskerk te 's-Gravenhage*, het 'Haagsche hallentype' zouden willen doopen (fig. 51, afb. 135). Dit type is ontstaan als uiterste consequentie van de Kempensche en Hollandsche basiliek of pseudobasiliek, waarbij de zijbeuken worden gedekt door een reeks aaneengesloten dwarse kapjes die eindigen tegen geveltoppen. Het eerst is die consequentie bij ons weten getrokken toen men omtrent het midden van de 15de eeuw het voordien ongetwijfeld pseudobasilikale schip van de 14de eeuwsche Haagsche kruiskerk radicaal verbouwde en vergrootte[2]. De afzonderlijke travéeën van de zijbeu-

1 P.T.A. Swillens, Pieter Janszoon Saenredam, 1935, afb. 121.
2 E.H. ter Kuile, in Oudheidk. Jaarboek 1936, blz. 53, 122, en 1938, blz. 91.

ken groeiden daar in breedte, diepte en hoogte tot volledige dwarspanden. Men kreeg dus een middenbeuk, die gesneden wordt door een reeks opeenvolgende even hooge en breede dwarsschepen, een middenbeuk, die zelf eigenlijk alleen maar bestaat uit kruisingsvakken. Alleen aan den Westkant, waar de bestaande toren de lengte bepaalde, schoot nog een stuk over van onvol-

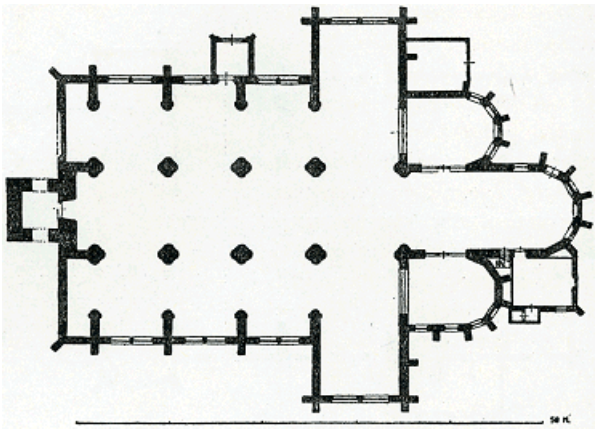

52. Vianen, Herv. kerk

doende lengte om er nog een vierde dwarsschip uit te halen, en dat dus de gedaante kreeg van één travée van een normale hallenkerk.

Het was inderdaad een geniale oplossing, die wijlen C.H. Peters terecht in meer dan één geschrift heeft geroemd[1]. Een ontzaglijke ruimte werd met een minimum aan steunpunten overdekt en verlicht door vensters van maximale hoogte. De ruimte is van een wonderlijke wijdheid onder de breede tongewelven in de elkander kruisende kappen, en op de dwarse richting valt zoo sterke nadruk, dat de lengterichting er vrijwel door wordt overstemd. Die neiging tot ontwikkeling in de breedte ten koste van de gerichtheid volgens de lengteas is overigens een eigenaardigheid die in zeer verschillende tijden en streken als een tegenstroom naast de 'officieele' gothische opvatting opduikt gelijk de veelvuldige ketterijen naast de orthodoxie het hoofd opsteken.

Voor zoover wij kunnen zien vond het 'Haagsche type' in de 15de eeuw geen navolging meer in dien zin, dat er volledige overeenkomstige kerkschepen tot stand kwamen. Dat was de 16de eeuw voorbehouden. Wel werd hetzelfde systeem toegepast, toen in het eind van de 15de eeuw de kapellen ver-

1 Jaarboek die Haghe 1900, blz. 113 en 1923, blz. 211; H. Brugmans en C.H. Peters, Oud-Nederlandsche Steden, De Nederl. Stedenbouw II, blz. 71.

rezen tegen de zijbeuken van de *Oude Kerk in Amsterdam*, welke kapellen in gelijke verhouding staan tot die zijbeuken als de groote dwarskapellen of dwarspanden van het Haagsche schip tot den middenbeuk. Een overeenkomstig geval is het met de uiterste zijbeuken van de *St Janskerk te Gouda*, die naar wij vermoeden in het begin van de 16de eeuw tot stand kwamen (blz. 249), en met de Zuiderzijkapellen

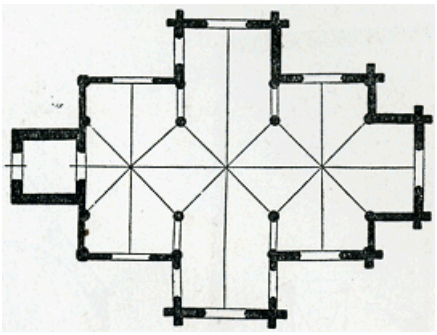

53. Aalsmeer, oude kerk

van de *Dominicanenkerk in den Haag*, oftewel de Kloosterkerk, die omtrent 1540 werd uitgebreid[1].

In vier Hollandsche kerken vond het Haagsche systeem gedurende de eerste helft van de 16de eeuw volledige navolging, en wel in *Voorburg, Leimuiden, Vianen* en *Aalsmeer*. De verbouwing van het schip van Voorburg vond tusschen 1511 en 1514 plaats[2]. De oude kerk van Leimuiden werd kort voor 1549 verbouwd. Zij is in 1805 door een nieuwe vervangen, maar nog uit verschillende afbeeldingen bekend[3]. In deze beide gevallen ging het om dorpskerken van zeer bescheiden afmetingen en om een schip van twee vakken lengte. In Vianen (fig. 52) betrof het evenwel een aanzienlijke kruiskerk in de toenmalige residentie van de Brederodes, die na een brand in 1540 werd herbouwd[4]. De verhoudingen zijn daar veel rijziger dan in den Haag en het schip maakt dan ook vooral inwendig een veel statiger indruk. Daartoe draagt zeker bij, dat de steunpunten voor de overdekking niet als in de andere gevallen enkelvoudige zuilen zijn, maar bundelpijlers van klaverbladvormige doorsnede.

De hoogste vervolmaking vond het ‘Haagsche type’ in Aalsmeer, waar, uniek geval, een geheel nieuwe kerk volledig volgens het Haagsche systeem werd opgetrokken (fig. 53, afb. 131, 146). Het middenschip werd drie vierkanten lang, vermeerderd met een half vak voor het koor. Het midden-vierkant werd gesneden door een dwarsbeuk die aan weerszijden met een vierkant uitspringt, de beide flankeerende dwarsbeuken zijn wat korter. Hier bereikt men dus een zeer sterk centraliseerenden aanleg, die onmiddellijk tot vergelijking met renaissance kerken leidt. Het is echter de vraag, of hier niet een autochthone ontwikkeling tot een eindpunt voert zonder eenigen invloed van de ultra-

1 Ad. Mulder, de Kloosterkerk te 's-Gravenhage in Jaarboek die Haghe 1907, blz. 359.
2 Informacie upt Stuck der Verpondinghe van 1514, uitgegeven door R. Fruin, 1866, blz. 273.
3 Bijdr. Bisdom Haarlem XXXIX (1920) blz. 452, verg. H.F. van Heussen, Oudheden en Gestichten van Rhijnland, blz. 320. M. Brouerius van Nidek en I. 1e Long, Kabinet van Nederl. en Kleefsche. Outheden, II, prent t.o. blz. 292.
4 G.C. Labouchère in Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 1.

montaansche bouwkunst. Het jaartal 1549, dat vroeger op een van de ingangen voorkwam[1], doet onderstellen, dat het bouwwerk toen in aanbouw was of werd voltooid. Met die dateering stemt onder meer het karakter van het bladornament van de zuilkapiteelen volkomen overeen. Eigenaardig is niet alleen het inwendige, maar ook het uitwendige dat met niet minder dan zeven

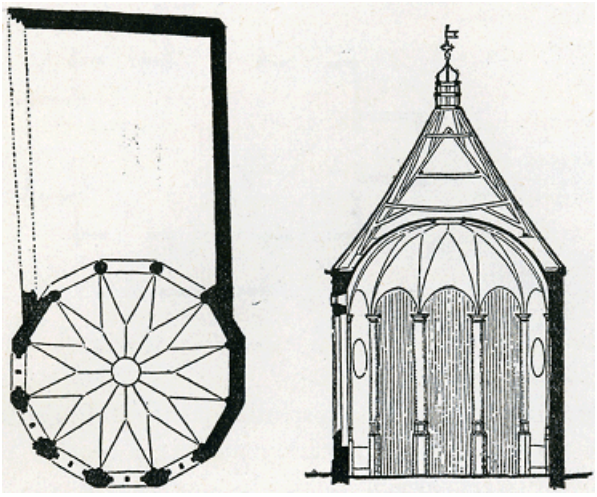

54. Gouda, Jeruzalemkapel

topgevels prijkt, een ongehoord aantal voor een zoo kleine kerk. Hoe renaissancistisch de plattegrond ook mag lijken, die topgevels in zulken getale zijn toch wel heel on-Italiaansch. Dat men een platte koorsluiting koos, bewijst hoe zuiver de bouwmeester zijn opzet doorvoerde. Een veelhoekige koorsluiting zou uit den toon zijn gevallen.

Gouda bezit nog een hoogst merkwaardig bouwwerk in zijn *Jeruzalemkapel* tegenover het koor van de St Janskerk op den hoek van de Jeruzalemstraat (fig. 54). De twaalfhoekige ruimte wordt overdekt door een stergewelf, waarvan de ribben ontspringen op kolonetten met lijstkapiteelen. Oorspronkelijk stond de twaalfhoek door middel van drie bogen aan den Noordkant in verbinding met een rechthoekige ruimte, die vrijwel geheel is verdwenen toen daar een woonhuis werd gebouwd. De Jeruzalemkapel werd gebouwd door Heer Gijsbert Willemsz. Raet, priester en vicaris van de St Janskerk, die een pelgrimage naar het H. Graf te Jeruzalem had gemaakt. Wij weten voorts dat de kapel in 1504 werd gewijd en door den bouwheer bij testament werd vermaakt aan de Collatiebroeders, wier klooster er onmiddellijk naast lag[2]. Ongetwijfeld was het de bedoeling dat de kapel door haar gedaante zou herinneren aan de rotonde van het Heilige Graf te Jeruzalem met de daarbij aansluitende 12de eeuwsche kerk op de plaats van de basiliek uit den tijd van Constantijn. In de kapel bevond zich trouwens een Heilig Graf, ongetwijfeld een nabootsing van het Heilige Graf in de Rotonde te Jeruzalem. De Goudsche kapel is een volstrekt unicum voor ons land, maar zij had vroeger op zijn minst één wedergade, namelijk de eveneens twaalfhoekige *kapel van de Jeruzalem-*

1 Van der Aa's Aardrijkskundig Woordenboek.
2 Archief v. Kerkelijke Geschiedenis 1847, blz. 140 vlg.

broederschap te Utrecht. Deze moet in 1544 of kort daarna tot stand zijn gekomen en verving een oudere 'Jeruzalem' genoemde kapel, omtrent welker gedaante niets is bekend, en die buiten de stadsmuren was gelegen[1].

Op het punt van kerktorens bieden de onderscheiden streken die het Westen en Noord-Westen van ons land uitmaken een wel zoo gevarieerd tafereel als ten aanzien van de kerken zelf.

Zeeland heeft reden trotsch te zijn op een reeks bijzonder stoere dorpstorens, die onmiskenbaar verwant zijn met de kloeke baksteenen torens van de Vlaamsche kuststreken, en alle hun voorbeeld schijnen te hebben in den massalen 13de eeuwschen toren van Lissewege ten N. van Brugge. De oudste generatie van die Zeeuwsche torens dagteekent in het algemeen uit het eind van de 14de eeuw en de eerste helft van de 15de, en is verreweg het best vertegenwoordigd op Walcheren en Zuid-Beveland.

Forsche paren steunbeeren begeleiden het torenlichaam bijna zonder uitzondering. Aan verschillende eenvoudige torens eindigen zij waar de klokkeverdieping begint, zooals te *Meliskerke* en *Oost-Souburg* op Walcheren en te *Baarland* en *Kapelle* op Zuid-Beveland (afb. 132). Laatstgenoemde toren draagt boven den ingang het jaartal 1427; hij is de eenige gedateerde. In andere gevallen gaan de steunbeeren echter tot het eind van het torenlichaam omhoog gelijk te *Nisse, 's Heer Arendskerke* (afb. 133) en *'s Heer Abtskerke* op Zuid-Beveland en te *Oostkapelle* op Walcheren.

Een Vlaamsche voorliefde voor gemetselde achtkante spitsen, oprijzend uit een omgang met vier hoektorentjes vond weerklank over de Wester-Schelde: de toren van het juistgenoemde Kapelle wordt op die wijze bekroond. De hoektorentjes zijn er evenwel op de borstwering gebouwd, en behooren derhalve niet tot het oorspronkelijke ontwerp. Waarschijnlijk gaan hoektorentjes samen met volledig opgaande steunbeeren, die hun een geschikte voeting boden. Dit leert de toren van 's Heer Arendskerke, waar de onderstukken van de hoektorentjes nog aanwezig zijn. In Nisse zijn zij verdwenen. Aanvankelijk is het muurwerk tusschen de steunbeeren geheel vlak gehouden, maar langzamerhand gaat men er toe over de gevelvlakken met nissen te versieren, zooals te 's Heer Abtskerke. Een zeer rijk voorbeeld van zulk een levendige gevelbehandeling vormt de indrukwekkende toren van *Westkapelle*, een jongere uitgaaf van den Lieve Vrouwetoren te Brugge. Aardig zijn vaak de traptorentjes tegen een van de flanken, veelal rond van vorm en soms geestig afgedekt zooals te *Waarde* op Zuid-Beveland.

In de tweede helft van de 15de eeuw wordt het model losser en de behandeling luchtiger. Gaarne past men hoekblokjes van witten steen toe. De toren van *Kloetinge* niet ver van Goes is een uitnemend voorbeeld van die vlotter architectuur. De klokkeverdieping springt in, zoodat er ruimte ontstond voor een

1 J.W.C. van Campen in Jaarboekje van Oud-Utrecht 1935, blz. 52.

omgang met balustrade. Het benedendeel heeft flinke overhoeksche steunbeeren, het bovenstuk veel lichtere haaks geplaatste. Ook de toren van *Tholen* behoort tot de tweede generatie. Vele zijn intusschen nooit volgens den oorspronkelijken opzet voltooid, gelijk die van *St Maartensdijk* en *Scherpenisse* op Tholen en van *Renesse* op Schouwen, andere in verloop van tijd ergerlijk verminkt. Ook op de Zuidhollandsche eilanden komen torens van het Zeeuwsche type voor, gelijk die van *Abbenbroek* en *Spijkenisse*. Een kenmerk van bijna alle Zeeuwsche torens is, dat de galmgaten paarsgewijs voorkomen en betrekkelijk klein blijven.

Verschillende Zeeuwsche torens hebben een achtkante klokkeverdieping. Voorbeelden vindt men te *Gapinge* op Walcheren, *Noordwelle* en *Koudekerke* op Schouwen, *Poortvliet* op Tholen. De verwoeste toren van *Nieuwerkerk* op Duiveland had met den Haagschen St Jacobstoren gemeen, dat hij van den grond af zeskant is. De overhoeksche steunbeeren van den eveneens door de Duitschers verwoeste toren in het naburige *Ouwerkerk* zijn ongetwijfeld gevolg van Noordbrabantschen invloed. De toren van *Oosterland*, mede in de buurt gelegen, onderscheidt zich door een zadeldak, dat aan Friesland doet denken. Het is echter zeer twijfelachtig of deze afdekking de oorspronkelijk bedoelde mag heeten.

Op het vasteland van Holland is niet zoo heel veel lijn in de torenarchitectuur te bespeuren. Vele torens, ook groote als die van *Schiedam, Naarden, Beverwijk, Medemblik* en *St Pancras te Enkhuizen* hebben geen steunbeeren of zeer korte, maar andere niet minder aanzienlijke gelijk die van *Monster, Nieuwerkerk aan den IJsel, Schoonhoven, Bergambacht* en *Voorschoten* hebben er wel. Wanneer wij de torens van Ransdorp en van de Groote Kerk te Monnickendam uitzonderen, welke wij bij een Utrechtsche groep zouden willen onderbrengen, zijn alle torens van Noordholland gespeend van steunbeeren, en dus van vrij strakke vormen. Toch was het vroeger ook wel anders. De zware torens van *Egmond aan Zee, Assendelft* en *Westzaan*, die al lang geleden zijn ingestort, hadden wel degelijk steunbeeren die hun omtrek een gevoelig beloop verleenden. Op grond van de oude afbeeldingen zou men kunnen onderstellen, dat hier Kempensche invloeden hebben gewerkt. Een eigenaardigheid van Noordholland is het veelvuldig voorkomen van gemetselde spitsen en wel te *Heemskerk, Uitgeest, Twisk, Wognum, Medemblik, Hippolytushoef* en *Oosterland*, beide laatste op Wieringen, en tenslotte in *den Burg* op Texel. In Zuidholland heeft ook de dorpstoren van *Voorburg* een gemetselde spits, gedeeltelijk afgebroken en geheel verborgen onder een leien spits. Deze toren, een 14de eeuwsch bouwwerk, behoort nog tot de uitloopers van de Vlaamsche baksteengothiek.

Een specialiteit van Noordholland zijn de sierlijke en geestige opengewerkte torenbekroningen van hout met een bekleeding van lood, en de overeen-

komstige kruistorens op de daken van kerken die geen steenen toren kregen. Wij hebben al vermeld, hoe men de *St Bavokerk te Haarlem* van een steenen kruistoren wilde voorzien, maar dien al voor zijn voltooiing moest afbreken, omdat de N.W. kruispijler onder den last bezweek. In zijn plaats verrees toen de prachtige achtkante houten toren (afb. 83), die het silhouet van de kerk en daarmee van Haarlem beheerscht. In 1520 was hij gereed. Een schilderstuk dat de St Bavo weergeeft en in de kerk hangt, ten onrechte aan Geertgen tot St Jans toegeschreven, beeldt den toren af met een verdieping minder dan hij in werkelijkheid heeft gekregen[1]. In de jaren 1529-1531 volgde de fraaie toren op het Westelijk eind van de *Groote Kerk te Hoorn*, helaas verloren gegaan bij den brand van 1838. In denzelfden tijd dat de kruistoren van de Haarlemsche St Bavo tot stand kwam, bouwde men in *Enkhuizen* op den romp van den *St Pancrastoren* een enorm gevaarte, bestaande uit een heele achtkante lantaarn, waarop een stuk spits verrijst die weer een open topachtkant draagt hetwelk met een forschen peervorm is afgedekt (afb. 114). Deze houten lantaarn vond weer in hoofdtrekken een navolging omstreeks 1535 op den *Nieuwen Toren te Leeuwarden*, die in 1884 wegens bouwvalligheid is afgebroken.

Twee torens uit de 16de eeuw hebben een buitengewoon sierlijken bovenbouw, bestaande uit een slanke zandsteenen lantaarn die gedekt wordt door een levendig spitsje met een peer in top. Het zijn de *Bakenessertoren te Haarlem* en de toren van de O. Lieve Vrouwekerk oftewel de *Speeltoren te Edam*. Tenslotte zijn daar de bescheiden maar zeer bekoorlijke torentjes op de daken van *St Laurens te Alkmaar, de Oosterkerk te Hoorn*, en de dorpskerk van *Oosthuizen*.

Utrechtsche torens als die van *Montfoort, Westbroek* of *Eemnes binnen* verschillen niet zoo heel veel van sommige Hollandsche torens zonder steunbeeren, gelijk die van Gouda en Nieuwerkerk a.d. IJsel. Eigenaardig is de stoere toren van *Vleuten*, die veel weg heeft van de Zeeuwsche. Iets belangrijks heeft het Sticht alleen voortgebracht in een bepaalde groep dorpstorens, te weten die van *Soest, Nieuw Loosdrecht, Eemnes buiten* (afb. 134), *Houten, Amerongen* en *Loenen aan de Vecht*, bij welke men als uitloopers kan laten aansluiten de torens van de St Nicolaaskerk te *Monnickendam* en van *Ransdorp*. Zij bestaan alle uit twee hoofdgeledingen, waarvan de benedenste weer is onderverdeeld in een vlak behandeld onderstuk en een bovenstuk, dat evenals de tweede geleding met groepen van drie nissen is versierd. Alle worden zij gedekt door een vrij korte achtzijdige spits die door een omloop wordt omgeven. De scheiding tusschen de beide hoofdgeledingen is vrij sterk aangeduid, en wordt in Amerongen, Loenen, Ransdorp en Monnickendam zelfs gevormd door een omgang met open balustrade. Helaas zijn de oorspronkelijke balustra-

1 J.H.H. Kessler en E.H. ter Kuile in Oud-Holland 1933, blz. 71 en 132.

den in Loenen en Monnickendam verdwenen en vervangen door renaissance balustraden die de sierlijke luchtigheid van de gothische met hun fialen missen, hetgeen een groote schade beteekent voor het geheel. Gelukkig heeft de toren van Amerongen zijn ongemeen gevoelig silhouet nog ongerept bewaard. Evenals die van Loenen munt hij uit door een groote weelderigheid van behandeling met banden en vlechtingen van natuursteen, maar hij overtreft deze door een buitengewone mate van verfijning en vrouwelijke teerheid. Hoewel geen van deze torens een lantaarn heeft, doen zij alle min of meer denken aan de gestalte van den Utrechtschen Domtoren. Vooral was dit het geval te Loenen, toen de oude balustraden nog aanwezig waren. Een eigenaardigheid van drie dezer torens zijn de veelhoekige torenvormige aanbouwsels, die aan weerszijden in de hoeken met de kerkgevels opgaan en die verschillende boven elkander gelegen ruimten alsmede spiltrappen bevatten. Dit doet zich voor te Amerongen, Soest en Eemnes buiten.

Wat den ouderdom van deze torens aangaat, die wij hierboven in de rangorde van hun ontwikkeling hebben opgesomd, alleen van den toren van Eemnes buiten weten wij door een toevallige mededeeling, dat hij in 1521 moet zijn gebouwd[1]. Omstreeks denzelfden tijd zijn ook de torens van Loenen en Ransdorp gebouwd en wel door zekeren Jan Poyt, maar het is de vraag of die daarbij als architect optrad en niet veeleer aannemer of appelleerder was[2].

In Friesland komt men tot weinig anders dan torens met de traditioneelgewestelijke zadeldaken, ook wanneer het gaat om zwaaraangelegde bouwwerken als de toren van de *Martinikerk te Bolsward*. Steunbeeren ontbreken te eenen male, en in het elders algemeen voorkomend streven tot verlevendiging van de gevels door nissen betoont men zich in Friesland uitermate terughoudend. Een enkele keer waagt men zich aan een hooge achtkante spits, gelijk te *Tjum*, Zuidelijk van Franeker, of aan een spits met een avontuurlijken appelvorm, die den toren van *Deinum* even Oostelijk van Leeuwarden een zekere bekendheid geeft. De toren van *Peperga* aan den spoorweg van Leeuwarden naar Steenwijk niet ver van de Overijselsche grens wordt gekenmerkt door een grappig achtkant lantaarntje van baksteen.

Een opzichzelf staand geval is de zware onvoltooide toren die even ten Westen van de kerk van *Workum* verrijst. Dit forsche stuk baksteenarchitectuur, dat uit het begin van de 16de eeuw zal dagteekenen, vertoont vormen die men min of meer Utrechtsch kan achten. Op een zeer vlak behandelde portaalgeleding volgt een tweede vierkant met sterk plastische vormen. Steunbeeren, tusschen welker voeten baksteenen balustraden zijn aangebracht, verdeelen elk van de gevels in drie vakken die als diepe nissen zijn opgevat. In de verte

1 D.Th. Enklaar, Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland, blz. 15.
2 E.J. Haslinghuis, De toren van Ransdorp en zijn bouwmeester in Gildeboek 1922-1923, blz. 26.

doet dit torenfragment wel denken aan den toren van Wijk bij Duurstede. In ieder geval, met den Oldenhoofster toren (blz. 275) toont die van Workum duidelijk, dat Friesland het niet tot een eigen monumentalen laatgothischen bouwtrant van torens kon brengen.

De monastieke bouwkunst is in het Westen en Noord-Westen des lands door een klein aantal gave en belangwekkende stalen vertegenwoordigd.

Verreweg het voornaamste kloostercomplex van ons land is de *Premonstratenserabdij van Middelburg*, hoe ook verminkt na de Hervorming, hoe ook gerestaureerd, hoe ook geteisterd door de oorlogsgebeurtenissen van Mei 1940[1].

De abdij is al eerder ter sprake gekomen, omdat zij overblijfselen bevat van laatromaansche en vroeggothische bouwkunst, terwijl de toren nog in hoofdzaak uit het midden van de 14de eeuw zal dagteekenen (zie blz. 253). In hoofdzaak zijn de vleugels om de drie binnenplaatsen echter niet veel ouder dan het laatst van de 15de eeuw, en voor een groot deel werden zij eerst in den loop van de 16de eeuw opgetrokkkken.

De Middelburgsche abdij is geen schoolvoorbeeld, zij vertegenwoordigt geen standaardtype. Haar aanleg is zeer onregelmatig. De kern is een niet al te groote vierkante kloostergang, die met een zijde tegen Koorkerk en Nieuwe Kerk aansluit en aan de andere kanten wordt omgeven door vleugels, waarvan het muurwerk gedeeltelijk nog tot de 13de eeuw opklimt. Die kloostergang zelf, bij de restauratie vrijwel geheel nieuw opgetrokken, vertoont de weelderige vormen van de 16de eeuwsche Vlaamsch-Brabantsche flamboyante Gothiek. Ten Oosten van deze eerste binnenplaats ligt een tweede van minder regelmatigen omtrek, terwijl aan den Noordkant van beide tezamen zich een groot plein uitstrekt van zeer willekeurige gedaante. Daar de doorgang naar de Balans in den uitersten Noorderhoek vroeggothische, 13de eeuwsche vormen vertoont, moet men wel aannemen, dat de abdij al vroeg, wellicht bij de vergrooting onder graaf Willem II omstreeks 1255, de tegenwoordige uitgestrektheid kreeg.

In schilderachtige afwisseling zijn de verschillende vleugels met hun hooge veelhoekige of overhoeks-vierkante traptorens aaneengerijd. Het hoofdmateriaal is baksteen, maar enkele deelen zooals de kloostergang, het abtsverblijf en de vierkante portaaltoren daarnaast aan het groote plein zijn uitwendig geheel in natuursteen uitgevoerd evenals de buitengevels met ingangspoort aan de Giststraat. Het geheel is van een vroolijke feestelijkheid. Van kloosterlijke strakheid en strengheid is hier geen sprake. Het had even goed een paleis van een wereldlijk vorst kunnen zijn. Het Markiezenhof in Bergen op Zoom is van geen andere sfeer (zie blz. 344).

1 W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg, 1941, blz. 36.

Veel moeilijke en voor een deel onoplosbare vraagstukken biedt de abdijkerk. Hoe wij ons de ontwikkeling daarvan moeten voorstellen, is ver van duidelijk, maar het resultaat van die ontwikkeling was in ieder geval, dat er twee kerken in elkanders verlengde ontstonden, de Koorkerk, die de eigenlijke abdijkerk was, en op het Westen daarbij aansluitend de Nieuwe Kerk, die als parochiekerk dienst deed. De muren van de Koorkerk zijn in hoofdzaak nog 13de eeuwsch, de achtkante toren tegen haar Zuidkant is ongetwijfeld 14de eeuwsch, en de Nieuwe Kerk zooals wij die kennen, bestaande uit twee eendere beuken, moet in dezen vorm eerst zijn opgetrokken na een brand in 1568 ingevolge een aanbesteding uit 1570. In het jaar van den brand zelf nog liet de bisschop van Middelburg het fraaie netgewelf van de Koorkerk aanbesteden.

Van de vele kloosters die in de late Middeleeuwen binnen stadsmuren en soms ook daarbuiten werden gesticht, is weinig over. Een van de best bewaarde is nog het *St Agathaklooster* oftewel het *Prinsenhof te Delft*, maar hoe bezwaarlijk, om niet te zeggen ondoenlijk het is den toestand te reconstrueeren uit een bepaalde periode, bleek overduidelijk bij de restauratie die sinds eenige jaren gaande is. Wanneer er iets bleef staan van een klooster, was het gewoonlijk de kapel, die bruikbaar werd geoordeeld als kerk voor een Engelsche of Waalsche gemeente, of werd ingericht tot Universiteit, Illustere School, Vleeschhal, werkplaats of iets dergelijks. Bouwwerken van buitengewone beteekenis zijn er in het algemeen niet mee verloren gegaan. Van het *Dominicanenklooster te Haarlem* is nog de sobere baksteenen kloostergang bewaard, toegankelijk door de Pandpoort tusschen het oude en het nieuwe deel van het stadhuis.

Een merkwaardige kloosterkerk die behouden bleef, zij het niet in zeer bevredigenden toestand, is de aanzienlijke kerk van de *Dominicanen of Predikheeren te Leeuwarden*, die voor een groot deel zeker nog uit de 14de eeuw dagteekent, en na afbraak van de Oldenhoofster St Vituskerk tot hoofdkerk van de Hervormde gemeente werd bestemd. Het is een pseudobasiliek, waarvan de Zuiderzijbeuk veel breeder is dan de Noordelijke, en ook blijkbaar veel jonger. Beide zijbeuken hadden steenen gewelven, die bij een ingrijpende moderniseering in de jaren 1842-'43 zijn gesloopt[1]. Dat de middenbeuk nooit anders dan een houten overdekking heeft bezeten, blijkt duidelijk uit het groote venster in den Westelijken gevel, dat in den geveltop opgaat, hetgeen niet met een steenen gewelf is te rijmen.

Dat de Zuiderzijbeuk jonger is dan de Noordelijke verklaart ook de ongelijkheid van de beide rijen zware ronde zuilen van het schip. Zonder twijfel was het schip aanvankelijk tweebeukig, een aanleg, die meer bij Dominicanenkerken voorkomt. Eenige van de oudste 13de eeuwsche kerken van deze orde, in het bijzonder de Jacobijnenkerk te Parijs, bestonden uit een ruimte, die door

1 W. Eekhoff, Geschiedk. Beschrijving van Leeuwarden II, blz. 266/267.

een rij zuilen in twee deelen werd gesplitst. Afzonderlijke beuken ontstonden zoodoende eigenlijk niet, het was één ruimte met een rij dragers voor de bekapping. Dit blijkt ook uit de nog bestaande Dominicanenkerk van Toulouse, die een apsis heeft voor de gansche breedte van het gebouw[1]. In het algemeen zagen de Dominicanen echter al gauw af van een bijzonderen aanleg, en bouwden zij hun kerken in dezelfde gedaante als de Franciscanen of Minderbroeders. Duidelijk komt dit aan den dag bij de kerken van beide orden te Maastricht. In de laatgothische periode schijnen zij echter zoo nu en dan, en vooral in ons land, op hun oorspronkelijken aanleg terug te komen, met dien verstande echter, dat het nu wel twee afzonderlijk gekenmerkte beuken zijn, de een gewoonlijk als hoofdbeuk, de ander als zijbeuk gekarakteriseerd. In de Jacobijnenkerk te Parijs trouwens stond de rij zuilen ook niet precies in het midden van de ruimte. Of men hier inderdaad met een bewust teruggrijpen op een oude gewoonte heeft te doen, zouden wij intusschen niet durven zeggen: het kunnen ook louter practische overwegingen zijn geweest, die tot den tweebeukigen aanleg leidden.

Wat overigens de Leeuwarder Jacobijnenkerk aangaat, dienen wij er nog op te wijzen, dat de Zuiderzijbeuk wordt gedekt door een reeks dwarse kappen, eindigend tegen geveltoppen. Dat dit iets te maken zou hebben met kerken van het type van de Dominicanenkloosterkerk in den Haag, gelijk wel is beweerd[2] is volkomen bezijden de waarheid om de eenvoudige reden, dat de Leeuwarder zijbeuken oorspronkelijk steenen gewelven hadden. De vensters gaan dan ook niet omhoog in de geveltoppen, wat essentieel is voor den Brabantsch-Hollandschen aanleg. De bedaking van den Leeuwarder zijbeuk kan men echter wel vergelijken met die van sommige kerken van de Groote Brabantsche School als St Goedele te Brussel en O.L. Vrouwe te Breda. Onmiddellijke verwantschap bestaat met de vroegere bedaking van de Martinikerk te Groningen door dwarskappen met geveltoppen. In Duitschland, met name in Westfalen, waren zulke dwarskappen bij steenen overwelving heel gewoon.

De *Haagsche Dominicaner Kloosterkerk*, die van omstreeks 1400 dagteekent, werd, gelijk wij hiervoor al opmerkten, omstreeks 1540 vergroot met een Zuiderzijbeuk van het 'Haagsche Hallentype'. Het fraaiste deel van de kerk is het treurig verwaarloosde koor met zijn zeer verzorgde vensters, typisch staal van den bouwtrant in den tijd van hertog Albrecht van Beieren.

Zuidholland bezit nog een paar tweebeukige kloosterkerken, te weten de *Domi-*

1 R. de Lasteyrie, l'Architecture religieuse en France à l'époque gothique, II, blz. 224. Zie ook: L. Schürenberg, Die kirchliche Baukunst in Frankreich zwischen 1270 und 1380 (1934) blz. 113.

2 Aldus F.A.J. Vermeulen in Kunstreisboek v. Nederland II, blz. 167.

nicanessenkerk te Leiden, beter bekend als '*de Academie*', het hoofdgebouw van de Universiteit, en de *Augustijnenkerk te Dordrecht*.

De Leidsche Dominicanessenkerk werd in 1516 gewijd[1]. Zij is in het geheel niet georienteerd en bestaat uit twee even hooge beuken, waarvan de eene veel breeder is dan de andere en diie samen een rechthoek vormen zonder eenige aanduiding van een koorruimte. Inderdaad, de overeenstemming met de 13de eeuwsche Dominicanenkerk van Parijs is wel treffend, hoezeer naar wij vermoeden toevallig. Aanvankelijk bevond zich in den zijbeuk een galerij voor de nonnen, die zich over twee vakken uitstrekte. Al spoedig moet deze te klein zijn gebleken, en bouwde men in het eene eind van den hoofdbeuk, dat oorspronkelijk, gelijk wij met van Oerle vermoeden, als koor had gediend, een groote galerij op zes zuiltjes, die met de kloostervleugels in verbinding moet hebben gestaan door een nieuwe galerij in den zijbeuk, die zich nu over de gansche lengte uitstrekte. Een nonnengalerij die sterk overeenkomt met die in den hoofdbeuk van de Leidsche Dominicanessenkerk, vindt men nog in de *Agnietenkapel te Utrecht*, overigens een vrij eenvoudige enkelbeukige ruimte, die door een houten tongewelf wordt gedekt.

Wat de Augustijnenkerk van Dordrecht aangaat, die in hoofdzaak schijnt te dagteekenen van een herbouw na een brand die in 1512 voorviel[2], deze bestaat uit een hoofdbeuk met koor en een even hooge maar smallere zijbeuk, gescheiden door forsche zuilen van het Brabantsche type.

VIII. *De niet-basilikale kerken en de kloosters in de Oostelijke gewesten.*

De Oostelijke provinciën, waaronder wij verstaan Groningen, Drente, Overijsel, Gelderland en Limburg, vormen een gebied, waarvan de gothische kerken, in tegenstelling tot die van de reeds behandelde streken, bijna zonder uitzondering met gemetselde gewelven zijn overkluisd. Men zou kunnen zeggen, dat in die Oostelijke provinciën het landklimaat van de Gothiek heerscht. In het algemeen toch zijn de gothische kerken van het vasteland aan dezen kant van de Alpen in steen overwelfd. Streken, waar de kerken in betrekkelijk groot aantal of als regel een houten overdekking van de ruimten bezitten, zijn zeldzaam. Als voornaamste van die streken meenen wij de kuststrook te kunnen noemen die zich uitstrekt van Bretagne tot Groningerland. Daartoe behoort dan, zooals wij hebben nagegaan, ongeveer de helft van ons land.

Op den regel, dat de gothische kerken in het Oosten des lands steenen gewelven hebben, zijn natuurlijk uitzonderingen. In de eerste plaats zijn daar de kerken, die hun steenen gewelven hebben verloren, of welker steenen gewelven nooit tot uitvoering zijn gekomen. Wanneer wij deze buiten beschouwing laten,

1 Geïllustreerde Beschrijving van Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 116.
2 J.L. van Dalen, Geschiedenis van Dordrecht II, blz. 745.

is het aantal afwijkingen al bijzonder gering. Men kan een paar Drentsche kerken noemen als die van *Dwingeloo* en *Westerbork*[1], enkele Overijselsche gelijk de beide kerken van *Vollenhove*, sommige Geldersche als de nederige éénbeukige kerkschepen van *Hees* bij Nijmegen en *Heelsum*, de hiervoor al besproken basiliek van *Kuilenburg* en de pseudobasilikale kerkschepen van *Tricht, Zoelmond* en *Maurik*, en dan zijn de voornaamste ook opgesomd.

Intusschen bezit Overijsel in de kerk van *Paasloo*, W.N.W. van Steenwijk een laatgothisch bouwwerk, dat niet alleen een houten overdekking van de ruimten heeft, maar ook overigens vrijwel heelemaal van hout is opgetrokken, tenminste wat het schip aangaat (afb. 136). Houten posten scheiden het middenschip van de smallere en lagere zijbeuken en dragen vrijwel de heele bekapping met de vlakke zolderingen. Gothische profielen aan de korbeels onder de groote kapbalken toonen aan, dat wij hier niet hebben te doen met een of andere tot kerk ingerichte boerderij. De wanden zijn wel van baksteen, maar in hun tegenwoordigen staat niet oorspronkelijk. Wellicht zijn zij eerst naderhand in steen vernieuwd. Ook te *Nijeveen*, niet ver vandaar over de Drentsche grens, is het 'binnenwerk' van de driebeukige kerk geheel van hout, maar het is de vraag, in hoeverre men daar nog met middeleeuwsch werk heeft te doen en het type is in ieder geval lang niet zoo zuiver als te Paasloo.

Wat in het algemeen het materiaal aangaat, naast baksteen, die volstrekt overheerschend is, komt in sommige streken natuursteen voor, niet als bekleeding, maar als de grondstof waaruit heel de muren zijn samengesteld. Dit is het geval in Twente, waar sommige kerken of deelen van kerken als torens of koren geheel uit Bentheimersteen zijn opgetrokken, en voorts in het Zuiden van Limburg, waar inheemsche mergel en steensoorten uit de naaste omgeving zijn gebruikt. Toepassing van natuursteen, en dan meestal tufsteen, voor uitwendige bekleeding van baksteenmetselwerk vindt men vooral langs den Rijn en zijn afsplitsingen. Zulk een bekleeding met natuursteen bleef altijd een weelde, die niet iedere dorpskerk kenmerkt. Het sterk aan verweering onderhevig zijn van de gebruikte tufsteen heeft tengevolge gehad, dat men op den duur of tot bepleistering is overgegaan om den ontoonbaar geworden toestand te bemantelen, gelijk het geval is bij de groote pseudobasiliek van *Groenloo*, of bij een restauratie de heele bekleeding heeft moeten vernieuwen, zooals is geschied bij de restauratie van de *Groote of St Michaelskerk te Zwolle*. Het is niet gemakkelijk uit te maken wat het ergste moet heeten.

Verder is vooral in Gelderland maar ook in Limburg natuursteen nogal eens toegepast in decoratieve afwisseling met den baksteen. Een van de Zuidelijkste voorbeelden levert de aardige kerktoren van *Oorsbeek* tusschen Sittard en Heerlen, die het jaartal 1514 draagt.

1 Een zeer uitvoerige behandeling van de Drentsche kerken door M.D. Ozinga in het verzamelwerk Drente, onder red. van J. Poortman, I, 1943, blz. 329.

Eénbeukige kruiskerken, die in het Westen des lands hier en daar bij groepjes voorkomen, zijn in de late Gothiek van het Oosten bijzonder zeldzaam. Intusschen wordt het soort in het Oosten vertegenwoordigd door een exemplaar van ongewone afmetingen, te weten de *O.L. Vrouwekerk te Zwolle*. De kerk, die zich onderscheidt zoowel door een groote rijzigheid als door een uitermate groote soberheid van vormen, werd in de tweede helft van de 15de eeuw opgetrokken

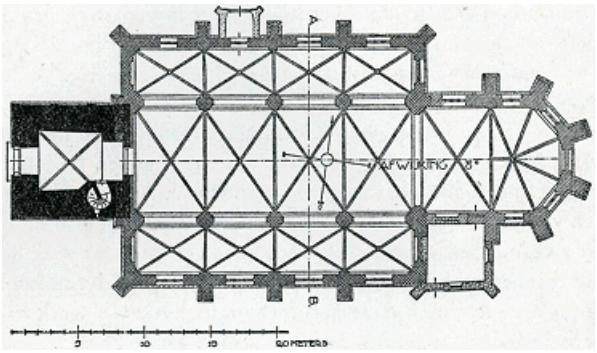

55. Helden, plattegrond parochiekerk

ter vervanging van een kleinere kapel. In de jaren 1887/'89 is haar oorspronkelijke karakter eenigszins gewijzigd door het verbreeden van het schip met zijbeuken, die gelukkig nogal bescheiden zijn gebleven. De forsche toren zal hierna nog met de overige torens van het Oosten ter sprake komen. Een ander voorbeeld is de kerk van *Middelstum* ten N.N.O. van de stad Groningen. Deze, een van de weinige laatgothische kerken die Groningerland bezit, moet omstreeks 1445 haar tegenwoordige gedaante hebben verkregen door toevoeging van een dwarspand en koor aan een ouder schip.

Pseudobasilieken treft men veel aan in de Noordelijke helft van onze provincie Limburg oftewel het oude Opper-Gelder en ook in Gelderland. In Overijsel en Drente zijn zij schaars, in Groningen komen zij in het geheel niet voor.

Een groep van sterk onderling verwante pseudobasilieken valt op te merken aan weerszijden van de Maas tot ongeveer Kuik. De groep strekt zich niet alleen uit over Nederlandsch gebied maar ook over de Duitsche streek tusschen Maas en Rijn. Bovendien vinden wij eenige kerken die onmiskenbaar ook bij de groep hooren of er sterk mee verwant zijn in de Neder-Betuwe. Mogelijk zijn er nog vertegenwoordigers geweest in de tusschenliggende Over-Betuwe en het Land van Maas-en-Waal, maar tegenwoordig zijn er daar voor zoover onze kennis reikt, geen meer nawijsbaar.

Tot de kenmerken van deze groep behoort in het algemeen, dat de scheibogen

rusten op pijlers, die een weinig vooruitspringen ten opzichte van de schildmuren in den middenbeuk. Deze vooruitspringende deelen van de pijlers rijzen op voorbij de scheibogen en gaann vervolgens over in forsche muralen. Op die wijze wordt de indruk gewekt, dat de schildmuren van den middenbeuk vrij dunne vulwanden zijn, gespannen tusschen de zwaardere pijlers en de daaruit voorkomende bogen langs de gewelfkappen. In sommige gevallen zijn het evenwel geen pijlers, die de beuken scheiden, maar

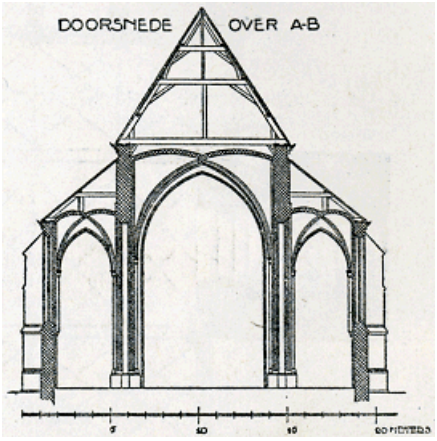

56. Helden, dwarsdoorsnede parochiekerk

zuilen. Dit doet zich voor in de vrijwel onherkenbaar verbouwde pseudobasiliek van *Roggel*, 12 K.M. ten N.W. van Roermond, en te *Ek* in de Neder-Betuwe tegenover Amerongen. In Roggel hebben de zuilen typische Maaskapiteelen, in Ek kapiteelen die louter uit profileering bestaan.

De kerken van deze groep in Limburg, waaronder vele oorlogsslachtoffers, zijn of waren die van *Roggel* (sterk verbouwd), *Helden* (fig. 55, 56, afb. 137), *Maasbree, Horst* (verbouwd tot hallekerk), *Broekhuizenvorst, Blitterswijk*, alle links van de Maas, *St Nicolaas te Venlo* en de kerken van *Arsen* en *Afferden* rechts van de Maas[1]. In de Neder-Betuwe zijn het de kerken van *Ek, Rijswijk, Zoelen* en *Rumt*. Het middenschip van de *St Maartenskerk te Tiel*, die wij al eerder onder de basilieken hebben vermeld (blz. 260), maar uit een pseudobasiliek schijnt te zijn verbouwd, vertoont in de wijze waarop de scheibogen en de schildmuren tusschen de achtkante pijlers zijn gespannen, groote verwantschap met de juistgenoemde. Een dwarsschip komt in deze groep alleen voor te Arsen en aan de St Nicolaaskerk te Venlo. Veel ontwikkeling is er binnen de groep niet te bespeuren, en wat dateering aangaat, zij schijnen alle uit het midden of de tweede helft van de 15de eeuw te zijn.

Een bijzonder geval temidden van de dorpskerken van de zandgronden bewesten de Maas tusschen Venlo en Kuik vormt de zwaar geteisterde en van den toren beroofde kerk van *Venray* (fig. 57, afb. 138) een pseudobasiliek, maar een die in alle opzichten boven het dorpsche is uitgegroeid[2]. Doordat de zijbeuken maar weinig smaller en niet veel lager zijn dan het buitengewoon rijzige middenschip, nadert men hier de hallekerk. Een indrukwekkend gezicht leverde het inwendige op met zijn rijen kloeke en slanke zuilen, uit welker schachten de smalle scheibogen onder de terugliggende

1 Voor de Limburgsche kerken zie de Geïllustreerde Beschrijving van Noord-Limburg.
2 Geïllustreerde Beschrijving van Noord-Limburg, blz. 213.

schildmuren zonder overgang van kapiteel of lijstwerk ontspringen. De hoogte was onder de kruin

van de gewelven ongeveer 24,50 M, dat is evenveel als die van de O.L. Vrouwekerk van Dordrecht en niet veel minder dan die van de kathedraal van 's-Hertogenbosch (27,80 M).

De kerk van Venray, schepping van de tweede helft van de 15de eeuw, is nauw verwant aan de groote kerken van den Neder-Rijn beneden Keulen, waarin de wonderlijke vermenging optreedt tusschen basiliek, hallekerk en

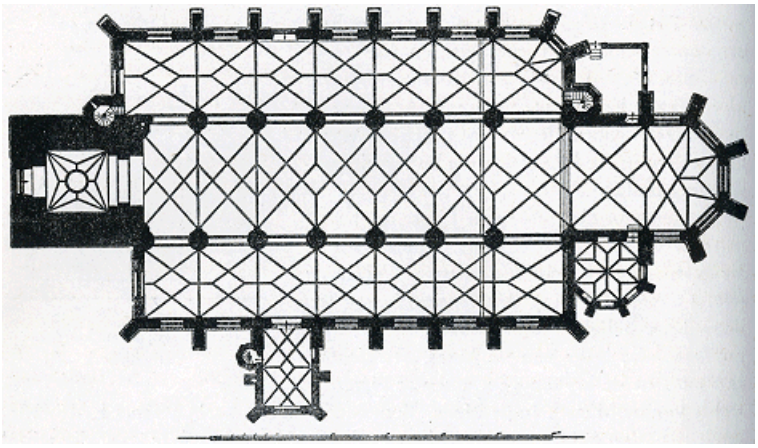

57. Venray, parochiekerk

pseudobasiliek[1]. Het uitwendige echter met zijn sobere baksteenen muren, sluit aan bij den trant van de middelbare en kleine kerken van het land aan weerszijden van de Maas. Bepaald leelijk was de bekapping met de zeer geringe helling. Wij meenen wel te moeten aannemen, dat althans de middenbeuk oorspronkelijk met een veel steiler dak prijkte. Een onmiddellijke navolging vond de kerk van Venray, toen het Oostelijke deel van de kerk te *Stralen* over de grens ten N.O. van Venlo door een beschieting in 1498 was vernield en moest worden vervangen.

Een echt stuk late Neder-Rijnsche bouwkunst is het pseudobasilikale schip van *Kerkdriel* in den Oostelijken hoek van de Bommelerwaard, grootendeels ingestort door het opblazen van den toren. Het werd omstreeks 1500 opgetrokken tegen een oudere Oostelijke partij bestaande uit een koor en een dwarsschip[2]. Alles is hier Neder-Rijnsch van het zuiverste soort, de ornamentiek van de zuilkapiteelen, het beloop van de ribben der netgewelven, de afschui-

1 H. Schwarz, Die kirchliche Baukunst der Spaetgothik im Klevischen Raum, 1938.
2 Geïllustreerde Beschrijving van de Bommelerwaard, blz. 48.

ning van de Westelijke hoeken van de zijbeuken die langs de flanken van den ouderen toren waren doorgetrokken. Het netgewelf van den middenbeuk was al lang verdwenen.

Heel anders is de trant van de ruime pseudobasiliek van *Groenlo* in den Gelderschen Achterhoek, die ernstige oorlogsschade opliep en een deel van de gewelven verloor. Het inwendige treft door de harmonische rust van zijn weidsche ruimten (afb. 141). We hebben hier te doen met een laat-15de eeuwsch voortbrengsel van de Gothiek zooals die zich in Westfalen had ontwikkeld, een landstreek, die vanouds een neiging had voor de pseudobasiliek, zooals binnen onze grenzen de romano-gothische kerk van Ootmarsum leert (blz. 204), alsook voor de hallekerk. Volkomen Westfaalsch zijn de venstertraceeringen, die bewaard zijn gebleven en de profielkapiteelen van de zuilen met hun zware ronde dekplaten. Het is een eigenaardigheid van de Westfaalsche Gothiek, dat al vroeg het bladornament van de zuilkapiteelen geheel verdwijnt, waardoor de droge gladheid wordt bevorderd, die vaak de Westfaalsche kerken kenmerkt.

Dergelijke zuilen, maar nu bijzonder licht en kort in verhouding tot het geheel, komen voor in de pseudobasiliek van *Dalfsen*, die ongeveer uit denzelfden tijd zal dagteekenen, en, zooal niet zuiver Westfaalsch meer, dan toch niet zonder Westfaalschen invloed denkbaar is. Dit laatste kan ook worden gezegd van de *Kleine Kerk te Steenwijk*, vooral inwendig een bijzonder aantrekkelijk bouwwerk van groote originaliteit (afb. 139). Helaas is het koor door een schotwerk van het schip gescheiden. Een opschrift in den voorgevel vermeldt dat de kerk in 1477 is herbouwd, dat wil zeggen nieuw werd opgetrokken ter vervanging van een andere. Er is een zekere gelijkenis met de basilieken langs de Maas en in de Neder-Betuwe, wanneer men ziet hoe de muurschilden van den middenbeuk als dunne wanden schijnen te zijn gespannen tusschen de zuilen. Merkwaardigerwijs is het baksteenmetselwerk van den middenbeuk blijkbaar van den aanvang als ‘schoon werk’ bestemd geweest om ongepleisterd te blijven. Kennelijk heeft men gezocht naar de schilderachtige kleurwisseling van baksteen, zandsteen en sommige gepleisterde oppervlakken.

Naast de pseudobasilieken van de groep aan weerskanten van de Maas en in de Neder-Betuwe, en die, waarin een min of meer sterke Westfaalsche invloed is te bespeuren, zijn er verscheiden andere, die moeilijk kunnen worden gerubriceerd. Wij moeten volstaan met er enkele kort te vermelden.

Een gaaf en aantrekkelijk interieur heeft de kerk van *Reden* aan den IJsel. De fraaie netgewelven zijn kenmerkend voor de Neder-Rijnsche sfeer. De wanden van den middenbeuk vertoonen boven de scheibogen wijde spitsboognissen, die een decoratieve functie hebben en bovendien metselwerk sparen. Zeer elegant is ook de inwendige afwerking van de pseudobasilikale kerk van

Dinxperlo. De pseudobasiliek van *Opheusden* in de Betuwe is een van de gedateerde bouwwerken; volgens een opschrift is de kerk in 1524 gebouwd, maar het koor is kennelijk ouder. Tot de aanzienlijkste pseudobasilieken behoort verder de kerk van *Elburg* (afb. 108), waaraan tusschen 1450 en 1465 werd gewerkt[1]. De rijzigheid van het bouwwerk en het ver uitspringende dwarsschip zijn kenmerkend voor een stadskerk. De slanke zuilen eindigen in profielkapiteelen. Een statig voorbeeld is ook de kerk van *Nijkerk* op de Veluwe. Wijd van elkander staande pijlers verdeelen de ruimte van het schip in ongewoon diepe travéeën. De middenbeuk vertoont de eigenaardigheid, dat de wanden boven elken scheiboog zijn voorzien van een stel van twee diepe spitsboognissen, en dat de gewelven zesdeelig zijn, een uniek geval in de laatgothische bouwkunst van ons land voorzoover wij weten. Het rijzige koor zou nog kunnen dagteekenen van de stichting der kerk in 1461, het schip zal 16de eeuwsch zijn, en misschien eerst zijn gebouwd na een brand in 1540[2].

Van de langgestrekte kerk van *Elst*, eertijds een kapittelkerk, wordt de hoofdbeuk alleen aan de Noordzijde door een lageren zijbeuk begeleid en wel op pseudo-basilikale wijze. In den bevrijdingsstrijd zijn kappen en gewelven geheel verloren gegaan. De details van het inwendige zijn typisch Nederrijnsch. Ontgravingen, waarmee de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1947 is begonnen, brengen o.a. in het eenbeukige koor een krochtcomplex aan het licht en in het schip de grondslagen van Gallo-Romeinsche tempels. Terwijl de pseudobasilieken het meest in Gelderland voorkomen, en wel bij tientallen, zijn de hallekerken nergens in het Oosten zoo goed vertegenwoordigd als in Overijsel en in het algemeen wat zeldzamer. Overijsel telt er een stuk of vijftien, dat is meer dan Groningen, Drente, Gelderland en Limburg tezamen.

Onder die Overijselsche hallekerken bevinden zich vier kapitale kloosterkerken: twee te Zwolle en een in elk van de beide andere IJselsteden. Wij zullen die kloosterkerken overigens met de andere overblijfselen van monastieke bouwkunst afzonderlijk behandelen.

Het overwicht van Overijsel op het punt van hallekerken is zeker niet louter toevallig. Ongetwijfeld moet men aannemen, dat het voor een groot deel gevolg is van een invloed uit Westfalen, dat altijd een bijzondere verknochtheid aan het halletype heeft betoond. De bijzondere omvang van de kloosterkerken in het Oversticht hangt wellicht samen met den bijzonderen bloei van het monastieke leven in dit gewest gedurende de late Middeleeuwen, die niet beperkt zal zijn gebleven tot de Fraterhuizen en de Windesheimsche congregatie.

De oudste, volledigste en fraaiste hallekerk van het Oosten is ongetwijfeld de

1) F.A. Hoefer in Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 152.
2) Bijdr. en Meded. Gelre XV (1912), blz. 31, 32.

St Michael te Zwolle (afb. 140, 148), al wordt zij op den voet gevolgd door *St Martinus van Weert*. De Zwolsche hoofdkerk moet al in het tweede deel van de 14de eeuw zijn begonnen. In 1406 wordt gezegd, dat de kerk voor een groot deel nieuw was gebouwd[1]. De drie schepen eindigen elk in een koor met driezijdige sluiting. Dat het Zuiderkoor korter is dan de andere komt door de beperktheid van den beschikbaren grond. Voor het oog zijn de drie beuken gelijk, maar in werkelijkheid is de Noordbeuk nogal wat breeder dan de beide andere. De Oostelijke travéeën zijn dieper dan de overige, maar wij meenen daaraan geen bijzondere beteekenis te moeten hechten buiten een tijdsverschil. Dat de indeeling van de kerk teruggaat op die van een voorafgaande romaansche basiliek, gelijk steeds is beweerd, achten wij zeer onwaarschijnlijk. Een sterke tegenstelling tot de strakke vormen van de kerk levert het rijke vroeg-16de eeuwsche portaal met verdieping aan den Noordkant.

De *St Stevenskerk te Hasselt*[2] en *St Clemens* te *Steenwijk*[3] herhalen in groote trekken de vormen van de Zwolsche hoofdkerk. Evenals deze hebben zij pijlers en geen zuilen tusschen de beuken. Zij zijn in zooverre volledíger bewaard dan St Michael te Zwolle, dat zij beide nog een kloeken toren hebben, terwijl die van hun Zwolsche voorbeeld in 1682 is ingestort. Maar zoowel St Steven van Hasselt als St Clemens van Steenwijk zijn niet van meet af ontworpen gelijk zij zijn geworden. In beide gevallen zijn er duidelijke aanwijzingen, dat zij hun huidige gedaante hebben verkregen door verschillende wijzigingen en vergrootingen gedurende een zeer lange bouwperiode, die in Hasselt tot in de 14de eeuw teruggaat en in Steenwijk omtrent 1400 zal zijn begonnen, en in beide gevallen heeft het middenkoor oorspronkelijk alleen gestaan. Een eigenaardigheid van de Steenwijker hoofdkerk is voorts, dat de Noorderzijbeuk veel smaller is dan de overige, en vlak eindigt tegen wat op het eerste gezicht een veelhoekig gesloten koor lijkt, maar in werkelijkheid een sacristie is met een gewelfde verdieping, ongetwijfeld eertijds de librie, daarboven. Het middenschip in Steenwijk heeft zijn gemetselde overwelving verloren, ongetwijfeld tengevolge van de belangrijke uitwijking van de steunpunten.

De *O.L. Vrouwekerk te Kampen* bestaat uit een Oostelijk en een Westelijk gedeelte, die van een zeer verschillend karakter zijn. De oudste partij wordt gevormd door een koor met twee kleine zijkoren en een dwarsschip. Het is niet onmogelijk, dat dit gedeelte nog teruggaat tot den tijd van meester Rutger van

1 Voor historische gegevens zie M. Schoengen, De parochiekerk van St. Michiel te Zwolle en hare altaren in Bijdragen Bisdom Utrecht LV (1930) blz. 1. De kunsthistorische uitweidingen zijn waardeloos.

2 E.H. ter Kuile, De bouwgeschiedenis van de oude St Stephanuskerk te Hasselt in Verslagen en Meded. Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1942, blz. 48.

3 B.M. de Jonge van Ellemeet, Het Cartularium van het kapittel der St. Clemenskerk te Steenwijk in Bijdragen Aartsbisdom Utrecht 45 blz. 257.

Keulen, die in 1369 werd aangesteld zoowel tot meester van de St Nicolaas- of Bovenkerk als van de O.L. Vrouwe- of Buitenkerk (zie blz. 268). In de 15de eeuw werd het schip opgetrokken in de gedaante van drie even hooge en breede beuken, die door zuilen met koolbladkapiteelen worden gescheiden. Een merkwaardigheid is de ongewoon groote achtkante sacristie tegen den Zuidkant van het koor. Het portaal met traptoren tegen den Noordkant van

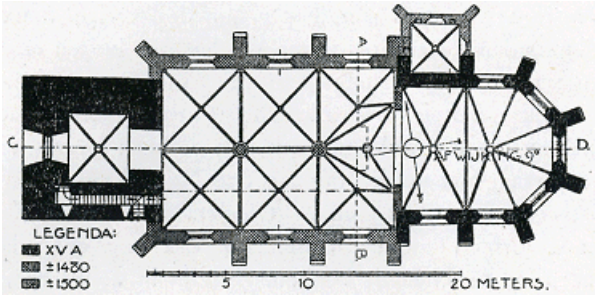

58. Borne, Herv. kerk

het schip is een van de schilderachtigste stalen laatgothische architectuur in het Oosten, zij het ook niet zoo groot en rijk als het Noorderportaal van St Michael te Zwolle.

Tweebeukige hallekerken zijn in het algemeen òf kloosterkerken òf zij zijn ontstaan door toevoeging van een zijbeuk van gelijke hoogte aan een ouderen hoofdbeuk. Overijsel bezit echter een paar kerken die een oorspronkelijk tweebeukigen aanleg vertoonen en die nooit anders dan parochiekerken zijn geweest, te weten de *Groote Kerk te Vollenhove* en de oude kerk van *Borne*, beide uit het eind van de 15e eeuw. De eerstgenoemde bestaat uit twee volkomen eendere lange beuken, die elk in een veelhoekige koorsluiting eindigen en gescheiden worden door slanke zuilen met lijstkapiteelen. De ruimten worden overdekt door houten tongewelven die met hun sierribben den indruk moeten vestigen van steenen netgewelven. Te Borne werd in het eind van de 15de eeuw tusschen een koor en een toren die wat ouder zijn een schip ingevoegd, waarvan de gewelven in het midden neerkomen op een tweetal zuilen, die juist in de as voor het koor staan (fig. 58, afb. 142). Als er ooit in ons land sprake kan zijn van een echte hallekerk in die beteekenis, dat het geheel ondanks de daarin geplaatste dragers van het gewelf toch één hal vormt en niet in verschillende afzonderlijke beuken uiteenvalt, dan is het hier. Even over de Duitsche grens doet zich een dergelijk geval voor in de dorpskerk van Wüllen in Westfalen, een goede 20 K.M.Z.Z.O. van Enschede. De vormentaal is daar evenwel geheel anders.

Tot de kerken die van den aanvang als hallekerken zijn opgezet, behooren

voorts de kerken van *Sleen* in Drente, waarvan de boers gevormde gewelfribben worden gedragen door plompe zuilen[1], de veel verzorgder kerk van *Zwolgen* N.N.W. van Venlo[2] en de al even genoemde zeer aanzienlijke *St. Martinuskerk van Weert*.

De kerk van Weert bestaat evenals de Zwolsche hoofdkerk uit drie even hooge en breede beuken, die elk eindigen in een veelhoekig gesloten koor. Het Oostelijke gedeelte van de kerk heeft zuilen met eenvoudige lijstkapiteelen en gewone kruisgewelven, het latere Westelijke gedeelte vertoont Maaskapiteelen en wordt gedekt door netgewelven. Het begin van den bouw moet niet lang voor 1456 zijn gevallen[3].

Kenmerkende voorbeelden van hallekerken, die ontstonden doordat een kerk van een ander type werd vergroot, zijn de St Lebuinuskerk te Deventer, de St Walburgkerk te Zutphen, en de kerken van *Lochem* en *Doetinchem*.

De *St Lebuinuskerk te Deventer*, een 11de eeuwsche basiliek, die in de 13de eeuw van ribgewelven was voorzien, werd in den loop van de 15de en 16de eeuw in een hallekerk veranderd doordat de lage en smalle zijbeuken geleidelijk werden vervangen door nieuwe in de vlucht van de dwarspanden en van gelijke hoogte als het middenschip (afb. 21 en 150). Ten Oosten van het dwarsschip vonden deze zijbeuken een voortzetting in een kooromgang. Hoewel het uitwendige met zijn bekleeding van natuursteen en vrij rijke vormen in verzorgdheid van behandeling ver uitsteekt boven alle andere laatgothische hallekerken, en ook het inwendige met de laatgothische kolonnetkapiteelen en de speelsche netgewelven geen ongunstigen indruk maakt, valt het toch zeer te betreuren, dat een zoo eerwaardig en uitermate belangwekkend bouwwerk als de oorspronkelijke Lebuinuskerk aldus is herschapen in een vrij alledaagsche en burgerlijke laat-gothische hallekerk.

Op overeenkomstige wijze werd ook de vroeggothische of als men wil romanogothische *St Walburgkerk te Zutphen* sinds het laatst van de 14de eeuw van een basiliek tot een hallekerk gemaakt (verg. blz. 205). Terwijl men in Deventer zou beginnen met den Zuiderzijbeuk en zoo de heele kerk rond ging, maakte men in Zutphen een begin met het koor en wel omstreeks 1370. Op dezelfde wijze als omtrent die jaren het geval was aan de basilikale Bovenkerk te Kampen (blz. 268), werd de kooromgang begeleid door een krans van rechthoekige kapellen, en al heel spoedig verrijkte men den aanleg nog door aan de middelkapel van de sluiting een ruime veelhoekige Lieve Vrouwekapel toe te voegen. Op de hoeken van den kapellenkrans treft men de eigenaardige elkander overhoeks doorsnijdende steunbeeren aan, die ook in Kampen voor-

1 M.D. Ozinga in 'Drente', onder red. v.J. Poortman, blz. 363.
2 Geïllustr. Beschr. van Noord-Limburg, blz. 130.
3 W. Goossens, Bijdrage tot de bouwgeschiedenis der parochiekerk te Weert in De Maasgouw 1923, blz. 40.

komen en aan dergelijke muurverzwaringen herinneren bij overeenkomstigen aanleg in Frankrijk en de kerken van de Parlers. Terwijl in Kampen het koor volkomen basilikaal is, schijnt men in Zutphen niet over een verhooging van het oude koor te hebben gedacht, dat geheel in de nieuwe ommanteling verdween. Ook verder vertoont de behandeling van den Zutfenschen omgang geen overeenkomst met dien van Kampen. In de tweede helft van de 15de eeuw werd het oude middenschip geflankeerd door even hooge zijbeuken in de vlucht van de dwarspanden, waardoor de kerk ongetwijfeld een vrij saai uiterlijk kreeg, maar omstreeks 1500 verrezen ver uitspringende kapellen in het verlengde van de oude dwarspanden, die een aangename afwisseling in het uitwendige bewerkstelligen.

Nadat de *Martinikerk te Groningen* tegen 1460 haar hooge basilikale koor had gekregen, zag men er van af de heele kerk in dien trant te vernieuwen. Het oude romano-gothische schip werd verlengd en door het bouwen van breede en hooge zijbeuken tot een halleschip gemaakt. Dwarskappen met topgevels op die zijbeuken verleenden aan het uitwendige een zekere levendigheid, maar verdwenen helaas bij een moderniseering in het eind van de 17de eeuw[1].

In Limburg levert de zwaar door oorlogsgeweld gehavende *St Martinuskerk te Venlo* een merkwaardig voorbeeld, hoe men bij het bouwen van een kruiskerk, waarmee omstreeks 1400 moet zijn begonnen, steeds meer de richting insloeg van een hallekerk[2]. Nadat het dwarsschip tot stand was gekomen, trok men den zeer smallen Noorderzijbeuk even hoog op als den middenbeuk, wat oorspronkelijk wel niet de bedoeling zal zijn geweest. De Zuiderzijbeuk werd al dadelijk even breed gemaakt als de middenbeuk. Vervolgens zette men de bogenrijen door in de kruising met een pijler midden voor elk van de dwarspanden, en tenslotte werd het koor geflankeerd door groote zijkoren, waardoor de idee van een hallekerk vrijwel volkomen werd verwezenlijkt.

De kathedraal van *St Christoffel te Roermond*, hiervoor al onder de basilieken vermeld (blz. 258), kreeg in den loop van de tweede helft van de 15de eeuw eerst een Noorderzijkoor, dat de vormen van het hoofdkoor herhaalt, en vervolgens nog een even hoog maar rechtgesloten Zuiderzijkoor. De tegenstrijdigheid tusschen den oorspronkelijken basilikalen aanleg en het hallekoor komt hier op een merkwaardige wijze tot uiting.

Wij hebben al eerder in het kort melding gemaakt van het verbouwen van de *Buurkerk, Klaaskerk, Jacobikerk* en *Geertekerk te Utrecht* en van de *St Joriskerk van Amersfoort* tot overwelfde hallekerken, die als zoodanig aansluiten bij de door verbouwing gevormde hallekerken van het Oosten. Hallekerken van bijzondere bouwkunstige hoedanigheden zijn die Stichtsche parochiekerken daarbij niet geworden: het waren vergrootingen bij stukken en brokken

1 C.H. Peters, Oud-Groningen, blz. 7, 50, 51.
2 Geïllustr. Beschrijving van Noord-Limburg, blz. 170.

zonder veel karakter. In het begin van de 16de eeuw werd het aantal beuken van de Buurkerk over een gedeelte van haar lengte op niet minder dan vijf gebracht. Ook verschillende betrekkelijk kleine hallekerken in het Oosten, die in opeenvolgende verbouwingscampagnes tot stand kwamen als die van *Lochem, Doetinchem, Delden, Appingedam*, leveren geen nieuwe gezichtspunten op. Dat wil niet zeggen dat zij van weinig beteekenis zijn, maar wel dat hun beteekenis die van het enkele geval niet te boven gaat.

De torens van de behandelde kerken behooren tot verschillende groepen, die alle dit gemeen hebben, dat steunbeeren tot de uitzonderingen behooren.

Het soberst en strakst van vorm zijn de torens van de gewesten benoorden den IJsel. Groningen heeft al heel weinig laatgothische torens. Die van *Middelstum* is na den Martinitoren van 'de stad' al de voornaamste. Een aantal torens in Drente heeft de overigens weinig voorkomende eigenaardigheid, dat de gevels telkens maar één nis per geleding vertoonen, zooals te *Havelte, Rolde, Dwingelo* en *Ruinen*. De stoere toren van Havelte is volgens een opschrift in 1410 gebouwd of althans begonnen, en ongetwijfeld een van de oudste van dit soort.

Eenige groote torens in Zuid-Drente en in den Noord-Westhoek van Overijsel zijn kennelijk nauw met elkander verwant. Het zijn die van *Sleen* (afb. 143), *Meppel, Steenwijk, Hasselt, Dalfsen* en de toren van de *Lieve Vrouwekerk te Zwolle*. Ze hebben alle drie geledingen en zijn versierd met zeer slanke nissen in groepen van drie. De toren van Steenwijk moet volgens een opschrift in 1467 zijn begonnen, en de andere zullen wel ongeveer uit denzelfden tijd dagteekenen. Die van Dalfsen is nooit voltooid. Doordat deze torens zeer verschillende afdekkingen hebben, die geen van alle oorspronkelijk zijn, springt hun verwantschap niet onmiddellijk in het oog. De Lieve Vrouwetoren van Zwolle kreeg in 1538 en volgende jaren een achtkante lantaarn van baksteen met lagen zandsteen, die hem van een vrij provincialen toren tot een echt voornaam monument promoveerde. De koepelvormige afdekking, die niet zoo'n slecht figuur maakt, werd in 1828 aangebracht. Van de Overijsselsche torens willen wij nog de massale onvoltooide gevaarten van *Delden* en *Tubbergen* in Twente noemen, die geheel uit Bentheimersteen zijn opgetrokken en bij de laatgothische torens van de naburige streken over de grens aansluiten. Zij dagteekenen uit het begin van de 16de eeuw.

Gelderland biedt op het punt van laatgothische torens een vrij gevarieerd tafereel.

De torens langs de groote rivieren hebben allerlei kenmerken van de late Neder-Rijnsche Gothiek, maar een bepaald torentype heeft dit stijlgebied evenmin voortgebracht als een bepaald kerktype. Er is soms vrijwat tufsteen aan die torens verwerkt, hetgeen trouwens ook al het geval was met torens als die van Hasselt en Dalfsen. Tot de rijkste voortbrengselen van die Neder-Rijnsche

sfeer rekenen wij de torens van *Didam* bij Zevenaar, *Hees* bij Nijmegen (afb. 144) en *Elst* in de Betuwe. Zij vertoonen verwantschap met enkele reeds behandelde groote torens gelijk die van Doesburg en Tiel doordat zij steunbeeren hebben. Steunbeeren, die bij de groote torens van het Geldersche sinds het midden van de 15de euw voorkomen, worden blijkbaar sinds het eind van die eeuw ook bij kleinere torens toegepast, maar zij blijven uitermate zeldzaam. De toren van Elst heeft een zeer uitzonderlijke gedaante. Hij bestaat uit een opeenstapeling van twee kubusachtige geledingen en een slanke achtkante lantaarn van twee verdiepingen, die samen een meer wonderlijk en boeiend dan bepaald harmonisch geheel vormen. Een zeer ongevoelige restauratie heeft aan de bekoring van het bouwwerk veel afbreuk gedaan. In den bevrijdingsstrijd om de Betuwe is de toren zwaar beschoten en uitgebrand, evenals de kerk.

In de Betuwe, de Bommelerwaard en het Land-van-Maas-en-Waal vindt men torens van velerlei uiteenloopend soort. Onder de indrukwekkendste en fraaiste rekenen wij den rijzigen toren van *Zoelen* en den kloeken toren van *Lienden* (afb. 145). Geestige vormen vertoonen de torens van *Zoelmond* en *Ravenswaai*.

In den Gelderschen Achterhoek is een strakker torensoort inheemsch, dat evenwel sierlijkheid van behandeling geenszins ontbeert, zooals de forsche toren van *Lochem* en de zeer elegante van *Hengelo* toonen. De toren van *Didam* heeft nog resten van een steenen balustrade om den voet van de verdwenen spits, waarmee het bouwwerk een zeer stadschen indruk moet hebben gemaakt. De tufsteen, die ook in deze streek nog veel is toegepast in afwisseling met de baksteen, vinden wij op de Veluwe bijna in het geheel niet meer. De fraaiste laatgothische toren van dat kwartier is ongetwijfeld die van *Elburg*, welke helaas zijn spits mist (afb. 108).

Aan weerskanten van de Maas beneden Roermond, in de streek, waar wij een bepaalde groep pseudobasilieken aantroffen, vinden wij een zeer duidelijk gekenmerkte groep baksteenen torens, die in een late ontwikkelingsphase levendigheid ontleenen aan een bescheiden gebruik van natuursteen[1]. Zij zijn meestal door dunne lijsten in drie geledingen verdeeld en versierd met zeer ondiep ingesneden nissen die met traceerwerk zijn gevuld. De velden van de bovenste nissen zijn voor een gedeelte tusschen het traceerwerk opengewerkt als galmgaten. De meeste van deze torens hebben nog blijkbaar hun oorspronkelijke vrij rijzige spitsen van achthoekigen vorm, en vierkant uitloopend aan den voet. Een van de indrukwekkendste en tevens een van de strakste en oudste was die van *Venray*, die door de Duitschers werd opgeblazen en het jaartal 1401 droeg, een van de jongste en sierlijkste die van *Geisteren* aan de Maas die in 1524 werd begonnen en eveneens een oorlogsslachtoffer is geworden. Tusschen deze twee gedateerde polen speelt zich de zeer kalme ont-

1 Zie de Geïllustr. Beschrijving van Noord-Limburg.

wikkeling van het genre af. Een eigenaardigheid van den toren van Geisteren was, dat hij van overhoeksche steunbeeren was voorzien, weer een aanwijzing dat deze in het laatst van de Gothiek van de 'groote architectuur' ook door de dorpsbouwkunst worden overgenomen in streken, waar zij in het algemeen principieel schenen te zijn vermeden. Nog sterker dan in Geisteren zijn de steunbeeren tot ontwikkeling gekomen aan den toren van *Sambeek*, een van de weelderigste exemplaren van deze groep, nu een bouwval doordat de Duitschers poogden hem op te blazen. Terwijl wij van de pseudobasilieken langs de Maas tusschen Roermond en Kuik ook verwanten vonden in de Betuwe, is dat met de torens minder het geval.

Zuid-Limburg bleef tot het eind van de Middeleeuwen een uitermate sober torentype van natuursteen trouw dat onveranderd van zeer vroege tijden wordt overgenomen. De gevels zijn geheel onversierd, en meestal is de toren niet van buiten toegankelijk. Deze uiterste soberheid maakt dateering al tot een heel moeilijk vraagstuk. De eenige Zuid-Limburgsche toren, die zich daarboven verheft is die van *Breust* bij Eisden met zijn forschen romp en breede nissen die door sierlijk traceerwerk in den typischen trant van den midden-Maas zijn gevuld. Ongetwijfeld hebben wij hier te maken met een werk van de 16de eeuw.

Wat de monastieke bouwkunst van de late Gothiek aangaat, in het Oosten des lands zijn volledige kloostercomplexen al even zeldzaam als in het Westen. De best bewaarde zijn toevallig twee kloosters van de orde der Kruisheeren, en wel die van ter Apel in het uiterste Zuid-Oosten van de provincie Groningen, en van Maastricht. In beide gevallen dagteekenen de gebouwen van omstreeks 1500.

Van het *klooster ter Apel* weten wij dat de kerk, een éénbeukig bouwwerk, in 1501 werd gewijd[1]. Aan den Noordkant ligt de pandhof. Van de drie kloostervleugels, waardoor deze werd omgeven, zijn er nog maar twee over, en die hebben hun verdiepingen ruim een eeuw geleden verloren. Ondanks deze verminkingen gaat van het complex, dat in een fraaie omgeving is gelegen en in de jaren 1931-1933 ingrijpend werd hersteld, nog een groote bekoring uit. Helaas heeft men bij de restauratie van de kerk, die zijn gewelven herkreeg, het metselwerk ongepleisterd en ongewit in het zicht gelaten, wat den indruk volkomen bederft. Over de zeer belangwekkende overblijfselen van de oorspronkelijke inrichting van de kloosterkerk zullen wij nog terugkomen (blz. 324, 325).

Het *Kruisheerenklooster van Maastricht*[2], nu in gebruik als Landbouwproefstation, maakt een heel anderen indruk dan dat van ter Apel, niet in het minst

1 Geïllustr. Beschrijving van Oost-Groningen, blz. 201.
2 Geïllustreerde Beschr. van Maastricht, blz. 241.

doordat het geheel in mergelsteen is opgetrokken, die nu eenmaal een heel ander gezicht oplevert dan de dieproode Groningsche baksteen. De kloosterkerk is al eerder ter sprake gekomen, omdat die met haar zijbeuk aan den Noordkant voor de helft een basiliek is (blz. 255). De kloostervleugels met kruisgang omgeven den pandhof nog volledig en zijn ook nog van hun verdieping

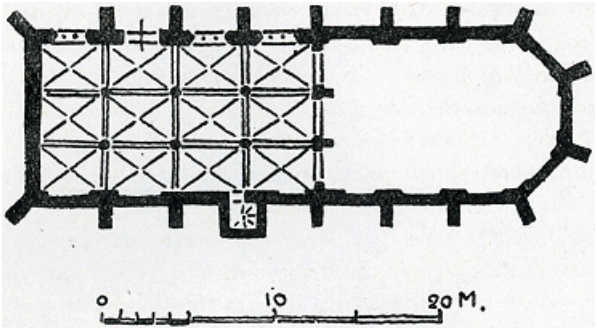

59. Nijmegen, kapel van het voorm. klooster Marienburg

voorzien (afb. 151). Door een restauratie, die in 1914 klaar kwam, is echter veel vernieuwd en dat op een bedenkelijke wijze.

Voor het overige hebben wij niet veel meer dan een aantal kloosterkerken. De meeste zijn vrij onaanzienlijke eenbeukige gebouwen zonder opmerkelijke vormen en in hun behandeling geheel aansluitend bij de gewoonten van de streek. Twee eenbeukige laatgothische kloosterkerken dienen evenwel nader vermeld, omdat zij zijn voorzien van een nonnengalerij op gewelven en korte pijlers in het Westelijk gedeelte, op de wijze die wij al hebben opgemerkt in de Dominicanessenkerk oftewel de Academie te Leiden en de Agnietenkapel van de Augustinessen te Utrecht (zie blz. 304). Het zijn de kapel van het voormalige *klooster der Franciscanessen te Harderwijk*[1] en die van het verdwenen *Augustinessenklooster Marienburg te Nijmegen*[2], de eerste nu R.K. parochiekerk, de tweede tot museum ingericht (fig. 59).

Een groot aantal voorname kloosterkerken in het Oosten des lands zijn tweebeukig van aanleg, te weten de *Bethlehemsche Kerk* (Augustijner koorheeren) en de *Broerenkerk* (Dominicanen) te *Zwolle*, de *Broerenkerk* (Franciscanen) te *Kampen*, de *Broerenkerk* (Franciscanen) te *Deventer*, de *Dominicanenkerk te Nijmegen* en de *Franciscanenkerk bij Weert*.

1 F.A. Hoefer, Meded. omtrent de monumenten van Harderwijk, Oudheidk. Jaarboek 1923, blz. 115.

2 J.J. Weve, Monumenten van Geschiedenis en Kunst te Nijmegen, Bulletin Oudheidk. Bond 1919, blz. 122 vlg.

Hiervan heeft de Broerenkerk te Kampen twee beuken van precies eendere gedaante, die eindigen in twee koorsluitingen met een traptorentje in den hoek daartusschen. De overige bestaan uit een hoofdbeuk en een wel even hoogen maar veel smalleren en gewoonlijk ook veel korteren zijbeuk, behalve de kerk bij Weert, waar de zijbeuk lager is dan de hoofdbeuk, en die zich dus van alle andere onderscheidt doordat zij geen hallekerk is. Een eigenaardigheid van de Franciscanenkerken van Deventer en Weert is voorts, dat zij aan den kant van den zijbeuk een dwarsschip hebben. Of wij daarbij te doen hebben met een overblijfsel van een aanleg met een volledig dwarsschip is niet geheel duidelijk. De twee Oostelijke vakken van den zijbeuk in de Nijmeegsche Dominicanenkerk bevatten een galerij op gewelven voor de nachtelijke diensten, die onmiddellijk uit het klooster bereikbaar was.

IX. *Materiaal, afwerking en inrichting.*

De bijzonderheden van algemeenen aard die hier volgen, betreffen in hoofdzaak de laatgothische kerken, maar voorzoover het gaat om het materiaal en de afwerking gelden zij ook voor de militaire en burgerlijke bouwwerken van dat tijdvak.

Materiaal. Gedurende de heerschappij van de Gothiek neemt het gebruik van baksteen, dat al in den romaanschen tijd was begonnen (zie blz. 187) hand over hand toe. Dit proces is niet tot ons land beperkt, integendeel, het werkt sterk door in de omliggende landen en komt niet tot staan met het einde van de Gothiek.

Streken, waar men tot het laatst van de Middeleeuwen nog kerken volledig in natuursteen optrok, zijn alleen Twente, waar de Bentheimersteen uit de onmiddellijke nabijheid te verkrijgen was, en Zuid-Limburg, waar behoorlijke inheemsche steen voorhanden was en betere kon worden betrokken uit groeven bovenwaarts langs de Maas. Elders was natuursteen een weeldemateriaal, dat men slechts voor uitwendige bekleeding toepaste gelijk wij trouwens al meer dan eens terloops opmerkten. Ledesteen en Gobertange uit de groeven van Zuid-Brabant werden allerwege in Noord-Brabant, Zeeland, Zuid- en Noord-Holland ingevoerd. Tufsteen vindt men zoowel voor bekleeding als voor bewerkelijke onderdeelen toegepast in Noord-Brabant en bijna uitsluitend als bekleedingsmateriaal in Utrecht, Gelderland en Overijsel, waar de Bentheimersteen meer in aanmerking kwam voor al wat niet tot het vlakke werk behoorde. De Noordelijke provinciën voerden nagenoeg uitsluitend Bentheimersteen in. Aan den Dom van Utrecht en St Jan in 's-Hertogenbosch werd steen van allerlei herkomst dooreen gebruikt, waaronder veel dat van afbraak afkomstig was. In het algemeen trouwens werd afkomend materiaal, dat

nog goed was, opnieuw verwerkt. Een eigenaardig verschijnsel is de zegetocht van de Bentheimersteen door het gansche land tot in het uiterste Westen sedert het midden van de 15de eeuw. Men wist deze vaste steen, die zeer bestendig is tegen atmosferische inwerking, blijkbaar steeds meer te waardeeren, waaraan een vergroote productiemogelijkheid en een geregelde verscheping over de Vecht tegemoet kwamen. Trachiet van den Drachenfels werd o.a. op groote schaal verwerkt aan pijlers en bogen van het koor van den Dom te Utrecht, de zachtgetinte maar weinig weervaste Baumbergersteen uit Munsterland komt aan buitenwerk vrijwel alleen voor in de Graafschap Zutfen.

De baksteen heeft in een groot deel van het Westen des lands de neiging voortdurend kleiner te worden. In Zuidholland daalt de lengte van omstreeks 30 c.M. in het begin van de 14de eeuw tot een 17 c.M. in het begin van de 16de eeuw[1]. In Noordholland, waar veel steen van elders werd ingevoerd, kan men op de afmetingen van de baksteen als dateeringsmateriaal niet veel staat maken[2], en in de overige provinciën nog veel minder. Daar blijft in het algemeen tot diep in de 16de eeuw een grof model baksteen gebruikelijk.

Op de Bentheimersteen vindt men in den gothischen tijd overal steenhouwersmerken. Betrekkelijk zelden treft men ze aan op Ledesteen, zooals hier en daar in de kerk van Noordwijk-binnen en op den merkwaardigen laatgothischen gevel Wijnhaven 16 te Delft.

Afwerking. In tegenstelling tot hetgeen men tegenwoordig wel eens schijnt te meenen, streefde men er in de Middeleeuwen naar het steenhouwwerk en het baksteenmetselwerk van de gevels zoo vlak, gaaf en kant mogelijk uit te voeren. Vooral in het Westen des lands werd het baksteenmetselwerk met bijzonder veel toewijding verzorgd, zoodra de steen niet meer van het grofste formaat was. Vaak werden die kanten van de steenen, die in het zicht kwamen, vlak gehakt, en dat niet voor kleine muuroppervlakken, maar voor heele gevels. Als voorbeelden noemen wij de zijbeuken van de Groote Kerk te Dordrecht en de gevels van den toren van Gorkum. Elders werden alleen de steenen langs de hoeken van steunbeeren en gevels vlak gehakt om messcherpe kanten te krijgen. Zoowel in het Westen als in het Oosten des lands zijn daarvan voorbeelden aan te wijzen. Ook het natuursteenwerk vertoont vaak een verwonderlijke strakheid en haarfijn gevormde kanten, zonder nochtans die gelijktheid welke bij 19de eeuwsch restauratiewerk als hinderlijk opvalt.

Naarmate de baksteen kleiner wordt, schijnt men meer zorg aan het voegwerk te hebben besteed. Sinds de 14de eeuw komt de ‘gesneden’ voeg voor, die tot in het begin van de tegenwoordige eeuw algemeen in zwang bleef.

1 E.H. ter Kuile, Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de 16de eeuw in Oudheidk. Jaarbk. 1937, blz. 96.

2 Dez., Baksteenformaten in Noordholland tot het einde van de 16de eeuw in Oudh. Jaarboek 1942, blz. 91.

Alleen is de middeleeuwsche gesneden voeg lang niet zoo ijzig als die van de 19de en 20ste eeuw. Vaak ook vindt men een voeg, die lijkt op wat tegenwoordig ‘platvol’ heet, maar dan met een streep erover gehaald volgens een gewoonte, die al in de Oudheid bekend schijnt te zijn geweest. Een scherpe scheiding tusschen dat middeleeuwsch ‘platvol’ en de gesneden voeg is overigens niet goed te maken. Bij natuursteenwerk streek men de specie zoo uit, dat die met de steen één glad oppervlak leverde, gelijk men dat nog wel doet in landen waar de natuurlijke bouwsteen inheemsch is.

Van een regelmatig metselverband is gewoonlijk geen sprake behalve dat lagen van in hoofdzaak strekken afwisselen met lagen die voornamelijk uit koppen bestaan. Een enkelen keer is gebruik gemaakt van verglaasde koppen om patronen te vormen, hetgeen nergens zoo opmerkelijk is als bij den bouwval van het Huis te Merwede bij Dordrecht dat uit de 14de eeuw dagteekent.

Tot de eigenaardigheden van het middeleeuwsche bouwen behooren de klankpotten, ‘vases acoustiques’, of ‘Schalltoepfe’: aarden potten die in de muren werden gemetseld, waarbij men de illusie schijnt te hebben gehad dat aldus de acoustiek zou verbeteren. Voor ons land kennen wij verschillende voorbeelden. Bij het afbreken van de oude kerken van Bruinisse en Stolwijk werden boven in de muren van het koor dergelijke potten aangetroffen met den mond naar binnen gericht[1], bij de restauratie van de kerken van Poortugaal en Abbenbroek vond men er ook ter hoogte van de vensterkoppen, en in 1893 vond men een aantal in het koor van de Groote Kerk te Hulst. Duidelijk zichtbaar zijn de klankpotten nog in de kerk van IJzendoorn in de Betuwe.

Men kan aannemen, dat de middeleeuwers de natuursteen en het baksteenmetselwerk van hun voorname bouwwerken uitwendig niet onbedekt lieten maar veelal met kalkmelk en verven behandelden. Zoo weten wij dat de Groote Zaal van het Binnenhof in den Haag in de 14de en 15de eeuw rood werd geverfd. Een oorspronkelijk voorbeeld van zulk roodgemaakt metselwerk met witte voegen daarop getrokken levert het traptorentje aan de Noordzijde van het koor te Elst. In dit opzicht maakte ons land geen uitzondering. In Engeland behoorde het witten van het uitwendige der kerken tot de vaste gewoonten[2]. Ook in Frankrijk zijn verscheiden voorbeelden bekend, en, om dicht bij huis te blijven, in 1455 werden de torentjes opzij van het koor der Stiftskerk van Xanten vóór het wegbreken van de steigers gewit. De 14de-eeuwsche toren van Westervoort bij Arnhem was oorspronkelijk geheel bedekt met een laag pleister, waarin schijnvoegen waren getrokken om groote steenblokken te suggereeren. Onder de daken van de 15de-eeuwsche zijbeuken is zulks nog duidelijk te zien. Het beeldhouwwerk aan gevels werd vaak veelkleurig ‘gestoffeerd’. Wat het houtwerk aangaat, deuren werden veelal rood geverfd.

1 Bulletin Oudheidk. Bond III (1901-'02) blz. 283 en IV (1902-'03) blz. 30.
2 Zie o.a. Nevil Truman, The care of churches (1935) blz. 90, 117 vlg.

Inwendig was de gothische kerk als regel gepleisterd en gewit. Het witsel was in het algemeen naar wij meenen te kunnen opmerken niet krijtwit maar ivoorkleurig of naar het okergeel zweemend. Soms vindt men echter in den laatgothischen tijd inwendig gedeelten in schoon metselwerk die een levendige afwisseling geven met de gepleisterde vlakken. Zoo zijn de zuilen en scheibogen van de kerk van Koudekerk aan den Rijn in schoon metselwerk uitgevoerd met gepleisterde blokjes op de bogen. Ook in Montfoort schijnen de zuilschachten eertijds schoon metselwerk te hebben vertoond, en in de Kleine Kerk te Steenwijk waren heele muurvlakken van schoon metselwerk. Wij kregen den indruk, dat dan de baksteen nog eens extra rood was overgesausd en dat de voegen wit waren overgekalkt[1].

Wat *muur- en gewelfschilderingen* aangaat, losse tafereelen zonder eenig verband met de architectuur zullen wij hier buiten beschouwing laten. Deze behooren geheel en al tot de geschiedenis van de schilderkunst. Wel valt binnen onzen gezichtskring de decoratieve beschildering.

In het Westen des lands is van een decoratieve beschildering van kerkinterieurs vrijwel geen sprake. Het bleef gewoonlijk bij wat kleur op de kruinen en de ribben van de gewelven, vooral op de knooppunten van de ribben (afb. 59). Dit stemt geheel overeen met de kerkinterieurs die zijn afgebeeld op de laatmiddeleeuwsche Nederlandsche miniaturen en schilderijen. Zeer leerzaam is het uitvoerig geschilderde kerkinterieur op het altaarstuk van de Zeven Sacramenten door Rogier van der Weyden in het Museum te Antwerpen. Geen spoor van de bontheid der Neo-Gothiek is daar te vinden. Alleen de houten gewelven van sommige kerken in Noord-Holland vertoonen een figurale beschildering van decoratieven opzet. Het oudst bekende voorbeeld zijn de beschilderingen van de St Pancras- of Zuiderkerk in Enkhuizen uit 1484. Latere voorbeelden als de gewelfschilderingen van Warmenhuizen en Naarden zijn van een meer ontwikkelden trant die sterk naar het illusionisme gaat[2]. Men staat hier kennelijk op de grenzen van Middeleeuwen en Renaissance.

In het Oosten van het land van Groningen tot in Limburg zijn verscheiden overblijfselen bewaard van een betrekkelijk bescheiden beschildering van decoratieven aard met daarin opgenomen figurale voorstellingen, die in karakter sterk overeenkomen met wat over onze grenzen en bijzonderlijk in de Neder-Rijnsche streken te zien is. Voor een gedeelte is die beschildering functioneel: op pijlers, zuilen, kolonnetten, bogen en gewelfribben worden blokken gesuggereerd, welke meest in een grijs-blauwe kleur worden aangegeven met witte voegen. Een meer luchtige decoratie van ranken met of zonder figuren is uit-

1 Zie over het vorenstaande in het algemeen E.H. ter Kuile, Afwerking van gebouwen in vroeger tijd in Oudheidk. Jaarbk. 1934, blz. 51.

2 G.J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, II, blz. 510 vlg.

gespreid over de gewelfvelden, uitstralend van de geboorte en de sluitsteenen. Een enkele keer, als in de Eusebiuskerk te Arnhem, staan de figuren op zichzelf zonder door ranken te zijn omgeven. Onder de kerken, die belangrijke stalen van zulk een decoratieve beschildering bevatten, noemen wij die van Stedum in Groningen, de St Michielskerk te Zwolle, St Walburg en de Broerenkerk in Zutphen, de kerken van Hattem (afb. 65, 153) en van Hal bij Brummen, de Groote Kerk te Zaltbommel, waar zij door overschildering geheel zijn bedorven, Kerkdriel niet ver vandaar, Herpen in Noordbrabant, Broekhuizenvorst en Lottum in Noord-Limburg. Een afwijkend karakter hebben eenige resten van beschildering in de Dominicanenkerk te Maastricht. Ongetwijfeld zullen er in verscheiden andere kerken nog sporen van beschildering onder witsellagen verborgen zitten. Men meene echter volstrekt niet, dat een decoratieve beschildering in het Oosten algemeen voorkwam. Er zijn kerken genoeg, waarin 'losse' tafereelen werden aangetroffen, zonder dat eenig spoor van decoratief werk tevoorschijn kwam, en dit laatste bleef blijkbaar steeds een weelde. In hoever overigens de functioneele beschildering in kerken als St Michael te Zwolle en in de kerk van Hattem bij de restauratie naar oorspronkelijke resten zijn vernieuwd, blijft een open vraag. Wat men er nu van dien aard ziet, is nergens meer oud[1].

Van bepaald middeleeuwsche *vensterbeglazing* in kerken is te onzent zoo goed als niets meer bewaard, zelfs niet in afbeeldingen. Wij weten uit verschillende bronnen, dat kerken waren voorzien van glazen met figurale voorstellingen, onder meer de Dom van Utrecht, maar daarmee houdt onze kennis op[2]. Dat kleurige beglazing van kerken geen regel was, leeren ons de afbeeldingen van kerkinterieurs op miniaturen en schilderijen door kunstenaars als de gebroeders van Eyck en Rogier van der Weyden, waarop de vensters in het algemeen met een beglazing van blank glas worden weergegeven.

Oxalen en verdere koorafsluitingen. Tegen het einde van de 12de eeuw schijnt in Frankrijk de gewoonte ingang te hebben gevonden het koor van voorname kerken op het Westen van de leekenkerk af te scheiden door een oxaal[3]. Meestal bestond dit uit een portiek met achterwand en een galerij daarboven tusschen de beide Oostelijke kruispijlers. Van de galerij werd gelezen, gezongen en gepreekt. Soms had de achterwand van het oxaal één doorgang naar het koor, welke werd geflankeerd door altaren, in andere gevallen waren er twee doorgangen met een altaar in het midden. Op het oxaal stond vaak een orgel.

1 Voor de decoratieve beschilderingen in het Oosten zie Hoogewerff a.w. I, voor die in de Duitsche Rijnstreken de monumentale publicatie van Paul Clemen, Die Gothische Monumentalmalereien der Rheinlande, 1930.
2 A. van der Boom, De monumentale Glasschilderkunst in Nederland, 1940.
3 R. de Lasteyrie, l'Architecture religieuse en France à l'époque gothique, II, blz. 486; Viollet-le-Duc. Dictionnaire raisonné de l'architecture française, in voce jubé.

Ons land bezit nog maar één gothisch oxaal van dit geijkte type, en wel in de St Joriskerk te Amersfoort (afb. 149). Helaas is het door inrichting tot orgelgalerij verminkt. Dit Amersfoortsche oxaal, dat van omstreeks 1500 zal dagteekenen, is een fraai staal van decoratief laatgothisch steenhouwwerk, al haalt het niet in weelderigheid van vormen bij de beroemde laatgothische oxalen van België. De stijl doet meer Neder-Rijnsch aan dan Zuid-Nederlandsch. Een ander oxaal in de geijkte gedaante, dat van de verdwenen St Pieterskerk in 's-Hertogenbosch, kennen wij nog door een teekening van Pieter Saenredam[1].

Een bijzonderen vorm heeft het oxaal van de kloosterkerk van ter Apel (afb. 147). Het bestaat uit twee muren dwars door de eenbeukige ruimte, die een gang insluiten waarin zich de trap bevindt naar de galerij erboven. Deze heeft aan den koorkant nog een rijk versierde overhangende borstwering bewaard van Baumbergersteen. Midden in de muren van de gang leiden eenvoudige doorgangen van het Westelijke deel der kerk naar het koor[2].

Op den duur bracht men ook in kleine dorpskerken wel oxalen aan, die dan meestal heel wat eenvoudiger waren dan de oxalen van de voorname kerken. Dat in de dorpskerk van Krewerd bij Delfzijl bestaat uit drie bogen van gepleisterd metselwerk, die een houten galerij dragen. De zijbogen hebben achterwanden en dienden als altaarnissen[3]. In het nabijgelegen Holwierde is het oxaal niet anders dan een houten koorhek met een galerijtje erboven, zooals men ze in grooten getale in Engeland nog aantreft[4]. Dat ook in andere deelen van ons land dorpskerken met oxalen waren uitgerust, blijkt uit een stuk van 1467, waarbij Gijsbrecht van Nijenrode en zijn vrouw een schenking doen aan pastoor en kapelaan van Breukelen onder voorwaarde, dat elk van hen dagelijks een mis zal zingen en lezen op het nieuwe oxaal, dat schenkers in de kerk van Breukelen hebben doen maken[5].

Indien het koor van een omgang was voorzien, werd het daarvan afgescheiden door een muur waartegen de koorbanken konden worden geplaatst, of door een hekwerk van steenen stijlen en traceeringen. Dergelijke open afscheidingen komen nog voor in de Bovenkerk te Kampen en in Franeker en Appingedam.

Tot in de eerste helft van de 17de eeuw werden nog oxalen gemaakt, getuige het fraaie vroeg-renaissance oxaal in de Cunerakerk te Renen en het Bossche oxaal, dat naar het South-Kensington-Museum te Londen verhuisde. Onder de renaissance oxalen heeft misschien ook dat van de St Plechelmuskerk te Olden-

1 P.T.A. Swillens, Pieter Janszoon Saenredam, afb. 116/118.
2 Geïllustr. Beschr. van Oost-Groningen, blz. 210.
3 Geïllustr. Beschr. van Oost-Groningen, blz. 51.
4 Als voren, blz. 47.
5 Berigten van het Utr. Hist. Genootschap IV, 1, blz. 103.

zaal behoord, waarvan wij alleen een beschrijving hebben en dat uit een muur bestond die een galerij droeg met steenen balustraden. Dat het een romaansch oxaal was, gelijk men wel heeft gedacht, lijkt ons weinig aannemelijk[1]. Sinds de tweede helft van de 17de eeuw en latere tijden geraakten de oxalen in onbruik, en werden zij algemeen als hinderlijk beschouwd, zoodat zij in grooten getale zijn opgeruimd ook in katholiek gebleven kerken.

Gothische *altaren* zijn bij ons weten nergens meer bewaard, behalve in de kapel van het St Annahofje aan de Hooigracht te Leiden (afb. 154). De voorzijde is versierd met drie spitsboognissen, waarvan de middelste een opschrift bevat volgens hetwelk dit altaar in 1509 is gewijd[2].

Sacramentshuisjes zijn er nog enkele over. Verreweg het rijkste is dat in de kerk van Meersen bij Maastricht, een torenvormig gevaarte van fijn decoratief steenhouwwerk (afb. 155). Meestal zal het sacramentshuisje niet veel meer zijn geweest dan een kastje in den koormuur met een min of meer rijke omlijsting, zooals die van Oldenzaal en ter Apel (afb. 157).

Van de *piscina* schijnt hier te lande ook niet heel veel werk te zijn gemaakt. Gewoonlijk was het een simpel nisje in den wand met afloop. Alleen in de transkapellen van den Dom van Utrecht treft men fraai behandelde en groote piscina-nissen aan, die oorspronkelijk door een zuiltje in tweeën waren gedeeld.

Driedeelige vaste priesterzetels of *sedilia* zijn waarschijnlijk steeds zeldzaam geweest. Het oudste voorbeeld: een verdiept rechthoekig vak met een hol geprofileerde omlijsting, waarvan de achterwand drie spitsboognissen vertoont, komt voor in de St Plechelmuskerk te Oldenzaal. Sierlijker met decoratieve overhuivingen zijn de sedilia in de Bovenkerk te Kampen, die van omtrent 1500 zullen dagteekenen, ongeveer een halve eeuw later dan de Oldenzaalsche. De sedilia in de kloosterkerk van ter Apel kunnen niet veel vroeger dan het midden van de 16de eeuw tot stand zijn gekomen (afb. 157).

Tot de zeldzaamheden behooren de steenen *preekstoelen*. In de Bovenkerk te Kampen bevindt zich een zeer fraai exemplaar van omstreeks 1500 (afb. 156). Veel eenvoudiger is de zandsteenen preekstoel in de Hervormde kerk te Tubbergen, afkomstig uit de oude parochiekerk aldaar. In de Pieterskerk te Leiden draagt een steenen voet een houten kuip met prachtig laatgothisch snijwerk, waarin al renaissance-elementen voorkomen. In de Hooglandsche kerk te Leiden draagt de laatgothische steenen voet een renaissance kuip van hout uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Tenslotte willen wij nog melding maken van wat met een geleerd klinkend verlegenheidswoord *hagioscoop* wordt geheeten. Hiermee duidt men aan kleine

1 Geïllustr. Beschrijving van Twente, blz. 98. Het zou kunnen hebben geleken op het oxaal van de Mariakerk te Utrecht, verg. Swillens, Pieter Jansz. Saenredam, afb. 133, 143 en 145.
2 Geïllustr. Beschrijving van Leiden en Westel. Rijnland, blz. 110.

openingen laag in de muren van het koor, die volgens sommigen zouden dienen om van buiten op het altaar te kunnen kijken. In Engeland komen zij betrekkelijk veel voor, en in dat land heeft men zich al een eeuw lang bezig gehouden met het zoeken van een bevredigende verklaring van deze openingen, hoedanige verklaring, voorzoover ons bekend is, nog nooit werd gevonden. De Geïllustreerde Beschrijvingen van Twente en Oost-Groningen vermelden verschillende hagioscopen (afb. 158), waaronder die van Stedum in den Westgevel van het Noorderdwarspand uitzagen op de altaren die vroeger in de apsidiolen aan den overkant stonden.

Hoofdstuk V
Kasteelen en paleizen

I. *Algemeene beschouwingen*.

Kasteelen zijn, meer nog dan kerken, de middeleeuwsche bouwwerken bij uitnemendheid. Kerken zijn in West-Europa gebouwd voor en na de Middeleeuwen, kasteelen in den zin van verdedigbare woningen van vorsten en edelen, niet. Zij toch zijn de vertegenwoordigers van het leenstelsel, dat hoogst eigenaardige instituut, 't welk een van de grondslagen vormde van de middeleeuwsche maatschappij, en waarvan het verval den Nieuwen Tijd inluidt.

Er bestaan kasteelen van velerlei soort. Daar zijn de keizerlijke, koninklijke en landsheerlijke sloten, die in menig opzicht een ander karakter hadden dan de burchten van den plattelandsadel. Naast de kasteelen, waarbij de bewoonbaarheid op den voorgrond staat, heeft men de burchten, die voor alles op verdediging waren berekend. In de late Middeleeuwen zijn vele kasteelen niet veel anders dan aanzienlijke heerenhuizen te plattenlande, die slechts voor den schijn een weerbaar uiterlijk vertoonen. Een kasteel op een heuvel of berg is nu eenmaal iets anders dan een in het vlakke land dat door water wordt omringd, een elfde-eeuwsch kasteel pleegt sterk te verschillen van een vijftiendeeeuwsch. Dit alles maakt, dat het niet zoo eenvoudig is de kasteelen in enkele duidelijk onderscheiden groepen te verdeelen. Nog eenige bijzondere omstandigheden werken daartoe mee. De bestemming van het kasteel lokte als het ware vernieling uit, met als gevolg herbouw of verbouwing, uitbreiding en moderniseering. In de late Middeleeuwen trad de bewoonbaarheid steeds meer op den voorgrond ten koste van de verdedigbaarheid. Dit leidde vaak tot algeheele wijziging van de gedaante. Middeleeuwsche kasteelen, die hun oorspronkelijken hoofdvorm nog min of meer zuiver hebben behouden, zijn dan ook uitermate zeldzaam. In het algemeen zijn echte Middeleeuwsche kasteelen trouwens vrij zeldzaam. Zij zijn eens even talrijk geweest als de kerken, en wat wij nu nog over hebben, bedraagt op zijn hoogst enkele percenten van het aantal bestaande middeleeuwsche kerken. De oorzaak ligt voor de hand. De kerken behielden hun doel en bestemming, zij het ook niet steeds zonder wijziging van liturgie en religie, maar het kasteel verloor met het einde der Middeleeuwen zijn reden van bestaan volkomen. Bleef een kasteel in wezen, dan was het ondanks zijn verdedigbaar karakter, en wanneer de middelen aanwezig

waren, sloopte men sinds de 16de eeuw het kasteel om het te vervangen door een landelijk heerenhuis, dat slechts in zijn omgrachting een oude traditie aanhield. Het verdwijnen van bijna den geheelen ouden adel, allerlei veranderingen in den bouw van de maatschappij deden sinds het midden van de 17de eeuw de adellijke huizen als sneeuw voor de zon verdwijnen. Onze kennis van het oude kasteel berust dan ook maar voor een betrekkelijk gering deel op het tegenwoordige bestand en in hoofdzaak op oude afbeeldingen, op schriftelijke gegevens en bijzondere nasporingen.

Wat de term ‘kasteel’ aangaat, de Middeleeuwers gebruikten dien zelden, en ook de woorden ‘burg’ of ‘burcht’ en ‘slot’ treft men in oude geschriften betrekkelijk weinig aan. Wanneer men een bepaald kasteel wilde aanduiden, sprak men gewoonlijk van ‘het huis’ of ‘het huis te’ gevolgd door den naam, ook wanneer het ging om zeer aanzienlijke bouwwerken, zooals het huis te Brederode. Het woord slot werd vaak gebruikt in het meervoud om een groep aan te duiden van meest landsheerlijke kasteelen. Zoo heeft men het herhaaldelijk over de bisschoppelijke sloten van het Sticht Utrecht. ‘Burg’ of ‘Burcht’ komt meestal voor als een soort eigennaam, zooals nog het geval is met de Burcht te Leiden, zeer zelden ter aanduiding van het genus kasteel. Het woord ‘kasteel’, dat tegenwoordig verreweg het meest wordt gebruikt, heeft in de Middeleeuwen een litterair tintje, en schijnt aan het gewone spraakgebruik vreemd te zijn geweest. Wanneer men Latijn schreef, bediende men zich zonder veel onderscheid in beteekenis van de termen munitio, fortalitium, castrum, castellum, arx, en soms dienen ook oppidum en urbs wel om een kasteel aan te duiden. Er zijn trouwens gevallen, waarin het verschil tusschen een kasteel en een stad of een versterkte stadskern niet zoo heel groot was.

II. *Het oudste, meestal ronde kasteel.*

De oudste burchten van ons land worden voor het grootste deel gekenmerkt door een ronden of ovalen plattegrond. Hierin blijkt hun verwantschap met de praehistorische inheemsche verdedigingswerken.

Tot de vroegste burchten, die kunnen worden gerekend binnen onzen gezichtskring te vallen, behoort de *Hunenschans* aan het Uddelermeer op de Veluwe, die door Holwerda is onderzocht[1]. Een ovaal stuk grond, waarvan de doorsnede ligt tusschen 110 en 80 M., wordt omgeven door een hoogen wal met een gracht aan den buitenvoet. De wal was voorzien van een dubbele palissade die met een zandvulling daartusschen een soort weermuur moet hebben gevormd. Binnen den wal zijn sporen van enkele woningen gevonden. Holwerda

1 H.J. Holwerda in Oudheidk. Mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden III (1909) blz. 1.

meent te kunnen aannemen, dat de Hunenschans omtrent 700 is aangelegd en tot in de 11de eeuw heeft bestaan.

Iets kleiner en later is de *Hunenborg* in Twente ten Noorden van Oldenzaal, gelegen in een moerassige omgeving, eveneens door Holwerda onderzocht[1]. Het burchtterrein binnen den wal heeft daar een middellijn tusschen de 95 en 60 M. De wal was van een palissade aan den buitenvoet bij den grachtkant voorzien. Bij den binnenvoet van den wal werden de steenen grondslagen van een vrij groot bouwwerk aangetroffen, dat misschien een soort woontoren is geweest. Holwerda acht den Hunenborg een werk uit de 9de eeuw.

Wat de bestemming van beide burchten aangaat, Holwerda ziet in de Hunenschans op de Veluwe den zetel van een Saksischen stamvorst, in den Hunenborg bij Oldenzaal het verblijf van een Karolingischen graaf. Wij hebben geen reden een dergelijke onderstelling misplaatst te achten. Juist het feit dat in den Hunenborg bij Oldenzaal één steenen of althans gedeeltelijk steenen gebouw stond, is een aanwijzing dat dit de burcht was van één machthebber, niet de verschansing van een heelen volksstam, zooals het praehistorische inheemsche verdedigingswerk gewoonlijk moet zijn geweest.

Terwijl deze beide burchten in laag terrein zijn gelegen met natte grachten en in een moerassige omgeving, ontleent een andere zijn sterkte voor een groot deel aan de ligging op den natuurlijken heuvel *Montferland* bij 's-Heerenberg[2]. Door afgraving van den kop van den heuvel was een vlak verkregen van ongeveer 90 M. lengte bij 65 M. breedte. Met den vrijkomenden grond was aan den rand van dat vlak een lage wal opgeworpen uit de kruin waarvan een palissade oprees. Aan den voet van den heuvel was een gracht gegraven, waarom een hooge buitenwal met zware palissade liep. Naderhand moet aan den voet van den lagen wal om het heuvelplateau een steenen muur zijn opgericht, waarvan de fundeeringsbedding over zekere lengte is aangetroffen. Zoo vinden wij hier een merkwaardig voorbeeld van een burcht, die aanvankelijk nog geheel het primitieve karakter had van een aardwerk met palissaden, maar gemoderniseerd wordt tot een kasteel met steenen ringmuur. Wat de dateering aangaat, de gevonden scherven van aardewerk kunnen afkomstig zijn uit de 9de, de 10de en het begin van de 11de eeuw. De kenmerkende vormen van de gevorderde 11de eeuw ontbraken bijna geheel.

Holwerda heeft de meening uitgesproken, en naar ons oordeel volkomen terecht, dat men den burcht op Montferland zou kunnen vereenzelvigen met het kasteel Uplade dicht bij Elten, waar het beruchte grafelijke echtpaar Balderik en Adela huisde, ons bekend door de uitvoerige beschrijving van Alpertus Mettensis. Als Adela in 1016 graaf Wichman, een vroegeren tegenstander

1 H.J. Holwerda in Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis 1917, blz. 1.

2 Holwerda in Oudheidk. Meded. als voren I^2 (1920) blz. XLI.

van haar man, heeft laten vermoorden nadat hij eerst te gast was geweest op Uplade, wordt het kasteel belegerd. Alpertus vertelt, dat de sterkte van het 'castellum' in drie dingen bestond. Het was gelegen op een plaats, die van nature een weinig omhoog rees uit een vlakte, het werd verdedigd door een zwaren wal, en het was voorzien van een muur, welk laatste feit in deze streken destijds een buitengewone zeldzaamheid was (quod in illis locis rarissimum est). Dit alles kon Uplade niet redden, na eenigen tijd moest de bezetting onder Adela zich overgeven, de overwinnaars vernielden den muur, wierpen dien omver, en verbrandden de rest van de gebouwen Inderdaad, de bijzonderheden, die Alpertus omtrent Uplade meedeelt, schijnen zeer wel te kloppen met hetgeen het oudheidkundig onderzoek aan het licht heeft gebracht.

Alvorens den ronden burcht verder te vervolgen dienen wij melding te maken van een rechthoekig burchttype, dat Holwerda het Frankische acht en vertegenwoordigd ziet in den verdwenen Brittenburg aan den Rijnmond bij Katwijk, in het castrum van Duurstede en in den burcht van Asselt bij Roermond, alle drie uit den Karolingischen tijd[1].

Wat de oude plattegronden aangaat, die de grondslagen van den *Brittenburg* heeten weer te geven, zooals zij zich vertoonden toen zij sinds 1521 herhaaldelijk onder het duinzand blootkwamen, wij weten niet recht wat wij omtrent de betrouwbaarheid en beteekenis daarvan moeten denken. Zoo klaar en duidelijk de zaak Holwerda toescheen, zoo vreemd en onzeker komt zij ons en vele anderen voor. Het is hier niet de plaats de zaak nog eens geheel opnieuw na te gaan met alle mogelijkheden die geen van alle volstrekt overtuigend blijken, en wij volstaan derhalve met een 'non liquet'.

Bij de ontgraving van het Karolingische *Dorestad* zijn inderdaad palissadegreppels aangetroffen, die een rechthoekig terrein omgeven, dat Holwerda de curtis of het hoofd-burchtterrein noemt, met daarvoor een rechthoek, die dan de curticula of voorhof is geweest, en daarbuiten een pomerium of buitenhof. Het hoofdgebouw moet midden in de curtis hebben gelegen.

Om en bij het bekende kerkje van *Asselt* op den steilen Oostelijken oever van de Maas vonden Holwerda en anderen al voor hem de grondslagen en fundeeringsbeddingen van een rechthoekigen burchtaanleg. Vóór de curtis, die van kleine ronde torens op de hoeken en in de zijden voorzien zou zijn geweest, lag een groote curticula, die voor een aanmerkelijk deel door het Maaswater is weggespoeld. Ook dezen burcht gelooft Holwerda te kunnen thuisbrengen: Asselt moet het Ascloa zijn dat in oude berichten wordt genoemd als een castrum, waarvan de Noormannen zich meester wisten te maken en dat zij

1 Ondersch. De Rijnvesting van Karel den Groote in Oudheidk. Meded. VIII[1] (1927) blz. 25; De opgraving van Dorestad in Oudheidk. Meded. als voren XL (1930) blz. 32, en Ascloa, aldaar, blz. 97.

in de jaren 881 en 882 gebruikten om den omtrek wijd en zijd te brandschatten.

De tot nu toe besproken burchten behooren alle tot het tijdsbestek, dat we bij de behandeling van de kerkelijke bouwkunst het voorromaansche noemden. Ten aanzien van de burchten en kasteelen over voor-romaansch, romaansch en gothiek te spreken schijnt ons niet aanbevelenswaardig. Deze woorden duiden tijdperken van stijl en kunstontwikkeling aan, en daarvan is bij de kasteelen geen of vrijwel geen sprake. Men kan deze naar verschillende wijzen van aanleg indeelen, niet naar stijlperioden.

Bij het indeelen van de kasteelen in hoofdtypen kan men zeggen, dat het steenen kasteel in opkomst en al spoedig in verscheiden exemplaren nawijsbaar is in den tijd, dat de kerkelijke bouwkunst de romaansche periode doormaakt. De kasteelen, die wij in ons land uit dien tijd kennen, zijn zonder uitzondering rond. Het hierboven geschetste 'Frankische' type schijnt in onbruik te zijn geraakt. Tegen het midden van de 13de eeuw, mogelijk al wat eerder, maakt het ronde kasteeltype plaats voor het vierkante of rechthoekige met vierkante en ronde torens, dat daarna steeds het hoofdtype zal blijven.

Het oudste voorbeeld van een ronden burcht met steenen ringmuur, die van Montferland, ligt in het Oosten des lands, maar bijna alle andere treffen wij in het Westen langs de zeekust aan. Het zijn die van *Wouw* bij Bergen op Zoom, van *Oostvoorne, Overschie, Wassenaar, Leiden* (fig. 60, afb. 159), *Oegstgeest, Teilingen, Marquette* oftewel het Huis te Heemskerk, *Egmond* en *Kuinre*. Terwijl de resten van de muren van Montferland uit brokken natuursteen bestonden, en de oorspronkelijke deelen van den Leidschen burcht van tufsteen zijn opgetrokken met gebruikmaking van baksteen voor eenige onderdeelen, zijn of waren de overige juistgenoemde voor zoover wij dat kunnen nagaan geheel van baksteen.

Wat de dateering aangaat, onmiddellijke gegevens daarvoor zijn niet voorhanden, maar wij meenen sterke aanwijzingen te bezitten, dat de burchten van Leiden, Teilingen en Oostvoorne tusschen 1064 en 1108 zijn gesticht als zetels van bisschoppelijke leenmannen[1], en van den ronden burcht van Kuinre, waarvan de resten in de voormalige Zuiderzee voor het plaatsje van dien naam zijn aangetroffen, neemt Modderman aan, dat deze in het eind van de 12de eeuw werd gesticht en in 1196 werd verwoest[2].

De ringmuren van Leiden, Oostvoorne en Wassenaar[3] verheffen of verhieven

1 E.H. ter Kuile, De dateering van drie oude Hollandsche burchten, De Gids 1935, blz. 360. Voor Leiden en Teilingen zie voorts de Geïllustreerde Beschrijving v. Leiden en Westel. Rijnland, blz. 33 en 196, voor Oostvoorne J. Kalf, De ontgraving van den Burcht van Oostvoorne in Oudheidk. Jaarboek 1935, blz. 37.

2 P.J.R. Modderman, Over de Wording en de Beteekenis van het Zuiderzeegebied, diss. 1945, blz. 30.

3 J.H. Holwerda, de Wassenaarsche Burchtheuvel, Leidsch Jaarboekje 1918, blz. 1.

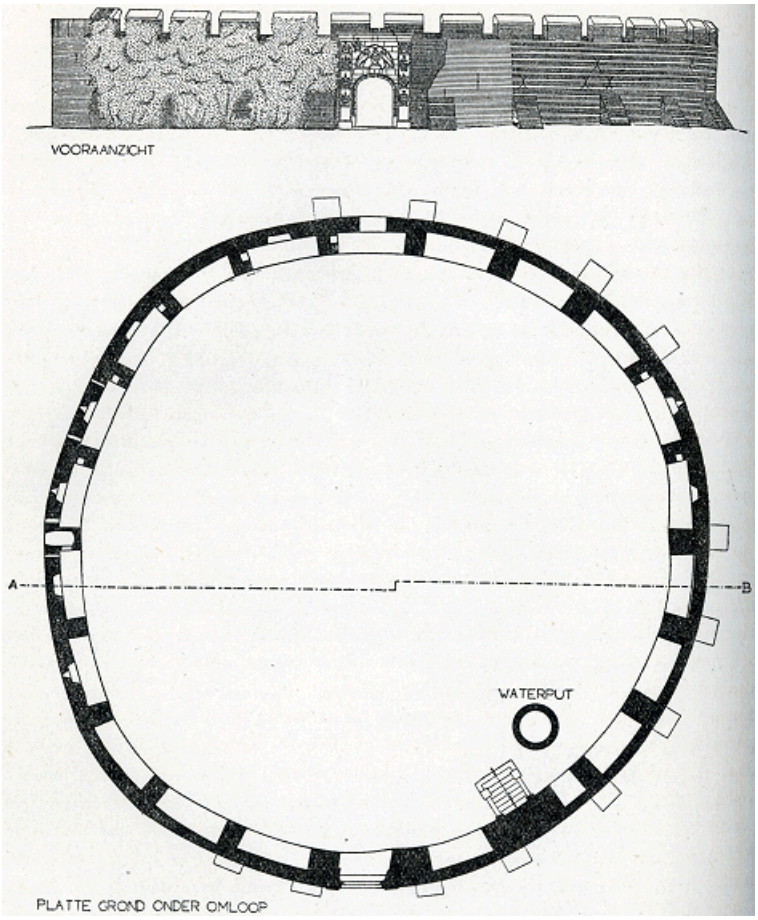

60. Leiden, de Burcht

zich op heuvels, die door menschenhand zijn opgeworpen. De heuvels van Oostvoorne en Wassenaar zullen terwille van de burchten zijn gemaakt. In Leiden was de heuvel, zij het ook lager dan tegenwoordig, al aanwezig vóór het bouwen van den steenen burcht, en naar Holwerda meent, oorspronkelijk voor vreedzame bewoning bestemd. Het zou ons niet verwonderen, wanneer daar ook het woonvlak van de 10de eeuw al op verdediging was ingericht.

De ronde burchten van Overschie[1], Oestgeest[2], Teilingen, Marquette[3], Egmond[4] en Kuinre lagen ongeveer op het maaiveld. Binnen den ringmuur van den Kuinder burcht heeft zich waarschijnlijk een opgeworpen heuveltje bevonden met een gebouw, wellicht een verdedigingstoren erop. Braat veronderstelt de mogelijkheid van iets dergelijks ook voor den Oudenhof te Oegstgeest, zonder dat daar bepaalde aanwijzingen voor gevonden zijn. Een merkwaardigheid van den burcht van Kuinre is, dat er geen doorloopende fundeering van een ringmuur is aangetroffen, maar een kring van vrijstaande paalfundeeringen, op één waarvan nog baksteen in de oorspronkelijke ligging. Men moet dus aannemen, dat hier de ringmuur op bogen rustte.

Ook in andere opzichten dan de ligging al of niet op een hoogte zijn er verschillen van belang. Tegen den schildmuur van Teilingen verheft zich een massale woontoren, die echter evenmin tot het oorspronkelijke werk behoort als het poortgebouw, waarvan de grondslagen nog aanwezig zijn. Ontgravingen hebben duidelijk aangetoond, dat binnen den ringmuur van Teilingen nooit gebouwen hebben bestaan. Dit kan men ook onderstellen voor Wassenaar en Marquette. Wat Egmond betreft, aan den Zuidkant is daar in den ringmuur een forsche vierkante toren opgenomen, die waarschijnlijk een poorttoren is geweest. Dat deze tot het oorspronkelijke werk behoort, is niet volkomen zeker. Op het burchtplein van Leiden trof Holwerda uithollingen aan, die hij voor fundeeringssleuven hield, maar niet heeft vervolgd, zoodat zij onverklaard zijn gebleven.

Het minst eenvoudig is de zaak in Oostvoorne. Midden op het burchtplein bevindt zich nog het sterk verzakte onderstuk van een bijzonder zwaren vierkanten toren, een echten donjon. Ongetwijfeld is dit overblijfsel van den donjon ouder dan alle andere bestaande metselwerk van Oostvoorne. De oorspronkelijke ringmuur zal wegens verzakking of anderszins zijn vervangen door den onregelmatig-veelhoekigen ringmuur met zwaren vierkanten poorttoren, lichteren vierkanten toren aan de overzijde en twee halfrond uitspringende torentjes, waarvan de grondslagen nog zichtbaar zijn, en die ook nog weer in verschillende bouwperioden tot stand zijn gekomen. Een verwant geval doet zich voor bij het *Kasteel Berg* in den Gelderschen Achterhoek. Ongetwijfeld is dit ook een zeer oude ronde burcht geweest, waarvan de hoofdvorm nog in het tegenwoordige veelhoekige samenstel van gebouwen wordt weerspiegeld. In het midden daarvan zijn overblijfselen aangetroffen van een zwaren ronden tufsteenen donjon. Of bij dien donjon een steenen

1 G.C. Helbers, Overschie in den loop van 10 eeuwen.
2 W.C. Braat, De Oudenhof te Oegstgeest in Leidsch Jaarboekje 1941, blz. 94.
3 Nederlandsche Kasteelen III, blz. 151.
4 J. Renaud, Uit de bouwgeschiedenis van het Slot op den Hoef in Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 65.

schildmuur heeft behoord is niet te zeggen; het kan ook een aarden wal met palissaden zijn geweest.

De burcht van Wouw is bij latere verbouwingen dermate gewijzigd, dat uit de blootgekomen grondslagen niet meer was op te maken of hij alleen maar uit een ringmuur bestond[1].

Het zal menigeen vreemd voorkomen, dat een burcht als Teilingen oorspronkelijk louter uit een ringmuur bestond zonder eenig woongebouw. In de 11de en 12de eeuw was zooiets evenwel niet ongewoon. Uit de eerste tijden na de 'Conquest' van 1066 zijn in Engeland verschillende 'shellkeeps' bekend, waarin ook geen woongebouwen hebben gestaan. De burchtheer woonde daar in de 'bailey', een ruimen omgrachten en omwalden of ommuurden hof, die tegen de 'mound' (motte) en 'shell-keep' aansloot[2]. Een dergelijke toestand moeten wij ons ongetwijfeld ook voorstellen bij onze ronde kasteelen. In ieder geval weten wij, dat in de late Middeleeuwen aan den voet van den heuvel van Oostvoorne en tegen den ingangskant van de ronde burcht van Teilingen een ommuurde hof of plein was gelegen, waar men woonde.

Van al onze ronde burchten hebben alleen die van Leiden en Teilingen hun schildmuur geheel of bijna geheel bewaard, zij het ook niet zonder veel vernieuwingen uit verschillende tijden. Deze muren vertoonen met hun weergang op bogen en schietgaten in nissen een ontwikkeld karakter. In Leiden is een gedeelte van de borstwering met kanteelen nog van tufsteen en in vormen uitgevoerd, die men voor oorspronkelijk zou kunnen houden. Dat het werkelijk nog oorspronkelijk werk zou zijn, is evenwel moeilijk aan te nemen. Deze gekanteelde borstwering is niet op boogjes of een ander soort overkraging uitgebouwd, gelijk dat gewoonlijk sinds de 13de eeuw het geval is. Zoowel in Leiden als op Teilingen vindt men vierkante gaten in de muren, die ongetwijfeld waren bestemd voor het uitsteken van balkjes ten behoeve van hordijzen: houten weergangen buiten de muren.

Het is mogelijk behalve de nu ter sprake gebrachte ronde burchten nog andere te noemen, zooals *Stein, Kessel* en *Horn* aan de Maas in Limburg of andere, die ons alleen uit afbeeldingen bekend zijn gelijk *Poelgeest* bij Koudekerk aan den Leidschen Rijn. Zij zullen inderdaad wat den ronden of nagenoeg ronden vorm aangaat, tot zeer oude tijden teruggaan, maar de opstanden moeten jonger zijn dan de 12de eeuw.

III. *Het kasteel sinds het midden van de twaalfde eeuw.*

Wij kunnen aannemen, dat de ronde burcht tegen het einde van de 12de eeuw had afgedaan. Hij was een vrij primitief verdedigingswerk geweest met geen

1 Jaarboek van den Oudheidk. kring De Ghulden Roos te Rozendaal, 1943, blz. 98 vlg.
2 Sidney Toy, Castles (1939).

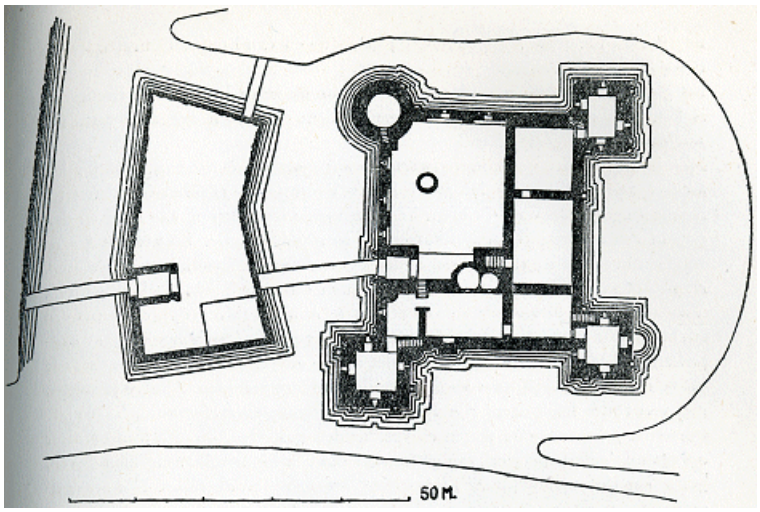

61. Brederode

of ongunstige gelegenheid tot flankbestrijking. Ook was de ronde burcht niet heel geschikt voor het oprichten van behoorlijke woongebouwen. Met het begin van de 12de eeuw zien we dan ook allerwege het vierkant of den rechthoek als grondslag van het kasteel, behalve daar, waar de natuurlijke omstandigheden tot het aanvaarden van een betrekkelijk willekeurige gedaante leidden. Dit was voornamelijk het geval met kasteelen, die op een natuurlijke hoogte werden gebouwd, hetgeen in ons land uitzondering bleef.

Een aantal van onze voornaamste kasteelen vertoont een zeer regelmatigen plattegrond, waarbij een rechthoekig of vierkant plein wordt omgeven door woongebouwen en schildmuren, en op de hoeken torens staan die de flanken bestrijken. Wat die hoektorens aangaat, er komen zoowel vierkante en rechthoekige voor als ronde.

Een vroeg en fraai voorbeeld van zulk een aanleg biedt de romantische bouwval van *Brederode* (fig. 61, afb. 160). Twee zijden van het plein worden ingenomen door woonvleugels met zware rechthoekige en vierkante torens. Waar de schildmuren van de beide andere zijden samenkomen, stond een ronde toren. Het kasteel is blijkbaar uit ruime middelen in zijn geheel naar een vast plan opgetrokken, wat van weinig kasteelen in ons land kan worden gezegd. Wanneer dat nu juist geschiedde, is niet bekend, maar het zal ongetwijfeld

nog in de 13de eeuw zijn geweest. Bij het bouwen van Brederode heeft men de bewoonbaarheid zeker als een zaak van belang beschouwd, en deze niet in het gedrang laten komen onder de eischen van de verdedigbaarheid: Brederode is kennelijk gesticht als de voorname residentie van een der allereerste geslachten van het graafschap Holland[1].

Het karakter van verdedigingswerk kwam meer op den voorgrond bij het *kasteel van Medemblik*, dat graaf Floris V omtrent 1288 liet oprichten ter beteugeling van de West-Friezen. Een klein gedeelte is er nog van over en dan nog in een allerijselijkst gerestaureerden toestand. De vier hoektorens waren rond, in het midden van een der zijden bevond zich een vierkante poorttoren, en in het midden van elk der andere zijden een vrij lichte vierkante toren. Vier ronde hoektorens heeft ook het *slot te Muiden* (afb. 163), eveneens een stichting van Floris V zooals Melis Stoke ons vertelt. Zooals het er staat dagteekent het Muiderslot echter zeker niet in zijn geheel uit het eind van de 14de eeuw, maar is het resultaat van verschillende bouwperioden. Andere kasteelen met vier ronde hoektorens zijn voorts *Ammersooien* en *Helmond* (afb. 161).

Naast de juistgenoemde waren er verscheiden kasteelen, die een min of meer onregelmatige groepeering van gebouwen om een binnenplaats te zien geven, gelijk het slot van *Wijk bij Duurstede, Doorweert* en *de Haar*. Die onregelmatigheid is doorgaans niet gevolg van een weloverwogen opzet maar veeleer veroorzaakt door een bewogen verleden en totstandkoming in verschillende bouwcampagnes.

Als het meest indrukwekkende van al die onregelmatige kasteelen dienen wij de Haar bij Vleuten, ten Westen van Utrecht te vermelden, een ontzaglijk gevaarte met zijn hooge muren, drie stoere ronde torens en twee vierkante torens (fig. 62). Het kasteel werd nooit geheel voltooid, verviel in de 18de eeuw tot een ruïne, en werd in 1892 en volgende jaren door P.J.H. Cuypers met vrijwel onbeperkte middelen tot een fantastisch sprookjesslot herbouwd[2]. Uit welken tijd de Haar eigenlijk dagteekent, is niet gemakkelijk te zeggen; een onderzoek naar de bouwgeschiedenis is nooit ingesteld, althans nooit gepubliceerd. Wij vermoeden, dat het in de 15de eeuw werd opgetrokken met gebruikmaking van eenige oudere deelen, misschien wel, nadat de Haar in 1482 door de Hollandsche Kabeljauwen was veroverd en verbrand. Zeer merkwaardig is het terugspringen van de buitengevels om gelegenheid te geven tot het aanbrengen van een houten weergang, zooals die door Cuypers opnieuw is gemaakt.

Een zeer bijzonder kasteel was dat van *Sluis* (afb. 164), een bouwwerk van buitengewone afmetingen en sterkte, dat hertog Philips de Stoute als graaf van Vlaanderen en regent van Frankrijk in 1384 deed oprichten onder leiding en

1 Elseviers Maandschrift 1937, blz. 154.
2 P.J.H. Cuypers, Le Château de Haar, 1909.

ongetwijfeld ook naar ontwerp van zijn maître-maçon Dreue de Dampmartin[1]. Het was een echt stuk Fransche krijgsbouwkunst met zijn drom van ronde torens, alle voorzien van een weergang met mâchicoulis om de terugspringende koppen. De zware verdedigingsmuren bevatten twee gangen, de

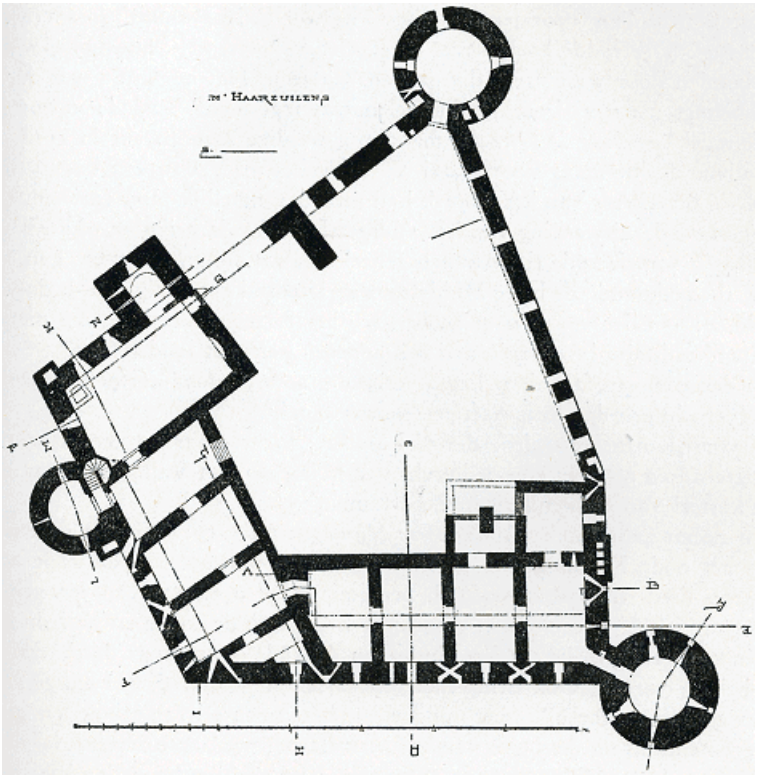

62. Kasteel de Haar voor 1892

een boven de ander, die van schietgaten waren voorzien en de torens verbonden. Aan elk van de beide korte zijden van den rechthoek bevond zich een poort met vier torens. Dit was geen woonslot voor een groot heer, het was een forteres. Niets van dat alles staat meer overeind. Sinds het eind van de Middeleeuwen verviel het kasteel. De meeste torens werden verlaagd om tot geschutbastions te worden ingericht, en toen het met de Republiek was gedaan, sloopte men de muren en torens zoo grondig mogelijk.

1 Deshaisnes, Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XV siècle, Documents, blz. 602.

Als een bescheiden vertegenwoordiger van hetzelfde soort moet men het *kasteel van Woerden* beschouwen, dat nog wel bestaat al is het sterk verminkt. Het werd omstreeks 1407 gebouwd door Jan van Beieren, elect van Luik, die van zijn broer graaf Willem VI van Holland de heerlijkheid Woerden had weten te verkrijgen, en onder het voorwendsel zich van een veilige woning te willen voorzien, dit sterk kasteel (illiam munitissimam arcem) stichtte[1]. Vier ronde hoektorens, lang geleden verlaagd tot bastions, worden verbonden door walmuren, die gangen bevatten. Het eindpunt van de ontwikkeling, die met dergelijke kasteelen was ingeslagen, vormde in ons land de citadel *Vreeburg te Utrecht*, met zijn geweldige bastions, die in 1528 door Rombout Keldermans voor Karel V was gebouwd[2]. Van een kasteel in de gewone beteekenis van het woord, kan men dan moeilijk meer spreken. Door de verhoogde uitwerking van het vuurgeschut was de krijgsbouwkunst tegen het begin van de 16de eeuw in een geheel nieuw stadium gekomen. Een splitsing, die gedurende de heele Middeleeuwen latent al aanwezig was, is dan voltrokken: aan den eenen kant hebben wij het forteres van den vorst met uitsluitend militaire beteekenis, aan den anderen kant het landelijk woonverblijf van den edelman, dat door ligging in een gracht en door siertorens meer een schilderachtigen dan krijgshaftigen indruk maakt.

De voornaamste kasteelen, die niet in het water maar op een natuurlijke hoogte waren gelegen, zijn de burcht van Nijmegen, het Valkhof genaamd, en het kasteel van Valkenburg in Zuid-Limburg.

Men neemt aan, dat het *Valkhof te Nijmegen* (afb. 162) bij de vernieuwing van het oude Karolingische paleis kort na het midden van de 12de eeuw, waarop Frederik Barbarossa zich beroemt in het opschrift van een gedenksteen uit 1155, de tufsteenen ommuring kreeg met de ronde en halfrond uitspringende torens, die tot het einde van de 18de eeuw langs de randen van de helling verrees. Ook is het niet onwaarschijnlijk, dat de geweldige rechthoekige 'Reuzentoren' in het midden van het samenstel van gebouwen, geheel of grootendeels uit de dagen van Frederik Barbarossa dagteekende[3].

Het *kasteel van Valkenburg* staat op den rand van het heuvelland langs het dal van de Geul, en wel op een vooruitspringend gedeelte, dat door een diepe ingraving tot een afzonderlijken kasteelberg is gemaakt. De omtrek van het slot nadert een driehoek, waarvan de zijde met den voornaamsten woonvleugel over het stadje in het Geuldal uitziet. De bekende bouwvallen en de grondslagen, die in de laatste jaren bij onderzoekingen te voorschijn zijn gekomen, vormen een moeilijk te ontwarren geheel, waarvan de vroegste deelen aan-

1 Heda, blz. 269.
2 W. Graadt van Roggen, Het Vredenburg in den loop der tijden, Jaarb. Oud-Utrecht 1932, blz. 60.
3 Voor de gegevens aangaande het Valkhof, zie blz. 145.

merkelijk ouder zijn dan de jongste en daarmee geen verband houden. Een belangwekkende bijzonderheid van het kasteel van Valkenburg is de ‘Dwingel’, de toegangsweg, die langs de zijden van den berg omhoog leidt en door muren en poorten was beschermd. Van de muren van den dwingel is bovenaan nog een flink stuk in vrij volledigen toestand bewaard gebleven[1].

Een aantal kasteelen onderscheidde zich door een forschen toren, dien men een donjon kan noemen. Onder een donjon verstaan wij met Viollet le Duc een toren of torenvormig bouwwerk, die de rest van het kasteel beheerscht en als laatste wijkplaats zelfstandig kan worden verdedigd. Houdt men aan deze omschrijving vast, dan is duidelijk, dat de benaming herhaaldelijk ten onrechte wordt toegepast. Het woord donjon komt voor zoover wij weten, bij ons in de Middeleeuwen niet voor, evenmin als zijn Latijnsche bastaardvormen (dunio enz.). Men sprak eenvoudig over ‘den toren’, en gebruikte in het Oosten van ons land ook wel het woord ‘bergvrede’, dat in het Westen alleen de beteekenis van klokkenstoel schijnt te hebben gehad.

Wij vermeldden hiervoor al den vierkanten donjon van Oostvoorne, den ronden tufsteenen donjon waarvan de overblijfselen op het huis Berg zijn gevonden, en den uitermaten zwaren rechthoekigen donjon van het Valkhof te Nijmegen. Zij zullen alle 12de eeuwsch zijn, de beide eerstgenoemde misschien nog wel laat-11de-eeuwsch.

Wat jonger dan deze is ongetwijfeld de donjon van *Stein* aan de Maas ten Z.W. van Sittard. De oudste deelen van deze hoogst merkwaardige ruïne, die op een omgrachten heuvel is gelegen, zijn een schildmuur van een veelhoekig beloop en een stoere ronde toren die tegen den binnenkant van den schildmuur is opgetrokken. Zij dagteekenen wellicht uit het begin van de 13de eeuw. Het poortgebouw met zijn torens en de woonvleugels binnen den ringmuur zijn kennelijk latere toevoegingen. Als donjons kan men zeker ook beschouwen de forsche ronde torens van *Loenersloot* en *Sterkenburg* in de provincie Utrecht, den geweldigen ronden toren van *Rozendaal* bij Velp, den zwaren vierkanten toren van *Berg* in den Gelderschen Achterhoek, en misschien ook den hoogen 10nden toren van *Rechteren* bij Dalfsen aan de Overijselsche Vecht.

Een van de zwaarste vierkante donjons is die van het slot te *Wijk bij Duurstede*, die oorspronkelijk vrij binnen de ommuring schijnt te hebben gestaan, later bij verbouwingen en vergrootingen van het kasteel werd ingesloten door woonvleugels, en tenslotte weer een afzonderlijk stuk bouwval is geworden. Tot de merkwaardigheden van dezen toren behoort het koepelgewelf over de eerste verdieping, dat van breede platte kruisribben is voorzien. Toen de toren door de wijzigingen van het slot zijn functie van donjon bezwaarlijk meer kon vervullen, werd deze taak overgenomen door den ontzaglijken ronden hoek-

1 E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, De monumenten van Valkenburg (L.) en omgeving in Oudheidk. Jaarboek 1929, blz. 57.

toren, dien bisschop David van Bourgondië in het laatste kwart van de 15de eeuw liet optrekken. Hij is een van de opmerkelijkste stalen van laat-middeleeuwsche krijgsbouwkunde te onzent, en onderscheidde zich met zijn op mâchicoulis overgebouwden weergang om den terugspringenden kop door het typisch Fransche model, dat ook de torens van het kasteel van Sluis kenmerkte. De uitermate strakke vormen van den ronden toren van *Hoensbroek* in Zuid-Limburg zijn een tegenvoorbeeld van een meer inlandsche bouwwijze.

In Zuidholland zijn nog de bouwvallen van twee forsche vierkante torens bewaard, die men tot de donjons zou kunnen rekenen, namelijk die van Matenesse te *Schiedam*, oorspronkelijk het Huis te Riviere genaamd en van het slot van *Hillegersberg* bij Rotterdam. Het Huis te Riviere, oorsprong van Schiedam, werd in het midden van de 13de eeuw gesticht, en de toren van het slot te Hillegersberg zal wel niet zoo heel veel ouder of jonger zijn. Beide torens vertoonen duidelijk aanwijzingen, dat er andere gebouwen, ongetwijfeld woonvleugels, tegenaan sloten.

De tot nu toe behandelde kasteelen omsloten een binnenplein, maar een zeer groot aantal moet, althans aanvankelijk, uit niet veel anders dan een enkelen woontoren hebben bestaan. Vooral in de provincie Utrecht treft men nog voorbeelden aan van zulke allersimpelste kasteelen: *Natewisch* ten O. van Amerongen, *Rijnestein* bij Koten, *Hinderstein, Weerdestein* en *Walenburg* onder Neerlangbroek. Vaak had het eenige gebouw, dat een kasteeel uitmaakte, niet zoozeer den vorm van een toren maar veeleer de gedaante van een rechthoekig huis, dat door de zwaarte van zijn muren, zijn kanteelen en een enkel hangtorentje min of meer verdedigbaar was. Dit is wat de Franschen een manoir, de Engelschen een manorhouse noemen. Vooral uit de provincie Groningen zijn van dat type veel voorbeelden op te sommen, maar helaas zijn het bijna zonder uitzondering verdwenen voorbeelden[1]. Soms kan zoo'n rechthoekig versterkt edelmanshuis vrij aanzienlijke afmetingen hebben gehad. Dat was het geval met *Doornenburg* in de Over-Betuwe, door Duitsch vandalisme in een puinhoop verkeerd. Het hoofdslot bestond aanvankelijk, in de 14de eeuw, uit een kloek rechthoekig huis, dat met een even groot rechthoekig en ommuurd voorplein hoog uit de gracht oprees. Later, ongetwijfeld in de 15de eeuw, werd het voorplein in twee gedeelten volgebouwd, en zoo ontstond een kasteel in den vorm van een vierkant blok, dat met zijn gekanteelden weergang, hangtorentjes op drie van de hoeken en slank spietorentje een zeer barsch voorkomen had. Belangrijk was Doornenburg ook, doordat zijn middeleeuwsche voorburcht zoo volledig was bewaard gebleven als geen andere. De ruime trapeziumvormige hof werd omgeven door een schildmuur met torens, poortgebouw en kapel, zooals dat eens regel was.

Onder de kasteelen, die uit één weerbaar woonhuis bestonden, willen wij ook

1 H.P. Coster, De Groninger Borgen in Oudheidk. Jaarboek 1932, blz. 78.

het *Huis te Heenvliet* noemen op het eiland Voorne, oudtijds naar het schijnt ook Wielestein, later Ravestein geheeten. Sinds 1568, toen het door brand werd geteisterd, schijnt het een bouwval te zijn gebleven, maar desondanks staan nog tot aanzienlijke hoogte de muren overeind van een vierkant bouwwerk met ronde torens op alle hoeken. Vóór den ingang is nog metselwerk te bespeuren van een klein voorgebouw. Ongetwijfeld gaat het merkwaardige kasteel terug tot het midden van de 13de eeuw, toen Hugo van Heenvliet het land van Heenvliet in leen ontving van zijn broer Hendrik, heer van Voorne, gelijkerwijs hij het ook in leen had gehouden van hun vader.

Doordat de meeste kasteelen, die nog bestaan, hun krijgskundige beteekenis al eeuwen hebben verloren, zijn allerlei belangwekkende onderdeelen als gekanteelde weergangen verdwenen. Waar men ze aantreft, gelijk op het Muiderslot, het kasteel van Medemblik of den toren van Rechteren, zijn zij nagenoeg altijd bij restauraties nieuw aangebracht. Tot de weinige authentiek-middeleeuwsche behoorden die van Doornenburg voor de restauratie. Zeer merkwaardig voor de bestudeering van dergelijke elementen is het huis *Hernen* in het Land van Maas en Waal ten Z.W. van Nijmegen, waar de weergangen van den schildmuur behouden werden, toen daar later in de middeleeuwen woonvleugels zoodanig tegenaan werden gebouwd, dat een schoot van het dak op de borstweringen kwam te rusten.

Tot laat in de Middeleeuwen bleef men de steenen verdedigingswerken van kasteelen aanvullen met aarden wallen, doornhagen en buitengrachten. Vrijwel niets is daarvan overgebleven, en des te belangrijker zijn dus de schriftelijke berichten dienaangaande. Zoo wordt ons verteld dat het kasteel *Verwolde* bij Lochem in 1510 door de bisschoppelijke troepen stormenderhand werd ingenomen, hoewel het bijzondere sterkte ontleende aan zijn drie wallen, drie grachten, en doornhagen (Erat quasi castrum inexpugnabile, ut ajunt, tribus aggeribus et fossatis tribulis ac spinis munitum[1]. Dergelijke berichten worden eenigszins aangevuld door resultaten van onderzoekingen, gelijk die van het slotterrein van *Arkelstein* onder Batmen, niet ver van Verwolde. Het bleek, dat de steenen gebouwen waaronder de toren eenigszins ordeloos geplaatst waren op een ruim vierkant terrein, dat geen steenen ommuring had, maar op zijn hoogst een lagen wal van heideplaggen, en verder omgeven werd door een dubbele gracht. Dit kasteel werd in 1360 door bisschop van Arkel gesticht als onderdeel van de landweer langs de Schipbeek, en is in de 17de eeuw gesloopt[2].

Dat het omstreeks 1500 ten einde liep met het bouwen van echte kasteelen, wordt duidelijk, wanneer men een bouwwerk als *Assumburg* bij Beverwijk

1 Kamper Kronijken, I, blz. 53.
2 G.J. Doornink, De ontgraving van den Arkelstein, in Verslagen en Meded. Overijsselsch Regt en Gesch. 1940, blz. 90.

eens nader bekijkt. Met zijn vele torens ziet het er krijgshaftig genoeg uit, maar de muren zijn veel te licht, dan dat men in die torens echte verdedigingswerken zou kunnen zien, en de transen van die torens zijn wegens de geringe zwaarte van de muren binnenwaarts overgebouwd, leunend op het houtwerk van de bekappingen.

IV. *Paleizen*.

Het hof van de Hollandsche graven in den Haag is nooit als een kasteel beschouwd, al was het gebouwencomplex op het Binnenhof omgeven door een muur en het water van den vijver en de gracht. Wanneer een kroniekschrijver als de 'Clerc uten laghen landen bider see', wiens werk uit het midden van de 14de eeuw dagteekent, de stichting van het Hof vermeldt, zegt hij dat graaf Willem II na zijn kroning tot koning in 1248 terstond naar den Haag kwam 'ende dede ontbieden verstandele wercluden om een coninclic palays aldaer te maken dat nog hudens dages die oude zael hiet'.

Bij een groote restauratie in de jaren 1898-1905 is de kern van de grafelijke paleisgebouwen (afb. 166) vrijgelegd en zooveel mogelijk weer gebracht in den toestand, waarin zij zich in het begin van de 14de eeuw moeten hebben bevonden[1]. Het gedeelte, dat nog tot de dagen van den Roomsch-Koning moet teruggaan, bestaat in hoofdzaak uit een hoog rechthoekig woongebouw, dat boven den gewelfden kelder twee verdiepingen bevat. Op de eerste van die verdiepingen moet men de 'Oude Zaal' zoeken. Aan de einden van een der lange zijden bevinden zich onderscheidenlijk een forsche ronde traptoren en een vierkante toren die kleine vertrekken bevat. De beide hoeken aan den anderen kant prijken met slanke ronde traptorentjes, die op steunbeeren zijn overgebouwd. Dwars op dezen woonvleugel van Willem II bouwde zijn zoon Floris V (1256-1296) zijn Groote Zaal over een kelder en ander muurwerk van een ouderen en kleineren vleugel, die misschien nooit werd voltooid, en naar men aanneemt, ook vrijwel uitsluitend als feestzaal was bestemd. De zaal van Floris V reikt niet heelemaal tot het rechthoekige woonhuis van Willem II, maar tot den grooten ronden traptoren en den rechthoekigen toren, zoodat een aan alle zijden ingesloten binnenplaats vrij bleef. Aan den anderen kant werd de helft van het oudste gedeelte al spoedig bedekt door een vrijwel vierkante uitbreiding, op welker verdieping in het eind van de 17de eeuw de 'de Lairessekamer' werd ingericht.

Voor zoover er bijzondere vormen zijn op te merken aan het gedeelte van Willem II, behooren zij onmiskenbaar tot den vroegen Scheldestijl. Dat is al

1 C.H. Peters en anderen, Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, 1907.

dadelijk het geval met de beide slanke ronde hoektorentjes, die tot de geliefkoosde elementen van de Scheldegothiek behooren, gelijk wij al vroeger hebben opgemerkt (blz. 200). Het merkwaardige is, dat zij op precies dezelfde wijze met een aantal steeds wijder wordende boogjes op steunbeeren rusten als de torentjes van het Gravensteen te Gent. De overblijfselen van de oorspronkelijke vensters, die bij de restauratie zijn ontdekt, wijzen in dezelfde richting. Een deelzuiltje had nog zijn typisch Doorniksch kelkkapiteel bewaard, en de natuursteen, die aan de vensters was verwerkt, is Doornikssche kalksteen.

Een meer ontwikkelde Scheldestijl, zooals die in de Vlaamsche kuststreken tot een baksteengothiek was uitgegroeid, kenmerkt de Groote Hofzaal van Floris V. Statig verrijst het bouwwerk midden op het ruime Binnenhof met zijn hoogen topgeve topgevel, geflankeerd door slanke ronde traptorens aan de ingangszijde. Indrukwekkend is de ruimte, die wordt overdekt door een ontzaglijke 'ziende' kap, d.w.z. een kap, waarvan de geheele samenstelling in het zicht is gelaten en niet is weggetimmerd als meestal. De oorspronkelijke kap is het niet meer; die werd in 1861 gesloopt om plaats te maken voor een overdekking met gietijzeren pijlers en bogen in quasi-gothische vormen. Gelukkig was de oude kap voor de slooping opgemeten, en zoo kon men haar bij de restauratie omstreeks 1900 nauwkeurig in de oude gedaante herbouwen (afb. 167).

Een middeleeuwsche vorstelijke zaal, die geheel als een zelfstandig en vrijstaand bouwwerk is opgevat, ziedaar een zeldzaamheid van den eersten rang voor het vasteland van Europa. Het meest verwant schijnt de Haagsche zaal met een aantal Engelsche halls, en men kan haar gerust vergelijken met de beroemde Westminster-Hall, die maar weinig breeder is (20.70 M tegenover 17,90 M; Westminster-Hall is echter veel langer dan de zaal van Floris V, te weten 88,40 M tegenover 38,30 M). De Hofzaal in den Haag heeft voor op Westminster-Hall, dat wij haar volledig in de laat-13de eeuwsche gedaante kennen, terwijl laatstgenoemde uit een reeks verschillende bouwperioden dagteekent, en eerst in het laatst van de 14de eeuw de prachtige bekapping kreeg, die voor een groot deel zijn roem uitmaakt.

Of er meer dan een oppervlakkige overeenkomst is tusschen een bepaald soort Engelsche halls en de Haagsche Hofzaal, wagen wij niet uit te maken. Er zijn zeker omstandigheden te noemen, die een verwantschap kunnen verklaren: tot kort voor zijn dramatische einde was Floris V nauw aan de Engelsche politiek verbonden en zijn zoon en opvolger Jan I werd aan het Engelsche hof opgevoed. En voeg daar nog de uitlating van een Duitschen architectuurhistoricus bij, dat Engelsche invloed in vorm en samenstelling van de Haagsche bekapping als een paal boven water staat[1]. De waarde van laatstgenoemde bewering schijnt ons echter zeer twijfelachtig. De kap van de Hofzaal vertoont naar ons

1 Fr. Ostendorf, Die Geschichte des Dachwerkes (1908), blz. 158.

inzicht juist een aantal eigenschappen, die steeds kenmerkend zijn geweest voor kappen in onze gewesten, en de gelijkenis met de aangehaalde Engelsche kappen is ons ver van duidelijk. Wij zien dan ook voorshands geen redenen om uitheemsche invloeden aan te nemen, en meenen ons bij gebrek aan duidelijke gegevens te moeten beperken tot de opmerking, dat de Haagsche Hofzaal een hoogst merkwaardige verschijning is, en een unicum in ons land.

Van een heel ander soort dan het paleis der graven van Holland in den Haag was het nieuwe *Bisschopshof*, dat omtrent het midden van de 15de eeuw te *Utrecht* aan den Zuid-Westelijken hoek van den Domtoren verrees[1]. Helaas werd het in het begin van de vorige eeuw na lange jaren van verwaarloozing afgebroken. In hoofdzaak bestond het uit twee vleugels die een rechten hoek met elkander maakten. De ingangspartij werd gevormd door een achtkanten toren met begeleidende kleine torentjes in den binnenhoek, en verder waren ook de uiteinden van de vleugels met torentjes versierd. De indruk, die het gebouw moet hebben gemaakt, zal eer vroolijk en levendig zijn geweest dan bepaald indrukwekkend, maar men zou ook verkeerd doen middeleeuwsche paleizen te vergelijken met de ontzaglijke representatieve residenties, die de wereldlijke en geestelijke vorsten van West-Europa sinds de 16de eeuw zijn gaan bouwen.

Gelukkiger dan Utrecht is *Bergen op Zoom*, dat in zijn laatgothische *Markiezenhof* nog een hoogst merkwaardig monument bezit (afb. 165). Sinds er geen markiezen van Bergen zijn, dient het hof voor kazerne. Ondanks deze weinig passende bestemming heeft men al eenige tientallen jaren lang gewerkt aan een herstelling in de oorspronkelijke gedaante van de voornaamste buitengevels.

Het Markiezenhof is veel minder een eenheid dan het Bisschopshof te Utrecht. De verschillende vleugels zijn min of meer achteloos gegroepeerd om twee binnenhoven en een groot achterplein. Zij behooren kennelijk tot verschillende tijdperken, die evenwel niet ver uit elkander loopen en zich uitstrekken van het eind van de 15de eeuw tot een eind in de 16de. Anthonis Keldermans en zijn zoon Rombout blijken sinds 1495 de leiding van het werk te hebben[2].

Voor zoover laatgothisch vertoont het heele samenstel van gebouwen dien schilderachtigen trant, welken Brabant en Vlaanderen ontwikkelen aan wereldlijke bouwwerken, die niet om redenen van representatieven aard uitwendig geheel met natuursteen behoefden te worden bekleed. Een boeiend gezicht leveren de verschillende vleugels, die gelijkvloers voor een groot deel met witte Gobertange prijken, maar overigens in hoofdzaak de baksteen toonen in

1 S. Muller F.zn. en G. de Hoog, Oude Huizen te Utrecht, uitg. 1911, blz. 21 en pl. VII; verg. de prent in de Tegenw. Staat.

2 G.C.A. Juten in Oudheidk. Jaarboek 1924, blz. 207. Zie ook C.J.E. Slootmans, Jan metten Lippen (1945) blz. 84-86.

levendige afwisseling met natuursteen aan geveltoppen, traptorens en een alleraardigsten opzij uitgebouwden arkel. Ingebouwde galerijen waarvan de Tudorbogen op slanke zuiltjes van hardsteen rusten, maar die nu helaas zijn dichtgemetseld, omgeven de binnenhoven. De zeer slanke traptoren op de eerste binnenplaats is helaas in de 18de eeuw gesloopt. Van een streven om de gebouwen een weerbaar uiterlijk te geven, is niets te bespeuren. Integendeel: uit de eenvoudige woning, die 'mijns heeren herberghe tot Berghen' oorspronkelijk moet zijn geweest, is in de nadagen van de Gothiek een vreedzaam en bekoorlijk paleisje gegroeid, waarvan de gerieflijkheid niet zal zijn opgeofferd aan eischen van uitwendig vertoon. Van de inwendige uitmonstering kunnen wij ons nog eenigszins een denkbeeld maken door den weelderigen 'Christoffelschoorsteen', een pronkstuk van decoratief beeldhouwwerk uit de werkplaatsen van de Keldermans te Mechelen, die in 1521 werd opgesteld en ruim drie eeuwen later naar het stadhuis is overgebracht. De Gothiek is hier in volle ontbinding, waarvan de illusionistische reliefs duidelijk getuigenis afleggen, en de geheele decoratieve opbouw praeludeert al op dien van den beroemden renaissance schoorsteen in de Schepenzaal van het stadhuis te Kampen uit de jaren 1543-1545.

Hoofdstuk VI
Stedelijke gebouwen

I. *Stadsversterkingen*.

Er zijn verschillende berichten, dat steden in ons land al voor de 13de eeuw van steenen ommuringen waren voorzien. Zoo zou volgens een kroniekbericht, dat eenige keeren door wijlen C.H. Peters is aangehaald, de stad Groningen in 1100 tegen den wil van den bisschoppelijken landsheer een verdedigingsmuur hebben gebouwd. De Smeetoren te Utrecht, een zeer oud bouwwerk, bevatte tot zijn slooping ongeveer een eeuw geleden een steen met een opschrift, volgens hetwelk deze toren in 1143 zou zijn gesticht[1]. Geen van deze en dergelijke berichten kan als een authentieke bron worden beschouwd en alle dienen sterk gewantrouwd. Voor zoover steden te onzent al vroeger dan de 13de eeuw versterkt waren, zal het louter met wallen en met houten staketsel zijn geweest, met uitzondering dan van een geval als zich te Utrecht voordeed, waar een opgelapt Romeinsch castellum de ommuurde kern vormde van de vroeg-middeleeuwsche stad.

Het oudste, wat wij binnen onze landspalen over hebben aan middeleeuwsche stadsversterkingen, zijn niet onaanzienlijke stukken van den binnensten verdedigingsgordel van *Maastricht*, dagteekenend uit de 13de eeuw[2]. Over een vrij groote lengte is de muur zelf nog voorhanden met zijn weergang op bogen en nissen met schietspleten binnen die bogen alles van het geijkte soort, zooals dat ook voorkomt aan den Burcht van Leiden en Teilingen. In deze ommuring is nog een poort bewaard, de Helpoort, zij het ook in sterk gerestaureerden toestand. Zij bestaat uit een ongeveer vierkant torenvormig bouwwerk, dat oorspronkelijk aan de stadszijde open zal zijn geweest, en wordt geflankeerd door buitenwaarts halfrond uitspringende traptorentjes (afb. 168). Van de muurtorens is er gelukkig ook nog een over, al is het niet meer tot de volle hoogte. Ook deze springt halfrond naar buiten en is aan de stadszijde open. In het zware muurwerk van de benedenruimte en de verdieping zijn spitsboognissen uitgespaard die smalle schietspleten omlijsten. De benedenruimte wordt gedekt door een tongewelf, dat in een halven koepel overgaat.

Tegen het eind van de 14de eeuw kwam een wijdere ommuringsgordel van

1 J. van Liefland, Utrechts Oudheid (1857), blz. 30.
2 Geïllustreerde Beschrijving v. Maastricht, blz. 54 vlg.

Maastricht tot stand, waarvan eveneens belangrijke gedeelten aan den Zuidkant van de stad bewaard zijn gebleven. De muur met zijn bogen is wat forscher van aanleg dan de oudste, en is voorzien van verscheiden halfronde torens, die helaas bij een moderniseering van de verdedigingswerken alle zijn ingekort tot rondeelen voor geschutopstelling, behalve het Pater-Vinktorentje, dat sterk is gerestaureerd. Van de poorten uit deze periode is alleen de waterpoort 'De Reek' over de Jeker met eveneens onthoofde torens overgebleven. Uit opmetingen en foto's, die voor zijn slooping in 1868 werden gemaakt, kennen wij nog een zeer merkwaardigen ronden muurtoren van Maastrichts voorstad Wijk met een weergang om den terugspringenden kop (afb. 169). Al deze verdedigingswerken zijn van natuursteen opgetrokken.

Zeer belangrijk zijn ook de overblijfselen van oude versterkingskunst, die *Zutphen* rijk is[1]. Zij bestaan uit schilderachtige stukken muur, een aanzienlijk poortgebouw, bekend als de Drogenapstoren, welke in 1444 werd gebouwd en al in 1465 is dichtgemetseld, de merkwaardige waterpoort over de Berkel (afb. 170 en 171), en verschillende geheel of gedeeltelijk nog aanwezige muurtorens. Het belangwekkende van de Zutphensche verdedigingswerken is, dat zij kennelijk verschillende perioden vertegenwoordigen.

De waterpoort over de Berkel is in zooverre een primitief stuk werk, dat zij geheel niet is berekend op krijgsbedrijf met vuurgeschut, maar vertoont overigens een zeer ontwikkelden aanleg. De drie bogen over het water konden met valdeuren of -hekken worden gesloten, waarvan de gleuven nog duidelijk zijn op te merken. Boven de groote bogen loopt aan den binnenkant een passage met diepe nissen, die afwisselend schietspleten bevatten en rechthoekige gaten welke toegang gaven tot een hordijs, die door middel van nog zichtbare balkgaten kon worden uitgestoken. Daarboven liep een gekanteelde weergang, aan weerszijden eindigend tegen overgekraagde ronde hoektorentjes, die aan het geheel een ongemeene bekoring verleenen. Gelukkig heeft men zich bij een restauratie in het eind van de vorige eeuw zeer terughoudend betoond en niet meer dan de meest noodzakelijke herstellingen uitgevoerd, waarvoor men niet dankbaar genoeg kan zijn.

Terwijl bij kasteelen vierkante of rechthoekige torens lang niet zeldzaam zijn, hebben de muurtorens van stadsversterkingen bijna steeds een ronden of halfrond uitspringenden vorm. Zutphen bezit nog een zeer merkwaardigen vierkanten toren aan den Noordkant van de Nieuwstad, in den zoogenaamden Zandhoek, welke toren veelal de Kruittoren wordt genoemd, naar een bestemming, die zeker niet de oorspronkelijke is geweest. Door een zeer hoogen en wijden spitsboog stond hij tot groote hoogte aan den binnenkant open, hetgeen mogelijk was, doordat hij eigenlijk maar één ruimte bevat, die door een zwaar koepelgewelf wordt overdekt. Deze rijzige ruimte werd ter hoogte van

1 R.P.J. Tutein Nolthenius, Oud-Zutphen, Bouwkundig Tijdschrift 1899, blz. 1 vlg.

den weergang van den muur door een houten vloer onderverdeeld. Misschien moet men zich voorstellen, dat de toren bedoeld was boven het koepelgewelf vlak afgedekt te zijn met een gekanteelde borstwering aan alle zijden, maar zooals gewoonlijk is het ook hier moeilijk na te gaan, hoe de kop van den toren er nu wel precies moet hebben uitgezien.

De halfrond uitspringende toren in den Armenhagen te Zutphen schijnt geheel ingericht voor het uitsteken van een hordijs. Of de benedenruimte van den aanvang was bestemd om er met stukken licht geschut, zoogenaamde slangen, de muren aan weerszijden te bestrijken, durven wij niet verzekeren. Een echte geschuttoren is echter de Bourgonjetoren of Martinetstoren, die in 1467 al bestond: halve-maan-vormig met muren die bijna vier meter dikte bereiken. Diepe nissen gaven gelegenheid lichte vuurmonden te plaatsen voor de schietgaten. Een verdedigingswerk als dit kan men eigenlijk beter een rondeel noemen dan een toren.

Zeer modern voor zijn tijd schijnt de vestinggordel te zijn geweest, waarmee *Nijmegen* zich in de tweede helft van de 15de eeuw omgaf. Deze bestond zooal niet geheel dan toch voor een groot deel uit een wal, die van buiten was bekleed met een achteroverhellenden muur, welke uit een droge gracht oprees. Op vrij aanmerkelijke onderlinge afstanden verhieven zich uitermate kloeke ronde torens uit wal en muur, terwijl zich daartusschen waakhuizen of kleine torentjes bevonden. Een stuk van dien vestinggordel met den indrukwekkenden Kronenburgertoren (afb. 174) is aan den Westkant van de oude stad nog bewaard en vormt den achtergrond van het park op het terrein van de latere bastions en in de grachten. Bij dezen aanleg met een wal tegen den muur had men gelegenheid overal geschut op te stellen, hetgeen bij de oude smalle weergangen niet mogelijk was. Dit was een eisch van den tijd, en tegen het eind van de 15de eeuw begon men dan ook tegen menigen ouden vestingmuur een wal op te werpen, die bovendien het voordeel had den muur te versterken. Met zijn aanzienlijken omvang, zijn muren die tot bijna 3 M zwaar zijn en zijn beide gekanteelde transen is de Kronenburgertoren een ontzaglijk bouwwerk, zooals er geen tweede in ons land bestaat. De gekanteelde borstweringen zijn bij een restauratie in het eind van de vorige eeuw grootendeels vernieuwd, maar in het algemeen munt het bouwwerk uit door gaafheid en authenticiteit.

De Kronenburgertoren te Nijmegen is een van de laatste hooge vestingtorens. Tegen het eind van de 15de eeuw worden de muurtorens steeds meer gedrongen van vorm. Voorbeelden daarvan zijn de Mariatoren te *Hoorn* en de toren Oostenrijk te *Leiden*, beide met een benedenruimte waarin stukken geschut konden worden geplaatst, terwijl zij daarboven voor een verdediging in hoofdzaak met pijl-en-boog waren ingericht. De Hoornsche vestingtoren heeft nog een uitnemend bewaarden weergang die op een boogfries is overgekraagd.

Beide zullen uit het eind van de 15de eeuw dagteekenen. Een verder stadium van ontwikkeling vertegenwoordigen de Hoofdtoren te *Hoorn* (afb. 173) en de Drommedaris te *Enkhuizen*, die onderscheidenlijk in 1532 en 1540 werden opgericht, en veel massaler van aanleg zijn dan juistgenoemde; het zijn echte geschuttorens, een soort bastions. De Drommedaris, die met een poort is gecombineerd, was oorspronkelijk veel lager, en kreeg eerst door een aanzienlijke verhooging in de 17de eeuw zijn tegenwoordigen rijzigen vorm. Hoogst merkwaardig is de groote geschutkelder met zijn straalgewelf en diepe nissen waarin de schietgaten uitkomen en die voorzien zijn van gaten voor afvoer van de kruitdamp. Deze kelder doet sterk denken aan de overeenkomstige ruimte met straalgewelf in den grooten ronden toren van het Slot te Wijk-bij-Duurstede, maar is aanmerkelijk grooter. De Hoofdtoren te Hoorn heeft nooit gewelven gehad. Zijn geschutgaten op de verdieping zijn dichtgemetseld voor zoover zij niet verloren gingen door het inbreken van vensters.

Geheel anders van inrichting zijn de bolwerken 'Haat en Nijd' en Vijf Koppen aan den Zuid-Oosthoek van de oude stad *Maastricht*, van welke het eerste in 1516 werd opgericht. Van torens kan men daar eigenlijk heelemaal niet meer spreken: het zijn ronde bastions met kazematten voor flankeerende geschutopstelling[1]. Wanneer de ronde vorm plaats maakt voor een hoekigen met teruggetrokken flanken, zooals bij Manenburg en Zonnenburg aan den Zuidkant van de binnenstad van *Utrecht*, die in 1551 werden aangelegd, is de overgang van muurtoren tot bastion geheel voltrokken.

Poorten zijn in het algemeen de meest in het oog vallende en indrukwekkende deelen van middeleeuwsche vestinggordels, en aan hun monumentaliteit danken verschillende poorten dat zij bij nagenoeg algeheele slooping der versterkingen bewaard zijn gebleven.

In hun eenvoudigsten vorm waren het rechthoekige poorthuizen of vierkante poorttorens, gelijk de verdwenen zwaar gebouwde Vuilpoort te *Dordrecht*, de Vischpoort te *Harderwijk*, de Dijkpoort te *Hattem*, de Lanksmeer- of Binnenpoort te *Kuilenburg*, de Lekpoort te *Vianen*, de Zuid-Havenpoort te *Zieriksee*, de Grendel- en de Birkelpoort te *Valkenburg*. In een enkel geval als de Kamperbinnenpoort te *Amersfoort* is het alleen maar een doorgang in den muur geweest met een weergang daarboven en twee slanke achthoekige torentjes aan weerszijden van den doorgang. Het gegeven van den enkelen poorttoren is het rijkst uitgewerkt aan den Drogenapstoren te *Zutphen*, met zijn achtkanten bovenbouw, omgeven door een gekanteelden trans met vier arkeltorentjes op de hoeken.

In de meeste gevallen was een eenigszins aanzienlijke poort voorzien van ronde torens op de beide buitenhoeken, soms slank en rijzig als bij de Oostpoort te *Delft* en de Nobelpoort te *Zieriksee*, dan weer zwaar en gedrongen als bij de

1 Geïllustreerde Beschrijving v. Maastricht, blz. 82.

O.L. Vrouwepoort te *Bergen op Zoom* (afb. 170) en de Koornmarktspoort te *Kampen*. Een rijk geheel ontstaat, wanneer ook de binnenhoeken met torens bezet zijn, die dan vaak wat lichter van aanleg zijn dan die op de buitenhoeken, zooals bij de Sassenpoort te *Zwolle* en de Broederpoort in *Kampen*. De Sassenpoort in Zwolle biedt nog een fraai voorbeeld van een overgebouwden weergang met werpgaten tusschen de beide buitentorens, zooals die eertijds ook te Bergen op Zoom aan de Lieve Vrouwepoort heeft bestaan, en gelijk die in hout aan de Maastrichter Helpoort werd gerestaureerd.

In de tweede helft van de 15de eeuw werd vaak buiten het eigenlijke poortgebouw nog een lage voorpoort in de gracht uitgebouwd, die door vleugelmuren met het hoofd-poortgebouw was verbonden. Een bijzonder goed bewaard voorbeeld daarvan geeft de Amsterdamsche Poort te *Haarlem*. Hetzelfde was het geval met de laat-15de eeuwsche St. Anthonispoort te *Amsterdam*, maar helaas is daar bij latere wijzigingen de ruimte tusschen hoofdpoort en voorpoort geheel volgebouwd. Ondanks deze en andere verbouwingen, die het karakter van dit bouwwerk sterk hebben aangetast, blijft het met zijn zes torens en torentjes een schilderachtig monument, een soort kasteel op zichzelf.

In sommige gevallen uit de 2de helft van de 15de of uit de 16de eeuw hadden de poorten een bijzondere gedaante, namelijk die van een halfronden toren, zooals de poorten van *Groningen*[1] en de Koepoort te Hoorn, of die van een groot rondeel, over welks binnenplaats de weg met een kromming naar buiten voert, gelijk bij de Noordhavenpoort in *Zieriksee*. In het laatste geval doet de aanleg denken aan de samensmelting van de eigenlijke poort met een beschermend voorwerk, de zoogenaamde barbacane.

Naast de reeds behandelde waterpoorten van Maastricht en Zutphen kunnen wij er nog twee noemen en wel de Koppelpoort en de Monnikendam te *Amersfoort*, waarvan de eerste een combinatie is van een waterpoort en een landpoort. Met hun torentjes en weergangen maken zij een aardigen indruk, maar in belangwekkenden opzet staan zij onmiskenbaar bij de Berkelruïne te Zutfen ten achter.

Tenslotte dienen wij het eigenaardige en hoogst zeldzame voorbeeld aan te roeren van *Amersfoort*, waar de oudste verdedigingsgordel geen muur heeft, maar bestaat uit een aaneengesloten rij verdedigbare huizen langs de gracht, de zoogenaamde Muurhuizen.

II. *Bruggen*.

Ons land is maar één middeleeuwsche brug rijk, zij het ook door de Duitschers bij hun terugtocht zwaar gehavend, te weten de *Maasbrug te Maastricht*

1 C.H. Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande, afb. blz. 203-205.

(afb. 176). Het is trouwens waarschijnlijk de eenige middeleeuwsche steenen brug van aanmerkelijke afmetingen, die hier te lande ooit heeft bestaan.

Dit indrukwekkende bouwwerk met zijn forsche halfronde boogwelvingen tusschen vooruitspringende pijlers werd in 1280 begonnen. Intusschen is het herhaaldelijk vernieuwd, het laatst en op zeer radicale wijze in 1932-'33. In hoeverre bij vroegere vernieuwingen de oorspronkelijke vormen zijn aangehouden, is bezwaarlijk te zeggen. Oorspronkelijk was de uiterste overspanning bij de voorstad Wijk van hout gemaakt om deze in geval van oorlogsgevaar gemakkelijk te kunnen wegnemen. Aan beide einden van het vaste gedeelte bevonden zich eertijds hooge verdedigbare poorten. De brug is opgetrokken van groote blokken grijzen Naamschen steen, een materiaal van bijzondere duurzaamheid.

III. *Stadhuizen*.

Onze middeleeuwsche stadhuizen, waarvan de oudste uit de 14de eeuw dagteekenen, vertoonen een groote verscheidenheid van gedaante. Toch zijn zij in verreweg de meeste gevallen niet anders dan rechthoekige gebouwen met een hoog dak tusschen twee topgevels, soms voorzien van een toren tegen een van de zijden of op een van de hoeken, dan weer van een klein torentje op het dak. Slechts zelden ontbreekt elk spoor van een toren.

Een omstandigheid die van beslissende beteekenis is voor het uiterlijk van een stadhuis, is zijn ligging. Staat het bouwwerk volkomen vrij, gelijk het stadhuis van Gouda of dat van Hasselt, dan zal het een heel anderen indruk maken, dan wanneer het een van de afsluitende wanden vormt van een plein, zooals te Haarlem of te Middelburg. Nog weer anders doet zich het stadhuis voor, dat in een reeks van gewone huizen alleen met den voorgevel aan de straat staat, hetgeen in Tholen het geval is. Tot een bijzondere oplossing kan weer de ligging op den hoek van twee straten of van een plein en een straat aanleiding geven. Al naar de omstandigheden van de ligging vormt den eenen keer een hooge topgevel, dan weer een breede gevel het beheerschend element van het bouwwerk, nu eens een toren in de as, dan weer een toren op een hoek. Het gevolg is, dat onze stadhuizen in sterke mate individualiteit vertoonen, evenals trouwens de kasteelen, en niet zoo gemakkelijk in geijkte typen zijn te verdeelen als kerken en woonhuizen.

De groote onderlinge verschillen tusschen onze oude stadhuizen worden bovendien nog bepaald door factoren van minder uiterlijken aard: hun inrichting liep ook sterk uiteen. In vele gevallen bevatte het stadhuisgebouw tevens een wanthuis, vleeschhal of koopmanshal, instellingen, die elders in afzonderlijke gebouwen waren ondergebracht, zoo zij al niet geheel ontbraken. Er zijn

stadhuizen, waarvan de gelijkstraatsche ruimten door fraai uitgevoerde gewelven op pijlers of zuilen worden overdekt, en andere, waar zich onder de hoofdverdieping slechts onverzorgde kelders bevonden, die aan kooplieden voor opslagplaatsen werden verhuurd. De kloeke torens van enkele stadhuizen bevatten een gevangenis, een kluis voor belangrijke bescheiden, een bijzondere kamer; het daktorentje van steen of hout, dat anderen tot sieraad strekt, huisvestte alleen der stede klok. In zijn eenvoudigsten vorm bevat het stadhuis eigenlijk niet veel meer dan één zaal, de 'Vierschaar', waar de rechtspraak werd uitgeoefend volgens het bijzondere rechtsstatuut, waardoor de stad een stad was. Een stadhuis van een voorname middeleeuwsche stad kon naast die Vierschaar of Schepenkamer ook andere vergaderruimten bevatten. Aan administratie was weinig ruimte opgeofferd: een enkele 'schrijfkamer' was de voorlooper van de tegenwoordige secretarie.

Het sterk uiteenloopend karakter van onze oude stadhuizen maakt, zooals wij al opmerkten, een indeeling volgens typen bezwaarlijk. Wij zien dan ook af van een groepeering naar bepaalde eigenschappen van vorm en opzet, en zullen alleen die van het Westen des lands, waar de Vlaamsche en Brabantsche stijlinvloeden overheerschen, onderscheiden van die in het Oosten, waar andere regionale scholen de uiterlijke behandeling bepalen.

De middeleeuwsche kern van het stadhuis van *Haarlem* (afb. 177) kan uit het midden van de 14de eeuw dagteekenen. Het is een statig en breed rechthoekig baksteenen gebouw, gedekt door een schilddak, dat door een gekanteelden weergang wordt omgeven. Een slank klokketorentje op den rechterhoek van den voorgevel is in 1914 herbouwd in zijn middeleeuwsche gedaante die het had voor de slooping in 1772. Aan den linkerhoek bevond zich vroeger nog een klein spietorentje. Die kanteelen en torentjes zal men zeker niet in allen ernst als kenmerken van een verdedigbaar bouwwerk moeten opvatten, het zijn siervormen geworden van representatieve beteekenis.

Boven kelders met tongewelven bevat de hoofdverdieping maar één groote zaal over de geheele lengte en breedte. De vensters in den voorgevel worden op een eigenaardige wijze omlijst door ondiepe nissen met segmentvormige bogen. Ongetwijfeld zullen er van den aanvang nog wel enkele andere vergaderruimten zijn geweest in bijgebouwen of zijvleugels. Uit oude afbeeldingen, voornamelijk een schilderij en teekeningen van Pieter Saenredam, kennen wij drie verschillende gothische aanbouwsels tegen de rechterhelft van den voorgevel, van welke er nog maar een, de smalste, in hoofdzaak zijn gothische vormen heeft behouden[1].

Het eenige andere stadhuis, dat ouder is dan de 15de eeuw, is dat van *Sluis*, nu een treurige ruïne. Het werd na den grooten stadsbrand van 1393 gebouwd,

1 P.T.A. Swillens, Pieter Janszoon Saenredam, afb. 55-57.

of, wat ons wel zoo waarschijnlijk voorkomt, werd herbouwd met gebruikmaking van wat daarvoor in aanmerking kwam[1]. Het was een kenmerkend stuk Vlaamsche bouwkunst met zijn kloeken toren die eindigt in vier kleine spitsen om de hoofdspits, met de eigenaardige klaverbladbogen over de vensters en velerlei andere détails. In het algemeen doen die vormen wat ouderwetsch aan voor het laatst van de 14de eeuw. Wat de oorspronkelijke bestemming was van de gelijkstraatsche ruimten met hun fraaie overwelving, waarvan de ribben zonder bemiddeling van kapiteelen ontspringen uit de schachten van ronde pijlers en wandpijlers, is bij ons weten niet bekend. De borstweringen langs den voet van het dak zullen vroeger wel niet recht afgesloten zijn geweest, maar gekanteeld zooals in Haarlem en Leiden. Een aanbouwsel tegen de Marktzijde van het hoofdgebouw met een kap evenwijdig daaraan, mogelijk dagteekenend van een vergrooting uit de jaren 1421-'22, is bij de restauratie omstreeks 1900 afgebroken.

Alvorens tot de stadhuizen van de 15de en 16de eeuw over te gaan, dienen wij nog melding te maken van den zeer ouden stadhuistoren van Delft en van het middeleeuwsche stadhuis van Leiden.

Het middeleeuwsche stadhuis van *Delft*, reeds geteisterd door den grooten stadsbrand van 1536, werd na een nieuwen brand in 1618 vervangen door het tegenwoordige naar ontwerp van Hendrick de Keyser. Het omsluit drie zijden van een ongewoon zwaren toren, welks romp van groote baksteenmoppen een kop draagt, die kennelijk veel later, waarschijnlijk in de tweede helft van de 15de eeuw tot stand is gekomen, met witte Brabantsche steen is bekleed, en aan zijn voet is voorzien van een omgang, die grootendeels in vrije jonge baksteen is vernieuwd. De romp maakt den indruk tot de 13de eeuw terug te gaan.

Van het *Leidsche stadhuis*, gelijk het zich voordeed eer het in het laatst van de 16de eeuw door Lieven de Key uitwendig werd gemoderniseerd door een Renaissance bekleeding tegen den voorgevel aan te brengen, bezitten wij nog een afbeelding, waaruit blijkt, dat de langgerekte gevel van het hoofdgebouw een gekanteelden weergang met spietorentje droeg[2]. Deze gevel zal, te oordeelen naar het baksteenformaat, uit de eerste helft of het midden van de 15de eeuw hebben kunnen dagteekenen, hoewel de vormen ook een vroeger ontstaan niet onmogelijk maken. De vele onsamenhangende berichten over bouwen, verbouwen en vergrooten geven geen duidelijke aanwijzingen dienaangaande. De romp van den kloeken baksteenen toren achter het hoofdgebouw met zijn eigenaardige groote spitsbogen, welke deden onderstellen dat

1 G.C.A. Juten, Het stadhuis van Sluis in Bulletin v.d. Oudheidk. Bond, 1905, blz. 37.
2 J.C. Overvoorde, Uit de Geschiedenis van het Raadhuis te Leiden, z.j.; Geïllustr. Beschr. v. Leiden en Westel. Rijnland, blz. 51.

hij over een doorgang of steeg was opgetrokken, was wellicht nog 14de eeuwsch. Hij is na den brand van 1929 geheel gesloopt.

Thans komen eenige Zeeuwsche stadhuizen aan de orde, welke uit de tweede helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de dagteekenen.

Met het bouwen van het beroemde, in 1940 wreed geteisterde stadhuis van *Middelburg* (afb. 181), werd in 1452 een begin gemaakt[1]. Het was aanvankelijk van zeer bescheiden afmetingen en strekte zich met zijn voorgevel uit langs de Noordstraat. Deze gevel werd in de ons bekende gedaante verbouwd in 1492 door Anthonis I Keldermans. In 1506 is deze bezig met de verbouwing van den toren, maar eigenaardig genoeg ontving zijn zoen Rombout Keldermans in 1511 nog betaling voor ontwerpen van den toren. De vleugel langs de Markt, die oorspronkelijk beneden vleeschhal en boven lakenhal was, werd in 1512 door Rombout Keldermans geheel vernieuwd in aansluiting bij de vormen van den pas gemoderniseerden gevel aan de Noordstraat. In 1513 nam deze het bouwen van de Vleeschhal ter hand, die als een nieuwe vleugel aan het stadhuis werd toegevoegd met een rijken geveltop aan de Markt, doch overigens vrij sober van vormen. Wanneer wij dan nog bedenken, dat de groote toren oorspronkelijk met een andere top moet zijn ontworpen, waarbij in ieder geval het elegante achtkant door een steenen balustrade zou worden bekroond, is het werkelijk verbazingwekkend, dat tenslotte uit zooveel opeenvolgende bouwcampagnes een zoo harmonisch geheel ontstond, afwisselend in vormen en gevelbehandeling, rijk zonder overlading, van een ongemeen schilderachtige massawerking. Opmerkelijk is het gelukkige contrast tusschen de vlakke behandeling van het benedengedeelte der gevels en de steeds stijgende weelde der vormen aan verdieping en geveltoppen, terwijl juist verwante laatgothische bouwwerken als het stadhuis van Gent door een overal gelijkelijk voorkomende woekering van ornament vermoeiend werken. Misschien is het behoud van de oudste gedeelten bij de latere verbouwingen de natuurlijke oorzaak van deze opmerkelijke wisselwerking.

Minder weelderig van uitvoering maar wellicht fijner van omtrek nog dan het Middelburgsche stadhuis is dat van het naburige *Veere* (afb. 178). Het heeft bovendien voor op het Middelburgsche, dat het oneindig beter en gevoeliger is gerestaureerd. Met het bouwen maakte men in 1470 aanstalten, maar eerst in 1474, toen zekere meester Evert werd ontboden ‘om tstedehuys te helpen ordineren’, schijnt men het werk met ernst ter hand te hebben gevat. Twee jaar later werd de fundeering gelegd van den toren tegen den achterkant, en in 1477 schijnt het gebouw voltooid te zijn geweest[2]. De bovenbouw van den toren is in het laatst van de 16de eeuw afgebroken om te worden vervangen door het zeer slanke en ongemeen sierlijke gewrocht, dat met het ruim een eeuw

1 W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg, blz. 16.
2 W.S. Unger en M.J.J. van Beveren, Het Stadhuis van Vere, 1934.

oudere stadhuis een onvolprezen geheel uitmaakt. Of het stadhuis inderdaad naar de plannen van meester Evert is uitgevoerd, en of die meester Evert identiek is met den Middelburgschen stadsbouwmeester van dien naam, die in 1452 voorkomt, moeten wij in het midden laten. In ieder geval, het bouwwerk is een van de gaafste scheppingen van de Vlaamsch-Brabantsche natuursteengothiek binnen onze grenzen, een bouwtrant die niet tot ontwikkeling van bijzondere persoonlijke talenten heeft geleid.

Het stadhuis van *Tholen* moet zijn gebouwd kort nadat het vorige in 1452 was verbrand. Het staat geheel ingebouwd tusschen gewone huizen aan de straat. Om den gevel meer te doen spreken heeft de onbekende bouwmeester hem zonder rekening te houden met den vorm van de bekapping een heel stuk boven goothoogte opgehaald, eindigend met een rechte kanteeling, uit welker midden een aardig zeskant steenen torentje omhoog schiet. Twee zuilen achter den ingang dragen den verborgen onderbouw van dit torentje. Een merkwaardige bijzonderheid van den zeer gaven natuursteenen voorgevel is, dat de benedenlichten van de kruisvensters op de verdieping ook nu nog geen beglazing hebben, maar alleen door middel van blinde luiken kunnen worden gesloten, een toestand, die bij vensters met steenen kruiskozijnen vroeger heel gewoon was maar nu vrij zeldzaam is geworden.

Wat de verdere Zeeuwsche stadhuizen aangaat, in *Goes* staat van het laatmiddeleeuwsche bouwwerk nog een forsche hoektoren van baksteen met speklagen van witte Brabantsche steen. Het stadhuis van *Hulst*, dat omstreeks 1530 werd gebouwd en van buiten geheel is bekleed met witte arduin, is tegen het midden der vorige eeuw allerdroevigst verminkt. De achtkante steenen lantaarn van den rijzigen toren op een van de hoeken was in 1806 al afgebroken.

Wanneer het stadhuis van *Gouda* ondanks allerlei verminkingen en de schandelijke ‘restauratie’ van den voorgevel in de vorige eeuw toch nog altijd een indrukwekkend monument mag heeten, is dat zeker voor een groot deel te danken aan de vrije ligging midden op het Marktplein.

Reeds in 1395 kocht de stad van graaf Guy van Blois het marktveld om daarop ‘een raethuys, wanthuys ende vleyshuys te timmeren’. Het duurde nog ruim een halve eeuw vooraleer men het werk inderdaad ter hand nam: in de jaren 1448-1450 verrees het bekende kloeke gebouw met zijn buitenbekleeding van witte Gobertangesteen, maar anders dan men het aanvankelijk zich had voorgesteld. De Vleeschhal althans bleef of werd elders gevestigd tot daarvoor in 1517/'18 het grootste deel van de gelijkstraatsche ruimte van het stadhuis werd ingericht en de eigenaardige overwelving kreeg op drie rijen kapiteellooze zuilen die onderling verspringen, zoodat driehoekige gewelfvakken ontstonden.

De zijgevels hebben hun oorspronkelijke karakter verloren door het wijzigen van de vensters en het dichtzetten van de sierlijk geprofileerde nissen, waarin die vensters waren gevat. Naar alle waarschijnlijkheid hadden de lange gevels

eertijds een borstwering aan den voet van het dak, zooals dat in Hulst nog het geval is. De voorgevel met zijn uitgebouwde arkeltorentjes op de hoeken en den kleinen vierkanten toren, die midden uit den trapgevel oprijst, heeft nogal een persoonlijk karakter. Zuiver Vlaamsch of Brabantsch zouden wij hem niet willen noemen; wij onderstellen dat de bouwmeester een Hollander is geweest die in den Zuid-Nederlandschen trant werkte.

Weinig jonger dan het stadhuis van Gouda is dat van het naburige *Schoonhoven*, waarvoor in 1452 de eerste steen werd gelegd[1]. Het is een aardig rechthoekig gebouwtje op een hoek van een huizenblok met een hoog leien schilddak, dat aan zijn voet wordt omgeven door een sierlijke laatgothische steenen balustrade. Naar bij de restauratie is gebleken, vervangt die balustrade een gekanteelde borstwering, waarvan aan den achtergevel nog overblijfselen werden aangetroffen. De diepe spitsboognissen, die de oorspronkelijke vensters omvatten, waren bij allerlei verminkingen in en na de 17de eeuw geheel verdwenen. Daar hun gedaante niet nauwkeurig vaststond, zijn bij de restauratie nieuwe vensters in hedendaagsche vormen aangebracht, die naar ons inzicht geen slecht figuur maken. Gelijkstraats bevat het bouwwerk één gewelfde hal met vier vrijstaande zuilen, die ongetwijfeld als markthal was bestemd. De verdieping daarboven, bereikbaar door een bordes aan den voorkant, vormde oorspronkelijk ook maar één ruimte.

Het oude stadhuis van Amsterdam, dat na den brand van 1652 door de grootsche schepping van Jacob van Campen werd vervangen, was een vrij onsamenhangend samenstel laatgothische bouwsels. Een betrekkelijk bescheiden toren met een geestige houten top verleende eenige statigheid aan het geheel, waarvan overigens het meest in het oog loopende en rijkste deel het hoekpaviljoen met de Vierschaar was. De eigenlijke ruimte voor de Vierschaar was de open galerij gelijkstraats, eenig voorbeeld van een geheel open vierschaar, dat ons bekend is. Verschillende afbeeldingen in prent en schilderij, o.a. door Pieter Saenredam, hebben ons het uiterlijk van dit vroegere Amsterdamsche stadhuis zeer nauwkeurig overgeleverd. Naar den stijl te oordeelen, zou het hoekpaviljoen van de Vierschaar na den brand van 1452 kunnen zijn opgetrokken en de toren niet veel vroeger of later tot stand zijn gekomen.

Uit het midden van de 15de eeuw moet ook het stadhuis van *Vianen* dagteekenen, dat van baksteen is met een voorgevel van hardsteen, die evenals in Tolen zonder rekening te houden met de dakhelling omhooggaat. De oorspronkelijke afsluiting van den gevel is verloren gegaan, maar zal ongetwijfeld wel uit een kanteelenreeks hebben bestaan.

Vrij wat grooter van afmetingen was het stadhuis van *Heusden*, dat naar wij vermoeden in 1461 zal zijn gebouwd, na een brand in 1572 werd hersteld, door een zoogenaamde restauratie in 1876-1888 volslagen werd bedorven en door

1 G.J. Lugard, Beschrijving van het Stadhuis te Schoonhoven.

de Duitschers is opgeblazen. Met zijn schilderachtige afwisseling van baksteen en natuursteen, zijn forsch geprofileerde vensternissen, en zijn toren die midden uit den smallen voorgevel oprees, moet het vroeger een zeer bekoorlijken indruk hebben gemaakt.

Goed bewaard bleef het fraaie stadhuis van *Kuilenburg* (afb. 179), eveneens in levendige afwisseling van baksteen met natuursteen uitgevoerd, en wel naar de nagelaten plannen van Rombout Keldermans[1]. Boven den ingang staat het jaartal 1534. Het is de Zuid-Nederlandsche Gothiek in het uiterste stadium: luchtig en schilderachtig, de trapgevels versierd met overhoeksche pinakels en met dunne zuiltjes tusschen de vensters van de eerste verdieping welke bestemd waren om beelden te dragen van welke het twijfelachtig is of zij ooit zijn uitgevoerd. De overwelfde ruimte van het hoofdgebouw, tegen hetwelk eenige andere vleugels aansloten, was oorspronkelijk vleeschhal.

Hoe een laatgothische stadhuisgevel kon ontstaan door verschillende vergrootingen van het oorspronkelijke gebouw met naastgelegen huizen, leert het geval te '*s Hertogenbosch*, waar de oude toestand vóór het vervangen van den gothischen gevel door den renaissancegevel goed bekend is, o.a. door een teekening van Pieter Saenredam. Een voornaam element in het geheel vormde het weelderige laatgothische bordes, dat waarschijnlijk zoowel voor afkondigingen als voor terechtstellingen werd gebruikt[2]. Enkele elementen als de halfcirkelvormige schelpen op de gevelafdekkingen zijn waarschijnlijk latere toevoegingen; zij verraden invloed van de vroege Westfaalsche renaissance.

Als laatste in de reeks gothische stadhuizen van het Westen des lands noemen wij dat van *Alkmaar*, een langgestrekt bouwwerk aan de hoofdstraat van de stad met een slanken achtkanten traptoren uitspringend op den linkerhoek. Het gebouw gaat niet verder terug dan het begin van de 16de eeuw, maar door ongelukkige wijzigingen en restauraties kan men het uitwendige niet meer als een representatief stuk bouwkunst uit dien tijd beschouwen.

Wat de bestaande stadhuizen van het Oosten aangaat, kunnen wij als het vroegste het Oude Stadhuis van *Elburg* beschouwen, dat zijn oorspronkelijke bestemming verloor toen de stad in 1400 het huis kocht dat Arent toe Boecop niet lang tevoren voor zichzelf had laten zetten[3]. Het gebouwtje schijnt niets anders te hebben bevat dan één zaal van 10,25 bij 6 M en 6 M hoogte onder de zoldering. Aan den achtergevel zijn nog overblijfselen aanwezig van uitgekraagde spietorentjes op de hoeken. Het zal tot het midden van de 14de eeuw teruggaan.

1 L. Sillevis en P.J.W. Beltjes, De Bouwgeschiedenis van het Stadhuis van Culenborg, 1939.
2 H.J.M. Ebeling, Het Stadhuis van 's-Hertogenbosch, in Buiten 1923, blz. 596; voorts M.D. Ozinga, Het Stadhuis van 's-Hertogenbosch in Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 19.
3 J. Kalf, Het Oud-Stadhuis te Elburg, Gedenkboek van de Ver. Hendrick de Keyser 1918-1928, blz. 37.

Oude afbeeldingen van het verdwenen middeleeuwsche raadhuis van *Arnhem*, welke intusschen niet meer dan een algemeenen indruk vermogen te geven, doen ons onderstellen dat ook dit vrij groote bouwwerk met zijn twee evenwijdige kappen en breeden geknotten voorgevel, waarvan het bovenstuk met een reeks spitsboognissen was versierd (afb. 175), zeker nog 14de eeuwsch was[1]. Gemelde afbeeldingen zijn evenwel niet voldoende duidelijk aangaande de details om er meer van te zeggen.

Uit oude afbeeldingen alweer kennen wij vrij goed het laatgothische stadhuis van *Groningen*, dat in het eind van de 18de eeuw werd gesloopt om plaats te maken voor het tegenwoordige klassicistische[2]. Het oudste gedeelte, dat in 1443 tot stand zou zijn gekomen, was een rechthoekig huis met twee trapgevels welker kanteelen van overhoeksche pinakels waren voorzien. Voor den geveltop aan den Noordkant liep een weergang met achtkante torentjes op de hoeken. Evenwijdig met dezen oudsten vleugel en daarmee verbonden door een dwarsgebouw verrees in 1470 het stadswijnhuis, dat in hoofdzaak de vormen van het oudste gedeelte herhaalde. Het geheel was een schilderachtig samenstel zonder veel eenheid, geheel in baksteen opgetrokken, de kruisvensters terugliggend in nissen met korfbogen, zooals in de burgerlijke late Gothiek van het Oosten des lands zeer gebruikelijk waren. Ook aan de stadhuizen van Doesburg en Hasselt en aan het Dinghuis te Groningen komt die nissenordonnantie voor.

Het stadhuis van *Zwolle* dagteekent in zijn kern van 1447 en de eerstvolgende jaren[3]. Het had een breedgestrekten voorgevel, die van natuursteen schijnt te zijn opgetrokken geweest, en afgesloten werd door een rij kanteelen langs de korte schilden van twee evenwijdige kappen (afb. 180). De vensters waren in nissen gevat met eenig traceerwerk in de boogvelden. De ongelijke hoogte en afmetingen van de benedenvensters was gevolg van de omstandigheid, dat het linksche gedeelte van het gebouw oorspronkelijk een afzonderlijk huis was geweest. Aan den Westelijken kant was aan het eigenlijke stadhuis het Wijnhuis toegevoegd, en daarachter verrees de vrij zware vierkante Raadtoren, waarvan de fundeeringen in 1448 werden gelegd. Sinds een hoogst betreurenswaardige 19de eeuwsche verbouwing herinnert weinig meer aan den 15den eeuwschen toestand dan alleen de voormalige Raad- of Schepenzaal, nu als Trouwzaal in gebruik, een flinke ruimte, waarvan de forsche moerbalken rusten op aardig gesneden sleutelstukken. Fraai zijn de oorspronkelijke gothische schoorsteen van Drachenfelstrachiet en wandkastjes met sierlijk in flamboyante

1 A. van Erven Dorens, Oud-Arnhem, Bulletin Oudheidk. Bond 1915, blz. 84; S.J. van Veen, Het oude stadhuis van Arnhem, Buiten 1924, blz. 21.
2 C.H. Peters, Oud-Groningen, Stad en Lande, blz. 210.
3 Th.H.F. van Riemsdijk, Het Zwolsche Stadhuis, Bijdr. tot de Geschiedenis van Overijssel, III (1876) blz. 33.

vormen gesneden ‘compassen’. De achtergevel van den vleugel, waarin deze zaal is gelegen, heeft nog de gothische geprofileerde vensterkanten behouden.

Het oudste gedeelte van het aan drie zijden vrijstaande stadhuis van *Kampen* kan nog uit het midden of de tweede helft van de 15de eeuw dagteekenen. Het is een rechthoekig huis met een toren tegen een van de lange kanten, welke toren beneden rechthoekig en boven onregelmatig achtkant is. In 1543 werd het Kampensche stadhuis door een brand geteisterd en vervolgens herbouwd, bij welke gelegenheid men tot bescheiden moderniseeringen overging en eenige renaissancistische motieven toepaste. Van dien herbouw afkomstig is zeker de opengewerkte en vrij onorganische uitgebouwde borstwering, die de zandsteenen hangtorentjes op de hoeken in verdrukking brengt.

Aantrekkelijke kleine stadhuizen zijn die van *Doesburg* en *Hasselt*. Beide zullen omstreeks 1500 zijn gebouwd, dat van Hasselt is in 1550 vergroot. Beide vertoonen de geijkte versiering der gevels door middel van korfboognissen, die de vensters omvatten. Het stadhuis van Doesburg behoort geheel thuis in de stijlsfeer van den Neder-Rijn.

IV. *Overige openbare bouwwerken.*

In 1509 verrees te *Groningen* een afzonderlijk gebouwtje ten behoeve van de rechtspraak, het aardige *Dinghuis* onder den St Maartenstoren. De trapgeveltjes prijken met ronde pinakels tegen de kanteelen, de vensters zijn gevat in korfboognissen. Bij den bevrijdingsstrijd in 1945 is het zwaar geteisterd.

Ook *Maastricht* bezit een *Dinghuis*, een lang, smal en hoog gebouw, waarvan de voorgevel in hardsteen is uitgevoerd en de vormen vertoont van de zeer late 16de eeuwsche Gothiek van de midden-Maas, behalve dat de oorspronkelijke afdekking in de 17de eeuw is vervangen door een driekant fronton. Eigenaardig is de tegenstelling tusschen den monumentaal behandelden voorgevel en den zijgevel die voor het grootste deel bestaat uit houten stijl-en-regelwerk met vullingen van baksteen.

Op het punt van *halgebouwen* kan ons land zich geenszins meten met de Zuidelijke Nederlanden, noch wat aantal noch wat afmetingen aangaat. De voornaamste hal, die voor zoover wij kunnen nagaan in ons land heeft bestaan, werd in 1383 door de stad *Dordrecht* ten gerieve van de Vlaamsche kooplieden gesticht, en werd eertijds dan ook wel de Vlaamsche Hal genoemd. In 1544 werd die hal ingericht tot stadhuis, en dat is zij tot den huidigen dag gebleven, maar door een hoogst betreurenswaardige verbouwing in 1835 heeft het bouwwerk zijn middeleeuwsch uiterlijk volkomen verloren en is het tot een banaal klassicistisch blok geworden[1]. Gelukkig zijn er oude

1 J.L. van Dalen, Geschiedenis van Dordrecht II, blz. 569; afb. aldaar no. 117 t.o.p. 657, alsmede S. van Gijn, Dordracum Illustratum I, blz. 162 en 163.

afbeeldingen, die de voormalige hal voor die verbouwingen weergeven: aanzienlijk van afmetingen, en, omdat de ruimte in Dordrecht, dat eigenlijk geen pleinen kent, gering was, met drie bogen over de Oude Haven gebouwd. De voorgevel met bordes was oorspronkelijk de korte gevel aan de Wijnstraat. De gevels moeten uitwendig geheel met witte Zuid-Nederlandsche kalksteen bekleed zijn geweest. De vensters van de hoofdverdieping waren gevat in geprofileerde nissen met blinde traceeringen, dan volgde een tweede verdieping met kleine venstertjes, en de gevels werden afgesloten door een reeks zeer kleine trapgeveltjes langs den voet van het schilddak. Of het bovenstuk van de gevels van den aanvang deze gedaante heeft gehad, is moeilijk met zekerheid te zeggen.

Verder bezit ons land nog een ander afzonderlijk halgebouw uit de Middeleeuwen in de voormalige *Vleeschhal te Zutphen*[1]. Het is een langgerekt bouwwerk dat in de jaren 1450-1452 naast het stadhuis moet zijn opgetrokken, en in 1896 geheel werd gerestaureerd, bij welke gelegenheid de voorgevel bijna volledig werd vernieuwd. De ruimte wordt overdekt door een open Hollandsche kap. De voorgevel met zijn pinakels langs de kanten der kanteelen en met zijn nissenversiering is sterk verwant met burgerlijke bouwwerken uit denzelfden tijd over onze Oostelijke grenzen.

Hallen, die een onderdeel vormen van een stadhuis zullen wij buiten bespreking laten, al willen wij terloops wijzen op het kunstige ribgewelf over de Vleeschhal te Middelburg, waarvan in den oorlog maar weinig is gespaard gebleven.

Een zeer bekoorlijk monument van late burgerlijke Gothiek is de *Waag- en Hoofdwacht*, die *Deventer* in 1528 stichtte, nu ingericht tot Stedelijk Museum. Het rechthoekige gebouw met zijn opengewerkte borstwering om het dak, traptoren op een der hoeken en hangtorentjes op de andere, is opgetrokken van baksteen met rijkelijke afwisseling van Bentheimersteen. De spitsboog komt vrijwel niet meer voor; korfbogen ontlasten de vensters van de verdiepingen.

Elke middeleeuwsche stad van eenige beteekenis bezat een of meer gasthuizen, een ‘beiaard’ of passantenhuis en een leprooshuis. Zelden is daarvan iets noemenswaard overgebleven dan een kapel, die tot Waalsche, Engelsche, of Luthersche kerk ingericht tot den huidigen dag bruikbaar bleef, terwijl de overige gebouwen werden afgebroken of onherkenbaar gewijzigd en gemoderniseerd.

Er zijn bij ons weten nog maar drie gasthuizen, waar men een goeden indruk kan krijgen van een middeleeuwsch ziekenverblijf, namelijk het *St Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort*, het *gasthuis Leeuwenberg*, tegenwoordig kerkgebouw van den Protestantenbond te *Utrecht* en het *St Petersgasthuis te*

1 R.P.J. Tutein Nolthenius in Bouwkundig Tijdschrift XVII (1899), blz. 36.

Arnhem. Het eerstgenoemde bestaat voor verreweg het grootste deel uit betrekkelijk moderne gebouwen, maar gelukkig zijn de oude mannenzaal met zijn houten tongewelf, vermoedelijk dagteekenend van 1536, en de daarbij aansluitende, iets oudere kapel met steenen gewelf behouden gebleven. De vrouwenzaal, die verdwenen is, stond haaks op de mannenzaal. Hoogst merkwaardig is de oorspronkelijke inrichting van de mannenzaal met de rijen bedsteden en verderen inventaris. Die inventaris is verdwenen uit de dubbele ziekenzaal van Leeuwenberg te Utrecht, dat in 1567 als pesthuis werd gesticht, en, na laatstelijk als laboratorium te hebben gediend, in 1930 werd gerestaureerd. Beide ruimten zijn onderling verbonden door wijde rondbogen op vrij zware pijlers; de bekapping bestaat uit twee evenwijdige zadeldaken tusschen topgevels. Van vrij ongewonen vorm is het St Petersgasthuis te Arnhem: een rechthoekig gebouw met boven de gewelfde kelders twee verdiepingen en een zolderruimte. Met zijn slanken traptoren, tevens klokketoren, aan een der zijgevels, doet het gebouw meer denken aan een adellijk stadswoonhuis dan aan een gasthuis.

V. *Woonhuizen*.

Het huis, dat uitsluitend of vrijwel uitsluitend ter bewoning dient, was in de middeleeuwsche stad een zeldzaamheid, evenals heden ten dage nog te plattenlande. In bijna elk huis werd een nering of bedrijf uitgeoefend, en slechts weinig voorname lieden als kanunniken en prelaten, edelen en rentenierende patriciërs bezaten een zuiver woonhuis.

Zulk een voornaam woonhuis was in het algemeen van steen opgetrokken, maar overigens was tot diep in de middeleeuwen het materiaal, waaruit de gewone huizen bestonden, hout. Allengs ging men er toe over ter beperking van het ontzaglijke gevaar van groote stadsbranden de scheidingsmuren in steen uit te voeren en de daken van harde dekking te voorzien, maar nog lang bleven de topgevels aan voor- en achterzijde van hout.

Van die huizen met houten gevels is al heel weinig overgebleven: een in Alkmaar (afb. 194), twee in Amsterdam, een huisje in Edam, terwijl Middelburg nog een exemplaar bezit, dat na al eerder te zijn gerestaureerd, in 1888 naar den tuin van het Museum van het Zeeuwsch Genootschap werd overgeplaatst (afb. 182). Enkele andere houten gevels hebben het leven nog zoo lang kunnen rekken dat er oude foto's van bestaan, zoo te Deventer en in 's-Hertogenbosch, en verder kennen wij ze uit oude prenten, teekeningen, schilderijen e.d.

Het houten huis, zooals wij dat uit deze gegevens leeren kennen, bestond in verreweg de meeste gevallen uit een geraamte, waartegen een verticale be-

planking was aangebracht, gelijk men zulks nog ziet aan de houten geveltoppen van boerderijen en van burgerwoonhuizen in de Zaanstreek. Slechts in enkele gevallen blijkt het stadswoonhuis dat een oude afbeelding ons doet kennen, te zijn opgetrokken van stijl-en-regelwerk met vullingen van baksteen. Deze laatste constructie moet evenwel in het Oosten des lands altijd vrij gewoon zijn geweest, ook in de steden. Nòg treft men in kleine of eertijds kleine steden van Overijsel en Limburg dergelijke huizen aan, die een oude traditie vertegenwoordigen, welke het platteland langer heeft bewaard. Dat het stadshuis van stijl-en-regelwerk met vullingen van gepleisterd vlechtwerk of baksteen ook in de groote steden van het Westen des lands niet geheel heeft ontbroken, blijkt uit eenige weinige afbeeldingen zooals die van een huis te Leiden (afb. 184) op een portret van Cornelis Engebrechts te Brussel[1], en andere van huizen te Dordrecht[2]. Zij schijnen er evenwel vrij zeldzaam te zijn geweest.

De houten voorgevels plachten bij elke verdieping op korbeels over te springen. Soms waren die korbeels met figuraal beeldhouwwerk versierd. Een voorwerp van decoratieve behandeling waren de windveeren aan den geveltop, die op verschillende wijzen waren gekarteld en uitgezaagd. Bij wat rijker gevels was het heele overstek van de kap als een klaverbladboog uitgewerkt gelijk aan het eerder genoemde huis in den tuin van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg (afb. 182) en aan huizen te 's-Hertogenbosch die nu al lang verdwenen zijn[3].

Onder de steenen huizen vormen die, welke door adellijke heeren, voorname geestelijken en enkele patriciërs uitsluitend als woonhuizen werden gebouwd, een klasse op zichzelf, een klasse, die wij overigens alleen maar in Utrecht vrij goed kennen uit de oude gegevens, welke Muller en de Hoog in staat stelden tot hun belangwekkende reconstructies en beschouwingen[4]. Verscheiden van die huizen zijn nog in wezen, maar meest onherkenbaar verminkt.

Het merkwaardigste en oudste onder die voorname huizen was ongetwijfeld Fresenburg aan de Oude Gracht, dat uit de 13de eeuw dagteekende en waarvan de voortgevel in de vorige eeuw door een andere is vervangen. Die voorgevel, een trapgevel met achtkante hoektorentjes was een ongemeen belangwekkend en rijk staal van vroeggothische architectuur, geheel opgetrokken van geglazuurde steen (afb. 183). De lagen strekken waren donkerrood, de koppen lichter van kleur, terwijl de vensters met gele en groene steen waren omlijst. De zijgevels waren van kanteelen voorzien, die evenals de hangtoren-

1 Hoogewerff, Gesch. d. Noord-Nederl. Schilderkunst III, blz. 183, afb. 94-96, E. Pelinck in Leidsch Jaarboekje 1940, bij blz. 178.
2 Brugmans en Peters, a.w. I t.o. blz. 207; van Gijn, Dordracum Illustr. I t.o. blz. 345.
3 A.F.O. Sasse van Ysselt, Huizen van den Bosch.
4 S. Muller F.zn. en G. de Hoog H.zn., Oude Huizen te Utrecht, 1911.

tjes veeleer decoratieve beteekenis hadden dan krijgshafte bedoelingen. Details als kapiteeltjes en klaverbladbogen van de vensters zijn onmiskenbaar Neder-Rijnsch, even sterk Neder-Rijnsch als de vormen van de oudste Hofgebouwen in den Haag Doorniksch zijn.

Buiten Fresenburg kennen wij geen voorname stadshuizen uit de 13de en 14de eeuw behalve het huis Oudaan op de Oude Gracht te Utrecht. Het is evenwel in den loop der tijden zoo verminkt en willekeurig hersteld, dat alleen in de massale hoofdvormen nog de oorspronkelijke opzet te herkennen is. Goede oude afbeeldingen ter reconstructie van de vormen van vensters en andere onderdeelen schijnen geheel te ontbreken.

Doorgaans ligt het huis van den voornamen stadsbewoner, hetzij edelman, prelaat of patriciër, met den smallen kant naar de straat, gelijk in het algemeen de ligging van de huizen steeds is geweest. Veelal onderscheiden de voorname huizen zich van de echt burgerlijke doordat zij niet van een geveltop zijn voorzien, maar horizontaal eindigen met een rij tinnen of kanteelen, die een kasteel-achtig uiterlijk geven. Indrukwekkende voorbeelden daarvan waren te Utrecht de huizen Groenewoude en Het Keizerrijk, te Rotterdam het huis Engelenburg[1] en te Dordrecht een verdwenen huis aan de Wijnstraat[2], alle huizen die met hun vele verdiepingen een aanmerkelijke hoogte bereikten en ver boven de belendende burgerhuizen uitstaken. Het gevelvlak was in alle gevallen met nissen versierd: één ontzaglijke nis als bij Groenewoude te Utrecht, afzonderlijke nissen voor elk venster bij het nog bestaande maar sterk verminkte Keizerrijk in die zelfde stad, en zeer slanke nissen, die elk een reeks boven elkander gelegen vensters omvatten gelijk bij de vermelde huizen te Rotterdam en Dordrecht. In het Dordtsche geval vertoont de nissenordonnantie een onmiskenbare verwantschap met die welke aan de gevels van Brugge gebruikelijk was.

Soms is een zeer voornaam huis met den breeden gevel naar de straat gekeerd, waarvan het huis Zoudenbalch in de Donkersteeg te Utrecht een prachtig voorbeeld geeft (afb. 185). De heele gevel, die van omtrent 1470 dagteekent, en in twee gedeelten werd gebouwd, is uitwendig van hardsteen uitgevoerd. Een bijzonder soort aanleg ontstaat, wanneer naast het heerenhuis een binnenplaats met koetspoort is gelegen, waarvan Paushuize te Utrecht, dat in 1517 door Adriaan VI niet lang voor zijn pauskeuze werd gesticht, een voorbeeld geeft. In Maastricht moet een dergelijke aanleg eertijds zeer veel voorkomend zijn geweest.

Het steenen woonhuis van den gewonen burger prijkte vrijwel zonder uitzondering met een spitsen geveltop aan den straatkant, soms een geveltop met

1 L.J.C.J. van Ravesteyn, Rotterdam in het eind van de 18e eeuw, blz. 174; Buiten 1914, blz. 165.

2 J.L. van Dalen, Geschiedenis van Dordrecht t.o. blz. 432.

onversierde schuine kanten, dan weer een trapgevel met of zonder pinakels langs de kanten van alle of een deel der kanteelen. Doorgaans was de gevel zelf overigens vlak gehouden. De kozijnen van de vensters waren veelal van steen, maar in het Westen des lands, voornamelijk in het voormalig graafschap Holland, waren zij ook vaak van hout, zooals er verscheiden zijn afgebeeld op de Werken van Barmhartigheid, de reeks geschilderde tafereelen, die uit de St Laurenskerk te Alkmaar in het Rijksmuseum te Amsterdam zijn gekomen (afb. 191). Het gewone middel om een gevel een rijk en schilderachtig aanzien te geven was ze van nissen te voorzien, die de vensters afzonderlijk of in groepen omvatten. Soms zijn die nissen in den top weinig organisch, gelijk het geval is met een ongetwijfeld nog 14de eeuwsch gevelfragment in Tiel (afb. 186). In vele gevallen blijft de pui van den gevel vrijwel geheel in hout uitgevoerd. De pui bestaat dan uit een stijl- en regelwerk met louter vensteropeningen, waarboven het steenen deel van den gevel met korbeels is overgekraagd, gelijk bij het huis op den hoek van Markt en Waterstraat te Zaltbommel (afb. 188).

Bij dit alles treden verschillende gewestelijke eigenaardigheden naar voren, waarvan wij enkele der voornaamste willen aanstippen.

In het Oosten des lands van Roermond tot in de provincie Groningen[1] worden de baksteenen gevels gaarne versierd met nissen ter diepte van een halve steen, soms spitsboognissen, maar meest korfboognissen, bijna steeds in de dagkanten geprofileerd met een kwarthol (afb. 190). De kruiskozijnen in deze vensters zijn vaak in baksteen uitgevoerd, waarbij de middenkalven een flauw gebogen vorm hebben, of evenals de bovenlateien in zandsteen zijn uitgevoerd. De kanteelen van de trapgevels zijn veelal begeleid door overhoeks geplaatste pinakels (afb. 180), soms ook wel ronde (afb. 190). Zoowel de simpele schuine gevelkanten als de kanteelen van de trapgevels vertoonen vaak een afdekking met gemetselde ezelsruggen. Een levendige afwisseling van baksteen met natuursteen verleent vaak een ongemeene schilderachtigheid. Geheel in natuursteen uitgevoerde gothische gevels zijn zeldzaam in het Oosten des lands; een van de weinige voorbeelden levert het Gothische Huis te Kampen, waarvan de oorspronkelijke top helaas is verloren gegaan (afb. 187). Vrijwel heel deze voorgevel is opgelost in vensters van buitengewoon groote afmetingen. Fraaie voorbeelden van de eenvoudiger baksteengevels zijn of waren te zien in Venlo, Roermond, Nijmegen en IJselsteden.

In het Westen des lands hebben de trapgevels veelal een grooter aantal en kleinere kanteelen dan in het Oosten. De ezelsrugafdekkingen zijn er zeldzamer. In de plaats daarvan waren natuursteenen afdekplaten zeer gebruikelijk. Komen nissen voor, dan zijn deze, om het even of in baksteen of natuursteen uitgevoerd, meestal van ietwat rijker profiel dan die van het Oosten met hun

1 Voor Gelderland zie C.L. van Balen in Bijdr. en Meded. Gelre 1904.

geijkte kwarthol. Twee steden hebben het aanzijn gegeven aan een bijzonder genre, waarbij een druk gebruik wordt gemaakt van overkragingen van elke verdieping ter zwaarte van één steen, namelijk Delft en Dordrecht[1]. Het voornaamste verschil tusschen de gevels van beide steden bestaat hierin, dat in Dordrecht de overkraging wordt gehuwd aan de bogen der vensternissen (afb. 189), terwijl dat in Delft lang niet in die mate het geval is (afb. 192). Het is intusschen alles Gothiek van de laatste perioden, die wij in deze gevallen ontmoeten, 16de eeuwsch, en in Dordrecht soms nog veel jonger: het geijkte type verstart daar en blijft aldus tot diep in de 18de eeuw in zwang.

Delft spant ongetwijfeld de kroon wat vindingrijkheid, schilderachtigheid en rijkdom van laatgothische gevelarchitectuur aangaat. Een ongemeen juweel van burgerlijke woonhuisbouw bezit deze bekoorlijke stad in het Gemeenlandshuis van Delfland (afb. 193), oorspronkelijk als woonhuis opgetrokken[2]. De voorgevel, geheel in natuursteen uitgevoerd, en van een wonderlijk grillige indeeling, vertoont een weelde van ornament in de overkranigen en balustraden, maar in tegenstelling met de meeste (niet alle) laatgothische woonhuisgevels van Delft, zijn de vensters gedekt door vlakke lateien.

De speciale woonhuisarchitectuur van Gent en Brugge is in enkele gevels van het Zuiden vertegenwoordigd: het Brugsche genre te Sluis, het Gentsche type in de beide gevels van Het Lammetje en De Vogel Struis aan de Haven te Veere (afb. 195), hoogst aantrekkelijke stalen van Vlaamsche burgerlijke bouwkunst. Het Brugsche genre vertoont daarbij een echte baksteenarchitectuur, het Gentsche is op en top natuursteenwerk.

1 J.C. Overvoorde, Oude Gebouwen te Dordrecht.
2 Th.F.J.A. Dolk, De Geschiedenis van het Gemeenlandshuis van Delfland te Delft.

Bronnen en litteratuur

I Stad en dorp

De voornaamste *bronnen* zijn de origineele kaarten en plattegronden; dit zijn voor het tijdvak dat circa 1550 afsluit nagenoeg uitsluitend de kaarten en plans door Jacob van Deventer.

Jacob van Deventer, Nederlandsche Steden in de 16e eeuw. Plattegronden. Facsimile-uitgave, met een inleiding van R. Fruin 1916-1932.
Jacob van Deventer, De kaarten van de Nederlandsche Provinciën in de 16e eeuw, afgebeeld op ware grootte en met een inleiding van B. van 't Hoff. 1941.

Men zie hierbij:

B. van 't Hoff, De Nederlandsche gewestelijke kaarten en stede-plattegronden vervaardigd door Jacobus van Deventer, Ned. Archievenblad XLVII (1939/1940), bl. 19-32;
B. van 't Hoff, Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden, Ned. Archievenblad XLIX (1941-42) bl. 29-68 en 97-150; ook afzonderlijk, 's-Gravenhage 1942.

Bij hunne vele verdiensten laten de plattegronden door Jacob van Deventer ook wel wat te wenschen over, b.v. hierin dat alle straten en stegen op gelijke breedte worden weergegeven en het tracé der straatwanden niet zeer nauwkeurig is, om van het inwendige der bouwblokken te zwijgen. Voor steden die weinig veranderd zijn zal men zich daarom bij voorkeur bedienen van plattegronden uit het meer exacte tijdperk, ruwweg gezegd van 1750 af; vooral van die plans die teruggaan op de kadastrale metingen. Hierover zal bij het vervolg van deze studie, dat over de periode van c. 1550 tot den modernen tijd zal handelen, nog iets worden gezegd.

Algemeene litteratuur

P.L. Michotte. Histoire et Géographie urbaines. Question de méthode. (1e Congrès International de Géographie Historique, t. II, Mémoires, Bruxelles 1931, p. 176-184).
H. Dorries. Der gegenwärtige Stand der Stadtgeographie. Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft 209 (1930).
A.E. Brinckmann. Stadtbaukunst; Geschichtliche Querschnitte und neuzeitliche Ziele. 1920.
A.E. Brinckmann. Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit. 1e Aufl. 1911; 2e Aufl. 1921.
Pierre Lavedan. Introduction à unc histoire de l'Architecture Urbaine. (Thèse). Paris 1926.
Pierre Lavedan. Géographie des Villes. Paris 1936.

Pierre Lavedan. Histoire de l'Urbanisme: I. Antiquité et Moyen Age. Paris 1926.
II. Renaissance et temps modernes. Paris 1941.
M. Poëte. Introduction à l'urbanisme. Paris 1932.
F. Meurer. Der mittelalterliche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland in seiner Entwick-

lung zur Regelmässigkeit auf der Grundlage der Marktgestaltung. Berlin, ohne Jahr (1913?). (Waarmede te vergelijken: *Hugo Matthiessen*, Torv og Haerstraede, Köbenhavn 1924).
Edmund Renard, Rheinische Städtebilder. (Mitteilungen des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz VI^2, 1912, S. 73-114).
Josef Gantner, Grundform der europäischen Stadt. Versuch eines historischen Aufbaues in Genealogien. Wien 1928.
P. Bakker Schut. Enkele Opmerkingen over den Middeleeuwschen Stedebouw. (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw XXIII, 1942, bl. 6-13, 25-31).
F.J. Ganshof, Over Stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen. Antwerpen (enz.) 1941. (Verhandelingen van de Kon. Vlaamsche Academie van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, Klasse der Letteren enz., jaargang III no. 1).

N.B. Behandelt van de Noord-Nederlandsche steden inzonderheid Utrecht, Middelburg, Nijmegen en Maastricht.

Nederlandsche steden in het algemeen

C.H. Peters. De Nederlandsche Stedebouw. De stad als veste, woon- en handelsplaats. Leiden, z.j. (1909). (H. Brugmans en S.H. Peters, Oud-Nederlandsche Steden in hun ontstaan, groei en ontwikkeling, deel I).

N.B. Een standaardwerk, invloedrijk zoowel door den enthousiasten stijl van dezen veteraan der vaderlandsche bouwkundige geschiedenis als door de rijke illustratieve en litteraire documentatie; een boek dat zijn waarde verdient te behouden en dat de tegenwoordige schrijver dan ook niet gaarne op den achtergrond zou willen gesteld zien.

A. Telting en W.S. Unger. De Stadsrechten (1915). (Geschiedkundige Atlas van Nederland, tekst: De Bourgondische Tijd).
Fr. Leyden. Nederlandsche Plattegrondstudies. (Historisch Tijdschrift XVIII, 1939, bl. 97; XIX, 1940, bl. 24, 153).

N.B. Behandelt: Arnhem, Deventer, Groningen, Kampen, Amersfoort, Nijmegen, Middelburg, Zutphen, Leiden, Leeuwarden, Zwolle, Rotterdam, Delft, Haarlem en 's-Hertogenbosch. - Het kon niet op onzen weg liggen in dit geschrift een doorloopende polemiek tegen de deels o.i. zeer gewaagde stellingen van dezen auteur te voeren, al is de lectuur ervan niet zelden stimuleerend.

Fr. Leyden. Het ontstaan der Nederlandsche steden, een topologische studie. (Tijdschrift van het Ned. Aardrijkskundig Genootschap 1941, bl. 141-172).

N.B. Samenvatting van voorafgaande studies, in het Tijdschrift v. Economische Geographie en elders.

Fr. Leyden. Vraagstukken der vergelijkende stadsgeografie. (Tijdschrift van het Ned. Aardrijkskundig Genootschap 1935, bl. 643).
Stadsplattegronden (met historische gegevens) uitgegeven door den Nederlandschen Toeristenbond A.N.W.B.
P.H. Endt. Stedebouw in Gelderland. (Verzamelwerk Gelderland, 1926, bl. 375-395).
S.J. Fockema Andreae. Bijdrage tot de geografie der Nederlandsche steden. (Verslag van het derde congres van Nederlandsche Historici, 1936, bl. 41-44).

N.B. Behandelt speciaal de Overijsselsche steden.

Een algemeen Nederlandsch Stedenboek is onder leiding van *H.E. van Gelder* in voorbereiding.

Bijzondere plaatsen

N.B. Uiteraard kunnen we slechts een keuze geven van het belangrijkste en het nieuwste. Wie nadere opgaven verlangt kan in de historische en kunsthistorische bibliographieën en repertoria aan zijn verlangen voldoen. Met name zij hier verwezen naar den voorloopigen catalogus der bibliotheek van den Rijksdienst van het Nationale Plan, 1943, waarin vele elders niet geboekstaafde publicaties zijn opgenomen. - Onder de verzamelingen niet van boeken of tijdschriftartikelen, maar van feiten is *A.J. van der Aa's* Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland, in 13 deelen, nog altijd niet overtroffen.

AARDENBURG. - *H. Pirenne*. Causerie sur Ardenbourg. (Les Villes et les Institutions Urbaines t. II (1939), p. 131-140). - *E.H. ter Kuile*, Aardenburg (Oudheidkundig Jaarboek 1936, bl. 37).
ALKMAAR. - *W.B. Peteri*. Overheidsbemoeiing met Stedebouw (tot 1648), proefschrift Delft, Alkmaar 1913. - *A. L(oosjes)*, Alkmaar. (Buiten XIII, 1919, 292, 304, 316, 328, 337, 344). - *Th.P.H. Wortel*, Oud-Alkmaar, 1943.
ALMELO. - *G.J. ter Kuile (sr.)*. De Opkomst van Almelo en Omgeving, 1941.
AMERSFOORT. - *G. Adriaans*. Amersfoort en zijn oude bouwwerken. (Heemschut V, 1928, no. 11).
AMSTERDAM. - *H. Brugmans*. Geschiedenis van Amsterdam, 1930 vlg. - Grondslagen voor de stedebouwkundige ontwikkeling van Amsterdam, Alg. Uitbreidingsplan, 2 dln., 1934. - *H. Brugmans*. Topografische geschiedenis van Amsterdam (Tijdschr. v.h. Aardr. Genootschap, 2e ser. XXXVIII (1921) bl. 653). - *H. Brugmans*. De Topografie van Amsterdam. (Catalogus Historische Tentoonstelling 1925, 1e deel, Inleiding, bl. 26). - *A.A. Kok*. De historische schoonheid van Amsterdam, 1941.
APPINGEDAM. - *A.S. de Blécourt*. Appingedam. (Oldambt en Ommelanden, 1935, bl. 198-241; Tijdschrift v. Rechtsgeschiedenis IX, 1929, bl. 293 vlg.).
ARNHEM. - *A. van Erven Dorens* (en *J.S. van Veen)*. Oud-Arnhem. (Bull. Oudh. Bond 1915, bl. 77-117). - Arnhem zeven eeuwen stad, Gedenkboek 1933.
BERGEN OP ZOOM. - *G.C.A. Juten*. Oud-Bergen. (Oudheidkundig Jaarboek IV, 1924, bl. 145-217). - *H. Levelt*, De stad Bergen op Zoom in verleden en heden, 1924.
BEVERWIJK. - *J.M. de Casseres*. Beverwijk, een stedebouwkundige studie.
BOLSWARD. - *H.A. Poelman*, Bolsward. (Oudh. Jaarb. II (1922), bl. 117-131).
BREDA. - *J. Kalf*. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de voormalige Baronie van Breda, 1912. - *E. Haslinghuis*, Oud-Breda. (Bull. Oudh. Bond 1914, bl. 93-130).
BRIELLE. - *H.N. ter Veen*. Brielle (Mensch en Maatschappij II, 1926, bl. 270-290). - *D.L. de Jong*, Voorne. (Tijdschr. Aardr. Genootschap 2e serie LX[3], Mei 1943, bl. 306).
DELFT. - *L.G.N. Bouricius*. Korte geschiedenis der stad Delft. (Bull. Oudh. Bond 1918, bl. 125-134). - *Cath. M.A. Gips*. Oude Gebouwen in Delft. (Alsv. bl. 135-187). - *Max. Eisler*. Alt-Delft. A'dam-Wien 1923, waarin S. 32-71: Das Stadtbild und die Baukunst. - *J.F. Niermeyer*. Delft en Delfland, 1944. - Over

DELFSHAVEN de oudere beschrijvingen van Delft; v. Ravesteyn, Rotterdam (zie aldaar). - *F.J. Kleyn*. Beschrijving en Geschiedenis van Delfshaven, 1874.
DEVENTER. - *J. van Vloten*. De wording en ontwikkeling van Deventer, 1866.
M.E.

Houck. Gids voor Deventer en Omstreken, 3e dr. 1901. - *H.E. Kronenberg*. Deventer Topographie, c. 1923. - *R. Schuiling*. Deventer. (Verzamelwerk Overijssel, 1931, bl. 590).
DORDRECHT. - *C. Easton*. Het Dordtsche probleem. (Tijdschr. Aardr. Genootschap XXXIV, 1917, bl. 1). - *A. Staring*. Geschiedenis van Dordrecht en Dordrecht's monumenten. (Oudh. Jaarboek V, 1925, bl. 61-96). - *J. van Dalen*. Geschiedenis van Dordrecht. I-II. 1930-33. - *J.J. Beyerman*. De historische schoonheid van Dordrecht. 1942.
EDAM. - *A. Loosjes*. Edam. (Buiten VI, 1912, bl. 534, 543, 547, 558). - *A.A. Kok*. Edam de schoone slaapster 1947.
ELBURG. - *F.A. Hoefer*. Elburg. (Bijdr. en Med. Gelre XIV, 1911, bl. 183; Oudh. Jaarb. III, bl. 145-161). - *H.J. Olthuis*. Elburg, Gedenkboek 1233-1933.
ENKHUIZEN. - *J. Fransen*. Schoon Enkhuizen. 1944.
ENSCHEDE. - *L. van Heek*. Oud-Enschede. (Gedenkboek J.H.v. Heek). - *C. Eldering*. Enschede. (Verzamelwerk Overijssel, 1931, bl. 745).
FRANEKER. - *P.C.J.A. Boeles*, Monumenten v. Franeker. (Bull. Oudh. Bond 2e ser. V, 1912, bl. 97). - *G. Kalma*, Franeker. (Buiten IX, 1915, bl. 532, 545, 558).
GOES. - *W.S. Unger*. De Monumenten van Goes. (Oudh. Jaarboek X, 1930, bl. 41-59). - *J.G. van Ballegoyen de Jong* en *T.G.C. Pothuizen*. Goes. 1923.
GORKUM. - *G.C. Labouchère*. Gorinchem. (Oudh. Jaarboek XI, 1931, bl. 47-88). - *H. Bruch*. Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem. (Werken der Vereen. tot Uitg. der Bronnen van het Oud-Vad. Recht 3e serie VIII, 1940; inleiding en aanteekeningen).
GOUDA. - *L.A. Kesper*. De stad Gouda in haar oorsprong en ontwikkeling. (Bull. Oudh. Bond 1910, bl. 75-86). - *H.F. Wessels*. Gouda. Proeve eener stadsmonographie. Proefschrift Utrecht 1939.
's-GRAVENHAGE. - *W. Moll*. De Haagsche monumenten van geschiedenis en kunst beschouwd in hun historisch verband. (Jaarboek Die Haghe 1925-27, bl. 47). - *H.E. van Gelder*. 's-Gravenhage in zeven eeuwen. Amsterdam 1937. - *H.E. van Gelder*. De historische schoonheid van 's-Gravenhage. 1943.
GRONINGEN. - *C.H. Peters*. Oud-Groningen, Stad en Lande. (1921). - *E.J. Neurdenburg*. De historische schoonheid van Groningen, 1942.
HAARLEM. - *J. Huizinga*. De opkomst van Haarlem. (Nijhoffs Bijdr. v. Gesch. en Oudheidk. 4e reeks IV bl. 412, V bl. 16). - *Max Eisler*. Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes, den Haag 1914. - *J.M. Sterck-Proot*. De Historische Schoonheid van Haarlem. - *G.A. Kurtz*. Beknopte Geschiedenis van Haarlem.
HARDERWIJK. - *F.A. Hoefer*. Meded. over Harderwijk. (Bijdr. en Med. Gelre, XIV, 1911, 167; Oudheidkundig Jaarboek III, 1923, bl. 103-126).
HARLINGEN. - *E. van Hinte*. Sociale en Economische Geographie van Harlingen. Proefschrift Amsterdam 1936.
HASSELT. - *F.A. Hoefer*. Aanteekeningen omtrent Hasselt. (Oudh. Jaarb. VI, 1927, bl. 94).
HATTEM. - *F.A. Hoefer*. Mededeelingen over de monumenten van Hattem. (Oudh. Jaarboek III, 1923, bl. 126-145).
's-HEERENBERG. - *J.H. v(an) H(eek)*. Schets der wordings- en bouwgeschiedenis van het Kasteel Bergh te 's-Heerenberg. 1943.

's-HERTOGENBOSCH. - 's-Hertogenbosch 1185-1935. Gedenkboek 1935. -
F.J. van Lanschot. De Historische Schoonheid van 's-Hertogenbosch. 1942.

HINDELOOPEN. - *M.P. van Buijtenen*. Hindeloopen, Frieslands elfde stede. 1942.
HOORN. - *J.C. Kerkmeyer*. Beschrijving van Hoorn. (Bull. Oudh. Bond, 2e ser. IX, 1916, bl. 131). - *W.B. Peteri* (als onder Alkmaar). - *J.C. Kerkmeyer*. De historische schoonheid van Hoorn. 1941.
HULST. - *F. Vermeulen*. Monumenten van geschiedenis en kunst te Hulst. (Oudh. Jaarboek X, 1930, bl. 65-92). - *J. Adriaanse*. Gedenkboek der Hulstersche stede 1180-1930. 1930.
KAMPEN. - *J. Nanninga Uitterdijk*. Kampen. geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden. (1877). - *Clara J. Welcker*. Kort overzicht der geschiedenis van Kampen. (Verzamelwerk Overijssel, 1931, bl. 634-678). - *J.H.P. Ennema*. Kampen de aloude Hanzestad.
KUILENBURG. - *F.A. Hoefer*. Aanteekeningen omtrent Culemborg (Bull. Oudheidk. Bond 1908, bl. 105).
LEEUWARDEN. - *W. Eekhoff*. Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden. 2 dln. 1846-47. - *R. Visscher*. Iets over Leeuwarden's verleden. (Bull. Oudh. Bond 1912, bl. 61-71). - Leeuwarden 1435-1935, Gedenkboek 1935.
LEIDEN. - *P.J. Blok*. Geschiedenis eener Hollandsche stad. 4 dln. 1910-1918. - *H. van Oerle*. Oud-Leiden. 1944.
MAASTRICHT. - *E. van Nispen tot Sevenaer*. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, dl. I[1], De gemeente Maastricht. 1926. - *A. Kessen*. De historische schoonheid van Maastricht. 1943.
MEDEMBLIK. - *A. Loosjes*. Medemblik de oudste. (Buiten X, 1916, bl. 328, 340, 352, 361, 364).
MIDDELBURG. - *J. Ehrlich*. Ontstaan en verdere aanwas van Middelburg. 1848. - *J. Huizinga*. Burg en Kerspel op Walcheren. (Akademiemededeeling 1933). - *W.S. Unger*. De monumenten van Middelburg. 1941.
MONNICKENDAM. - *A. Loosjes*. Monnikendam. (Buiten XI, 1917, bl. 541, 544, 553, 556, 568, 603).
NAARDEN. - *D.Th. Enklaar* en *A.C.J. de Vrankrijker*. Geschiedenis van Gooiland I-III. 1939-1941.
NIEUWPOORT. - *C. Vreedenburgh*. Uit de Lekstreek I, Nieuwpoort. (Buiten VI, 1912, bl. 399, 408).
NIJMEGEN. - *J.v. Schevichaven*. Geschiedkundige plaatsbeschrijving van Nijmegen. 1846. - *H.D.J. van Schevichaven*. Oud-Nijmegen's straten, markten, pleinen enz. 1896. - *J. Terpstra*. Nijmegen in de Middeleeuwen. Proefschrift 1917. - *J.J. Weve*. Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Nijmegen. (Bull. Oudh. Bond 1919, bl. 93-138). - *A. Siebers*. Nijmegen in verleden en heden. (Tijdschrift v. Volkshuisvesting en Stedebouw XIII, 1932, bl. 222-233).
OLDENZAAL. - *E.H. ter Kuile*. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Twente, 1934, bl. 80-83.
OSS. - *J. Cunen*. Geschiedenis van Oss. 1932.
PURMEREND. - *G. Voet*. Purmerend. (Buiten XII, 1918, bl. 100, 112).
ROERMOND. - *C.J.A. Meerdink*. Roermond in de Middeleeuwen. 1909. - *L.J.A. Keuller*. Oud-Roermond. (Bull. Oudh. Bond 1920, bl. 93-145). - Gedenkboek Roermond 1232-1932.

ROTTERDAM. - *L.J.C.J. van Ravesteyn*. Rotterdam tot het einde der achttiende eeuw De ontwikkeling der stad. 1933. - *H.C. Hazewinkel*. Geschiedenis van Rotterdam. I-III. 1940-1942. - *T.S. Jansma*. De oudste geschiedenis van Rotterdam. (Rotterdamsch Jaarboekje 1940; ook afzonderlijk).
SCHIEDAM. - *K. Heeringa*. Beschrijving van Schiedam. I. 1910. - *K. Heeringa*. Uit de Geschiedenis van Schiedam. (Nijhoffs Bijdragen voor Gesch. en Oudh. 4e reeks X (1912, bl. 195). - *M.C. Sigal*. Oud-Schiedam. (Buiten XXI, 1927, bl. 364, 378, 391). - *M.C. Sigal*. De drie Maassteden 1947.
SCHOONHOVEN. - *W.F.J. den Uyl*. Schoonhoven. (Buiten XIV, 1920, bl. 112, 121, 124).
SLOTEN. - *U.G. Dorhout*. Het Stedeke Sloten. (Het Huis oud en nieuw XIV, 1916, bl. 97).
SLUIS. - *J.H. van Dale*. Een blik op de vorming van Sluis (1382-1587). 1871. - *R. Häpke*. Die Entstehung von Sluis. (Hansische Geschichtsblätter 1904-05, S. 65-80). - *G.C.A. Juten*. Sluis, oudheid en stichting. (Geschiedkundige Bladen 1905).
SNEEK. - *H.A. Poelman*. Sneek. (Oudh. Jaarboek II, 1922, bl. 105-116).
STAVEREN. - *K. Heeringa*. Het oude Stavoren. Diss. Gron. 1893.
STEENBERGEN. - *C.J.F. Slootmans*. Grepen uit de geschiedenis van Steenbergen vóór 1648. 1939.
THOLEN. - *C. Cath. van de Graft*. De stad Tholen. (Buiten XI, 1917, bl. 448, 460). - *J.C. Overvoorde*. Tholen. (Oudh. Jaarboek IV, 1924, bl. 229-240).
TIEL. - *E.D. Rink*. Beschrijving der stad Tiel, 1836, met nalezing. - *C. te Lintum*. De oude handelsstad Tiel. (Tijdschr. Aardr. Genootschap 2e serie XL, 1923, bl. 107). - *Fr. Leyden*. Tiel en de Linge. (Tijdschr. Aardr. Genootschap 2e serie LVIII, 1941, bl. 58).
UTRECHT. - *S. Muller Fz.* De wording der stad. (Oud-Utr. Vertellingen 3). - *D. Jansen*. Utrecht, de stad en haar oude monumenten. (Oudh. Jaarboek VII, 1927, bl. 35-72). - *D. Jansen*. De middeleeuwsche stad en haar immuniteiten. (Architectura 1940, bl. 415). - *J.W.C. van Campen*. Het middeleeuwsche Utrecht. (Versl. en Meded. v.d. Vereeniging tot Beoef. v.h. Overijsselsch Regt en Geschiedenis LVI, 1940, bl. 4). - *A. van Hulzen*, Oud-Utrecht, 1944.
VENLO. - *L.J.E. Keuller*. Geschiedenis en beschrijving van Venlo. 1843. - *J.H.A. Mialaret*. Ned. Monumenten van Geschiedenis en Kunst, V^2, Noord-Limburg, 1937, bl. 153, 156. - *Henri H.H. Uyttenbroeck*. De straten te Venlo. (Bijdr. Geschied. Venlo IV, 1914).
VLAARDINGEN. - *P.G.Y. Sprenger van Eyk*. Geschiedenis der stad Vlaardingen. 1832. - *M.C. Sigal*. Oud-Vlaardingen. (Buiten XV, 1921, bl. 424). - *M.C. Sigal*. De drie Maassteden 1947.
VLISSINGEN. - *H.P. Winkelman*. Geschiedkundige Plaatsbeschrijving van Vlissingen. 1873. - *C.P.L. Dommisse*. De geschiedenis van de Westpoort te Vlissingen. 1903.
WAGENINGEN. - *H.F. Hartogh Heys van Zouteveen*. Wageningen en omstreken in het verloop der eeuwen. (Tijdschr. v. Volkshuisvesting en Stedebouw XI, 1930).

WILLEMSTAD. - *G.C.A. Juten*, Willemstad. (Oudheidk. Jaarboek 1935, bl. 65).
WOUDRICHEM. - *G.C. Labouchère*. Woudrichem. (Oudheidk. Jaarboek XI, 1931, bl. 89).
ZALTBOMMEL. - *J. Beckering Vinckers*. De historische schoonheid van Zaltbommel. 1944. - *F.J.A. Vermeulen*. De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in den Bommelerwaard, 1932, bl. 160 vlg.

ZIERIKSEE. - *P.D. de Vos*. Een blik op het ontstaan en de verdere ontwikkeling van Zierikzee. (Oudheidkundig Jaarboek I, 1921, bl. 57-82). - *J.C. Overvoorde*. Korte beschrijving van de monumenten te Zierikzee. (alsv., bl. 83-106).
ZUTPHEN. - *R.W. Tadama*. Geschiedenis der stad Zutphen. 1856. - *J. Gimberg*. Een Geldersche stad in de Middeleeuwen. (Bijdr. en Med. Gelre III, 1900). - *R.P.J. Tutein Nolthenius*. Oud-Zutphen. (Bouwk. Tijdschrift XVII, 1899).
ZWOLLE. - *F.A. Hoefer*. Aanteekeningen omtrent Zwolle. (Oudheidk. Jaarboek VI, 1926, bl. 35-93). - *W.A. Elbers* en *C.W. van der Pot*. Historische Wandelingen in en om Zwolle, 2e dr. 1910. - *J. Geesink*. Zwolle. (verzamelwerk Overijssel, 1931, bl. 679).

II De architectuur

Wij willen hier niet meer geven dan een beknopt overzicht van de voornaamste litteratuur betreffende de middeleeuwsche bouwkunst van ons land in het algemeen, zonder naar volledigheid te streven. Bijzondere litteratuur die betrekking heeft op bepaalde afzonderlijke bouwwerken hebben wij, voor zoover daar aanleiding toe bestond, in voetnoten bij den tekst vermeld.

De beoefening van de geschiedenis der vaderlandsche bouwkunst kan men rekenen te beginnen met de studiën van den jurist F.N.M. EYCK VAN ZUYLICHEM. Van zijn werken noemen wij hier *Les églises romanes du royaume des Pays-Bas* (1858) en *Le style ogival des églises du royaume des Pays-Bas* (1863) dat bovendien latere kerken tot in de 19e eeuw behandelt. Zij hebben tegenwoordig alleen waarde als curiositeiten.

De eerste die een samenhangende geschiedenis van de bouwkunst in Nederland samenstelde, was de architect A.W. WEISSMAN, wiens *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* in 1912 uitkwam. Het keurig uitgegeven werk bezat voor dien tijd zeker verdiensten, al toonde het duidelijk door een dilettant te zijn geschreven. Thans kan het, althans wat de Middeleeuwen aangaat, als vrijwel geheel verouderd worden beschouwd. Een bijzonder wetenschappelijken indruk maakt F.A.J. VERMEULEN in zijn *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, waarvan het eerste deel in 1928 werd voltooid, en het derde deel in 1941 onvoltooid door den uitgever moest worden afgesloten wegens het langdurig ingebreke blijven van den auteur. Bij elk deel tekst behoort een deel platen. Wij willen er niet meer van zeggen, dan dat de bewerking van de stof zeer ongelijk is. De drie deelen van H. BRUGMANS en C.H. PETERS, *Oud-Nederlandsche Steden*, z.j. (1909) zullen tegenwoordig in hoofdzaak als verzameling belangwekkende afbeeldingen worden gewaardeerd, al bevat de tekst van de beide deelen, die Peters over den Stedenbouw schreef, zeer veel, dat ook nu nog van belang kan worden geacht. Peters, dien beminnelijken, ernstigen onderzoeker van ons bouwkundig verleden, leert men hier kennen als een man met eigen denkbeelden en een helderen kijk, die bijzonder veel wist, en de zaken suggestief kon uiteenzetten.

Van de groots opgezette *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, die door den Rijksdienst voor de

Monumentenzorg wordt bewerkt, kwam tot nu toe nog niet veel uit. Verschenen zijn de Baronie van Breda, vier afleveringen van Maastricht, de Bommeler- en Tielerwaard, Twente, Noord-Limburg, Oost-Groningen en Leiden met Westelijk Rijnland. In afwachting van de voltooiing van deze langademige onderneming is een algeheele inventarisatie van het land tot stand gebracht in de *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, bestaande uit een afzonderlijk deel voor elke provincie en één voor de gemeente Amsterdam. De deelen zijn van zeer uiteenloopende uitvoerigheid en verdiensten. De beide oudste, gewijd aan Utrecht en Drente, zijn al heel summier uitgevallen, en van de overige kan men in ieder geval zeggen, dat zij een schat van gegevens bevatten, die men nergens elders vindt. Een korte beschrijving van alle

eenigermate belangrijke oude bouwwerken geeft de *Kunstreisgids voor Nederland*, bewerkt door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Tot nu toe verschenen twee deeltjes: een van Noord- en Zuidholland door E.H. TER KUILE, en een van de drie Noordelijke provinciën, waarvan F.A.J. VERMEULEN Friesland bewerkte en M.D. OZINGA Groningen en Drente. Helaas bevat de tekst van Friesland grove onvolledigheden.

Er bestaan twee werken, die de historische bouwkunst van een afzonderlijke provincie behandelen. G. VAN ARKEL en A.W. WEISSMAN beschreven voor het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam de *Noordhollandsche Oudheden* (1891-1905), waarvan de beteekenis intusschen is gedaald door het verschijnen van de Voorloopige Lijst en den Kunstreisgids. C.H. PETERS leverde in *Oud-Groningen, Stad en Lande* (1921) een zeer uitvoerige en overvloedig geïllustreerde kunsthistorische monografie van het gewest, dat dezen Rijksbouwmeester het naast aan het hart lag. Ook dit werk is in vele opzichten verouderd, maar nog geenszins in die mate, dat het alle belang zou hebben verloren. Enkele nuttige studies over gewestelijke bouwkunst komen voor in den bundel *Ons Eigen Land* onder redactie van M.D. OZINGA (1942).

Afbeeldingswerken van beteekenis zijn A. LOOSJES, *Sprokkelingen in Nederland*, 3 deelen, z.j., gewijd aan de steden, en daarbij aansluitend van denzelfden schrijver *Landelijk Nederland in Beeld*, bestaande uit afzonderlijke deelen voor alle provinciën. De meeste van de fraaie foto's waren al eerder gereproduceerd in het tijdschrift *Buiten* (1907-1936). Voorts vermelden wij hier het plaatwerk *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, samengesteld vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg door E.H. TER KUILE en M.D. OZINGA. Veel fraaie lichtdrukken naar goede foto's vindt men verder bij J.J. VAN YSENDIJCK, *Documents classés de l'Art dans les Pays-Bas du X-ième siècle au XVIIl-ième siècle*, 1880-1889, 6 portefeuilles. A.W. WEISSMAN zette deze uitgaaf in 1905 met nog twee portefeuilles voort.

Onder de oude boekwerken, die belangwekkend afbeeldingsmateriaal bevatten noemen wij in de eerste plaats *Het Verheerlijkt Nederland*, 1745-1757, ‘dienende tot opheldering’ bij den *Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden* (1739-1803), welk laatste werk trouwens zelf ook met een aantal prenten is verlucht. Van minder belang zijn W. BROUERIUS VAN NIDEK en I. LELONG, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden* met prenten naar A. RADEMAKER, 6 deelen, 1727-1733, en L. SMIDS' *Schatkamer der Nederlandse Oudheden*, 1737, het laatste voornamelijk van beteekenis voor kasteelen.

Het eenige tijdschrift, dat geregeld artikelen bevat over oude Nederlandsche bouwkunst is het *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, begonnen in 1899, van 1921 tot 1947 voortgezet onder den naam *Oudheidkundig Jaarboek*, en sindsdien weer onder den ouden naam verschenen.

Wat bijzondere soorten bouwwerken aangaat, kunnen op het gebied van de kerkelijke bouwkunst worden vermeld J. DE JONGH, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders vóór de Hervorming*, diss., 1934, en E.H. TER KUILE, *De houten Torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, diss., 1929, alsmede van laatstgenoemden schrijver het boekje *De Torens van Nederland* in de Heemschutserie.

Wat kasteelen aangaat, de drie kloeke deelen *Nederlandsche Kasteelen en hun Geschiedenis* door E.W. MOES e.a., 1912-1915, bieden buiten de afbeeldingen

weinig meer dan genealogische uitweidingen. E.O.M. VAN NISPEN TOT SEVENAER behandelt in zijn boekje *Nederlandsche Kasteelen*, verschenen in de Heemschutserie, bij voorkeur burchten en adellijke huizen in het Zuid-Oosten des lands.

De dissertatie van K.J. BERGER, *Der hollaendische Stadttorbau*, 1908, is een mager boekje in alle opzichten. F. SCHROEDER, *Die gothischen Handelshallen in Belgien und Holland*, 1914, is van beter gehalte, maar vond in ons land heel wat minder stof te behandelen dan bij onze Zuiderburen. Eenige laat-gothische huizen worden door F.A.J. VERMEULEN beschreven in het *Gedenkboek 1918-1939 van de Vereeniging Hendrick de Keyser*.

Tenslotte dienen wij te wijzen op het *Repertorium betreffende de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, dat door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond wordt uitgegeven. Het eerste deel verscheen in 1940, een eerste vervolg in 1943, beide onder redactie van D.P.M. GRASWINCKEL. Het is een onontbeerlijk en onschatbaar hulpmiddel voor ieder, die zich met het bestudeeren van onze oude bouwwerken ophoudt.

Lijst van figuren tusschen den tekst

1. Tiel (circa 1650).
2. 's-Gravenzande.
3. Purmerend.
4. Sluis met omgeving.
5. Dokkum (circa 1650).
6. Zutfen (circa 1650).
7. Arnhem (circa 1650).
8. Gezicht op Deventer (circa 1550).
9. Maastricht, St. Servaas.
10. Maastricht, O.L. Vrouwe.
11. Nijmegen, veelhoekige kapel.
12. Nijmegen, veelhoekige kapel.
13. Utrecht, H. Kruiskapel.
14. Oosterbeek, fundeering oude dorpskerk.
15. Utrecht, St. Pieterskerk.
16. Deventer, St. Lebuinuskerk.
17. Utrecht, St. Nicolaaskerk.
18. Utrecht, St. Marie.
19. Oldenzaal, St. Plechelmus.
20. Susteren, parochiekerk.
21. Maastricht, St. Servaaskerk, doorsnede.
22. Rolduc, Abdijkerk.
23. Roermond, Munsterkerk.
24. Klaarkamp, fundeering abdijkerk.
25. Adeward, fundeering abdijkerk.
26. Oosterwijtwerd, dorpskerk.
27. Wierum, romaansche kerk.
28. Utrecht, Dom.
29. Zutfen, Broederenkerk.
30. Brouwershaven, Herv. Kerk.
31. Ootmarsum, R.K. Kerk.
32. Zutphen, St. Walburgskerk.
33. Zuidbroek, Herv. Kerk.
34. Arnhem, St Walburgskerk.
35. 's-Hertogenbosch, Kathedraal van St Jan.
36. Breda, O.L. Vrouwekerk.
37. Dordrecht, O.L. Vrouwekerk.
38. Haarlem, St Bavokerk.
39. Alkmaar, St Laurenskerk.
40. Rotterdam, St Laurenskerk.
41. Rotterdam, St Laurenskerk, doorsnede.
42. Vlissingen, St Jacobskerk.
43. Zieriksee, St Lievenstoren.
44. Roermond, Kathedraal van St Martinus.
45. Zaltbommel, St Maartenskerk.

46. Arnhem, St Eusebiuskerk.
47. Nijmegen, St Stevenskerk.
48. Kampen, Bovenkerk.
49. Groningen, Martinikerk.
50. Hillegersberg, oude dorpskerk.
51. 's-Gravenhage, St Jacobskerk.
52. Vianen, Herv. Kerk.
53. Aalsmeer, oude kerk.
54. Gouda, Jeruzalemkapel.
55. Helden, parochiekerk, plattegrond.
56. Helden, parochiekerk, dwarsdoorsnede.
57. Venraai, parochiekerk.
58. Borne, Herv. Kerk.
59. Nijmegen, kapel voorm. klooster Marienburg.
60. Leiden, de Burcht.
61. Brederode.
62. Kasteel de Haar voor 1892.

Lijst van afbeeldingen

1. Deventer 1578.
2. Delft 1536.
3. 's-Gravenhage 1615.
4. Gouda 1615.
5. Rotterdam 1611.
6. Breda vóór 1536.
7. Raadhuis te Gennep.
8. Eindhoven 18e eeuw.
9. Valkenburg 1550.
10. Steenwijk 1648.
11. Vianen 1744.
12. Hagestein 1744.
13. Dordrecht 1418.
14. Weesp 1552.
15. Maastricht, St Servaas.
16. Maastricht, O.L. Vrouwekerk.
17. Maastricht, St Servaas, Zuidmuur middenschip.
18. Nijmegen, Kapel op het Valkhof.
19. Utrecht, St Pieterskerk, krocht.
20. Utrecht, St Pieterskerk.
21. Deventer, St Lebuinuskerk.
22. Utrecht, Mariakerk, naar schilderij van Pieter Saenredam.
23. Utrecht, Mariakerk.
24. Utrecht, Kloostergang v. St Marie.
25. Oldenzaal, St Plechelmuskerk.
26. Oldenzaal, St Plechelmuskerk.
27. Maastricht, St Servaaskerk, galerij Westerkoor.
28. Rinsumageest, krocht.

29. Nijmegen, Romaansche apsis op het Valkhof.
30. Odilienberg, R.K. Kerk.
31. Susteren, R.K. Kerk.
32. Rolduc, krocht.

33. Maastricht, St Servaaskerk.
34. Maastricht, O.L. Vrouwekerk, koorpartij.
35. Maastricht, O.L. Vrouwekerk.
36. Rolduc, kerk van de voormalige abdij.
37. Maastricht, O.L. Vrouwekerk, kapiteel van Heimo.
38. Bierum, Herv. Kerk.
39. Roermond, Munsterkerk.
40. Roermond, Munsterkerk.
41. Rolduc, abdijkerk.
42. Maastricht, Dominicanenkerk.
43. Werkhoven, kerktoren.
44. Beusichem, kerktoren.
45. Wadenooien, Herv. Kerk.
46. Oldeberkoop, Herv. Kerk.
47. Grouw, Herv. Kerk.
48. Utrecht, Buurkerk.
49. Utrecht, koor Domkerk.
50. Utrecht, Dom, gezien uit de kloostergang.
51. Utrecht, Dom, naar Pieter Saenredam.
52. Utrecht, Domtoren.
53. Kapelle, Herv. Kerk.
54. Zutphen, Broederenkerk.
55. Maastricht, Dominicanenkerk.
56. Aardenburg, Herv. Kerk.
57. Brouwershaven, koor Herv. Kerk.
58. Abbenbroek, Herv. Kerk.
59. Garmerwolde, Herv. Kerk.
60. Ootmarsum, R.K. Kerk.
61. Noordwijk-binnen, Herv. Kerk.
62. Zutphen, St Walburgskerk.
63. Ten Boer, Herv. Kerk.
64. Leermens, Herv. Kerk.
65. Stedum, Herv. Kerk.
66. Zeerijp, Herv. Kerk.
67. Ootmarsum, R.K. Kerk.
68. Schildwolde, kerktoren.
69. Tholen, Herv. Kerk.
70. Krewerd, Herv. Kerk.
71. 's-Hertogenbosch, Kathedraal.
72. Alkmaar, St Laurenskerk.
73. Kampen, toren Bovenkerk.
74. Veere, Groote Kerk.
75. 's-Hertogenbosch, Kathedraal.
76. Dordrecht, Groote Kerk.
77. Dordrecht, Groote Kerk.
78. Breda, O.L. Vrouwekerk.
79. Breda, O.L. Vrouwekerk.

80. 's-Hertogenbosch, Kathedraal.
81. Goes, Groote Kerk.
82. Haarlem, St Bavokerk.
83. Haarlem, St Bavokerk.
84. Delft, Nieuwe Kerk.
85. Delft, topgevel Oude Kerk.
86. Leiden, St Pieterskerk.
87. Leiden, Hooglandsche Kerk.
88. Leiden, Hooglandsche Kerk, koor.
89. Amsterdam, Nieuwe Kerk.
90. Gouda, St Janskerk.
91. Maastricht, St Janskerk.
92. Rotterdam, St Laurenskerk.
93. Rotterdam, St Laurenskerk.
94. Amsterdam, Oude Kerk.
95. Meersen, R.K. Kerk.
96. Maastricht, St Janskerk.
97. Zaltbommel, St Maartenskerk.
98. Naarden, St Vituskerk.
99. Wijk bij Duurstede, Herv. Kerk.
100. Roermond, Kathedraal.
101. Arnhem, St Eusebiuskerk.
102. Arnhem, St Eusebiuskerk.
103. Doesburg, Herv. Kerk.
104. Kampen, Bovenkerk.
105. Groningen, koor Martinikerk.
106. Vlissingen, St Jacobskerk.
107. Geertruidenberg, onvoltooide krocht.
108. Elburg, Herv. Kerk.
109. Amersfoort, O.L. Vrouwetoren.
110. Rhenen, Cuneratoren.
111. Leeuwarden, Oldenhoofstertoren.
112. Groningen, Martinitoren.
113. Rotterdam, toren St Laurenskerk.
114. Enkhuizen, St Pancrastoren.
115. Helvoirt. Herv. Kerk.
116. Bergeik, R.K. Kerk.
117. Gorkum, toren Groote Kerk.
118. Alfen (N.Br.), toren R.K. Kerk.
119. Chaam, toren voor de verwoesting.
120. Oirschot, R.K. Kerk.
121. Tongelre, de vroegere parochiekerk.
122. Spijkenisse, Herv. Kerk.
123. Abbenbroek, Herv. Kerk.
124. Venhuizen, Herv. Kerk.
125. Koudekerk, Herv. Kerk.
126. Bolsward, St Maartenskerk.
127. Renen, Cunerakerk.
128. Edam, Groote Kerk.

129. Noordwijk-binnen, Herv. Kerk.
130. Amsterdam, de voorm. Nieuwezijdskapel.
131. Aalsmeer, Herv. Kerk.
132. Kapelle, toren.
133. 's-Heer Arendskerke, toren.
134. Eemnes-buiten, Herv. Kerk.
135. 's-Gravenhage, Groote Kerk.
136. Paasloo, Herv. Kerk.
137. Helden, R.K. Kerk.
138. Venray, R.K. Kerk.
139. Steenwijk, Kleine Kerk.
140. Zwolle, St Michaelskerk.
141. Groenlo, Herv. Kerk.
142. Borne, Herv. Kerk.
143. Sleen, toren Herv. Kerk.
144. Hees bij Nijmegen, toren Herv. Kerk.
145. Lienden, toren Herv. Kerk.
146. Aalsmeer, Herv. Kerk.
147. Ter Apel, Oxaal voorm. kloosterkerk.
148. Zwolle, St Michaelskerk.

149. Amersfoort, oxaal St Joriskerk.
150. Deventer, Lebuinuskerk.
151. Maastricht, pandhof Kruisheerenklooster.
152. Westeremden, gewelfschildering.
153. Hattem, gewelf koor Herv. Kerk.
154. Leiden, altaar in de kapel van het St Annahofje.
155. Meerten, sacramentshuis.
156. Kampen, preekstoel Bovenkerk.
157. Ter Apel, Sedilia en sacramentshuis.
158. Delden, hagioscoop Herv. Kerk.
159. Leiden, De Burcht.
160. Brederode.
161. Helmond, kasteel.
162. Nijmegen, Valkhof in 1795.
163. Muiderslot.
164. Sluis, plattegrond v.h. kasteel.
165. Bergen op Zoom, Markiezenhof.
166. Den Haag, Groote Zaal op het Binnenhof.
167. 's-Gravenhage, kap v.d. Groote Zaal op het Binnenhof.
168. Maastricht, Helpoort.
169. Wijk (Maastricht), Vestingtoren.
170. Bergen op Zoom, O.L. Vrouwepoort.
171. Zutphen, Waterpoort, buitenzijde.
172. Zutphen, Waterpoort, binnenzijde.
173. Hoorn, Hoofdtoren.
174. Nijmegen, Kronenburgertoren.
175. Arnhem, oude Stadhuis.
176. Maastricht, Maasbrug.
177. Haarlem, Stadhuis.
178. Veere, Stadhuis.
179. Kuilenburg, Stadhuis.
180. Zwolle, Stadhuis.
181. Middelburg, Stadhuis.
182. Middelburg, Huis St Pieter.
183. Utrecht, huizen Fresenburg en Oudaan.
184. Leiden, huis aan het Gangetje.
185. Utrecht, huis van Zoudenbalch.
186. Tiel, Vleeschstraat 24.
187. Kampen, Gothisch huis.
188. Zaltbommel, Markt 2.
189. Dordrecht, Wijnstraat 59.
190. Zutphen, huis Zaadmarkt 109.
191. Mr. van Alkmaar, stadsgezicht.
192. Delft, Wijnhaven 16.
193. Delft, Gemeenelandshuis.
194. Alkmaar, houten gevel.
195. Veere, Schotsche huis.

Tenzij andere herkomst is vermeld, zijn de afbeeldingen 15 en volgende vervaardigd naar foto's, die welwillend daarvoor beschikbaar werden gesteld door den directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Register

ter Aa, kerk, 288
Aalsmeer, kerk, 295
Aalsum, kerk, 182, 185, 186
Aardenburg, 40
Aardenburg, vorming, 63
Aardenburg, verkleining, 92
Aardenburg, St. Bavokerk, 200, 291
Aarle-Rixtel, kerk, 283
Abbenbroek, kerk, 203, 289, 290
Abbenbroek, kerktoren, 298
Adeward, abdijkerk, 174, 176, 178
Afferden, kerk, 307
Aken, Jacob van, 277
Akkooi, toren, 280
Alphen aan de Maas, kerk, 164
Alphen (N.-Br.), kerk, 282
Alphen (N.-Br.), kerktoren, 286
Alkmaar, stichting, 37
Alkmaar, vorming stad, 49-50
Alkmaar, vergrooting, 91
Alkmaar, stadhuis, 357
Alkmaar, St. Laurenskerk, 235, 237, 273
Alkmaar, St. Laurens, toren, 299
Almelo, 42
Almelo, vorming, 81
altaren, 325
Ameide, 122
Amerongen, kerktoren, 299, 300
Amersfoort, stichting, 41
Amersfoort, vorming, 82
Amersfoort, vergrooting, 87
Amersfoort, stadspoorten, 349, 350
Amersfoort, muurhuizen, 350
Amersfoort, St. Joriskerk, 214, 287, 292, 314
Amersfoort, Onze Lieve-Vrouwetoren, 276
Amersfoort, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, 360
Ammersooien, kasteel, 336
Ammerstol, 122
Amsterdam, stichting, 38
Amsterdam, vorming, 59-60
Amsterdam, vergrootingen, 90
Amsterdam, St. Anthonispoort, 350
Amsterdam, stadhuis, 356
Amsterdam, Nieuwe Kerk, 244, 245
Amsterdam, Nieuwezijdskapel, 289, 292

Amsterdam, Oude Kerk, 245, 246, 289, 295
Amsterdam, houten huizen, 361
den Andel, kerk, 208
Andelst, kerk, 186, 187
Anjum, kerktoren, 183, 184
Anloo, kerk, 185
ter Apel, klooster, 317
Appelleerder, 268
Appingedam, stichting, 42
Appingedam, vorming, 65
Appingedam, kerk, 315
Apsis, 136
Arkelstein, 341
Arnemuiden, stichting, 39
Arnhem, stichting, 34
Arnhem, vorming, 74-75
Arnhem, inwendige wijziging, 93
Arnhem, St. Eusebiuskerk, 260
Arnhem, St. Eusebius, toren, 263
Arnhem, St. Janskerk, 160
Arnhem, St. Walburgskerk, 214
Arnhem, St. Petersgasthuis, 360, 361
Arsen, kerk, 307
Ascloa, 330
Asperen, toren, 280, 286
Asselt, burcht, 330
Asselt, kerk, 179, 187
Assendelft, kerk, 289
Assendelft, kerktoren, 298
Assumburg, 341

Baarland, kerk, 291
Baarland, kerktoren, 297
Baarle-Nassau, kerk, 282
Bakel, kerk, 283, 284
Baksteen, eerste voorkomen, 187, 188
Bavel, kerk, 282
Bedum, kerktoren, 184
Bedum, kapel van St. Walfridus en Radfridus, 184
Bedijkingen en stedestichting, 25
Beek (N.-Br.), kerk, 283
Berchem (N.-Br.), kerktoren, 285
Berg (G.), kasteel, 333, 339
Bergambacht, kerktoren, 298
Bergeik, kerk, 282
Bergen-binnen, kerk, 290
Bergen op Zoom, 41
Bergen op Zoom, vorming, 76
Bergen op Zoom, vergrooting, 91

Bergen op Zoom, Markiezenhof, 344
Bergen op Zoom, O.L. Vrouwepoort, 350
Bergen op Zoom, St. Geertruidskerk, 227, 229
Bergen op Zoom, kerktoren, 251
Bergum (Fr.), kerk, 210
Berlikum (Fr.), 43
Berlikum (N.-Br.), kerk, 282
Beusichem, kerktoren, 185
Beverwijk, stichting, 37
Beverwijk, kerk, 291
Beverwijk, kerktoren, 298
Bevolkingscijfers, 124-125
Bierum, kerktoren, 183, 184, 185
Blauwkapel, kerk, 288
Blitterswijk, kerk, 307
Bloemhof, abdij, 179
Bodegraven, kerk, 289

Boelre, Willem van, 265
Boxtel, kerk, 283, 284
Bolsward, stichting, 43
Bolsward, vorming, 65
Bolsward, St. Maartenskerk, 287, 289, 290
Bolsward, kerktoren, 300
Bolsward, Broerenkerk, 210
Bontsfort, Hendrik van, 265
Borch, Jacob van der, 265
Borne, kerk, 312
Bozum, kerk, 182, 186
Breda, 41
Breda, vorming, 81-82
Breda, vergrooting, 87-88
Breda, Lieve-Vrouwekerk, 224-226
Breda, kerktoren, 252
Brederode, 335
Breust, kerktoren, 316
Bredevoort, vorming, 81
den Briel, stichting, 40
den Briel, vorming, 56-57
den Briel, Catharinakerk, 232
den Briel, kerktoren, 251
Britsum, kerktoren, 183, 184
Brittenburg, 330
Broekhuizenvorst, kerk, 307
Brouwershaven, stichting, 40
Brouwershaven, mislukking, 122
Brouwershaven, kerk, 201, 291
Budel, kerk, 282
Bruun, Aernt, 265
Burch, Jacob van der, 236, 238, 266
den Burg (Tessel), kerk, 289
den Burg (Tessel), kerktoren, 298

Cadzand, zie Kadzand
Castricum, kerk, 187
Chaam, kerktoren, 286
Coevorden, zie Koevorden
Cothen, zie Koten
Culemborg, zie Kuilenburg
Confessio, 137, 142
Cornelis Frederiksz, van de Goude, 249, 278

Dalfsen, kerk, 309
Dalfsen, kerktoren, 315
Dampmartin, Dreue de, 337

Deinum, kerktoren, 300
Deinze, kerk, 283
Delden, vorming, 83
Delden, kerk, 160, 315
Delden, kerktoren, 315
Delfshaven, vorming, 109-110
Delft, stichting, 37
Delft, vorming, 60-61
Delft, vergrooting, 90
Delft, Oostpoort, 349
Delft, stadhuis, 353
Delft, St. Agathaklooster, 302
Delft, Nieuwe Kerk, 237-240
Delft, Nieuwe Kerk, toren, 250
Delft, Oude Kerk, 240
Delft, Oude Kerk, toren, 203
Delft, Prinsenhof, 302
Delft, woonhuizen, 365
Demergothiek, 234
Deurne, kerk, 283, 284
Deventer, oude stad, 19-21
Deventer, Waag- en Hoofdwacht, 360
Deventer, Bergkerk, 160, 270
Deventer, Bergkerk, wandschildering, 188
Deventer, St. Lebuinuskerk, 153-155, 207, 313
Deventer, Broerenkerk, 318
Deventer, houten huizen, 361
Didam, kerktoren, 316
Diepenheim, 35
Diepenheim, vorming, 118
Dingsperloo, kerk, 310
Dinter, kerk, 283
Dirksland, kerk, 290
Doesburg, stichting, 36
Doesburg, vorming, 77-78
Doesburg, stadhuis, 358, 359
Doesburg, St. Maartenskerk, 261
Doesburg, St. Maartenstoren, 253, 263
Doetinchem, stichting, 36
Doetinchem, vorming, 80
Doetinchem, kerk, 313, 315
Doezum, kerk, 185
Doezum, kerktoren, 183, 184
Dokkum, stichting, 43
Dokkum, vorming, 64, 65
Domburg, stichting, 39
Dongen, kerktoren, 285
Doorn, kerk, 185, 186
Doornenburg, kasteel, 340

Doorweert, 336
Dordrecht, stichting, 37
Dordrecht, vorming stad, 52
Dordrecht, vergrooting, 91
Dordrecht, Vuilpoort, 349
Dordrecht, hal, 359
Dordrecht, Lieve-Vrouwekerk, 226, 227
Dordrecht, toren O.L. Vrouwekerk, 250
Dordrecht, Augustijnenkerk, 304
Dordrecht, woonhuizen, 363, 365
Dorestad, 13-14, 330
Dormaal, Godijn van, 265
Dorpstypen, 9-11
Duurstede, zie Wijk bij Duurstede
Duhameel, Alard, 223
Duizel, kerktoren, 285
Den Dungen, kerk, 283
Dwingeloo, kerk, 305
Dwingeloo, kerktoren, 315

Edam, stichting, 39
Edam, vorming, 59
Edam, kerk, 291
Edam, Speeltoren, 299
Edam, houten huis, 361

Eembrugge, stichting, 41, 121
Eemnes-binnen, kerktoren, 299
Eemnes-buiten, kerktoren, 299, 300
Eersel, kerk, 283
Egmond, burcht, 331
Egmond, abdijkerk, 148, 161, 174
Egmond aan Zee, kerktoren, 298
Eindhoven, vorming, 81
Eindhoven, kerk, 283
Ek, kerk, 307
Elburg, stichting, 34
Elburg, vorming, 79-80
Elburg, Oude stadhuis, 357
Elburg, kerk, 310
Elburg, kerktoren, 316
Elst, kerk, 310
Elst, kerktoren, 316
Elten, vestiging te, 35-36
Emden, 42-43
Emmerik, stichting, 35-36
Enkhuizen, stichting 39
Enkhuizen, vorming, 57-58
Enkhuizen, vergrooting, 91
Enkhuizen, ‘Drommedaris’, 349
Enkhuizen, Westerkerk, 292
Enkhuizen, Zuiderkerk, 273
Enkhuizen, Zuidertoren, 298, 299
Enschede, vorming, 84
Enschede, kerk, 181, 187
Enschede, kerktoren, 183, 185
Erp, kerk, 282
Etten (N.Br.), kerk, 281
Everaert, stadsbouwmeester van Antwerpen, 228, 229, 233
Ever(h)ard, bouwmeester (13e eeuw), 179
Evert, bouwmeester, 354
Evert, stadsbouwmeester van Middelburg, 355

Finsterwolde, kerk, 211
foye, 238
Franeker, stichting, 43
Franeker, vorming, 65-66
Franeker, kerk, 289
Fries, kerk, 187

Galerijen, 136
Gapinge, kerktoren, 298
Garmerwolde, kerk, 209

Gasthuizen in steden, 97-98
Geertruidenberg, stichting, 37
Geertruidenberg, vorming, 78
Geertruidenberg, kerk, 281, 284
Geervliet, 40
Geervliet, kerk, 292
Geffen, kerk, 283, 284
Geffen, kerktoren, 285
Gein, het, 41
Gein, het, mislukking, 120
Geisteren, kerktoren, 316
Gelder, stichting, 36
Gelderland, stedestichtingen in, 33-37
Geldrop, kerk, 283
Gemert, kerk, 283
Gennep, stichting, 36
Gennep, vorming, 80
Genum, kerk, 182, 185
Geografie, historische en stedestichtingen, 23-24
Gerwen, kerk, 283
gewelfschilderingen, 322
Giessen-Oudkerk, toren, 280, 285
Goch, stichting, 36
Goedereede, stichting, 40
Goedereede, kerktoren, 251
Goes, 61, 63
Goes, stichting, 40
Goes, vergrooting, 91
Goes, stadhuis, 355
Goes, Maria-Magdalenakerk, 231
Goor, stichting, 35
Goor, vorming, 81
Gorinchem, zie Gorkum
Gorkum, stichting, 38
Gorkum, vorming, 56
Gorkum, kerktoren, 253
Gouda, stichting, 38
Gouda, vorming, 55
Gouda, Jeruzalemkapel, 296
Gouda, stadhuis, 355
Gouda, St. Janskerk, 231, 249-250, 285
Grafhorst, motief stichting 121
Grave, 37
Grave, vorming, 72-73
's-Gravenhage, stichting, 37-38
's-Gravenhage, vorming, 50-51
's-Gravenhage, vergrooting, 91
's-Gravenhage, grafelijk paleis, 202, 342-344
's-Gravenhage, Dominicaner Kloosterkerk, 295, 303

's-Gravenhage, St. Jacobskerk, 241, 242, 293, 294
's-Gravenzande, stichting, 37
's-Gravenzande, vorming, 53-54
's-Gravenzande, mislukking, 121
Groenlo, stichting, 36
Groenlo, vorming, 83-84
Groenlo, kerk, 305, 309
Groningen, stichting, 42
Groningen, vorming, stad, 46-49
Groningen, uitbreiding, 88
Groningen, voorsteden, 109
Groningen, poorten, 350
Groningen, stadhuis, 358
Groningen, Dinghuis, 358, 359
Groningen, Martinikerk, 210, 271-273, 314
Groningen, Martinitoren, 279
Groningen, A-kerk, 271
Groningen, St. Walburgskerk, 148
Groot-Ammers, toren, 280
Grouw, kerk, 182, 185
Guicciardini, voorstelling van, 124

haag, beteekenis, 50 noot
De Haar, kasteel, 336
Haarlem, stichting, 37
Haarlem, vorming stad, 45-46
Haarlem, vergrooting, 90
Haarlem, Amsterdamsche poort, 350
Haarlem, stadhuis, 352
Haarlem, Bakenessertoren, 299
Haarlem, St. Bavokerk, 233-235
Haarlem, St. Bavokerk, toren, 299
Haarlem, Dominicanerklooster, 302
Haastrecht, kerk, 289
Hagestein, 122
hagioscoop, 325
Hallum, kerk, 182
Halsteren, kerk, 283, 284
Hantum, kerk, 182, 185
Hantumhuizen, kerk, 208, 209, 212
Harderwijk, stichting, 34
Harderwijk, vorming, 76-77
Harderwijk, Vischpoort, 349
Harderwijk, Groote Kerk, 269, 274
Harderwijk, Franciscanessen klooster, 318
Haren (Gr.), kerktoren, 183
Haringhuizen, kerk, 292
Harlingen, stichting, 43
Harlingen, vorming, 65
Hasselt, vorming, 77
Hasselt, stadhuis, 358, 359
Hasselt, St. Stevenskerk, 311
Hasselt, kerktoren, 315
Hattem, stichting, 34
Hattem, vorming, 72
Hattem, Dijkpoort, 349
Hattem, kerk, 275
Havelte, kerk, 180, 208
Havelte, kerktoren, 315
Hedikhuizen, kerktoren, 185
Heel, kerktoren, 185
Heelsum, kerk, 305
Heemskerk, kerktoren, 298
Heenvliet, 40
Heenvliet, Huis te, 341
's Heer Abtskerke, kerktoren, 297
's Heer Arendskerke, kerktoren, 297
's-Heerenberg, silhouet, 119
's-Heerenberg, kasteel Berg, zie: Berg

Heerlen, St. Pancratiuskerk, 169
Hees, kerk, 305
Hees, kerktoren, 316
Helden, kerk, 307
Hellendoorn, kerk, 185
Helmond, vorming, 80
Helmond, kerk, 283
Helmond, kasteel, 336
Helvoort, kerk, 282
Hengelo (G.), kerktoren, 316
Herkenbosch, kerk, 207, 208
Hernen, kasteel, 341
's-Hertogenbosch, 40
's-Hertogenbosch, vorming, 82
's-Hertogenbosch, stadhuis, 357
's-Hertogenbosch, kathedraal, 221-224
's-Hertogenbosch, St. Jacobskerk, 283, 284
's-Hertogenbosch, houten huizen, 361
Heusden, vorming, 72, 118
Heusden, stadhuis, 356
Heusden, kerk, 283
Heyns, Jan, 223
Hillegersberg, slot, 340
Hillegersberg, kerk, 290
Hilvarenbeek, kerk, 281
Hilvarenbeek, kerktoren, 286
Hindeloopen, stichting, 43
Hindeloopen, vorming, 66
Hinderstein, 340
Hippolytushoef, kerktoren, 298
Hoensbroek, kasteel, 340
Holland, stedestichtingen in, 37-40
Holset, kerk, 180
Hoorn, stichting, 39
Hoorn, vorming, 58-59
Hoorn, vergrooting, 91
Hoorn, Koepoort, 350
Hoorn, Mariatoren. 348
Hoorn, Hoofdtoren, 349
Hoorn, Groote Kerk, 273
Hoorn, Groote Kerk, toren, 299
Hoorn, Noorderkerk, 292
Hoorn, Oosterkerk, 288, 299
Horn, burcht, 334
Horst, kerk, 307
Houten, kerktoren, 299
Huissen, 36
Huissen, vorming, 77
Hulst, 40

Hulst, vorming, 63
Hulst, stadhuis, 355
Hulst, St. Willebrordskerk, 201, 229
Hunenborg in Twente, 329
Hunenschans aan het Uddelermeer, 328
Hyum, kerk, 185
Hyum, kerktoren, 183, 184

immuniteiten, 18

Jan van den Dom, I, 196
Jan van den Dom, II, 196
Janum, kerk, 209
Jelsum, kerk, 185
Jorwerd, kerk, 182

Kadzand, kerk, 203
Kampen, stichting, 42
Kampen, vorming, 77
Kampen, uitbreidingen, 87
Kampen, Koornmarktspoort, 350
Kampen, Broederpoort, 350
Kampen, stadhuis, 359
Kampen, Bovenkerk, 214, 266-270
Kampen, Broerenkerk, 318, 319
Kampen, Onze Lieve-Vrouwekerk, 311

Kampen, Gothische Huis, 364
Kampen, Rutger van, 240, 268, 311, 312
kanalen naar de steden, 105-106
Kapelle, kerk, 203, 290
Kapelle, kerktoren, 297
kasteeldorpen, 117-119
Katwijk aan den Rijn, kerk, 289
Keldermans, geslacht, 220
Keldermans, Andries I, 220, 251
Keldermans, Anthonis 1, 220, 228, 230, 236, 344, 354
Keldermans, Anthonis II, 220, 236
Keldermans, Anthonis I of II, 233
Keldermans, Jan II, 220
Keldermans, Matthijs, 236
Keldermans, Rombout, 220, 228, 251, 282, 344, 354, 357
Keppel, vorming, 118
Kerkdriel, kerk, 308
kerken in de steden, 98-99
kerkring-dorpen, 113-114
Kerkwijk, kerk, 185
Kessel, burcht, 334
Kessel, Willem van, 223
Keulen, Rutger van, 240, 268, 311, 312
Kimswerd, kerk, 185
Klaarkamp, abdijkerk, 174, 176
klankpotten, 321
Klein Muiden, 120
Klimmen, kerk, 164
Kloetinge, kerk, 203
Kloetinge, kerktoren, 297
kloosterdorpen, 116-117
kloosters in steden, 95-97
Kloosterrade, abdijkerk, 169-171
Kloosterzande, kerk, 203
Klundert, 114
Koevorden, stichting, 42
Koevorden, vorming, 81
Koevorden, wijziging, 95
Kokkengen, kerk, 288
Kollum, kerk, 287
Kortgene, 40
Koten, kerk, 287
Koudekerk a.d. Rijn, kerk, 289, 290
Koudekerk a.d. Rijn, kerktoren, 298
Krewerd, kerk, 213
krochten, 138, 142, 152, 153, 162, 168, 169, 170, 173, 256, 284, 310
Kuilenburg, stichting, 37

Kuilenburg, vorming, 71-72
Kuilenburg, vergrooting, 88-89
Kuilenburg, St. Barbarakerk, 275, 305
Kuilenburg, Lanksmeer- of Binnenpoort, 349
Kuilenburg, stadhuis, 357
Kuinre, havenplaats, 27
Kuinre, Nieuwstad, 88
Kuinre, burcht, 331
Lage Mierde, kerk, 283
Laureins van der Leijen, 201
Leende, kerktoren, 286
Leerdam, kerk, 287
Leermens, kerk, 209
Leeuwarden, stichting, 43
Leeuwarden, vorming, 63-65
Leeuwarden, vergrooting, 85, 88
Leeuwarden, Groote of Jacobijnenkerk, 211, 287, 288, 302
Leeuwarden, St. Vituskerk, 275
Leeuwarden, Nieuwe Toren, 299
Leeuwarden, Oldenhoofstertoren, 277
Leiden, stichting 37
Leiden, vorming, 52-53
Leiden, vergrootingen, 89-90
Leiden, Burcht, 188, 331
Leiden, toren Oostenrijk, 348
Leiden, stadhuis, 353
Leiden, St. Pieterskerk, 240, 241
Leiden, Hooglandsche Kerk St. Pancras, 241, 242
Leiden, Dominicanessenkerk, 303, 304
Leimuiden, kerk, 295
Lemiers, kerk, 180, 182, 187
Leijen, Laureins van der, 201
Lidlum, abdij, 178
Lienden, kerktoren, 316
Lierop, kerk, 283
Lochem, stichting, 35
Lochem, vorming, 80
Lochem, kerk, 313, 315
Lochem, kerktoren, 316
Loenen aan de Vecht, kerk, 287
Loenen aan de Vecht, kerktoren, 299-300
Loenersloot, kasteel, 339
Loenhout, 281
Lommel, mislukking, 121
Loosduinen, kerktoren, 178, 203
‘Low-side-Windows’, 186

Maarsen, kerktoren, 185
St. Maartensdijk, 40

St. Maartensdijk, kerk, 290
St. Maartensdijk, kerktoren, 298
Maasbree, kerk, 307
Maasland, kerk, 291
Maastricht, oudste stad, 12-13
Maastricht, vergrooting, 87-88
Maastricht, stadsmuren, poorten, torens en bolwerken, 346, 347, 349
Maastricht, Maasbrug, 350
Maastricht, Dinghuis, 359
Maastricht, Dominicanenkerk, 196, 199, 255
Maastricht, Franciscanenkerk, 255
Maastricht, St. Janskerk, 255
Maastricht, Kruisheerenklooster en -kerk, 255, 317
Maastricht, St. Matthyskerk, 255
Maastricht, St. Servaaskerk, 141-144, 165-167
Maastricht, St. Servaaskerk, beschilderde wand, 188

Maastricht, St. Servaaskerk, ‘Bergportaal’, 199
Maastricht, St. Servaaskerk, houten kozijn, 189
Maastricht, O.L. Vrouwekerk, 144-145, 167-169
Mansdale, geslacht, 220
Marcus Antonius (architect), 231
Mariengaarde, 178
marktpleinen, aanleg van, 100-102
Marquette, burcht, 331
Maurik, kerk, 305
Marsum, kerk, 182, 186
Medemblik, stichting, 38
Medemblik, vorming, 57
Medemblik, kerktoren, 298
Medemblik, kasteel, 336
Meersen, parochiekerk, 255
Meliskerke, kerktoren, 297
Meppel, kerktoren, 315
Mesch, kerk, 182, 187
Michael, bouwmeester van den Dom van Keulen, 240, 268
St. Michielsgestel, kerktoren, 286
Middelbeers, kerktoren, 285
Middelburg, oude stad, 21-22
Middelburg, vergrooting, 91
Middelburg, stadhuis, 354
Middelburg, abdij, 178, 202, 301
Middelburg, abdij, beschilderde wand, 188
Middelburg, abdijtoren, 253
Middelburg, Koorkerk, 203, 287
Middelburg, St. Pieterskerk of Noordmunster, 248
Middelburg, houten huizen, 361
Middelstum, kerk, 306
Middelstum, kerktoren, 315
Mierloo, kerk, 282
Moergestel, kerktoren, 286
Monnikendam, stichting, 39
Monnikendam, vorming, 59
Monnikendam, St. Nicolaaskerk, 291
Monnikendam, kerktoren, 299
Monster, kerk, 291
Monster, kerktoren, 298
Montferland, 329
Montfoort, stichting, 41
Montfoort, vorming, 118-119
Montfoort, kerk, 290
Montfoort, kerktoren, 299
Muiden, stichting, 38, 41
Muiden, lotgevallen, 120

Muiden, slot, 336
Muiden, kerk, 289
muurschilderingen, 322
Naaldwijk, kerk, 239, 290
Naarden, stichting, 38
Naarden, vorming, 79
Naarden, St. Vituskerk, 273
Naarden, kerktoren, 298
Natewisch, 340
Nederhorst-den-Berg, kerk, 185, 289
Nederweert, kerktoren, 280
Nederwetten, kerktoren, 285
nederzettingsvormen, 9-11
neringverboden, 107
Nieuwerkerk (Z.), kerktoren, 298
Nieuwerkerk aan den Ysel, kerktoren, 298
Nieuwe-Tonge, kerk, 288
Nieuw-Helvoet, kerk, 287
Nieuw-Loosdrecht, kerktoren, 299
Nieuwpoort, 122
Nieuwpoort, kerk, 289
Nieuwstad, stichting, 36
Nieuwstad, mislukking, 121
Nieuwstad, kerk, 207, 208
Nisse, kerk, 288
Nisse, kerktoren, 297
Noordbroek, kerk, 211
Noordgouwe, kerk, 288
Noordwelle, kerktoren, 298
Noordwijk-binnen, kerk, 290
Noordwijk-binnen, kerktoren, 203
Nunen, kerk, 283, 284
Nijeveen, kerk, 305
Nijkerk, stichting, 34
Nijkerk, vorming, 83
Nijkerk, kerk, 310
Nijmegen, stedestichting, 33-34
Nijmegen, vorming, 68-70
Nijmegen, vergrooting, 87-88
Nijmegen, stadsmuren, poorten en torens, 348
Nijmegen, Valkhof, 338
Nijmegen, Valkhof, veelhoekige kapel, 145-148
Nijmegen, Valkhof, Romaansche koorpartij, 162
Nijmegen, Augustinessenklooster Marienburg, 318
Nijmegen, Dominicanenkerk, 318
Nijmegen, St. Stevenskerk, 206, 261-263

Odoorn, kerk, 180, 181, 187
Odilienberg, kerk, 163

St. Oedenrode, kerk, 283
St. Oedenrode, kerktoren, 285
Oene, kerktoren, 183
Oegstgeest, burcht, 331
Oldeberkoop, kerk, 185, 287
Oldenzaal, stichting, 42
Oldenzaal, vorming, 83
Oldenzaal, wijziging, 95
Oldenzaal, St. Plechelmuskerk, 159, 187
Oldenzaal, toren Plechelmuskerk, 205
Oldenzijl, kerk, 185
Olst, kerktoren, 185
ontginning en stedestichting, 26-27
Oirsbeek, kerktoren, 305
Oirschot, R.K. kerk, 283-284
Oirschot, kerktoren, 286
Oirschot, Herv. kerk, 182, 185
Oosterbeek, kerk, 149, 187

Oosterblokker, kerk, 288
Oosterhout, kerktoren, 253, 286
Oosterland (Wieringen), kerk, 185
Oosterland (Z.), kerktoren, 298
Oosterwijtwerd, kerk, 182
Oosthuizen, kerk, 288
Oosthuizen, kerktoren, 299
Oostkapelle, kerktoren, 297
Oost-Soeburg, kerktoren, 297
Oostvoorne, burcht, 331
Ootmarsum, vorming, 83
Ootmarsum, R.K. kerk, 204
Opheusden, kerk, 310
Opwierde, kerk, 209
Oss, vorming, 84
Oss, kerk, 283
Oudewater, positie, 38
Oudewater, stichting, 41
Oudewater, vorming, 55-56
Oudewater, kerk, 292
Oudewater, kerktoren, 203
Oudega, kerk, 182, 185
Oud-Vosmeer, kerk, 288
Ouwerkerk, kerktoren, 298
Overkwartier, Geldersch, steden, 36-37
Overschie, burcht, 331
oxalen, 323

Paasloo, kerk, 305
Parler, Peter, 268
Parler, bouwmeestersgeslacht, 268, 269
parler, beroepsnaam, 268
Paveien, 88
Peperga, kerktoren, 300
piscina, 325
plantsoenen, 110
Poelgeest, burcht, 334
Poortugaal, kerk, 289
Poortvliet, kerktoren, 280, 298
Poyt, Jan, 300
preekstoelen, (steenen), 325
Prinsenhage, kerk, 283
Puiflik, toren, 280
Purmerend, stichting, 39
Purmerend, vorming, 59
pijlers, 135
Pijnakker, kerk, 290

Ransdorp, kerktoren, 299, 300
Ravenswaai, kerktoren, 316
Ravenstein, 37
Ravenstein, vorming, 73
Ravestein (kasteel), 431
Rechteren, 339
Reden, kerk, 309
Reimerswaal, stichting, 40
Rhenen, stichting, 41
Rhenen, Cunerakerk, 287, 292
Rhenen, Cunerakerk, toren, 278
Renesse, kerktoren, 298
Ressen, kerk, 185
Rinsumageest, kerk, 161, 182
Rinsumageest, kerk, houten kozijn, 189
Rittem, kerktoren, 203
Roermond, stichting, 36
Roermond, vorming, 73-74
Roermond, kathedraal, 258, 314
Roermond, toren, kathedraal, 263
Roermond, Munsterkerk, 171, 173, 178, 207
Roggel, kerk, 307
Rolde, kerktoren, 315
Rolduc, abdijkerk, 169-171
Rosmalen, kerk, 283, 284
Rotterdam, stichting, 37
Rotterdam, vorming, 57
Rotterdam, vergrooting, 91
Rotterdam, verkleining, 92
Rotterdam, straatverbreeding, 95
Rotterdam, St. Laurenskerk, 246-248
Rotterdam, St. Laurenskerk, toren, 253
Rotterdam, Huis Engelenburg, 363
Rozendaal (kasteel), 339
Ruinen, kerktoren, 315
Rumt, kerk, 307
Rutger van Kampen (van Keulen), 240, 268, 311, 312
Rijnestein, 340
Rijnwijk, 34
Rijnsburg, Abdijkerk, 161
Rijssen, vorming, 83
Rijssen, kerk, 185
Rijswijk (Z.-H.), kerk, 289, 290
Rijswijk (G.), 307

sacramentshuisjes, 325
Sambeek, kerk, 281
Sambeek, kerktoren, 316

van Savoye, bouwmeestersgeslacht, 268
Schagen, stichting, 39
Schagen, kerk, 290
Scherpenise, kerktoren, 298
Schiedam, stichting, 37
Schiedam, vorming, 55
Schiedam, Huis te Riviere, (Mathenesse), 340
Schiedam, St. Janskerk, 291
Schiedam, kerktoren, 298
Schijndel, kerk, 283
Schijndel, kerktoren, 285
Schildwolde, kerktoren, 211
Schoonhoven, stichting, 38
Schoonhoven, vorming, 56
Schoonhoven, vergrooting, 91
Schoonhoven, stadhuis, 356
Schoonhoven, kerktoren, 298
sedilia, 325
silhouet der steden, 103-104
Sinoutskerke, kerk, 211
Sittard, vorming, 80
Sittard, kapittelkerk, 255, 256
Sleen, kerk, 313
Sleen, kerktoren, 315

Slochteren, kerktoren, 211
Sloten, stichting, 43
Sloten, vorming, 66
Sluis, 40
Sluis, vorming, 62-63
Sluis, kasteel, 336
Sluis, stadhuis, 352
Sluis, woonhuis, 365
Sneek, stichting, 43
Sneek, vorming, 65
Sneek, kerk, 289,
Soest, kerktoren, 299, 300
Someren, kerk, 283
Spijk, kerk, 289
Spijkenisse, kerk, 288
Spijkenisse, kerktoren, 298
Sprang, kerk, 281
stadsrechten, verlening van, 31-32
Stavenisse, toren, 280
Staverden, 122-123
Staveren, oude stad, 22
Staveren, stad, 43
steden, verbreiding, 32-33
Stedum, kerk, 210
Steenbergen, 79
Steenbergen, verkleining, 92
Steenbergen, kerk, 282
Steensel, kerktoren, 285
Steenwijk, stichting, 42
Steenwijk, vorming, 76
Steenwijk, St. Clemenskerk, 311
Steenwijk, kerktoren, 315
Steenwijk, Kleine Kerk, 309
Stein (L.), burcht, 334, 339
Sterkenburg, kasteel, 339
Stiens, kerk, 185
Stiphout, kerk, 283, 284
Stolwijk, kerktoren, 253
Stratum, kerk, 283
streekdorpen, 112
Suawoude, kerk, 182
Surhuizum, kerktoren, 211
Susteren, vorming, 83
Susteren, abdijkerk, 162, 163

Teilingen, 188, 331
Ten Boer, kerk, 209, 210

Termunten, kerk, 209, 211
Tezinge, kerk, 210, 211
Tiel, oude stad, 14-15
Tiel, vergrooting, 91
Tiel, St. Maartenskerk, 260, 307
Tiel, St. Maartenstoren, 253, 263
Tiel, gevelfragment, 364
Tilburg, vorming, 84
Tjum, kerktoren, 300
Tholen, stichting, 40
Tholen, vorming, 61, 63
Tholen, stadhuis, 355
Tholen, kerk, 230
Tholen, kerktoren, 298
Tongelre, kerk, 283, 284
torens, 138
torenkapellen, 183
Thorn, vorming, 83
Thorn, stiftskerk, 173, 256
Tricht, kerk, 305
Tubbergen, kerktoren, 315
Twisk, kerktoren, 298

Uitgeest, kerktoren, 298
Utrecht, stadsvorming, 16-19
Utrecht, Vreeburg, 338
Utrecht, bolwerken, 349
Utrecht, Bisschopshof, 344
Utrecht, Agnietenkapel, 304
Utrecht, Buurkerk, 197, 287, 292, 314, 315
Utrecht, Catharijnekerk, 243
Utrecht, Dom, 193-197, 264-266
Utrecht, Geertekerk, 291, 314
Utrecht, Jacobikerk, 213, 287, 292, 314
Utrecht, St. Janskerk, 153, 287
Utrecht, H. Kruiskapel, 148
Utrecht, Mariakerk, 156-159
Utrecht, St. Nicolaaskerk, 155, 287, 292, 314
Utrecht, St. Pieterskerk, 151-153
Utrecht, kapel van de Jeruzalembroederschap, 296, 297
Utrecht, gasthuis Leeuwenberg, 360
Utrecht, woonhuizen, 362, 363

Valkenburg (L.), vorming, 80
Valkenburg (L.), kasteel, 338
Valkenburg (L.), Birkelpoort, 349
Valkenburg (L.), Grendelpoort, 349
Valkenburg (Z.-H.), kerk, 149
Valkenburg (Z.-H.), Romeinsche vestingen,

Vechel, kerk, 283
Veen, kerk, 203
Veldhoven, kerk, 283
Veluwe, steden op de, 34-35
Velzen, kerk, 182, 185, 187
Venhuizen, kerk, 288
Venlo, stichting, 36
Venlo, vorming, 77
Venlo, St. Martinuskerk, 314
Venlo, St. Nicolaaskerk, 307
Venray, kerk, 307
Venray, kerktoren, 316
vensterbeglazing, 323
Veere, stichting, 39
Veere, stadhuis, 354
Veere, Onze-Lieve-Vrouwekerk, 230
Veere, kerktoren, 252
Veere, woonhuizen, 365
verkeer en stedestichting, 27-30
Verwolde, 341
Vlaardingen, stichting, 37
Vianen, vorming, 118
Vianen, Lekpoort, 349
Vianen, stadhuis, 356
Vianen, kerk, 295

Vlaardingen, vorming, 52
vlekken, 115-116
Vleuten, kerktoren, 299
Vlissingen, stichting, 39
Vlissingen, St. Jacobskerk, 248
Vollenhove, vorming, 72
Vollenhove, Groote Kerk, 305, 312
Vollenhove, Kleine Kerk, 305
vooiers, 238
Voorburg, kerk, 295
Voorburg, kerktoren, 298
Voorschoten, kerk, 290
Voorschoten, kerktoren, 298
voorsteden, 108-111
Vorchten, kerktoren, 183, 184
Vorst, Sulpicius van der, 236
Vreeland, stichting, 41
Vreeland, verwoesting, 38
Vreeland, mislukking, 120
Vreeland, kerk, 288
Vucht, kerktoren, 286

Waalre, kerktoren, 285
Waarde, kerktoren, 297
Wadenooien, kerk, 185
de Wael, Cornelis, 233, 266
Wageningen, stichting, 34
Wageningen, vorming, 72
de Waghemakere, Dominicus, 220
de Waghemakere, Herman, 229
Walenburg, 340
Warmenhuizen, kerk, 273, 290, 292
Warmond, kerk, 290
Wassenaar, burcht, 331
Wassenaar kerk, 182, 187
Wassenaar, kerktoren, 185
waterfront der steden, 103
Weerdestein, 340
Weert, vorming, 84
Weert, St. Martinuskerk, 311, 313
Weert, toren, 280
Weert, Franciscanenkerk, 318, 319
Weesp, stichting, 38
Weesp, vorming, 55-56
Weesp, doorbraken, 95
Weesp, kerk, 273, 290
wegen, oude, 27-30

wegen naar de steden, 105
Weidum, kerk, 182, 209
Wemeldinge, kerk, 291
Werkhoven, kerktoren, 185
Wessem, vorming, 76
Wessem, kerk, 185
Westenschouwen, 40
westerblokken, 139, 144, 165-167, 168, 170, 172, 184
Westerbork, kerk, 305
Westbroek, kerk, 287
Westbroek, kerktoren, 299
Westergeest, kerk, 181, 182, 185, 186, 208
Westervoort, kerktoren, 321
Westkapelle, stichting, 39
Westkapelle, kerk, 291
Westkapelle, kerktoren, 297
Westzaan, kerktoren, 298
Wetsens, kerk, 185, 186
Wielestein, 341
Wierum, kerk, 182
Wierum, kerktoren, 183, 184
Willemstad, 114
Wilsum, stichting, 121
Wilsum, kerk, 187
Woerden, stichting, 38
Woerden, vorming, 55-56
Woerden, kasteel, 338
Woerden, kerk, 289
Woestwezel, kerk, 281
Wognum, kerktoren, 298
Workum, stichting, 43
Workum, vorming, 66
Workum, kerk, 291
Workum, kerktoren, 300
Woudrichem, vorming, 78
Wouw, burcht, 331
Wouw, kerk, 282
‘Wüstungen’, 106-107
Wijk bij Duurstede, oude stad, 13-14
Wijk bij Duurstede, (her)stichting, 41
Wijk bij Duurstede, vorming, 72
Wijk bij Duurstede, kasteel, 336, 339
Wijk bij Duurstede, kerk, 273
Wijk bij Duurstede, kerktoren, 277

IJlst, stichting, 43
IJlst, vorming, 66
IJselmonde, kerk, 290
IJselmuiden, kerk, 185

IJselstein, stichting, 41
IJselstein, vorming, 118
IJselstein, kerk, 289

Zaltbommel, stichting, 37
Zaltbommel, vorming, 78
Zaltbommel, St. Maartenskerk 259
Zaltbommel, St. Maartenstoren, 253, 263
Zaltbommel, Huis Markt 2, 364
't Zand, kerktoren, 211
Zeerijp, kerk, 211, 213
Zevenaar, 36
Zevenaar, vorming, 83
Zierikzee, stichting, 40
Zierikzee, vorming, 61
Zierikzee, Nobelpoort, 349
Zierikzee, Noordhavenpoort, 350
Zierikzee, Zuidhavenpoort, 349
Zierikzee, St. Lievensmonsterkerk, 248
Zierikzee, kerktoren, 251
Zoelen, kerk, 307
Zoelen, kerktoren, 316
Zoelmond, kerk, 305
Zoelmond, kerktoren, 316
Zon, kerk, 283, 284

Zoutelande, kerktoren, 203
Zuidbroek, kerk, 211
Zuidland, kerk, 291
Zuilen, 135
Zundert, kerk, 282
Zutphen, stichting, 35
Zutphen, vorming, 70-71
Zutphen, uitbreidingen, 86-87
Zutphen, stadsmuren, poorten en torens, 347, 348, 349
Zutphen, Vleeschhal, 360
Zutphen, St. Walburgskerk, 206, 269, 313
Zutphen, Broederenkerk, (Dominicanen), 197, 198
Zutphen, graafschap, steden, 35-36
Zwolgen, kerk, 313
Zwolle, stichting, 41-42
Zwolle, vorming, 81
Zwolle, vergrooting, 88
Zwolle, inwendige verandering, 100-101
Zwolle, Sassenpoort, 350
Zwolle, stadhuis, 358
Zwolle, Bethlehemschekerk, 318
Zwolle, Broerenkerk, 318
Zwolle, St. Michaelskerk, 311
Zwolle, Onze Lieve-Vrouwekerk, 306
Zwolle, Lieve Vrouwetoren, 315

[Illustraties]

1. Deventer (schilderij beleg 1578, Mus. de Waag). Dubbelkernige vroeg-middeleeuwsche aanleg met uitbreiding.

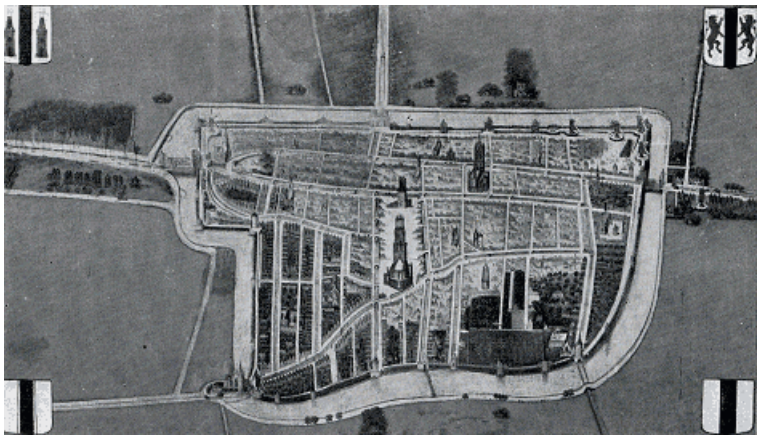

2. Delft (na den brand, 1536; schilderij Gem. Mus.). Laat-middeleeuwsche grachtenstad.

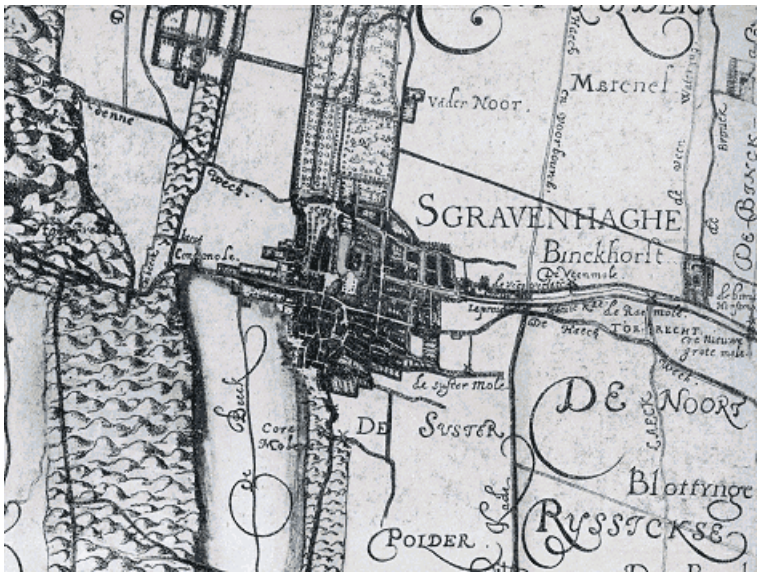

3. Den Haag (fragment kaart Floris Balthasarsz., 1615). Geest-nederzetting, met polderuitbreidingen.

4. Rotterdam (fragment kaart Floris Balthasarsz., 1611). Dijk- en dam-stad met latere uitbreiding.

5. Breda (naar teekening vóór 1536, uit v. Goor). Aanzicht der middeleeuwsche stad, vóór de vergrooting.

6. Raadhuis te Gennep (uit J. de Beijer, Verheerlijkt Kleefsland). Bewuste stadsaanleg.

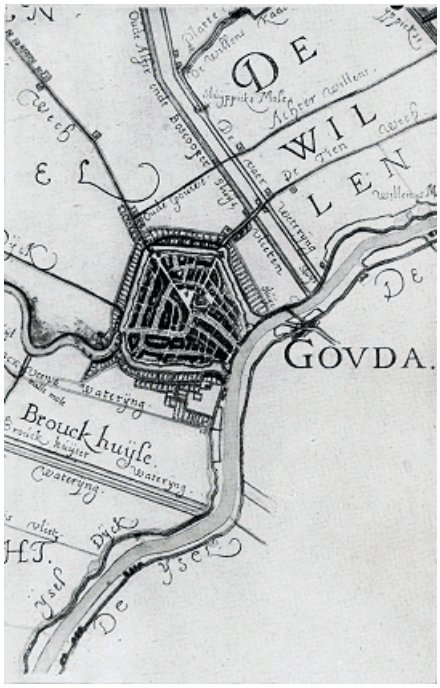

7. Gouda (fragment kaart Floris Balthasarsz., 1615). Laat-middeleeuwsche haven- en grachtenstad.

8. Steenwijk (naar vogelvlucht bij kaart ten Have, 1648). Bewuste planvorming (c. 1233).

9. Valkenburg (door Jac. v. Deventer, c. 1550). Kasteel-rivierstad.

10. Eindhoven (naar kaart H. Verhees, 18de eeuw). Brugge-(voorde-)-stad.

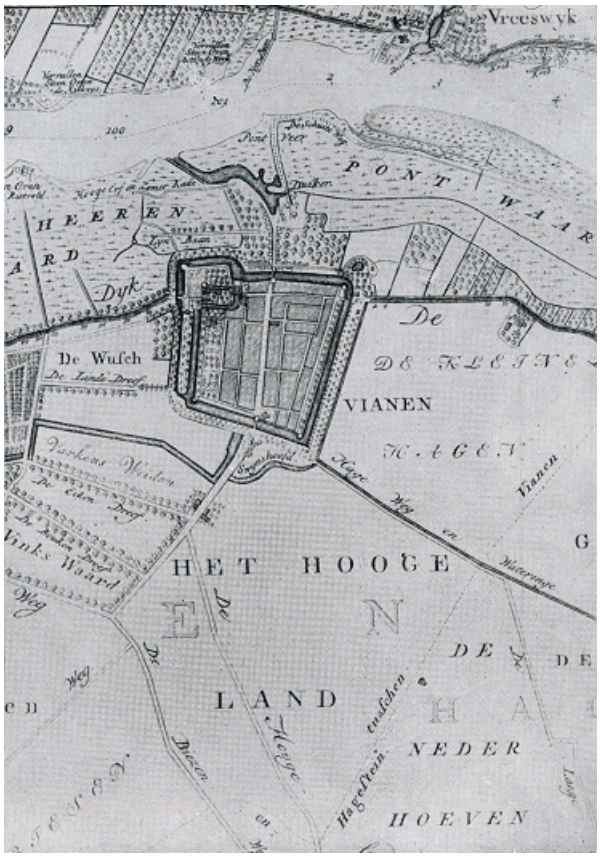

11. Vianen (uit kaart M. Bolstra, 1744). Voltooide kasteel-stadsaanleg.

12. Hagestein (uit kaart M. Boltra, 1744). Embryonale kasteel-stadsaanleg.

13. Dordrecht, St. Elisabethsvloed 1418 (Rijksmuseum). Laat-middeleeuwsch stadsaanzicht.

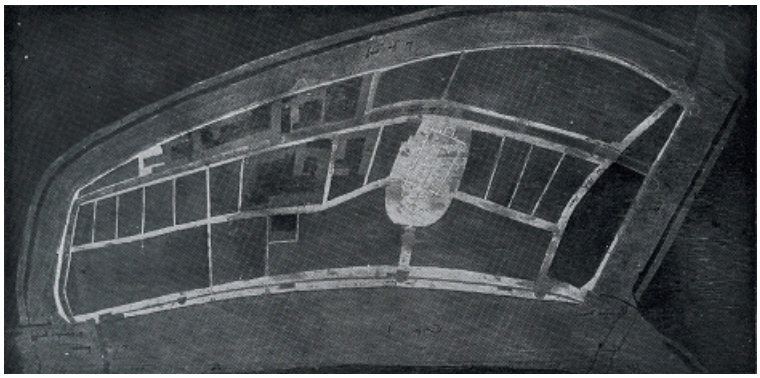

14. Weesp, 1552 (schilderij d. Corn. Anthonisz. ten stadhuize). Een der vroegst bewaarde stadsplans.

15. Maastricht, St Servaas.
Foto A.C. van Agtmaal.

16. Maastricht, O.L. Vrouwekerk van het Z.W.

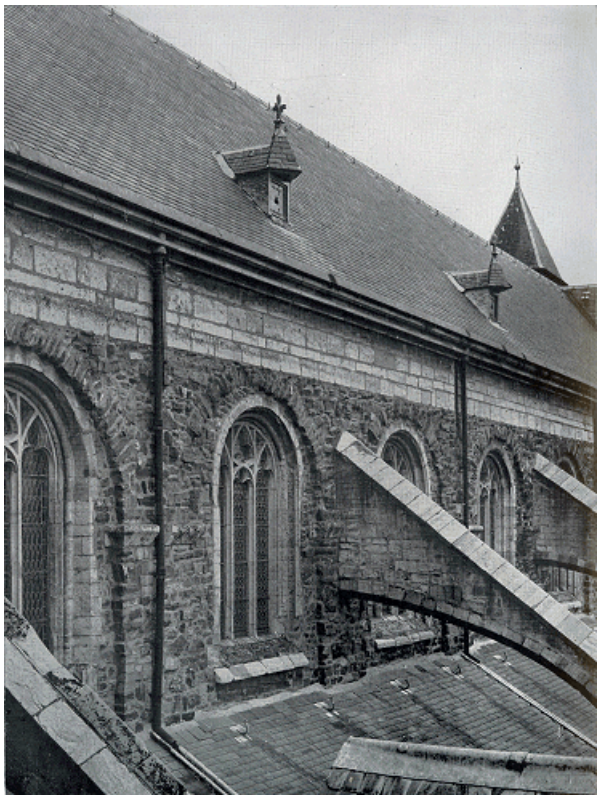

17. Maastricht. St Servaas, Zuidmuur middenschip.

18. Nijmegen. Veelhoekige kapel op het Valkhof.

19. Utrecht. St Pieterskerk, krocht.

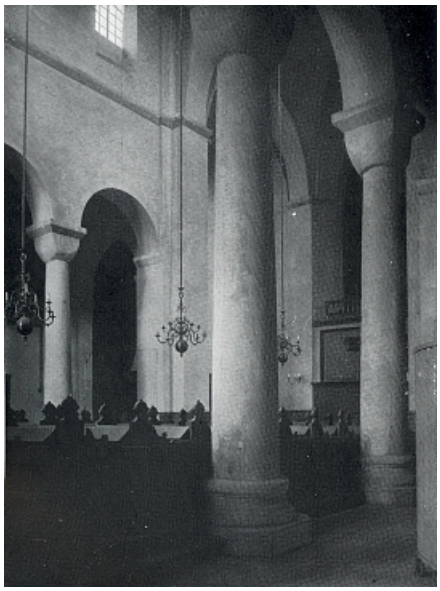

20. Utrecht. St Pieterskerk.

21. Deventer. St Lebuinuskerk bij de Oostelijke kruising.

22. Utrecht. Buurtoren, Domtoren en Mariakerk, naar schilderij door Pieter Saenredam, Museum Boymans, Rotterdam.
Foto van het Museum.

23. Utrecht. Mariakerk, naar teekening van Pieter Saenredam.

24. Utrecht. Kloostergang van St Marie.

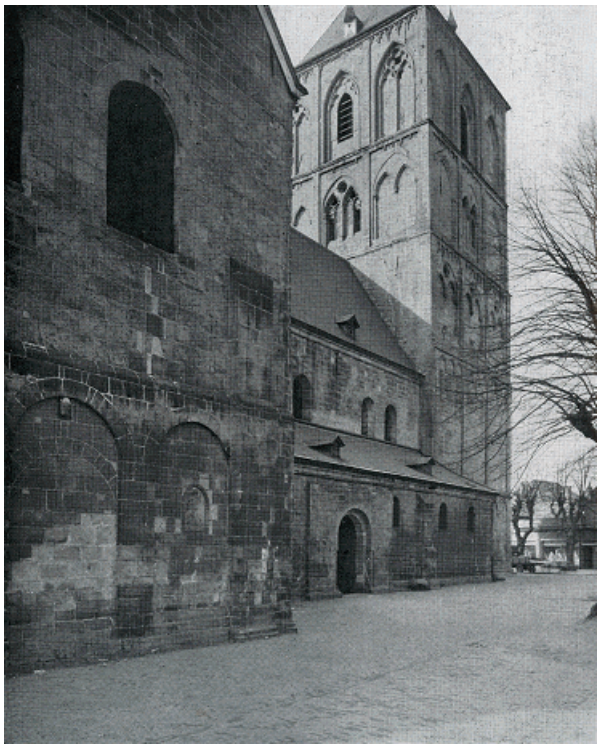

25. Oldenzaal. St Plechelmuskerk.

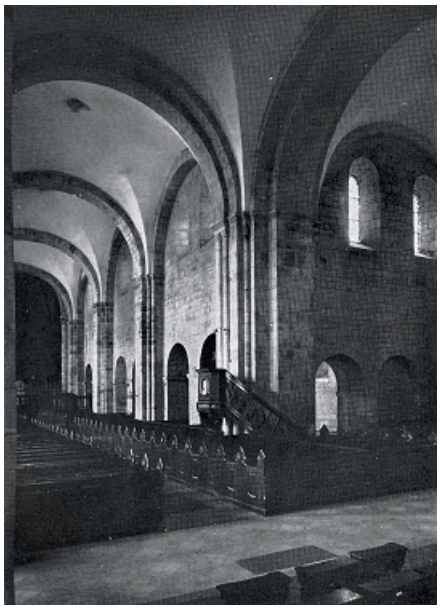

26. Oldenzaal. St Plechelmuskerk

27. Maastricht. St Servaaskerk, galerij Westerkoor.

28. Rinsumageest bij Dokkum, krocht Herv. kerk.

29. Nijmegen. Romaansche apsis op het Valkhof.

30. Odilienberg, R.K. kerk.

31. Susteren, R.K. kerk.

32. Rolduc, krocht.

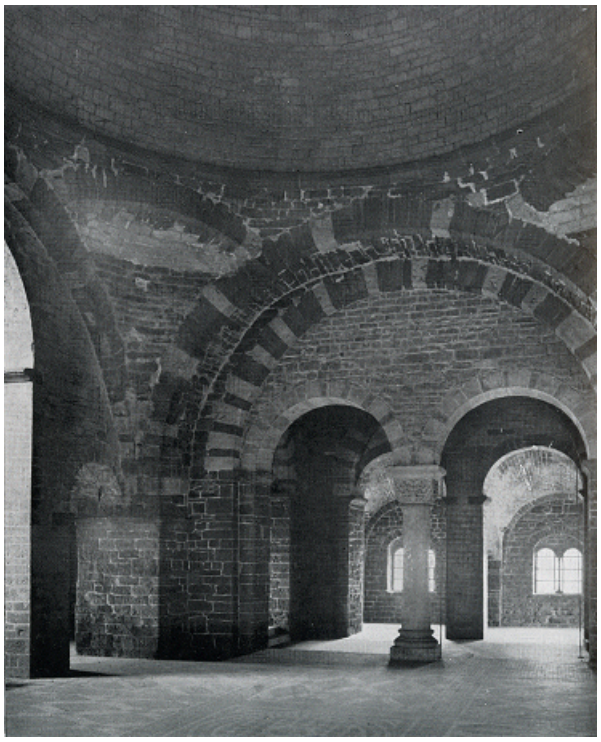

33. Maastricht, St Servaaskerk, Keizerszaal.

34. Maastricht, O.L. Vrouwekerk, koorpartij.

35. Maastricht, O.L. Vrouwekerk.

36. Rolduc, kerk van de voormalige abdij.

37. Maastricht, O.L. Vrouwe, kapiteel van Heimo.

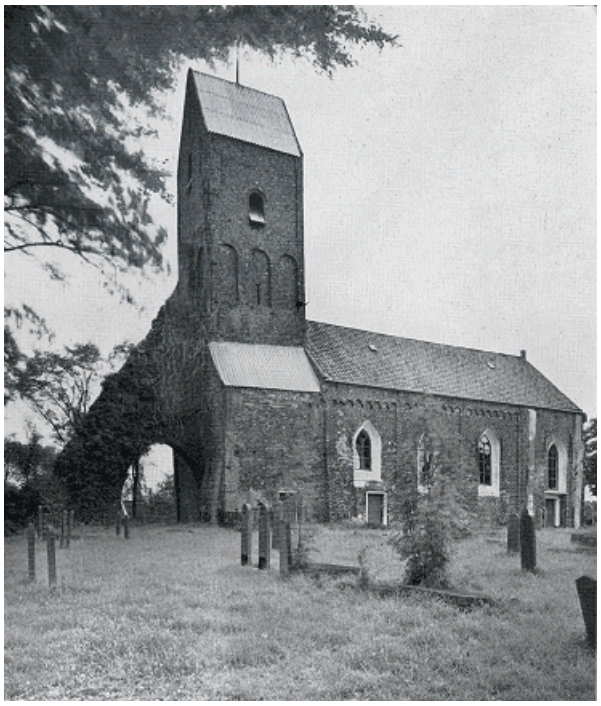

38. Bierum, Herv. kerk.

Foto Lichtbeelden-instituut.
39. Roermond, Munsterkerk.

40. Roermond, Munsterkerk.

41. Rolduc, Abdijkerk n.h.W.

42. Maastricht, Dominicanenkerk.

43. Werkhoven, Kerktoren.

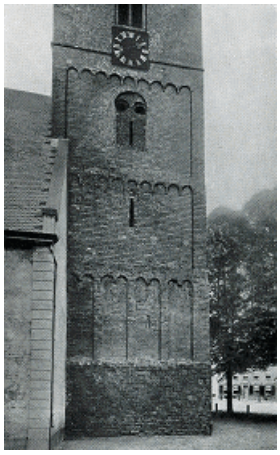

44. Beusichem, Kerktoren.

45. Wadenooien, Herv. kerk.

46. Oldeberkoop, Herv. kerk.

47. Grouw, Herv. kerk van het N.

48. Utrecht, Buurkerk.

49. Utrecht, Koor Domkerk.

50. Utrecht, Dom, gezien uit de kloosteringang.

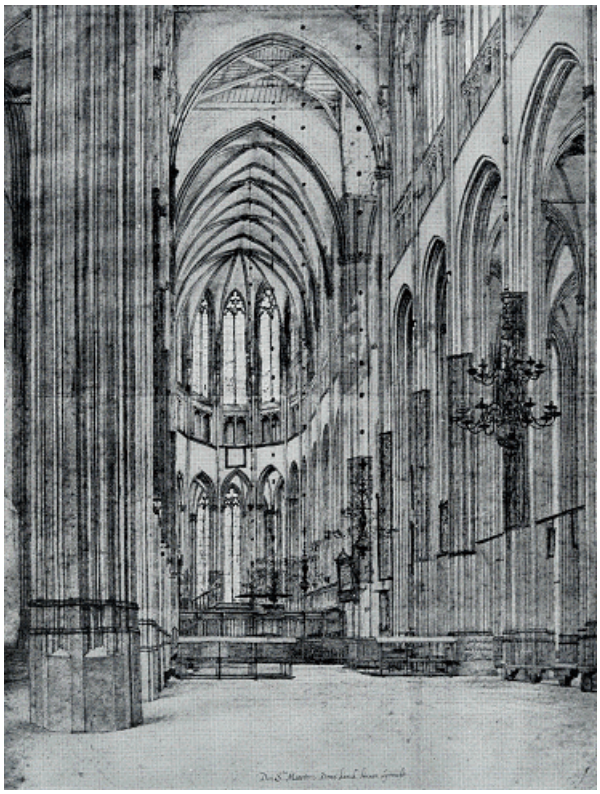

51. Utrecht, Dom, naar Pieter Saenredam.

52. Utrecht, Domtoren.

53. Kapelle (Z. Beveland). Hoofdkoor Herv. kerk.

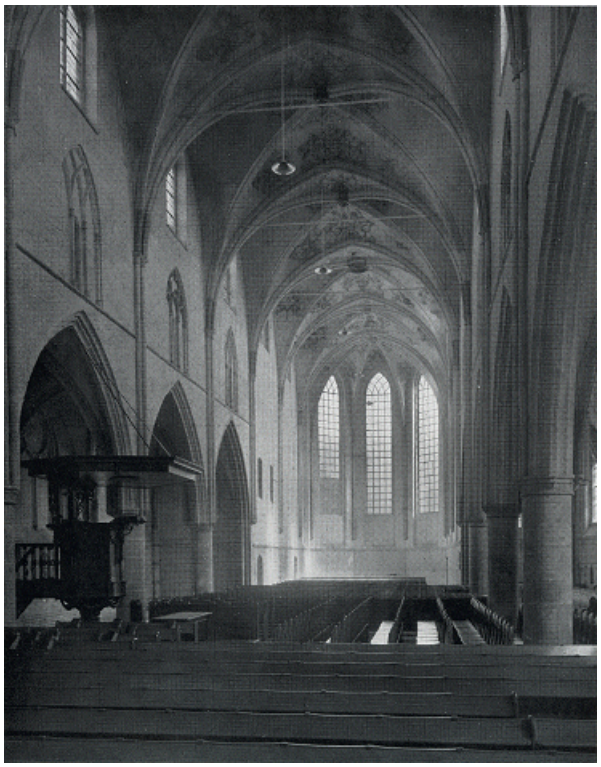

54. Zutphen, Broederenkerk.

55. Maastricht, Dominicanenkerk.

56. Aardenburg, Herv. kerk.

57. Brouwershaven, Koor Herv. kerk.

58. Abbenbroek, Herv. kerk.

59. Garmerwolde, Herv. kerk voor de restauratie.

60. Ootmarsum, R.K. kerk van het Z.W.

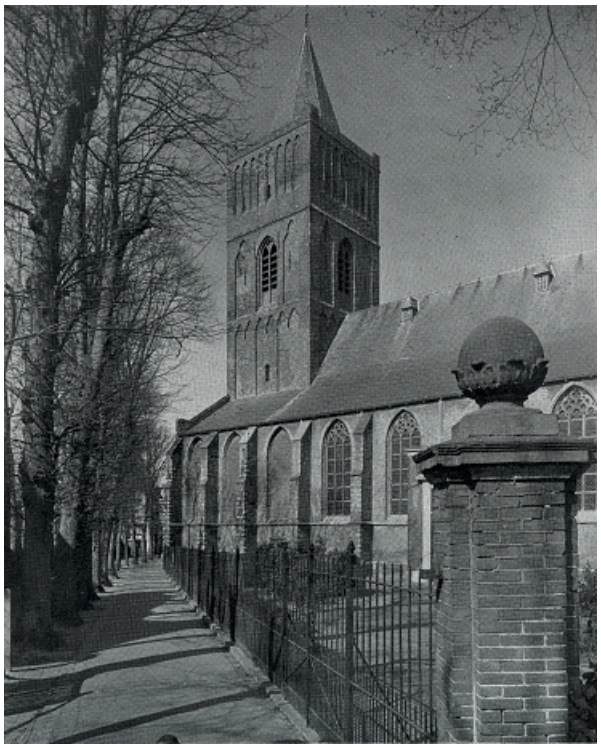

61. Noordwijk-binnen, Herv. kerk.

62. Zutphen, Schip St Walburgskerk.

63. Ter Boer, Herv. kerk.

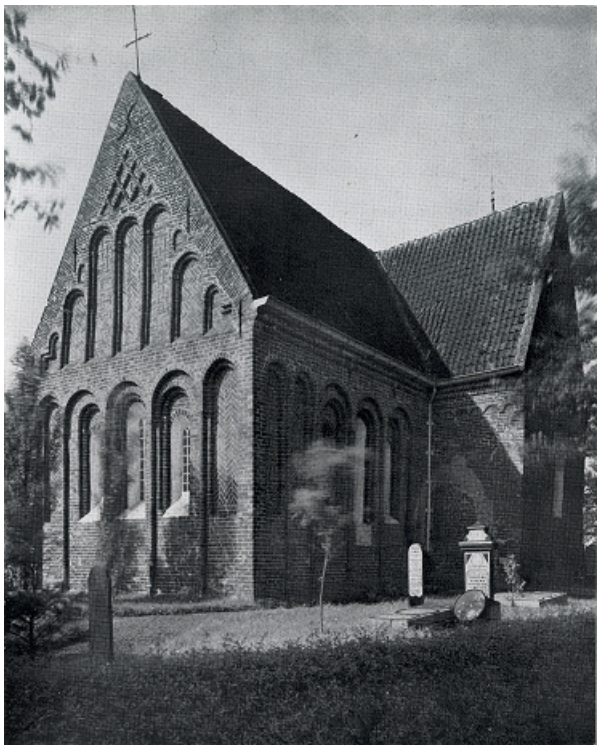

64. Leermens, Koor Herv. kerk.

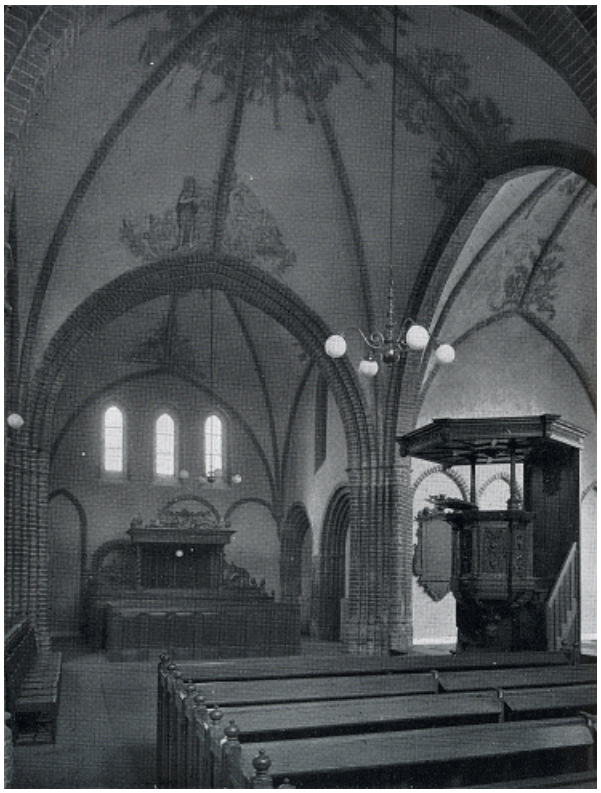

65. Stedum, Herv. kerk, dwarsschip naar het N.

66. Zeerijp, Herv. kerk. schip naar het W.

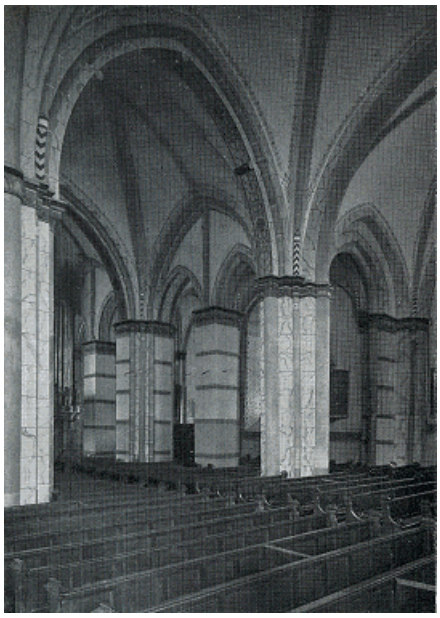

67. Ootmarsum, R.K. kerk inw.

68. Schildwolde, Kerktoren.

69. Tholen, Herv. kerk, schip n.h.W.

70. Krewerd, Herv. kerk.

71. 's-Hertogenbosch, Kathedraal.

Foto Lichtbeelden-instituut.
72. Alkmaar, St Laurenskerk.

73. Kampen, toren Bovenkerk.

Foto Lichtbeelden-instituut
74. Veere, Groote Kerk.

75. 's-Hertogenbosch, Kathedraal.

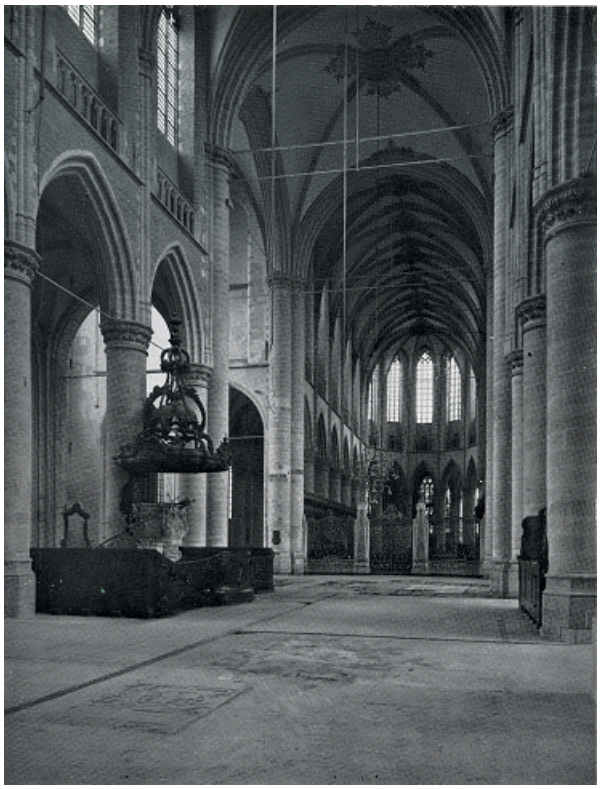

76. Dordrecht, Groote Kerk.

77. Dordrecht, Groote Kerk.

78. Breda, Groote Kerk.

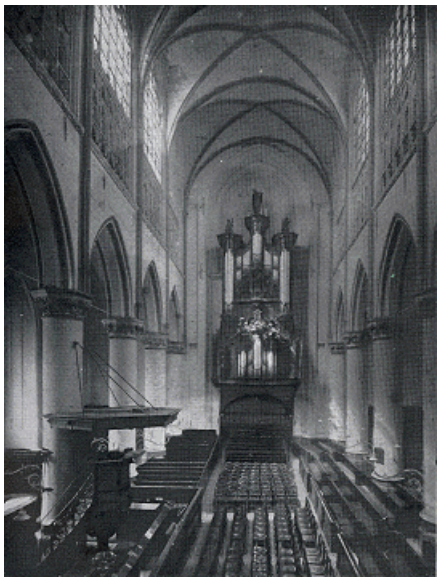

79. Breda, O.L. Vrouwekerk naar het W.

80. 's-Hertogenbosch, Kathedraal naar het W.

81. Goes, Koor Groote Kerk.

82. Haarlem, Koor St Bavokerk.

83. Haarlem, St Bavokerk.

84. Delft, Nieuwe kerk.

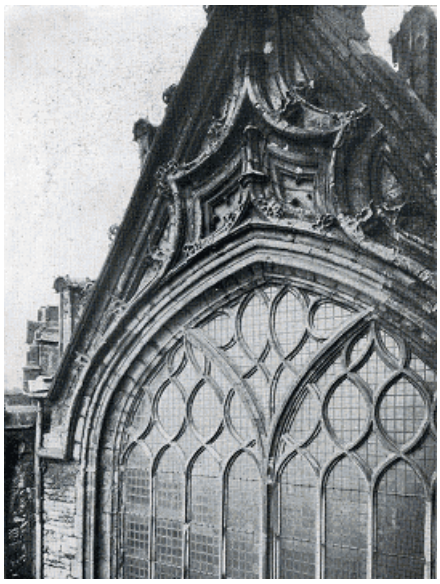

85. Delft, Topgevel Oude Kerk.

86. Leiden, St Pieterskerk, koor inw.

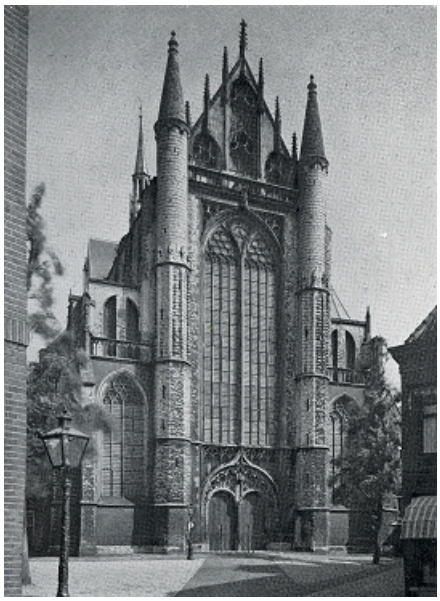

87. Leiden, Hooglandsche kerk, Zuiderdwarspand.

88. Leiden, Hooglandsche kerk, koor.

89. Amsterdam, Nieuwe Kerk.

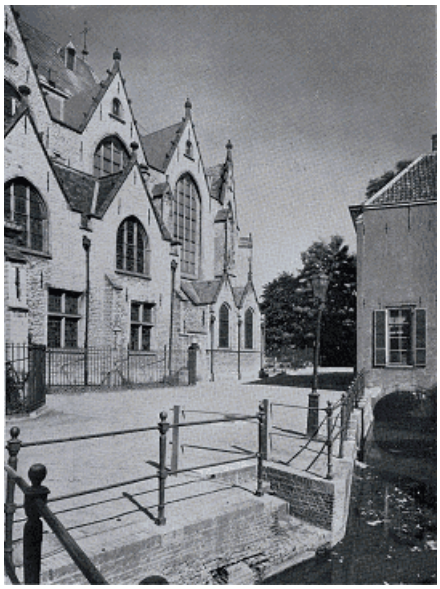

90. Gouda, St Janskerk, koor.

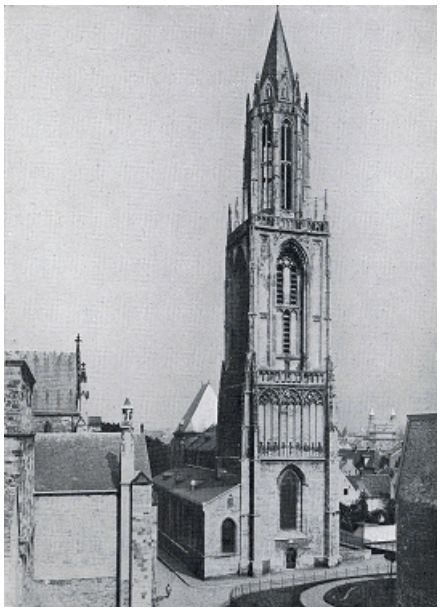

91. Maastricht, St Janskerk.

Foto Lichtbeelden-instituut.
92. Rotterdam, St Laurenskerk.

Foto Lichtbeelden-instituut.
93. Rotterdam, St Laurens

94. Amsterdam, Oude Kerk.

95. Meersen, R.K. kerk voor de verlenging van het schip.

96. Maastricht, St Janskerk

97. Zaltbommel, St Maartenskerk inw. naar het Westen.

98. Naarden, St Vituskerk.

99. Wijk-bij-Duurstede, Herv. kerk.

100. Roermond, Kathedraal.

Foto Lichtbeelden-instituut.
101. Arnhem, St Eusebiuskerk, schip naar het W. voor de verwoesting.

Foto Lichtbeelden-instituut.
102. Arnhem, St Eusebiuskerk.

103. Doesburg, Herv. kerk naar oude foto.

Foto A.G. van Agimaal.
104. Kampen, Bovenkerk.

105. Groningen, Koor Martinikerk.

106. Vlissingen, St. Jacobskerk.

107. Geertruidenberg, onvoltooide krocht.

108. Elburg, Herv. kerk.

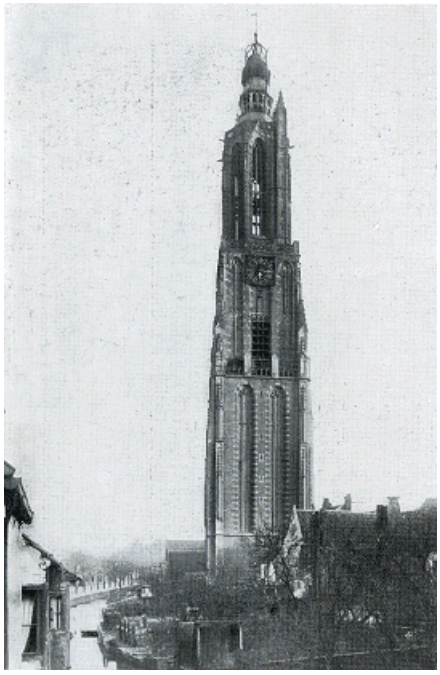

109. Amersfoort, O.L. Vrouwetoren.

110. Rhenen, Cuneratoren in ongerestaureerden toestand.

Foto A.G. van Agtmaal.
111. Leeuwarden, Oldenhoofster toren.

Foto P. Kramer, Groningen.
112. Groningen, Martinitoren.

Foto Lichtbeelden-instituut.
113. Rotterdam, Toren St Laurenskerk.

Foto Lichtbeelden-instituut.
114. Enkhuizen, St Pancrastoren.

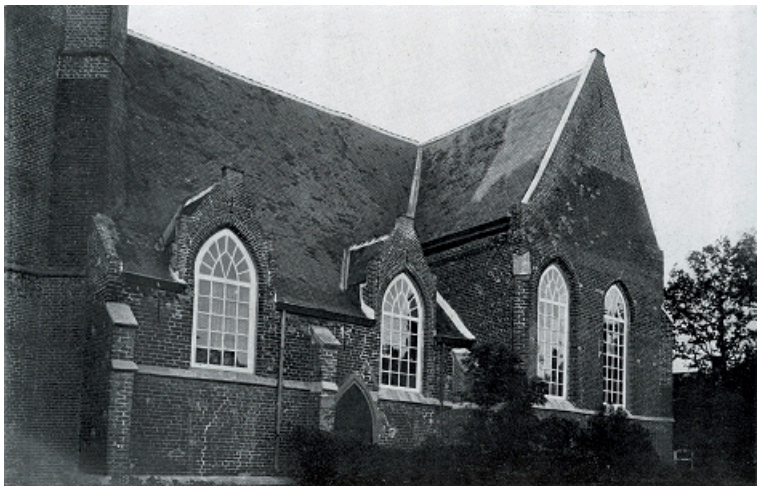

115. Helvoirt, Herv. kerk.

116. Bergeik, R.K. kerk voor de vergrooting.

117. Gorkum, Toren Groote Kerk.

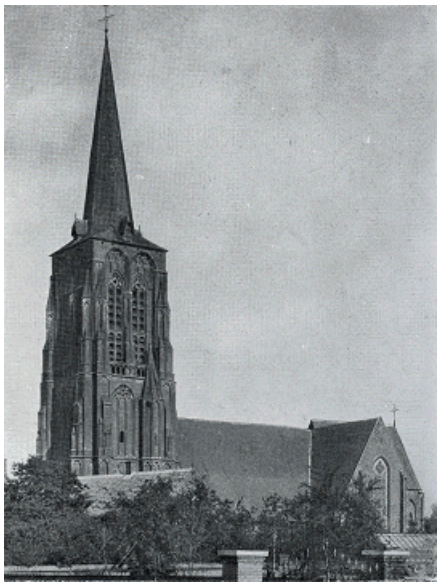

118. Alphen (N.Br.), Toren R.K. kerk.

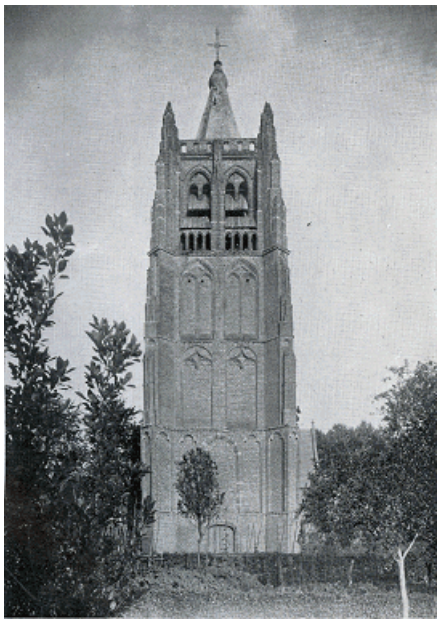

119. Chaam, Toren voor de verwoesting.

120. Oorschot, R.K. kerk.

121. Tongelre bij Eindhoven, de vroegere parochiekerk.

122. Spijkenisse, Herv. kerk.

123. Abbenbroek, Herv. kerk.

124. Venhuizen, Noorderdwarspand Herv. kerk.

125. Koudekerk (Z.H.), Herv. kerk.

126. Bolsward, St Maartenskerk.

127. Rhenen, Zuiderportaal Cunerakerk.

128. Edam, Groote Kerk.

129. Noordwijk-binnen, Herv. kerk.

130. Amsterdam, de voorm. Nieuwezijdskapel naar restauratieteekening van R.A. van de Pavert, 1899, in archief Rijksdienst v.d. Monumentenzorg.

131. Aalsmeer, Herv. kerk.

132. Kapelle (Z. Beveland), Toren.

133. 's Heer Arendskerke, toren.

134. Eemnes-buiten, Herv. kerk.

135. 's-Gravenhage, Groote Kerk.

136. Paasloo, Herv. kerk inw. naar het W.

137. Helden, R.K. kerk.

138. Venray R.K. kerk.

139. Steenwijk, Kleine Kerk.

140. Zwolle, St Michaelskerk.

141. Groenlo, Herv. kerk.

142. Borne, Herv. kerk naar het W.

143. Sleen, Toren Herv. kerk.

144. Hees bij Nijmegen, Toren Herv. kerk.

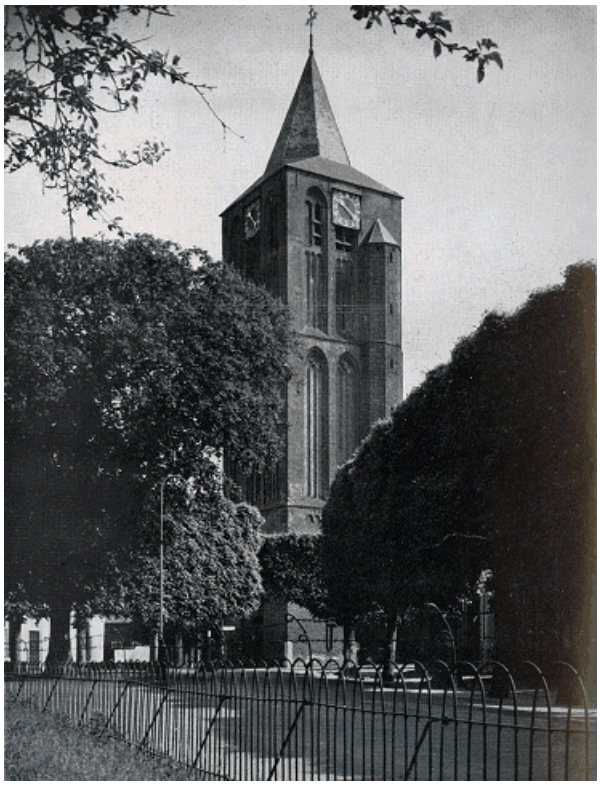

145. Lienden, Toren Herv. kerk.

146. Aalsmeer, Herv. kerk.

147. Ter Apel, voorm. Kloosterkerk, oxaal koorzijde.

148. Zwolle, St Michaelskerk.

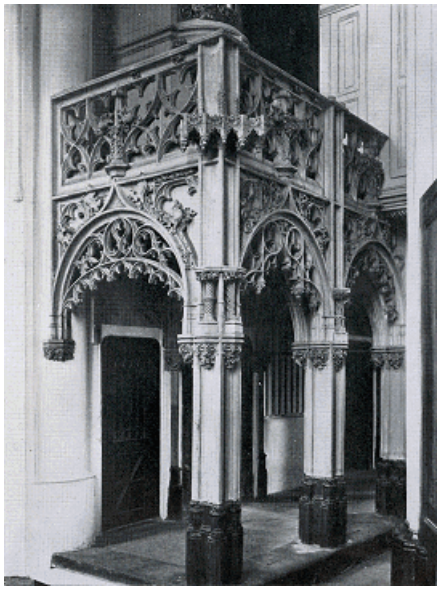

Foto P. Kramer, Groningen.
149. Amersfoort, Oxaal St Joriskerk.

Foto J.H. Rutgers, Deventer.
150. Deventer, Lebuinuskerk.

151. Maastricht, Pandhof Kruisheerenklooster.

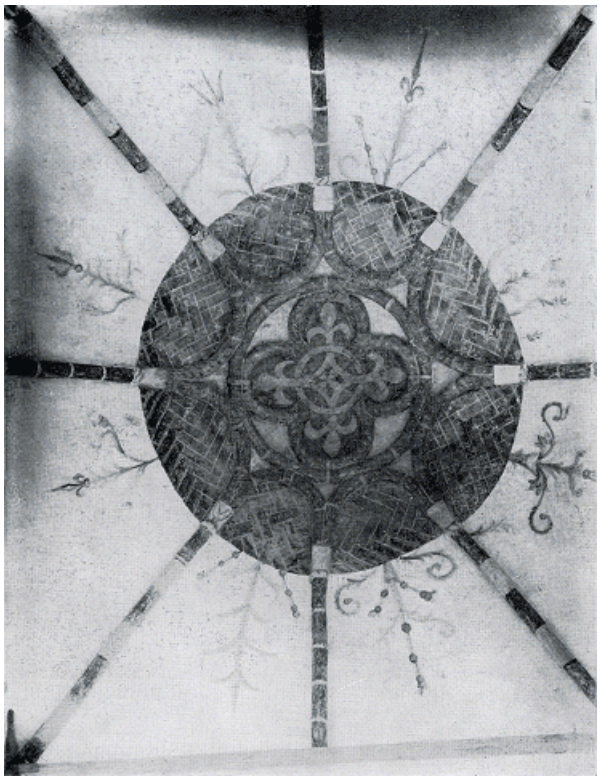

152. Westeremden, Gewelfschildering Herv. kerk.

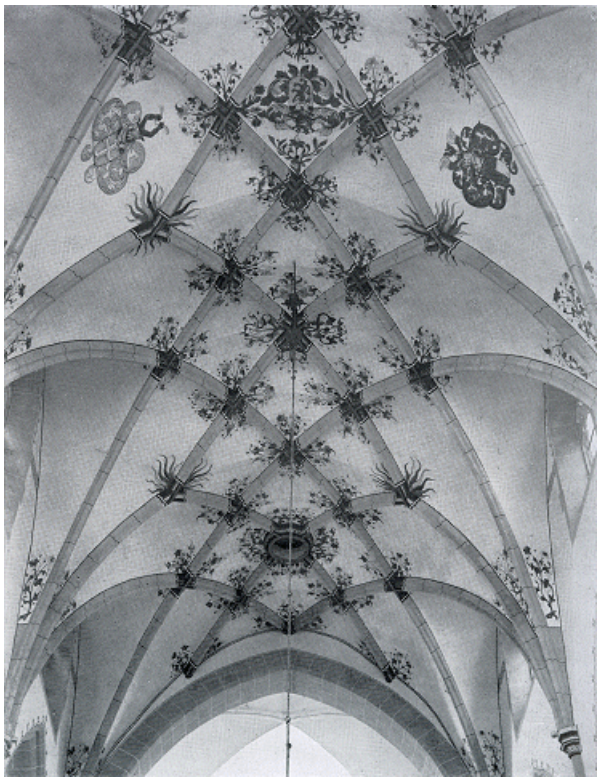

153. Hattem, Gewelf koor Herv. kerk.

154. Leiden, Altaar in de kapel van het St. Annahofje.

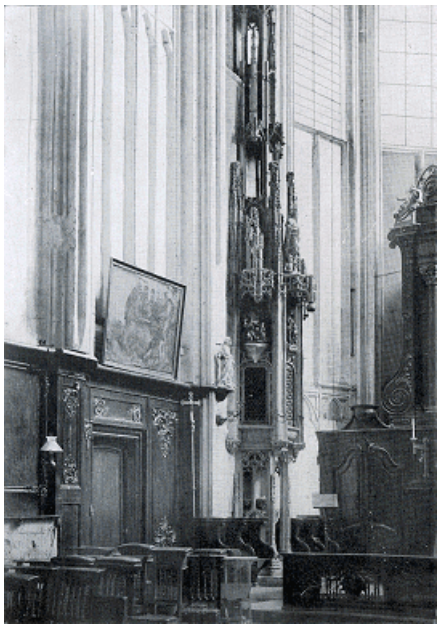

155. Meersen, Sacramentshuis in ongerestaureerden toestand.

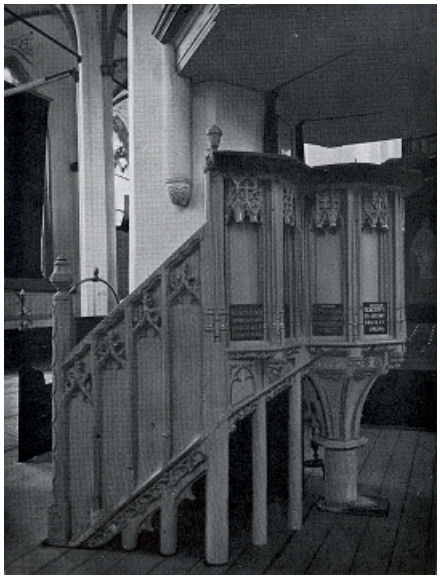

156. Kampen, Preekstoel Bovenkerk.

157. Ter Apel, Sedilia en Sacramentshuisje

158. Delden, Hagioscoop Herv. kerk.

159. Leiden, de Burcht.

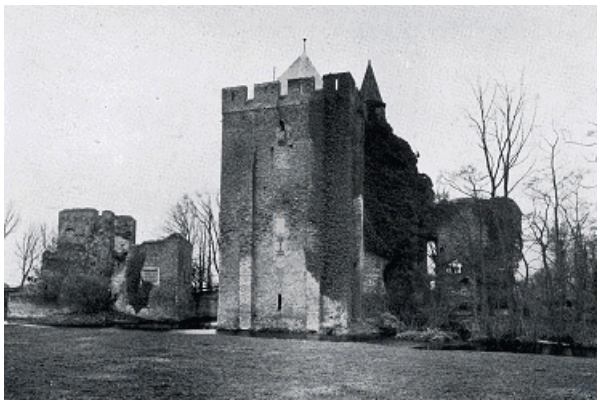

160. Brederode (links de voorburcht).

161. Helmond, Kasteel na verbouwing tot stadhuis.

162. Nijmegen, Valkhof in 1795, naar teekening door H. Hoogers in Gem. Museum.

163. Muiderslot.

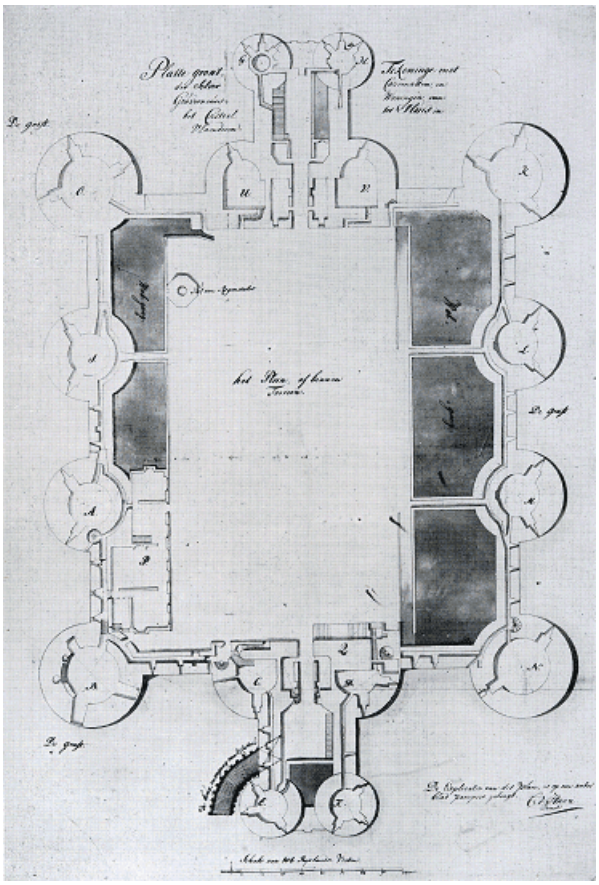

164. Sluis, Plattegrond van het kasteel, naar teekening van 1754, Alg. Rijksarchief, Cat. der kaarten No. 3475*a*.

Foto Lichtbeelden-instituut.
165. Bergen-op-Zoom, Markiezenhof.

166. Den Haag, Groote Zaal op het Binnenhof.

167. 's-Gravehage, Kap van de Groote Zaal op het Binnenhof bij het herbouwen.

Foto Lichtbeelden-instituut.
168. Maastricht, Helpoort.

169. Wijk (Maastricht), Vestingtoren vóór afbraak.

Foto Lichtbeelden-instituut.
170. Bergen-op-Zoom, O.L. Vrouwepoort.

171. Zutphen, Waterpoort over de Berkel, buitenzijde.

172. Zutphen, Waterpoort over de Berkel, binnenzijde.

173. Hoorn, Hoofdtoren.

174. Nijmegen, Kronenburger toren.

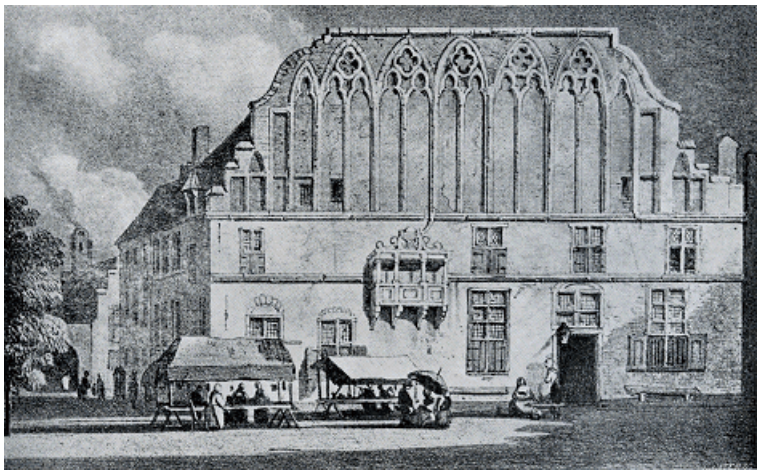

175. Arnhem, Oude Stadhuis naar lithografie.

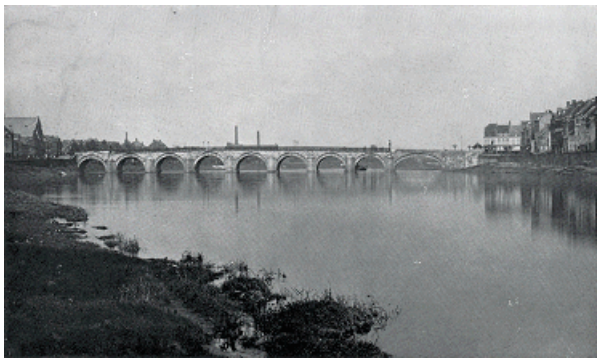

176. Maastricht, Maasbrug vóór 1932.

177. Haarlem, Stadhuis, oude gedeelte.

Foto E.M. van Ojen, den Haag.
178. Veere, Stadhuis na restauratie.

179. Kuilenburg, Stadhuis voor de restauratie.

180. Zwolle, Sassenstraat met Stadhuis naar teekening van C. Pronk in Museum te Zwolle.

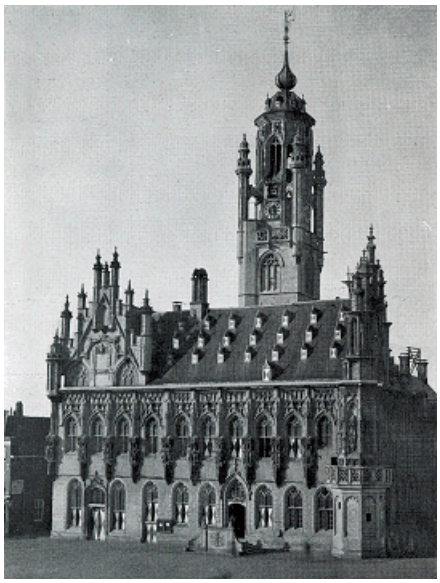

181. Middelburg, Stadhuis voor het aanbrengen van de balustrade.

182. Middelburg, Huis St Pieter.

183. Utrecht, Huizen Fresenburg en Oudaan naar teekening van Jacob van Ruysdael.

Foto Kon. Museum, Brussel.
184. Leiden, Huis aan het Gangetje op portret door Corn. Engebrechtsz.

185. Utrecht, Huis van Zoudenbalch.

186. Tiel, Vleeschstraat 24.

187. Kampen, Gothisch Huis, voor de restauratie.

188. Zaltbommel, Markr 2, voor de restauratie.

Foto Lichtbeelden-instituut.
189. Dordrecht, Wijnstraat 59.

190. Zutphen, Huis Zaadmarkt 109, van 1549, na de restauratie.

Foto Lichtbeelden-instituut.
191. Stadsgezicht door den Mr van Alkmaar.

Foto Lichtbeelden-instituut.
192. Delft, Gevel Wijnhaven 16.

Foto Lichtbeelden-instituut.
193. Delft, Gemeenlandshuis van Delfland.

194. Alkmaar, houten gevel Appelsteeg hoek Luttik Ouddorp.

195. Veere, Schotsche Huis.

[Tweede deel]

Stad en dorp
door Mr S.J. Fockema Andreae

Hoofdstuk I De overgangen

Nederland was, op en na het midden der 16e eeuw, niet *van plan* zich politiek, ekonomisch en architektonisch grondig te gaan vernieuwen. De veranderingen kwamen haast ongemerkt, steelsgewijs, stuksgewijs; niet centraalgeleid, in beperkte mate slechts geordend. 'Wie niet weet waarheen hij gaat, die gaat het verst.' Men had, tegen de opstand en tijdens het begin ervan, allerminst het voornemen een eigen souvereine staat, een republiek te stichten. Op een economische en sociale vernieuwing gelijk men vooral in de zeegewesten zou beleven was men geenszins voorbereid; nog minder had men het erop aangelegd. De geestelijke en materiële gevolgen van oorlog en omwenteling zijn onvoorzienbaar, met name voor een geslacht dat zulke gebeurtenissen nooit aan den lijve had ondervonden.

Het is goed dit te bedenken, als men de materiële neerslag van al deze gebeurtenissen in stads- en dorpsbouw wil gaan bekijken. Men zal veel geïmproviseerds, vele probeersels kunnen zien. En te meer staat men verbaasd als men ziet, hoezeer de in vrijheid gebonden wil tot orde, het collectieve stijlgevoel en de norm van het 'behoren' ook bij zwak gezag en beperkte mogelijkheden konden leiden tot resultaten, welker harmonische karakter evident is, geen bewijs van node heeft.

Dat een renaissancistisch stijlgevoel althans in de bovenlagen der samenleving was doorgedrongen, is een gedeeltelijke verklaring. Vernieuwers waren aanvankelijk slechts de militaire ingenieurs, die voorbeelden uit de grote wereld met beperkte middelen navolgden. Voorts was het plannen-maken in de handen der landmeters, die passer en lineaal konden hanteren en wier stijlgevoel men als dat der gemiddelde burgers mag aanmerken; kunstenaars zouden er eerst later aan te pas komen.

Maar die gemiddelde burgers en buitenlui hadden juist toen een zeer waardevolle eigenschap, noodgedwongen, ontwikkeld, nl. het als vrije mannen geordend samenwerken, onder zelf-gestelde, vrijwillig-aanvaarde regels en leiders. Men was zich hiervan bewust geworden, juist omdat men van topleiding en van grondregels had moeten veranderen. De opvoeding in het bestuur van stad, dorp en gewest, in gilde en vereniging, het samenwerken aan boord, in het bedrijf, in de waterstaatszorg, in de kerkelijke organisaties (of het nu de 'Grote kerk' was, de dissiderende groepen, of de oude kerk waaraan men door bewuste

keuze trouw was gebleven), dit alles had het verantwoordelijkheidsgevoel, de zin voor maat en orde versterkt. Hierdoor konden die resultaten tot stand komen, die op het toppunt van onze bloei door de landgenoten met trots en intense voldoening, en door vreemdelingen met ongeveinsde waardering beschouwd konden worden. Van deze materiële uitdrukking onzer zelf-gevonden samenlevingsvormen kon een belangrijke propagandistische funktie uitgaan, die zich dan ook in de vorm van navolging heeft geopenbaard.

En als dan op het hoogtepunt een rustpoos volgt, als een voorlopig eindpunt bereikt blijkt te zijn, waarop men de symptomen ener nabije daling nog niet opmerkt -, dan is er nog heel wat intern te verbeteren en aan te vullen, dan gaat het comfort zijn eisen stellen en vindt de drang naar levensgenot nog menige stijlvolle uitlaat, waar geen grote taken meer om vervulling vragen. Men moet al een eind in de 18e eeuw komen eer het zover is, dat àndere samenlevingsvormen in naburige of nabije staten resultaten blijken te kunnen behalen, die Nederland dàn weer ouderwets doen schijnen. Het is weer een ideologische en staatkundige omwenteling die de wending bezegelt: de Bataafs-Franse revolutie, de inlijving, de vernieuwing van het nationale bestaan op andere basis.

Een zeer ijverig en nogal autocratisch, landsvaderlijk bestuur, vol goede wil doch met beperkte mogelijkheden, zoals de Nederlanders van de eersre helft der 19e eeuw op alle trappen boven zich gesteld zagen, het was wel heel iets anders dan de maatschappij- en bestuursvormen van de bloeitijd. En dit nieuwe regime kreeg nu te doen met zwakke uitingen van diep ingrijpende veranderingen: bescheiden agrarische vernieuwingen, een nagolf van de industriële revolutie beleefde men ook hier, tegelijk met de vernieuwing der verkeersmiddelen en verzorgingsinrichtingen. Dat de maatschappij zich hiertegenover eerst passief en onwennig gedroeg en dat ook de leiding hierin te kort moest schieten - men dient het in de lijst van de tijd te plaatsen om het billijk te beoordelen, en vooral de vergelijking met naburige landen niet na te laten. De materiële uitingen van dit tijdvak zijn gedeeltelijk nog zichtbaar; wij zullen ze dan ook in onze beschouwing moeten betrekken.

En eindelijk de overgang naar de nieuwe tijd? We staan nog te dicht erbij om er een goed zicht op te hebben. Waar nu eigenlijk voor de architektuurgeschiedenis de grote caesuur valt, deze vraag blijkt voor onderscheiden beantwoording vatbaar. Hij die bepaaldelijk de stads- en dorpsbouw moet behandelen zal geneigd zijn een streep te trekken vóór de grote bevolkingsvermeerdering van het slot der 19e eeuw, een tijd die problemen opriep welke deels nog de onze zijn en een ontwikkeling inluidde die men niet afgesloten kan achten. De Woningwet van 1901 was een belangrijke etappe, aanvankelijk evenwel slechts formeel; de materiële gevolgen zouden zich eerst geleidelijk openbaren.

Nog recenter is de totale planning, waarvan men het begin voor ons land op

1939 moet stellen. De planners en uitvoerders zagen zich al dadelijk, tijdens en na de oorlog, voor de zwaarste opgaven gesteld. Dit alles is tegenwoordige tijd; een bespreking ervan hoort in dit boek minder thuis.

De geledingen van de staatkundige en maatschappelijke geschiedenis, aldus mede op de architektuurgeschiedenis aangewend, zijn dus geen willekeurige onderbrekingen. Op school leerden we al, dat de bouwkunst de minst vrije der kunsten is; maar van de onderscheiden uitingen der bouwkunst hangt de bouw van stad en land wel het nauwst van de roerselen der samenleving af; zij weerspiegelt deze en geeft ze weer, zowel in haar successen als in haar beperkingen en mislukkingen, met een argeloze getrouwheid die niet op het effekt is ingericht - *hier* althans niet. Want wat de bewerker van dit deel telkens weer trof, dat is die constante nationale afkeer van effektbejag; een negatieve eigenschap zo sterk en zo alomtegenwoordig, dat men haar als een positieve faktor gaat ondervinden en waarderen. ‘Een regelrechte Laus Mediocritatis,’ zoals Huizinga ze aan Jan Veth in de mond legt, zou het thema ener geschiedenis van de Nederlandse stads- en dorpsbouw, zoal niet van onze architektuurgeschiedenis in het algemeen, kunnen zijn.

Met dit al willen we in onze volgende hoofdstukken niet de gang onzer nationale geschiedenis te schools en te slaafs volgen. De lezer die ons voorzweeft zou het niet in dank afnemen, gewend als hij reeds is langs deze lijnen te denken. Onze voorvaders verrijkten hun cultuur door lezing van dikke boeken - kon men onlangs vernemen -, wij daarentegen worden, onbewust misschien, het meest ‘gevormd’ door onze reisindrukken en hetgeen zich daarbij aansluit. Een beschouwende gids te zijn bij een bezichtiging van het eigen land, dit wordt dan eigenlijk de taak van de schrijver dezes.

En wat door de dagelijkse werkelijkheid thans aan het oog niet of niet meer ten volle geopenbaard wordt, dat kan men uit de kartografische en topografische dokumenten der tijdgenoten aanvullen. Hierin immers is Nederland bijzonder goed voorzien, beter dan menig ander land. De staat des lands van het midden der zestiende eeuw èn de gesteldheid der steden is nagenoeg volledig gedokumenteerd in de onwaardeerbare stedenatlas en landkaarten van Jakob van Deventer. Tegen 1600 begint een nieuwe hausse van vogelvluchtkaarten, die in Blaeu's Stedeboek van 1648 haar sluitstuk vindt. De topografische prenten zijn in de vele stadsbeschrijvingen van die tijd ook al bijzonder goed vertegenwoordigd. De daarop volgende eeuw, de achttiende, is op haar eigen wijze uitnemend verzorgd door de stadsplans in de ‘Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden’ en de topografische tekeningen der Amsterdamse school, waarvan een groot deel in de zg. ‘Duizend Gezichten’ is gepubliceerd, doch welker *volledige* publikatie een misschien niet geheel onvervulbare wens is. De negentiende eeuw tenslotte heeft de nieuwe topografische kaarten, de kadastrale plans en hun derivaten, de stadsplans in Suringar's Gemeente-atlassen en in vele bijzondere

uitgaven, de staalgravures en de eerste prille fotografieën. In onze litteratuurlijst hopen we een en ander nader aan te geven.

Historische, reconstruktieve plattegronden tenslotte..., er *zijn* er; en weder moeten we eraan herinneren, welk verdienstelijk pionierswerk de A.N.W.B. in dit opzicht tijdens de eerste wereldoorlog heeft verricht. Het stelsel is voor verbetering vatbaar. Het Internationale Geschiedkundige Congres heeft plannen in deze richting op internationale, vergelijkende basis; wij hopen, dat Nederland zijn eigen aard ook in dit kader behoorlijk aan de dag zal mogen brengen.

Voor de illustratie van deze bijdrage verwijzen wij behalve naar de figuren tussen de tekst naar de eerste 28 afbeeldingen van het illustratie-gedeelte, achter in dit werk.

Hoofdstuk II Havens en fortressen

Het monarchale bewind, niet wetende dat zijn einde nabij zou zijn, is bedacht geweest op versterking van havenplaatsen: oude en nieuwe. Het begon al met het Saksische bewind in Friesland, waar het zich met blokhuizen (citadellen) aan de havens van Harlingen en Staveren (naast dat te Leeuwarden) zocht te bevestigen. De Hertog van Alva wilde in deze richting verder gaan; een citadel te Vlissingen zou met het fort Rammekens de mond van de Westerschelde en de Middelburgse rede beheersen; en evenzeer dacht hij eraan, een versterkte havenplaats te bouwen aan de Eemsmond te Delfzijl, pin-op-de-neus voor de Geuzenherberg Emden. Marsburg zou de stad heten, die, groot-aangelegd, ook handelsbetekenis zou moeten krijgen; ‘maar door de bede der Groningers bleef't achter, het zou Groningen vernederd hebben’, zegt de tijdgenoot; - klein beeld van de bezwaren, die elk planmatig ingrijpen pleegt te ontmoeten. De vrijheidsoorlog riep in sterker mate de behoefte aan fortressen en versterkte havenplaatsen op: onder de druk der tijden met uiterst benepen middelen geschapen, zonder enig streven naar ‘hogere’ architektuur. De platenboeken der voorname Italiaanse meesters waren aan deze nederige werkelijkheid verspild!

Het noordoosten des lands biedt verscheidene voorbeelden; en wel doordat de steden hier zo zeldzaam waren: de militaire beheersing van het land en zijn toegangen vereiste meerdere steunpunten.

Sommige van deze forten, die ons uit de geschiedenis tegemoet treden, zijn thans bijna onvindbaar. Maar Zoutkamp aan de Reitdiepsmonding (Groningens zeeweg), om hiermee te beginnen, is gebleven. Een ordeloze huizengroep binnen een onregelmatige omwalling; typerend voor de geïmproviseerde versterking van ‘Klein-Friesland’ tegen het sinds Rennenberg weer Koningsgetrouwe Groningen. Andere fortjes dier tijden, zoals die van Aduarderzijl of aan de Opslag (bij Kommerzijl) hebben niets zichtbaars nagelaten.

De versterking van Delfzijl uit deze eerste tijd was iets dergelijks: omwalling van de éne straat die het plaatsje rijk was; maar later - toen het Spaanse gevaar aan de Oostfriese kant weer dreigender werd - heeft men de fortresse vergroot, tot een regelmatiger uitwendige vorm gebracht en de binnenruimte met een paar rechte straten gevuld; - heel wat bescheidener toch dan dat gedroomde Marsburg, hetwelk met de mond van het Damsterdiep ook Farmsum

aan de zuidzijde daarvan had moeten omvatten. Zo'n grote fortificatie ware niet bruikbaar geweest voor de kleine bezetting die het vrije Friesland hier tegen Caspar de Robles, Rennenberg of Verdugo moest handhaven; en een echte havenstad strookte nog veel minder met de inzichten der stad Groningen, nadat deze door de reductie van 1594 haar leidende plaats in het gewest had herkregen.

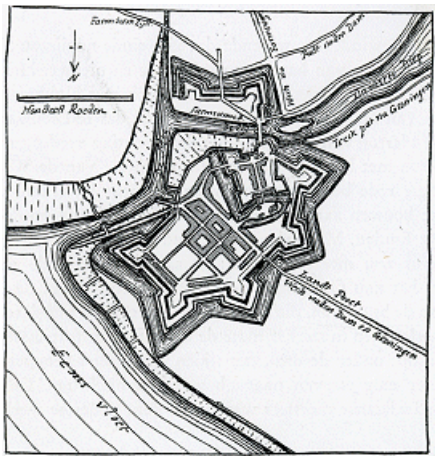

1. Delfzijl in de 18e eeuw (naar kaartje in Hofsnider's kroniek)

In de vroegere periode, toen de tegenstelling tussen de Koningsgetrouwe stad Groningen en de Uniegezinde Ommelanden zich begon af te tekenen, hadden de Ommelanden zich te Winsum een nieuw centrum zoeken te scheppen. Had dit tijd van leven gehad, het dorp had tor stad kunnen uitgroeien. Maar Groningen benutte de eerste gelegenheid om deze concurrent te verwoesten.

Van de grensfortjes heeft Nieuweschans als plaats enige betekenis gekregen; plaats van de eenvoudigste struktuur, met haar korte, brede hoofdstraat, het onopvallende kerkgebouw en het klokketorentje op een straathoek. In het algemeen kenmerken zich de fortressen door lage bebouwing, door afwezigheid van hoge gebouwen, van torens en zelfs van spitsen. Oudeschans was nietiger dan Nieuweschans; het is in zijn huidige gedaante nauwelijks nog als fortresse te onderkennen.

In Bourtange heeft de militaire ingenieur nu eens wèl het prentenboek gevolgd en ook kunnen volgen, want het fort werd gesticht op maagdelijk terrein - op een zandrugje, ‘tange’, in het veenmoeras, ter afsluiting van de enige weg die hier gangbaar was -, zonder beperking van dijken, wateren of van vruchtbaar land zoals ze elders waren gegeven; en ook de middelen, die ons opbloeiende staatje voor deze versterking tegen de naar de Eems opdringende Spanjaarden beschikbaar kon stellen, waren niet al te benepen. De hoofdwal met zijn bolwerken was geconstrueerd als een regelmatige twaalfhoek; twaalfhoekig is ook het centrale plein, met twaalf als stralen uitschietende straatjes, waartussen de hoofdstraat, die de beide poorten verbindt, nauwelijks gemarkeerd is. De uitwerking ontbeert iedere monumentaliteit; de hoofdgebouwen, kerk en commandement, zijn botweg ergens neergezet. Het plaatsje, buiten de nieuwere ontwikkeling van Westerwolde gebleven, vertoont nog zijn curieus aspekt.

Eer men Bourtange had, was de versterking van Westerwolde elders gezocht; door een nood-omwalling der kom van Winschoten (welke de centrumvorming dezer plaats wel bevorderd zal hebben), - en in het bijzonder te Wedde, het oude centrum van Westerwolde bij de samenkomst der riviertjes. Hier werd de bescheiden Borg tijdelijk met een wal omgeven - zonder bescherming der nederzetting -; hier ook had men een omwalde stad zoeken te stichten, toen in de opgang der 19e eeuw aan een versterking van het oostelijke frontier werd gedacht. Maar dit plan is niet boven het papier uitgekomen.

De zuidoostelijke hoofdtoegang onzer noordelijke gewesten was vanouds gegeven te Coevorden, doelwit reeds van een Friese Koningsweg uit Staveren en uitgangspunt van de Hondsrugweg naar Groningen; hier immers kan men met vermijding der hoge venen de Bentheimse zandgrond bereiken. Coevorden was al in de twaalfde eeuw een burcht, iets later ook een stad, zij het dan een bescheiden stad. Deze oude nederzetting, door de oorlogshandelingen geheel te gronde gegaan, is rond 1600 vervangen door een geheel nieuwe stad, geleund tegen de citadel die de oude burcht verving. Ook hier een produkt van de tekentafel: de omtrek is een regelmatige zevenhoek, waarvan de citadel twee segmenten beslaat; de markt is in het midden en hierop komen de radiaal-straten uit, waarvan de beide doorgaande straten, naar de poorten strekkende, wèl wat meer betekenis hebben - maar Coevorden moest uiteraard, als verkeersplaats en als nederzetting, aan hogere eisen voldoen dan Bourtange. Dwarsstraatjes verlevendigen het beeld. Maar ook hier treft de afwezigheid van elke monumentaliteit in de opbouw. De lage, onaanzienlijke kerk is niet aan de markt geplaatst, doch in een zijstraat; begrijpelijk wel, want de kerk mocht de citadel niet bestrijken (volgens de regel die reeds bij kasteel-steden der middeleeuwen zoals die in Wales werd gevolgd en waarnaar ook ten onzent de kerken van kasteel-stadjes zoals Vollenhove of 's-Heerenberg toren-loos werden gehouden). Maar om tot Coevorden terug te keren, het effekt zijner oude formatie

is niet goed te beoordelen nu de citadel is verdwenen, de fortifikaties zijn gesloopt en een tangentiale ontwikkeling - in aansluiting op water-, land- en spoorwegen - het centrale karakter van de kern heeft aangetast.

Overijssel kent drie ‘fortressen’. Kuinre vak hiervan dadelijk af; het is het oude open stadje met een fortje aan de waterkant. Zwartsluis is een klein fort aan de westkant van het Meppelerdiep, met het ‘buitenkwartier’ aan dezelfde

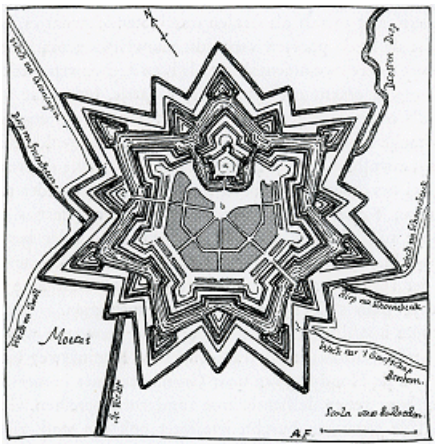

2. Coevorden in de 18e eeuw (naar kaartje in Hofsnider's kroniek)

kant en ‘Nieuwesluis’ aan de oostzijde van het diep; het lijkt een beetje op de oudere damsteden of op Zaandam, maar het is niet tot een volle ontwikkeling gekomen of tot een meer stedelijke aaneensluiting. Wèl is zulks het geval met Blokzijl. Het ook hier in oorsprong zeer kleine fort (uit de tijd van Verdugo's beleg van Steenwijk), vlak naast de schutsluis naar het Steenwijkerdiep, is kort daarna verruimd, zodat de havenkom binnen de versterking kwam te liggen. Een heet typisch plaatsje is hier ontstaan, Noordhollands of Fries van voorkomen (staatkundig hoorde het ook een tijdlang tot Friesland); ruim is het water, doch de verdere aanleg zeer eng en zonder enige visie, wat mede door de overwegend Doperse gezindheid der oude inwoners verklaard kan worden. De kerk, ook hier binnen het oude fort, moet door deze plaatsing elk uitwendig

effekt ontberen; in rustiger tijden heeft men haar verrijkt met een aardig torentje, zoals het bij een havenplaats past.

In Gelderland stichtte men op de splitsing van Rijn en Waal het fort Schenkenschans, ter vervanging van het middeleeuwse Tolhuis. Eerst een klein Spaans, later een groter Staats fort, was het in de 17e eeuw een soort stadje met een 700-tal huizen langs enkele rechte straten gegroepeerd en een sierlijke kerk. Weinige plaatsen hebben zo'n sterk funktieverlies ondergaan als dit. Thans midden in het land (in Duitsland) gelegen, is het slechts een onaanzienlijk dorp, dat van de oude gedaante vrijwel niets heeft behouden.

In de westelijke Generaliteitslanden eindelijk had men vooreerst de beide forten Lillo en Liefkenshoek aan de Schelde, allebei van enige betekenis ook als plaats, maar thans, in België gelegen, tot onbeduidendheid teruggebracht. Willemstad had reeds als dorp - als het aanzienlijkste type polderdorp, met havenkaai. Voorstraat en vierkante kerkring - zijn gedaante gekregen voordat het gefortificeerd werd; de alleraardigste plattegrond mag dus niet als *stads*plan beschouwd worden. Hetzelfde geldt van Klundert, waar aan weerskanten van de gracht een aardige dubbelformatie werd geschapen: de langsstraten doorsneden door een dwarsstraat in de lijn van de brug, en daaraan het kerkplein (kerkhof) ten oosten, het marktplein met raadhuis en Prinsenhuis ten westen. Een doordachte vormgeving, gelegenheid biedend tot stijlvolle opbouw; helaas ook deze door de ontmanteling, door vernieling en herstel, door nevenontwikkeling niet in zijn voordeel veranderd. Is hier en elders de Staats-Prinselijke vestingbouwer Adriaan Anthonisz werkzaam geweest? of mogen we aan de geniale Simon Stevin denken?

Sas van Gent, als plaats daterend van circa 1540 (toen de Sassevaart ontstond), is na oorlogsverwoesting in de 17e eeuw door de Hollanders nieuw aangelegd en versterkt. Een heel klein plaatsje, welks havenkom het beheersende element is, door het kerkplein en de markt met het commandement op bescheiden wijze verrijkt. Een kortstondig streven van de Franse tijd, hier een secundair regionaal centrum te stichten, heeft niet tot iets blijvends geleid.

Ook Terneuzen was een oud haventje (de voorhaven van Axel); bij de herstichting en versterking vielen er oude resten te ontzien en te benutten, zodat een zonderlinge, zandloperachtige vorm ontstond, in de huidige plaats (door nieuwe kanaal-, haven- en vestingwerken der 19e eeuw en door recente ontwikkeling grondig vervormd) slechts met moeite te herkennen.

Sommige plaatsjes zoals Biervliet, IJzendijke, Philippine en Oostburg, te voren reeds bestaande, zagen zich na oorlogs- en inundatie-verwoesting hersticht, met gebruikmaking van oude resten, doch niet zonder verkleining en verminking. Dit laatste treft het sterkst in het oude Aardenburg, dat, van zijn oude betekenis als handelsstad en regionaal centrum weggedrongen, ruim de helft van het vroegere stadsoppervlak (met een der hoofdkerken) moest opgeven, zodat, zelfs

een punt van het rechthoekige marktplein door de nieuwe wal werd afgesneden. Dit toont wel, hoezeer architektonische en urbanistische overwegingen bij nederige utiliteitseisen dienden achter te staan.

Nadat we even Maassluis hebben genoemd - dat reeds een vlek was toen men er in de tijden van Leidens beleg een fort aan de haven stichtte en later op dat fort de nieuwe kerk -, moeten we ten laatste wijzen op de beide jongste haven-fortressen van ons land: Hellevoetsluis en Den Helder. Hellevoetsluis, in de dagen van Jan de Witt en Prins Willem III groot geworden, is een omwalde haven met ruim dok, een zuiver marine-etablissement, waarin het burgerbestanddeel slechts een nederige en ondergeschikte plaats inneemt. Den Helder, te voren slechts een buurt, heeft betekenis gekregen door de aanleg van de marinehaven Nieuwediep tegen het eind der 18e eeuw; aan een burgerlijke nederzetting daarbij was in de aanvang nauwelijks gedacht (de afgunst der Westfriese steden, die de marine node zagen verdwijnen, zou stad-vorming hier niet hebben toegelaten) en eerst het Groot Noordhollands Kanaal der 1820-er jaren zou Den Helder in maatschappelijk opzicht tot een havenstad maken. Het ruime kader der Napoleontische fortifikaties is door de bebouwing op verre na niet gevuld, ook thans nog niet; het nieuw-aangelegde Den Helder met zijn forse lijnen is van urbanisme en architektuur gespeend gebleven, maar het behield de kansen, de achterstand in een voorsprong te doen verkeren. De jongste haven-fortresse, Den Helder, is de vitaalste. De landvestingen hadden alle betekenis als vesting verloren na de hervorming van het verdedigingstelsel als gevolg van de Frans-Duitse oorlog van 1870-71; de plaatsjes zijn òf vrijwel vervallen, òfwel tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd.

Hoofdstuk III Stadsvergrotingen tot 1650

De eerste stadsuitleg in het zich bevrijdende Nederland zag men reeds binnen het jaar na de opstand aanvangen; en wel om verdedigingsredenen. Het was Alkmaar, dat gedurende het beleg van Haarlem alle reden had zich op zijn verdediging te bezinnen en zich nu, aan de kwetsbare zandkant, de zuid- en westzijde, een bebolwerkte aarden wal schiep, wat een kleine vergroting inhield (tussen Oudegracht en Singel). Het doel is bereikt; niet hier, doch aan de Friese poort, op een ongunstiger terrein, zouden de Spanjaarden aanvallen; en de Alkmaarder Adriaen Anthoniszoon werd de vestingbouwer van het vrije Nederland.

Hetzelfde Alkmaar toont, enkele jaren later, nog een ander verschijnsel: de insluiting van het havenkwartier aan de oostzijde. Het beleg had de kwetsbaarheid van voorsteden leren beseffen; de vijand kon terugkomen zolang Amsterdam nog Spaans was; en zo moest men ertoe besluiten, de haven met zijn aanhang van werven en opslagplaatsen binnen de omwalling te brengen. Het aardige Alkmaarse havenkwartier van Voormeer en Zeglis is door de aanleg van het Groot Noordhollands Kanaal in de 1820-er jaren nogal geschonden.

De havenbehoeften zouden vooral in de zeevaarderssteden luide spreken. Enkhuizen en Hoorn vonden beide aanleiding, zich een komplex van nieuwe havens te verschaffen. In beide gevallen liet men de hoofdtoegang, door oude vestingwerken verdedigd, op de bestaande plaats (die trouwens ook door de aard van het buitenwater bepaald was) en zocht men de vergroting zoveel mogelijk vóór de bestaande stad. Te Hoorn lieten de omstandigheden dit ten volle toe; hier kon overigens de middeleeuwse stad ruimte genoeg voor de bevolkingsaanwas opleveren, door die benutting van kloosterterreinen, van tuinen en andere open plekken, die alom werd aangegrepen.

Enkhuizen had reeds circa 1570 zijn havenoppervlak langs de gehele zeezijde der stad vergroot. Het besloot nu, in de 1590-er jaren, tot een forse uitbreiding, die aan de zuid- en noordzijde nieuwe ruimte voor koopmans- en vissershavens schiep en aan de westzijde het bebouwingsoppervlak meer dan verdubbelde. Eén hoofdstraat heeft deze nieuwe wijk, de Westerstraat, van de Westerkerk tot de Westerpoort - en weinig fantasierijk als de naamgeving is ook de aanleg. Een simpel blokschema van grachtjes en straatjes is gevolgd, waarin slechts de waterstaats-complicaties voor enige afwisseling zorgen. Aan openbare ge-

bouwen had dit nieuwe stadsdeel ook toen het geheel volbouwd was (gelijk de plattegrond van 1632 het toont) nagenoeg geen behoefte. De latere achteruitgang der stad zou vooral deze nieuwe wijk sterk aantasten, zodat de buitenstad van Enkhuizen thans een weliswaar vriendelijk, doch geenszins 17e-eeuws stadsbeeld ten toon spreidt.

Wel is dit laatste het geval in Harlingen. Ook hier moest men de middeleeuwse stad - die tussen het blokhuis aan de havenkant en de buurt der oude parochiekerk langgestrekt had gelegen - tot een regelmatige veelhoek uitbreiden (in het laatste decennium der 16e eeuw), met havens aan de zuid- en noordzijde der oude nederzetting. Oud-Harlingen heeft zijn oude voorkomen aardig bewaard; niet slechts aan de Noorderhaven, maar ook op sommige achtergrachtjes kan men het huizentype, waarvoor de aanleg bestemd was nog vrij gaaf (zij 't in een latere uitvoering) terugvinden. Harlingen is ook typerend in het on-monumentale karakter van deze eigen Nederlandse stedebouw, het ontbreken van grote lijnen (behalve waar het water ze voorschreef) en de accent-loze opbouw. Wel was er vroeger tenminste één monumentale, getorende poort (die verdwenen is), doch overigens had men het te stellen met de bescheiden hoofdkerk, het stadhuis met zijn nietige torentje en de resten van het blokhuis, alle drie uit vroeger dagen. Het utilitaire en burgerlijke karakter is hier zuiver tot uiting gekomen, versterkt nog door het menniste element der samenleving, dat de ontplooiing van de publieke kerk en van publieke gestichten binnen bescheiden grenzen hield.

Binnenslands kan men dezelfde trekken in Leiden terugvinden. Hier diende de magistraat tijdens het Twaalfjarige Bestand de stad te vergroten. De ontwerper, Jan Pieterszoon Douw, was niet de eerste de beste en ook ontbrak het dit stadsbestuur niet aan visie. Toch is ook deze uitbreiding, de Oude-Singel-wijk, zuiver utilitair uitgevallen; zij was immers bestemd als industriewijk, voor de vestiging der Vlaamse en Waalse wevers vooral. De aansluiting op de oude stad, waarin zich tussen Haarlemmerstraat en Oude Vest een lange klooster- en sloppenbuurt uitstrekte, bood bijzondere moeilijkheden. In de nieuwe wijk was het standen-onderscheid der samenleving vanzelf gegeven, met haar tegenstelling van hoofdgracht (voor de fabrikeurs), radiaal-straat en -gracht (neringdoenden), achtergracht en tussenstraten (voor de werklieden). Ook hier moesten de poorten enig reliëf geven: er is gelukkig nog wat van over. Het plein, de Beestenmarkt, had een beter voorkomen zolang de oude Rijnsburger- of Blauwpoort er nog stond. Het stadsbestuur had deze met een pronkgevel en een klokketorentje versierd, waarop een weinig-waarderend belastingbetalend publiek met de spotnaam Duitjespoort reageerde. Aan openbare gebouwen in de nieuwe wijk was hier evenmin gedacht als te Enkhuizen of te Harlingen; toen later de bevolkingsvermeerdering toch tot kerkbouw drong koos men daarvoor, wel heel zuinig, een binnenterreintje bij de oude Marepoort; het lijkt wel meer

geluk dan wijsheid dat dit kerkgebouw, de Marekerk, het in het stadsbeeld toch nogal ‘doet’.

Zo was het Leiden van 1600 voortgegaan op de weg, die de stadsuitleggers van 1389 in de Rapenburg-buurt reeds hadden gewezen. De stadsvorm was door de nieuwe uitbreiding regelmatiger geworden en dit motief moest niet slechts voor de verdedigbaarheid, doch ook in het belang ener harmonische stadseenheid - op het centrum gericht - zwaar wegen. We zullen later zien, hoe men dit beginsel voor Haarlem zeer nadrukkelijk uitsprak; en ook, hoe Leiden op de ingeslagen weg zou voortgaan.

Eén eigenschap, die men in de Leidse, doch ook in andere stadsuitbreidingen van deze tijd kan opmerken, vereist vermelding. De bouwblokken vooral van die kwartieren waar men bouw uit ruime beurs verwachtte en dus grote percelen wenste uit te geven, waren zeer ruim getraceerd; zo ruim, dat op de binnenterreinen wel sloppen, ‘poorten’ en gangen tussengevoegd konden worden. Dit is tijdens de sterke bevolkingsstijging dan ook in niet geringe mate gebeurd; en het heeft ertoe medegewerkt, aan de achtergrachten - zelve met woningen van een niet-onaanvaardbaar type bebouwd - het karakter van achterbuurten te geven. In Leidens vervaljaren zullen deze sloppenbebouwingen deels verdwijnen, doch om plaats te maken voor fabrieken (nieuw verschijnsel der 19e eeuw; de oude nijverheid had immers nagenoeg geen arbeidsconcentratie gekend, die eerst door de stoommachine ontstond). De druk der verkeerseisen en de centrumbehoeften door de groei der stad geschapen zullen tenslotte tot zeer ingrijpende wijzigingen nopen en een niet meer schoon, doch wel nog steeds opmerkelijk 17e-eeuws type van industriewijk doen verdwijnen.

De uitbreiding van Rotterdam is veel grootser en het is niet zonder betekenis, de naam van Johan van Oldenbarnevelt hieraan te zien verbonden; hij immers was in de eerste opstand-jaren, toen Rotterdams ontwikkeling de naijver der buren gaande maakte (‘men doet er niet dan de stad uitleggen en ad luxum et ostentationem versieren’, moest het uit concurrenten-mond heten), als pensionaris het denkende hoofd der stad. Men was eerst met een smal Maasfront, met insluiting van Blaak en Nieuwe Haven alleen, begonnen; maar alras beseffende dat de groei ruimer getaxeerd mocht worden had men het gehele buitenland tot de diepe Maasstroom toe (de diepte door kribwerk op Feyenoord verzekerende) binnen de stad gesloten. De gehele ruimte van de Schiedamsedijk tot de aansluiting bij de Oostpoort kon worden gevuld met een netwerk van havens, waarvoor ook een tweede toegang - de Leuvehaven - werd geschapen. Een ruim kader, waarbinnen een eeuw van ontwikkeling plaats kon vinden. De behoeften van de groeiende zeevaart en zeevisserij waren in ruime mate verzorgd, met die van het binnenlandse verkeer en van de nijverheid zoals de scheepsbouw, terwijl voor de arbeidersbevolking binnen de oude stad, door ontsluiting van kloosterhoven en andere open terreinen, nog plaats viel te vinden.

De Oude Haven, de hoofdtoegang en nog lang het verkeerscentrum, zag zich dadelijk ook architektonisch verzorgd met een monumentaal poortgebouw (de Oude-Hoofdpoort) en handelsinrichtingen (koopmansbeurs, graanbeurs, vismarkt). De gelukkige verbinding van dit nieuwe centrum met het oude zou een belangrijk element voor Oud-Rotterdam betekenen. We kennen het evenwel slechts uit de oude plans en afbeeldingen, want eerst heeft de bouw van het

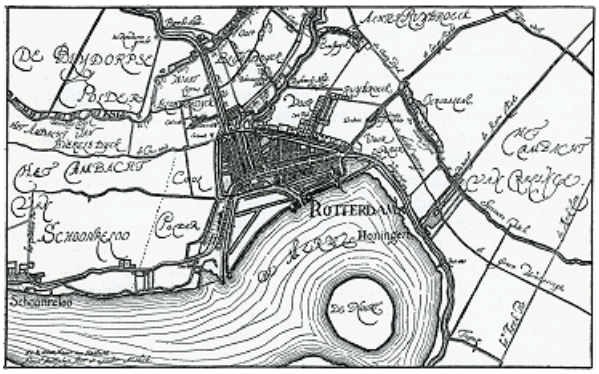

3. Rotterdam, 1616 (naar Floris Balthasars)

spoorviaduct met hetgeen daaraan vast zat - hoezeer gerechtvaardigd - een vuistslag in 't gezicht van Oud-Rotterdam betekend en daarna hebben de Rotterdammers, na de verwoesting van 1940, het kloeke besluit tot algehele vernieuwing hunner stad moeten nemen.

De Rotterdamse stadsuitleg van 1600 hield de mogelijkheid tot interne ontwikkeling in zich. Het Haringvliet was aanvankelijk bestemd voor de vissersvloot met nevenbedrijven; toen de koopvaart meer plaats vroeg - en ook de koopmanshuizen -, terwijl ook na verworven vrede de bouw buiten de wallen niet meer geschuwd behoefde te worden, kon men de haringvloot naar het Buizengat brengen. Een dergelijke vervorming ondergingen de aanvankelijke industrieterreinen aan Scheepmakershaven, Glashaven en elders. Aan de Maaskant waren in 't eerst slechts verdedigingswerken gepland, maar het duurde niet lang of de Boompjes kreeg het karakter van een boulevard gelijk er binnen of buiten ons land geen tweede te vinden was, die alle reizigers verrukte en die -

door de grote rivier zo treffend binnen het stadsgeheel te betrekken, door de ‘blik op de ruimte’ die men er kreeg - veel tot de karaktervorming der oude Rotterdammers moet hebben bijgedragen.

De fors aangelegde havens heeft men zich gevuld met driemasters te denken: ‘wat liggen hier al reuzen van schepen in onze havens, dat is wat anders dan jelui Amsterdamse lichters en vlotschuiten’, zoals de dames Wolff en Deken in ‘Sara Burgerhart’ Uitval tot Anna Willis doen zeggen. De uit zichzelf reeds forse bebouwing - Rotterdam was met Amsterdam wel onze hoogstgebouwde stad - werd verlevendigd door tal van accenten, zoals monumentale poorten, kerken gelijk de Lutherse, de Anglikaanse en de Schotse, trotse bedrijfspanden (men herinnert zich de voormalige brouwerij met het torentje aan de Leuvehaven) en dienstgebouwen gelijk het Oost-Indische huis (het belastinggebouw aan de Boompjes) en het Admiraliteitsgebouw (de Marinierskazerne). Alles bijeen was Rotterdams buitenstad - in het buitenwater gelegen, doch hiervan telde men de voordelen veel groter dan de inconveniënten - een der beste voorbeelden van Oud-Nederlandse stedebouw en het is dubbel te betreuren, dat zo weinig ervan is overgebleven.

Havenbuurten zijn in de oude steden altijd aantrekkelijk; doch de wijziging der behoeften heeft ze sterk aangetast, zoals b.v. in Middelburg en Vlissingen. Middelburg heeft zich circa 1600 vergroot door een nieuwe wal rondom de bemuurde oude stad; de zuidelijke stadsgracht hiervan aan de zuidzijde werd haven. Zuiver utilitair, weinig spectaculair. Juist deze zuidzijde is sterk vervormd door de aanleg van het Kanaal door Walcheren, thans ook al door ledigheid gekenmerkt. Wie een levend beeld van oud-Middelburgs havens en kaaien zoekt, hij grijpe naar de oude afbeeldingen, de gravures; het heden doet geen recht eraan.

Te Vlissingen was men ook reeds voor de Opstand op haven-vergroting bedacht geweest, ook omdat men beter een nieuwe haven-toegang aan de oostzijde der oude stad kon maken dan de oude havenmond verbeteren; Alva's kasteel had juist daar moeten komen. De Opstand gaf dadelijk voor Vlissingen een krachtige impuls, maar ook de dringende behoefte aan meer havenruimte. Deze vond men het gemakkelijkst door verruiming der grachten aan de oost- en noordzijde der stad, of door een beetje verlegging waar het pas gaf. Het oude Vlissingen moet - voor de gedeeltelijke verwoesting van 1809, voordat de werf ‘De Schelde’ een deel der stad zou opvreten en voor de nieuwe oorlogswonden in onze dagen geslagen - een bekoorlijke stad zijn geweest; maar er was niet veel planologie aan besteed. In sterke mate trouwens droegen de openbare gebouwen in het nieuwere stadsdeel een geïmproviseerd, haast provisorisch karakter. Ze zijn zonder uitzondering verdwenen, vooraan het Prinsenhuis, het meest monumentale; slechts op een enkele plaats roept nog de rustig-monumentale bebouwing de sfeer op van het Vlissingen der 17e en 18e eeuw.

Vere, Goes en Tholen zijn alle drie nieuw omwald en hierbij aan de havenzijde uitgebreid; maar zulke insluitingen alléén van de havendijk, om met de bedrijfsinrichtingen ook de schepen zelve te beveiligen, mogen nauwelijks stadsvergrotingen heten. Zierikzee bleef buiten deze akties; de oude stadsmuur omvatte er een ruimte, die tot onze tijd nooit geheel gevuld is geworden en een kleine versterking aan de overkant van de Nieuwe Haven gaf - zolang ook het Dijkwater de stad dekte - voldoende zekerheid. Van de smalsteden zagen zich Arnemuiden en Brouwershaven nieuw omwald en daarbij tevens wat gefatsoeneerd en verruimd; waar echter de beide plaatsjes hun zeevaart hebben zien verdwijnen en naast funktieverlies ook gedaanteverschrompeling hebben ondergaan, is de vormgeving van vroeger eeuwen er slechts een historische herinnering.

Verscheidene Hollandse steden hebben we al genoemd en zullen er in dit en het volgende hoofdstuk nog meer behandelen. Vrijwel alle genoten ze gedurende de oorlog de vruchten van de vrede; ook kleine plaatsjes als Monnikendam en Purmerend hadden aanleiding zich wat te verruimen; ook Schoonhoven en Gorinchem, grensvestingen, zagen zich ruimer omwald, wat in Gorinchem de aanwinst van een nieuwe stadswijk en de insluiting van de Lingemond als haven-gracht betekende.

In de landprovincies leidde de nieuwe omwalling ook wel eens tot vergroting, maar niet steeds tot stadsuitbreiding, waar de bevolkings- en welvaartsprikkels ontbraken. In Arnhem b.v. leek het uit defensie-overwegingen nuttig, de Weerdjes aan de Rijnzijde binnen de wal te besluiten; men voorzag hier bebouwing en begon zelfs al met een stadspoort, maar er is niet van gekomen (tot de 1850-er jaren toe). Te Deventer bleef wat ruimte tussen de oude muur en de nieuwe wal, doch men benutte haar niet of nauwelijks. In Zwolle moest de vestingwal de stadshaven met zijn Dijk (thans Thorbeckegracht) aan de noordzijde insluiten; dat de bebouwing hiervan langzaam voortging, schrijft Dumbar (goed beoordelaar, doch slecht profeet) toe aan het feit, dat de faktoren voor bloei en ontwikkeling *voorgoed* uit Overijssel verdwenen waren... zo leek het op het eind der 18e eeuw! Leeuwarden tenslotte heeft aan de stad tussen Wirdumerpoort en Schavernek een kleine uitbreiding gegeven, doch ook daar bleef een leegte (het Zaailand, veelzeggende naam!).

Groningen alleen heeft zich in het begin der 17e eeuw radikaal vergroot. Alleen daar was èn de mogelijkheid èn de visie aanwezig. De omstandigheden waren er ongemeen, doordat de reductie van 1594 zo'n groot aantal uitwijkelingen terugbracht, de ontwikkeling in elk opzicht stimuleerde, doch ook het besef aanwakkerde, dat de stad zich tegen nog immer dreigend gevaar door een nieuwe omwalling mèt reserveruimte diende te beschermen: met welk een succes, zou het jaar 1672 leren!

Het middeleeuwse Groningen, niet zeer groot, was sinds lang geheel gevuld;

men laboreerde er aan voorsteden, die, als herbergende ‘het mindere volk’, tijdens de scherpe politieke en sociale conflicten der latere middeleeuwen wel met opzet buiten de muur waren gelaten (volgens de taktiek van Ieper en van sommige Italiaanse steden). De opbouw-stemming van circa 1600 leidde tot het forse besluit, een nieuwe hoofdwal rondom de hele stad te leggen met een regelmatig beloop: zuid, oost en west dicht langs de grenzen van de oude stad resp. de voorsteden, doch aan de noordkant een grote uitbreiding - de grondslag van de Hondsrug-uitloper en de watergesteldheid wezen deze weg aan; dat men niet zuidwaarts ging zal daaraan zijn toe te schrijven, dat men moest vrezen in de hogere Hondsrug-grond geen waterhoudende gracht te kunnen maken (eerst later immers is de Kempkensberg afgegraven en is de waterbeheersing door de Grote en Kleine Spilsluizen in de stad veilig gesteld).

Naar het noorden toe is dus een geheel nieuw stadsdeel ontworpen, met een eigen marktplein (de Ossenmarkt) en een kerk met kerkhof (de Noorder of Nieuwe Kerk). De bouwblokken vormen een echt blokkenschema; de aanleg is niet zo geestrijk als de ontworpen uitleg van het nabije Emden zoals in Emmius' werk afgebeeld (maar het Emder plan is niet uitgevoerd; het Groninger wèl). En gaat men vergelijken met contemporaine of wat latere scheppingen naar Nederlands stramien in noordoostelijke koninkrijken, vorstendommen of republieken, dan komen die Nederlandse trekken der stadsvormingen van rond 1600, die doelmatige effenheid, die accentloze opbouw, ook in de Groninger nieuwstad scherp uit; dan voelt men de behoefte, de lofliederen die C.H. Peters hieraan gewijd heeft wat te temperen (maar Peters was nu eenmaal èn Groninger èn enthousiast).

We hebben Rotterdam reeds als een gunstige uitzondering leren kennen. Hoort ook 's-Gravenhage in de topklasse? Men had het vlek in Prins Maurits' dagen willen omwallen; dat niet de wal, doch slechts een gracht tot stand kwam en dat Den Haag eerst onder Koning Lodewijk Napoleon officieel stad genoemd is, neemt niet weg, dat de plaats maatschappelijk en architektonisch tot de steden behoorde. Deelde deze plaats in de opbloei en de manifestatiedrang? Ja en neen. Vergroot is ze zeker; onder Prins Maurits en meer nog onder Frederik Hendrik; met grachten aan weerskanten van het Spui, met straten bij het Westeinde, en zo meer. De dominant evenwel bleef het oude wegenkruis; géén vorstenslot kon er voor de Stadhouder-ambtenaar op overschieten; wat Frederik Hendrik voor zichzelf bouwde, als waardig vertoon voor eigen huis en hof, maar toch óók voor het land waarover hij een half-vorstelijk gezag had, dat kon in Den Haag geen plaats vinden; Rijswijk en Honselersdijk ontvingen deze Hoven. Naast het oude Gravenhof - representatief nog alléén door de schepping van de oude Graven, van Willem II en Floris V - waren nog geen openbare gebouwen van betekenis verrezen; alleen de talrijke ‘hôtels’ van de landadel en de ambtsadel, nu vermeerderd met de zetels van ambassades en de

logementen der stemhebbende steden, verzekerden 's-Gravenhage een bijzonder cachet.

In het begin van de vrijheidsoorlog was Den Haag vrijwel geheel verlaten geweest, vervallen en vervuild. De gedachte lag voor de hand - en Delft sprak haar luide uit -, dat men de plaats maar moest opgeven en verwoesten, om de regeringszetels binnen een der bemuurde steden te brengen. Prins Willem I heeft het tegengehouden, gelijk hij in die woelige dagen zoveel excessen heeft gekeerd. Maar àls eens, door vriend of vijand, 's-Gravenhage verwoest zou zijn geweest, dan zou men na de Pacificatie toch wel tot herbouw hebben besloten; dan had de Nederlandse stedebouw een unieke kans gehad. Doch stil, niet van die ijdele speculaties.

Amsterdam was het dat de grote kans kreeg. De opbloei van Amsterdam direkt na de pacificatie van 1577 blijft een merkwaardig verschijnsel. Ook hier, zoals te Groningen, de terugkomst van talrijke karaktervaste vaderlanders, door druk en ballingschap gestaald. Hier eveneens een sterke immigratie en een ontwikkelingsdrang, welke binnen de oude stad - 'vol nauw-behuisde huizen gepropt' als ze reeds was, - onmogelijk kon worden bevat.

De eerste uitbreiding, gepaard aan de dringend vereiste bebolwerkte omwalling, was, inderhaast ontworpen, niet berekend op de nog onvoorzienbare toekomst. Aan de westzijde dicht langs de singelgracht: de tegenwoordige Herengracht is de binnenkant van deze wal. De Heiligewegspoort voor het Koningsplein, de Regulierspoort op het huidige Rembrandtplein, de St. Antonispoort aan het oosteind van de Jodenbreestraat: zo heeft men zich het Amsterdam van Breeroo, Hooft en Vondel voor te stellen. Vooral gelegenheid voor bedrijfsinrichtingen was gewonnen; scheepswerven op de eilanden, kapitale pakhuizen aan de Buitenkant, lakenbedrijven op de Groen- en Blauwburgwal, en zoveel meer. Koopmanshuizen langs het Singel, Fluwelen Burgwal, Gelderse Kade - de oude vestinggrachten; eng-verkavelde woonstraten, nauwe 'Breestraten' als hoofdverkeerswegen. Een 'Nieuwmarkt' als eigen centrum; een eigen kerk, de Zuiderkerk, welker 'witte stenen toren: 't is wel een treflijk werk' Gijsken de Gauwdief van de Amsteldijk zag oprijzen, maar die in het stadsbeeld weinig spreekt; en eindelijk de 15e-eeuwse poorten en muurtorens voor utilitaire bestemmingen behouden (de St. Antonispoort als waag en vergadergebouw, Munttoren en Montelbaanstoren voor de tijdaanduiding, Schreierstoren als havenbureau), maar, dunkt ons, óók uit de onuitgesproken behoeft, toch enige accenten, enige monumentaliteit te handhaven.

Na enkele decenniën van voorbeeldeloze opbloei bleek de eerste uitleg onvoldoende. Wijder greep men nu (1612), door zich dadelijk op de halvemaanvorm te gaan instellen, waarvan het noordwestelijke twee-vijfde deel, tot de Leidsegracht, terstond werd aangevangen. De ontwerper (was het Staets?) maakte 't zich niet moeilijk; dit werd door zijn opdrachtgevers - die naast het heil der

stad deels ook eigen welzijn hierbij niet vergaten - immers niet verlangd. Een verhoogd standsbewustzijn vorderde differentiëring der bestemmingen. Op de grond die ten westen van de Heerengracht door het slechten van wal en bolwerken en het dichten van de buitengracht gewonnen zou worden projecteerde men twee hoofdgrachten, Keizers- en Prinsengracht; de bouwblokken tussen deze drie grachten moesten een 'eerste stand' opleveren, de uitgifte der terreinen werd hiertoe geschraagd door bouwvoorschriften o.a. ook voor de binnenterreinen en men weet hoe volkomen deze opzet is geslaagd. Uit afbeeldingen van vroeger dagen kan men de oorspronkelijke, lichtkleurige en open, grachtenschoonheid beter leren kennen dan door de aanschouwing van het donkere beeld onzer dagen, waarin bovendien de geparkeerde auto's de harmonie hebben verstoord, terwijl de waterverkeerswegen vrijwel verlaten liggen.

Typerend voor de Hollandse stad van 1600 zijn ook deze grachten door de vrijwel algehele afwezigheid van openbare gebouwen. Langs het beloop van de oude stadsmuur waren twee vestingtorens gespaard (beide sindsdien gesloopt). Tussen Keizers- en Prinsengracht verrees, juist in de flauwe bocht en optisch gunstig geplaatst, de Westerkerk met zijn toren die inderdaad het kwartier beheerst; aan de Haarlemmerdijk probeerde men wel door de Heerenmarkt met de hal erop een buurtcentrum te scheppen, doch het lukte niet best.

Bij de Prinsengracht hield de nieuwe stad niet op; naast de herenwijk moesten burgerkwartieren komen: de Jordaan. Hier was het uit met de ruime planning; de perceelsscheidingen van het oude land werden het beheersende motief; en dat dit tegen de Prinsengracht gerende hoeken moest geven deerde niemand, want ook in oud-Amsterdam was men op dit gebied wel wat gewend en vooral de varende bevolking had, hier en elders, geen enkel bezwaar tegen nauwe en inconventioneel-gevormde woningen. De bouwblokken waren hier ondiep, de percelen smal. Telkens na twee of drie zijstraten een gracht, nodig voor afvoer en verversing (hoe gebrekkig deze eerst nog!); de specie uit de grachten kan niet hebben volstaan voor de ophoging (want men bouwde niet op polderpeil); veel zand moet hiertoe zijn aangevoerd, veel tijd verstreken eer alles bouwrijp was. Het stadsplan van 1629/1632 toont nog lege plekken; de eilanden zijn dan nog onvoltooid en vooral langs de Haarlemmerdijk wilde het niet best. Maar de volbouwing liet zich toch niet lang wachten; het eigen buurtcentrum - de Noordermarkt met de Noorderkerk, bescheiden burgerkerk zonder toren - kreeg dadelijk een funktie te vervullen.

De tot burgerbebouwing bestemde dwarsstraten uit dit nieuwe stadsdeel vonden op het stratennet der binnenstad, welke immers parallel aan de Amstelmond was gegroeid, aansluiting slechts door middel van stegen. Het lijkt zeer onvoldoende; maar, bedenke men, asverkeer had deze grote stad eertijds vrijwel niet; alle vrachtvervoer volgde de waterwegen; mensen verplaatsten zich te voet, de heren-rijtuigen zijn een weeldeprodukt van het latere deel der 17e eeuw;

oudere prenten tonen op de Dam b.v. slechts boerenkarren, en de sleden en berries der waagdragers. Heel langzamerhand eerst zal de behoefte aan verkeersstraten groeien; 2½ eeuw na de bouw zal men Amsterdams I7e-eeuwse wijken onvoldoende vinden en met demping en doorbraak streven naar verbeteringen, die toch niet afdoende zijn gebleken.

Doch laten we niet, door het oproepen van dit toekomstbeeld, onbillijk worden jegens de mannen der 17e eeuw, die hun voldoening over het bereikte met magistrale èn burgerlijke trots in beeld en geschrift hebben vastgelegd. Amsterdam was voor landgenoot en vreemdeling dé representant der scheppingskracht van het reformatorisch-republikeinse Nederland in zijn frisse opbouwtijd.

Hoofdstuk IV Successen en teleurstellingen

Het midden der 17e eeuw markeert in de Nederlandse geschiedenis een scheidslijn. Tot die tijd is er een opgang in elk opzicht; erna weet men wel een zeker peil te handhaven, maar met 1672 komt een ernstige terugslag, die overgaat in de stagnatie van de 18e eeuw. De stedebouw blijft eerst langs de eenmaal gevonden weg voortgaan en hij weet nog successen te boeken; doch het aantal onuitgevoerde plannen en mislukkingen wordt groter, totdat men, de hele achttiende eeuw lang, aan stadsuitbreiding niet meer zal denken. Dit verschijnsel heeft economische en demografische achtergronden waaraan we slechts behoeven te herinneren; hier behoort alleen de materiële neerslag te worden behandeld.

We beëindigden ons vorige hoofdstuk met de bespreking der eerste faze van Amsterdams uitbreiding, en willen thans met deze zelfde stad aanvangen.

Dat de nieuwe stad niet blijvend bij de Leidsegracht zou eindigen, daarvan waren de ontwerpers van 1612 hoopvol verzekerd. De toekomst heeft hen niet beschaamd. In 1658 is de voltooiing van de halve maan aangevangen en daarna stelselmatig voltrokken.

De Heeren-, Keizers- en Prinsengracht werden op gelijke voet voortgezet, over de Amstel, tot de Plantage Muidergracht, die tot afsluiting diende gelijk de Brouwersgracht aan de andere zijde; de zeewerende dijk kon uiteraard niet door zo veel grachten, doch telkens slechts door één, met sluizen, worden gekruist. Het 'oostelijk massief' bij deze zeedijk, tot bouwterrein voorshands niet nodig, werd in een langdurig provisorium aangelegd tot tuinen, de Plantage, terwijl noordwaarts daarvan het havengebied met de Eilanden werd volbouwd.

In dit nieuwste stadsdeel dienden meer radiale verbindingen te komen. De Leidse, Utrechtse en Weesperstraten leidende naar even zovele poorten; de Vijzelstraat en -gracht aanvankelijk slechts toegang gevende tot het Wetering-poortje, in onze dagen tot een hoofdstraat vervormd. En eindelijk, naar de Muiderpoort, geen 'Muiderstraat', doch de royale Plantage Middenlaan.

Burgerbuurten ontstonden ook hier tussen de Prinsengracht en de vestwal. Maar doordat men rondom de langgestrekte oude stad een regelmatig cirkelsegment construeerde, rekening houdende met de oudere uitleg ten oosten, bleef er geen ruimte meer voor een buurt als de Jordaan aan de westzijde, doch slechts voor simpele complexen van binnenstraten, die met dat al hun oude type ook in de

opbouw goed hebben bewaard. Tussen de Keizers- en de Prinsengracht traceerde men voorts de Kerkstraat, ook voor verkeersdoeleinden; want een Amsrelbrug (de Magere brug) liet zich beter op deze straat dan op grachtkanten aansluiten. In de lijn van de vestwal zorgde de massieve en monumentale Hoge brug voor de beheersing van de Amstel; de sluis tussen de beide bruggen is een latere toevoeging.

Daar de bevolkingstoeneming gedurende deze uitleg afnam om eindelijk (op rond 200.000 inw.) vrijwel tot staan te komen, is de voorziening van dit nieuwe Amsterdam met openbare gebouwen achtergebleven. De poorten, alle vier dadelijk monumentaal en hooggetorend opgebouwd, verzekerden de architektonische afsluiting der hoofdstraten èn het aanzien der stad voor wie haar naderden. Maar van binnen onderging de rij van Amstels hoofdgebouwen weinig aanvulling; hier eerst recht zouden de grachtenhuizen - in 'de Bocht' met name - het voorkomen der stad bepalen, zoals Berckheyde ze schilderde in onbeschaduwde nieuwheid en zoals ze door de eeuwen vergrauwd ons dierbaar zijn geworden. Een frisse onderbreking kreeg de wijk door de wijde Amstel. Hiernaast - op een onorganische plaats, tussen Utrechtsestraat en Reguliersgracht - slechts één eigenlijk plein; en dit heeft nooit een betere naam kunnen krijgen dan Amstelveld, wat de geringe betekenis ervan demonstreert! Ook de hoofdkerk die hier had moeten komen, de Amstelkerk, behield haar voorlopige houten gedaante tot heden; men heeft nog wel over een verheven kerkbouw op de Botermarkt (het Rembrandtplein) gedacht, maar dit plan, trouwens nooit erg officieel, bleef in het ontwerp-stadium. De Oosterkerk alleen, op haar eiland, kwam tot uitvoering; ze heeft haar ligging mee. In deze eilandenwereld trouwens ontstond door de grote utiliteitsgebouwen als het Oostindisch Magazijn, het Admiraliteitsmagazijn en de werven van admiraliteit en compagnieën een geheel nieuw en typerend stadsbeeld, vroeger meer dan thans door het open havenfront verlevendigd.

De landzijde der stad - het is niet te ontkennen - stond in belangstelling en in voorkomen bij het waterfront achter. De wagenpleinen aan de binnenzijde der poorten waren meer nuttig dan fraai; mettertijd trouwens werd ook het nut minder hoog aangeslagen, zodat men het Leidse plein kalmweg halveerde door de stichting van de schouwburg. Dit was tenminste een gebouw van formaat (aanvankelijk van hout!). De andere oude gebouwen van openbaar nut in deze wijk, opgenomen in straat- of grachtwand, vallen nauwelijks op.

Haarlem richtte zijn uitleg, tegen 1670, zeer doelbewust in. De adviseur der stad, Salomon de Bray, betoogde volmaakt logisch, dat het begin van een regelmatige vorm regelmatig voortgezet en voltooid *kan* worden, maar een onregelmatig begin nimmer; en daar de cirkel de regelmatigste figuur is, construeerd onze Salomon een cirkel waarvan de St. Bavotoren het middelpunt is en de straal gevormd wordt door de afstand tussen deze toren en het verst-

afgelegen punt der oude stad; een bij toeval (niet te Haarlem!) bewaard hulpkaartje toont deze constructie nog aan. Een papieren bedenksel, onpraktisch voor een situatie als die van Haarlem, welke tot een zuid-noord-ontwikkeling op de geestgrond uitlokt; heel anders dan te Amsterdam, waar àl het bouwterrein opgehoogd moest worden en men zich dus vrijer kon gevoelen. De Bray's advies intussen is gevolgd in de noordelijke uitleg, in 1672 begonnen, in de breedte van de oude stad en dus met een aansluiting ook oostelijk van het Spaarne. Deze uitleg is nooit geheel volbouwd; openbare gebouwen kwamen er niet (tenzij men het hofje van Staats zo wil noemen); en terwijl de Nieuwe Gracht een zeker voorkomen verkreeg en behield, heeft overigens juist dit kwartier sterk geleden van de achteruitgang der stad rond 1800, zodat men de spoorweg dwars erdoor kon traceren, waarop een herbouw in geheel andere gedaante (Florapark e.d.) volgde. De bedoeling der ontwerpers kan naar het tegenwoordige dus niet beoordeeld worden; maar ook op Romeyn de Hooghe's flatteuze vogelvluchtkaart van 1686 heeft deze nieuwe stad iets saais en armelijks, in sterke tegenstelling tot de levendige oude stad.

In Leiden is de stadsuitbreiding van 1659, oostwaarts van de Heerengracht, wèl voltrokken; hier hield de groei nog aan, zodat Leiden met zijn 70.000 inwoners de grootste stad na Amsterdam werd. Het soberste schema der industriestad werd hier gevolgd. Het marktplein, vrij willekeurig ergens aan de hoofdgracht geschikt, had een monumentale kerk moeten krijgen - men ziet het ontwerp op het grote stadsplan afgebeeld -, doch hiertoe reikten de middelen na het rampjaar 1672 niet meer. Ook deze industriewijk is achteruitgegaan, de hoofdgracht evenzeer als de achtergrachten en -straten; de fabrieksbuurt heeft iets beklemmends gekregen (met uitzondering alleen van het, iets oudere,havenkwartier en van de vriendelijke Nieuwe Rijn).

Wat heeft men van Schiedam te denken? Hier is merkwaardigerwijze een stadsuitbreiding van een heel eigen type ontstaan. Men heeft de ronde middeleeuwse stad voorzien van een verlengstuk door het aangewassen land naar de rivierzijde; en, dadelijk afziend van iedere eis van verdedigbaarheid, de twee insluitende grachten bestemd tot industriehavens met panden aan het water uitkomende. De interne ontsluiting geschiedde, zeer ongemeen, door een brede, allee-achtige aanleg, de Plantage; geheel in strijd met de zuinigheid die men aan Schiedam als kenmerk wil voorschrijven. Een ook voor de toekomst waardevol element is hiermede aan Schiedam verzekerd.

Rotterdam heeft zich, na de schepping der buitenstad die we al bespraken, in onze periode nog iets vergroot door aanhechting van de Zalmhaven en het Buizengat, waardoor bedrijven naar buiten konden worden gebracht en het bewoonbare oppervlak der binnenstad toenam. Het monumentale stadsplan van De Vou, van het eind der 17e eeuw, toont de stad reeds in de gedaante die ze tot de vooravond van de nieuwe ontwikkeling zou behouden.

Dordrecht heeft de eerste stappen gezet tot een concentrische uitleg langs de hele landzijde; het plan in Matthijs Balen's werk geeft een beeld ervan. Men is in het begin - de aanleg van de Singel - blijven steken; de oorlog was tussenbeide gekomen en had ook Dordrecht geknakt. Slechts aan de rivierkant heeft nog enige aanwinst door havenvorming plaats gehad.

In Delft, volgebouwd als het was en bloeiend - hoorde niet Huygens het Delftse straatrumoer op zijn Hofwijck te Voorburg? - is men ook over een grandioze uitbreiding gaan denken; eivormig had de stad moeten worden, het nieuwe gedeelte blokvormig opgevuld. Het is bij het plan gebleven; Delft werd de stille stad waarvan, naar De Génestets's woord, ‘boze tongen fluistren: Heel Delft is zelf een graf’. Het nageslacht schijnt aan deze gemankeerde Delftse vergroting niet veel verloren te hebben, naar het plan althans te oordelen.

Van Hollands grote steden is Gouda de enige, die uitbreiding zelfs niet overwogen schijnt te hebben, en waar het middeleeuwse plan, voor Hollandse verhoudingen althans, het gaafst is bewaard; zonder doorbraken zoals Delft wèl heeft, en bijna zonder dempingen.

De kleinere steden in Hollands Zuiderkwartier ondergingen slechts kleine veranderingen in verband met nieuwe versterkingen. Voor Brielle kwam dit neer op een verkleining aan de zuidzijde en een verruiming aan de oostzijde, voor het stadsbeeld niet belangrijk. Weesp alleen is op concentrische, bescheiden wijze vergroot met een vriendelijk grachtje op het oude stadje aansluitend en een kleine uitbreiding ten oosten van de Vecht.

Van de kleine steden in het Noorderkwartier van Holland is Edam geheel gebleven wat het was; de bloeitijd van dit stadje was trouwens gedaan, nu de scheepsbouw zich naar de Zaanstreek verplaatste. De bescheiden vergrotingen van Monnikendam en van Purmerend verdienen nauwelijks vermelding. Hoorn heeft zijn bebouwde oppervlak na het midden der 17e eeuw aan de havenzijde nog iets vergroot, wat een aantrekkelijk straatbeeld voor de Hoofdtoren meebracht. Medemblik tenslotte hoort enigszins in de categorie der mislukkingen. Men had alle aanleiding hier het havenoppervlak te vergroten; veel koopvaarders plachten er ligging te nemen en waarom zou het stadje niet mededingen naar de vette premies van admiraliteit en compagnieën? Zo ging men er havens graven aan de landzijde der stad, westwaarts van het kasteel - niet aan de zeezijde, dit liet de gesteldheid niet toe; maar het concentrisch ontworpen plan, zoals de plattegrond in Blaeu's Stedeboek het vertoont, is nooit geheel volbracht; de westzijde bleef onafgewerkt; en de latere achteruitgang heeft het 17e-eeuwse Medemblik tot onherkenbaar wordens toe verminkt.

De mislukking van het Utrechtse uitbreidingsplan is eigenlijk een beetje tragisch. In deze stad had men Willem Moreelse, die raadsheer in het Hof was, tot burgemeester gemaakt, juist omdat men van hem de doorvoering der dringend nodige stadsvergroting verwachtte. De mogelijkheden die de oude stad bij de

aanvang van het republikeinse tijdvak nog had geboden waren uitgeput; het was aantoonbaar, dat Utrechts natuurlijke groei werd geschaad door het huizentekort, het absolutie gemis aan bouwterrein. Moreelse wist in zijn brochure deze faktoren zeer goed uiteen te zetten; het door hem verdedigde uitbreidingsplan - met lange hoofdgrachten als woonbuurten naar Amsterdams voorbeeld aan de westzijde, wijken voor het bedrijfsleven aan de noord- en zuidzijde - was royaal, maar niet onmatig; bij uitstek doelmatig. Voor openbare gebouwen en terreinen viel hier des te minder te voorzien, waar de oude stad zo overrijk van een en ander voorzien was.

Moreelse's plan ondervond druk van twee of drie kanten. Vooreerst waren er natuurlijk de voorzichtigen, de vreesachtigen, de zuinigen; èn met hen in verbond de belanghebbenden, die in de oude stad standsachteruitgang en huurdaling vreesden. En van de andere kant de leuke, maar fantastische Jhr. Everard Meyster; Meyster, die de Amersfoorters tot keitrekken wist te bewegen en wiens vernuft voortleeft in geestrijke naamgevingen als Oog-in-Al en Nimmerdor (en naamsverklaringen als: Amersfoort = Ha-Mars-Voort). Een ontwerp als dat van Moreelse, dat de omvang der stad toch meer dan verdubbelde, was voor Meyster veel te benepen. Hij pousseerde een verbeterd plan, dat Utrecht rondom tot een groot ovaal zou vervormen en waarvan ook een belangrijk element was de leus Utrecht-Zeehaven - het zeekanaal door Maartensdijk en Baarn naar de Eemmond, binnen Utrechts souverein gebied, los van het gehate Holland; het plan dat in de windhandeltijd van 1720 nog een opbloei zou beleven (en dat in iets bescheidener uitvoering, wellicht niet zo gek zou zijn geweest...). Meyster was niet optimistisch aangaande de kansen zijner geestesschepping, getuige het motto op de kaart: ‘Wat baet het bril-aenbiên, Als men dogh niet wil sien.’ Maar ondertussen moest zijn project schade hebben gedaan aan het wèl uitvoerbare plan Moreelse, dat door beider tegenstanders met het Meysterse plan onder de hersenschimmen kon worden gerangschikt.

Moreelse heeft zijn werk kunnen aanvangen. De hoofdgrachten aan de westzijde der stad, evenwijdig met de Catharijnesingel, zijn gegraven. Doch Moreelse's burgemeesterschap nam een ontijdig einde, doordat hij verstrikt was geraakt in een hooglopend kerkelijk conflict. Na zijn heengaan ontbrak de vaste hand. En de Franse inval van 1672, de bezetting der stad in 1672-1673 deden met de welvaart ook de kans op bevolkingsvermeerdering verdwijnen. Nu was her inderdaad harde noodzaak, het grote plan geheel los te iaten. Anderhalve eeuw lang dacht men niet aan wederopvatting. In het stadsbeeld zijn slechts zwakke sporen (Kruisvaart, Croeselaan) van Moreelse's plan overgebleven. Maar als in de 19e eeuw burgemeester Van Asch van Wijck weer aan stadsuitbreiding mag denken, begint hij met een herinnering aan Moreelse en doet diens naam in Moreelsepark en Moreelselaan voortleven.

Met Utrecht is onze rondgang door Nederland voltooid, want geen enkele andere stad der provinciën buiten Holland heeft na 1650 nog aan vergroting gedacht. Maar we dienen niet te vergeten, dat ons land, in zijn bloeitijd zo sterk cultuuruitstralend, ook stedebouw geëxporteerd heeft.

Vooreerst in de eigen koloniën; naar Batavia, naar Kaapstad, naar Nieuw-Amsterdam, de kern van New-York; naar Paramaribo, Willemstad en Georgetown, en naar Mauritsstad in Brazilië (bij Recife), de grootst-geziene van alle. Waar het pas gaf een grachtenstelsel; overal grote regelmaat, rechtlijnigheid en nadruk op het 'civic centre', in Mauritsstad bovendien op het bestuurspaleis. De gravures der 17e eeuw geven van de voornaamste dezer scheppingen nog een goed beeld.

Het type der regelmatige vestingstad met rechtlijnige binnenaanleg en weloverwogen plaatsing van hoofdgebouw is in deze periode internationaal, niet specifiek Nederlands. Maar in de Noord- en Oostzeelanden werden toch wel zeer bewust Hollandse voorbeelden gevolgd, soms ook Hollandse krachten aangewend. Dit ligt al zeer voor de hand te Friedrichstadt aan de Eider in Holstein, door Hollandse Arminianen gesticht en bevolkt. Maar niet minder in Glück-stadt, Holsteinse havenstad aan de Elbemond. En evenzeer in de Neustadt van Bremen ten westen van de Weser, aantrekkelijke grachtenstad; - in de Berlijnse Friedrichstadt en in Potsdam, stichtingen van de Grote Keurvorst en door Joan Maurits de Braziliaan - immers zulk een groot bouwer, 'der die ganze Welt verschönert haben wollte' - beïnvloed; - in de nieuwe stad van Danzig ten oosten van de Mottlau en ten zuiden van Langgarten (we weten niet wat ervan over is); - in Göteborg, door Zwedens koning onder sterke Hollandse beïnvloeding gesticht; - en vooral te Kopenhagen, waar niet slechts de gehele waterkant nog zo Hollands aandoet, doch inzonderheid de nieuwstad aan de overkant, het in 1618 aangevangen Christanshavn, de omgeving der Vor Frelserskirk, direkte Hollandse inspiratie toont. Maar dan, hier zowel als in Potsdam en Berlijn, met een monarchaal-geïnspireerde neiging tot het monumentale, die geheel onhollands is en het gemis dezer eigenschap in de eigenlandse voorbeelden sterker doet gevoelen.

Het is niet te ontkennen: de Nederlandse stedebouw der 17e eeuw had een eigen type ontwikkeld, doch de ontwikkeling was op eigen bodem doodgelopen, door een samentreffen van maatschappelijke en economische oorzaken. Buiten de eigen grenzen zou een gelukkige kruising tussen Hollandse doelbewustheid en Barok-uitdrukkingsstreven een prachtige variant tot leven brengen: we bedoelen de stad die in haar aanvang St. Petersburg heette. Peter de Grote wilde veel aan Holland ontlenen, doch hij vond hier niet geheel wat hij zocht. Het nageslacht kan hem geen ongelijk geven.

Hoofdstuk V Inwendige wijzigingen

Als kleine steden groot worden, vereist ook het centrum voorziening. De noodzaak hiertoe voelden ook de Nederlanders; naar verhouding was hier de aandrang gering, waar de aard der samenleving - het is al opgemerkt - weinig ruimte liet voor grootsheid en vertoon.

Dadelijk bij de secularisatie der geestelijke goederen, kort na de hervorming, sprak de nuttigheidsoverweging haar woord mee. De veelheid van kerken, kapellen en andere plaatsen van aandacht kon vermindering velen; de kloosters stonden open voor wereldse bestemmingen; geen gewijd karakter vereiste meer ontzag.

In Middelburg sloopte men al dadelijk de Westmonsterkerk met het uitgesproken doel, ruimte voor de markt te scheppen. De afbraak van St Walburg te Groningen kan geen stedebouwkundig doel hebben gehad; evenmin de sloping der drie parochiekerken van Leeuwarden, waar het Oldehoofster kerkhof, met zijn toren in beklemmende eenzaamheid, tot onze dagen een even doelloze als vormloze vlakte is geweest. Doch men ervoer, hier zowel als in Katholieke landen later, dat de kloosterkerken, vooral die der bedelorden, zeer geschikt waren voor burgergebruik en de kerspelkerken konden vervangen.

Ook dacht men op vele plaatsen als te Deventer, waar overwogen werd, dat het Heilige-Geestgasthuis, vanouds aan de Brink, niet zo'n neringrijke stand behoefde in te nemen en gevoeglijk naar een kloostergebouw aan een achterstraat kon worden overgebracht. Zo verdween eveneens te Arnhem het St. Catharinagasthuis uit de Bakkerstraat. De levendige afwisseling van vroeger tijd verdween uit de hoofdstraten om voor een eenvormig huizenbeeld plaats te maken.

Soms waren uit de oude tijd belangrijke geestelijke instellingen in het centrum der stad overgebleven; en hiermede liet zich eerst recht iets aanvangen. In Deventer sloopte en verkavelde men het Bisschopshof-complex zo radikaal, dat van de oude immuniteit, de ‘close’, der Lebuinikerk niets is overgebleven. Elders ging men niet zo ver; de kapittelhuizen bleken gewild als deftige woningen, zoals bij de Walburgkerk van Zutphen nog enigszins te zien is en ook elders te beleven was.

In Utrecht was de overdaad van geestelijke en kerkelijke instellingen wel het grootst; ingrijpen moest geboden heten. Door sloping van het koor der Buur-

kerk kon men grond voor de dringend vereiste Choorstraat winnen. Nu de vijf immuniteiten der kapittelkerken openvielen, kwam er gelegenheid voor de aanleg van deftige woonstraten zoals de Boothstraat; ook de terreinen van abdijen (St Paulus, Wittevrouwen) en van kloosters (Predikheren) openden hiertoe de gelegenheid, totdat Utrecht tegen 1660 zo vol gebouwd was dat een flinke uitleg geboden scheen. De plattegrond van oud-Utrecht is door dit alles, bij stukjes en beetjes, ingrijpend gewijzigd; aan groter-geziene ingrepen zou eerst onze tijd denken. - We bepalen ons tot deze voorbeelden; volledige opsomming is in dit hoofdstuk onuitvoerbaar.

Zuiver representatieve overwegingen - maar nimmer geheel los van economische - konden ook op de vervorming der centra van invloed zijn. Te Maastricht deed men met veel zorg en kosten de oude heterogene groep der Halle-gebouwen op de Grote Markt plaats maken voor het stadhuis door Pieter Post naar de nieuwste smaak gebouwd en met overleg in het stadsplan gezet. Naar het beste toenmalige inzicht ook bouwde men in hetzelfde Maastricht de hoofdwacht op het Vrijthof en te Zwolle de hoofdwacht tegen de Grote Kerk: ‘konstvernielend’ naar later oordeel (Dumbar), doch een aardig symptoom van de onbevangen geest des tijds.

Het plan tot stichting van het tegenwoordige stadhuis van Groningen is wel eensdeels uit de bouwvalligheid van het oude Raad-, Recht- en Wijnhuis voortgekomen, doch het is zeker mede bepaald door het verlangen, het aanzien der Grote Markt naar de eis des tijds te verbeteren.

In Schiedam leidde de vernieuwing van de schutsluis in het centrum der stad tot een bewust urbanistisch streven, de stichting van de Beurs op het bevoorrechte punt. Het was een verbeterde uitvoering van hetgeen men te Rotterdam bij de bouw van de nieuwe beurs op de Blaak (een door tijdgenoten zeer bewonderd gebouw) had gedaan.

Op kleiner schaal probeerde men hier en ginds, vroeger en later, iets dergelijks. In Alkmaar bijvoorbeeld door de verbouwing der H. Geestkapel tot waag, met hoge toren: een aardige compositie voordat men het Waagplein te groot gemaakt had. In Weesp, bij de zorgvuldige plaatsing van het nieuwe stadhuis. In het beursgebouwtje op het middelpunt van Monnikendam. Vlissingen voelde de behoefte zijn opbloei na de opstand effectief te tonen door de bouw van het stadhuis ‘net zoals dat van Antwerpen’ op een ad-hoc geschapen marktplein, gehandicapt door excentrische ligging, zodat het beursgebouwtje, meer in het verkeer gelegen, beter in het stadsbeeld sprak. Brielle gaf aan zijn deftige stadhuisgevel een tegenaccent door de hoofdwacht ertegenover. Ook Edam meende, de bouw van een deftig stadhuis met de aanleg van een pleintje ervoor gepaard te moeten doen gaan; maar de uitkomst is niet onverdeeld gunstig; pleinaanleg blijkt in onze grachtensteden doorgaans een hachelijke zaak.

Waar uit onbekrompen beurs bewust-monumentaal zou worden gebouwd, kon

niet altijd aan de eisen van het groepseffect worden voldaan. Hebben de ontwerpers van de Marekerk te Leiden zich in dit opzicht mogen ‘uitleven’? In Middelburg kreeg de Oostkerk de door haar monumentaliteit vereiste omlijning slechts van één kant. Bij de Nieuwe Kerk te Haarlem heeft de urbanistiek zeer bewust meegesproken, al is de opzet niet geheel voltrokken.

Het grootste en beste voorbeeld, tevens in zijn beperktheid typisch Nederlands, is natuurlijk de Dam met het Paleis-Raadhuis te Amsterdam, ‘'s Werelds achtste wonder’, in het hoogtijdperk van 1648 ontstaan, moest het beste van Neêrlands kennen en kunnen bieden. Eerst stap voor stap kwam men tot het denkbeeld, het gebouw niet met de smalle zijde, doch met de brede zijde aan de Dam en tegelijk een eind achter de oude rooilijn te plaatsen. Een curieus en eigenlijk niet mooi complex van stadhuis en kerk vlak tegen elkaar aan ontstond hier uit noodzaak. Het Damplein had meer diepte gekregen, doch het was overigens niet gewijzigd. Beter was de plaatsing van het nieuwe gebouw aan de Nieuwezijds Voorburgwal in de rooilijn, mooi inzonderheid vóór de demping van de gracht, de doorbraak der Raadhuisstraat en de onvermijdelijke wijziging der omringende bebouwing. Een gelukkige beslissing was het, niet over te gaan tot de reeds begonnen bouw van de Nieuwekerkstoren, die de verhoudingen wellicht geheel bedorven zou hebben.

Overigens benutte ook Amsterdam voor zijn grote openbare gebouwen in het centrum voornamelijk de kloostercomplexen; en hierdoor komt het, dat het Admiraliteitshuis-Prinsenhof (thans nog Raadhuis), het Oostindisch huis (thans belastingkantoor), het Binnengasthuis en het Athenaeum-Universiteit, grote gebouwen toch, zo weinig in het stadsbeeld spreken. De Beurs alleen kreeg een aanzienlijke plaats, boven de Damsluis het Rokin afsluitende.

We hebben al opgemerkt, dat men langs de rand van middeleeuws Amsterdam verscheidene delen van de oude vesting voor utilitaire doeleinden had gespaard. Ook in andere steden liet men niet zelden de oude binnenpoorten staan: voor tijdaanwijzing, als gevangenis, of eenvoudig omdat men deze vaak monumentale en sierlijke gebouwen om huns zelfs wil waardeerde. Doch mettertijd ontstonden andere ruimte-ideeën. Een gebouw als de Vughterbinnenpoort, voorheen als een sieraad beschouwd en, als herbergende de Rariteitenkame-R, en onzer vroegste musea, zag zich in de 18e eeuw veracht. Niet alleen doordat ze bouwvallig werden moesten de binnenpoorten wijken, maar ook omdat men meer ging voelen voor open ruimten en brede straten. Men vond de oude poort nu hinderlijk en lelijk, en als uurwerkdrager niet meer zo nodig sinds ook in eenvoudiger woningen alom wel een klok te vinden was (een toestand die omstreeks de helft der 18e eeuw bereikt schijnt te zijn).

Burgerlijke openbare gebouwen op goede stand, die geen doel meer schenen te hebben, moesten voor huizen plaats gaan maken: de halle met het aardige torentje bij de Markt te Bergen op Zoom, de halle met het belfort op de Markt

te Bergen op Zoom, de halle met het belfort op de Markt te Roermond, het stadswijnhuis op de Grote Oord te Arnhem, en tal van andere. Ook hierdoor is aan de levendigheid van het oude stadsbeeld afbreuk gedaan.

Doorbraken van de 17e en 18e eeuw zijn zeldzaam, doch niet zonder voorbeeld. De Nieuwe Weg in Groningen, door de Schuitenschuivers-voorstad van de oude Poelepoort naar de Steentilpoort getraceerd, is er een; ze toont, welk een beperkte breedte men voor een hoofdstraat voldoende achtte. Bouwkundig heel wat beter verzorgd is de straat die op de Nieuwe Kerk te Haarlem werd aangelegd; dit is een ontsluitingsstraat, geen verkeersweg.

De dempingen van de oude tijd zijn meer overkluizingen. Aldus in Leiden, waar de vrij talrijke ‘dichtingen’ van de 17e eeuw allereerst waren ingegeven uit sanitaire en welstandsoverwegingen (de vrijwel stilstaande open riolen aan oog en neus onttrokken; woonstanden verbeterd), secundair ook uit verkeersbehoeften: Hooigracht en dgl. werden de ‘goede standen’ en ook de verkeersstraten die het sterk uitgegroeide Leiden nodig had. In Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen dempte men ook het een en ander, doch hier wist men met het verkregen resultaat niet veel aan te vangen; verkeer noch bewoning hadden er behoefte aan nieuwe brede straten. In Rotterdam en Schiedam ging de geleidelijke sanéring der binnendijkse stadsdelen met dempingen gepaard en met een vooral in Rotterdam dichte en hoge bebouwing. Maar het hoogtij der dempingen was nog niet gekomen in een periode, die de nuttige funktie der grachten - voor vrachtverkeer, voor watertoevoer naar industrieën en naar woningen (want voor wasen spoelwater was het grachtwater goed genoeg), voor afvoer en soms nog voor industriemolens, - hoger schatte dan een later geslacht zou doen.

In de dichtbebouwde steden hadden nog minder in 't oog lopende, doch wel ingrijpende structuurwijzigingen plaats door, wat men noemt, hofjesvorming. En hiermee bedoelen we niet zozeer die instellingen van weldadigheid, stichtingen tot het verschaffen van huisvesting en enig onderhoud aan oudelieden. De gebouwen van zulke instellingen waren veeleer verrijkingen van het stadsbeeld; intern vooral, doch ook aan de straatzijde, waarvoor men slechts aan het van Staats in Haarlem, het Hofje van Nieuwkoop in 's-Gravenhage en behoeft te denken. Veeleer moeten we wijzen op ‘hofjes’ in de Haagse zin, de slopsgewijze volkswoningbouw op binnenterreinen. Dit proces hadden de grotere middeleeuwse steden, Utrecht vooraan, reeds gekend; het nam thans grotere afmetingen aan vooral ook in een stad als Rotterdam. En waar zulks gepaard ging met het volbouwen van binnenterreinen met pakhuizen en kleine industrieën, kon het tot een echte ‘slum’-vorming leiden, zozeer, dat sociaalvoelende burgers reeds op sanéring als een sociaal nuttig werk bedacht waren (zoals in Leiden het hofje Meermansburg op de grond van het beruchte Rupennest werd gesticht en de familie Van Leyden eveneens het Mierennest tot een hofje saneerde).

Van plantsoenvorming binnen de oude centra kon uiteraard niet veel sprake zijn. De behoefte eraan werd intussen gevoeld. Men wist enige groenvoorraad in het stadsgeheel naar waarde te schatten, getuige Emmius' waardering voor Groningen (in tegenstelling tot het veel enger bebouwde Emden). Ook voor Deventer wijst de tijdgenoot op de vele tuinen, dit in tegenstelling tot de gesteldheid van Zwolle. Deze stad muntte weer uit door hare net beplante wallen, bij uitstek geschikt om de bevalligheden in hare wandelingen te beschaduwen. Het dient bij onze enge oude steden altijd bedacht te worden, dat men de wal met het vrije gezicht erbuiten zo dichtbij had. Juist in Zwolle laat dit zich nog beseffen: zowel gelijkvloers als, nog beter, van de toreritrans.

Openbaar plantsoen kon geschapen worden b.v. op het Kelfkensbos te Nijmegen, het Janskerkhof te Utrecht; rechte lanen veelal, geen kunstaanleg. De gegoede burger kon zomeravond-verpozing zoeken, zoal niet binnen het eigen tuintje in de Hoven, de Slatuintjes of hoe ze heetten, dan toch in de Doelens, gelijk die te Amersfoort:

> ‘dat lofwaardig oud gesticht,
> waar wij, onder schaûw gezeten,
> koutend, ramp en rouw vergeten,
> in verheuging, afgemeten
> naar de wet van deugd en pligt.’

Een kruidtuin, hortus botanicus, kon in beperkte mate de funktie van wandelpark vervullen. Aldus de Leidse hortus, in de 18e eeuw aanzienlijk uitgebreid. De bolwerken konden hiertoe bij uitstek geschikt zijn, zoals de Prinsentuin te Leeuwarden nog toont. Amsterdam alleen had binnen de wallen, in de Plantage, een complex van tuinen die als gelegenheden van vermaak geëxploiteerd werden en waar men op partikulier terrein zulke avonturen kon beleven als dat van Sara Burgerhart.

Slechts één plaats had in dit opzicht vanouds een aparte positie, en wel 's-Gravenhage. De hofstad - we mogen haar aldus noemen - verloochende ook in deze periode haar karakter niet. Uitgaande van de Vijverberg en het Voorhout breidde men de hof-buurt oostwaarts uit, tot de rij statige huizen aan de Boskant, overgang tot het Bos, terwijl de Princessetuin aan de noordwestzijde eerst in onze dagen publiek binnen zijn omheining zou toelaten. 's-Gravenhage overtrof in dit opzicht uiteraard verre de andere residentiesteden: het reeds genoemde Leeuwarden, Groningen, welks bescheiden Prinsenhof een voornaam sieraad in zijn tuin vond, Arnhem, waarvan hetzelfde is te zeggen; maar ook Breda met het Valkenburg naast zijn kasteel, de gouvernementspaleizen van 's-Hertogenbosch en Maastricht, en eindelijk die kleine heerlijkheids-residenties zoals Culemborg, Buren, Vianen en andere, die ook in tuin- en parkaanleg bescheidenlijk trachtten te flonkeren. En eindelijk Wijk-bij-Duurstede, welk stadje de

zorg voor de resten van de bisschopsburcht op zich nam vooral terwille van het park...

Het Hofkwartier van 's-Gravenhage bood ook het kader voor gebouwen van een ander soort dan de burgerhuizen, deftig of niet, die overigens in vrijwel al onze stadsbeelden de boventoon voerden. Aan het Plein konden het Mauritshuis en het deftige Huygenshuis een waardig kader vinden, mettertijd van de overzijden begroet door de stads-logementen van Amsterdam en Rotterdam. In de 18e eeuw kon men nieuwe paleisjes zien verrijzen: dat van Nassau Weilburg (de Kon. Schouwburg), dat van Van de Parra (het Paleis Voorhout), het Van Wassenaer-huis in de hoek van de Kneuterdijk en het huis van Huguetan (de Kon. Bibliotheek).

Het Binnenhof, waarvan onder Prins Maurits het stadhouderlijk woonkwartier vergroot was, terwijl het Eerste Stadhouderloos Tijdperk de Staten-heerlijkheid tot uitdrukking moest brengen (Trèveszaal, Hollandse Statenzaal, thans Eerste Kamer), zag onder Wiliem V het stadhouderskwartier vergroot met de vleugel van Gunckel, de huidige Tweede Kamer; een representatief gebouw, doch van de stadszijde nauwelijks zichtbaar. Vergelijk dit eens met de Duitse residentiestadjes der 18e eeuw! In het algemeen trouwens lokt het Binnenhof sterk uit tot historische bespiegelingen over onze volks- en staatsgeschiedenis in haar successen èn hare beperkingen.

Die Duitse residentieplaatsen met haar aanleg naar Frans of Italiaans voorbeeld - men moet ze hier niet zoeken; in parkaanleg alleen - straks nader te bespreken - kan men enige invloed ervan, enige uitstraling van de bestreden, maar bewonderde Zonnekoning bespeuren. Van de Nederlandse bouwer werd meer en meer het ideaal de gladde, strakke straatwand, de gevelfronten bij successievelijke vernieuwingen meer en meer gelijkvormig; een richtsnoer, treffend geopenbaard bij de herbouw der verbrande huizen aan de Visbrug te Leiden (1766) en de aansluitende Hoogstraat. En tussen deze gevels een meer en meer verbeterde bestrating (zoals men te Kampen de straten in 1791 uit één hand zou vernieuwen); ‘kleine steentjes’ langs de stoepen werden een Nederlands kenmerk, evenals de scrupuleuze reinhouding ervan een bezienswaardigheid was. Straatverlichting deed vroegtijdig haar intrede. Rook- en roetplagen kende men nog niet; de pittige geur der turfvuren was algemeen. Slechts waar de industrie op grote schaal steenkool gebruikte, zoals in de Schiedammer branderijen, kon het voorkomen, dat de heldere kasteleines goor tafelgoed moest opdissen, uitroepend: ‘want al was je, bij gelijks, Prinsen of zelfs Burgemiesters van het land, ik kon je niet beter helpen’.

Men had begrip voor de atmosfeer-reinigende werking van gebladerte en cultiveerde met zorg de gracht- en walbeplanting. Over het algemeen had de verontreiniging van het grachtwater nog geen hinderlijke vormen bereikt; maar onderscheid was er wèl, want de tijdgenoten laten de frisheid van Haarlems

Spaarne, de goede verversingen van Rotterdam en Gouda niet onopgemerkt. Vooral te 's-Gravenhage, in een dode hoek van Delfland gelegen, werd het erg. Drinkwaterleidingen kende men niet; die duitse Brunnenmeister, die in Arnhem een paar van die lopende fonteinen had willen aanleggen, vond hier geen aftrek. In Amsterdam brachten de waterschepen zoet water uit de Vecht; welgestelden kochten er water gehaald uit de Utrechtse Mariapomp. In Haarlem hadden de brouwers hun Brouwersvaart, terwijl de pompen der oude stad dragelijk water opleverden. De goed schoongehouden pannendaken (geen rooken roetplaag immers!) leverden redelijk regenwater in de bakken; grote hoeveelheden, voor scheepsbehoefte b.v., vielen te ontlenen aan die zorgvuldig gemaakte, van filters voorziene regenbakken, die men bij de grote kerken van Vere en Zierikzee en elders aantrof; voor de Amsterdammer schepen had een put op Texel grote betekenis.

Vuilophaaldiensten, in de een of andere vorm, had men alom. Het verzamelen van de haardas was een rendabel monopolie. Dat het vuil op straat werd gegooid - in 18e-eeuwse steden elders nog gewoon -, was hier uitzondering; slechts achterbuurten gelijk de Leidse kenmerkten zich circa 1800 door de vuilhopen bij grachtwallen en brughoeken.

Kortom, naar de onverdachte getuigenissen der vreemde bezoekers onderscheidden de Nederlandse steden der 17e en 18e eeuw zich gunstig op het stuk der sociale hygiëne. En deze contemporaine vergelijking toch is de enige juiste; niet die met een ander tijdvak. De afgesleten opmerking hierop aansluitend, dat de Hollanders hun straten en huizen schoner houden dan hun lichamen en hun lichamen schoner dan hun zielen, geeft ons een overgang naar gelegenheden voor spel en sport. De overheid, ook als zij niet bepaald tégen deze ijdelheid was, deed er weinig aan, maar toch wel iets, getuige de maliebanen, rijbanen en maneges; alles meer voor de welgestelden. De Hollander die zich, ten jare 1758, in Engeland verwonderde over de wedstrijden van stellen van ‘tien of twaalf sterke karels’, die ‘gedurig trachten een bal over elkanders paal te schoppen’, kende te zijnent het voetbal dus niet. Maar gezwommen werd overal, zij het zonder leiding; de talrijke keurbepalingen tegen aanstotelijkheid bewijzen het. En wat de overheid mocht verzuimen, vergoedden de kasteleins, die bij al onze steden tal van kolfbanen en dgl. exploiteerden.

Zo zijn we ongemerkt in de frisse lucht geraakt, waar we ons nu meer opzettelijk willen ophouden.

Hoofdstuk VI Nieuwe dorpen

In de 17e en 18e eeuwen is er wel een belangrijke binnenlandse kolonisatie geweest; dat deze evenwel slechts in geringe mate tot de vorming van nieuwe dorpen heeft geleid kan hieruit blijken, dat van de circa 1570 predikants-plaatsen, die onze Hervormde kerk in 1800 telde, er niet meer dan even 50 werden gevonden op plaatsen, die niet reeds in de middeleeuwen parochiekerken hadden gehad. Een groot, zo niet overwegend deel der nieuwe ontginningen voegde zich eenvoudig in de bestaande verbanden.

Sommige van die 50 nieuwe standplaatsen behoren tot de groep der fortressen en havenplaatsjes, waarvan we in het tweede hoofdstuk spraken. Dit waren gevallen waarin de neiging tot centrumvorming vanzelf gegeven was en ook openlijk werd aangemoedigd; had niet Prins Maurits de mening zijner tijdgenoten aldus geformuleerd, dat zuiver-militaire nederzettingen ongewenst waren, dat men daarbij ook ‘een goede burgerij’ moest zien te verkrijgen?

Onder die havenplaatsjes hadden we Maassluis al even genoemd. Het bestond ten tijde van de opstand reeds, maar als onbetekenend gehucht. De opbloei dateert van ca. 1600; ze valt in het kader van de sterke vermeerdering der stadsbevolkingen. Want Maassluis leefde van één bedrijf: de zeevisserij. Hoe een clan van zeevissers zich juist hier zo sterk heeft ontwikkeld is een verschijnsel, dat door de haven der Delflandse sluizen alléén niet verklaard wordt. Deze haven is het beheersende element van de welhaast tot stedelijke afmetingen groeiende plaats; binnen de dijk de beide sluisvlieten, de dijk als énige doorlopende straat; aan de buitenzijde de Schans, versierd door de nieuwe hoofdkerk. Het centrum is *niet* de Schans, doch het centrale dijkgedeelte; hier vindt men het oude kerkje, het raadhuis en het gemeenlandshuis van Delfland tot een boeiende groep verenigd.

Het Maassluisse type van dichte dijkbebouwing, sloppen aan weerskanten en ruimer havenbuurt vindt men ook in de uitbouw van oude dorpen zoals b.v. Middelharnis.

Een gelijksoortige groei, langs dijk, haven en binnenwater, vertonen ook de vissers-, schippers- en industriedorpen van Hollands Noorderkwartier, in de economische sfeer van Amsterdam. We bedoelen: De Rijp, Zaandam Oost en West, de verdere Zaanstreek en in mindere mate enkele nabijgelegen dorpen.

De Rijp is het meest kenmerkend. Hoe het in korte tijd is opgekomen weten we

allen, doordat Jan Adriaenz. Leeghwater, een Rijper jongen, mémoires heeft geschreven; maar de verklaring, hoe hier op een toch vrij ongunstig punt een haringvissers- en industrievlek heeft kunnen groeien, geeft hij niet; de economische en sociale achtergronden blijven vaag voor ons. Duidelijk is wèl de formatie: een reeds bestaande weg als hoofdlijn; op de ontmoeting met een secundaire weg het centrum, met de kerk, minuscuul marktpleintje en raadhuis; naar de uiteinden de havens en de industriemolens. De hoofdwegen laten rijverkeer toe, maar het gros der talrijke woningen is langs voetstraatjes geschaard; de bebouwing dezer niet-agrarische dorpen is zeer dicht.

Zo is het ook in Zaandam, dat echter in zijn Dam een meer sprekend middelpunt kon vinden. Zaandam heeft, evenals De Rijp, in zijn voorkomen geleden doordat de grote waterfronten (het IJ voor Zaandam, de Beemster voor De Rijp) door inpoldering zijn verdwenen. Zaandam heeft zich als industriecentrum tot stad ontwikkeld, daarbij gehandicapt door de dorpse oorsprong; De Rijp is tot dorp teruggezakt.

Andere voorheen onbetekenende dorpen of buurten aan de rand van droogmakerijen hebben zich in aansluiting daarop ontwikkeld. Schermerhorn is een voorbeeld hiervan. Want men heeft het vaker gezien: bij de vorming van nieuw land gaat de centrum-vorming daarbinnen maar moeizaam; de randnederzettingen behouden een voorsprong van het begin af. Thans, bij de IJseimeerpolders, gaat men dit tegen; vroeger ontbraken tot zo'n actie èn de neiging èn de middelen. Zo zijn in de Schermer de beide kerkbuurten (Noordschermer ofwel Stompetoren, Zuid-Schermer genaamd het Zwarte Kerkje) nimmer echte dorpen geworden. Evenmin de beide kerkplaatsen in de Zijpe, zwakke afschaduwingen slechts van de zeven dorpen die Jan van Scorel hier had willen stichten. In deze beide droogmakerijen trouwens, en in de Wormer, de Purmer en de Starnmeer evenzo, is ook eigenlijk geen serieuze poging tot dorp-vorming gedaan; er is rechtuit, rechtaan verkaveld, met een stoer rechtlijnig landschap als resultaat; zelfs de toch aanzienlijke kerk van Stompetoren valt niet op tussen de kloeke hofsteden.

In de Beemster alleen is men bepaald wèl op dorp-stichting bedacht geweest. Twee dorpen hadden er moeten komen; het ene, Middenbeemster, is ook inderdaad geslaagd, met zijn ruime markt op de wegkruising, zijn hooggetorende kerk en zijn Herenhuis. Het is een centrum, in de economische en in de psychische betekenis van het woord; in uitwendig voorkomen was het meer bevredigend toen de randen ervan nog niet door lintbebouwing waren ‘uitgepieterd’ gelijk in onze dagen.

Bij de Zuidhollandse droogmakerijen kwam het vrijwel niet tot dorpsstichting; de oude veendorpen, bij de droogmaking gespaard, handhaafden zich of konden zich nog wat ontwikkelen, zoals Moerkapelle. Die oude dorpen op afgesneden veenstroken bleken voor de hedendaagse ontwikkeling, ronduit gezegd, zeer

hinderlijk. Eén nieuw dorp ligt in dit land, Bergschenhoek; het is weinig betekenend.

De dorpen der nieuwe polders in het deltagebied tonen in vergelijking me het geacheveerde type der 15e en 16e eeuw geen vooruitgang. Borssele (1616) met zijn ruime markt en sobere bebouwing doet althans een streven naar vormgeving blijken. Nieuwland heeft een aardig straatje met de kerk aan 't eind. Maar Schoondijke, Hoek of Hoofdplaat, St Philipsland, Dubbeldam, Blankenburg (Rozenburg) of Nieuw-Vossemeer, ze hebben al heel weinig pretentie. Nog minder de dijkdorpen als Numansdorp, Zuid-Beyerland, 's-Gravendeel, Hoogeen Lage-Zwaluwe; zuivere streekdorpen langs de dijken, waarbij alleen de haven enige afwisseling biedt. Dat in Numansdorp niet kerk, raadhuis of enig ander ‘gewoon’ openbaar gebouw, maar het rentmeestershuis der ambachtsheerlijkheid Cromstrijen het meest in 't oog valt, typeert de structuur van deze door ondernemersgroepen gestichte dorpen.

Met de plaatsen van deze soort zijn te vergelijken de nieuwe dorpen in het Dollartgebied: Nieuwolda, Nieuw Scheemda, Nieuw Beerta; streekdorpen recht en slecht, gelijk ook Nieuwleusen in Overijssel.

Rondziende naar industriedorpen komen we weer aan de Zaankant terecht. De eigenschappen der fabrieksdorpen elders - benepen aanleg, wilde groei, gemis van centra, openbare gebouwen en centrale voorzieningen, gebrekkig bestuur - vindt men ook hier, doch gematigd door Hollandse frisheid en zin voor orde. Niet zo geprononceerd, doch eveneens typerend zijn de pannenbakkerijen van Woerden, het smidsdorp Nieuwkoop, de industriële ontwikkeling van Waddinxveen (van de 18e eeuw daterend) en een enkel aardig groepje aan de Leidse Rijn bijvoorbeeld.

De papiermolens op de Veluwe, weinig arbeidsintensief als ze waren, hebben slechts tot verspreide vestiging, niet tot centrumvorming geleid: wèl is Apeldoorn erdoor gegroeid en tot zijn latere uitgroei gestimuleerd. En aan de kolenmijn van Kerkrade behoeven we in deze tijd nog nauwelijks te denken.

Bij de veenkoloniën der noordelijke gewesten kan men opmerken, dat zij, doorgaans zeer bescheiden begonnen, konden uitgroeien tot afmetingen groter dan was voorzien. Het best bevredigende voorkomen vindt men dan ook in die veendorpen die niet tot streekcentra zijn ontwikkeld, zoals Windeweer. Ook streken als Borgercompagnie en Drachtstercompagnie maken in hun doelmatige eenvoud een goede indruk. Minder is het al in de Knype, in Pekela of Wildervank mee die dichte bebouwingen; véél minder waar de industrialisatie om zich heen heeft gegrepen zoals in Oude Pekela of Sappemeer.

Voor enkele gevallen van dit type is een bescheiden aanloop tot een rijker geleed centrum wèl gegeven.

In Heerenveen vooreerst. Het was en is een kruispunt van vaarten en wegen. Dit kruispunt is wel erg benepen gebleven; het geeft weinig verheffing te mid-

den van de troosteloze lange buurten die ervan uitstralen. Deze ongebreidelde uitbouw heeft de verhoudingen geschaad; de voorvaderen prezen Heerenveen als een fraaie plaats; thans evenwel moet de adoptatie van dit centrum met forse ingrepen in de oude struktuur gepaard gaan.

In het kleiner gebleven Gorredijk kan men de sfeer van het oude veencentrum beter terugvinden; nog beter in het merkwaardige Rottevalle. Typerend is ook

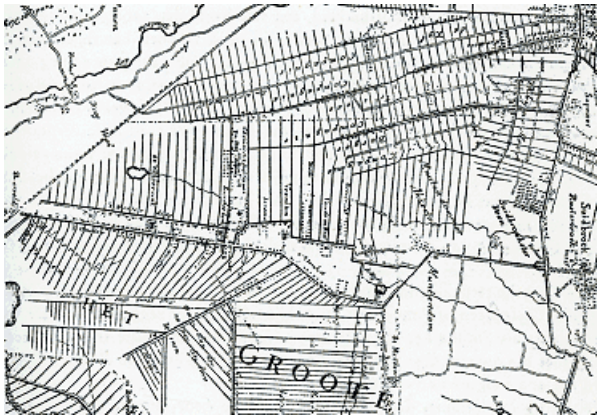

4.Veendam en omgeving, 18e eeuw (fragment der kaart van F. Beckeringh).

Drachten, waar de lange hoofdweg der twee oude dorpen op het punt van snijding met het veenkanaal een nieuw centrum kreeg. Maar aan bewuste centrumvorming blijkt ook hier niet te zijn gedacht; de kerk staat ergens in een der huizenrijen en het logement op de hoek bij de brug lijkt wel hèt openbare gebouw der plaats! Dan is het klein-gebleven Balk in Gaasterland nog beter (het is trouwens ouder), waar het raadhuisje met de kerk aan het diep zo'n aardig beeld oplevert.

Een ander veencentrum dat de aandacht verdient is Veendam. Een in zijn soort typische plaats; een net van kanalen met een stuk oud land ertussen, tot centrumvorming uitlokkend. Hier is dan ook vanouds de hoofdstraat, aanvankelijk strikt-utilitair, totdat burgemeester Van Beresteyn - hij verdient in

een monumentenboek met name te worden genoemd - een ontwikkeling van parken en pleinen wist te stimuleren, welke de spanning, door de gemechaniseerde natuur aan de menselijke geest opgelegd, met weldadig effekt verbreekt. En toch heeft zelfs deze weloverwogen verrijking het oude schema niet effektief kunnen doorbreken; want de hoofdwegen lieten zich niet meer verleggen en ‘Veenlust’ op zijn kanalen-driesprong is toch eigenlijk het middelpunt van Veendam gebleven.

Hoogeveen, ook een veendorp dat ver buiten het aanvankelijke kader is gegroeid, kent evenzeer de moeilijkheid, een streeksgewijze aanleg tot regionaal centrum uit te bouwen; men heeft het er in perifere ontwikkelingen moeten zoeken. In aanleg waren de moeilijkheden - bij onbekrompen aanleg toch: ruimer dan Veendam of Heerenveen - nog gecompliceerd doordat de grens tussen tweeërlei rechtsgebied dwars door de plaats liep. Hoogeveens Hervormde kerk is eert groot gebouw, dat echter helemaal niet opvalt. Al deze veendorpen hebben een volslagen gemis aan openbare gebouwen op plaatsen waar ze zouden kunnen uitkomen. Een Crackstate te Heerenveen, eenvoudig notabel huis toch eigenlijk, is al iets heel bijzonders. Het kruiskerkje van Heerenveen was met zorg geplaatst; helaas is naderhand èn deze plaatsing èn het gebouw zelf (door toevoeging van een monumentaal bedoelde, doch weinig geslaagde toren) bedorven.

Naar Drenthe terugkerende kunnen we van de veendorpen der 18e eeuw, zoals Smilde, Gieterveen of Annerveen, niets bijzonders meer zeggen. Wel treft van een plaats als Smilde het royale voorkomen; in heel Drenthe trouwens heeft men niet die angstvallige zuinigheid met de grond gehad, die elders welhaast een nationale eigenschap moet heten.

Ook een soort kolonie, door afgraving en mede door ontvening ontstaan, is 's-Graveland aan de rand van het Gooi. Dit dorp heeft een monumentaal karakter en een zeer ongemeen karakter gekregen, doordat de oostzijde van de hoofdweg een aaneenschakeling van buitenplaatsen vertoont, terwijl de smalle strook tussen weg en vaart voor huispercelen - voor burgers en arbeiders - is bestemd en de westzijde van de vaart door boerenhofsteden wordt ingenomen. Met dit sociale karakter vormt 's-Graveland de overgang tot een apart groepje onder de nieuwe dorpen der 17e en 18e eeuw: de kasteeldorpen. Het groepje is klein, doch ‘apart’, ook omdat de typen ervan - in grootgrondbezit - zo gaaf bewaard kunnen zijn.

De invloed der Oranjevorsten is in dit opzicht gering. Bij Honselersdijk en Het Loo hebben zich slechts kleine buurtjes ontwikkeld; bij Soestdijk en Oranjewoud zelfs dàt niet.

Renswoude is hier ons beste voorbeeld: stijlvolle huizenrij langs de hoofdweg, die verderop de laan van het kasteel kruist, zodat het dorp, hoezeer bij dat Huis aangeleund, toch een sfeer op zichzelf heeft. De monumentale kerk is

merkwaardigerwijs van de straat af bijna niet zichtbaar, doch geheel op zichzelf geplaatst, rondom vrij, naar de manier van de Barok-centraal-gebouwen in Italië, zoals te Todi of Montepulciano; kennelijk is de kerk van Renswoude berekend op het effekt van het Huis af gezien - en op de fraaie interieurwerking.

Andere kasteeldorpen der 17e en 18e eeuw zijn Rozendaal (Gld.), en De Vuursche (Utr.). De Steeg (Gld.), hoezeer al ouder, is in aansluiting op Middachten vervormd. In De Leek (Gr.) is het karakter van veenkolonie overheersend, al is het toch ook een beetje het kasteeldorp van Nienoord. Enkele kleine buurtjes bij nog bestaande of voormalige Huizen zouden nog opgesomd kunnen worden, zoals b.v. Heeze (N-Br.), waar het dan veelal vervormingen van vroegere buurten geldt. In Zeist heeft de kasteelaanleg in het oude dorp fors ingegrepen.

Maar met dit al zijn we ongemerkt geraakt te midden der landschapsarchitektuur, waartoe wij nu moeten overgaan.

Hoofdstuk VII Buitenplaatsen, landschapsarchitektuur

Een onverdacht getuigenis van de maatschappij der 17e en 18e eeuwen wordt geleverd door die chorografische kaarten, die zich speciaal op de smaak van het kopende publiek richtten; en dit publiek blijkt dan voor een groot deel te zijn gevormd door kasteelheren en landhuisbezitters. Op de nieuwe kaarten onzer landprovinciën zijn dan steeds de 'havezathen' zeer duidelijk gemarkeerd; de Groninger kaarten van Coenders en Beckeringh worden door reeksen prentjes der borgen omlijst; de uitgever van De Roy's Utrechtse kaart biedt aan, de lustplaatsen die vergeten mochten zijn tegen civiele prijs alsnog op te nemen.

Men wordt gedrongen tot vergelijking met de Engelse graafschapskaarten der 18e eeuw, die zich ook zo speciaal op de weergave der 'country seats' toelegden; of met de eerste Franse kaart naar de nieuwe smaak, die der Chasses du Roy in de omgeving van Parijs. En deze vergelijking doet dadelijk *dit* grote verschil zien, dat de 'herenplaatsen' van onze contreien het landschap lang niet zo sterk beïnvloed blijken te hebben als die der nobility and gentry in Engeland, of die der pairs et nobles van Frankrijk, om van koningen en vorsten zelve te zwijgen.

Onze oude kastelen hadden slechts een heel bescheiden tuin- en laanaanleg rondom. Geleidelijk baant de grootsere landschapsarchitektuur zich een weg: uit Italië, met zijn veelbewonderde parken en villa's der 16e eeuw reeds, via Franse en andere wegen ook noordwaarts, door invloeden als van die Italiaanse vorstendochter die op het kasteel van Breda was ingetrouwd.

Het tijdvak van Prins Frederik Hendrik, met diens monarchale allures, geeft voor het eerst iets groots op die gebied te zien, met 's vorsten Honselersdijk onder Naaldwijk en Nieuburch te Rijswijk, met Huygens' Hofwijck en Cats' Zorgvliet. Al deze tuinen en parken vertoonden een sterke beslotenheid in zichzelve, door het zeeklimaat ook wel ingegeven; ze streven naar een interne, symmetrische harmonie (Huygens haalt het beeld van de weegschaal erbij), met volstrekte negatie der omgeving.

Van weidser allure zou zijn het grote boscomplex bij het Hof te Dieren, ook een prinselijke schepping. Hier werd de natuur geleid, de wildernis bedwongen;

maar de plannen waren - moet men aannemen - nog lang niet voltrokken, toen het eerste stadhouderloze tijdperk tussenbeide kwam. Gelukkiger was die andere Nassau-er, Joan Maurits de Braziliaan, die tijdens zijn langdurige Kleefse stadhouderschap de - het dient gezegd - dankbare omgeving dier stad met vaste hand tot nieuwe schoonheid bracht door een netwerk van lanen, door het benutten der verschieten en contrasten, door beplantingen en kunstwerken, voorbeelden door de Grote Keurvorst in en bij Berlijn en door anderen elders nagevolgd: alles op Hollandse inspiratie. Niet voor niets heet het van Joan Maurits, dat hij het opschrift op een tuinpoort: 'Boompje groot, plantertje dood' deed vervangen door:

> 'Bouwen, graven, planten, laat't u niet verdrieten,
> Zo zult gij en die na u komen't genieten.'

Door een sterk vertrouwen in de toekomst is de gehele activiteit van deze aantrekkelijke figuur gedragen; een vertrouwen, na het fiasco van zijn werk in Brazilië niet terneergeslagen.

De Koning-Stadhouder Willem III is op Nederlands grondgebied vooral de schepper van Het Loo te Apeldoorn. Het (nieuwe) Loo werd het middelpunt van een zeer royale aanleg: een stuk formele landschapsarchitektuur, dat het aanzien van het tot die tijd boerse Apeldoorn geheel veranderde door iets monumentaals daarin te brengen. Tot verre afstand door bos en heide strekte de invloed van Het Loo zich uit; nog verder ware deze invloed merkbaar indien de Koningswegen (van Het Loo naar Doorwerth, van Ginkel naar Dieren) de hoofdlijnen van de Veluwe waren blijven vormen, maar hiervan resten slechts kleine gedeelten. Over het algemeen is na 's Konings dood het een en ander van zijn aanleg te gronde gegaan en later niet hersteld.

Ook Willem III vond medewerkers en navolgers in eigen kring, zoals de Van Rheede's van Amerongen en Middachten en Albemarle op De Voorst bij Zutphen. Ook deze huizen werden in een grootscheepse aanleg opgenomen; de alleeën van Middachten, bij die van Dieren bijna aansluitend, zijn tot een indrukwekkend geheel uitgegroeid. De Voorst had misschien nog treffender moeten zijn en ook nu nog voelt ieder het contrast tussen de vriendelijke Achterhoekse havezaten en de koel-statige Voorst: maar dit laatste is in zijn aanleg lang niet meer wat het was, sedert, dadelijk na de dood van Willem III, de omwonenden zich tot vernieling hebben gezet van hetgeen té zeer in de sfeer van hun belangen en opvattingen ingreep. De architektonische uitdrukking van maatschappelijke faktoren kan weerstanden prikkelen die zich op zulke materiële symptomen ontladen; voorbeelden hiervan zijn in Nederland niet zeer talrijk, maar hier is er dan een. Onder deze zelfde gemeente Gorsel heeft de 18e eeuw nog een tweede voorbeeld te zien gegeven, toen men er, na het herstel van 1787, de grafstede van de patriotten Van der Capellen verwoestte.

De treffendste metamorfoze is wel bewerkstelligd door het Slot van Zeist, dat ten behoeve van zijn hoofdas het oude dorp heeft doorbroken en een geheel nieuwe oriëntatie eraan gegeven. Maar ook buiten de bebouwde kommen hebben de heren van Twickel, van Weldam, van Hackfort, van Vanenburg, van Schoonheten en van zo vele andere goederen een complex van lanen geschapen, de regelmaat opgelegd aan een landschap van vloeiende lijnen en in sterke mate uiting gegeven aan de vormings- en ordeningsdrang dezer kaste. In hoè sterke mate, komt nog het best uit op kaarten zoals die van Krayenhoff, waar deze scheppingen in het minder bosrijke en minder gecultiveerde landschap veel meer in het oog springen dan thans. Want óók niet zelden heeft de nieuwe Engelse landschapstijl, die van Capability Brown en diens op- en navolgers, veel van de oude rechtlijnige aanleg doen verdwijnen, zoals in de parken van Duivenvoorde, van Warmond of Het Loo, maar ook in het landschap zoals op Enghuizen te Hummelo.

Het ideaal van de i7e-eeuwse Hollander, de ideeën van schoonheid en van vruchtbaarheid verbindend, vond een goede voedingsbodem in de droogmakerijen, waar het stadspatriciaat niet slechts een hele aanleg en maatschappijopbouw naar eigen denkbeeld, doch ook gelegenheid voor lustplaatsen vond, zoals in de Beemster en de Watergraafsmeer; straks op ontginningen gelijk die van 's-Graveland. Maar ook tot de oude cultuurgrond strekte dit streven zich uit, vooral in Amsterdams wijdere omgeving: langs de Vecht en in de Kennemer duinstreek. Met recht mocht men van de Zegepralende Vecht gewagen; de stroom was een lustwarande geworden, doch - in overeenstemming met de Hollandse maatschappij - door aaneenschakeling der ‘plaatsen’ van maatschappelijk-gelijken, door nevenschikking, niet door boven- en onderschikking gelijk bij die gevallen der oostelijke gewesten die we eerder bespraken. De ‘Mennistenhemel’ onder Loenen aan de Vecht toont al door zijn naam, hoezeer hier de economisch-maatschappelijke factor op de voorgrond stond, want van vooraanzittingen op staatkundig gebied waren de doopsgezinden immers uitgesloten. Dat de aaneenschakeling tot zeer gelukkige resultaten kon leiden ziet men daar waar nog iets van het groepsverband is overgebleven, zoals de drie buitenplaatsen ten zuiden van Velsen.

De daadwerkelijke invloed der vacantiehoudende of rentenierende stedelingen kon zich ook buiten de vruchtdragende gronden uitstrekken, gelijk men ziet op Crailoo of Oud-Bussum in het Gooi; maar deze beide plaatsen, op de 18e-eeuwse kaart van het Gooi zeer kennelijk, waren nog oasen; over het algemeen moest het Gooi gelden als een wild en woest land, waar men avonturen kon beleven zoals dat van Ferdinand Huyck; een trek hierheen zou eerst onder een later geslacht opkomen.

De 18e-eeuwse Oranjes hebben Oranjewoud in Friesland op hun naam staan: bescheiden (en onvoltooide) aanleg in een weinig-uitlokkende omgeving. Voor

het overige hadden zij genoeg aan het bestaande. De decennia voorafgaande aan onze revolutie van 1795 hebben geen enkele grote nieuwe landschaps-schepping van enig lid der regerende oligarchie zien ontstaan: toch wel een vervalverschijnsel.

In de zuidelijke Nederlanden had de kasteel- en park-cultuur, mede naar Frans voorbeeld, een hoog peil bereikt; zulke imposante parken als dat van de Prince de Ligne te Beloeil springen op de kaart van Ferraris (1777) direct naar voren. Brussel zelf bracht, na de brand van het oude paleis, de moderne parkaanleg (c. 1770) onder ieders oog, gelijk de zuidoostelijke omgeving dezer stad zo sterk de invloed van het landsheerlijk-domaniale bosbeheer had ondergaan. In het aangrenzende Duitse gebied kon men in ‘Residenzen’ als Düsseldorf, Brühl en Bonn de moderne opvattingen inzake parkarchitektuur, soms in samenhang met, soms ook in tegenstelling tot, de stadsaanleg evenzeer leren kennen. De invloed uit deze beide richtingen viel op kleiner schaal ook ten onzent waar te nemen, met name in het zuiderdeel van het tegenwoordige Nederland. Tal van aantrekkelijke 17e- en 18e-eeuwse kastelen en landhuizen met aardige aanleg eromheen kan men er nu nog waarderend bezien, zij het ook, dat de park- en landschapsarchitektuur er veelal niet onaangetast is gebleven. In boscomplexen zoals achter Vlodrop en Posterholt worden naar moderne inzichten lanen gemaakt; evenzo worden in en bij de domeinbossen der Baronie van Breda alleeën aangelegd, deels ook dienende als verkeerswegen. Hèt beschavingssymptoom van de nieuwere tijd, de rechte verharde weg met een liefst vierdubbele boombeplanting, doet van het zuiden af zijn intrede met onze eerste lange-afstands-straatweg, de weg 's-Hertogenbosch-Eindhoven-Hasselt-Luik (1741 begonnen). Ook waar men niet tot zo iets groots kon overgaan kon toch de stadsmagistraat het nodig vinden, de toegangen der stad tot royale, beplante allées te maken, gelijk Nijmegen in zijn Schependom deed; gelijk Alkmaar, dat tegelijk zijn Hout nieuw beplantte; zoals Groningen, dat achter de nieuw werken het Sterrebos aanlegde met wegen erop aansluitend; en als Zwolle tenslotte, dat zijn Wipstrikkerallée vol trots aan Prins Willem V toonde bij diens intreebezoek in 1766, doch waar twintig jaar later patriot Dumbar aan patriot Van der Capellen toeduwde, dat de gemene man net zo veel verstand van politiek had als de bomen der allée...

De grote invloed der verkeerswegen op het landschap en de opvolgende bebouwing ervan dateert ten onzent van de 19e eeuw. Verharde wegen waren voordien niet onbekend, doch zeldzamer. De Zwarteweg ten oosten van Leeuwarden dateert reeds van het krachtige bewind der monarchale stadhouders. De Zeeuwen schiepen o.a. een rechte straatweg tussen Middelburg en Vere (belangrijk toen de handelsvaarders voor Vere plachten aan te komen). Onder stadhouderlijke invloed werden de wegen tussen de Hollandse duinstreek en het Utrechtse (langs de Oude Rijn) verhard, werd de rechte weg tussen De Bilt en

Amersfoort over de hei getraceerd en de weg tussen Apeldoorn en Deventer verbeterd; Pruisisch initiatief schiep de weg uit Kleefsland via Zevenaar naar Arnhem; - het is, alles samen, niet veel!

De echt Hollandse vorm van het verkeersmiddel was de trekvaart met weg of pas erlangs. Géén originele Nederlandse vinding van deze tijd; zonder twijfel is er vanouds al ‘gejaagd’ en in Italië zijn de trekvaarten zoals de Naviglio tussen Milaan en Pavia van respectabele ouderdom. In de Nederlanden waren de Vaartse Rijn uit de 12-13e eeuw, de Delfshavense Schie en, later, de Sassevaart van Gent (c. 1540) en het Brusselse kanaal van Willebroek (1550 vlg.) indrukwekkende voorbeelden, gelijk in ons Noorden het Kolonelsdiep terecht de naam van Caspar de Robles draagt.

Na de vrijwording was de vaart met weg Arnhem-Nijmegen een der eerste nieuwe gevallen. Maar de vaart Amsterdam-Haarlem zou de inleiding vormen tot een gans netwerk van nieuwe vaarten en trekwegen, door heel Holland Zuid en Noord, door Friesland en door Groningen, ja nergens zo dicht als in dit laatste geweest, waar vrijwel ieder Ommelands dorp zijn trekvaartverbinding met de stad verkreeg.

Al deze vaarten en wegen konden het aanzien des lands ingrijpend wijzigen. Afgelegen streken zagen zich hierdoor in het verkeer gebracht, met alle gevolgen van dien, vooral ook de aanleg van ‘plaatsen’ zoals tussen Haarlem en Leiden. Een plaats als Alphen werd nu verkeersmiddelpunt - het was een centrum der postritten - en kreeg hierdoor ook aantrekkelijkheid als woonplaats. Een typisch oud verkeersdorp is Onderdendam in Groningen: geen kerkdorp (voor 1840), maar reeds in de middeleeuwen het regionale ontmoetingspunt en nu nog gekenmerkt door zijn veelheid van café's; het opvallendste gebouw is er, merkwaardig genoeg, het Waterschapshuis van Hunsingo, gelijk Halfweg werd gekenmerkt door Zwanenburg, het gemeenlandshuis van Rijnland: typisch-Nederlands kristallisatiepunten der samenleving, ook architektonisch.

Het Loo en het Hof van Dieren hebben een attractieve werking in wijder verband uitgeoefend ook doordat hierbij buurten met comfortabele herbergen ontstonden, die het verkeer aantrokken. De ‘roadhouses’, de herbergen op het wagenverkeer ingesteld, pesthuizen en paardenverhuurinrichtingen, waren overigens in Nederland niet zo'n markant element des lands als wel elders, wat met de geringere afstanden tussen de steden kan samenhangen. Het is toch wel belangwekkend op de oude postrouten en postwagen-herbergen te letten, omdat men het effekt van latere verkeersverleggingen eruit kan afleiden. De wagens tussen Amsterdam en Arnhem b.v. wisselden te Achterveld; die tussen Zutphen en Utrecht te Voorthuizen. De verbinding tussen Rotterdam en Antwerpen ging over het Kuipersveer, Strijensas en Oudenbosch. De Veluwe-weg naar Zwolle liep over ‘het Hoog’, via Elspeet, gelijk de oude Twentse weg van

Zwolle de Regge kruiste bij Schulenburg, om via Daarle het Twentse land te bereiken. Langs deze en dergelijke oude wegen kan men nog oude afspanningen terugvinden, vroeger belangrijke elementen der samenleving, zoals de Lebbenbrugge in de Graafschap, De Hertog van Portland bij Schoonheten en dergelijke meer; vereenzaamde resten van een voorbije tijd...

Hoofdstuk VIII Nieuwe nederzettingen van de 1e helft der 19e eeuw

Het tijdvak der industrialisatie en der verkeersontplooiing, dat ook Nederland zou meeslepen in de vaart der volkeren en dat zou leiden tot vervijfvoudiging der bevolking binnen anderhalve eeuw, en tot grote verschuivingen op allerlei gebied -, dit tijdvak is niet met opgewektheid, aangevangen. De staatkundige vernieuwing, via Bataafse Republiek, eerste Koningschap, inlijving en herstel, had plaats onder sterke economische en politieke druk; wel heel iets anders dan de ontplooiing, die de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwere tijd hier had gekenmerkt.

Wèl was de centralisatie al dadelijk gunstig voor openbare werken in groter verband. De Staatsregeling van 1798 reeds bevatte een hoopvol artikeltje over kanalisatie der Noordbrabantse riviertjes; Keizer Napoleon deed de Noordervaart (Schelde-Rijnverbinding) aanvangen, Willem I volbracht de Zuidwillemsvaart niet alleen, maar ook de Willemsvaart, het Groot Noordhollands Kanaal, de Keulse vaart met het Zederikkanaal, het Terneuzense kanaal, de Middelburgse en Goesse havens, het Voornse kanaal en zoveel meer. Van de niet-Staatswerken is de Dedemsvaart, waartoe koning Lodewijk Napoleon tegen Zwolse intrigues in het octrooi had gegeven, het belangrijkste.

Een nationaal wegennet was nu ook geboden. Het begon, nog onder Schimmelpenninck, met de bestrate weg Den Haag-Haarlem; koning Louis deed de weg uit Holland tot Het Loo verharden; tijdens de inlijving werden meer plannen gemaakt dan verwerkelijkt, maar de weg Antwerpen-Amsterdam via het Keizersveer is toch een Napoleonsweg (Hogendorp zou bij zijn rondreis in 1819 constateren dat het met de vernielingen voor deze aanleg in de Vechtstreek, waarover zo luide geroepen werd, nogal meeviel), en evenzeer de weg van het zuiden via Venlo naar Duitsland, allebei hoofdaderen van het Keizerrijk. Onder Willem I werd de aanleg, meest door concessionarissen, snel voortgezet, zij het niet geheel voltooid: de provinciekaarten door Weygand tegen 1830 uitgegeven tonen tal van ontworpen wegen die niet tot uitvoering zijn gekomen. Dit hoofdwegennet heeft de landsgesteldheid sterk beïnvloed en de ontwikkeling naar het heden medebepaald; vooral hierdoor lijkt de kaart van Nederland van

circa 1850 - de eerste stafkaart of de contemporaine provinciekaarten - al zo sterk op die van het heden.

In de spoorwegaanleg was het jonge België ons vóór; het stelde een voorbeeld door zijn internationale lijnen: (Keulen)-Luik-Oostende en (Parijs)-Antwerpen, met Mechelen als het eerste overstapstation ter wereld. De eerste Nederlandse lijn Amsterdam-Rotterdam klampte zich vast aan de trekvaart-route. Hoe moeizaam de Rhijnspoor naar Arnhem tot stand kwam, hoe lang het duurde eer de aansluiting op het Duitse net hier werd verkregen, is wel een tegenstelling tot het Belgische geval. De verdere spoorwegontwikkeling valt meest tijdens en na het 2e ministerie Thorbecke, op het eind van het door ons behandelde tijdvak.

En eindelijk mogen de grote landaanwinningen van dit tijdvak niet worden vergeten - de winst van de Wilhelminapolder bij Goes, van de Noordpolder in Groningen en van andere daarbij, de bepoldering van binnenlandse wateren zoals de Nieuwkoopse plassen reeds onder de Republiek en de Franse tijd, van de Zuidplas onder Willem I, van de Haarlemmermeer nog onder diens bewind aangevangen (1839), en van zovele andere gevallen. Zelfs de Zuiderzee wilde men te lijf gaan, zij het eerst partieel, door de landaanwinst bij de mond van het Zwolse Diep.

Het eerste Koningschap, dat van Louis Napoléon, had bepaald wel neiging tot ‘bâtissomanie’, gelijk Catharina de Grote het noemde; hier evenwel geremd door tijds- en geldgebrek. Den Haag als residentie verlaten; te Utrecht uit een complex herenhuizen een paleis bij elkaar geflikt; in Amsterdam daarna de overvloed van openbare en van representatieve particuliere gebouwen benut voor Regeringsdoeleinden, maar ook hier weinig nieuwbouw; enkele kazernen slechts als steunpunten van het gezag. Want gelijk in Engeland was ook hier de openbare mening niet gunstig gestemd geweest voor kazernering van troepen in de steden; de kazerne der Stadhouderlijke garde in Den Haag onder Prins Willem V gesticht (thans, verbouwd, de Fredrikskazerne) mag naast die der grensvestingen de eerste heten; thans, na 1806, kwamen er een paar bij.

Nederland werd nu verdeeld - in departementen, doch voorts in arrondissementen; zo dienden er dan ‘kwartierdrostambten’ (alras souspréfectures) en gerechtsgebouwen te komen ook in totdusver weinig-stedelijke plaatsen gelijk Winschoten, Heerenveen, Assen, Almelo en Sas van Gent; - typisch dat 's Konings zomerresidentie, Apeldoorn, deze rang niet bereikte; Arnhem bleef vooralsnog de hoofdstad der Veluwe -. In vier der genoemde vijf gevallen heeft dit niet veel betekend; te Assen evenwel zocht Koning Lodewijk een groter plan te verwezenlijken door vooreerst aan het nietige vlek stadsrecht te geven (1809), de Torenlaan tussen de Brink en het Asserbos te doen aanleg-

gen - hief een bescheiden residentiebouw! - en een begin te doen maken van hetgeen Van Hogendorp ‘een kleine stad van paleizen’ zou noemen: een aanleg, ook door de jonge Van Hogendorp en zijn reisgenoot Jacob van Lennep met welgevallen beschouwd. De hoedanigheid van stad kende Koning Louis ook toe aan enkele andere plaatsen die maatschappelijk al zo mochten heten: 'sGravenhage, Zaandam (nu eindelijk tot één gemaakt) en Tilburg. Zelfs

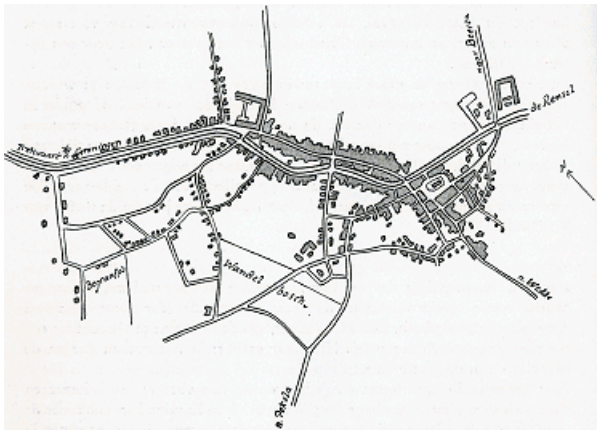

5. Winschoten, midden der 19e eeuw

Austerlitz, de grote legerplaats, ziet men in de Koninklijke Almanak van 1809 als *stad* verschijnen, voor het eerst en voor het laatst!

Een ambitieus stedebouwkundig projekt scheen een kans te maken, toen de Leidse buskruitramp van jan. 1807, die een Ruïne in het centrum dezer stad verwekte, het plan tot de bouw van een akademisch centrum aldaar deed geboren worden. Geheel nieuw was het niet; de 18e eeuw was reeds bezwangerd met bouwplannen. Nu kon men een echt ‘Campus’ ontwerpen, in de discrete doch waardige Empire-stijl die ook Nederlandse bouwmeesters konden opbrengen. Jammer dat we het slechts uit ontwerp-tekeningen kennen. Maar in

het Leiden dier dagen, waar al zo veel léeg stond en waar ook de hogeschool geenszins door bloei uitmuntte, ware zulk een nieuwbouw niet verantwoord. Men had er al moeite genoeg met het handhaven der verordening tegen het afbreken van huizen (zonder vergunning); in het algemeen immers hanteerde men de plaatselijke verordeningsbevoegdheid teneinde achteruitgang der stadsbebouwingen tegen te gaan. (Later eerst zou de opvatting doordringen, dat de vrijheid van de burger ook hierin het uitgangspunt moest zijn; het huis Leviticus in Zierikzee bewaart de herinnering aan een strijd hierover.)

De Franse Republiek heeft zich ook in haar satellietstaten gekenmerkt door de secularisatie van abdijen en kloosters, wat ingrijpende gevolgen voor het stadsbeeld kon medebrengen. Te voren reeds had Maastricht de opheffing der Jezuïetenorde beleefd (de kerk dier orde tot schouwburg bestemd); na de inlijving van het Département de la Meuse Inférieure bij Frankrijk zag men in de steden daarvan en vooral in Maastricht op groter schaal hetzelfde gebeuren: de kloosterkerken tot andere gebruiken bestemd, de gebouwen en terreinen voor allerhande inrichtingen, voor fabrieken en tot huizenbouw benut. Ook thans, gelijk na de hervorming in noordelijker Nederland, was het gevolg, dat het straatbeeld regelmatiger, 'burgerlijker' en saaier werd: in dit onverwoestbare Maastricht gelukkig niet in al te sterke mate.

Vlissingen moest in 's Keizers hand een sterke marinehaven worden; dit uitte zich vooral in de ravage van de omtrek, niet in het centrum, waar de verwoesting van het stadhuis door het bombardement van 1809 de belangrijkste gebeurtenis was. Vere was tot onherkenbaar wordens toe geslonken; zijn Grote Kerk werd militair hospitaal. Middelburg kon zijn St Pieterskerk slopen zonder vervanging. Symptomen van de economische druk der tijden, die in Zeeland extra zwaar moest worden gevoeld.

Niet onbelangrijk ook waren de gevolgen van het feit, dat in overwegend Katholieke landsdelen de Rooms-Katholieken de oude kerken of enkele daarvan verwierven. Dit vereiste niet zelden de bouw van nieuwe Hervormde kerken, gebouwen die veelal een zekere waardigheid aan de dag leggen (zie b.v. dat te Ootmarsum) en het stads- en dorpsbeeld verrijken. Minder gunstig zal de bouwkundige oordelen over de splitsing van kerkgebouwen zoals te Hulst plaats had (eerst in onze dagen ongedaan gemaakt) en ook elders. Heel geleidelijk eerst onttrokken zich de Katholieken aan het schuilkerk-idee om te komen tot de bouw van meer naar buiten sprekende kerken en inrichtingen in alle delen des lands. De Gereformeerde kerken, na de eerste afscheiding ontstaan, waren in 't eerst uiterst sober; later eerst zouden zij op zichzelve en voor het stads- en dorpsbeeld groter betekenis verkrijgen.

Maar nu de nieuwe nederzettingen...?

Men zie eens naar Den Helder. Het Nieuwediep was tegen het eind der 18e eeuw gesticht als marinehaven, in de Franse tijd als zodanig uitgebouwd en ver-

sterkt; onder Koning Willem I werd het koopmanshaven, voorhaven van Amsterdam; doch de plaats bleef bescheiden, haar inwendige formatie beantwoordde niet aan de forse lijnen der haven- en vestingwerken; voor het stratenbeloop werd de oude percelering gevolgd en de opbouw bleef, van het Marineetablissement afgezien, onbeduidend. Eerst onze tijd zou tot centrumvorming overgaan.

Hellevoetsluis was enkele decennia lang Rotterdams voorhaven; het onderging echter geen uitbreiding als zodanig; ook hier was het streven duidelijk, de schepen naar de moederhaven te doen doorvaren en de zeehaven vooral niet tot eigen ontwikkeling te laten komen. Wèl deed zich dit laatste een weinig voor in Terneuzen, nu dit Gents zeehaven werd; het plaatsje werd omvangen door de beide kanaalarmen en zijn waterfront paste zich hierbij aan; doch ook dit alles bleef bescheiden. Het lage stadhuis met zijn belfort-achtige torentje maakt in de bocht der dorpse hoofdstraat een ronduit koddig effect als het hoofdgebouw ener toch niet onbelangrijke plaats, die de behoefte heeft ook wat te lijken.

Iets vreemds was hier het nieuw-aangelegde industriedorp. Eén voorbeeld hiervan is er uit de eerste tweederde der negentiende eeuw, Nijverdal nl., waar de door de Ned. Handel-Mij in het leven geroepen textielfabriek een aanvankelijk zeer bescheiden nederzetting tot zich trok.

Nieuw waren ook de badplaatsen. Zij begonnen hun bestaan kort na de bevrijding van 1813 en wel in Scheveningen (naar buitenlandse voorbeelden), kort daarna ook te Zandvoort. De badinrichtingen, nog alleen voor de beau-monde bestemd, hielden zich enigszins los van de oude vissersdorpen; vooral in Scheveningen was de afscheiding gemarkeerd. Bouwkundig bezien betekende het niet veel; het bleef ver verwijderd van een geval als Brighton en het haalde evenmin bij de aanleg van Heiligenhafen in Mecklenburg. Maar het was ook niet de opzet, hier een stelselmatige neo-classicistische uitbouw door te voeren; de betrekkelijk willekeurige plaatsing van het Paviljoen, het enige wat van de oudste badplaats overbleef, bewijst het.

De aanleg van lustplaatsen vierde onverminderde triomfen; vooral in Haarlems dreven, waar nog verscheidene representanten van dit tijdvak te zien zijn, doch ook dichter bij Den Haag, aan de Veluwenzoom en in de Stichtse Lustwarande, waar o.m. te Rijzenburg zo'n merkwaardige aanleg bij de kerk ontstond, laat voorbeeld van het kasteeldorp. De bosaanleg in Engelse landschapstijl kon zich hier overal uitleven; over het algemeen had de bosbouw - onder nieuwe Duitse invloed ook - een opbloei-periode en onder de economische druk rond 1848 mocht de bosaanplant eerst recht een nuttig sociaal werk heten, waartoe dan ook b.v. de gemeente Arnhem haar heidevelden voor luttel gelds aan de heren van Warnsborn, Lichtenbeek, Sonsbeek, Klarenbeek enz. verkocht. Zelfs aan een massale kolonisatie der steedse paupers op de Veluwse heide werd gedacht,

doch dit onberaden plan bleef gelukkig in de kiem steken (men was nog niet vergeten hoeveel geld Daendels in De Dellen had zien verzinken). Meer uit sociaal oogpunt merkwaardig is Hoenderloo, de zwerverskolonie, door de toewijding van Ds Heldring tot een bloeiend dorp gemaakt.

Wèl geslaagd is, in zekere zin, het plan van Generaal Van den Bosch om van de angstwekkend grote gestichtsbevolkingen der grote steden de meer bruikbare elementen tot een nieuw bestaan op het land te brengen, door middel zijner Maatschappij van Weldadigheid. De 'vrije' kolonisten hebben Willemsoord bij Steenwijk inderdaad tot een dorp weten te maken; Frederiksoord onder Vledder in mindere mate; Veenhuizen en Ommerschans nagenoeg niet. Simpele streekdorpen werden dit, het beheerste karakter van de aanleg toch wel verradende; zij tonen een sterk contrast tegenover de koloniedorpen rond 1800 in Silezië, Posen en dergelijke streken, doch de gesloten dorpsaanleg, aldaar inheems, stelde andere eisen en bood groter mogelijkheden. Dat ook hier door sommigen wèl aan zo iets werd gedacht, zullen we straks zien.

In Noord-Brabant en noordelijk Limburg werden in deze periode geen nieuwe dorpen gesticht; de verkeersontsluiting en de voortgaande ontginningen oefenden er intussen haar invloed uit, die men bijvoorbeeld te Zundert kon waarnemen door de vestiging van het hoofdkwartier van Van Gend & Loos enerzijds, de bouw van het parmantige raadhuis anderzijds op het marktplein geflankeerd door stijlvolle 19e-eeuwse bebouwing.

Van de veenkoloniën dezer periode is Dedemsvaart de voornaamste. Hier had men echt eens iets willen maken, met een marktplein en zeer opzettelijke centrumvorming; doch door de tegenslagen in de onderneming is de bedoeling niet ten volle verwezenlijkt. Overeenkomstig deze bedoeling was het ook, dat men *niet* het verkeersknooppunt Balkbrug tot centrum bestemde; jammer wellicht. In andere Overijsselse kanaal- en koloniedorpen dezer tijden, gelijk Vroomshoop, Lemelerveld, De Krim of Lutterhoofdwijk, is zelfs de eerste neiging tot dorpopbouw niet te bespeuren; deze begonnen uiterst bescheiden en al hetgeen niet strikt nodig scheen bleef achterwege; de herberg bij de brug mocht de eerste kern der samenleving wezen.

In Graningen en Friesland werden de aangesneden veenkoloniën in de aangevangen trant voortgezet; Stads- en Musselkanaal naar het royale Groninger type (met een apart Boerendiep terzijde van het hoofddiep, zodat de weg erlangs niet te veel bruggen behoefde te krijgen en de nederzetting een behoorlijke vorm erlangde), Haulerwijk in de zuiniger Friese opzet. De doortrekking van de Hoogeveense en Beiler vaarten zou te Schoonoord en achter Emmen een nieuwe koloniestreek ontsluiten, met invloed ook uit het Munsterse.

En de indijkingen en droogmakerijen? Lang niet altijd kwam het hier tot dorpstichting. De grote landaanwinningen aan Groningens Noordkust brachten slechts één nieuw plaatsje tot ontwikkeling, nl. Roodeschool; voor het overige

werden hier en in de Dollartpolders de onafzienbare verten slechts door de kapitale boerderijen, gelijk Zeeburg, onderbroken; zonder plan-vooraf zouden te Drieborg en Nieuw-Statenzijl buurten ontstaan. Bij deze ondernemingen der aanwas-gerechtigde landeigenaren uit het oude land moest iedere neiging tot nieuwe centrumvorming wel ontbreken.

Ook bij de droogmaking van veenplassen in het centrum des lands behoefde men niet aan dorpstichting te denken; de oude dorpen immers waren staande gebleven en zouden, verarmd als ze waren, de centrumfunctie maar al te gaarne hervatten. Zo zijn de Zuidplas en de Nieuwkoopse droogmakerijen ledig gebleven, schraal voorzien zelfs van bedrijfsgebouwen. Bij het eerste plan voor de polder Nieuwkoop, onder het ancien régime nog, had men zich gebonden geacht aan de oude heerlijkheidsgrenzen en dienovereenkomstig het verdwenen dorpje Schoot weer in 't leven willen roepen; sedert 1795 kon men zich van deze ban bevrijd achten en de verkaveling zo simpel houden als maar mogelijk. De Wilhelminapolder bij Goes verwierf zijn dorp; een eenvoudig wegdorp, gelijk ook De-Cocksdorp op Texel. Koegras, een grote landaanwinning toch, mocht nauwelijks een dorp het zijne noemen.

In de Haarlemmermeerpolder had de staatscommissie, die het werk leidde, zich twee dorpen gedacht (wat op 18.000 hectaren niet veel is): Kruisdorp of ‘Nieuw Rijk’, en ‘Nieuw Vennep’. Ronde dorpskommen moesten het zijn, de ronde binnenruimten door de vaarten en wegen kruiswijs doorsneden; in de pleinwanden zouden kerken, raadhuis en school hun plaatsen krijgen. Men was het dorpenmaken blijkbaar ontwend; hoe had men zich zo'n centrum van vier cirkelkwarten eigenlijk voorgesteld? Maar hoe dit ware, er kwam niets van de plannen. De bij de verkopingen uitgespaarde dorpsgronden, praktisch onbeheerd, vielen ten prooi aan ‘sqatters’, hutbewoners, die men niet dan met grote moeite weg kon krijgen. Het Domein was bovendien duur met deze gronden; en nadat men ze eindelijk maar van de hand had gedaan, was de vraag verdwenen, want de kerken en andere openbare inrichtingen waren al ondergebracht, slechtweg langs de kanalen gerijd. Door de demping van de Kruisvaart heeft Hoofddorp eerst in onze dagen een betere gedaante kunnen verkrijgen; Nieuw-Vennep heeft het niet zo ver kunnen brengen; maar er verrees nòg een dorpje waarop niet was gerekend, Abbenes, en kerkbuurten zoals Vijfhuizen, terwijl de ringdijk-bebouwing met arbeiders- en burgerhuizen een blijvende verschijning van de polder zou zijn. De goedbedoelde planning was niet volkomen geweest.

Dat de cirkelvorm, die men zich voor de Haarlemmermeerdorpen gedacht had, wel als een ideale werd beschouwd toont het plan voor het dorp in de Anna-Paulownapolder te stichten, zoals men dit plan, door Zocher getekend, aan H.M. de Koningin aanbood. De landschapsarchitekt toont zich hier een gevoelig, zij het ietwat utopistisch ontwerper; de harmonische groepering van de kerk

in het midden, al de huizen kringsgewijs eromheen, de lagere schuren daarachter, getuigt van visie. De harde werkelijkheid evenwel stelde andere eisen. Een plan als dit had een centrale directie met welgevulde kas vereist. Het werd echter: ieder voor zich, moeizaam ploeterend, zonder dat er geld of aandacht voor 'luxe' kon overblijven in een streek waar eerst na jaren de zangvogel een noot van lieflijkheid kon brengen.

Onder mislukkingen en soms vergeefse pogingen hebben de eerste helft en het midden der 19e eeuw toch sterk de vorming van het huidige landschaps- en dorpsbeeld bijgedragen, door markante lijnen, door stelselmatige aanleg hier en daar, door bouwwerken die thans meer waardering ondervinden dan omstreeks 1900, en wellicht nog het meest door de onverdroten beplanting: de bossen, de buitenplaatsen, de bomenrijen langs kanalen, dijken en straatwegen. Géén tijdvak, schijnt het ons, heeft Nederland in dit opzicht zozeer verrijkt als juist dit.

Hoofdstuk XI Stadsuitbreidingen tot ca. 1870

Nederlands ontwikkeling der 19e eeuw is wat trager geweest dan die der omringende landen; het blijkt duidelijk uit de bevolkingscijfers en ook uit de stadsbeelden voor wie deze weet te zien. Lang niet zo sterk als in Frankrijk, België en Engeland, of ook Duitsland en Oostenrijk, heeft de periode van 1800 tot 1870 het voorkomen der steden ten onzent bepaald.

In het vorige hoofdstuk noteerden we reeds allerlei beperkingen, tegenslagen en mislukkingen. En zelfs de rij der successen is niet indrukwekkend. Terwijl toch deze periode voor de landelijke industrie-streken als Twente en Noord-Brabant er een van vooruitgang was en ook van bevolkingsstijging, bleef de bouwkundige manifestatie hiervan op laag peil. Niet onopzettelijk ook: de industrie zocht immers deze streken vanwege de goedkoopte; zeker zou zij aan bedrijfsen woningbouw en aan openbare voorzieningen niet méér willen besteden dan het strikt nodige. Dit betekende, dat de nieuwe fabrieken werden gezet waar het maar even ging en dat woningbouw plaats had langs bestaande wegen en weggetjes, op tuingrond en hoekjes esgrond. Deze Twentse plaatsjes waren nog te klein, de open natuur was nog te dichtbij, dan dat de Industrial Revolution in haar somberste gedaante er zou zijn doorgedrongen; maar over de metamorfose van een akkerstadje als Enschede tot industriecentrum is toch niet veel waarderends te zeggen, ook niet nadat de grote brand van 1862 hier een unieke gelegenheid tot herbouw had gegeven; onze tijd zou hier veel hebben goed te maken. In Brabant was al vanouds alles wat ruimer geweest; men was er aan pleinen, bredere wegen en ruimere woningen gewend en hierdoor was een gunstiger uitgangspunt ook voor de toekomst verzekerd. Noord-Brabant is welvoorzien van die degelijke, goed-geproportioneerde gebouwen uit de eerste tweederde der negentiende eeuw, soms tot aantrekkelijke straatwanden verenigd gelijk bij voorbeeld in Oosterhout.

Verscheidene grotere en kleine steden van het zuiden en oosten des lands bleven nog tot de herzieningen van ons vestingstelsel circa 1870 besloten in de vestingwallen met de verboden kringen daarbuiten; dit gold, om slechts grotere steden te noemen, voor Groningen, Maastricht, Venlo, Deventer, Nijmegen, Zutphen, 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom.

Van de hoofdsteden der perifere provinciën hebben we voorts Assen als een in zekere zin nieuwe vestiging in het vorige hoofdstuk reeds aangeroerd; het is

merkwaardig vooral doordat de gunstige omstandigheden hier zo weinig zijn benut; een gemis aan neiging tot stelselmatige stadsop- en uitbouw moet wel de verklaring zijn. Ook van Meppel, een stad thans en niet onvoorspoedig, moet hetzelfde worden getuigd. Wie nog mocht menen, dat de engte onzer stadskernen door de knelling der stadsmuren en wallen zou zijn teweeggebracht, bezie de kern van het oude dorp Meppel eens.

In de rij der provinciale hoofdsteden, nu als ambtenarensteden ietwat bevoorrecht, zat het achteruitgegane Middelburg te wijd in zijn oude pak. De nieuwe haven naar Wulpenburg (1817) was veeleer een symptoom van de wil tot heropleving dan het bewijs der verwerkelijking; het nieuwe kanaal door Walcheren bracht evenmin hetgeen men ervan gehoopt had; voor hetgeen nodig mocht zijn boden de wallen en diverse binnenterreinen ruimte genoeg. Hier in Zeeland, waar de wind zo erg voelbaar kan zijn, was de behoefte aan wal-beplanting wel het levendigst en Middelburg bood een mooi voorbeeld ervan. In dit opzicht trouwens vierde de plantdrift, die we reeds signaleerden, onder leiding van mannen als Zocher, Roodbaard en anderen overal triomfen. Het naiefst naar de tijdgeest handelde misschien Zierikzee, dat zijn wal-plantsoen afsloot met hekken waarvan slechts de notabele families sleutels in handen kregen...

Leeuwarden en Zwolle zijn onderling vergelijkbaar. Zij zijn zich in deze periode heel regelmatig blijven ontwikkelen; een groei die geleidelijk is gebleven, zodat deze plaatsen, voorheen tot de grotere steden behorend, zich door verscheidene andere hebben zien voorbijstreven. Leeuwarden en Zwolle dàchten niet aan daadwerkelijke uitleg in de eerste tweederde der 19e eeuw, al hadden ze, geen vestingen meer, de gelegenheid ertoe. Voor openbare gebouwen en voor inrichtingen van algemeen nut viel wel wat grond op of bij de wallen te vinden (zie de gerechtsgebouwen, de gasfabrieken en dgl.); de buitengrachten lieten zich licht fatsoeneren tot scheepvaartwegen en binnenhavens met kaden en markten daaraan of daarbij. En hoe weinig neiging bestond er dan nog tot het bebouwen der vestwallen ook waar men ze niet voor plantsoen wenste te bestemmen. Maar enige sociale hierarchie werd ook hier betracht. De wal was een goede stand; volkswoningbouw kon dáár geen plaats vinden; deze vond men veeleer in een voorstadontwikkeling, weinig geleid nog en zonder enig besef van het feit, dat men wel eens met een toekomst te maken kon krijgen.

Arnhem is voor ons tijdvak typerend, doordat de ontwikkeling er bij de rest van Nederland vóór was. Te Arnhem was het programma eerst, als elders: beplanting der wallen; vervolgens uitgifte van gronden vooral voor ruime villabouw, doch tevens een begin van wilde groei in voorsteden; dan, kort na 1850, onder liberale impuls, een fors initiatief: vergroting der stelselmatig-bebouwde stad aan alle kant, ontwikkeling der singels en poort-pleinen voor het verkeer, straataanleg ook met doorbraken, bouw van de Rijnkade en opneming van de spoorweg in het stadsplan. Het was voor Nederland iets unieks, ook omdat aan

de noordzijde de nieuwe aanleg van Sonsbeek bij de stad aansloot. Arnhem had een modern en vrolijk voorkomen gekregen, dat sterk contrasteerde mee de vervallen en stinkende buurten die voor de echt-Hollandse steden thans (helaas) karakteristiek begonnen te worden. Arnhem mocht typerend heten voor de aera van de trein (die immers Arnhem als eerste provinciestad bereikte) en van de stoomboot die de Rijn verlevendigde; de gestadige opbloei der omgeving (‘een dorp, 't zal ras een stad zijn’, noemde Jacob van Lennep, afkeurend, Oosterbeek-Hoog) en een sterk vakantie-verkeer hielpen het beeld afronden. De ‘riches nababs’, die Henry Havard voor Velp karakteristiek noemde, beinvloedden Arnhem mede. Dat Arnhems uitbreidingsplan ook onvolkomenheden had -, dat bijvoorbeeld de bouwblokken tussen de nieuw-getraceerde straten maar al te veel gelegenheid boden voor dat soort sloppenuitbouw dat men toen mede te moeten toelaten - de *geleide* volkswoningbouw was zo slecht nog niet -, dit werd toen niet opgemerkt. Over het algemeen mag, naast de architekten van het toenmalige Arnhem als Anthony Aytink van Falkenstein en Fromberg, vooral de stadsarchitekt H.J. Heuvelink met waardering worden genoemd.

De stad Utrecht onderging ook de invloed, zowel van de bescheiden opbloei in het algemeen, als van de Keulse Vaart en de Rhijnspoor in het bijzonder. Utrechts architekt dezer jaren is Kramm, een cultureel en kunsthistorisch gericht man; hij is door lateren (S. Muller Fz. c.s.) meer verguisd dan men thans billijk zal achten, al neemt men daarmede niet alle zoete lofprijzingen van de contemporaine chroniqueur N. van der Monde voor zijn rekening. Kramm werd gesteund en aangemoedigd door burgemeester Van Asch van Wijck, die, in deze historisch-gerichte stad, zich op zijn verre voorganger Moreelse steunend, zich bewust bij hem aansloot door de uitbouw vooral naar het westen en noordwesten te zoeken. Doch de mogelijkheden bleven vooralsnog bescheiden. Eén 19e-eeuws huizenfront van betekenis slechts, aan de Catharijnenkade; een smalle uitleg aan de westzijde, tussen het Leidseveer en de Moreelselaan; overigens een ongeleide voorstadontwikkeling, waarin namen als ‘Nachtegaal-*steeg*’ vooralsnog veelzeggend zijn -, zo vertoont zich Utrecht nog op de kaartjes van Kuyper uit 1865. Wéér was een kans gemist; en eer men, in onze eeuw, tot het besef ener nieuwe roeping op dit gebied kwam, was het Utrechtse vraagstuk door knellende spoorwegbanden en door ongeremde en ongeleide voorstadsontwikkelingen bijzonder moeilijk geworden.

Beelden als die van Utrecht kon men op verscheiden andere plaatsen waarnemen. Al de drie IJselsteden b.v. moderniseerden op dergelijke wijze het rivierfront, naar het voorbeeld van Arnhem ook. Vooral de Zutphense uitbouw aan weerskanten van de Marspoortstraat is niet ongeslaagd; een afspiegeling van Belgische en Engelse woningarchitektuur kan men er vinden, naar 's lands gelegenheid verdietst. Zutphen had de gelegenheid, evenals Arnhem een winter-

waterkerende kade te bouwen (met een lage loswal ervoor), waaraan men in Arnhem een bemaling van het rioolstelsel der oude stad had verbonden. In Deventer bestond de gelegenheid hiertoe niet; maar deze stad, door haar vestingwerken nog belemmerd, trachtte men toch het IJselfront te moderniseren; uit utilitaire overwegingen niet slechts, doch zeker ook ter demonstratie van een vernieuwingsdrang die ook in het inwendige dezer oude stad merkbaar was. Het ruim gebouwde Kampen vond op de muurterreinen aan de rivierzijde alle mogelijkheden die het behoefde. Een typerend staal van de helft der 19e eeuw was in Kampen de Buitensociëteit, op een bevoorrechte plaats tegenover de brug. Dergelijke inrichtingen verwierven zich nu vele steden; de zomerontspannings-gelegenheid van een gesloten, maar ruime kring van welgevestigde burgers is een staal der toenmalige samenleving.

De doorsnee Hollandse stad gevoelde in deze tijd geen drang tot vergroting; de slechting der wallen bood gelegenheid voor fabrieken en voor inrichtingen van algemeen nut. Want ook voor de behoefte aan openbare-nutsbedrijven was men niet blind (al nam men deze, in de aanvang, liefst niet voor gemeentelijk risico). Op het plan van een stadje als Hoorn, van 1869, vindt men dan ook èn een gasfabriek èn een stoomgemaal tot zuivering der riolen (alsjeblieft!); maar dit alles kon geen architektonische gedenkwaardigheden opleveren.

Amsterdam had zijn 17e-eeuwse uitleg nog altijd niet geheel volbouwd en de sporen der achteruitgang van rond 1800 bleven nog lang zichtbaar: een veemarkt op het Roeterseiland, waar eertijds toch gebouwen hadden gestaan (en waar men de Universiteitsinstituten thans vindt). Ook hier boden de wallen ruimte genoeg voor hetgeen de nieuwere tijd vereiste: kazernen, gasfabrieken, een gevangenis, een marktterrein en ook woningbouw: de Marnixstraat. Het Hollandse-Spoorstation was aanvankelijk een heel bescheiden affaire buiten de Willemspoort; doch toen de Rhijnspoor onze hoofdstad aan het wereld-landverkeer zou aansluiten, toen kon men zich toch niet langer lijdelijk door Thorbecke laten zeggen: ‘de hartader des lands klopt flaauw’; toen diende er aan het voeteneind der stad, bij Weesper- en Utrechtsepoort, toch iets te gebeuren. Gelukkig had Amsterdam een man van visie, Dr Samuel Sarpathi, en een architekt, Oudshoorn; onder hun leiding kwamen het Amstelhôtel en het Paleis voor Volksvlijt met aangrenzende bebouwingen tot stand, op het stadsplan van 1866 de énige moderne trekken. Ze waren niet zeer origineel, deze trekken; het Paleis voor Volksvlijt was toch een variant van Londens Crystal Palace, en voor het Amstelhôtel laten zich zonder moeite vreemde voorbeelden aanwijzen. De twee nieuwe elementen, door de Amstelbrug - de Hoge Sluis - verbonden, waren ietwat willekeurig tegen de oude stad aan geplakt; maar men had immers nog de voorstelling, dat de stedelijke bebouwing hier zowat zou blijven eindigen; van het eindeloze verschiet van later jaren droomde men nog niet en eerst tegen 1870 werd het tijd te gaan denken aan een plan tot uitbreiding -

een plan waarvan weinig is volvoerd; de overheid gevoelde niet de drang, hierin leiding te geven, en zag zich door de enge begrenzing van haar territoir ook belemmerd. De aanleg van het Vondelpark was een particuliere onderneming; dit verklaart ook, dat het park zozeer van zijn omgeving afgesloten is gebleven. Waar Amsterdam zich wèl warm voor maakte, dat was de aaneensluiting der spoorwegen, de plaatsing van het Centraal Station. Een belangrijke stroming der openbare mening vocht voor de zuidwaartse verbinding, langs de landzijde der stad. De andere oplossing, de verbinding langs het havenfront, heeft de overwinning behaald en de afkeuring hiervan is nog niet verstomd; men betreurt de afsnoering van het open IJ-gezicht van voorheen. Maar men denke zich het alternatief eens goed in: de hele landzijde der stad door de spoorweg doorsneden; reeksen viadukten; en een onvermijdelijke achteruitgang van het oude centrum, dat nú immers met zijn verkeersfunktie ook zijn hartebloed heeft behouden. Materieel kan men o.i. de beslissing niet afkeuren, eerder psychologisch; de gemeente had pijnlijk ervaren hoe hogere machten over haar beschikten. Maar is niet de gemeentelijke autonomie een ondoelmatig uitgangspunt, waar het geldt zaken van ruimer belang (en dit was deze spoorverbinding toch ongetwijfeld), waarin ten laste van de landskas voorzien moet worden? Niet voor het laatst zou de vraag bij deze gelegenheid worden gesteld.

Groeide Amsterdam tussen 1815 en 1850 van 193.000 tot 224.000 zielen (een toeneming dus van circa 16%), 's-Gravenhage bracht het van 44.000 tot 72.000. Dit acores werd opgevangen vooreerst door de uitbouw van de zuidelijke wijken, de burger-volksbuurt, binnen de gracht; veel dichter werd hier de bebouwing, in de diepte (hofjes!), en in de hoogte. Dan, buiten de gracht, in de richting van het Hollandse-Spoorstation, nog maar moeizaam; het Huygensplein en het Oranjeplein met aansluitingen; aan de Stationsweg toont het stadsplan dier dagen nog fabrieken! Aan de noordoostzijde de Koningskade, de Frederikstraat en het begin van de Javastraat, alsmede de nieuwe buurt tussen de Kazernestraat en de Mauritskade. Drie grote kazernes zouden in het beeld van dit stadsdeel sterk medespreken. Koning Willem II was achter zijn paleis (Kneuterdijk) begonnen met een uitbouw in Engelse gotiek en Engelse parkaanleg daartussen; de grond werd alras voor bebouwing bestemd, aan de Parkstraatzijde van gesloten type, in het Willemspark van een ruime en open aanleg zoals men hier niet gewend was en waarin zich Duitse naast Engelse invloeden verraden; in het Anna-Paulownapark aan de andere kant van de Zeestraat weer in gesloten trant. Dit alles in de blijkbare veronderstelling, dat het buitenbuurten zouden blijven; de structuurwijziging, onvermijdelijk door de aanhechting van nieuwere grotere wijken, is niet zonder aantasting geschied van het oude karakter, dat echter nog niet geheel teloorgegaan is en dat, door het Bewijdingsmonument van 1863 voor ieders ogen gedateerd, een goede uitdrukking van die periode mag heten.

Dat monument intussen is ook symptomatisch. Nederland had tot 1800 nauwelijks standbeelden op pleinen gekend; Rotterdams Erasmus bleef twee eeuwen lang een eenling en Haarlem koos voor zijn eerste Coster-beeld nog een tuinsituatie met rugdekking. Monumenten hoorden naar oud-Nederlandse opvatting in de kerken. Maar ziet, de scheiding van kerk en staat ontnam iets aan het algemene karakter der publieke kerken, en tegelijk ging een kerkelijk gevoel zich verzetten tegen die wereldse zaken in het kerkgebouw (Nicolaas Beets getuigt ervan). Dus, indien men het niet in andere openbare gebouwen kon zoeken (Van Speyk's gedenksteen in het Amsterdammer Weeshuis), de straat op. Eerst zonder menselijke uitbeelding, naar streng klassiek voorbeeld (Guyot's monument te Groningen; de gedenkzuil van de nieuwe haven te Middelburg), maar alras wat vrijer. Het ruiterbeeld van Prins Willem in het Haagse Noordeinde, voor het Paleis, had aanvankelijk zijn achtergrond van neo-gotische arkaden. Het eerste experiment van een groot monument op een stadsplein, het gedenkteken van de volksgeest van 1830-31, als ‘Naatje van de Dam’ veelgesmaad, is verwijderd. Het Haagse monument van 1863 is het eerste geval ener bewust-architektonische oplossing, middelpunt en omgeving in harmonische wisselwerking. Na 1870 zou het getal onzer monumenten toenemen, doch ze zouden hier niet zo'n probleem vormen als wel elders.

Naast het plein-monument was ook het grafmonument in de openlucht thans een algemene verschijning geworden en wel op de nieuwe begraafplaatsen. Voorheen begroef men in de kerken; de kerkhoven daaromheen en in de grote steden de begraafplaatsen aan uithoeken der stad waren aanvullingen; alleen de Joden gebruikten eigen en aanzienlijke begraafplaatsen. De aktie voor het begraven buiten de bebouwde kom was een punt van de Verlichting; te Arnhem werd het kerkhof buiten de Velperpoort (waar de R.K. St Martinuskerk thans is) in de relletjes van 1787 vernield en de ‘Ter Navolging’ 's van Tiel en Scheveningen spreken nog de Patriottentaal. Het begraven in de kerken, onder de Fransen verboden, met 1813 als oud-vaderlands weer toegestaan, was kort daarna definitief ten einde; men moest begraafplaatsen aanleggen. Zonder traditie, schiep men hier geen architektonisch-verzorgde dodenakkers; het best was 't nog waar het zijterrein van een park tot deze aanleg uitlokte (zoals aan de Westerweg te Alkmaar) of een afgezonderd hoog terrein hiervoor gegeven was (te Zutphen de plaats van het Galileeënklooster). In niet weinige gevallen zou de plaatsing tamelijk willekeurig zijn en voor de latere stadsuitbreiding moeilijkheden opleveren; de zuinigheid bedroog soms de wijsheid. Den Haag, met zijn kerkhoven aan de Bosjesrand, was ook hierin zeer gelukkig.

Voor we van Den Haag afscheid nemen dient erop gewezen, dat hier voor het eerst weer enige behoefte aan centrum-verbetering bleek. Heel bescheiden nog maar. Dat de Gravenstraat tussen Groenmarkt en Buitenhof een doorbraak is, beseft men nauwelijks. Iets duidelijker is dit bij de Prinsestraat, die trouwens

nieuwer is. Moderne winkelpaleizen (een der vroegste voorbeelden is de ‘winkel van Sinkel’ in Utrecht, thans Vlaer & Kol op de Oudegracht) en winkelgalerijen, rechtstreeks door buitenlands voorbeeld beïnvloed, drongen slechts geleidelijk door. Maar zeer algemeen waren de puivernieuwingen en winkelfronten, waartoe ook de winkelier der kleinere steden zich aan zijn stand verplicht ging rekenen; met de thans in zwang komende trottoirs en de gasverlichting hebben zij het aanzien onzer steden omstreeks 1850 alom grondig gewijzigd, waarbij dan ook nog aan de schoolgebouwen als uitingen van een verjongingstijd (goed voorbeeld: de R.H.B.S. te Zwolle) moet worden herinnerd. Al met al zijn de stadsbeelden in de jaren rond 1850 toch zeer ingrijpend gewijzigd, ook zonder groot-opgezette uitbreidingen; en voor verscheidene dezer wijzigingen kan men positieve waardering gevoelen.

We hebben bij onze rondwandelingen de steden van de Nieuwe-Maasmond voor het laatst bewaard; en hiervan is Schiedam vlug afgehandeld, want zijn uitbreiding ging vooreerst nog langzaam. Aan de westkant van de Nieuwe Haven schreed de bebouwing voort op een wijze waaraan een zekere stijl niet valt te ontzeggen; dat men aan de nieuwe R.K. kerk hier een beheersende plaats verzekerde verdient onderscheiding, want hieraan ontbrak doorgaans nogal wat. Dat men voor de grotere en meer openbare R.K. kerken in de oude stadskommen niet steeds zulke geschikte plaatsen kon vinden als die der Mozesen Aäron-kerk van Amsterdam of der Hartebrugkerk van Leiden, laat zich verstaan; doch wat te zeggen van de plaatsing der St Jakobuskerk in de, toch nieuw aangelegde, Parkstraat te 's-Gravenhage? Slechts dit: dat een gemis in stijlgevoel en ruimtebesef als hier aan de dag gelegd toch niet noodzakelijk aan dit tijdvak eigen was: zie het Schiedammer tegenvoorbeeld. De nieuwe Gereformeerde kerken waren uit beginsel wars van elke vertoning; het konden rustige gebouwen in de straatwand zijn zoals de, toch omvangrijke, Geref. kerk aan het Ter-Pelkwijkpark in Zwolle, van het type dat reeds vroegere dissenterkerken gelijk de Hersteld-Ev.-Lutherse kerk aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam te zien hadden gegeven.

Rotterdam tenslotte is, of was, dé Nederlandse stad van het midden der negentiende eeuw. Niet rechtlijnig verliep haar ontwikkeling als zodanig; het hogere gezag moest het al te angstvallige en terughoudende gemeentebestuur wel eens in gebreke stellen. Doch toen de stadsvaderen eenmaal begrepen hadden wat de nieuwe tijd van hen verlangde, hebben zij dit door daden getoond. De eerste moderne stadsuitleg kwam bij de Veerhaven - een hoofdtoegang der stad, toen de ponten van de overkant hier aankwamen -; daar bouwde men dan ook de Willemskade en de Westerkade (achter deze laatste de Westerhaven, die, na enkele decennia gedicht, de grond voor Calandstraat-Parklaan heeft opgeleverd). Naast deze uitbouw kwam het Park, vervulling ener dringende behoefte; en nadat de ongebreidelde lanen-bebouwing in de polderstad buiten

de vesten tot onhoudbare toestanden had geleid, wist men deze te verbeteren door het Waterproject, de singelaanleg rondom deze buurten met geregelde waterverversing. Als een afsluiting waren deze beplante singels bedoeld; men besefte circa 1850-1860 hier noch elders, aan de vooravond van een nog veel verder strekkende ontwikkeling te staan en meende, dat Rotterdam, in een mensenleven van 50.000 tot 100.000 inwoners gegroeid, de grens zijner mogelijkheden bereikt had. Enige forse doorbraken hadden de vergroeide wijken buiten de Cool-Schiedamse singel en de Goudse singel ontsloten; het stratennet was hier nu althans veel royaler dan binnen de oude stadsdriehoek; men had reden te veronderstellen, dat men voor lange jaren genoeg had gedaan, vooral omdat de verzorgingsinrichtingen (het Ziekenhuis aan de Coolsingel b.v.) toch ook niet bij de groei ten achter waren gebleven.

Hoe anders zou dit uitkomen. De spoorwegen, waarin Rotterdam aanvankelijk niet veel fiducie had gehad (ze zouden het waterverkeer slechts beconcurreren), eisten imperatief hun rechten; de aan de Delftse poort doodlopende lijn moest (na een enerverende periode van plannenmaken) over het viaduct en de Maasbruggen worden doorgezet; de Nieuwe Waterweg èn de stormachtig toenemende Rijnvaart noopten tot de uitbouw van het Noordereiland, van Feyenoord en van het hele zuider-stadsdeel in een tempo, dat weinig tijd liet voor rustig overleg, terwijl de in verdrukking gerakende industrie gedeeltelijk deze en andere steden verliet om zich hogerop langs de rivieren te vestigen.

Natuurlijk zijn er in het vroegere en het latere stadium fouten begaan. Stadsarchitekt Rose, beter ontwerper dan diensthoofd, had een zekere ongenade te verduren; ingenieur Stieltjes vertrok ontijdig en de namen van Pincoffs en van Caland roepen hele ketenen van herinneringen op. Maar toch verdiende het Rotterdam der 19e eeuw ook bij het nageslacht iets van de waardering die de tijdgenoten ervoor hebben gevoeld. Verdien*de*; want juist ook deze nieuwere stad is door de vernieling van 1940 ernstig getroffen; alleen bij de Veerhaven kan men thans de sfeer ervan nog enigszins ondergaan en ook hier nog maar ten dele, want de funktie van deze buiten het verkeer geraakte buurt is zo veranderd. Hoe lang geleden lijkt het dat Hotel Zeylgraaff hier stond.

De spoorwegaanleg zou ook in de meeste kleinere steden een eerste vernieuwing inluiden. Het minst nog in de steden langs de ‘oude lijn’, als Haarlem, Leiden, Delft en Schiedam, waar men de gevolgen van de achteruitgang rond 1800 eerst langzamerhand te boven kwam. Meer kenmerkend in Alkmaar, Zwolle, Leeuwarden, Dordrecht, Middelburg en andere plaatsen meer, waar een nieuw ruim kwartier, met het een of andere hotel, marktterrein of andere inrichting, door de stationsbouw gestimuleerd werd. Veel grootser nog zou het toegaan in die steden, die door de opheffing der vestingwerken ineens nieuwe mogelijkheden kregen in een tijd toen ook de expansiedrang zeer merkbaar was; de bespreking echter van deze belangwekkende gevallen - we hebben ze eerder in

dit hoofdstuk opgesomd - zou ons over de tijdslimiet heen brengen en ons ongemerkt naar 1900, naar 1950 voeren.

Maar *dit* hoofdstuk ware niet volledig zo we niet herinnerden aan de opheffing der gemeentelijke accijnzen (1865). Hiermede verviel de laatste aanleiding tot de afsluiting der bebouwde kommen; de poorten hadden hun bestaansreden verloren en de afbraak ervan mocht een eis des tijds heten, de eerste stap ener vrijere ontplooiing. Te voren trouwens had men reeds de oude enge poortgebouwen vervangen door ruimere barrières en bescheiden wachthuizen, soms niet zonder verdienste, zoals de Willemspoort in Amsterdam en het wachthuis bij de vroegere Wittevrouwenpoort in Utrecht. Wij lateren betreuren wel eens de sloping der monumentale poorten zoals de genoemde Wittevrouwenpoort er een was geweest; wij begrijpen hoe koning Ludwig van Beieren degenen, die de Isartor in München wilden afbreken aanduidde als ‘Leute die alles flach wie ihren Kopf machen wollen’. Thomas Mann schildert in ‘Buddenbrooks’ de strijd tussen de nieuwlichters die alles wilden afbreken (als symbool der maatschappelijke vernieuwing, een motief dat zeker gegolden heeft b.v. bij de sloping van de Burcht van Nijmegen in en na 1795), - en hen die althans de Burgtor en de Holstentor van Lübeck wilden sparen (en die hun zin gekregen hebben). Zo'n strijd hebben wij hier ook wel eens gekend. Over de sloping van de Friese Binnenpoort te Alkmaar (een gedenkstuk van het ontzet van 1573 met zijn gedenkverzen: ‘De Spaanse guiten, die hadden hier buiten, op mij gesteld / Negen stukken rad, die schoten mij plat, ter aarden’ enz.) hebben patriotten en oude vaderlanders elkaar lelijke dingen gezegd; de vernieuwing der Haarlemmerpoort in Amsterdam ontketende een pennestrijd niet zonder gevoelsachtergronden; en ook over de Zwolse Sassenpoort, die in stand is gebleven, heeft men zich nogal warm gemaakt. Over het algemeen echter overheerste de mening, dat de nieuwe tijd ten volle aanvaard moest worden en dat men hieraan ook architektonische uitdrukking diende te geven, door consideraties van monumentenzorg slechts in geringe mate teruggehouden. En wàt men dan nog behield uit piëteits- en/of schoonheidsoverwegingen, zoals Rotterdams Delftsepoort, dat bleek dan later soms toch nog onhoudbaar. Onze overgrootvaders, waar ze de Grote-Houtpoort van Haarlem vervingen door de nieuwe brug met de ‘dobbelstenen’ van Suys, kunnen zich in de ogen van het nageslacht gerechtvaardigd achten nadat over het behoud dier ‘dobbelstenen’ als monumenten óók weer een strijd is ontstaan en die strijd óók op afbraak is uitgelopen...

Hoofdstuk X Besluit

De formele uitdrukking ener harmonische samenleving laat niemand ongevoelig. Hoe het ordeningsbeginsel ook is, zuiver verstandelijk kan men het erkennen indien een doelmatige en bevredigende vorm eraan is gegeven: het zij een vorstelijk slot met aanhorigheden, een gevangenis of een kazerne; een klooster, de vestiging ener religieuze gemeenschap gelijk die der Herrnhuters te Zeist, een hofje voor oudelieden of een industriële nederzetting van werkplaats met baas-en-gezellen-woningen gelijk men in vergeten hoeken des lands nog vindt; een homogeen dorp of een homogene stadsstraat of stadswijk: men kan van deze alle en van nog zo vele andere verschijnselen ook in ons kleine land goede voorbeelden vinden. Verstandelijke waardering mag vooraf worden gevraagd. De gevoelswaardering zal verschillen naar het uitgangspunt. Het slot, het kasteel kan positieve en negatieve reakties oproepen. Het dorp, de straat, de buurt wekken associaties in verband met de samenlevingen die men daarin kent of vermoedt, of ook in verbinding met de tijdsverschijnselen, de ideologieën die eruit spreken. De hervorming met haar burgerlijke ordeningsdrang; de adel en het regentenpatriciaat; de koopmanswereld, het klein- en vroegindustrialisme; het dorp met zijn min of meer geprononceerde sociale tegenstellingen; de vrije en de geleide kolonisatie; de republikeinse en de monarchale eenheidsstaat; de naar apartheid strevende groepen; de verkeersontplooiing, de groothandel en de grootindustrie; Overheidsleiding en het bewuste ontbreken ervan; alles, alles heeft zijn neerslag in de architektuur van stad en land gevonden; ook ons land is een onverwoestbaar gedenkteken van al onze successen en tekortkomingen.

De dominerende trek van de eeuwen die wij hier vluchtig doorliepen is wel die van de veelzijdigheid der samenleving en van de sterke tegenstellingen daarin. Wie de Amsterdamse grachten beschouwt, beseft alras *hierin* de krachtigste uiting van de Nederlandse maatschappij der 17e en 18e eeuw gevonden te hebben; zo krachtig, dat de jongste eeuw het beeld ervan nog slechts in beperkte mate heeft kunnen aantasten. Amsterdam is een levend monument en hierdoor niet genoeg bekend als zodanig, heet het in een recente Amerikaanse reisgids; het zijn tot Amsterdams eer gezegd. Maar dit Amsterdam, dat zijn, niet-ontbrekende, inwendige tegenstellingen met zoveel succes in een hogere, gewilde eenheid wist op te lossen, bleef in de relatie met zijn nadere en wijdere omgeving

door een zekere disharmonie gekenmerkt; een gewrongenheid van plaatsing en van aansluitende ontwikkeling, die door al de kunstwerken van de nieuwe tijd niet opgeheven kon worden.

Hoe anders onze voorheen bescheiden bestuurs- en woonstad, Den Haag; hoe klein is haar fraaie, typerende kern (het Binnenhofkwartier), hoezeer steken haar utilitaire buurten daarbij af en hoe weinig is er overgebleven van die krans

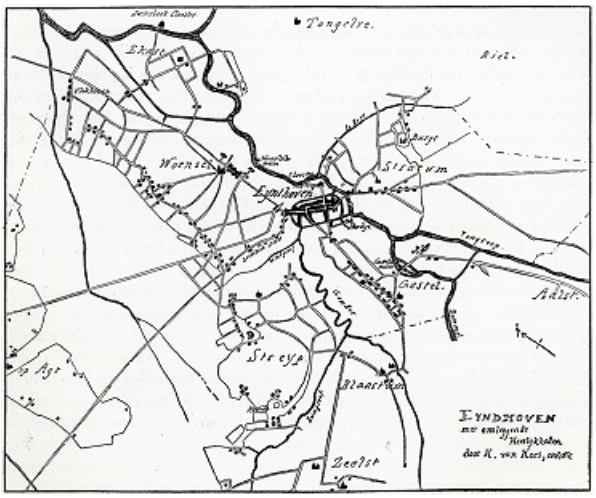

6. Eindhoven en omgeving, eind 18e eeuw (naar H. van Hees)

van Huizen-te-lande die van het totale beeld van Oud-'s-Gravenhage het noodzakelijke complement vormden.

Effektieve ordening en leiding der opbouwende krachten had gedurende onze gehele Republiek nagenoeg uitsluitend plaats op gemeentelijk niveau, binnen stad en dorp; en hier wàs zij dan ook effektief, getuige haar resultaten. Uiteraard was er veel navolging, veel wedijver ook; natuurlijk was er invloed van vreemde voorbeelden zo goed als uitstraling naar elders; maar dit alles geschiedde in het besef ener vrije keuze. De belangrijker steden hadden, in de vorm van

kanaal- en wegaanleg, van ontginning, droogmaking enz., soms ook negatief door de handhaving van vrije kringen rondom de stad, een grote invloed op de omgeving. In de dorpen zelve werd meer een onbewust gevoel van 'behoren' gevolgd, een traditie en stijlgevoel vermengd met nawerking van steedse voorbeelden, dan wel bewuste, bestuurlijke leiding. De provinciale besturen, waarin trouwens de stadsbesturen als statenleden machtig waren, hadden noch de neiging, noch de middelen tot veel eigen bouwonderneming of tot leiding der ondernemingen van anderen; en het Uniebestuur, de Generaliteit, nog minder, ook doordat een groot deel van nationale organisaties zoals marine en koloniebeheer in regionale en stedelijke sektoren verdeeld was.

De Bataafse revolutie schiep een republikeinse eenheidsstaat met sterk centraliserende tendenties, doch vooralsnog geringe mogelijkheden, te gering om bouwaktiviteit op te roepen waar het al zo bezwaarlijk was de afbraak te stuiten. De monarchie van vreemde oorsprong had haar heerlijkheid ook voor het oog willen vereeuwigen, doch de tijd en de middelen ertoe werden haar niet gelaten; het Franse inlijvingsbestuur diende uiteraard utilitair gericht te zijn. Dit laatste geldt nog sterker van het regime Koning Willem I, dat juist in de sektor der werken van openbaar nut zo veel heeft bereikt. Onder Koning Willem II blijkt weer naar buiten, dat de mens van brood alleen niet leven kan; naast het nut krijgt ook het voorkomen meer aandacht. Na het overwinnen van de crisis rond 1848 zoekt ook de onbloedige revolutie van dat jaar haar uitdrukkingsvorm door te streven naar een Paleis der Staten-Generaal, een plan dat al evenzeer blijft steken als het streven naar een waardiger en ruimere Koninklijke residentie. Maar de ontplooiing des lands komt nu in beweging; hier vroeger, daar later gaan stad en dorp de blijken ervan vertonen; enkele steden zelfs ondergaan reeds ingrijpende vernieuwingen, totdat met het jaar 1870 ongeveer de periode aanvangt die men, althans voor ons onderwerp, als het heden kan aanmerken.

Nederland heeft zijn verrassende opbloei van c. 1590-c. 1670 maatschappelijk èn architektonisch bevredigend weten te verwerken. De organisatievormen dier tijden mogen ons onvolkomen lijken, ze werden door ongeschreven behoorlijkheidsnormen èn door de kwaliteit der bestuurders en funktionarissen (die de Engelse ambassadeur William Temple zo zou prijzen) aangevuld en goedgemaakt. Van de latere tijd - als de achteruitgang dringend vernieuwing der outillage op velerlei gebied eist en als daarna een nieuwe ontwikkeling schoksen sprongsgewijze inzet - lijkt het veeleer, dat niet de organisatorische bewerktuiging, maar wèl de bediening van het werktuig soms te wensen heeft overgelaten. Men hoort in deze tijd soms klagen over de gebrekkige onteigeningswet b.v.; voor 1810 echter was er in 't geheel geen onteigeningswet, slechts machtigingen en besluiten-ad-hoc. Zulke beweringen moeten met de nodige reserve worden beschouwd; ze hebben onder tijdgenoten veeleer moeten dienen om te-

kortkomingen van andere aard (traagheid en onzekerheid in het plannen maken; onvoldoende samenwerking tussen besturende en technische instanties) te bemantelen. De onbekwame werkman klaagt over zijn materiaal en zijn werktuigen. Daar waar men wist wat men wilde, kon en moest, waar men de behoeften had gepeild en de mogelijkheden om tot het doel te geraken -, waar men eerst een toren zo goed mogelijk had ontworpen en daarna was geen neerzitten om de kosten en andere uitvoeringsvoorwaarden te berekenen -, daar is het succes niet uitgebleven; daar kon men de vereiste gronden verwerven, de geordende medewerking van particulieren verkrijgen en ook die sankties stellen die de toenmalige maatschappij aanvaardde.

Deze laatste reserve hoort erbij. Want de opvattingen over de theoretisch en praktisch verantwoorde grenzen der Overheidsbemoeiing zijn nu eenmaal niet onveranderlijk, niet voor alle tijdperken uniform gegeven. Aan volstrekt absolute ordeningseisen kan geen staatsman, geen bestuurder ooit voldoen; architekten en kunsthistorici verliezen zich ook bij beschouwingen van het stedebouwkundig verleden hieromtrent licht in abstracties. Hoe wisselend de relatieve eisen waren heeft men overal, ook in ons land kunnen waarnemen; men zou een architektonische bestuurs- en beschavingsgeschiedenis ook van Nederland kunnen samenstellen. Maar misschien is het nog beter, de lezer hiertoe enige aansporing te hebben gegeven. Gustav Wolf heeft eens gezegd, dat men de stedebouwkundige associaties wellicht het best half-onbewust ervaart, zonder ze zo precies onder woorden te willen brengen.

Dit bedenkt u dan wel wat laat, meneer - kan de lezer hier tussenwerpen. De lezer zal steeds het laatste woord hebben.

De architektuur
door Prof. dr. E.H. ter Kuile

Hoofdstuk I Renaissance en Manierisme in de 16e eeuw

I. *De 'receptie' van de Renaissance en het Manierisme.*

Toen de Gotiek haar expansie in deze landen begon, stuitte zij op weerstanden; er viel een Romaanse traditie te overwinnen, die stevig geworteld was. Van die strijd tussen de oude en de nieuwe stijl getuigen nog verschillende monumenten in ons land, zoals wij in deel I hebben uiteengezet, maar doordat verreweg het meeste, wat de 13de eeuw aan bouwwerken zag ontstaan, sinds lang is verdwenen ontgaat ons toch veel van de toedracht der zaak. Wij kunnen vermoeden, dat de tegenstand van de gevestigde smaak, begrippen en traditie niet overal even sterk en langdurig is geweest. In een centrum als Utrecht was het pleit voor het nieuwe waarschijnlijk betrekkelijk vlug beslist. In bepaalde gewesten en misschien ook in bepaalde kringen als die van de Cisterciënsers in ons land heeft de Gotiek pas langzaam de taaie Romaanse tradities verdrongen.

Omstreeks 1500 zijn er tekenen te bespeuren dat ten tweede male een dergelijke strijd zich zal gaan afspelen tussen een gevestigde bouwstijl en een nieuwe die van elders, en wel van het Zuiden binnendringt: de Renaissance begint zich aan te kondigen.

Toen de Gotiek in de Nederlanden verscheen, was zij in het land van oorsprong al haar ontwikkelingsfase te boven. Zo gaat het ook in het begin van de 16de eeuw: wanneer men de eerste sporen van Renaissance-vormen in de Nederlanden kan bespeuren, is Bramante, de grote meester van de Italiaanse Renaissance in haar klassieke fase, al bezig voor Paus Julius II een nieuwe St Pieterskerk te bouwen, en als de Renaissance bij ons een beetje voet begint te krijgen omstreeks 1535, zijn Bramante, Lionardo en Raffael al lang dood, is Rome al het slachtoffer geweest van de 'Sacco di Roma' door de troepen van Karel V, en heeft dus naar de tegenwoordig gangbare begrippen in Italië de Renaissance afgedaan om voor het Manierisme te wijken.

Toen de 16de eeuw aanbrak, was de Gotische architektuur hier ruim twee eeuwen aan het woord geweest. In die tijd was de Gotiek, aanvankelijk een

vreemd import-goed, volslagen ingeburgerd. Bouwend Nederland was volkomen gotisch gaan denken, gotisch gaan voelen, gotisch gaan construeren. Alle monumentaliteit en zelfs alle alledaagsheid, alle pronk en alle weerbaarheid waarvan de Nederlanders in die late Middeleeuwen hadden kunnen dromen, was op de meest volledige wijze tot uitdrukking gebracht door hun bouwmeesters der late Gotiek, en bovendien op een wijze die algemeen moet zijn bewonderd en die bij het hele volk in de smaak moet zijn gevallen. Onder leiding vooral van de Brabantse meesters was er een min of meer populaire nationaal-Nederlandse Gotiek ontstaan, bloeiend door ontelbare belangrijke opdrachten niet alleen voor kerken maar ook voor stadhuizen, koopmanshallen, gildehuizen en partikuliere woningen.

Toch zijn er aanwijzingen, dat al vroeg in de 15de eeuw hier en daar het gevoel heeft geheerst, dat die weelderige en pronkende late Gotiek, hoe prachtig, hoe feestelijk, hoe meeslepend, hoe poëtisch, eer modieus dan klassiek was. Men schijnt soms wel het besef te hebben gehad, dat er in oude tijden een kunst van een meer bezonken, verheven karakter was geweest, een kunst van zulk een adel, dat zij voor alle tijden voorbeeldig mocht heten, in het kort een klassieke kunst en een klassieke architektuur. Daardoor alleen lijkt het ons verklaarbaar dat te beginnen met de Van Eycks een hele reeks ‘primitieve’ schilders zijn gewijde taferelen verbeeldt in Romaans uitziende gebouwen of in landschappen die met Romaanse gebouwen zijn gestoffeerd. Er is geen woord Gotiek bij. Ongetwijfeld hebben deze schilders Romaanse architektuur klassieker geacht dan de gotische. Hebben zij zelfs gemeend dat hun Romaanse verbeeldingen klassiek waren in die zin dat zij voor stalen van bouwkunst uit de Oudheid konden doorgaan? Het zou ons allerminst verwonderen als dat het geval is geweest. Ook kan men gerust aannemen, dat bij de beschouwers van al die voortbrengselen van flamboyante virtuositeit wel eens een punt van estetische oververzadiging werd bereikt. Naast een neiging om te zoeken naar vormen die in het algemeen meer klassiek waren zal het wrevelig verlangen hebben bestaan om eindelijk eens iets-anders-wat-dan-ook te maken dan die eindeloos uitgesponnen produkten van de volkomen abstrakt geworden late Gotiek.

Siervormen die bepaald niet zuiver gotische meer zijn maar geïnspireerd, door de Italiaanse Renaissance, kan men omstreeks 1510 in de Nederlanden voor het eerst opmerken. De oudste stalen van zulke Renaissance-vormen komen echter niet voor in de werkelijk gebouwde architektuur maar in de architektonische verbeeldingen van schilders, houtsnijders en kopergraveurs. Lucas van Leyden, dat wonderkind, laat in 1508 al Renaissance-ornament zien op zijn prent van de harpspelende David voor Saul en in 1509 op zijn bekende serie passieprenten. Typische kandelabervormige zuilen prijken op zijn houtsnede van de Kruisiging uit 1510. Renaissance-ornament vindt men in dezelfde jaren in het werk van Jacob Cornelisz. van Oostzanen; het Hieronymus-altaar in Wenen van

1511, de Aanbidding te Napels van 1512, en de passieprenten van 1511 en volgende jaren. Cornelis Anthonisz. maakt gaarne werk van pittig en gespierd Renaissance-ornament dat gevolgd schijnt naar de beste reliefs in marmer en kastanjehout van Italiaanse kunstenaars.

Het is van belang na te gaan op welke wijze deze en andere schilders en graveurs de Italiaanse invloed ondergingen. Er zijn er, die zelf Italië bezochten zoals Jan Gossaert van Mabuse in 1508-09 en Jan van Scorel in 1520 en volgende jaren. Dat zij persoonlijk in aanraking waren gekomen met de kunst van Oudheid en Renaissance, is duidelijk aan hun werk te merken. Maar men kan gerust aannemen dat het in de Nederlanden precies is gegaan als in Frankrijk en Duitsland[1]; vooral de Italiaanse prenten, al of niet in boekvorm hier geimporteerd, maakten de artistieke vondsten van de Italianen in korte jaren algemeen bekend.

Een van de eerste zo niet de eerste verwerkelijking van de Renaissancestijl, en dan nog een verwerkelijking van uitermate tijdelijke soort, moet de serie triomfbogen zijn geweest die in Brugge werden opgericht ter gelegenheid van de intocht van de jonge Karel V in 1515, en waarvan wij ons door oude afbeeldingen een voorstelling kunnen maken[2]. Men schijnt zich de illusie te hebben gemaakt dat deze en dergelijke stukken pronkarchitektuur min of meer getrouwe herhalingen waren van voortbrengselen der Romeinse Oudheid. De gedachte van het toenmalig humanisme, dat de klassieke Oudheid, die men trouwens bijna uitsluitend kende in de werken van de Romeinen, de navolgenswaardige voorbeelden bij uitstek voor alle kunst opleverde, maakte dat de term ‘antiek’, hoe ook gespeld, een alleenzaligmakende eigenschap scheen aan te duiden. Een aardige en dan ook meer dan eens aangehaalde illustratie daarvan levert een opdracht, die Domdeken en Domkapittel van Utrecht in 1519 gaven aan Gregorius Wellemans om in eikenhout een ‘patroon’ te maken voor een koperen hek in de Dom van Utrecht waarin hij in grote trekken blijkbaar een ontwerp moest volgen, dat al eerder door meester Hendrik die Zwaert van Gouda was vervaardigd. Hem werd daarbij op het hart gedrukt ‘wes aenden selffden gemaelden patroen ombreect, sal meester Gregorius voert volmaecken, scuwende daerin alle dat modern (bedoeld is wat wij gotisch noemen) is, mer die te verbeteren ende te vermeerderen van geheelen antique, na behoeren des wercks, rijckelick ende bovenal konsteliek...’[3]

Wanneer men de namen van de voornaamste meesters de revue laat passeren die in het begin en het midden van de 16de eeuw het aspekt bepalen van de

1 L. Hautecoeur, Histoire de l'Architecture Classique en France I blz. 83; A. Brinckmann, Die praktische Bedeutung des Ornamentstichs etc., 1907.
2 Paul Clemen in Belgisch Kunstdenkmäler II blz. 34; zie ook I. von Roeder-Baumbach, Versieringen bij blijde inkomsten, 1943.
3 F.D.O. Obreen, Archief v. Ned. Kunstgeschiedenis IV blz. 253.

niet-figuratieve kunst in het gebied der gezamenlijke Nederlanden: Thomas Vincidor, Alexander Pasqualini, Jean Mone, Cornelis Bos, Willem van Noort, Sebastiaan van Noye, Colijn de Nole, Pieter Coecke van Aalst, Cornelis Floris, Donato de'Boni, dan treft het dat zij voor het merendeel van beroep in de eerste plaats beeldhouwer, schilder, graveur, goudsmid of dekorateur in het algemeen waren. Echte bouwmeesters zijn in de minderheid[1].

Men zal zich afvragen hoe dat te rijmen is met het instituut van de beroepsgilden en de gildedwang. Inderdaad, in vele steden bestond een gilde van 'de Vier Gekroonden' (de heiligen Castor, Symphorianus, Nicostratus en Claudius), waarin de lieden van het bouwvak waren verenigd. Maar voor de bouwmeesters, die nu eenmaal voor hun beroep niet aan één plaats gebonden konden zijn, bestond al in de Middeleeuwen een vrijstelling van de plaatselijke gildedwang: zij waren 'franc-maçons' oftewel vrijmetselaars in de oorspronkelijke betekenis. Dit moet op den duur de weg hebben geopend voor lieden die buiten het eigenlijke bouw-ambacht waren opgekomen om als ontwerpers op te treden. In Italië zijn daar sinds het begin van de Renaissance voorbeelden van aan te halen, en in de Nederlanden zien wij zulks ook wanneer de Renaissance hier vaste voet gaar krijgen. Een merkwaardig dokument dienaangaande zijn de getuigenverklaringen die bij een proces in 1543 te Antwerpen werden afgelegd. De meeste deskundigen zeggen daar met grote stelligheid, dat het ontwerpen van gebouwen van ouds niet uitsluitend vrijstond aan de steenhouwers en de beeldhouwers, maar aan lieden van allerlei professie, en als voorbeelden halen zij aan dat de schilder Mr. Thomas (Vincidor) van Bologna het kasteel te Breda heeft ontworpen en de goudsmid Mr. Alexander (Pasqualini) het slot te Buren[2].

Dat de kunstenaars, die in de Nederlanden de wending van de bouwkunst naar de Renaissance bewerkstelligden, voor een groot deel geen beoefenaars van het bouwvak zelf waren, hangt zeker in hoge mate samen met de omstandigheid, dat de Renaissance zich in de architektuur openbaarde als een bij uitstek estetische omwenteling, geen technische in die zin dat zij een konstruktieve vooruitgang bracht zoals de Gotiek dat indertijd had gedaan. Voor het invoeren van de nieuwe stijl waren mannen nodig, die op ornamentaal gebied leiding konden geven, geen konstrukteurs. De eenheid van vorm en konstruktie, die een kenmerk bij uitstek van de Gotiek was geweest, werd nu verbroken, en daarmee kwam de ontwerpende artiest naar voren ten koste van de vakman uit het ambacht. Met die verwijdering tussen ambacht en kunst, welke zich hier in de eerste helft van de 16de eeuw begint af te tekenen, ontstaan de moderne begrippen over kunst en kunstenaar.

De elementen, waarin de Renaissance zich tot ongeveer 1540 in de Nederlanden

1 Verg. R. Meischke, Het architectonische ontwerp in de Nederlanden, Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952 blz. 202 vgl.

2 F.D.O. Obreen, Archief v. Ned. Kunstgeschiedenis IV blz. 232, 234.

openbaarde, waren van weinig principiële aard. Men kan welhaast zeggen dat in enkele dekoratieve titelpagina's van destijds verkrijgbare Italiaanse boeken het hele vormenarsenaal besloten was dat in de Nederlanden werd toegepast: pilasters met hoofdgestellen en frontons, verdiepte panelen met vlezig vegetatief ornament of de luchtiger 'grotteske' vullingen, fraaie klauwstukken aan weerszijden van een aedicula, medaillons met min of meer Romeinse koppen, voluten en kandelabervormen, ronde bogen met archivolten[1]. Het cartoucheornament, waarbij de omlijsting van naar voren komende vakken is gevormd als ingesneden en omkrullend leer en dat ontstaan schijnt te zijn bij de inwendige versiering van het slot Fontainebleau omstreeks 1535 à 1540 door Rosso en Primaticcio, vindt hier tegen het midden van de 16de eeuw ingang.

Wanneer men de voortbrengselen van de nieuwe stijl gedurende de eerste decenniën en het midden van de 16de eeuw in de verschillende landen van Europa bestudeert, wordt men getroffen door de gelijkenis der vorm-elementen. Noord-Italië, Spanje, Frankrijk, de Nederlanden, Duitsland, alle putten uit hetzelfde arsenaal. Een zeker dekoratief apparaat, dat zich sinds het laatst van de 15de eeuw in Lombardije en de Venetiaanse republiek had ontwikkeld,wordt in korte jaren internationaal. Détails die in Spanje gangbaar zijn, vindt men tot zijn verrassing terug in de Nederlanden en Duitsland[2]. Een stroom van ornamentale gegevens verspreidde zich van Noord-Italië over heel West-Europa. Dit sluit intussen geenszins uit dat er nationale en gewestelijke eigenaardigheden ontstaan. Maar die nationale en gewestelijke verschillen berusten minder op hantering van afwijkende elementen dan wel op een afwijkende wijze waarop men gelijksoortige elementen verwerkt.

In ons land geven in de eerste fase alleen kunstenaars van Italiaanse herkomst als Thomas Vincidor en Alexander Pasqualini, die wij straks nader zullen behandelen, er blijk van dat zij zuiver architektonische onderdelen als zuilen, pilasters, archivolten en hoofdgestellen op min of meer korrekte wijze kunnen toepassen. Dit is geen wonder wanneer men bedenkt, dat de eerste architektuurboeken, die geïllustreerd verschenen, gelijk de Vitruvius-uitgaaf van Fra Giocondo uit 1511 en de Vitruvius-vertaling door Cesariano uit 1521 nog volstrekt onvoldoende afbeeldingsmateriaal bevatten om werkelijk als handleiding te dienen voor het architektonisch ontwerpen. Eerst de 'Regole sopra le cinque maniere degli edifici' van de schilder en dilettant-architekt Sebastiano Serlio (1475-1554), in 1537 verschenen en later als Vierde Boek opgenomen in zijn volledige werk (de overige boeken zijn: 1: Geometrie, 2: Perspektief, 3: de oude en destijds moderne gebouwen van Rome, 5: tempels en kerken, 6: rustika-

1 Voor bijzondere termen zie: E.J. Halinghuis, Bouwkundige Termen, 1953.

2 Zie: José Camón Aznar, La Arquitectura Plateresca, 1945, en F. Chueca Goitia, Arquitectura del siglo XVI, 1953. Aznar wijst op het 'platereske' karakter van Nederlandse monumenten als de Griffie van het Vrije van Brugge e.a. (blz. 393).

vormen[1], 7: verschillende voorbeelden) zou een veelgebruikt leerboek worden. Hoe belangrijk de tijdgenoten Serlio's ordeboek van 1537 wel achtten, blijkt uit het feit dat Pieter Coecke van Aalst al in 1539 daarvan een vertaling in het Nederlands uitgaf[2].

Naar de tegenwoordig geldende inzichten was het tijdvak van de Renaissance ten einde met de dood van Raffael (1521) en in ieder geval afgesloten met de 'Sacco di Roma' (1527). Een nieuwe stijlperiode met veelszins 'antiklassische Tendenzen' zou karakteristiek zijn voor het hele vervolg van de 16de eeuw.

Er is inderdaad veel voor te zeggen het tijdvak van de Renaissance niet langer te laten duren dan de jaren omstreeks 1520/'30. Om nu maar de hele kunst van West-Europa na 1520, afgezien van manifestaties van voortlevende Gotiek, met de naam Manierisme te bestempelen, levert echter vele bezwaren, die wij intussen hier niet in den brede kunnen uiteenzetten. Men kan in ieder geval niet beweren, dat het Europa buiten Italië in of omstreeks 1525 overschakelde van een juist aanvaarde architektonische Renaissancestijl op een kennelijk anders geaard Manierisme. De labiele toestand in het huidig gebruik van stijlbenamingen als Renaissance en Manierisme noopt ons die termen niet dan uitermate spaarzaam en voorzichtig te gebruiken.

II. *De architektuur van een min of meer internationaal karakter* ± 1515-1555.

De voornaamste bouwheren van de Renaissance in deze fase zijn ongetwijfeld Hendrik III van Nassau-Breda en de beruchte Maarten van Rossum, krijgsoverste van de laatste hertogen van Gelre en tenslotte van Karel V.

Al vrij spoedig nadat hij zijn oom Engelbert II in 1504 als heer van Breda was opgevolgd, begon Hendrik III aan het middeleeuwse slot van Breda te bouwen[3] (afb. 30). Omstreeks 1510 laat hij een nieuw voorwerk aanleggen, voornamelijk bestaande uit een zware walmuur, waarin een voorpoort was opgenomen en een vierkant hoekbastion (afb. 29). Aan dit voorwerk komen de eerste architektonische Renaissancevormen toe die wij in ons huidige koninkrijk kennen. Het terras van de walmuur had een houten galerij, waarvan de overdekking bestond uit een reeks dwarse kappen. Deze kappen eindigden, moge-

1 Oorspronkelijk een 'extraordinair' boek, later in de plaats geschoven van het nooit voltooide zesde boek over woonhuizen.

2 Deze druk van 1539 'd'une rareté insigne', wordt het eerst vermeld door Auguste Schoy in zijn Histoire de l'influence italienne sur l'architecture dans les Pays-Bas, 1879, blz. 119. Noch in Nederland noch in België gelukte het mij ook maar één exemplaar op te sporen in de bibliotheken die ik door middel van de Kon. Bibliotheek in Den Haag kon bereiken. Voor Serlio zie: W.B. Dinsmoor, The litterary remains of Sebastiano Serlio, in The Art Bulletin 1942 blz. 55-91 en 115-154.

3 Jan Kalf, Geïllustr. Beschrijving der Monumenten van de Baronie van Breda blz. 32 vlgg.

lijk aan weerskanten maar in ieder geval aan de buitenzijde tegen frontonvormige topgeveltjes, waarvan de driehoekige velden waren gevuld met een schelp-ornament. Het pronkstuk was evenwel de poort die aan de buitenzijde een omlijsting kreeg in een soort 'platereske' Renaissance. Vrij forse wandpijlers, bezet met slanke muurzuilen van een vrije Jonische orde flankeren de doorgang met zijn archivoltprofiel, en dragen een hoofdgestel waarvan de fries oorspronkelijk van een plastisch ornament schijnt te zijn voorzien geweest. Het huidige zeer korrekte fronton daarboven vervangt een fronton van bijzonder onorthodoxe steilte dat met drie beelden was bekroond en gevuld was met de alliantiewapens van Hendrik en zijn tweede vrouw Claudia van Châlon, wier huwelijksjaren zich van 1515-1521 uitstrekten.

Slechts uit oude afbeeldingen kennen wij de oorspronkelijke toestand van deze eerstelingen onzer Renaissance-architektuur. De galerij is helemaal verdwenen en de poort heeft door moderniseringen ten tijde van de Koning-Stadhouder Willem III haar fantastische karakter in sterke mate ingeboet.

In 1536 maakte Hendrik III van Breda een aanvang met een zeer grootscheeps plan om zijn oude slot te vervangen door een 'palatium quadratum valde magnificum'[1], waarvan de ontwerper genoemd wordt: Thomas Vincidor uit Bologna, die wij al op blz. 82 vermeldden. De schilder Thomas Vincidor was in 1520 door paus Leo X naar de Nederlanden gezonden om toezicht te houden op de uitvoering van de wandtapijten voor de Sixtijnse kapel, en had zich al spoedig in Antwerpen gevestigd, waar Dürer hem bezocht en beiden elkanders portret maakten.

Het paleis dat Hendrik III liet ontwerpen bestaat uit vier vleugels om een binnenplaats, die een rechthoek vormen van 65 × 51,50 m (fig. 7). Op de hoeken van de ingangszijde staan slanke achtkante torentjes. De wanden aan de binnenplaats zijn met zuilarkaden geopend naar een galerij die langs drie der zijden loopt, en aan de zijde tegenover de ingang lag een gewelfde zuilenhal

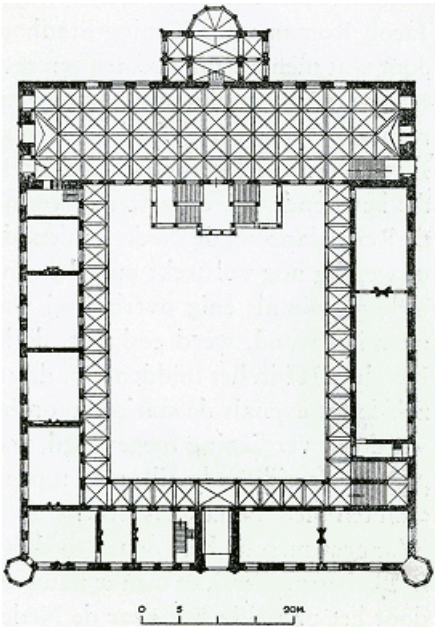

7. Kasteel van Breda, plattegrond

1 G.C.A. Juten, Het Kasteel van Breda, Taxandria 1934 blz. 145.

onder de grote feestzaal die de gehele achtervleugel innam. Men bereikte het niveau van de grote zaal met een overdekte statietrap van zeer eigenaardige vormen, welke op de binnenplaats was uitgebouwd.

Toen Hendrik III in 1538 stierf waren de ontworpen linkervleugel en het aansluitende deel van de ingangsvleugel op het oosten nog niet begonnen: daar stonden nog de gotieke woongebouwen die kort geleden (1527-1530) door Rombout Keldermans waren vernieuwd[1]. Eerst na anderhalve eeuw voltooide Jacob Roman voor Koning-Stadhouder Willem III het voorvaderlijke paleis door wat men nu zou noemen een restauratie-in-historische-stijl: de vroeg-16de-eeuwse vormen zijn met buitengemene nauwkeurigheid nagevolgd. Minder respekt voor het oude had onze eerste koning uit het huis van Oranje-Nassau. Het paleis werd verbouwd om als Militaire Akademie te worden gebruikt en dit betekende een ontzettende verminking van dit eersterangs monument van de Renaissance in de Nederlanden, dat ondanks plundering in de 'Franse Tijd' uitwendig nog volstrekt onbedorven was. De vierkante hoektoren aan de achterkant, die als enig overblijfsel van het Middeleeuwse kasteel nog tot 1828 overeind stond, werd gesloopt, de kapel die René van Châlon, opvolger van Hendrik III in het midden van de achtergevel had uitgebouwd, onderging hetzelfde lot evenals de statietrap op het binnenplein, de grote zaal verdween, er werd een verdieping toegevoegd, waarbij alle dakkapellen werden opgeruimd, en van de rijk gedetailleerde topgevels die de achtervleugel aan weerszijden afsloten bleef bijna niets over.

Wanneer men de hele opzet en de vormentaal van het Renaissance-paleis van Breda bestudeert, kan men te nauwernood geloven dat een Italiaans kunstenaar, door het pauselijk hof naar de Nederlanden gezonden, er de ontwerper van is, zelfs als men weet dat de man in kwestie eigenlijk geen architekt maar schilder van zijn vak was.

Arkadenpleinen als te Breda waren in de jaren kort vóór 1540 bepaald ouderwets in Italië: men had geleerd dat men de bogen op pijlers en niet op zuilen behoorde te plaatsen. Arkadenpleinen waren overigens volstrekt geen specialité van de Italiaanse architektuur: de late Nederlandse Gotiek had ze, zij het dan in Gotische détaillering, graag en veel toegepast. Men denke aan de galerijen om de binnenplaatsen van het Markiezenhof te Breda, om binnen ons koninkrijk te blijven. De vormen van de Toskaanse zuilen en de archivolten alsmede de medaillons tussen de bogen zijn in hun soort zeker korrekt, alleen naar Romeinse of Florentijnse denkbeelden wat schriel. Wat daarboven te zien is en nog meer wat daar te zien was en onder koning Willem I verdween is evenwel aller-

1 P. Placidus O.M. Cap., Rombout Keldermans en het Kasteel van Breda, Jaarboek De Oranjeboom 1948 blz. 109. Pater Placidus suggereert dat de zijgevels van de achtervleugel al door Rombout Keldermans in Renaissance vormen waren ontworpen, maar deze zienswijze achten wij onhoudbaar.

zonderlingst voor Italiaanse begrippen van stijlzuiverheid. Men moet eens letten op de onmogelijke proporties van het Dorische hoofdgestel boven de arkaden. De blokkeels met voluutconsoles boven de Jonische zuidkapitelen van de verdieping waren in de vroege 16de eeuw in het platereske Spanje wel gangbaar[1] maar in het Italië van die eeuw volstrekt ouderwets geworden.

De vreemde statietrap, de hoektorentjes, de wonderlijke serie geveltopjes van de binnenplaats en de monumentaler geveltoppen van de ingangspartij en de einden van de achtervleugel, zij zijn vrijwel ondenkbaar als scheppingen van een Italiaan, zij zijn representatief juist voor de Renaissance zoals die zich buiten Italië heeft ontwikkeld. Dat Thomas Vincidor bemoeiingen heeft gehad met het paleis van Breda is moeilijk te ontkennen, maar toen hij zich met dit gebouw bezig hield moet men zich weinig om zijn plannen bekommerd hebben, of hij was in korte jaren stijlkundig dermate genationaliseerd dat men hem niet meer als exponent van de Italiaanse architektuurbeoefening kan laten gelden, veeleer het tegendeel.

Wat duidelijker dan de persoon van Vincidor als architekt is voor ons een andere Italiaan, die in de Nederlanden en het Nederrijnse gebied van Duitsland werkte, te weten Alexander Pasqualini, ook met een verfransing van zijn achternaam de Pasqualin geheten[2]. Evenals Vincidor was hij te Bologna geboren en wel in 1493. Het hierboven aangehaalde getuigenverhoor van 1543 te Antwerpen vermeldt hem als een aldaar gevestigd goudsmid, die het slot te Buren had ontworpen. Er zijn ook andere gegevens aan den dag gekomen waaruit blijkt, dat hij sinds 1532 architektonisch werk verrichtte voor de graven Floris en Maximiliaan van Egmond-Buren. In 1545 werd hij uit Antwerpen naar Amsterdam ontboden om mede te werken aan een ontwerp tot verbouwing van de St Anthonispoort. Na de dood van Maximiliaan van Buren in 1548 trad hij als architekt in dienst van hertog Willem V van Gulik, Kleef en Berg.

Dat Pasqualini een heel nieuw slot te Buren ontwierp, zoals het getuigenverhoor schijnt te suggereren, is ongetwijfeld teveel gezegd. Het ging om moderniseringen, waarbij o.a. een natuurstenen galerij werd aangebracht. Doordat het kasteel van Buren in 1806 is gesloopt, is ongetwijfeld een belangwekkend stuk vroege Renaissance-architektuur in ons land verloren gegaan. Intussen mag men toch nog dankbaar zijn dat een aantal dekoratieve bouwfragmenten ter plaatse van het verdwenen slot bewaard bleef: resten van zuilen en bogen en andere stukken, die zuivere en frisse vormen vertonen en geen buitensporigheden zoals die bij inheemse kunstenaars van die tijd voorkomen.

1 Fern. Chueca Goitia, Arquiitectura del siglo XVI, fig. 8, 43, 79, 94, 132, 133.

2 W.A. Beelaerts van Blokland, Alexander Pasqualini, Bijdr. en Meded. Ver. Gelre 1931 blz. 155; G.C. Labouchère, Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, Oudheidk. Jaarboek 1938 blz. 7, en R. Meischke in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond 1952 blz. 206.

Een belangrijker staal van 's mans kunstenaarschap is de nog steeds bestaande toren van de oude parochiekerk van IJselstein die in 1532 in aanbouw was en in 1535 schijnt te zijn voltooid (afb. 32). De vrij zware romp is op enigszins schoolse en timide wijze versierd met drie pilasterstellingen, de vakken tussen de pilasters van de tweede en de derde geleding bevatten halfronde nissen en boogopeningen. Tot de oorspronkelijke bouwperiode behoort ook het eerste achtkant met een Dorische pilasterstelling waarvan de pilasters op de hoeken staan, zulks in merkwaardig kontrast tot de vierkante geledingen waar de uiterste pilasters naast de hoeken zijn geplaatst. Een tweede achtkant dagtekent van honderd jaren later: het werd in 1633 begonnen en het derde achtkant met zijn gesloten vormen en eigenaardige kop in 1927 volgens een nagelaten ontwerp van M. de Klerk, nadat het bestaande gedeelte dat door brand en anderszins sterk had geleden, was gerestaureerd. Doordat het hele dekoratieve apparaat in zandsteen is uitgevoerd tegen een grond van vlak baksteenmetselwerk, spreken zijn vormen zeer sterk. De vormen zijn puntig en scherp, en het kan de beschouwer niet verwonderen dat de ontwerper eigenlijk goudsmid was. Vrijpostigheden, fantastische vormen gelijk die voorkwamen aan het kasteel van Breda ontbreken hier geheel.

Het zou belangwekkend zijn te weten hoe Pasqualini zich zijn achtzijdige topgeleding afgedekt dacht. Wellicht was die afdekking analoog met die van het achtkant, waarmee naar alle waarschijnlijkheid Pasqualini tussen 1535 en 1549 de middeleeuwse kerktoren van Buren bekroonde. Pieter Post heeft er later een kop opgezet, en het Burense achtkant is op minder gelukkige wijze met pleister bijgewerkt, maar de overeenkomst met IJselstein is onmiskenmaar. Wel heeft het oktogoon van Buren muurzuilen op de hoeken waar in IJselstein pilasters voorkomen, maar gelijk Labouchère terecht opmerkte ligt een treffende verwantschap in het feit, dat in beide gevallen de zijden om de ander een galmgat en een halfronde nis vertonen. Nu bestaat van het bovenstuk van de Burense toren een merkwaardige tekening door Roeland Savery die hem weergeeft vóór de verhoging van Pieter Post[1]. De tekening mag dan niet in alle opzichten nauwkeurig zijn en het achtkant weergeven als een rotonde, het is duidelijk dat de bekroning werd gevormd door een kegelvormige spits op een korte, rechtopgaande voet boven de kroonlijst, en men kan vaststellen dat zulk een oplossing geheel in de geest lag van de tijd van ontstaan.

Met Labouchère menen wij te kunnen aannemen dat het achtkante bovendeel van de toren van Buren wat later is ontworpen dan de toren van IJselstein: de vormen schijnen iets forser. Dat Pasqualini zich als architekt gaandeweg ontwikkelde, dat zijn manier breder werd en hij de benepenheid aflegde die zijn IJselsteinse toren kenmerkt, blijkt uit het slot te Gulik, waarvan de eerste steen in 1549 werd gelegd, vrijwel onmiddellijk na zijn ambtsaanvaarding aldaar.

1 Oudheidk. Jaarboek 1938 t.o. blz. 9.

De kapel en de poort in de noordelijke vleugel laten zien hoe hij met meer gemak dan tevoren de vormentaal hanteert die nu een krachtig Italiaans Manierisme ademt à la Vignola[1]. Omstreeks 1567 schijnt Alexander Pasqualini te zijn gestorven, zijn zoon Maximiliaan, petekind van de laatste graaf van Buren uit het geslacht van Egmond, volgde hem op in Gulikse dienst.

Hoezeer de Renaissance ornamentstijl een verlokking was voor de Nederlandse bouwmeesters blijkt uit het feit dat omstreeks 1540 de modieuze vormen voor gaan komen aan bouwwerken die nog geheel Gotisch waren gedacht gelijk de Oude en de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Het merkwaardigste staal daarvan is de topgevel van de kapel tegen de Westzijde van het Noorderdwarspand der Oude Kerk gebouwd naast en kort na een laatgotisch portaal dat in 1538 nog niet en in 1544 wel bestond. Tot de geboorte van de vensterboog is de gevel vrijwel zuiver Gotisch. Dan volgt een zeer fantastisch gevormde top: een aedicula geflankeerd door zonderling onorganisch geplaatste voluutstukken en kandelabervormige fialen. In zijn onzuiverheid onderscheidt zulk een werk zich wel heel sterk van Pasqualini's korrektheid. Van dezelfde barbaarsheid getuigen de kandelabervormige zuilen der arkaden van het bisschoppelijk paleis van Luik dat Aart van der Mulcken in 1536 begon te bouwen en de soortgelijke zuilen van het ‘Spaanse Gouvernement’ te Maastricht.

De min of meer korrekte hantering van de nieuwe stijl is al spoedig geen monopolie meer van de Italiaanse kunstenaars die hier te lande werken. Dat bewijst het stuk voorgevel dat de stadsarchitekt Willem van Noort in de jaren 1546-1547 plaatste voor een der drie middeleeuwse huizen die tezamen het stadhuis van Utrecht vormden[2]. Het huis Hazenberg, het meest rechtse en op de hoek gelegen en buiten de rooilijn naar voren springend, werd in die jaren ingekort en voorzien van een nieuwe voorgevel (afb. 31). Het moet de bedoeling zijn geweest die destijds hoogst moderne gevel ook voor de huizen Groot- en Klein-Lichtenberg door te trekken, maar het schijnt dat gebrek aan middelen dit heeft verhinderd. Eerst in 1824 werd de nu bestaande zandstenen gevel voor de volle breedte van de drie huizen opgetrokken, waarvan het forse neo-klassicisme een hoogst merkwaardige tegenstelling levert met het 16de-eeuwse werk van Willem van Noort dat ervoor ten offer viel.

Van Noorts gevel voor Hazenberg, goed bekend door een nauwkeurige opmeting welke voor de sloping werd vervaardigd, had oorspronkelijk gelijkstraats een open booggalerij, daarboven een bel-étage en vervolgens een minder hoge tweede verdieping. Drie pilasterstellingen in de eigenaardige volgorde Dorisch, Komposiet en Jonisch bepaalden het aspekt.

Bepaald streng klassiek is de arkade gelijkstraats met de forse pijlers die met gekanneleerde pilasters zijn bezet en de kroonlijst met het trigliefenfries. Min-

1 Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Kreis Jülich blz. 125.
2 S. Muller F-zn. in Het Huis Oud en Nieuw 1907 blz. 199.

der zuiver en veel meer Lombardisch geïnspireerd zijn de orden van de beide verdiepingen met de grotteske versieringen in de verdiepte vakken en sterk sprekende frontons boven de vensters. Zeer bevreemdend is de onevenredigheid in de hoogte van de pilasterstellingen: op de vrij gedrukte Dorische orde volgt een zeer slanke Komposiete en de Jonische is weer uitermate kort uitgevallen Ongetwijfeld was de bouwmeester niet vrij en heeft hij zich moeten houden aan reeds bestaande verdiepinghoogten van het huis Hazenberg, die de indeling bepaalden en ongetwijfeld ook de volgorde Dorisch-Komposiet-Jonisch dikteerden.

De wijze waarop de pilasterarchitektuur links eindigt wijst erop dat zij aan die zijde vervolgd had moeten worden en een schets-plattegrond in het Gemeentearchief geeft dan ook een symmetrische gevel aan voor het hele driedelige raadhuis met een iets vooruitspringende partij van halve zuilen in het midden. De indeling in drie maal vier vakken klopt echter niet met de vijf vakken voor Hazenberg die werden uitgevoerd, en de plattegrond heeft dus betrekking op een niet aanvaarde variant. Men kan niet anders dan nieuwsgierig zijn èn naar de volledige opstand die bij het niet uitgevoerde behoorde, èn naar die van het slechts voor één-derde uitgevoerde plan. Kenmerkend voor de opvattingen van de 16de eeuw was dat het uitgevoerde gevelgedeelte met kleur was uitgemonsterd: wit en zwart op de pilasters en kleuren en goud op de reliefornamentatie.

Het betrekkelijk-streng-klassieke karakter van de Utrechtse stadhuisgevel maakt het tot een unikum onder de bouwwerken van de 16de eeuw die hier te lande door inheemse meesters werden ontworpen. Buiten de eigenlijke architektuur zijn er evenwel meer voorbeelden van een streven naar een evenwichtig hanteren van het architektonisch ornamenten-apparaat, en als zodanig noemen wij het onvergelijkelijke koorhek van de Westerkerk te Enkhuizen dat het jaartal 1542 draagt en waarvan de kunstenaars helaas niet met name bekend zijn. In de strenge organisatie van zijn rijke vormen staat het in sterke tegenstelling met Jan Terwen's beroemde koorgestoelten van 1538-'41 te Dordrecht. De vaste indeling van het Enkhuizense koorhek vindt men wat later en dan wat strakker terug in het koorhek van de Bovenkerk te Kampen uit 1552, als het ware een reaktie leverend op de vrij ongebreidelde pronk van de schouw die Colijn de Nole uit Utrecht in de jaren 1543-1545 in het stadhuis van Kampen uitvoerde.

Een volwaardige tegenhanger van de Utrechtse stadhuisgevel vond men alleen in de Zuidelijke Nederlanden, en wel in het paleis dat Sebastiaan van Noye, geboortig uit Utrecht, omstreeks 1550 te Brussel bouwde voor de kardinaal Granvelle[1]. Dat in het paleis van Granvelle het vroege Italiaanse Manierisme

1 Afgebeeld in de uitgaven van Goetghebuer, Choix des Monumens... etc. du Royaume des Pays-Bas.

zeer zuiver sprak, was geen wonder: de architekt Van Noye (1493?-1557) was als keizerlijk genie-officier in Italië geweest en daardoor beter geschoold dan Willem van Noort.

Na Vincidor en Pasqualini treedt op het einde van het onderhavige tijdvak nog eens een Italiaans architekt binnen onze grenzen op in de persoon van Donato de'Boni Pellizuoli uit Bergamo. Sinds 1543 was men bezig in opdracht van Karel V Antwerpen te versterken met een nieuwe verdedigingsgordel naar ontwerp van deze 'Mr. Donaes'. Daarbij werden monumentale poorten gebouwd, gelijk de Keizerspoort die in 1545 door de keizer zelf werd ingewijd. Naar de plannen van Donato de'Boni, geassisteerd door Mr. Pieter, timmerman en Mr. Jacob, werkmeester der stad Antwerpen, werd ter bescherming van de mond van de Schelde in 1547 het gebastionneerde fort of 'blockhuys' Rammekens even ten Oosten van Vlissingen aangelegd[1]. Dit verdedigingswerk kreeg een forse gebosseerde poort, die in tegenstelling tot de Antwerpse poorten tot de huidige dag bewaard bleef en die het zuiverst de geest van het Italiaanse Manierisme in deze landen vertegenwoordigt. Een rekening over 1552 verantwoordt de kosten van de wapens van de regentes Maria van Hongarije en de stadhouder Maximiliaan van Bourgondië op de poort. Of dit wil zeggen dat de poort zelf ook toen eerst tot stand was gekomen en niet eerder, moeten wij in het midden laten.

Naast het forse stuk krijgsarchitektuur van Rammekens staat als elegant tegenvoorbeeld het bekoorlijke poortje van de Munt te Dordrecht uit 1555 met zijn delikate ornamentatie en harmonische kompositie. Ook dit is zeker geen staal van typisch Nederlandse Renaissance: het is een zuiver voortbrengsel van de destijds gangbare internationale stijl.

III. *De architektuur van provinciaal karakter* ± 1515-1555

Wij hadden al gelegenheid door enkele vergelijkingen duidelijk te maken dat er naast een architektuur van internationaal karakter een soort bastaardstijl bloeit die op de meest onbekommerde wijze dekoratieve fantasieën uitdenkt en verwerkelijkt en daarin tot op zekere hoogte provinciale aspecten vertoont. Een kenmerkend voorbeeld van die onbekommerde toepassing van Renaissance-elementen levert het Noorderdwarspand van de Nieuwe Kerk te Amsterdam, dat tussen 1538 en 1544 verrees. De steunberen van de eindgevel zijn versierd met halve Korintische zuilen en schelpmotieven, schelpvullingen vindt men in een boogfries waarop de gaanderij voor de kop van het grote venster is over-

1 J. Ermerins, Het Kasteel van Rammekens in Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen III, 1773, blz. 133.

gekraagd, in de geveltop vindt men aediculae. Het is een zelfde soort Renaissance-ornamentatie als wij hierboven al signaleerden aan de kapel bij het Noorderdwarspand van de Oude Kerk aldaar en uit dezelfde tijd.

Onder de bouwwerken die wij tot de 'provinciale' rekenen behoren de huizen die Maarten van Rossum, de beruchte krijgsoverste van de laatste zelfstandige hertogen van Gelre, in Arnhem en Zaltbommel stichtte. Het karakter van beide wijst erop, dat hij een ontwerper in dienst had die minder geverseerd was in de nieuwe stijl dan Pasqualini, de bouwmeester van de graven van Buren.

Het huis van Maarten van Rossum te Arnhem (afb. 35), in de volksmond bekend als het Duivelshuis naar de satyrfiguren die de arkel boven de ingang dragen, was in 1546 in aanbouw[1]. In de loop der tijden is het zwaar verminkt, vooral bij gelegenheid van de verbouwing tot stadhuis in 1828, en een restauratie in 1898 heeft slechts onvolledig en bij benadering de oorspronkelijke vormen kunnen herstellen. De ontwerper heeft er in het minst niet naar gestreefd ook maar enigszins een symmetrische gevel te scheppen. De verdiepingen van de brede arkel boven de ingang stroken zelfs niet met die van het vlakke deel en van de kleine arkel aan de linkerzijde die nu geheel is verdwenen. De venstervakken worden gescheiden door een soort lisenen die nooit de gedaante van min of meer klassieke pilasters hebben gehad. De serie dakhuizen doet denken aan de gevels van het paleis te Breda in de oorspronkelijke toestand, maar de zonderlinge topjes op de arkels en de beelden op en tussen de geveltopjes geven blijk van een grilligheid van geest die de fantasieën van het paleis van Breda verre overtreft.

Met Vermeulen zijn wij het eens, dat het huis van Jan van Rossum, een broer van Maarten, aan de Zuidzijde van het koor der Grote Kerk te Zaltbommel, een zo treffende overeenkomst heeft vertoond met het Duivelshuis te Arnhem, dat aan beide dezelfde architekt moet hebben gewerkt[2]. Helaas is van dat huis van Jan van Rossum vrijwel niets over, maar de uitermate wilde vormen van zijn Renaissancestijl zijn op zeer overtuigende wijze weergegeven op een oude tekening in het Rijksarchief te Arnhem. Bovendien is het zo goed als zeker dat een fragment van een gevel ter breedte van drie vensters na afbraak is overgebracht in de straatgevel van het winkelhuis Waterstraat 26 te Zaltbommel.

Het Huis van Maarten van Rossum te Zaltbommel, nu Museum, is niet zozeer een deftig woonhuis als wel het poortgebouw van een waarschijnlijk kasteelachtige residentie die nooit tot uitvoering schijnt te zijn gekomen[3]. Ook dit poorthuis heeft geleden door verminkingen en is vrij sterk gerestaureerd. Men kan betwijfelen of de kantelen die bij de restauratie zijn aangebracht zo door de ontwerper zijn bedoeld. De vormen zijn minder rijk en fantastisch dan die

1 D.J. van der Ven in 'Gelre' 1929 blz. 237; verg. Vermeulen, Handboek II blz. 164 noot.
2 Vermeulen, Handboek II blz. 165; H. Beckering Vinckers in 'Gelre' 1929 blz. 237.
3 Monumentenbeschrijving Bommelerwaard blz. 256.

van de beide juist besproken gebouwen. De ornamentatie beperkt zich vrijwel tot de ingang met zijn kandelaberzuilen, de venstertogen en de overkraging van de arkeltorentjes. Zij mag dan veel minder overvloedig zijn dan die van de eerstgenoemde huizen te Arnhem en Zaltbommel, dezelfde geest spreekt eruit.

Op voetspoor van R. Klapheck meent Vermeulen de architekt van de drie huizen der Van Rossums of althans van de eerst genoemde twee te kunnen identificeren. Het zou Arndt (Arent) Johansen zijn, de stadsbouwmeester van Arnhem, die sinds 1558 met een aantal anderen het slot Horst niet ver van Essen a.d. Ruhr bouwde. De overeenkomst in stijl tussen het slot Horst bij Essen en de huizen der van Rossums, welke Klapheck en Vermeulen menen te bespeuren, achten wij echter geenszins van dien aard dat zij wijzen op een en dezelfde ontwerper. Dat wil niet zeggen dat wij de identifikatie bepaald afwijzen. Het is niet goed uit te maken welke gevelgedeelten van Horst positief van Johansen zijn: er werkten ook anderen en veel moet aan Laurens van Brachum uit Wezel te danken zijn. En dan is er verder ook geen enkel werk van Arndt Johansen aan te wijzen, zodat men zich omtrent zijn trant moeilijk een duidelijk beeld kan vormen.

In 1551 bouwde of verbouwde Goossen van Raesfelt, lid van een Westfaals geslacht, de havezate Twikkel bij Delden[1]. De voorzijde van het slot vertoont in de ingangspartij en de zandstenen arkels aan weerszijden daarvan zeer opmerkelijke Renaissancevormen (afb. 33). Ongewijzigd is de ingangspartij zeker niet gebleven, wat duidelijk uitkomt aan de vreemde geveltop. Over het karakter der vormen is wel wat op te merken: zij zijn duidelijk Westfaals. Treffend is de gelijkenis met de rijke arkel op de binnenplaats van het slot Burgsteinfurt niet ver over de grens achter Enschede, welke arkel in 1558 door de Munsterse beeldhouwer Johan Beldensnyder werd gemaakt. Inzonderheid wat de zware profielwerken aangaat is de overeenkomst opmerkelijk[2]. Dit wil niet zeggen dat wij nu meteen Johan Beldensnyder tot de architekt van het Twikkel van Goossen van Raesfelt proklameren, maar wel dat de ontwerper in de omgeving van hem moet worden gezocht, en wellicht een van zijn naaste medewerkers is geweest.

Gelderland levert de meeste voorbeelden van provinciale Renaissance-architektuur omstreeks het midden van de 16de eeuw, en daarvan de stad Nijmegen de beste ondanks de verwoestingen die het luchtbombardement van 20 september 1944 en de oorlogshandelingen in de bevrijdingsstrijd veroorzaakten. Het zijn in het bijzonder de Latijnse School en het oude deel van het Stadhuis (afb. 34) die de 16de-eeuwse Renaissance te Nijmegen vertegenwoordigen.

Iets ouder dan deze beide is de ‘Kerkboog’ die van de Grote Markt naar het

1 Monumentenbeschrijving Twente blz. 10.

2 Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen, Kreis Steinfurt pl. 15; E. von Kerckerinck zur Borg, Alt-Westfalen blz. X; Fr. Born, Die Beldensnyder, blz. 48.

plein om de St. Stevenskerk leidt. Hij dagtekent van 1542 en is opgetrokken in laatgotische vormen. De kapitelen vertonen evenwel een Renaissance-ornamentatie die doet denken aan de kapitelen der galerijen van het 'Palais' te Luik. De ontwerper van de Nijmeegse kerkboog, Willem van Norenburg, was dan ook een Maastrichtenaar[1].

De Latijnse of Apostolische School werd in de jaren 1544-'46 gebouwd door de stadsmetselaar Mr. Herman van Herengrave[2]. De Renaissance-elementen zijn er nog van vrij ondergeschikte betekenis en van 'orden' is nog geen sprake. Merkwaardig is hoe de Gotische toten in de vensternissen gelijkstraats op de verdieping plaats maken voor driepassen van voluten. Doordat men voor het dekoratieve werk Baumbergersteen heeft gebruikt die sterk aan verwering onderhevig is, ging veel van de fijne vormen verloren. Niet alleen is van de 28 beelden die de gevel versierden zogoed als niets overgebleven, ook de rijk geornamenteerde friezen zijn dermate verteerd, dat men te nauwernood zich een voorstelling kan maken van hun oorspronkelijke reliefwerking. Die reliefwerking moet eertijds in sterke mate zijn ondersteund door toepassing van kleur: in de bouwrekeningen zijn posten verantwoord voor olie, verven en verguldsel, en die posten zullen niet alleen betrekking hebben gehad op het figurale beeldhouwwerk gelijk men wel heeft ondersteld. Het dak, dat zijn dakkapellen en houten torentje heeft verloren, eindigt op het Westen tegen een trapgevel, waarvan elk der treden op eigenaardige wijze wordt begeleid door een soort pilastertje van Baumbergersteen waarvan het vrij opgaande bovenstuk is verdwenen. Al met al is de Apostolische school een gebouw waaraan de architekt op een aandoenlijk naïeve wijze gepoogd heeft iets van de nieuwe stijl te geven, en waarvan, mede door de rijpe tint van de baksteen en de verweerde Baumbergersteen, een grote bekoring uitgaat.

Wanneer dezelfde meester Herman van Herengrave die de Apostolische school ontwierp in 1553-1554 het oude gedeelte van het Stadhuis van Nijmegen aan de Burchtstraat bouwt[3], heeft hij enige vorderingen gemaakt in het hanteren van de nieuwe stijl. Ook hier is van toepassing van antieke orden geen sprake. De hele ordonnantie van de voorgevel berust op de werking van de kruisvensters met hun wonderlijke frontons waaruit koppen steken die Romeinse helden zullen moeten voorstellen, en op een borstwering aan de voet van het dak die behandeld is als een afsluitend fries. Het 'antieke' wordt daarin vertegenwoordigd door vrij grote reliefmedaillons. Voor het beeldhouwwerk schijnt men in Nijmegen geen geschikt meester te hebben gevonden: het werd uitgevoerd door zekere Mr. Cornelis Sass uit Utrecht. Het stadhuis is minder aandoenlijk in de linksheid van zijn 'Nieuwe Stijl' dan de Apostolische School,

1 Bulletin van de Ned. Oudheidk. Bond 1917 blz. 127.
2 F. Gorissen, Stede-Atlas van Nijmegen, 1956, blz. 125
3 F. Gorissen, Stede-Atlas van Nijmegen, blz. 94.

iets meer zelfbewustheid spreekt eruit, maar nog niet veel werkelijk begrip. Nadat het oude deel van het stadhuis in 1944 geheel was uitgebrand, volgde een restauratie in 1946-1953.

De receptie van de Renaissance in de woonhuisarchitektuur kan men voor het onderhavige tijdvak het best demonstreren aan het huis Koornmarkt 81 te Delft en het huis Markt II te Kuilenburg. Het huis aan de Koornmarkt te Delft is naar alle waarschijnlijkheid niet lang na de grote stadsbrand van 1536 gebouwd (afb. 39). De gevel is nog volkomen gotiek in zijn samenstelling. De Renaissance komt alleen enigermate om de hoek in de zeer gedrongen pilastertjes die het overstek van de eerste verdieping dragen en verder in het prachtige ornamentale maar ook figurale vulwerk van de boogvelden boven de vensters met voluten, ranken en allerlei vegetatief dekor, wapens, putti en al of niet gehelmde koppen. De architekt heeft hier niet veel moeite gehad met de toepassing van de nieuwe stijl-elementen omdat hij ze alleen maar als dekoratie op ondergeschikte punten gebruikte. De architekt van het huis aan de Markt te Kuilenburg uit 1549 had wat hoger ambities en wenste de nieuwe stijl mee te laten spreken in heel de behandeling van de voorgevel. Gelijkstraats is daar nog niet veel van te merken, maar de vensterdammen van de verdieping hebben uitgekraagde Jonische pilasters die archivolten van enigszins aarzelend beloop dragen. De moeilijkheden kwamen bij het ontwerpen van de gevekop die Renaissancistisch moest worden hoewel de Italiaanse Renaissance dergelijke geveltoppen van woonhuizen in het geheel niet kende, en er dus onmogelijk voorbeelden van kon opleveren. Het resultaat is in estetisch opzicht nogal onbevredigend, hoewel uitermate interessant. Dunne voluten met al te geringe buiging vormen het voornaamste deel van de gevelafdekking; het bovenstuk, waarvan wij menen te mogen aannemen dat het de oorspronkelijke gedaante heeft behouden, is al uitermate flauw van contour. Verstrooid over de top vindt men drie masker-medaillons en enkele andere dekoratiestukken. Bij dit alles dient men echter te bedenken dat de ontwerper zeker geen groot meester was. Dat blijkt duidelijk uit de geïsoleerdheid waarin hij de pilasterstelling van de eerste verdieping laat en de vensters die hij juist boven de pilasters de muur liet doorbreken. Hij was niet opgewassen tegen de taak die hij of zijn opdrachtgever had gesteld. Eerst de volgende fase zal in staat blijken het moeilijke vraagstuk aan te kunnen om met het apparaat van de nieuwe stijl een behoorlijke ordonnantie te ontwerpen voor de hoge en spitse topgevel van traditionele verhoudingen die men in de Nederlanden vooralsnog niet wenste te verlaten.

IV. *De tijd van omstreeks 1555-1590.*

Na het midden van de 16de eeuw komt er enige konsolidatie in de chaotische toestanden die het aanvaarden van de nieuwe stijl in de Nederlandse bouwkunst had veroorzaakt. Er zijn enkele kunstenaars die door hun architektonische scheppingen, hun graftomben, schouwen, epitafen, tabernakels en oxalen alsmede door in prent uitgegeven voorbeelden en fantasieën op het punt van architektuur en aanverwante kunsten leiding gaan geven en richting. Ook al vóór 1550 is van een naar voren komen van speciaal Nederlandse eigenaardigheden in de ornamentstijl sprake. Wanneer men het boekwerk met prenten naar tekeningen van Pieter Coeck doorneemt, dat de Antwerpse stadssecretaris Cornelis Graphaeus uitgaf ter vereeuwiging van de luisterrijke triomfbogen en andere versieringen opgericht ter gelegenheid van de intocht van prins Philips, de latere koning Philips II, wordt men getroffen door de enorme ontwikkeling van het cartouche- en krulwerk. Ongetwijfeld hadden ornamenisten als Cornelis Bos dit soort dekoratie populair gemaakt.

Verreweg de belangrijkste leidinggevende figuur voor het tweede kwart van de 16de eeuw en ook nog voor lange tijd daarna is Cornelis Floris gezegd de Vriend, waarschijnlijk geboren in 1504, gestorven in 1575[1]. Roggen en Withof achten het waarschijnlijk dat hij de invloed heeft ondergaan van de Fransman Jean Mone, die zich in 1521 te Antwerpen had gevestigd na enige jaren in Spanje te hebben gewerkt.

In zijn jonge jaren is Cornelis Floris in Italië geweest; volgens zijn eigen getuigenis moet hij in of omstreeks 1538 in Rome verblijf hebben gehouden. Architekt was hij zeker niet in de eerste plaats, evenmin als Jean Mone, hij was beeldhouwer en ornamentaal kunstenaar, ontwerper van een reeks grafmonumenten, epitafen en andere dekoratieve pronkstukken, beroemd tot ver buiten de Nederlanden. Zijn verbluffend talent toont hij misschien nog het opmerkelijkst in een betrekkelijk vroeg werk, het befaamde tabernakel in de kerk van Zoutleeuw tussen Maastricht en Leuven van 1550-'52. Maar hij is tenslotte toch de architekt geworden van het nieuwe stadhuis van Antwerpen (1561-1565). Al eerder, in 1557, nad hij ontwerpen geleverd voor een portiek voor het stadhuis van Keulen, en Van Mander schrijft hem het huis toe van zijn broer, de Antwerpse schilder Frans Floris (1563), waarvan Roggen en Withof zijn auteurschap echter in twijfel trekken wegens het hybridisch karakter.

Cornelis Floris mag dan geen Nederlands kunstenaar zijn in die betekenis dat hij in het gebied van het tegenwoordige koninkrijk der Nederlanden is geboren, heeft gewoond of gewerkt, zijn betekenis voor de architektuur van het Noorden is te groot dan dat wij kunnen volstaan met hem slechts terloops te ver-

1 D. Roggen en J. Withof, Cornelis Floris, Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis VIII, 1942, blz. 79; R, Hedicke, Cornelis Floris und die Florisdekoration, 1913.

melden. Zijn stadhuis van Antwerpen is ontegenzeglijk het meest representatieve stuk architektuur dat in de Nederlanden gedurende de 16de eeuw werd gesticht en een bouwwerk dat navolging vond ook te onzent (afb. 36).

Voor het eerst sinds de Gotiek wegstierf zien we in dit Antwerpse stadhuis, gebouwd als een massaal blok met een binnenplaats, een weloverwogen strakke behandeling van grote gevelvlakken op waarlijk monumentale wijze. Als voet voor de twee vensterzones dient een gedrukte arkade van bossagewerk, een element dat onmiskenbaar is overgenomen van de Noord-Italiaanse Manieristen als Sanmicheli. De vensterzones met hun zeer gematigd sprekende pilasters zijn echter typisch noordelijk door de sterke perforering van het gevelvlak. Een prachtige vondst is de galerij onder het ver overstekende dak, waarbij men geneigd zou zijn aan de buitengevel van de aile-François I van het kasteel van Blois te denken. Een grote rust verleent het indrukwekkende dak waarvan een belangrijke plastische werking uitgaat en dat een weldadig kontrast vormt met de veelheid van architektonische vormen daar beneden.

Een vertikaal gerichte middenpartij was welhaast een estetische noodzaak in de brede voorgevel. Floris moest, op straffe van ouderwets te worden, afzien van de traditionele toren en ontwierp een risaliet met hoge geveltop, wel zeer on-klassiek, en bovendien zeer onorganisch omdat hij geen dwarse kap afsluit. In die middenpartij lucht hij nochtans het meest nadrukkelijk zijn kennis van de Italiaanse architektuur: arkaden en een ritmering der wandzuilen zoals die sinds Bramante in zwang was met doorgaande kordons ter hoogte van de geboorte der bogen. De geveltop is met veel beleid gekomponeerd tot een rijk en harmonisch geheel. De middenpartij is intussen naar ons inzicht verreweg het zwakste deel van het front: de verhoudingen van bogen en zuilstellingen zijn niet bijzonder gelukkig uitgevallen en er is onmiskenbaar iets triviaals binnengeslopen in deze kunstig opgebouwde pronk.

Ook het huis van Frans Floris (afb. 37) dient nader bekeken te worden, of het nu door Cornelis Floris is ontworpen of door een ander. Voor een Italiaanse scholing van de architekt pleit dat de benedenhelft geheel als postament voor de luchtiger behandelde verdieping was opgevat. Merkwaardig is dat de vrij brede dammen tussen de vensters verlevendigd waren met nissen die beelden bevatten. Een zekere grilligheid en willekeur uit zich in het plaatsen van pilasters alleen op de beide hoeken van de gevel en uit de voluten waarmee de vensterlateien zijn versierd als waren het Jonische kapitelen. In het bijzonder het motief van de nissen in de vensterdammen is ontleend aan het Italiaanse Manierisme (palazzo Bartolini te Florence door Baccio d'Agnolo) en wordt bij ons weten hier voor het eerst in de Nederlanden toegepast, waar het zal blijven leven, evenals de afdeklijst die in voluren eindigt (poort van het Frans Loenenhofje te Haarlem).

De tweede figuur die naar voren komt is de schilder en ornamenist Hans

Vredeman de Vriese, 1527-1606, geboren te Leeuwarden, als zwerveling trekkende door de Nederlanden en Duitsland. Hij is geen architekt in eigenlijke zin al leverde hij een ontwerp voor het stadhuis van Antwerpen, maar een man die door series prentwerken de vulgarisator werd van de ornamentstijl en de architektuurstijl van Pieter Coeck en Cornelis Floris[1]. In zijn Architectura, waarvan de eerste druk in 1565 uitkwam, brengt hij voorbeelden niet alleen van ideale, klassiek bedoelde bouwwerken maar ook een reeks voorbeelden van gevels voor openbare gebouwen en woonhuizen die voor de praktijk bestemd waren. In de gevels voor grote gebouwen geeft hij duidelijk blijk sterk onder de invloed te zijn van het stadhuis van Antwerpen, voor woonhuizen ontwerpt hij topgevels met rijkelijke toepassing van band- en krulwerk. Hij geeft verder een handleiding voor de perspektief, voor de zuilorden, en reeksen prenten met bandwerk, krulwerk, afbeeldingen van tuinen, fonteinen, beeldhouwwerken, graftomben, en zijn publikaties gaan uit in het Nederlands, het Frans en het Duits. Meer dan iemand anders heeft hij er toe bijgedragen dat de bouwkundige ornamentstijl die in de Antwerpse kringen van Pieter Coeck en Cornelis Floris zijn eigenaardigheden had ontwikkeld, gemeengoed werd in de Nederlanden en doordrong in Duitsland, Skandinavië en Engeland.

Wanneer de architektuur in de Nederlanden ook na het midden van de 16de eeuw een geheel ander aspekt blijft vertonen dan de gelijktijdige of iets oudere van Italië en met name opmerkelijk gespeend is van een waarlijk klassieke geest, mag dit niet worden geweten aan een algemene onbekendheid met de klassieke vormleer en haar monumentale toepassingen. Dat men daar in de Nederlanden wel degelijk soms goed mee op de hoogte was, blijkt misschien het duidelijkst in de architektonische fantasieën waarmee ontwerpers van grote kerkglazen hun taferelen stofferen. Juist in het midden van de 16de eeuw maakt de tot dusverre gebruikelijke architektonische ornamentatie van Gotiek in travestie plaats voor indrukwekkende architektonische ruimte-verbeeldingen van onmiddellijk Italiaanse inspiratie. Als treffende stalen daarvan noemen wij het glas met de Aanbidding der herders van 1555 in de Oude Kerk te Amsterdam, een glas waarvan Dr. A. van der Boom het ontwerp toeschrijft aan Lambert van Noort, in Antwerpen gevestigd en geboortig uit Amersfoort[2], het glas van de Inwijding des Tempels in de St. Janskerk te Gouda, dat in 1557 in opdracht van Filips II door Dirk Crabeth werd gemaakt, en het glas in diezelfde kerk met het bezoek van de koningin van Scheba uit 1561 door Wouter Crabeth.

Op het Amsterdamse glas ontwaart men ruïnes van geweldige pilasterarchitekturen met gekassetteerde gewelven, waaronder men licht de basiliek van Maxentius en Constantijn ontdekt alsmede Bramante's Tempietto van San Pietro in

1 Voor Vredeman de Vriese zie het Künstlerlexikon van Thieme-Becker deel XXXIV (1940).
2 A. van der Boom, De monumentale glasschilderkunst in Nederland, 1940, blz. 208.

Montorio te Rome. Voorbeelden van zulke 'goede' architektuur stonden de vooraanstaande kunstenaars dus zeker voor ogen, maar de bouw-praktijk in deze landen, gebonden aan de eisen van klimaat, woonzeden en verlerlei tradities en inheemse omstandigheden alsmede de aard van de opdrachten liet de architekten niet toe de vrije teugel te laten aan hun klassieke idealen. Deze kon slechts ontplooiing vinden in het platte vlak dat geduldig was.

De invloed van Cornelis Floris en het Antwerpse stadhuis spreekt in het tweede kwart van de 16de eeuw te onzent het duidelijkst in het Oude Stadhuis van Den Haag (afb. 38). Over de totstandkoming is geen ander dokument bij ons weten bekend dan de jaartallen 1564 en 1565 in de gevels. Het werd dus gesticht toen het Antwerpse stadhuis nog in aanbouw was, en de onbekende, zeer verdienstelijke architekt heeft zonder enige twijfel kennis gedragen van de schepping van Cornelis Floris.

Bij een vergelijking van de twee gebouwen blijkt dat niet op het eerste gezicht: het kleine, elegante Haagse stadhuis heeft in zijn algemene verschijning weinig gemeen met de brede massa van het Antwerpse. Maar de wijze, waarop de voorgevel in Den Haag wordt beheerst door de middentop, die ook hier niet voortkomt uit de organisatie van de massa en vensterloos blijft, wijst onmiskenbaar naar Antwerpen. De vormentaal van het Haagse stadhuis is nog wat ouderwets: scherp en puntig gehouden zijn de prachtige consoles en de reliefs in de metopen, klein van schaal is het ornament en als goudsmidswerk uitgevoerd. Maar de architekt is niet ondergegaan in zijn aandacht voor het détail, de indeling vooral van de voorgevel is meesterlijk overwogen. Het benedendeel is vlak en geheel in Naamse steen, de verdieping met haar overgekraagde pilasters is vrij weelderig geornamenteerd in een afwisseling van baksteen met zandsteen, en de vensters hebben hier merkwaardig genoeg geblokte strekken inplaats van de tere frontons beneden. Het ver uitgestoken hoofdgestel vormt een krachtige schaduwlijn en is met de balustrade aan de voet van het dak een gelukkige variatie op de Antwerpse gaanderij. Zeer origineel is de arkade, waarmee de passage door de topgevel wordt geleid. De vormen van de top zijn vrij breed, de orden spreken in wandzuilen waar op de verdieping slechts vlakke pilasters de muur geleedden. Dat de voorgevel maar vier venstervakken telde leverde een moeilijkheid op: bovenin moesten de wandzuilen verspringen, wat zijn bezwaren heeft. Het is wel tekenend, dat zulk een verspringen van de zuilen of pilasters in de Nederlanden vrijwel niet voorkomt, terwijl men deze onaangename oplossing in het Noorden van Duitsland allerminst uit de weg is gegaan. Zeer rustig en met fijne smaak is de zijgevel behandeld als trapgevel met grote treden die afgezet zijn met overgekraagde pilasters en met goed gevormde klauwstukken. Het ranke torentje schijnt aanvankelijk met een vrij simpele spits gedekt te zijn geweest en kreeg pas in 1608 zijn doorluchtige top.

Veel meer direkte navolgingen van het Antwerpse stadhuis waren de stadhuizen

van Emden in Oostfriesland buiten onze grenzen (1574) en het vroegere stadhuis van Vlissingen. Dit laatste werd in 1594 gebouwd, ook al weer door een onbekende architekt[1]. Het was een weinig origineel werk, en eigenlijk niet anders dan een wat verkleinde kopie. Bij de beschieting van Vlissingen door de Engelse vloot in 1809 ging het te gronde.

Hoe modern het Haagse stadhuis van 1564 was voor zijn tijd komt sterk naar voren wanneer wij daarnaast de Kanselarij te Leeuwarden beschouwen die in 1566-'71 op last van koning Filips II als een soort gouvernementsgebouw in de Friese hoofdstad werd gebouwd. Met zijn voorgevel van II venstervakken is het een regeringspaleis van betrekkelijk aanzienlijke afmetingen, en daarbij moet men in aanmerking nemen dat, naar duidelijk is te zien, de rechterkant langer had moeten worden. Het schijnt niet gewaagd te onderstellen dat het in de bedoeling heeft gelegen er nog vijf venstervakken aan toe te voegen, waardoor de ingang en de topgevel daarboven juist in het midden zouden zijn gekomen. Die geveltop doet ook al weer denken aan de voorzijde van het stadhuis van Antwerpen, maar daarmee is ook alle overeenkomst uitgeput.

Het archaïsme van de Kanselarij is verbluffend. In de vormen is te nauwernood iets te ontdekken dat met de Renaissance van doen heeft. Toch kan men formeel ook eigenlijk geen Gotiek meer ontdekken al is de geest zeker op en top gotisch. Men bedenke daarbij dat èn de balustrade aan de voet van het dak èn het arkeltorentje op de linkerhoek gefantaseerde toevoegingen zijn van de restauratie die in 1892 en volgende jaren plaats vond. Men zou graag iets weten over de architekt aan wie wij dit wonderlijke en in zijn soort bijzonder waardeerbare bouwwerk danken. Er is reden om met de Leeuwardense geschiedschrijver Eekhoff aan te nemen dat Bartholomeus Janszoon, die als architekt van de Koninklijke Majesteit in het voltooiingsjaar 1571 betrokken was bij het aanleggen van een straat ten behoeve van de Kanselarij, de ontwerper is geweest[2]. Intussen, aan deze naam hebben wij niet veel; wij kennen geen enkel ander werk van de man.

De stad waar de nieuwe stijl in het onderhavige tijdvak het rijkst schijnt te hebben gebloeid moet naar ons voorkomt Amsterdam zijn geweest, het welvarende handelsemporium dat tot 1578 de Spaanse zijde bleef houden. Hier kwamen altans verschillende openbare gebouwen tot stand in een tijd dat de troebelen langzamerhand de grote bouwbedrijvigheid gingen paralyseren.

Een geestig geornamenteerd gebouwtje met grillige geveltoppen was het zogenaamde Paalhuis, een belastingkantoor bij de Nieuwe Brug, en dagtekenend van 1560 toen deze brug in metselwerk werd vernieuwd. Sinds lang is het

1 Dat de Utrechtse schilder-architekt Paulus Moreelse de ontwerper zou zijn geweest gelijk nog Vermeulen aannam is, naar Ozinga aantoonde onhoudbaar (Oudheidkundig Jaarboek, 1931, blz. 18).

2 Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 1912, blz. 77. Uitgebreide litteratuur bij Vermeulen II, blz. 64.

verdwenen, maar het uiterlijk is bekend door verschillende oude afbeeldingen[1]. Enkele jaren later verrees aan de Dam een voornamer openbaar gebouw, namelijk de Waag, die volgens Ter Gouw in 1563 werd begonnen en op gevelstenen het jaartal 1565 droeg (afb. 40). In het eind van de 18de eeuw onderging de Waag een modernisering, en toen Lodewijk Napoleon zich vestigde in het tot paleis ingerichte Stadhuis moest het als sta-in-de-weg verdwijnen, maar door een hele reeks prenten, tekeningen en schilderijen kennen wij het heel goed, zowel in de oorspronkelijke staat als na de modernisering in de 18 de eeuw.

De Amsterdamse Waag was een rechthoekig blok met een hoog tentdak dat door een sierlijke balustrade werd omgeven. Van klassieke orden was er niets aan te bespeuren, maar toch was het kostelijk uitgevoerd in natuursteen met een verzorgde detaillering. De kroonlijst die op klossen ver uitstak en de balustrade daarboven doen enigszins Vlaams aan. Dat er geen topgevel boven de omgaande kroonlijst oprees, wijst er mogelijk op dat de geveltop een te onklassiek element werd geoordeeld. Op komieke wijze was de (zeszijdige?) schoorsteen aan de Oostzijde met twee stellingen overslanke zuilen versierd.

Omstreeks dezelfde tijd dat Amsterdam met deze Waag werd verrijkt stichtte men bij de Nieuwe Kerk een buitengemeen sierlijk doorluchtig paviljoen waarvan de lugubere bestemming werd uitgedrukt door de naam ‘Bekkeneelshuisje’, een knekelhuis dus (afb. 41). Volgens een familie-overlevering zou Joost Janszoon Beeldehouwer, ook genaamd Bilhamer (een bilhamer wordt gebruikt om molenstenen te billen oftewel van groeven te voorzien) er de architekt van zijn geweest[2]. Inderdaad kennen wij Bilhamer (1541-1590) als architekt van de bovenbouw van de toren der Oude Kerk te Amsterdam (zie blz. 105), van de Nieuwe Oosterpoort te Hoorn uit 1577 (zie blz. 102) en als vestingbouwkundige, zodat er geen reden is deze overlevering in twijfel te trekken. In 1656 stortte het ijle paviljoen ineen, maar niet voordat het in afbeelding was vereeuwigd. Met zijn koppels van drie zuilen op de hoeken van een achtkant podium, zijn wijde en smallere bogen, zijn gevelopzetten, gebroken frontons en obelisken om het koepeldak moet het een hoogst merkwaardig stuk Manieristisch architektuur in ons land zijn geweest.

Een staal van wat meer ‘gewone’ architektuur in Amsterdam was het Weeshuis in de Kalverstraat uit 1561. Toch was het niet zo gewoon of er kwamen pilasters aan te pas die de dammen tussen de vensters vormden en de geveltop in het midden boven drie van de vijf venstervakken geleedden. Medaillons met skulptuur, wapens, klauwstukken en fronton voltooiden het dekoratieve apparaat van de gevel, die vrij timide was gekomponeerd en geen blijk gaf van

1 O.a. een tekening door A. Storck, gereproduceerd bij Brugmans, Geschiedenis van Amsterdam III, t.o. blz. 32.

2 Zie Ramaer in Ned. Biografisch Woordenboek.

bijzonder talent bij de ontwerper[1]. Van een heel andere geest getuigt de schilderachtige nog steeds bestaande Weeshuispoort in de Kalverstraal die het jaartal 1581 draagt en met het grillig manierisme van het rijke steenhouwwerk wijst op een zekere emancipatie die aan de andere kant een zekere naïveteit geenszins uitsluit. De grilligheid in de vormgeving neemt tenslotte vrij bedenkelijke afmetingen aan in het poortje van de Agnietenkapel aan de Oudezijdsvoorburgwal uit 1571: de 'antiklassische Tendenzen' die kenmerkend heten voor het Manierisme treden hier wel zeer sterk op de voorgrond. Hetzelfde kan worden gezegd van het poortje van het Burgerweeshuis aan de St. Luciensteeg dat het jaartal 1636 draagt, maar evenals het poortje voor de Agnietenkapel van het vroegere Stadstimmerhuis afkomstig is en uit dezelfde tijd moet dagtekenen.

Architektuur die bepaald monumentaal mag heten is zeldzaam in dit tijdvak. Na hetgeen wij hiervoor behandelden kunnen wij er eigenlijk alleen nog maar de (Nieuwe) Oosterpoort te Hoorn onder rekenen (afb. 44), die in 1578 naar ontwerp van Joost Bilhamer werd gemaakt toen de stad aan deze zijde werd uitgelegd[2]. Deze poort is van het destijds moderne Italiaanse type dat een jaar of dertig tevoren in de Nederlanden was geïntroduceerd toen Antwerpen zijn nieuwe versterkingen kreeg: een doorgang in de zware wal, al of niet geflankeerd door nevenruimten, en aan binnen- en buitenzijde van de wal gemarkeerd door een brede walbekleding met dekoratief apparaat van wandzuilen, pilasters, bossagewerk of zwarte banden.

De Hoornse poort is, als gewoonlijk, het rijkst behandeld aan de veldzijde, die nagenoeg geheel met steenhouwwerk is bekleed. Deze pronk is nogal schools en droog uitgevallen, maar met dat al een merkwaardig staal van Renaissance of als men wil Manierisme in ons land. Het binnenfront van baksteen gespekt met zandsteen is van een minder geforceerde monumentaliteit. Een wachthuisje, in 1601 boven de doorgang opgetrokken vormt een zeer schilderachtige toevoeging die men niet gaarne om het estetisch effekt zou missen maar die het oorspronkelijke karakter wel heeft aangetast.

Wat er verder tot stand kwam kunnen we gerust samenvatten onder de rubriek topgevelarchitektuur, of het nu openbare gebouwen of woonhuizen betreft. We kunnen daarbij twee soorten topgevels onderscheiden, namelijk die waarbij de architekt uitgaat van een orden-systeem met pilasters tegen alle of bijna alle muurdammen, en anderzijds de gevels die vrijwel of geheel gespeend blijven van toepassing der klassieke orden. Beide kategorieën komen verspreid voor en als we in aanmerking nemen dat het aantal gevels dat we uit deze tijd kennen

1 Goede afb. bij Brugmans, Geschiedenis v. Amsterdam III; R. de Kruyff, De Keizerskroon te Amsterdam in Oud-Holland, 1888, blz. 48.

2 Herma M. van den Berg, Geïll. Monumentenbeschrijving van Westfriesland enz., 1955, blz. 112.

nu niet bijzonder groot is, zou het gewaagd zijn te zeggen dat bepaalde streken bijzondere voorkeur hebben vertoond voor de orde-gevel of de orde-loze-gevel.

Wanneer we beginnen met de orde-gevels vinden we al dadelijk een uitstekend voorbeeld in de woonhuisgevel van 1559 die vroeger in de Kijk-in-'t-Jat-straat te Groningen stond en die herbouwd werd als onderdeel van het Provinciehuis aan het Martinikerkhof. De toepassing van het apparaat der wandzuilen heeft de onbekende ontwerper vrij wat hoofdbrekens gekost toen hij er de top mee moest geleden, en tot een zeer harmonieuze oplossing is hij niet gekomen. Desondanks is de frisse naïveteit hoogst bekoorlijk. Met dezelfde moeilijkheden worstelde ongetwijfeld de architekt van de verdwenen gevel voor het huis 'De Schuur' aan het Grote Kerkhof te Deventer die uit 1558 dagtekende (afb. 42). Een veel groter beheersing van de vormen vertoonden twee verdwenen gevels aan de Westzijde van de Oude Gracht te Utrecht, welke naar men kan aannemen omtrent 1560 zullen zijn gebouwd[1]. Door een merkwaardig vrije indeling onderscheidt zich de zijgevel van het huis Korte Nieuwstraat 2 in Utrecht, welks bovenstuk verloren is gegaan (afb. 43). Evenals in de Loire-Renaissance zijn daar de pilasters niet evenredig over de gevelbreedte verdeeld, maar is de ontwerper uitgegaan van een plaatsing ter flankering van de vensters der verdieping. Daardoor is een speelse kompositie ontstaan die de onbekende architekt als een man van talent doet kennen al valt niet te ontkennen dat het venster in de top wat pijnlijk ingeklemd raakte. Ook deze Utrechtse gevel kan van omstreeks 1560 zijn.

Wat minder vlot dan zijn Utrechtse confrères was de architekt van de gevel Oudestraat 119 te Kampen, welke gevel, die in zeer verminkte staat verkeerde, in 1939 met veel beleid werd gerestaureerd. Met de restaurator wijlen A.A. Kok achten wij het waarschijnlijk dat de Kamper gevel omstreeks 1565 is verrezen, al blijft het voor een provinciaal werk als dit allerminst uitgesloten dat het later is gebouwd, in het eind van de 16de eeuw[2]. Voor een gevel in Zwolle, die van het Karel-V-huis naast de Bethlehemse kerk, met het eigenaardig slappe beloop van de afdekvoluten, is de datering wel bekend: hij draagt het jaartal 1571. De allermonumentaalste topgevel van dit tijdvak is tenslotte die van de Waag te Alkmaar, uit 1582. Helaas is hij in 1884 op een zeer willekeurige wijze herbouwd, maar toch niet zo of het pilastersysteem, dat overigens matig spreekt in het geheel, bleef zoals her was. Een beetje vreemd is de gedruktheid van de Jonische orde tegenover de Toskaanse daaronder en de Korintische erboven. In de kompositie van de top is duidelijk de invloed van Hans Vredeman de Vriese te merken.

Hoe weinig begrip men in Nederland soms voor het pilaster-element kon be-

1 S. Muller F-zn., Oude Huizen te Utrecht, blz. 41.
2 A.A. Kok in Bulletin v.d. Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1950, blz. 100.

tonen leert een der allerfraaiste 16de-eeuwse huizen die ons bewaard bleven, namelijk het huis De Drie Haringen van 1572 te Deventer aan de Brink. De hoofdgevel vertoont wel vier pilasterstellingen boven elkander, maar zij zijn zo nietig en het geringe relief dat zij geven wordt zo overstemd door het spel der zandstenen banden en van de blokken der venstertogen, dat men ze te nauwernood opmerkt. Ook hier is in de top duidelijk te merken dat de ontwerper de prentwerken van Vredeman de Vriese kende.

In Noord-Holland schijnt men enige voorkeur te hebben gehad voor gevels waarbij pilasters alleen werden toegepast op de hoeken van het recht opgaande deel en van de inspringende verdiepingen die de top vormen. Het beste bestaande voorbeeld is die van het huis Mient 15 te Alkmaar. Onder de pilasters zijn blokken in de friezen en consoles tegen de architraven geplaatst. De zandstenen klauwstukken vertonen de stijl van de 17de eeuw, maar overigens is alles werk van omstreeks 1560 behoudens de veranderingen van pui en vensters. Amsterdamse voorbeelden van dit genre, die overigens alle verloren zijn gegaan, waren het huis Het Torentje van 1554 en een gevel aan de Zuidkant van het Paleis op de Dam die het jaartal 1592 droeg[1]. Speciaal Noordhollands was dit genre niet: op dergelijke wijze is ook de zijgevel van het Haagse stadhuis van 1564 behandeld.

Wanneer men afzag van orde-systemen manifesteerde de Nieuwe Stijl zich meest door enigszins klassiek geprofileerde lijsten, en door de voluten, klauwstukken en kleine frontons die de top afdekten. Een aantrekkelijk voorbeeld is de Waag van 1559 te Enkhuizen, waar de voluten nog zeer bescheiden krullen bleven. De mooiste trapgevel-met-klauwstukken is zeker die van het voormalige St. Jansgasthuis te Hoorn uit 1563, een prachtig gekonserveerd stuk ambachtelijke kunst (afb. 45). Zwierig rollen de voluten van de gevel van het hoge en smalle Huis Bethlehem in Gorkum uit 1566, waar hermen en cartouches onder de ornamenten voorkomen (afb. 46). Een voorbeeld uit het oosten des lands is Rijnstraat 41 te Arnhem waarvan de top wordt oversponnen door bandornament zoals Vredeman de Vriese het propageerde. Merkwaardig is de gevelafdekking met haar onkonstruktief uitbuigende voluten. Wellicht dagtekent hij nog uit het eind van de 16de eeuw. Ook hier wordt men aan Vredeman de Vriese herinnerd. De ingangsgevel van het Penninckshuis aan de Brink te Deventer, omstreeks 1583 toont in de overladenheid van zijn ornamentering met beelden in aediculae, cartouches, banddekor en voluten de Zuid-Nederlandse Manieristische stijl in wilde ontaarding, waarbij invloed uit Duitsland onmiskenbaar is.

Kerkbouw in de nieuwe stijl komt voor 1590 in het geheel niet voor. Op zijn hoogst kan men aan enkele gotische kerken die diep in de 16de eeuw worden

1 A.W. Weissman in Jaarverslag van het Kon. Oudheidk. Genootschap, 1885, blz. 27.

voltooid enkele Renaissance détails aantreffen, gelijk wij al vermeldden ten aanzien van de Nieuwe en de Oude Kerk te Amsterdam. In enkele gevallen krijgt een bestaande kerktoren een nieuwe doorluchtige houten kop waaraan enige losse klassieke elementen te ontdekken zijn. Het monumentaalste voorbeeld daarvan levert de toren van de Oude Kerk te Amsterdam (afb. 47). Nadat men eerst de stenen romp had verhoogd, bekroonde men hem in 1565-'66 met het rijzige gevaarte dat Joost Bilhamer ontwierp[1]. De Renaissance uit er zich slechts door de frontons boven de wijzerplaten en de eerste open verdieping en doordat er wat meer 'staccato' in het geheel is te onderkennen dat zuiver gotisch mag heten. Toch waren er oorspronkelijk nog hogels aangebracht naar gotische trant. Nog meer gotisch is de doorluchtige top die men in 1588 te Leiden maakte voor de Raamtoren, en die tenslotte in 1592 werd opgesteld op de toren van de St. Jacobskapel, de tegenwoordige Lodewijkskerk. De fialen en hogels vinden hier voor het laatst toepassing[2]. Van een zeer beheerste vormgeving kan men spreken bij de toren op de Waag te Alkmaar van 1597-'99, een variant in gereduceerde gedaante van de top van de Oudekerkstoren te Amsterdam. Wat minder harmonisch van opbouw was de top van de St. Stevenstoren te Nijmegen, in 1604 begonnen naar ontwerp van de Leidse architekt Pieter van der Speck, en na de verwoesting in 1944 met geringe wijziging in de verhoudingen in de oude vorm herbouwd.

Wat in het algemeen treft bij het overzien van het tijdperk tussen 1550 en 1590 is dat in de Noordelijke Nederlanden geen enkele leidende figuur te ontdekken is, dat de enige tijdgenoten die invloed uitoefenen Cornelis Floris en Hans Vredeman de Vriese zijn, wier invloed tenslotte niet ver gaat en weinig meer dan enkele uiterlijkheden betreft, en dat het beeld hetwelk wij ons vermogen te vormen van hetgeen er aan architektonische werken tot stand kwam, rijkelijk chaotisch moet worden genoemd.

1 E.H. ter Kuile, De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden, blz. 69; zie ook Verslag v.h. Kon. Oudheidkundig Genootschap, 1903, blz. 35.

2 Geïllustreerde Beschrijving v. Leiden en Westelijk Rijnland, blz. 98.

Hoofdstuk II Het Manierisme van de 17e eeuw

I. *Algemene beschouwingen*.

Het tijdperk van 1590-1630 kan men het best zien als de glorieuze slotperiode van de stijlontwikkeling van Renaissance en Manierisme, die in de voorafgaande drie-kwart eeuw niet anders dan een vrij verward tafereel had vermogen op te leveren. Reeds lang heeft men ingezien dat tegen het einde van de 16de eeuw eerst de bloeiperiode intreedt van de Nieuwe Stijl, welks receptie veel tegenstand van traditionalisme had te ondervinden, en welks vrije ontplooiing decenniën lang was verhinderd door de troebele tijden van godsdiensttwist en oorlog. Op de tijd, die omstreeks 1590 gaat aanbreken, de tijd, waarin de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden de wereld voor het eerst haar krachten toont, liet men tot dusverre gaarne de term 'Oud-Hollandse Renaissance' slaan. In de hedendaagse terminologie past het niet meer na het midden van de 16de eeuw nog van Renaissance te spreken en bovendien gaat het niet aan een nationale stijl te betitelen als Hollands. Wij kunnen die term 'oudhollandse Renaissance' niet meer gebruiken, hij is om meer dan één reden onmogelijk, al moet het ons van het hart, dat dat wel een beetje jammer is. Wij zouden namelijk niet weten welke term ter vervanging kan dienen, en achten ons dus genoopt een oude schoen weg te gooien vóór we een nieuwe hebben.

Kenmerkend voor de tijd die omstreeks 1590 begint is, dat nu, als de kern van de Republiek vrij is, een reeks, zij het ook een bescheiden reeks van Opdrachten loskomt voor openbare en kerkelijke naast burgerlijke bouwwerken. De Nieuwe Stijl kan zich kompleter uiten dan voor dezen mogelijk was geweest, en, wat daarbij opmerkelijk is, die stijl schijnt als het ware min of meer geëgaliseerd en genormaliseerd. Het enigszins revolutionaire karakter dat de Nieuwe Stijl tot dusverre in allerlei uitingen placht te dragen, verdwijnt. De stijl raakt ingeburgerd, en wat tevens treft, hij is wel zeer burgerlijk geworden. Geen wonder, de adel is voor het grootste deel geruïneerd en valt weg als opdrachtgever van betekenis, het oude, Rooms-Katholiek gebleven patriciaat is terzijde geschoven, de beide stadhouderlijke hoven, die van Maurits en Willem-Lodewijk, beoefenen geen maecenaat, waarbij nog te bedenken valt dat de voornaamste van de

twee, prins Maurits door zijn natuurlijke aanleg, zijn beperkte middelen en zijn blijvend-ongehuwde staat ook allerminst voor Maecenas was bestemd. De gangbare stijl is steeds meer of minder door de prentvoorbeelden van Hans Vredeman de Vriese geïnspireerd. Vooral het band- en krulwerk waarvan hij allerlei toepassingen ter versiering van geveltoppen publiceerde, is gemeengoed geworden. Van toepassing der klassieke orden is bijna in het geheel niets te merken. Noch aan een voornaam woonhuis als de voormalige 'Steenrotse' te Middelburg van 1590, verwoest in 1940, noch aan het stadhuis van Franeker uit de jaren 1591-1594, aan de St. Jorisdoelen te Haarlem van 1591, aan de Waag te Leeuwarden van 1596-'98, de Waag te Haarlem van 1597-'98 of de Hervormde koepelkerk van Willemstad (1597) zal men zuilen of pilasters vinden ter geleding van het uitwendige. Het schijnt wel of de ietwat schoolse orde-schemata der 16de eeuw, welke wij op bladzijde 102 behandelden, omstreeks 1600 geheel in onbruik zijn geraakt. Dat is zeker niet louter schijn; ook in de eerste decenniën van de 17de eeuw maken de architekten, hoewel allerminst wars van ornament en dekor, nagenoeg geen werk van het apparaat der theoretisch in hoge eer staande orden.

In de onderhavige periode kennen wij meer namen van architekten dan in de voorafgaande. Daar is Claes Jellesz. die het ontwerp maakte voor het stadhuis van Franeker (1591-'94), Jacob Gijsbertsz. naar wiens 'patroon' het stadhuis van Bolsward werd opgetrokken (1613-'17), Koenraad van Noremburch de jonge, die omstreeks 1597 wellicht de achtkante kerk te Willemstad ontwierp en in het eerste decennium van de 17de eeuw het ontwerp maakte tot verbouwing van de Oude Rijnsburgse of Blauwe Poort te Leiden, Thomas Berendsz., † 1625, die zichzelf schilder en landmeter noemde en de Broederpoort en de Cellebroederpoort te Kampen naar de smaak van zijn tijd verbouwde (ondersch. 1615 en 1617), en aan wie men ook wel eens, maar naar wij menen zonder voldoende grond de Hoofdwacht tegen de St. Michaelskerk te Zwolle (1614) heeft toegeschreven. Daar zijn Emond Hellenraad, architekt van de Wijnhuistoren te Zutfen en het stadhuis van Lochem, Willem van Bommel die het stadhuis van Venlo bouwde (1591-1601) en het slot Keppel herbouwde (omstreeks 1614), Hendrik van Bilderbeek, die wij kennen als stadsmetselaar van Leiden van 1605 tot zijn dood in 1640, en daar zijn tenslotte de twee voornaamste meesters Lieven de Key en Hendrik de Keyser, onderscheidenlijk stadsarchitekten van Haarlem en Amsterdam.

Alleen deze twee laatstgenoemden kunnen wij beschouwen als bouwmeesters van formaat, die ons als artistieke persoonlijkheden voor ogen staan en die bij hun tijdgenoten faam genoten. Op enige afstand van hen volgt Emond Hellenraad, van wiens eigenaardige stijl men een bepaalde indruk krijgt. De overigen blijven nogal schimmige figuren, bekend door een of ten hoogste twee werken.

II. *Lieven de Key en Hendrik de Keyser.*

Van Lieven Lievensz. de Key weten wij dat hij uit Gent afkomstig was, maar zijn geboortejaar is niet bekend. De troebelen te Gent of de dreigende overgaaf van de stad die in 1584 in de handen van Alexander Farnese, de Spaanse bevelhebber viel, zullen hem hebben genoopt naar Engeland uit te wijken waar hij in 1585 in eerste echt met een Gentse huwt, en waar het derde van zijn kinderen in 1590 wordt geboren. Kort daarop gaat hij naar de Noordelijke Nederlanden: op 28 oktober 1591 neemt de stad Haarlem hem op een hoog dagloon als steenhouwer in losse dienst. Ongetwijfeld was de stadsmetselaar Willem den Abt zijn chef. Nog geen twee jaren later, op 3 juli 1593, wordt De Key de opvolger van Den Abt als stadssteenhouwer en -metselaar. In 1618 hertrouwt hij met een uit Gent afkomstige weduwe, in juli 1627 overlijdt hij te Haarlem[1].

Over hetgeen De Key heeft gedaan voor hij te Haarlem kwam, weten wij in het geheel niets. Toen hij daar in 1591 in losse dienst werd aangenomen was juist de St. Jorisdoelen op het terrein van het Michielsklooster in aanbouw (afb. 48), waarvoor de stadsmetselaar Willem den Abt en de stadstimmerman Pieter Pietersz. ingevolge vroedschapsbesluit van 31 januari 1590 een ontwerp hadden moeten maken.

Van dat gebouw staan nog altijd een prachtige topgevel en een merkwaardige poortboog overeind. De topgevel is een werk in de trant van Vredeman de Vriese, uitermate fijn en levendig van kompositie en vormen. De poort vertoont een kombinatie van forsheid en grilligheid zoals we die later in het werk van De Key voortdurend opmerken, en waardoor men in de verleiding komt te onderstellen dat het ontwerpen van die poort misschien wel aan De Key is toevertrouwd. Maar een motief in de geveltop als de gekoppelde boogvenstertjes met hun eigenaardige imposten vindt men later ook wel bij De Key (de Vontkapel van de St. Bavokerk), en wij moeten behoudens tegenbewijs toch wel aannemen dat de topgevel was ontworpen eer De Key in stadsdienst kwam. Dat Willem den Abt ook zeker in staat is geweest opmerkelijke stukken dekoratieve architektuur te ontwerpen schijnt bovendien te blijken uit het zeer verdienstelijke buitenfront dat, waarschijnlijk afkomstig van Den Abt's St. Janspoort of de Kruispoort, in 1677-'78 bij de noordelijke uitleg van Haarlem opnieuw werd opgesteld voor de Kennemer- of Nieuwpoort. En ook daar trof men een motief aan: de gebeeldhouwde spiegels der blokken zandsteen, dat later in een werk voorkomt dat we aan De Key mogen toeschrijven, namelijk de strekken boven de vensters in de stoep van het Haarlemse stadhuis, welke stoep in 1597 door De Key werd gemaakt. Er is dus reden om aan te nemen dat de architektonische dekoratiestijl van De Key al was voorontwikkeld in het

1 Oud-Holland 1938, blz. 245, en Oudheidkundig Jaarboek 1938, blz. 85/86 en de daar vermelde oudere litteratuur.

bedrijf van de dienst van ‘gemeentewerken’ onder de leiding van een uitermate begaafd architekt als Willem den Abt.

Het feit dat nog nooit een monografie over Lieven de Key is verschenen is voor ons aanleiding hem wat uitvoeriger te behandelen dan wij anders zouden hebben gedaan. Het eerste werk van hem waarvan het auteurschap gedokumenteerd is, is de verbouwing van de Vontkapel aan de Noordzijde van het schip der St Bavokerk, waar de steunberen in destijds moderne vormen werden vernieuwd en een geveltop nieuw werd opgetrokken met geestige variaties op de gotieke ornamentatie en de reeds gesignaleerde trits van kleine boogopeningen. Onzeker is nog steeds in hoeverre De Key te maken heeft gehad met de Haarlemse Waag (1595-'98) (afb. 52). De schilders Willem Thybaut en Cornelis Cornelisz. leverden samen drie ontwerpen van de Waag. Over betaling van een ontwerp van De Key is nog nooit een dokument gevonden. Dat De Key niet voor een ontwerp betaald behoefde te worden gelijk deze buitenstaanders is echter duidelijk: hij was in vaste gemeentedienst. De Waag vertoont een reeks details die kenmerkend zijn voor De Key, o.a. de kleine boogvensters, en bij de beoordeling van het uitwendig aspekt dient men wel te bedenken dat het dak vroeger aan zijn voet was omgeven door een balustrade gelijk die ook aan de oudere Amsterdamse Waag voorkwam. De frontons boven de vensters zijn enigszins ongewoon voor De Key, maar zijn toch ook te vinden aan de ingangsgevel van De Key's Leidse stadhuis.

Dat De Key al spoedig een man van faam was, blijkt uit het feit dat hij in 1594 naar Leiden werd ontboden om een ontwerp te maken voor de nieuwe gevel van het stadhuis, waarvoor de Leidse stadsarchitekten een plan hadden gemaakt dat kennelijk niet in de smaak was gevallen. Omstreeks 1596 bouwde hij het huis van de voorname koopman Daniel van der Muelen aan het Rapenburg te Leiden, dat al lang verdwenen is en dat we zelfs niet uit enige afbeelding kennen, in 1597 maakte hij de stadhuistrap te Haarlem en leverde hij niet minder dan drie ontwerpen voor het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, welke geen van alle tot uitvoering kwamen maar waarvan er één in kopie bewaard is gebleven.

In 1601 leverden De Key en de stadstimmerman Klaas Pietersz. twee ontwerpen voor het Vleeshuis te Haarlem, waarvan dat met de ‘frontespicien’ en ‘mette platte cappe daerachter’, hetwelk het goedkoopste zou zijn, moest wijken voor het plan met de ‘gecanteelde’ gevels oftewel trapgevels, dat in 1602 tot uitvoering kwam. Het schijnt dat De Key bemoeienis had met het bouwen van het in 1608 ontworpen Oudemannenhuis te Haarlem, tegenwoordig het Frans-Hals-Museum. Ongetwijfeld is de toren van de Nieuwe Kerk aldaar, welke het jaartal 1613 draagt, zijn werk, ook al is dat nooit door enig archiefstuk bevestigd. In 1616 vertoont hij met Klaas Pietersz. drie plannen voor de Haarlemse stadhuisvleugel langs de Zijlstraat die eerst in 1620 werd gebouwd

achter het toen nog bestaande korte gotieke hoekgedeelte en later tot de Markt werd doorgetrokken. Daarmee is zijn hele bekende oeuvre opgesomd. Overigens heeft men ook nog enkele woonhuisgevels en poortjes, o.a. het poortje van het Frans-Loenen-hofje aan hem toegeschreven.

Lieven de Key in zijn architektonisch vermogen, zijn dekoratief talent en in zijn betekenis voor zijn tijd leert men duidelijk kennen uit zijn vijf voornaamste werken: het stadhuis van Leiden (afb. 50), de Waag te Haarlem (afb. 52), de Vleeshal (afb. 49), deNieuwekerkstoren (afb. 51) en de zijvleugel van het oude stadhuis eveneens alle te Haarlem.

De voorgevel van het Leidse stadhuis was geen volkomen vrij werk: het ging erom tegen de oude middeleeuwse gevel een bekleding aan te brengen die een representatieve funktie had, en die clan ook zo kostelijk mogelijk geheel en al uit zandsteen werd opgetrokken. Het komt ons niet ongeoorloofd voor de totstandgekomen voorgevel een stuk werk in de Vredeman-de-Vriese-trant te noemen al is er allerminst sprake van slaafs volgen van Vredemans voorbeelden.

De Leidse stadhuisgevel ademt een andere geest dan die welke ons kenmerkend voorkomt in nagenoeg heel het overige oeuvre van De Key. Zeker, er zijn elementen op te merken die meer en zelfs bij voorkeur door De Key worden gebruikt. Maar het geheel getuigt in al de rijkdom en weelde van zijn ornamentatie toch van een zekere timiditeit, mist de forse greep die we elders van hem gewend zijn, het is verreweg het meest konventionele stuk architektuur in het gedokumenteerde oeuvre. In het bijzonder valt op te merken dat de ver uitstekende ongeprofileerde kordons, die bij geen van de overige juistgenoemde hoofdwerken ooit ontbreken, hier verstek laten gaan. Wanneer men het uitgevoerde werk vergelijkt mee zijn ontwerp van 1594 in het Gemeente-archief van Leiden krijgt men de indruk, dat dit ontwerp meer karakteristiek De-Keyachtig was, en dat de veranderingen in het algemeen wel verrijkingen maar geen verbeteringen zijn geweest. De stoep maakt daarop evenwel een uitzondering; die past geheel en al in de typische trant van De Key. We zijn dus geneigd te konstateren, dat De Key in 1594 nog min of meer zoekende was en nog niet in staat was zijn architektonische persoonlijkheid onbelemmerd te uiten.

In het ontwerp van de Haarlemse Waag, dat ongeveer in dezelfde tijd moet zijn gemaakt, vinden we echter de eigen stijl van De Key volledig gerijpt, met dien verstande dat de frontons der vensters van de bel-étage enigszins uit de toon vallen door de klassiciteit van hun frontons. Van timiditeit en bevangenheid in traditie is niets meer te bespeuren. Zijn Vlaamse herkomst is te raden uit de gootlijst met haar forse consoles, zoals we die later in nog markanter vormen zullen vinden aan de noordelijke vleugel van het Stadhuis.

Zijn opperste kunnen toont De Key aan zijn beroemde Vleeshal van Haarlem. Zijn meesterschap in het hanteren van de dekoratieve vormen, zijn originaliteit, zijn durf, zijn pittigheid, zijn uiterste gevoeligheid, zijn kompositietalent dat de

dissonanten niet uit de weg gaat, en voortdurend effekt uit contrastwerking slaat, ontplooit hij hier ten volle en hij laat er geen twijfel over dat hij als dekoratief architekt geen gelijken meer kent in de Nederlanden. Vreemd is evenwel zijn plattegrond en de ruimte van de hal: de gewelven rusten in het midden op een rij prachtig gevormde zuilen die in de lengte-as zijn opgesteld, juist voor de monumentale ingangspoorten. De talenten die hij ontvouwt in zijn Vleeshal stellen hem in staat een tiental jaren later een hoogst bewonderenswaardig ontwerp te maken voor de schilderachtige toren van de St Anna- of Nieuwe Kerk te Haarlem. De noordelijke vleugel van het Haarlemse stadhuis die uit 1620 dagtekent getuigt dat zijn vormend vermogen nog even levendig was als in de eerste jaren van de eeuw.

Het werk van De Key is altijd van een pittige schilderachtigheid die het ons heel moeilijk maakt ons voor te stellen hoe het ongetwijfeld vrij streng klassiek bedoelde afgekeurde ontwerp voor de vleeshal met zijn frontons en platte kappen daarachter er moet hebben uitgezien. De bewaarde kopie van het niet uitgevoerde plan voor het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden staat nog het dichtst bij de konventionele opvattingen die uit de Leidse stadhuisgevel blijken.

De meubelmakerszoon Hendrik de Keyser werd in 1565 te Utrecht geboren en overleed in 1621[1]. Wij vernemen dat hij in de leer is geweest bij de beeldhouwer en bouwmeester Cornelis Bloemaart, een man van zekere faam in zijn tijd, van wie wij weten dat hij in 1591 tot stadsbouwmeester van Amsterdam werd benoemd. Dit ambt heeft Bloemaart echter slechts kort, wellicht niet meer dan enkele maanden vervuld, en het is niet mogelijk enig uitgevoerd werk aan hem toe te schrijven. Op zijn hoogst kunnen wij aannemen dat hij misschien een min of meer brede oriëntatie aan zijn leerling Hendrik de Keyser heeft kunnen meegeven. In dat zelfde jaar 1591 vestigde De Keyser zich ook te Amsterdam en trouwde hij er met een uit Antwerpen afkomstige vrouw. In 1595, vier jaar nadat De Key zijn eerste aanstelling vanwege de stad Haarlem kreeg, werd De Keyser stadssteenhouwer en -beeldhouwer van Amsterdam. Hij schijnt in die betrekking uitstekend te hebben kunnen samenwerken met Cornelis Danckertsz., gezegd De Rij, die in 1595 tot stadsmetselaar van Amsterdam werd aangesteld. Met de stadstimmerman Hendrik Staets schijnt hij echter, althans op den duur, wrijvingen te hebben gehad. Zijn verdere leven heeft De Keyser het ambt dat hem in 1595 werd opgedragen, vervuld, en blijkbaar tot groot contentement van het stadsbestuur.

In feite moet hij gemeente-architekt zijn geweest in die zin, dat de ontwerpen voor gebouwen in hoofdzaak door hem zullen zijn ontworpen. Verschillende keren wordt hij dan ook ‘architect’ genoemd, maar een officiële aanstelling als

1 Elisabeth Neurdenburg, Hendrick de Keyser, z.j. (1929).

zodanig heeft hij nooit gehad. De waardering van zijn tijdgenoten betrof intussen vooral de beeldhouwer De Keyser.

Het architektonische oeuvre van Hendrik de Keyser voorzover wij dat kennen is uitgebreider dan dat van De Key, die hem 6 jaar overleefde. Bovendien is het veelzijdiger, zoals moge blijken uit onderstaand overzicht van het voornaamste werk, waarbij, tenzij een andere plaats wordt genoemd, Amsterdamse gebouwen worden bedoeld:

1603 Zuiderkerk (fig. 8, afb. 53 en 54)
1605 Oost-Indisch Huis
1606 Nieuwe Bushuis (Kon. Stallen)
1606 Montelbaanstoren
1606 Haringpakkerstoren
1608 Beurs (afb. 55)
1608 Waag te Hoorn
1612 Kop Lebuinustoren te Deventer
1615 Haarlemmerpoort
± Huis de Dolfijn op het Singel
1615
± Huis van Hans van Wely (afb. 57)
1615
± O.Z. Voorburgwal 57 (afb. 56)
1615?
1616 Jan Roompoortstoren
1616 Voorgevel Oostkerk te Hoorn (toeschrijving) (afb. 61)
1619 Munttoren
1619 Stadhuis Delft
1620 Noorderkerk (fig. 9) (voorzover naar ontwerp van De Keyser)
1620 Westerkerk (afb. 58 en 59)

Zoals men ziet, hij ontwierp overheidsgebouwen, kerken en woonhuizen, ongerekend de vele sierpoortjes die we van hem kennen. Hij werkte voor Hoorn, Delft, Deventer en voor Rotterdam, waar hij een houten kop bouwde op de romp van de St Laurenstoren. Zonder enige twijfel was De Keyser de voornaamste architekt van zijn tijd in de Republiek zoals hij ook verreweg de belangrijkste beeldhouwer was.

Wanneer men in het algemeen de zuiver architektonische verdiensten nagaat die in het werk van De Keyser zijn te waarderen, moet men wel vaststellen dat hij niet uitmuntte door bijzondere originaliteit. Waar hij grote ruimten had te scheppen als het geval was in zijn Zuiderkerk, heeft hij bijna angstvallig vastgehouden aan de tradities van de late Gotiek. In zijn Westerkerk houdt hij weer angstvallig vast aan de plattegrond van de oudere Zuiderkerk hoewel de opstand nu basilikaal werd instede van pseudo-basilikaal. Zijn voormalige Beurs te Amsterdam, waarvoor hij in 1607 op stadskosten een studiereis naar

Londen maakte, volgt getrouw de oude Londense Beurs van de Antwerpense meester Hendrik van Pasen uit 1588.

Een nadere beschouwing van de Zuiderkerk en vooral van het kerkinterieur maakt al spoedig duidelijk, dat het ontwerpen van een dergelijke ruimte met toepassing van elementen uit het klassieke vormenarsenaal De Keyser nog allerminst vlot afging. Pijnlijk is de wijze waarop de kapbalken over het middenschip met hun korbeels in het zware klassieke hoofdgestel snijden, en zo zijn er vele vraagstukken van vormgeving die niet of slechts gebrekkig zijn opgelost. Wanneer hij in het eind van zijn leven de Westerkerk ontwerpt, heeft hij blijkbaar meer routine gekregen. De estetisch ontoelaatbare kapbalken en korbeels heeft hij vermeden, maar allerlei andere gewrongenheden zijn toch aan te wijzen. Dat hij de plattegrond van de Zuiderkerk, die geen dwarsschepen kent, vrijwel onveranderd toepaste voor deze basiliek met twee dwarsschepen is verwonderlijk. Het gevolg is, dat die dwarsschepen aanmerkelijk smaller zijn uitgevallen dan het middenschip en benauwende verhoudingen hebben gekregen. De wijze waarop de pijlers zijn samengesteld uit telkens drie Dorische zuilen maakte ze kwalijk geschikt om de hoeken van de kruisingsvakken te vormen.

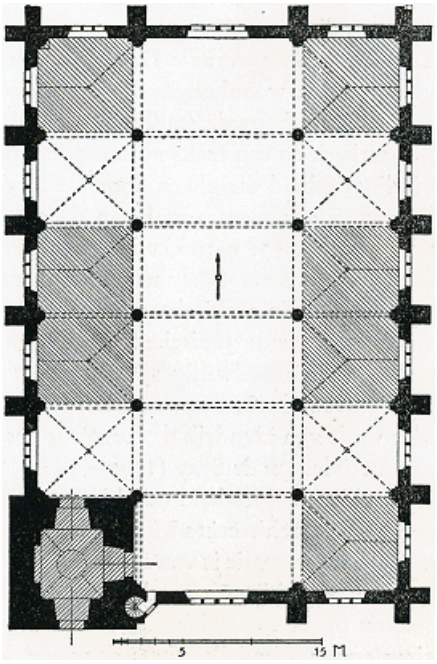

8. Amsterdam, Zuiderkerk, plattegrond

Desondanks moeten wij verklaren dat de Westerkerk een veelszins geslaagde ruimteschepping is geworden. Een band met de architektonische verbeeldingen van Hans Vredeman de Vriese is onmiskenbaar nog aanwezig, maar een zekere benepenheid die deze verbeeldingen steeds aankleeft is hier overwonnen en heeft plaats gemaakt voor een rustige breedheid die weldadig aandoet. De koele soberheid van het inwendige der Westerkerk, waar alle architektonische vormen in grijs uitkomen op de witte pleister van het vlakke muurwerk, herinnert onwillekeurig aan de interieurs van Brunellesco en zijn tijdgenoten in het Toskane der vroege 15de eeuw.

Dat De Keyser voor alles beeldhouwer was, en plastisch maar geenszins ruimte-

lijk dacht, komt sterk uit in zijn bouwwerken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij het allerbest slaagde in het ontwerpen van torens; torens toch zijn de meest plastische onderwerpen van de bouwkunst. Zijn Zuiderkerkstoren is in haar soort een bijna volmaakt meesterwerk: kloek, welgeproportioneerd, van boeiende kompositie, onvergelijkelijk sierlijk van lijn. Zijn ontwerp voor de bovenbouw van de Westertoren miste de pittigheid van de Zuiderkerkstoren. Na de dood van De Keyser is de bovenbouw naar een zeer afwijkend ontwerp uitgevoerd.

Dat De Keyser evenals De Key in het bijzonder een dekoratief talent was getuigen zijn woonhuisgevels, de verdwenen Haarlemmerpoort, het door hem na brand verbouwde stadhuis van Delft, de fors behandelde massaas van de Westerkerk en een reeks natuurstenen poortjes. Verrassend is zijn ornamentaie vindingrijkheid die alleen door De Key werd geëvenaard. Wonderlijk grillige vormen vindt men vooral aan de goed bewaarde woonhuisgevel Oudezijds-voorburgwal 57, betrekkelijk ingetogen was daartegenover het huis van de juwelier Hans van Wely met zijn pilasterorden tegen de penanten. Hoogst on-organisch is de architektonische dekoratie aan de voorgevel van het Delftse stadhuis, waar de Jonische kapitelen van de verdieping boven de gootlijst uitsteken. Zijn moedwillig spel hier met de beginselen van de klassieke ordearchitektuur herinnert aan Giulio Romano's manieristische willekeurigheden. Het werk van Hendrik de Keyser is ons goed bekend doordat zijn jongere tijdgenoot Salomon de Bray (1597-1664), schilder en bij gelegenheid ook wel eens als architekt optredend (zie blz. 124) in 1631 een prentwerk met korte tekst, genaamd ‘Architectura Moderna’ publiceerde, heruitgegeven in 1651, dat vrijwel een monografie is van De Keyser als architekt. Naar alle waarschijnlijkheid was het verschijnen van de Architectura Moderna tot op zekere hoogte een reaktie op de ‘Kroniek van Staets’, een rijmwerk uit 1628 waarin de stadstimmerman Hendrik Staets door een schoonzoon een opsomming laan geven van hetgeen hij in stadsdienst al zo had verricht, hetgeen de bewonderaars van De Keyser als een aantasting van diens verdiensten zullen hebben beschouwd. Dat De Keyser in sterke mate school heeft gemaakt, kan men niet zeggen, maar een beperkt aantal eigenaardigheden van dekoratieve aard in de Amsterdamse en ook in de Noordhollandse architektuur buiten Amsterdam van het tweede en derde decennium der 17de eeuw gaan toch zeker op hem terug. Er is eigenlijk maar één gebouw, dat, na zijn dood tot stand gekomen, zijn stijl in opmerkelijke zuiverheid vertoont, namelijk het ‘Huis met de Hoofden’, Keizersgracht 123 te Amsterdam van 1622 met zijn brede weelderig gedekoreerde voorgevel. Men heeft dan ook wel gemeend dar het een posthuum werk van de meester zou kunnen zijn, of een werk van zijn zoon Pieter die opvolgde als stadssteenhouwer. Vergelijkbaar maar minder fraai van kompositie is de dubbele woonhuisgevel Herengracht 170/172.

Onder de Keyseriaanse motieven die men aan verschillende gevels in Amsterdam en in Noordholland boven het Y tegenkomt behoren de kombinaties van brede bakstenen pilasters met dubbele smalle pilasters daarboven, zoals die aan het Huis met de Hoofden voorkomen, of de dubbele pilasters zoals die aan het huis Oudezijdsvoorburgwal 57 te vinden zijn. Men ontmoet dergelijke pilaster-versieringen aan de gevel van het Weeshuis te Enkhuizen (1616, verplaatst en herbouwd 1905), aan de grillige pronkgevel Nieuwe Westerstraat 90 aldaar uit 1617, aan de verminkte St Jorisdoelen te Hoorn. Zeer sterk aan De Keyser doet de nieuwe gevel denken die in 1616 voor de Oosterkerk te Hoorn werd opgetrokken (afb. 61).

III. *Overzicht van gewesten en steden.*

Wanneer men, afgezien van de juistbehandelde twee grote meesters de architektuur van het onderhavige tijdvak wil beschouwen, kan dat moeilijk anders geschieden dan door de verschillende gewesten en enkele steden de revue te laten passeren.

In Noord-Holland ontwikkelt zich een bouwnrant die enige De-Keyser-motie-ven kultiveert en in het algemeen een vrij homogeen karakter vertoont met haar banden en blokken, krulwerk in de velden onder de venstertogen en sierlijke klauwstukken aan de geveltoppen. Een fraai voorbeeld is het gemeentehuis van De Rijp uit 1630, ontworpen door de waterbouwkundige Jan Adriaansz. Leeghwater. De venstertogen blijven boven het Y ongeprofileerd en zijn halfrond of hebben de vorm van een ellips. Alleen in Haarlem komen Tudorbogen voor die soms geprofileerd zijn. De trant van Noord-Holland-boven-het-Y vindt ook in andere gewesten navolging: de Waag te Nijmegen van 1612, het brede huis Janskerkhof 12 te Utrecht, enkele gevels in Friesland als St Jacobsstraat 13 te Leeuwarden van 1635 (afb. 68), het stadhuis van Klundert uit 1621; het voormalige Gouvernementshuis te Willemstad. Zelfs het kasteel van Wychen te Zuiden van Nijmegen met zijn hoekige venstertogen verraadt Noordhollandse invloed.

In Leiden, waar Hendrik van Bilderbeek werkzaam was, vindt en vond men gevels die aan Lieven de Key doen denken als de voormalige woning van de stadstimmerman uit 1612, maar ook een gevel als Breestraat 56 die aan De Keyser doet denken. Op den duur zijn er trapgevels met geblokte strekken boven de vensters in zwang tot het midden van de 17de eeuw.

In Den Haag heeft de Amsterdamse bouwtrant in de geest van Hendrik De Keyser vrij sterk doorgewerkt, al is daar nu niet heel veel meer van te bespeuren. Het beste voorbeeld is het huis dat Johan van Oldenbarneveldt zich daar aan de Lange Voorhout deed bouwen in 1611 en volgende jaren. Het is sterk

verminkt en het heeft zijn beide gevekoppen verloren, maar de gekoppelde pilasters gelijksvloers en op de eerste verdieping verraden duidelijk de Amsterdamse scholing van de onbekende architekt. Een ander voorbeeld was het huis mee brede gevel aan de overzijde van liet Voorhout, dat later onherkenbaar is verbouwd en nu deel uitmaakt van het Ministerie van Marine. Ook het Kabinet der Koningin aan de Korte Vijverberg, in de 18de eeuw enigszins gemoderniseerd, behoort tot deze groep evenals het voormalige huis van Dui-venvoorde op de hoek van Lange Voorhout en Kneutsrdijk. Een bijzonder fraai stuk dekoratieve architektuur levert de Grenadierspoort die bij het Maurkshuis toegang verleent tot het Binnenhof, en die van 1634 dagtekent (afb. 62). Ongewoon fors zijn de zandstenen omvattingen van de poortbogen.

Dordrecht houdt taai vast aan het laat-gotische genre met geprofileerde boog-overkragingen dat we al in deel I blz. 365 hebben gesignaleerd. Daarnaast vindt men pogingen om door wat meer modieuse motieven aan smalle topgevels een moderner uiterlijk te verlenen, wat intussen meer grillige dan harmonieuze effekten oplevert.

Een uitgestrekt gebied, van de Zuidhollandse eilanden tot de Maas bij Grave, en dat steden in Noord-Brabant als Zevenbergen en 's-Hertogenbosch omvat en zich Noordwaarts uitstrekt tot de stad Utrecht (het huis De Koning van Portugal, Voorstraat 14 van 1619) kultiveert een type woonhuisgevel dat gekenmerkt wordt door buiten het gevelvlak uitstekende geprofileerde venstertogen van ellipsvormig beloop. Zeeland toont verwantschap met Vlaanderen: trapgevels met vele kleine treden en stenen kruiskozijnen, meest vrij vlak gehouden. Een rijker stuk architektuur levert de voormalige Kloveniersdoelen te Middelburg met zijn gevekop in Vredeman-de-Vriese-trant (afb. 63). Het huis De Gouden Sonne aan de Lange Delft te Middelburg, verloren gegaan in de Meidagen van 1940 en dagtekenend uit 1635, toonde een poging om door kombinatie van kleine pilasters op de wijze van de 16de eeuw en een aantal rijke ornamentstukken binnen het schema van een trapgevel tot een fraai geheel te komen. Het resultaat was meer schilderachtig dan dat het getuigde van een meesterlijke kompositie.

Aan de bovenloop van de Maas, het gebied om Maastricht, heerst een gewestelijk Maasstijl, welks gebied in hoofdzaak zuidelijker ligt met Luik en Namen als centra[1]. Kenmerkend zijn de zware blokken van Naamse steen waarin ongeprofileerde kruiskozijnen zijn uitgevoerd en de hoofdgestellen met series blokachtige consoles in de friezen. Zo heel veel is daarvan binnen onze grenzen niet meer bewaard. Een goed voorbeeld is het huis Rechtstraat 69 in de Maastrichter voorstad Wijk (afb. 67), een ander het huis Lenkulenstraat 33. Van de Maastrichter gevels met voluutafdekkingen, vroeger zeer talrijk, is Lenkulen-

1 J.J.F.W. van Agt, Gevelarchitectuur in Zuid-Limburg, in Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser, 1954, blz. 14.

straat 34 een vertegenwoordiger. Als pronkstuk van deze Maasarchitektuur, hoewel enigszins bedorven door een al te ver gaande restauratie, mag men het slot Eisden ten Zuiden van Maastricht aanmerken, dat van omtrent 1636 dagtekent. Afzonderlijk dient vermeld de Maastrichtse Jezuïetenkerk, die in 1612 werd gebouwd door de uit Brugge geboortige pater-architekt Pieter Huyssens, het eerste werk van deze bekende meester van de Vlaamse Barok. Het gebouw, nu als komedie gebruikt, is geheel verminkt, maar een enkele oude afbeelding geeft ons een beeld van de driedelige pilastergevel van de éénbeukige kerk[1]. Van een specifiek Gelderse stijl is in dit tijdvak moeilijk te spreken, te meer daar de voornaamste steden Arnhem en Nijmegen al sinds lang weinig stalen van bouwkunst uit de eerste helft van de 17de eeuw meer rijk zijn. Tiel behoort tot de bovenbeschreven rivierenstreek met de uitstekende geprofileerde venstertogen. In de Graafschap Zutfen zijn twee architekten werkzaam die we met name kennen: Willem van Bommel en Emond Hellenraad. De eerstgenoemde is een zeer archaïsch meester. Hij is de man die het slot Keppel dat de Staatse troepen in 1582 na verovering hadden verwoest, omstreeks 1617 in hoogst schilderachtige trant herbouwde. In hoeverre het muurwerk van het middeleeuwse kasteel daarbij nog is behouden is moeilijk meer na te gaan, daar Van Bommel kennelijk veel afbraakmateriaal opnieuw verwerkte. De gevel van de ingangspartij zou men op het eerste gezicht voor 16de-eeuws houden. Maar nog veel zonderlinger is, dat er zelfs positief gotieke vormen te zien zijn gelijk de tootboogjes waarmee het arkeltorentje links van de ingang is uitgebouwd. Men aarzelt aan te nemen dat dit werk uit de 17de eeuw is (afb. 64). Intussen is dit niet het enige voorbeeld van gotieke vormen bij Willem van Bommel, die uit Emmerik afkomstig was. Hij is ook de bouwmeester geweest van het stadhuis van Venlo (1591-1601), en daar vinden we aan de arkeltorentjes van de achtergevel volkomen overeenkomstige gotische overkragingen. Helaas kan men zich van de wijze waarop deze meester de voorgevel van het Venlose stadhuis ontwierp kwalijk nog een indruk vormen. Het Renaissance dekor, uitgevoerd in een zeer onduurzame steensoort, is al vroeg dermate door verwering aangetast, dat het in het midden van de vorige eeuw onherkenbaar was geworden. Men heeft toen een zogenaamde restauratie tot stand gebracht door een bekleding in fantasievormen tegen het oude muurwerk van voorgevel en hoektorens op te trekken. Wat men nu ziet kan dan ook niet als staal van de kunst van Wïllem van Bommel gelden.

Emond Hellenraad, afkomstig uit Düren in Westfalen[2] heeft in Zutfen een dergelijke positie bekleed als De Key en De Keyser onderscheidenlijk in Haarlem en Amsterdam: in 1620 werd hij tot ‘stadsfabriek’ benoemd. De bouw-

1 J.H. Plantenga, L'Architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant, 1598-1713, blz. 90.

2 R. van Luttervelt in Handelingen XIXe Philologencongres, 1946, blz. 78.

trant van Hendrik de Keyser volgt hij in letterlijke en figuurlijke zin uit de verte. Dat blijkt duidelijk uit zijn hoofdwerk, de Wijnhuistoren van ZutFen. Zowel de gedrongen pilasters als de vrijstaande zuilen op de hoeken van de eerste achtkante geleding laten dienaangaande geen twijfel. De rijke zandstenen poort in het hoge bordes voor de toren is naar onze mening geen werk van Hellenraad maar een stuk dat al voorhanden was toen men het bordes maakte en dat men bij die gelegenheid pasklaar heeft gemaakt. Nadat het werk aan de toren, die in hoofdzaak uit 1627 dagtekent, een tijd lang had stilgelegen, werd het in 1637 hervat en in 1641 voltooid.

Tot het werk van Hellenraad behoort ook de uitermate grillige, nu verminkte gevel van het voormalige 'Corps de Garde' bij de Drogenapstoren te Zutfen (1637). Men zou hem zeker ook de statige en rijke gevel Hofstraat 3 uit 1631 kunnen toeschrijven. Veel verwantschap vertoont daarmee de eveneens zeer kapitale voorgevel van het voormalige Landshuis naast het Stadhuis te Deventer uit 1632 (afb. 66). In ieder geval kennen wij hem als de bouwmeester van het stadhuis van Lochem uit 1639. Een zeer ongelukkige restauratie heeft dit raadhuis geveltoppen gegeven die er vroeger nooit zijn geweest: de geveltoppen waren oorspronkelijk afgeknot en eindigden met een balustrade, gelijk bij Hendrik de Keyser ook wel eens voorkwam (Zuiderkerk en Oostindisch Huis te Amsterdam). Of men terecht de gevel Houtmarkt 70 te Zutfen uit 1615 aan Hellenraad heeft toegeschreven, kan men betwijfelen. Het is een stuk onevenwichtige pronkarchitektuur van provinciaalse soort met enige Noordhollandse elementen. Iets meer aanleunen bij de Noordhollandse stijl menen wij te kunnen bespeuren in de gevels van het aardige stadhuis van Hattem, waarvan een broodnodige restauratie wordt voorbereid.

Van de Overijselse IJselsteden is Deventer het rijkst aan wat men in de wandeling 'Renaissancegevels' noemt. Een eenvoudig burgerlijk genre houdt in het begin van de 17de eeuw een gotische traditie in enigszins gewijzigde vorm vast met zijn topgevels die van pinakels zijn voorzien. Het zandstenen kruiskozijn is er, evenals trouwens overal in de Oostelijke gewesten, vrijwel alleenheersend geweest. Wanneer men een weelderiger trant wenst, ontstaan trapgevels die op de vrij grote treden klauwstukken dragen en die verder zijn versierd met nogal willekeurig aangebrachte sierstukken van zandsteen. Dit soort gevels worden nog na het midden van de 17de eeuw gebouwd, wanneer elders het Hollandse Klassicisme al lang ingang heeft gevonden. Voorbeelden zijn Kleine Poot 13 van 1659 en Stromark 8 van 1676.

Kampen heeft in zijn Broederenpoort en Cellebroederspoort, beide dagtekenend van 1465 en onderscheidenlijk in 1615 en 1617 verbouwd door Thomas Bercndsz. hoogst pittoreske stukken architektuur die de dekoratietrant van Vredeman de Vriese niet verloochenen. Overigens is in deze handelsstad de invloed van Noord-Holland duidelijk te bespeuren.

Zwolle kan bogen op een karakteristiek stuk dekoratieve architektuur in zijn Hoofdwacht tegen de St. Michaelskerk, gedateerd 1614. Het toont een ietwat zware Vredeman-de-Vriese-sttjl, waarin men Duitse eigenaardigheden meent te bespeuren. Toeschrijvingen aan de Kamper landmeter en architekt Thomas Berendsz achten wij niet zeer gerechtvaardigd; in zijn Kamper poorten toont hij een puntiger stijl. Een alleraardigst bouwwerk is het voormalige stadhuis van Vollenhove met zijn ingebouwde zuilengaanderij, dat het jaartal 1621 draagt. Het gegeven van zulk een ingebouwde booggalerij zal men in het Westen des lands niet tegenkomen en herinnert aan stadhuizen met arcaden over onze oostelijke grens. Wij denken in het bijzonder aan het stadhuis van Bocholt op 7 km ten Oosten van Dinxperlo, dat in 1618 en 1619 tot stand kwam en opmerkelijk Nederlandse trekken vertoont.

Slechts één woonhuis vertegenwoordigt de bouwkunst van deze tijd in Drente, namelijk een topgevel uit 1631 te Koevorden in een rijke Vredeman-de-Vriese-stijl, zoals die vooral in Westfalen en, Oostfriesland werd opgevat. Juist de moeilijkheden van het verspringen van de assen en de naïeve wijze waarop die moeilijkheden zijn opgelost of liever onopgelost zijn gebleven is typisch Noord-Duits.

In het oosten van Overijsel, in Twente, komen enkele trapgevels met klauwstukken voor van een typisch boers-provinciale soort, zoals die aan de Marktstraat te Oldenzaal (afb. 69) en aan de Marktstraat te Ootmarsum. Buiten de dekoratieve klauwstukken beperkt het ornament zich vrijwel tot de togen en frontons van de vensters. Ook hier hebben wij te doen met late vertegenwoordigers van het vroeg-17de-eeuwse genre: de Ootmarsumse gevel draagt het jaartal 1656.

Groningen, de metropolis van het Noorden, is een stad waar men meer dan elders toonbeelden vindt en vond van een ontwikkeling van de 'Renaissancegevel'[1]. Een doorwerkt geledingsschema mist de Groninger gevel echter meestal. In het rechtopgaande deel beperkt het dekor zich gewoonlijk tot het aksentueren van de vensters die men gaarne voorziet van schelpversieringen in de hoogvelden. Pilasters ontbreken. De toppen van de rijke pronkgevels zijn met ornamentaal steenhouwwerk beladen. Een der fraaiste voortbrengselen van deze trant is het z.g. Goudkantoor op de Markt uit 1635. Enkele gevels vertegenwoordigen het type dat we al in Oldenzaal en Ootmarsum hebben opgemerkt, gelijk een van 1660 aan het Martinikerkhof. Traditioneel-Gronings zijn lange gevels met een reeks zeer smalle vensters, waarvan het Gerechtshof aan de Oude Boteringestraat (afb. 65) en het Doofstommeninstituut aan het Guyot-plein fraaie voorbeelden leveren. Wat meer op het internationale klassieke ideaal afgestemd is het zandstenen binnenfront van de Herepoort uit 1621,

1 Elisibeth Neurdenburg in Oudheidkundig Jaarboek, 1931, blz. 155.

dat nu in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam staat. Het Romeinse triomfboogmotief is echter wel op zeer provinciaalse wijze uitgewerkt.

Wat Friesland aangaat is het moeilijk van een speciale gewestelijke trant te spreken. De Leeuwarder Waag van 1596 vertoont een weinig geprononceerd karakter, en hetzelfde kan men zeggen van de overigens zeer schilderachtige Waterpoort te Sneek van omstreeks 1613. Een bijzonder origineel gebouw is daarentegen het rijke stadhuis van Bolsward uit de jaren 1613-1617, dat we op blz. 107 al terloops vermeldden. Merkwaardig is een gevoel voor monumentaliteit dat het gelijkstraatse als een gedrukt en vlak gehouden postament deed behandelen waarop de rijzige en zwierig met driekwart Jonische zuilen versierde bel-étage verrijst. Zeer onharmonisch breekt evenwel

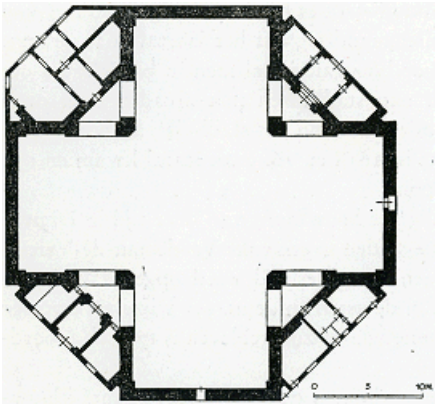

Amsterdam, Noorderkerk, plattegrond

de middenpartij met haar weelderige versierde ingang en hoge geveltop door de gevelordonnantie van het hoofdblok. De toren die daarboven uit het dak schiet is wat tam van vormen vergeleken met de gevels. Wanneer men de architektonische vormenapparaat ontleedt, moet men een eigenaardig eklektisme vaststellen. Vredeman de Vriese's voorbeelden zijn er te onderkennen, maar ook speciaal Noordhollandse eigenaardigheden aan de vensters en hun boogvelden, terwijl hier en daar, in het bijzonder aan de nissen tussen de forse boogopeningen van de Waagruimte, naar onze mening Duitse invloeden te bespeuren zijn. Helaas heeft een al te radikale restauratie in 1892 en volgende jaren, welke met een uitwendige vernieuwing gelijkstond, veel van de oude bekoring verloren doen gaan.

Tenslotte dient opgemerkt dat op verschillende plaatsen de invloed van Noord-Holland vrij sterk is. Als een staal daarvan noemen wij de rijke woonhuisgevel St Jacobstraat 13 te Leeuwarden van 1635 (afb. 68).

Wat de religieuze bouwkunst aangaat, de enige Rooms-Katholieke kerk van enige betekenis die tot stand kwam, de eenbeukige Jezuïetenkerk te Maastricht, werd al op blz, 117 vermeld. De kerken die te Amsterdam onder Hendrik de Keyser tot stand kwamen behoren tot een type dat op dat van de gotische basiliek was geënt. Alleen de Noorderkerk aldaar, waarvan men misschien mag aannemen dat de stadstimmerman Staets tot op zekere hoogte de ontwerper

was, vertoont de meer originele vorm van het gelijkarmige kruis waaraan kleine driehoekige ruimten bij de inspringende hoeken zijn toegevoegd (fig. 9). De eerste kerk die voor de Hervormde eredienst in de Republiek werd opgetrokken, vertoont een opzet die op zijn minst even oorspronkelijk was als die van liet Griekse kruis der Amsterdamse Noorderkerk. Deze eersteling is de achtkante koepelkerk van Willemstad op de Brabantse oever van het Hollands Diep, gebouwd naar een model dat door de Dordtse steenhouwer Koenraad (III, overl.1604) van Neurenberg was geleverd. Of wij die Koen van Neurenberg nu ook de als ontwerper in de volle zin des woords moeten zien is intussen nog niet zo zeker. Wel is zeker, dat Prins Maurits, tot wiens persoonlijk domein Willemstad behoorde, voorkeur te kennen heeft gegeven voor de achtkante vorm[1]. Dit model werd in 1595 geleverd, en het volgend jaar begon men te bouwen.

Een gaaf meesterwerk is de kerk van Willemstad niet geworden. De wijze waarop men een zware toren, die tenslotte onvoltooid bleef, aan het achtkant toevoegde, de aarzelend-parabolische vorm van de bogen der geprofileerde vensters, de muurzuilen tegen de hoeken van het inwendige die ijle muurstijlen dragen welke zijn voortgezet in de ribben van het achtkante houten kloostergewelf, alles getuigt van onzekerheid.

1 M.D. Ozinga, De Protestantsche Kerkenbouw, blz. 12 vlgg.

Hoofdstuk III De aanloop naar het Klassicisme tussen 1620 en 1633

In de jaren die volgen op het sterven van Hendrik de Keyser, 1621, zijn er tekenen te bespeuren van een zekere onvrede in de kringen van vooraanstaande opdrachtgevers en kunstenaars met de tot dusver gekultiveerde meer schilderachtige dan werkelijk monumentale nationale bouwkunst. Carel van Mander had trouwens in zijn Schilderboek, welks eerste druk in 1604 uitkwam, al geklaagd over de willekeurige, onklassieke architektuurrichting van Hoogduitse aard die in zijn dagen in de mode was gekomen ondanks het streven van mannen als Pieter Coecke van Aalst om door bestudering van Vitruvius en Serlio de korrekte stijl ingang te doen vinden. Een impuls tot heroriëntering kan uit Engeland zijn gekomen, waar bepaald van een stijlverwildering onder Elizabeth en Jakobus I kan worden gesproken en de dilettant Inigo Jones als een revolutionaire daad plotseling in 1616 het uitermate strenge Italiaans geïnspireerde Queens House te Greenwich was begonnen te bouwen en in 1619 de Palladiaanse Banqueting-Hall van Whitehall verrees, alles vrucht van zijn studies in Italië gedurende zijn reis in gezelschap van de graaf van Arundel. Wat in Engeland geschiedde moest hier spoedig bekend worden, al was het alleen al door de Engelse relaties van Hendrik de Keyser, wiens dochter Maria was gehuwd met Nicolas Stone, de Engelse beeldhouwer die jaren bij hem had gewerkt en na zijn huwelijk terugging naar zijn vaderland waar hij een goede carrière maakte.

Wel is van een onmiddellijke navolging van het Engelse voorbeeld hier geen sprake, maar toch valt in het laatste grote werk van De Keyser, zijn Westerkerk, een neiging naar forse vormgeving te bespeuren die kontrasteert met de kleinschaligheid van zijn oudere werk. Dat dit zoeken naar een rustiger, breder architektuur in de eerste jaren na 1620 aan de orde komt, wordt op een merkwaardige wijze gedemonstreerd door de bouwgeschiedenis van het huis Honselersdijk (afb. 70), de buitenresidentie bij Naaldwijk waarmee Frederik Hendrik in 1621 een aanvang liet maken[1]. Het nieuwe huis Honselersdijk, dat ter

1 Th. Morren, Het Huis Honselaarsdijk, 1908; D.F. Slothouwer, De Paleizen van Frederik. Hendrik, 1945, blz. 39.

plaatse van het oude slot der heren van Naaldwijk verrees, werd bij gedeelten gebouwd. In de jaren 1621-1624 kwamen drie paviljoens tot stand, namelijk het middenpaviljoen aan de voorzijde en de zijvleugels daarvan met slanke achtkante torens op de buitenhoeken. Dat men het huis aanvankelijk ontwierp met dergelijke hoektorentjes wijst erop dat men destijds nog geheel bevangen was in de traditionele opvattingen van het kasteeltype. Op de vogelvluchtprent die de landmeter Balthasar Florisz. van Berkenrode van Honselersdijk maakte is bovendien te zien, dat het middenpaviljoen aanvankelijk nog niet het fronton over zijn volle breedte bezat waarmee het later wordt afgebeeld, maar prijkte met een smalle geveltop op de gewone 'Oudhollandse' wijze. Wanneer men echter in 1625 de achterzijde begint op te trekken is er geen sprake meer van slanke hoektorentjes, maar bouwt men massale vierkante hoekpaviljoens die onderling worden verbonden door een arkadengaanderij die een terras met borstweringen van balusters draagt.

Bijzonder klassiek mag dat alles nog niet wezen, maar er is duidelijk een reactie: inplaats van schilderachtige beweeglijkheid en rijzigheid een rustige monumentaliteit. De gevels van 1625 en volgende jaren zijn vlak gehouden, en ontlenen hun expressie slechts aan de rijen vensters met hun afwisselend driekante en gebogen frontons. In 1631 was Honselersdijk klaar behoudens de inwendige uitmonstering. Maar de voorzijde zoals die oorspronkelijk was ontworpen werd nog tijdens het leven van Frederik Hendrik verbouwd. In 1636 maakte de ouderwetse geveltop van het ingangspaviljoen plaats voor het brede fronton, en in 1646 verdwenen de achtkante torentjes om te worden vervangen door vierkante paviljoens overeenkomstig die van de achterzijde. Natuurlijk zou het belangwekkend zijn te weten wie de architekten waren die de ontwerpen voor de eerste en de tweede bouwcampagne hebben gemaakt. Ongelukkigerwijs is daarover niets met zekerheid te zeggen. Eerst in 1630 vernemen wij van een betaling aan 'Barthout van Bassen, schilder, ter saecke van verscheijden teijckening ende modellen ten behouve van gebouve van Honsholredijck', en in 1631 aan 'Arent Arentsz (van's-Gravesande), architect', wegens enige tekeningen. Wanneer men naar de ontwerper vraagt, dient men echter niet alleen aan een architekt van professie te denken maar evenzeer aan de bouwheer, indien van deze tenminste blijken van belangstelling in de architektuur bekend zijn. Dat is met Frederik Hendrik inderdaad het geval[1]. Een ding is zeker, een bouwmeester van groot formaat is bij Honselaarsdijk tussen 1621 en 1631 niet betrokken geweest. Klaarblijkelijk heeft de stadhouder zich

1 Constantijn Huygens schrijft in 1639 aan Amalia van Solms uit het leger dat de Prins zich na het souper had bezig gehouden mee het bekijken van afbeeldingen van Huygens' huis in Den Haag, 'et autres choses touchant l'architecture qui est un de ses plus agréables divertissements' (J.A. Worp, De Briefwisseling van Constantijn Huygens II, no. 2109, Slothouwer a.w. blz. 348).

vergenoegd met de hulp van bouwkundigen van matige architektonische gaven. Wat voor ons in dit tijdsgewricht belangrijk is, is vooral de zwenking naar een rustige bouwtrant die na 1624 is op te merken.

Het is onmiskenbaar, dat de algemene zwenking die in deze jaren te bespeuren valt, voor een groot deel is bewerkstelligd niet door architekten van professie maar door schilders die op het terrein van de architektuur dilettanten waren. Een merkwaardig voorbeeld van zulk een dilettant-architekt was de Utrechtenaar Paulus Moreelse (1571-1638), die Italië door aanschouwing kende en daar enige andere begrippen over de schone bouwkunst moet hebben opgedaan dan die welke heersten bij de architekten van het vak hier te lande[1]. Moreelse is de ontwerper geweest van de sinds lang verdwenen Katharijnepoort te Utrecht, die in 1621 in aanbouw was (afb. 71). De uitermate forse zuil- en pilastercomposities van de beide poortfronten, en de eigenaardige plastische behandeling van de beide gebogen hoekpartijen die de indruk maken overblijfselen te zijn van oudere torens, verraden vertrouwdheid met Italiaanse opvattingen en staan in scherp contrast met hetgeen gebruikelijk was in deze landen. Intussen bespeurt men in de vormgeving van de verdieping aan het buitenfront onzekerheden en een afglijden naar de inheemse traditie. Waarschijnlijk is Moreelse ook de ontwerper geweest van het nog bestaande Vleeshuis te Utrecht dat van 1637 dagtekent. Doordat het hoofdmateriaal baksteen is, treedt de romanistische geest van het ontwerp er minder duidelijk naar voren dan het geval moet zijn geweest bij de Katharijnepoort die uitwendig ongetwijfeld louter natuursteen en pleisterwerk vertoonde. We zijn dan echter al in een tijd dat het klassicisme algemeen ingang vindt en niets opmerkelijks meer is.

Een andere schilder die architektonisch werkzaam was, Salomon de Bray uit Haarlem, de man die de faam van Hendrik de Keyser vestigde door het uitgeven van de reeds genoemde Architectura Moderna, verwerkelijkte zijn akademische idealen zo goed als hij kon in de nieuwe ingangspartij van het slot te Warmond. Wij kennen zijn ontwerp, dat twee varianten biedt en van 1629 dagtekende, uit een kopie door de architektuurschilder Pieter Saenredam[2] (afb. 73). Helaas is ook dit merkwaardige stuk werk verloren gegaan door een algehele verbouwing omstreeks 1800. Beide varianten geven een middenpartij te zien, de ene van drie traveeën, de ander van vijf, die wordt bekroond door een fronton over de volle breedte, wat voordien nog nooit was vertoond in ons land. De gehele konceptie was intussen nog vrij onvast en timide. Wanneer De Bray inderdaad, naar men onderstelt, ook de vooruitspringende voormalige Vierschaar van het Stadhuis te Haarlem heeft ontworpen die het jaartal 1633 draagt (in 1886 herbouwd), heeft hij in de eerste jaren na zijn ontwerp

1 M.D. Ozinga, Paulus Moreelse als architect, Oudheidk. Jaarboek 1931, blz. 18.
2 E.H. ter Kuile in Leids Jaarboekje 1951, blz. 71.

voor het Huis te Warmond bepaald geen vorderingen in klassicistische zin gemaakt.

Intussen had de schilder Jacob van Campen (1595-1657) een debuut gemaakt met zijn bijzondere carrière als dilettant-architekt door in 1625 het nog bestaande maar enigszins gewijzigde dubbele huis voor de gebroeders Balthazar en Johan Kooimans op de Keizersgracht bij de Westerkerk te Amsterdam te bouwen (afb. 85). Hij is dan nog geenszins de meester van het forse klassicisme die hij zich na 1633 zal betonen. De brede gevel werd verlevendigd door twee pilasterstellingen, waarboven een lage verdieping opgaat die als een attiek was behandeld. De pilasters zijn resoluut gevormd en Van Campen zag gelukkig af van de piedestals zoals die enkele jaren later nog door de architekt Van het Huis ter Nieuwburg bij Rijswijk zouden worden toegepast en waardoor zij aan forsheid zouden hebben ingeboet. Niet lang nadat het huis van de Kooimans was voltooid, omstreeks 1630 naar wij schatten, verrees een huis met overeenkomstige brede pilastergevel Achter St Pieter 14 te Utrecht. De kappen zijn intussen, ook al heeft men de traditionele topgevels aan de voorkant vermeden, op oudvaderlandse wijze gekonstrueerd met geveltoppen aan de zijkanten. Het huis Achter St Pieter heeft aan de zijkanten zelfs nog trapgevels. Ook Den Haag had zijn schilder-architekt, namelijk Barthold van Bassen, die omstreeks 1590 te Antwerpen was geboren en die vooral bekend is door zijn schilders tukken met bouwkundige fantasieën. Voor het onderhavige tijdvak is hij van enige betekenis doordat hij optrad als architekt van het Koningshuis te Rhenen, dat de Staten van Utrecht in 1629 lieten bouwen ten behoeve van,de verdreven koning van Bohemen, Frederik van de Paltz[1]. Ook hier een streven naar klassieke vormgeving, zich uitend in de pilasterstellingen die de voorgevel over de volle breedte geleden. Eigenaardig is het dat, evenals aan de voorgevel van het Delftse stadhuis van Hendrik de Keyser, op de pilasterkapitelen geen volledig doorlopend hoofdgestel rust: alleen de kroonlijst oftewel het geison vormt een onafgebroken band. Het is tenslotte nog maar een zeer aarzelend en onzuiver gebruik van het klassieke vormenapparaat dat het Koningshuis te Rhenen kenmerkte, en de inheemse traditie werkte zo sterk door dat de einden van de lange voorgevel nog prijkten met geveltoppen die een zeer vaderlandse indruk maakten.

Het slot van het tijdperk van overgang vormt het buitenpaleis Ter Nieuwburg, dat Frederik Hendrik in 1630 bij Rijswijk (Z.H.) begon te laten bouwen toen het naburige Honselaarsdijk nog niet eens geheel afgewerkt was[2] (afb. 72). In tegenstelling tot Honselaarsdijk werd Ter Nieuwburg, ook genaamd het Huis te Rijswijk, kennelijk geheel voltooid naar het eerste ontwerp. De opzet getuigt duidelijk van Franse inspiratie in zoverre, dat het huis bestond uit een

1 H.E. van Gelder in Bulletin Ned. Oudheidkundige Bond, 1911, blz, 66 en 234.
2 D.F. Slothouwer, De Paleizen van Frederik Hendrik, blz. 89.

aaneensluiting van paviljoens welker individualiteit bijzondere nadruk ontving door de afzonderlijke kappen. Vrij ongewoon, ook voor Frankrijk, is dat de leden van het gebouw niet om een hof waren gerangschikt maar in één lijn, wat ook het geval was met het paleis der Tuillerieën. Het zeer diepe hoofdpaviljoen in het midden werd door galerijvleugels verbonden met woonpaviljoens aan weerszijden. De kap van het hoofdpaviljoen was, in overeenstemming met zijn diepte, bijzonder groot en ongeveer even hoog als het muurwerk. Pilasterstellingen, één voor elke verdieping, versterkten het ritme van de vensterindeling, aan de voet van de daken bevonden zich omgaande balustraden. Aan de tuinzijde, waar men een mooi uitzicht op Delft had, was een wijde bogenportiek uitgebouwd, waarvan de verdieping op gelijke wijze was gevormd om tot loggia te dienen, en daarboven bevond zich een terras met balustraden. Mogelijk heeft men aanvankelijk het voornemen gehad de bogen van de loggia open te laten, maar in 1633 werden zij al voorzien van ‘seven paer groote swaere raamen om glasen daer inne te stellen’.

In het gebied van de Republiek dier dagen kon Ter Nieuwburg zeker gelden voor een zeer modern vorstelijk paleis. Wanneer we die paleis echter op zijn architektonische verdiensten onderzoeken, kunnen wij het gehalte daarvan niet buitengewoon hoog aanslaan. In de wijze waarop de gevels zijn behandeld uit zich een zekere benepenheid, ontbreekt de geest van breedheid die wel in de hoofdopzet te bespeuren valt. De eindeloze herhaling van steeds weer dezelfde pilasters en vensters met gebogen en driehoekige frontons getuigt niet van veel fantasie en durf. Door, gelijk wij hiervoor al opmerkten naar aanleiding van Van Campens huis der gebroeders Kooimans, op de wijze van de 16de-eeuwse voorbeeldenboeken alle pilasters op piedestals te plaatsen, werden zij klein van formaat en werd in het algemeen de schaal van de dekoratieve elementen te onbeduidend. Dit doet vermoeden, dat de uitwerking van de algemene opzet niet in handen heeft gelegen van een belangrijk architektonisch talent. Wie is als architekt opgetreden? Die vraag is voor Ter Nieuwburg evenmin goed te beantwoorden als voor Honselersdijk. In 1632 wordt salaris verantwoord voor Arent van 's-Gravesande, van wie wij vernemen dat hij tekenwerk heeft verricht en het toezicht heeft uitgeoefend. Maar ook de Leidenaar Pieter van Bilderbeek die architekt wordt geheten krijgt salaris voor zijn werk ten behoeve van Ter Nieuwburg, en in 1633 krijgt van Bassen betaling wegens gemaakte tekeningen. Wij zullen wel nooit te weten komen wie verantwoordelijk zijn voor de architektonische opzet en uitwendige verzorging van Ter Nieuwburg, noch over de impulsen die wellicht zijn uitgegaan van Frederik Hendrik zelf of zijn bouwlievende omgeving.

Alles bijeengenomen kunnen wij vaststellen dat tussen 1620 en 1633 in leidende kringen een groeiend verlangen bestond om op het punt van de schone bouwkunst meer dan tot dusverre aansluiting te zoeken bij de monumentale akade-

mische richting van Italië of het Franse Manierisme, maar dat het nog ontbrak aan talent en kennis om aan dat streven richting en vaart te geven. Het beste werk leveren twee schilders: Paulus Moreelse en Jacob van Campen. De eerstgenoemde van de twee zal in de architektuur niet verder komen dan in zijn Utrechtse Katharijnepoort, Jacob van Campen zal in 1633 voldoende gerijpt en in de klassieke vormentaal geschoold zijn om de doorbraak van het Klassicisme te bewerkstelligen.

Hoofdstuk IV Het Hollandse Klassicisme ± 1633-1670

I. *De doorbraak van het Klassicisme onder Jacob van Campen*.

Onder de meesters die naar voren kwamen in de aanloopperiode van het Klassicisme noemden wij als de meest begaafden de schilder-architekten Paulus Moreelse en Jacob van Campen. Van Camp en nu is het die in of omstreeks 1633 met zijn ontwerp voor het Mauritshuis in Den Haag de doorbraak tot stand brengt en die als de schepper van het Hollandse Klassicisme moet gelden. Wij handhaven het gebruik van de geijkte term 'Hollands Klassicisme' ondanks het feit dit klassicisme ook in de verschillende provinciën buiten het graafschap Holland ingang heeft gevonden. In zoverre is de benaming juist, dat de oorsprong van deze stijl onmiskenbaar in het gewest Holland moet worden gezocht, en dat alle meesters van enige betekenis die dit Klassicisme hebben gedragen, Hollanders waren in die zin dat zij geboortig waren uit het graafschap Holland. De term te vervangen door de benaming 'Nederlands Klassicisme' zou alleen maar tot verwarring leiden, omdat de toepassing van de stijl beperkt is gebleven tot de Noordelijke Nederlanden, en zulk een benaming zou doen onderstellen dat hij algemeen in de Nederlanden had gegolden. Wanneer wij ons zo positief uitlaten als wij hierboven deden inzake het vaderschap van het Hollandse Klassicisme en het tijdstip van zijn geboorte, zijn wij ons wel bewust dat er nog veel duister heerst ten aanzien van de bouwkunstige activiteiten van Jacob van Campen, dat wij over de gang van zaken bij het totstandkomen van het Mauritshuis (fig. 10, afb. 75) bijzonder slecht zijn onderricht, en dat wij even slecht zo niet nog slechter op de hoogte van de totstandkoming van het ontwerp voor het Haagse woonhuis van Constantijn Huygens (afb. 74), dat gelijktijdig met het Mauritshuis in aanbouw was en zo niet vaneen volkomen gelijke dan toch van zeer verwante opvattingen getuigt.

Johan Maurits van Nassau, geboren in 1604, neef van de stadhouder Frederik Hendrik en officier in Staatse dienst[1], had in April 1633 de grond waarop hij zijn Haagse residentie wilde bouwen door koop verworven en dat niet bepaald

1 P.J. Bouman, Johan Maurits van Nassau, 1947.

goedkoop en voorts met beding dat het huis binnen twee jaren klaar zou zijn[1]. Elf maanden later kreeg Huygens het nabij gelegen terrein aan het Plein voor zijn huis ren geschenke. Huygens en graaf Johan Maurits waren goede bekenden. Onmiddellijk nadat hij had vernomen van de schenking aan Huygens schrijft Johan Maurits hem verheugd te zijn dat ze nu buren zullen worden. Al voor de schenking had hij er trouwens al naar geïnformeerd of dat buurschap aanstaande zou zijn. Nauwelijks heeft Huygens zijn terrein gekregen, of de beide bevriende bouwheren benaarstigen zich gemeenschappelijk bouwmaterialen in te slaan. In April 1634 beklaagt graaf Maurits zich dat zijn huis maar niet opschiet hoewel hij een aantal metselaars aan het werk heeft. Moeilijkheden in onderhandelingen over de toegangen tot zijn terrein schijnen er toe te hebben geleid, dat het werk aan het Mauritshuis al gauw geheel of vrijwel geheel stil lag en dat de bouwmaterialen zich ophoopten. Huygens kon vlotter voortgaan: op 5 december 1634 schrijft hij te hopen dat zijn huis het volgende

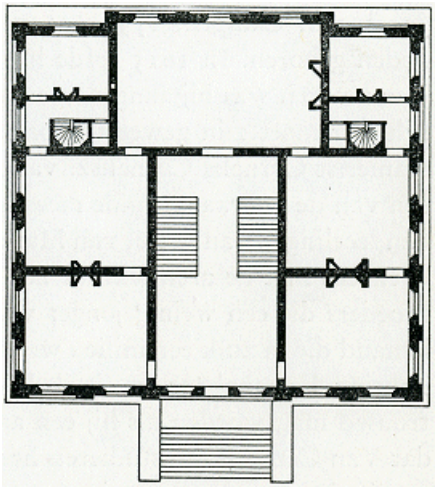

10 Den Haag, Mauritshuis, plattegrond

jaar voltooid zal kunnen zijn. Intussen was het Mauritshuis in 1637 toch zover gevorderd dat het naar getuigenis van Huygens al een statige indruk maakt, en in 1638 schijnt men een aanvang hebben kunnen maken met de bedekking. Om de gang van zaken in dit beslissende tijdsgewricht te beoordelen is het noodzakelijk de dramatis personae ten tonele te voeren.

Constantijn Huygens Sr., 1596-1687, secretaris van Frederik Hendrik, onvermoeid dichter, had een bijzondere belangstelling voor de Schone Bouwkunst. Dit bracht hem er zelfs toe ijverige Vitruvius te bestuderen alsmede de kommentatoren van Vitruvius. Op 11 augustus 1636 schrijft hij van zijn ‘onafscheidelijke vriend’ Van Campen de Italiaanse commentaar van Daniele Barbaro te hebben geleend, maar hij wil ook een Latijnse uitgaaf hebben.

Voor de totstandkoming van het ontwerp voor zijn huis heeft Huygens zich kennelijk bijzonder veel moeite gegeven. In de bovenaangehaalde brief van 5 december 1634 deelt hij mee, dat Van Campen hem met dat doel heeft bezocht en hem als een ware Vitruvius ter zijde staat. Uit de wijze waarop Huygens de

1 Zie D. Veegens, Historische Studiën, 1884, I, blz. 108 en voor het volgende J.A. Worp, De Briefwisseling van Constantijn Huygens (Rijks Geschiedkundige Publicatiën), 6 dln, 1911-1917, alsook G.A.C. Blok in Jaarboek van Die Haghe, 1940, blz. 60.

zaken voorstelt krijgt men de indruk dat Huygens zelf de ontwerper is geweest die zich intussen raadgevingen van Van Campen liet welgevallen. Het is moeilijk zulk een voorstelling van zaken te aanvaarden, en het zou ook zeker onjuist zijn dat te doen. Zowel in zijn gedicht 'Hofwijck' als in het grafschrift, dat hij op Van Campen dichtte huldigt hij Van Campen als 'de groote herstelder van Wel-Bouwenskunst', een roem, die hij natuurlijk nooit voor zichzelf heeft willen of kunnen opeisen.

Jacob van Campen, 1595-1657, was te Haarlem als zoon van welgestelde lieden geboren. In 1615 erfde hij een aanzienlijk fortuin van zijn vader. Het jaar tevoren was hij aangenomen tot lid van het Haarlemse schildersgilde, dat beheerst moet zijn geweest door sterk romanistische idealen. De Italianisante manierist Cornelis Cornelisz. van Haarlem (1562-1636) was er ongetwijfeld een van de vooraanstaande meesters met Hendrik Goltzius (1558-1617), beiden leerlingen van Karel van Mander (1548-1606). Salomon de Bray, die zich eveneens met de architektuur zou gaan bezig houden, behoorde tot de kunstbroeders die een weinig jonger waren dan Van Campen. Het is duidelijk dat iemand die in zulk een milieu was opgenomen, weinig vrede kon hebben met de richting die gangbaar was in de bouwkunst der Republiek. Of Houbraken ver- trouwd mag worden als hij een anekdote vertelt waaruit zou moeten blijken, dat Van Campen een studiereis heeft gemaakt naar Italië, is betwijfeld en naar ons inzien terecht, maar in de geschetste omstandigheden zou een Italiaanse reis allerminst verwonderlijk zijn geweest. Zoals hiervoor is opgemerkt, bezat Van Campen de Italiaanse uitgaaf van Daniele Barbaro's commentaar op Vitruvius.

Van Campen is een jaar of dertig als hij in 1625 het huis der Kooimans' bouwt, zijn eerste bouwkundig werk waarvan wij weten. Het betekent al dadelijk een reaktie op de heersende richting. Tot op zekere hoogte mag men hem als een dilettant-architekt beschouwen, maar dat neemt niet weg dat de tijdgenoten als Salomon de Bray hem als een echte architekt hebben beschouwd. Ongetwijfeld was hij niet minder architekt dan beroemde buitenlanders als Michel Angelo en Inigo Jones, die evenmin in de praktijk van het bouwvak waren grootgebracht. In die tijden, toen de techniek geen bijzondere problemen stelde, kon elk beeldend kunstenaar met begrip van bouwkunst als architekt optreden, niet echter de leek, al kon die stimulerend werken. Dit dient men voor ogen te houden als men Huygens' uitingen leest over zijn samenwerken met Van Campen bij het ontwerpen van zijn huis aan het Plein, en eveneens wanneer men een kompliment leest van graaf Maurits, die op een loftuiting van Huygens over het Mauritshuis op 9 mei 1640 uit Brazilië schrijft dat Huygens zelf en 'Monsieur Van Campen' het grootste deel van de eer toekomt. De vraag, of Van Campen zelf ook bepaald bouwkundige tekeningen heeft gemaakt, is niet met zekerheid te beantwoorden, maar Katharine Freemantle, die met uitvoerige studies

over het Paleis te Amsterdam bezig is, meent van wel. Zij schrijft hem een blad toe met tekeningen in het Amsterdamse gemeente-archief, die oplossingen aangeven van het vraagstuk hoe de grote zaal van het voormalige stadhuis aan de voorzijde zou worden afgesloten wanneer ingevolge besluit van de vroedschap uit 1653 de rest van het gebouw niet zijn aanvankelijk ontworpen en tenslotte toch uitgevoerde bovenverdiepingen zou krijgen[1].

Men kan er niet mee volstaan vast te stellen dat in de Haagse huizen van Johan Maurits van Nassau en van Constantijn Huygens omstreeks 1633 een akademisch klassicisme tot doorbraak komt. Het is ook nodig zich af te vragen van welke aard dit akademisch klassicisme is, waar het zijn wortels heeft, welke plaats het bekleedt in het tafereel van de Europese architektuur van het tweede en derde kwartaal der 17de eeuw.

Wij kunnen in de eerste plaats vaststellen, dat het Hollandse Klassicisme niets gemeen heeft met de vroege Barok die sinds het begin van de 17de eeuw in Italië aan het woord was. Het stoelt geheel en al op de traditie van de 16de eeuw. Maar als men de herkomst van het Hollandse Klassicisme nog verder wil preciseren, komt men in moeilijkheden. Weissman heeft gemeend, dat de stijl van Van Campen als Paliadianisme mocht worden gekenschetst. Wie evenwel zich verdiept in het uitgebreide en gevarieerde oeuvre van Andrea Palladio, moet tot de gevolgtrekking komen dat Van Campen allerminst door Palladio geïnspireerd is geweest. Inigo Jones' Queens' House te Greenwich en zijn Banqueting-Hall te Londen zijn tot op zekere hoogte stalen van Palladianisme, niet het Mauritshuis of het stadshuis van Huygens.

De opmerkelijke voorkeur die het Hollandse Klassicisme betoont voor de ‘kolossale orde’ wijst in de richting van het late werk van Michel-Angelo gelijk het Campidoglio (Kapitool) te Rome. Maar deze en dergelijke Italiaanse gebouwen missen de middenrisaliet met fronton die tot de meest kenmerkende elementen van het Hollandse klassicisme behoort. Het dooreenspelen van een grote en een kleine orde, zoals dat in het Italiaanse Manierisme veel voorkomt (de zijpaleizen van het Campidoglio, Palladio's Palazzo Valmarana) en het horizontaal geleden van de velden tussen de pilasterschachten door middel van al of niet geprofileerde lijsten komt in de 17de-eeuwse architektuur van de Republiek niet voor. Dit alles wijst erop, dat het Hollandse Klassicisme niet is geboren uit onmiddellijke aanraking met de werkelijkheid van de Italiaanse architektuur, maar veeleer op de abstrakte studie van de Italiaanse architektuurtheoretici berust waarbij de nadruk viel op een korrekte uitvoering van het apparaat der orden.

De levendigheid, de vindingrijkheid, het kompositietalent waarmee de Italiaanse kunstenaars de klassieke orden verwerken, zal men in ons land tever-

1 Katharine Freemantle, Some drawings by Jacob van Campen for the Royal Palace of Amsterdam, Oud-Holland, 1953, blz. 73.

geefs zoeken. Serlio, wiens traktaat wij al eerder vermeldden. Vignola's Regole delle cinque ordini di architettura van 1562, Scamozzi's Idea dell' Architettura Universale van 1615 en de uitgaven van Vitruvius als die van Daniele Barbaro met uitvoerig kommentaar uit 1556, alle geïllustreerd met houtsneden, zijn in hun oorspronkelijke of latere uitgaven en vertalingen ongetwijfeld de voornaamste bron geweest van het Hollandse Klassicisme. En in het streven naar Vitruviaanse korrektheid schijnt men vrijwel uitsluitend naar de prenten gekeken te hebben die de détails van de orden uitbeeldden of naar enkele simpele landhuis-ontwerpen gelijk Serlio die geeft in boek VII hoofdst. xvii en xliii (fig. 11). De vrij veelvuldig voorkomende afbeeldingen van echt Manieristische gebouwen schijnen niet de minste indruk te hebben gemaakt. Rubens' uitgaaf van de Palazzi di Genoa van 1621 die welhaast een propagandawerk van het Manierisme mocht schijnen, heeft hier te lande hoegenaamd geen invloed uitgeoefend, evenmin trouwens als in de Zuidelijke Nederlanden. In de speeltuin van de Europese architektuur maakte het Hollandse Klassicisme de indruk van een zeer introvert kind, studieus maar weinig geneigd te leren van omgang

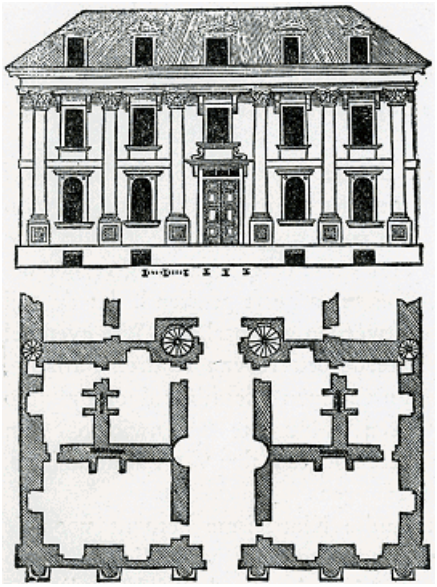

11. Serlio, ontwerp voor een huis met ‘kolossale’

met zijn evenouders. Frankrijk had in de tweede helft van de 16de eeuw een kaleidoskopisch eklektisme ontwikkeld, waarbij het zelfs al werk had gemaakt van de ‘kolossale orde’. De wijze waarop in dat 16de-eeuwse Frankrijk gevels met de grote orde werden ontworpen is echter heel anders dan bij Van Campen. Op zijn hoogst sloot men zich bij de Franse traditie aan wanneer het ging om de algemene opzet van een aanzienlijk herenhuis. Dat konden wij trouwens in het voorafgaande tijdvak al opmerken ten aanzien van Frederik Hendriks buiten-residenties Honselersdijk en Ter Nieuwburg waar het Frans paviljoensysteem ingang had gevonden. Nu ontlenen Van Campen en Huygens aan Frankrijk de wijze waarop het stadshuis van laatstgenoemde terugligt aan een voorplein met lagere vleugels aan weerszijden. Aan het Oude Hof in Den Haag, het latere Koninklijke paleis, bereiken de vleugels in de oorspronkelijke toestand dezelfde

hoogte als het hoofdblok, aan de Lakenhal te Leiden had Arend van 's-Grave-sande enkele jaren tevoren de vleugels laag gehouden.

Wat Engeland aangaat, dat met het optreden van Inigo Jones als architekt een geweldige sprong had gemaakt naar het Klassicisme, wij menen niet dat dit land onmiddellijke voorbeelden heeft geleverd voor het Hollandse Klassicisme. Wel is het waarschijnlijk (zie blz. 131) dat men omstreeks 1633 hier te lande enige weet had van wat Inigo Jones tot stand had gebracht, en dat zulks in het algemeen een stimulans is geweest hoe dan ook een meer akademische weg in te slaan. Dat men altans in 1637 wel op de hoogte was van de ontwikkeling in Engeland blijkt uit een brief van Huygens uit dat jaar waarin hij opmerkt, dat de wijze van bouwen van Inigo Jones niet zo heel veel verschilt van die welke zijn huis kenmerkt[1].

II. *Het verdere oeuvre van Jacob van Campen.*

Wanneer men het oeuvre van Van Campen nagaat, valt niet te ontkennen dat het weinig uitgebreid is. Van Pieter Post en Filips Vingboons kennen wij veel meer werken en ontwerpen. De betekenis van Van Campens oeuvre ligt ten eerste in het feit dat het de vroegste werken van de nieuwe stijl omvat, in de tweede plaats in de veelzijdigheid van de opdrachten die hem gewerden, en in de derde plaats in de omstandigheid dat hem de meest grootse opdracht tebeurt viel die ooit in de Republiek werd gegeven, namelijk het ontwerpen van het grandioze stadhuis van Amsterdam, nu Koninklijk Paleis. Wat de veelzijdigheid van zijn werk aangaat, het omvat huizen voor zeer aanzienlijke lieden waaronder graaf Johan Maurits van Nassau, een paleis voor de stadhouder in Den Haag, een schouwburg te Amsterdam, een kerk in Haarlem, een monumentale stadspoort te Amsterdam, en tenslotte het Amsterdamse stadhuis. In 1637 kwam de nieuwe Schouwburg van Amsterdam tot stand ter vervanging van de eerste schouwburg die in 1617 was opgericht (afb. 76 en 77). Het gebouw, gelegen achter een voorpleintje aan de Keizersgracht, was met uitzondering van de buitenmuren geheel in hout uitgevoerd en maakte uitwendig geen enkele aanspraak op architektonische verdiensten[2]. Het bestond uit een rechthoek, die volgens een lijn evenwijdig met de lange zijden was verdeeld in tweeën. Het kleinste van de beide delen vormde het toneel, dat zeer ondiep uitviel. Om de parterre waren 10 loges ellipsvormig gerangschikt. Boven de loges bevonden zich oplopende bankenrijen. Klassieke ordearchitektuur versierde de rij loges en het toneel, en maskeerde de vier posten die de zoldering en bekapping droegen. Van de drie velden, waarin de zoldering volgens de

1 D.F. Slothouwer, De Paleizen van Frederik Hendrik, blz. 344.
2 J.A. Worp, Geschiedenis van de Amsterdamsrhe Schouwburg, 1920.

korte as was verdeeld, was dat over het midden met een tongewelf gedekt. Al spoedig moet deze eerste schouwburg niet alleen te klein zijn gebleken maar ook de geringe diepte van het toneel een bezwaar hebben opgeleverd. Toen men dan ook in 1664 tot een verbouwing overging welke het oppervlak verdubbelde, verliet men de inrichting volgens de dwarsas voor een volgens de lengteas, waardoor het toneel aanmerkelijk dieper werd.

Een jaar nadat Amsterdam zijn tweede schouwburg kreeg, verrees in dezelfde stad aan de Oudebrugsteeg een gemeentelijk gebouw van bescheiden afmetingen, het nog steeds bestaande Accijnshuis vlak bij de Beurs. Hoewel men nooit positieve gegevens over de ontwerper heeft kunnen vinden, mag het zonder twijfel aan Van Campen worden toegeschreven. Opmerkelijk is het dat een vrij bescheiden kantoorgebouwtje als dit met een monumentale grote orde wordt versierd en geweldig forse omlijstingen van de ingangen kreeg. De verdieping boven de kroonlijst is een ongelukkige latere toevoeging.

In 1640 kwam een veel belangrijker opdracht tot uitvoering, namelijk die voor het Oude Hof in Den Haag. Het ging daarbij niet om het bouwen van een geheel nieuwe residentie voor de stadhouder, maar om een aanmerkelijke verbouwing van een bestaand voornaam huis, dat bij die gelegenheid echter wel een geheel nieuwe voorzijde kreeg. Onder koning Willem I werd het Oude Hof ingrijpend gemoderniseerd en aan de achterzijde uitgebreid om nu als Koninklijk Paleis te dienen. Van het 17de-eeuwse interieur is niets meer behouden, maar het uitwendige vertoont zich aan het Noordeinde nog ongeveer zoals Jacob van Campen het moet hebben ontworpen ondanks de toevoeging van een lage verdieping boven het middenblok en enige andere wijzigingen.

Terwijl het Mauritshuis en het Accijnshuis te Amsterdam uitmuntten door de forsheid van de gevelbehandeling met grote pilasters, vinden wij aan het Paleis aan het Noordeinde een vrij tamme geleding door twee pilasterstellingen. De arkaden in de zijvleugels verbreken de eentonigheid op zeer gunstige wijze en geven bepaald een monumentaal aksent. De ingangsportiek met zijn zuilen werd met beleid onder koning Willem I toegevoegd. In zijn geheel kan men de voorzijde van het Haagse stadspaleis beschouwen als een variant op grote schaal van het huis van Huygens (afb. 78).

Ongeveer tegelijkertijd dat het Oude Hof werd verbouwd, kwam in Amsterdam de Heiligewegspoort tot stand, een blokachtig zandstenen bouwwerk van ongetwijfeld zeer indrukwekkende vormen. Wanneer men deze al lang verdwenen poort zoals wij die uit oude prenten kennen, vergelijkt met het ontwerp van De Keyser voor de Haarlemmerpoort (1615), treft het hoe een drukke manieristische stijl heeft plaats gemaakt voor een stijl van rust en gedegen statigheid.

In de Nieuwe Kerk te Haarlem, 1645-'47, leren wij Van Campen kennen als ruimte-schepper (fig. 12, afb. 82). Zij werd gebouwd ter vervanging van de

oude St. Annakerk, waarvan echter de toren, die Lieven de Key in 1613 er aan had toegevoegd, werd gespaard.

Het plattegrond-schema van de Haarlemse Nieuwe Kerk, een vierkant, waarbinnen door pijlers en zuilen een gelijkarmig kruis als hoofdruimte wordt afgeperkt, behoort tot de klassieke typen van de architektuurgeschiedenis. De Klassieke Oudheid had het type al gekend (het z.g. Praetorium, veeleer een 'ty-

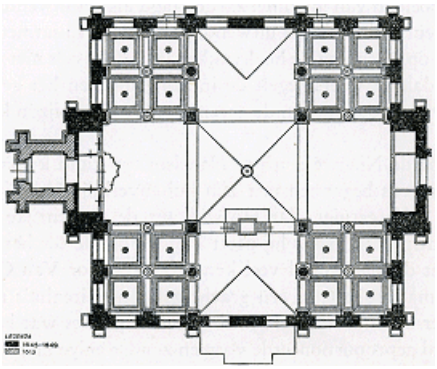

12. Haarlem, Nieuwe kerk, plattegrond

cheion' te Moesmie in Syrië), de Byzantijnse bouwmeesters hadden het gekultiveerd in hun kerken, zij het ook onder toevoeging van apsiden en een narthex, de Renaissance had het Byzantijnse gegeven opnieuw in toepassing gebracht, ook al weer met komplikaties (St. Pieter te Rome met haar afleidingen). Van Campen aanvaardt het schema in vrijwel absolute zuiverheid. Dit had hem niet behoeven te beletten het toe te passen zoals de Byzantijnen en de kerk-bouwmeesters van de Renaissance en de Barok het hadden ontwikkeld met een koepel over het kruisingsvak. Van Campen's middenvak wordt echter niet door een koepel bekroond: de tongewelven der kruisramen, in hout uitgevoerd, doorsnijden elkander in het midden. Men kan zich afvragen hoe het te verklaren is dat Van Campen het geijkte en onvergelijkelijk nobele koepelmotief afwees. Wij houden het ervoor, dat de beperkte middelen de oorzaak zijn geweest. De samenstelling van de opstand is namelijk zo simpel mogelijk. Boogkonstrukties zijn zelfs geheel vermeden, en houten hoofdgestellen verbinden de pijlers en zuilen met de muren en dragen de tongewelven over de hoofdruimten en de vlakke zolderingen over de hoekvakken.

Een eigenaardigheid van de kerk is dat in de dwarsrichting zuilen zijn geplaatst

tussen de vier pijlers en de zijmuren, en dat in de lengterichting geen overeenkomstige zuilen voorkomen. Ozinga meent dat het weglaten van die zuilen in de lengterichting veroorzaakt is door een streven naar zuinigheid. Het kan echter ook zijn dat men deze zuilen hinderlijk heeft geacht voor het gezicht van althans een deel der gemeente op de preekstoel (afb. 82).

Hoe sober de hele opzet van de kerk ook mag zijn, het kan niet worden ontkend, dat de ruimte van een verrassende voornaamheid is, voortreffelijk van verhoudingen, boeiend van indeling. Zo geslaagd als het inwendige mag worden genoemd, zo teleurstellend is het uitwendige. Dat de kruisarmen door hun tongewelven hoger oprijzen dan de hoekvakken is in de gevels niet tot uitdrukking gebracht, de bedaking weerspiegelt de indeling niet, en het geheel maakt een logge indruk, waardoor intussen de toren van De Key bijzonder goed tot zijn recht komt.

Enige jaren voor de Nieuwe Kerk te Haarlem tot stand kwam, in 1641, was Constantijn Huygens begonnen met zijn buitenverblijf Hofwijk onder Voorburg. Huygens zelfs getuigt, dat Hofwijk uit de ‘redenrijke zin’ van Van Campen was ontsproten, maar hij geeft Pieter Post de eer het te hebben ‘gevroeyrouwd met de pen’. Heel veel kenmerkends voor Van Campen kunnen wij in dit uitermate sobere, in een gracht gelegen buitenhuis niet ontdekken. Dit houdt echter allerminst blaam in: het huis is precies wat het zijn moest in zijn deftige, goed geproportioneerde vormen zonder enige ‘recherche’. Het hoofdwerk van Van Campen en van heel de bouwkunst van de Republiek der Verenigde Nederlanden is zijn laatste werk, het Stadhuis van Amsterdam (zie fig. 13 en afb. 79, 80 en 81). Al verscheiden jaren voor 1648, toen het heiwerk ter hand werd genomen, was men bezig geweest met plannen en voorbereidingen tot het bouwen van een nieuw stadhuis, en onder degenen die ontwerpen hadden gemaakt behoort ook Filips Vingboons. Het definitieve ontwerp van Van Campen heeft waarschijnlijk in 1647 zijn uiteindelijke vorm gekregen[1]. In 1655 werd het gebouw, dat nog niet voltooid was, in gebruik genomen, eerst in 1665 was het in hoofdzaak klaar.

Het komt ons voor dat het stadhuis van Antwerpen niet geheel zonder invloed is geweest op het Amsterdamse. De wijze waarop beide aan de voorzijde zijn voorzien van een sterk uitspringende middenpartij is zeker opmerkelijk. De Antwerpse middenrisaliet vormt een duidelijk sprekend vertikaal aksent door de rijzige topgevel. Zulk een topgevel gedoogde de klassicistische geest van Van Campen niet meer, maar de koepeltoren, die in Amsterdam achter het fronton oprijst, neemt de functie van de Antwerpse geveltop over. De indeling van de plattegrond van het Amsterdamse stadhuis is uitnemend doordacht, zeer praktisch en buitengewoon overzichtelijk. De vergaderzalen en

1 R. van Luttervelt, Het Raadhuis aan de Dam, z.j. (1950) met uitvoerige opgaaf van litteratuur (blz. 95).

dienstvertrekken van de bei-étage zijn alle langs de buitengevels gelegd en toegankelijk uit brede gaanderijen om de binnenhoven. Op de hoeken van de gaanderijen bevinden zich de vier trappenhuizen. Aanvankelijk was een tweede stel gaanderijen boven die van de bel-étage ontworpen, maar bij de uitvoering is die vervallen wat de binnenhoven ten goede kwam. Die binnenhoven hebben op zichzelf geen betekenis, zij zijn niet te vergelijken met de cortili van Ita-

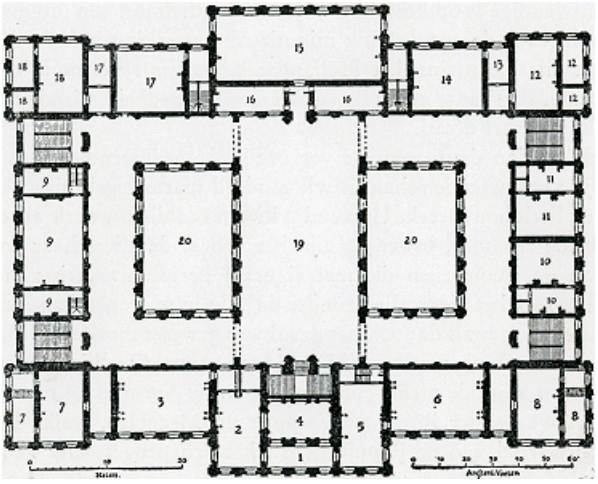

13. Amsterdam, Paleis, plattegrond

liaanse palazzi en dienen slechts als lichtschachten. De burgerzaal die de binnenhoven scheidt is het uitgangspunt van het circulatiesysteem, geen afgesloten ruimte. De hoofdtoegang aan de Damzijde is nogal bekrompen en voert om de Vierschaar naar een vrij nauw en donker trappenscel dat in de Burgerzaal uitmondt. Die bekrompenheid van de hoofdtoegang is ongetwijfeld gewild, en bedoeld om bij volksoploop het binnendringen van de menigte gemakkelijk tegen te gaan. Dat men deze toeleg heeft gehad blijkt uit de musketgaten, waarmee de bronzen hekken van de ingang zijn uitgerust. De plaatsing van de Vierschaar, een beklemmende ruimte die bestemd was voor het uitspreken van doodvonnissen, zodanig dat ieder binnentredende daarmee werd gekonfronteerd, is eveneens weloverlegd om de nadruk te leggen op het halsrecht van de stedelijke overheid.

Uitwendig treft het voormalige stadhuis door de beweeglijkheid van zijn kompositie. Het relief van de hoekpartijen en de middenpartijen wordt geaksentueerd door de bekappingen, de frontons en de koepeltoren. De gevels zijn

als het ware geperforeerd met vensters. De twee pilasterorden, eerst een Komposite, dan een Korintische, versterken het opmerkelijke vertikalisme van de massaas en van de vensterindeling. Ter plaatse van de trappenhuizen zijn de pilasters weggelaten omdat zij het aanbrengen van een aantal ronde vensters onmogelijk zouden hebben gemaakt. Het valt niet te ontkennen dat daardoor de eentonigheid enigszins wordt gebroken, maar het blijft een onbevredigende oplossing van de moeilijkheid.

Heel het uitwendige is op kostelijke wijze in Bentheimersteen uitgevoerd. Men staat versteld over de ongelooflijk minutieuze bewerking van de détails. Italiaans is dit alles geenszins, het Hollandse Klassicisme vertoont veeleer verwantschap met de Franse architektuur èn in de geleedheid van de massa èn in de aandacht voor het détail.

Nog kostelijker dan de uitwendige verzorging is de inwendige uitmonstering. Op waarlijk verbluffende schaal is wit geaderd marmer gebruikt voor wandbekleding en beeldhouwwerk. Uitwendig kwam beeldhouwwerk alleen voor in en op de beide frontons, inwendig zijn het vooral de Vierschaar en de eindwanden van de gaanderijen die met figuraal beeldhouwwerk zijn versierd. Hiervoor kon men het niet stellen zonder dè hulp in te roepen van Zuid-Nederlandse kunstenaars, zoals dat ook het geval was geweest met de schilderkunstige uitrusting van het Huis ten Bos bij Den Haag. Artus Quellijn kwam uit Antwerpen over en vestigde zich voor lange jaren in Amsterdam met een schare medewerkers waaronder Rombout Verhulst uit Mechelen, welke laatste blijvend inwoner werd van de Republiek. In het Schepengestoeke van de Vierschaar met de forse naakte figuren van de boetvaardige vrouwen als karyatiden en de illusionistische reliefs daartussen overheerst de sculptuur, elders blijft zij ondergeschikt aan het systeem van de akademische orde-architektuur dat in de Burgerzaal en de gaanderijen niet minder streng is doorgevoerd dan buiten. Het is niet te verwonderen dat Van Campen een belangrijke plaats had ingeruimd aan de schilderkunst tot opluistering van het inwendige. Van het programma dat Van Campen zich voor de schilderkunst moet hebben voorgesteld, is echter niet veel terecht gekomen: voor een deel bleef het achterwege (de Vierschaar), en buiten een aantal schoorsteenstukken van Ferdinand Bol, Govert Flinck en Jan Lievens is de pikturale versiering van weinig betekenis. Natuurlijk is het luisterrijke en geweldige Amsterdamse magistraatspaleis niet zonder veel moeilijkheden en wrijvingen tot stand gekomen. Met Van Campen, die naar Huygens' getuigenis wel eens een lastig man was om mee op te schieten, schijnen in ieder geval onaangenaamheden te zijn voorgevallen, al weten wij niets omtrent de aard daarvan. Tegen 1655 moet hij zich geheel hebben teruggetrokken. De leiding van het bouwen aan het Amsterdamse stadhuis lag sindsdien geheel in de handen van de stadsarchitekt Daniel Stalpaart.

III. *De voornaamste meesters: Pieter Post, Arend van 's-Gravesande en Filips Vingboons.*

De nieuwe akademische bouwtrant van Van Campen sloeg terstond in. Een hele reeks architekten, meest geboren tussen 1600 en 1610, nam onmiddellijk zijn stijleigenaardigheden over en ontwikkelde deze verder. De drie voornaamste van deze bouwmeesters zijn ongetwijfeld Pieter Post, 1608-1669, Arend van 's-Gravesande, wiens werkzaamheid wij sinds 1633 kunnen volgen en die in 1662 overleed, en Filips Vingboons, 1607 of 1608-1678.

Pieter Post[1], Haarlemmer van geboorte evenals Van Campen, is de praktische vakman, die Van Campen voorzover wij weten sinds 1633 terzijde stond bij het vervullen van diens opdrachten voor het Mauritshuis en het Oude Hof in Den Haag, wellicht ook voor Huygens' stadshuis en in ieder geval voor Hofwijk. Dat hij tekenwerk verrichtte voor het Amsterdamse stadhuis weten wij uit een rekening-post van 1647. Post was nauw verbonden aan het stadhouderlijke hof. In 1640 kreeg hij een aanstelling van Frederik Hendrik om opzicht te houden over de bouwbedrijvigheid aan het Oude Hof, in 1645 treedt hij naar het schijnt op als zelfstandig bouwmeester van het Huis ten Bos bij Den Haag (afb. 83 en 84), het volgende jaar wordt hij benoemd tot architekt-ordinaris van Zijne Hoogheid, een funktie die hij bleef vervullen onder stadhouder Willem II.

Intussen heeft hij een drukke partikuliere praktijk. Sinds 1639 houdt hij zich bezig met het maken van ontwerpen voor het huis Vredenburg in de Beemster voor Frederik Alewijn (afb. 102), in 1640 voor het huis van de stadhouderlijke griffier Laurens Buysero[2]. In de jaren 1652-'57 verrijst naar Posts ontwerp de vergaderzaal van de Staten van Holland en Westfriesland, nu de zeer ontluisterde vergaderzaal van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (afb. 93), in 1665 de Geschutgieterij van Holland die in 1945 werd verwoest. Hij bouwde voor het Hoogheemraadschap van Rijnland het Gemeenlandshuis genaamd Swanenburg te Halfweg (1644) waarvan de voorgevel nog als onderdeel van de suikerfabriek is bewaard, en maakt omstreeks 1662 de Grote Zaal van het Gemeenlandshuis te Leiden (afb. 89), hij krijgt van de stad Leiden opdracht voor de Waag aldaar (1659) (afb. 86), van Maastricht voor het stadhuis (1659) (afb. 87, 88 en 90), van Gouda voor de Waag (1667). In Woubrugge bouwt hij de Hervormde kerk (1653), in Den Haag het statige en omvangrijke hofje van Nieuwkoop (1661). Deze geenszins volledige lijst van zijn oeuvre bewijst wel dat Pieter Post een zeer gewild architekt is geweest, die de handen

1 G.A.C. Blok, Pieter Post, Siegen, 1937; voorts het prentwerk Les Ouvrages de Pierre Post, uitg. Pieter van de Aa, 1715, en J. Slagter en W.F. van der Burch, Pieter Post als architect van Rijnland, Oudheidk. Jaarboek 1940, blz. 57.

2 H.Hijmans, Het Huis aan de Boschkant, 1922.

vol moet hebben gehad om zijn vele en voorname opdrachtgevers te voldoen. Pieter Post, die zo in de smaak viel, is intussen zeker niet het grootste talent geweest onder de volgelingen van Van Campen. Zijn werk wordt in het algemeen gekenmerkt door een zekere droogheid. Verbeeldingskracht was bepaald niet zijn sterke zijde. Her, best is hij wanneer hij eenvoudig blijft en zijn kracht zoekt in rustige soberheid, zoals hij dat toont aan het Huis ten Bos. Bij de beoordeling daarvan diene men wel te bedenken dat het zijn oorspronkelijke karakter voor een groot deel heeft ingeboet door de 18de-eeuwse vergrotingen en het wijzigen van de vensterramen. In hoeverre de idee van de kruisvormige middenzaal van het Huis ten Bos, de zogezegde Oranjezaal, aan Post te danken is, moeten wij in het midden laten. Het zou wel vreemd zijn wanneer Van Campen, die de leiding had bij de schilderkunstige uitmonstering van de zaal, geen invloed had uitgeoefend op haar vorm. De akademische pilasterstijl van Van Campen verburgerlijkt onmiskenbaar onder zijn handen. Monumentaliteit ligt hem niet. Dat bewijst het stadhuis van Maastricht. De pilasterstellingen aan de gevels van dat massale blok zijn veel te zwak van formaat om het geheel houding te geven, in de ontzaglijke vestibule treft de disharmonie tussen de bijna romaans-forse boog- en gewelfarchitektuur van het kerngedeelte en de luchtige zuil- en architraafarchitektuur van de andere helft. Post is ook nogal ongelijk in zijn werk. Tot het beste wat hij tot stand bracht mag men de Waag te Leiden rekenen die zeer gevoelig doorwerkt is. De Goudse Waag, tien jaren jonger, is veel minder waardeerbaar. Van zijn ruimtescheppingen was, afgezien van de Oranjezaal, de vergaderzaal der Staten van Holland en Westfriesland zeker de voornaamste, maar deze kunnen wij tegenwoordig eigenlijk alleen maar beoordelen naar de prentafbeeldingen uit de 17de eeuw. De grote zaal van het huis van Rijnland te Leiden is vrij goed bewaard met haar pilasterindeling van de wanden die met goudleer zijn bespannen en het geschilderde houten tongewelf, maar zeker geen meesterwerk van bijzondere betekenis. Wanneer wij Arend van 's-Gravesande onder de voornaamste bouwmeesters van het Hollandse Klassicisme willen rekenen, is dat geenszins wegens de omvangrijkheid van zijn oeuvre, maar op grond van de hoge kwaliteit van zijn scheppingen. Nadat hij in 1633 en eerstvolgende jaren in de ondergeschikte functies van schrijnwerker en tekenaar had gewerkt voor de bouwwerken van Frederik Hendrik, werd hij in 1636 zoveel als gemeente-architekt van Den Haag[1]. Zonder twijfel is hij de ontwerper van de voormalige Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg aldaar, waarvan de eerste steen door de zaan van Frederik Hendrik in datzelfde jaar werd gelegd.

Een drietal jaren nadat het nieuwe klassicisme in het huis van Huygens en het Mauritshuis tot doorbraak was gekomen, blijkt hij deze stijl met het grootste

1 Voor gegevens over Van 's-Gravesande zie Ozinga, Protestantsche Kerkenbouw, bijlage II, bil. 152.

gemak te hanteren. Alle bevangenheid, die het huis van Huygens nog eigen was is aan de Sebastiaansdoelen, nu het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, volledig opzij gezet. Dit opmerkelijke gemak en zijn zin voor monumentaliteit verlaten hem niet, wanneer hij in 1638 naar Leiden wordt geroepen om daar als stadsarchitekt op te treden. Belangrijke opdrachten wachten hem daar, gelijk de Marekerk (1638-'48) (fig. 14 en 15, afb. 91 en 92) en de Lakenhal (1639-'40) (afb. 94). Intussen ontwierp hij ook nog het aardige gemeentehuis van Middelharnis (1639). De Lakenhal met haar terugliggende hoofdblok en de lage vleugels aan weerszijden van het voorplein is wat aanleg betreft kennelijk geïnspireerd op het huis van Huygens. In de gevelbehandelbg herhaalt hij de middenpartij met kolossale pilasters van de Haagse Doelen maar door reduktie van het aantal vensters, door het aanbrengen van nissen en reliefs en een licht naar voren springen van de zijvakken van het hoofdblok weet hij een zeldzaam boeiend geheel te komponeren dat bovendien uitmunt door zeer weloverwogen verhoudingen. Juist voor hij in 1655 werd ontslagen ontwierp hij de Bibliotheca Thysiana aan het Rapenburg, een klein meesterwerk van bescheiden deftigheid (afb. 95).

Ongetwijfeld heeft Van 's-Gravesande in Leiden een uitgebreide partikuliere praktijk gehad, en men kan aanleiding vinden een aantal woonhuizen en andere gebouwen met pilastergevels in deze stad aan hem toe te schrijven. Daaronder rekenen wij in de eerste plaats de bijzonder statige zandstenen woonhuisgevel Rapenburg 48 en het Hofje van Brouchoven van 1648 aan de Papengracht. Lang niet alle pilasterarchitektuur in Leiden kan van hem zijn en wij moeten aannemen dat hij enige volgelingen heeft gehad, van wie wij alleen de hierna nog te behandelen Willem van der Helm bij name kennen. Dat het talent van Arend van 's-Gravesande, hoe opmerkelijk, toch vrij beperkt was, bewijst zijn Marekerk. Het motief: een achtkant met lagere omgang, was nieuw in de Verenigde Provinciën, maar had daarbuiten al een lange geschiedenis. De uitwendige gedaante herinnert aan Longhena's Sta. Maria della Salute te Venetië, die enige jaren tevoren was begonnen maar ook aan de zevenhoekige bedevaartskerk te Scherpenheuvel bij Diest in Zuid-Brabant welke volgens ontwerp van Wenzel Coberger in 1609 was gesticht. Het type van het achtkant met ‘enveloppe’ was door Brunellesco aanvaard voor zijn ‘Tempio degli Angeli’ te Florence en wellicht ontleend aan Byzantijnse of oud-Christelijke voorbeelden als de San Vitale te Ravenna. De Renaissance voorbeelden van het achtkant met lagere ‘enveloppe’ onderscheiden zich intussen èn van de meeste oud-Christelijke en Byzantijnse èn van de Marekerk, doordat zij geen doorlopende omgang hebben maar een reeks afzonderlijke kapellen die aaneengesmeed schijnen. Waar Van 's-Gravesande zijn inspiratie vandaan haalde is moeilijk meer na te gaan.

De algemene opzet van de Marekerk was grandioos, maar ging de kracht van

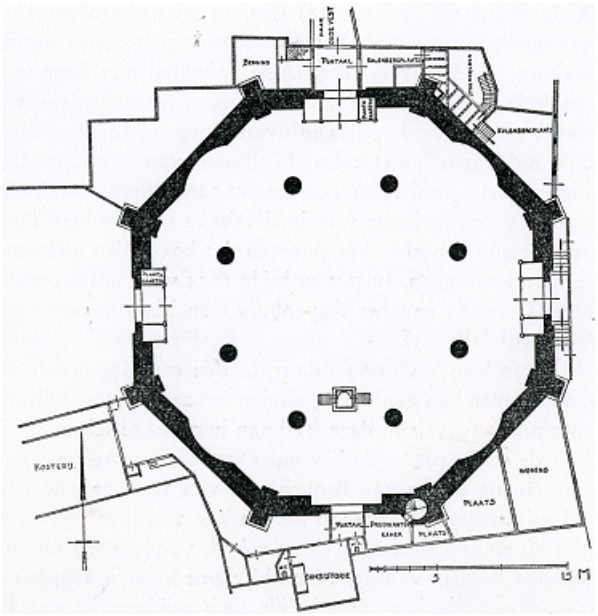

14. Leiden, Marekerk, plattegrond

Van 's-Gravesande èn ongetwijfeld de beschikbare middelen te boven. Het geval is merkwaardig overeenkomstig dat van Van Campens Nieuwe Kerk te Haarlem. Het type vergde eigenlijk een boog- en gewelfkonstruktie, en die was in de gegeven omstandigheden niet te verwezenlijken. De samenstelling van de overspanningen en overdekkingen van de Marekerk zijn echt timmermanswerk geworden. Op de acht forse Jonische zuilen rusten houten entablementen, die weliswaar gemetselde bogen verbergen, en de zolderingen van de omgang en de koepelwelving van het midden zijn geheel in houtwerk uitgevoerd. Het uitwendige is bepaald log en verraadt duidelijk de onmonumentale houtkonstrukties. De ingezwenkte schoormuren die om de koepeltrommel staan zijn ver van fraai. Alleen de Bentheimerstenen ingangsgevel van de omgang toont de meester in zijn kracht. Inwendig wordt men wel getroffen door de indruk-

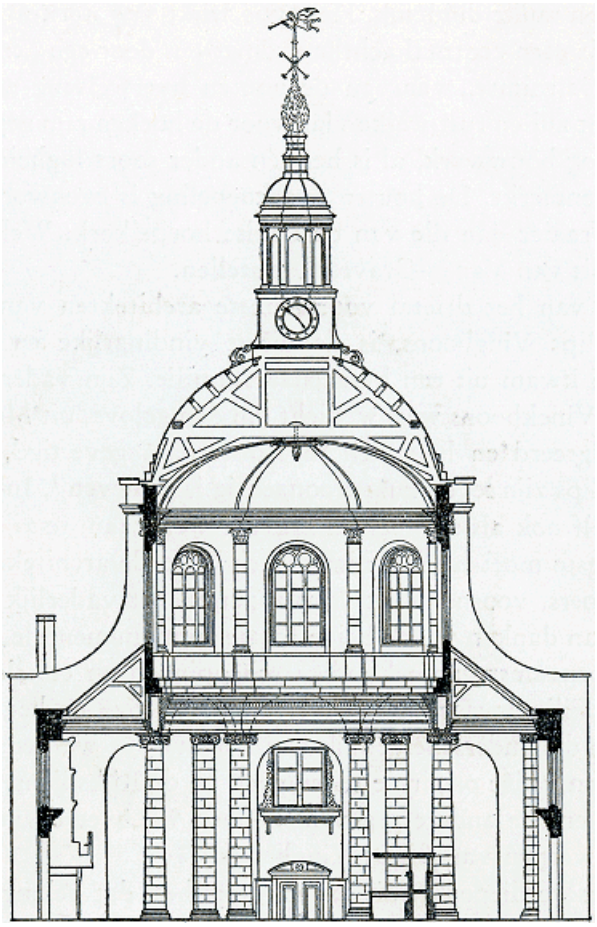

15. Leiden Merekerk, doorsnede

wekkende zandstenen zuilen en door een zekere koele waardigheid van de ruimten, maar volkomen meester van zijn opgaaf toont de architekt zich hier toch ook niet. Als alle kerken van een zuiver centrale aanleg laboreert ook deze aan het feit dat architektonisch en liturgisch middelpunt niet samenvallen. Na zijn ontslag te Leiden werd Van 's-Gravesande in soortgelijke funktie te Middelburg aangesteld, waar zijn voornaamste werk zal zijn geweest het voortbouwen aan de reeds begonnen Oostkerk. Reeds in 1651 had hij bemoeienis gehad met de plannen voor deze koepelkerk, waarvoor de stadstimmerman Frans Drijffhout en Pieter Post ontwerpen hadden geleverd. In hoeverre Van 's-Gravesande hun ontwerpen heeft gewijzigd, is niet goed meer na te gaan. Zeker mag men de Middelburgse Oostkerk niet als een zelfstandige schepping van Van 's-Gravesande beschouwen; velerlei zwakheden in de uitwendige be-

handeling maken zulks duidelijk. Het type wijkt vrij sterk af van dat van de Marekerk: het is geen centraal achtkant omgeven door een ‘enveloppe’, maar één enkele koepelruimte, waarvan de houten overwelving een binnenschaal heeft die op acht zuilen rust welke vlak voor de hoeken zijn geplaatst. Uitwendig is het een log bouwwerk, al is het een ander soort logheid dan die welke de Marekerk kenmerkt. De houten overkoepeling is evenwel op zichzelf beschouwd veel fraaier dan die van de Leidse koepelkerk. Wellicht mogen wij dat op het kredit van Van 's-Gravesande stellen.

De derde man van het drietal voornaamste architekten van het Hollandse Klassicisme, Filips Vingboons, is de meest vindingrijke en oorspronkelijke kunstenaar. Hij kwam uit een kunstenaarsfamilie. Zijn vader, de schilder en graveur David Vinckboons was, wellicht om den gelove, uit Mechelen naar het Noorden geëmigreerd en had zich in Amsterdam gevestigd, waar ook zijn tweede zoon Filips zijn leven lang woonachtig is gebleven[1]. In zijn jonge jaren schijnt Filips zelf ook als schilder en graveur werkzaam te zijn geweest, maar vóór zijn dertigste moet hij al vrijwel uitsluitend de architektuur hebben beoefend. Zijn broers, voornamelijk Johan, zetten het vaderlijk graveursbedrijf voort, en daaraan danken wij de beide fraaie en monumentale delen met prenten van de voornaamste bouwkundige scheppingen en enkele onuitgevoerde ontwerpen van Filips, waarvan het eerste deel in 1648 en het tweede in 1674 het licht zag, en die onderscheidenlijk in 1688 en 1715 werden herdrukt. Door deze prentwerken, enige originele tekeningen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en enkele andere gegevens kennen wij over de veertig al of niet uitgevoerde ontwerpen van Filips Vingboons.

Wanneer wij ons verdiepen in dit oeuvre treft het, dat belangrijke overheidsgebouwen daaronder te nauwernood te vinden zijn. Het bleef bij een wellicht op eigen gelegenheid gemaakt plan voor het stadhuis van Amsterdam uit omstreeks 1643 dat niet werd aanvaard, het sinds lang verdwenen Oudezijds Herenlogement te Amsterdam, een zijvleugel van het stadhuis te Deventer, de Nieuwe Toren te Kampen en nog wat werk van geringer betekenis. Voor het stadhouderlijke hof heeft hij nooit mogen werken, er is geen enkele kerk of kerkontwerp van hem bekend, openbare funkties heeft hij nooit bekleed. Dit is opmerkelijk voor een architekt, die een uitgebreide clientèle had onder de rijke en patricische Amsterdammers en leden van de adel in de landprovinciën.

Sinds de publikatie van Van Eeghen is het echter begrijpelijk dat Vingboons verstoken is gebleven van opdrachten die hem gelegenheid hadden kunnen geven om zijn talent ten volle te ontplooien: het gezin van David Vinckboons (de achternaam wordt wel op tien verschillende manieren gespeld) was op den duur Rooms-Katholiek. Wat bijzonder betreurenswaardig moet heten is dat

1 I.H. van Eeghen in Oud-Holland, 1952, blz. 217.

wij aldus door het ontbreken van grote openbare gebouwen of kerken en bovendien door het slopen en verminken van uitgevoerde huizen of kastelen als Nienborg ons geen goed denkbeeld meer kunnen vormen van zijn vermogen tot het scheppen van ruimtekunst.

Het oudste werk dat wij van Filips Vingboons kennen, helaas alleen door de prenten, zijn twee landhuizen uit 1637, namelijk Elsenburg aan de Vecht

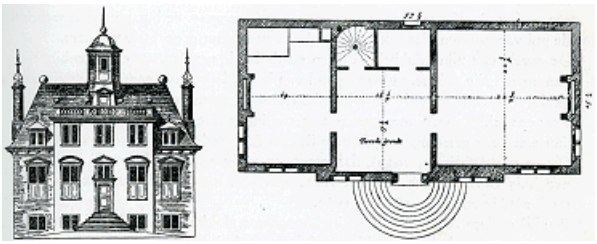

16. Elsenberg door Philips Vingboons, voorgevel en plattegrond

(fig. 16) en Westwijck in de Purmer. Het eerstgenoemde, vrij bescheiden, is verschoond gebleven van pilasterversiering en doet denken aan de goede sobere trant van Pieter Post, maar het was pittiger en eleganter dan enig werk van Post. Karakteristiek waren de verhoogde middenpartij die was afgedekt met een terras en balustrade, het torentje op het rijzige dak en de sierlijke schoorstenen. Westwijck, ambitieuzer van opzet, toont dat hij de statige pilasterstijl volkomen beheerst en er een persoonlijke noot in weet te leggen. Onder de Amsterdamse woonhuizen die Vingboons te ontwerpen kreeg behoren zowel ‘enkele’ huizen met een gevelbreedte van drie vensters als een serie ‘dubbele’ huizen. Verrassend is de verscheidenheid van zijn ontwerpen. Het huis met de smalle gevel Herengracht 168 te Amsterdam, dat hij in 1638 voor Michael Pauw te bouwen kreeg, en dat in verminkte gedaante nog bestaat, was geheel vlak behoudens afwisselend gebogen en driehoekige frontons boven de vensters. Overigens bestond het sierelement alleen uit de geveltop met het prachtig gehouwen wapen. Die top is van het simpele ‘halstype’, dat hier voor het eerst opduikt. Een variant van deze gevel die hij in 1640 ontwierp bleef onuitgevoerd. In 1639 verrijst het huis Keizersgracht 319 voor Daniel Soyhier welks smalle geheel in zandsteen uitgevoerde gevel volledig met pilasters is geleed en fraai geritmeerd door het aksentueren van de zijvlakken met frontons (afb. 96). Deze gevel is het uitgangspunt van het type dat men wel bij

uitstek de ‘Vingboonsgevel’ pleegt te noemen. Men vergete echter niet dat de originaliteit minder ligt in de algehele opzet dan in de detaillering: het huis dat Hendrik de Keyser voor Hans van Wely had gebouwd (afb. 57) is eigenlijk het prototype. Later verstrakt en regulariseert Vingboons dit gevelsoort, standaardiseert hij het zelfs, wanneer de top een middenstuk krijgt met twee pilasters en fronton en ‘schouderstukjes’ met ronde lichtopeningen terwijl ‘klauwstukken’ of voluten de flanken opvullen. Al naar de opdrachtgever beneden een nering uitoefent of kamers en kantoorruimte naast de ingang wenst wordt de pui van hout en glas gekonstrueerd of van steen met normale vensters. De gevels van zijn ‘dubbele’ huizen en de brede gevels voor een kombinatie van huizen zijn ook zeer uiteenlopend van behandeling. Nu eens hebben zij een ‘kolossale’ orde over de volle breedte (Kloveniersburgwal 95 van 1642), dan weer een middenpartij met twee pilasterstellingen (Herengracht 412 van 1664), dan weer een geleding van simpele lisenen (de verdwenen huizen van Anton Oetges van Waveren, 1639), dan weer een verhoogde middenpartij (verdwenen huis van Nicolaas Soyhier, 1640, afb. 98), soms zijn ze uiterst vlak en strak als Herengracht 466 van 1669.

Een bijzondere voorliefde had Vingboons voor vlakke rustika, die hij kon toepassen wanneer de hele gevel in zandsteen werd uitgevoerd. Daar begint hij al vroeg mee. Het eerste voorbeeld gaf het huis Singel 548 van 1639, welks bovenverdieping later over de volle breedte werd doorgetrokken en dat in de laatste wereldoorlog te grond ging (afb. 97). In 1640 ontwierp hij een niet uitgevoerde smalle gevel die niet als de voorgaande met pilasters was versierd en van top tot teen met diepe voegen was gegroefd. Zeer monumentaal is de strakke gegroefde gevel Herengracht 450, die hij in zijn late jaren voor Josef Deutz ontwierp. Het opmerkelijkste staal van vlakke rustika is echter het niet uitgevoerde gevelontwerp voor een paleisachtig huis dat onder no. 58 in het eerste deel van zijn prentwerk staat en dus vóór 1648 is gemaakt (afb. 99). Aan de middenpartij gaat hij over tot koppeling van de ‘kolossale’ Toskaanse pilasters, wat zelden bij onze 17de-eeuwse architekten voorkomt en in kombinatie met het doorlopende groefwerk een uitermate forse indruk maakt. Typisch voor Vingboons is hier weer de vlak afgedekte opzet boven de ingangspartij. Ongetwijfeld is Vingboons in zijn vlakke rustika-architektuur door Franse voorbeelden geïnspireerd. Of hij Franse voorbeelden door aanschouwing kende is twijfelachtig, maar in het ouderlijke graveursatelier werden prenten gemaakt waarop Franse bouwwerken voorkomen.

Merkwaardig is het bij een overzicht van Vingboons' werk vast te moeten stellen, dat hij van de aanvang naast levendig gedetailleerd werk soms een strakheid kultiveert die overigens pas in het laatste kwart van de 17de eeuw ingang vindt als men blijkbaar de eeuwig herhaalde pilasterstijl moe is. In zekere zin is hij vaak zijn tijd vooruit. Zijn eerste vlakke gevels zijn in merkwaardig krasse

tegenstelling met het ‘Oud-Hollandse’ genre dat kort tevoren bloeide en in provinciale kring nog nabloeide.

Tenslotte dient nog iets gezegd over Vingboons ontwerp voor het Amsterdamse stadhuis zoals dat in het eerste deel van het prentwerk is afgebeeld en dat van omstreeks 1644 moet dagtekenen (fig. 17 en afb. 100). Merkwaardig zijn daarin de torenachtige hoekpaviljoens met hun koepeldaken die sterk in het silhouet meespreken. Dergelijke zeer zelfstandig behandelde hoekpaviljoens zijn een unikum in de geschiedenis van het Hollandse Klassicisme: zij streden kennelijk met de heersende smaak die op gebondenheid uit was. Belangwekkend is het te zien hoe in de plattegrond allerlei arrangementen voorkomen die vooruitlopen op het definitieve plan van Van Campen. Men bedenke overigens, dat toen Vingboons zijn ontwerp maakte nog lang niet zulk een groot terrein beschikbaar was gesteld als later het geval zou zijn. Spijtig is het dat wij van ruimten als de Voor-sael met haar twee rijen zuilen alleen maar de plattegrond kennen en ons de opstand bezwaarlijk kunnen voorstellen. Als wij afscheid gaan nemen van deze zeer begaafde architekt blijft er bij ons een gevoel van wrevel dat hem zoveel

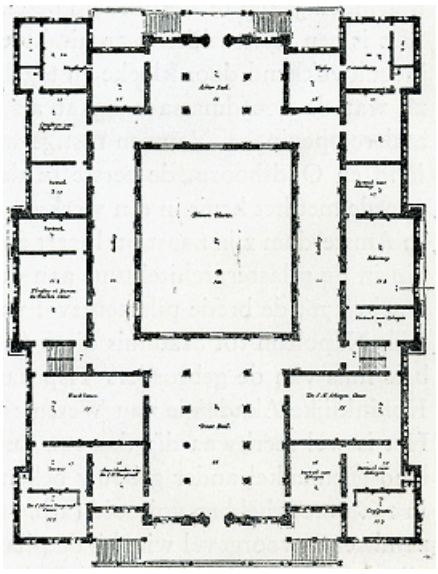

17. Amsterdam, ontwerp voor Stadhuis door Filips Vingboons

kansen zijn onthouden die een man als Pieter Post, zeker zijn mindere, in ruime mate ten deel vielen. Had Vingboons maar het stadhuis van Maastricht mogen ontwerpen. Intussen, zekerheid dat hij zeer monumentale opgaven in alle opzichten aankon, hebben wij tenslotte ook weer niet.

IV. *Andere architekten.*

Van de meeste architekten die als tijdgenoten van Van Campen, Pieter Post, Van 's-Gravesande en Filips Vingboons werkzaam waren hebben wij maar een vrij beperkt oeuvre. De man die het meest op zijn naam heeft staan is Daniel Stalpaert, 1615-1676, stadsarchitekt van Amsterdam.

Wat Stalpaert gebouwd heeft naar eigen ontwerp is van een bijzonder gereser-

veerd karakter. Aan pilasterstellingen had hij bepaald zijn hart niet verpand. Men zou haast zeggen dat zijn jarenlang leiderschap over de bouwbedrijvigheid van Van Campens stadhuis hem beu heeft gemaakt van de ordearchitektuur. De allersoberste trant, die Pilips Vingboons en Pieter Post bij wijlen kultiveerden, maakt hij uitsluitend tot de zijne. Hij weet daarin effekten van grote voornaamheid te bereiken.

Als zijn meesterwerk mag men misschien het Admiraliteits-Zeemagazijn, nu Marinemagazijn te Amsterdam beschouwen, dagtekenend van 1655 (afb. 103). Het is een stuk utiliteits-archkektuur van voor die tijd ernorme afmetingen, indrukwekkend door kloeke en tegelijkertijd bijzonder gevoelige verhoudingen zo wat de hoofdmassa aangaat als de ritmering door vensters, ingangen en andere openingen. Van een rustige waardigheid zijn zijn kerken van 's-Graveland en Oudshoorn, de eerste in de gedaante van een gelijkarmig kruis, de tweede met het kruis in een vierkant gevoegd.

In Amsterdam zijn naast Stalpaert anderen werkzaam, die allerminst een tegenzin in de pilasterarchitektuur aan de dag leggen, getuige o.a. het huis Herengracht 476, de brede pilastergevel van het Prinsenhof dat sinds Koning Lodewijk Napoleon tot Stadhuis dient (1661), en vooral het indrukwekkende dubbele huis van de gebroeders Trip aan de Kloveniersburgwal, nu zetel van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

Het is wel merkwaardig dat van Justus Vingboons, broer van Philips, in ons land geen enkel ander gebouw bekend is dan dat ene Trippenhuis, 't welk hij in 1662 moet hebben voltooid (afb. 103a). In de ongemeen statige en weelderige zandstenen voorgevel wist hij de pilasterstijl van het Hollandse Klasslcisme tot zijn hoogste uitdrukkingsmogelijkheid op te voeren. Hij moet dus wel een kunstenaar van ervaring zijn geweest. Dat hij een zekere roep bezat blijkt voorts uit het feit dat hij in 1653 naar Zweden was geroepen om daar in opdracht van de regering het Riddarhus te Stockholm volgens een nieuw ontwerp te voltooien. Dat Riddarhus was indertijd begonnen door Simon de la Vallée, een Frans bouwmeester die in 1637 naar Zweden was gegaan na een jaar of vier in dienst van Frederik Hendrik te hebben gewerkt aan de voltooiing van het huis Honselaarsdijk[1]. Justus Vingboons ontwierp een breed blok met kolossale Korintische pilasters, maar vóór het klaar was moest hij wijken voor de machinatiën van Jean de la Vallée, zoon van bovengemelde Simon. Hoezeer ook Justus Vingboons' plan werd gewijzigd door toevoeging van ronde vensters en het afdekken met een gewelfde kap, her blijft een merkwaardig staal van Hollandse stijlimport in Skandinavië. Het Trippenhuis, dat hij daarop wel mocht voltooien, is wat gevelarchitektuur aangaat niet alleen een hoogtepunt maar ook vrijwel de zwanenzang van het pilasterklassicisme te onzent. Het

1 Over de la Vallée en het Riddarhus zie Vermeulen, Handboek III.

Gerecht te Leiden van 1671, een der werken van Willem van der Helm op wien wij nog zullen terugkomen als vertegenwoordiger van een volgende periode, is het allerlaatste voortbrengsel. Wanneer de bouwbedrijvigheid na de oorlog van 1672 wordt hervat, heeft de piksterstijl afgedaan.

Den Haag bezit een uitermate belangrijk stuk architektuur in de Nieuwe Kerk op het Spui, die in 1649 werd begonnen en waarvan men aanneemt dat Pieter

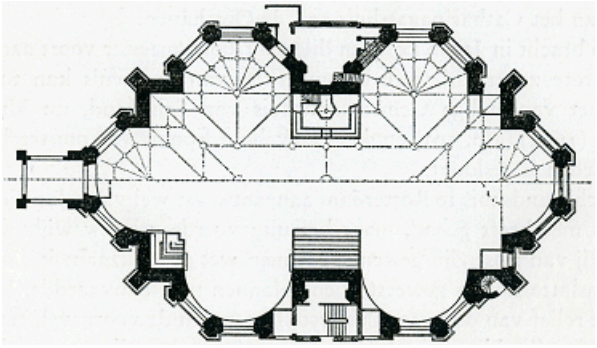

18. Den Haag, Nieuwe kerk, plattegrond

Noorwits, gestorven in 1669, de ontwerper is geweest (fig. 106, afb. 18). Noorwits is een vrij raadselachtige figuur[1]. Hij was een broer van Arend van 's-Gravesande, wordt als timmerman vermeld maar ook als grutter, en het enige werk dat we van hem menen te kennen, de Haagse Nieuwe Kerk, is zonder twijfel het werk van een zeer begaafd en origineel meester. De opzet: een rechthoek, waarvan de lange zijden het dubbele zijn van de korte, en waaraan twee apsiden tegen elk der lange zijden en één tegen elite korte zijde zijn toegevoegd, was een vondst. Uitwendig is de opstand, die over die plattegrond werd opgetrokken van een hoogst boeiende samengesteldheid, beheerst van massa en detaillering, pittig van silhouet als geen ander bouwwerk uit die tijd. Inwendig stelt de kerk teleur: de ruimte schijnt, hoe kon het anders, in het midden samengeknepen, inplaats van de feestelijkheid van het uitwendig treft hier ondanks een belangrijk meubilair een onmiskenbare kaalheid, en de 19de-eeuwse beschieting van het zeldzaam merkwaardige, haasf gotische houten gewelf is niet geslaagd van kleur.

Overigens is Den Haag, buiten reeds genoemd werk, niet bepaald rijk meer aan werken van het Hollandse Klassicisme. Een gevel als Prinsengracht 4, die tot het beginstadium behoort, doet met zijn verhoogde middenpartij wel enigs-

1 Ozinga, Protestantse Kerkenbouw, bijlage V, blz. 156.

zins aan Filips Vingboons denken. Prinsengracht 15 aan de overzijde herinnert in de middenpartij sterk aan het stadhuis van Huygens. Aan Pieter Post danken wij in Den Haag het omvangrijke Hofje van Nieuwkoop ook aan de Prinsengracht (1660), bijzonder strak van vormen en met een rijk met beeldhouwwerk versierde ingangspaviljoen. Over Leiden spraken wij al hierboven (blz. 141). Haarlem en Delft hebben tot de architektonische ontwilkkeling van het klassicisme al heel weinig bijgedragen, in Gouda wordt het vertegenwoordigd door de gevel van het Catharinagasthuis aan de Oosthaven.

Rotterdam bracht in Jacob Lois een dilettant-bouwmeester voort aan wien men met vrij grote zekerheid twee bouwwerken van betekenis kan toeschrijven, namelijk het voormalige Gemeenlandshuis van Schieland, nu Museum van Oudheden (1662.) (afb. 101) en de Nieuwehoofdspoort van omstreeks 1665 die al lang geleden is gesloopt.

Wat het Schielandshuis te Rotterdam aangaat staat wel vast, dat Pieter Post er bemoeienis mee heeft gehad, maar het uitgevoerde gebouw wijkt zo sterk af van wat wij van Post zijn gewend, dat men wel genoodzaakt is aan te nemen dat het tenslotte Lois is geweest wiens plannen men aanvaardde. Eigenaardig is het forse relief van de twee pilasterstellingen aan de voorgevel, een relief dat volgens oude afbeeldingen ook de pilasters (of muurzuilen?) van de Nieuwehoofdspoort kenmerkte. De verhoogde middenpartij is een element dat aan Filips Vingboons ontleend schijnt te zijn. Dat de architekt de pilasters van de middenpartij verdubbelde en op de hoeken zelfs vrijstaande zuilen toepaste toont zijn onafhankelijkheid. In de weelderige portiek die het trapbordes overhuift leverde hij een prachtstuk van bepaald barokke pronk dat zijns gelijke in de Republiek niet heeft. Helaas heeft het Schielandshuis sterk geleden doordat het in 1864, toen er het Museum Boymans was gevestigd, geheel en al uitbrandde en door de weinig gelukkige herstelling die daarop volgde. Sinds 1937 is het gebouw gerestaureerd.

Nog een ander Rotterdams meester dient vermeld, te weten Nicolaas Jeremiasz. Persoons, die in 1670 het laatgotische en uit drie aaneengevoegde delen bestaande stadhuis van 's-Hertogenbosch verbouwde. Het statige blok aan de Markt onderscheidt zich door een merkwaardige rijzigheid, die verklaard moet worden uit het handhaven van een groot deel van de oude kern[1]. Ander dan louter technisch werk gelijk het konsolideren van de S. Laurenstoren te Rotterdam kennen wij overigens niet van Persoons.

Verder zuidwaarts gaande moeten wij van een stad als Dordrecht alweer konstateren dat het terzijde staat van de ontwikkeling, al heeft Pieter Post een of twee deftige huizen gebouwd en al was het wellicht de geboorteplaats van

1 M.D. Ozinga, Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester, Oudheidk. Jaarboek, 1938, blz. 19.

Bartholomeus Drijfhout wien wij het eenvoudige gemeentehuis van Vlaardingen (1648) danken[1].

V. *De gewesten buiten Holland.*

Wat Zeeland aangaat, in Middelburg maakte het Klassicisme wel opgang: Dam 31, het huis De Globe dat in 1940 werd verwoest, Vlasmarkt 51 en het Pakhuis van de Oostindische Compagnie, dat waarschijnlijk naar ontwerp van de architektuurschilder Daniel de Blieck in 1671 werd opgetrokken, een buitengewoon nobel staal van representatieve utiliteitsarchitektuur. Ook dit laatste ging in 1940 volkomen te gronde[2]. In Vlissingen vinden wij de stijl vertegenwoordigd in het huis van de reder Cornelis Lampsins met zijn zandstenen pilastergevel van 1641.

Het zou wel verwonderlijk zijn wanneer het deftige en in de schilderkunst romanistisch georiënteerde Utrecht zich afzijdig had gehouden van de ontwikkeling, die al met Moreelse een eerste aanloop had genomen (blz. 124). In 1649 had Van 's-Gravesande een ontwerp gemaakt voor de Wittevrouwenpoort, dat niet is uitgevoerd. Wat later maakte Pieter Post ook een ontwerp voor deze poort, dat in kombinatie met een torenachtig bouwsel van een plaatselijk meester in 1653 werd voltooid[3]. Van 1648 dagtekent het huis Janskerkhof 13 met een vrij tamme pilastergevel. In de stad Utrecht en ook daarbuiten werkten twee meesters van een min of meer ambachtelijk soort, Gijsbert van Vianen en Peter van Cooten. De eerste is waarschijnlijk de ontwerper geweest van het slot Renswoude (1654), dat met zijn torenvormige paviljoens de herinnering aan de middeleeuwse kastelen wil vasthouden en overigens van het strakke genre is dat de grotere meesters al hadden beoefend. Ook het eenvoudige stadhuis van Wijk bij Duurstede is van hem, en men meent een reeks woonhuizen waarvan enige de geijkte pilasterdekoratie vertonen aan hem, al of niet onder medewerking van Van Cooten te kunnen toeschrijven gelijk Achter St. Pieter 20[4]

Het opmerkelijkste bouwwerk in de provincie Utrecht is de kerk van Renswoude, die voornamelijk door de bemoeiingen van de heer van Renswoude, Johan van Reede, in 1639 werd begonnen. Wie het ontwerp leverde is niet bekend. Briet en Cuperus wagen de onderstelling dat Gijsbert van Vianen, die

1 M.D. Ozinga, Protestantsche Kerkenbouw, bijlage III, blz. 154.
2 Voor Middelburg: W.S. Unger, De Monumenten van Middelburg.
3 P.H. Cuperus, De Wittevrouwenpoort van Utrecht in Jaarboekje v. Oud-Utrecht, 1952' blz. 110.
4 P.H.N. Briët en P.H. Cuperus, Bouwkundig Weekblad, 1953, blz. 33.

later het Huis Renswoude ontwierp, ook het plan voor de kerk aldaar heeft gemaakt (fig. 19 en afb. 107).

Wanneer wij ons voor ogen stellen hoe onvolkomen geslaagd de Nieuwe Kerk te Haarlem uitviel, die Van Campen in 1645 begon, komen duidelijk de grote verdiensten naar voren van de wijze waarop in Renswoude de idee van de kerk op de grondslag van het Griekse kruis is ontwikkeld. Hier voor het eerst en het

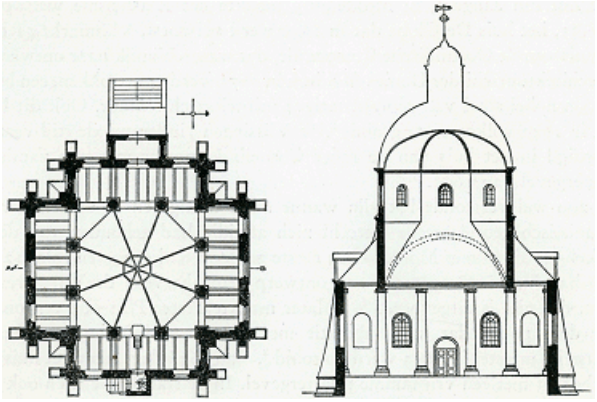

19. Renswoude, Hervormde kerk, plattegrond en opstand

laatst tevens in de Republiek werd de kruiskerk tevens koepelkerk. De omstandigheden leidden er alweer toe, dat dit eerwaardige type niet op de vanouds gebruikelijke wijze met stenen bogen en gewelven werd ontworpen. Men moest zich behelpen men de vaderlandse timmerkonstrukties, en men heeft dat werkelijk niet zonder talent gedaan. Ter ondersteuning van de balken die de hoeken van het kruisingsvak verbinden werden acht Jonische zuilen opgericht die de ondiepe kruisarmen afscheiden van het hoge middenvak. De overgang van het middenvierkant naar het achtkant van de koepeltrommel werd op min gelukkige wijze bewerkstelligd door wat men vlakke pendentiefs zou kunnen noemen, overkragingswerk, geen welfkonstrukties. In verschillende opzichten kan men vaststellen dat de architekt wat onhandig was en routine in het monumentale genre miste: De hoofdopzet was echter een zeer monumentale greep, de ontwikkeling der massa's is uitermate boeiend en het inwendige zeker niet zonder een bekoorlijke stemmigheid.

Van de landprovinciën was Overijsel nog het meest toegankelijk voor het

pilasterklassicisme. Toen Johan Ripperda in 1648 zijn oude havezate het Weldam bij Goor ging moderniseren kreeg het een indrukwekkend front met twee smalle vooruitspringende vleugels en daartussen terugliggend een zandstenen ingangsgevel met ‘kolossale’ Jonische pilasters, alles zeer Hollands, hoewel in détails wel enige provincialisme is te bespeuren (afb. 105). Enkele jaren laterwerd het naburige Huis te Diepenheim op destijds moderne wijze herbouwd met een pilasterpartij in het midden. In 1661 werd aan het huis Singraven bij Denekamp een torenvormig zijpaviljoen toegevoegd met een gegroefde pilastergevel die sterk aan Filips Vingboons doet denken. In 1662 werd Huis Almelo herbouwd met een pilasterpartij tussen de vooruitspringende zijvleugels. Vingboons had trouwens nogal klandisie in Overijsel: behalve enkele niet meer bestaande edelmanshuizen als Pekkedam bij Goor en Harseveld bij Denekamp ontwierp hij de lantaarn van de Nieuwe Toren in Kampen en de zijvleugel van het Deventer stadhuis. Deventer kent enige brede pilastergevels aan de Brink en in de Polstraat. Het smalle geveltype van Vingboons vond overigens niet alleen navolging in Hollandse steden als Hoorn en Alkmaar maar ook, zij het niet onverbasterd, in Kampen, Groningen en 's-Hertogenbosch.

Wanneer men afziet van gebouwen als de stadhuizen van 's-Hertogenbosch en Maastricht moet men konstateren dat de drie Noordelijke provinciën, Gelderland en de Generaliteitslanden vrijwel helemaal gespeend bleven van invloed van het Hollandse Klassicisme. Men hield er zich aan een inheems verwerken van een traditionele vormenschat. Het meest kenmerkend isp die inheemse traditie in Limburg, waar men voor de ‘gewone’ architekuur vasthoudt aan de vensters met zware kruiskozijnen van Naamse steen en de kroonlijsten met kleine konsoles in het bakstenen fries. Zeer gave en kloeke voorbeelden daarvan zijn het linker gedeelte van het kasteel Hoensbroek (1643) en het ‘Huis met de stenen trappen’ in de Neerstraat te Roermond van 1666. Dat de Hollandse stijl in onze tegenwoordige provincie Limburg niet doordrong is begrijpelijk als men zich voor ogen stelt dat daarvan maar geringe gedeelten tot het gebied van de Staten-Generaal behoorden. Dat in Maastricht het oppergezag gezamenlijk aan de Staten-Generaal en de prins-bisschop van Luik behoorde wordt in de architektuur weerspiegeld door het feit dat enerzijds het stadhuis door Pieter Post werd ontworpen en anderzijds een Rooms Katholieke kerk met alle uiterlijke kentekenen daarvan verrees als de Augustijnerkerk aan de Maaskade (afb. 108). De ontwerper van deze zaalkerk, welke in 1661 werd voltooid, is niet bekend. De voorgevel vertoont een gematigde Belgisch-barokke stijl met pilasterstellingen, uitgevoerd in een schilderachtige afwisseling van baksteen en mergel. In Sittard bouwden de Dominicanen tezelfdertijd de St Michaelskerk, eveneens van het zaal type en met een voorgevel In dezelfde geest maar wat tammer.

Hoofdstuk V De strakke stijl in de laatste decenniën van de 17e eeuw

I. *Algemene beschouwingen*.

Wat er in de laatste decenniën van de 17de eeuw werd gebouwd nadat de pilasterarchitektuur had afgedaan is de voortzetting van een onderstroom, die we al in enige van de vroegste werken van Filips Vingboons zagen opkomen, en die bij Pieter Post en vooral bij Adriaan Dortsman aan kracht had gewonnen. De stijl die na 1670 algemeen in zwang is vertoont een onpersoonlijk karakter. De sierelementen die nog worden toegepast zijn weinig en van een vrij, een on-akademisch soort. Men beperkt zich meestal tot het leggen van nadruk op de ingangspartij, die men gaarne uitrust met een balkon. Vlakke zandstenen wandposten welven naar voren zonder kapiteel of ander overgangslid en dragen zulk een balkon. Voor zover nog elementen van de klassieke vormentaal worden gebruikt zijn het bij voorkeur Dorische hoofdgestellen waarvan het trigliefenfries kennelijk zeer werd gewaardeerd. Men is er op uit gave gevelvlakken te vormen en de vlakheid daarvan te laten spreken door de kontrastwerking van geblokt hoeklisenen.

De kultus van het vlak wordt vaak op zeer geraffineerde manier bedreven. Daarbij hebben de vensters een belangrijke funktie te vervullen. Zij worden opgevat als plaatselijke negaties van het gevelvlak die alweer door kontrastwerking de monumentaliteit van de strakke muur op pittige wijze hebben te verhogen. De ouderwetse kruisvensters met hun lichtgeschilderde kozijnhout van zware afmetingen waren daartoe ongeschikt: zij waren eigenlijk een onderdeel van de muurkonstmktie geweest mee hun vensterkruisen die veelal korrespondeerden met de speklagen. Men wenst nu vensters die niet anders zijn dan gaten, die over hun ganse oppervlak ontkenningen zijn van de gemetselde muur. Al in de hoogtijdagen van het Hollandse pilasterklassicisme had men deze opvatting van het venster gehuldigd in bij uitstek monumentaal opgezette bouwwerken. Het Amsterdamse stadhuis van Van Campen was daar een voorbeeld van. Hij had de vensters nog op de traditionele wijze gevormd en met gks-in-lood gevuld, maar door de kozijnen diep terug te leggen en het

houtwerk donkergrijs te verven had hij liet bedoelde effekt bereikt. Op overeenkomstige manier had Pieter Post de vensters van de Waag te Leiden behandeld.

Sinds het midden van de 17de eeuw begint men het glas in houten roeden te zetten, hetgeen belangrijk estetische konsekwenties had. Het houten traliewerk van de roeden toch gaat met het houten kozijn een éénheid vormen en her vensterkruis houdt op een deel van de wand te zijn. Het vroegste voorkomen van houten vensterroeden signaleerden Briët en Cuperus aan het slot Renswoude van 1654[1]. Het stadhuis van Enkhuizen uit 1688 toont het kruiskozijn in volle ontbinding. In dezelfde tijd doen de schuiframen, ongetwijfeld naar Engels voorbeeld hun intrede. De Zweedse architekt Nicodemus Tessin merkt ze als nieuwigheden op bij zijn bezoeken aan het pas voltooide slot Het Loo en Honselersdijk[2].

In deze hervorming van het venster sloten onze vaderlandse bouwmeesters zich aan bij de toonaangevende internationale stijl van Italië en Frankrijk. In een ander opzicht wijkt men wat de behandeling van de vensters aangaat meestal vrij sterk van de internationale stijl af, namelijk ten opzichte van de dekoratieve omlijsting. De Italiaanse Barok had met sterk plastisch werkende omlijstingen van de vensters bijzondere effekten bereikt. Borromini had er heel wat vindingrijkheid aan besteed. Ook de Franse architekten hadden veel werk gemaakt van de geprofileerde omvatting van het venster.

Het Hollandse Klassicisme is op dat punt van een opmerkelijke terughoudendheid. Het is waar dat Huygens' huis in Den Haag, het Mauritshuis (afb. 74 en 75), de Koepoort te Enkhuizen (1649) en de voorgevel van de Leidse Waag vensters hadden met zandstenen omvattingen. Maar zelfs aan zo bij uitstek representatieve bouwwerken als het Amsterdamse Stadhuis (afb. 79) en de stadhuizen van 's-Hertogenbosch en Maastricht (afb. 87) ontbreken zij, en wanneer omstreeks 1670 de ‘strakke stijl’ overwint schijnt men een bepaalde afkeer te hebben van omlijste vensters. Zij worden dan alleen nog toegepast in dekoratief uitgewerkte ingangspartijen, maar in de overige gevelvlakken stelselmatig vermeden.

Het kan niet worden ontkend dat de wijze waarop onze vaderlandse vensters scherp zijn ingesneden een nadrukkelijke strakheid en gespannenheid aan het muurwerk kan verlenen, althans indien het kozijnhout niet al te log en zwaar is. Zulk een pittigheid heeft men bepaald nagestreefd, zowel in natuursteen (stadhuis van Deventer, afb. 112) als in baksteen (slot Amerongen, afb. 117).

Van een sterke buitenlandse invloed op onze bouwkunst is in deze laatste drie decenniën van de 17de eeuw bepaald geen sprake. De architekten van de Republiek gaan hun eigen weg en wel in die mate dat hun architektiiur meer dan

1 Bouwkundig Weekblad, 1953, blz. 36.
2 Oud-Holland 1900, blz. 123, 146.

ooit geïsoleerd raakt in Europa. De uitheemse invloed die er nog te merken is, is ongetwijfeld Frans. Alleen al de wijze waarop men de hoeken van een gebouw met blokwerk in natuursteen of baksteen markeert toont dat onmiskenbaar.

Aangezien de ‘strakke stijl’ van de laatste decenniën der 17de eeuw voortkwam uit de sobere trant die al voordien naast het toonaangevende pilasterklassicisme was beoefend, is het niet zozeer de opkomst van een nieuwe stijl als wel het afsterven van de pilasterstijl dat de nieuwe stijlfase kenmerkt. Het minst revolutionair voltrok zich de overgang in Amsterdam waar de sobere trant al lang door Filips Vingboons en Daniël Stalpaert voet had gehad. Hun traditie wordt opgevat door Adriaan Dortsman of Dorsman, die, waarschijnlijk omtrent 1625 in Vlissingen geboren, zich in 1667 te Amsterdam vestigde waar hij in 1682 overleed.

II. *Bouwmeesters en gebouwen.*

Verreweg het belangrijkste bouwwerk dat we van Dortsman kennen is zijn Nieuwe of Ronde Lutherse kerk in de hoofdstad, in 1668 begonnen en in 1671 voltooid (fig. 20, afb. 109). De kerk treft onmiddellijk door haar zeer originele waaiervormige plattegrond. In tegenstelling met de Marekerk te Leiden van Arend van 's-Gravesande (fig. 16 en 17) wordt hier de koepelvormige hoofdruimte maar voor de helft van haar omtrek door een omgang begeleid, en die omgang is alweer, geheel in tegenstelling met het Leidse voorbeeld, van twee galerijen voorzien. Dubbele zuilen dragen de tamboer van de koepel aan de zijde van de omgang. Aan de koepelwand tegenover de omgang zijn de preekstoel en daarboven het orgel opgesteld. Ook in deze kerk is de overdekking niet door stenen gewelven bewerkstelligd maar door houtkonstrukties. Dit heeft het fatale gevolg gehad, dat het gebouw in 1822 totaal uitbrandde. Bij het herstellen heeft men zich wijzigingen van niet zeer ingrijpende aard veroorloofd. Het uitwendige heeft daardoor bepaald niet geleden; het komt ons zelfs voor dat de nieuwe koepel en lantaarn fraaier van vorm zijn dan de oorspronkelijke zoals wij die uit oude schilderijen en andere afbeeldingen kennen. Het inwendige is echter nog killer geworden dan het oorspronkelijk was.

Ten aanzien van het uitwendige van de Nieuwe Lutherse kerk kunnen wij opmerken dat de architekt al zijn aandacht heeft gewijd aan het front langs de Singel, waar de ronding van de koepel wordt geflankeerd door de eindgevels van de omgang. Daarbij treft een zeldzame forsheid en breedheid van behandeling. De hoge voet van baksteen is voorzien van verdiepte banden die herinneren aan vlak bossagewerk in natuursteen. De koepelronding is geleed door wat men zon kunnen beschrijven als verdubbelde wandpijlers van de Dorische orde.

Boven een fors Dorisch entablement verrijst een gedrongen trommel als voet voor de koepelwelving die met koper is gedekt. De enorme rechthoekige vensters aan de Singelzijde hebben, uitzondering in deze tijd, een volledige omlijsting in zandsteen. In de modelering èn van de massa's èn van de onderscheiden vlakken spreekt een opmerkelijke zin voor gebonden monumentaliteit, een gevoel voor barok gestalte-geven als aan geen ander bouwwerk in de Republiek

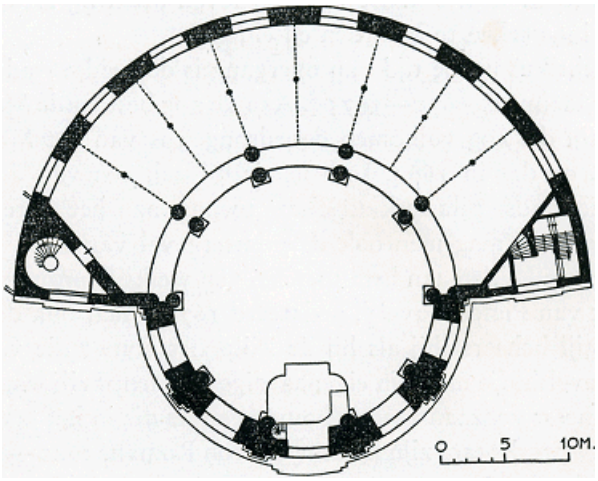

20. Amsterdam, Ronde Lutherse kerk, plattergrond

is op te merken. De achterzijde van de kerk is intussen, en dat kan men ook als een barokke trek aanmerken, geheel als ‘quantité négligeable’ beschouwd. De koepel schijnt daar vrijwel te verdrinken in de omvangrijke ‘enveloppe’. Merkwaardig is het dat Dortsman, wiens talenten op zulk een duidelijke wijze naar voren komen in zijn Ronde Lutherse Kerk, een zeer dor werk leverde in de Oosterkerk te Amsterdam die in 1669, een jaar later dan eerstgenoemde, werd begonnen. De plattegrond is al dadelijk vrij konventioneel: een vierkant waaruit een gelijkarmig kruis hoog oprijst boven de vierkante vakken op de hoeken. De luchtigheid die het interieur van Van Campens Nieuwe Kerk te Haarlem kenmerkte heeft hier plaats gemaakt voor een logge monumentaliteit. Het uitwendige is zeker niet zonder waardigheid, maar mist geheel en al de stoerbarokke modelering van de Nieuwe Lutherse Kerk. Er is dus zeker reden zich af te vragen, of Dortsman inderdaad de zelfstandige ontwerper is geweest van de Oosterkerk, te meer omdat het bekend is dat Daniël Stalpaert een koncept voor de Oosterkerk had getekend[1]. Wij kennen Dortsman verder als ontwerper

1 Ozinga, De Protestantsche Kerkenbauw, blz. 70.

van uitermate strakke Amsterdamse woonhuisgevels, hoewel er weinig zekerheid bestaat welke al of niet meer bestaande huizen men aan hem zou moeten toeschrijven[1]. Het meest indrukwekkende van deze huizen in Dortsmans stijl is ongetwijfeld Amstel 216 met zijn gereserveerd-deftige zandstenen gevel die het jaartal 1671 draagt (afb. 110). Enigszins afwijkend van Dortsmans trant maar van dezelfde tijdgeest vervuld is de brede gegroefde zandstenen gevel Herengracht 462, genaamd 'Sweedenrijk' met opmerkelijk kleine beelden op ingangspartij en attiek. In het laatst van zijn leven hield hij zich bezig met de aanleg van vestingwerken te Naarden en elders.

Een typisch eklektikus uit de tijd van overgang is de Leidse stadsbouwmeester Willem van der Helm, ± 1630-1630[2]. Aan de nog bestaande Morspoort hanteerde hij een stijl die nog volkomen doordrongen is van het Manierisme van Lieven de Key, en dat in 1664. Intussen is hij ook een van de laatsten die het volledige Hollandse pilasterklassicisme toepast aan het Gerecht te Leiden van 1671, en wellicht mag men ook de pilastergevel van De Vergulde Turk aan de Breestraat te Leiden aan hem toeschrijven welks fronton prijkt met fors beeldhouwwerk van Pieter Xavery, gedateerd 1673. Maar ook de destijds moderne strakke stijl beheerst hij als hij de Zijlpoort bouwt die van 1666 dagtekent en het Tevelshofje met zijn eigenaardige middenpaviljoen, ook uit 1666 (afb. 111). Als meest vooraanstaande bouwmeesters die in het laatste kwartaal van de 17de eeuw werkzaam zijn kan men Jacob Roman, 1640-1715 of 1716, en Steven Yennekool, 1657-1719, noemen.

Roman, begonnen als beeldhouwer, werd in 1681 stadsarchitekt van Leiden. Nadat hij reeds verschillende opdrachten voor de stadhouder Willem III had vervuld, werd hij in 1689 tot stadhouderlijk architekt aangesteld. In Leiden bouwde hij in 1689 het zeer omvangrijke hofje Meermansburg[3]. Het ingangspaviljoen, welks verdieping de regentenkamer herbergt, is voorzien van een rijke middenpartij, die met het gegroefde benedengedeelte, het ornament dat over het lijstwerk woekert en de dubbele Jonische pilasters onmiskenbaar Franse inspiratie verraadt. Romans zin voor monumentaliteit spreekt het sterkst in de voorvleugel van het Deventer Stadhuis uit de jaren 1693-'95 (afb. 112). De zandstenen gevel, in beginsel vlak gehouden met diep ingesneden vrij kleine vensters, heeft een delikaat gemodeleerde middenpartij van gegroefd werk boven de zeer gevoelig behandelde uitspringende portikus. Fraai gehouwen zijn de ondiepe balkons voor de vlakke velden. Een attiek waarin kleine vensters zijn gevat buigt in het midden terug om plaats te verlenen voor een wapendekoratie. In alles komt een fijn gevoel voor plastiek tot uiting.

1 Ozinga in Kunst der Nederlanden, 3de druk, II, blz. 67/68.
2 J.J. Terwen, Leidse huizen en Poorten, Catalogus Tentoonstelling Willem van der Helm, Den Maag, 1953.
3 Leids Jaarboekje, 1952, blz. 118 vlg.

Tot de scheppingen van Roman behoort mede het huis De Voorst bij Zutfen, dat waarschijnlijk in 1695 werd begonnen, de luisterrijke residentie van Joost van Keppel (afb. 113). Ook Daniel Marot, die wij hierna zullen behandelen, werkte aan De Voorst mee, maar wij zijn er van overtuigd dat Marot zich hier evenals bij andere werken vóór 1700 vrijwel geheel tot de verzorging van het inwendige heeft bepaald. Van de grote pracht die de gunsteling van Willem III, in 1697 tot Earl van Albemarle verheven, in en om De Voorst met zijn parken en waterwerken tentoonspreidde is slechts een ruïne over. De parkaanleg is verdwenen, en het huis zelf, dat in de loop der tijden ook niet geheel gaaf was gebleven, is in 1943 met zijn belangrijke interieurs totaal uitgebrand. Slechts met behulp van de prenten van P. Schenck kunnen wij ons een voorstelling maken van de oorspronkelijke toestand van het uitwendige.

Het eigenlijke herenhuis De Voorst was een strak en blok-achtig gebouw, uitwendig geheel met zandsteen bekleed, en met zuilengaanderijen in de vorm van een kwart-cirkel verbonden met de bijgebouwen die het voorplein flankeerden. De bestaande galerijen en voorgebouwen zijn niet meer de oorspronkelijke en ook geen zuivere kopieën daarvan. De middenpartijen van het herenhuis worden gemarkeerd door vrij tamme pilasterstellingen, die heel wat minder origineel en ook heel wat minder geavanceerd zijn dan de middenpartij van Romans stadhuis te Deventer. Beide middenpartijen hebben intussen een attiek die wel weer aan Deventer herinnert, maar, zoals hierna zal blijken, dergelijke attieken kwamen al eerder voor bij gebouwen waaraan Roman voor zover bekend niet heeft gewerkt. Iets bijzonders was het dak van het hoofdgebouw met zijn gewelfde buitenschilden en terras op het midden, ongetwijfeld geïnspireerd door Franse voorbeelden. Het elegante motief van de gebogen kolonnaden, in de 16de eeuw meer dan eens door Palladio toegepast, is naar men kan vermoeden ook via Frankrijk hier gekomen. Dat Marot voor al deze Franse motieven verantwoordelijk is, geloven wij niet: in 1681 had Roman al in zijn Meermansburg blijk gegeven van enige Frans oriëntatie en de hele habitus van het uitwendige van De Voorst is wel zeer sterk Nederlands. Dergelijke gebogen kolonnaden ter verbinding van herenhuis en dienstvleugels kwamen trouwens aanvankelijk ook voor aan het Loo, dat hierna ter sprake komt en dat in 1687 al voltooid stond[1].

Als merkwaardigheid vermeldden wij op blz. 86 al. dat Roman het half voltooide paleis te Breda geheel afbouwde in stijl van het vroeg-16de-eeuwse ontwerp.

De Amsterdammer Steven Vennekool is de schepper van het glorieuze en zeldzaam volledig bewaarde Stadhuis van Enkhuizen, 1686-'88 (afb. 115). Met het stadhuis van Deventer vormt het de meest persoonlijke noot in het ietwat

1 Ozinga, Daniel Marot, blz. 52.

monotone tafereel van onze laat-17de-eeuwse bouwkunst. Het rijzige blok is aan de voorzijde geheel in zandsteen uitgevoerd. Deze zandstenen gevel munt uit door een zeer weloverwogen en harmonische kompositie, die voor een groot deel wordt bepaald door het ritme der vensters. De strakheid wordt gebroken door een feestelijk bewogen middenpartij die merkwaardigerwijs een boogvenster aan weerszijden vertoont en bovendien een rond venster in de bovenste verdieping en eindigt met een attiek. Het dak heeft een vrij geringe helling. De houten toren die daaruit oprijst is vrij plomp uitgevallen.

De zin voor het monumentale, die Vennekool's stadhuis van Enkhuizen kenmerkt kwam op nog indrukwekkender wijze tot uiting in de weidse triomfboog die in 1691 naar zijn ontwerp werd opgericht op het Buitenhof in Den Haag ter gelegenheid van de intocht van Willem III als koning van Engeland[1] (afb. 133). De klassieke orden ontbraken er niet aan, maar het geheel vertoonde geen enkele verwantschap meer met de stijl van het Hollandse Klassicisme van enkele decenniën vroeger. Deze ereboog vertegenwoordigde een gematigde barok van een sterk Frans karakter.

Alvorens Steven Vennekools Huis Middachten te behandelen, menen wij goed te doen een overzicht te geven van de landhuizen die daarvóór ten behoeve van de stadhouder en enige leden van de hoge adel werden gebouwd. Het eerste daarvan is het jachtslot Soestdijk, dat Willem III al in 1674 stichtte (afb. 116), en waarvan Maurits Post, 1645-1677, zoon van Pieter Post, de architekt is geweest[2]. Het was een zeer sober bouwwerk, waarvan het middengedeelte, iets levendiger opgevat dan de vlakke zijvleugels en prijkend met een attiek zoals die al meer is gesignaleerd, aan de achterzijde trapsgewijze uitsprong. Door de neo-klassicistische verbouwingen van koning Willem I uit 1816 en volgende jaren is het eenvoudige jachtslot herschapen in een min of meer Palladiaans wit paleis.

Het huis Soestdijk zoals Maurits Post het ontwierp, had in zijn kompositie nog een zekere beweeglijkheid die spoedig als ouderwets moet zijn beschouwd, en die de bouwmeester zelf overwon toen hij het ontwerp maakte voor het buitengemeen statige slot te Amerongen (afb. 117). Een jaar vóór de jonge Post overleed, in 1676, maakte Godert van Reede, wiens middeleeuwse kasteel door de Fransen in brand was gestoken, een aanvang met een nieuw slot, evenals het oude oprijzend uit een gracht op de aloude ridderlijke wijze. Zelden is de kultus van de eenvoud zo ver gedreven als hier, en zelden ook is het resultaat zo indrukwekkend voornaam geweest.

De onbekende ontwerper van het Slot te Zeist (afb. 119), dat Willem van Nassau-Odijk, almachtige gunsteling van de stadhouder Willem III, in 1685

1 R. van Luttervelt in Maandblad foor Beeldende Kunsten, 1948, blz. 148.
2 Oudheidkundig Jaarbock, 1938, blz. 88.

begon, zocht het indrukwekkende van zijn schepping niet in de rijzigheid welke het huis Amerongen kenmerkt, maar op meer moderne wijze in de breedheid van de massa-ontwikkeling. Hij bond het langgestrekte herenhuis met zijn lage zijvleugels aan de dienstgebouwen die het voorplein flankeren en bereikte daarmee een ruimte-ontplooiing aan de voorzijde welke die van De Voorst in de schaduw stelt.

Ruimte-architektuur in de openlucht, aksentueren van een voornaam gebouw door het komponeren van de massa's tot een klimax, situaties te richten op het bereiken van grootse effekten, dat waren idealen die algemeen werden nagestreefd in het barok gestemde Europa, ook in de Republiek onder het bijna monarchale bewind van Willem III. Dit alles mocht hier dan op vrij bescheiden schaal worden verwerkelijkt, de neiging ertoe blijkt onmiskenbaar uit de opzet van het Slot te Zeist en eveneens uit die van het Loo, dat Willem III vrijwel tegelijkertijd stichtte en dat in 1687 in hoofdzaak voltooid moet zijn geweest. Het is vrij zeker dat Jacob Roman de bouwmeester van het Loo is geweest, al geldt hier wat wij al eerder ten aanzien van het huis Honselersdijk opmerkten en wat algemeen geldig is, dat ook anderen dan de eigenlijke architekt invloed op het ontwerp zullen hebben uitgeoefend. De vorm van het komplex met zijn hoofdgebouw, lagere nevenpaviljoens en nog lagere dienstvleugels volgde de Franse mode zoals die onder Lodewijk XIV zich had ontwikkeld in nog sterker mate dan het Slot te Zeist: het geheel is breed uitgespreid en het hoofdblok ligt terug aan een trapsgewijs vernauwd voorplein. Gelijk hiervoor (blz. 159) al werd opgemerkt waren aanvankelijk de zijvleugels door gebogen Jonische kolonnaden met het hoofdblok verbonden. In zijn tegenwoordige staat wijkt het Loo vrijwat af van de gedaante in het laatst van de 17de eeuw. Koning Lodewijk Napoleon, die de simpele bakstenen muren al te somber moet hebben gevonden, liet ze wit pleisteren, en in 1911-1914 is het paleis vrij aanmerkelijk gewijzigd en hoger opgetrokken (afb. 118).

Als laatste van deze serie voorname landhuizen en sloten komt Middachten aan de orde, in 1695 en volgende jaren is zijn tegenwoordige vorm ontstaan door verbouwing van het vervallen middeleeuwse slot. Dat Godert van Reede-Ginkel, zoon van de bouwheer van Amerongen, Steven Vennekool als architekt nam is duidelijk af te lezen aan de vrij rijke zandstenen dekoratie van de ingangspartij: zij is kennelijk een variatie van de middenpartij van het stadhuis te Enkhuizen. Geheel vrij was Vennekool niet: hij had zonder twijfel tot opdracht zoveel mogelijk van het oude muurwerk te behouden. Daaraan is waarschijnlijk de vrij bewogen hoekige vorm van het huis te danken, en dientengevolge zal ook een brede aanleg als te Zeist en op Het Loo buitengesloten zijn geweest: het huis bleef op traditionele wijze in het water liggen.

De twee stadhuizen, de landhuizen en sloten die wij hier behandelden zijn uitermate representatief voor de ontwikkeling van de architektonische smaak in het

laatste kwart van de 17de eeuw, en dat niet alleen wat hun uitwendige verschijning aangaat. Het stadhuis van Enkhuizen en de sloten Amerongen en Middachten bezitten nog heden ten dage een belangrijk deel van hun inwendige ultmonstering, en die dient hier ter sprake te komen omdat de interieurs van beide eerstgenoemde gebouwen nog geheel vrij zijn van de invloed van Marot, en die invloed op de inwendige afwerking van Middachten nog niet zeer sterk is. In aansluiting hierbij kunnen wij ook nog het slot Slangenburg bij Doetinchem noemen, dat in het eind van deze eeuw door de generaal van Baer van Slangenburg niet alleen werd uitgebreid maar inwendig op zeer onbekrompen wijze werd gedekoreerd (afb. 122).

Wat de indeling betreft, een ruime vestibule, centraal gelegen, was sinds de dagen van Van Campen en Philips Vingboons voor dergelijke voorname gebouwen algemeen gebruikelijk, een monumentale trap in het midden, zoals het Mauritshuis die heeft, veel minder. Het stadhuis van Enkhuizen heeft een trappenhuis aan de linkerzijkant, en ook in het Slot te Zeist en op De Voorst was de trap terzijde van de vestibule gelegen. In Frankrijk is een zij-ligging van de hoofdtrap trouwens steeds zeer veel voorkomend geweest. Het Loo kent weereen trappenhuis in de as achter de vestibule. Verreweg het meeste werk van het trappenhuis heeft men op Middachten gemaakt, waar men de voormalige binnenplaats daartoe inrichtte. Men maakte er een ovale ruimte van waarin de trap met twee vleugels omhoog klimt, en overhuifd wordt door een weelderig met stuc versierde koepel met lichtlantaarn (afb. 123). Kommunikatie der kamers door middel van gangen is hier tot het einde van de 18de eeuw even ongebruikelijk als in Frankrijk.

De uitmonstering der zalen en kamers in het ‘prae-Marot’ tijdvak is nog zeer traditioneel: schouwen van een vrij geijkt model, de wanden bekleed met tapijten of geschilderde taferelen op doek, geschilderde houten zolderingen. Op de sloten te Amerongen, Middachten en Slangenburg komen ook rijke stucplafonds voor met een vaak vrij naturalistisch plantaardig ornament, grote ranken en ronde of hoekige omlijstingen van kompartimenten welke met geschilderd doek zijn gevuld. Een merkwaardig stucplafond in deze geest vindt men ook te Leiden in de vestibule van het huis Pieterskerkgracht 9. De consoles in de lijst onder de trapkoepel van Middachten zijn typische Lodewijk-XIV motieven, maar de stijl van het stucwerk heeft nog niets met Marot te maken. Overigens is het een open vraag wie de stuccateurs zijn geweest. In ieder geval plachten stuccateurs meestal hun eigen trant te volgen en lieten zij zich hun dekors niet door de architekten voortekenen tenzij zulk een architekt tevens een ornamenist was als Marot. Op Middachten zijn ook wel gedeelten van de wanden betimmerd wat voordien niet gebruikelijk was en ongetwijfeld door Marot is geïnspireerd. De ornamentele vormen doen er trouwens aan Marot denken maar zijn nogal grof gebleven. Voor de zuivere Marot-stijl verwijzen wij naar hfdst. VI.

Naast hetgeen wij noemden is er in deze tijd niet zo heel veel belangrijks meer tot stand gekomen. Op het punt van de religieuze architektuur mag intussen met ere de Portugese Synagoge te Amsterdam worden genoemd (afb. 124), in 1671-'75 tot stand gekomen naar ontwerp van de overigens vrij onbekende Elias Bouman[1]. Dit indrukwekkende bedehuis van de geloofsgemeenschap der rijke Sefardische Joden ademt zowel uit- als inwendig een gereserveerde monumentaliteit die weinig ostentatieve middelen nodig had om zich voornaam te uiten. Het rechthoekige blok met zijn lage bekappingen omgeven door balustraden is op gelukkige wijze geritmeerd in zijn gevels. Indrukwekkend is het interieur welks drie evenwijdige houten tongewelven worden geschraagd door een viertal reusachtige Jonische zuilen van zandsteen. Kleine wijzigingen, o.a. het vervangen van de oorspronkelijke bronzen vensterramen, hebben niet nagelaten enigszins afbreuk te doen aan de weidse werking die het best is te beoordelen naar het prachtige schilderstuk van Emanuel de Witte in de verzameling-Dreesmann.

Op het stuk van utilitaire architektuur wordt het tijdvak uitstekend vertegenwoordigd door het Arsenaal te Delft, waarvan het hoge gedeelte werd opgetrokken in 1692. Een ander zeer verdienstelijk staal, het voormalige Oostindische Huis, later Entrepôt aan de Boompjes te Rotterdam uit 1695 is helaas in 1940 verwoest (afb. 114). Een bijzonder opmerkelijk en representatief bouwwerk van specifiek militaire aard dat gelukkig nog bestaat is de onbekrompen aangelegde Hampoort te Grave uit 1688 (afb. 121). De buitengevel met zijn pilasters en fronton en de brede binnengevel, beide uitermate zorgvuldig doorwerkt, zijn geheel en al in baksteen uitgevoerd maar suggereren de vormen van blokwerk op een wijze die herinnert aan de scheppingen van een 16de-eeuws manierist als Giulio Romano te Mantua.

1 D.H. de Castro en J. Meyer. De Synagoge der Portugees-Israelitische Gemeente te Amsterdam, 1950.

Hoofdstuk VI De eerste helft van de 18e eeuw

I. *Daniel Marot en zijn werk.*

In de vaderlandse bouwkunst van de laatste decenniën der 17de eeuw, bij Vennekool, Dortsman en Roman, is duidelijk een veranderde houding te bespeuren die min of meer geïnspireerd is door de Franse architektuur. Bij deze geleidelijke heroriëntering na de periode van vrij sterke isolatie welke het Hollandse Klassicisme was geweest, bleef echter een eigen, een nationale geest domineren. Men gaat enigszins mee met de internationale smaak die naar rustige breedheid streeft en het architektonisch sierapparaat wordt steeds meer ondergeschikt aan de totale effekten die men wil bereiken. In de wijze waarop de Nederlandse, in feite Hollandse architekten de gewijzigde opvattingen verwerkelijken geven zij blijk van een opmerkelijke zelfstandigheid. Zij tonen een bijzonder fijn gevoel voor de kontrastwerking van grote vlakken en koncentraties van plastisch ornament, hetgeen voortkomt uit een veel meer barok beleven van de architektuur dan tevoren her geval was.

De Barok van Dortsmans Amsterdamse woonhuisgevels en koepelkerk, van Vennekools stadhuis te Enkhuizen en Romans stadhuis te Deventer mist de uitbundigheid die men gewoonlijk aan het begrip Barok verbonden acht. Het is een soort krypto-Barok, veel gereserveerder nog dan de toch al zeer gereserveerde Franse Barok. De onafhankelijkheid van de Hollandse architekten komt vooral naar voren in het vormenapparaat dat zij gebruiken. Hoewel ten opzichte van het voorafgaande tijdvak verrijkt, blijft het vrij pover, maar zij weten deze povere vormenvoorraad voortreffelijk voor hun doel te gebruiken. Hun kracht ligt in een zeer sterk ontwikkeld gevoel voor verhoudingen, hun ingetogenheid toont beheerste spanningen.

Een levendige reaktie op deze stille, ingehouden stijl werd ontketend door de aktiviteiten van de Franse réfugié Daniel Marot (Sr.), 1661-1752, zoon van de hafgraveur Jean Marot[1]. Zelf was hij voor zijn vertrek naar de Republiek ook als graveur bekend, en graveur is hij trouwens altijd gebleven, ook toen hij een omvangrijke praktijk als dekorateur en architekt ontwikkelde. In zijn jonge

1 M.D. Ozinga, Daniel Marot, de schepper van de Hollandsche Lodewijk-XIV stijl, 1938.

jaren werkte hij voor het Franse Hof en hij moet volledig thuis zijn geweest in de Louis-XIV ornamentstijl. De herroeping van het Edikt van Nantes in 1685 zal voor hem als Protestant reden zijn geweest zijn vaderland te verlaten. Wanneer dat precies is gebeurd weten wij niet, maar in 1685, als hij een jaar of 25 is, bevindt hij zich in Den Haag waar hij aktuele prenten vervaardigt.

Al heel spoedig krijgt hij opdrachten van stadhouder Willem III en diens omgeving, o.a. het ontwerpen van de tuinen van Het Loo. In de jaren 1694-'97 is hij in Engeland, zonder twijfel in dienst van de Koning-Stadhouder, al tast men in het duister aangaande de aard van zijn werkzaamheden over zee. Na te zijn teruggekeerd is hij voor een korte tijd in Amsterdam, maar met uitzondering van de jaren 1705-1717, wanneer hij opnieuw in Amsterdam woont, houdt hij in Den Haag verblijf tot zijn dood.

Ondanks de ijverige nasporingen van Ozinga is er nog veel onduidelijk in het leven en de werkzaamheden van Marot, maar wij menen er ons overtuigd van te mogen houden dat hij vóór het begin van de 18de eeuw nooit als architekt in de volle zin van het woord is opgetreden, ook al noemde hij zich architekt van de Koning-Stadhouder. Er is geen enkel bewijs en ook geen enkele waarschijnlijkheid, dat hij iets anders heeft vervuld dan opdrachten voor interieurdekoratie en tuinaanleg eer hij in 1715 het huis-Schuylenburch in Den Haag ontwierp. Stadhouderlijk architekt 'en titre' was trouwens zoals wij hiervoor al opmerkten, Jacob Roman.

Hoewel er zeer veel verloren is gegaan zonder dat wij er ook maar enige afbeelding van bezitten, is er nog voldoende van Marot's interieurkunst overgebleven, vóór recente verwoesting gefotografeerd of in prent gepubliceerd om er ons een zeer duidelijk beeld van te kunnen vormen. Van de inwendige uitmonstering van Het Loo bestaan nog gedeelten, eveneens van het Slot te Zeist, de interieurs van De Voorst bij Zutfen zijn door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gefotografeerd vóór de laatste oorlog, het huis Schuylenburch, nu Departement van Marine en de Koninklijke Biblioteek in Den Haag bezitten nog hun fraaie trappenhuizen, en als voornaamste pronkstuk kan men nog steeds de weelderige Trêveszaal op het Binnenhof in Den Haag bewonderen, die Hunne Hoogmogendenin 1692 naar Marots ontwerp lieten uitvoeren, als ruimte voor plechtige ontvangsten (afb. 125). Overigens is dat lang niet alles wat er bewaard bleef.

Marots interieurkunst is een totalitaire kunst. De wanden met hun betimmeringen en vlakvullingen, schilderingen en stucwerken, de schouwen en de plafonds, zij vormen één sluitend dekoratief geheel, waaraan men niets kan toevoegen of wijzigen en waarin geen plaats is voor een omvangrijk meubel of een los schilderij. De wanden van vestibules en gangen worden geheel in wit stucwerk uitgevoerd, in trappenhuizen bedekt hij ze soms met illusionistische schilderingen op de kalk, in de kamers en zalen brengt hij tot de koof betimme-

ringen aan, vaak geverfd maar ook wel in blank eikenhout. De betimmeringen zijn veelal door pilasters geleed en omvatten daartussen vakken met figurale of dekoratieve schilderingen.

Zulk een behandeling van de wanden was intussen niet iets volkomen nieuws hier te lande. De zaal die Pieter Post in het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden ontwierp heeft ook een verdeling in vakken door middel van Jonische pilasters waartussen behangsels van goudleer zijn gespannen. Maar het simpele apparaat van Post en zijn tijdgenoten maakt in de Trêveszaal plaats voor een veel rijker en gevarieerder dekoratiesysteem. De normale pilasterschacht is Marot meestal te eenvoudig en hij geeft er de voorkeur aan die te breken door forse blokken. De hoofdgestellen voorziet hij gaarne met de sterk sprekende consoles die in de LouIs-XIV-sttijl gebruikelijk zijn. De omlijstingen van deuren krijgen weelderig gesneden banden zoals Jean Marot die ook al had ontworpen, de schouwen krijgen een heel ander model dan men hier placht te maken en zijn met vlezig snijwerk versierd. Een bijzonder talent ontplooit Marot in zijn pla- fonds, waarin hij meer variatie weet te brengen dan in de wandbehandeling en die triomfen vormen van stuckunst en pikturale illusies.

Het stucplafond was ook niet geheel onbekend in de tijd vóór Marot. Sinds het begin van de 17de eeuw zijn er verschillende gemaakt in het Oosten des lands[1], waar o.a. in het stadhuis van Zutfen en in de gewezen havezate Padevoort bij Zeddam goede voorbeelden te zien zijn. Het ging dan evenwel steeds om een bepleistering die de struktuur van de zoldering met haar balken niet verborg, en waarbij de indeling door de balken juist het uitgangspunt van de versiering was. Het fraaiste van deze plafonds, dagtekenend uit 1662, bevond zich in het kasteel te Doornenburg en ging ten gronde toen het slot in 1945 door de Duitsers werd opgeblazen. Tenslotte kennen wij ook in het Westen des lands voorbeelden van vroeg stucwerk, te weten twee eigenaardige plafonds in het oude huis aan de Voorstraat in Den Briel dat thans als hotel De Nymph bekend is. In dit geval zijn het evenwel geheel vlakke plafonds, waarvan het ene sterk op Engelse plafonds lijkt.

De representatieve architektuur van het Hollandse Klassicisme kende, afgezien van gepleisterde tongewelven gelijk die van de Mozeszaal en de troonzaal in het Paleis te Amsterdam, geen stuczolderingen. Men maakte beschilderde houten plafonds die meestal vlak waren maar in bijzondere gevallen ook gewelfde houten zolderingen met dekoratieve beschildering. Voorbeelden van dit laatste zijn de grote zaal van het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden, de vergaderzaal der vroegere Staten van Holland, nu van de Eerste Kamer in Den Haag, de Oranjezaal van het Huis ten Bos, alle door Pieter Post ontworpen en als voornaamste de Burgerzaal in het Paleis te Amsterdam.

1 A. Staring, Zeventiende-eeuws stucwerk in het Oosten des lands, in Kunsthistorisch Jaarboek 1948/'49, blz. 316.

Zodra Marot in het land is worden allerwege stucplafonds gemaakt. Het is zelfs niet ondenkbaar dat enige stucplafonds zoals die van het slot Amerongen nog iets ouder zijn, maar daaromtrent is niet veel zekerheid te krijgen aangezien men jarenlang bezig was met de afwerking. Marot zelf gebruikt echter niet uitsluitend stucwerk voor zijn plafonds, maar ook wel houtwerk, gelijk het geval is in de eetzaal van Het Loo en in de Trêveszaal in Den Haag. Vaak zijn zijn plafonds geheel wit en ontlenen zij hun werking geheel aan de modelé, maar zijn luchtigste en meest illusionistische plafondfantaisieën bestaan uit schilderwerk op vlak stuc. Gemodeleerd èn gekleurd stucwerk, liefst nog met goud versierd, zoals in Italië en Frankrijk veel voorkomt is in ons land ongebruikelijk gebleven.

Onder de bewaard gebleven interieurs van Marot is de Trêveszaal verreweg het belangrijkste door de zeer rijke toepassing van kleur en verguldsel ter ondersteuning van de plastische vormenweelde. Helaas zijn schilderwerk en verguldsel kennelijk vrij sterk gerestaureerd in 1881, waardoor de oorspronkelijke harmonie wel min of meer verstoord moet zijn. Typerend voor zijn barokke geest zijn ook de perspektief-illusies die hij voor de vlakke wanden van trappenhuizen als die van het Slot te Zeist, Het Loo en De Voorst ontwierp.

Men kan zeggen dat Marot in de laatste 15 jaren van de 17de eeuw een ware revolutie teweeg bracht in de Nederlandse interieurkunst. Wat hij introduceerde was een Lodewijk-XIV-stijl, maar een Lodewijk-XIV-stijl van een vrij persoonlijk karakter, zwaarder en logger dan in Frankrijk gebruikelijk was. Het gemis aan kontakt met zijn geboorteland moet oorzaak zijn geweest dat hij in die zeer persoonlijke versie bleef volharden en dat er in de loop van zijn lange leven vrijwel geen sporen zijn te vinden van een neiging zich te heroriënteren. Al spoedig hebben andere zijn stijl nagevolgd, het meest opmerkelijk nog tegen 1700 bij het maken van de betimmeringen van het huis Middachten, die vrij wat grover zijn dan wat wij van Marot kennen en mogen verwachten.

Voor zover wij kunnen zien is Marot niet eerder opgetreden als architekt die een volledig gebouw ontwerpt dan in 1715 toen hij plannen maakte voor het huis van Cornelis van Schuylenburch aan de Lange Vijverberg in Den Haag, nu Ministerie van Marine. In 1716 of '17 volgde het huis van de graaf van Wassenaar-Obdam in de hoek van de Kneuterdijk (fig. 21, afb. 120), in 1725 de Synagoge van de Portugese Joden in Den Haag, in 1733 bouwt hij het Brants-Rus-hofje in Amsterdam op de Nieuwe Keizersgracht, in 1734-'36 het huis van Adrienne-Marguerite Huguetan aan de Lange Voorhout in Den Haag, dat in 1761 door Pieter de Swart werd vergroot en zodoende een vorstelijke breedte verkreeg (afb. 131). Tegelijkertijd liet de stadhouder van Friesland, Groningen en Drente die in 1747 als Willem IV algemeen erfstadhouder zou worden, het Huis ten Bos door Marot aanmerkelijk vergroten om er met zijn jonge gemalin Anna van Engeland op passende wijze te resideren.

Wanneer men deze werken die als geheel door Marot werden ontworpen nader beschouwt moet men wel vaststellen, dat hij zich op het punt van gevelbehandeling vaak op merkwaardige wijze houdt aan de inheemse tradities. De zandstenen voorgevel van het huis-Schuylenburch, het uitwendige van de Portugese

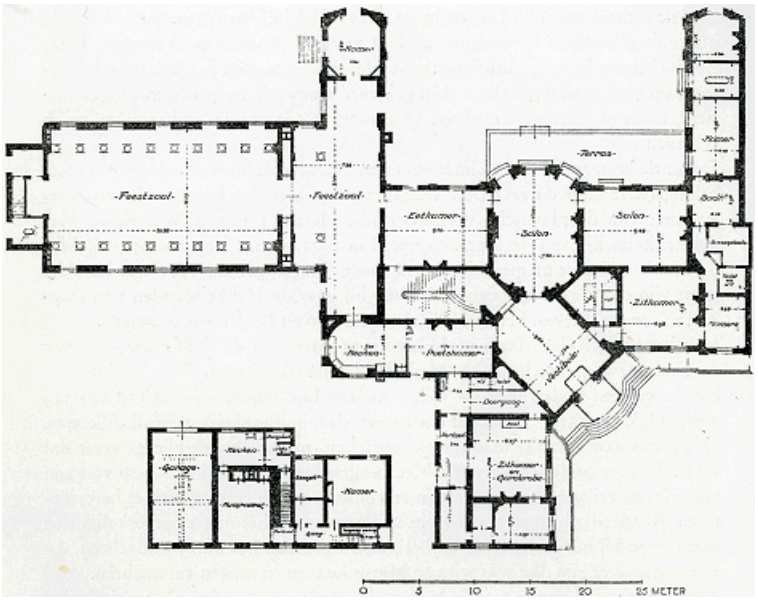

21. Den Haag, Paleis Kneuterdijk, plattegrond

Synagoge, van het Brants-Rusbofje, van de zijvleugels van het Huis ten Bos, vertonen wel heel sterk Nederlandse eigenaardigheden en zouden in Frankrijk een vreemde figuur maken. Wat nieuw is zijn de vormdetails van ingangen, balkons en attieken, de omlijstingen van de vensters boven de deur. Het is wel duidelijk dat Marot in de Republiek zijn praktisch-bouwkundige edukatie ontving.

Het meest grootse stuk archirektuur is ongetwijfeld het paleis-van-Wassenaer-Obdam. De plattegrond, die door de plaatsing in de hoek vrij gekompliceerd moest worden, is meesterlijk ingedeeld met een typisch Franse vindingrijkheid die er genoegen in schept assen te verschuiven of te knikken om verrassende

resultaten te bereiken (fig. 21). Het front, gebroken en gedrongen, zoekt in weelde van ornamentatie te vergoeden wat het in breedte-ontplooiing te kort kwam. Marot, vervreemd van de Franse architektuur, ontwikkelde hier een dekoratiestijl van eigen vinding, druk, onrustig, eer grof dan elegant. Zoals het paleisje zich thans voordoet is het zeker minder harmonisch dan oorspronkelijk. Het vervangen van de oorspronkelijke roedeverdeling der vensters door een van zeer ordinaire tekening vergroot de onrust. Voorts heeft het geheel geleden door het verdwijnen van de zonderlinge koepel op het middenpaviljoen en van het triomfante wapen daarvoor, en missen de kappen hun gedreven loden kammen à la française. Wat, gelijk wij hierna nog zullen zien, Adriaan van der Werff al in Rotterdam had gedaan maar hier te lande zeer ongewoon was, Marot omlijst alle vensters van het paleisje op zeer nadrukkelijke manier en niet vlak als Van der Werff het deed maar met zware ojief-profielen en hij geeft ze bovendien spiegelboog-lateien. Middenpartij en eindpartijen zijn in zandsteen uitgevoerd maar geheel verschillend gedekoreerd. Alles bijeengenomen een hoogst eigenaardig werk, meer dekorateurs- dan architektenschepping. Van de klassicistische neigingen in de Franse uitwendige architektuur van deze tijd trekt Marot zich niets aan. De barokke neigingen worden geaksentueerd door de beweeglijkheid van de daken, die meer herinneren aan Von Hildebrandt's Belvedere te Wenen dan aan wat Frankrijk voortbracht.

De voorgevel van het huis-Huguetan, nu Koninklijke Bibliotheek, een twintigtal jaren jonger dan het paleis-van-Wassenaer-Obdam, vertoont in het middengedeelte van Marot bij alle verschil een overeenkomstig drukke feestelijkheid. Deze gevel is op en top een stuk bekledingsarchitektuur, zó weinig tektonisch gedacht als men zelfs in Frankrijk zelden ziet. Er zijn opmerkelijk grove vormen, zoals de kapitelen naast de ingang. De stemming is volop barok. Een zeer fraai motief is de forse toog in de middenpartij die zijn prototypen in de Franse architektuur vindt maar hier op een zeer eigen wijze is toegepast. Dit motief doet opgeld in deze tijd. Het kwam ook voor aan de schitterende gevel van de Provinciale Bibliotheek te Middelburg welke in 1940 werd verwoest en die van 1733 moet hebben gedagtekend (afb. 126) en dus een jaar ouder zou moeten geweest zijn dan het huis-Huguetan, en nog wat eerder, in 1730, was het ‘Beeldenhuis’ te Vlissingen gebouwd, welks middenvensters op gelijksoortige wijze zijn behandeld.

Een dergelijke toog behoort ook tot de geliefde rekwisieten die de Antwerpse beeldhouwer en architekt Jan Pieter van Baurscheit Jr. (1699-1768) in zijn monumentale gevels toepast (huis-Osterrieth en Koninklijk Paleis te Antwerpen). Van deze Baurscheit nu weten wij dat hij beeldhouwwerk leverde ten behoeve van het huis-Huguetan en dat hij in Zeeland werkte. Het is niet ondenkbaar, dat in de toepassing van het toog-motief de prioriteit bij Van Baurscheit te zoeken is.

Niet alleen door zijn voorgevel is het huis-Huguetan opmerkelijk, evenzeer door zijn indeling. En op het paleis-van Wassenaer-Obdam heeft het voor, dat een deel van zijn inrichting nog aan Marot te danken is. Een vrij bescheiden vestibule gaat vooraf aan het naar links uitgebouwde trappenhuis welks voorname stucdekoratie goed geboetseerde figuren omvat. In de as is de tuinzaal gelegen die met gebogen hoeken uit het blok springt. Aan de achterzijde springen bovendien smalle zijvleugels uit welke kabinetten bevatten. Deze soort indeling zal herhaaldelijk worden nagevolgd in deftige stadshuizen en ook in landhuizen, in het bijzonder de rond of veelhoekig uitgebouwde tuinkamer.

II. *Andere architekten en archiektuur.*

Ongetwijfeld heeft Marot een zeer grote invloed gehad, en toch is er te nauwernood sprake van een Marot-school. De enige die vrij nauw bij Marot aansluit is de bovenvermelde Van Baurscheit jr. geweest, in wie men wellicht, wat ons land aangaat, de ontwerper mag zien van het Beeldenhuis te Vlissingen en van het helaas verdwenen huis te Middelburg dat laatstelijk als Provinciale Biblioteek diende. Ook in het aanzienlijke woonhuis dat na het bombardement van Vlissingen in 1809 tot stadhuis werd ingericht vindt men vormen die aan Van Baurscheit jr. doen denken. De Koepoort te Middelburg, in 1735 begonnen, naar het schijnt volgens ontwerp van de stadsarchitekt Jan de Munck, en waarvoor Van Baurscheit beeldhouwwerk leverde, is eveneens een van de weinige werken die men tot de Marot-Van Baurscheit-school mag rekenen. Een ander is het ‘Foreestenhuis’ te Hoorn met zijn statige brede voorgevel en de sierlijke atlanten onder het balkon, dagtekenend uit 1724[1].

Verwonderlijk is het dat Marot zo weinig invloed had op de Amsterdamse architektuur. Er zijn wel enkele voorname huizen aan te wijzen in welker gevels Marot-motieven voorkomen, maar dan steeds als het ware op een ondergrond van Dortsman-stijl (Herengracht 495). Het weelderigste huis met Marotmotieven is Herengracht 475, zo wat het uitwendige als het zeer belangrijke inwendige aangaat (afb. 127 en 128). De gang en het trappenhuis zijn overrijk met stucversieringen uitgedost, waarbij een hele reeks my- tologische figuren vrijwel ‘en ronde bosse’ uit de wanden naar voren komen. Het trappenhuis is een verrijkte variant op dat van het Ministerie van Marine in Den Haag, waarbij de overkoepeling als een ware ‘stunt’ een plastische verwerkelijking is van de illusionistische dromen die Marot alleen in schilderwerk placht te suggereren. De zuilschachten met zware banden die kenmerkend zijn voor Marot, ontbreken hier ook niet. Ozinga heeft het vermoeden uitgesproken dat aan het trap-

1 Herma M. van den Berg. Geïll. Monumentenbeschrijving van Westfriesland enz., blz. 159.

penhuis een ontwerp van Marot ten grondslag heeft gelegen, dat gewijzigd zou zijn uitgevoerd (Daniel Marot, blz. 134).

Een van de zuiverste komposities in Marot-trant is het huis van de afgevaardigden van Amsterdam in de Staten-Generaal, nu Ministerie van Buitenlandse Zaken, aan het Plein in Den Haag, gebouwd 1737-1741. De statige voorgevel met zijn naar voren gebogen hoeken van geblokt werk is intussen op een andere wijze barok dan wij het bij het autentieke Marot-werk vinden.

Er is één stad in ons land die in het begin van de 18de eeuw een architektuur voortbrengt welke door haar klassicistische geest een sterk kontrast oplevert met hetgeen wij hiervoor behandelden, en dat is Rotterdam waar de gevierde schilder en dilettant-bouwmeester Adriaan van der Werff (1658 of '59-1722) de toon aangaf[1]. Helaas is van zijn architektonische werk door de verwoestingen in 1940 vrijwel niets over. Onder de verschillende koopmanshuizen die hij bouwde was het huis Boompjes 77, gesticht door Cornelis de Jonge van Elle-meet in 1705, laatstelijk zetel van de Rotterdamse Bank, verreweg het belangrijkste en een typisch staal van zijn trant (afb. 129). De zandstenen voorgevel met groefwerk en zijn vensters in vlakke uitspringende omlijstingen gevat was een toonbeeld van dorre statigheid. Beter waren zijn koopmanshuizen met smalle gevels ter breedte van drie vensters, waarvoor zijn klassicistische geest geen geveltop meer kon dulden en die met een Dorische kroonlijst werden afgesloten. Dit is des te opmerkelijker, wanneer men konstateert dat Amsterdam nog tot diep in de 18de eeuw voortgaat met het bouwen van slanke halsgevels in een detaillering die de evolutie der sierstijlen volgt tot in het late Rococo.

De grootste opdracht die Van der Werff ten deel viel was het ontwerpen van een monumentaal beursgebouw (afb. 132). In het jaar voor zijn dood werd de eerste steen gelegd, en de voltooiing mocht hij niet meer beleven. Evenals de Amsterdamse Beurs van Hendrik de Keyser was de Rotterdamse om een rechthoekig binnenplein gebouwd. Inplaats van de luchtige zuilarkaden van de Amsterdamse omgaven hier zware pijlerarkaden het plein. De vier hoeken werden gemarkeerd door torenachtige paviljoens met gebogen daken, en aan een der korte zijden verhief zich een dergelijk maar massaler ingangspaviljoen. Deze opdracht ging bepaald boven het vormend vermogen van Van der Werff. De ingangszijde miste de rustige breedheid, die zijn klassicistische trant eigenlijk vergde, door het nadrukkelijke paviljoensysteem dat een traditie uit de vorige eeuw vertegenwoordigde. Dat Van der Werff veel architektonische studiën gemaakt had, is trouwens niet zeer waarschijnlijk als men zijn schilderkunstig en grafisch oeuvre bekijkt: hoewel er alle aanleiding was zijn zoete mytologische taferelen met architekturen te stofferen, ontbreken zij merkwaardig genoeg volkomen daarin.

1 E. Wiersum, Ridder Adriaen van der Werff, Rotterdamsch Jaarboekje 1927, blz. 1.

Mag er dan, gelijk wij hiervoor opmerkten, buiten de Antwerpenaar Van Baur-scheit jr. eigenlijk geen enkele Marot-epigoon aan te wijzen zijn (Daniel Marot de jonge die in de trant van zijn vader werkte heeft geen betekenis als architekt), toch is de dekoratietrant die allerwege in de Republiek met uitzondering van de Generaliteitslanden werd toegepast van Marot afhankelijk. Het vette krulwerk van ingangspartijen, middenvensters en geveltoppen, het stucwerk van vestibules, gangen, trappenhuizen, schoorstenen en kamerplafonds, en enkele andere daarbij behorende motieven zijn geput uit Marots vormenschat. Wat tenslotte aldus gemeengoed werd is echter maar een pover deel van die vormenschat. Onder de vele stucwerkers die destijds in de Republiek werken is er een enkele die zich aan die gesimplifieerde Marot-stijl kan onttrekken zoals Thomas Vasalli die in en omstreeks 1736 in het Stadhuis van Maastricht rijke plafonds maakte welke een eigen versie vertonen van wat men wel 'Régence-stijl' noemt.

Wat er buiten het reeds behandelde in de eerste helft van de 18de eeuw aan min of meer representatieve gebouwen tot stand komt zijn vrijwel uitsluitend stadswoonhuizen en landhuizen. Voor de smalle stadshuizen blijft de vaderlandse topgevel onverminderd in ere, meestal vlak gehouden tot aan de top die met allerlei variaties in de gangbare ornamentstijl wordt versierd tot overlading toe. Amsterdam bezit nog hele series van dergelijke topgevels, en Amsterdamse typen treft men ook wel aan in enkele steden van de landprovincies die handelsverkeer met de metropolis onderhielden. Overigens hebben de voorname huizen een eenvoudig blokachtige gedaante met ornamentele omvattingen van ingang en vensters daarboven en soms een attiek of balustrade aan de voet van het dak. Een van de allervoornaamste van die landhuizen was het Huis ter Meer bij Maarssen aan de Vecht, gebouwd omstreeks 1703 en twee eeuwen later gesloopt[1]. Minder breed-frontaal en van een rustiger monumentaliteit is het. Huis Eerde bij Ommen, dat in 1713 verrees ter plaatse van het befaamde middeleeuwse slot van die naam. Zijn voorgevel wordt gemarkeerd door een groot gebogen fronton (afb. 130). Een dergelijk buitensporig gebogen fronton komt ook voor aan het deftige gebouw van het Corvershof aan de Nieuwe Herengracht te Amsterdam uit 1721-'23 dat in veel opzichten aan Marot doet denken.

Dat de 18de eeuw op zijn credit heeft staan een voortschrijdende unifikatie van de gewesten der Republiek, gelijk P.J. Blok in zijn Geschiedenis van het Nederlandsche Volk opmerkte, wordt duidelijk weerspiegeld in de architektuur. Steeds minder vertonen de 'landprovinciën' een eigen aksent. Alleen Zuid-Limburg blijft stijlkundig een geheel uitmaken met de naburige Luikse en Duitse streken. In Maastricht en omgeving is het dan ook normaal dat de

1 R. van Luttervelt, De Buitenplaatsen aan de Vecht, 1948, blz. 152.

vensters een zware en vlakke natuurstenen omlijsting hebben en een gebogen latei, wat in ‘Holland’ slechts zelden als gevolg van invloed uit het buitenland voorkomt, o.a. aan het nieuwe deel van het oude Haagse stadhuis 't welk in 1733 tot stand kwam. Ook doorrijgt men in Maastricht gaarne het bakstenen werk met natuurstenen banden in vertikale richting ter verbinding van vensters en andere lijsten waardoor een soort vakwerk ontstaat.

De architektuur is vrijwel uitsluitend woonhuisarebitektuur geworden. Overheidsgebouwen van betekenis worden er bijna niet gesticht, kerken weinig. Het merkwaardige is, dat voor het eerst sinds de Reformatie Katholieke kerken de aandacht gaan vragen, zij het dan ook dat het kerken van de Oud-Bisschoppelijke Klerezie zijn, dat het schuilkerken zijn en dat zij bescheiden van afmetingen blijven. Daaronder noemen wij de Oud-Katholieke kerk aan de Juffrouw-Idastraat in Den Haag van 1720 en volgende jaren (afb. 134) en die op het Begijnhof in Delft van 1743. Beide hebben zij de zaalvorm. Wat aan uitwendige verzorging achterwege moest blijven wordt vergoed door een luisterrijke interieurdekoratie door middel van stucwerk en een weelderige barokke meubilering. Het plafond van de Haagse kerk behoort tot het beste wat ons land aan dit soort werk bezit[1]

De Luthersen van Rotterdam bouwden in 1733 een vrij indrukwekkende zaalkerk naar ontwerp van Titus Favre of Faber, die een Zwitser schijnt te zijn geweest. Met haar gelede massa, sierlijk omlijste slanke boogvensters en gewelfde bekappingen was zij een vertegenwoordigster van een architektonisch internationalisme, weldadig aandoende naast de dorheid die in het algemeen onze 18de-eeuwse Protestantse kerken kenmerkt. Deze kerk is waarschijnlijk Favre's enige schepping in ons land geweest; kort na de voltooiing vertrok hij naar Pruisen. De kerk ging in 1940 te gronde.

Onder de Hervormde kerken beperken wij ons tot het vermelden van die te Westzaan uit 1740, een kruiskerk van het type der Noorderkerk te Amsterdam. Het vereiste barokke karakter gaf men het gebouw door de uitbouwsels om de kruispijlers een gebogen vorm te geven en de topgevel aan de ingangszijde een rijke kuif zoals men dat gewoon was te doen aan de Amsterdamse woonhuisgevels.

In Zuid-Limburg is de Munsterlandse Barok vertegenwoordigd in een tweetal bescheiden kerken, ontworpen door Johann Conrad Schlaun (1694-1773), de grote meester van Residenzschloss, Erbdrostenhof en Clemenskirche te Munster. Zijn kerk te Wittem (1729) heeft veel van het oorspronkelijke karakter verloren, die van het naburige Eis, hoewel enigszins vergroot, is een bekoorlijk stukje barok zonder ostentatie (afb. 135).

1 J.H. Plantenga, Verzamelde Opstellen II, 1929, blz. 29.

Hoofdstuk VII De tweede helft van de 18e eeuw

I. *De tijd van Pieter de Swaart: verlate Rococo.*

Omstreeks het midden van de 18de eeuw heeft men genoeg van de toe dusverre gekulriveerde architektonische opvattingen en neigt men enerzijds naar een klassicistischer stijl voor het uitwendige en anderzijds naar een verwisseling van de zware vormen der Marot-achtige Barok door de luchtiger Barok van de Rococo.

Een merkwaardig staal van de kentering is het statige gebouw van de Fundatie van Renswoude te Utrecht[1] (afb. 137). Dit paleisachtige instituut tot opleiding van wezen in kunsten en wetenschappen, gesticht krachtens testamentaire beschikkingen van de douairière van Renswoude, verrees in 1756 en volgende jaren naar ontwerp van de Utrechtse steenhouwer Joan Verkerk, overigens tot nog toe een onbekende grootheid. Het zeer brede huis is tegenover het einde van de Lange Nieuwstraat gelegen en heeft aan de voorzijde een uitspringend, geheel met hardsteen bekleed middenpaviljoen, dat op indrukwekkende manier gemelde straat afsluit.

De middenpartij van de Fundatie van Renswoude te Utrecht, bedoeld als pronkstuk om de herinnering aan de zeer bemiddelde en vrijgevige stichteres in ere te houden, is in haar hele opzet een stuk zware Barok. Er zijn verschillende motieven in de dekoratie verwerkt die al lang gebruikelijk waren, maar Verkerk heeft kennelijk zijn best gedaan iets ongemeens te leveren en daarin is hij zeker geslaagd. Het kernpunt van de kompositie is een gedachtenis-inskriptie ter plaatse waar men eigenlijk de ingang zou verwachten en die wordt geflankeerd door elegante hermen ter ondersteuning van de uitspringende lijst onder het bijzonder geaksentueerde middenvenster. Dergelijke hermen, schoon allerminst onbekend in de Franse architektuur, behoren tot de zeer geliefkoosde rekwisieten van de Duitse en vooral van de Oostenrijkse Barok.

Van Luttervelt heeft zich veel moeite gegeven om na te gaan op welke wijze Zuid-Duitse of Oostenrijkse invloeden in Utrecht zouden hebben kunnen doordringen, en hij heeft daarbij herinnerd aan de studiereis van Fischer von Erlach

1 R. van Luttervelt in Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1950/'51, blz. 197.

junior, Josef Emanuel, die op zijn tocht naar Frankrijk en Engeland ook het Sticht wellicht heeft bezocht. Maar zoals hij zelf toegeeft, dergelijke hermen waren al eens eerder in de Republiek toegepast, en wel aan de weelderige gevel Herengracht 539 (Banque de Paris et des Pays-Bas) te Amsterdam (omstreeks 1720?). En eerlijk gezegd, zo heel veel Oostenrijks kunnen wij niet in Verkerks gevel ontdekken. Met dat al getuigen die hermen, juist door hun elegante vormen, van een reactie op de oude zware stijl, en bij nadere beschouwing vindt men inderdaad ook bescheiden rococomotieven aan de gevel. Het inwendige van de Fundatie is geheel in een luchtige rococo uitgedost en behoort met zijn betimmeringen en snijwerk, zijn schouwen, stucplafonds en meubilair tot de volledigste in zijn soort.

Een ander bouwwerk uit de tijd van overgang is de voormalig Spaanse, nu Britse ambassade aan de Assendelftstraat in Den Haag met de eigenaardige 'porte-cochère' juist voor de kerk van de H. Theresia, eertijds ambassadekapel. De vleugelmuren van de poort zijn teruggebogen, overigens met ongelijke bochten door de gerende ligging, en zij zijn op vrij logge wijze georneerd. Dit is voor omstreeks 1755, toen de ambassade moet zijn verbouwd, vrij ouderwets-barok, maar het wapen boven de poort is in rocaillewerk uitgevoerd en de deuren vertonen ook rococo-ornamentiek (afb. 136).

Een meer principiële heroriëntering op Frankrijk werd tegen het midden van de eeuw bewerkstelligd door de architekt Pieter de Swart, 1709)?-1772., die vóór 1746 als pensionnaire van de Friese stadhouder, de latere algemene erf-stadhouder Willem IV, in Parijs de architektuur bestudeerde en zich leerling noemt van Jacques-François Blondel[1]. Hij keerde in het vaderland terug kort voor de Staten in 1747 met Frankrijk in oorlog geraakten en werd in datzelfde jaar tot stadhouderlijk architekt benoemd.

Het eerste grote werk dat wij van De Swart kennen is het reusachtige triomfgebouw van tijdelijke aard dat ter gelegenheid van het sluiten van de Vrede van Aken in 1749 in de Hofvijver van Den Haag werd opgericht en welks gedaante in prent en door een schilderij van. Ten Compe is vereeuwigd (afb. 143). Met zijn centrale koepelpaviljoen waaruit gebogen vleugels als vangarmen zich uitstrekten naar hoekpaviljoens die konkave piramiden droegen, getuigde het van een onmiskenbaar barokke geest, maar de détaillering werd gekenmerkt door een Franse gereserveerdheid.

De duurzame scheppingen van De Swart, waarvan het belangrijkste tot de huidige dag bewaard is, kunnen wij volgen van 1755, het jaar waarin de huizenkombinatie Lange Vijverberg 14-17 te 's-Gravenhage tot stand kwam. Van een barokke stemming is dan weinig meer te merken behalve dat zijn interieurs volledig in rococo-stijl zijn gedekoreerd. Zijn opdrachten betroffen verschillen-

1 M.D. Ozinga m Oudheidkundig Jaarboek, 1936, blz. 124 en 1939, blz. 99.

de woonhuizen en paleisachtige residenties, de gevel voor de Lutherse Kerk in Den Haag en één bijzonder plastisch werk, namelijk de Delftse Poort in Rotterdam. Zijn oeuvre is dus noch zeer veelzijdig noch zeer omvangrijk.

De Swart met zijn Franse leerschool houdt er van het uitwendige van zijn gebouwen in natuursteen uk te voeren. Het benedendeel van zijn gevels is meest van groefwerk evenals de hoeken, de geyelafsluiting zeer rechtlijnig. Zijn middenpartijen verleent hij vaak nadruk met het zeer delikate steenhouwwerk en smeedwerk van zijn balkons, zijn vensters vat hij bij voorkeur in fijn geprofileerde omlijstingen. Het is alles, met uitzondering van de Delftse Poort te Rotterdam (afb.139), uitermate harmonisch, verfijnd, elegant.

Deze rustige, aristokratische, nooit vervelende, steeds pittige stijl vinden wij al dadelijk in de drie gekombineerde huizen Lange Vijverberg 14-16. Zij werden door de bouwheer op spekulatie gesticht, en dit verklaart dat niet voldoende middelen beschikbaar konden zijn om de hele straatzijde in natuursteen uit te voeren en slechts het middenhuis een bijzondere ingangsornamentatie kreeg. Op typisch Franse wijze beginnen de vensters van de bel-étage bij de vloer en zijn zij voorzien van fraaie hekjes.

In 1760 en volgende jaren bouwt hij voor de rijke Anthony Patras het deftige huis aan de Lange Voorhout dat de meeste Hagenaars kennen als het Paleis van de Koningin-Moeder Emma (afb. 140). Het balkon is hier over de volle breedte van de middenpartij doorgevoerd en het fronton prijkt met een groep alleraardigste dartelende putti. Het inwendige munt uit door de tere weelde van uitmuntend gesneden boiserieën en stucwerken.

Het belangrijkste stuk architektuur dat Den Haag aan De Swart dankte was het paleis van de vorst van Nassau-Weilburg, begonnen in 1767, en later verbouwd tot Koninklijke Schouwburg (afb. 145). Helaas is van het inwendige zoals in het laatst van het Ancien-Régime werd uitgevoerd, niets gespaard gebleven, en de voorgevel en een deel van de overige buitenmuren is al wat ons rest van het oorspronkelijke paleis. Het teruggebogen front herinnert bij alle verschil levendig aan de ingangspartij die Jan Faulte in 1757 en volgende jaren maakte voor het paleis van de gouverneur Karel van Lotharingen te Brussel. De Brusselse konkave arkade-partij is veel ouderwetser behandeld en doet aan de tijd van François Mansart denken. Overigens kwamen dergelijke gebogen ingangsfronten al meer dan anderhalve eeuw in Frankrijk voor[1]. De konkave voorzijde van het paleis Nassau-Weilburg is naar onze mening niet in alle opzichten geslaagd, evenmin als de Brusselse ingangspartij. Gegeven de vrij aanmerkelijke hoogte van de gevels is de bocht wel heel nauw, en doet hij geforceerd aan. Het hele front krijgt daardoor een harde plastiek die strijdig is met fijnheid van de gevel-détaillering.

1 Château Grosbois, Seine-et-Marne, omstreeks 1600, afgeb. A. Blunt, Art and Architecture in France 1500-1700, pl. 78 B.

Tegenover dit Haagse paleisfront maakt, dat van het Gouvernementshuis in 's-Hertogenbosch, dagtekenend van 1768 en volgende jaren en aanvankelijk gevel van de residentie van de militaire gouverneur, de befaamde hertog van Brunswijk, een enigszins sombere en logge indruk. De Swart had hier overigens niet geheel de vrije hand: het ging om een verbouwing van een bestaand huis. Terwijl de voorgevels van de genoemde huizen onderling sterk verwant zijn en alle uit dezelfde elementen zijn opgebouwd, komen bij de voorgevel van de Lutherse Kerk in Den Haag (1757) nieuwe aspekten naar voren. De kerk zelf had De Swart niet ontworpen, daarvoor had men zich tot een zekere Hoeneker uit Amsterdam gewend, maar die vertrouwde men blijkbaar niet toe het front de representatieve gestalte te geven die men wenste. De middelen schijnen niet zo overvloedig te zijn geweest dat De Swart alles in natuursteen kon ontwerpen. Om bij alle eenvoud toch levendigheid te verkrijgen, bracht De Swart leven in de baksteenvlakken: lichte sprongen markeren het middengedeelte en boven de zijvensters zijn paneel-achtige vakken gevormd. De lijst die het middenvenster afsluit rust op keurig gehouwen voluut-consoles zoals we die meer in De Swarts werk vinden en die aan François Mansart doen denken.

In zekere zin interessanter dan alle andere opdrachten maar ook veel moeilijker was die voor het ontwerpen van de zeer indrukwekkende nieuwe Delftse Poort die de magistraat van Rotterdam wenste te zien verrijzen aan de hoofdtoegang van de stad aan de landzijde. Hier was de eis een bouwwerk op te richten van grote plastische uitdrukkingskracht. De opdracht levert een gelegenheid de omvang van De Swarts talent te toetsen. Wat De Swart ontwierp is verre van bevredigend geweest: in gevoel voor het plastische schoot hij tekort. Het geval doet denken aan de wijze waarop meer dan een eeuw vroeger Paulus Moreelse zich kweet van zijn taak de Catharijnepoort te Utrecht te ontwerpen. Het mid-, denblok van de Delftse Poort (1765-'73) is onaangenaam kubisch uitgevallen, de kap met de zeer dun omlijnde frontons was wat armoedig, er bleef een onopgeloste tegenstelling tussen de forsheid waarmee het benedendeel was behandeld en de vlakheid van de kop. Toch blijft het te betreuren dat de Delftse poort in 1940 dermate werd verminkt dat men van restauratie moest afzien. Het is boeiend de poort die De Swart voor Rotterdam bouwde te vergelijken met de Muiderpoort (afb. 138) te Amsterdam die uit dezelfde tijd dagtekent (1770) en het werk is van de voormalige ingenieur, (de titel ingenieur duidde in die tijd uitsluitend militaire ingenieurs oftewel genie-officieren aan) Cornelis Rauws, destijds hoofd van gemeentewerken. Rauws miste zeker de fijne architektonische eruditie en smaak van Pieter de Swart, en de vormen die hij aan zijn poort toepast zijn nogal triviaal. Toch voldoet de Muiderpoort van Amsterdam als massa in de ruimte veel beter dan de Delftse Poort te Rotterdam voldeed. Met haar middenblok en middenkoepel, haar frontpartijen en vleugels vormt zij een zeer aktief plastisch geheel.

II. *De steeds meer antikiserende stijl van het eind der 18de eeuw.*

De stijl die De Swart in het derde van de 18de eeuw in ons land vertegenwoordigde was in Frankrijk tezelfder tijd al een min of meer overwonnen standpunt. Het was de tere stijl die in het eerste kwart van de 18de eeuw tot bloei was gekomen, de stijl van de Rococo-periode. Juist omtrent het midden van de eeuw begint in Frankrijk een veel sterker op de klassieke Oudheid geïnspireerde bouw- en dekoratietrant naar voren te komen, de rococo-willekeur heeft afgedaan, men bespeurt een opmerkelijke verstrakking, ook wel een zekere vergroving, en soms een effektbejag dat vrij grove middelen niet versmaadt. Zuilenportieken, voor het midden van de 18de eeuw in Frankrijk zeldzaam, worden min of meer populair.

Dit verhevigde klassicisme doet zijn intree in de Verenigde Provinciën juist na het overlijden van De Swart. Als Willem V het stadhouderlijke kwartier op het Binnenhof in Den Haag gaat verbouwen (1777) is deze trouwe dienaar van het huis van Oranje er niet meer. De prins neemt van zijn Weilburgse verwanten Frsedrich Ludwig Gunckel over[1]. De logge voorzijde van het nieuwe kwartier dat deze aan het Binnenhof ontwerpt, en waarvan de kern de grote balzaal van het hof was, nu de vergaderzaal van de Tweede Kamer der Staten Generaal, toont geen élégance of pittigheid, slechts stroefheid en saaiheid. Het is niet alleen een verschil van artistieke persoonlijkheid dat in het werk van De Swart aan de ene en Gunckel aan de andere kant wordt weerspiegeld, het is ook een verschil van twee perioden dat hier wordt gedemonstreerd.

Onder degenen die in het laatste kwart van de 18de eeuw als architekt optreden is een opmerkelijk groot aantal (militaire!) ingenieurs. Wij noemden Rauws al, de schepper van de Muiderpoort te Amsterdam. Het werk van Füip Willem Schonck, die in 1766-'68 het stadhuis te Breda, in 1775 het adellijke huis Verwolde bij Laren en in 1789 het arsenaal te Willemstad bouwde komt niet boven het vaderlandse gemiddelde van die dagen uit. Een anoniem werk van zekere kwaliteit is het arsenaal van Geertruidenberg uit 1770. Het meest begrip van de civiele architektuur schijnt de ingenieur Johan van Westenhout[2] te hebben gehad die in 1791 aan het stadhuis van Brielle, dat hij verbouwde, een keurig verzorgde zandstenen voorgevel gaf in een stijl die aan De Swart doet denken, maar overeenkomstig de geest van de tijd een beetje dor is.

Amsterdam heeft nog een vrij belangrijke bouwbedrijvigheid maar bepaald geen architekten van formaat meer. Kenmerkend voor de suffe geest in deze stad zijn het Oudemannenhuis door de ingenieur Maybaum uit 1754, nu hoofdgebouw van de gemeentelijke universiteit, alsmede het werk van Abraham van der Hart, te weten het voormalige Werk- en Armenhuis aan de Roetersstraat

1 M.D. Ozinga in Oudheidkundig Jaarboek 1931, blz. 111.
2 M.D. Ozinga in Oudheidkundig Jaarboek 1939, blz. 116.

van 1779, het voormalige Rooms-Katholieke Meisjesweeshuis aan het Spui van 1783, beide enorme blokken van baksteen met een armelijk stel kroonlijsten en frontons. Als hij voor de zeer rijke jongedame Cornelia Hodshon een deftig huis aan het Spaarne in Haarlem moet maken (1794), is het resultaat bepaald naargeestig al dient erkend dat het kamers bevat met een hoogst eigenaardige min of meer antikiserende stucdekoratie. Of Van der Hart daar de hand in heeft gehad, moeten wij in het midden laten.

Toch ziet men een enkele keer de Amsterdamse architekten uit de plooi komen. Wanneer Johan Samuel Creutz het gemeentehuis van Westzaan ontwerpt dat van 1772 dagtekent, ontstaat een bijna potsierlijk monumentaal gewrochtje in Louis-XVI-klassicisme met zuilenportikus en klokketoren (afb. 150). Gematigder vertoont zich Jacob Otten Husly, 1738-1794, die uit Doetinchem afkomstig is en al vroeg thuis is onder de dekorateurs en architekten van Amsterdam[1]. Zijn stadhuis van Weesp uit 1772 prijkt met een zandstenen voorgevel van de allertamste soort. Wanneer men dit stadhuis vergelijkt met wat De Swart, die in het bouwjaar van het Weesper stadhuis overleed, van zijn gevels placht te maken, krijgt men geen hoge dunk van Ottens taient. De tijdgeest evolueerde naar een steeds strenger klassicisme, en als hij meedingt in een prijsvraag voor het gebouw ‘Felix Meritis’, de destijds populaire Akademie van Amsterdam, komt er een ontwerp uit de bus van een ambitieuze monumentaliteit dat sterk kontrasteert met de vlakheid van de overige Amsterdamse gebouwen uit die dagen (afb. 141). Het plan van Otten Husly wordt bekroond (1778) en uitgevoerd (Keizersgracht 324). De hoge gevel met zijn al te reusachtige muurzuilen valt geheel uit de toon van de grachtwand: een curieus stuk werk voor zijn tijd dat met grove middelen indruk wil maken. Het interieur, bekend door een fraaie prentuitgaaf en thans sterk geschonden, viel gelukkiger uit, en was niet zonder bekoring.

In 1774 schreef de magistraat van Groningen een prijsvraag uit voor een nieuw stadhuis. Ook hier kwam Otten Husly als overwinnaar uit de strijd. Zijn ontwerp kwam evenwel voorlopig niet tot uitvoering door een eindeloze reeks moeilijkheden en verdrietelijkheden. Na de dood van Otten Husly, in de jaren 1802-1810, werd het definitieve ontwerp uitgevoerd. Het is een vrij kil werkstuk geworden van strak klassicisme met allerlei herinneringen aan de stijl van Jacob van Campen, waardig maar wat doods (afb.-146).

Een tijdgenoot van Jacob Otten Husly, Leendert Viervant, hanteert niet zonder talent de Louis-XVI-stijl in het Teylershofje te Haarlem (1785) met zijn Dorische zuilenportiek. Een zeer volledig bewaard interieur van hem is de voormalige eetzaal van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier, nu raadzaal te Hoorn, maar de vormen zijn vrij grof. Een van de beste voortbrengselen

1 Jaarverslag Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, 1937/'38,blz.33.

van de Lodewijk-XVI-stijl in ons land was de nieuwe vleugel die in 1780 aan het stadhuis van Middelburg werd toegevoegd naar ontwerp van Coenraad Kayser (afb. 152). De zandstenen gevel had een zekere levendigheid en élégance die weldadig trof bij vergelijking met zandstenen fronten als die van het stadhouderlijke kwartier op het Binnenhof in Den Haag of het stadhuis van Weesp. Helaas was dit gedeelte van het Middelburgse stadhuis in Mei 1940 dermate beschadigd dat men het heeft vervangen door een moderne vleugel.

Van geen bouwmeester uit het laatst van de 18de eeuw is het oeuvre zo goed bekend als van Jan Giudici (1746-1819) die in Rotterdam en naburige steden nogal zelfstandig zijn weg ging zoals de ridder Adriaan van der Werff dat in het begin van de eeuw had gedaan[1]. Hij was in Lombardije geboren en moet omtrent zijn 25ste levensjaar in de Republiek zijn gekomen waar hij zich waarschijnlijk dadelijk in Rotterdam vestigde. Heel veel kennis van de schone bouwkunst zal hij wel niet hebben opgedaan voor hij hier kwam, en zijn talent was nogal beperkt.

Dat hij Rooms-Katholiek was bezorgde hem een goede kliëntèle bij vermogende geloofsgenoten te Rotterdam als de koopman en bankier Jan Karel Osy en daarmee de opdracht voor de luisterrijke Rosaliakerk aan de Leeuwenstraat[2]. Men was overigens niet meer zo difficiel als in de tijd van Filips Vingboons: Giudici werd in 1786 benoemd tot architekt van de Admiraliteit op de Maze en hij ontwierp zelfs de Hervormde kerk van Zegwaard, ongetwijfeld op voorspraak van Osy die er de fraaie buitenplaats Palestein bezat. Ook werkte hij voor de stad Schiedam.

Giudici's woonhuizen te Rotterdam en Schiedam vertonen een vrij burgerlijke Louis-XVI-stijl. De Rotterdamse zijn alle verloren gegaan evenals zijn Arsenaal, later Marinierskazerne aan het Oostplein. Zijn Beurs te Schiedam toont een onmachtig pogen tot een imposante architektuur te komen. Rustiger en daardoor beter geslaagd is het grote St. Jacobsgasthuis (1787) te Schiedam, thans stedelijk museum, aangelegd in de vorm van de letter U en prijkend met een zeer rechtzinnige Korintische zuilenportiek. Voor het eerst zijn hier in ons land bij een open zuilen portiek de zuilen op onderling gelijke afstanden geplaatst, teken van een veldwinnende akademisch-klassicistische geest. De portieken van het Haarlemse Teylershofje en van het gemeentehuis van Westzaan (blz. 179) hebben nog de zuilen gekoppeld naar de traditie van de Barok, evenals het Paviljoen te Haarlem dat hierna ter sprake komt. De kerk te Zegwaard, die veel overeenkomst heeft met Van Campens Nieuwe Kerk te Haarlem, is geen meesterwerk. Eén keer overtrof Giudici zichzelf en dat is in de Rosaliakerk te Rotterdam (1777-'79) welker verwoesting in 1940 een groot verlies betekent.

1 E. Wiersum in Rotterdamsch Jaarboekje 1334, blz. 29.
2 H. Hardenberg in Rotterdamsch Jaarboekje 19544, blz. 154.

De Rosaliakerk (afb. 147), nog gesticht onder het Ancien-Régime, was een schuilkerk, maar naar de begrippen van die dagen een bijzonder grote schuilkerk. Architektonisch was zij alleen belangrijk als ruimte. Zij werd gebouwd naar een zeer illuster voorbeeld, de kapel in het paleis van Versailles die Mansart

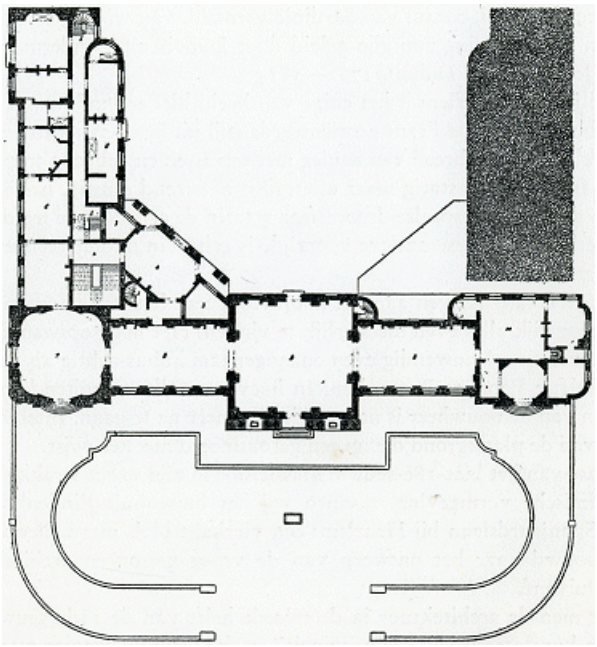

22. Haarlem, het Paviljoen, plattegrond

een eeuw vroeger had ontworpen. Niet dat zij een imitatie van de kapel van Versailles was, zij was een variatie in Louis-XVI-stijl op het thema, luchtig van verhoudingen en luchtig van vormen en tinten met het koele witte stucwerk en het zacht, glanzende stucco-lustro, het bedrieglijke kunstmarmer. Giudici betoont zich hier een ruimte-kunstenaar van betekenis, en wanneer men ziet dat hij een twintigtal jaren later in opdracht van koning Lodewijk Napoleon de voormalige Saaihal te Leiden met kloeke Jonische wandzuilen, entablement en tongewelf van stuc inricht tot Rooms-Katholieke kerk wordt het wel duidelijk dat hij vooral interieurs wist te vormen en te ornamenteren en dat daarin zijn kracht moet hebben gelegen.

In het tafereel van middelmatigheid dat de vaderlandse bouwkunst na de dood

van Pieter de Swart te zien geeft komt tenslotte één groots bouwwerk luister bijzetten, namelijk het ‘Paviljoen Welgelegen’ aan de Dreef te Haarlem, thans Provinciehuis van Noord-Holland (afb.148 en149, fig. 22). Het werd in de jaren 1785-'88 gebouwd voor de Amsterdamse bankier Henry Hope als buitenverblijf en ter herberging van zijn kunstverzameling. Als ontwerper wordt een zekere Triquetti, consul van Sardinië vermeld, van wie wij overigens niets, weten, en de uitvoering zou zijn geleid door Dubois uit Dendermonde, ongetwijfeld Jean Baptiste Dubois, 1762-1855.

Het Paviljoen te Haarlem is het enige voorbeeld hier te lande van een weidse ‘villa suburbana’ in de Frans georiënteerde stijl uit het laatst van het Ancien-Régime, klassicistisch breed van aanleg met terrassen en gebogen trapopgangen voor het front. Het is statig maar allerminst afwerend ernstig, het is nog vervuld van de enigszins speelse droomsfeer waarin de aristokratie leefde vóór de Revolutietijd, De representatieve voorzijde is geheel in natuursteen en pleisterwerk uitgevoerd.

Er zijn zeer fraaie partijen aan het hoofdfront van het Paviljoen, maar het is ons niet mogelijk alles even meesterlijk te vinden. Het hoog opgaande middenblok is zowel uit- als inwendig even onaangenaamkubus-achtig als dat van De Swarts Delftse Poort te Rotterdam. In hoeverre zulks te wijten kan zijn aan de wensen van de bouwheer is natuurlijk niet meer na te gaan. Interessant is de, indeling van de plattegrond dse op een geroutineerd meester wijst.

Als slotfase van het laat-18e-eeuwse klassicisme in zijn steeds strakker wordende akademische vormgeving, noemen wij het buitenhuis Eindenhout tegenover de Spanjaardslaan bij Haarlem: een vierkant blok met zuilenportiek, in 1793 gebouwd naar het ontwerp van de vroeg gestorven architekt Petrus Jesaias Duivené.

Wanneer men de architektuur in de tweede helft van de 18de eeuw overziet moet men konstateren dat ‘de provincie’ in deze tijd volgzamer was dan ooit tevoren. Er zijn evenwel twee gebieden die aan de uniformiteit ontsnappen, namelijk de Zaankant, of als men het wat uitgebreider wil nemen, Waterland, en het Zuiden van Limburg.

De gesteldheid van de grond maakte dat in Waterland het lichte houten woonhuis veel langer dan elders het normale woonhuis bleef ook voor de welgestelde en zeer welgestelde lieden. Zo ontstaat een type van houten woonhuis dat geheel ontgroeid is aan het simpele landelijke genre. Dit emancipatie-proces voltrekt zich blijkbaar vooral in de tweede helft van de 18de eeuw, en het uit zich in de fraai gevormde en geornamenteerde houten geveltoppen, de zogezegde voorschotten[1]. De oudste hebben een rococo dekoratie, de latere een in de vormen van Louis-XVI. Het zijn thans vooral Krommenie en Westzaan

1 J.J.F.W. van Agt, Geïllustreerde Monumentenbeschrijving van Waterland, Inleiding blz. XVIII en passim.

waar men dit kurieuze architektuurfenomeen kan bestuderen en waarderen (afb. 151).

Naast het provincialisme of regionalisme van Waterland staat een zeker internationalisme van Zuid-Limburg dat als van ouds in zijn bouwkunst aansluit bij het Luikse en het naburige Duitse gebied. Ook hier is tegen 1750 de rococo ornamentiek binnengedrongen, hetgeen overigens niet veel verandering in het uitwendige aspekt veroorzaakt. Goede voorbeelden van deftige woonhuisgevels met rococo ornament zijn Markt 20 en Boschstraat 60 (afb. 153) in Maastricht[1]. In het laatst van de eeuw wordt de vormgeving strakker en er verrijzen tegen 1790 à 1800 huizen die een bijna 19de-eeuws karakter hebben, o.a. van Hasseltkade 20 en Grote Gracht 82 door de architekt Matthias Soiron. Walloons in sterke mate is de stijl, waarin omstreeks 1780 het slot Amstenrade (afb. 154) werd verbouwd, overigens geen wonder als men weet dat de bouwheer de Luikse koopman Nicolaas Willems was en zijn architekt Bartholomé Digneffe eveneens een Luikenaar. Vooral de brede lisenen van natuursteen welke eindigen in overgrote triglief-motieven zijn elementen waarvan de Belgische architekten gaarne gebruik maken.

1 Zie Geïllustreerde Monumentenbeschrijving van Maastricht.

Hoofdstuk VIII Het einde van de Klassicistische traditie

I. *Tussen Ancien Régime en Restauratie.*

Het einde van het Ancien Régime dat in ons land met de omwenteling van 1795 zijn beslag kreeg, betekende in het staatkundige een breuk met eeuwenoude tradities. Op sociaal gebied vangt dan ook een tijdperk aan van een andere signatuur, al is daar veel minder sprake van een plotseling doorbreken van gevestigde toestanden. Wat de kunst en in het bijzonder de bouwkunst aangaat, valt helemaal geen breuk met het recente verleden te konstateren. Wel is er voorlopig een soort vacuum, maar zodra men weer een bouwkunstige aktiviteit van enige betekenis bespeurt, blijkt het dat die de richting voortzet welke al onder het Ancien Régime was ingeslagen.

In de laatste decennniën van het bestaan van de Oude Republiek had men de gang van zaken in de centra van het Europese kunstleven uit de verte gevolgd, wat traag en zonder veel enthousiasme. Het gebouw van Felix Meritis in Amsterdam en het Paviljoen bij Haarlem waren eigenlijk de enige bouwwerken die als volwaardige representanten van de hoge internationale stijl dier dagen konden geiden. De revolutie van 1795 had de Franse politieke en maatschappelijke denkbeelden hier doen zegevieren, maar de kunstontwikkeling kreeg daarmee geen nieuwe impulsen. De welvaart die al met de Vierde Engelse Oorlog een onherstelbare knak had gekregen, daalde na 1795 tot een allerbedenkelljkst peil. De bevolkingsklassen die tot dusverre aan de kunstenaars opdrachten hadden kunnen geven waren van hun oude machtsposities beroofd en ekonomisch teruggezet. De overheid en de kerken, ook de nu geëmancipeerde Rooms-Katholieke Kerk, waren buiten staat middelen te vinden om enige bouwkunstige aktiviteit te ontplooien. Tussen 1795 en de eerste jaren van het bewind van koning Willem I, gedurende een jaar of twintig dus, is er geen bouwwerk van belang tot stand gekomen.

Toch had Lodewijk Napoleon toen hij hier zijn monarchie vestigde wel degelijk de ambitie gehad de kunst en ook de bouwkunst te bevorderen. Eigenaardig genoeg komt van dat streven heel weinig tot uiting in het enige nieuwe

paleis dat hij tot stand bracht. Overhaast liet hij in 1807 een residentie voor zich en zijn hof te Utrecht formeren op de hoek van Drift en Wittevrbuwenstraat, gedeeltelijk bestaande uit bestaande huizen die werden verbouwd, anderdeels nieuw opgetrokken[1]. Verbazingwekkend is de architektonische onbenulligheid van dit gedeeltelijk nog bestaande komplex, waarin nu de Universiteitsbibliotheek is gevestigd. Van de inwendige uitmonstering die destijds de Utrechtenaren zeer kostelijk en bewonderenswaardig voorkwam, kunnen wij ons geen goede voorstelling meer maken.

Ontwerpen van een monumentaal karakter werden gelijk hiervoor al is vermeld gemaakt voor de Leidse Universiteit die het predikaat 'Koninklijk' had gekregen. De onmiddellijke aanleiding daartoe was de ontploffing van het kruitschip in het Rapenburg in januari 1807, die een heel stadsdeel in puin had gelegd. Het open gekomen terrein aan de zuidzijde van het Rapenburg werd bestemd voor het oprichten van een Universiteitspaleis. Wij kennen een ontwerp daarvoor van de Amsterdamse stadsarchitekt Abraham van der Hart[2] (afb. 155). Het vertoont een uitwendig blokachtig gebouw met aan de achterzijde een uitgebouwde apsis van het groot-auditorium en aan de voorzijde een zuilenportiek met fronton. De gevels waren geheel vlak gehouden. Naar vaderlandse traditie zou het geheel met zichtbare kappen worden gedekt. Twee gebogen lage galerijen met afwisselend lateien en bogen die herinneren aan Palladio's Basilica te Vicenza flankeren het dorre blok op Van der Harts ontwerp. Het blok bevatte een ruim binnenplein langs hetwelk de gangen waren gelegd op een wijze die doet denken aan het voormalige stadhuis van Amsterdam.

Het plan van Van der Hart werd in 1809 enigszins herzien met medewerking van Johan Westenhout, die we al vermeldden als de architekt van het Brielse stadhuis en van J.F. Thibault, opperhofarchitekt. Resultaat was dat het blok op de hoeken grote pilasters kreeg, dat de balustrade om het dak verviel, en dat de galerijen ongebroken kolonnaden met vlakke entablementen zouden tonen. Dat Thibault, die de koning uit Parijs had meegebracht werkelijk deel heeft gehad aan deze herziening is niet aan te nemen: er is geen woord Frans bij.

Hoe traditioneel Hollands het Universiteitsplan was kan men zich het best duidelijk maken door een vergelijking met de afbeeldingen van de houten maar desniettemin zeer monumentaal opgevatte Schouwburg op het Leidseplein te Amsterdam, die in 1773-'74 naar ontwerp van J.E. de Witte was opgetrokken: dezelfde blokvorm met hetzelfde dak en dezelfde hoekpilasters, alleen een gesloten middenpartij inplaats van de open porticus (afb. 144). Het waren dan ook in het begin van de 19de eeuw dezelfde mannen als in de laatste jaren van de Republiek die deze en dergelijke ontwerpen leverden en zij schijnen

1 G.A. Evers, Utrecht als Koninklijke Residentie, 1941.
2 M.D. Ozinga, De architecten van Lodewijk Napoleon. Oudheidk. Jaarboek 1942, blz. 62.

zich na 1795 niet te hebben kunnen, heroriënteren op wat in Frankrijk of elders aan de orde was. Het stadhuis van Groningen, dat al eerder is genoemd en in 1810 tenslotte voltooid alsmede het aanzienlijke huis Nieuwe Gracht 7 te Haarlem (het huis van Barnaart), in 1804-1807 door Van der Hart gebouwd[1], zijn andere bewijzen voor het traditionalisme dat zelfs voortdurend herinneringen wekt aan het 17de-eeuwse klassicisme (afb. 142).

De plannen voor de Leidse Universiteit kwamen nooit tot uitvoering evenmin als die voor een Paleis voor Wetenschappen en Kunsten dat men in 1808 en 1809 dacht te stichten op de plaats van het Diakonie-Oude-Mannen- en -Vrouwenhuis aan de Amstel te Amsterdam. Het door Ozinga gepubliceerde ontwerp, waarschijnlijk al weer van Van der Hart, is naar de geest ten zeerste verwant aan de ontwerpen voor de Universiteit van Leiden. Een vooruitgang daartegenover was dat de vensters van de tweede verdieping niet van gelijk model waren als die van de eerste.

Nog eens, wat wij weten van hetgeen er in ons land een tijde van de Bataafse Republiek en Lodewijk Napoleon werd gebouwd of althans ontworpen wijst op een doorborduren op het oude stramien waarbij niets van het soms overspannen monumentale gevoel, van de heroïek en de geraffineerde kontrasten doordrong, die de merkwaardige scheppingen en projekten van het Franse klassicisme der meesters als Ledoux en Boullé kenmerkten. Bij afwezigheid van aanzienlijke bouwwerken mag als staal van de bouwtrant in Nederland, gelijk hiervoor ook al is geschied, de Hervormde Kerk te Ootmarsurn van 1810 worden genoemd met haar zandstenen pilastergevel, die de sfeer van de late 18de eeuw nog niet verloren heeft.

II. *Korrekt klassicisme onder de eerste twee Oranje-Koningen.*

De opleving van de bouwkunst die men van onze Napoleontische monarchie had kunnen verwachten kwam tenslotte onder de eerste vorst van de Oranjemonarchie. Het valt niet te ontkennen, dat toen vruchten werden geoogst van hetgeen door Lodewijk-Napoleon was gezaaid. Onder de voornaamste architekten die na 1815 naar voren komen behoren Jan de Greef, 1784-1835, Zeger Reyers, 1790-1857, en Jan David Zocher Jr., 1790-1870, de laatste vooral bekend als tuinarchitekt, die indertijd allen tot kwekelingen van koning Lodewijk Napoleon waren aangesteld en daardoor de gelegenheid hadden gehad de bouwkunst in Frankrijk en Italië te bestuderen[2]. Zij waren juist klaar om de

1 Jaarboekje Haerlem 1950, blz. 28.

2 Oxinga in Oudheidk. Jaarboek 1942, blz. 79. Zie voor het tijdperk van de koningen Wil-lem I en II voorts R.C. Hekker, De Nederlandse Bouwkunst in het begin van de negentiende eeuw, Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1951, blz. 1.

leiding op zich te nemen van de bouwbedrijvigheid die de monarchie van Willem I ging ontwikkelen. De koning ging daarbij zelf metterdaad voor door onmiddellijk te beginnen met een omvangrijke verbouwing en vergroting van het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag.

De man die in 1814 de opdracht kreeg om plannen te maken voor het Paleis in het Noordeinde was Bartholomeus Ziesenis, die al onder Lodewijk Napoleon als architect van de koninklijke paleizen was opgetreden. Het schijnt dat de plannen, zeker die voor het uitwendige, al vastlagen toen Ziesenis in 1816 wegens moeilijkheden over de hoge kosten terzijde werd geschoven en vervangen door Jan de Greef. Deze voltooide het Haagse paleis in 1822[1].

De voorzijde van het paleis aan het Noordeinde werd gemoderniseerd op een wijze die het oorspronkelijke werk van Van Campen in hoofdzaak intakt liet. Een verminking was de verhoging van het middendeel. Dat de zandstenen gevels helemaal witgeverfd werden lag niet alleen in de lijn van de tijd (Lodewijk Napoleon had Het Loo ook uitwendig volledig laten pleisteren en witten), maar was ook een noodzaak om goedkoop prutswerk als boogstellingen van hout te bemantelen. De tuinzijde van het paleis is geheel nieuw opgetrokken naar Ziesenis' ontwerpen, ook zo goedkoop mogelijk met gevels van gepleisterde baksteen en kroonlijsten van hout, en alles van de uiterste strakheid: alleen de vooruitspringende middenpartij is van vier Jonische pilasters voorzien. Eigenaardig is dat de kroonlijst met het gekanneleerde fries nogal afwijkt van de echt-klassieke entablementen. Dit herinnert er wellicht aan dat Ziesenis (1762-1820) geen Italiaanse scholing heeft gehad: hij behoorde tenslotte tot een oudere generatie dan de pensionnaires van Lodewijk Napoleon. Door de afmetingen en de redelijke verhoudingen maakt de tuinzijde van het paleis ondanks alle dorheid en kilheid wel enige indruk, maar een verheffend stuk architektuur is het niet.

Van het inwendige kan men geen enthousiaster getuigenis geven: stucarchitektuur van een vrij burgerlijke soort, nergens treffende verhoudingen van de ruimten of van de bouwkundige elementen, zeer grove detaillering. Een uitzondering maakt alleen de balzaal (afb. 156) met de dekoratie in strenge ‘style-restauration’, uitgevoerd in glanzend marmerstuc. Ongetwijfeld danken wij dit stuk interieurkunst aan De Greef. Helaas is het gewelfde plafond na een brand in 1952 in sterk afwijkende vormen hersteld. Ook de balzaal in het voormalige paleis aan de Kneuterdijk, oorspronkelijk het huis-Van Wassenaer, is het werk van De Greef: twee rijen Jonische zuilen dragen, het gewelfde kassettenplafond in de middenruimte en de vlakke plafonds van de zijruimte, alles koel wit dit keer en bij alle koelte van goede werking (afb. 157).

Dat De Greef een man was van een zeker talent getuigt zijn ontwerp voor

1 D.F. Slothouwer, De paleizen van Frederik Hendrik, blz. 155 vlgg.

een stalgebouw bij het paleis-Noordeinde (1819) dat Slothouwer afbeeldt: hier bespeurt men nog enige 'Doristische' pittigheid.

De Greef was het ook die met Reyers het oude stadhouderlijke jachtslot Soestdijk te verbouwen kreeg tot een min of meer Palladiaanse villa met wijde kolonnadenvleugels die aan weerszijden naar voren buigen. Ook hier werd alles witgepleisterd.

Soms krijgt men wel eens de indruk dat in deze periode alles werd gepleisterd wat men niet bij machte was in natuursteen uit te voeren, maar dat is bepaald onjuist. Het massale paleis dat Adriaan Noordendorp in 1827-'30 aan de Korte Voorhout voor Prins Frederik bouwde, en dat in 1945, toen het als Paleis van Justitie diende, werd verwoest, was geheel in baksteen uitgevoerd behoudens de krachtig geprofileerde lijstwerken van hardsteen, en ook bij de verbouwing van het Aalmoezeniersweeshuis op de Prinsengracht te Amsterdam, 1827-'34 door Jan de Greef durfde men de baksteen te tonen, zij het ook met toepassing van zandsteen voor het apparaat der pilasterorden (fig. 23). Het is bijzonder belangwekkend de metamorfose te zien van het statige gebouw dat het 17de-eeuws Hollandse Klassicisme vertegenwoordigde in een zeer massaal stuk 19de-eeuws Klassicisme[1]. De wijze waarop De Greef deze metamorfose bewerkstelligde, bewijst alweer zijn onmiskenbaar talent. Met dit Amsterdamse Paleis van Justitie is de lamlendige periode van Van der Hart, Westenhout en Ziesenis op hun oude dag overwonnen. Een sympatiek stuk baksteenarchitektuur uit deze tijd is voorts het paleisachtig brede huis Lange Noordscraat 39 te Middelburg dat uit 1825 dagtekent (afb. 158).

Moge dan wel eens een enkel voornaam gebouw in de tijd van onze eerste twee Oranje-koningen de onbeklede baksteen tonen, in het algemeen was voor representatieve opdrachten een neo-Grec-stijl in zwang die bijna tot pleisteren verplichtte indien men geen algehele bekleding met natuursteen vermocht te bekostigen. Na 1820 is voor zulke representatieve opdrachten bovendien een zuilenportiek vrijwel onontbeerlijk, en het is dan ook niet heel moeilijk voor de jaren 1820-1850 een hele reeks van die tempelfronten op te sommen. Zulk een serie kan beginnen met de St. Willebrorduskerk in de Assendelftstraat in Den Haag door Adrianus Tollus, dagtekenend van 1821. Adriaan Noordendorp bouwde in 1826 het aardige nog steeds bestaande Paviljoen te Scheveningen met zijn zuilenportiek aan de landzijde in opdracht van Willem I. Zeger Reyers bouwde kort daarna aan het Rijswijkse Plein in Den Haag, het in 1945 verwoeste accijnshuis in de gedaante van een prostyle Dorische tempel en in 1839 de Haagse Tekenakademie mee haar Jonische tempelfront, gesloopt in 1933. Het was intussen niet alleen Den Haag waar het tempelfront-klassicisme hoogtij vierde. Rotterdam kreeg in 1827 zijn nieuwe stadhuis dat P. Adams had

1 Zie Jan de Meyer in zijn artikel over de bouwkunst der negentiende eeuw in Zeven Eeuwen Amsterdam onder red. van A.E. d'Ailly, deel V, blz. 55.

ontworpen met hoge zuilenportiek en een door zuilen gedragen koepeltje daarboven (afb. 159). Dezelfde Adams maakte de plannen voor het Utrechtse stadhuis van 1828, dat bij wijze van uitzondering geheel van een bekleding met zandsteen werd voorzien (afb. 162). Het is al meer opgemerkt dat de voorgevel van het stadhuis van Utrecht niet uitmunt door fijnheid van detaillering. Toch behoort het tot de verdienstelijkste gebouwen van zijn tijd; het toont meer pit

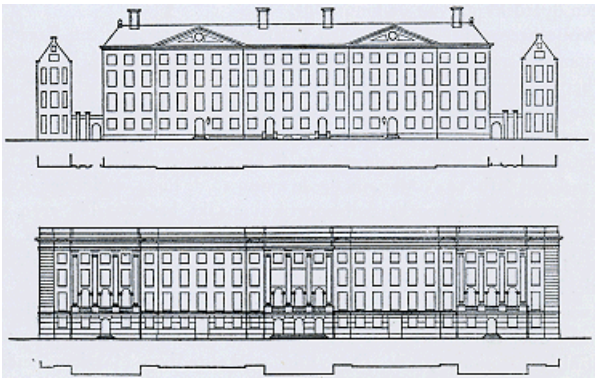

23. Amsterdam, verbouwing Aalmoenzeniershuis tot Paleis van Justitie

en durf in zijn vormgeving dan men overigens te genieten krijgt, en daarbij komt dat speciaal de voorgevel bijzonder gunstig werkt in de zeer boeiende stedebouwkundige situatie. Overigens dient erkend, dat het Utrechtse stadhuis geen open zuilenportiek heeft, wat die situatie trouwens niet zou hebben veroorloofd, maar een middenpartij met ongewoon krachtig sprekende muurzuilen. Vergeleken met het stadhuis is de architektonische opzet van het Paleis van Justitie te Utrecht, 1837-'38 door Chr. Kramm, wel bijzonder suf uitgevallen. Kramm, 1797-1875, schilder, leraar in het bouwkundig tekenen, architekt en kunsthistorikus, is tegenwoordig vooral bekend door zijn ‘Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters’, aansluitend bij het gelijknamige werk van Immerzeel. Amsterdam kreeg in 1838 zijn nog steeds bestaande korrekt-monumentale Haarlemmer- of Willemspoort, ontworpen door de commissaris van Publieke Werken C. Alewijn. Na veel geruchtmakende voorbereidingen werden in 1841 de funderingen gelegd van de nieuwe Beurs van de hoofdstad die de oude Beurs

van Hendrik de Keyser kwam vervangen[1] (afb. 163). Het ontwerp was vervaardigd door Jan David Zocher jr. De beurs van Zocher bestond in hoofdzaak uit een open middenhof omringd door Jonische zuilgaanderijen. Uitwendig vormde zij een bijna geheel gesloten blok, alleen verlevendigd door de enigszins vooruitspringende Jonische portiek van de ingangshal die boven het blok uitstak en nu eens niet door een fronton werd afgesloten.

In 1845 werd de Beurs ingewijd, maar onmiddellijk klaagde men over de onverdraaglijke tocht en koude, zodat men in 1848 overging tot het aanbrengen van een overdekking van de binnenhof.

In Zwolle verrees in 1841-'42 een Paleis van Justitie met een Korintische zuilenportiek waarvan de kapitelen nogal vrij zijn behandeld, in Utrecht in 1846 het sombere blok van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, en tot slot kan men twee klassicistische bouwwerken in de beide Noordelijke provinciën noemen. Daar is in de eerste plaats het Paleis van Justitie in de Friese hoofdstad uit 1846 waarvan de eer aan de Leeuwarder stadsarchkekt Th. Romein toekomt (afb. 164). Met zijn brede massa en de bijna weelderige door een fronton gedekte Korintische zuilenportikus maakt het waarlijk geen slecht figuur. Het andere was het vroegere Universiteitsgebouw te Groningen, dat in 1847-'50 verrees als een Jonische variant van het Leeuwarder paleis van Justitie. In 1906 ging het door brand te gronde.

Merkwaardig genoeg had de 'Spoorwegarchitektuur' zich in haar allereerste jaren ook door een sterk klassicisme gekenmerkt. In en omstreeks 1843 waren de definitieve stations van de 'Oude Lijn' in Amsterdam, Haarlem, Leiden en Den Haag klaar of bijna voltooid, alle voorzien van Dorische zuilkolonnaden. Het Amsterdamse station vertegenwoordigde het archeologisch-korrekte klassicisme op een voor Nederland uitermate zeldzame wijze met zuilen zonder basementen[2] (afb. 169).

III. *Ontbinding en einde van de vormtraditie.*

Terwijl het volstrekt bloedeloos geworden klassicisme in de representatieve ambtelijke architektuur nog volop heerste, had men zich in het meer alledaagse bouwen al lang voor 1850 zekere vrijheden veroorloofd, die op geen enkel voorbeeldenboek berustten. Een gematigd voorbeeld daarvan leverde de meergenoemde P. Adams, toen hij in Utrecht een soort 'warenhuis' te ontwerpen kreeg, te weten de destijds populaire 'Winkel van Sinkel' aan de Oude Gracht, nu de Bank van Vlaer en Kol, uit 1821 (afb. 160). Het mag dan zijn dat de reusachtige gietijzeren kariatiden een zekere mate van klassicisme vertegen-

1 A.W. Weissmnn, De Beurs te Amsterdam, 1904.
2 Bouwkundige Bijdragen II, 1844, pl. VI.

woordigen, het geheel van de voorgevel heeft in zijn kompositie iets eigens en onderscheidt zich daardoor gunstig van de uitermate vervelende officiële architektuur. Kramm, eveneens al ter sprake gebracht, ontwierp in en buiten Utrecht verscheiden partikuliere huizen waarin hij op persoonlijke wijze een onleerstellig Dorisme kultiveerde.

De figuur die zich ondanks een zeer klassieke edukatie het meest ongedwongen bewoog op de paden van de bouwkunst was de Vlaming Tieleman Franciscus Suys, stipendiaat van Lodewijk Napoleon en Willem I, winnaar van de Prix de Rome te Parijs in 1812. In de voorgevel van zijn Mozes-en-Aaronkerk aan het Waterloplein in Amsterdam kombineert hij een tetrastyle zuilportikus met een stel van twee torens en een enigszins Manieristische detaillering (afb. 161). Het inwendige, voor zover het uit de tijd van Suys dagtekent, onderscheidt zich door een luchtige simpelheid die eer aan de 18de dan aan de 19de eeuw doet denken ware het niet dat alle detaillering onmiskenbaar 19de-eeuws suf is. Steeds meer maakte Suys, die op den duur naar België terugging, zich vrij van de dwang der antieke vormen, maar het resultaat was nogal droevig: vormgevend vermogen schijnt hij niet of nauwelijks te hebben bezeten. Dit is duidelijk te zien aan de voorgevels van een serie Rooms-Katholieke kerken die hij ontwierp: die aan de Groenmarkt te Haarlem (1843), en in Den Haag de kerk bij de Britse Ambassade in het Noordeinde (1839) en da kerk aan de Boskant (1843, verwoest 1945). De vormgeving op klassieke grondslag verkeert hier in volkomen ontbinding zonder dat het nieuwe dat er verschijnt zich boven het meest alledaagse peil van vlakbehandeling vermag te verheffen.

Terwijl een man als Suys die in zijn tijd toch een reputatie had, de traditie vermoordt zonder iets van belang ervoor in de plaats te stellen, zijn er anderen, die toch wel iets waardeerbaars weten te scheppen. Zo iets waardeerbaars was het enorme buitenhuis Enghuizen bij Hummelo in de Graafschap, dat in opdracht van het echtpaar Van Heeckeren-Hope in 1842 werd voltooid (afb. 165). Een gedenksteen noemde als architekt zekere J. Coers, van wie ons overigens niets bekend is geworden. In het gebouw van Enghuizen scheen de neo-klassicistische geest te zijn vermengd met een geest van het Italiaanse Manierisme; er is een zekere onrust in de massa door de nadruk op middenpartij en hoekpartijen, door de koppeling van pilasters. Enghuizen was wellicht een van de beste vertegenwoordigers van de periode omstreeks 1840 in de architekto-nische uitbeelding van een neo-klassicisme dat wordt geïnfekteerd door anti-klassieke neigingen, maar waar een gelukkige konservatisme een zekere waardigheid wist te handhaven.

Dit gelukkige konservatisme heeft de klassicistische geest nog het langst doen voortleven in de rustige en welgedane pleisterarchitektuur van de voorname woonhuizen in de nieuwe buitenwijken en parken, in de buitenhuizen van de welgestelden en zeer welgestelden. Het duurt tot ongeveer 1870 eer het histo-

risme in de woonhuisarchitektuur van de ‘haute bourgeoisie’ doordrong. Men vindt de voorbeelden van dat pleister- en semi-pleister-klassicisme nog allerwege in ons land, al slinkt de voorraad tegenwoordig bedenkelijk. Een treffend voorbeeld, treffend vooral door het samenspel van de grootse parkaanleg in romantische stemming met het architektonische geval van het blokvormige witte huis op zijn beheersende plaats levert Sonsbeek bij Arnhem. Volstrekt uniek zijn de gelijkgestemde huizen van het Haagse Willemspark, alias Plein '13 met omgeving, dagtekenend van 1859 en volgende jaren[1] (afb. 24).

Wanneer men de oudste jaargangen van het tijdschrift ‘Bouwkundige Bijdragen’ doorneemt, dat sinds 1843 verscheen, blijkt duidelijk dat de ontbinding van het neo-klassicisme al voor 1850 in volle gang was. Enerzijds vervagen de laatste goede vormtradities in het ‘gewone’ bouwen, anderzijds ziet men voor het eerst inspiratie putten uit de middeleeuwse bouwstijlen. Daarbij komt dat het aanwenden van destijds moderne konstruktiewijzen: gietijzeren spantwerken voor overkappingen van enige omvang en zinken afdekkingen van daken met geringe hellingen ingang beginnen te vinden.

Wat de imitatie van de Middeleeuwse stijlen aangaat, zoals Hekker heeft naar voren gebracht had Kramm al in 1834 aan de Utrechtse school voor Bouwkunde oefeningen in Middeleeuwse architektuur op het leerprogramma ingevoerd[2]. Zelf ontwierp hij in 1838 de Rooms-Katholieke kerken van Harmelen en Soesterberg in ‘troebadoersgotiek’. In 1840 begint koning Willem II achter het Paleis aan de Kneuterdijk in Den Haag, waarvan het inwendige nog op verdienstelijke wijze door De Greef was gemoderniseerd, de ‘Gotische Zaal’ en de bijbehorende neo-gotieke galerijen en torens op te trekken. Als architekt trad daarbij zekere G. Brouwer op, die in 1845 ook de neogotieke koninklijke manege bouwde, later tot Willemskerk ingericht, en de huizenblokken in gelijke trant aan weerszijden.

Tegelijk met het gotiseren komt het romaniseren op. Een van de vroegste voorbeelden daarvan leverde het intertijd zeer bewonderde en nu verdwenen Gemeenteziekenhuis aan de Coolsingel te Rotterdam op, begonnen in 1842 naar ontwerp van de gemeente-architekt Willem Nicolaas Rose (1801-1878). Wel was de indeling van de massa nog geheel bepaald door Manieristische opvattingen, maar de gekoppelde rondbogige vensters getuigen duidelijk van de bedoeling zich door Romaanse stijlvoorbeelden te laten leiden (afb. 166). Romaniserend was ook wat de Bredase architekt E.S. Heynincx schiep, o.a, het landhuis Mariendal in Ginniken uit 1843[3] en de even zonderlinge als betreurenswaardige ommanteling van de toren van de Wildenborch bij Vorden. Dat kort na 1840 de smaak omsloeg en het neo-klassicisme had uitgediend be-

1 W. Moll in Jaarboek. Die Haghe, 1954, blz. 1 vlgg.
2 Bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond, 1951, blz. 21.
3 Bouwkundige Bijdragen 11, 1844, pl. II.

halve voor een enkel overheidsgebouw leert ook de geschiedenis van de ‘spoorwegarchitectuur’. De bovengenoemde stations aan de Oude Lijn te Amsterdam, Haarlem, Leiden en in Den Haag die in 1843 alle of klaar of in aanbouw waren mochten nog toonbeelden van klassicisme worden genoemd. Maar als de lijn wordt doorgetrokken naar Rotterdam, krijgt het station dat daar in 1847 naar de plannen van Rose verrijst een ingangsarkade van drie grote gorieke bogen (afb. 167).

In genoemde stations kwam het karakter van wat men tegenwoordig utiliteits-architektuur noemt nog maar nauwelijks tot uiting. De eerste opmerkelijke stalen daarvan waren de drie stoomgemalen die de waterstaatsingenieur J.A. Beyerinck (1800-1874) ontwierp voor het droogmaken van de Haarlemmermeer, de Lijnden van 1844, de Leeghwater en de Cruquius beide van 1848. Hiervan is het laatstgenoemde na buitengebruikstelling gehandhaafd als museum van waterbouwtechniek. Tot in de machine-onderdelen werd een neogotieke vormgeving toegepast (afb. 168).

Met Hekker kan men het eens zijn dat de architektuur tegen 1850 op een keerpunt is gekomen, een keerpunt dat wellicht het allerbelangrijkste in de geschiedenis van onze bouwkunst mag heten. Geen van de voorafgaande keerpunten hadden een volledig afsterven van een traditie betekend, steeds was er bij alle omkeer een belangrijke kontinuïteit geweest. In 1850 is er geen traditie meer in de vormgeving, er volgt een halve eeuw die voor de vormgeving niet anders doet en zeker ook mees anders kon doen dan teruggrijpen op tijdperken uit een min of meer ver verleden zonder in de wijze, waarop het historische apparaat werd verwerkt in positieve zin scheppend te werken.

Slechts één keer voor zover wij zien heeft de aanvaarding van destijds moderne ijzerkonstrukties geleid tot een schepping van een zeker architektonische betekenis. Dat was toen in Amsterdam van 1857-'64 het Paleis voor Volksvlijt verrees (afb. 170), ontworpen door Cornelis Oudshoorn, 1810-'75, als een zeer vrije feestelijke variatie op Paxtons Crystal-Palace te Londen van 1851. Hoewel hij voor de dekoratieve uitmonstering onbekommerd putte uit de vormenschat van de Renaissance was Oudshoorn wel bijkans gedwongen in zijn samenstel van louter ijzer en glas de eigenaardigheden van het materiaal architektonisch tot uiting te brengen. Dat hij dit op alleszins verantwoorde wijze deed, is zeker te veel gezegd, maar dat neemt niet weg dat ons land met de verwoesting van het Paleis voor Volksvlijt, door brand in 1929 een uniek stuk ijzerarchitektuur van een onmiskenbaar positief eigen vormkarakter heeft verloren.

Juist als de tweede helft van de 19de eeuw aanbreekt ontwikkelt Petrus Josephus Cuypers, 1827-1917, zijn eerste aktiviteit als neogorikus. Daarmee vangt het tijdvak van het historisme aan, dat eigenlijk niet veel anders dan een architektonische maskerade is geweest. Niemand zal ontkennen dat aan het

organiseren van die maskerade bijzonder veel toewijding, talent, knapheid, soms ook originaliteit ten grondslag heeft gelegen. Maar met dat al is die maskerade geen kunstuiting geworden. Eerst het volledig démasqué omstreeks 1900 met Berlage als leidende figuur schiep de mogelijkheid tot een nieuwe bezinning op de taak van de bouwkunst, en daarmee brak weer een nieuw tijdperk aan, dat nog allerminst is afgesloten en dat nog geen onderwerp is voor een afgeronde historische beschouwing.

De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland
door R.C. Hekker

Hoofdstuk I Inleiding

Aangezien de architektuurstijlen slechts een zeer geringe invloed hebben uitgeoefend op het uiterlijk van de boerderijen, is het begrijpelijk, dat voor een bespreking van deze soort gebouwen tot dusver geen plaats in kunsthistorisch verband werd ingeruimd. Indien men evenwel de geschiedenis van de bouwkunst mede wil zien als een ontwikkeling van de ruimtelijke vormgeving bij alle kategorieën, mogen ook de boerderijen, die toch het architektonisch karakter van het platteland bepalen, niet buiten beschouwing blijven. Bij de behandeling van dit onderwerp dient men dan echter nieuwe maatstaven aan te leggen, want hoofdvorm noch gevelkompositie kunnen meer uitgangspunten zijn.

Ten einde nu duidelijk te maken op welke wijze het wezen dier dokumenten van landelijke kultuur kan worden benaderd en hoe men de kenmerken voor de ontwikkeling zou kunnen vaststellen, volgt allereerst een kritisch overzicht van het boerderijonderzoek in ons land. Aldus zal geleidelijk een klaarder beeld van het vraagstuk ontstaan en van het voor en tegen der gevolgde methoden. Wanneer men in dit verband de schaarse mededelingen van klassieke schrijvers, de povere archivalia en rechtsbronnen, de oude verhandelingen over modelhoeven, de schetsen van kunstenaars en de opmerkingen van vroegere reizigers verwaarloost, mag de eerste wetenschappelijke belangstelling voor de boerderij worden geplaatst in de jaren rond 1800. Toen namelijk onder invloed van de Verlichting de landbouw als onderwerp van studie aan de orde kwam, kon men ook het bedrijfsgebouw niet ter zijde laten. Het was J. Goldberg, Agent der Nationale Oeconomie van de Bataafse Republiek, die met zijn Directeur-Generaal - de later zo bekende Jan Kops - een algemeen onderzoek instelde naar de stand van zaken op agrarisch gebied. Enerzijds geschiedde dit door een persoonlijk bezoek in 1800 aan alle toenmalige gewesten, anderzijds door middel van een uitvoerige vragenlijst, waarin de boerderijen en hun onderdelen niet vergeten waren. En al zijn de uitkomsten van deze enquête eerst veel later en dan nog maar ten dele bekend gemaakt, de op het nieuwe onderwerp gevestigde aandacht verflauwde hierna niet.

In het Magazijn vani Vaderlandsche Landbouw verscheen reeds in 1807 een uitgebreide beschrijving van een ‘Vee-Boereplaats in Vriesland’ en voor het in 1808 opgerichte Kabinet van Landbouwkundige Werktuigen en Gercedschap-

pen liet Kops blijkens zijn katalogus een vijfendertig opmetingen van boerderijen en andere landelijke bouwsels vervaardigen. De geschriften, waarin deze stof ter sprake kwam, namen nu geleidelijk in aantal toe, maar het doel bleef nog steeds een beschrijving van de eigentijdse toestand en op zijn hoogst een afwegen van de voor- en nadelen van een bepaald bedrijfsgebouw. Slechts een enkele maal verdiepte men zich in het verleden en vroeg zich als H. Dijkema in zijn agrarische geschiedenis van Groningen van 1851 of als het Genootschap te Onderdendam (Gron.) in zijn prijsvraag van 1856 af hoe de boerderijen er vroeger zouden hebben uitgezien. En dit gold nog een beperkt gebied. Pas architekt C.H. Peters waagde zich in 1872 aan een overzicht van het gehele land en maakte een globale indeling in provinciale typen met als voorbeelden weliswaar veelal modern gedetailleerde, maar dan toch merendeels traditioneel opgezette hoeven. Deze landbouwkundige periode werd in 1874 bekroond door Sloet en Van Iterson's bibliografie - na Starings lijst uit 1851 de tweede op dit gebied - waarmede echter niet gezegd wil zijn, dat de agronomen zich voortaan afzijdig hielden van de studie der bedrijfsgebouwen, maar wel dat een andere wijze van benadering op de voorgrond zou treden.

De nieuwe richting in het onderzoek was de volkskundige, die uiteraard sterk onder invloed geraakte van de sinds Herder heersende romantische opvatting als zou er verband bestaan tussen de boerderijvormen en de afstamming en tongval van de bewoners. Te onzent maakte J.H. Gallee, de Utrechtse hoogleraar in de Germanistiek, dit denkbeeld algemeen bekend. Sinds het eind van de vorige eeuw trok hij schetsend en fotograferend door het platteland, hield lezingen, schreef artikelen en legde ten slotte de uitkomsten van zijn onderzoek neer in een groot werk over het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners, waarvan hij in 1907, kort voor zijn overlijden, de atlas nog zag verschijnen. Het jaar daarop kwam het tekstdeel uit, dat naast Gallee's beschouwingen over boerderijtypen en klederdrachten van andere hand nog studies over de dialekten, de antropologische samenstelling van het Nederlandse volk en zelfs over de rundvcerassen bevat. De bedoeling was onmiskenbaar; bij vergelijking van de in kaart gebrachte verschijnselen, zou de verspreiding van de Germaanse stammen in ons land aan de dag moeten treden.

In dezelfde tijd ontstond een andere romantische richting, die uitgaande van architckten de aandacht vestigde op de karakteristieke ‘streekeigen’ vormgeving. H. van der Kloot Meyburg publiceerde als eerste in 1908 zijn tachtig schetsen van oude boerenhuizen, terwijl zijn vakgenoten J. Verheul, S.J. Bouma en Jan Jans in latere jaren achtereenvolgens de schoonheid van de Zuidholiandse, Groninger en Twentse landelijke bouwkunst vastlegden.

Is deze stroming, waarvan vele aanhangers de traditionele boerenarchitektuur als punt van uitgang voor de nieuwbouw willen zien, nog onverzwakt, de romantische volkskundige opvattingen sterven echter langzaam uit. De stoot

hiertoe gaf K. Uilkema, boerenzoon uit Goutum en landbouwonderwijzer te Leeuwarden, die door afkomst en beroep het agrarisch bedrijfsgebouw op een andere wijze bezag dan de taalgeleerde Gallee. Omstreeks 1910 begon hij zijn onderzoek naar de ontwikkeling van de Friese boerderij en kwam op grond van de resten der voorgangers van de door Gallee als oertype beschouwde nieuwere vormen tot een geheel afwijkende geschiedenis. De bewijzen voor zijn stellingen vond hij tevens in de afbeeldingen op oude landmeterskaarten, de oorzaken voor de evolutie in de veranderingen van het bedrijf. Zijn denkbeelden beschreef hij in 1916 in een uitgave over het Friese boerenhuis en zijn ontwikkeling, die met rijkssteun door het Fries Genootschap werd gepubliceerd. Hierdoor was de belangstelling in bredere kring gewekt en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden stelde in 1919 een 'Commissie tot onderzoek naar het Boerenhuis in Nederland' in, die het speurwerk aan Uilkema opdroeg. In 1920 maakte deze hiermede een aanvang, verkende tot 1932 het gehele land en bracht de eerste vier jaar in de Handelingen van de Maatschappij een - overigens niet zeer duidelijk - verslag uit van zijn bevindingen.

In de loop van 1932 en 1933 evenwel ontstonden tussen de Commissie en Uilkema meningsverschillen, die er ten slotte toe leidden, dat laatstgenoemde verdere medewerking weigerde. Ondanks de verkregen aanzienlijke subsidies heeft hij de gemaakte opmetingen, foto's en aantekeningen nimmer afgestaan. Slechts de uitkomsten van zijn onderzoek in delen van Noord-Holland en Brabant en in Limburg gaf hij in 1933 in het licht, zij het in gestencilde vorm en voor zeer beperkte kring, zodat ze nagenoeg onopgemerkt bleven. Mag deze zwanezang een waardevolle bijdrage worden genoemd, het is de vraag of de bewerking van de overige stof - met voorbijzien van de dokumentatie - wel een helder beeld van de ontwikkeling zou hebben opgeleverd. In zijn inleiding tot bedoelde uitgave legt Uilkema immers verband tussen de vermeende voorgangers van huistypen, die weinig of niets met elkaar te maken hebben.

Zoals hij Gallee bestreed op grond van diens romantische uitgangspunt en miskenning van de eeuwenlange vormveranderingen, zo werd hijzelf op zijn beurt aangevallen, omdat hij op bouwkundig, historisch en filologisch gebied te weinig inzicht bezat en niet zelden te ver gaande gevolgtrekkingen maakte naar aanleiding van toevallige vondsten of slechts half doorvorste ontwikkelingen. Men scheen nu algemeen te gevoelen, dat de tijd voor een grondige behandeling van het gehele land nog niet rijp was, en beperkte zich mitsdien tot bepaalde streken of tot het verzamelen van bouwstoffen op neventerreinen. Zo ving archivaris O. Postma in 1929 aan met de bewerking van boerderijgegevens uit de notariële protokollen en weesboeken van Friesland en kon zodoende enige misvattingen van Uilkema rechtzetten, terwijl de archeoloog A.E. van Giffen in de verslagen van zijn terpopgravingen sinds 1917 de voorgeschiedenis van het zgn. Friese type belichtte. Te zelfder tijd werden van filologische zijde

bouwstenen aangedragen. Weliswaar hadden Gallee en zijn leerlingen reeds termen van boerderijonderdelen in het noorden en oosten verzameld en waren de dialektkenncr J. van Ginneken en de volkskundige J. Schrijnen in 1914 begonnen met een systematisch onderzoek mede op dit gebied in Brabant en Limburg, van een voor de boerderijgeschiedenis bruikbare publikatie kwam het vooralsnog niet. Dit viel des te meer te betreuren, daar laatstgenoemde deskundigen voor het eerst de aardrijkskundige verspreiding van een bepaald voorwerp of huisonderdeel met bijbehorende streekbenaming in kaart hadden willen brengen. Pas in 1937 heeft W. Roukens in zijn proefschrift een gedeelte van deze stof in bedoelde geest bewerkt. In hetzelfde jaar maakte de Dialekten-Kommissie - thans Bureau Volkseigen - van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een begin met het rondzenden van afzonderlijke vragenlijsten over onderwerpen betreffende de boerderij om de antwoorden op bovenaangeduide wijze in een volkskunde-atlas re verwerken.

Kort voor de tweede wereldoorlog was de stand van zaken aldus. De verouderde romantische opvattingen van Gallee, die de laatste ontwikkelhigsvormen voor relikten uit de voorgeschiedenis aanzag, bleven in populaire-bijdragen gehandhaafd; zij het dat men voor de Friese evolutie meestal Uilkema's theorie volgde. De uit Gallee's school voortgekomen kultuurhistorisch-volkskundige groep, die het leven in een plattelandsgemeenschap van beperkte omvang bestudeert en de boerderij dus vooral als stoffelijk hulsel van de plaatselijke levensstijl behandelt, verloor niet aan betekenis, al kan eenzijdigheid niet worden ontkend. Een goed voorbeeld van een bijdrage in deze zin leverde C.C.W.J. Hijszeler, die in 1940 promoveerde op de boerenvoortvaring in de Oude Landschap.

Ging het in deze groep - in verband waarmede ook het streven van het in 1913 opgerichte Openluchtmuseum mag worden gezien - vooral om de geest van het inwendige, de architekten-boerderijminnaars zetten hun beschouwingen over de karakteristiek van het uitwendige voort. Meestal bepaalden dezen zich tot een waarderende beschrijving zonder meer, slechts in een enkel geval werd door hen ingegaan op konstruktie en hoofdvorm, zoals de Vlaamse architekt Cl. V. Trefois in 1937 deed in zijn opstel voor het verzamelwerk Volk van Nederland. Eensdeels knoopte hij dus aan bij de in de Skandinaafse en Duitssprekende landen zo bloeiende konstruktieve richting - aldaar begrijpelijk door de houtbouw -, anderdeels bij de in Frankrijk en midden-Europa populaire kultuurgeografische school, die de nadruk legt op de verspreiding van de huistypen naar hoofdvorm en ligging van de onderdelen. Kan de werkwijze van de eerste groep - ten minste voor een streek van beperkte omvang - tot belangrijke resultaten leiden, die van de tweede draagt het gevaar in zich, dat in een zeer uitgestrekt gebied verband wordt gezocht tussen overeenkomstige verschijnselen, die weinig of niets met kulturele invloeden uitstaande hebben.

Van meer betekenis bleken de landbouwhistorische opvattingen sinds Uilkema en de jonge oudheidkundige, geschiedkundige en filologisch-volkskundige richtingen al was de oogst voorlopig niet groot. Afzonderlijke vermelding verdient nog de zeer uitgebreide foto-dokumentatie, die de landbouw-architekt H.J. van Houten tussen 1900 en 1950 samenstelde en die thans in het Openluchtmuseum berust.

Onder deze omstandigheden viel het optreden van S.J. van der Molen, een Fries journalist-volkskundige, die zich op breder terrein bewoog dan zijn voorgangers. Terecht zag hij in, dat men bij het boerderijonderzoek de steun van genoemde hulpwetenschappen niet kan ontberen om tot verklaring van bepaalde verschijnselen te geraken. Voor zijn sinds 1938 verschenen studies over de boerenhuizen in de drie noordelijke provincies deed hij dan ook niet alleen zijn voordeel met de bruikbare literatuur op dit stuk, maar stelde zich eveneens op de hoogte van de vroegere toestand aan de hand van gegevens in oude landbouwkundige streekbeschrijvingen, op landmeterskaarten, in gerechtelijke archieven en in verslagen betreffende oudheidkundig bodemonderzoek. Het zelf opmeten en het naspeuren van bedrijfsgewoonten en oude benamingen kwam uiteraard in de eerste plaats aan bod.

Hoewel Van der Molen het vraagstuk van vele kanten aanvatte en zich zelden liet verleiden tot het maken van overhaaste gevolgtrekkingen voor de nieuwere tijd, schoot hij wel eens tekort op het punt van de bouwkundige visie en verloor soms de vereiste voorzichtigheid uit het oog bij het leggen van verband tussen voorhistorische en na-middeleeuwse vormen. Laatdunkende kritiek hierop uitoefenen ware echter onbillijk, want zelfs een veelzijdige onderzoeker kan niet van alle markten thuis zijn.

Inmiddels was de oorlog over ons land gekomen met als gevolg, dat men zich enerzijds door het isolement meer ging bezinnen op eigen aard en kultuur en dat men zich anderzijds de heemkunde bijkans zag opgedrongen door de toenmalige politiek. Reeds in 1940 werd de vijftiende Monumentendag geheel gewijd aan de landelijke bouwkunst, terwijl de nieuwe ‘volkse’ bladen gretig bijdragen opnamen over het boerenhuis. Doorgaans waren deze evenwel niet van enige betekenis; slechts enkele - later nader te noemen - verschijnselen werden grondiger beschouwd.

Na de bevrijding taande de belangstelling wederom; de volkskunde raakte min of meer in diskrediet, het in 1943 aangevangen opmetingswerk van het Nederlandse Openluchtmuseum stagneerde en al vatte het Bureau Wederopbouw Boerderijen in Zwolle een dokumentatie op en schonk het Rijksbureau voor de Monumentenzorg meer aandacht aan de plattelandsarchitektuur, buiten Friesland zette nog maar een enkeling het eigenlijke onderzoek voort. Als winst werden hierbij de konstruktie en de staldetails beter bezien en enige onbekende ontwikkelingen nagegaan. Een ander lichtpunt vormt het Nederlands Agrono-

misch-Historisch Instituut te Groningen, dat in 1950 is opgericht om de wetenschappelijke beoefening van de landbouwgeschiedenis te bevorderen. In het jaarboek van deze instelling, Historia Agriculturae, wordt naast een bibliografie steeds een bronnenpublikatie afgedrukt. Voorts mag ook het internationale kontakt sinds 1952 op de jaarlijkse kongressen van de Arbeitskreis für deutsche Hausforschung niet onvermeld blijven, want door aldaar mogelijke gedachtenwisselingen met studiegenoten uit noord-, west- en midden-Europa wordt het gezichtsveld verruimd. Tenslotte zij nog gewezen op een begin 1957 genomen initiatief om de samenwerking te bevorderen tussen de organisaties, die zich met de studie en de bescherming van historische boerderijen (zullen) bezig houden.

Uit het bovenstaande overzicht van de moeizame voortgang van het boerderij-onderzoek moge duidelijk zijn geworden, dat dit vraagstuk op verschillende manieren kan worden benaderd, maar dat men de oplossing alleen door samenwerking kan bereiken. Indien hieronder toch een poging tot een globale ontwikkelingsgeschiedenis wordt ondernomen, moet de uitkomst wel onvolkomen zijn. Enerzijds is immers nog slechts een deel van hen overgebleven bestand bekend, anderzijds zijn de opgravingsresultaten nog niet van dien aard, dat een klaar beeld van de voorhistorische laat staan van de middeleeuwse hoeven tevoorschijn kwam. Derhalve zal nu eens generaliserend moeten worden gesproken dan weer veronderstellenderwijs.

Bij de opzet van de ontwikkelingsgeschiedenis is uitgegaan van de veranderingen in de ruimtelijke vormgeving als gevolg van de wensen omtrent de wijze van wonen en werken, want zo ooit dan is hier sprake van een dienende kunst. Als vaste lijn in de ontwikkeling mag men het algemene streven beschouwen naar vereniging - later soms weer splitsing - van de drie hoofdonderdelen van de boerderij: woon-, stal- en tasruimte. Dit streven heeft al naar de eisen van het bedrijf en de plaatselijke mogelijkheden of soms nog gewoonten tot het midden van de vorige eeuw een groot aantal ruimtelijke en dus ook konstruktieve oplossingen voortgebracht, die men later de traditionele streektypen is gaan noemen. Bij deze veelheid van verschijningsvormen vallen echter enige evolutiereeksen op, die men reeds in de middeleeuwen kan onderbrengen in drie hoofdgroepen, die der Friese, halle- en dwarshuizen. De eerste groep is nog aangeduid met een deels historisch-geografische, deels taalkundige term, want het in Duitsland gebezigde begrip Gulfhaus (gol(f)-grondtas) slaat slechts op een bepaald stadium. Voor de laatste twee groepen - vroeger Saksisch en Frankisch genoemd - zijn de benamingen halle- en dwarshuizen gekozen om de onderscheiden ruimtelijke beginselen weer te geven. De na de middeleeuwen optredende Zeeuwse- en Vlaamse-schuurgroepen zijn weliswaar uit de vorige

voortgekomen, maar hebben door een bizondere ontwikkeling een eigen karakter verkregen.

Een overzichtelijke bewerking van de stof vereist derhalve een vertikale indeling naar de hoofdgroepen door de eeuwen heen en een horizontale, waarbij de fazen in het samengroeien en later soms weer uiteen vallen van de bedrijfsonderdelen per groep architektonische tijdvakken betekenen. Het aksent valt zodoende op de technische en estetische kant; de volkskundige en terminologische aspekten zullen alleen dan ter sprake kunnen komen, wanneer ze voor beter begrip van het onderwerp onmisbaar worden geacht.

Hoofdstuk II De voorgeschiedenis

Het oudheidkundig bodemonderzoek heeft aangetoond, dat pas in de Latène-periode - de late ijzertijd - in noordwest-Europa een huisvorm ontstond, waarbij mens en dier onder één dak kwamen. Voor het eerst was dus sprake van een boerderij in de huidige betekenis van het woord. Deze vereniging van woon- en stalruimte kan wellicht verband, houden met het gebruik van het open haardvuur, waarbij het vee de aanvullende warmte moest verstrekken, want in streken waar vanouds de kookoven, die groter hitte afwierp, in zwang was, heeft men het vee steeds van de mens gescheiden gehouden.

De oudste woonstalhuizen zijn kennelijk voortgekomen uit de ééncellige woning, waarvan het sporendak door nokbalkdragers in het midden van de plattegrond werd gesteund. Toen men het vee in huis ging opnemen, diende de ruimte te worden vergroot en verving men de hinderlijke rij noksteunen door twee rijen stijlen. Deze werden met het puntige ondereind in de grond gestoken en droegen op de gaffelvormige of uitgeholde bovenkant de draagplaten, waarop de sporen rustten. Een dergelijk driebeukig type, waarvoor men de naam hallehuis bezigt, is reeds in de vierde eeuw voor Chr. op de Fries-Groningse klei toegepast en voor de eerste eeuwen na het begin van de jaartelling ook op de Drentse zandgrond aangetoond.

De overeenkomst in boerderijvorm tussen beide wat bodemgesteldheid betreft toch zo verschillende gebieden berust op eenzelfde aard van het bedrijf. Voor een gemeenschap, die nog in het teken van de zelfvoorziening staat, is een gemengd bedrijf de aangewezen oplossing. Of er nu sprake is van een enkele hoeve of van een dorpsgemeenschap, er moet worden gestreefd naar de beschikking over gronden voor bouw-, wei- en hooiland. Het Drentse plateau met zijn beekdalen bood hiertoe ruime gelegenheid en voor het onderhavige tijdvak is de gemengde bedrijfsvorm dan ook aangetoond, al vormde de rundveehouderij aanvankelijk nog het zwaartepunt, want de zgn. heidense legerplaatsen of celtic fields schijnen nogal dun bezaaide akkertjes te zijn geweest.

In het noorden was de toestand evenwel minder gunstig, want het landschap was daar door de aanvallende zee aan allerlei veranderingen onderhevig. Men zou voor dit gebied twee hoofdperioden kunnen onderscheiden en wel een ouder landschap tot ongeveer 200 na Chr. en een jonger van omstreeks 700 na Chr.,

die beide een verschillende vorm van bodemgebruik ten gevolge schijnen te hebben gehad. In het eerste geval was het bestaan gegrond op de mogelijkheden van het kwelderland, met zijn wadzandopduikingen en geulenstelsels - voornamelijk in Westergo - en legde men zich toe op veeteelt en visvangst, terwijl de akkerbouw van zeer weinig betekenis was. De bewoners van deze streek - mogelijk afkomstig uit het mondingsgebied van de Elbe - waren dus in sterker

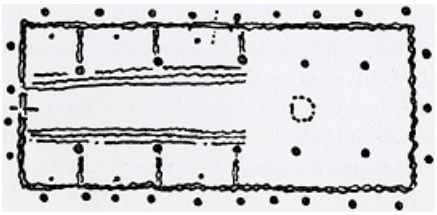

24. Het voorhistorische hallehuis van het type Ezinge

mate dan de oude Drentenaren op twee bedrijfsbases - wei- en hooiland - aangewezen. Na de stijging van de zeespiegel, toen men zich op terpen moest gaan terugtrekken, was de keus uiteraard nog beperkter.

In de tweede periode, die van het jongere kleilandschap, bleek de derde basis echter mogelijk geworden, want op de nieuwe zavelige gronden kon men nu ook akkerbouw beoefenen en er ontstonden Friese tegenhangers van de Drentse essen. Deze laatste waren waarschijnlijk in de zevende of achtste eeuw opgekomen, nadat ook het Drentse plateau de invloed had ondergaan van de stijging van de zeespiegel en er een bewoningsverschuiving had plaats gevonden van de vochtig geworden lage naar de voor akkerbouw gunstige hogere delen. Doch dit laatste tijdvak behoort eigenlijk reeds tot het begin der middeleeuwen.

De overeenkomst in bedrijfsvorm tussen klei en zand, waarbij in de eerste periode de veeteelt overheerste dan wel de voornaamste rol speelde, in de tweede de akkerbouw aan betekenis won, blijkt duidelijk uit de voorhistorische boerderijbouw van het terpengebied en Drente. In beginsel is er geen verschil tussen de hallehuizen uit de vijfde en vierde woonlaag van het Groningse Ezinge (ongeveer 200 voor Chr. tot begin Keizertijd) enerzijds en die van Drentse nederzettingen als te Zeijen, Rhee, Diphoorn en (het Stellingwerfse) Fochtelo aan de andere kant. Zowel op klei als zand kwam de zgn. Friese stal voor en was de middengang tussen de stijlen niet breder dan 1,50 m à 2,40 m.

Het oudste woonstalhuis, dat werd aangetroffen op de vlakke grond onder de terp van Ezinge en uit de vierde eeuw voor Chr. stamde, vertoonde reeds dezelfde opzet als die van de hoger gelegen woonlagen. Alleen zijn hierbij nog de sporen gevonden van de onderbouw voor een platform om de oogst tegen het

water te beschermen. De duidelijkste plattegronden kwamen echter te voorschijn in de vijfde en vierde laag van bovenaf gerekend; de eerste twee nederzettingen op de terp. De rechthoekige ruimten werden door twee rijen ingegraven (ronde of gekloofde eiken) stijlen in drie beuken verdeeld en overdekt door een flauw hellend (rieten of zoden) schilddak, dat aan de voet op een muurplaat rustte. Deze werd gedragen door een aantal paaltjes, soms met schoren tegen zijdelingse druk. Langs of tussen die (veelal berken of dennen) paaltjes liep een vlechtwerkwand, die vermoedelijk deels tot 'bekisting' diende van een lagere aarden wal. De staltoegang lag in de kopgevel van het bedrijfsgedeelte en leidde via de middenbeuk naar de al dan niet afgescheiden woonruimte met het open vuur. Vaak werden ook in de zijgevels een of meer deuren gevonden.

In de zijbeuken van de dubbelrijige stal stonden de koeien met de kop naar de wand, twee aan twee tussen dwarsschotten van vlechtwerk, die korrespondeerden met de dakstijlen. De dieren werden paarsgewijs vastgebonden aan paaltjes in het midden voor de buitenwand van de open boksen en stonden met de achterpoten op een plank als begrenzing van de mestgoot, die de vorm had van een strook vlechtwerk. Van de grootste hoeve uit de vierde laag - te dateren omstreeks het begin van de jaartelling - kon helaas slechts een gedeelte worden opgegraven, maar zelfs deze rest was nog ruim 25 m lang (bij 6,75m-7,45 m breed) en bevatte veertien boksen, zodat alleen hierin reeds 56 koeien konden worden opgesteld. Het is niet onmogelijk, dat een dergelijk gebouw tot een koöperatief (familie) bedrijf behoorde, zoals dat ook in Denemarken gedurende de ijzertijd voorkwam, blijkens de zeer lange of steeds weer verlengde boerderijen.

Afgezien van Drente zijn dezelfde woonstalhuizen aan de Eems- en Wezermond en buiten het 'Friese' gebied in Sleeswijk-Holstein opgegraven, waaruit volgt, dat dit type gemeengoed was van velerlei stammen. Het hallebeginsel zelf was nog meer verbreid in noordwest-Europa. In het kustgebied tussen Rijn en Elbe, in Jutland, in delen van west-Skandinavië en op de Oostzeeëilanden voerde het volledig de boventoon, elders werd het tussen sterk afwijkende vormen toegepast. Van een eenheidstype was echter geen sprake; woningen wisselden af met woonstalhuizen en ook bij deze groepen traden weer verschillen op, al mag men aannemen, dat geen van alle een tas voor ongedorst koren binnenshuis bezat. Hoewel de beschreven stalinrichting niet overal kon worden nagegaan, is het zeer waarschijnlijk, dat deze sterk verbreid was in het halle-huisgebied langs de Noordzee en in Skandinavië. De oude na-middeleeuwse boerderijen toch uit west-Vlaanderen, Zeeland, Noord-Holland, Friesland, Denemarken, Noorwegen en Zweden bezitten alle een stal met open boksen. Zelfs op Groenland hebben de Wikingen dit beginsel ingevoerd en in Finland tot de Laplandse en Karelische grenzen toe heeft het opgang gemaakt.

Zoals gezegd zijn ook op de Drentse zandgrond vele sporen gevonden van

woonstalhuizen, welke niet afweken van die in het terpengebied. Alleen zijn hier geen aanzienlijke paal- en vlechtwerkresten aangetroffen, maar moest men de plattegronden afleiden uit verkleuringen in de bodem. Veelal had men daarbij niet slechts met afzonderlijke hoeven of woningen te maken, doch met gehele nederzettingen. Deze waren soms open, vaker echter van een met palissaden, bekiste wallen en grachten bevestigd type, waarvan Zeijen (gem. Vries) verschillende voorbeelden leverde.

De fraaiste groep is ontdekt bij Fochtelo in de gemeente Ooststellingswerf en bezat als voornaamste onderdeel een hoofdelingenhuis met bijgebouwtjes en omheinde akkers uit het eind van de eerste tot het begin van de derde eeuw na Chr. Op enige afstand ervan lag een grote hoeve met een drietal keuterijen. Het grote eksemplaar (6,90 m × 24,20 m) lag op een omgracht en omheind erf en was iets verder ontwikkeld dan de boerderijen uit het terpengebied en Drente. De muurplaatsteunen had men nu tegen de wand geplaatst. Zij korrespondeerden om de beurt met de hoofdstijlen, die bekapt waren en niet zeer diep ingegraven, zodat een dwarskoppeling tot gebinten niet uitgesloten mag worden geacht. (De in 1955 gevonden pen-en-gat-verbindingen bij terphoeven uit dezelfde tijd in de Feddersen Wierde bij Bremerhaven tonen de konstruktieve kennis van die dagen.) Tussen de stijlen en de stalgevels bevond zich steeds een rechthoekig paalgat, hetgeen wellicht wijst op een hekvormige boksafscheiding zoals nog in Skandinavië gebruikelijk is. Behalve de normale toegang in de korte stalgevel, had men er ook één in elke zijgevel aangebracht. Deze deuren kwamen uit op een dwarsvloer tussen werk- en woongedeelte. Dit laatste was enigszins besloten door verder uitstekende schotten; overigens ontbraken uiteraard de afscheidingen voor de boksen. Het tweede stijlenpaar volgde op dubbele afstand. Daar echter geen haardkuil is gevonden, behoeft men hier niet onmiddellijk te denken aan de ‘Flet’, de zich over de volle breedte uitstrekkende woonhoek om het open vuur van de hallehuizen in west-Duitsland.

Behalve staketsels en drinkwaterputten kwamen op het terrein nog paalgaten aan het licht, waarvan de plaatsing op de onderbouw van een platform voor oogstberging wees. Overblijfselen van de kleine vierroeden-bergjes voor koren, zoals die o.m. bekend zijn uit Rhee en Zeijen, werden niet aangetroffen. Deze kapbergjes, die volgens een miniatuur uit de Welislaw-bijbel te Praag nog in het begin van de veertiende eeuw in gebruik waren, dienden niet voor garven, waarvan de halmen in hun geheel met de zeis werden afgemaaid, maar voor bundeltjes met de sikkel kort afgesneden aren, zoals een laat-twaalfde-eeuwse miniatuur uit het midden-Rijnlandse ‘Speculum virginum’ te Bonn en een afbeelding in de Saksenspiegel van 1334 laten zien. Ook blijkens de bodemvondsten bezigde men toen in Drente nog slechts sikkels.

Samenvattende kan worden gezegd, dat omstreeks het begin van de jaartelling van stamkulturen geen sprake was, maar dat de kustgebieden van de Noordzee

(waartoe tevens Drente wordt gerekend en wellicht nog zuidelijker streken, want ook bij Deventer, Wijchen en Houten (U.) is de hallehuisvorm aangetroffen) door wisselwerking grote overeenstemming vertoonden en tezamen afweken van het verder gelegen binnenland. De weinige duidelijke grondslagen, die men in de zuidelijke helft van het land heeft gevonden, waren kennelijk afkomstig van woonhuizen. Boerderijen in de geschetste zin schijnen daar toen nog niet te zijn voorgekomen.

Hoofdstuk III De Middeleeuwen

De volksverhuizingen maakten een eind aan de evenwijdig lopende ontwikkelingen op de klei- en de zandgronden in noord-Nederland en noordwest-Duitsland. In het terpengebied en Drente waren het de Angelsaksen, die in de vijfde eeuw van overzee gekomen de kuststrook bezetten en voorts doordrongen tot de zuidgrens van de Hondsrug. Uit de opgravingen is gebleken, dat zij de nederzettingen van hallehuizen soms hebben verbrand en zich ter plaatse hebben gevestigd in kleine verdiepte woonhutten, waarvan het zadeldak door twee nokbalkdragers werd gesteund. Slechts een enkele maal kwamen grotere bouwsels met meer noksteunen voor, zoals onder de huidige es van Zweelo, maar ook deze bezaten dezelfde eenvoudige konstruktie in de woonkuil en betekenden een achteruitgang bij de voorafgaande periode. Ze stemden overeen met die in de verder van de kust gelegen gebieden, waarvan het Merovingische (?) huis van 6 × 12,5 m in Berghem ten noordoosten van 's-Hertogenbosch getuigt.

Toen de rust was teruggekeerd en het maatschappelijke leven weer in evenwicht, trad de breuk in de bouwtraditie duidelijker aan het licht. Aan de westkust van het Cimbrische schiereiland tussen Dithmarschen en noord-Jutland, op de waddeneilanden, in Jeverland, Groningen, Friesland en Noord-Holland bleef het voorhistorische halletype - gezien de oudst bekende na-middeleeuwse boerderijen - al dan niet na een korte onderbreking behouden. In Zweden en Noorwegen handhaafde men dit beginsel nog voor schuren, maar overigens kwamen weer allerlei primitiever vormen op. Bedrijfsveranderingen schijnen hierbij mede van invloed te zijn geweest. Sinds de Karolingische tijd dient men dus een scheiding te maken tussen de ontwikkeling in de lage kleistreken langs de kust en die op de hogere droge gronden in het binnenland.

A. *De Friese-huisontwikkeling*

In het terpengebied schijnt de oorspronkelijke bevolking, die deels gebleven deels na een uitwijking teruggekeerd kan zijn, zich met de invallers te hebben vermengd. Naast de kleine woonhutren van de laatsten komt het oude halletype weer op, zoals het onderzoek van de Tuinster wierden te Leens in Gro-

ningen (van ongeveer 700 tot omstreeks 1000) heeft aangetoond. In beginsel wijkt het herleefde woonstalhuis niet af van het vroegere, maar ten opzichte van de nog nier vermelde voorbeelden uit de derde en tweede laag te Ezinge (tweede eeuw tot de invasie) betekent het een achteruitgang. Was de afstand tussen de stijlen daar 4,50 m., hetgeen op een vroegtijdige ontwikkeling in de richting van een meer gemengd bedrijf zou kunnen wijzen, in Leens was de middengang weer teruggebracht tot 1,30 à 2,50 m. Trouwens alle afmetingen waren kleiner geworden en enige onderdelen primitiever, want het dak rustte nu op zodenwanden. De Karolingische hallehuizen van Emden en Wilhelmshaven-Hessens waren minder armelijk.

Uit de volgende periode zijn de eerste schriftelijke gegevens bekend, die weliswaar slechts enkele aanduidingen bevatten, maar het boerderijtype toch enigszins kenschetsen. De samenvatting van verschillende punten in de oud-Friese wetten (te stellen op de elfde tot veertiende eeuw) levert namelijk het volgende beeld. Het huis bestond uit een eencellige ruimte voor mens en dier, omgeven door vlechtwerkwanden en gedekt door een op de balken rustend dak, waarvan de voet overstak. (De stijlen waren dus niet meer ingegraven, maar door opgelegde balken tot gebinten gekoppeld). De gemiddelde grootte schijnt negen vakken (afstand tussen twee gebinten) te zijn geweest, dus ongeveer achttien meter. De rook van het open vuur, dat aanvankelijk op de woonvloer van de onverdeelde ruimte brandde, later in de afgescheiden woonkeuken, verdween naar buiten door een rookgat in de daknok. Het hooi werd op het erf opgeslagen.

Dit boerderijtype, dat in 1230 in het Bremer oorkondenbaek longa domus en in 1475 bij de vermelding van een heerd te Raskwerd lang-huus werd genoemd, moet op het eind van de middeleeuwen verder zijn ontwikkeld. In de zestiende eeuw was immers reeds al naar gelang de aard van het bedrijf (van specialisatie was dus al sprake) een karnruimte of een dorsplaats tussen woonvertrek(ken) en dubbelrijige stal opgenomen, terwijl de oogst in een kapberg of loods werd geborgen. Naar het na-middeleeuwse verspreidingsgebied - de Fries-Groningse kleistreken en Noord-Holland boven het Haarlemmermeer - wordt deze boerderijvorm Fries genoemd, want door de latere veranderingen in hoofdopzet kan men geen bouwkundige aanduiding vinden om het ruimtelijk beginsel van de gehele ontwikkelingsreeks te kenschetsen.

Hoewel het woonstalhuis van het halletype derhalve na de volksverhuizingstijd slechts voortleefde in de ‘Friese’ kuststreken en mogelijk nog tot Vlaanderen, bleef een herinnering eraan bewaard in het binnenland en wel bij de boën. In de dertiende en veertiende eeuw zijn ze vermeld in een gebied tussen Lieuwerderwolde (noord-Drente) en Sibculo (noordwest-Twente), doch thans is nog slechts een tweetal over in de draslanden van Schoonebeek nabij de Duitse grens. Vóór het verbeteren van de waterstaatkundige toestand dienden de boën tot onderkomen voor de koeherder en het jongvee van de verafgelegen

boerderijen. Onder de hoede van eerstgenoemde graasde het vee na Lichtmis (2 februari) op de gronden, die voor de vestiging van een normaal bedrijf ongeschikt waren. In de herfst werden de dieren naar de heide gebracht.

De Wilms'bo is omstreeks 1860 enigszins verbouwd; het oorspronkelijke lemen woongedeelte met bedstede en open haard is toen van stenen buitenmuren, een schoorsteen en een zoldering voorzien en vóór de zijingang van de stal afge-

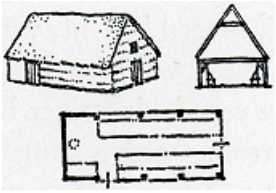

25. Bo te Schoonebeek

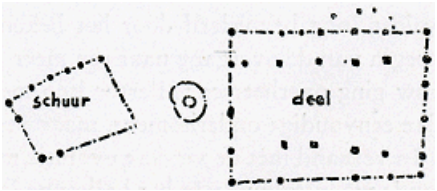

26. 14e-eeuws los hoes, opgegraven te Lievelde, gem. Lichtevoorde

scheiden. Bij de Hekmans-bo is de beleemde vlechtwerkwand nog fragmentarisch aanwezig en heeft men ook de iets achterover hellende strooien topgevel behouden. Beide stallen zijn door met stro beklede planken wanden omgeven, maar inwendig verschillen ze van elkaar. Ze bezitten weliswaar allebei een vroeger met planken belegd middenpad (met staldeurtjes in de achtergevel), aan weerszijden begrensd door een ondiepe groep of meststrook gevolgd door stalhouten, aarden standplaatsen en een door een opstaande plank vervaardigde voergoot, maar bij de Hekmans-bo zijn nog zeer lage gebinten mee opgelegde balken toegepast, terwijl de Wilms'bo al ankerbalken heeft. Deze dragen thans een slietenzoldertje voor stroberging, doch vroeger was de sporenkap evenals bij het oude woonstalhuis open. Dit komt ook overeen met de aard van de opgelegde balken, die niet bestemd zijn voor een taszolder. De hooioogst wordt dan ook in een afzonderlijke dwarsdeelschuur geborgen, waarvan de wanden uit strowerk met fraaie zichtbare bindingen bestaan.

In tegenstelling tot het voorhistorische halletype zijn deze seizoenstallen tot een eenbeukige ruimte versmald door de wanden tegen de gebintstijlen te plaatsen. De reden hiervoor moet wel gezocht worden in het streven om de bouwkosten laag en de temperatuur hoog te houden. Een overeenkomst met de oude stalinrichting van de kuststreken vertoont nog de Wilms'bo. Evenals bij het andere voorbeeld zijn weliswaar achter de voergootplank koestaken aangebracht, maar hier heeft men tevens de standplaatsen afgescheiden door driehoekige rekken, de ook in Skandinavië gebruikelijke vorm van de dwarsschotten.

B. *De hallehuisontwikkeling*

Nadat het gebied van her voorhistorische halletype was ingekrompen tot de vermelde kuststreken, kende het achterland nog slechts een verscheidenheid van simpele vormen. De ontwikkeling van de landbouw door het vervangen van de celtic fields met hun omwalde perkjes door de open essen, wellicht verband houdende met het invoeren van de rogge en het in gebruik nemen van een verbeterde ploeg, nog bevorderd door het bekende streven van Karel de Grote, was het begin van de overgang naar een meer gespecialiseerd bedrijf, waarin de akkerbouw ging overheersen. Hiertoe kon men niet meer volstaan met de gebruikelijke eenvoudige onderkomens, maar verlangde een doelmatiger bedrijfsgebouw. In verband met de verdere evolutie mag daarom worden aangenomen, dat het oude woonstalhuis van het halletype in deze periode (negende en tiende eeuw) weer uit het restgebied aan de kust naar de zandgronden is doorgedrongen om tenslotte de primitieve bouwsels geheel te overvleugelen. Een voorbeeld van deze penetratie omstreeks 900 is de opgraving te Schipborg bij Zuidlaren. Het daar gevonden hallehuis overtrof ook bouwtechnisch de nabij gelegen andere vormen, want het bezat reeds gebinten, waarvan de stijlen op klippen rustten en waarschijnlijk opgelegde balken droegen. Dieper in het binnenland bleven de simpele vormen langer in zwang gezien o.m. het twaalfde-eeuwse huis van de Lange Heul tussen Hilversum en Bussum. Het was een éénbeukig geval van 6 × 30 m met daksteunen langs de ietwat gebogen wanden.

Het ontleende hallehuis heeft grote opgang gemaakt en groeide in de loop van de middeleeuwen zodanig uit, dat men zou kunnen zeggen, dat deze zijtak voor de akkerbouw dikker is geworden dan de oorspronkelijke hoofdstam uit de ijzertijd. De ontwikkeling van de boerderij volgde de voortgang van de akkerbouw, want het toenemen van de oogst in de na-Karolingische periode leidde tot een meer praktische werkwijze. Verondersteld wordt, dat men toen de zeis ging toepassen om het maaien te vereenvoudigen. De kapbergjes voor de bundeltjes met sikkels kort afgesneden aren raakten nu in onbruik en ook het dorsen door het uitslaan met de hand moest worden vervangen door dat met stokken of vlegels. Zowel voor de korenberging als voor de nieuwe dorswijze was nu meer ruimte nodig en die zal men aanvankelijk hebben gevonden in een afzonderlijke schuur. Hoewel de bewijzen hiervoor nog ontbreken ligt zulks voor de hand, omdat men eerder een bijgebouwtje voor een nieuw bedrijfsonderdeel sticht dan dat men de opzet van het hoofdgebouw ingrijpend verandert. Bovendien wijst een oude schuurtraditie reeds in die richting.

Het toenemen van de oogst blijkt eveneens uit het voorkomen van spiekers (spicaria) voor berging van het aan de landsheer te leveren koren. Duidelijker dan in Emmen kwamen in Lhee onder Dwingelo de veldstenen grondslagen

van een dergelijk bouwsel uit de tiende eeuw tevoorschijn. De afmetingen bedroegen 6 × 8 m en in een der lange zijden was dicht bij de hoek de deuropening aangebracht. Ter hoogte van Emmen is over de grens, bij Quakenbrück in het Artland, een middeleeuwse spieker van dit type bewaard gebleven. De muren zijn van bekapte steen, de deur bestaat uit zware horizontale delen en de drie lagen worden gedekt door een zadeldak.

De volgende stap in de ontwikkeling was omstreeks 1100 het in gebruiknemen van de vierde bedrijfsbasis naast bouw-, wei- en hooiland, namelijk de heide voor de schapenteelt. Toen men het belang van de woeste gronden voor het instandhouden van het bedrijf ging inzien, ontstonden in de dertiende eeuw de marken teneinde het gebruik van hei, bossen en moerassen te regelen met een strakkere maatschappijvorm als gevolg. De schapenteelt werd noodzakelijk voor een betere bemesting en in verband hiermede zal de potstal in deze tijd zijn ingevoerd. Voor de grotere met plaggen vermengde hoeveelheid mest was de oude groepstal te enen male onvoldoende en het vee moest deze stof toch kunnen omzetten. Derhalve verving men de gelijkvloerse standplaats met de achtergelegen goor door een diepe kuil, waarin de koeien op de mest stonden. Omdat de produktie hiervan in het oude bouwbedrijf van veel meer belang was dan de melkopbrengst en de verzorging van de dieren er dus minder toe deed, streefde men er slechts naar het voeren te vergemakkelijken om zich vrij te maken voor het verwerken van de graanoogst of het steken van plaggen voor de potstal. Daarom werden de koeien een halve slag omgedraaid, zodat ze voortaan met de kop naar het midden stonden. De hinderlijk geworden dwarsschotten liet men vervallen en tussen de gebintstijlen bracht men nu voor de bevestiging een rij koestaken aan tussen een onder- en een bovenligger. Slechts voor de boën, die als filiaal van de hoofdhoeve een miniatuur weidebedrijfje vormden, behield men in beginsel de oude inrichting.

De akkerbouw nam mt zo in belang toe, dat volgens de kroniek van Emo en Menko reeds in de dertiende eeuw op aanzienlijke schaal graan naar de kleistreken werd uitgevoerd. De grotere oogsten veroorzaakten evenwel enige moeilijkheden, want terwijl men in de vroege middeleeuwen veelal het vocht uit de kleine hoeveelheid gedorst koren verdreef en hield door het te eesten in een oven, was dat thans niet meer doenlijk. Als oplossing heeft men de ruimten van de veronderstelde dorskorenschuur ondergebracht in het oude waonstalhuis, dat daartoe moest worden vergroot. Dit geschiedde door de middengang tot dorsdeel te verbreden en het koren daarboven op de balken op te slaan, zodat het door de warmte kon drogen. Als gevolg van deze nieuwe inrichting diende de hoofdkonstruktie belangrijke veranderingen te ondergaan. De vermoedelijk opgelegde binten, die niet geschikt zijn voor belasting, verving men nu door ankerbalken met karbeels als hoekverstijving en steun. Aldus kon men de balken (waarop in de lengterichting een vloer van losse slieren kwam) onaf-

hankelijk van de stijllengte lager ander de draagplaten aanbrengen met een ‘verdieping’ als gevolg. De kapruimte nam dus niet alleen in hoogte toe, maar werd door de verwijding van de gebinten ook breder. De sporen, die te voren halverwege door de draagplaten konden worden ondersteund, moest men thans vervangen door van haanhouten voorziene sporenspantjes, die op genoemde platen kwamen te rusten. Ze liepen dus niet meer door toe de dakvoet, maar hun funktie werd boven de zijbeuken voortgezet door oplangers onder een iets flauwere helling.

Op deze wijze ontstond, naar men mag aannemen, in de loop van de middeleeuwen het losse hoes. Als vroegste voorbeeld kan misschien worden beschouwd een in Wilhelmshaven-Krummerweg opgegraven hallehuis van omstreeks 1100. De binnenstijlruimte bedroeg bijkans 6 m, dus de voergang moet hier tot dorsvloer zijn ontwikkeld en het achterdeurtje wellicht reeds tot grote deelingang. Later maakte dit brede type in deze omgeving weer plaats voor de smalle vorm, maar in het binnenland werd het algemeen aanvaard.

Dit schijnbaar zo primitieve losse hoes, waarin mens en dier en oogst in één onverdeelde ruimte waren ondergebracht, heeft in het oosten des lands het leven dus zo lang kunnen rekken, omdat de rook van het open vuur het koren droogde en beschermde tegen bederf en ongedierte. Na het opnemen van de dorsruimte en de korentas in het hoofdgebouw bleven de schuren nog slechts voor hooi en wagenberging (op de voormalige dorsvloer) in gebruik en verder van de boerderij een spieker voor zaadopslag en soms zogenaamde brandschuren met een noodvoorraad graan. Een voorbeeld van de nieuwe bouwwijze is opgegraven te Lievelde in de gemeente Lichtenvoorde. De veertiende-eeuwse hoeve lag op een omgracht erf en mat 12,50 bij 16 m; de gebintWijcke variëerde van ongeveer 6,80 tot 7,80 m. In verband met het gemakkelijk binnenrijden van de oogst en het verplaatsen van het vee was het huis met de deeldeuren naar de toegangsdam in de gracht gekeerd. Voor het woongedeelte, aan de achterzijde, is de tonput teruggevonden en verder op het erf bevond zich de hooischuur van ongeveer 6 bij 8 m.

Was de deelverbreding op het eind van de middeleeuwen toegepast in een uitgestrekt gebied (ruw begrensd door de Fries-Groningse kleigronden in het noorden, door het Naardermeer - de Reeuwijkse plassen - de Hollandse IJsel - en de Nieuwe Maas in het westen en door de omranding van west-Brabant, de Belgische Kempen en de zandgrond kort boven Roermond in het zuiden), de korenberging op de slietenzolder maakte minder opgang. In aansluiting aan het west-Duitse hallehuisgebied, vanwaar de stoot tot vormverandering misschien kan zijn gekomen, schijnt het losse hoes met zoldertas voor graan onder het steile dak toch in grote trekken slechts beperkt te zijn gebleven tot Westerwolde, Drente, Twente en de Achterhoek. Bij de mestdeeltypen in de Stellingwerven en Staphorst en op de Brabants-noord-Limburgse zandgronden lijkt

men minder waarde te hebben gehecht aan bedoelde konserveringswijze van het graan, want de haardruimte is daar na verloop van tijd van het bedrijfsgedeelte afgescheiden. In Brabant geschiedde dit al vroeg, want de in een protokol uit 1457 van de schepenbank te Waalre en Valkenswaard genoemde middelwand mag men wel als grens tussen woon- en werkruimte opvatten. Het gedorste graan kon hier dus op een zaadzolder boven het menselijk verblijf worden

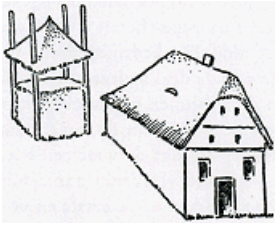

27. Laat-middeleeuwse hoeve uit 't Sticht met rookluik, naar een land-meterskaart van omstreeks 1600. Archief Dom 1439

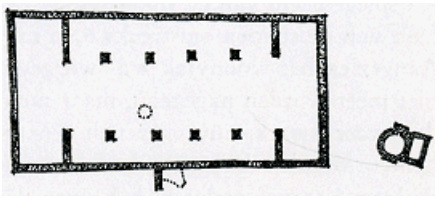

28. 14e-eeuws hallehuis, opgegraven bij de Waalhaven te Rotterdam

geborgen, zodat spiekers niet nodig waren. Elders gaf men er de voorkeur aan het koren vermoedelijk uit hoofde van brandgevaar en ook wel uit werkbesparing in kapbergen op het erf te tassen. In dit geval kwam nu het hooi boven de deel om het voeren te vergemakkelijken.

Waren er dus al aanzienlijke verschillen in de bedrijfsvormen ontstaan tussen de vrijwel geheel of de in minder sterke mate op akkerbouw afgestemde boerderijen, wellicht samenhangende met het onderscheid in grondgebruik tussen de essen als gemeenschappelijk dorpsbezit en de kampen van de verspreide hoeven, in de lager gelegen streken van het hallehuisgebied ging ook de veehouderij een rol spelen. Deze werd veelal uitgeoefend in de door Friese en Hollandse kolonisten sinds de twaalfde eeuw tot wei herschapen draslanden. De veennamen in Drente en Overijssel en de andere verkavelingsaard herinneren nog aan die ontginningen. De hoofdopzet van het hallehuis bleef echter behouden al bracht men het hooi in kapbergen of in Drente in schuren onder. Slechts op enkele plaatsen zoals te Giethoorn en in de Alblasserwaard schijnt men reeds vroeg, althans voor het eind van de zestiende eeuw, de hooitas binnenshuis te hebben gehaald op de nutteloze ruimte van de brede deel. Tussen het in gebruik nemen van de grondtas in laatstgenoemd gebied en op de Zuidhollandse eilanden, van Nieuwe Maas tot Haringvliet, mag wel verband worden gezien. Bij de oude bouwbedrijven van het Overmase was 't echter het koren, dat men in de binnenstijlruimte opsloeg, zodat er als in het Gooi slechts plaats voor een dwarsdeel met zijdeuren overbleef.

Uit het Overmase is nog de middeleeuwse voorganger bekend, want in de polder Boudewijn Hartsland ten westen van de Waalhaven zijn de vrij gave baksteen fundamenten te voorschijn gekomen van een boerderij, die bij de grote overstroming van 1373 werd verwoest. Het gebouw was 13,50 m breed en 29 m lang en door korte dwarsmuurtjes bij de uiteinden en vier paren stiepen voor gebinten in het middengedeelte in zeven gelijke traveeën verdeeld. De huisingang lag enige treden boven het maaiveld, halverwege de lange zuidgevel. De deur kwam vermoedelijk uit op een al dan niet afgeschoten dwarsgang, waarnaast aan de woningkant het open vuur brandde. Het bedrijfsgedeelte was het spiegelbeeld van de woonruimte. De breedte van de deel bedroeg tussen het hart van de stiepen omstreeks 6,50 m, die van de zijbeuken ongeveer 2,50 m. Aangezien het woonvlak was weggespoeld, kon de vorm van de bovenbouw niet meer worden nagegaan, maar men mag aannemen, dat de voor een boerderij zeer zware muurvoet van een meter (tegen watervloeden?) aanzienlijk lichtere wanden droeg. De dwarsmuurtjes, die de zijbeuken na de eerste en voor de laatste travee afsloten, behoeven derhalve ook niet boven de grond te zijn voortgezet. Achter dit hallehuis is een stenen bijgebouwtje van 2 m bij 3,60 m opgegraven, met een rechthoekig en een rond gedeelte. Afgaande op de asresten heeft men het als bakhuisje verklaard, maar misschien zou het ook kunnen worden beschouwd als een oven om de graankorrels tegen bederf te eesten. In dat geval was het hoofdgebouw uiteraard geen los hoes, maar een type met reeds afgeschoten woonruimte. Verder zijn op het erf nog sporen gevonden van mestvaalten en een licht bouwsel, mogelijk voor hooiberging.

C. *De dwarshuisontwikkeling*

Naast de Friese- en hallehuistypen verscheen in de loop van de middeleeuwen een derde hoofdgroep, die der dwarshuizen, in het uiterste zuidoosten des lands. Deze streek betekende de uitloper van een groot boerderijgebied in midden-Europa, waar het woonstalhuis later tot stand kwam dan in het noordwesten. Evenals daar was de stamvader de verdiepte ééncellige woonhut, waarin het zadeldak door twee nokbalkdragers werd gedragen. Hier is deze vorm echter tot diep in de middeleeuwen behouden, zij het voor de afzonderlijke bedrijfs-gebouwtjes, want de woning was inmiddels al tot een wandhuis ontwikkeld.

Op deze hoeve met losse onderdelen wordt ook gezinspeeld door de Lex Salica, waarvan de oorsprong tot de vijfde eeuw teruggaat. Uit verschillende passages hierin kan men afleiden, dat een boerenbedrijf toen bestond uit een ééncellig woonhuis en verschillende kleine bouwsels, waaronder een stal voor groot vee, een varkensloop, een (op paaltjes geplaatste) spieker, een schuur voor veld-vruchten en een bijenstal. Het gehele complex was omgeven door een heining

met een houten poort erin. Een dergelijke aanleg betekende al een stap vooruit vergeleken bij de toestand in de Germaanse tijd, toen het vee buiten bleef, de dorsplaats in de open lucht lag - zoals nu nog vaak in zuid- en oost-Europa - en de veldvruchten werden ingekuild naar Tacitus bericht in zijn Germania.

Het type van de Lex Salica is aangetroffen in een laat-Merovingisch-Karolingische nederzetting te Gladbach bij Neuwied aan de Rijn. De woonhuizen

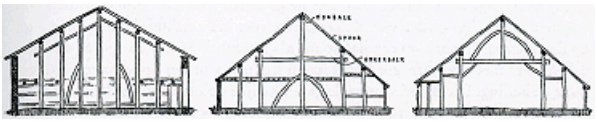

29. Overgang van de konstruktie men nokbalkdragers op die met ankerbalkgebinten. Links: doorsnede van een boerderij bij Malmedy, midden en rechts voorbeelden uit Kalterherberg, Eifel

waren ruim 6 bij 7-10 m en bezaten enige vertrekken om een ingangshalletje met de deur in de lange gevel. Het schilddak rustte op twee nokbalkdragers midden in de plattegrond en de wanden bestonden uit vakwerk met een vulling van beleemde horden. De grote woningen waren omgeven door kleine verdiepte zadeldakhutten van 3 bij 4 m, terwijl tevens nog de paalgaten van spieker-onderbouwen werden aangetroffen. Opgravingen in Baden bij Freiburg en in Westfalen en Hannover (waar later het hallehuis alleenheerser werd) gaven voor de volgende periode hetzelfde beeld, dat blijkens oudheidkundig onderzoek in de Harz nog in de veertiende eeuw ongewijzigd was.

Hoewel in bedoelde middeleeuwse nederzettingen slechts de hutkommen zijn teruggevonden rondom de lege plekken, waar de gelijkvloerse woonhuizen moeten hebben gestaan, kan over de opzet hiervan misschien toch nog wel iets worden achterhaald. De boeren uit het midden-Rijngebied namelijk, die zich in de twaalfde eeuw in Zevenburgen vestigden temidden van volksgroepen met een geheel andere bouwkultuur, bezaten al woningen waarvan de sporenkap op ankerbalkgebinten rustte, die in de wand waren opgenomen. De rechthoekige ruimte van drie traveeën was verdeeld in een klein vertrek en een grote keuken met het open vuur en de ingang in de lange gevel; op de ankerbalken lag boven de kamer de zolder voor het gedorste graan. Een laat-zestiende-eeuws voorbeeld van dit type is kort geleden ontdekt tussen Dusseldorp en Ketwig, jongere eksemplaren komen nog in Hessen en het Westerwald voor, maar de bijbehorende vrijstaande stallen, die meer door het gebruik te lijden hebben, zijn steeds later van datum.

De overgang van de voorhistorische konstruktie met nokbalkdragers op die met ankerbalkgebinten kan worden nagegaan in het grensgebied van Ardennen en Eifel, waar het dwarshuis bij wijze van uitzondering in de breedte is uitge-

groeid. In oude hoeven bij Malmedy worden de dwarsafscheidingen nog gevormd door een aantal nok- en gordingstutten met als enige onderlinge verbinding een paar latten evenwijdig aan de dakhelling. In het hoge veenland bij Monschau zijn de twee stijlen aan weerskanten van de nokbalkdrager al door een ankerbalk gekoppeld, terwijl bij een jonger type de middenstut is ingekort tot een door gebogen schoren gesteund nokstijltje op die ankerbalk. Bij de normale eenbeukige boerderijen, waarvan de gebintstijlen in de buitenwanden zijn opgenomen en dus verder van elkaar staan, rust het geschoorde nokstijltje niet op de ankerbalk, maar op een halfspant als tussenlid, omdat de sporen van het dak anders niet door een gording zouden kunnen worden opgevangen halverwege de helling. Dit is onder meer de gebruikelijke oplossing in zuid-Limburg.

De volgende stap in de ruimtelijke ontwikkeling was het samenvoegen van woon- en stalgebouwtjes, zoals nog in de omgeving van Keulen voorkomt. Hierna lag de aankoppeling van de dorskorenschuur voor de hand, met als gevolg, dat voor de onderdelen van deze trits de deuren in de lange gevel kwamen. Dit stadium is op het eind van de middeleeuwen bereikt.

De toestand in de middeleeuwen samenvattend kan generaliserend worden gezegd, dat het voorhistorische halletype in de kuststreken voortleefde in het Friese woonstalhuis en dat dit type meer in het binnenland weer opkwam, verder doordrong en omstreeks 1100 in het oosten uitgroeide tot een woonstaltashuis, waarvan de brede deel ook elders werd aanvaard. Het dwarshuis in het zuiden ontstond echter eerst laat in de middeleeuwen uit de samentrekking van woning en stal, waaraan vervolgens de tas werd toegevoegd. De plaats van de oorspronkelijke boerderijvormen in west-Zuid-Holland en Zeeland kan in dit verband nog niet duidelijk worden bepaald, hoewel men zich zou kunnen vooronderstellen, dat het oude kusttype in het eerste geval onder invloed van het middeleeuwse hallehuis en in het tweede door toedoen van het dwarshuis van karakter is veranderd. Aangezien de afbeeldingen op de middeleeuwse schilderingen en miniaturen slechts voor enkele details van betekenis zijn en de notariële protokollen en de kaarten eerst in het midden van de zestiende eeuw meer gegevens gaan bevatten, moet de oplossing van vele vraagstukken naast toevallige archiefvondsten worden verwacht van oudheidkundig bodemonderzoek waaraan hier te lande voor dit tijdvak nog zeer weinig is gedaan. Eerst dan zal men een duidelijker beeld kunnen verkrijgen, want juist in de zestiende eeuw zijn in vele streken grote veranderingen opgetreden. De emancipatie van de half horige boeren, die tevoren na het opzeggen van de pacht hun hoeve, die als roerend goed werd beschouwd en ook als zodanig was gekonstrueerd, moesten verplaatsen, heeft ook gevolgen gehad voor de boerderijbouw. De vraag naar zuivel, vlees en graan door de opkomende nijverheid en de vergroting van het landgebouwgebied door betere bemaling leidden tot bloei en verdere specia-

lisatie van de bedrijven. Bij de bespreking van de ontwikkeling na het midden van de zestiende eeuw, de tijd waaruit nog boerderijen over zijn, dient de onderverdeling in onrwikkelingsreeksen derhalve sterker te worden doorgevoerd.

1. DE FRIESE-HUISGROEP
Noordhollandse ontw.: gebroken horizontaal gestreept
Fries-Gron. ontw.: horizontaal gestreept Oldambtse type: diagonaal geruit
Amelands-Terschellinger ontw.: schuin gestreept
3. DE DWARSHUISGROEP
Zuid-Limburgse ontw.: recht geruit
Noord-Limburgs hoftype: vertikaal gestreept
Brabants-Noord-Limb, langgevelontw.: gebroken vertikaal gestreept
4. DE ZEEUWSE-SCHUURGROEP
gestippetd, het weidebedrijf (de v.m. Schouwse stolp) is als driehoek aangegeven
5. DE VLAAMSE-SCHUURGROEP
zwart

2. HALLEHUISGROEP
a. De gemengde bedrijven:
de middenlangsdeeltypen: vertikaal gestreept

de staldeeltypen: horizontaal gestreept (de stellingwerven) en gebroken horizontaal gestreept (Brabant-Noord-Limburg)
de dwarsdeeltypen:
Drents-Vollenhoofse ontw.: recht geruit
Stellingwerfse en Staphorstse ontw.: diagonaal geruit
Gooise type: schuin gestreept naar links onder
Overmase type, idem naar rechts onder
Maas- en Waaltypen: geblokt
b. De weidebedrijven:
de voerdeeltypen gekruist
degrondtastypen: zwart
de voergangtypen: gestippeld

Hoofdstuk IV De Friese-huisgroep

A. *De Noordhollandse ontwikkeling*

Het Friese-huisgebied in Noord-Holland omvatte na de middeleeuwen met uitzondering van het Gooi, Weesperkarspel en wellicht enige delen van de binnen-duinstrook de gehele provincie. Aangezien de oudste boerderijen in dit gewest uit het begin van de zeventiende eeuw dagtekenen en al een ontwikkelde vorm vertonen, moet men zich om de toestand in de voorafgaande periode te leren kennen behelpen met kartografische gegevens of met nieuwere bouwsels, die ten opzichte van hun tijdgenoten een primitiever stadium vertegenwoordigen.

De vroegste duidelijke boerderijafbeeldingen komen voor op de door Cornelis Anthonisz in 1536 geschilderde vogelvluchtperspectief van Amsterdam, die in 1544 uit een iets andere gezichtshoek en op verschillende punten gewijzigd als houtsnede werd herhaald. Vergelijking van beide, die slechts gedeeltelijk mogelijk is, omdat het schilderij juist in het landelijk gebied hier en daar beschadigd werd, leert echter, dat er op geen enkel punt overeenstemming bestaat. Aangezien men niet kan veronderstellen, dat in dit korte tijdsbestek alle boerderijen geheel veranderd zijn, zou men deze kaarten dus als bewijsmateriaal ter zijde moeten leggen, ware het niet, dat verschillende details zo ondubbelzinnig werden weergegeven, dat een vermelding hiervan niet achterwege mag blijven. Op het schilderij dan ziet men een vijftal onmiskenbare boerderijen, waarvan er één een langgerekt gebouwtje is met een hooischelf ernaast; de drie volgende bestaan uit twee achterelkaar geplaatste elementen van ongelijke hoogte met erbij enige vlekjes, die op de plaats van een schelf zouden kunnen wijzen, en de laatste is wederom een lang houten bouwsel maar nu met een tegen de korte achtergevel geplaatste vier-roedenberg. Op de houtsnede komen wel een aantal schelven, maar geen hooibergen voor. Naast enkele langgerekte vormen - soms geleed, soms van een zijdelingse aanbouw voorzien - vallen vijf eksemplaren bizonder in het oog; de eerste vertoont een opgolving naar het dak van het achterhuis, waarin drie stijlen met schoren zijn getekend, bij twee volgende is dit achterstuk hoger opgetrokken en door een afzonderlijk dak bekroond, de vierde bestaat vermoedelijk uk een woonstalhuis met een losse dichte schuur, terwijl de laatste een bijgebouwtje met een door stijlen begrensde vierkante

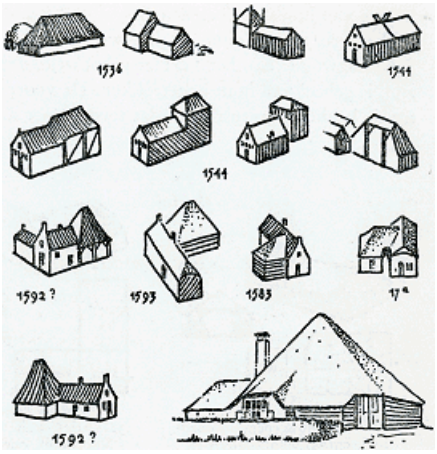

30. De ontwikkeling van het woonstalhuis tot stolp volgens het kaartenmateriaal; 1e rij: drie schuurloze huizen op de geschilderde plattegrond van Corn. Antonisz. uit 1536 en eenzelfde type (met ventilatiekleppen)op de houtsneekaart van 1544. 2e rij: het aangebouwde en vervolgens weer losgemaakte hooivak op dezelfde kaart. 3e rij: aangebouwd hooivak bij Schoten (kaartboek B, Amsterdams Burgerweeshuis), losse hooischuur bij Assumburg 1593 (kaartboek Heilegengeesthuis, Haarlem no. 103 door Pieter Bruinsz.), aangebouwde schuur bij Overveen 1583 (zelfde kaartboek 49a) en bovengrondse verbinding tussen schuur en woonstalhuis op Zaanderhorn (kaartboek A, Amsterdams Burgerweeshuis door B. Fl. van Berckenroode), 4e rij: boerderij met vaarend bij Ouder- en Nieuwer Amstel (zelfde kaartboek) en stolp aan de Amstelveenseweg (uit het kaartboek van het Leprozenhuis, eveneens Gem. Arch. Amsterdam).

kern bezit met aan twee zijden bergruimten onder laag aflopende dakschilden. De in ouderdom daarop volgende afbeeldingen dagtekenen uit de laatste twee decenniën van de zestiende eeuw en zijn te vinden in de kaartboeken van grondbezittende instellingen, welke in dit gewest gelukkig landmeters in dienst hadden, die de opstallen in het algemeen vrij nauwkeurig weergaven. Naast rechthoekige gebouwtjes met vrijstaande hooiberg zijn ook hofsteden afgebeeld zonder dit laatste element, maar met een haaks op de zijgevel geplaatste schuur of met een hoger en veelal breder achterstuk, dat er een enkele maal als afdak uitziet. Met uitzondering van het type met breder achterstuk, komen de verschijningsvormen dus overeen met die op de kaarten van Cornelis Anthonisz.

Afgaande op dit materiaal zou men de gevolgtrekking kunnen maken, dat bij de vooruitstrevende bedrijven achter de stal van het oud-Friese huis in Noord-Holland reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw de uit de schelf voortgekomen hooiberg werd geplaatst, die men vervolgens door een loods of gesloten tasvak verving. Voorts, dat dit onderdeel weer werd losgemaakt en als vrijstaande schuur buitenstijlruimten verkreeg of dwars tegen de stal werd aangebouwd. Tegen het einde van de eeuw schijnt men de losse schuur daarentegen wederom met de boerderij te hebben verenigd, zodat het achterstuk in hoogte en breedte toenam. Als oorzaak voor deze ontwikkeling moet de wens om vee en voer bijeen te brengen worden gezien.

Aan dit geëxperimenteer herinneren nog enige jongere voorbeelden, die de laatste van hun soort betekenen.

In het vroegste stadium - het woonstalhuis - verkeert een melkerijtje te Schellingwoude aan het IJ. Het gebouwtje, dat een anderhalve eeuw oud kan zijn, is geheel van hout opgetrokken. De voordeur in de zijgevel geeft toegang tot de keuken, een tussenlid, dat tevens voor ander huishoudelijk werk diende

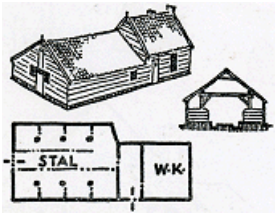

31. Friese-huisgroep, Noord-holl: ontw., woonstalhuis te Schellingwoude

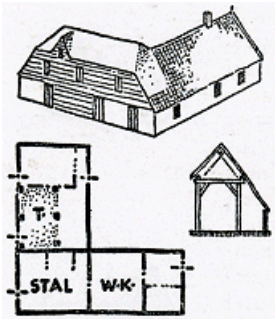

32. Friese-huisgroep, Noardholl. ontw., Wierings type

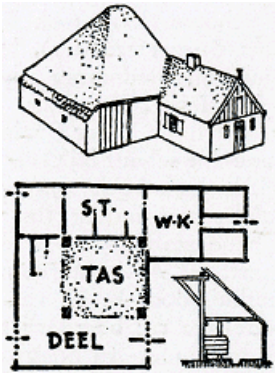

33. Friese-huisgroep, Noordholl. ontw., type met vooreind op Texel

en met de woonkamer en de zolder in verbinding staat. Het bedrijfsgedeelte is breder en bevat aan weerskanten van de middengang de koestallen, waarin de dieren paarsgewijze tussen dwarsschotten staan opgesteld met de kop naar de buitenwand en de achterpoten op de stalhouten, die de begrenzing vormen van de groepen. De oorspronkelijk aarden standplaatsen zijn thans met klinkers belegd en het drenken uit emmers heeft plaats gemaakt voor dat uit een houten voergoot. In beginsel is de voorhistorische stal uit de terpentijd dus onveranderd gebleven. De sporenkap, rustend op de draaghouten van de opgelegde gebintbalken, is hier door de hooizolder aan het oog onttrokken, maar was in een vroegere faze, taen er nog in een berg of schelf op het erf werd getast, open.

Aan het veronderstelde volgende stadium, dat Uilkema als het hem oudst bekende aantrof, herinnerde een in 1837 getimmerde en in 1922 gesloopte boerderij in Den Ilp. Het lange rechthoekige bouwsel bestond achtereenvolgens uit een voorhuis, een kamer, een keuken, een dwarsgang, de dubbelrijige koestal en een hooivak. Afgezien van het grotere woongedeelte was er dus wel overeenkomst met het type op de kaart van Cornelis Anthonisz.

De derde hoofdfaze van de zestiende-eeuwse kaarten en wel die met het dwars-aangebouwde tot schuur verbrede tasvak heeft op Wieringen tot een eigen ontwikkeling geleid. Bij de oudste voorbeelden aldaar volgt op het - soms in een kaas- en een melkkamer verdeelde - voorhuis met kelder de woonkeuken met

schouw en bedsteden en daarna de stal. De indeling hiervan wijkt echter van de vorige af, want aangezien de akkerbouw op Wieringen eertijds zeker zo belangrijk was als de veeteelt, bezat men slechts weinig koeien, zodat men met één rij standplaatsen kon volstaan. De middengang werd verbreed tot een der zijgevels en bood aldus meer ruimte voor de zuivelbereiding en het zomerverblijf.

De andere zijgevel van de stal wordt gevormd door een houten schot als afscheiding van het hooivak in de dwarsschuur. Tegen deze wand staan de koeien op de gebruikelijke wijze, maar nu worden ze niet meer van af de gang gevoerd, maar door luiken in het schot, in verband waarmede men een pad in de aan de aan de andere kant gelegen tas moet uitsparen. Deze bestaat uit een door drie gebinten gevormd dubbel vierkant voor hooi en koren en bevat soms tevens een wagenstalling. Aan de achterzijde is een beschieting van zwart geteerde planken aangebracht, aan de voorkant loopt het dak laag af over een buitenstijlruimte voor de dorsplaats en aan de vrije kopgevel bevindt zich eenzelfde ruimte voor berging en klein vee. De kleine schuur, die oorspronkelijk slechts een met planken beschoten vierkante hooiberg was, is dus uitgegroeid tot een onderdeel vaa grotere afmetingen dan het oude woonstalhuis, waarvan het achterstuk onder het hogere schuurdak is opgenomen. Vooral bij de latere grote bedrijven steekt het woongedeelte zodoende als schijnbaar vooreind uit.

Aan het front hiervan werd uiteraard de meeste architektonische zorg besteed. Zo vertoont de vroegst gedateerde hoeve, uit 1664, nog een (om de Waddenzee gebruikelijke) tuitgevel van gele baksteen mee een door twee friezen doorbroken top, voorzien van tafeltje en pinakel, terwijl ontlastigsboogjes en hartvormige figuren het geheel verlevendigen. De jongere bezitten merendeels de gebruikelijke groengeverfde houten puntgevel met witte waterborden en een makelaartje.

De ontwikkeling op het vasteland van Noord-Holland is blijkbaar minder eenvoudig verlopen. Uit de zestiende-eeuwse kaarten kan zoals gezegd worden afgeleid, dat de als hooivak achter de stal ingekapselde berg bij de moderner bedrijven reeds werd opgenomen in een schuur, die opzij werd aangebouwd of na uit het losgemaakte tasvak te zijn voortgekomen weer op de oude plaats met de stal samengroeide. De eerste oplossing is al behandeld en heeft buiten Wieringen kennelijk geen lang leven meer gehad; de laatste ontwikkeling vraagt thans de aandacht.

De zelfstandige schuur, die naast het vierkant van de tas buitenstijlruimten voor wagenberging, dorsvloer of kleinveehokken bevatte, is reeds duidelijk op de houtsnede van 1544 te herkennen. Het voordeel van de vrije plaatsing van dit bijgebouwtje werd evenwel weer teniet gedaan door de grotere afstand tussen vee en voer, hetgeen vooral in de winterse stalperiode onaangename gevolgen had. Men zocht derhalve weer naar een verbinding en vond deze aanvankelijk in een luchtbrug en vervolgens door de schuur met het hooivak voorop als

het ware zover in de stal te schuiven, dat de dakvoet van de eerste de nok van de laatste bereikte. Aldus ontstond de boerderij met het brede hoge achterstuk van de oude kaartboeken.

Van deze ontwikkeling zijn nog twee, zij het verminkte hoeven, als getuigen gevonden. De eerste staat wederom in Schellingwoude en bestaat uit een stenen woongedeelte, waarin de woonkeuken en de kamer nu naast elkaar zijn gelegen, en een even breed maar lager houten koehuis, waarin de gebintstijlen bij wijze van uitzondering tegen de wanden zijn geplaatst. Op korte afstand hiervan bevindt zich de hooischuur met dubbelvierkant en buitenstijlruimte, want voor de grote veestapel was een flinke tas nodig. Om het voeren te vergemakkelijken had men nu de schuur met de stalzolder verbonden door een overdekte en van wanden voorziene luchtbrug, die echter bij verlaging van het bijgebouw in 1943 is verdwenen. Op een vroeg-zeventiende-eeuwse kaart van enige bedrijven op het voormalige eiland Zaanderhorn in het IJ is een zelfde oplossing te zien. Van Ostade's bekende ets, waarop men van uit een hooischuur de houten zijgevel van een stal waarneemt, geeft de toestand vóór het aanbrengen van de luchtbrug weer.

De tweede boerderij staat in Assendelft en is een laatste getuige van de volgende stap, waarbij de schuur in het koehuis is gedrongen. In de plattegrond kan de verbouwing nog duidelijk worden nagegaan, want het voorgeschoven hooivak heeft een deel van de keuken en van de achtergelegen rij koestanden ingenomen en de achterwand van de buitenstijlruimte ervan sluit niet aan op die van de stal. Dit voorbeeld moge dan jonger zijn dan de op het eind van de zestiende eeuw ondernomen pogingen, het illustreert toch de wijze waarop men destijds de tas in het woonstalhuis opnam. De gehele tot dusver beschreven ontwikkeling volgend op de emancipatie van de middeleeuwse boerenstand hangt samen met de uitbreiding van het bedrijf, die werd mogelijk gemaakt door grondverbetering tengevolge van bemaling en die werd verlangd om tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar landbouwprodukten voor de nieuwe industriegebieden in Engeland en de Nederlanden.

De oplossing van het type Assendelft vond spoedig algemeen navolging, maar bij nieuwbouw kon de plattegrond uiteraard beter aan de centrale plaats van het hooivak worden aangepast. Aan één zijde hiervan werd dan onder het laag aflopende dak de overgebleven stalhelft behouden, aan een andere zijde vond de verdreven rij koeien - of jongvee ea paard(en) - een onderdak en aan de derde kant werd de buitenstijlruimte voor dorsvloer tevens wagenberging benut. Het woongedeelte werd nog niet onder het hoge schuurdak opgenomen, maar bleef als lager vooreind uitsteken. Soms werd het terzijde van de koestal gehandhaafd, soms ook naar het midden, voor het hooivak, verschoven.

De hoofdconstructie was nu het vierkant van de tas geworden, gevormd door vier zware lange stijlen, die paarsgewijs werden verbonden door opgelegde

balken op welker uiteinden twee platen kwamen, zodat men een ringgording voor de sporenkap verkreeg. Tot hoekverstijvingen dienden halfhouts overgekeepte schoren. Op een lagere ringgording rustten de moerbalken van de nu steevast aanwezige hooizolder, die boven de standplaatsen werden opgevangen door een rij koestijlen, waartegen men de dwarsschotten bevestigde. Door het aanbrengen van een houten schot tegen het hooivak was de stal geheel afgesloten en dus warmer.

De zuidgrens van dit type met vooreind volgde blijkens het kaartmateriaal en het grafische werk van Rembrandt eertijds ongeveer de huidige scheiding met Zuid-Holland, de noordkant van het Haarlemmer Meer, Aalsmeer, Ouderkerk en Abcoude om via Gein, Gaasp en Diemen de Zuiderzee te bereiken. Als relikten beneden het IJ zijn thans nog een drietal 'hooihuizen' over aan de Uiterweg in Aalsmeer. De noordgrens werd gevormd door Vlieland blijkens een tekening van het aldaar in 1696 weggespoelde dorpje Westeinde. Tegenwoordig zijn er op dat eiland geen boerderijen met vooreind meer over, maar ook op het vaste land zijn ze schaars geworden. Op Texel hebben zij zich echter kunnen handhaven. Evenals op Wieringen heeft men de koeien daar vaak tegen het hooischot geplaatst, zodat ze door middel van luiken van uit een in de tas uitgespaard pad kunnen worden gevoerd. Dit was niet alleen een gemakkelijker werkwijze dan het voorwerpen van het hooi, maar de dieren stonden ook warmer en men bespaarde nog bouwkosten bovendien, want nu kon het dak lager aflopen. (Dit principe is eveneens toegepast bij het oudste, maar toch vrij recente, tegen de vrijstaande hooischuur aangekapte stalletje van een melkerij op Vlieland.)

Van een variant van het vooreindhuis is op Texel nog één voorbeeld overgebleven. Achter het woongedeelte bevat het tussen twee dwarsdelen een dubbel tasvak, enerzijds geflankeerd door de stal anderzijds door een buitenstijlruimte voor de schapen. De hooiberging is dus niet in de hoogte, maar in de lengte gezocht; het rieten woningdak kon dan ook via een flauwe opgolving in het gestrekte schuurdak overgaan, zodat het silhouet sterk afweek van de gebruikelijke vorm.

Waren hier de schapen in de boerderij zelf ondergebracht, doorgaans stalde men ze in een afzonderlijke boet, die een navolging was van het schuurgedeelte. In het midden bevindt zich weer het hooivak, aan drie kanten eromheen de potstallen voor de befaamde Texelse woldragers, terwijl de onaangebouwde vierde zijde met gepotdekselde delen beschoten en van hooiluiken voorzien was.

Het type met vooreind werd het eerst toegepast door boeren, die geleidelijk meer vee konden gaan houden, omdat de verbetering van hun wei- en hooilanden dit toeliet. Van de kleinere bedrijven, die dit voorbeeld van de grotere hadden nagevolgd, ging evenwel de stoot tot de nieuwe vormverandering uit.

Stalling en berging vereisten hier om de tas minder plaats, zodat aan de vierde kant nog een beknopte woning kon worden opgenomen onder het aflopend dak met als resultaat de piramidale vorm, die men naar dit uiterlijk stolp noemde. Het vooreind werd dus als het ware een kwart slag gedraaid. Dit geschiedde omstreeks 1600 en vond spoedig navolging bij de modelhoeven, die na de droogmaking van Beemster (1612), Purmer (1622) en Schermer (1633) werden gesticht. Sindsdien is de stolp de geijkte oplossing boven het IJ gebleven, al werd de stal of de woning dan wel eens buiten de piramide verlengd, indien de grotere veestapel of uiterlijke welstand zulks medebracht. Slechts bij enkele grotere gemengde bedrijven paste men een dubbel vierkant toe, zodat de zeer korte nok een aanzienlijke verlenging onderging. Voor de volgorde van de ruimten om de tas voor woning, stal en dorsvloer-wagenberging, was geen regel te geven; bij de vaarboerderijen ontbrak laatstgenoemde zelfs niet zelden.

Ten slotte dient nog te worden gewezen op de jongere nevenontwikkeling van de keuterij in Waterland en de Zaanstreek. Ook hier was het uitgangspunt de houten woning en de vierzijdig beschoten hooiberg met opslagruimte onder de tas. Indien niet een veehok tegen het woonhuis was geplaatst, timmerde men een stalletje tegen de berg. Bij uitbreiding van het bedrijf verscheen een tweede buitenstijlruimte voor de dorsvloer met wagenberging en vervolgens een derde voor de grotere veestapel waarna ten slotte de woning aan de laatste kant kwam. Soms echter werd de volledige stolp niet bereikt, indien er voor het woongedeelte nog aan de derde zijde plaats was.

In een gewest met een zo bloeiende stadskultuur als Noord-Holland hebben de architektuurstijlen vanzelfsprekend ook hun sporen nagelaten in de landelijke bouwkunst. Het trapgeveltje uit 1629 van ‘Pijlenburg’ in de Beemster is nog een boers geval, maar dat uit 1659 van ‘De Barmhartige Samaritaan’ in Westerblokker kon zo uit Enkhuizen zijn overgeplant met zijn pittige pinakel, waterlijsten en metseimozaïeken in de velden van de ontlastingsbogen boven zolderluiken en voordeur. Deze toegang - met op het kalf de voorstelling waaraan de hoeve zijn naam ontleent - wordt overigens slechts bij bizondere gelegenheden geopend. De deur voor dagelijks gebruik ligt in de zijgevel en was bij de oudste typen de enig aanwezige.

De stijl van het Amsterdamse grachtenhuis in de trant van Vingboons is weer te bespeuren bij een hofstede als ‘De Eenhoorn’ uit 1682 in de Beemster. De rijzige middenpartij wordt door lisenen in drie traveeën verdeeld, waarvan de brede middelste als bekroning een gebroken fronton met het fabeldier bezit. Ingezwenkte schouderstukken, festoenen en een datumschild kompleteren het geheel. In de achttiende eeuw werd de invloed van de Zaanse houtbouw sterker; naast de simpele puntgevel verschijnen de verschillende Lodewijk-vormen, soms aan de topgevel, een andere maal aan de grote dakkapel boven de rechte kroonlijst. De randen, pilastertjes, frontons en siervazen werden wit geschilderd, de

woningwanden groen, het kozijnhout soms fletsgroen; de gepotdekselde delen van zij- en achtergevel teerde men. In het rieten dak boven het woongedeelte kwam een zg. spiegel, waardoor men bij brand ongehinderd het huisraad naar buiten kon brengen. Deze uitsparing met vaak zwart verglaasde pannen als teken van welstand had aanvankelijk een getrapte vorm, maar kreeg met name in de vorige eeuw de in- en uitgezwenkte lijnen van de barok. Toen kwam ook de typische schoorsteen op met zijn vierkante basis, achtzijdig middenstuk in rood en geel metselwerk en gebombeerde cilinder als top.

De stolp heeft echter niet alleen invloed ondergaan, maar ook uitgeoefend. Enige dorpskerkjes o.a. die van Volendam uit 1658 en van Zuidschermer en enkele burgerwoningen in de Zaanstreek, o.a. te Westzaan vertonen de stolpvorm. Op een middeleeuwse relatie tussen boeren- en burgerwoning wijzen nog een paar driebeukige plattegronden van behuizingen te Broek in Waterland en omgeving.

Op het inwendige van de woning kan in dit bestek niet worden ingegaan, al zouden vele betimmeringen en de merkwaardige ook uit de Zaanstreek bekende smuiger - de betegelde schouw die op een raveling van de moerbalken naar voren welft - een nadere beschrijving rechtvaardigen. Wel dient nog de traditie van het zomerverblijf te worden genoemd. Het in het type met vooreind opgenomen vertrek hiervoor is later bij vergroting van de stal tegelijk mee de zoutkamer dikwijls weer vervallen. Daarna huisde men, zodra het vee de wei in was, op een plankier in twee ontruimde boksen, waarvan de tussengelegen koestijl met dwarsschot was wegenomen. Van te voren was de stal geheel schoon-gemaakt en al het houtwerk gewit, behalve de koestijlen, die rood of geel werden gesausd. Ook de stalhouten of rollagen kregen een verflaag - doorgaans rood, geel of wit en zwart - terwijl men de groep teerde. Nadat nog de stand plaatsen met zand en schelpen waren bestrooid, hing men kleedjes over de dwarsschotten en stalde aardewerk, porselein en fraaie gebruiksvoorwerpen als theestoof en kaaspers uit. De stal was dus een pronkkamer met een woonhoek geworden, waarvan de inrichting vooral in West-Friesland vermaardheid genoot.

B. *De Fries-Groningse ontwikkeling*

Evenals in Noord-Holland werd ook in de provincies Friesland en Groningen buiten de zandstreken het oud-Friese woonstalhuis nog lang na de middeleeuwen in ere gehouden. Thans is het echter - afgezien van enige verbouwde eksemplaren - op één voorbeeld na verdwenen. Dit staat in Wartena een dorp van de gemeente Idaarderadeel.

Het is weer een lang rechthoekig gebouwtje met een laag bedrijfsgedeelte en

een weinig hoger voorstuk. Dit bevat een woonkeuken met een iets verdiept melkvertrek ernaast onder het aflopend dak. Beide ruimten staan slechts in verbinding met het erachter gelegen ongezolderde karnhuis, waar zich de voordeur bevindt. In de zestiende eeuw kwam dit laatste vertrek blijkens archivalia nog niet voor, maar werd in de koestal gekarnd door middel van een wip, een verende plank, die aan een balk bij de achterdeur was bevestigd. De afscheiding

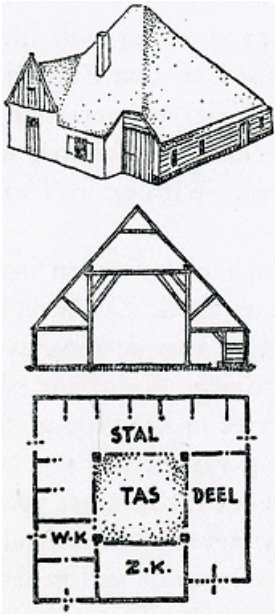

34. Friese-huisgroep, Noordholl. ontw., stolp

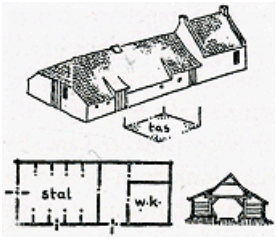

35. Friese-huisgroep, Fries-Gron. ontw., woonstalhuis te Wartena

tussen karnhuis en stal in de vorm van een houten schot herinnert nog aan de oorspronkelijk ongedeelde ruimte.

Op deze middengeleding volgt de dubbelrijige stal, die in beginsel niet afwijkt van die van de oude Noordhollandse boerderij. De dieren zijn weer met de kop naar de muur opgesteld en paarsgewijze tussen dwarsschoten geplaatst, die met de gebinten korresponderen. De aarden standplaatsen werden langs de groep door stalhouten, later bakstenen rollagen, begrensd, het voeren geschiedde door voorwerpen en het drenken met emmers. In de rij voor het jongvee is evenwel een boks als hooivak afgeschoten. Dit hok kan men via een buitendeur uit de zesroedenberg voltassen ter vergemakkelijking van het voeren. Evenals bij nu gesloopte voorbeelden zal de laatste open boks aan deze kant tot zomerverblijf hebben gediend, want ook in dit gewest woonde men als het vee in de wei was eertijds in de stal, al kreeg deze niet zo'n rijke inrichting als in West-Friesland. Alleen de kleine lichtopeningen werden van gordijntjes voorzien en de gebint-

schoren rood en wit gesausd. Deze bestonden uit dubbele stellen, want ook de hoek tussen stijl en stalhout werd verstijfd. Verschillende dezer onderdelen zijn helaas bij een stalverbetering in 1955 gewijzigd.

De hoofdkonstruktie van het koehuis verschilt enigszins van die in Schelling-woude; weliswaar zijn weer gebinten met opgelegde balken toegepast en op de uiteinden ervan draaghouten, waarop de sporenkap rust, maar de sporen lopen nu niet tot de buitenmuur door, doch worden boven de standplaatsen door oplangers onder een flauwe helling vervangen. Op deze wijze kon men de stalruimte verlagen en dus de temperatuur doen stijgen, hetgeen nog werd bevorderd door het verhogen van de standen en het aanbrengen van bergvlierinkjes boven de stalhouten. Boven de geplaveide middengang was geen zolder aanwezig, daar in de nok een zgn. huiskist was aangebracht, bestaande uit twee ontluchtingskleppen, die men met behulp van aan hefboompjes bevestigde touwen kon bedienen.

De architektuur van dit type, waarvan de laatst bekende voorbeelden niet ouder waren dan het midden van de zeventiende eeuw en niet jonger dan het begin van de achttiende eeuw, was zeer eenvoudig zonder noemenswaardige versiering. Lemen wanden werden toen niet meer toegepast, riet bleef nog een tijd lang voor de stal in zwang, maar baksteen en pannen waren de bouwstoffen geworden. Daar de haard zich tussen de beide ramen in de kop bevond, was hier een tuitgevel met een schoorsteen in de top aangebracht. In Wartena heeft deze bij een verbouwing plaats gemaakt voor een dakschild, dat tot wolfeind ingekort ook de achterzijde afsloot. Behalve melkkelders in de lengte naast de woonkeuken vonden soms nog dwars uitgebouwde toepassing en dit laatste was eveneens het geval met de jongveestal, indien hiervoor bij een groter bedrijf in het koehuis geen plaats meer was.

Hetzelfde type als te Wartena kwam ook in Groningen voor, maar was in dit gewest reeds tegen het midden van de vorige eeuw uitgestorven, zodat het slechts aan de hand van de kaartboeken en een oude beschrijving kan worden gerekonstrueerd. Het enige verschil bestond uit het ontbreken van een hooivak en een zomerverblijf en de toevoeging van een paardestal. Kapbergen schijnt men niet te hebben gekend, de latere schuren waren hier dus de onmiddellijke opvolgers van de schelven.

Is tot nu toe slechts sprake geweest van een boerderij voor weidebedrijf, reeds in het derde kwart van de zestiende eeuw wordt een variant van hetzelfde type voor akkerbouw vermeld. Ook hiervan is nog een - zij het verbouwd - voorbeeld over, te Lekkum bij Leeuwarden, volgens de ankers in de kop dagtekenend uit 1643. De tuitgevel met twee van ontlastingsboogjes voorziene halve kruiskozijnen heeft echter plaats gemaakt voor een pui met vroeg negentiende-eeuwse ramen en een dakschild erboven.

De woning is aanmerkelijk groter dan die te Wartena, want achter een zit-

kamer (waarin wellicht oudtijds de zaadkisten werden geplaatst) en een later aangebouwde berging, beide met een buitendeur, is nog een woonvertrek met nevengelegen gang aanwezig. Bij dit bouwbedrijf bevat de middengeleding vanzelfsprekend geen groot karnhuis, maar slechts een hok voor het karnvat, waarvan de pols door een handrad op het vlierinkje in beweging werd gebracht. Naast dit vertrekje bevindt zich een ruimte, die thans tot keuken, maar oorspronkelijk misschien tot dorsvloer diende, want de archivalia geven deze plaats voor dit doel op. (Bij verdwenen voorbeelden was het dorshuis dwars uitgebouwd of wel een afdeling van de stal.)

In het koehuis zijn achter het melkkeldertje de standplaatsen voor groot vee nog behouden, maar de andere rij is bij een verbouwing van omstreeks 1865 vervangen door de helft van een langsdeelschuur, waarin de tas van de vroegere korenberg werd opgenomen en ook het verdreven jongvee een onderdak vond. De doorsnede van deze in aanleg dubbelrijige stal week enigszins af van die te Wartena, want de kapruimte benutte men hier als graanzolder en om voldoende tasruimte bij gelijke breedte te verkrijgen diende men de gebintstijlen iets verder uiteen te plaatsen en de binnenwaartse knik op te heffen, zodat de nok hoger kwam. Door de overzoldering had dit geen warmteverlies tengevolge. Elders werd het ongedorste graan behalve in schelven en bergen op de begane grond in de stal bewaard.

Ook voor Groningen is als variant van het oud-Friese type een bouwhoeve aangetoond, al is deze reeds meer dan honderd jaar verdwenen. Uit een midden-negentiende-eeuwse beschrijving volgt, dat een dergelijk bedrijfje bestand uit een woongedeelte met achtereenvolgens: kamer en keuken en een bedrijfs-gedeelte met voorin een open dorsruimte, waarvan de paardestal was afgescheiden, en achterin het dubbelrijige koehuis. Het koren werd aanvankelijk in een schelf op het erf getast en later in een vrijstaande schuur geborgen.

Evenals in Noord-Holland heeft ook in Friesland de schuur de stoot gegeven tot de volgende ontwikkelingstrap, hoewel men hier zijn doel langs minder omwegen schijnt te hebben bereikt.

Dit bijgebouwtje, dat de kapberg als opvolger van de schelf verving, wordt reeds in het eind van de vijftiende eeuw vermeld, maar eerst na 1600 uitvoeriger beschreven. De simpelste vorm is de zgn. blokschuur, slechts bestaande uit vier stijlen met ringgording en kap, aanvankelijk nog zonder beschieting. Hieruit groeide een bouwsel met meer tasvakken, dat vervolgens buitenstijlruimten voor berging en stalling verkreeg, die van wanden werden voorzien.

De opkomst van de schuren houdt wederom als in Noord-Holland verband met de uitbreiding van het bedrijf, praktisch mogelijk gemaakt door bedijking en bemaling en financieel door de grotere afzet naar het buitenland. In de verhoging van de pacht- en koopprijzen weerspiegelt zich de opbloei, want van

1510 tot 1560 stegen ze tot het vier- en vijfvoudige. In tegenstelling tot het westen ging hier de drang tot vereniging van schuur en koehuis uit van de bouwboerderij, die zelf in de late middeleeuwen uit het weidetype was voortgekomen. Afgaande op enige kartografische afbeeldingen uit het begin van de zeventiende eeuw kan men de gevolgtrekking maken, dat het oude Friese bouwbedrijf eveneens een stadium moet hebben gekend, waarbij de nog bescheiden schuur dwars tegen het achterhuis was aangebouwd, Wanneer dit bijgebouwtje nu ter plaatse in omvang toenam en het woongedeelte ging overheersen, zou op dezelfde wijze een overeenkomstig resultaat worden bereikt als op Wieringen.

Deze uitkomst nu tonen de oude hoeven in het Bildt, waarvan de oorsprong tot dusver een raadsel scheen. De analogie met Wieringen dringt zich nog sterker op bij de inrichting van een boerderij aan de Oude Bildtdijk, die in eerste opzet uit 1603 dagtekent. Achter de als vooreind uitstekende woning is de stal namelijk ook éénrijig en staan de koeien en paarden - bij een bouwbedrijf zijn er uiteraard weinig runderen - eveneens met de kop naar de binnenruimte van de schuur gekeerd, vanwaar uit ze door middel van luiken in de houten afscheiding worden gevoerd.

Is deze opstelling thans een hoge uitzondering geworden, de dubbelrijige stal in het verlengde van het voorhuis komt nog zesmaal voor. Dit is het geval bij een hoeve aan de Nieuwe Bildtdijk, die ruim een halve eeuw jonger kan zijn en waarvan het woongedeelte bestaat uit twee vertrekken aan een langsgang met een dubbele zaadzolder en het lagere middenstuk uit de werkkeuken. Al is in de stal één reeks standplaatsen voor paarden bestemd, de plattegrond vertoont in beginsel dus nog de oude Friese indeling. De opbouw geeft echter een ander beeld, want de haaks aangebouwde driebeukige schuur is geheel over het koehuis heengegroeid. Dit laatste bezit dan ook geen gebinten meer, maar slechts stijlen om de balken van de zoldering te dragen. Het zadeldak van de stal heeft plaats gemaakt voor het eindschild van het lange schuurdak, waarvan de kap op de draagplaten van de hoge schuurgebinten rust. Deze begrenzen dorsvloer en tasvakken, terwijl de buitenstijlruimten enerzijds tot berging en anderzijds tot deel dienen.

Bij dit Bildtse type, waarvan verwanten ook elders in de bouwhoek niet onbekend waren, is in later tijd de stal wel verplaatst naar de voorste buitenstijlruimte van de schuur, terwijl de deel tot doorrit werd verlengd. Het restant van het voormalige koehuis bestemde men dan voor de zuivelbereiding.

De beschreven ontwikkeling betekende echter een zijspoor, evenals de wijze van vergroting van een oud-Fries weidebedrijfje te Flansum onder Irnsum, waarbij men in 1663 de dwars geplaatste schuur niet achteraan tegen het koehuis bouwde, maar deze er in het midden halverwege inschoof. De gebruikelijke gang van zaken was het in de lengte aanbouwen van de schuur, die vervolgens verder naar binnendrong. De terloops vermelde verbouwing van het boerderijtje te

Lekkum is hiervan een laat voorbeeld. Als vroegste eksempel voor een dergelijke samentrekking wordt een bouwhoeve te Burum in Kollumerland beschouwd, maar de kloostermoppen van her woongedeelte en de gebeeldhouwde schouw van 1552 zullen wel van sloop afkomstig zijn en de ouderdom van de schuur is door een ingrijpende verbouwing niet meer te bepalen. Een opgave uit 1585 voor Stiens slaat echter duidelijk op een boerderij met schuurvormig bedrijfsgedeelte en uit dezelfde tijd - 1581 - dateerde een bouwbedrijf in Goutum, dat weliswaar in 1884 werd afgebroken, maar waarvan Uilkema nog de gegevens kende.

Het lange woongedeelte bestond uit een zeer groot voorhuis voor berging en bizondere gelegenheden en een kleinere achterkamer, beide aan een langsgang en overdekt door de zaadzolder. Het middenstuk bevatte slechts een karnvertrek met dwarsgang en uitgebouwde melkkelder en de schuur ten slotte in de lengte naast elkaar: één rij veestanden, de tasvakken en de deel, terwijl dorsvloer en jongvee tegen de korte achtergevel waren ondergebracht.

Het samengroeien van schuur en koehuis, dat dus iets later zal zijn begonnen dan in Noord-Holland, is evenwel beter na te gaan bij de weidebedrijven, die het voorbeeld van de bouwboerderijen in de loop van de zeventiende eeuw volgden. Enige oude eksemplaren vertonen namelijk nog de bewijzen van de verbouwing in bedoelde zin, want het koehuis is hierbij met gebinten en al in de schuur opgenomen. De stijlen van de schuurgebinten plaatste men aanvankelijk tegen de vm. buitenmuur van de stal, maar omdat de gebintbalken aan deze kant als kapondersteuning ver moesten oversteken en dus door hulpstijlen onder de draagplaten dienden te worden opgevangen, was het praktischer de gebinten van de schuur meteen in het koehuis te schuiven, waarmede die van de stal konden vervallen. Zuinig als men was, gebruikte men dan de roeden van de afgebroken hooiberg weer voor onderdelen van de nieuwe konstruktie, zoals soms nog valt na te gaan. Daar het koehuis aldus in verbinding was gebracht met de grote schuurruimte, zocht men naar een middel om de staltemperatuur tot het oude peil te verhogen. In het begin geschiedde dit door het aanbrengen van een zgn. tegenkap in de vorm van een stromat op de schoren, die de eerste gording ondersteunen, zodat in doorsnede weer het vroegere zadeldak terugkwam. Later nam men van de bouwboerderijen de zolder over, zodat men niet alleen een betere warmteïsolatie verkreeg, maar ook een mogelijkheid om bij volle tas gemakkelijk hooi in de stal te werpen, waardoor het hooivak overbodig werd.

Het overgangstype, waarbij de dubbelrijige stal nog in de schuur gehandhaafd was, ging vervolgens plaats maken voor de praktischer oplossing met één rij standplaatsen. De bouwboeren, die weinig koeien bezaten, zullen het eerst ertoe zijn overgegaan om de tas uit te breiden tot de stalgang, waarna het gehalveerde koehuis nog slechts een buitenstijlruimte van de schuur in beslag nam. Alleen bij

de achtergevel werd voor de paardestal de oude breedte behouden. Tegen het einde van de zeventiende eeuw gingen ook reeds veetelers deze inrichting toepassen (thans reeds hier en daar met gemetselde groep), maar in verband met het groter aantal koeien, namen zij achter de tasvakken van de schuur nog een dubbelrijige jongveestal langs de achtergevel op. Hierin was tevens plaats voor de paarden.

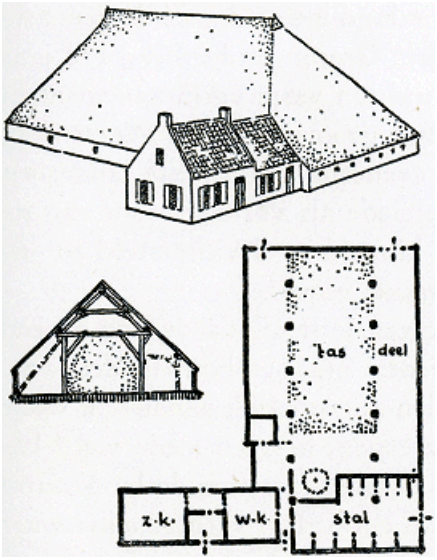

36. Friese-huisgroep, Fries-Gron. ontw., Bildts type

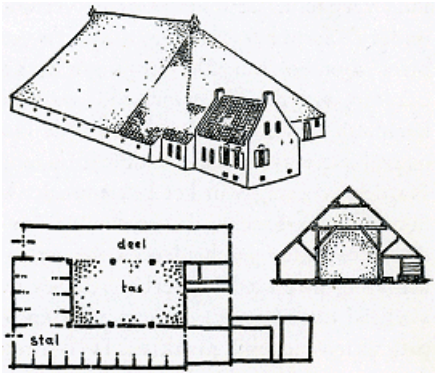

37. Friese-huisgroep, Fries-Gron. ontw., Kop-hals-romptype

In dezelfde tijd onderging het woongedeelte een verandering, want de melkkelder, die vroeger onder het aflopend dak in de lengte of als afzonderlijk element haaks was aangebouwd, kwam nu onder het voorvertrek te liggen, zodat dit een opkamer werd. Het (niet altijd aanwezige) tweede woonvertrek bleef echter op de begane grond. Het zomerverblijf tevens kaasmakerij verdween allengs uit de stal naar de lage middengeleding, tenzij men er de voorkeur aan gaf 's zomers in een stookhut op het erf te wonen. Het karnhuis in hetzelfde middenstuk ging steeds meer dienst doen als woonkeuken, terwijl de zuivelbereiding geleidelijk naar het voorste deel van de schuur werd verplaatst met de in 1660 voor 't eerst vermelde karnmolen voor de tas. Naar het silhouet noemt men deze boerderijvorm: kop-hals-romptype. Een variant zonder hals kan men aantreffen in de zandige Wouden en de venige Lage Midden. In eerstgenoemd gebied steekt doorgaans slechts de kamer buiten de romp uit, in het laatste is veelal een melkkelder onder het aflopend dak van het vooreind

opgenomen. De woon- en spoelkeukens bevinden zich dan vóór in de schuur, waarin de deel soms tot de voorzijde is doorgetrokken. De oudste van dit in de min-

der welvarende streken vereenvoudigde type dagtekenen uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

Het tegen het eind van de zestiende eeuw ontstane kop-hals-romptype, dat reeds een eeuw later in de gehele provincie (mee uitzondering van de Stellingwerven en de eilanden) een overheersende positie innam, is ook in Groningen doorgedrongen. In dit gewest begon de opbloei van het boerenbedrijf kort na 1600. In 1594 waren de kloostergoederen door de overheid gesekularizeerd en zonder meer aan de Staten gekomen. Moest Friesland uit geldnood de genaaste kloosterianderijen reeds in 1638 en '40 verkopen, Groningen heeft ze 170 jaar lang verpacht. De huur heeft na verloop van tijd een vaste vorm aangenomen onder de term beklemming, die na de verkoop van de goederen in 1764 en 1773 bleef voortbestaan. De Groningse kerken, die eveneens uitgestrekte landerijen bezaten, volgden dit voorbeeld, waarbij de hofstede als vol eigendom van de beklemde meier werd beschouwd, de landhuur kontraktueel vastgesteld en onopzegbaar was en het grondbezit onaangetast moest blijven.

Na de invoering van het beklemrecht werd de gehele landhuishouding op een hoger plan gebracht; de gemene weiden verdwenen, gras- en bouwlanden werden door sloten gescheiden en wei- en hooilanden afzonderlijk gehouden. Door bemaling met tjaskers verbeterde het grondwaterpeil, hetgeen mede werd bevorderd door het graven van vaarten, die een betere afzet van de landbouw-produkten mogelijk maakten. De uitbreiding van het bedrijf veroorzaakte weer een wijziging van het bedrijfsgebouw. Aanvankelijk behielp men zich nog met een eenvoudige vrijstaande schuur, maar tegen het midden van de zeventiende eeuw paste men in west-Groningen blijkens enige kaarten uit 1643 reeds de Friese schuur met bultenstijlruimte toe, die in de archivaliën ook als zodanig wordt aangeduid. Zelfs een volledig kop-hals-romptype was toen al binnengedrongen uit het land van oorsprong. Het schuurdak liep in Groningen echter ook aan de achtergevel zeer laag af, zodat de deeldeuren in een kapel moesten worden opgenomen.

Het kaartmateriaal van de omstreeks 1730 ontstane atlassen van Stads- en Provincielanderijen laat zien, dat in deze periode in het Westerkwartier nog maar zeer weinige, doch in het Hogeland en Oldambt vrij veel woonstalhuizen van het oude Friese type over waren. Tot in deze tijd was de akkerbouw op de rijke kleigronden van de Ommelanden van weinig betekenis geweest vergeleken bij de veeteelt. Met de achttiende eeuw brak evenwel een periode van ongekende rampspoed aan, want door de veepest, verloren honderden meiers al hun runderen. Slechts heel aarzelend zijn toen enkelen ertoe gekomen om grasland te scheuren, ten einde zich op akkerbouw toe te leggen. Langzamerhand gingen meer veehouders hiertoe over, vooral ook omdat de Provincie op grote schaal voormalige kloosterlanderijen begon te verkopen, waarbij ongeveer 20.000 ha in handen kwamen van partikuliere eigenaren, die eerder waren geneigd hun

land te verbeteren dan pachters. Toen Geert Reinders in 1767 de veepest door inenting wist tegen te gaan was deze omschakeling al niet meer te stuiten. Hierbij kwam, dat de graanprijzen sterk opliepen - in verloop van een eeuw wel tot 300 à 400% - zodat de boer van een zwoeger een vermogend man werd.

Wederom moest de boerderij aan de nieuwe toestand worden aangepast. De bezitters van woonstalhuizen improvizeerden voorlopig door naast benutting

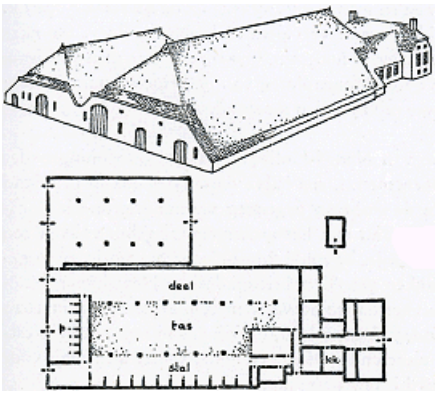

38. Friese-huisgroep, Fries-Gron. ontw., tweekap met dwarshuis

van korenschelven een deel van de oogst op de zolders en in de leeggekomen stal te bergen, maar bij stijging van de welvaart sloopten ze hun oude hoeven en pasten bij de herbouw het in het westen al gebruikelijke kop-hals-romptype toe, dat thans echter voor akkerbouw werd ingericht. De paarden, die in aantal toenamen, werden, nu de rundveestapel afnam overgebracht naar de ontruimde jongveestal aan de achtergevel, die ter plaatse tussen deel- en koestaldeuren dus nog een derde toegang verkreeg.

De wijzigingen aan het woongedeelte waren van meer ingrijpende aard, want de bloei van het bedrijf had niet alleen de uitbreiding van het aantal werkkrachten tengevolge, maar maakte ook een eind aan de patriarchale toestand, waarbij het personeel als deel van het gezin werd behandeld. Voor de knechten en meiden richtte de boer nu een afzonderlijk dagverblijf in de schuur tussen karnhuis en koestal in, terwijl hij voor zichzelf een geriefelijker woning eiste. Van de (zelden onderkelderde) voorkamer en de woonkeuken nam hij in het begin van de vorige eeuw een gang af om in een volgend stadium aan de vrije zijde hiervan een pronkvertrek en een keuken te bouwen, zodat vóór de karn-ruimte in de hals een dwarshuis ontstond.

De schuren geven na de beschrijving van de Friese geen aanleiding tot bizondere opmerkingen; slechts kan er op worden gewezen, dat de deel bij oude plaatsen in het Gorecht doorliep tot de voorzijde. Boven de grote deuren, die tevens de enige toegang tot het woonhuis vormden, was geen wolfdak aangebracht, maar een houten topgevel.

Bouwde men reeds eerder kleine bijschuren tegen het hoge bedrijfsgedeelte, in de laatste helft van de vorige eeuw namen de oogsten zo toe, dat zelfs de grootste schuren te klein bleken en men een tweede naast de bestaande optrok. Vervolgens liet men de scheidingswand vervallen en bracht de dorsvloer naar die plaats over. Om aldaar voldoende hoogte te verkrijgen paste men ten slotte een tussenkap toe, die rustte op de binnenplaten van de beide schuurgebinten; aldus kwam de driekap op twee gebintstellen tot stand.

De laatste ontwikkelingsfaze van Noord-Holland, waarbij de woning onder het hoge schuurdak werd opgenomen, is een halve eeuw later ook in Friesland bereikt. Als tegenhanger van de stolp op nagenoeg vierkante grondslag ontstond hier een stelp, die in verband met het groter aantal gebintvakken een langgerekte vorm kreeg. De vroegst bekende komen voor op een in 1659 geschilderde kaart van de zeedijken van Wymbritseradeel en Hemelumer Oldeferd en bevonden zich in de voormalige Staverse meren. Deze waren in 1620 met behulp van Noordhollanders drooggelegd, terwijl er ten minste één Westfries gezin een boerenbedrijf uitoefende. Of een en ander echter als bewijs voor import mag worden beschouwd is nog de vraag.

Een der oudste nog bestaande stelpen staat aan de Nieuwe Schouw bij Akkrum en is omstreeks 1725 gesticht, blijkens de toepassing van verzaagde bergroeden als onmiddellijke opvolger van een woonstalhuis, hetgeen niet verwonderlijk is, want het kop-hals-romptype had tot dusver in het zuidwesten weinig ingang gevonden. Aan de voorgevel waren voor de verbouwing onder het dakschild naast elkaar twee woonvertrekken en een melkkelder met opkamer ondergebracht, daarop volgde een dwarsgang, die op het karnlokaal uitkwam, terwijl de schuur een deel, tasvakken en op de oude wijze een dubbelrijige grootveestal met een tegenkap bevatte, waarop weer de jongvee- en paardenstal langs de achtergevel aansloot. Een stelp uit de tweede helft van de achttiende eeuw in Sondel (Gaasterland) vertoont dezelfde indeling met uitzondering van de koestal, die nu enkelrijig is en tot de voorgevel werd doorgetrokken. In de loop van de negentiende eeuw vond het nieuwe type evenwel pas algemeen toepassing.

Een variant van de stelp - en niet zoals men wil een raadselachtig verschijnsel opzichzelf - is in het zuiden van de provincie ontstaan, doordat men de opkamer in het midden vóór de strook van het woongedeelte uitbouwde. Hetzelfde geld voor verschillende stelpen uit het midden van de vorige eeuw bij

het Bergumermeer, waarbij de zijkanten van de woning als topgevels zijn opgetrokken, teneinde een ruime zaadzolder te verkrijgen. 'De Vriezen Sathe' uit 1769 bij Langezwaag bezit nog als laatste voorbeeld van een streekmerk-waardigheid hoge voor- en achtergevels van de romp, zodat in plaats van een schilddak een wolfdak moest worden toegepast; 'Werklust' uit 1783 te Ypekolsga onder Woudsend heeft de zuivere stelpvorm met een waonhuisstaart om de Noordhollandse uitdrukking te gebruiken. Aan dit laatste onderdeel zijn als aanzet van de tuitgevel twee rococovoluten toegepast. Overigens waren de Friese boeren uiterst spaarzaam met stijlelementen. Een van de weinige uitzonderingen vormt het kop-hals-romptype Fellingwurd uit 1773 onder Menaldum, waarvan de dakkapel als klokgeveltje werd behandeld. Naast de in het zuidwesten voorkomende nabootsing van Lodewijk XIV-panelen in witte lijnen op de groene deeldeuren dient echter nog te worden gewezen op het oelebord. Deze driehoekige afsluiting van de nokeinden van de schuur is in een zestal variaties bekend, die ieder tot een bepaald gebied beperkt schenen te zijn. Alle worden bekroond door twee zwanen, maar de ertussen geplaatste makelaar heeft verschillende vormen, hetgeen ook geldt voor de uitgestoken versiering van het oelgat. De oorsprong van het ornament is onzeker, maar het is in geen geval ouder dan het kop-hals-romptype.

Blijkens het Groningse kaartenmateriaal schijnt de stelp in het tweede kwart van de achttiende eeuw ook in de Ommelanden te zijn doorgedrongen. Veel opgang heeft deze vorm hier echter niet gemaakt, want te zelfder tijd kwam onder Oostfriese invloed het zgn. Oldambtse type op, dat meer mogelijkheden bood.

Meer sukses heeft de stelp sinds het midden van de vorige eeuw in het hallehuis-gebied van zuidoost-Friesland geoogst, waar men bij voorkeur de deeldeuren in de voorgevel naast de kamervensters ging aanbrengen. Ook in de Overijsselse kuststrook benoorden Blokzijl, die oorspronkelijk slechts woonstal-hallehuizen kende, is de stelp verschenen, al was de kop-hals-romp-invloed al in de achttiende eeuw merkbaar.

C. *Het Oldambtse type*

Bij de behandeling van het kop-hals-romptype is reeds naar voren gebracht, dat deze in Friesland ontstane vorm zich tegen het midden van de zeventiende eeuw in west-Groningen ging verbreiden, vervolgens op de kleigrond van het midden en oosten der provincie verscheen, maar aldaar omstreeks 1730 nog geenszins het oude woonstalhuis met losse schuur had verdrongen. Voor het zover kwam trad echter een mededinger op, die geleidelijk de overhand verkreeg. Dit type, waarbij de brede schuur en het aangebouwde smallere woon-

gedeelte even hoog zijn, verschijnt in de kaartboeken in 1724 bij Nieuwe Schans aan de Hamdijk en in de Lintelopolder, in 1726 te Nieuwolda, in 1731 te Lalleweer en in 1733 bij Winschoten. Veel vroeger zal deze boerderijvorm niet aanwezig zijn geweest, want een opmeting uit 1756 van de nieuwe Dollardinpolderingen toont in de Kroonpolder (bedijkt 1695) op vijf kop-hals-romptypen één plattegrond, die mogelijk als Oldambts mag worden beschouwd en in de Nieuwepolder (bedijkt 1740) op drie van de eerste misschien vier van de laatste.

Gezien de westwaartse richting, waarin de verbreiding van het Oldambtse type plaats vond, zou de herkomst in Oost-Friesland dienen te worden gezocht. Een blik over de grens bevestigt dit vermoeden.

Ook daar was oorspronkelijk het oud-Friese woonstalhuis gebruikelijk, totdat de agrarische opleving in de zestiende eeuw een omwenteling in het bedrijf te weeg bracht. Evenals in de eerder besproken gebieden kon men aan de in het buitenland steeds toenemende vraag naar landbouwprodukten voldoen na verbetering van de waterstand en vergroting van het bouwland door ruil, aankoop en scheuren van weiden, want hier viel de nadruk op de akkerbouw. Maar eerst omstreeks 1600, toen men aan de Noordzeekust met inpoldering begon en daarbij hulp ondervond van Nederlanders, die bij de droogmakerijen in Noord-Holland een ruime ervaring hadden opgedaan, kreeg de boerderij een andere vorm. Hoewel sommige Duitse onderzoekers aan een zelfstandige ontwikkeling denken, ligt de Nederlandse invloed toch wel voor de hand, temeer daar de archivalia spreken van nieuwe ‘Friese’ schuren en ‘Friese’ wolfeinden en een beschrijver uit 1691 mededeelt, dat in die tijd niet meer het oude Oostfriese boerenhuis werd toegepast, maar een bedrijfsgebouw op de ‘Hollandse’ manier.

De hoeven zelf wijzen eveneens op het overnemen van de volledige schuur met zijn onderdelen en niet op een aantal moeizame pogingen om verschillende elementen tot een harmonisch geheel samen te voegen. Uit de vroegste voorbeelden blijkt namelijk, dat men de stal van het oud-Friese huis afbrak en de driebeukige schuur recht achter het gespaarde woongedeelte optrok. De in een zijbeuk gelegen nieuwe koestal kwam dus niet in het verlengde van de woning te liggen. Boven deze laatste, die hier reeds vroeg twee kamers naast elkaar bezat, bracht men vervolgens een of meer zolders aan als bergplaats voor het gedorste koren, zodat dit voorstuk even hoog werd als de schuur. Hoewel beide delen in het begin nog door een boven het dak opgetrokken brandmuur waren gescheiden, kwamen ze uiteindelijk toch onder één doorlopende nok. Ondanks de uiterlijke overeenkomst kan men niet van stelp spreken, daar het woonhuis niet onder het hoge schuurdak is opgenomen, maar blijft aangebouwd, hetgeen nog wordt geaksentueerd door de nodige sprongen of krimpen van het smallere voorgedeelte - hogere ramen, dus hogere muren - naar de bredere achterbouw.

De opkomst van deze vorm in het Oldambt vindt zijn oorzaak in de reeds beschreven overgang van veeteelt op akkerbouw als gevolg van de runderpest. De bedrijfsverandering verliep hier evenwel gemakkelijker dan elders in de Ommelanden, omdat de Oldambtse boeren enerzijds door de zware Dollardklei, anderzijds door het systeem van opstrekkende heerden, waarvan de zeer lange smalle kavels verschillende grondsoorten bevatten, van ouds met de

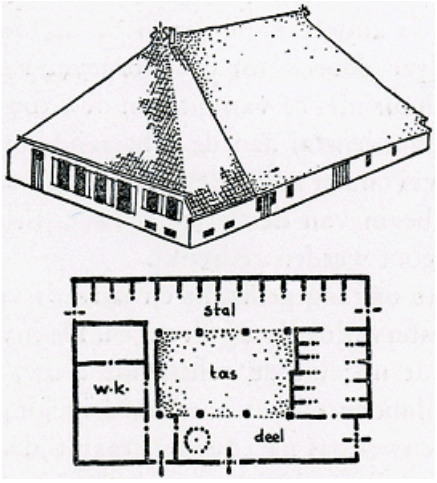

39. Friese-huisgroep, Fries-Gron. ontw., stelp

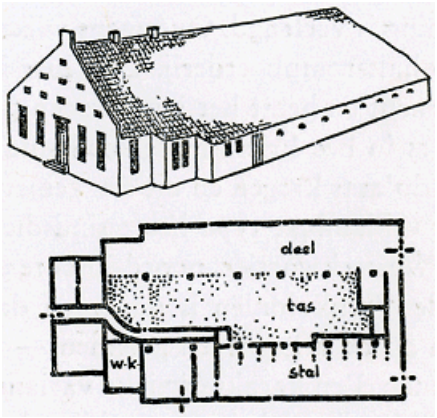

40. Friese-huisgroep, Oldambtse type

akkerbouw waren vertrouwd. Na betere afwatering en bemaling was tegen het eind van de achttiende eeuw de oppervlakte van het bouwland verdubbeld en door het invoeren van nieuwe werkwijzen nam de bloei van het bedrijf zo toe, dat de boeren mede in verband met het stijgen van de graanprijzen een tijd van ongekende welvaart tegemoet gingen. De boerderijen zouden deze toestand weerspiegelen, echter alleen in grootte, want afgezien van een enkele rijke bedsteewand of een deuromlijsting was men spaarzaam met sierelementen.

Het woongedeelte van de oudste hoeven bezit een door een schoorsteen bekroonde tuitgevel, terwijl de scheidingsmuur met de schuur eveneens als topgevel boven het dak uitsteekt. In het verlengde van deze brandmuur zijn de grote deeldeuren aangebracht, zodat het schuurdak bij gelijke nokhoogte een flauwere helling moest verkrijgen. De woningen van jongere datum worden gekenmerkt door een wolfeind en meer sprongen naar de schuur met dezelfde dakhelling.

Aanvankelijk kende men slechts één voordeur, die zich in de zijgevel aan het einde van de enige of eerste krimp bevond en de dwarsgang afsloot, welke naar het woonvertrek en de nevengelegen opkamer en slaapruimte leidde. In de loop van de vorige eeuw is de indeling zo symmetrisch mogelijk gemaakt en in het midden van het nu geheel onderkelderde woongedeelte kwam een langs-

gang met de huisdeur in de voorgevel. De zaadzolderramen, die oorspronkelijk smal en hoog waren, werden laag en breed en meestal met gordijntjes beschilderd, om de bestemming te verbloemen. Een dergelijk teken van veranderde mentaliteit is ook in het bedrijfsgedeelte te vinden, waar in een buitenstijlruimte tussen woning en koestal naast het zomerverblijf en het karnhuis nog een paar ruimten voor het thans van het gezin gescheiden personeel werden bestemd. Aan deze zijde van het gebouw bevindt zich meestal in de tweede krimp de toegang voor dagelijks verkeer. Aan de andere kant liggen de deeldeuren in het front van de verbreding, tenzij deze doorrit tot de voorgevel van de woning is verlengd. Overigens wijkt de schuur niet af van die van de Groningse kop-hals-rompboerderij. Ook hier is de paardenstal aan de achterzijde ondergebracht en heeft het jongvee een plaats gevonden naast de koeien, die evenals elders in het Friese-huisgebied sinds het begin van de vorige eeuw een stenen standplaats kregen en uit een gemetselde goot werden gedrenkt.

Het Oldambtse type heeft sindsdien grote opgang gemaakt en is reeds ver in het Westerkwartier, noord-Drente en Westerwolde doorgedrongen. De invloed in de Veenkoloniën is ouder en dagtekent nog uit de achttiende eeuw, toen men op de afgegraven gronden - de dallanden - het boerenbedrijf ging beoefenen. Een karakteristieke variant is evenwel pas na 1890 ontstaan tijdens de grote landbouwkrisis, waarbij ook de veeprijzen daalden en de Duitse grens voor Nederlandse runderen werd gesloten, terwijl ook de toepassing van kunstmest de stalmestbehoefte deed afnemen. Toen de vraag naar akkerbouwprodukten weer steeg, mede door de opkomst van de aardappelmeel- (sinds 1852) en strokartonfabrieken (sinds 1868) veranderde de Veenkoloniale boer zijn koestal in een smalle schuurgang - voor de weinige overgebleven runderen was nog wel plaats bij de paarden - en het karnvertrek in spoelkeuken. Ten slotte heeft het Oldambtse type het Groningse landarbeidershuis beïnvloed, dat in de negentiende eeuw opkwam, toen het gehuwde werkvolk na de scheiding tussen boerengezin en personeel in het dorp verkoos te gaan wonen. Door het opnemen van een varken, geit of koe in de schuur kon een dergelijke woning tot een keuterijtje of zelfs klein bedrijf uitgroeien.

D. *De Amelands-Terschellingse ontwikkeling*

Van de Friese Waddeneilanden heeft Ameland het langst de herinnering aan het oude woonstalhuis bewaard. Opgaven van omstreeks 1560 in het Weesboek maken melding van houten hoeven met een bepaald aantal vakken (de Friese term voor de gebintafstand) en oogstzolders en van losse schuren, bestaande uit een drietal gollen (golven, de Friese naam voor gebintvakken) met aan de korte zijden buitenstijlruimten onder de aflopende dakvlakken. Veertig jaar later

worden boerderijen beschreven, waarbij stal en schuur zijn samengetrokken; de laatste heette zelfs ingebouwd. Van dit stadium is te Nes nog een voorbeeld bewaard gebleven. Het woongedeelte bezit een eenvoudige tuitgevel met de jaarankers 1671 en bevat achter elkaar een kamer en een woonkeuken met een gangetje en een spoelkeuken ernaast. Op de zolder sloeg men de zafadkisten op, die door het luik in de topgevel werden binnengehesen.

Het bedrijfsgedeelte wordt gevormd door vier gebintvakken, waarvan de eerste drie tot tas dienen en de laatste voor paardestal tevens dorshoek is bestemd; de enkelrijige 'Friese' koestal bevindt zich als aanhangsel in een buitenstijl-

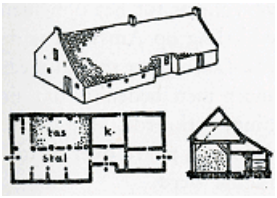

41. Friese-huisgroep, Amelands-Tersch. ontw., oud-Amelands type te Nes

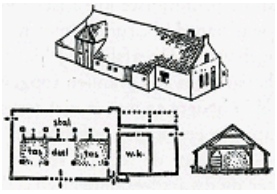

42. Friese-huisgroep, Amelands-Tersch. ontw. Terschellings dwarsdeeltype te Lies

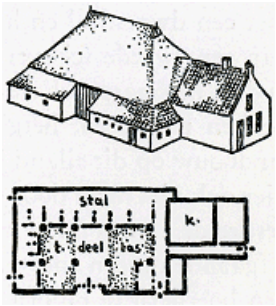

43. Friese-huisgroep Amelands-Tersch. ontw., type met vooreind

ruimte. Afgaande op de verbouwingssporen in het metselwerk was dit achterstuk oorspronkelijk lager en smaller, zodat de afmetingen overeenkwamen met die van het dubbelrijige oud-Friese koehuis. In opzet zal er dan ook aanvankelijk geen verschil zijn geweest; men stalde het vee binnen en taste het hooi in een schelf op het erf, zoals nu nog up sommige Noordfriese eilanden geschiedt, waar het woonstalhuis wel bleef voortleven en het gemengd bedrijf geen ingang vond.

Ofschoon de veeteelt op Ameland nooit van betekenis is geweest, schijnt het aantal koeien per boer toch te zijn verminderd, wellicht door vermeerdering van het aantal bedrijven bij in omvang gelijkblijvende wei- en hooilanden. In de stal kwam dus aan één zijde plaats voor hooiopslag en dorsvloer, een toestand, die ook op het Noordfriese eiland Föhr is bereikt. Bij de grotere hoeven bleef binnenshuis geen ruimte over en was men voor verbetering van de oogstberging aangewezen op een vrijstaande schuur. Deze is ten slotte zijdelings in het koehuis gedrongen, mogelijk in navolging van een vergroting van binnen

uit, zoals bij het boerderijtje te Nes geschiedde, waarbij de stalgebinten door tasgebinten werden vervangen. Na een tweebeukig overgangsstadium, waaraan de benaming lage wand voor de zijgevel van de stal nog mag herinneren, kwam ook aan de andere kant van de tas een bukenstijlruimte. Het bedrijf bleef echter primitief; een afzonderlijk dorshuis, een karnvertrek en een melkkelder ontbraken. Men karnde op de stalgang met de hand, sloeg op gelijke wijze de graankorrels uit de aren in een dorsvat en stak het hooi door een zolderluik in de achtergevel naar binnen.

Het verlangen naar een gemakkelijker tas- en dorswijze en een betere berging van wagen en gereedschap leidde tot een verlenging van het bedrijfsgedeelte met een dwarsdeel en het toenemen van de oogst vervolgens tot het opnemen van een tweede schuurruimte. Deze nieuwere ontwikkeling op Ameland is de oudste nog naspeurbare op Terschelling, waar de voorfazen geen sporen meer hebben nagelaten, hetgeen begrijpelijk wordt wanneer men bedenkt, dat de landbouw op dit eiland in een verder gevorderd stadium verkeerde. Men dorste hier ook niet meer door uitslaan met de hand, maar door een paard over de uitgespreide aren rond te leiden, zodat een deel noodzakelijk werd.

Afgaande op een foto van de primitiefste historische vorm, een thans afgebroken boerderij te Hoorn, was aan de tasruimte met nevengelegen stal dan ook reeds een dwarsdeel aangebouwd. De afsluiting hiervan werd gevormd door een muur tot gebintbalkhoogte met een planken topgevel erboven; de deeldeuren overtroffen de zijgevel in hoogte en waren niet teruggelegd zoals later soms, maar onder een dwarskapje in een kapel opgenomen. Bij een der oudste nog bestaande voorbeelden - een voor de recente restauratie vrij gave hoeve uit 1662 te Lies - was achter de dwarsdeel onder een dakschild reeds een travee voor verlenging van de koestal en voor schapen- en geitenhokken toegevoegd. (Ten behoeve van de gebruikelijke inrichting tot verblijf van zomergasten is het achterhuis bij bedoelde restauratie helaas ingekort en verbouwd.) De hoofd-konstruktie van de driebeukige ruimte bestaat als elders in het Friese-huisgebied uit gebinten met opgelegde balken en halfhouts overgekeepte schoren, maar de stijlen vormen nu niet de grens van deel- en tasruimte, want in verband met de geringe behoefte voor het kleine bedrijf kon men hier de breedte van het achterhuis zodanig verminderen, dat de stal halverwege in de binnen-stijlruimte drong. Evenals op Wieringen en bij oude hoeven op Texel en in het Bildt is de Terschellingse stal gedraaid, d.w.z. de gang ligt langs de buitenmuur en de dieren staan paarsgewijs tussen dwarsschotten met de kop naar deel en tas, zodat ze door middel van luiken in de scheidingswand kunnen worden gevoerd. De term ‘millem’ mag nog aan de oorspronkelijke toestand herinneren, toen deze voer- en mestgang midden in het achterhuis lag.

Vóór in de schuur loopt een dwarsgang, waar gekarnd en gewassen werd (en bij groter breedte misschien na het voorjaar gewoond, want ook op de eilanden

was de zomerstal bekend) en aan welks uiteinde de deur voor dagelijks gebruik is aangebracht. Hierop volgt de woning, die een van een bedsteewand en een schouw voorziene achterkamer en een voorhuis zonder stookplaats bevat. Deze laatste ruimte is breder en staat in open verbinding met een gang langs de eerste. Aan de andere zijde hiervan bevonden zich tot voor kort nog een provisie- en een slaapkamertje. Het is echter de vraag of beide oorspronkelijk waren, want bij een oude boerderij te Hoorn met (later?) dwars achtergebouwde schuur waren ze niet aanwezig, terwijl het tot museum ingerichte dorpshuis uit 1668 in West-Terschelling (boeren- en burgerwoningen zijn hier identiek) slechts een half in het voorhuis geschoven slaapvertrekje bezit en Het Speulse Huus uit 1759 te Formerum niet meer dan uitgebouwd provisiehok. In een volgend stadium worden beide zijkamertjes evenwel toegepast. Dit is het geval bij een tweetal boerderijen in Formerum uit 1740 en 1791; de oudste werd in het eind van de vorige eeuw ingekort, maar de jongste bevat nog de volledige schuur met als bij. Het Speulse Huus en een reeds verdwenen hoeve uit 1687 een tweede tasruimte achter de dwarsdeel.

De architektuur is in dit tijdvak doorgaans zeer verzorgd. In de gele tuitgevel zijn de ontlastingsboogjes, de vlechtingen en de toppinakel om de andere laag van rode bakstenen voorzien, terwijl de muuropeningen en -hoeken door rode klezoren en de boogvelden en het fries door metselmozaïeken worden verlevendigd. Dit laatste onderdeel zou volgens de overlevering slechts voorkomen bij woningen van kommandeurs, die het boerenbedrijf als nevenbron van inkomsten door het gezin lieten uitoefenen. Het raam van de achterkamer in de zijgevel had veelal een bizondere vorm blijkens de verspringende rijen klezoren en de sporen van stroomlagen ter halver hoogte. Het bestond uit een drielicht boven en een tweelicht onder het kalf, zoals op schilderijen van Jan Steen en Adriaan van Ostade nog is na te gaan. Deze variant van het kruiskozijn is op het eind van de achttiende eeuw vervangen door een rechthoekig raam met negen ruitjes en nog later door twee smallere vensters.

In de negentiende eeuw, toen de walvisvaart was afgelopen en ook de bijverdiensten uit strandingen en haringvangst verminderden, ging men zich intensiever op het boerenbedrijf toeleggen. Ten behoeve van de iets grotere veestapel en ruimere oogstberging heeft men de schuur echter niet verlengd, maar verhoogd en in verband met het aanbrengen van een jongveestal langs de achtergevel verbreed. De oude smalle hoeve met doorgaande nok maakte zodoende plaats voor een vorm, die meer overeenkomst vertoont met het kopromptype van het Friese vasteland; met dit verschil nochtans, dat men de paarden meestal in de grootveestal behield en dat de dwarsdeel tussen de tasvakken gehandhaafd bleef. De schuurdeuren sprongen nu soms in. De zijvertrekken vervielen dikwijls, maar vóór in de schuur nam men een zomerhuis en een melkkamer op, terwijl op het erf een bakhuisje verrees.

Hetzelfde verschijnsel deed zich voor op Ameland. Het ‘Huis van de Italiaan’ uit 1720 te Hollum heeft nog een rechte nok en een achtergevel met houten top (de dieren staan met de kop naar de buitenmuur onder een aflegering), maar in de negentiende eeuw groeide het bedrijfsgedeelte uit. Dit is bv. geschied bij een boerderij uit 1779 te Ballum, waarvan het oude achterhuis in 1867 werd vervangen door een hogere en bredere schuur met inspringende deeldeuren.

Ten slotte werd ook op Terschelling de stelpvorm bereikt. Onder het voorschild liggen dan kamer, woonkeuken en ingangsportaal - tevens spoelplaats - naast elkaar. Bij het kleinere bedrijf volgde hierop slechts één tasvak, de dwarsdeel en de jongveestal. Bij een viertal hoeven was de deel geheel in een buiten-stijlruimte aangebracht en de plattegrond nagenoeg vierkant, zodat de Noordhollandse stolp werd benaderd.

Hoofdstuk V De hallehuisgroep

I. De gemengde bedrijven

De ontwikkelingsreeksen van de typen in deze kategorie zijn minder gebonden aan gebieden, die een aardrijkskundig begrip betekenen dan bij de Friese-huis-groep het geval is. Ze zijn hier aangeduid met een eigenschap, die voor iedere reeks kenmerkend is naast het gemeenschappelijk uitgangspunt van de drie-beukige plattegrond en de ankerbalkgebinten. Het verspreidingsgebied wordt gevormd door de zand- en rivierkleigronden van Westerwolde, zuidoost-Friesland, Drente, Overijssel, Gelderland, oost-Utrecht, Noord-Brabant en noord-Limburg.

A. *De middenlangsdeeltypen*

Ruimtelijk maar niet bedrijfstechnisch bezien is het losse hoes de eenvoudigste na-middeleeuwse vorm van het hallehuis. Voorbeelden hiervan waren omstreeks 1900 nog in het oosten des lands van Westerwolde tot de Achterhoek bekend, thans resten slechts een gering aantal gave eksemplaren in Twente, elders zijn ze verdwenen of door verbouwing van karakter veranderd.

Het oudste bekende losse hoes was een zeventiende-eeuws geval uit Vasse, gemeente Tubbergen, en heeft van 1916 tot 1919 in het Openluchtmuseum te Arnhem geprijkt. In laatstgenoemd jaar werd het door brand vernield en vervangen door een bouwsel uit de boerschap Beuningen onder Losser. Dit laatste objekt was bij de aankoop niet veel meer dan een holle schuur, maar men heeft er bij de herbouw met handhaving van skelet en deuren alle onderdelen van de voorganger in gerekonstrueerd, zodat men toch een indruk van een primitief Twents los hoes kan verkrijgen, ook al is de dokumentaire waarde gering. Het nagenoeg vierkante gebouwtje met strooien zadeldak is boven een fundering van veldkeien opgetrokken uit een eiken geraamte, waarvan de wandvakken mee beleemd vlechtwerk zijn gevuld. De hoofdkonstruktie bestaat uit vier gebinten, waarvan de ankerbalken de slieten van de oogstzolder dragen en de stijlen de platen ondersteunen, waarop de sporenkap rust. Het eerste en

het laatste gebint zijn opgenomen in de voor- en achtergevels, die beide oorspronkelijk waren voorzien van op konsoles uitgekraagde planken topgevels. Bij de herbouw is die aan de woonkant helaas vervangen door een gefantazeerde bekleding van hangend strowerk met zichtbare bindingen in ruitvormige figuren. De topgevels worden begrensd door windveren, die aan de kant van het bedrijfsgedeelte thans eindigen in overelkaar gekeepte paardekoppen en aan de

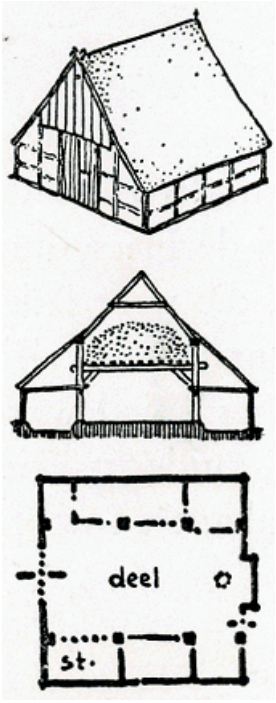

44. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, los hoes uit Beuningen (Openluchtmuseum)

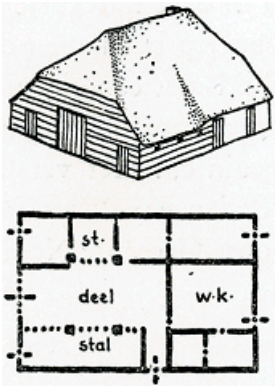

45. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype van de Veluwe

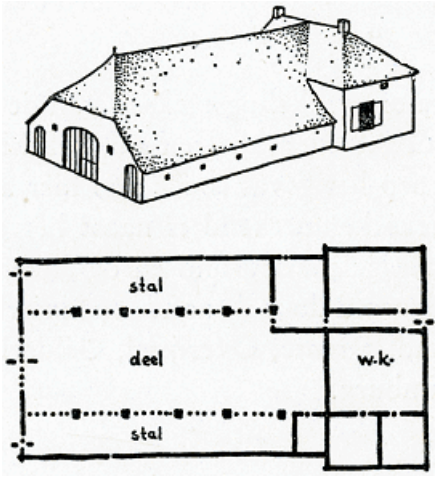

46. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, T-huis uit de IJsselstreek

woonzijde samenkomen tegen een makelaar met een door een kruis bekroonde ring. Een andere geijkte plek voor het aanbrengen van een zinneteken was het oelgat in de topgevels en de stiepel of losse naald tussen de deeldeuren. In het eerste geval stak men te halver hoogte doorgaans een zandloper of ruit. Deze ornamenten, die ook op gebruiksvoorwerpen, meubels en wagens werden aangebracht, hebben weliswaar veel stof voor onwetenschappelijke theorieën geleverd, maar moeten toch beschouwd worden als simbolen van voorspoedbrengende of onheilafwerende betekenis. Christelijke spreuken van deze strekking kan men sinds het derde kwart van de zestiende eeuw aantreffen op de bovendorpels van de deeldeuren vlak onder de topgevel in Twente en de Achterhoek.

De ruimte binnen de stijlen van het huis uit Beuningen wordt ingenomen door de lemen deel, die in de woonhoek met hobbelige keitjes is bevloerd. Later nam men vlakke stukken Bentheimer steen of legde kiezels in figuren, soms met jaartallen en initialen. Midden op de woondeel brandde in een kuil het open vuur, waarvan de rook via de zoldering in de kap opsteeg en door de oelgaten en de

kieren in de topgevels naar buiten kon verdwijnen. Achter de stookplaats ligt de gerekonstrueerde zithoek met de oorspronkelijke buitendeur en een van glas-in-lood drielicht voorziene erker, die van het verbrande voorbeeld werd overgenomen.

Boven de buitenstijlruimten zijn de sporen vervangen door oplangers met een iets flauwere helling, zodat het dak ter plaatse een kleine knik maakt. Daaronder bevinden zich vlierinkjes, die slechts in het woongedeelte beschoten zijn. Op de begane grond ligt hier enerzijds de open washoek met een melkhok en aan de andere kant een bedstede met een bergplaats. In de bedrijfsruimte worden de zijstroken deels ingenomen door een weefkamer en een varkenshok, deels door een slaapplaats met berghok en een potstalletje. De koeien stonden hierin met de kop naar de deel en waren vastgebonden aan palen, die van onderen in een grondplaat rusten en van boven aan een balkje zijn bevestigd, dat met de stijlen is verbonden en tevens de rondhouten van de vliering draagt. Deze diende voor berging van hooi en maakte de stal warmer.

Dergelijke kleine bedrijven waren blijkbaar regel, want volgens het oude Lutter markerecht mocht degene, wiens woning was afgebrand, zoveel hout uit de bossen van de marke halen als hij nodig had voor vier gebinten.

De achttiende-eeuwse losse huzen, die men nog in Twente kan vinden, hebben niet alleen grotere afmetingen, maar zijn ook verder ontwikkeld. Het gemakkelijkst is dit na te gaan bij de hoeve Groot-Bavel, die in 1936 uit de Lutte in de gemeente Losser werd overgebracht naar het terrein van het Rijksmuseum Twenthe te Enschede. De vlechtwerkvullingen van het vakwerk hebben plaats gemaakt voor baksteen en het dak was voor de verhuizing nog slechts bovenaan met stro gedekt. Aan de ene zijde van de deel heeft men achter de washoek, melkkamer en berging met bedstee de koestal verlengd, aan de andere kant achter de slaapplaats, weefkamer, kalver- en varkenshokken een paardestal opgenomen. Beide buitenstijlruimten, waarvan de beëindigingen elders nog als voorlopige oplossing waren uitgebouwd, worden hier weer afgesloten door de achtergevel met houten top, maar de grote deuren liggen een gebintvlak terug. In de aldus ontstane nis kon men peulvruchten en tuigen drogen en de oogstwagens tegen regen beschutten. Het houtwerk werd nu vaak roodbruin geschilderd met robonis, een uit oerhoudende aarde verkregen verfstof.

In het woongedeelte zijn de binnenwanden beter afgewerkt, maar het open vuur is behouden, hoewel de rook reeds wordt opgevangen door een wijde koker van gepleisterd vlechtwerk, waarop boven de balklaag een gemetselde schoorsteen aansluit. Het is echter mogelijk, dat dit onderdeel later is toegevoegd, want nog in het midden van de vorige eeuw waren schoorstenen niet algemeen, daar de boeren er nag prijs op stelden, dat de rook het koren droogde en van insekten zuiverde.

Tegen de voorgevel is de erker verdwenen, maar onder een zadeldakje heeft

men een zitkamer uitgebouwd als teken van toegenomen welstand. Hierin vonden ook dikwijls de ouders, die zich uit het bedrijf terugtrokken, een onderdak. Soms werd voor dit doel een afzonderlijk boerderijtje in de nabijheid gesticht, dat men later vaak verpachtte. Een bakspieker, een bijenstal en een wagen- en hooischuur behoorden tot de gebruikelijke bijgebouwtjes binnen de eekwal van een grote boerderij in het oosten van Twente. Of de hoge spieker (tevens verdedigingswerkje) van vlak over de grens hier ook bekend is geweest, kon nog niet worden aangetoond; een in het Openluchtmuseum berustende foto van een dergelijk bouwsel van vakwerk op veldkeien, dat uit de omgeving van Denekamp of uit de Achterhoek heette te stammen, schijnt niet op Nederlandse bodem genomen te zijn. Tot de schuren van een jonger type behoort de stoltenberg, een hooiberg met vaste kap, strowanden en een afgeschoten bergruimte op de begane grond. Evenals in Noord-Holland breidde men deze tas zijdelings uit door aanbouwen voor wagens of kleinvee.

Dergelijke losse huzen met houten topgevels kwamen niet alleen in oost-Twente voor, maar eveneens in Westerwolde en de grensstrook van de Achterhoek. In Oud-Schonebeek en omgeving paste men deze toppen soms toe, bij voorkeur dan aan de achterkant, doch het zeer steile dakschild van stro of heide, dat in midden-Drente regel was, had hier ook ingang gevonden. Deze hout besparende oplossing, waarbij de bergruimte op de balken niet belangrijk verminderde, is eveneens bereikt in de rest van de oostelijke Achterhoek. Zowel hier als in de Oude Landschap heeft men de verlenging van de stallen opgenomen onder het eindschild, waarin nu de inham voor de deeldeuren werd uitgespaard.

Bleef het bedrijfsgedeelte ondanks verlenging in beginsel voorlopig onveranderd, de woonruimte onderging verschillende wijzigingen, waarvan de eerste reeds boven zijn genoemd. De ontwikkeling is in Drente het sterkst geweest. Hoewel omstreeks 1800 nog losse huzen kunnen zijn gebouwd, had men in de zeventiende eeuw al een geriefelijker oplossing bereikt. Hiertoe bracht men om te beginnen het open vuur naar de voorgevel en leidde de rook via een schouw naar boven. Dit stadium vertoont een oude hoeve te Kralo in de gemeente Ruinerwold. Ofschoon de gevels voor meer dan een eeuw vernieuwd zijn en men woon- en werkruimte thans door een houten schot gescheiden heeft, is het oorspronkelijke karakter van het losse hoes - met enerzijds van de woonhoek de opkamer en het melkvertrek en anderzijds de bedsteden - nog duidelijk te herkennen.

De volgende stap was het voorbouwen van een kamer, die de volle breedte in beslag nam of nog ruimte overliet voor de hierheen verplaatste opkamer en karnhoek. De voormalige woondeel werd nu woonkeuken en kan aanvankelijk nog in open verbindingen hebben gestaan met de werkruimte, hoewel de primitieve afscheiding in de vorm van een houten schot of lemen wand niet op een latere toevoeging behoeft te wijzen, maar onmiddellijk uit zuinigheidsover-

wegingen in een overigens bakstenen gebouw kan zijn aangebracht. Het fraaiste voorbeeld van dit type is een laat-zeventiende-eeuwse boerderij te Bruntinge in de gemeente Westerbork. Onder het overstekende steile voorschild is de kopgevel nog intakt. Het vakwerk is hier niet meer met bepleisterde horden gevuld of zoals bij andere Drentse tijdgenoten met om staken gewonden beleemde strorollen, maar met in leem gelegde bakstenen, die tegen de regels aan in stroomlagen zijn gemetseld. Door een eenvoudige deur met een ovaal raampje erboven komt men in de kamer, die zijn licht ontvangt van een merkwaardig venster naast de ingang. Dit bezit een tweelicht boven het kalf en vier van luiken voorziene openingen eronder. De woonkeuken heeft in de zijgevel drie ramen, die met de muurdammen tezamen twee gebintvlakken beslaan. Teneinde nu de hinderlijke middelste gebintstijl te vermijden heeft men onder de draagplaten tussen de buitenste stijlen onderslagbalken bevestigd, waarop de moerbinten rusten. Aldus kon hier tevens de tasruimte boven de zijbeuk worden doorgetrokken. Op deze zolder en in het voorhuis werd het gedorste graan bewaard. Het achterschild van het bedrijfsgedeelte loopt weer laag af en heeft in het midden een inham voor de deeldeuren. Aan weerskanten hiervan bevinden zich een paardestal en een varkenshok.

In de loop van de achttiende eeuw is een der buitenstijlruimten van het Drentse woongedeelte vervallen, zodat keuken en kamer beide grote ramen in de nu hoger op te trekken zijgevel konden verkrijgen. De vrijstaande stijlen aan de andere kant werden opgenomen in achter de bedsteden van de twee vertrekken gelegen bergruimten. Slechts de ingang voor bizondere gelegenheden bleef nog in de kopgevel, waarboven in het dakschild veelal een zaadzolderluik is aangebracht. Bij kleinere bedrijfjes uit deze tijd konden woonkeuken en kamer naast elkaar in het voorgedeelte worden opgenomen.

Ten zuiden van Drente is de woonruimte van het hallehuis op eenvoudiger wijze verbeterd. In tegenstelling tot de Olde Landschap heeft men hier blijkbaar eerst de afscheiding van het bedrijfsgedeelte tot stand gebracht en vervolgens de haard naar deze vlechtwerkwand, later baksteenmuur, verplaatst. Het voorhuis verkreeg nu een driedeling met in het midden de grote woonkeuken. In de voormalige buitenstijlruimten - de aanvankelijk nog in de zijwanden opgenomen gebintstijlen liet men allengs vervallen, zodat de ankerbalken moerbinten werden - zijn zoals bij het ontwikkelde losse hoes een slaapkamer en een was- en melkvertrek opgenomen. Dit laatste splitste men vervolgens in een opkamertje met kelder en een spoelkeuken. Ten slotte werd van de woonkeuken een gang afgenomen, zodat men niet meer met de deur in huis viel.

Het bedrijfsgedeelte in de besproken streken is eerst in de vorige eeuw verbeterd, vooral toen door opkomst van de kunstmest de potstal zijn doel verloor. Onder invloed van het westen heeft men toen de groepstal ingevoerd; aanvankelijk in verband met de beperkte ruimte nog zonder achtergang, zodat de

mestdeurtjes in de zijgevel kwamen, later met een kruipad en een uitgang aan de achterzijde.

Bij de gemengde bedrijven in het hallehuisgebied ten zuiden van Drente en ten westen van de Regge en van de oostelijke Achterhoek heeft de hoge kap met topgevels of steile eindschilden voor een ruime korenberging geen ingang gevonden, maar behield men het wolfdak met flauwere helling. Terwijl ginds het hooi in afzonderlijke schuren werd getast, borg men het hier veelal boven de deel en bracht dan de graanoogst daarentegen op het erf onder, al naar streek en tijd in schelven, kapbergen of schuren.

Het handhaven van de berging voor het ongedorste koren buitenshuis had bij deze in feite meer primitieve typen tot gevolg, dat de scheiding tussen woon- en werkruimte eerder tot stand kwam dan in het oosten.

Het eenvoudigst zijn de kleine boerderijen op de Veluwe met hun strooien wolfdak en hun bakstenen voor- en planken achterhuis, waarin enerzijds van de deel de melkkoeien (omstreeks 1800 reeds in een groepstal) en anderzijds het jongvee en het paard een plaats vonden. Op het erf zijn een wagenschuur en een bakhuis-zomerverblijf aanwezig en één-, twee- of meerroedenbergen. In het westen benutte men cchter de deelzolder voor korenopslag, want daar was de hooioogst zo groot, dat deze in bergen moest worden ondergebracht; van gemengde voedering behoefde men dus weinig gebruik te maken. De woonruimte is als gewoonlijk in drieën verdeeld, waarbij de woonkeuken weer wordt geflankeerd door een slaapkamer en door een opkamertje met voor- of achtergelegen spoelplaats. In het noorden van dit gebied is het eerstgenoemde zijvertrek dikwijls verwarmbaar en slechts van buitenaf te bereiken via een deur in de voorgevel, zodat de ouders, die zich uit het bedrijf hadden teruggetrokken, hier konden huizen.

In de loop van de vorige eeuw heeft de keuterij in deze streek een wijziging ondergaan tengevolge van het laten vervallen van een buitenstijlruimte. Het zijvertrek werd nu voor het restant van de woning geplaatst en alle ingangen kwamen in de nieuwe lange gevel. De zoomhuisjes bij Nunspeet vormen een verkleinde uitgave van deze oplossing.

Als bijgebouwtje mag de schaapskooi niet onvermeld blijven. Van oost-Utrecht tot in Twente heeft deze afgeschuinde hoeken, waarboven de voet van het strodak oploopt naar de korte gevels, waarvan er een de toegangsdeur bevat. De oudste hebben nog ongepleisterde vlechtwerkwanden, de latere een beschieting met planken en de jongste stenen muren. De muurplaten worden in de eerste twee gevallen vaak gesteund door schoren, in het laatste door steunbeertjes.

De Betuwse boerderijen zijn in beginsel niet anders dan die in de overige streken van het onderwerpelijke gebied, maar wijken op enkele punten af. In de eerste plaats worden de sporen van de kap nu ondersteund door halfspanten en steekt

het dak van het thans stenen bedrijfsgedeelte doorgaans uit boven de deeldeuren, zodat de hooiwagen tegen regen beschut kon worden evenals bij sommige hooischuren in Twente en Drente. (De oostelijke oplossing met in een inham teruggeplaatste deeldeuren is niet verder dan de Achterhoek en Salland tot Zwolle doorgedrongen, maar na invoering van de groepstal is de achtergevel weer rechtgetrokken en hoger opgemetseld, waarbij de deeltoegang nu geflankeerd werd door twee halfronde mestdeurtjes.) Een tweede overeenkomst met een - jonger - Twents verschijnsel is de schuurberg; hier weliswaar van een verstelbare kap voorzien en bestemd voor koren, maar eveneens met een afgesloten ruimte op de begane grond voor gereedschap of wagenberging, waaraan niet zelden aanbouwen voor varkenshokken en jongveepotstallen werden toegevoegd. Ten slotte is het woongedeelte verder ontwikkeld, want nadat er van de keuken reeds vroeg een gang was afgenomen, vergrootte men het slaapvertrek tot pronkkamer, die dus buiten de rechthoekige plattegrond uitstak, zodat een dwarskap moest worden toegepast. Bij uitbreiding van de opkamer gebeurde dit ook aan de andere kant met een T-huis als resultaat. Vervolgens bestemde men de woonkeuken voor woonkamer en richtte achter de drie vertrekken van het oorspronkelijke voorhuis een nieuwe keuken en spoelplaats met de dagelijkse toegang in. Daarna werd de dwarskap van het voorhuis zover omhooggebracht, dat de zaadzolder nog raampjes onder de druiprand van het dak kon verkrijgen. Deze toestand is in de tweede helft van de achttiende eeuw bereikt. In het begin van de vorige eeuw verving men het zadeldak van de woning door een schilddak en maakte de gevelindeling zo symmetrisch mogelijk.

Het T-huis is ook elders langs de rivieren ontstaan, waar de grotere welstand hiertoe aanleiding gaf. De architektuur wordt gekenmerkt door goede verhoudingen, maar mist sierelementen; slechts een enkele maal komen bizondere details voor. Dit is het geval bij de eind zeventiende-eeuwse herberg-boerderij De Lebbenbrugge bij Borculo met zijn zandstenen kruiskozijnen in het dwarshuis of bij de hoeve De Arend bij Gietel in de gemeente Voorst, waarvan de zijgevels van het dwarshuis uit een weinig later tijd de zgn. oud-Gelderse stijl vertonen met in- en uitgezwenkte contoeren, pinakels, tandlijsten en vlieggaten.

Hebben deze voorbeelden rode pannendaken, in de Betuwe werden uitsluitend blauwe pannen gebruikt, voor zover men geen riet meer toepaste. Deze dakbedekking kreeg hier gebakken rietvorsten als bekroning; op de Veluwe bleef de plaggennok nog lang in zwang of de stronok met soms zichtbare bindingen en tuiltjes. Deze laatste oplossing was eveneens in Salland en de Achterhoek gebruikelijk, hoewel men in de Liemers veelal de nokgang aan de weerzijde met opklemming over die aan de andere kant bevestigde. Evenals in Drente is ook in Salland en de IJsselstreek het tuiltje in later tijd vervangen door een eenvoudig oelebord als nokbeëindiging, terwijl een herinnering hieraan in de vorm

van een rond schotje men makelaar de rietvorsten in de Betuwe afsloot, indien geen panfragmenten werden aangebracht. De fraaie gerolde vorst uit Twente, waarbij de bosjes stro zijn geknoopt om een gaarde, welke over de gehele nok loopt en door de beide tuiltjes is gestoken, is in het besproken gebied niet bekend.

De gemengde bedrijven in oost-Utrecht sluiten in de omgeving van de Gelderse Vallei aan bij die op de Veluwe, maar meer in het westen bezitten ze enkele eigen trekken. Bij een achttiende-eeuwse hoeve in Maartensdijk is achter het driedelige woongedeelte tussen de middenmuur en de door stallen begrensde deel reeds een open dwarsruimte vrijgehouden voor huishoudelijk werk. Hier woonde men 's zomers zoals die in het oosten van 't Sticht nog op de tot de scheidingswand doorgaande dorsdeel geschiedde. Deze dwarsruimte was aanvankelijk schaars verlicht, maar verkreeg later hogere ramen, zodat men het dak plaatselijk moest doen opgolven. Dikwijls is een gedeelte dan afgeschoten voor opkamer en kelder en heeft men op de oorspronkelijke plaats daarvan een spoelkeuken of een vertrek voor kaasbereiding ingericht. In een later stadium is de open werkruimte als woonkeuken afgescheiden, waarna het vroeger voor dit doel bestemde voorhuis als pronkkamer in gebruik bleef. Ook in het Sticht is in de rivierenstreek het T-huis ontstaan, nu echter alleen in opbouw want de plattegrond kon rechthoekig blijven in verband met het brede bedrijfsgedeelte. Het dwarshuis kreeg dan wel een wolfdak, dat aansloot op de hogere schuurkap. Deze bestond uiteraard niet meer alleen uit sporen, maar moest door zijn grote afmetingen versterkt worden door spanten. Bij dit ontwilkelde type zijn de potstallen al lang door groepstallen vervangen met kruipaden en mestdeurtjes in de achtergevel, elders in oost-Utrecht, Gelderland en Overijssel is de overgangsvorm met een groep tot de zijgevel en luiken in deze wand nog in gebruik.

Een laat-negentiende-eeuwse ontwikkeling voltrok zich bij de grotere boerderijen op de rivierklei in de zuidelijke Achterhoek en om Nijmegen. Bij uitbreiding van het bedrijf bouwde men daar een bijschuur voor wagenberging, jongvee en schapen en verbond deze vervolgens door een varkensstal met het T-huis. De open ruimte binnen het hoefijzer werd dan mestvaalt. Tegen 1900 nam men deze soms met de varkenshokken onder hetzelfde dak op, zodat een driekap ontstond. Bij kleinere boerderijen werd de mestvaalt vaak van een afdak voorzien en als open loopstal gebruikt.

B. *De staldeeltypen*

Op de schrale gronden van noord-Limburg boven Roermand en van midden- en oost-Brabant heeft het vanouds inheemse hallehuis enige wijzigingen onder-

gaan, aanvankelijk niet wat de konstruktie maar wat het gebruik betreft. In verband met de grotere mestbehoefte voor de armelijke bodem, met het gemakkelijker uitkruien en het vlotter verplaatsen en voederen van het vee is namelijk de dorsdeel als potstal ingericht, terwijl de woonruimte blijkens een Brabants protokol van 1457 reeds in de middeleeuwen werd afgescheiden. Deze is wellicht nog in de zestiende eeuw weer in drieën gesplitst met in het midden de

47. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, Stichts T-huis

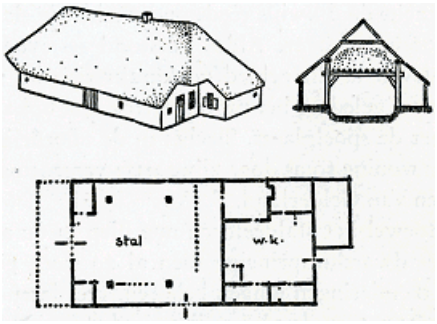

48. Hallehuisgroep, staldeeltype uit Brabant

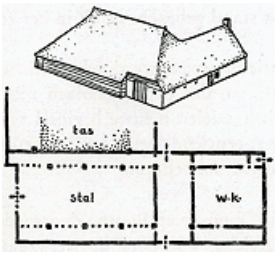

49. Hallehuisgroep, staldeeltype met later aangebouwde hooischuur in de Stellingwerven

woonkeuken en opzij de opkamer met achtergelegen spoelplaats en één of twee slaapvertrekjes. Op de middenmuur volgde in de bedrijfsruimte een dwarsvloer (met buitendeur), waarop men vermoedelijk dorste, voordat de van een deel voorziene schuren in zwang kwamen. Daarna bleef de vloer nog slechts in gebruik als voergang voor de koeien in de potstal, die de gehele ruimte tussen de gebinten innam. De dieren werden op de bekende wijze vastgebonden aan palen tussen knie- en schoftboom. De ene buitenstijlruimte diende voor berging, de andere voor paardenstal en varkenshokken. Op de slieten boven de potstal taste men hooi, dat door een luik boven de grote deuren in de achtergevel naar binnen kon worden gestoken. In Brabant was dit luik dikwijls op de Betuwse manier aangebracht in een schuin schot onder het overstekende strodak, dat soms tevens de aangetimmerde bergplaats voor kar of gereedschap beschutte.

Ook de voorgevel bezat oorspronkelijk boven de pui een schot met een luik, maar dit was vertikaal en sloot de woonhuiszolder af, waarop de gedorste rogge werd opgeslagen. Bij een hoeve te Boxtel uit 1646 en een, die uit 1580 zou dag-

tekenen, in de buurtschap Ospel der gemeente Nederweert is deze toestand nog na te gaan. Beide woningen vertonen echter reeds een ontwikkelder stadium, want de helft van het front wordt in beslag genomen door een voorgebouwde zitkamer, waarover het wolfeind plaatselijk laag afloopt. Het overblijvende deel van de vroegere voorgevel ligt dus nu in een inham en voor verlichting van de woonkeuken is slechts ruimte over voor een smal aan de deur gekoppeld venster.

De volgende stap bestond uit vergroting van de voorbouw, zodat de woonkeuken een buitendeur en een raam in de zijwand moest verkrijgen. Hiertoe liet men een der tot zijvertrek(ken) geëvolueerde buitenstijlruimten vervallen, en bracht de dikwijls reeds onderkelderde slaapkamer naar de uitbreiding van de voorbouw over. Aldus ontstond - evenals in Drente - de voor de latere hoeven in dit gebied zo karakteristieke vierdeling van het woonhuis; in de eerste geleding het pronkvertrek met opkamertje, in de tweede de woonkeuken met de spoelplaats. Slechts in de noordelijke Maasstreek is de uitbreiding van de woning soms door zijwaartse vergroting tot stand gebracht gelijk in her zuiden van Gelderland.

Hoewel het staldeeltype nog diep in de achttiende eeuw werd gebouwd, was het dwarshuisprincipe toen al zo sterk geworden, dat de hallehuizen tot de uitzonderingen gingen behoren. Het later te behandelen nieuwe beginsel vond ingang, toen de graanmijten in de loop van de zeventiende eeuw het veld ruimden voor de uit het zuiden binnengedrongen dwarsdeelschuren.

Ook in zuidoost-Friesland is op de door Linde, Tjonger en Boorne doorsneden zandruggen het hallehuis als staldeeltype ingericht, waardoor de werkzaamheden werden vereenvoudigd. Men had hier eveneens veel mest nodig voor de schrale roggeakkers - de boekweit werd op afgebrande heidegrond verbouwd - waartoe een grotere potstalruimte dan de zijbeuken boden vereist was. Daar de weinige runderen en de schapen nog te weinig leverden, kocht men niet zelden in de herfst een aantal koeien erbij om deze na de stalperiode weer van de hand te doen.

Een van de laatste duidelijke voorbeelden van het staldeeltype, dat na de zeventiende eeuw niet meer zal zijn toegepast, dagtekent van 1568 en bevindt zich te Hemrik in de gemeente Opsterland. De oorspronkelijke van zeer smalle vensters met ontlastingsboogjes voorziene tuitgevel van gele moppen is thans vernieuwd en de rietbedekking heeft plaats gemaakt voor pannen. De ankerbalkgebinten, die de sporenkap droegen, zijn echter nog aanwezig; zelfs in de zijmuren van het woongedeelte hebben enige stijlen de verbouwingen overleefd. Deze ruimte bevat een woonkeuken (met schouw tegen de voorgevel en bedsteden met ondergelegen melkkeldertje tegen de achterwand) en een zijgang met de voordeur. In een vroeger stadium ontbrak de gang, waar tevens werd

gekarnd, maar bevond zich op deze plek de kelder met het karnhok en dáárvoor was slechts een ééncellige woonruimte met zaadzolder bekend. Latere typen, die op oudere voorbeelden kunnen teruggaan, vertonen evenwel de bekende driedeling van de woning.

Op de middenmuur volgde evenals in het zuiden een lemen dorsvloer met zijdeur en vervolgens na een afscheiding de potstal met de oogstberging op de balken. De koeien stonden naar beide buitenstijlruimten gekeerd en werden weer vastgebonden aan palen tussen knie- en schoftboom; de paardestal was slechts een eenvoudig hok naast de grote mestdeuren in de achtergevel. Bij kleine bedrijfjes had men de dorsvloer tot gang versmald, liet men een rij koeien vervallen en dorste in de tweede buitenstijlruimte.

Om dezelfde redenen als in de Stellingwerven en omgeving is in Staphorst-Rouveen het staldeeltype ontstaan. In hoeverre de veronderstelde zuidoostfriese immigratie hierbij een rol gespeeld kan hebben, mag in het midden worden gelaten.

De oorspronkelijke boerderijvorm - zonder de in de lengte aangebouwde dwarsdeelschuur - moet overigens reeds enige eeuwen zijn verdwenen, want zelfs de herinnering eraan is uitgewist. Slechts de naam ‘worf’ voor de buitenstijlruimte doet nog denken aan de oude toestand, toen het vee naar deze voormalige voergang stond gekeerd, voordat de toegevoegde schuur tot een dwarsopstelling noopte. De stenen woonruimte bleef langer primitief, want nadat men achter de potstal het planken bedrijfsgedeelte met hooitas en berging had uitgebreid, liet men de schoorsteen en de scheidingswand tussen dorsvloer en voorhuis nog lang achterwege. Deze toestand, die voor een halve eeuw nog bij een enkel eksemplaar behouden was, kwam dus afgezien van staldeel en hooischuur overeen met die van het losse hoes. Ook hier was de kapruimte vergroot door een steile dakhelling en een houten voorschot en kon de ongedorste rogge op de balken beter drogen door het open vuur.

Aangezien echter zowel de hoeven uit dit tweelingdorp als die uit zuidoost-Friesland door de aangebouwde schuren van karakter veranderen, zullen ze voor de verdere ontwikkeling onder de dwarsdeeltypen worden behandeld.

C. *De dwarsdeeltypen*

1. De Drents-Vollenhoofse ontwikkeling

Hoewel de bevolking van Drente geleidelijk toenam, heeft men de oppervlakte van de akkers in de essen tussen het midden van de zeventiende en het begin van de vorige eeuw nagenoeg niet kunnen vergroten. Om toch een grotere produktie te bereiken, moest men overgaan tot een intensievere bewerking van de bodem, hetgeen eerst mogelijk werd, toen men door verbetering van de

grondwaterstand meer groenland verkreeg en dus meer vee kon houden voor de bemesting. 's Winters nam de gang van de runderen naar de heide nu af, zodat deze geheel ter beschikking kwam van de schapen, die meer en op goedkopere wijze stalmest produceerden dan de koeien.

De schapen, waarvoor men een kooi kende, die op een verkleinde uitgave van het hallehuis geleek, en het hooi, dat men in een schuurtje borg, bracht men nu onder in een houten bijgebouw, dat achtereenvolgens een tasvak, een dwarsdeel en een schaapsstal bevatte, en eveneens plaats bood aan varkens- en turfhokken. Met het oog op het gemakkelijker voeren van het rundvee werd deze schuur zodanig achter aan het hallehuis gekoppeld, dat de deeldeuren nog juist vrij bleven. Door de schuur gedeeltelijk van planken en gedeeltelijk van strowanden te voorzien en een weinig scheef op het hoofdgebouw te doen aansluiten met een soepele dakovergang, zijn buitengewoon schilderachtige vormen ontstaan.

Deze oplossing, die in centraal-Drente in het midden van de zeventiende eeuw ingang begon te vinden, voldeed toch niet op den duur. Vooral in het meer op het weidebedrijf ingestelde zuidwesten wenste men het voer nog dichter bij het vee te brengen. Hiertoe bestemde men het achterstuk van de middenlangsdeel, die naast dorsvloer en wagenberging nog voldoende ruimte overliet, tot hooiopslag. Deze grondtas, waarboven men uiteraard de slieten van de balken moest verwijderen versperde evenwel de grote achterdeuren. Men liet ze derhalve vervallen en bracht opzij een nieuwe deeltoegang aan, die in verband met het laagaflopende dak van de zijgevel in een inham kwam te liggen. Aldus ontstond kort na 1700 het dwarsdeeltype; aanvankelijk uit een verbouwing zoals o.m. valt na te gaan in Wittelte bij Diever en te Leeuwte in het Land van Vollenhove, waar zelfs de overtollig geworden toegang in de achtergevel nog behouden bleef.

Het vroegst bekende voorbeeld van een nieuw gebouwde hoeve van dit type ligt in Wapserveen bij Havelte en draagt de jaarankers 1734 in het front van rode baksteen. Dit wordt gevormd door een tuitgevel met de schoorsteen in de top, want in de woonkeuken is op noordelijke wijze de schouw tussen de ramen aan de voorkant geplaatst. Op de oude manier wordt de woonruimte echter door zijvertrekken begrensd; dieper in de provincie paste men ook bij het dwarsdeeltype de nieuwere vierdeling toe. Het bakhuisje op het erf kwam tevens meer in trek.

Op de middenmuur volgt het overgebleven vak van de langsdeel met in de ene buitenstijlruimte de pompstraat en in de andere naast de inspringende zijdeuren de paardestal. Daarna komen de dwarsdeel en het hooivak geflankeerd door koestal en varkenshokken, terwijl langs de achtergevel als nieuw element een jongveepotstal is ingericht. Het hooiluik in de dakvoet boven de achterwand verdween nu.

Op de zandgronden in de kop van Overijssel heeft het dwarsdeeltype eveneens ingang gevonden. Bij Vollenhove was de veestapel en dus ook de tasruimte voor hooi groter en bracht men twee dwarsdelen (met bovengelegen korenberging) aan, waarvan de deuren nu meestal in de zijgevels lagen, zodat het dak ter plaatse moest opgolven. In deze streken is de groepstal zonder achtergang maar met mestluiken in de zijgevel eerder opgekomen dan in midden-Drente.

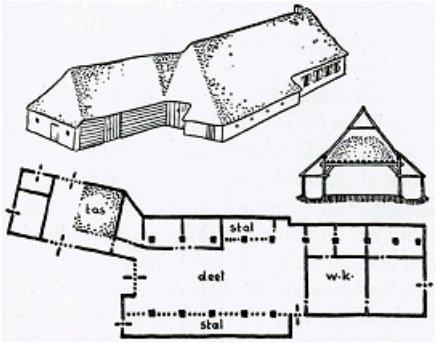

50. Hallehuisgroep, Drents middenlangsdeeltype met aangebouwde hooischuur

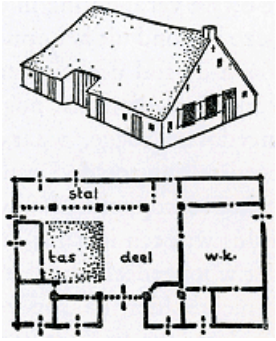

51. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Drentse vorm

In het eind van de achttiende eeuw is het Drentse dwarsdeeltype Westerwolde binnengedrongen, waar de invloed van het Friese-huisgebied allengs sterker werd. In het begin verving men nog slechts de gebinten met doorgestoken door die met opgelegde balk - hetgeen bij een grondtas praktischer is - kort na 1850 liet men het bedrijfsgedeelte zelfs geheel vervallen en bouwde achter het oude op de Drentse wijze in vieren verdeelde woonhuis een hogere en bredere Friese schuur. Deze werd nu met pannen gedekt, terwijl aan de woningzijde in plaats van een schild een houten topgevel verrees. Tussen de gebinten met opgelegde balken sloeg men de oogst op, maar het laatste vak bestemde men volgens Gronings gebruik voor paardestal. De tasvakken werden aan beide zijden begrensd door een deel, waarvan de eerste tot naast de woning doorliep. In een tweede zijbeuk volgde hierop de koestal, die echter niet op de Friese wijze, maar weer als potstal werd ingericht. De tweede buitenstijlruimte aan de andere kant bevatte varkenshokken, berging en een karnplaats.

Dit Westerwoldse type met vijfbeukige Friese schuur was echter geen lang leven beschoren, want reeds kort na 1870 drong de Oldambtse vorm binnen, die in deze eeuw de overhand zou verkrijgen, toen de streek ontsloten en geheel ontgonnen werd.

2. De Stellingwerfse en Staphorstse ontwikkeling

Evenals in Drente is de akkerbouw in zuidoost-Friesland sinds het midden van de zeventiende eeuw verbeterd, zij het volgens andere wegen. De oppervlakte van de bouwgrond werd uitgebreid door heide-ontginning op bescheiden schaal, de verzuring van de bodem ging men tegen door het gebruik van as, terwijl men voor de bemesting beter strooisel toepaste en meer runderen aanschafte. Tot voer diende naast haksel hooi, dat slechts langs de Tjonger in goede hoeveelheid en hoedanigheid kon worden verkregen. In deze omgeving zal derhalve de eerste verandering in de boerderijbouw zijn opgetreden.

Deze bestond uit het opnemen van de hooioogst (die te voren deels op de balken boven de stal deels in een schelf op het erf was opgeslagen) in een schuur met werkvloer, die soms nog plaats bood aan de schapen en dat gedeelte van de ongedorste rogge, waarvoor op de slietenzolder geen ruimte meer was. In tegenstelling tot de Drentse oplossing, waarbij men de schuur in de lengte aan de hoeve koppelde, bouwde men nu het bijgebouw haaks tegen het achterhuis. Aldus was een in 1925 afgebroken boerderij uit 1661 te Duurswoude vergroot. Het woongedeelte bevatte naast de keuken enerzijds de bedsteden en anderzijds de melkkelder, daarop volgde de dorsvloer met karnhoek en een zijdeurtje en ten slotte tussen de stijlen de potstal met de paardenstal naast de achterdeuren en langs beide zijgevels de voergangen. Over dit achterstuk was later de iets hogere driebeukige dwarsschuur gebouwd, die - in verband met de grondtas - op Friese wijze een gebintkonstruktie met opgelegde balken verkreeg. Ondanks de andere details geleek de opzet dus op die van de Wieringse en Bildtse hoeven. Vóór in de schuur was echter meestal ter plaatse van de aansluiting een dwarsdeel aangebracht.

Hoewel verbouwingen als deze nog tot in de vorige eeuw plaats vonden, was in het midden van de achttiende eeuw al een nieuwer type opgekomen. De schuur had men hierbij een kwart slag gedraaid, zodat hij in het verlengde van de potstal kwam te liggen. De achtergevel hiervan werd dus versperd door de dwarsdeel en vervangen door een schot. Ten einde de potstal toch gemakkelijk te kunnen bereiken bracht men vervolgens nieuwe mestdeuren in de zijgevel aan. De koeien, die tegen de buitenstijlruimte aan deze kant stonden, werden verplaatst naar de rand van de oorspronkelijke dorsvloer, die derhalve voergang werd. Ten slotte trok men nok en wanden van woning, stal en schuur recht, zodat de samenstellende delen vrijwel niet meer te onderkennen waren.

Dit is het geval bij een hoeve te Elslo in Ooststellingwerf, waar de tasvakken worden afgesloten door een houten achterwand met dubbele hooideuren en een luik in de topgevel van heide. De hoge deuren van de dwarsdeel steken boven de zijmuur uit onder een kapje met flauwere helling dan die van het grote dak. Achter de tuitgevel van het front bevinden zich de woonkeuken met ernaast de

kelder en achtergelegen spoelkeuken. De enige toegang tot de woning was oorspronkelijk de deur van de dwarsvoergang achter de middenmuur.

Een volgende stap bestond uit het inkorten van de stalruimte en uit het verplaatsen van de rij koeien van de rand van de tweede buitenstijlruimte naar de dwarsdeel, zodat het schot verviel. Achter de tasvakken nam men nu nog een travee op voor varkenshokken en dergelijke. In de loop van de negentiende

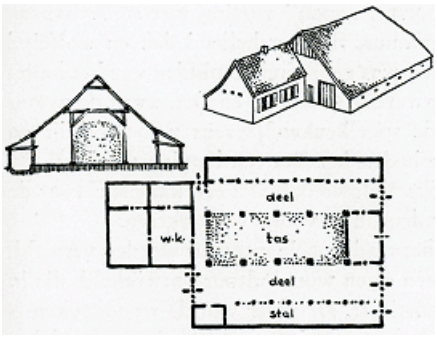

52. Hallehuisgroep, Westerwoldstype, waarbij achter het woongedeelte van het dwarsdeeltype een golfschuur is gebouwd

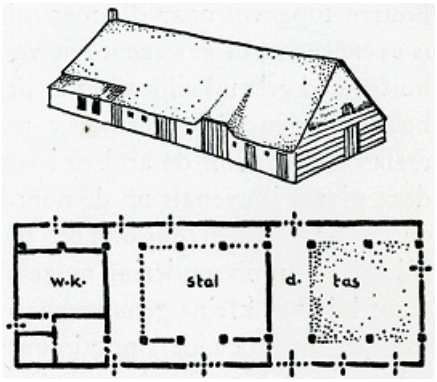

53. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Stellingwerfse vorm

eeuw ten slotte, toen de akkerbouw aan betekenis inboette en men zich op de veeteelt ging toeleggen, verving men de potstal door een ‘Friese’ groepstal met open boksen. Aangezien deze inrichting minder plaats innam dan de grote mestkuil, kon men achter de koeien, die met de kop naar de middenmuur en een zijgevel kwamen, nog het hooi opslaan.

De dwarsdeel - nu soms met inspringende deuren - bleef op de oude plaats hierachter en daarop liet men onmiddellijk de laatste travee met de stallingen voor het paard en het kleine vee volgen. Dit type, waarvan het achterhuis weliswaar iets verbreed moest worden, maar toch aanzienlijk korter was dan bij de voorganger voor bouwbedrijf, kreeg nu ook gebinten met opgelegde balken. De Friese invloed werd echter steeds sterker en in de tweede helft van de vorige eeuw begon de stelp zijn zegetocht. De staldeeltypen verdwenen vrijwel geheel, de hoeven met dwarsschuur zijn op weinige eksemplaren na eveneens gesloopt en ook de dwarsdeeltypen gaan tot de uitzonderingen behoren.

In Staphorst en Rouveen heeft men daarentegen hardnekkig aan de oude vorm vastgehouden. Zoals bij de bespreking van de staldeeltypen reeds naar voren kwam,

bestond deze reeds omstreeks 1700 uit een hoeve met voorhuis, dwarsdeel, een grote van mestdeuren voorziene potstal, waarin onder de korenberging één rij koeien naar de woning stonden gekeerd en de andere rij naar de schuur, die tussen twee hooivakken een tweede dwarsdeel bevatte. Het laatste hooivak

benutte men ook wel geheel of gedeeltelijk voor varkenshokken en berging. In beginsel komt deze aanleg dus overeen met het Stellingwerfse stadium van de boerderij in Elslo, waarbij de schuur in het verlengde van woning en stal was komen te liggen. Alleen zijn het eerste hooivak en de tweede deel hier van plaats verwisseld en is de oorspronkelijke dorsvloer niet tot voergang versmald, daar de oude funktie behouden bleef.

Op de overgang van de oude Staphorstse 'open' woning met steile kap en houten topgevel naar die met middenmuur, flauwer hellend dak en wolfeind is eveneens reeds gewezen. Dit voorstuk was gelijk in het midden van het hallehuisgebied gebruikelijk weer in drieën verdeeld; aan de ene kant van de woonkeuken lagen het opkamertje met de spoelkeuken (tevens zomerverblijf en melkvertrek), aan de andere kant de bedsteden met een berging erachter. Op deze plaats is evenals op de noordelijke Veluwe ook wel een kamertje voor de ouders opgenomen, dat dan een buitendeur in de voorgevel verkreeg.

Bij wijze van uitzondering moge nog het traditionele interieur worden vermeld, want bij deze kleine gemeenschap is een eigen woonkultuur ontwikkeld, die in tegenstelling tot elders nog immer voortleeft. De vloer van de woonkeuken is met rode of blauwe plavuizen belegd en wordt iedere ochtend met zand bestrooid. Naast de deur in de voorgevel dlent de geelgeverfde etenskast tevens tot tochtscherm. Tegen de zijdeur hiervan hangt men de spiegel en zette men de tafel, wanneer deze niet gebruikt werd. Voor de dam tussen beide van blauwe horren voorziene ramen brandde tot voor kort nog het open vuur in een askolk of vuurpot; de rook verdween in de houten boezem met een rij borden op de boven- en een valletje aan de onderrand. Dit was gebloemd aan de voor- en wit aan de achterkant, behalve bij rouw, want dan bracht men er een in een donkere kleur aan. Boven de balklaag werd de rook afgevoerd door een houten schoorsteen met dito windkapje.

De wanden zijn veelal betegeld en vertonen enige tableaus, bij de ingang b.v. de Hemelvaart des Heren, bij de deur naar het bedrijfsgedeelte een koe en een paard en bij het vuur een kat. Het houtwerk was oorspronkelijk appelbloesemrood met bloemfiguren en rijmpjes, maar tegenwoordig is het meestal 'genotehout'. (Blijkens geschilderde wandpanelen te Ruinerwold en Zuidwolde was in de achttiende eeuw in zuid-Drente eveneens een dergelijk interieur niet onbekend.) Ook de Staphorstse dekenkist met zadeldakdeksel, rozetpanelen en sledeleggers werd geel en rood geschilderd en stond evenals het kabinet en een ladenkastje op een verhoging tegen de muur. De roodgeschilderde biezen knopstoelen werden paarsgewijs op elkaar tegen de wand geplaatst, wanneer men ze niet gebruikte, met uitzondering van enige bij de haard. Aan de wand hingen de Friese klok, een bordenrek en een lepelrekje, waaraan thans nog een étagère voor kopjes en snuisterijen is toegevoegd.

De dekoratieve zin van de Staphorsters komt eveneens tot uiting in het tegen

de zijgevel geplaatste blauwe melkrek met witte bloem- of sterfiguren en sierlijke gesneden contoeren en in het balletjesblauw voor hekken en plinten en grasgroen voor deuren en luiken. Voor een halve eeuw waren deze laatste echter nog kleuriger, want toen verfde men de luikpanelen wit met een rode rand of rood met een wit biesje.

3. Het Gooise type

De uitkomst van de ontwikkeling in het Gooi komt sterk overeen met de nieuwere vorm in Drente. Ook hier is het oude hallehuis met middenlangsdeel en achterdeuren, dat nog in het aangrenzende Eemnes voorkomt, geëvolueerd tot een hoeve met dwarsdeel, hooivak en zijingang. Helaas is slechts het eindstadium overgebleven en kunnen de voorfazen slechts worden verondersteld. Weliswaar vertoont een kaart van Gooiland uit 1537/38 afbeeldingen van boerderijen met aangebouwde vleugels, doch de tekeningetjes zijn te fantastisch en de tijd van ontstaan is te vroeg om aan een verbinding tussen hoofdgebouw en eventuele hooischuur te mogen denken. Volgens opgaven van omstreeks 1500 was het eigenlijke boerenbedrijf voor de huislieden immers nog van minder belang dan het spinnen. Eerst een eeuw later zal men zich meer op de akkerbouw zijn gaan toeleggen, waarbij de hoeve aan de gewijzigde toestand werd aangepast.

Dit geschiedde blijkens de oudst bekende dwarsdeeltypen dus een eeuw eerder dan in Drente, maar onder dezelfde omstandigheden. De Gooise nederzettingen bestonden eveneens uit ordeloos gegroepeerde boerderijen om een brink, terwijl het bouwland buiten het dorp lag. Op de gemene weiden werden de koeien gedreven en de schapen zochten hun voedsel op de hei. De schrale akkertjes leverden meest rogge op, terwijl het beste land nog een beetje gerst gaf; boekweit kwam pas later. Het grote vraagstuk was dus weer de bemesting en om hierin te voorzien kochten de boeren op de najaarsmarkten in Noord-Holland veel vee, dat gedurende de stalperiode met knollen en boekweitafval werd gevoerd. In het voorjaar deed men het weer van de hand, want de boter- en kaasbereiding was van geen belang en voor de melkproduktie had men slechts weinig koeien nodig. Naast het genoemde voer was echter ook veel hooi vereist, dat de lage landen langs de Zuiderzee niet voldoende konden opleveren, zodat de Gooiers onder Eemnes nog kavels moesten bijpachten of kopen.

Deze grotere hoeveelheid hooi kon nu niet op de vlierinkjes van de buitenstijlruimten worden geborgen, maar kwam in een schelf op het erf en vervolgens - misschien via een schuur - in het laatste vak van de deel. De achterdeuren werden dus versperd, zodat men een nieuwe toegang in de zijgevel diende te maken, waarboven het dak moest opgolven. De aldus ontstane dwarsdeel kwam zodoende op dezelfde plaats als waar bij de middenlangsdeeltypen van cen-

traal-Utrecht de open werkruimte ontstond, die later tot middenkeuken werd afgescheiden. Of er van beïnvloeding sprake is geweest blijft nog een open vraag; in ieder geval diende deze dwarsvloer in beide gebieden tot zomerverblijf en huishoudelijk werk.

De plattegrond vertoont weinig bizonderheden na het voorgaande. De woning bevatte weer een grote woonkeuken tussen twee slaapvertrekjes enerzijds en de

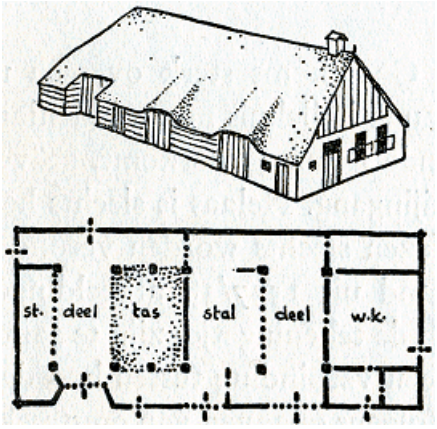

54. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Staphorster vorm

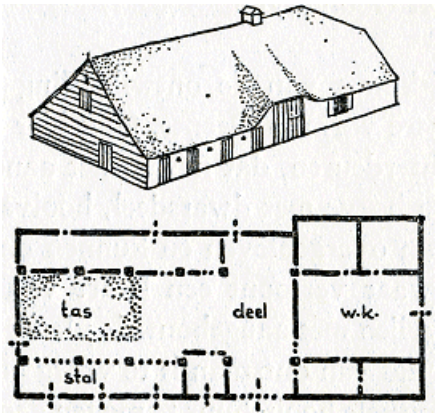

55. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Gooise vorm

kelder met opkamertje en achtergelegen karnhuis aan de andere kant. Op de middenmuur volgde de dwarsdeel met de pompstraat en ten slotte tussen de buitenstijlruimten - voor de weefkamer en de paarde- en koestal - het restant van de langsdeel en het hooivak. De ongedorste rogge werd op de slietenzolder van de ankerbalkgebinten geborgen, voor zover deze vliering niet in verband met de van de grond opgaande hooitas was verwijderd.

Op het eind van de vorige eeuw zijn de weefkamers verdwenen, al kan men de oude plaats nog herkennen aan de grotere vensters, en zijn de potstallen vervangen door koestanden met een groep tot de zijmuur, die dan van mestluiken of - deurtjes werd voorzien. Deze inrichting is ten slotte weer verdrongen door de groepstal met kruigang en staldeurtjes in de achtergevel. Te zelfder tijd bracht men het hooi met het oog op brandgevaar naar een kapberg op het erf over, zodat de van een oogstluik voorziene houten puntgevel (voor de ventilatie) geen zin meer had. Ook de schaapskooien ruimden toen het veld.

De architektuur is zeer eenvoudig gehouden; het laatste gave voorbeeld uit de zeventiende eeuw - een in 1937 gesloopte hoeve aan de St. Jansstraat te Laren - vertoonde een brede tuitgevel met aan weerskanten van de voordeur een kruiskozijn met ontlastingsboogjes; de zijvertrekken bezaten smalle ramen met onder- en bovenlicht en boven de waterlijst op een muizetand had het venster van de zaadzolder dezelfde vorm.

Enkele door een tafeltje soms met makelaar bekroonde tuitgevels en een trapgevelffragment zijn nog over, maar het latere wolfdak is thans regel geworden.

4. Het Overmase type

In het Overmase - de eilanden IJsselmonde, de Hoekse Waard en Voorne-Putten - is het hallehuis voor gemengd bedrijf eveneens tot dwarsdeeltype ontwikkeld. De tijd van verandering kan hier evenmin worden nagegaan; de reeds vermelde veertiende-eeuwse hoeve bij de Waalhaven bezat waarschijnlijk een middenlangsdeel, terwijl de boerderij van Johan van Oldenbarneveld te

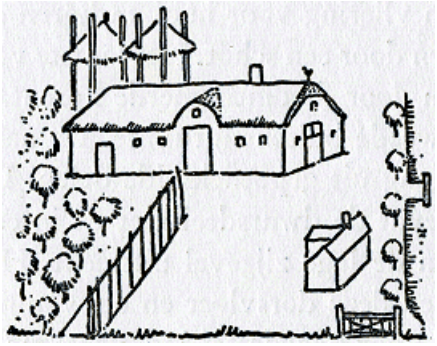

56. De hoeve van Johan van Oldenbarneveld in Nieuw-Beierland, naar een kaart uit 1583 door Symon Dammasz van Dueze, Alg. Rijksarch. 2162

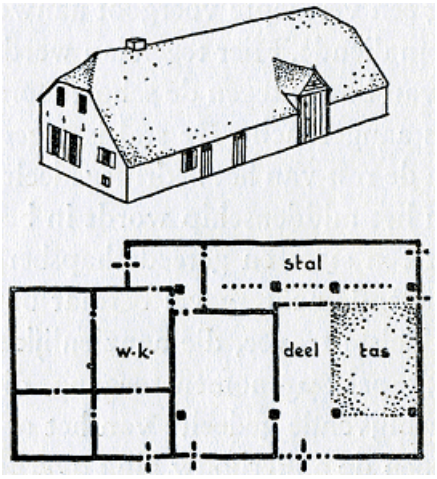

57. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, oude Overmase vorm

Nieuw-Beierland blijkens een landmeterskaart van 1583 al de deeldeuren in de zijgevel had. Deze afbeelding, die voor het doel vrij groot en bizonder duidelijk is uitgevallen, vertoont een langgerekt bakstenen gebouw met rieten wolfdak, de huisdeur in de kopgevel en de deelingang onder een kapel opzij. Achterwaarts naast de hoeve zijn twee kapbergen getekend en voor het front een sloot met een boenstoep en een bijgebouwtje op de kant. De schetsjes op de overige kaarten uit deze periode zijn minder nauwkeurig en blijkbaar slechts figuratief bedoeld; zadeldakhuisjes - soms met dwarsaanbouwen - en kapbergen. De overgang tot het nieuwe type mag vermoedelijk wel in verband worden gebracht met het overeenkomstige verschijnsel bij het weidebedrijf in de aangrenzende Alblasserwaard, dat later ter sprake zal komen. Zeeuwse invloed lijkt minder aannemelijk.

Een der oudste voorbeelden van de Overmase dwarsdeelvorm ligt in het gehucht Carnisse onder Barendrecht en is gebouwd in 1620. De gele IJsselsteen is weliswaar gepleisterd, het riet van het wolfdak goeddeels door pannen vervangen, stal en ramen

zijn gemoderniseerd, maar de hoofdopzet is toch behouden gebleven. Deze wordt weer gekenmerkt door een driebeukige plattegrond

met ankerbalkgebinten, waarop nu echter stoelen en bokspantjes achtereenvolgens de gordingen en de nokbalk dragen. Het woongedeelte mist een buitenstijlruimte en bevat achter het pronkvertrek met opkamer de woonkeuken met het karnhuis. Deze tweede geleding is de in het westen gebruikelijk geworden werkruimte, die men, zoals boven reeds werd besproken, in midden-Utrecht van het bedrijfsgedeelte afscheidde.

In het achterhuis bevindt zich in een der zijbeuken voorbij de spoelplaats de koestal met kruipad, groep, standstrook en voergang. Voor de verbouwing was nog een verdiepte voergoot aanwezig, waarvan de achterwand tevens tot knieboom diende. Hier tegenaan werden de koestaken in de bodem gestoken, terwijl ze van boven tegen de schoftboom werden bevestigd, die tussen de gebintstijlen was aangebracht. De stal is afgedekt door een vliering voor hooi en koren en van de rest van het bedrijfsgedeelte afgescheiden door een schot. Het laatste vak van het middenschip wordt in beslag genomen door de omtimmerde korentas, met een stro- en gereedschapsberging in de tweede buitenstijlruimte. De aangrenzende achtergevel bestaat boven de balklaag uit gepotdekselde delen. De middelste travee, die aanzienlijk smaller is, bevat de dwarsdeel met de in een dakkapel opgenomen toegang, die hoog boven de lage zijgevel uitsteekt. Het overblijvende gedeelte van het achterhuis tussen deze dorsvloer en de woning, is toen de akkerbouw ging overheersen geheel voor paardestal ingericht, maar zal oorspronkelijk wel gedeeltelijk voor berging zijn gebruikt. Behalve de wagenschuur en het boenhok, staat nog een moderne hooiberg op het erf als vervanger van het verdwenen paar met vier en vijf roeden.

In de loop van de zeventiende eeuw blijkt de akkerbouw, mede in verband met de meekrap- en vlasteelt in de Hoeksewaard te zijn opgebloeid, want in deze tijd ging men hier over tot de bouw van grotere hofsteden. In het woongedeelte werd veelal een langsgang tussen de hoofdruimten en de nevenvertrekken opgenomen, de zaadzolder kreeg door het verder optrekken van de zijgevels borstweringen en de hoger geplaatste en steilere kap liet nog ruimte over voor een tweede zolder en een vliering. Een dergelijk type met een van schouderstukken en tussentrapjes voorziene tuitgevel, waarin kruiskozijnen met ontlastingsbogen en sierankers, is in Oud-Beierland verrezen en een vrijwel gelijke vorm te Puttershoek.

Achter de woning, die men dikwijls nog uitbreidde met een derde travee, omdat de tweede nu voor dagverblijf en slaapkamer ging dienen, bleef het bedrijfsgedeelte in beginsel vrijwel gehandhaafd, al werden de zijgevels thans tot deeldeurhoogte opgetimmerd of -gemetseld. Soms geschiedde zulks alleen aan de kant van de deelingang na versmalling van de zijbeuk aldaar, om zo ruimteverlies te voorkomen. De afgeschoten koestal bleef ongewijzigd, maar de paardestal werd naar het laatste gebintvak langs de achtergevel verplaatst. Hierop volgde nu de dwarsgelegen dorsvloer met boventas en buitendeuren, terwijl een

tweede grote ingang ernaast uitkwam op de overige ruimte binnen de stijlen. Deze diende voor de oogstberging, maar thans nlet alleen voor koren, doch ook voor hooi, zodat de kapbergen op het erf verdwenen. Bij een boerderij van het nieuwere type uit 1728 te Barendrecht is deze verandering na te gaan, daar de bergroeden van de overbodig geworden hooiberg weer gebruikt zijn voor de vlieringbalkjes van de koestal. Op het erf kwam thans als bijgebouwtje de houten zwingelkeet voor de vlasbewerking in gebruik.

Evenals in Groningen gaf de runderpest van 1744/45 ook op deze eilanden de genadeslag aan de veehouderij, al was deze hier van minder betekenis. Het kaasmaken hield op, weilanden werden gescheurd en de aardappelteelt vond ingang, naast de toenemende verbouw van de bekende gewassen. Het nieuwere grote boerderijtype werd nu algemeen.

Eerst na 1820, toen door de sterk opkomende nijverheid in Engeland de zuiveluitvoer van belang werd, leefde ook de veeteelt weer enigszins op. Er ontstonden zelfs kleine weidebedrijfjes. Bij deze melkerijtjes, die geen dorsvloer vereisten, zijn naast de niet altijd aanwezige schuurdeur luiken in de houten zijwand aangebracht, waardoor het hooi vanaf de wagen naar binnen wordt gevorkt. Bij de kleinste bedrijfjes bestaat het koestalletje slechts uit een aanbouwtje tegen de hogere schuur.

Hoewel het nieuwere dwarsdeeltype nog de gehele negentiende eeuw door werd gebouwd, was in de loop van de achttiende al de langsdeelvorm uit het zuidoosten binnengedrongen, doch deze zal bij de Vlaamse-schuurgroep worden behandeld.

5. De Maas- en Waaltypen

Ten zuiden van de Waal van de Biesbosch tot voorbij Nijmegen en in de Langstraat is het hallehuis eveneens tot dwarsdeeltype geëvolueerd. Vermoedelijk heeft hier echter geen zelfstandige ontwikkeling plaats gevonden, maar mag worden gedacht aan het doorwerken van de invloed van het dwarshuisbeginsel, dat - in zuidelijk Limburg inheems - zich sinds de zeventiende eeuw noordwaarts verbreid heeft. Veranderden de staldeeltypen van de Brabantse en Noordlimburgse zandgronden dientengevolge geheel van karakter, de middenlangsdeelhoeven van bovengenoemd gebied behielden ondanks verandering de hallehuisvorm.

Ten noorden van de Maas waren de invloeden uiteraard het zwakst en in de Bommelerwaard b.v. bleef dan ook het Betuwse type naast het nieuwe gehandhaafd. Deze nieuwe vorm heeft in het Rijk van Nijmegen reeds vroeg opgang gemaakt, afgaande tenminsre op de gevelsteen uit 1629 van de boerderij De Grote Plak te Ubbergen. Evenals elders in het rivierenland is het gebouw op een vluchtheuveltje geplaatst en heeft de vorm van een T-huis. De woning is weer

op de bekende wijze in drieën verdeeld, maar van het ruime dagverblijf is een gang afgenomen, terwijl men een der zijvertrekken - gewoonlijk ingericht voor spoelkeuken - hier heeft vergroot toe vergaderkamer voor de boerenraad. De spoelplaats is daarom naar het achterhuis verschoven. Dit heeft de normale konstuktie met ankerbalkgebinten en een sporenkap, maar in een der zijbeuken is de potstal komen te vervallen. Deze is met de paardestal overgebracht naar de laatste travee langs de achtergevel. De deeldeuren diende men derhalve te verplaatsen naar de vrijgekomen zijkant en om een opgolving of inham in het laag aflopende dak te vermijden verkleinde men de buitenstijlruimte, die daar toch geen zin meer had. Tussen de dwarsdeel en de woonkeuken bleef nog een stuk van de oorspronkelijke middenlangsdeel als zodanig (tevens voor berging en soms voor zomerverblijf gebruikt) behouden, want een grondtas vond geen ingang. Het koren werd op de gebintbalken geborgen en het hooi boven de stallingen. Van kapbergen als in de Betuwe en noordelijker streken maakte men geen gebruik, al werden bij grote oogsten wel schelven toegepast.

Ten westen van Nijmegen meer naar de Maas toe en waar de bedrijven kleiner zijn is de Brabantse inslag al sterker waarneembaar, want daar ziet men bij oude hoeven niet zelden al het vee langs de achtergevel opgesteld en het mestdeurtje van de potstal tot een dubbele toegang vergroot en in de zijgevel naast de deeldeuren aangebracht. Waar dit niet geschiedde, liet men de buitenstijlruimte vaak op de volle breedte, zodat de deeldeuren hoog boven de zijgevel uitstaken. Over de rivier in de dorpen van de Maaskant tot de omgeving van Rosmalen zijn de oudere staldeeltypen (met losse dwarsdeelschuur) nog niet geheel door de jongere dwarsdeelvorm verdrongen.

Een herinnering aan de oudste toestand in de Langestraat bewaart onder meer een keuterijtje te Baardwijk in de gemeente Waalwijk. Het woongedeelte vertoont weliswaar de nieuwere Brabantse kenmerken - een zitvertrek met nevengelegen opkamer en daarachter de woonkeuken met de spoelplaats (en hier nog een klein kamertje) ernaast - en op de gebinten is zoals elders in de provincie een eenvoudig spant als kapondersteuning geplaatst, maar in het achterhuis staan de koeien nog in de zijbeuk en wordt de gehele hooi- en korenoogst op de balken geborgen. In verband met het kleine bedrijf neemt de deel slechts één vak in beslag en kon men volstaan met een kleine achtertoegang in plaats van grote deuren.

In Waalwijk zelf staat een overeenkomstig type, maar hier is een normale deelingang aangebracht onder het wolfeind van de houten achtergevel. De bedrijfsruimte is twee gebintvakken diep en bevat tegen de brandmuur aan de grondtas voor koren. Deze nieuwere wijze van oogstopslag is beïnvloed door het latere dwarsdeeltype, waarvan dezelfde gemeente een voorbeeld uit 1656 bezit. Na de in vieren gedeelde woning volgt in de eerste travee van de bedrijfsruimte de grondtas, vervolgens de dwarsdeel en ten slotte de dwarsstal voor het paard en

al het rundvee. Afgezien van de korenopslag op de rudimentaire langsdeel komt het achterhuis dus geheel overeen met dat van de besproken boerderijen in het Land van Maas en Waal. Ook in het Land van Heusden vindt men deze vorm, maar de deeldeuren, die in de Langstraat veelal in een inham liggen, zijn hier in de zijgevel geplaatst, zodat het rieten dak hierboven moest worden opgelicht. Zoals gezegd, zal de naar het noorden opgedrongen dwarsdeelschuur het ont-

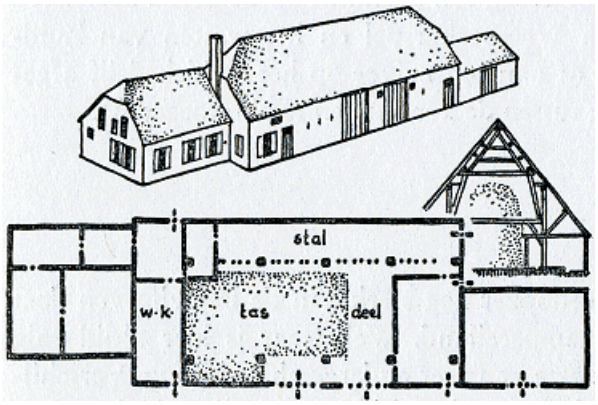

58. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, jongere Overmase vorm

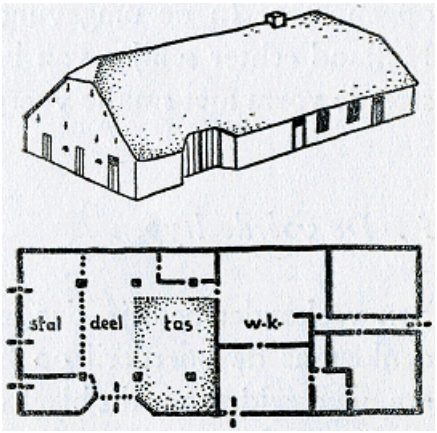

59. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Langstraatse vorm

staan van dit type hebben bevorderd. Komt dit bijgebouwtje op de oostbrabantse zandgronden nog hier en daar in zijn zuivere vorm voor, waarbij de gebinten in de strowanden zijn opgenomen en de dwarsdeel geflankeerd wordt door twee grondtassen, in de Langstraat is het vaak reeds van steen, staan de gebinten vrij in de ruimte en worden de zijvakken voor karschnur en brandstoffenberging of varkenshok gebruikt. Hooi en koren slaat men slechts op de slietenzolder op, want de bijschuur dient bij dit boerderijtype met grondtas slechts voor extra bergplaats.

De oudere boerderijen in het Land van Altena verschillen weinig van de voorafgaande. Soms zijn echter dwarsdeel en grondtas van plaats verwisseld, terwijl naast de oorspronkelijke driedeling van de woning ook de latere Brabantse vierdeling bekend is. Ondanks het overheersende kleine bedrijf, zijn er nog wel enkele grotere dwarsdeeltypen gebouwd zoals een hoeve te Drongelen in de gemeente Eethen, waarvan het achterhuis in 1786 is opgetrokken. De stal voor meer paarden nam nu zoveel plaats in langs de achtergevel, dat de koeien wederom in een zijbeuk moesten worden opgesteld. De potstal is al vervangen door een groepstal met een mestdeurtje

aan het eind van de kruigang. (In de Langstraat is deze noordelijke inrichting eveneens eerder doorgedrongen dan op de zuidelijke zandgronden.) In verband met de hoge kap zijn de gebintstijlen paarsgewijze door dubbele ankerbalken verbonden. De deeldeuren liggen weer gelijk met de zijgevel, of onder een flauwer hellend eigen dakje of de kapel.

II. De weidebedrijven

De hallehuizen, die voor veeteelt zijn ingericht, onderscheidden zich in oost-Zuid-Holland, zuidwest-Utrecht, noordwest-Overijssel en zuidwest-Drente aanvankelijk weinig van de besproken middenlangsdeeltypen, ofschoon in de Alblasserwaard en Giethoorn reeds vroeg een grondtas op de brede deel werd opgenomen. In de omgeving van Weesperkarspel en het westen van Zuid-Holland echter schijnt van begin af aan een zuiver op het weidebedrijf afgestemde vorm met smalle voergang tussen de koestanden te zijn toegepast.

A. *De voerdeeltypen*

Een veehoudersbedrijf, dat in hoofdopzet nog sterk aan de bouwhoeven doet denken, is de boerderij op het Kampereiland. Weliswaar is hier altijd enig graan geteeld, maar dit bleef ten slotte van zeer ondergeschikt belang. Verschillende van de 108 erven, die eigendom van de stad Kampen zijn, werden reeds in de vijftiende eeuw vermeld en ofschoon de oudste eerst uit het begin van de achttiende eeuw dagtekenen, mag worden aangenomen, dat de voorgangers in beginsel hiermede overeenkwamen.

De architektuur is zeer sober; de langgerekte bakstenen gebouwen hebben een rieten dak met een wolfeind boven de deeldeuren aan de achterzijde en aan de woonhuiskant een tuitgevel, die bij jongere eksemplaren door een wolfeind is vervangen, zodat de schoorsteen naar achteren moest worden gesleept. Op het tegen overstromingen verhoogde erf bevinden zich nog een mestvaalt naast de koestal, een wagenschuur met varkenshok, soms een bakhuisje en een drietal hooibergen voor de overvloedige oogst, die gedeeltelijk voor verkoop is bestemd. De woning vertoont weer de gebruikelijke driedeling met tussen een slaapvertrek en een opkamertje de grote winterkeuken, waarvan men in later tijd een gang met voordeur heeft afgescheiden. Na de brandmuur volgt het voorste gedeelte van de bedrijfsruimte, dat evenals in het zuiden en westen van het hallehuisgebied tot spoelplaats en zomerverblijf is bestemd en hier in de vorige eeuw nog plaats hood aan de karnmolen. De beide voor deze huishoudelijke doeleinden gebruikte traveeën zijn tegenwoordig door een schot als nieuwe keuken van de stal gescheiden.

De brede deel wordt aan weerskanten door standplaatsen begrensd, die men vroeger met het oog op overstromingsgevaar hoger aanbracht dan elders, zodat het vee altijd droog bleef staan. Aan de ene sijde worden de melkkoeien opgesteld, aan de andere het jongvee en de paarden. De standplaatsen bestonden eertijds uit een strook aangestampte aarde tussen een voormuurtje waarop het

voer werd geworpen - de goot is een jongere toevoeging - en een achtermuurtje als grens van de groep, die oorspronkelijk tot de zijgevel doorliep. De mest venvijderde men toen slechts door luikjes. Ter vermindering van het werk nam men later een kruipad op met een staldeurtje in de achtergevel. De paardestal bezat daar uiteraard reeds een toegang. De koeien werden vastgebonden aan palen, die van onderen in de grond en van boven in een balk staken, die

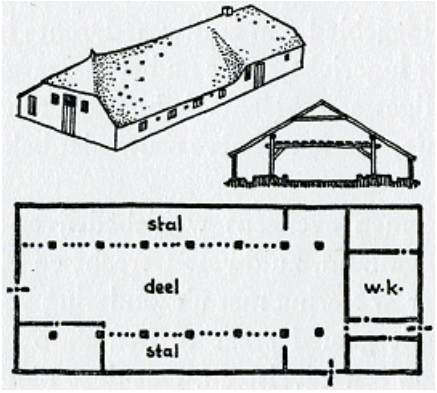

60. Hallehuisgroep, voerdeeltype op het Kampereiland

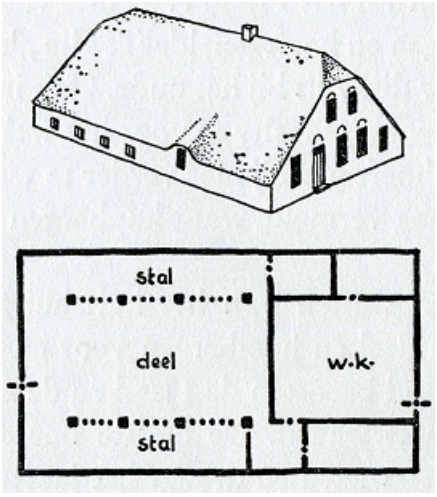

61. Hallehuisgroep, voerdeeltype in de Lopikerwaard

weer met klossen tegen de gebintstijlen was bevestigd. De ankerbalkgebinten zijn van het gewone type, maar de sporenkap heeft een flauwere helling, daar de zeer geringe korentas op de balken weinig bergruimte eiste. De sporen liet men nu over de bovenplaten van de stijlen tot op de muurplaten doorlopen en omdat er aan de dakvoet geen dwarsverbinding werd toegepast, staan de meeste oude zijgevels uit het lood. Bij jongere typen is dit bezwaar ondervangen, door het aanbrengen van trekstangen boven de stal, die tevens een bergvlierinkje of een rietmat konden dragen, waardoor de temperatuur hoog bleef. Om dezelfde redenen legde men vaak een mat over de balken boven de deel. Op deze brede vloer werd het weinige koren gedorst, waarvan men het zaad op de woonhuiszolder opsloeg, stalde men de wagens, indien er geen afzonderlijke schuur was, en wierp men 's middags het hooi neer voor avond- en ochtendvoedering.

De boerderijen in de aangrenzende polder Mastenbroek wijken zeer weinig af van die op het Kampereiland. Omdat daar echter in het geheel geen akkerbouw is en de

deel dus niet bereden behoeft te worden door korenwagens, zijn de gebintbalken lager aangebracht, zodat de kap eveneens kon zakken om de staltemperatuur hoog te houden. De grote achterdeuren deden geen dienst meer en werden vervangen door een smalle toegang. De paardestal is hier soms nog op-

merkelijk primitief gebleven; want deze werd niet door een hoge muur omgeven en van ruif en voerbak voorzien, maar verkreeg slechts een laag schot als afscheiding van jongvee en deel, zodat het voer zonder meer moest worden voorgeworpen.

Dit woonstalhuis met hooiberg kwam vroeger ook voor in het dunbevolkte lage gebied tussen de veenplassen en de Zuiderzee tot aan de Linde met uitzondering van het Land van Vollenhove. Sinds het midden van de vorige eeuw is evenwel het Friese type met vooreind of in stelpvorm naar het zuiden opgedrongen en heeft geleidelijk alle 'koehuizen' vervangen. De veeopstelling bleef echter dikwijls bij het oude. Ook in het weidegebied van zuidwest-Drente is het middenlangsdeeltype voor het weidebedrijf ingericht, maar na het voorafgaande behoeft hierbij niet verder te worden stilgestaan. Slechts de hooischuren dienen nog vermeld, want kapbergen waren hier voor een halve eeuw niet bekend.

In het westen van het hallehuisgebied komen eveneens weidebedrijven met brede deel en hooibergen voor en wel in Eemland, zuidwest-Utrecht en Zuid-Holland beoosten de IJssel en de Linschoter Wetering met uitzondering van de Alblasserwaard. De oudste boerderij in dit gebied staat te Benschop in de Lopikerwaard en draagt het jaartal 1561 op een gevelsteen. Dat deze niet van een voorganger afkomstig is, blijkt uit de ontlastingsbogen van de deur en de ramen van het voorhuis ernaast in het front. Deze bezitten namelijk nog een gotische driepasversiering van natuursteen. Op de geprofileerde dagkanten van de deuropening en de fraai gesmede sierankers na vertoont de steile voorgevel met het korte wolfeindje overigens niets bizonders.

Voor de weinig ingrijpende verbouwingen bestond het woongedeelte uit een enorm voorhuis van 7 bij ruim 9 m met aan de ene zijde de kaaskamer en aan de andere kant een zijvertrek met achtergelegen bedsteden en bergruimte boven de overwelfde kelder. Bij andere oude hoeven van hetzelfde type is op deze laatste plaats een spoelkeuken aanwezig. Na de brandmuur volgde aan een zijde van het gebouw een open ruimte voor huishoudelijk werk, die hier thans evenals elders van de stal is afgescheiden tot keuken. In de lage buitenmuur waren echter al hogere ramen, zodat het rieten dak plaatselijk moest opgolven. Dit onderdeel is bij de afbeeldingen op de landmeterskaarten van omstreeks 1600 dan ook geregeld waar te nemen.

De hoofdkonstruktie van de bedrijfsruimte wordt gevormd door ankerbalkgebinten, waarvan de stijlen zeer ver (7,30 m) uit elkaar staan. Op de balken, die een door kinderbintjes ondervangen zoldervloer dragen, zijn halfspanten met wellicht nieuwere bokspantjes opgesteld als ondersteuning van de hoge kap. Het is nog niet duidelijk waarom een zo grote schijnbaar nutteloze ruimte in een weidestreek gehandhaafd bleef. Het hooi werd immers buiten in een kapberg opgeslagen en het neerwerpen van dit voer neemt niet zoveel plaats in,

terwijl de karnmolen eerst in de achttiende eeuw op de deel werd opgesteld. De zuivelbereiding eiste een dergelijke rojale opzet niet en ook van wagenstalling was geen sprake, want de grote achterdeuren had men al vervangen door een kleine toegang. Als enige oorzaak voor de grote ruimte zou men de oude hennepteelt moeten zien, al heeft deze slechts in de tijd van de Compagnie een grote vlucht genomen.

Aan weerskanten van de oorspronkelijk lemen deel lopen de - vroeger uit plavuizen vervaardigde - voergoten als grens van de aarden koestanden, die door een zware plank, thans door een bakstenen rollaag, van de groep worden gescheiden. Deze liep oorspronkelijk door tot de lage zijgevel, waarin nu nog mestluiken aanwezig zijn. In later tijd kwamen ook hier deurtjes in de achtergevel en vervolgens van de brede groep afgenomen kruipaden in gebruik. De dieren worden weer vastgebonden aan staken, die van boven in een balkje tegen de gebintstijlen rusten. Een vlierinkje overdekte de standplaatsen voor de koeien; de paarden bracht men doorgaans in de wagenschuur onder. 's Zomers diende het achterhuis tot dagverblijf en kookte men in een schouw, die zich naast de staldeur en de pompbak bevindt en door een groter raam wordt verlicht. Het houtwerk werd dan tot aan de zolder gewit of rood gesausd en de deel door rietmatten van de zijbeuken afgescheiden. Hierin waren de standplaatsen schoongemaakt en met grind bestrooid en hield men zich bezig met de kaasmakerij.

Bij de noordgrens van het gebied van deze boerderijvorm, ligt in Loenersloot een hofstede uit 1594, die voor het aanbrengen van enige verbeteringen nog eenvoudiger van indeling was dan de vorige. De entree in het front ontbrak namelijk, zodat slechts het deurtje naast het grote raam in de achtergevel of een ingang opzij naast de brandmuur via de brede deel naar de woning leidde. Naast het voorhuis is het slaapvertrekje vóór de spoelplaats hier echter tot opkamer verhoogd en zijwaarts uitgegroeid, zodat op een L-vormige plattegrond een dwarsuitbouw ontstond met een gelijke nokhoogte als van het hoofdgebouw.

Eenzelfde kenmerk heeft een vroeg-zeventiende-eeuwse boerderij te Hei- en Boeikop in de Vijfherenlanden, maar hier is een voordeur aangebracht en de uitbouw door een trapgevel afgesloten. Van de bijgebouwtjes in deze streek moet nog het varkensschuurtje op het land worden genoemd. Dit heeft binnen de omheining van staken nog lang een zeer primitieve vorm gehouden met zijn gevlochten wanden en hoge spitse rieten dak. Zijn de meeste hofsteden in deze kontreien vrij sober, in de Krimpenerwaard, dichter bij de Hollandse steden, kan men meer sierelementen aantreffen. Zo bezit een boerderij uit 1667 in Berkenwoude een rijk gesneden deurkalf en metselmozaïeken in de boogvelden van de tuitgevel en is bij een hoeve uit 1661 te Bergambacht met sterk ontwikkeld dwarshuis de middenkeuken opzij geaksentueerd door een trapgevel. Bij

een nog monumentaler eksemplaar van 1671 in hetzelfde dorp heeft men boven de ramen van die nieuwere keuken zelfs een miniatuur-halsgevel met fronton en guirlande toegepast.

De jongere boerderijen in het besproken gebied wijken evenmin af, alleen heeft de nieuwe keuken tussen achter- en voorhuis veld gewonnen en zijn moderner staldetails opgekomen. Slechts mag nog worden gewezen op het door akkerbouwdistrikten ingesloten veeteeltgebied van de Eempolder. Een hoeve in het dorp Bunschoten, die blijkens een fraai muuranker in 1625 is gesticht, maar een achttiende-eeuwse indruk maakt, bevat achter het brede dwarshuis met een zitvertrek tussen een opkamer en een slaapruimte eveneens een keuken. In dit geval nam deze echter niet de volle breedte in beslag, maar liet nog plaats over voor een achterkamer. Door de hogere zijgevels konden de grote ramen nog onder de voet van het pannendak worden opgenomen.

In het achterhuis is de kernkonstruktie al moderner, want men heeft geen ankerbalkgebinten opgesteld, maar twee rijen standvinken, die de moerbalken ondersteunen, waarop de vloer van de hooizolder ligt. Dit kon hier geschieden, omdat de zijgevels hoger waren opgetrokken dan bij het oudere type. Elders in de gemeente Bunschoten kan men nog de overgangsvorm aantreffen, waarbij de lage muren behouden zijn, maar al gebruik is gemaakt van gebinten met opgelegde balk, een element dat hier van uit het Hollands-Stichtse grensgebied zal zijn doorgedrongen.

Ook in deze streek kende men de zomerstal. Na de schoonmaak werden de standvinken gewit, de groepen geteerd en de standplaatsen met zand bestrooid. Naast de zijdeur achter de brandmuur richtte men vervolgens in de eerste travee van de stal, die hier een groot raam bezat, een zomerverblijf in op een van voergoot tot kruipad gelegd plankier. Twee rood gesausde dwarsschotten vormden de zijwanden.

B. *De grondtastypen*

Benutte men op het Kampereiland de brede deel reeds voor het dagelijks neerwerpen van hooi, in Giethoorn en onmiddellijke omgeving is men een stap verder gegaan en richtte de binnenstijlruimte in voor grondtas. Hierbij kan wellicht worden gedacht aan invloed van het dwarsdeeltype voor bouwbedrijf met oogstberging tussen de gebinten, dat zowel ten westen van de oude veenkolonie - in het Land van Vollenhove - als ten oosten - in het Overijssels-Drentse grensgebied - kort na 1700 opkwam. De vroegste voorbeelden van deze boerderij met grondtas in Giethoorn dateren dan ook uit de achttiende eeuw.

De woonhuizen werden van baksteen opgetrokken behoudens het geteerde rudimentaire voorschot onder het rieten wolfeind. De indeling was weer de gebruikelijke; een woonkeuken met huisdeur tussen zijvertrekken. Het bedrijfs-gedeelte werd met gepotdekselde planken beschoten en bevatte achter de brandmuur een dwarsvloer met zijingang voor spoelplaats en zomerverblijf. De ene buitenstijlruimte diende voor gereedschappen- en brandstoffenberging, de an-

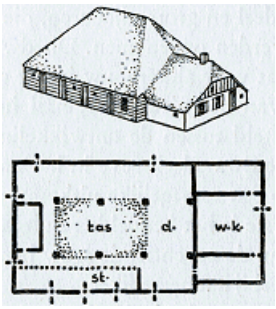

62. Hallehuisgroep, grondtasttype, Giethoornse vorm

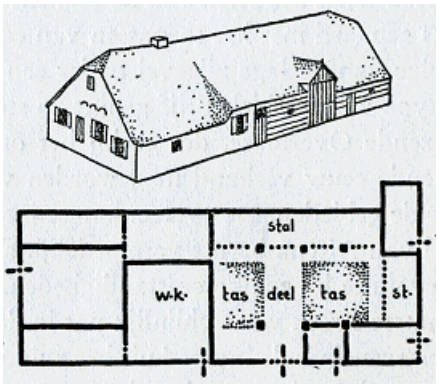

63. Hallehuisgroep, grondtasttype, oude Alblasserwaardse vorm

dere voor de stalling van de melkkoeien. Stonden deze op standplaatsen met een groep en werd de mest hier dagelijks verwijderd via luiken of deurtjes in de wand, voor het jongvee bleef de potstal behouden. Deze lag vaak naast de varkenshokken langs de achtergevel. Tussen de gebintstijlen werd het hooi opgeslagen, dat men slechts over het water kon aanvoeren en van af de boot moest binnenvorken; de grote deuren voor het inrijden van de beladen wagens ontbraken derhalve. Toen de oogsten door betere bemaling van de drassige granden zo toenamen, dat men de tasruimte diende te vergroten, is de uitbreiding niet horizontaal, maar vertikaal gezocht, zodat de kap van het achterhuis hoger werd dan die van de woning. Beide delen behandelde men nu echter niet als afzonderlijke elementen, maar men liet het rieten dak op de scheiding glooiend verlopen. Was er nog meer hooiberging nodig, dan maakte men gebruik van een vrijstaande loods, in de vorm van een afdak op hoge stijlen zoals ook gedurende de late middeleeuwen in Noord-Holland en Friesland voorkwam. De stijlenkoppeling geschiedde eveneens door middel van opgelegde balken, maar deze vonden binnenshuis pas zeer laat ingang.

In het nabijgelegen Wanneperveen, waar men van wagens kon gebruik maken, komen naast dwarsdeeltypen (op smalle kavels: met schuin geplaatste deuren) ook zijlangsdelen voor met toegangen aan weerskanten. Dit is het geval bij het jongere

bedrijfsgedeelte (met ankerbalken) van een hoeve met een als dwarshuis onder een afzonderlijk schilddak gebouwd woongedeelte uit 1762. De

paarden vonden bij dergelijke voorbeelden met tot langsdeel verbrede zijbeuk een onderdak naast de kalverpotstal aan de achtergevel. De travee tussen tas en woning bestemde men als in Giethoorn weer voor pompstraat en karnhoek, maar 's zomers woonde men in het bakhuisje op het erf.

In de Alblasserwaard was men omstreeks 1600 eveneens reeds overgegaan tot het plaatselijk benutten van de binnenstijlruimte voor grondtas, maar hier ging zulks gepaard met het toepassen van een dwarsdeel en grote zijdeuren, die ten gevolge van de lage zijgevel onder een kapel werden opgenomen. Dit dwarsdeeltype voor weidebedrijf gelijkt zo sterk op dat voor akkerbouw in het aangrenzende Overmase, dat er bij het ontstaan van het nieuwe beginsel in de zestiende eeuw verband mag worden verondersteld tussen de ontwikkelingen in beide gebieden. De overeenkomst met de oude dwarsdeelhoeve in het nabije Land van Altena berust vermoedelijk slechts op een soortgelijke uitkomst van een evolutie bij gelijke omstandigheden. Ten eerste is het bedoelde resultaat in de laatste streek waarschijnlijk pas in de loop van de zeventiende eeuw bereikt en ten tweede is de invloed uit het zuidoosten hierbij aannemelijker.

Een van de oudste voorbeelden van een Alblasserwaardse hofstede staat even buiten. Meerkerk en bezit een vrijwel geheel gaaf woongedeelte uit 1640. Het voorhuis wordt verlicht door een merkwaardig kozijnensamenstel, waarbij boven de middenregel zeven lichtopeningen (alle met diefijzers) aaneen zijn gekoppeld. Het eerste paar vormt met een versierd kalf het bovenlicht van de huisdeur, het derde dat van een kruiskozijn met getorste diefijzers voor de slechts door luiken te dichten onderramen. Is dit geheel door een groep van vier ontlastingsboogjes bekroond, boven de kleine kruiskozijnen van de kaas- en de opkamer aan weerskanten, is slechts een rollaagje gemetseld evenals boven het zoldervenster van hetzelfde type. Hiernaast zijn in de gele muur twee V-vormige figuren in rode baksteen aangebracht en onmiddellijk daarboven begint de voet van het rieten wolfeind.

Achter de opkamer neemt de spoelkeuken met keldertoegang de eerste zijbeuktravee van het houten bedrijfsgedeelte in beslag. Hierachter werd de rest van deze buitenstijlruimte ingenomen door de overzolderde koestal met voergoot, staken, aarden standplaatsen, achterplank en brede groep, waaruit de mest via kleppen in de planken zijwand kon worden verwijderd. Naast de spoelplaats was de eerste geleding vóór de verbouwing als open werkkeuken en zomerverblijf in gebruik met een hoger raam onder een dakopgolving in de zijgevel. De volgende travee diende buiten de koestal tot dwarsdeel, daarna kwam het hooivak en vervolgens de paardestal met de varkenshokken; de laatste geleding is afgebroken. Bij andere zeventiende-eeuwse hoeven ligt de dwarsdeel tussen twee grondtassen en volgt dan de jongvee- en paardestalling. Deze laatste werd met de wagens ook wel achter in de tweede zijbeuk opgenomen. Dit is

het geval bij een boerderij, die weinig jonger is dan de vorige, te Ottoland in de gemeente Laag-Blokland. Het voorhuis is hier geheel als opkamer opgevat en de hoog aangebrachte huisdeur was dan ook alleen bestemd voor toegang bij de eertijds veelvuldige overstromingen. Voor dagverblijf waren naast de spoelplaats de werkhoek en het zomerverblijf nu definitief als woonkeuken afgescheiden.

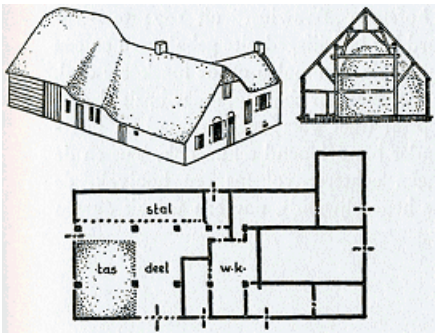

64. Hallehuisgroep, grondtasttype, jongere Alblasserwaardse vorm

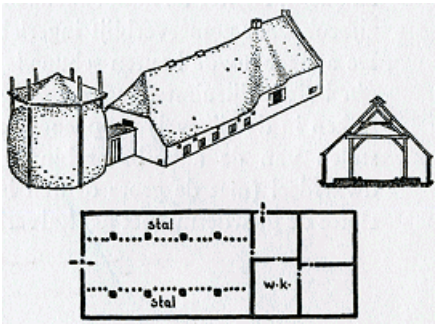

65. Hallehuisgroep, voergangtype Weesperkarspel

In de bedrijfsruimte dragen de ankerbalkgebinten spanten en zijn naast de grondtas tussen de stijlen ter hoogte van de stalvlierinkjes extra balken aangebracht voor de hooiberging op de slieten. Behoudens de lage stal- en deelruimte kon men dus het gehele achterhuis voltassen. Was dit nog niet voldoende, dan moest de berging worden uitgebreid en hiertoe vergrootte men de inhoud door de houten wanden tot deeldeurhoogte op te trekken, zodat ook de kap rees. De langere stijlen werden nu door twee ankerbalken en een onderlegger voor de zoldertas verbonden. Evenals in Giethoorn zocht men de overgang tussen de hoge en lagere delen van het rieten dak op soepele manier te bereiken.

Een hofstede van omstreeks 1700 te Gijbeland in de gemeente Brandwijk vertoont deze opzet van het wellicht vernieuwde bedrijfsgedeelte, maar ook de woning is hier verder ontwikkeld. Naast het voorhuis heeft men de opkamer namelijk zijdelings uitgebouwd en van een vloeddeur voorzien. Deze werd tijdens overstromning gebruikt, waarbij de boot aan haken in de muurankers kon worden vastgelegd. De koeien bracht men dan boven de standplaatsen onder op een waterzolder, die via een valbrug vanaf de dwarsdeel kon worden bereikt.

Achter de opkamer ligt de zgn. kelderkamer, waar de kaasbereiding plaats vond en in het verlengde daarvan weer de groepstal. Achter het voorhuis met de andere zijvertrekken bevindt zich de nieuwe keuken, in de bedrijfsruimte

gevolgd door spoelplaats, dwarsdeel en hooivak. Tussen stal en tas is een voergang uitgespaard, die een deurtje in de planken achtergevel bezit. Een houten bijschuur bevat de paardestal en de wagenberging.

Het beginsel van dwarsdeel en grondtas is misschien al omstreeks 1800 ook over de Lek in de Krimpenerwaard doorgedrongen, met dien verstande evenwel, dat een gedeelte van het achterhuis van het type met brede voerdeel werd afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe hoge schuur. Dit is onder meer het geval geweest bij de reeds vermelde hofstede 'Bouwlust' uit 1671 te Bergambacht. Achter de middenkeuken werd het bedrijfsgedeelte gehalveerd en een zijbeuk voor zomerverblijf ingericht naast de karnmolen op de ingekorte deel. De aangebouwde houten schuur is nu niet meer driebeukig, maar bezit slechts één buitenstijlruimte, waarin de groepstal (met voergang, kruipad en mestluiken in de zijgevel) is opgenomen onder het aflopend schuurdak. Tussen de stijlen van de ankerbalkgebinten liggen achtereenvolgens een hooivak, de dwarsdeel (met de grote deuren in de hoge zijwand), nog een tasvak en ten slotte de paardestal met het kalverhok.

C. *De voergangtypen*

Ten westen van de Hollandse IJssel en de Linschoter Wetering en in het lage gebied ter weerszijden van het noordelijk gedeelte van de Vecht is sedert het eind van de zestiende eeuw een woonstalhuis met smalle voergang bekend. Het zou voor de hand liggen hierbij te denken aan een aanpassing van het halletype aan het weidebedrijf, dat geen brede dorsdeel behoefde. Doch de gebint-konstruktie met opgelegde balk en de vrij lage open kap met de ontluchtings-inrichting bij de oudste voorbeelden wijzen op een eigen ontwikkeling, die weliswaar wat vee-opstelling en soms wat indeling van de woning betreft door het hallehuis met zijn gemakkelijker voerinrichting en drie vertrekken naast elkaar beïnvloed mag zijn, maar wellicht een 'Fries' substraat niet uitsluit. Deze onderlaag zou dus bestaan moeten hebben in de reeds vroeg bewoonde gebieden van west-Zuid-Holland en uitgebreid dienen te zijn door de kolonisten uit deze streek, de Kennemer geestgrond en West-Friesland, die sinds de elfde eeuw de 'cope'-ontginningen in de lage wildernissen ter hand namen. Hoewel men in verband hiermee aan het voorkomen van een 'Fries' woonstalhuis (weideboerderij) zou denken, wijzen niet onaanzienlijke bedragen aan korentienden in de grafelijkheidsrekeningen uit het begin van de veertiende eeuw toch op gemengde bedrijven. Uit de Enqueste van 1496 en de Informacie uit 1514 blijkt echter, dat de veeteelt (behoudens enige hennepkultuur) al de hoofdbron van bestaan is geworden (vermoedelijk door inklinking en drasser

worden van het nieuwe land), zodat een woonstaltype als bedoeld eerst toen meer zin kreeg. Duidelijk is de ontwikkeling nog niet en zo lang de middeleeuwse landbouwgeschiedenis van deze voormalige moerasgebieden nog niet voldoende bekend is en ook geen boerderijopgravingen zijn verricht, lijkt het vooralsnog veiliger de voergangtypen in het kader van de hallehuisgroep te behandelen. Het kaartmateriaal uit de zestiende eeuw verschaft immers slechts schematische schetsen van zadeldakhuisjes met een hooiberg. Een uitzondering vormt alleen een bizonder duidelijke tekening uit 1561 van de Goudse sluis, waarbij een viertal smalle boerderijen zijn afgebeeld. Drie ervan bezitten een dwars uitgebouwde opkamer - waaronder twee met een iets lagere stal dan het woongedeelte - en de laatste toont de korte achtergevel met het voergangdeurtje, waarboven het riet van het laag aflopend eindschild flauw opgolft. Of het genoemde hoogteverschil tussen woning en stal, dat ook op landmeterskaarten wel voorkomt, nog in verband mag worden gebracht met het oud-Friese type, dat in tegenstelling tot het hallehuis beide ruimten niet onder één dak placht op te nemen, is een gewaagde veronderstelling. Merkwaardig is echter wel, dat het primitiefste voergangtype, nl. dat in Weesperkarspel, dit silhouet heeft.

In dit gebied, gelegen tussen het Gooi met zijn dwarsdeelhoeven en Amstelland, waar oorspronkelijk Friese huizen voorkwamen, bezit de boerderij van ouds een smalle rechthoekige plattegrond. Het van een tuitgevel voorziene woongedeelte is doorgaans dicht tegen de dijk gebouwd en bevat naast elkaar twee opkamers boven de kelder, die voornamelijk voor kaasbereiding werd gebruikt. Na deze hoger geplaatste zit- en slaapvertrekken komt op de begane grond een tussengeleding met de woon- en spoelkeuken, welke laatste tevens tot huisingang dient. Boven deze travee loopt het rieten dak af naar het lagere stallichaam. Oorspronkelijk zal het voorhuis uit een niet onderkelderde ruimte hebben bestaan en de beide keukens één open werkhoek hebben gevormd.

De hoofdkonstruktie van de stal bestaat evenals bij de Friese-huisgroep uit gebinten met opgelegde balken, waarop de open spantenkap rust, want een zoldertas werd niet vereist, zodat de onbenutte ruimte zo klein mogelijk moest blijven. Wederom als bij de oudste Friese boerderijen zijn in de nok ventilatiekleppen aangebracht, vroeger wellicht tevens enige lichtbron en nog een herinnering aan het middeleeuwse afsluitbare rookgat. De kleppen worden bediend vanuit de smalle binnenstijlruimte, die hier niet alleen voergang is maar ook plaats biedt aan de koelbak en in het verleden gelegenheid gaf om met de hand te karnen. Voor de stijlen lopen de voergoten en onmiddellijk daarachter zijn in de aarden standplaatsen de koestaken gestoken, die van boven tegen een dwarsbalkje worden bevestigd, dat weer met de stijlen is verbonden; vlierinkjes komen hier niet voor. Met de achterpoten staan de runderen op een zware plank als begrenzing van de groep, die tot de zijmuur doorloopt. De mest wordt via

luiken naar buiten geworpen, de gier vloeit door openingen in de achtergevel weg in een goot, die naar de sloot leidt.

Ook hier woonde men 's zomers, wanneer het vee de wei in was, in de stal na een plankier te hebben neergelegd in de hoek tegen de achtergevel. In verband hiermede werd de reeks kleine lichtopeningen in de zijmuur ter plaatste onderbroken door een groter raam. Het houtwerk verfde men bij die gelegenbeid weer rood en wit en de standplaatsen bestrooide men met kiezel en zand net als in de Eempolder, Noord-Holland boven het IJ en Friesland gebruikelijk was en in mindere mate ook in het Hollands-Stichtse grensgebied.

Stond de hooiberg naast de stal, dan bracht men soms nog een toegang in de zijgevel aan, maar meestal werd de berg dicht bij de achterdeur van de voergang geplaatst en hiermede verbonden door een soort tochtportaal, zodat men het hooi in de winter zonder ongemakken kon binnenhalen. Als tweede bijgebouwtje is op het erf een wagenschuur aanwezig, waarin eveneens de paardestal, de kalver- en varkenshokken en vaak het nieuwe zomerverblijf een onderdak vinden.

Dit oude type van Weesperkarspel komt ook voor ten zuiden van het Gein o.a. in Baambrugge, gemeente Abcoude, waar nog een hoeve van deze opzet ligt, die naar het heet in 1614 zou zijn gesticht. Het voorgedeelte is weliswaar weer geheel onderkelderd, maar bevat nu op de wijze van een halletype een middenkamer tussen twee smallere zijvertrekken onder een kort wolfeind en de nok is rechtgetrokken. Ook de middengeleding met de kleine spoelplaats en de grote woonkeuken met boven het raam een opgolving in het rieten dak sluit meer aan bij de traditie van midden-Utrecht. Het bedrijfsgedeelte wijkt echter in beginsel niet af van het vorige, alleen was bij één rij standplaatsen reeds een kruigang van de groep afgenomen, waarbij men een mestdeurtje in de achtergevel had aangebracht, dat tevens toegang verleende tot het zomerverblijf in de stalhoek. In deze zijgevel bevinden zich dus geen luiken, in de andere werden ze in de vorm van brede kleppen onder de vierkante venstertjes gehandhaafd.

Een bedrijfje te Vinkeveen, dat niet veel ouder dan anderhalve eeuw zal zijn, lijkt ogenschijnlijk primitiever dan de beide vorige, maar betekent vermoedelijk slechts een late mengvorm. Het gebouwtje is weliswaar lager en het achterhuis heeft nog planken wanden met brede mestkleppen, maar het beginsel van het halletype treedt sterker naar voren. In het front is onder de top van staande delen naast het grootste raam de huisdeur geplaatst. Hierachter ligt het gelijkvloerse voorhuis tevens kaaskamer, met aan de ene zijde een slaapvertrekje en het kaashok en aan de andere kant de kelder met een klein opkamertje onder het laag aflopende rieten dak. De middengeleding wordt over de volle breedte in beslag genomen door de woonkeuken met boven de grote vensters aan één zijde een verhoging van de dakvoet. De achterwand van dit vertrek bestaat slechts uit een schot met de toegang tot de stal. De kernkonstruktie hiervan

wordt nu echter niet meer gevormd door gebinten met opgelegde, maar met doorgestoken balken, terwijl boven de standplaatsen bovendien nog vlierinkjes zijn aangebracht en de ventilatieluiken ontbreken. Het verbindingsportaaltje tussen staldeur en hooiberg is daarentegen weer aanwezig.

Dit boerderijtje te Vinkeveen kan dus een bewijs zijn voor de stelling, dat de oorspronkelijke, zuiver op de veeteelt afgestemde bedrijven van het westen

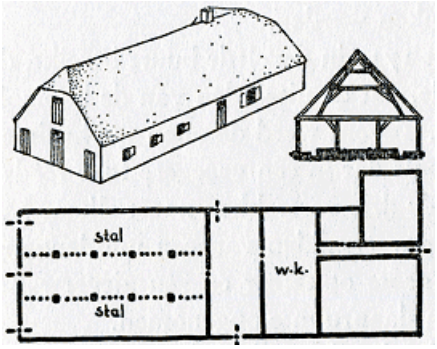

66. Hallehuisgroep, voergangtype in westelijk Zuid-Holland

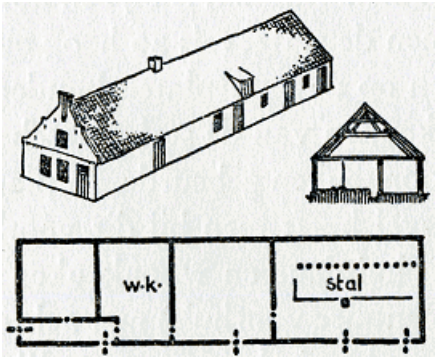

67. Hallehuisgroep, voergangtype, binnenduinse vorm

hallehuisinvloeden vanuit het oosten hebben ondergaan. Bij de overige voergangtypen komen immers geen ankerbalken voor, vlierinkjes boven de standplaatsen zijn zeldzaam, de term 'deel' verdwijnt allengs en de woning wordt anders van indeling.

Bij een kleine zeventiende-eeuwse hofstede in Reeuwijk is de woning in beginsel gelijk aan die in Vinkeveen; vóór: drie vertrekken met de huisdeur in het front en achter: de over de volle breedte lopende woonkeuken met de hoge ramen opzij onder een dakopgolving. Van de stal is echter een open dwarsgangetje afgenomen, dat via een buitenportaaltje naar het afzonderlijk gebouwde zomerhuis annex spoelhok leidt. In de stal wordt de voergang begrensd door twee rijen stijlen met opgelegde balken, die driehoekspanten dragen. Op de balken, die aan weerskanten ver overstaken en bijna het dak raken lag vroeger de hooizolder, eronder zijn van stijlenrijen tot muurplaten vlierinkjes aangebracht boven de standplaatsen. De plank voor de achterpoten is echter al vervangen door een bakstenen rollaag, van de groep is een kruigang afgenomen en de mestluiken opzij hebben plaats gemaakt voor deurtjes in de achtergevel.

Een boerderij uit het begin van de achttiende eeuw in de buurtschap Hoorn te Alfen komt sterk met de vorige overeen, al is een der zijvertrekken naast het voorhuis gesplitst in een kort gangetje met nevengelegen kamertje en achtergelegen slaapruimte.

Na de volgende geleding met de grote woonkeuken is de van de stal afgenomen dwarsgang evenwel tot open werkruimte verbreed. Door

de ene zijdeur kan men her aangebouwde houten hok voor de karnmolen betreiken, door de andere het vrijstaande stenen zomerhuis met boenstoep. Voorts bevinden zich nog een zesroedenberg en een wagenschuur met paardenstal op het erf. De stal is in zoverre nog van belang, dat de lager aangebrachte opgelegde balken met de zoldervloer het dak raken, waardoor de vlierinkjes konden vervallen, omdat de stalwarmte nu toch niet meer verloren ging. In verband met het grote overstek van de balken moest men evenwel de hoeken door karbeels verstijven, zodat de stijlen standvinken werden.

Het laatste stadium is bij een hofstede uit 1739 in dezelfde buurt bereikt, doordat men de stalgevels zo hoog opmetselde, dat de uiteinden van de hooizolderbalken op de muurplaten konden rusten. Tevens werd de open werkruimte als spoelkeuken van de stal afgescheiden, zoals dat in een vroegere faze reeds met de woonkeuken gebeurde. In plaats van de drie vertrekken naast elkaar aan de kopgevel heeft men bij dit voorbeeld ter weerszijden van een middengang - tussen huisdeur en woonkeuken - een grote opkamer en een zitvertrek (het rudimentaire voorhuis) met achtergelegen slaapruimte opgenomen.

Deze andere indeling mag wellicht worden beschouwd als het verdwijnen van de hallehuisinvloed, want in het westen bestond de eerste geleding van het woongedeelte vanouds slechts uit een onverwarmbaar voorhuis met een opkamer ernaast, zoals o.m. bij de in 1930 afgebrande boerderij Oostdael van 1602 in Wassenaar. Bij grotere voorbeelden kwam ter plaatse van de opkamer een klein vertrekje en bouwde men het eerste element als dwarsvleugel aan de andere kant van het voorhuis, zoals reeds op de vermelde tekening uit 1561 van de Goudse sluis is te zien. Een laat-zestiende-eeuwse, in 1928 gesloopte hofstede aan de Bredevaart in Vlaardingerambacht was van deze vorm, maar had de woningingang opzij, achter de eerste travee. Gezien andere oude voorbeelden in dit gebied en in de noordelijke Vechtstreek kan dit regel zijn geweest. Een zeer gaaf woongedeelte (uit 1593) van dit type bezat de midden 1957 afgebroken boerderij ‘Vrederust’ aan de Lozerlaan in Den Haag. Achter het zitvertrek en de opkamer van het dwarshuis bevond zich de grote woonkeuken met een bakoven in de schouw en een buitendeur opzij, terwijl in een nevengelegen ruimte, waaraan een spiltrap was afgenomen, een tweede toegang lag. Bij eenvoudige voorbeelden werd de tweede geleding over de volle breedte in beslag genomen door de woonkeuken, die eertijds in open verbinding stond met de stal. Deze laatste had wel gebinten met opgelegde balk, maar aanvankelijk geen zolder, terwijl een kruigang evenmin aanwezig was. Sarijnenhove uit 1644 in de Zuidbuurt bij Maasland verkreeg een dergelijk achterhuis.

Het type met dubbelzijdige en smalle voorgang is sinds de zeventiende eeuw ook in Amstelland doorgedrongen en later langs de geestgronden tot Bergen.

De veehouder in het westen van Zuid-Holland, die tevens nog enige akker-

bouw beoefende, voegde aan de stal nog twee geledingen toe; een voor het grotere aantal paarden (die bij het weidebedrijf in de wagenschuur stonden) en de andere voor de dwarsgelegen dorsvloer. Dergelijke typen verrezen hoofdzakelijk in de oude droogmakerijen, waar de drie hoogheemraadschappen aan elkaar grenzen. Het fraaiste voorbeeld is wel de hofstede Meersigt uit 1677 bij Zoetermeer. Het voorgedeelte is als dwarshuis ontworpen in de trant van het Hollandse ‘klassicisme’ met in de middenrisaliet een opzetgevel met fronton en ingezwenkte vleugelstukken - waarlangs festoenen - en een pannen schilddak met puntstukken op de nokeinden. Op de begane grond zijn aan weerskanten van de thans gesloopte hardstenen trap met twee vluchten kleine vensters aangebracht, op de verdieping naast de hoofdtoegang grote kozijnen met dubbele luiken onder het kalf en een bovenlicht met doorgaande roedenverdeling. Deze ramen komen uit op de vertrekken, die vroeger in het seizoen door de landheer werden betrokken.

Achter het dwarshuis woonde de pachter 's winters in de grote woonkeuken, waarvan een slaapkamer is afgescheiden; 's zomers verbleef hij in het gebruikelijke bijgebouwtje op het erf, dat bereikbaar was via een zijingang van de stal. Deze ruimte kwam voor de vernieuwingen overeen met die van Sarijnenhove. Behalve de gebinten met opgelegde balken en open kap, zijn thans nog slechts een paar oorspronkelijke stalvenstertjes met tweelicht en dubbele luiken te vermelden. Door de achterdeur van de voergang bereikt men de paardestal, waarin een dwarsopstelling is toegepast en ten slotte de dorsvloer vanwaar uit de ruiven konden worden gevuld. In de Bleiswijkse polders volgde op deze ruimte soms nog een wagenberging, maar als men voor dit doel een afzonderlijke schuur had, benutte men deze laatste travee voor schaapsstal of kalverhokken. Bij Meersigt is een vrijstaand wagenhuis getimmerd, terwijl zich op het erf behalve de zomerwoning voorts een drietal kapbergen voor hooi en graan bevinden.

In het negende deel van zijn Natuurlijke Historie van Holland heeft J. le Francq van Berkhey in 1809 een beschrijving van een dergelijk bedrijf in het Rijnland opgenomen, waarvoor de mr. timmerman Cornelis Geestdorp de opmetingen verstrekte. Zelfs de kozijnvormen van Meersigt bleken toen nog niet verouderd. De bedrijfsruimte was gelijk aan de vorige, maar er waren al kruipaden aanwezig en de kernkonstruktie werd nu gevormd door standvinken en moerbalken, waarboven de van een lage borstwering met luiken en vensters voorziene hooi- en strozolders lagen. Het woongedeelte bestond als vanouds uit het tevens voor kaasopslag bestemde voorhuis (met de slechts bij bizondere gelegenheden gebruikte deur in het front), de opkamer ernaast en de woonkeuken over de volle breedte erachter. Deze bevatte de dagelijkse toegang in de zijgevel en een grote schouw, waarin ook het brood werd gebakken, voordat het afzonderlijke zomerhuis in zwang kwam. Omstreeks 1800 waren volgens

dit werk nog boerderijen bekend, waarbij de keuken nog niet van de stal was afgescheiden. Slechts, wanneer de koestaken waren weggenomen en de kaas-stellingen en botervaten op de standplaatsen werden geplaatst, bracht men dan een rieten wand aan.

In de duinstreek zijn kleine bedrijfjes met enkelrijige stallen ontstaan, die vroeger van Loosduinen tot Castricum zouden zijn voorgekomen. De duidelijkste voorbeelden kan men thans nog aantreffen tussen de visserswoningen in Katwijk- en Noordwijk aan Zee. Mogelijk bestonden ze reeds ia de late middeleeuwen, want bij toen ingestelde onderzoekingen voor de grondbelasting werden akkers in de duinpannen vermeld. Een der vroegste eksemplaren ligt achter de boulevard in Noordwijk aan Zee en kan uit het begin van de achttiende eeuw dagtekenen. Het front wordt gevormd door cen tuitgevel van rode baksteen met schouderstukjes, vlechtingen en een toppinakel waarin evenals bij de waterlijst gele koppen zijn verwerkt. De woning bevat naast de gang een voorhuis en daarachter over de volle breedte de woonkeuken met schouw. Tussen beide vertrekken waren de bedsteden aangebracht met een kelder eronder, want bij dit smalle type was geen plaats voor een opkamer opzij. De derde ruimte werd vóór de verbouwing voor huishoudelijk werk en paardenstal benut, en de laatste dient tot koestal. Deze heeft in verband met het kleine bedrijf slechts één rij standplaatsen met voergoot en groep tussen de smalle voergang langs de van het erf afgekeerde zijgevel en de brede mestgang met de buitendeuren. De zolderbalken zijn opgelegd in de langsmuren, maar worden voor de groep nog gesteund door een ligger, die aan de uiteinden op de dwarsmuren en in het midden op een stijl rusten. Op de standstrook tegen de voergoot aan staan nog enkele stijlen, waaraan de schoftboom voor de staken is bevestigd. Elders is eerstgenoemde stijl in deze rij opgenomen.

Boven het bedrijfsgedeelte ligt de hooizolder met een paar kapellen in het pannendak, dat thans vrijwel overal in beide zeedorpen een mansardevorm heeft gekregen. Op het erf stonden vroeger nog de hooiberg en de tegen de woning aangebouwde schuur voor pinkestal en wagenberging. In Katwijk bracht men hier ook wel de paarden onder, zodat een stal hiervoor binnenshuis ontbrak. De boeren, die in deze duinstreek vroeger niet konden bestaan van hun melkhandel en de opbrengst van hun schrale aardappel- en koolakkertjes, hadden de paarden nodig voor hun tweede bedrijfsbasis, de voermanderij. Zij reden namelijk schelpen, verrichtten diensten bij het in zee en weer op het strand trekken van de bommen, vervoerden netten en brachten de vis naar de markt in Leiden.

Waren deze duinhoeven doorgaans zeer eenvoudig van vormgeving, al maakten ze een schilderachtige indruk met hun geheel gewitte stalgevels boven een ge-

teerd plint en rode daken met gekalkte voegen tussen de vorstpannen, aan de hofsteden in het westelijk weidegebied was vaak meer zorg besteed. Ze werden opgetrokken uit grijsgele IJssel- of rode Rijnsteen en vóór het einde van de achttiende eeuw altijd met riet gedekt. De gevels voorzag men onder een gewit lambris van een geteerd of soms lichtblauw gesausd plint, dat in het laatste geval wel met een rode bies werd afgezet. Boven de keldervensters kalkten de rooms-katholieke boeren nog beschermende kruisen. Bij gebruik van IJsselsteen voor de gevels paste men veelal met rode steen versieringen toe. Dit is onder meer geschied bij de boerderij Meersicht uit 1609 in Vlaardingerambacht, waar niet alleen de vlechtingen onder de wolfeinden, de ontlastingsboogjes en muurhoeken aldus geaksentueerd werden, maar ook V-vormige figuren en de jaarcijfers naast de opkamerramen zijn aangebracht.

Bij plaatsing van de huisdeur in het front, zoals tegen het midden van de zeventiende eeuw regel werd, voorzag men het kalf niet zelden van snijwerk. Dit komt onder meer voor bij de reeds enige malen vermelde hereboerderij Sarijnenhove uit 1644 te Maasland. De hoofddeur in de gele voorgevel is hier gevat in een gotizerende nis met een flauwe, van rode baksteen en sierblokjes gemetselde, spitsboog met een hol profiel, dat op een steentje met overgangsvorm eindigt. De trapgevels worden bekroond door toppinakels op gebeeldhouwde konsoles. Dit laatste element is uiteraard ook dikwijls bij tuitgevels toegepast, zoals aan de Rijksstraatweg te Wassenaar, waar onder de korfboog van het opkamerkruiskozijn nog een metselmozaïek aanwezig is. Elders komen nog renaissancistische elementen als geprofileerde dekplaten, waterlijsten, sluitstenen met engelkopjes, cartouches en sierankers voor. In een latere stijlperiode bleef een rijke hofstede als het genoemde Meersigt bij Zoetermeer echter een zeldzaamheid en in de loop van de achttiende eeuw werd de architektonische versiering schaars; slechts een enkele steedse deuromlijsting valt dan nog te vermelden.

Ook aan de erftoegang werd de nodige zorg besteed; indien men geen ophaalbrug timmerde, metselde men een stenen boog en plaatste daar het gesmede hek achter, dat in houten posten of gemetselde pijlers werd afgehangen. Deze werden dan bekroond door balken, vazen of leeuwtjes. Een uitzondering vormt het bekende Hammenpoortje uit 1608 bij Delft, met zijn geblokte pilasters van bak- en bergsteen en renaissance-ornamenten.

Hoofdstuk VI De Dwarshuisgroep

A. *De zuid-Limburgse ontwikkeling*

In tegenstelling tot de primitiefste dwarshuizen in hen westen van Duitsland bevatten die in zuid-Limburg naast de woning reeds een koestal en een dorsvloer met boventas, al schijnt dit laatste element in de vorige eeuw nog wel eens te hebben outbroken. De boerderijtjes stonden haaks op de weg met de lange voorgevel naar de grote mestvaalt gekeerd. De huisdeur gaf toegang tot de woonkeuken, die in verbinding stond met de zitkamer aan de straatzijde. Van eerstgenoemde ruimte was doorgaans al een van zolder- en keldertrap voorzien ingangsportaal afgescheiden, waarin men huishoudelijk werk verrichtte en, indien de afmetingen voldoende waren, 's zomers woonde. Soms bevond zich nog een tweede portaal aan de kopgevel langs de weg; dit diende dan toe voorhal voor de zitkamer, berging en weefvertrek en hield misschien ook verband met het gebruik van de zaadzolder boven de woning.

Naast de woonkeuken lag de koestal, die bijna steeds slechts van buitenaf, door de deur in de lange voorgevel, bereikbaar was. Evenals elders in het uitgestrekte dwarshuisgebied van midden-Europa stonden de dieren hier in één rij met de kop naar de lange achtergevel. Ze werden gevoerd uit een hoge doorlopende stenen bak en vastgebonden aan staken, die op de voorrand daarvan werden bevestigd. Toen het ijzer goedkoper werd, zijn deze koepalen soms vervangen door ringen. De vlakke vloeren van veldkeien hebben overal reeds lang plaats gemaakt voor een inrichting, waarbij op de geplaveide standplaats de iets lagere en naar de giergoot flauw aflopende brede meststrook volgt, die eveneens bestraat is. Tussen goot en staldeur blijft dan nog ruimte over voor een open gangetje, dat dus zowel voor krui- als voerpad dient. In ruimere stallen heeft men een praktischer oplossing gevonden, omdat de grotere breedte tussen voerbak en buitenmuur nog een voergang toeliet, waarop het hooi van de bovengelegen slietenzolder kon worden geworpen. Toen mest- en voerpad eenmaal waren gescheiden, ging men ook de dwarsstal toepassen of een opstelling, waarbij de koeien met de kop naar de lange voorgevel werden geplaatst. Aan één zijde van de standplaatsen moest men dan uiteraard steeds een verbindings-

straatje tussen beide gangen vrijlaten. In de onderhavige oude boerderijtjes waren deze mogelijkheden echter hog niet aanwezig.

Na de stal kwam als volgende afzonderlijke ruimte de dorsvloer met een tasruimte op de slietenzolder erboven. De toegang werd slechts gevormd door een lage deur. Bij de iets grotere bedrijven kon men met de oogstkar de deel oprijden en in een extra-vak ernaast van af de grond nog het ongedorste koren opslaan.

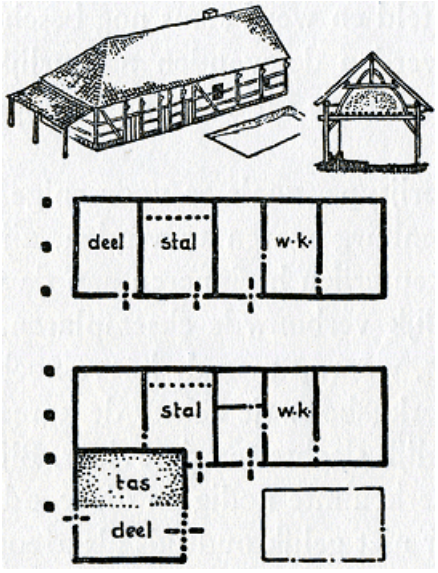

68. Dwarshuisgroep, zuid-Limb. ontw., verbouwing van het oudste na-middeleeuwse type tot L-vorm bij een v.m. keuterij te Schimmert

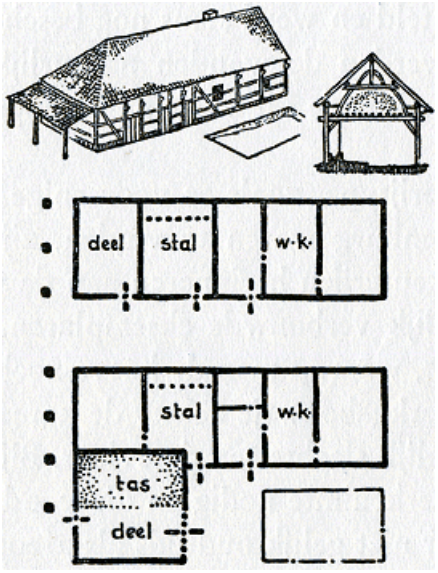

69. Dwarshuisgroep, zuid-Limburgse ontwikkeling, gesloten hoeve met dwarsdeelschuur

Beide elementen waren ontleend aan de oorspronkelijke vrijstaande dwarsdeelschuur, die als extra-bergruimte nog steeds wordt toegepast. Werd de kop van het gebouwtje afgesloten door een topgevel met windveren erlangs, aan deze kant was veelal een laag aflopend dakschild aangebracht, dat aan de voet op enige palen steunde, zodat een loods voor berging van de kar en landbouwgerief ontstond.

De hoofdkonstruktie bestond uit een aantal ankerbalkgebinten, die rustten op een raamwerk als bekroning van de stenen fundering. Op de balken waren halfspanten geplaatst (met gebogen kreupele stijlen en gordingen op de uiteinden) en hierop weer de door kromme houten gestutte nokbalkdrager. Ter bescherming van de lemen wanden staken de sporen van het dak ver over de muurplaten heen, die over de koppen van de gebintstijlen liepen. De strobedekking met plaggen- (of stro-) vorst heeft thans allerwege plaats gemaakt voor

pannen, maar de oude wanden komen nog veelvuldig voor. De hoofdelementen worden gevormd door de gebintstijlen met de grond- en muurplaten en de verstijvingen door enige tussenstijlen, een aantal horizontale regels en een paar schuine schoren. Deze wijze van vakwerkbouw sluit aan bij die in het Rijnland; ten westen van Limburg is de behandeling eenvoudiger. De vullingen bestaan uit horden van tenen, die gevlochten zijn om vertikale staken, welke van boven in gaten en van onderen in gleuven van de regels zijn gestoken. De pleisterlaag is uit leem, koemest en gehakt stro samengesteld en werd soms nog beschermd door een strobedekking. Ook van binnen werden de wanden natuurlijk bepleisterd en zelfs met het balken plafond geschiedde dit vaak na betengeling, zodat een soort troggewelfjes ontstonden.

Gave voorbeelden van het besproken boerderijtype, zoals er voor enige tientallen jaren nog in de omgeving van Valkenburg waren te vinden, zijn nu waarschijnlijk verdwenen. Slechts sommige keuterijen herinneren aan de vroegere toestand en voorts verschillende kennelijk verbouwde eksemplaren. Een hiervan ligt in Schimmert en toonde de wijze, waarop men de hoeve zocht uit te breiden. Oorspronkelijk bevatte het vakwerkgebouwtje achter de kamer, de woonkeuken, het portaal en de koestal kenhelijk slechts een dorsvloer. Bij vergroting van het bedrijf was meer berg- en werkruimte nodig en die vond men in een nieuwe dwarsschuur. Deze werd echter niet gelijk oudtijds als afzonderlijk bijgebouwtje opgetrokken, maar met de grondtas naar voren als het ware haaks in het bedrijfsgedeelte van de boerderij geschoven, zodat de deur van de iets verkorte koestal nog net vrijbleef. De verkleinde en leeggekomen voormalige dorsplaats bestemde men vervolgens tot varkenshok. Elders schoof men de schuurvleugel verder door en moest men de vroegere deel bij de grondtas trekken. Dit winkelhaaktype komt tot dichtbij Roermond voor, maar daar heeft het woongedeelte soms nog noordelijke invloeden ondergaan door het opnemen van een slaapvertrekje en een opkamertje langs de achtergevel, zodat een tweebeukige woning ontstond.

Deze L-vormige plattegrond had het voordeel, dat men met de oogstkar op het smalle erf niet behoefte te keren, maar meteen recht op de deeldeuren kon afrijden. Bovendien bracht het eenbeukige bouwbeginsel, waarbij nieuwe ruimten als zelfstandige onderdelen achter de bestaande werden gekoppeld, mede, dat verdere vergroting in de lengte ondoelmatig gerekte gebouwen zou opleveren. Men ging dus niet op de oude voet voort, maar bracht de uitbreidingen steeds in een vleugel onder, die loodrecht op de vorige stond, zodat de mestvaalt tenslotte op een binnenplaats kwam te liggen. Ook op de schaarse landmeterskaarten is deze ontwikkeling sinds de zeventiende eeuw na te gaan en voor een hoeve te Hoensbroek is de groei via winkelhaak en hoefijzervorm tot binnenhoftype zelfs geheel te volgen.

Hoewel de Friese- en hallehuizen op een hoger plan staan wat konstruktie en

ruimtelijke ontwikkeling betreft, hebben deze dwarshuizen het grote voordeel, dat men op eenvoudige wijze kan uitbreiden en de bestemming van de onderling weinig verschillende ruimten vrij gemakkelijk kan veranderen. De indeling is dan ook steeds anders en van een vaste regel is geen sprake. Zo heeft men bij een boerderij in Groot-Haasdal in de gemeente Schimmert waarschijnlijk na de bouw van de haakse schuur de grondtas achter de oude dorsvloer behouden, maar deze laatste in gebruik genomen als paardestal. Vervolgens werd de koestal verbouwd tot slaapkamer, waarna men de koeien overbracht naar een tweede dwarsvleugel langs de weg. Behalve de nieuwe stal en de varkenshokken bevatte dit element onder het doorlopende dak de toegangspoort. Hierdoor betrad men die strook van het erf, welke tussen de mestvaak en de verhoogde stoep onder het dakoverstek van de woning, naar de deeldeur leidde. Bij verdere uitbreiding had men geen andere keus dan de opengebleven vierde zijde van de binnenhof af te sluiten.

De grote gesloten hoeven zijn meestal niet alleen van duurzamer materialen opgetrokken, maar bezitten ook naast meer stallen nieuwe ruimten voor washuis, brandstoffenberging, knechtenkamer en boven de woning een volledige verdieping. Bij een boerderij te Mechelen in de gemeente Wittem was op deze plaats een kaaskamer ondergebracht met een gevelluik als afsluiting van een onder een afdakje uitgebouwd drooghok van latwerk. Helaas is dit zeldzame onderdeel na de brand niet mee gerestaureerd. De belangrijkste verandering ten opzichte van de oude kleine typen betekent bij verschillende grote echter de vervanging van de dwarsdeel- door een langsdeelschuur. Deze is bij grote oogsten niet alleen doelmatig uit een oogpunt van werkbesparing door het tassen aan één kant, maar kon desgewenst ook worden verlengd. Dit nieuwe onderdeel kon men nu bovendien aan de kop van die bedrijfsvleugel plaatsen, welke haaks op de weg stond en breder was dan de beide andere, die slechts kleinere ruimten bevatten. Aldus behoefde men niet meer door de poort over de hof te rijden, maar kon vanaf de straat onmiddellijk de oogst in de schuur brengen.

Het langsdeeltype, dat in de achttiende eeuw uit de Kempen en Wallonië naar Limburg doordrong, mag in beginsel afstammen van de grote Frans-Vlaamse kloosterschuren uit de twaalfde en dertiende eeuw, maar is hier niet driebeukig geworden. Zelfs bij het monumentaalste eksemplaar, in 1813 gebouwd als onderdeel voor de kasteelhoeve te Houthem-St. Gerlach en kortgeleden helaas verbrand, werden de gebintstijlen nog in de buitenwanden opgenomen. In verband met de grote overspanning had men evenwel de balken tussen deel en tas ondersteund door een bint op een rij standvinken. Als uitzondering bezit een achttiende eeuwse schuur te Hoeve onder Spaubeek een eigenaardige konstruktie van bakstenen spitboogspanten, waarin de gordingen zijn gelegd.

Bij de schuur te Houthem waren de vullingen van het vakwerk echter weer

opvallend, omdat van mergelblokken gebruik was gemaakt. De merkwaardigste vakwerkkonstrukties had men toegepast aan een thans zeer vervallen voorgedeelte van een hoeve in twee lagen met overbouwde poort te Hillensberg in de Zelfkant en aan een verdwenen boerenwoning met een op konsoles overgekraagde verdieping te Nijswiller bij Wittem. Onder het strooien wolfeind ervan, dat eveneens uitstak, waren in het stijl-en-regelwerk nog maalkruisen als - overbodige - verstijving aangebracht. Een eenvoudiger variant bleef te Raren in de gemeente Vaals gespaard. Was de vulling hier nog van beleemd vlechtwerk (bij een schuur in Terstraten onder Nuth als uitzondering het uit uit Brabant bekende latwerk), in latere tijd gebruikte men voor dit doel ook de rode Limburgse veldovensteen. Deze werd in kruisverband met een zware platvolle voeg gemetseld, terwijl men de baksteen in geheel massieve muren soms nog afwisselde met banden mergelblokken, een herinnering aan de in de zgn. Mosa-renaissance overgenomen laat-Gotische speklagen. Ook in de mergelstenen gevels bleven de oude stijlen lang voortleven, vooral de in- en uitgezwenkte contoeren van Vredeman de Vries waren geliefd. Bij de vermelde hoeve te Groot-Haasdal was zelfs nog in 1783 een dergelijke gevel voor de lemen woning geplaatst. In de streek tussen Valkenburg, Voerendaal en Simpelveld is de hardere bruine Kunrader veelvuldig toegepast in onregelmatig verband; veldkeien (o.a. te Keer) en kolenzandsteen (te Cottesen bij Epen) zijn zeldzamer voorkomende materialen.

Waar verwering dreigde, kalkte men de leem- en mergelwanden, het vakwerk werd veelal geteerd, het raamhaut roomkleurig of gebroken wit en de luiken en deuren doorgaans bruin of groen geverfd. De kleine kruiskozijnen en tweelichten maakten in de loop van de achttiende eeuw plaats voor vensters met een roedenverdeling, terwijl de grote bakstenen hoeven hogere stolpramen kregen met een omlijsting van Naamse hardsteen. De ingangspoorten bleven doorgaans eenvoudig, slechts in Houthem zijn een paar voorbeelden waarbij de mergelstenen toog tussen twee Ionische pilasters is gevat.

B. *Het noord-Limburgse hoftype*

Bij de behandeling van de hallehuisgroep is er reeds op gewezen, dat evenals op de Brabantse zandgronden oorspronkelijk ook in noordelijk Limburg boven Roermond een hallehuis voorkwam, waarbij de deel op een dwarsgang na in potstal was gewijzigd. Oudtijds dorste men op deze dwarsvloer tussen woonruimte en stal en sloeg wellicht de gehele oogst op de slietenzolder op, maar toen men de dwarsdeelschuur met grondtassen voor koren in gebruik nam, diende bedoelde vloer nog slechts tot voergang en de stalzolder tot hoolberging.

Deze dwarsdeelschuur, die in tegenstelling tot de eenbeukige uit het zuiden

meestal in hallevorm werd gebouwd, is mede aanleiding geweest tot de vormverandering van de boerderij. Reeds spoedig na de opkomst ervan bracht men namelijk de paarden uit de potstal naar een ruimte in een van de tasvakken over, zodat ze gemakkelijk vanaf de dwarsdeel konden worden gevoerd. De varkens kregen daarop eveneens een afzonderlijk hok naast of achter het hoofdgebouw, waarna de mestdeel uitsluitend voor koeien bleef bestemd. Blij-

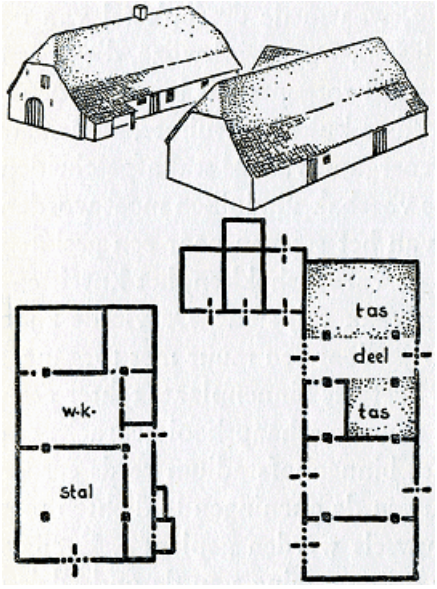

70. Dwarshuisgroep, noord-Limburgs hoftype, staldeelhoeve met bijgebouw waari dwarsdeelschuur

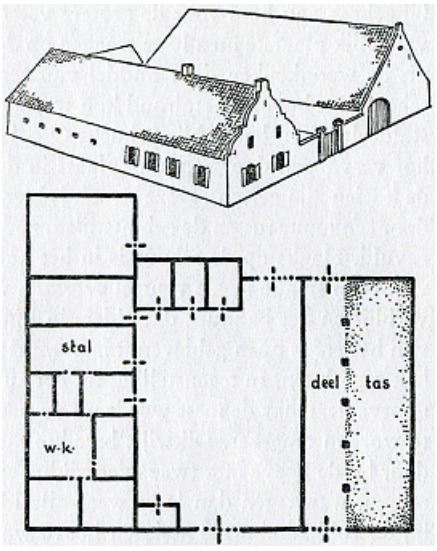

71. Dwarshuisgroep, noord-Limburgs hoftype met langsdeelschuur

kens de landmeterskaarten nu heeft men de schuur en het derde zelfstandige onderdeel, de schaapskooi, sinds het eind van de zeventiende eeuw steeds anders om het boerenhuis gegroepeerd, totdat ten slotte een bevredigende oplossing werd bereikt. Op de oudste kaarten liggen de bouwsels nog willekeurig ten opzichte van elkaar, de latere vertonen een open hoefijzervorm, die allengs gaat plaats maken voor twee onderling evenwijdige gebouwen - de boerderij en de gecombineerde schuur-schaapskooi - en de jongste geven een omsloten hof weer.

Bij De Broenshof te Kreijel onder Nederweert is het derde stadium reeds bereikt. Evenwijdig aan het achttiende-eeuwse staldeeltype heeft men een bijgebouw opgetrokken, dat achtereenvolgens onderdak biedt aan de eerste grondtas, de dwarsdeel, de tweede grondtas met de paardenstal, de schaapskooi en de - uit

de karloods onder een aflopend dak ontwikkelde - wagenberging. In het huis loopt achter de scheidingsmuur van het - gewijzigde - woongedeelte nog wel een dwarsvloer, maar deze is niet zoals bij de oudere voorbeelden tot voergang bestemd. De koeien staan nu evenwel met de kop naar de buitenstijlruimte en worden niet meer aan staken vastgelegd, maar aan de ringen van de hoge voerbak.

Deze zuidelijke vorm is in de loop van de achttiende eeuw ingevoerd, toen men bij gebrek aan hooi voor de grotere veestapel tot sopvoedering overging. Aanvankelijk plaatste men losse troggen op de rand van de potstal en vulde die van uit de woonkeuken door middel van een galg, waarmede de sopketel van de schouw tot boven de stalrand kon worden gedraaid. Deze werkwijze, die in een staldeeltype in het nabije gehucht Ospel nog werd toegepast, is bij De Broenshof vervangen door een kookplaats in de breedste buitenstijlruimte, waarnaar de koeien zijn gericht. Deze strook is hier als voergang van de stal afgescheiden door een muur tussen de gebintstijlen, zodat de voerbak via luiken moet worden gevuld. Haaks op de schuur is in het kader van het streven naar een gesloten vorm een smalle derde vleugel verrezen voor de varkenshokken, het knechtenverblijf en het bakhuis, dat elders in Limburg vaak vrij staat. De vierde zijde van het erf is open gebleven, maar werd dikwijls door een muur met toegangshek afgesloten. In tegenstelling tot het zuiden heeft de binnenplaats echter geen mestvaalt, maar de mest wordt uit de potstal naar de schaapskooi gebracht om te worden omgezet. Dikwijls bereikte men het binnenhofstadium reeds eerder door bij de hoeve met twee evenwijdige gebouwen de openingen te dichten met muren, waartegen dan later weer allerlei bouwsels werden geplaatst. Evenals bij de zuid-Limburgse gesloten hoeve was de opeenvolging van de onderdelen hierbij willekeurig, hoewel de koestal doorgaans met de woning bleef verbonden.

De nieuwe erfindeling had tot gevolg, dat de potstalingang van de achterkant naar de hofgevel werd overgebracht en dit gebeurde ook met de huisdeur, zodat ten slotte alle ruimten op de binnenplaats waren georiënteerd, war de werkzaamheden vergemakkelijkte. De verplaatsing van de huisdeur hing samen met het bouwen van een zitkamer vóór de door zijvertrekken geflankeerde woonkeuken, waarbij men wel genoodzaakt was één der zijruimten te laten vervallen, ten einde licht te verkrijgen en een nieuwe toegang te kunnen aanbrengen. Naast de zitkamer kwam dan vóór het behouden zijvertrek een opkamertje, zodat het ook uit Drente en Brabant bekende in vieren gedeelde woonhuis ontstond. Na deze gedaanteverwisseling, die in het begin van de achttiende eeuw plaats vond, volgde als laatste wijziging van betekenis bij de grootste voorbeelden de vervanging van de dwarsdeel- door de langsdeelschuur. De inrit hiervan verscheen dus in de kopgevel naast de toegangspoort van de binnenplaats. Van de kapkonstrukties kan ten slotte worden gezegd, dat de sporenkap

plaats maakte voor de noordelijke driehoekspanten, terwijl ook de zuidelijke dakstoel ingang vond.

Het uiterlijk van deze boerderijen is soberder dan in het zuiden der provincie; de muren zijn van ongekalkte rode baksteen met zware voegen en sierelementen komen weinig voor. Slechts hier en daar kan men nog topgevels in de zgn. oud-Gelderse stijl met in-en-uitgezwenkte kontoeren aantreffen, waarbij vlieggaten voor duiven in figuren zijn aangebracht. Het noord-Limburgse hoftype is onder de grote bedrijven verbreid van Roermond tot de omgeving van Gennep en is ook doorgedrongen tot de oostrand van Brabant aan weerskanten van de Peel.

C. *De Brabants-noord-Limburgse langgevel-ontwikkeling*

Op de zandgronden van Brabant en bij het kleine bedrijf in noord-Limburg heeft de dwarsdeelschuur in de zeventiende eeuw eveneens een vormverandering teweeggebracht. De dorsvloer met de tasruimte van de schuur (als opvolger van de graanberg of mijt) kon bij de kleine bedrijven gezien de geringe ruimtelijke behoeften achterin het hallehuis van het staldeeltype worden opgenomen. Dit is onder meer geschied bij een boerderijtje te Budschop in de gemeente Nederweert. De voordeur in de kopgevel geeft toegang tot de woonkeuken met aan de ene kant een opkamertje en aan de andere zijde een spoelkeuken (met buitendeur) en een slaapvertrekje. Boven dit voorgedeelte ligt de zaadzolder onder het strooien wolfdak met plaggenvorst en pannenvoet. Tegen de brandmuur is de brede schouw geplaatst met daarnaast de deur, die naar de voergang leidt. Deze loopt nu niet meer langs de brandmuur, maar langs de zijgevel en is van de potstal door een wand gescheiden, waarin zich een luik bevindt om de voerbak te kunnen vullen. De zuidelijke invloed, die in de achttiende eeuw bij het toepassen van de sopvoedering opkwam, heeft zich dus al doen gelden.

In verband met het geringe aantal koeien en het verwijderen van paard en varkens is de stal klein gehouden, zodat het achterhuis voldoende ruimte bood om de aan de losse schuur ontleende grondtas, dwarsdeel (met slietenzolder) en tweede tasplaats op te nemen. Een paardestal en een varkenshok werden hierbij van die vakken voor korenopslag afgeschoten. Door de scheidingswand tussen potstal en schuur kreeg de eerste evenals de dorsvloer nu deuren in de lange gevel. Op het erf is naar streekgewoonte een put aanwezig met een haalboom in een gaffelvormige paal en een bakhuisje, want men bezat geen oven meer naast de schouw.

Bij een overeenkomstig type, maar van vroeger datum, in Leende is de voergang niet door een mmir van de patstal gescheiden, maar zijn de koestaken behouden. De Limburgse voederwijze vond geen ingang in Brabant, want bij het in gebruik nemen van de sopketel bracht men slechts een goot aan na de losse

bakken te hebben afgeschaft. (In een naburige hoeve was zelfs nog de oude opstelling langs de dwarsvloer met buitendeur gehandhaafd.) Bij het voorbeeld uit Leende heeft men, zoals later gebruikelijk werd, slechts één tasvak opgenomen en de deel onmiddellijk tegen de potstal gelegd, zodat men gemakkelijker het hooi op de slietenzolder boven de koeien kon steken. Achter de schuurgevel is onder het aflopend dakschild nog een karloods opgenomen en aan de voorkant van het huis is naast het aan de deur gekoppelde raam van de woonkeuken reeds een zitkamer uitgebouwd, zoals ook de ontwikkelde staldeeltypen bezitten. De volgende stap was het vergroten van dit pronkverlrek, waardoor men om verduistering van de woonkeuken te voorkomen een der nevenruimten hiervan moest laten vervallen en overging tot het type met kamer en keuken achter elkaar en opkamer en spoelplaats daarnaast. Deze ontwikkeling is dus gelijk aan die van de Drentse boerenwoning en de grote hoeve in noord-Limburg. Omdat de huisdeur in de keuken bleef, maar nu naar opzij diende te worden

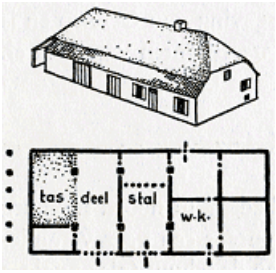

72. Dwarshuisgroep, Brabants-Noord-Limburgse langgevelhoeve

verplaatst aan dezelfde kant als waar zich de ingangen van de potstal, de deel en de karloods reeds bevonden, kreeg deze muur het karakter van front en ging men van langgeveltype spreken.

Voerde de uitbreiding van de grotere bedrijven in noord-Limburg tot een eigen vorm, die in Brabant hielden langer aan het staldeeltype met de losse dwarsdeelschuur en een karloods vast. Soms plaatste men de schuur haaks tegen het hoofdgebouw, maar ten slotte volgde men het voorbeeld van de kleine hoeven en nam dorsvloer, tas en vaak ook wagenberging in het vergrote achterhuis op. De verdere evolutie betreft alleen de konstruktie. Bij het oude staldeeltype stonden de ankerbalkgebinten nog vrij in het achterhuis, maar bij het opnemen van de schuur verdween één stel in de scheidingsmuur van de potstal. Bovendien verloren de buitenstijlruimten door de dwarsindeling volgens de gebintvakken hun betekenis. Zij werden dus versmald, maar nog niet opgeheven, want de koppen van de stijlen, die soms niet meer onderling verbonden waren, bleven voorlopig de draagplaten steunen, waarop de sporenkap rustte. Eerst toen men een driehoekspant ging toepassen met gordingen op de uiteinden van de trekplaten, was een dakstoel ontstaan, die de stijlen overbodig maakte, mits men de overspanning iets verkleinde en de spantbenen op moerbalken opving. Dit eindstadium - het eenbeukige dwarshuis - is in de vorige eeuw bereikt; slechts op de grens van deel en tasvak moest men de moerbalk wel eens in het midden door een standvink opvangen. Door de versmalling van het huis bleef er bij de kleinste voorbeelden echter geen plaats meer over voor zijvertrekken

naast de kamers, zodat men volstond met een nauw gangetje voor het spoelwerk, terwijl men vóór de zitkamer het slaapvertrekje moest bouwen.

Het langgeveltype is in het algemeen zeer eenvoudig; de buitenmuren zijn van veldovensteen, de binnenwanden vaak van in de zon gedroogde leemstenen, terwijl tussen tasvak en karloods soms nog ongepleisterd vlechtwerk is toegepast. Bij armelijke bouwsels in Brabant heeft men het schuurgedeelte van

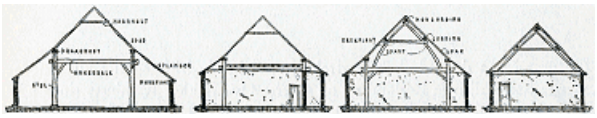

73. Dwarshuisgroep, Brabants-Noord-Limburgse langgevel-ontwikkeling. Konstruktieverandering van het driebeukige staldeeltype tot het eenbeukige dwarsdeeltype

planken wanden voorzien of zelfs wel met stro afgeschoten. In noord-Limburg verving men in de negentiende eeuw het strooien wolfdak door een pannen-zadeldak tussen simpele tuitgevels. Bijzondere oplossingen zijn schaars; een dwarshuis uit 1774 te Woensel in de gemeente Eindhoven, een paar trapgevels in het westen, dat is al. Slecht mag nog worden gewezen op de merkwaardige raambekroning uit 1614 te Gilze, waarbij boven vier segmentboogjes drie dooreengewerkte kielbogen werden aangebracht. Oorspronkelijk zal zich hier een venster hebben bevonden met vier boven- en twee onderlichten. Deze oplossing was ook toegepast bij een boerenwoning te Leende, waar men het bovenlicht had gekoppeld aan het deurkozijn, waarvan het kalf naast een opschrift het jaartal 1681 droeg. Deze oude hoeven mogen dan eenvoudig zijn, ze zien er buitengewoon schilderachtig uit met hun primitieve materialen en willekeurige plaatsing van de muuropeningen.

Hoofdstuk VII De Zeeuwse-schuurgroep

Op grond van dezelfde karaktertrekken van het bedrijfsgedeelte kunnen de meeste boerderijen in Zeeland en op Goeree-Overflakkee tenminste sinds het begin van de zeventiende eeuw tot een afzonderlijke groep worden gerekend. Over de typen vóór 1600 is niets met zekerheid bekend. Weliswaar zijn er voor west-Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren enige aanwijzingen en wat de stalinrichting betreft nog voor Zuid-Beveland en Schouwen, maar de vroegere toestand op de overige eilanden blijft vooralsnog onduidelijk. De latere overeenkomst tussen de hofsteden in de verschillende streken behoeft dus niet in te houden, dat ook de oorspronkelijke typen gelijk waren. Bij de voortdurende inpolderingen voor landaanwinning of na grote dijkdoorbraken zal men immers steeds de voor die tijd doelmatigste typen hebben gesticht of herbouwd, waartoe niet immer de plaatselijke traditie kon worden gehandhaafd. Een sprekend voorbeeld van een breuk in de geleidelijke ontwikkeling moet Noord-Beveland zijn geweest, dat in 1532 geheel verloren ging en pas zesenzestig jaar later weer werd teruggewonnen.

Uit bovengenoemde aanwijzingen nu kan men afleiden, dat althans in een deel van Zeeland aan het algemeen voorkomende twee- of driebeukige bedrijfsgedeelte een eenbeukige vorm vooraf is gegaan, die naast elkaar een dwarsstal met open boksen en een dwarsdeel met nevengelegen tasruimte bevatte. Bij de aangebouwde woning was de ingang eveneens in de lange gevel geplaatst en deze kwam uit in de woonkeuken of in een dwarsgang tussen die vertrek en de zitkamer. Dit langgerekte huis, waarbij alle ruimten in de breedte aaneenge-koppeld werden, is in het kustgebied van Frans-Vlaanderen. tot de Nederlandse grens inheems en even daarover en op Walcheren nog als hoge uitzondering bekend. In hoofdtrekken mag het een dwarshuis zijn en sterk gelijken op de oudste overgeleverde oplossing in zuid-Limburg, bij de onderdelen treden andere kenmerken aan de dag. Wanneer men het schuurgedeelte als steevaste jongere toevoeging immers afkapt, blijft achter de woning slechts de groepstal over en deze vertoont in tegenstelling tot het binnenland een standstrook met dwarsschotten als bij het voorhistorische kusttype.

Naar aanleiding van dit afwijkende detail zou men geen vergaande gevolgtrekkingen mogen, maken, ware het niet, dat dezelfde stalinrichting met dezelfde

aangebouwde en eveneens eenbeukige dwarsdeelschuur ook voorkomt als bedrijfsgedeelte van de boerderijen aan weerskanten van de Duits-Deense grens, in het westen van het zgn. Cimbrische schiereiland. Bij deze hoevevorm is de dorsvloer met aangrenzende tasruimte kennelijk overgenomen uit het nabije hallehuisgebied, waar eveneens reeds vroeg een vrijstaande dwarsdeelschuur in gebruik was. De verafgelegen dwarshuizen kunnen hier geen invloed hebben

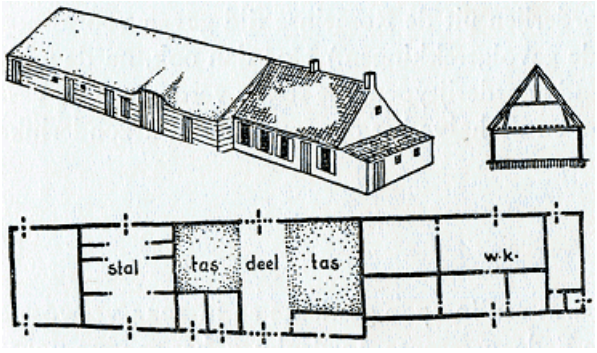

74. Zeeuwse-schuurgroep, v.m. eenbeukige type te Eede

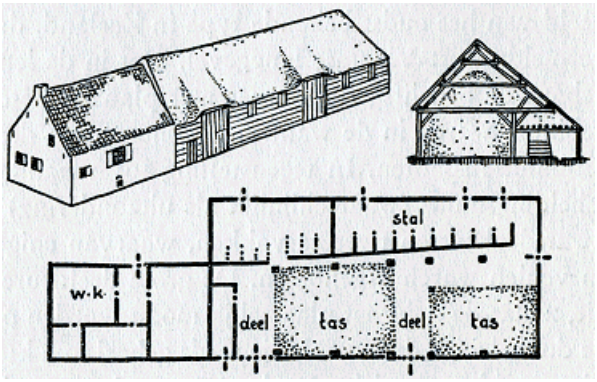

75. Zeeuwse-schuurgroep, tweebeukig type op Walcheren

uitgeoefend. Gezien de boksenstal, het aangrenzende 'Friese' huisgebied en de kennis omtrent de voorhistorische boerderijen in die streek kan worden aangenomen, dat het Cimbrische type afstamt van het noordwest-Germaanse halle-huis, maar door aanpassing aan het gemengde bedrijf, waarbij de stalruimte verminderde, eenbeukig is geworden en een dwarsindeling verkreeg.

Op dezelfde wijze kan het veronderstelde prehistorische hallehuis in het westen van Vlaanderen en in Zeeland van karakter zijn veranderd, maar hier moet het aanpalende dwarshuisgebied de overeenkomstige schuur hebben geleverd. De dwarsindeling van de woning behoeft niet onder invloed van het binnenland tot stand te zijn gekomen. Uitgaande toch van de uit het oertype ontstane (theoretische) middeleeuwse hoeve met achtereenvolgens twee vertrekken, een dwarsvloer (om te dorsen e.d.) en een gedraaide stal, ligt het voor de hand ook de woning een deur opzij te geven met een dwarsgang als natuurlijk gevolg, zoals

de langsgang dit is in het noorden, waar de lengterichting behouden bleef. Is deze theorie juist, dan zou het bedoelde voorhistorische kusttype niet van zuid-Skandinavië tot Zuid-Holland, maar tot in Frans-Vlaanderen zijn verbreid geweest. In westelijk Zuid-Holland zou men dus de hoofdopzet aanvankelijk gehandhaafd, maar de stalinrichting uit het hallehuisgebied overgenomen kunnen hebben; in westelijk Vlaanderen en Zeeland bleven slechts de koeboksen nog lang behouden. (De in 1956 bij Haamstede aangetroffen omtrekken van lange eenbeukige bouwboerderijen uit de Romeinse tijd geven vooralsnog weinig aanleiding tot vergaande gevolgtrekkingen.) Hoe dan ook, na de middeleeuwen verschijnen in Zeeland boerderijtypen, die steeds verder van de veronderstelde oorsprong afwijken, en derhalve het opnemen in een afzonderlijke groep rechtvaardigen.

A. *De gemengde bedrijven*

Voor de verbouwing van 1938 was een in 1780 gestichte en in 1944 verwoeste boerderij aan de Biezenstraat te Eede, gemeente Aardenburg, het gaafste voorbeeld van het oudst bekende type in Zeeland, dat geheel overeenkomt met de vermelde west-Vlaamse langgevel. Het in de lengte aan de bakstenen woning gebouwde bedrijfsgedeelte was met planken beschoten en met stro gedekt; de gebinten waren in de wanden opgenomen en droegen op de opgelegde balken Hollandse spanten. In tegenstelling tot Vlaanderen volgde hier na de stenen scheidingsmuur (waarschijnlijk als uitzondering) eerst de schuurruimte met de dwarsdeel tussen twee tasvakken, waarvan enige hokken voor kippen, bieten en veulen waren afgenomen. De grote deeldeuren staken boven de lage gevel uit, zodat de dakvoet plaatselijk moest worden opgelicht. Na de schuur kwam de dubbelrijige dwarsstal, die reeds geheel met keien was geplaveid en door een slietenzolder overdekt. De koeien stonden met de kop naar de binnenwanden tussen dwarsschotten aan weerskanten van de voer- tevens mestgang, die door ondiepe groepen werd begrensd. Oorspronkelijk wierp men het voer vanaf deze dwarsgang voor de dieren, later maakte men gebruik van hoge houten bakken. (Bij het Westvlaamse en Cimbrische huis is naast de stal de dwarsvloer nog aanwezig, die voor de opkomst van de schuren tot dorsplaats diende, maar daarna slechts als voederruimte in gebruik bleef.) De laatste geleding, die evenals de vorige slechts buitenom kon worden bereikt, bevatte een dwarsstal voor paarden.

Het bakstenen woongedeelte met onder het pannen zadeldak de zaadzolder vertoonde een jongere ontwikkelongsvorm. Het bezat aan de lange achtergevel een woonkeuken (met de deur voor dagelijks gebruik, de zoldertrap en een tweetal vensters met diefijzers) en een opkamer ernaast, terwijl zich aan de voorkant voor de eerste ruimte een zitkamer (met de ingang voor bizondere gelegen-

heden) en een later (?) afgescheiden slaapkamertje bevond en voor de tweede een groter slaapvertrek. Tegen dekopgevel was onder een laag lessenaafdak een bakhuis met oven en een privaat opgetrokken. Op het erf kwamen nog een wed, een berghok en een zwingelkeet (t.b.v. de vlasbewerking) voor en naast de open mestvaalt met de varkenshokken een houten wagenhuis.

Bij 't Hof Welgelegen te St. Laurens op Walcheren zijn woning en bedrijfsgebouw weliswaar gescheiden, hetgeen in hoofdopzet een jonger ontwikkelingsstadium betekent, maar de onderdelen vertonen nog de oude trekken. Het woonhuis bestaat slechts uit een woonkeuken en een opkamer met tussengelegen brede dwarsgang, waarop men eertijds met de hand karnde. Hier bevindt zich tevens het kelderluik en de trap naar de graanzolder onder het pannen zadeldak. In laat-zeventiende-eeuwse aanbestedingskontrakten uit west-Zeeuws-Vlaanderen wordt dezelfde vrijstaande boerenwoning tot in de details beschreven. Uit de opgesomde materialen - IJsselsteen, Dortse tras voor de kalk-mortel, Woerdense pannen en Moskovische sparren - blijkt wel hoe arm Zeeland was aan bouwstoffen. Omdat het vervoer de kosten met een derde verhoogde, richtte Het Vrije van Sluis in 1733 dienaangaande dan ook een rekwest aan de Staten-Generaal.

Het eenbeukige bedrijfsgebouw van 't Hof Welgelegen, dat men evenwijdig aan de woning (met later aangebouwd wagenhuis) heeft geplaatst, is konstruktief niet zeer archaïstisch, want de bakstenen muren zijn tot deeldeurhoogte opgetrokken en dragen de moerbaken, waarop de kap van het strooien schilddak rust, dat door twee kapellen voor de oogstlulken wordt onderbroken. De indeling komt echter overeen met die van de boerderij uit Eede; een dwarsdeel tussen twee tasvakken voor hooi en koren en een door een slietenzolder overdekte dubbelrijige dwarsstal. Hierin vinden enerzijds de paarden en het jongvee en anderzijds de koeien een onderkomen, maar de open boksen ontbreken en de dieren worden op de nieuwere manier met ringen aan de voerbak vastgemaakt.

Terwijl men bij uitbreiding van het bedrijf in West-Vlaanderen de toch al lange hoeve weer verlengde en in, Oost-Vlaanderen woning, stal en schuur in afzonderlijke gebouwen ging onderbrengen, hoewel ook soms de beide eerste, vaker de beide laatste werden gekombineerd (een paar boerderijen in Terhofstede onder Retranchement en in St. Anna ter Muiden bij Sluis volgden deze oplossingen) sloeg men in Zeeland een andere weg in. Op het in de ontwikkeling enigszins achtergebleven Walcheren is namelijk nog een type bewaard, waaruit valt af te leiden dat dit ontstond, toen men om meer stal- en tasruimte te verkrijgen het gebruikelijke bedrijfsgedeelte in de breedte vergrootte door toevoeging van een zijbeuk. Hierin werden nu de koeien opgesteld, terwijl de paarden nog dikwijls in een dwarsstal bleven, die dan echter aan een tweede dwars-

deel kwam te liggen, hetgeen niet alleen het voeren vergemakkelijkte, maar ook het tassen, want de binnenstijlruimte werd op de dorsvloeren nu geheel voor oogstopslag bestemd. Tegen één rij gebintstijlen bleef dus de houten schuurwand behouden, maar de andere kwam vrij te staan. De opgelegde balken werden aan deze kant overgestoken, zodat ze op het uiteinde een gording konden dragen ter ondersteuning van het laag boven de stal aflopende dak. Een fraai voorbeeld van dit type staat in Biggekerke op Walcheren. De stenen woning bezit naar de oude trant slechts twee vertrekken met een dwarsgang ertussen, hoewel het achterstuk hiervan als opkamertje is afgescheiden. De voor de woning uitspringende zijbeuk van het aangebouwde bedrijfsgedeelte is omgeven door de lage stenen stalmuur, de lange gevel aan de andere zijde wordt gevormd door de hogere houten schuurwand. Hier in zijn onder flauwe opgolvingen van het strodak de twee deeldeuren aangebracht, welke uitkomen op de dorsvloeren, die tussen de beide tasvakken en het kalverhok lopen. De gehele buitenstijlruimte wordt ingenomen door de overzolderde koestal waarnaast in dit geval ook de paarden een plaats vinden. Om het voeren te vergemakkelijken heeft men bij dit type over de volle lengte langs de hoofdbeuk een gang vrijgehouden, die van de stal gescheiden is door een houten schot met voerluiken. De dieren moesten dus anders worden opgesteld en de vroegere gang behield nog slechts de funktie van mestpad. De dwarsschotten bleven gehandhaafd, maar toen het gemengd voeren ingang vond, heeft men een hoge voerbak met een drinkgoot eronder aangebracht. In de lange stalgevel bevindt zich een brede dubbele deur om de mest uit te kruien naar de grote vaalt, waaraan ook het varkenshok ligt.

Naast de woning staat het stenen zomerhuis, dat doorgaans slechts één vertrek en de uitgebouwde oven bevat, maar hier tevens voorzien is van een bakhok en een bierkamer (dun bier was de algemene drank voor de opkomst van koffie en thee). Ook het houten washok is hier bij wijze van uitzondering aangebouwd; oorspronkelijk verrichtte men het spoelwerk voor in de schuur. Als derde bijgebouwtje heeft men een houten wagenhuis opgetrokken met een graanzolder onder het pannen zadeldak. Bij kleinere bedrijven was het laatste vak van de schuur dikwijls voor wagenberging bestemd.

Het tweebeukige type met over de koestal uitstekende gebintbalken is ook elders toegepast en heeft het leven nog lang kunnen rekken, want een hofstede te Looperskapelle in de gemeente Duivendijke op Schouwen is in 1845 naar hetzelfde beginsel gebouwd. De schuur staat hier echter vrij en de koeschotten hebben at plaats gemaakt voor staken op de doorlopende voerbak. Bij enkele tweebeukige bedrijfjes op Zuid-Beveland is de boksenstal echter nog gehandhaafd ondanks de nieuwere hoofdkonstruktie. Dergelijke keuterijen kwamen sinds her einde van de achttiende eeuw op, toen de stijging van de graanprijzen ook een gunstige invloed ging uitoefenen, op de welstand van de landarbeiders,

die zich allengs kleine plaatsjes konden veroorloven. Een schilderachtig voorbeeld staat in Zanddijk, gemeente Veere. Aan de stenen woning met keuken, kamer en uitgebouwd bakhuis met spoelhok, is de schuur met dwarsvloer en tasvak gekoppeld. De boksenstal heeft men als zelfstandig element tegen een der lange gevels opgetrokken onder een lessenaardak. In Zeeuws-Vlaanderen komen enige boerderijonderdelen voor, die - naar vermeld vermoedelijk onder Oostvlaamse invloed - slechts een langsstal met dwarsschotten tussen voergang en kruipad bevatten naast een dwarsvloer voor wagens en een bergplaats voor voer. De dwarsdeelschuur voor koren is dan een vrijstaand bijgebouw.

Het streven naar een doelmatiger wijze van voederen leidde na het in gebruik nemen van de langsstal met voergang en het vervolgens aanbrengen van de hoge bak en lage drinkgoot tot een vereniging van deze beide in de vorm van een half-hoge doorlopende kribbe. De dwarsschotten konden nu worden weggelaten en om de koeien vast te binden hing men ringen aan de nieuwe voerbak of plaatste er staken op. Dit systeem heeft in het gehele gebied reeds lang opgang gemaakt.

De aantrekkelijke hoeve Landlust uit 1675 te Nieuwdorp bij 's Heer Arendskerke op Zuid-Beveland gelijkt uiterlijk vrij sterk op de besproken hofstede uit Biggekerke, maar bezit naast de verbeterde stal een bredere schuur. Om de tasvakken te kunnen vergroten ging men namelijk op de ingeslagen weg voort en voegde ook de tweede zijbeuk toe. De dwarsdelen onderbreken nu de stallen en lopen over de volle breedte evenals de langs de eindgevel in de schuur ondergebrachte wagenberging. Het woonhuis is eveneens iets gewijzigd, daar men de gang met de opkamer en kelder in de lengte naast de kamer en keuken heeft gebracht. Deze oplossing, die op dit eiland niet zeldzaam was, betekent een variant van de volgende stap in de ontwikkeling van de woning. In het algemeen toch vond de vergroting plaats, doordat het bestaande deel (zitkamer, gang, woonkeuken) achterwaarts werd uitgebreid met een opkamer en een bakkeuken onder het met een flauwere helling aflopende dak. Deze werkkeuken diende ook tot zomerverblijf, voordat men over het bakhuisje op het erf beschikte. Het verlengde van de gang werd dikwijls als karnhok afgeschoten en dan tevens gebruikt als portaal voor de dagelijkse toegang.

De ontwikkeling beperkte zich echter niet alleen tot verbetering van de stal en verbreding van schuur en woning, maar strekte zich ook uit tot de groepering van de bedrijfsonderdelen. Hoewel de woning en de schuur geen verbinding binnenshuis bezaten, wilde men beide met het oog op brandgevaar en de overlast van muizen en ratten doeltreffender scheiden. Na een overgangsstadium met L-vormige plattegrond - waarvan nog voorbeelden in Zeeuws-Vlaanderen, op Walcheren, Schouwen en Tholen bekend zijn - trok men derhalve de twee elementen geheel los van elkaar op. In Zeeuws-Vlaanderen geschiedde dit

waarschijnlijk het eerst, waarbij de boerderijen met losse onderdelen van over de grens inspirerend gewerkt kunnen hebben. De herbouw in het drooggelegde land, dat omstreeks 1600 mede tengevolge van oorlogshandelingen voor twee derde in schorren en slikken was herschapen, zal de stoot hiertoe hebben gegeven. De nieuwe grondeigenaren, dikwijls stedelingen gelijk Jacob Cats, lieten immers voor hun tijd modelboerderijen bouwen, evenals de Amsterdamse heren

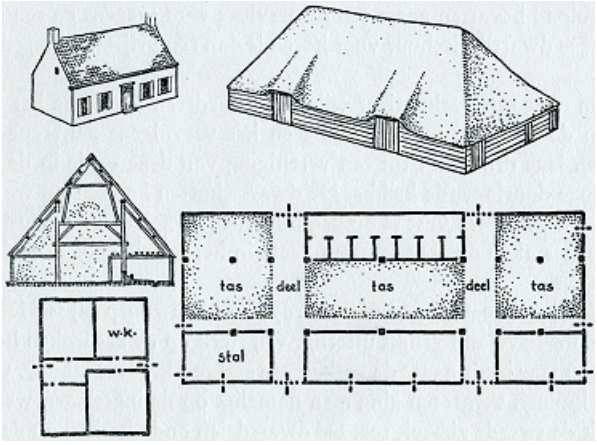

76. Zeeuwse-schuurgroep, driebeukige schuur met vrijstaande woning

in de Noordhollandse droogmakerijen deden en aldus de stolp bevorderden. De Catshoeve uit 1614. bezit dan ook naast het ontwikkelde woonhuis een losse schuur.

Bij De Torenberg te Zaamslag liggen wagenhuis, woning en schuur aan drie zijden om een voorplein, dat via de oprijlaan in verbinding staat met de markt van het dorp. Het huis, dat twee kamers diep is en omstreeks 1870 op de traditionele manier werd herbouwd, dient uitsluitend tot bewoning, want voor karnen, wassen en bakken was een afzonderlijk zomerverblijf bestemd. De fraaie wagenschuur is op de rijtuigstalling na aan de voorzijde open en bevat weer onder het pannen schilddak een zaadzolder. De achttiende-eeuwse houten schuur heeft een laag aflopend strooien schilddak met opgolvingen boven de beide deeldeuren. In de ene zijbeuk bevinden zich de stallen met doorlopende voerbak en ringen, in het middengedeelte van de andere een opslagruimte voor gedorst graan. Zoals hij meer oudere driebeukige schuren in Zeeuws-Vlaanderen worden de kapspanten niet door opgelegde balken, maar door ankerbalken gedragen. In dit geval behoeft men hier waarschijnlijk geen diepere verklaring

voor te toeken dan een konstruktieve voorkeur, want ook aan de andere zijde van de grens werden beide stelsels bij soortgelijke opgaven door elkaar toegepast. De mogelijkheid van een herinnering aan een veronderstelde toestand in de middeleeuwen, toen de tas binnenshuis op ankerbalken gelegen kan hebben, mag echter niet worden uitgesloten. Hoe dan ook, men is blijkbaar later in deze streek eveneens gaan inzien, dat de opgelegde balk meer voordelen bood, omdat door vergroting van het buiten de stijlkoppen overstekende deel de plaats der draagplaten niet gebonden was aan die der stijlen.

Deze gebruikelijke Zeeuwse oplossing is o.a. te zien bij de grote vrijstaande schuur van De Korenschoof te Kortgene op Noord-Beveland, die afgezien van de opgelegde balken bijkans geheel gelijk is aan het eksemplaar van De Torenberg; zelfs de vakken voor gedorst graan ontbreken niet. Behalve het wagenhuis met strooien schilddak staat nog een loods op het erf, die ongeveer zeventig jaar geleden is opgericht in de vorm van een door acht standvinken gedragen pannenschilddak. Op deze wijze hield men de oogst droog, waarvoor de schuur te klein werd; oorspronkelijk sloeg men deze in klampen op, want kapbergen waren niet in zwang.

De overgang tot de laatste traditionele vorm toont de schuur van een hofstede te Magrette onder Axel. De wijzigingen ten opzichte van De Torenberg bestaan uit het vervangen van het gehint met doorgestoken door dat met opgelegde balk, het verkleinen van de korte schilden van het strodak tot wolfeinden en het optrekken van de houten wanden tot deeldeurhoogte. Inwendig zijn de afwijkingen van minder belang, want vooral voor Zeeuws-Vlaanderen zijn geen vaste regels te geven. Hier bevindt zich een der koestallen op de normale plaats aan de lange achtergevel, maar de andere heeft men evenals de paarde-stallen, de varkenshokken, de veulenboks en het koetshuis tussen de dwarsdelen en de kopgevels ondergebracht. Elders zijn hier vaak bieten- of aardappelkelders, een voedervloer in verband met de paardefokkerij of een wagenberging dan wel een schaapskooi gelegen. De vrijstaande woning is weer twee vertrekken diep.

Het laatste stadium van de al dan niet aangebouwde schuur levert een verdere architektonische achteruitgang op. Door het verhogen van de wanden, die men nu meermalen door stenen muren ging vervangen, konden de opgelegde balken plaats maken voor moerbinten en de gebintstijlen voor standvinken. Het strooien schild- of wolfdak ruimde ten slotte het veld voor een rood pannen zadeldak. Bij kleine bedrijfjes reduceerde men de driebeukige schuur weer tot een tweebeukige.

Een zeer moeilijk gebied voor de onderzoeker van het boerenhuis zijn Goeree en Overflakkee, die pas in 1751 door een dam werden verbonden, waartegen in 1780 de eerste inpoldering tot stand kwam. Ondanks enkele afwijkingen in het

dialekt mag dit dubbel-eiland kultureel tot Zeeland worden gerekend, maar invloeden uit Zuid-Holland en west-Brabant hebben eveneens hun sporen achtergelaten. De oostelijke kenmerken zijn gemakkelijk waar te nemen, maar met de noordelijke is dit minder eenvoudig.

Een dergelijk twijfelgeval zijn de vroegst bekende boerenwoningen op Goeree. De thans verdwenen Oude Stee buiten Ouddorp was volgens een laat-negentiende-eeuwse foto een gebouw uit het begin van de zeventiende eeuw. De huisdeur bevond zich in de kopgevel, die met trapjes was afgesloten. Deze deur kwam uit op een gang met rechts de opkamer (met een venstertje in het front) en links - gezien de plaats van de schoorsteen - een zijvertrek (met een raam opzij), ofwel deze laatste ruimte vormde oorspronkelijk als voorhuis één geheel met de entree. Achter deze eerste geleding met pannendak lag de woonkeuken met in de zijgevel een raam onder een flauwe opgolving van het strodak. Wellicht liep deze keuken niet over de volle breedte door, maar liet nog plaats over voor een karnhuis. Boven de woning lag de zaadzolder met een van een bovenlicht voorzien luikje in de topgevel.

Het nog bestaande Blauwe Huus uit 1650 te Ouddorp is iets verder ontwikkeld. De voordeur is nu in het midden van de kopgevel gekomen, waarvan nog slechts de bovenste trapjes bewaard zijn. Boven de waterlijst, bestaande uit een rollaag op muizentand bevindt zich het zolderraampje, eronder naast de deur het opkamervenster en het door een ontlastingsboog bekroonde raam van de zitkamer. Op de grens van de eerste en tweede geleding is de gang tot voorhuis verbreed en leidt daar naar het smalle karnhuis achter de opkamer en de in de breedte liggende woonkeuken.

Beide plattegronden wijken af van de Zeeuwse en komen overeen met de Zuidhollandse. En dit was nog sterker het geval met het uit 1680 daterende woongedeelte, van een overigens gemoderniseerde boerderij aan de Oudelandseweg in hetzelfde dorp, die in 1943 is verwoest. De eerste travee bestond uit een voorhuis met een opkamer, de tweede en derde uit een zitvertrek en een woonkeuken. Het zou daarom van belang zijn te weten hoe het aangebouwde bedrijfsgedeelte eruit heeft gezien. Bij het Blauwe Huus is dit reeds lang geleden vervangen door de zgn. Vlaamse schuur en op de foto van De Oude Stee kan slechts een klein fragment van een houten wand worden onderscheiden en een strodak, waarvan de nok even hoog was als die van de woning. Wellicht had deze schuur dezelfde Zeeuwse dwarsdeelvorm met twee deeldeuren opzij als de voormalige Flakkese hoeve Aan 't Vlot bij Stad aan 't Haringvliet op een landmeterskaart uit 1639. Een tekeningetje van omstreeks 1730 van deze boerderij toont hetzelfde schuurtype. Dit kwam op het einde van de zeventiende eeuw ook voor in de omgeving van Dirksland volgens een der weinige duidelijke afbeeldingen op een kaart uit 1684.

Een hofstede uit 1692 aan de Kranendijk te Den Bommel was voor de ver-

woesting in 1944 het oudste toen nog bestaande voorbeeld. De driebeukige schuur had ondanks enkele bizonderheden een Zeeuwse plattegrond; een der zijbeuken werd ingenomen door een bergplaats of houten dorsvloer, de andere door de koestal, de middenruimte was tussen de beide dwarsdelen (met boven de lage zijgevel uitstekende deuren) voor een zeer lang tasvak bestemd. Tegen de korte achtergevel waren de paarden en het jongvee ondergebracht en tegen

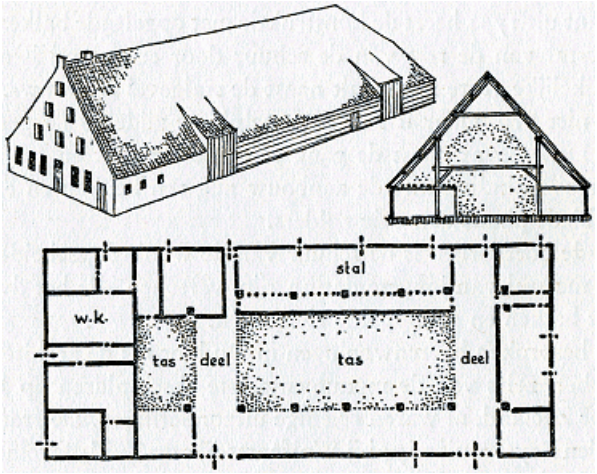

77. Zeeuwse-schuurgroep, v.m. Flakkees type uit Den Bommel

de scheidingsmuur met de woning een tweede maar kleiner tasvak en nog een paardestal. De woning, die bij een boerderij met tweebeukige schuur uit 1730 aan de Molenweg te Herkingen (eveneens verwoest in 1944) als volgend stadium vier vertrekken aan weerskanten van de middengang bezat, was in Den Bommel evenals de schuur verbreed. Hiertoe waren de vier vertrekken naast elkaar geplaatst, waarbij de gang op dezelfde plek bleef. De grote tasruimte wees al op een uitbreiding van het bedrijf en in verband daarmede had men boven de woning ook meer zaadzolders aangebracht, zodat beide elementen een gelijke nokhoogte verkregen. Deze ontwikkeling stemt dus overeen met die in de Hoekse Waard en evenals daar had men ook ankerbalkgebinten toegepast, die eerst omstreeks 1800 door de reeds eerder gebruikelijke gebinten met opgelegde balk geheel werden verdrongen. Een andere overeenkomst met het Overmase dwarsdeeltype was de voerinrichting van de groepstal. Deze bestond, naar men zich meent te herinneren, eertijds algemeen uit een voergang en een min of meer verdiepte goot met op de achterrand koestaken tot het stalvlierinkje. Later werd de goot gelijkvloers en kreeg op de voorrand een lage houten borstwering, die soms als in Zeeland vervangen is door een wand met

voerluiken. Ten slotte kwam ook hier de hoge voerbak van het zuiden in zwang, al werd deze reeds in de loop van de achttiende eeuw toegepast. Het is moeilijk te zeggen in hoeverre genoemde verschijnselen verband houden met een invloed van over het Haringvliet, want de Zeeuwse kenmerken zijn - vooral later - niet minder sterk.

De monumentale hofstede uit 1752 aan de Oudelandse dijk bij Oude Tonge gelijkt nog sterk op die van Den Bommel, maar Welgelegen aan de Fortuynweg te Melissant uit 1791 heeft de konstruktie met opgelegde balken en spanten, terwijl de koestal van de rest van de schuur door een wand is afgescheiden. Ook de gebruikelijke grote mestvaalt naast de stalgevel is Zeeuws. Het zomerhuis staat nu niet vrij, maar is met de spoelplaats zijdelings tegen de woning aangebouwd. Deze bevat naast de gang een woonvertrek en een zitkamer en achter de dwarsverbinding met de aanbouw nog een keuken en een opkamer. De hoge kap biedt plaats aan drie zolders.

Bij verschillende boerderijen is de schuur van de woning gescheiden; de kleine bedrijfjes, die meestal van jongere datum zijn, vertonen alle het dwarsdeeltype met opgelegde balken en gekoppelde elementen.

Behoudens de besproken boerenwoningen in Ouddorp is de architektuur op dit eiland zeer sober, zelfs van de monumentaalste eksemplaren op Flakkee. Dit geldt ook voor Zeeland, al waren er enige uitzonderingen. De fraaiste hiervan was het Hof den Beyster uit 1654 bij Wolfaartsdijk op Zuid-Beveland, waarvan de woning de in deze streek meer voorkomende indeling bezat met een langsgang naast twee vertrekken achter elkaar. De kopgevel was opgetrokken uit IJsselsteen met banden en hoekafsluitingen van rode baksteen, terwijl ook de segment- en kielbogen en het sierverband van de hoogvelden van huisdeur en ramen van dergelijke steen waren gemetseld. De trappen werden door een overhoekse toppinakel bekroond en het geheel door sierankers verlevendigd. Helaas is dit zeldzame specimen in 1926 gesloopt en de aangebouwde schuur in 1945 verbrand. Bij de overeenkomstige maar eenvoudiger hoeve De Drie Klauwen te 's Heerenhoek, die in 1679 werd gesticht en in 1939 afgebroken, waren met rode en witte saus drie grote handen boven het keldervenster geschilderd als afweerteken. De Thoolse boerenwoningen met dezelfde plattegrond zijn doorgaans nog simpeler en ook het rojaler opgezette Huys Vermuyden in de Schakerlopolder bij de stad Tholen munt wel uit door de goede verhoudingen van de door een wolfeind bekroonde voorgevel, maar bezit geen sierelementen. De plattegrond ervan wijkt af, want op de wijze van een hallehuis (Brabantse invloed?) wordt de woonkeuken aan de voorkant geflankeerd door de opkamer en het zitvertrek. De huisdeur bevindt zich hier opzij aan het eind van een dwarsgang. Een architektonische uitzondering vormen enige smalle boerenwoningen met zeventiende-eeuwse trapgevels en uitgemetselde ontlastings-boogjes bij St Annaland, Renesse en Noordwelle. De Zeeuwse versieringsdrang

kwam in de boerenbouwkunst eigenlijk slechts tot uiting in de sierlijk met akkolades besneden lijsten onder de dakvoet van het wagenhuis en langs de topgevels van de nieuwere schuur. Deze werden witgeschilderd evenals de deur- en vensteromlijstingen en de hoeken van de zwartgeteerde houten bouwsels. Dit leverde niet alleen een schilderachtige aanblik op, maar bevorderde ook de herkenning in het donker.

B. *Het weidebedrijf*

Hoewel de koeien in Zeeland in hoofdzaak voor de mestproduktie werden gehouden, waren er ook een paar streken waar men de veeteelt beoefende. Een hiervan was Walcheren, dat eertijds zo drassig was, dat goed bouwland een uitzondering betekende en het bedrijf slechts loonde door de afzet van vee voor de compagniesschepen. De beruchte veepest, ter bestrijding waarvan in dit gewest in 1744 de eerste plakkaten verschenen, had echter tot gevolg, dat men op grote schaal weiland ging scheuren om zich op de akkerbouw toe te leggen. Tot een eigen type schijnt de veehouderij niet te hebben geleid, want de oogsten waren blijkbaar nog van dien aard, dat men de ruime tasvakken van de tweebeukige schuur geheel met hooi kon vullen.

In het lage middengedeelte van Schouwen is daarentegen een bizonder type ontstaan en wel de stolp, die sterk op de Noordhollandse naamgenoot gelijkt. De kern van het eiland was het slechtste gebied met de uitgedolven gronden en venen als de Zuidkerker, Nieuwerkerker en Duivendijkse moeren, waar de boeren naast de beoefening van vetweiderij slechts paling konden vissen en wilde watervogels vangen. Bij gebrek aan brandhout was men zelfs gedwongen droge mest te stoken. Dat de bedrijven klein waren, blijkt wel uit het feit, dat in 1559 een ingeland reeds met een bezit van 20 gemeten in aanmerking kwam voor een plaats in het polderbestuur. Toen men na het bouwen van molentjes de waterstand beter kon regelen en de verzilting tegenhield, brak een tijd van betrekkelijke bloei aan. In het midden van de zeventiende eeuw was Zierikzee een belangrijke kaasmarkt en van het eiland werden runderen en schapen naar Middelburg uitgevoerd ter proviandering van de schepen van de Oostindische Compagnie. In de tweede helft dier eeuw ging het weer bergafwaarts mede door de afbraak van de molentjes, de kazerij werd minder beoefend en er moest zelfs vee uit Zuid-Beveland worden geïmporteerd. Een kortstondige opleving na 1686, toen er weer een paar molens bijkwamen, eindigde in 1747 door de veepest, die driekwart van de veestapel deed verdwijnen.

Na 1778 trad wel enige verbetering in, maar de toestand bleef verre van rooskleurig. Laag-Schouwen stond gedurende de wintermaanden bijna geheel onder water en vele boeren waren dan gedwongen kleidammen op het erf te leggen

om ten minste hun huis droog te houden. Het bedrijf was primitief; vaak werd het enige paard slechts tegen de oogst gehuurd en voor de zuivelbereiding maakte men gebruik van een hand- of hondekarn, terwijl het melkkeldertje niet meer dan een halve meter onder het maaiveld lag. Eerst na 1876 toen men bij het gehucht Moriaanshoofd een stoomgemaarbouwde, werd de waterstaatkundige toestand afdoende verbeterd en maakten de verouderde weidebedrijven snel plaats voor bouwhoeven. Omstreeks 1900 waren nog een negental stolpen over, waarvan er zes sneuvelden voor de laatste oorlog, die de zevende trof, waarna de februariramp van 1953 de laatste twee vernielde.

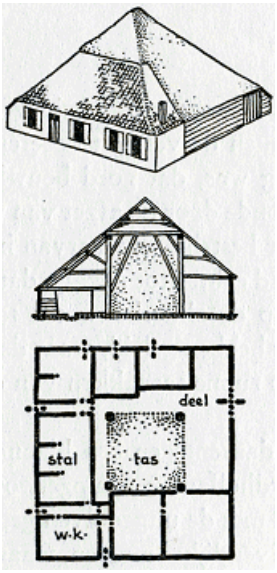

78. Zeeuwse-schuurgroep, v.m.v.m. Schouwse stolp

De best bewaarde van deze twee was de stolp aan de Verseputsweg onder Kerkwerve, die mogelijk nog uit de achttiende eeuw dagtekende. Slechts de hoofdkonstruktie en het achterstuk bleven behouden na de overstroming, maar de rest is volledig bekend, zodat een herbouw in het Openluchtmuseum niet alleen zeer gewenst, doch ook gerechtvaardigd zou zijn geweest. Helaas heeft men de overblijfselen echter midden 1956 gesloopt. Bedoelde kernkonstruktie bestond uit vier zware stijlen, die paarsgewijze tot gebinten werden gekoppeld door opgelegde balken, die aan de kant van de woning ver overstaken. De balkeinden droegen platen, zodat een ringgording ontstond, waarop de kap rustte. Dubbele schoren dienden tot hoekverstijving van het vierkant, dat de hooitas omsloot. Aan drie zijden hiervan waren onder het aflopende dak bedrijfsruimten met houten wanden ondergebracht en aan de vierde kant bevond zich de naar de weg toegewende woning met muren van IJsselsteen. De huisdeur kwam uit op een korte gang met links de deur van de keuken en rechts die van de woonruimte, welke in verbinding stond met de nevengelegen grote kamer. Onder een der naar de schuur gekeerde bedsteden lag het uitgebouwde melkkeldertje. Dit stak uit in de rechter zijbeuk, die men voor berging of uitbreiding van het hooivak gebruikte. De buitenstijlruimte langs de achtergevel werd tot de linker zijbeuk in beslag genomen door de deel, waarvan eertijds een kalverhok en later een paardestal was afgenomen.

In de linkerzijbeuk volgde op de keuken de koestal, waarbij men melk- en jongvee door een dwarspad met een deur in de zijgevel van elkaar gescheiden hield.

De stalinrichting was al van het nieuwere Zeeuwse type met een van voerluiken voorzien schot, een hoge bak en een stenen standstrook met groep en achtergang. In het midden van de vorige eeuw waren de dieren echter nog paarsgewijs tussen dwarsschotten opgesteld, met de kop naar de buitenwand. De standplaats bestond slechts uit vastgestampte kleiaarde, waarop het hooi werd voorgeworpen. Toen de gemengde voedering opkwam, sloeg men op geringe afstand van de buitenwand enige paaltjes schuin in de grond tot steun van een plank (bij wijze van een trog), die men later weer verving door de hoge voerbak. Met de achterpoten stonden de koeien op een zware plank, die door paaltjes in de ondiepe houten groep op zijn plaats werd gehouden. De voer- en tevens kruigang was met losse planken belegd.

Een stolpje met vrijwel gelijke indeling stond tot ongeveer 1928 bij de molen in Moriaanshoofd; de wanden waren echter zo laag - de stal was nog geen 1,80 m - dat ook de deeldeuren ondanks het plaatsen in een inspringende hoek voor de met hooi beladen wagens onvoldoende hoogte hadden. Bij het bergen van de oogst moest men dus de inrit uitgraven. De andere bij de watersnood vernielde stolp - aan de Arkelweg in Kerkwerve - bezat oorspronkelijk een tot de voorgevel verlengde stal. Hiernaast lagen de woonkeuken, het wintervertrek en een slaapkamertje, dat voor het optrekken van het uitgebouwde karn- en spoelhuis voor dit laatste doel gediend kan hebben. Ook aan de Slikweg in dezelfde gemeente was tot 1910 een stolp aanwezig met een uitbouw, waarschijnlijk voor zomerverblijf. De omstreeks 1670 gestichte en in 1944 verwoeste Kevie re Duivendijke week slechts in zoverre van deze voorbeelden af, dat in de gehele buitenstijlruimte langs de achtergevel een jongveepotstal was ondergebracht en men derhalve de rechterzijbeuk tot deel had bestemd.

Hoewel de Schouwse stolp in hoofdopzet overeenstemt met zijn Noordhollandse tegenhanger, die ontstond uit de samentrekking van de hooischuur met het woonstalhuis, is het niet zeer waarschijnlijk, dat deze gang van zaken zich ook op het Zeeuwse eiland heeft voorgedaan. Weliswaar bestaat er een kaartje uit 1586, waarop in een nieuwe polder bij Zonnemaire (dus buiten het eigenlijke stolpengebied) een tweetal hooibergen bij zadeldakhuisjes zijn getekend, maar het is de vraag of men hier niet met een figuratieve aanduiding heeft te maken, evenals elders vaak het geval was. De Zeeuwen bleken immers vanouds afkerig van kapbergen, die op een enkele uitzondering na dan ook geen ingang vonden. Indien de stolpvorm na de middeleeuwen is bereikt, lijkt het niet onmogelijk, dat men hiertoe de bouwhoeve voor het weidebedrijf verkleinde door de schuur tot de eerste dwarsdeel in te korten, zodat men slechts één tasvak overhield. Ook de gebinten met opgelegde balken, die aan één zijde ver oversteken (bij De Kevie niet boven de woning, maar nog over de koestal), zijn dezelfde als van het tweebeukige type op Walcheren. De toevoeging van de andere buitenstijlruimte en het naast elkaar brengen van de woonvertrekken volgde ten slotte

uit het verlangen om alles onder één dak te brengen op een eenvoudige plattegrond, zoals ook kan worden waargenomen bij boerenwoningen op Flakkee en Tholen. Na de overgang tot het gemengde bedrijf op het eind van de vorige eeuw kon de stolp weer gemakkelijk worden aangepast. Dit is b.v. geschied bij een in 1924 gesloopt eksemplaar aan de Hekelweg in Duivendijke. De schuur had men voor dit doel na de deel verlengd met een tweede tasvak (thans voor koren) tussen de doorgetrokken stal en een nieuwe bergplaats.

Was de stolp reeds in de middeleeuwen op Schouwen aanwezig, dan zou misschien aan een samenhang kunnen worden gedacht met de Westvlaamse bergschuur. Deze heeft als kenmerk dezelfde centraal gelegen tas, waarvan de vier zijden achtereenvolgens worden ingenomen door deel, jongveestal, koestal (met dwarsschotten) en bergplaats. Bij het vijftiende-eeuwse eksemplaar met dubbel tasvak te Snaaskerke steken de opgelegde balken eveneens over de koestal uit. De afleiding van de middeleeuwse kloosterschuur is niet onwaarschijnlijk. Pas in de vorige eeuw heeft men in West-Vlaanderen bergschuur en woning aaneen gebouwd. Ook op Walcheren bij Oost-Souburg, schijnt een dergelijke schuur met vrijstaand huis te hebben gestaan.

Hoofdstuk VIII De Vlaamse-schuurgroep

Op het einde van de zeventiende eeuw ontstond in west-Brabant ander invloed van de zgn. Vlaamse schuur een boerderijvorm, die ook in Zeeland, op de Zuidhollandse eilanden, in het Land van Altena en in de Langstraat veranderingen teweeg heeft gebracht. De aan de tasvakken grenzende langsdeel en de gebinten met overstekende opgelegde balken van dit bouwsel zijn het kenmerk geworden der verschillende typen van de Vlaamse-schuurgroep.

Afgaande op enkele landmeterskaarten was er in de zestiende eeuw in hoofd-opzet geen verschil tussen de hoeven van de west-Brabantse kieistreek en van de zandgronden ten oosten daarvan. In beide gevallen had men te maken met een gebouw, dat tussen woning en stal een dwarsvloer als oorspronkelijke dorsruimte bevatte. Voor het koren, dat men ook in het westen aanvankelijk binnenshuis en bij het toenemen van de oogst tevens in schelven op het erf zal hebben opgeslagen, benutte men in bedoelde periode echter reeds dwarsdeelschuren of kapbergen. De laatste waren op de zandgrond niet bekend en kunnen onder invloed van het Hollandse weidebedrijf in gebruik zijn genomen. Blijkens de onderzoekingen ‘upt stuck der verpondinghe’ van 1494 en 1514 beoefende men namelijk in het randgebied van de verdronken Grote of Zuidhollandse Waard nog vrijwel uitsluitend de veeteelt. De boerderijen op het bekende schilderij van 1480 in het Rijksmuseum, voorstellende de St Elizabeths-vloed van 1421, zijn hiermede in overeenstemming, want zij missen de dwarsvloer en bezitten een hooiberg. Hetzelfde type is ook getekend op een zestiende-eeuwse kaart uit de naaste omgeving van Werkendam. De afbeeldingen van bedrijven in de Boerenpolder bij Lage Zwaluwe, die uit dezelfde tijd dateren, wijzen evenwel op akkerbouw. Ze bezitten alle dwarsdeelschuren, terwijl bij een ervan, waarin de lichtopening van de dwarsvloer duidelijk is aangegeven, nog een kapberg is geschetst. Een kaart van 1627 met meer voorbeelden toont aan, dat kapbergen in deze streek toen al tot de uitzonderingen gingen behoren. Vóór die tijd werden korenbergen en schuren naar believen toegepast, zoals de west-Brabantse inpolderaar Andries Vierlingh in het midden van de zestiende eeuw bericht in zijn Tractaet van Dyckagie. De landmeterskaarten van de polders onder Klundert en Halsteren uit 1590 en 1615 geven hetzelfde beeld.

De overheersende positie van de dwarsdeelschuur heeft in het westen echter niet

lang geduurd, want wederom blijkens het kaartmateriaal drong in het begin van de zeventiende eeuw de Vlaamse schuur van uit het zuiden de Baronie van Breda binnen om weldra het oudere type te vervangen. Het nieuwe bijgebouwtje, dat reeds door Bruegel is afgebeeld, wordt gekenmerkt door een driebeukige plattegrond, waarvan het middenschip met de smalste zijstrook voor tasruimte dient en de brede zijbeuk aan de andere kant voor langsdeel. De grotere afmetingen van deze tweede buitenstijlruimte hield verband met het inrijden van de beladen oogstkarren en had een bijzondere konstruktie tot gevolg. De asymmetrische doorsnede toch noopte tot gebinten met opgelegde balken, waarvan men de uiteinden over de langsdeel kon steken, zodat de plaats van de draagplaten voor de kap niet afhankelijk was van die der stijlen, zoals bij de ankerbalkgebinten. Slechts bij zeer hoge en brede schuren vormden ankerbalken geen belemmering voor een doelmatige oplossing en bij de veronderstelde oervorm van het langsdeeltype, de grote graniae van de middeleeuwse Vlaamse kloosters, konden naast opgelegde balken (Ter Doest 1280) dan ook ankerbalken (Klemskerke 1319) worden toegepast.

Na de middeleeuwen is waarschijnlijk het beginsel van de langsdeelschuren door de Vlaamse boeren van de kloosters overgenomen. Deze verkleinde navolging verbreidde zich vervolgens door Belgisch Brabant over de Kempen en door Wallonië naar Limburg, waar dit type in de achttiende eeuw, zoals reeds eerder werd vermeld, wel als bijgebouw ingang vond, maar geen verandering in de boerderij zelf bewerkstelligde. Evenmin geschiedde zulks in het midden van Noord-Brabant, waar men nog op vele erven de schilderachtige bouwsels kan aantreffen met hun planken wanden en steile strodaken, waarvan de voet opgolft boven deeldeuren, indien deze niet in een inspringende hoek liggen.

In west-Brabant gaf de Vlaamse schuur echter de stoot tot een nieuwe ontwikkeling. En evenals men bij de kleinere bedrijven op de zandgrond achter de potstal nog de dorsvloer en tas van de dwarsdeelschuur opnam in het hallehuis, zo bracht men op de klei de langsdeel met nevengelegen oogstvakken van de Vlaamse schuur achter in het staldeeltype onder. De primitiefste voorbeelden van deze bouwwijze moet men echter niet meer in de rijke polders zoeken, maar in het schralere randgebied. Zo is nog in Nispen een hoeve uit 1709 bekend, waarbij de woning reeds de jongere vierdeling bezat - al diende de ruimte naast het zitvertrek (vóór de spoel- en de woonkeuken) niet tot opkamer maar tot bakhuis - doch waarbij achter de potstal de langsdeelschuur was opgenomen. Deze bevatte tussen de stijlen de tas, in de smalle zijstrook de paardestal en in de brede zijbeuk onder de overstekende gebintbalken de dorsvloer. Evenals bij het langgeveltype was de oorspronkelijke deel, die als dwarsvloer achter de woning lag, gereduceerd tot voergang - in dit geval voor de eerste rij koeien - van de potstal, waarvan de deuren dus eveneens naar opzij moesten worden verplaatst.

Een late herleving van dit overgangstype voltrok zich omstreeks 1867 in Reusel, toen men een boerderij uit 1635 te Kleinhoef verbouwde. De woning behield de oude driedeling van het hallehuis met de woonkeuken tussen zijvertrek en speelplaats met kelder. De potstal van de jongere vorm met dwarsvoergang en deuren opzij bleef eveneens behouden, maar het grootste stuk van de dwarsdeelschuur werd vervangen door de Vlaamse-schuurinrichting. De

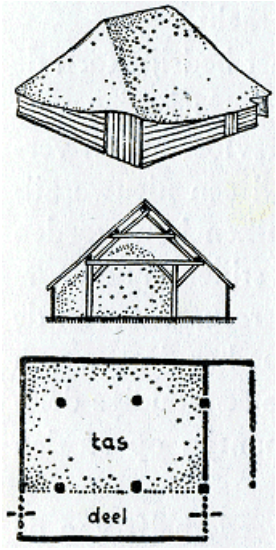

79. Vlaamse schuur

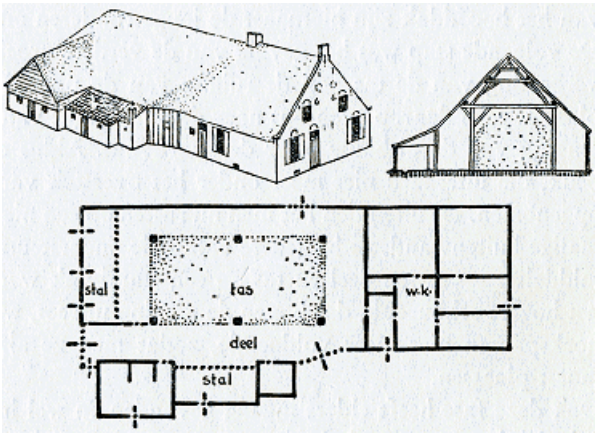

80. Vlaamse-schuurgroep, oude vorm uit de westelijke Langstraat

ankerbalken werden nu aan één zijde opgelegd en overgestoken, een minder fraaie konstruktie, die ook elders voorkwam. Dezelfde indeling van woning en stal paste men omstreeks 1800 toe bij een hoeve in Watermolen onder Roosendaal. De binnenstijlruimte was hier echter te klein voor de tas, zodat deze ook de smalle zijbeuk nog grotendeels in beslag nam. De paarden moesten dus een nieuw onderkomen hebben en dit vond men in een uitbouw aan de andere kant, tegen de langsdeel, hetgeen het voeren bovendien vergemakkelijkte. Reeds op een kaart uit 1670 van De Hooge Houve te Ossendrecht is deze oplossing zeer duidelijk weergegeven.

In de westelijke Langstraat komen hoeven voor, die onder invloed van dit stadium zijn gebouwd. Een der oudste staat in Waspik en dagtekent van 1661, althans wat het woonhuis betreft. Dit is van gele baksteen opgetrokken en heeft een fraaie tuitgevel

met de jaarankers, oeils-de-boeuf op de vliering, ontlastingsboogjes boven de ramen van begane grond en verdieping en een opmerkelijke laat-gotische maaswerkvulling van de boogrrommel boven de voordeur. Deze geeft toegang tot de vroegere kaaskamer, die van het zitvertrek is afgescheiden. Aan de andere kant van de entree bevindt zich de opkamer en in de tweede travee liggen de woonkeuken en de slaapkamer, want het spoelhok is

tegen de schuur geplaatst. De in opzet driebeukige houten schuur is een weinig breder dan de woning, doordat deze in tegenstelling tot het vorige voorbeeld slechts twee vertrekken naast elkaar heeft. Dit verschil heeft men willen benutten om de langsdeel een uitrit aan de voorkant te geven, met als gevolg een schuine stand van de deuren. Volgens de Langstraatste traditie is de potstal voor groot vee langs de korte achtergevel gelegd, maar de paardestal is tegen de deelgevel in een uitbouw met zadeldak opgetrokken. Onder een aflegering van het hoofddak zijn hiernaast de jonge runderen ondergebracht.

De volgende stap was het gevolg van de verdere groei van het bedrijf, toen de vergroting van de tas ook de ruimte van de potstal opeiste. De koeien verplaatste men daarop eveneens naar de buitenkant van de dorsvloer in een verlenging van de uitbouw voor de paardestal. Aldus ontstond een nieuwe zijbeuk, die uiteraard niet meer onder het overstek van de balken kon worden opgenomen. De uiteinden liet men nu rusten op een nieuwe rij stijlen in de voormalige buitenwand, zodat iedere balk drie ondersteuningen kreeg, waarvan de middelste - tussen deel en tas - een standvink werd. Voor het dragen van het hogere schuurdak, dat boven de woning uitrees, waren de eenvoudige driehoekspanten niet meer voldoende, zodat men ze als bokspantjes op stoelen moest plaatsen.

Ook deze fase heeft elders ingang gevonden en wel in de tweede helft van de achttiende eeuw op Tholen en op Goeree-Overflakkee, waar het overigens in de minderheid bleef ten opzichte van de Zeeuwse dwarsdeelschuren. Bij het besproken Blauwe Huus uit 1650 te Ouddorp is toen kennelijk het oude bedrijfs-gedeelte vervangen door een aangebouwde Vlaamse schuur met planken wanden. In het front hiervan bevinden zich onder de topgevel naast de woning de lage deuren van de uitrit. Deze geven toegang tot de overzolderde langsdeel tussen de rij standvinken en gebintstijlen, Aan de ene kant hiervan liggen de rasvakken, die ook de buitenstijlruimte beslaan, aan de andere zijde onder een bergvliering de stallingen. De koestal is zeer primitief en nog onbestraat, zodat men de gier door een gegraven gootje van de aarden standplaats moet afvoeren. De dieren worden bevestigd aan staken tussen de vliering en het achtermuurtje van de hoge voerbak. Op het voormuurtje van de bak is een schot geplaatst met voerluiken, die vanaf de dorsvloer worden bediend. Bij een naburige hofstede uit 1774 heeft men in de schuur van hetzelfde type geen bak maar een lage voergoot tussen schot en staken aangebracht en een ondiepe groep achter de verharde standstrook, zoals in die tijd algemeen was op Goeree-Overflakkee. In west-Brabant heeft de koestal van dit boerderijtype eveneens een achtergang, een ondiepe groep of slechts een giergootje en een verharde standplaats, maar de staken zijn nu afwisselend dicht bij en verder uit elkaar gezet, de voergoot is verdiept en wordt begrensd door een smal straatje met het van luiken voorziene schot als afscheiding van de dors- en voerdeel. Dezelfde hoofdvorm met

dezelfde stalinrichting heeft zich in het midden van de achttiende eeuw uit Brabant verbreid over het Eiland van Dordrecht naar de Hoekse Waard, omdat het voor de grote bedrijven een praktischer tas- en voerwijze mogelijk maakte dan bij de oudere dwarsdeeltypen het geval was.

Een van de best bewaarde voorbeelden op het laatstgenoemde eiland is de hofstede Leeuwenburgh uit 1762 in Heinenoord. Het gepleisterde woonhuis van

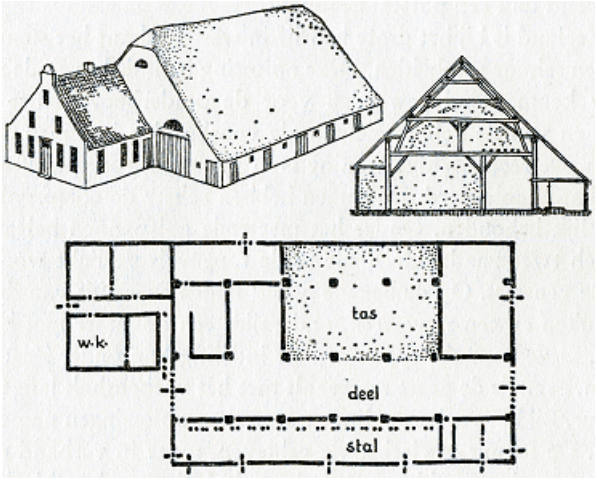

81. Vlaamse-schuurgroep, middenlangsdeeltype in de Hoekse Waard

rode baksteen bezit een tuitgevel, begrensd door natuurstenen banden, die aan de voet in voluten eindigen. Boven de klassiek omlijste deur, die midden in de symmetrische ingedeelde gevel prijkt, is een wapensteen gemetseld met het jaartal. De gang snijdt de plattegrond in tweeën; enerzijds het woonvertrek, waarachter een opkamertje en de zijingang met de zoldertrap, anderzijds de zitkamer met een grotere opkamer en kelder. Het aangebouwde bakstenen bedrijfsgedeelte heeft als hoofdkonstruktie de zeer brede en hoge gebinten met de rij standvinken in het midden, maar deze ondersteunen nu geen opgelegde maar ankerbalken, volgens de streektradkie. De koestal in de zijbeuk langs de deel wijkt niet af van de west-Brabantse, maar de eerste twee gebintvakken worden hier ingenomen door een grote paardestal en een houten dorsvloer en het laatste door de vlasschuur. De op het erf staande zwingelkeet voor de vlasbewerking is gesloopt evenals de bijschuur met zomerhuis. Dit gebouwtje bestond uit een houten gedeelte met rieten wolfdak, dat een onderkomen verschafte aan het jongvee, de kippen- en varkenshokken, gereedschappen, wagens, karnplaats en spoelkeuken, en een aangebouwd lager gedeelte voor

zomerverblijf mee baksteenmuren en een pannen zadeldak. Het laatste element komt ook vrijstaand als bakhuis voor. Hetzelfde boerderijtype heeft in de vorige eeuw opgang gemaakt in de westelijke Langstraat en het Land van Altena. Bij een primitieve navolging in Sprang, grenzend aan de eerste streek, is de stenen schuur onder dezelfde nok gebracht, als de woning. Aan een zijde ontbreekt de buitenstijlruimte, aan de andere kant heeft men naast de langsdeel, die slechts aan de achterzijde deuren bezit, Dnder het met een flauwere helling aflopend dak een potstal gebouwd.

Evenals in Zeeland is bij het grote bedrijf in west-Brabant het stenen woonhuis van de houten schuur gescheiden. Deze oplossing is sinds het einde van de achttiende eeuw kenmerkend geworden voor de polderhoeven met uitgestrekte landerijen. Een van de vele monumentale voorbeelden kan men aantreffen in Zevenbergen. De rechthoekige woning is in 1790 van rode baksteen opgetrokken, maar thans gepleisterd. De ramen hebben echter de oorspronkelijke vorm nog gedeeltelijk behouden. Onder het met rode golfpannen belegde zadeldak bevinden zich twee zaadzolders, die in de topgevels verlicht worden door de ongewijzigde vensters. Op de begane grond liggen enerzijds van de dwarsgang een woonkeuken en een zitvertrek, anderzijds een opkamer met kelder en een slaapruimte. Deze voor dit type normale indeling kan onder Zeeuwse invloed zijn ontstaan, evenals de grote mestvaalt met het varkenshok langs de stalgevel van de schuur. Bij het vorige stadium waren deze oplossingen namelijk nog niet gebruikelijk. De schuur is vierbeukig gebleven, maar in verband met de grote hoogte heeft men de taszolder van de langsdeel niet op de gebintbalken, maar op enige afstand daaronder aangebracht. Wanneer 's winters de oogstvakken - waarvan hier de houten dorsvloer is afgenomen - en de zolders van stal en deel waren gevuld, was de laatste ruimte uitstekend tegen koude beschermd en een gunstige plaats om bieten en groenvoer neer te werpen. Men behoefde dit voedsel dan nog slechts door de luiken in het stalschot te steken, waar het terecht kwam op het smalle straatje langs de verdiepte goot voor de koestaken. Later vond ook in deze streek de hoge Zeeuwse voerbak ingang. Tot de verdere bijgebouwen behoren voorts nog een zomerhuis en een wagenschuur.

Dit type met losse langsdeelschuur is eveneens op het Eiland van Dordrecht doorgedrongen en komt merkwaardigerwijs bovendien als uitzondering voor in Zeeuws-Vlaanderen, waar de dwarsdelen zelfs bij de grootste bedrijven regel waren. Aangezien de landbouwpionier Vogelvanger bedoeld bijgebouw kort na 1850 oprichtte als tweede schuur naast de normale op zijn modelbedrijf in Hontenisse, kan worden aangenomen, dat deze vorm iets bizonders was, al geeft hij er dan ook de term Zeeuwse schuur aan.

De laatste stap in de ontwikkeling binnen de Vlaamse-schuurgroep bestond uit een vereenvoudiging van de vierbeukige plattegrond. De afstand tussen de gebintstijlen werd hierbij weer verkleind, zodat de rij standvinken in het midden

kon vervallen. De langsdeel, waarvoor dus geen plaats meer overbleef tussen de stijlen, kwam in díe zijbeuk te liggen, welke in het vorige stadium voor oogstberging diende en in verband met de bestemmingswijziging derhalve verbreed moest worden. Langs de koestal, waarvan het profiel onveranderd bleef, spaarde men in de tasruimte een afgeschoten voergang uit.

Een der eerste hoeven van dit type staat bij Terheiden en kan anderhalve eeuw

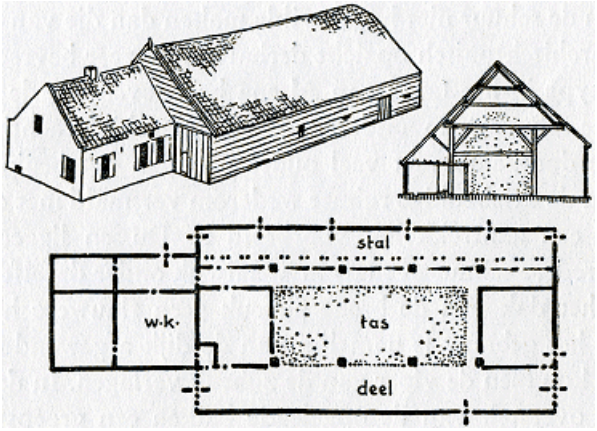

82. Vlaamse-schuurgroep, zijlangsdeeltype in west-Brabant

oud zijn. De woning heeft het plan van het Brabantse langsdeeltype met vier vertrekken zonder gang en is slechts door één zolder overdekt. Deze vereenvoudiging ten opzichte van de statige boerenwoningen in de- rijke polders wordt echter ruimschoots vergoed door de schilderachtige wijze, waarop de goed geproportioneerde vensters in de IJsselstenen gevels zijn geplaatst. Na de brandmuur volgt de hogere driebeukige schuur, die aan de ene zijde met planken is beschoten. Hierachter ligt onder het overstek van de opgelegde gebintbalken de langsdeel met de grote deuren in de voor- en achtergevel. De middenruimte wordt ingenomen door de tasvakken met de paardenstal aan het einde en de tweede zijbeuk is voor koestal bestemd. Door deurtjes in de stenen buitenmuur kon men op de gebruikelijke manier de mest van de achtergang op de grote vaalt kruien.

De verbreiding van dit type bleef evenmin beperkt tot het westen van Brabant, maar volgde de weg van zijn voorgangers naar de Langstraat, het Land van Altena en het Overmase. De Langstraat is een gebied met zeer gemengde invloeden en de jongste Vlaamse-schuurvorm verbasterde dan ook spoedig ofwel het inheemse dwarsdeeltype werd aan de nieuwe bouwtrant aangepast. Dit was onder meer het geval te Waalwijk, waar men achter de vierdelige woning - hier met een gangetje tussen de beide voorvertrekken - een driebeukige stenen bedrijfsruimte heeft gebouwd. De koeien zijn echter niet in een der zijbeuken

opgesteld, maar volgens de streektraditie in een potstal langs de achtergevel met deurtjes naar de mestvaalt. De langsdeel kon dus met worden doorgetrokken. De buitenstijlruimte (in het westen voor stal bestemd) is hier voor uitbreiding van de tas in gebruik en werd zodanig versmald, dat de buitenmuur ervan in het verlengde valt van de zijgevel van de woning. Aan deze kant konden schuur en huis dus onder één dakvlak worden gebracht, maar boven de uitspringende deel moesten de sporen een flauwere helling verkrijgen, omdat men de nok van de schuur niet hoger wilde maken dan die van de woning. Het resultaat is in architektonisch opzicht derhalve niet zeer bevredigend.

Het dwarsdeeltype in het Land van Altena heeft eveneens de invloed van de laatste Vlaamse-schuurvorm ondergaan. Bij de schilderachtige kleine dijkboerderijen, die doorgaans niet veel ouder zijn dan het begin van de vorige eeuw, heeft men de driebeukige ruimte wederom versmald met een tweebeukige als gevolg. Bij een aantrekkelijk voorbeeld in Dussen liggen de viercellige woning en de bredere schuur evenals in Waalwijk onder dezelfde nok, maar nu behoefde men het dak van de brede zijbeuk geen flauwere helling te geven. Deze kant van het gebouw is namelijk van de dijk afgewend en door het aflopende terrein kon men de vloer van de zijbeuk verlagen. In deze ruimte heeft men onder het overstek van de opgelegde balken een groepstal voor koeien ingericht, doch de hoofdbeuk bevat nu niet een langsdeel, maar in verband met de geringe mogelijkheden een dwarsdeel tussen het tasvak en de paardestal. Naast de grote deuren bevinden zich in de hoge dijkgevel onder de voet van het rieten dak nog enige luiken, waardoor men de oogst vanaf de weg op de schuurzolders kan steken.

In zuiverder vorm is het driebeukige type voor de grote bedrijven in het Overmase aanvaard. Met de gemoderniseerde kleinere dwarsdeelhoeven is het in de negentiende eeuw kenmerkend geworden, voor dit gebied, vooral op Voorne en Putten, waar de oudere hofsteden vrijwel verdwenen zijn.

Volledigheidshalve kan ten slotte nog worden gewezen op enige vrijstaande Walcherse schuren van dezelfde opzet. Bij het in 1804 gebouwde eksernplaar van Weizicht te Grijpskerke zijn de drie beuken, ingenomen door de langsdeel (tevens wagenberging en stro-opslag), de tas (waarvan de paardestal is afgeschoten) en door de koestal, ongeveer even breed, zodat er voor de voergang van de laatste nog plaats was in de buitenstijlruimte. Molenbaix tussen Grijpskerke en Oostkapelle komt sterk met Weizicht overeen en dit was ook het geval met een schuur uit 1760 in Vrouwenpolder. Bij een tweede voorbeeld ter plaatse uit 1820 waren de paarden in het verlengde van de koestal opgesteld en was het laatste gebintvak voor wagenberging ingericht. Deze Walcherse variant op het Zeeuwse dwarsdeeltype hield verband met het grote bedrijf en zal waarschijnlijk zonder invloed van de Vlaamse schuur uit de driebeukige Zeeuwse vorm zijn ontwikkeld.

Bronnen en Literatuur

I Stad en Dorp

N.B. Hetgeen hier volgt is een aanvulling op de aantekeningen in het eerste deel, blz. 366-372. We hebben ons voor dit jongere tijdvak sterk moeten beperken; dat de keus soms door persoonlijk inzicht is bepaald, zal de lezer ten goede willen houden.

Bronnen

De meest algemene bronnen zijn de plattegronden. De belangrijke planografische produktie van de eerste helft der 17e eeuw is afgerond door Blaeu's Stedeboek, in het midden dier eeuw uitgegeven. Men zie hierover: B. van 't Hoff in Ned. Archievenblad XLIX (1941-1942), blz. 97-150, als in het eerste deel aangehaald. In het midden der 18e eeuw is weer een serie Nederlandse stadsplans, minder volledig en in bescheidener uitvoering, gepubliceerd door de uitgever Isaak Tirion in het verzamelwerk: De Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, Amsterdam 1738 vlg.; hiervan zijn vooral de plans der Hollandse en Zeeuwse steden waardevol. In dezelfde eeuw begint de uitgave van grote plattegronden van een meer exakt type, niet meer in vogelvlucht; deze uitgaven vermeerderen zich na het gereedkomen van het kadaster in het eerste derde deel der 19e eeuw. Redukties dezer plans op kleine schaal vindt men in J. Kuyper's Gemeente-atlassen der onderscheiden provincies, tussen 1860 en 1870 verschenen; de grote bladen van dit type kan men aantreffen in plaatselijke- verzamelingen en publikaries; één verzameling, de kollektie Bodel Nyenhuis in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, bevat ze zo al niet volledig, dan toch in groten getale.

Voor de gedaante van het landschap en de veranderingen hierin zal men zich bedienen van de kaarten: de provinciale overzichtskaarten en vooral de detailkaarten van de 17e eeuw, enkele nieuwe karteringen der 18e eeuw en de nieuwe algemene kaarten der 19e eeuw: de op de kadasterkaarten gegronde provinciekaarten uit de periode 1840-1850 en de sedert c. 1850 verschijnende nationale kaart op de schaal 1 : 150.000, alsmede de bewerkingen hiervan in Kuyper's reeds genoemde gemeente-atlassen. Hierover uitvoerig: S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, Geschiedenis der Kartografie van Nederland, 1947.

Algemene literatuur

Gerald L. Burke. The Making of Dutch Towns, London 1956.
A.E. Smailes. The Geography of Towns, London 1953.
P. Bakker Schut. Stedebouwkundige Idealen van het einde der 15e tot het begin der 17e eeuw. Tijdschrift v. Volkshuisvesting en Stedebouw XXIII (1942), blz. 53-61, 75-80.

F.A.J. Vermeulen. Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst II (1931), blz. 405-457 (De Militaire Bouwkunst der Renaissance; vesting- en Stedebouw).

R. Eberstadt. Städtebau und Siedlungswesen in Holland, Jena 1914.
J.P. Fockema Andreae. De Hedendaagsche Stedebouw, Utr. 1912.

In *A.J. van der Aa's* Aardrijkskundig Woordenboek van het Koninkrijk der Nederlanden, van omstreeks het midden der 19e eeuw, vindt men aangaande alle plaatsen uitvoerige en over het algemeen betrouwbare topografische gegevens.

Over de parkaanleg: *A. Bienfait*. Oude Holl. Tuinen (1943). Aangaande de ontginningen, indijkingen en kolonisaties bestaat niets samenhangends, doch een onoverzichtelijke speciale literatuur, voor het oudere gedeelte te vinden bij: *P.H. Kemper*. Repertorium der literatuur van den Waterstaat van Nederland, 2e dr., 1915, en voort in het recente agrarisch-historische repertorium van dr. Van der Poel.

Het Nederlandse Stedeboek, op blz. 367 van deel I van dit werk vermeld, verschijnt niet. Het comité voor stedegeschiedenis van het Internationale Geschiedkundige Congres bereidt een uitgave van typerende stadsplannen ook van Nederlandse steden voor.

We geven hieronder nog enige literatuur betreffende de steden: zowel de oude als die welker stedelijk karakter van de nieuwere tijd dateert (over de jongste formele stadserkenningen: Tijdschr. v. Rechts geschiedenis XII, blz. 245-247).

Bijzondere literatuur

AMSTERDAM - *J. ter Gouw*. Amsterdams Vergrootingen, 1882. Amsterdam in de 17e eeuw, 3 delen, 1897-1904. *H. Brugmans*. Gesch. van Amsterdam, Het nieuwe Amsterdam sedert 1795, 1925.
APELDOORN - *J.C. Baars*. Apeldoorn als opkomend centrum, Tijdschr. Econ. Geogr., 1920, blz. 147. *D. Gosker/T.J. de Jong*. Apeldoorn, 1934.
ARNHEM - *H. Blink*. Arnhem in haar opkomst en ontwikkeling, Tijdschr. Econ. Geographie, 1920, blz. 250. *S.J. Fockema Andreae*. De uitbreiding der stad Arnhem tusschen 1815 en 1878, Bijdr. en Med. Gelre XXVIII (1925), bk. 139-183.
ASSEN - *A. Oltmans*. Assen honderd jaar stad, 1907. Het ontstaan van Assen, Geïll. Gemeenteblad 1924/25, blz. 285-288.
AUSTERLITZ - *P.J. Frederiks*. De Pyramide van Austerlitz, eene hist. studie, 1895.
BEVERWIJK - *H.J.J. Scholtens*. Oud Beverwijk, 1948.
BLOKZIJL - *P.W.J. van den Berg*. Blokzijl, in: Buiten XIII (1919), blz. 232.
BOLSWARD - *H. Halbertsma* in: Bull. Oudh. Bond VI 9 (1956), blz. 217.
BREDA - *F.F.X. Cerutti e.a.* Geschiedenis van Breda, De Middeleeuwen, 1952.
BUREN - *F.A. Hoefer*. Speckle en de plattegrond van Buren, in: Bijdr. en Med. Gelre XV (1912), blz. 411.
COEVORDEN - *P.W.J. van den Berg*. Coevorden, in Buiten XXI (1927), blz. 152.

DOKKUM - Jubilum-uitgave Dokkum, 1955.
DORDRECHT - *W.J.A. van Alkemade*. De Haven van Dordrecht, in: Mensch & Maatschappij XVIII (1941), blz. 235-257.
EDAM - *A.A. Kok*. Edam, 1948 (Heemschutserie). *Th. C.P.M. Kolfschoten*. Edam in het heden, 1934.
EINDHOVEN - *Br. Taurellus*. Eindhoven's groei, sociaal-geographisch beschouwd, in: Tijdschr. Aardr. Genootschap, 1934, blz. 829. *W. Brand*. Eindhoven, sociografie van de lichtstad, 1937.

ENKHUIZEN - *P. Noordeloos* in: Enkhuizen-nummer van Genootschap Oud-Westfriesland, 1955.
ENSCHEDE - *A.H. Op ten Noort*. Enschede in 1913, 1913.
'S-GRAVENHAGE - *J. Gram*. 's-Gravenhage in onzen tijd, 1892. Hist. Atlas van 's-Gravenhage, 1915-1923. *W. Moll*. Het Willemspark en het Nationale Monument op Plein 1813. Jaarboek Die Haghe 1954.
GRONINGEN - *H. Blink*. De stad Groningen als ec. centrum, in: Tijdschr. Econ. Geographie, 1920, blz. 214.
HAARLEM - Haarlem (sociografie), 1942. (Hetgeen de vergroting der 17e eeuw betreft gecit. bij Eisler, vermeld in deel I).
HEERENVEEN - (*J.F. Schouwen*). Korte Beschrijving van 't vlek Heerenveen, 1727. Heerenveen één en onverdeeld, Rapport, 1873.
HEERLEN - *Paul Overhage S.J.* Heerlen, der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugebietes, 1939.
HELDER - *D. Dekker*. Ontwikkelingsgeschiedenis en beschrijving der gemeente Helder, 1875. Toekomstig Den Helder (catalogus), 1948.
HELMOND - Hist. en top. atlas van Helmond, 1881.
HENGELO - Gedenkboek van Hengelo, 1913.
HILVERSUM - Gedenkboek 1424-1924, 1924.
LEEUWARDEN - *R. Visscher*. Leeuwarden van 1846 tot 1906. 1908.
MAASSLUIS - *J.H.W. Leliman*, Maassluis 1614-1914, in: Bouwwereld XIII (1914), blz. 272, 277.
MAASTRICHT - *H.C.W. Roemen*. Maastricht, geogr. beschrijving, 1947.
MEPPEL - *P.A. Derks*. Meppel en Omstreken, I, 1887. *J.W. Heetjans*. Meppel, iets over zijn ligging en ontstaan, in: Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1913, blz. 21. *J. Poortman*. Meppel door de eeuwen heen, z.j.
NIJKERK - *C.C. Callenbach*, Nijkerk, 1926.
NIJMEGEN - *F. Gorissen*. Stede-atlas van Nijmegen, 1956.
OOSTERHOUT - *Jos. Frencken*, Gids v. Oosterhout, 1925.
ROOSENDAAL - *Cl. Prinsen*. De stadsontwikkeling van Roosendaal, in: Tijdschr. v. Volkshuisvesting en Stedebouw XIX (1938), blz. 49.
ROTTERDAM - Hist. Atlas van Rotterdam (in serie: R'dam in den loop der eeuwen). *L.J.C.J. van Ravesteyn*. Rotterdam in de 19e eeuw, 1924. *L.J. Rogier*, Rotterdam tegen het midden der 19e eeuw, 1948.
SCHIEDAM - *J. Hey*. De aangroey van Schiedam, 1778. *J.v. Praag*. De metamorphose van Schiedam's centrum, in: Het Bouwbedrijf 1934, blz. 145-150.
SCHENKENSCHANS - Cort en bondich verhael mitsgaders een perfecte af-beeldinghe van Schenkenschans, 1635.
TILBURG - *P.C. Boeren*. Het Hart van Brabant, schets eener geschiedenis van Tilburg 1842-1942 (1942).
UTRECHT - 't Concept van de platgrondighe afbeeldinghe van de oude en nieuwe stad Utrecht, 1664. *H.M.A.J. van Asch van Wijck*. Levensschets van Henrick Moreelse, 1843. Iets over de uitzetting van Utrecht, 1828. *J. Scheltema*. Overzigt van de voornaamste verfraayingen, veranderingen en verbeteringen sedert 1820 te Utrecht, 1835.

VLAARDINGEN - *J.A.J. Jousma*. Oudheid van Vlaardingen, 1947.
WILLEMSTAD - *W.H. Schukking*. De vesting Willemstad, in: Heemschut III (1926).
ZAANDAM - *B. van Geuns*, Beschrijving van Zaandam (c. 1842). *J.P. Kruyt*. De bevolking der Zaanstreek, in: Mensch en Maatschappij IV (1928), blz. 221,306. Rapport Streekplan Zaanstreek, 1955.

(In de suksessievelijk verschijnende delen van de Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, zoals laatstelijk die van de Tielerwaard, Waterland, Westfriesland, de Graafschap Zutphen e.d.m., vindt men de steden der desbetreffende landstreken meer of minder uitvoerig beschreven. Van andere zijde worden de stedelijke vormgevingen benaderd in recente studies verband houdende met uitbreidingsplannen, ontwikkelingsplannen e.d.m. der gemeenten; deze rapporten zijn grotendeels niet in boekvorm uitgegeven, doch in stencil of dgl. reproduktievorm; men vindt een grote verzameling dezer geschriften in de bibliotheek van de Rijksdienst voor Het Nationale Plan. In tijdschriftartikelen van de laatste jaren betr. stadsontwikkeling komt veelal de groei van de plaats even ter sprake, maar - in den regel - slechts met gegevens uit de tweede of verdere hand. Wij hebben getracht hier slechts publikaties te noemen die òf nieuw materiaal verwerkt hebben, òf wel uitvoerige en volledige samenvattingen geven.)

II De architektuur

Wij verwijzen naar de opgaaf in deel I blz. 372 vlgg. voor die werken, welke blijkens de bespreking aldaar niet alleen van belang zijn voor de Middeleeuwen maar ook voor later tijden. Series, in deel I genoemd die sindsdien werden vervolgd of voltooid zijn deze:

De *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* met de slotaflevering van Maastricht en de delen gewijd aan de Tielerwaard, Waterland en omgeving, en Westfriesland met de eilanden Tessel en Wieringen;

De *Kunstreisgids van Nederland* met deel III omvattende Overijssel, Utrecht en Gelderland en deel IV, omvattende Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.

Van belang voor de tijd na de Middeleeuwen zijn de navolgende werken die niet in deel I werden genoemd.

H.E. VAN GELDER (redakteur en medewerker) e.a., *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, deel I, derde druk, 1954 met artikel van F.A.J. VERMEULEN, en deel II, derde druk 1954, met artikelen van M.D. OZINGA en F.W.S. VAN THIENEN;
M.D. OZINGA, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland*, 1929;
D.F. SLOTHOUWER, *De Paleizen van Frederik Hendrik*, z.j. (1946);
E.H. TER KUILE, *Kastelen en Adellijke Huizen*, 1955.

Voor monografieën over bouwmeesters verwijzen wij naar de noten bij de plaatsen waar deze kunstenaars in de tekst zijn behandeld.

Naast de enige periodiek, vermeld in deel I, te weten het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, dient thans te worden vermeld het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, verschenen sinds 1947.

Een nuttig hulpmiddel is het *Repertorium van Boekwerken betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, verschenen tot 1940*, welk repertorium in 1950 werd uitgegeven door de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

III De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland

Ten einde een inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van de methoden, die bij het boerderij-onderzoek zijn toegepast, kan worden volstaan met de volgende opgaaf: *J.H. Gallee*, De bouw der boerenwoningen in Nederland in verband met de bewoners en hun dialect. (Tijdschrift van het Ned. Aardrijkskundig Genootschap 2e S. XX, 1903, blz. 625 v.v.); *K. Uilkema*, De Methode van onderzoek bij het Boerenhuis in Nederland (Mensch en Maatschappij V, 1929, blz. 269 v.v.); *S.J. van der Molen*, De Nederlandsche Boerenhuistypen en hun bestudering (Volksche Wacht, 6e jrg., 1941/42, blz. 239-245) en *R.C. Hekker*, Het boerderijonderzoek in Noord- en Zuid-Nederland (Handelingen van het eenentwintigste Vlaams Filologencongres, Leuven 1955, blz. 275-283). Tevens heeft dez., Behoud van het oude: een bijna onoplosbaar vraagstuk (Bouw, 11e jrg. 1956, blz. 745-749) onder de loep genomen.

Als algemeen overzicht is *J.H. Gallee*, Het Boerenhuis in Nederland en zijn Bewoners, Utrecht 1907/'08 voor de tekst vrijwel verouderd en *S.J. van der Molen*, Het Boerenhuis in Nederland (in: Volk van Nederland o.r.v. J. de Vries, Amsterdam, 3e dr., 1943) te zeer op enkele gebieden afgestemd. Een poging tot een meer sluitend geheel ondernam *R.C. Hekker*, Die Bauernhausforschung in den Niederlanden unter besonderer Würdigung der mittelniederländischen Hallenhaustypen (Niederschrift über die Tagung des Arbeitskreises für deutsche Hausforschung in Cloppenburg, 1952, blz. 34-61). De andere overzichten berusten niet op zelfstandig onderzoek en bieden geen nieuwe gezichtspunten. Er mag echter nog worden gewezen op een enkele algemene bijdrage op de nog minder verkende terreinen van het boerenbinnenhuis en de erfaanleg, nl. *D.F. Lunsingh Scheurleer*, Volkskunst in woonhuis en huishouding (in: Nederlandsche Volkskunst o.r.v. A. Teenstra, Amsterdam 1941) en *J.T.P. Bijhouwer*, Nederlandsche Boerenerven, Amsterdam 1943. Na het deels verouderde boek van *H. Blink*, Geschiedenis van de boerenstand en den landbouw in Nederland, Groningen 1902-'04 is geen samenvattend werk over het bedrijf meer verschenen. Wel zijn er voor de verschillende streken nog belangrijke bijdragen op dit gebied gepubliceerd, die evenwel grotendeels worden behandeld in de nader te noemen boerderijstudies. Een uitzondering moge evenwel worden gemaakt voor: *J.J. Spahr van der Hoek*, Geschiedenis van de Friese Landbouw, Leeuwarden 1952 (de geschiedenis tot 1700 is behandeld door *O. Postma*). Tenslotte zij in dit verband gewezen op twee detailstudies: *B.H. Slicher van Bath*, Mensch en Land in de Middeleeuwen, bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland, Assen 1944, en *H. van der Linden*, De Cope, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte, Assen 1955.

De laatste beschouwingen over de prehistorie en de middeleeuwen in het noorden en oosten geven *R.C. Hekker*, De voorgeschiedenis van de boerderij in Oost-Nederland (Driemaandelijkse Bladen N.S., 7e jrg. 1955, blz. 81-97) en *H. Hinz*, Zur Entwicklung

der Niederdeutschen Halle (Nordelbingen Band 23, 1956, blz. 17-22), terwijl voor het zuiden *J. Bender*-

macher, Das Dach ohne Stuhl (Niederschrift über die Tagung des Arbeitskreises für deutsche Hausforschung in Monschau, 1953; blz. 16-30), enige aanwijzingen bevat. Als afzonderlijke gegevens dienen nog te worden vermeld: *S.J. van der Molen*, De historische landbouwkaart, een nieuw hulpmiddel bij de studie van het boerenhuis (Volksche Wacht, 8e jrg., 1943/'44, blz. 347-351) en *J.G.N. Renaud*, Een middeleeuwse hoeve in de polder Boudewijn Hartsland (Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 6e jrg. 1955, blz. 140-150).

De bijdragen over de na-middeleeuwse ontwikkelingen betreffen vrijwel uitsluitend bepaalde streken of gewesten, zodat een groepsgewijze indeling in dit geval beter door een volgens de provincies kan worden vervangen. Omdat de te vermelden uitvoerige studies tevens de eerder verschenen publicaties van betekenis behandelen, is afgezien van een opsomming van de laatste.

GRONINGEN - *R.C. Hekker*, De West-Groninger boerenplaats (Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jrg. 4, 1951, blz. 67-87), *dez.*, Het Oldamster Boer'nspul (Groningen, 30e jrg., 1948, blz. 84-96) en *dez.*, De Saksische hoeve in Westerwolde (Driemaandelijkse Bladen NS, 3e jrg., 1951, blz. 97-108 en NS 4e jrg., 1952, blz. 1-9).

FRIESLAND - *S.J. van der Molen*, Het Friesche Boerenhuis in twintig eeuwen, Assen, 2e dr., 1943 (behandelt Friesland over de Tjonger en Ameland), *dez.*, Het Saksische boerenhuis in Zuid-Oost-Friesland, Groningen 1941 (met medewerking van *H. van der Vliet*; beiden publiceerden afzonderlijk nog enige aanvullingen in Het Noorder Land, jrg. 1941/'42 en 1942/'43, in de Heereveense Koerier 1949 en 1950 en in de Friese Koerier 1954). *O. Postma*, Heeft het Friesche Boerenhuis in de zandstreken en op de klei dezelfde ontwikkeling doorgemaakt? (in: Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland, Meppel 1947, blz. 275-288), *E.S. de Jong*, De Fryske stjelp yn de Stellingwerven (It Beaken, 9e jrg., 1947, blz. 78-82), *G.J.A. Bouma*, Boerderijenboek, De nieuwe Friese boerderij, Amsterdam 1949 (betreft het vasteland en is vrnl. van belang voor de foto's en plattegronden) en *G. Knop*, Schylgeralân, een beschrijving van land en volk van het eiland ter Schelling, Leiden 1946, blz. 236-245 (geen ontwikkelingsgeschiedenis, maar een aantal belangwekkende hoewel verward gegroepeerde gegevens).

DRENTE - *N.N. (J. Poortman?)* Het Drentsche Boerenhuis (Meppeler Courant, 14, 21, 28 dec. 1934, 4, 25 jan. 1935), *C.C.W.J. Hijszeler*, Boerenvoortvaring in de Oude Landschap, Assen 1940 en *S.J. van der Molen*, Het Drentsche Boerenhuis en zijn ontwikkeling, Den Haag, 1941.

OVERIJSSEL - Van de vele opstellen van *J. Jans*, die slechts betrekking hebben op de architektonische verschijningsvorm, wordt hier alleen gewezen op: Landelijke bouwkunst in Overijssel (in: Overijssel o.r.v. Engelen v.d. Veen, Ter Kuile en Schuiling, Deventer 1931, blz. 238-254), van de talloze beschrijvingen van het losse hoes kunnen worden genoemd: *M.W. Heslinga*, De onderdelen van het Twentsche boerenhuis en hun benamingen (Tijdschrift van het Ned. Aardr. Gen. LVIII, 1941, blz. 285-311) en *W.H. Dingeldein, Het* 'Losse Hoes' Groot Bavel, Enschede, 2e dr. 1947, Over het midden der provincie bestaat niets van belang, over het westen: *C.H. Ebbinge Wubben*, Staphorst en Rouveen (Driemaandelijkse Bladen, 5e jrg., 1906, blz. 35-48), *S.J. van der Molen*, Oude Boerenhuizen in de Kop van Overijsel (Hamer, 2e jrg., 1941/'42,

no. 6, blz, 20-23) en *R.C. Hekker*, De Kamper Stadserven (Historia, 13e jrg., 1948, blz. 17-21).
GELDERLAND - Naast het werk van *Gallee*, dat voor deze provincie - afgezien althans van de ontwikkelingsgeschiedenis - nog van waarde is, kan slechts worden gewezen op het rapport: Statistieke Beschrijving van Gelderland, Arnhem 1826, blz. 403-422, en op *J.W. Kuiper*, De laatste boerderij binnen de Singels van Nijmegen (Numaga, 4e jrg. 1957, blz. 103-107).

Voor dezelfde ontwikkeling over de grens raadplege men: *A. Zippelius*, Das Bauernhaus am Unteren Deutschen Niederrhein, Wuppertal 1957.
UTRECHT - Over die gewest is niets van belang verschenen.
NOORD-HOLLAND - *K. Uilkema*, De huistypen in Nederland I, gestencilde eigen uitgave 1933, behandelt alleen het vasteland boven het IJ. Voorts *R.C. Hekker*, De Noord-Hollandse Stolphoeve, Assen, 1944, *dez.*, Nieuwe bouwstoffen voor de geschiedenis van de Noordhollandse boerderij (De Speelwagen, 6e jrg., 1951, blz. 203-212), *dez.*, De ontwikkeling van de Gooise hoeve (Oudheidkundig Jaarboek 1943, blz. 47-58) en *S.J. van der Molen*, Verwante greidboerderijen aan weerszijden der Zuiderzee (Nieuwsblad van Friesland, 22, 30 mei en 5 juni 1939).
ZUID-HOLLAND - Uitsluitend voor de gevelbehandeling moet worden genoemd: *J. Verheul Dzn.*, Oude boerenhofsteden in Zuid-Holland, Rotterdam, 2e dr., 1937; dezelfde schrijver publiceerde nog een zevental werkjes van gelijke strekking over de omgeving van Rotterdam. De beste bijdrage over een Rijnlandse boerderij is nog steeds: *J. le Francq van Berkhey*, Een geregelde Hollandsche Boerewoning, Koe en Paardestal en Dorsch (in: Natuurlijke Historie van Holland IX, Leiden 1809). Het binnenduinse bedrijf met enkelrijige stal wordt beschreven door *R.C. Hekker*, Visserswoningen, bouwschuren en boerderijen te Katwijk aan Zee (In: Katwijks Volksleven, Leiden, 1951, blz. 50-65) en *dez.*, Visserswoningen, rederijen en boerenhuizen in Noordwijk aan Zee (in: Noordwijks Volksleven, ter perse). Voor Goeree-Overflakkee zie men onder Zeeland.
ZEELAND - *R.C. Hekker*, De Zeeuwse hofstede, Middelburg 1951 (overdr. uit het Archief van het Zeeuwsen Genootschap der Wetenschappen, 1951).
NOORD-BRABANT - *K. Uilkema*, De huistypen in Nederland I, gestencilde eigen uitgave 1933, geeft het begin van de ontwikkeling op de zandgrond en in de westelijke polders, maar laat de jongere evolutie en de typen in de Langstraat en het Land van Altena buiten beschouwing.
LIMBURG - *K. Uilkema*, De huistypen in Nederland I, gestencilde eigen uitgave 1933, en *R.C. Hekker*, De ontwikkeling van het boerenhuis in Limburg (Publications de la Soc. hist. et arch. dans le Limbourg à M., LXXVIII-LXXXII, 1942-'46, blz. 25-83).

Ter verantwoording dient te worden vermeld, dat in het voorafgaande voor het eerst is getracht de ontwikkeling te beschrijven op Terschelling, van de middenlangsdeeltypen, van de dwarsdeeltypen in het Overmase en in het gebied tussen Maas en Waal, van de vormen in de Alblasserwaard, van de voerdeeltypen in de Hollands-Utrechtse grensstreken, van de voergang-typen in Zuid-Holland en de noordelijke Vechtstreek en van de Vlaamse-schuurtypen buiten west-Brabant. De voornaamste aanvullingen op of afwijkingen van de opvattingen in bovenstaande bijdragen betreffen ten slotte: de middeleeuwse ontwikkeling in het westen en zuiden, de oorsprong van de boerderijen op Wieringen en in het Bildt, van de zuid-Friese stelp en de Staphorster hoeve, de evolutie van het woongedeelte in Drente en Brabant, de konstruktie-veranderingen van het langgeveltype in Brabant en de oudste vormen op Goeree-Overfiakkee.

Lijst van figuren tussen de tekst

1. Delfzijl in de 18e eeuw.
2. Coevorden in de 18e eeuw.
3. Rotterdam, 1616.
4. Winschoten, midden der 19e eeuw.
6. Eindhoven en omgeving, eind 18e eeuw.
7. Kasteel van Breda.
8. Amsterdam, Zuiderkerk.
9. Amsterdam, Noorderkerk.
10. Den Haag, Mauritshuis.
11. Serlio, ontwerp voor een huis met ‘kolossale orde’.
12. Haarlem, Nieuwe Kerk.
13. Amsterdam, Paleis.
13. Leiden, Marekerk.
15. Leiden, Marekerk.
16. Elsenburg door Philips Vingboons.
17. Amsterdam, ontwerp Stadhuis.
18. Den Haag, Nieuwe Kerk.
19. Renswoude, Hervormde Kerk.
20. Amsterdam, Ronde Lutherse Kerk.
21. Den Haag, Paleis Kneuterdijk.
22. Haarlem, het Paviljoen.
23. Amsterdam, verbouwing Aalmoezeniershuis.
24. Het voorhistorische hallehuis van het type Ezinge.
25. Bo te Schoonbeek.
26. 14e eeuws los hoes, opgegraven te Lievelde.
27. Laat-middeleeuwse hoeve uit 't Sticht.
28. 14e-eeuws hallehuis, opgegraven bij de Waalhaven te Rotterdam.
29. Overgang van de konstruktie met de nokbalkdragers op die met ankerbalkgebinten.
30. De ontwikkeling van het woonstalhuis tot stolp.

Friese-huisgroep

31. Noordholl. ontw., woonstalhuis te Schellingwoude.
32. Noordholl. ontw., Wieringstype.
33. Noordholl. ontw., type met vooreind op Texel.
34. Noordholl. ontw., stolp.
35. Fries-Gron. ontw., woonstalhuis te Wartena.
36. Fries-Gron. ontw., Bildts type.
37. Fries-Gron. ontw., Kop-hals-romptype
38. Fries-Gron. ontw., tweekap met dwarshuis.
39. Fries-Gron. ontw., stelp.
40. Oldambtse type.
41. Amelands-Tersch. ontw., oud-Amelands type te Nes.
42. Amelands-Tersch. ontw., Terschellings dwarsdeeltype te Lies.

43. Amelands-Tersch. ontw., type met vooreind.

Hallehuisgroep

44. Middenlangsdeeltype, los hoes uit Beuningen thans in het Openluchtmuseum.
45. Middenlangsdeeltype van de Veluwe.
46. Middenlangsdeeltype, T-huis uit de IJsselstreek.
47. Middenlangsdeeltype, Stichts T-huis.
48. Staldeeltype uit Brabant.
49. Staldeeltype met later aangebouwde hooischuur in de stellingwerven.
50. Drents middenlangsdeeltype met aangebouwde hooischuur.
51. Dwarsdeeltype, Drentse vorm.
52. Westerwoldstype, waarbij achter het woongedeelte van het dwarsdeeltype een golfschuur is gebouwd.
53. Dwarsdeeltype, Stellingwerfse vorm.
54. Dwarsdeeltype, Staphorster vorm.
55. Dwarsdeeltype, Gooise vorm.
56. De hoeve van Jan van Oldenbarneveld in Nieuw-Beierland.
57. Dwarsdeeltype, oude Overmase vorm.
58. Dwarsdeeltype, jongere Overmase vorm.
59. Dwarsdeeltype, Langstraatse vorm.
60. Voerdeeltype op het Kampereiland.
61. Voerdeeltype in de Lopikerwaard.
62. Grondtasttype, Giethoornse vorm.
63. Grondtasttype, oude Alblasserwaardse vorm.
64. Grondtasttype, jongere Alblasserwaardse vorm.
65. Voergangtype, Weesperkarspel.
66. Voergangtype in westelijk Zuid-Holland.
67. Voergangtype, binnenduinse type.

Dwarshuisgroep

68. Zuid-Limburgse ontwikkeling, verbouwing van het oudste na-middeleeuwse type tot L-vorm bij een v.m. keuterij te Schimmert.
69. Zuid-Limburgse ontwikkeling, gesloten hoeve met dwarsdeelschuur.
70. Noord-Limburgs hoftype, staldeelhoeve.
71. Noord-Limburgs hoftype met langsdeelschuur.
72. Brabants-Noord-Limburgse langgevelhoeve.
73. Brabants-Noord-Limburgse langgevel-ontwikkeling.

Zeeuwse-schuurgroep

74. V.m. eenbeukig type te Eede.
75. Tweebeukig type op Walcheren.
76. Driebeukige schuur met vrijstaande woning.
77. V.m. Flakkees type uit Den Bommel.
78. V.m. Schouwse Stolp.
79. Vlaamse-schuur.

Vlaamse-schuurgroep

80. Oude vorm uit de Westelijke Langstraat
81. Middenlangsdeeltype in de Hoekse Waard.
82. Zijlangsdeeltype in West-Brabant.

Lijst van afbeeldingen

1. Klundert, 1632.
2. Harlingen, 1666.
3. Leiden, 1615.
4. Enkhuizen, 1632.
5. Groningen, midden 17e eeuw.
6. s'-Gravenhage, 1712.
7. 's-Gravenhage, 16e eeuw.
8. Haarlem, 1615.
9. Haarlem, vergrotingsplan van Salomon de Braey.
10. Medemblik, midden 17e eeuw.
11. Vlissingen in de 18e eeuw.
12. Amsterdam, 1742.
13. Utrecht, 1664.
14. Utrecht, 17e eeuw.
15. 's-Gravenhage, Prinsengracht, 1755.
16. Leiden, Rapenburg vóór 1807.
17. Middenbeemster, 17e eeuw.
18. Maassluis, 1712.
19. Assen, Brink, midden 19e eeuw.

20. Hellevoetsluis, 19e eeuw.
21. Rotterdam, 1839.
22. Rotterdam, Veerhaven, midden 19e eeuw.
23. 's-Gravenhage, 1830.
24. 's-Gravenhage, Willemspark, midden 19e eeuw.
25. Anna Paulowna, midden 19e eeuw.
26. Arnhem, 1854.
27. Haarlem, midden 19e eeuw.
28. Rotterdam, plan 1873.
29. Kasteel van Breda in vogelvlucht.
30. Breda, binnenplaats kasteel.
31. Utrecht, oude stadhuisgevel.
32. Toren van IJselstein.
33. Nijmegen, stadhuis.
34. Twikkel, voorgevel.
35. Arnhem, Duivelshuis.
36. Antwerpen, Stadhuis.
37. Antwerpen, Huis van Frans Floris.
38. Den Haag, Oude Stadhuis.
39. Delft, gevel Koornmarkt 81.
40. Amsterdam, Waag op de Dam.
41. Amsterdam, bekkeneelshuisje Nieuwe Kerk.
42. Deventer, huis De Schuur.
43. Utrecht, huis Korte Nieuwstraat 2.
44. Hoorn, Nieuwe Oosterpoort.
45. Hoorn, St. Jansgasthuis.
46. Gorkum, huis Betlehem.
47. Amsterdam, toren Oude Kerk.
48. Haarlem, St. Jorisdoelen.
49. Haarlem, Vleeshal.
50. Leiden, Stadhuis.
51. Haarlem, toren Nieuwe Kerk.
52. Haarlem, Waag.
53. Amsterdam, Zuiderkerkstoren.
54. Amsterdam, Zuiderkerk.
55. Amsterdam, Beurs.
56. Amsterdam, Oudezijdsvoorburgwal 57.

57. Hendrik de Keyser, ontwerp huis van Hans van Wely.
58. Amsterdam, Westerkerk.
59. Amsterdam, Westerkerk.
60. Amsterdam, Herengracht.
61. Hoorn, gevel Oosterkerk.
62. 's-Gravenhage, Grenadierspoort.
63. Middelburg, Kloveniersdoelen.
64. Keppel, ingangszijde kasteel.
65. Groningen, gerechtshof.
66. Deventer, Landshuis.
67. Maastricht, Rechtstraat 69.
68. Leeuwarden, St. Jacobsstraat 13.
69. Oldenzaal, gevel Marktstraat 10.
70. Honselersdijk.
71. Utrecht, Katherijnepoort.
72. Rijswijk, huis Ter Nieuwburg.
73. Kasteel Warmond.
74. 's-Gravenhage, Huis van Huygens.
75. 's-Gravenhage, Mauritshuis.
76. Amsterdam, plattegrond van de schouwburg van 1637.
77. Amsterdam, schouwburg.
78. 's-Gravenhage, Oude Hof.
79. Amsterdam, Paleis, voorzijde.
80. Amsterdam, Paleis, inwendig, galerij.
81. Amsterdam, Paleis, inwendig, grote zaal.
82. Haarlem, Nieuwe Kerk, inwendig.
83. 's-Gravenhage, Huis ten Bos, plattegrond.
84. 's-Gravenhage, Huis ten Bos, doorsnede.
85. Amsterdam, Huis Kooimans.
86. Leiden, Waag.
87. Maastricht, Stadhuis.
88. Maastricht, Stadhuis, doorsnede.
89. Leiden, zaal Gemeenlandhuis.
90. Maastricht, Stadhuis, inwendig.
91. Leiden, Marekerk.
92. Leiden, Marekerk.
93. 's-Gravenhage, Zaal Staten van Holland.
94. Leiden, Lakenhal.
95. Leiden, Bibliotheca Thysiana.
96. Amsterdam, Keizersgracht 319.
97. Amsterdam, Singel 548.
98. Amsterdam, Huis van Nic. Soyhier.
99. Filips Vingboons, ontwerp brede gegroefde gevel.
100. Amsterdam, Filips Vingboons, ontwerp stadhuis, voorgevel.
101. Rotterdam, Schielandshuis.
102. Filips Vingboons, ontwerp Vreedenburg.
103. Amsterdam, Zeemagazijn.

103a. Amsterdam, Trippenhuis.
104. Roermond, Huis met de Stenen Trappen.
105. Het Weldam.
106. 's-Gravenhage, Nieuwe Kerk.
107. Renswoude, Hervormde Kerk.
108. Maastricht, Augustijnenkerk.
109. Amsterdam, Ronde Lutherse Kerk.
110. Amsterdam, Amstel 216.
111. Leiden, Tevelshof.
112. Deventer, Stadhuis.
113. Huis de Voorst bij Zutfen.
114. Rotterdam, voormalige entrepôt.
115. Enkhuizen, Stadhuis.
116. Soestdijk.
117. Amerongen, Kasteel.
118. Het Loo.
119. Slot te Zeist.
120. 's-Gravenhage, Paleis-van Wassenaar, Kneuterdijk.
121. Grave, Hampoort.
122. Slangenburg, plafond.
123. Middachten, trappenhuis.
124. Amsterdam, Portugese Synagoge.
125. 's-Gravenhage, Trêveszaal.
126. Middelburg, Provinciale Bibliotheek.
127. Amsterdam, Herengracht 475.
128. Amsterdam, Herengracht 475.
129. Rotterdam, Rotterdamse Bank.
130. Ommen, Huis Eerde.
131. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek.
132. Rotterdam, voormalige beurs.
133. 's-Gravenhage, Triomfboog Buitenhof.
134. 's-Gravenhage, Oud-Katholieke Kerk.
135. Eis, R.K. Kerk.
136. 's-Gravenhage, poort Britse Ambassade.
137. Utrecht, Fundatie van Renswoude.
138. Amsterdam, Muiderpoort.
139. Rotterdam, Delftse poort.
140. 's-Gravenhage, Paleis Lange Voorhout.
141. Amsterdam, Felix Meritis.
142. Haarlem, Huis van Barnaart.
143. 's-Gravenhage, Triomfgebouw.
144. Amsterdam, Houten Schouwburg.
145. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg.
146. Groningen, Stadhuis.
147. Rotterdam, Rosaliakerk.
148. Haarlem, het Paviljoen.
149. Haarlem, het Paviljoen.
150. Westzaan, Gemeentehuis.
151. Krommenie, houten gevel.

152. Middelburg, vleugel stadhuis.
153. Maastricht, Boschstraat 60.

154. Kasteel Amstenrade.
155. Ontwerp Universiteit Leiden.
156. 's-Gravenhage, Paleis Noordeinde; balzaal.
157. 's-Gravenhage, Paleis Kneuterdijk, balzaal.
158. Middelburg, Lange Noordstraat 39.
159. Rotterdam, stadhuis van 1827.
160. Utrecht, bank van Vlaer en Kol.
161. Amsterdam, Mozes- en Aaronkerk.
162. Utrecht, Stadhuis.
163. Amsterdam, de beurs van Zocher.
164. Leeuwarden, paleis van Justitie.
165. Enghuizen.
166. Rotterdam, ziekenhuis Coolsingel.
167. Rotterdam, voorm. Station Holl. Spoor.
168. Haarlemmermeer, stoomgemaal Cruquius.
169. Amsterdam, Station Willemspoort.
170. Amsterdam, Paleis van Volksvlijt.
171. 's-Gravenhage, Alexanderstraat.
172. Texels type met vooreind.
173. Stolp 'De Barmhartige Samaritaan', 1659 te Westerblokker.
174. Oud Fries woonstalhuis te Irnsum.
175. Kop-hals-romptype bij Workum.
176. Oldambts-type.
177. 'Het Speelske Huis' uit 1759 te Formerum.
178. Loshoes uit de 18e eeuw te Saasveld, gem. Weerselo.
179. T-huis te Wythmen, gem. Zwoller-kerspel.
180. Vakwerkpui met strooien-topgevel te Oud-Schoonebeek.
181. Middenlangsdeeltype te Erm.
182. Staldeeltype te Nijerberkoop.
183. Staldeeltype bij St. Oedenrode.
184. Middenlangsdeeltype te Elp.
185. Dwarsdeeltype te Eursinge.
186. Dwarsdeeltype te Vollenhove.
187. Westerwoldse boerderij te Onstwedde.
188. Dwarsdeeltype te Staphorst.
189. Dwarsdeeltype te Oosrvoorne.
190. Voerdeeltype 'Bouwlust' uit 1671 te Bergambacht.
191. Grondtastype Giethoorn.
192. Grondtastype te Laag Blokland.
193. Grondtastype te Gijbeland.
194. Voergangtype 'Schoonewegen' te Sassenheim.
195. Voergangtype 'Meerzigt' uit 1677 te Zoetermeer.
196. Keuterij te Schimmert.
197. Gesloten hoeve te Klimmen.
198. Vakwerkgevel te Raren (gem. Vaals).
199. Gesloten hoeve 'De Pleij' te Mechelen.
200. Langgevelontwikkeling, Nrd.-Brabant.

201. Brabantse hoeve te Ulvenhout.
202. Hofstede te Nieuw- en St. Joostland.
203. Hofstede te Heille.
204. Flakkeestype te Oude Tonge.
205. Hofstede ‘De Beijster’ uit 1654 te Wolfaertsdijk.
206. Schuur te Fijnaart.
207. Hofstede ‘Leeuwenburgh’ uit 1762 te Heinenoord.

Register

Aalsmeer 225
Aardenburg 19-20
Abt, Willem den 108, 109
Adams, P. 190
Akkrum 236
Alewijn, C. 189
Alkmaar 21, 153
Alkmaar Huis Mient 104
Alkmaar Waag 103, 105
Almelo 67
Almelo Huis 153
Amerongen, Slot 160, 162
Amstenrade, Slot 183
Amsterdam 172, 220, 221
Amsterdam c. 1600 27-30
Amsterdam c. 1650 31-32
Amsterdam 19e e. 67-68
Amsterdam Accijnshuis 134
Amsterdam Bekkeneelshuisje 101
Amsterdam Beurs van 1607 112.
Amsterdam Beurs van 1841 189
Amsterdam Brant-Rushofje 168
Amsterdam Corvershof 172
Amsterdam Dam enz. 39
Amsterdam Felix Meritis 179
Amsterdam Haarlemmerpoort 114, 189
Amsterdam Heiligewegspoort 134
Amsterdam Herengracht 170/172 115
Amsterdam Herengracht 475 170
Amsterdam Herengracht 495 170
Amsterdam Herengracht 539 175
Amsterdam Huis met de Hoofden 114, 115
Amsterdam Huis-Kooimans 125
Amsterdam Huis het Torentje 104
Amsterdam Marinemagazijn 148
Amsterdam Mozes-en-Aaronkerk 191
Amsterdam Muiderpoort 177
Amsterdam Nieuwe Kerk 89, 91, 105
Amsterdam Nieuwe of Ronde Lutherse Kerk 156
Amsterdam Noorderkerk 121
Amsterdam Oosterkerk 157
Amsterdam Oude Kerk 89, 105
Amsterdam Oudemannenhuis 178
Amsterdam Oudezijds-Voorburgwal 57 114
Amsterdam Poortje van Agnietenkapel 102

Amsterdam Poortje van het Burgerweeshuis 102
Amsterdam Paalhuis 100
Amsterdam Paleis van Justitie 188
Amsterdam Paleis voor Volksvlijt 193
Amsterdam Paleis voor Wetensch. en Kunsten 186
Amsterdam Portugese Synagoge 163
Amsterdam Rooms-Katholiek Meisjesweeshuis 179
Amsterdam Schouwburg 133,185
Amsterdam St. Anthonispoort 87
Amsterdam Stadhuis 136, 147,154
Amsterdam Stadstimmerhuis 102
Amsterdam Station 190
Amsterdam Trippenhuis 148
Amsterdam de Waag 101
Amsterdam Weeshuis in de Kalverstraat 101
Amsterdam Weeshuispoort 102
Amsterdam Werk- en Armenhuis 178
Amsterdam Westerkerk 114
Amsterdam Westertoren 114
Amsterdam Willemspoort 114, 189
Amsterdam Zuiderkerk 113, 114
Anna-Paulowna 62-63
Anthonisz., Cornelis 220, 221, 222
Antwerpen, stadhuis 99
Apeldoorn 51, 57
Arnemutden 26
Arnhem, 17e e. 26
Arnhem, 19e e. 65-66
Arnhem, Huis van Maarten van Rossum 92
Arnhem, Rijnstraat 41,104
Assen 57-58
Assendelft 224
Assumburg 221
Austerlitz 58

Baambrugge (Abcoude) 278
Baardwijk (Waalwijk) 266
Ballum 244
Barendrecht 265
Bartholomeus, Janszoon 100
Bassen, Barthout (Barthold) van 123, 125, 126
Baurscheit Jr., Jan Pieter van 169, 170
Beeldehouwer, Joost Janszoon 101
Beemster 45, 226
Begraafplaatsen 69
Beldensnyder, Johan 93
Benschop 270
Berendsz., Thomas 107, 118, 119
Bergambacht 272, 276

Bergen 281
Berghem 209

Bergumermeer 236
Berkenwoude 272
Beuningen (Losser) 245
Beyerinck, J.A. 193
Biggekerke 298
Bilderebek, Hendrik van 107, 115
Bilderbeek, Pieter van 126
Bilde, het 231
Bilhamer, Joost 101, 102, 105
Bleiswijk 281
Blieck, Daniel de 151
Blokzijl 237
Bloemaart, Cornelis 111
Blokzijl 18-19
Bolsward, Stadhuis 120
Bommel, Willem van 107, 117
de'Boni Pellizuoli, Donato 82, 91
Borculo 251
Borssele 46
Bos, Cornelis 82
Boudewijn Hartsland 216
Bouma, S.J. 198
Bouman, Elias 163
Bourtange 17
Boxtel 253
Bray, Salomon de 114, 124
Breda, Heer van 84
Breda, Kasteel 82
Breda, Slot 84
Bremerhaven (Feddersenwierde) 207
Brielle 34
Brielle Stadhuis 178
Brouwer, G. 192
Brouwershaven 26
Bruegel 310
Bruntinge (Westerbork) 249
Budschop (Nederweert) 291
Bunschoten 272
Buren, Kasteel 87
Buren, Kerktoren 88
Buren, Slot 82
Burum (Kollumerland) 232
Bussum 212

Campen, Jacob van 125, 128
Carnisse (Barendrecht) 263
Castricum 282

Cats, Jacob 300
Coecke van Aalst, Pieter 82, 84, 96, 98
Coers, J. 191
Cooten, Peter van 151
Cornelisz., Cornelis 109
Coevorden 17-18
Cottesen (Epen) 288
Creutz, Johan Samuel 179
Cuypers, Petrus Josephus 194

Dankertsz., Cornelis 111
Dedemsvaart 61
Delft 34, 283
Delft Arsenaal 163
Delft Koornmaarkt 81 95
Delft Oud-Katholieke Kerk 173
Delft Stadhuis 114
Delfzijl 15-16
Den Bommel 303, 304
Den Briel, Huis van de Voorstraat 166
Den Ilp 222
Deventer 26, 118, 153, 208
Deventer De Drie Haringen 104
Deventer Landshuis 118
Deventer Penninckshuis 104
Deventer Huis 'De Schuur' 103
Deventer Stadhuis 158
Diepenheim, Huis te 153
Digneffe, Bartholomé 183
Dijkema, H. 198
Diphoorn 205
Dirksland 303
Doorbraken 40
Doornenburg 166
Dordrecht 34, 116, 150, 313, 314
Dordrecht Koorgestoelten 90
Dordrecht Munt 91
Dorsman, Adriaan 156
Dortsman, Adriaan 156
Drachten 47
Drijfhout, Bartholomeus 151
Drijfhout, Frans 143
Duivendijke 307, 308
Duivené, Petrus Jesaias 182
Dubois, Jean Baptiste 182
Dussen 316
Duurswoude 258
Edam 34

Eede (Aardenburg) 296
Eemnes 261
Eerde 172
Eindhoven 64
Eis 173
Eisden, Slot 117
Elsenburg 145
Elslo (Ooststellingwerf) 258, 260
Emden 210
Emmen 212
Engelbert II 84
Enghuizen 191

Enkhuizen 21-22
Enkhuizen Koorhek van de Westerkerk 90
Enkhuizen Nieuwe Westerstraat 115
Enkhuizen Stadhuis 155, 159, 162
Enkhuizen Waag 104
Enkhuizen Weeshuis 115
Enschede 64, 247
Ezinge 205, 210

Faber, Titus 173
Favre, Titus 173
Flansum (Irnsum) 231
Floris, Cornelis 82, 96, 97, 98, 99, 105
Floris van Egmond-Buren 87
Fochtelo 205, 207
Föhr 241
Formerum 243
Franeker, Stadhuis 107

Gallee, J.H. 198, 199, 200
Gedenkteken 69
Geertruidenberg, Arsenaal 178
Gennep 291
Gietel (Voorst) 251
Giethoorn 273, 274, 275
Giffen, A.E. van 199
Gijbeland (Brandwijk) 275
Gilze 293
Ginneken, J. van 200
Giudici, Jan 180
Gladbach (Neuwied) 217
Goes 26
Goldberg, J. 197
Gooi, het 52, 261
Gorecht 235
Gorinchem 26
Gorkum, Huis Bethlehem 104
Gouda 34, 150
Gouda Waag 140
Goudse sluis 277
Goutum 232
Graphaeus, Cornelis 96
Grave, Hamport 163
's-Graveland 48
's-Gravenhage 280
's-Gravenhage c.1600 27-28
's-Gravenhage 19e e. 68

's-Gravenhage Accijnshuis 188
's-Gravenhage Britse Ambassade 175
's-Gravenhage Dekor in de Hofvijver 175
's-Gravenhage Grenadierspoort 116
's-Gravenhage Hofje van Nieuwkoop 150
's-Gravenhage Huis ten Bosch 140, 168
's-Gravenhage Huis van Duivenvoorde 116
's-Gravenhage Huis van Huygens 129
's-Gravenhage Huis van Joh. v. Oldenbarnevelt 115
's-Gravenhage Huis Schuylenburch 168
's-Gravenhage Huizen Plein 13 192
's-Gravenhage Kabinet der Koningin 116
's-Gravenhage Koninklijke Bibliotheek 169, 170
's-Gravenhage Koninklijke Schouwburg 176
's-Gravenhage Lange Vijverberg 14-16 176
's-Gravenhage Lutherse Kerk 177
's-Gravenhage Mauritshuis 129
's-Gravenhage Ministerie v. Buitenlandse Zaken 171
's-Gravenhage Ministerie van Marine 116
's-Gravenhage Nieuwe Kerk 149
's-Gravenhage Oude Hof 132, 134
's-Gravenhage Oud-Katholieke Kerk 173
's-Gravenhage Oude Stadhuis 99, 173
's-Gravenhage Voormalige Paleis van Justitie 188
's-Gravenhage Paleis aan de Kneuterdijk 187, 192
's-Gravenhage Paleis van Kon. Moeder Emma 176
's-Gravenhage Paleis in het Noordeinde 186
's-Gravenhage Paleis-van-Vassenaer-Obdam 168
's-Gravenhage Plantsoen 41-42
's-Gravenhage Potugese Synagoge 168
's-Gravenhage Sebastiaansdoelen 140
's-Gravenhage St. Willebrorduskerk 188
's-Gravenhage Stadhouderlijke kwartier 178
's-Gravenhage Stadhuis 104
's-Gravenhage Stadsrecht 58
's-Gravenhage Station 190
's-Gravenhage Tekenacademie 188
's-Gravenhage Trêveszaal 166
's-Gravenhage Triomfdekor Buitenhof 160
's-Gravenhage Vergaderzaal der Staten van Holl. 140
's-Gravenhage Willemskerk 192
's-Gravesande, Arent 123, 126, 133, 139, 140 151
Greef, Jan de 186, 187
Grijpskerke 316
Groningen 119, 153
Groningen 17e e. 26-27
Groningen Gevel van 1559 103
Groningen Stadhuis 38, 179
Groningen Vroegere Universiteitsgebouw 190

Groot-Haasdal (Schimmert) 287, 288
Gulik, Slot 88
Gunckel, Friedrich Ludwig 178

Haamstede 296
Haarlem 32-33, 115
Haarlem Frans-Loenenhofje 97, 110
Haarlem Kruispoort of St. Janspoort 108
Haarlem Nieuwe Gracht 7 186
Haarlem Nieuwe Kerk 134
Haarlem Oudemannenhuis 109

Haarlem Paviljoen Welgelegen 180, 182
Haarlem St. Janspoort of Kruispoort 108
Haarlem St. Jorisdoelen 108
Haarlem Stadhuis 109, 124
Haarlem Station 190
Haarlem Teylershofje 179
Haarlem Toren van de Nieuwe Kerk 109, 111
Haarlem Vleeshuis 109, 110
Haarlem Waag 109, 110
Haarlemmermeer 62
Halsteren 309
Harlingen 22
Harmelen, Kerk 192
Harseveld 153
Hart, Abraham van der 178, 185, 186
's-Heerenhoek 304
Heerenveen 46-48, 57
Hei- en Boeikop 271
Heinenoord 313
Helder, Den 20, 59-60
Hellenraad, Emond 107, 117, 118
Hellevoetsluis 20, 60
Helm, Willem van der 158
Hemelumer Oldefer 236
Hemrik (Opsterland) 254
Hendrik III van Nassau Breda 84, 85
Herder 198
Herengrave, Herman 94
Herkingen 303
's-Hertogenbosch 116, 153
's-Hertogenbosch Gouvernementshuis 177
's-Hertogenbosch Vughterbinnenpoort 39
Heynincx, E.S. 192
Hijszeler, C.C.W.J. 200
Hillensberg (Zelfkant) 288
Hilversum 212
Hoeneker 177
Hoensbroek 286
Hoensbroek Kasteel 153
Hoeve (Spaubeek) 287
Hofjes 40
Hollum 243
Honselersdijk 123, 155
Hoogeveen 48
Hoorn te Alfen 280
Hoorn (Tersch.) 242, 243
Hoorn 21, 34, 67, 153

Hoorn Foreestenhuis 170
Hoorn Nieuwe Oosterpoort 101
Hoorn Oosterkerk 115
Hoorn Oosterpoort 102
Hoorn Raadzaal 179
Hoorn St. Jansgasthuis 104
Hoorn St. Jorisdoelen 115
Houten (U) 207
Houten, H.J. van 200
Houthem-St. Gerlach 287, 288
Huygens, Constantijn 129
Huyssens, Pieter 117

IJselstein, Kerk van 88
Iterson 198

Jans, Jan 198
Jellensz., Claes 107
Johan Maurits van Nassau 128
Johansen, Arndt (Arent) 23

Kampen 118, 153
Kampen 19 e. 67
Kampen Koorhek 90
Kampen Oudestraat 119 103
Kampen Stadhuis 90
Kampereiland 268, 269
Katwijk aan Zee 282
Kayser, Coenraad 180
Keldermans, Rombout 86
Kennemerland 52
Keppel, Slot 117
Kerken, Nieuwe 70
Kerkwerve 306, 307
Ketwig 217
Key, Lieven de 107, 108, 158
Keyser, Hendrik de 107, 108, 111, 123
Klemskerke 310
Klerk, M. de 88
Kloot Meyburg, H. van der 198
Klundert 19, 309
Klundert Stadhuis 115
Koevorden 119
Kok, A.A. 103
Kops, J. 197, 198
Kortgene 301
Kralo (Ruinerwold) 248
Kramm, Chr. 189, 191
Kreijel (Nederweert) 289

Krommenie 182
Kuilenburg, Markt 11, 95
Kuinre 18
Kunraden 288

Laag-Blokland 275
Lage Zwaluwe 309
Lalleweer 237
Land van Altena 267
Land van Heusden 267
Land van Maas en Waal 267

Land van Vollenhove 270
Langezwaag 236
Langstraat 267
Laren 262
Leeghwater, Jan Adriaansz. 115
Leende 291, 292, 293
Leens 209, 210
Leeuwarden, 17e e. 26
Leeuwarden, 19e e. 65
Leeuwarden, Kanselarij 100
Leeuwarden, Paleis van Justitie 190
Leeuwarden, St. Jacobsstraat 13 115
Leeuwarden, Waag 107, 120
Leeuwte (Land van Vollenhove) 256
Leiden, 17e e. 22-23, 33
Leiden, Bibliotheca Thysiana 141
Leiden, Gemeenlandshuis Rijnland 109, 140
Leiden, Gerecht 158
Leiden, Gevels 115
Leiden, hofje Meermansburg 158
Leiden, Lakenhal 133, 141
Leiden, Lodewijkskerk 105, 181
Leiden, Marekerk 141
Leiden, Morspoort 158
Leiden, Pieterskerkgracht 9 162
Leiden, Raamtoren 105
Leiden, St. Jacobskapel 105
Leiden, Stadhuis 109, 110
Leiden, Stadsverbetering 40
Leiden, Station 190
Leiden, Tevelshofje 158
Leiden, Universiteitsgebouw 185
Leiden, Universiteit, plannen 58
Leiden, Waag 140, 155
Leiden, Zijlpoort 158
Lekkum (Leeuwarden) 229, 232
Lhee (Dwingelo) 212
Lies 242
Lieuwerderwolde 210
Lievelde (Lichtenvoorde) 214
Lochem, Stadhuis 118
Loenersloot 271
Lois, Jacob 150
Loo, het 51, 155, 161, 162, 166
Looperskapelle (Duivendijke) 298
Loosduinen 282
Lutte (Losser) 247

Maarssen, Huis ter Meer 172
Maartensdijk 252
Maasland 281, 283
Maassluis 20, 44
Maastricht 116, 172, 183
Maastricht Ausgustijnerkerk 153
Maastricht Jezuïetenkerk 117, 120
Maastricht Markt 38
Maastricht Opheffing kloosters 59
Maastricht Spaanse Gouvernement 89
Maastricht Stadhuis 140, 172
Malmedy 218
Magrette (Axel) 301
Marot, Daniël 159, 164
Marsburg 15-16
Mastenbroek 269
Maximiliaan van Egmond Buren 87
Maybaum, G.F. 178
Mechelen (Wittem) 287
Medemblik 34
Meerkerk 274
Melissant 304
Menaldum 237
Meppel 65
Middachten, Huis 160, 161, 162
Middelburg 25, 65, 151, 305
Middelburg Huis De Gouden Sonne 116
Middelburg Huis Steenrotse 107
Middelburg Kloveniersdoelen 116
Middelburg Koepoort 170
Middelburg Lange Noordstraat 39 188
Middelburg Oosterkerk 143
Middelburg Provinciale Bibliotheek 169, 170
Middelburg Stadhuis 180
Middelharnis, Gemeentehuis 141
Molen, S.J. van der 200
Mone, Jean 82, 96
Monnikendam 26
Monschau 218
Monumenten 69
Moreelse, Paulus 124, 128
Moriaanshoofd 306, 307
Munck, Jan de 170

Nes 240, 241
Neurenberg, Koenraad van 107, 121
Nieuw Beierland 262
Nieuwburg, Ter 125

Nieuwdorp ('s-Heeren Arendskerke) 299
Nieuwer Amstel 221
Nieuwe Schans 16, 237
Nieuwolda 237
Nijmegen 252
Nijmegen Kerkboog 93
Nijmegen Latijnse school 93, 94
Nijmegen St. Stevenstoren 105
Nijmegen Stadhuis 93, 94
Nijmegen Waag 115
Nijswiller (Wittem) 288
Nijverdal 60

Nispen 310
Nok, Colijn de 82, 90
Noordendorp, Adriaan 188
Noordwelle 305
Noordwijk aan Zee 282
Noort, Willem van 82, 89
Noorwits, Pieter 149
Noremburch, Koenraad van 107, 121
Noye, Sebastiaan van 82, 90
Numansdorp 46
Nunspeet 250

Oldenzaal 119
Oostkapelle 316
Oost-Souburg 308
Ootmarsum 119
Ootmarsum Hervormde Kerk 186
Oranjewoud 52
Ospel (Nederweert) 254, 290
Ossendrecht 311
Ostade, Adriaan van 243
Otten-Husly, Jacob 179
Ottoland 275
Oud-Beierland 263
Ouddorp 302, 304, 312
Ouder-Amstel 221
Oudeschans 16
Oude Tonge 304
Oud-Schonebeek 248
Oudshoorn, Cornelis 193
Overveen 221

Padevoort, havezate 166
Pasqualini, Alexander 82, 83, 87, 88, 89
Pasqualini, Maximiliaan 89
Pekkedam 153
Persoons, Nicolaas Jeremiasz. 150
Peters, C.H. 198
Pietersz., Klaas 109
Pietersz., Pieter 108
Plantsoenen 41
Poorten, Afbraak 72
Post, Maurits 160
Post, Pieter 88, 136, 139, 143
Postma, O. 199
Purmerend 26
Puttershoek 264

Quakenbrück 213
Quellijn Artus 138

Rammekens 91
Raren (Vaals) 288
Raskwerd 210
Rauws, Cornelis 177
Reeuwijk 279
Reinders, Geert 234
Rembrandt 225
René van Chalon 86
Renesse 305
Renswoude 48-49
Renswoude Kerk 151
Renswoude Slot 151, 155
Reusel (Kleinhoef) 311
Reyers, Zeger 186
Rhee 205, 207
Rhenen, Koningshuis te 125
Rijp, de 44-45
Rijp, Gemeentehuis 115
Rijswijk, Huis te 125
Roermond 153, 252, 288, 291
Roman, Jacob 158, 161
Romein, Th. 190
Roosendaal (Watermolen) 311
Rose, Willem Nicolaas 192
Rossum, Jan van 92
Rossum, Maarten van 84, 92
Rotterdam 150
Rotterdam 16e-17e e. 23-25, 33
Rotterdam 19e e. 70-71
Rotterdam Delftse Poort 177
Rotterdam Entrepôt 163
Rotterdam Gemeenteziekenhuis 192
Rotterdam Lutherse kerk 173
Rotterdam Oude Beurs 171
Rotterdam Rosaliakerk 180
Rotterdam Schielandshuis 150
Rotterdam Stadhuis van 1827 188
Rotterdam Station 193
Roukens, W., 200
Rouveen 255, 259
Ruinerwold 260

Saenredam, Pieter 124
Sas van Gent 19, 57
Sass, Cornelis 94

Schellingwoude (Amsterdam) 222, 224, 229
Schenkenschans 19
Schermer 45
Scheveningen 60
Scheveningen Paviljoen 188
Schiedam, 17e e. 33
Schiedam, 19e e. 70
Schiedam, Beurs 180
Schiedam, Centrum 38
Schiedam, St. Jacobsgasthuis 180
Schimmert 286
Schipborg (Zuidlaren) 212
Schlaun, Johan Conrad 173

Scholen 70
Schonck, Filip Willem 178
Schoonsebeek 210
Schoonhoven 26
Schoten 221
Schrijnen, J. 200
Serlio, Sebastiano 83, 84
Sibculo 210
Simpelveid 288
Singraven, Huis 153
Sittard, St. Michaelskerk 153
Slangenburg 162
Sloet 198
Sluis 297
Snaaskerke 308
Sneek, Waterpoort 120
Soestdijk, Jachtslot 160
Soestdijk, Paleis 188
Soesterberg, Kerk 192
Soiron, Matthias 183
Sondel (Gaasterland) 236
Speck, Pieter van der 105
Spoorwegen 57, 71
Sprang 314
St. Annaland 305
St. Anna ter Muiden bij Sluis 297
St. Laurens op Walcheren 297
Stad aan 't Haringvliet 302
Staets, Hendrik 111, 114
Stalpaart, Daniël 138, 147, 157
Staphorst 255, 259, 260
Staring 198
Steen, Jan 243
Stiens 232
Suys, Tieleman Franciscus 191
Swart, Pieter de 175

Ter Doest 310
Terheiden 315
Terhofstede (Retranchement) 297
Terneuzen 19, 60
Terwen, Jan 90
Texel 225
Thibault, J.F. 185
Tholen 26, 304, 312
Thybaut, Willem 109
Tilburg 58

Tollus, Adrianus 188
Trefois, Cl. V. 200
Triquetti 182
Twikkel, Havezate 93

Ubbergen 265
Uikema, K. 199
Utrecht 116, 151
Utrecht 17e e. 34-35, 37-38
Utrecht 19e e. 66
Utrecht Achter St. Pieter 14, 125
Utrecht Bank van Vlaer en Kol 190
Utrecht Fundatie van Renswoude 174
Utrecht Gevels 103
Utrecht Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen 190
Utrecht Huis Janskerkhof 12 115
Utrecht Katharijnepoort 124
Utrecht Paleis van Justitie 189
Utrecht Paleis van Lod. Napoleon 185
Utrecht Stadhuis van 1546 89
Utrecht Stadhuis van 1828 189

Vaartaanleg 54, 56
Valkenburg 286, 288
Valkenswaard 215
Vasalli, Thomas 171
Vasse (Tubbergen) 245
Vechtstreek 52
Veendam 47-48
Veenkoloniën 240
Veluwenzoom 60
Venlo, Stadhuis 117
Vennekool, Steven 158, 159
Vere 26
Verheul, J. 198
Verhulst, Rombout 138
Verkerk, Joan 174
Verwolde 178
Vianen, Gijsbert van 151
Vierlingh, Andries 309
Viervant, Leendert 179
Vincidor, Thomas 82, 83, 85, 87
Vingboons, Filips 136, 139, 144, 226
Vingboons, Justus 148
Vinkeveen 278, 279
Vlaardingen, Gemeentehuis 151
Viaardingerambacht 280, 283
Vlieland 225
Vlissingen 25, 59, 151

Vlissingen Beeldenhuis 169, 170
Vlissingen Stadhuis 100, 170
Voerendaal 288
Vogelvanger 314
Volendam 227
Vollenhove 257
Voorburg-Hofwijk 136
Voorst, de 159, 162, 166
Voorst, Huize de 51
Vredeman de Vriese, Hans 98, 103, 104, 105, 107, 288

Vrouwenpolder 316

Waalre 215
Waalwijk 266, 315
Wanneperveen 273
Wapserveen (Havelte) 256
Warmond, Slot 124
Wartena (Idaarderadeel) 227, 229
Waspik 311
Wassenaar 280, 283
Waterland 182, 226
Waterschapshuizen 54
Wedde 17
Weesp 34
Weesp Stadhuis 179
Weesperkarspel 277
Wegenaanleg 53-56
Weldam, het 153
Werff, Adriaan van der 169, 171
Werkendam 309
Westenhout, Johan van 178, 185
Westerblokker 226
Westerwolde 257
Wesrwijck 145
Westzaan 182, 227
Westzaan Gemeentehuis 179, 180
Westzaan Hervormde kerk 173
Wieringen 222, 223, 231
Wijchen 208
Wijk bij Duurstede, Stadhuis 151
Wilhelmshaven-Hessens 210
Willemshaven-Krummen 214
Willemstad 19
Willemstad Arsenaal 178
Willemstad Gouvernementshuis 115
Willemstad Kerk 107
Willemstad Koepelkerk 121
Winschoten 17, 57, 237
Winsum 16
Witte, J.E. de 185
Wittelte (Diever) 256
Wittem 173
Woensel (Eindhoven) 293
Wolfaartsdijk 304
Wychen, kasteel 115
Wymbritseradeel 236

Ypekolsga (Woudsend) 237

Zaamslag 300
Zaandam 45, 58
Zaanderhorn 221, 224
Zaanstreek 226
Zaltbommel, Huis v. Maarten v. Rossum 92
Zanddijk (Veere) 299
Zandvoort 60
Zegwaard, Hervormde kerk 180
Zeijen (Vries) 205, 207
Zeist 52
Zeist Slot te 160, 162, 166
Zevenbergen 116, 314
Zierikzee 26
Zierikzee Leviticus 59
Zierikzee Plantsoen 65
Ziesenis, Bartholomeus 187
Zijpe 45
Zocher, Jan David 186, 190
Zoetermeer 281, 283
Zonnemaire 307
Zoutkamp 15
Zuidschermer 227
Zuidwold 260
Zutphen 66-67
Zutphen Stadhuis 166
Zutphen Wijnhuistoren 118
Zwartsluis 18
Zweelo 208
Zwolle 119, 251
Zwolle 17e e. 26
Zwolle 19e e. 65
Zwolle Gevel 103
Zwolle Paleis van Justitie 190

[Illustraties]

Stad en dorp

De herkomst van de afbeeldingen is steeds vermeld, behalve bij de afbeeldingen waarvan de foto's of prenten welwillend zijn afgestaan door de direkteur van de Rijksdienst voor Monumentenzorg en de Bibliotheek van de Technische Hogeschool, Delft - afd: Bouwkunde

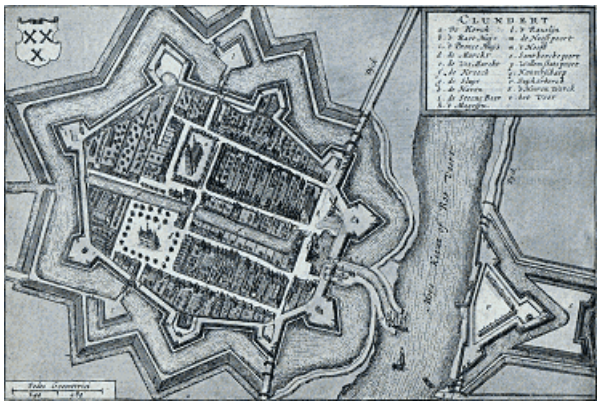

1. Klundert (uit Boxhorn, Theatrum Hollandiae, 1632)

2. Harlingen (uit Schatanus' Beschrijving van Friesland 1666)

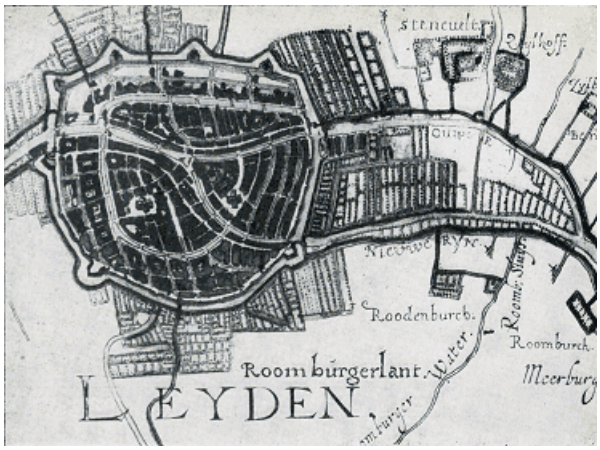

3. Leiden 1615 (naar Floris Balthasars)

4. Enkhuizen (uit Boxhorn, Theatrum Hollandiae, 1632)

5. Groningen, naar de kleine kaart van Haubois, midden 17e eeuw

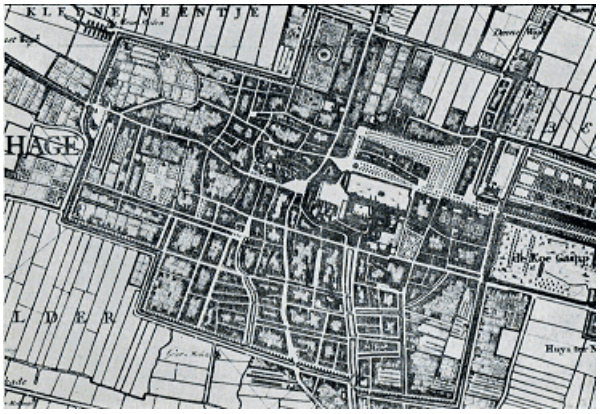

6. 's-Gravenhage (naar de atlas van Kruikius, 1712)

7. 's-Gravenhage, plein en omgeving (fragment van het plan van Elandt)

8. Haarlem, fragment der kaart van Floris Balthasars, 1615

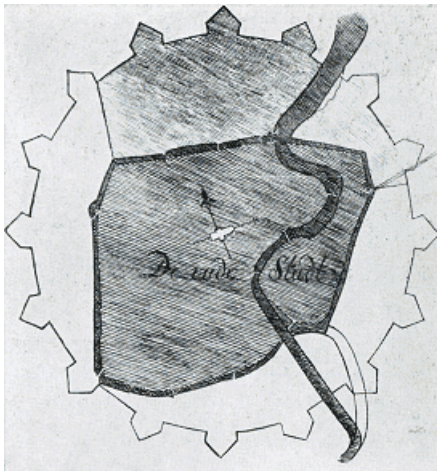

9. Haarlem, vergrotingsplan van Salomon de Braey

10. Medemblik met onvoltooide vergroting, midden 17e eeuw

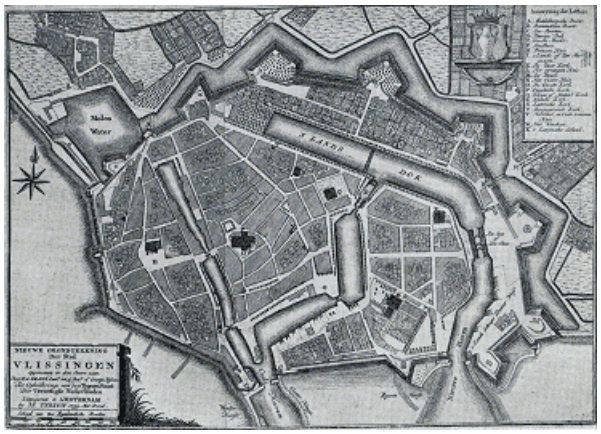

11. Vlissingen in de 18e eeuw (uit de Tegenw. Staat van Zeeland, deel II)

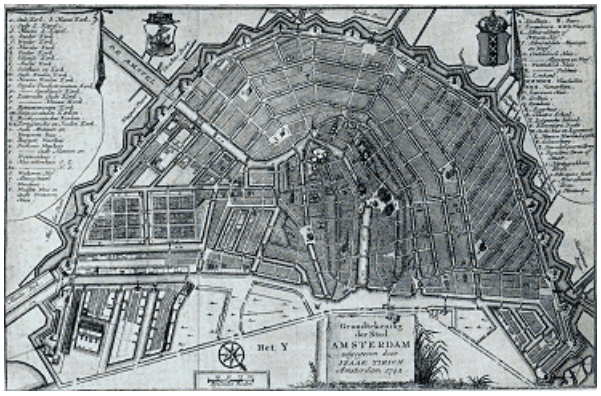

12. Amsterdam 1742 (uit de Tegenw. Staat der Ver. Ned. Deel V)

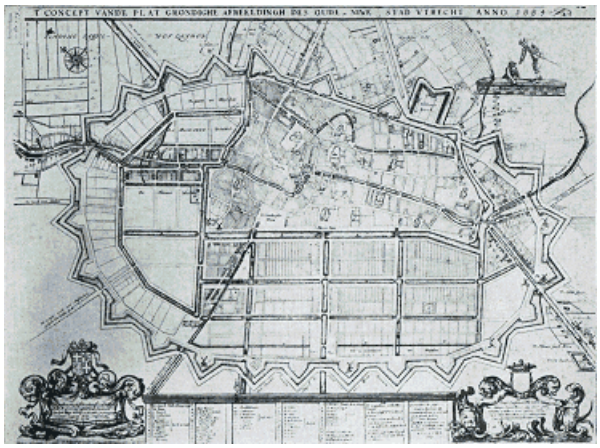

13. Utrecht, uitbreidingsplan van Moreelse, 1664

14. Utrecht, ontsluiting van het centrum, 17e eeuw (plan van Vianen)

15. 's-Gravenhage, Prinsengracht, 1755 (naar Scheurleer)

16. Leiden, Rapenburg (Steenschuur) voor de verwoesting van 1807

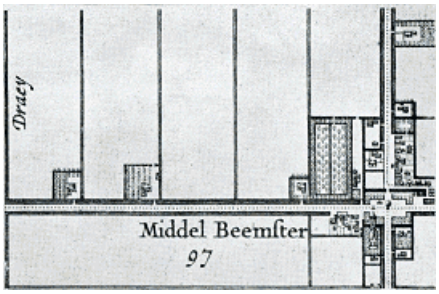

17. Middenbeemster, 17e eeuw Balthasar Florisz. van Berckenrode)

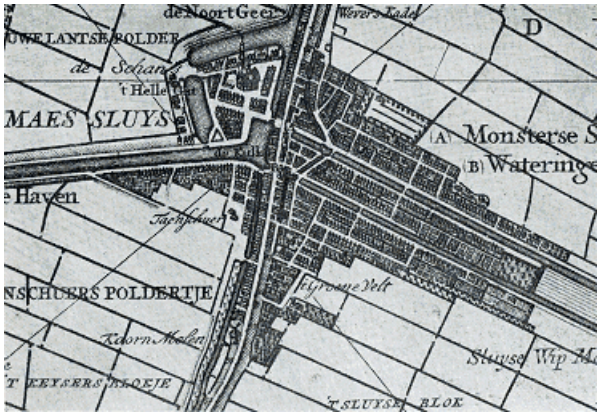

18. Maassluis. 1712 (uit de Atlas Kruikius, 1712)

19. Assen, Brink, midden 19e eeuw

20. Hellevoetsluis, 19e eeuw

21. Rotterdam, 1839 (fragment plan Temminck)

22. Rotterdam, Veerhaven, midden 19 eeuw

23. 's-Gravenhage, 1830 (plan v.d. Noordaa)

24. 's-Gravenhage, Willemspraak, midden 19e eeuw

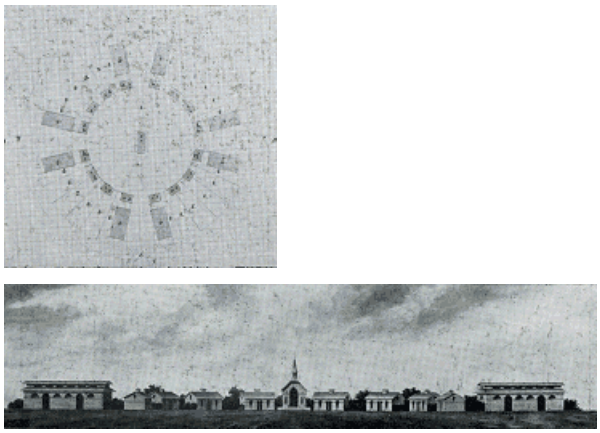

25. Anna Paulowna, bebouwingsplan door J.D. Zocher, midden 19e eeuw

26. Arnhem, uitbreidingsplan Heuvelink, 1854

27. Haarlem, heraanleg van het noordelijke stadsdeel, midden 19e eeuw

28. Rotterdam, plan 1873

DE ARCHITEKTUUR

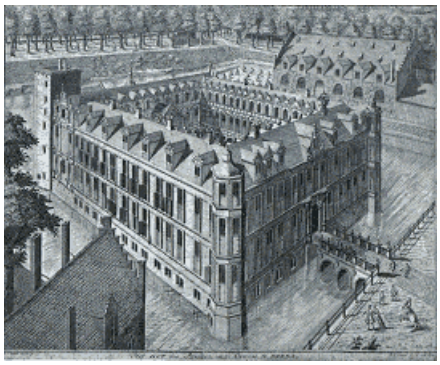

29. Kasteel van Breda in vogelvlucht (volgens gravure van B.F. Immink naar P. De Swart)

30. Breda, binnenplaats kasteel

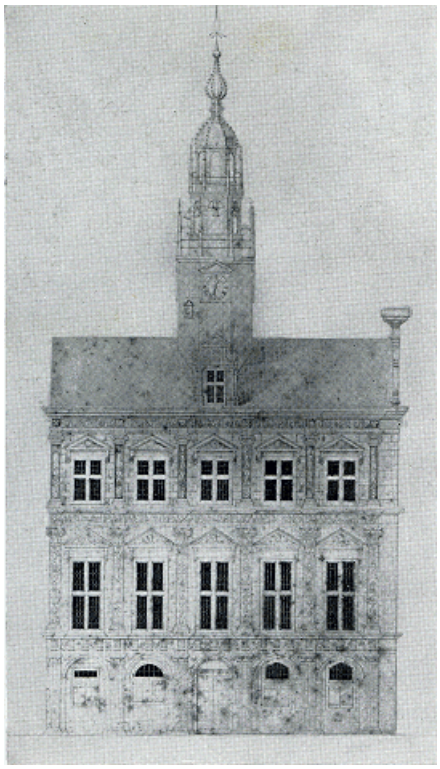

31. Utrecht, oude stadhuisgevel

32. Toren van IJselstein

33. Twikkel, voorgevel

34. Nijmegen, stadhuis

35. Arnhem, Duivelshuis

36. Antwerpen, Stadhuis

37. Antwerpen, Huis van Frans Floris (naar Hedicke)

38. Den Haag, Oude Stadhuis

39. Delft, gevel Koornmarkt 81

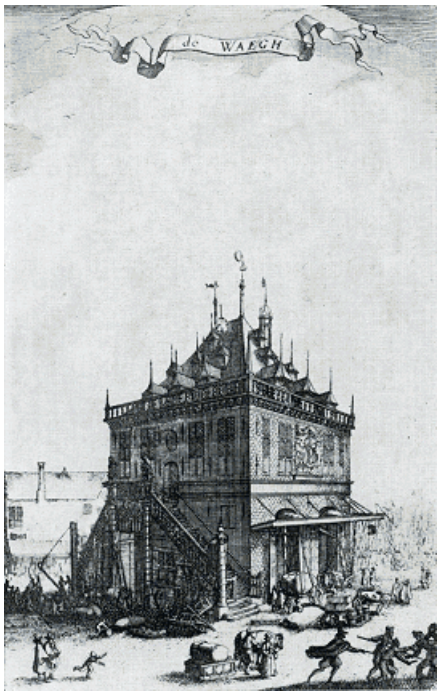

40. Amsterdam, Waag op de Dam (naar prent van Cl. Jansz. Visscher)

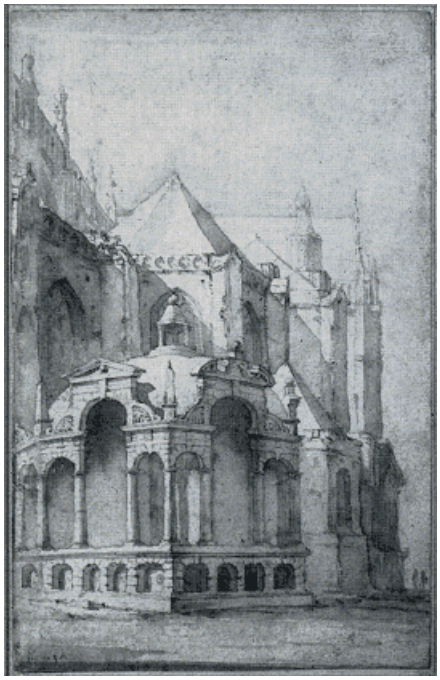

41. Amsterdam, bekkeneelshuisje Nieuwe Kerk (naar tekening door J. De Bisschop)

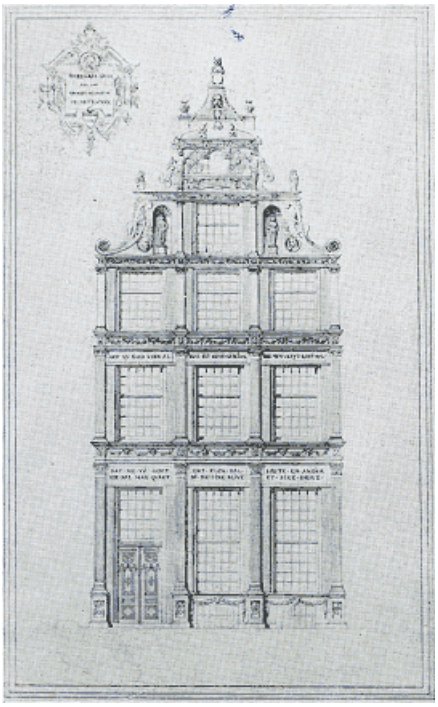

42. Deventer, huis De Schuur

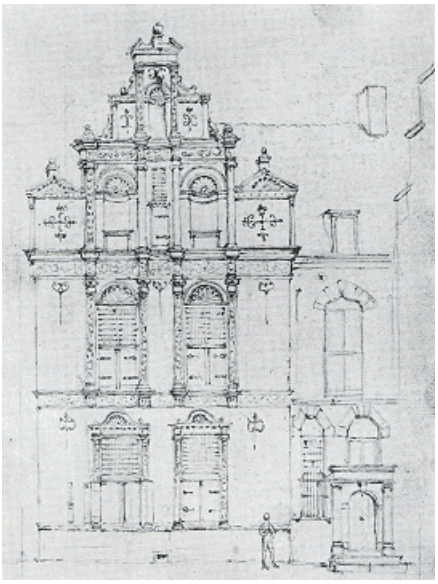

43. Utrecht, huis Korte Nieuwstraat 2 (naar tekening door Oltmans)

44. Hoorn, Nieuwe Oosterpoort

45. Hoorn, St. Jansgasthuis

46. Gorkum, huis Betlehem

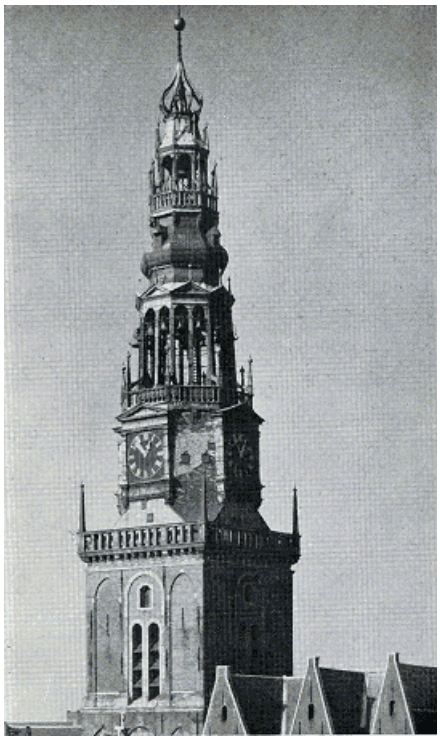

47. Amsterdam, Toren Oude Kerk

48. Haarlem, St. Jorisdoelen

49. Haarlem, Vleeshal

50. Leiden, Stadhuis

51. Haarlem, toren Nieuwe Kerk

52. Haarlem, Waag

53. Amsterdam, Zuiderkerkstoren

54. Amsterdam, Zuiderkerk

55. Amsterdam, Beurs (naar prent door Cl. Jansz. Visscher)

56. Amsterdam, Oudezijdsvoorburgwal 57

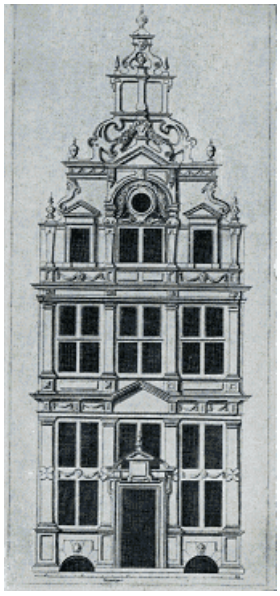

57. Hendrik de Keyser, ontwerp huis van Hans van Wely (naar prent in Architectura Moderna)

58. Amsterdam, Westerkerk

59. Amsterdam, Westerkerk

60. Amsterdam, Herengracht (naar prent door J.v.d. Heyden)

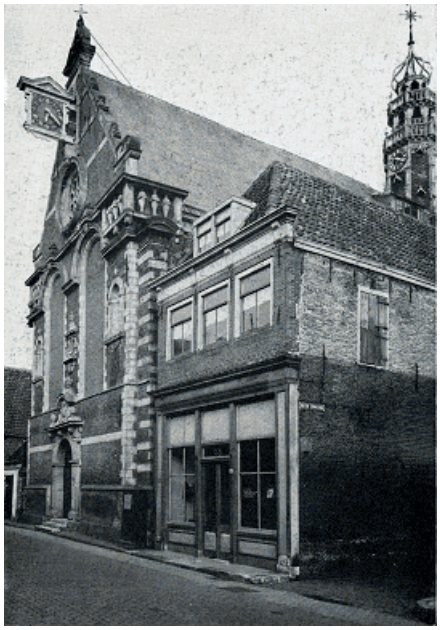

61. Horn, gevel Oosterkerk

62. 's-Gravenhage, Grenadierspoort

63. Middelburg, Kloveniersdoelen

64. Keppel, ingangszijde kasteel

65. Groningen, gerechtshof

66. Deventer, Landshuis

67. Maastricht Rechtstraat 69

68. Leeuwarden, St. Jacobsstraat 13

69. Oldenzaal, gevel Marktstraat 10

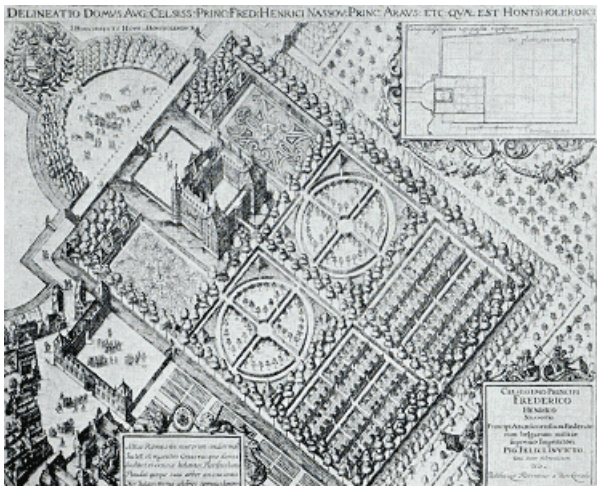

70. Honselersdijk

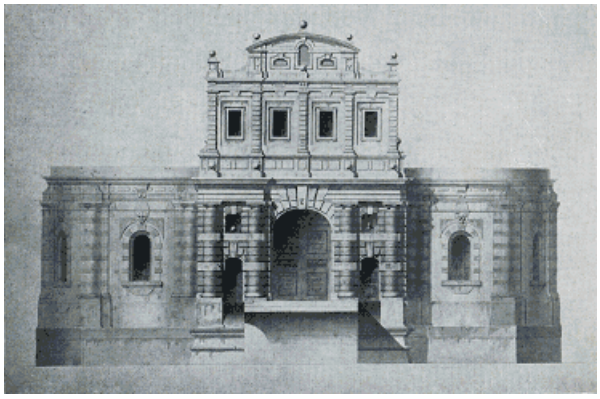
71. Utrecht, Katherijnepoort

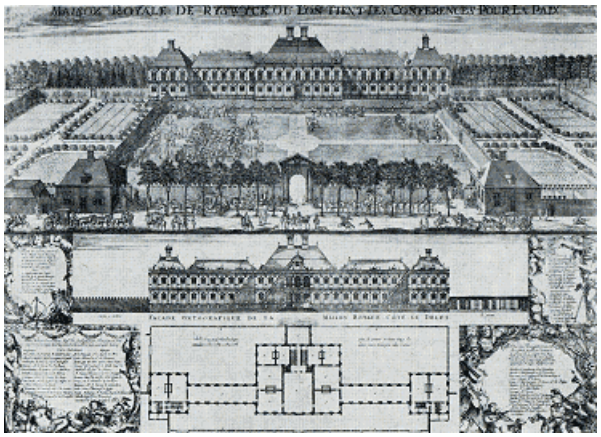

72. Rijswijk, huis Ter Nieuwburg

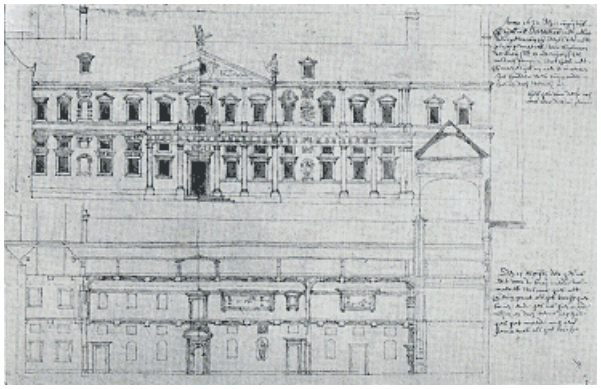

73. Kasteel Warmond

74. 's-Gravenhage, Huis van Huygens

75. 's-Gravenhage, Mauritshuis

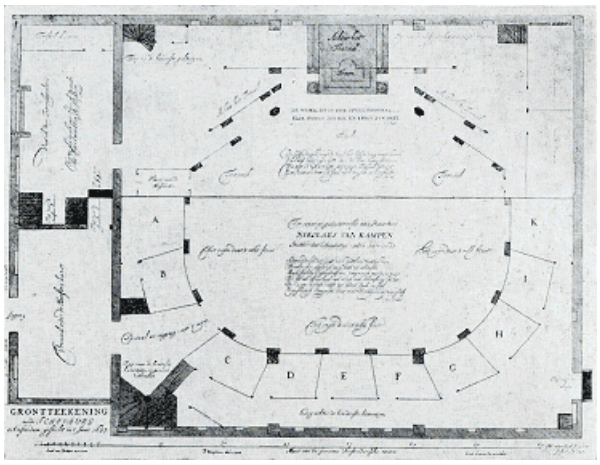

76. Amsterdam, plattegrond van de schouwburg van 1637

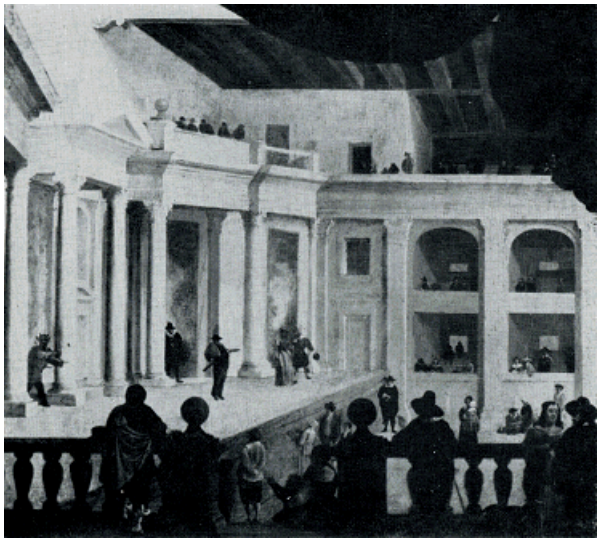

77. Amsterdam, schouwburg, naar schilderij toegeschreven aan Van Baden

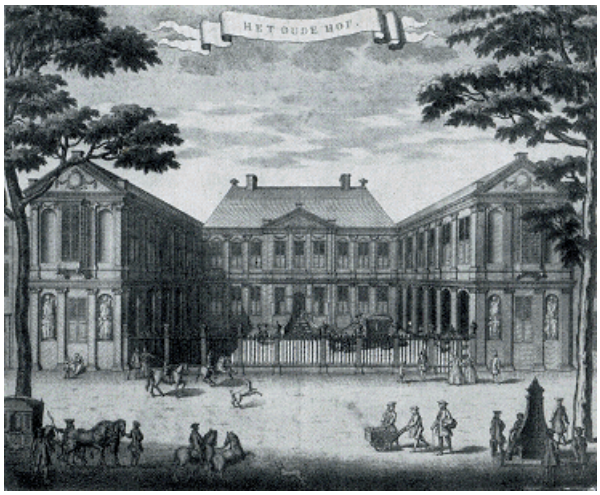

78. 's-Gravenhage, Oude Hof

79. Amsterdam, Paleis, voorzijde

80. Amsterdam, Paleis, inwendig, galerij

81. Amsterdam, Paleis, inwendig, grote zaal

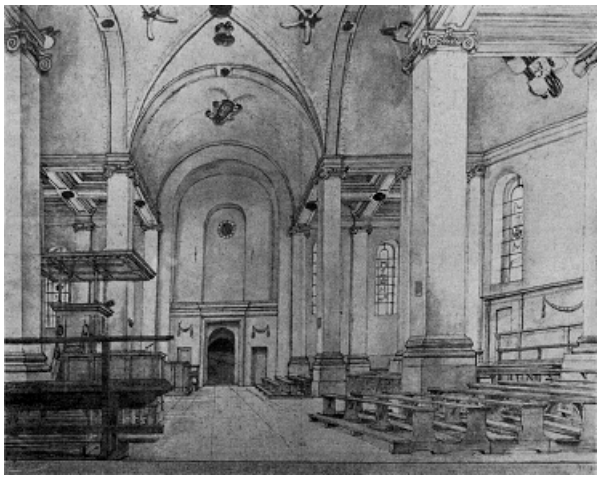

82. Haarlem, Nieuwe Kerk, inwendig (naar tekening door Saenredam)

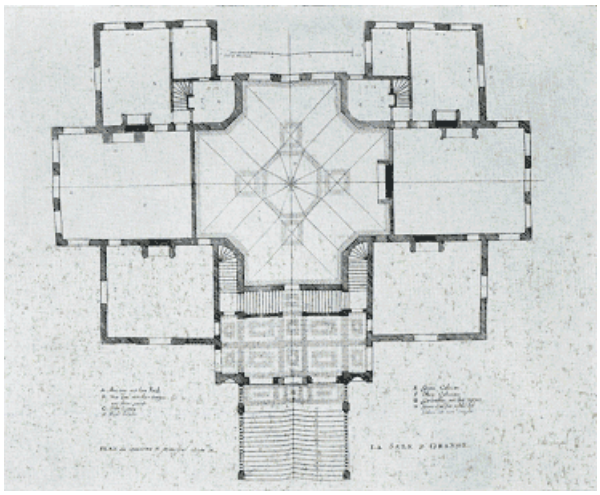

83. 's-Gravenhage, Huis ten Bos, plattegrond

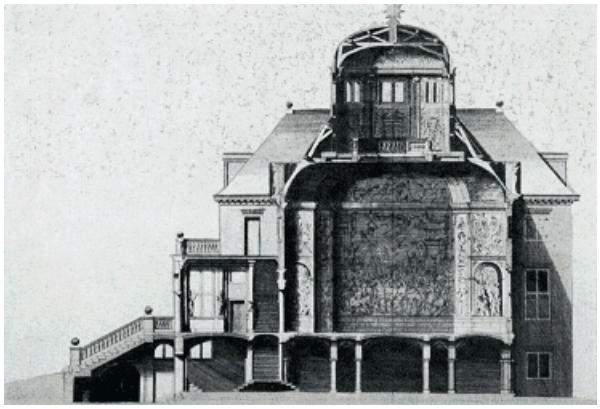

84. 's-Gravenhage, Huis ten Bos, doorsnede

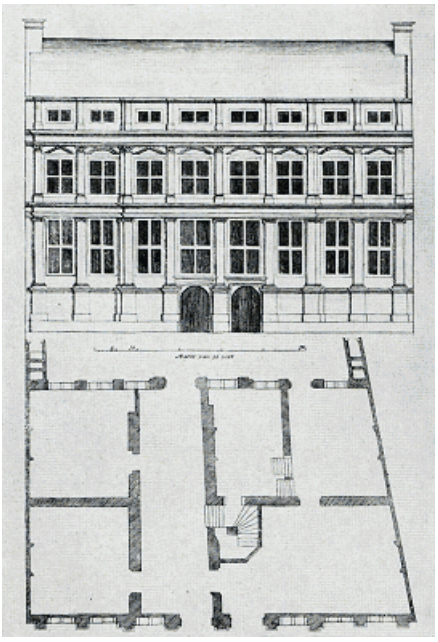

85. Amsterdam, Huis Kooimans (naar prent in Architectura Moderna)

86. Leiden, Waag

87. Maastricht, Stadhuis

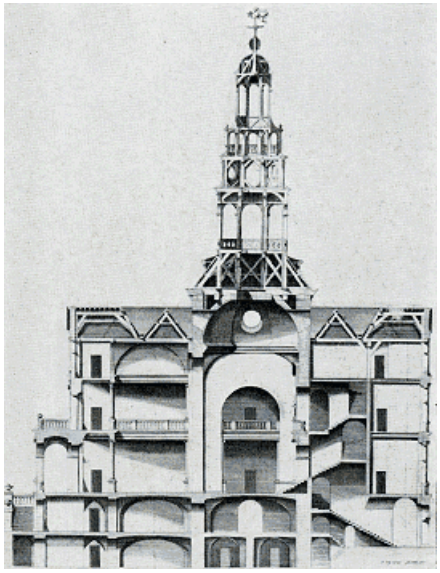

88. Maastricht, Stadhuis, doorsnede

89. Leiden, zaal Gemeenlandhuis

90. Maastricht, Stadhuis, inwendig

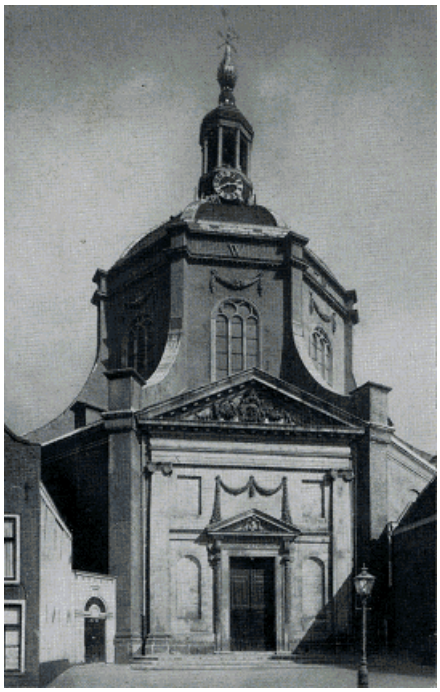

91. Leiden, Marekerk

92. Leiden, Marekerk

93. 's-Gravenhage, Zaal Staten van Holland

94. Leiden, Lakenhal

95. Leiden, Bibliotheca Thysiana

96. Amsterdam, Keizersgracht 319

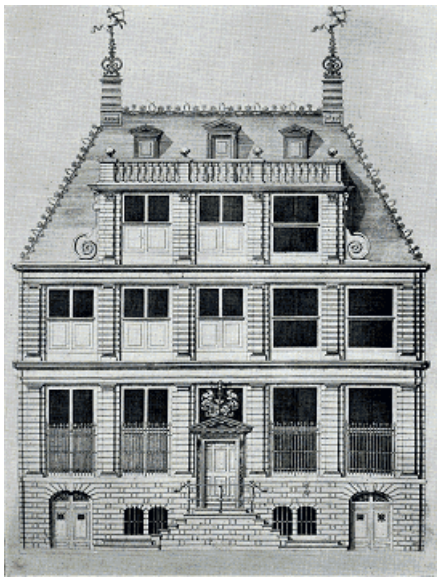

97. Amsterdam, Singel 548

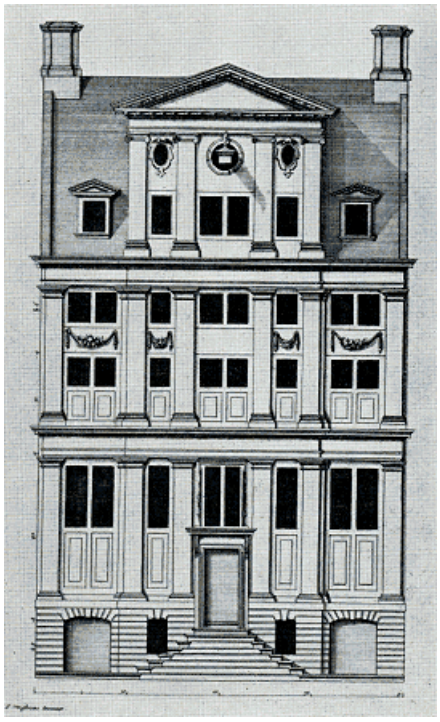

98. Amsterdam, Huis van Nic. Soyhier

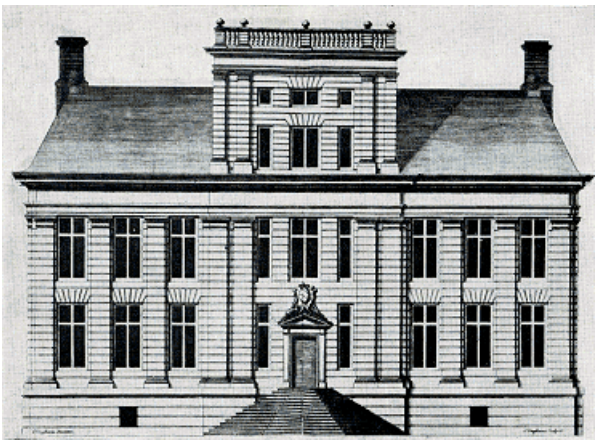

99. Filips Vingboons, ontwerp brede gegroefde gevel

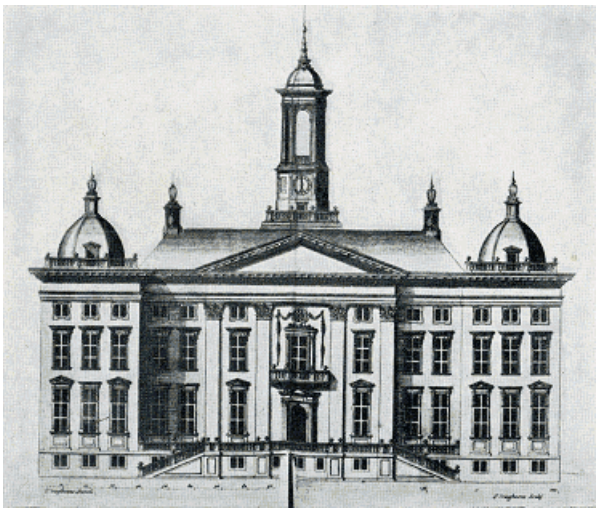

100. Amsterdam, Filips Vingboons, ontwerp stadhuis, voorgevel

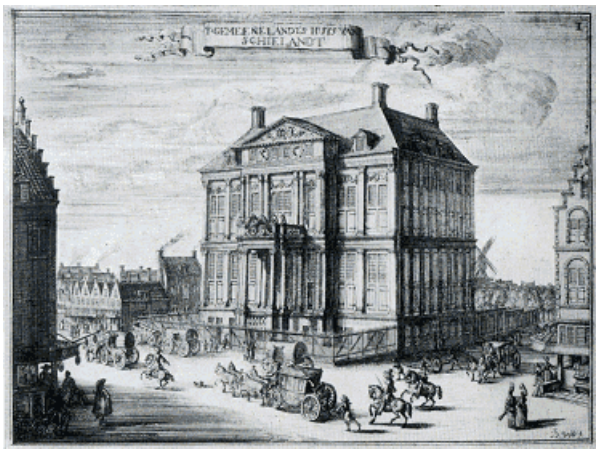

101. Rotterdam, Schielandhuis

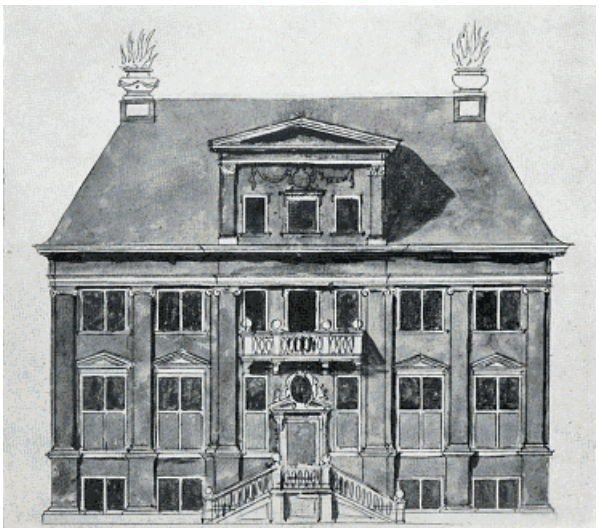

102. Filips Vingboons, ontwerp Vreedenburg

103. Amsterdam, Zeemagazijn

103a. Amsterdam, Trippenhuis

104. Roermond, Huis met de Stenen Trappen

105. Het Weldam

106. 's-Gravenhage, Nieuwe Kerk

107. Renswoude, Hervormde kerk

108. Maastricht, Augustijnenkerk

109. Amsterdam, Ronde Lutherse kerk

110. Amsterdam, Amstel 216

111. Leiden, Tevelshof

112. Deventer, Stadhuis

113. Huis de Voorst bij Zutfen

114. Rotterdam, voormalige entrepôt

115. Enkhuizen, Stadhuis

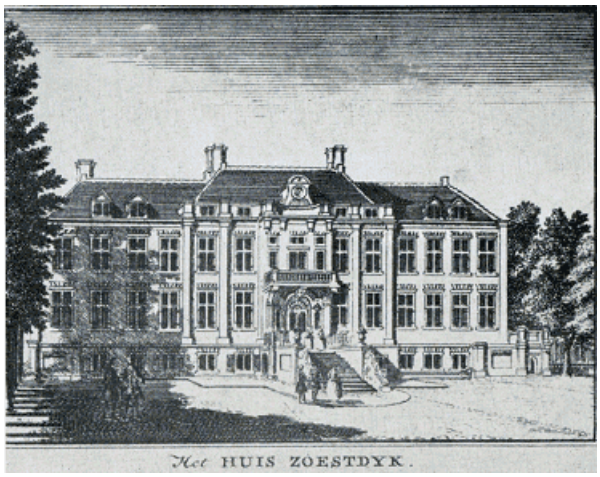

116. Soestdijk

117. Amerongen, Kasteel

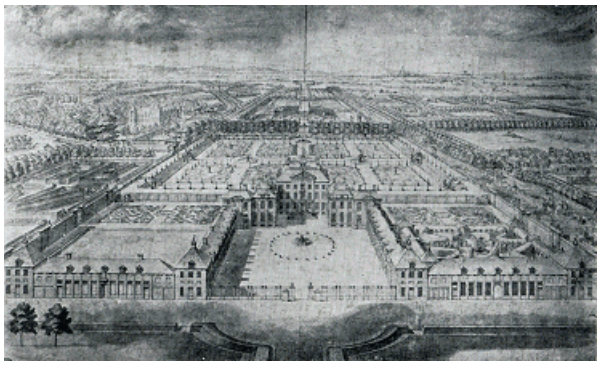

118. Het Loo

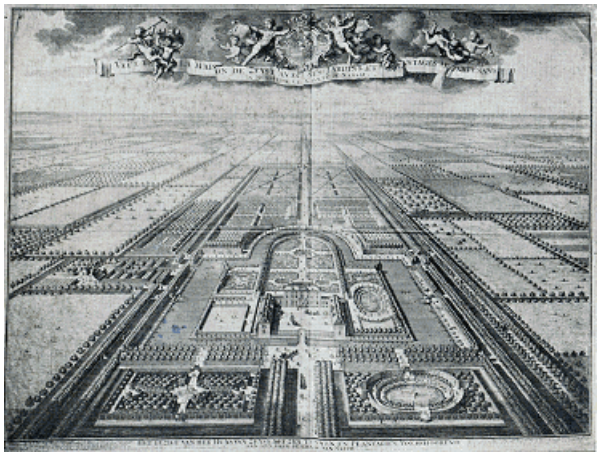

119. Slot te Zeist

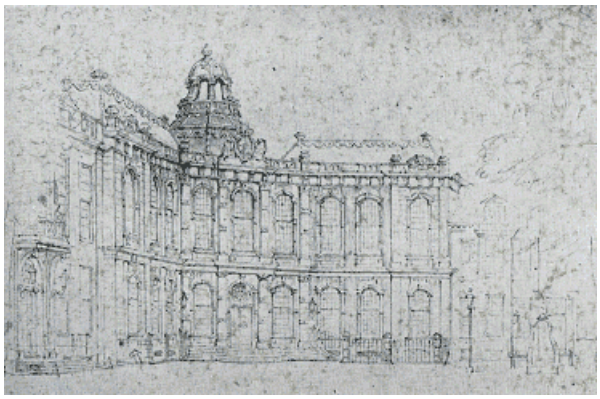

120. 's-Gravenhage, Paleis-van Wassenaar, Kneuterdijk

121. Grave, Hampoort

122. Slangenburg, plafond

123. Middachten, trappenhuis

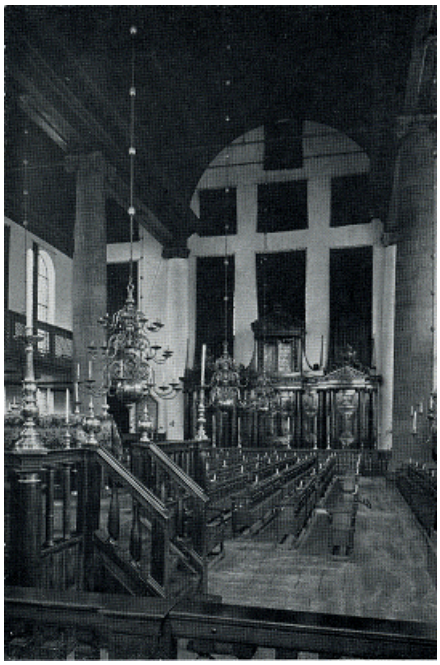

124. Amsterdam, Portugese Synagoge

125. 's-Gravenhage, Trêveszaal

126. Middelburg, Provinciale Bibliotheek

127. Amsterdam, Herengracht 475

128. Amsterdam, Herengracht 475

129. Rotterdam, Rotterdamse Bank

130. Ommen, Huis Eerde

131. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek

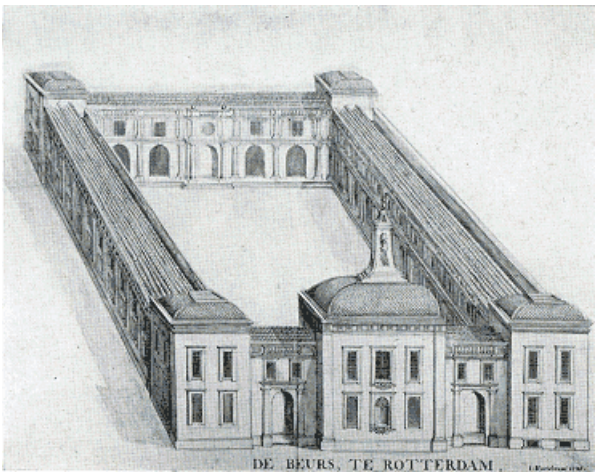

132. Rotterdam, voormalige beurs

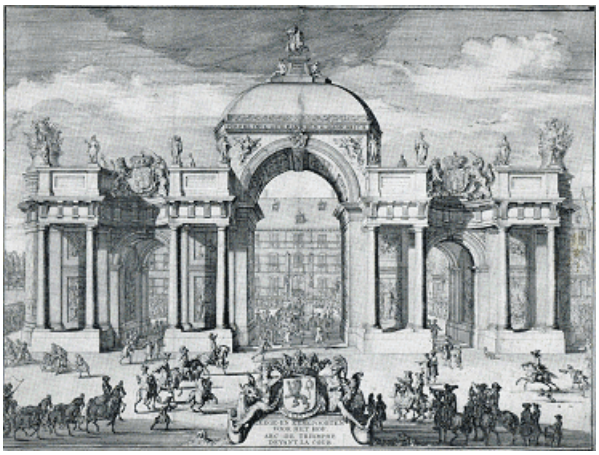

133. 's-Gravenhage, Triomfboog Buitenhof door Vennecool

134. 's-Gravenhage, Oud-Katholieke kerk

135. Eis, R.K. kerk

136. 's-Gravenhage, poort Britse Ambassade

137. Utrecht, Fundatie van Renswoude

138. Amsterdam, Muiderpoort

139. Rotterdam, Delftse poor

140. 's-Gravenhage, Paleis Lange Voorhout

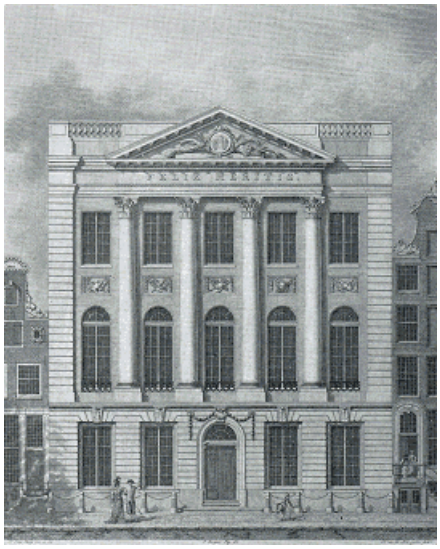

141. Amsterdam, Felix Meritis

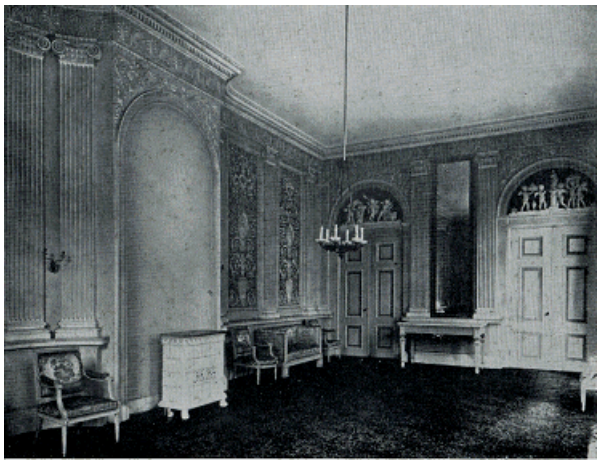

142. Haarlem, Huis Barnaart

143. 's-Gravenhage, Triomfgebouw Vrede van Aken

144. Amsterdam, Houten Schouwburg, Leidseplein

145. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg

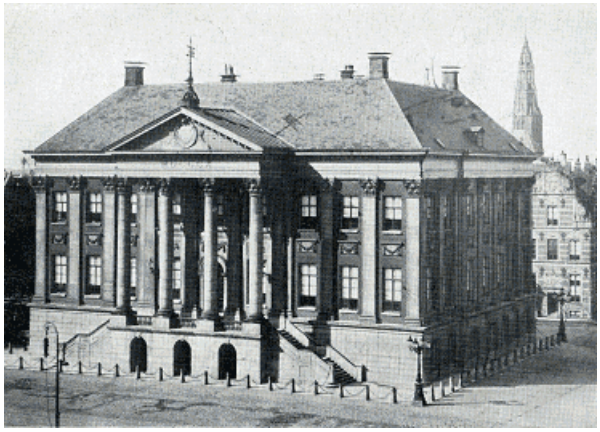

146. Groningen, Stadhuis

147. Rotterdam, Rosaliakerk

148. Haarlem, het Paviljoen

150. Westzaan, Gementehuis

151. Krommenie, houten gevel

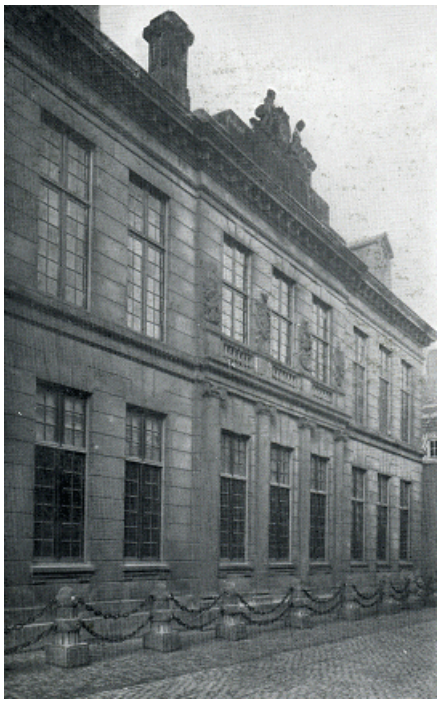

152. Middelburg, verdwenen vleugel stadhuis

153 Maastricht, Boschstraat 60

154. Kasteel Amstenrade

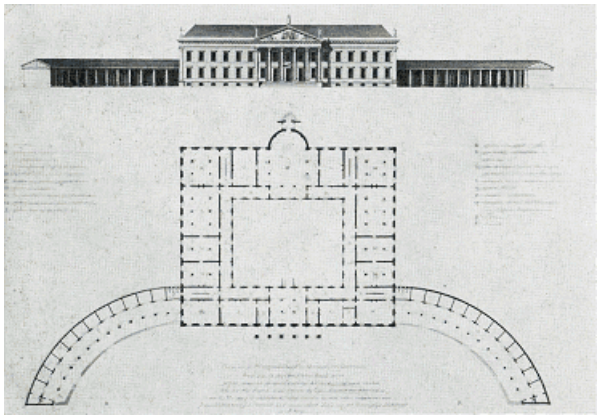

155. Ontwerp Universiteit Leiden

156. 's-Gravenhage, Paleis Noordeinde, balzaal

157. 's-Gravenhage, Paleis kneurerdijk, balzaal

158. Middelburg, huis Lange Noordstraat 39

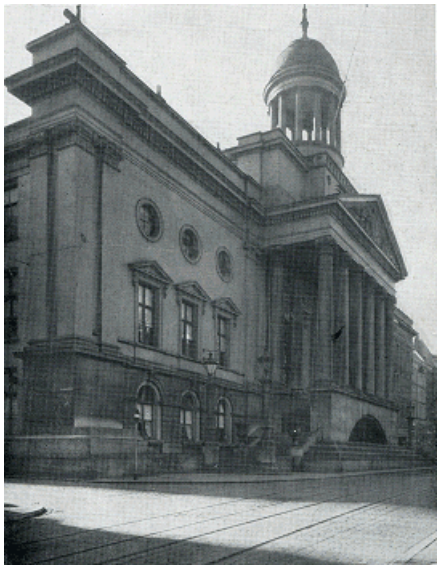

159. Rotterdam, stadhuis van 1827

160. Utrecht, bank van Vlaer en Kol

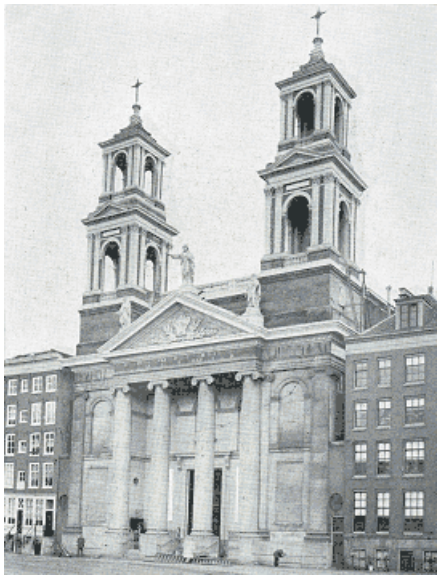

161. Amsterdam, Mozes- en Aaronkerk

162. Utrecht, Stadhuis

163. Amsterdam, de beurs van Zocher

164. Leeuwarden, paleis van Justitie

165. Enghuizen

166. Rotterdam, ziekenhuis Coolsingel

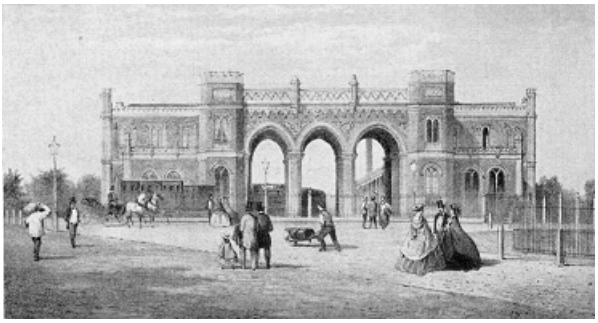

167. Rotterdam, voormalig Station Holl. Spoor

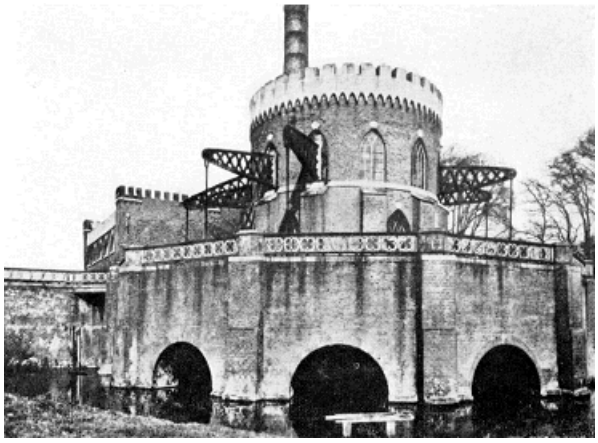

168. Haarlemmermeer, stoomgemaal Cruquius

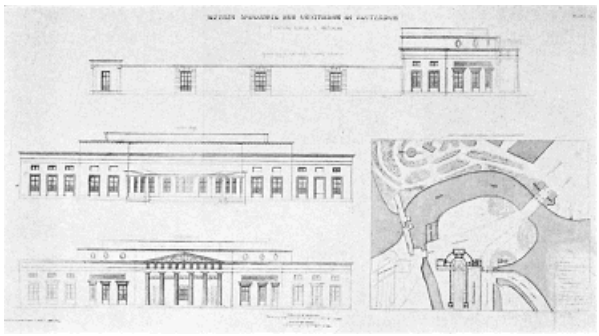

169. Amsterdam, Station Willemspoort

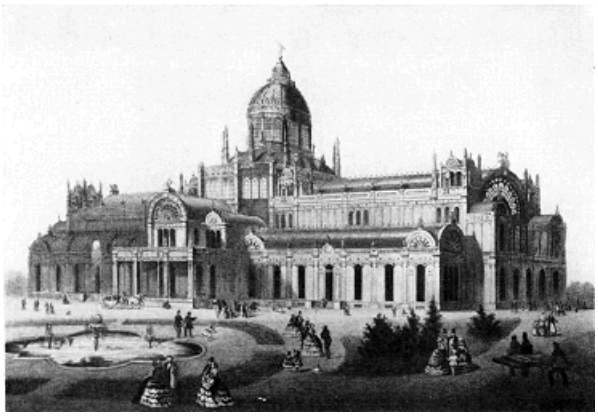

170. Amsterdam, Paleis van Volksvlijt

171. 's-Gravenhage, Alexanderstraat

De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland

172. Friese-huisgroep, Noordhollandse ontwikkeling. Texels type met vooreind

173. Friese-huisgroep, Noordhollandse ontwikkeling. Stolp ‘De Barmhartige Samaritaan’ 1659 te Westerblokker

174. Friese-huisgroep, Fries-Groningse ontwikkeling, oud Fries woonstalhuis te Irnsum, gem. Rauwerderhem, waaraan in 1663 een hoge dwarsmuur is toegevoegd

175. Friese-huisgroep, Fries-Groningse ontwikkeling, Kop-hals-romptype bij Workum

176. Friese-huisgroep, Fries-Groningse ontwikkeling, Oldamts-type

177. Friese-huisgroep, Amelands-Terschellingse ontwikkeling, Terschelling dwarsdeeltype ‘Het Speelske Huis’ uit 1759 te Formerum

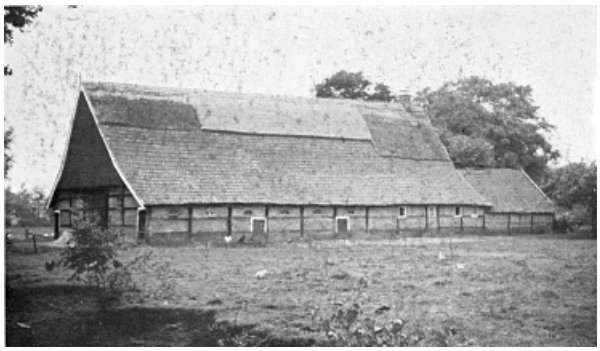

178. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, loshoes uit de 18e eeuw te Saasveld, gem. Weerselo

179. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, T-huis te Wythmen, gem. Zwollerkerspel

180. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, vakwerkpui met strooientopgevel te Oud-Schoonebeek

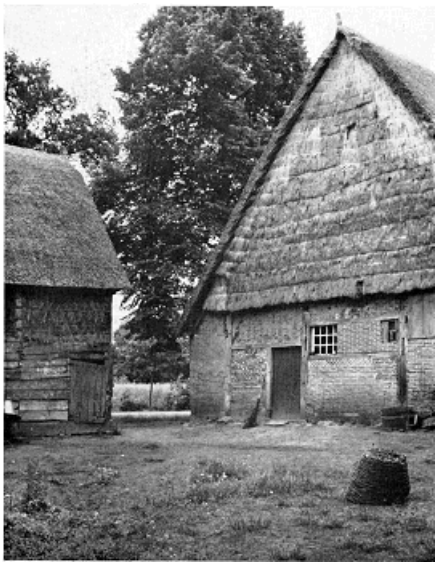

181. Hallehuisgroep, middenlangsdeeltype, lemenwand en met heide gedekt dakschild te Erm, gem. Sleen

182. Hallehuisgroep, staldeeltype te Nijerberkoop gem. Ooststellingwerf, met jongere dwarsaangebouwde Friese schuur

183. Hallehuisgroep, staldeeltype bij St. Oedenrode met vrijstaande dwarsdeelschuur

184. Hallehuisgroep, Drents-Vollenhoofse ontwikkeling, middenlangsdeeltype met aangebouwde hooischuur te Elp, gem. Westerbork

185. Hallehuisgroep, Drents-Vollenhoofse ontwikkeling, dwarsdeeltype te Eursinge, gem. Westerbork

186. Hallehuisgroep, Drents-Vollenhoofse ontwikkeling, dwarsdeeltype te Vollenhove

187. Hallehuisgroep, Westerwoldse boerderij te Onstwedde, achter de woning van het Drentse dwarsdeeltype is een aan de Frise-huisgroep ontleende schuur toegevoegd

188. Hallehuisgroep, Stellingwerfse en Staphorstse ontwikkeling, dwarsdeeltype te Staphorst

189. Hallehuisgroep, dwarsdeeltype, Overmase vorm te Oostvoorne

190. Hallehuisgroep, voerdeeltype, ‘Bouwlust’ uit 1671 te Bergambacht. Het achterhuis is bij het aanbouwen van een hooischuur later ingekort

191. Hallehuisgroep, grondtastype Giethoorn

192. Hallehuisgroep, grondtastype oude Alblasserwaardse vorm te Laag Blokland, gem. Ottoland

193. Hallehuisgroep, grondtastype nieuwere Alblasserwaardse vorm met opgolvend schuurdak en vloeddeur te Gijbeland, gem. Brandwijk

194. Hallehuisgroep, voorgangtype ‘Schoonewegen’ te Sassenheim

195. Hallehuisgroep, voorgangtype ‘Meerzigt’ uit 1677 te Zoetermeer

196. Dwarshuisgroep, Zuid-Limburgse ontwikkeling v.m. keuterij te Schimmert waarbij de L-vorm is ontstaan door het aanbouwen van een dwarsdeelschuur

197. Dwarshuisgroep, Zuid-Limburgse ontwikkeling gesloten hoeve te Klimmen

198. Dwarshuisgroep, Zuid-Limburgse ontwikkeling vakwerkgevel te Raren, gem. Vaals

199. Dwarshuisgroep, Zuid-Limburgse ontwikkeling, gesloten hoeve 'De Pleij' te Mechelen, gem. Wittem

200. Dwarshuisgroep, Brabants-Noord-Limburgse langgevelontwikkeling, Noordbrabant

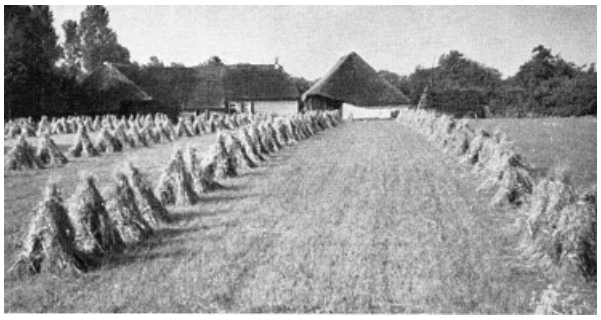

201. Dwarshuisgroep, Brabants-Noord-Limburgse langgevelontwikkeling, Brabantse hoeve met Vlaamse shuur te Ulvenhout

202. Zeeuwse-schuurgroep, voorgevel van de schuur van een hofstede te Nieuw- en St. Joostland

203. Zeeuwse-schuurgroep, achtergevel van de schuur van een hofstede te Heille, gem. Sluis

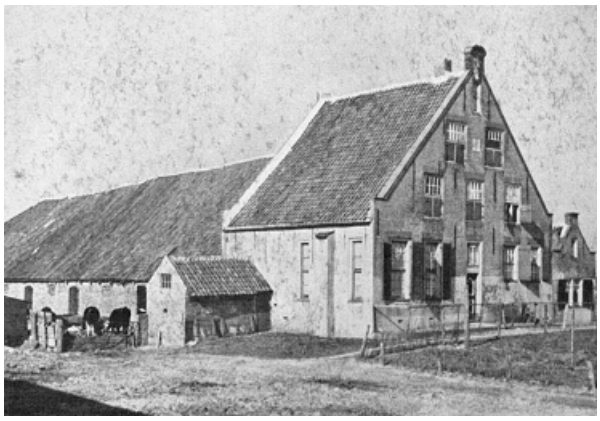

204. Zeeuwse-schuurgroep, Flakkeestype te Oude Tonge

207. Zeeuwse-schuurgroep, gevel v.m. hofstede ‘Beijster’ uit 1654 te Wolfaertsdijk

206. Vlaamse-schuurgroep, West-Brabantse vorm met losse schuur te Fijnaart

Vlaamse-schuurgroep, Overmase vorm, hofstede ‘Leeuwenburgh’ uit 1762 te Heinenoord